

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ YAYINLARI

VIII. ULUSLARARASI ATATÜRK KONGRESİ

*(Atatürk ve Türk Kültür Coğrafyasında
Kafkasya ve Çevresi)*

13-15 EKİM 2015 / GENÇE

THE VIIITH INTERNATIONAL CONGRESS ON ATATÜRK

*(Atatürk and the Caucasus and its Vicinity in the
Turkish Cultural Geography)*

13-15 OCTOBER 2015 / GANJA

II. CİLT

Yayına Hazırlayan
Uzman Merve UĞUR

ANKARA - 2017

5846 sayılı kanuna göre bu eserin bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları
Atatürk Araştırma Merkezi'ne aittir.

Uluslararası Atatürk Kongresi (VIII : 2015 : Gence)

VIII. uluslararası Atatürk kongresi ; Gence , 13-15 Ekim 2015 : bildiriler =
The VIIIth international congress on Atatürk ; Ganja, 13-15 October 2015 :
papers / yay.haz : Merve Uğur. – Ankara : AKDITYK Atatürk Araştırma
Merkezi, 2017.

2c. : tbl. : fotoğ. ; 24cm.– (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
Atatürk Araştırma Merkezi yayını)

ISBN : 978-975-16-3379-8(Tk.)

978-975-16-3380-4 (1.c.)

978-975-16-3381-1 (2.c.)

1. ATATÜRK, MUSTAFA KEMAL, 1881-1938 – KONGRELER, VB.

2. KAFKASLAR – TARİHİ – KONGRELER, VB.

3. TÜRKİYE – İLİŞKİLER – KAFKASLAR – KONGRELER, VB.

I. E.a.: VIII.Uluslararası... II. E.a. : The VIIIth international... III. Uğur
Merve, yay. haz. IV. Seri

909.049996

İNCELEYENLER : Prof. Dr. Selami KILIÇ
Prof. Dr. Necdet HAYTA
Doç. Dr. Güntekin NECEFLİ

KİTAP SATIŞ :

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

Mağaza : Bayındır 1 Sok. Nu: 24/6 Kızılay/ANKARA
Kurum : Ziyabey Cad. Nu: 19 Balgat-Çankaya/ANKARA
Tel: 009 (0312) 285 55 12
Belgegeçer: 009 (0312) 285 65 73
e-posta : bilgi@atam.gov.tr
web : http://www.atam.gov.tr
e-mağaza : e-magaza.atam.gov.tr

ISBN : 978-975-16-3381-1 (2.c)

İLESAM : 17.06.Y.0150-528

BASKI SAYISI: 500 Adet

BASKI : Sarıyıldız Ofset Ltd. Şti. (0 312) 395 99 95

İÇİNDEKİLER

I. CİLT

KONGRE KURULLARI	XI
KONGREYE GELEN MESAJLAR VE AÇILIŞ KONUŞMALARINI	XV
Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham ALİYEV'in Mesajı	XVII
Türkiye Cumhuriyeti Başbakan Yardımcısı Yıldırım Tuğrul TÜRKES'in Mesajı	XIX
Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanı Prof. Dr. Derya ÖRS	XXI
Azerbaycan Milletvekili-Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü Başkanı Prof. Dr. Yagub MAHMUDOV	XXV
Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN	XXXIII
Türkiye Cumhuriyeti Gence Başkonsolosu Orhan IŞIK	XXXV

BİLDİRİLER

Prof. Dr. Çağrı ERHAN/ Uzm. Pırıl OCAK	1
Tarihsel Süreç İçinde ABD'nin Kafkasya Politikasının Esasları	
Prof. Dr. Mustafa TURAN	19
Rusya'nın Kafkasya Politikası ve Türk Milli Mücadelesi	
Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK	39
XIX. ve XX. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti İle Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kafkasya Politikaları	

Prof. Dr. Tahira HASANZADE/ Doç. Dr. Sabira NEMATZADE	109
XIX. Yüzyıl Kaçar Devri Sefernamelerinde Gence	
Prof. Dr. Ali Sinan BİLGİLİ	119
Osmanlılar ve Gence	
Doç. Dr. Mehmet ÖCAL	149
Dağlık Karabağ: Bir Sorunun Anatomisi ve Çözüm Yolları	
Dr. Mahir GARİBOV	179
1920 Gence İsyanı	
Prof. Dr. Necdet HAYTA	191
1806-1812 Osmanlı Rus Savaşı'nda Kafkas Cephesi	
Doç. Dr. Nermin EMİRBEYOVA	209
XIX. Asrın I. Yarısında Güney Kafkasya ve Batı İran'da Askerî-Siyasî Durum (RDATA'nın Belgelerine Göre)	
Dr. Sezen KILIÇ	227
Ekim Devrimi'nde Kafkasya'da Yaşanan Değişim ve Gelişmeler	
Prof. Dr. İrade BAĞIROVA	243
Birinci Dünya Savaşı Döneminde Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Politikası	
Dr.Hv.Öğ.Alb. F.Rezzan ÜNALP	261
Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Birliklerinin Azerbaycan'ı Tahliye Etmesine Kadar Olan Süreçte Kafkas İslam Ordusu'nun Gence ve Bakü Harekâtı	
Dr.Öğ.Yb. Hüsnü ÖZLÜ	297
İstiklal Harbi'nde Şark Cephesi'nde Kars Harekât Planı'nın Analizi ve Bölgenin İşgalden Kurtuluşu	
Prof. Dr. Saime YÜCEER	331
Türklerin Emperyalizme Karşı Bolşevizm'i Stratejik Bir Araç Olarak Kullanmaları: Batum Örneği	
Doç. Dr. Ercan HAYTOĞLU	347
Batum Cemiyet-i İslâmiyesi ve TBMM İle İlişkileri (1918-1921)	
Doç. Dr. Mücahit ÖZÇELİK	381
Birinci TBMM'de Batum Milletvekilleri	

Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOĞLU	407
Tiflis Şehbenderlik Raporları Işığında 1878 Berlin Antlaşması Sonrası Kafkasya ve Ermeni Faaliyetleri	
Doç. Dr. Güntekin NECEFLİ	429
Çarlık Rusyası'nın Güney Kafkasya'yı İşgalinde Ermeni Faktörü	
Prof. Dr. Yasemin DOĞANER	455
Hatıralar Işığında Kafkas Cephesi	
Doç. Dr. Özlem FEDAİ	483
Bir Roman ve Anı Kitabı Eşliğinde Kafkas Cephesi'ni Okumak	
Prof. Dr. Kerim ŞÜKÜROV	507
Birinci Dünya Muharebesi Devrinde Cenubî Kafkasya'da (Zakafkasya) Demografik Vaziyet	
Yrd. Doç. Dr. Taner NAMLI	519
Erken Dönem Türk Romanında Kafkasya: İnsan, Kültür, Coğrafya	
Prof. Dr. Ömer TURAN	535
Rusya'nın Kafkasya'ya Yaptırdığı Bilimsel Geziler	
Prof. Dr. Stefano TRINCHESE	557
Caucasus Through The Eyes of Italian Diplomats and Military Officers (1918-1926) / <i>İtalyan Diplomatların ve Subayların Gözünden Kafkasya</i> (1918-1926)	
Prof. Dr. Almaz ULVİ BİNNATOVA	591
Özgürlük Aşığı Şair Almas İldırım'ın Hayatının Elazığ Sayfası ve Atatürk	
Yrd. Doç. Dr. Halim GÜL	599
Hasan Hilmi Dağıstanî'nin Hayatı, Eserleri ve Görüşleri	
Prof. Dr. Ewa SIEMIENIEC-GOLAS	629
Mateusz Gralewski- The Polish Exile To The Caucasus and His Contribution To Study on History, Geography and Etnography of The Caucasus / <i>Mateusz Gralewski – Polonyalı Kafkasya Sürgünü ve Kafkasya Tarihi,</i> <i>Coğrafya ve Etnografya Çalışmalarına Katkıları</i>	
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU	651
XIX. Yüzyıldaki Fransız Armenistlerin Kafkasya Tarihiyle İlgili Görüşleri Üzerine Bir Değerlendirme	

Yrd. Doç. Dr. Hatice MUMYAKMAZ	671
Mehmet Fetgerez Şoenu ve Kafkasya Servet Membaları	
Prof. Dr. Shalala MAMMADOVA	703
The Russian Generals: Founders and Fighters for Russian National Policy in The Caucasus / <i>Rus Generalleri: Kafkaslardaki Milli Rus Politikası Kurucuları ve Savaşçıları</i>	
Yrd. Doç. Dr. Danko LEOVAC	723
Question of Caucasus and Russia's Policy-The Yermelov Period (1816-1827)/ <i>Kafkaslar ve Rusya Politikası Sorunu-Yermolov Dönemi (1816-1827)</i>	
Doç. Dr. Vagif ABIŞOV	763
Kuzey Azerbaycan'ın Sovyet Rusya'sı Tarafından İşgalinin Tarihçiliği (Rusya, Azerbaycan ve Türkiye Tarihçiliği Bakımından)	
Prof. Dr. Tofiq MUSTAFAZADE	799
Azerbaycan'ın Rusya İle Kaçarlar İran'ı Arasında Bölüşürülmesi ve Osmanlı Devleti'nin Mevkii	
Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA/ Prof. Dr. Selma YEL	813
Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşı Cephelerinde Azerbaycan Türklerinin Kardaş Kömeği	
Dr. Sevinc BAĞIROVA	839
Azerbaycan Halkına Karşı Yapılan Soykırımlar (1905-1907)	
Prof.Dr.Наси Murad DONOGO	859
О Взаимоотношениях Имама Шамиля С Турецким Султаном/ <i>İmam Şamil'in Türk Sultanı İle İlişkileri</i>	
Prof.Dr.İgor TURİTSYN	895
Британцы В Битве За Баку: К Истории Событий 1918 Года / <i>Bakü Mücadelesi'nde İngilizler: 1918 Olaylarının Tarihi</i>	
Prof.Dr.Marem DOLGİYEVA	943
Çağ Ahriyev İnguşlarının Millî Karakteri	
Prof. Dr. Nedim İPEK	951
Ahıskalı Türklerin Türkiye'ye Göçü	

II. CİLT

Prof. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ	981
Atatürk Dönemi Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde “Mülteciler”, “Muhâcirler” ve “Esirler” Konusunda Bazı Tespitler	
Dr. Turgay Bülent GÖKTÜRK	999
“Kafkas Seddi” Politikasının Jeopolitik Unsurlar Çerçevesinde İncelenmesi ve Günümüz Politikalarıyla Karşılaştırılması	
Doç. Dr. Cavit QASIMOV	1031
Alexander Dumas’ın Gözüyle Kafkasya ve Çevresi	
Yrd. Doç. Dr. Nejdet BİLGİ	1043
1835 Tarihli Nüfus Defterine Göre Acara-i Süflâ Sancağı’nın Demografik ve İdari Yapısı	
Yrd. Doç. Dr. Levent KÜÇÜK	1069
Sancaktan Oblasta: Kars Vilayeti	
Doç. Dr. Tahir KAHHAR	1091
“Türkistan” ve “Kızıl Bayrak” Gazetelerinde 1920-1924 Yıllarında Yayımlanan Türkiye, Atatürk, Azerbaycan Konulu Yazılar	
Prof. Dr. Kamil ALİYEV (GÜNER)	1103
Ататюрк И Дагестан: К Истории Российско-Турецкого Сближения И Подписания Московского Договора (1919 -1921 Гг.) / <i>Atatürk ve Dağıstan: Rus-Türk Yakınlaşmasına ve Moskova Anlaşması’nın İmzalanmasına Doğru (1919 -1921)</i>	
Dr. Öğ.Kd.Albay Zekeriya TÜRKMEN	1141
Büyük Taarruz Öncesi Uluslararası Kamuoyu Oluşturma Çabaları Bağlamında Azerbaycan Elçisi İbrahim Muharremoğlu Abilov’un Türkiye’deki Faaliyetlerine Dair Bir Değerlendirme	
Prof. Dr. Ebulfez AMANOĞLU/Dr. Esmer MEMMEDOVA	1181
Atatürk’ün Dostu İbrahim Ebilov: Azerbaycan’ın Türkiye’deki İlk Büyükelçisi	

Doç. Dr. Alexander VASİLYEV	1191
Atatürk'ün Alfabe Devrimi ve Bakü'de Kurulan Tüm Rusya Yeni Türk Alfabeti Merkez Komitesi (VTSKNTA)'nin Faaliyeti (Yeni Rus Arşiv Belgelerine Göre)	
Doç. Dr. Kemal ÇELİK	1197
Tarih ve Siyaset Sürecinde Atatürk'ün Harf İnkılâbı ve Millet Mektepleri Uygulaması	
Prof. Dr. Hasan Tahsin FENDOĞLU	1215
Türkiye İle Kafkasya ve Çevresinde Ombudsmanlık	
Prof. Dr. Mehmet KARAGÜL	1247
Kafkasya'nın Siyasal İstikrarı ve Ekonomik Refahı İçin Türkiye-Kafkasya İlişkilerinin Önemi	
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ	1271
Çağdaş Azerbaycan'ın Kültür ve Eğitim Hayatının Geçmişine Dair Bazı Tespitler	
Dr. Maral YAQUBOVA	1281
İstanbul'da Tahsil Almış Ziyalıların Azerbaycan'da Milliyetçi Maarifçiliğin Formalaşmasındaki Rolü (Abdulla Sur'un Yaratıcılığı Esasında)	
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN	1299
Sivas Valisi Reşit Paşa'nın Raporlarında Kafkasya ve Ermeni Sorunu	
Prof. Dr. Kemal ÖZCAN/ Oktm. Fatih ÇOLAK	1315
1918 Yılında Kafkasya'da Bulunan Alman Heyeti'nin Azerbaycan'la İlgili Hazırladığı Raporlar	
Doç. Dr. İlgar NİFTELİYEY	1337
1920'li Yıllarda Sovyet-Rus İlişkilerinde Ermenistan-Azerbaycan Arazi Sorunu	
Yrd. Doç. Dr. Ufuk ERDEM	1351
Ermenilerin Kafkasya'ya Yerleştirilmesi ve Fridtjof Nansen'in 1925 Tarihli Raporu	
Prof. Dr. Behçet Kemal YEŞİLBURSA	1395
Turco-Soviet Relations According To British Documents (1960-1980) / <i>İngiliz Belgelerine Göre Türk-Sovyet İlişkileri (1960-1980)</i>	

Prof. Dr. Esat ARSLAN	1469
XX. Yüzyılın Başlarında Uluslararası Arenada Azerbaycan'ın Petrol Siyaseti	
Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN	1491
Haydar Aliyev Dönemi Türkiye-Azerbaycan İlişkileri	
Dr. Yaşar KALAFAT	1501
Türkiye ve Azerbaycan Cumhuriyetleri Kültür Stratejileri Ortaklığına Dair Tespitler	
Prof. Dr. Kemal ARI	1517
Kurtuluş Savaşı'nda Türkiye Buhara İlişkileri ve Timurlenk'in Kılıcı	
Prof. Dr. Arshi KHAN	1529
<i>Osmanlı Devleti and Abolition of The Caliphate: Analysis of The Letters Written by Aga Khan and Ameer Ali / Osmanlı Devleti ve Halifeliğin Kaldırılması: Ağa Han ve Emir Ali Tarafından Yazılan Mektupların Analizi</i>	
Doç. Dr. İsmet ZAATOV	1585
XIX. Yüzyıl Sonu XX. Yüzyıl Başlarında Azerbaycan ve Kırım Arasındaki Kültürel İlişkiler (Tiyatroculuk)	
Prof. Dr. Recep ŞKRIYEL	1603
Batı Balkan'da Kafkas Muhacirleri (1864-1970)	
Dr. Gönül ESEDLİ	1627
Kafkasya'da Ayrımlar: Tarihçilerin Gözü İle (Etnik ve Tarihî Araştırma)	
Doç. Dr. Ülkü HALATÇI ULUSOY	1641
Çerkezler ve Ahıska Türkleri Örneğinde Sürgün Suçuna İlişkin Uluslararası Hukuk Açısından Bir Değerlendirme	
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Vehbi İMAMOĞLU	1665
1864 Kafkas Göçlerinde Samsun Limanı	
Doç. Dr. Dilaver AZİMLİ	1691
XIX. Asrın Başlarında Çar Rusyası'na Karşı Mücadelede "Nakşibendiye" Tarikatı'nın Rolü	

Yrd. Doç. Dr. Nazım MURADOV	1705
Tercüman Gazetesinde Gence, Nuha (Şeki) ve Çevresi	
Arş. Gör. Halima KAZIMOVA	1771
Rus Tarihçiliğinde Hocalı Soykırımı	
Doç. Dr. Hacı HASANOV	1789
Rusya Arşivlerine Göre 1915 Yılı Ermeni İsyanlarını Düzenleyenler	
Doç. Dr. Uğur ÜNAL	1799
Kafkasya Araştırmalarında Osmanlı Arşiv Belgelerinin Rolü	
Prof. Dr. Roin KAVRELİŞVİLİ	1819
Gürcistan Ankara Sefiri Svimon Mdivani'nin Türkiye-Gürcistan Arasında Diplomatik İlişkilerinin Kuruluşuna Dair Raporları (27.01-18.03.1921)	
Prof. Dr. Sevinc ALİYEVA	1835
Rus Kaynaklarına Göre Osmanlı Hâkimiyetindeki Kuzey Kafkasya Emirliği (1919-1920)	
PANEL	
Oturum Başkanı: Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN	
Prof.Dr.Dmitriy VASİLYEV	1859
Rusya Bilimler Akademisi Ekiplerinin Birinci Dünya Savaşı Sırasında Kafkas Cephesi'nde Buldukları Faaliyet Hakkındaki Belgesel Fotoğraflar	
Prof.Dr.Cengiz HAKOV	1869
Çanakkale Öncesi Türkiye'nin Sofya Askerî Ataşesi Binbaşı Mustafa Kemal	
Doç.Dr.Hasan CİCİOĞLU	1879
Lozan Görüşmeleri ve Sonrasında Atatürk'ün Ermenistan Yaklaşımı	
Mustafa Kemal ULUSU	1899
Atatürk'ün Yanı Başında (Atatürk'ün Kütüphanecisi Nuri Ulusu'nun Anıları)	
FOTOĞRAFLAR	1903

BİLDİRİLER

ATATÜRK DÖNEMİ TÜRKİYE- AZERBAYCAN İLİŞKİLERİNDE “MÜLTECİLER”, “MUHÂCİRLER” VE “ESİRLER” KONUSUNDA BAZI TESPİTLER

NURİ KÖSTÜKLÜ*

Özet

Bu bildiriye, TBMM'nin açılışından 1920'li yılların sonlarına kadar Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde zaman zaman ön plana çıkan *mülteciler*, *muhâcirler* ve *esirler* meselesine, konu ile ilgili mevcut sınırlı çalışmaların ötesinde, tamamen arşiv belgelerine özellikle *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi* ve *Kızılay Arşivi* kayıtlarına dayalı olarak yeni bilgi ve belgelerle katkı sağlanmıştır.

Sözkonusu yıllarda, Ankara Hükümeti, Sovyet Rusya ve mevcut Azerbaycan hükümeti ile ilişkilerini bozmadan, Azerbaycan'dan gelen siyasî mültecilere ve muhâcirlere bir kardeş yakınlığı ile ilgi göstermeye ve onlara yardımcı olmaya çalışmıştır. Öbür taraftan, yeni savaştan çıkmış genç Türkiye Cumhuriyeti, kendi imkânsızlıklarına rağmen Sovyet Rusya'da ve özellikle Azerbaycan coğrafyasında kalmış bulunan savaş esirleri ve muhâcirleri yurda getirmek için özel bir gayret ve mesai sarf etmiştir. Türkiye'nin Bakü Konsolosluğu'nun bu alandaki çalışmalarına Azerbaycan Hükümeti'nin de kolaylıklar sağladığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Atatürk dönemi, Türkiye- Azerbaycan ilişkileri, Mülteciler, Muhâcirler, Esirler

* Prof. Dr., Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi, nkostuklu@konya.edu.tr

SOME FINDINGS ABOUT “REFUGEES”, “EMIGRANTS” AND “SLAVES” IN TURKEY-AZERBAIJAN RELATIONS IN ATATURK’S PERIOD

Abstract

In this paper, the subject of *refugees*, *emigrants* and *slaves* which sometimes came into prominence in Turkish-Azerbaijani relations from the inauguration of Turkish Grand National Assembly to the late 1920s was contributed to, beyond present studies on the subject, with new information and documents gathered from especially the Prime Ministry Republic Archive and the Red Crescent Archive.

In the abovementioned years, the state in Ankara did its best to show interest to political refugees who had come from Azerbaijan with fraternity and to help them without breaking away from Soviet Russia and Azerbaijan. On the other hand, the young Turkish Republic, which had just come out of war, endeavoured to bring the captives and emigrants in Azerbaijan geography to the country in spite of limited facilities. It was seen that the Azerbaijani government provided convenience in this subject to the operations of Turkish consulate in Baku.

Key Words: Atatürk’s Period, Turkey-Azerbaijan relations, Refugees, Emigrants, Slaves

GİRİŞ

TBMM'nin açılışından itibaren Ankara Hükümeti'nin dış politikasında Azerbaycan'la ilişkilerin özel bir yeri olduğunu görüyoruz. Bu ilişkilerde, *mülteciler*, *muhâcirler* ve *esirler* meselesinin 20'li yılların sonuna kadar zaman zaman ön plana çıktığını söyleyebiliriz. Özellikle, M.Emin Resulzade önderliğinde kurulan Azerbaycan Demokratik Halk Cumhuriyeti'nin yaklaşık 2 yıllık ömrünün 27 Nisan 1920'de Bolşeviklerce sonlandırılmasını müteakip, yeni kurulan Sovyet Azerbaycanı rejimine muhalif olanların Türkiye'yi sığınacak ülkelerin başında görmeleri, bu yıllarda Türkiye- Azerbaycan ilişkilerinde “mülteciler” meselesini ön plana taşımış bulunuyordu. Bir taraftan Sovyet rejimi aleyhtarları ama kendi özünden olan ve asla ihmal edemeyeceği can kardeşi mülteciler, öbür taraftan emperyalizme karşı muhtaç olunan Sovyet dostluğunun muhafaza edilmesi gerekliliği çerçevesinde, Türkiye'nin mülteciler meselesinde çok akıllıca bir politika takip etmesi gerekiyordu. Ankara Hükümeti ile Azerbaycan arasındaki ilişkilerde mülteciler meselesi böyle hassas bir dengede yürütüldü.

Öbür taraftan, Türkiye'nin Moskova Büyükelçiliği ve Bakü Konsoloslughunu meşgul eden mesailerin belki de en başında, Birinci Dünya Savaşı sırasında Doğu cephesi mintikasında Ruslarca esir alınan Türk askerleri ve sivil şahısların sonraki yıllarda yurda getirilme çabaları ile savaş şartlarının gereği olarak bir şekilde muhâcir durumuna düşmüş siviller ile Sovyet Azerbaycanı'nın siyâsî şartlarından dolayı Anadolu'ya gelmek isteyen muhâcirlerin durumu geliyor idi.

TBMM'nin kuruluşundan Cumhuriyetin ilanına kadarki sürede Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde mülteciler meselesinin ön plana çıktığını görüyoruz. Şimdi bu konudaki gelişmeleri belgelerin ışığında takip etmeye çalışalım

1- MÜLTECİLER MESELESİ

Yukarıda belirtildiği üzere, Azerbaycan Demokratik Halk Cumhuriyeti'nin 1920 Nisan sonlarında Bolşeviklerce sonlandırılması ve akabinde Azerbaycan Sovyet Şurasının kurulmasıyla, M. Emin Resulzade ve Bolşevizm aleyhtarları için sıkıntılı günler başlamış bulunuyordu. Mevcut yönetimden baskı görenlerin ilk adresi Türkiye idi. Dolayısıyla, Azerbaycan'dan, başta Türkiye olmak üzere bazı ülkelere mültecî hareketi başladı. TBMM bu konuda bazı tedbirler almayı gerekli gördü. Gelişmelerle ilgili olarak 12 Kanun-ı evvel 1336 (1920)'de yayınlanan kararname, TBMM'nin Azeri Türklerine bakışını anlama bakımından

fevkalâde anlamlı gözükmetedir. Söz konusu kararnamede Şu tespit ve kararların alındığını görüyoruz;

İran ve Azerbaycan Türklerinin pek çoğunun başlarındaki yöneticilerin bas-kısından zor durumda kaldıklarından bahisle bu kişilerin Van ve yöresine gel-mekte oldukları ancak askerlik vs. gibi kanunî bazı yükümlülüklerden korkarak tekrar memleketlerine geri dönmeye başladıkları, dolayısıyla Türkiye'ye gelecek olanları da niyetlerinden vaz geçirdiği vurgulanarak, bu gibi mültecî ve muhâcirinin askerlikten ve diğer mükellefiyetlerden geçici bir zaman için istis-na tutulması halinde bu insanların Van ve yöresine gelmelerinin sağlanabileceği ifade edilmektedir. Kararnamede, bu beklentilerin gerekçeleri arasında I. Dünya Savaşı'nda nüfus itibarıyla en çok kayba uğrayan Van vilayetinde arazinin boş kalması ve bölgede (Rus-Ermeni baskı ve katliamları sonucu) azalan Türk nü-fusunun çoğaltılması ifade edilmekle birlikte, bu iradenin arka planında, esasen Misak-ı Millî'nin 5. maddesinde de vurgulandığı üzere, Türkiye dışındaki Türk ve Müslümanların haklarını savunmak veya problemlerine ortak olmak gibi bir niyetin saklı olduğunu da rahatlıkla söyleyebiliriz. Söz konusu kararnamede, Van Valiliği ve Dâhiliye Vekâleti'nin ilgili yazışmalarına atfen 30 Nisan 329¹ (13 Mayıs 1913) tarihli İskân-ı Muhâcirin Nizamnamesi'nin 1. ve 2. madde-lerinde hükümetin özel izniyle muhâcir sıfatıyla kabul olunanların 28. madde-deki ayrıcalıktan faydalanabileceği ifade edilerek, Van havalisine gelecek olan Azeri Türkleri'nin muhâcir sıfatıyla Osmanlı tabiiyetine kabulleri² ve o havaliye iskânları Vekiller Heyeti'nin 12 Kanun-ı evvel (Aralık) 1336 (1920) tarihli top-lantısında karara bağlanmıştır³.

¹ Belgede bu tarih 30 Nisan 330 olarak verilmiştir. Hâlbuki İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi 30 Nisan 1329 tarihlidir. (**İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi**, İstanbul 1329)

² 1913 yılında çıkarılan İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi'nin metinde de atıf yapılan ilgili maddeleri şöyledir; madde 1: Muhacirin kabulü ve tayin-ı mahall ve suret-i iskânları hükümet-i seniyyenin yed-i ihtiyarındadır. Usul-i mahsusası dairesinde tebaiyyet-i Osmaniiyyeyi ihraz etmeyen muhacirin kabul ve iskân olunmaz. Madde 2: Muhacirin iki kısımdır. Birincisi hükümet-i metbualarından istihsal-i mezuniyetle terk-i tebaiyyet ederek gelenler, ikincisi mültecî olarak gelüp de tebaiyyet-i Osmaniiyye'ye dâhil olmak istid'asında bulunanlardan hükümetçe muhacir sıfatıyla kabulüne karar verilenler. Madde 28: Muhacirinin tarih-i hicretlerinden itibaren altı sene tekalif-i askeriyyeden ma'füvv (afv olunmuş) olmaları... ve iskan edildikleri günden itibaren iki sene tekalif-i maliyyeden ma'füvv tutulmaları hakkındaki (önceki kanun hükmü) bakidir. (6 Cemaziye'l-ahir 1331/30 Nisan 1329 tarihini taşıyan 45 maddelik Nizamname için bk., **İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi**, İstanbul 1329; Nizamnamenin transkripsiyonu için bk., Ahmet Halaçoğlu, **Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri**, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara 1995, s.110-115.

³ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (=BCA)**, 30.18.1.1. Kutu:2, Dosya:24, Sıra no:3.

Kararnamede geçen “muhâcir” ifadesinden, İskân-ı Muhâcirin Nizamnamesi’nin 2. maddesine göre, Osmanlı tebasına geçmek isteyen mültecilerin kast edildiğini anlıyoruz.

Takip eden aylarda, Anadolu’ya yönelik mültecî akını devam ediyordu. Tabii ki, bunlar için yapılacak masrafların da dönemin hükümeti tarafından yasal bir zemine oturtulmak mecburiyeti bulunuyordu. TBMM Vekiller Heyeti 4 Mayıs 1337 (1921) tarihli oturumunda Dâhiliye Vekâleti’nin ilgili tezkerelerine istinaden; “memleketlerinde husule gelen vaziyet-i siyasîye neticesi olarak gördükleri taziyik üzerine Azerbaycan’dan Anadolu’ya iltica eden siyasî mültecilerin muhâcirin tahsisatından” masraflarının karşılanması kararına varmıştır⁴. Muhtemelen, yapılan masraflar bu kanaldan sağlanmaya çalışıldı.

Günler geçtikçe iltica talepleri gittikçe artıyordu. Bunlardan birisi de Azerbaycan’ın Kars Konsolosu İslâm Bey’in iltica isteği idi. İslâm Bey, Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa’ya müracaat ederek; Ermeni ve Rus konsoloslarının kendi aleyhinde hükümetleri nezdinde yaptığı propagandanın Bakü’de etkili olduğundan bahisle, Bakü’ye çağrılması durumunda idam edileceğini ifade etmiştir. Karabekir Paşa da durumu 16 Ocak 1922 tarihli telgrafi ile Hariciye Vekâleti’ne iletmiş ve konu İcra Vekilleri Heyeti’nin 17 Ocak tarihli oturumunda ele alınarak İslâm Bey’in, Bakü tarafından azledilmesi durumunda, Şark Cephesi mıntıkası haricinde ikâmeti şartıyla ilticasının kabulüne karar verilmiştir⁵.

Bu günlerde bir başka iltica örneği de Türkiye’nin Tebriz başkonsolosluğunda yaşandı. Tebriz başkonsolosu Kadri Bey’in Şark Cephesi Komutanlığı’na gönderdiği rapordan anladığımıza göre, çoğunluğu bolşevik aleyhtarı oldukları için Kafkas ve Azerbaycan’dan firar edip Tebriz’e gelen subay ve sivil şahısların memleketlerine dönmeleri mümkün olmadığından Türk vatandaşlığına geçmek istemişler idi. Şark Cephesi Komutanlığı, bu gibi şahısların istisnâî suretde vatandaşlığa kabulleri talebi ile durumu Hariciye Vekâleti’ne bildirmiş, Vekâlet de 12 Şubat 338 (1922) tarihli tezkere ile konuyu İcra Vekilleri Heyeti’ne arz etmiş idi. İcra Vekilleri Heyeti’nin 19 Şubat 38 tarihli toplantısında konu müzakere edilmiş ve “merasim-i kanuniye haricinde muamele îka edilemeyeceği” kararına varılmıştır⁶. Bu ifadelerden, “*istisnai suretde*” değil de kanun çerçevesinde

⁴ BCA, 30.18.1.1. Kutu:3, Dosya:18, Sıra no:16

⁵ BCA, 30.18.1.1. Kutu:4, Dosya:44, Sıra no:10

⁶ BCA, 30.18.1.1. Kutu:4, Dosya:48, Sıra no:16

yani yukarıda bahsedilen *İskân-ı Muhâcirîn Nizamnamesi* çerçevesinde iltica taleplerinin belki de aleniyetten uzak değerlendirildiğini düşünüyoruz. Çünkü bu günlerin siyasî şartları, Ankara Hükümeti'nin, alenî olarak bazı kararları alıp uygulamasında problemler doğurabilecek özellikte idi. 1921 Moskova ve Kars Antlaşmaları ile Türkiye Sovyet Azerbaycanı'nın varlığını tanımış bulunuyordu. Öbür taraftan genç Ankara Hükümeti, dış politikada Sovyet Rusya'nın dostluğuna da ihtiyacı vardı. Bütün bu siyasî dengeler içinde, temkinli olarak mağdur Azerî kardeşlerinin yanında olmaya çalışıyordu. Meseleye Rusya açısından bakacak olursak, Kafkaslarda Sovyet rejimini henüz yerleştirmeye çalışan Rusya, halkının çoğunluğu Türk olan Kafkas coğrafyasında, "mültecilerden yararlanarak Türkiye'nin bölgedeki etkinliğini artırmasından endişe duyuyor ve Sovyet istihbaratı Azerî siyasî mültecileri arasına kendi casuslarını yerleştirmekten de geri durmuyordu"⁷. Dolayısıyla Ankara hükümeti, Azerbaycan siyasî muhâceratı karşısında bütün bu durumları hesaba katarak politika ve uygulama geliştirmek durumundaydı⁸.

Azerbaycan'da, Sovyet rejiminin kurulmasıyla başlayan mültecî harekâtı, rejimin yerleşmesini müteakip gittikçe arttı. Türkiye'nin doğu vilayetlerinin yanı sıra özellikle İstanbul mültecîlerin barınağı haline geldi. 1921 yılında İstanbul'un hemen yanıbaşında 7 büyük mültecî kampı bulunuyordu. 1921 yılının ilk iki ayı içinde Bolşevik zulmünden kaçan İstanbul'daki mültecî sayısı 75.000'i buldu. Bu sayı, M. Emin Resulzade'nin de gelmesi ile zaman içerisinde gittikçe arttı⁹.

Mevcut dış politikanın hassas dengeleri içinde, Türkiye'nin Azerî siyasî mültecîlerine gerekli insanî yardımlarda bulunmasına, mültecîler kayıtsız kalmamış ve her fırsatta şükranlarını ifade etmişlerdir. Bu cümleden olmak üzere Sabık Azerbaycan Meclis-i Mebusanı üyeleri nâmına vekâlet en Dr. Hüsnü Refi Bey'in Hilal-i Ahmer Cemiyeti Riyasetine gönderdiği teşekkür mektubunu oldukça anlamlı gördüğümüzden aynen vermeyi uygun buluyoruz;

⁷ Aygün Attar-Sebahattin Şimşir, **Tarihten Günümüze Türkiye'de Yaşayan Azerbaycan Türkleri**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2013, s.122,125; Bu casuslardan biri Ahmet Ağaoğlu'nun yeğeni, Abdülvahap Mehmetzade idi a.g.e., s.125

⁸ Türkiye, Moskova'nın baskılarına hedef olmadan, Azerbaycan siyasî muhaceratına el altından destek vermeyi fırsat buldukça sürdürmüştür. Bu konuda bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın talimatı olduğunu biliyoruz. Mesela bu çerçevede, Mustafa Kemal Paşa'nın önerisiyle Ahmet Ağaoğlu'na 12.000 Lira aktarılmıştı ki, bu paranın Müsavatçılara (Sovyet aleyhtarı Azeri milliyetçileri) verilmesi öngörülmüştü (Attar-Şimşir, a.g.e., s.123).

⁹ Attar-Şimşir, a.g.e., s.117-118.

“Pek Muhterem Reis Beyefendi Hazretleri:

Merkez-i muallâ-yı hilafete iltica etmek mecburiyetinde kalan Azerbaycan muhâcirlerine Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından gösterilen himaye ve muâvenet Dersaadet’de bulunan bilumum Azerbaycanlılar’ın kalplerinde derin ve pek samimi bir teheyyüç husule getirmiş ve büyük kardeşleri Osmanlı Türklerine karşı fevkalâde minnetdar kaldıklarını iblağa bizi tavsit etmişlerdir.

Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin Azerî Türklerine bir hatıra-i teâvün ve hiss-i mübeccel-i millî telkîn eden işbu kıymetdar himmeti her iki kan kardeş Türkleri yek diğerlerine lâ-yezal bir rabita ile takrîb edilmesi avâmilden olmasına nazaran pek samimî ve amîk teşekküratımızı riyaset-i aliyyelerine arz ile kesb-i şeref eyleriz efendim hazretleri. 29 Teşrin-i evvel 1922.

Sabık Azerbaycan Meclis-i Mebusanı

Azaları namına vekâlet en Dr. Hüsnu Refî¹⁰.

Bu ifadeler ve kullanılan uslûb, Türkiye’nin Azerbaycan siyasî mültecilerine yönelik tutum ve yaklaşımının Sovyet rejimi aleyhtarı Azeriler açısından nasıl bir anlam taşıdığını gözler önüne sermektedir.

Takip eden zaman içerisinde “mülteciler” meselesinin önemini yitirmediğini söyleyebiliriz. Bu süre içerisinde, tabii olarak Türkiye’deki mültecilerin değişik problemleri veya ihtiyaçları olagelmıştır. Bu ihtiyaçlar karşısında Ankara hükümeti yasal zeminde mümkün olduğu kadar yardımcı olmaya devam etti. Bir örnek vermek gerekirse, mültecî olarak İstanbul’da bulunan önemli isimlerden Hüsrev Safer Alizade, hastalığı ve diğer bazı sebeplerden dolayı 31 Mayıs 1923’te Bursa’ya gitmek arzusunda bulunmuş, onun bu isteği, 1 hafta içinde ilgili makamlarca değerlendirildikten sonra gerekli yardımlar sağlanarak karşılanmıştır¹¹.

Ankara Hükümeti’nin Azerbaycan ile ilişkilerinde, “mülteciler” meselesinin yanı sıra, “esirler” ve “muhâcirler” konusunun da ciddi bir mesaiyi oluşturduğunu görüyoruz. Şimdi bu konudaki gelişmelere bazı örnekler çerçevesinde bakmak istiyoruz.

¹⁰ Kızılay Arşivi, 74/223.

¹¹ İstanbul Mebusu Şükrü, Heyet-i Vekile Reisi Rauf Bey’e 31 Mayıs 1923’te gönderdiği yazıda zamanında vatanına hizmet eden ve şimdi memleketimizde mültecî olarak bulunan Azerbaycanlı Hüsrev Bey’in perişan ve hasta olduğundan Bursa’ya gitmek istediğinden bahisle tedavisi ve maişetini temine yardımcı olmak gerektiğini ifade etmiştir. Dâhiliye Vekâlet-i, Erkan-ı Harbiye Riyaseti ve İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti arasında geçen yazışmalar sonunda kendisine izin verilmiştir. (BCA., 30.10.0.0. Kutu:116, Dosya:807, Sıra no:1(8 belge)

2- “ESİRLER” VE “MUHACİRLER” KONUSUNDA BAZI UYGULAMALAR

Bilindiği üzere, Birinci Dünya Savaşında Rusya’ya esir düşen Türk askerlerinin durumu önceleri Osmanlı Hükümeti ve TBMM’nin kuruluşundan sonra da Ankara Hükümeti tarafından takip edilegelmiştir. 28 Mart 1921’de Ankara ile Moskova arasında imzalanan Esir Mübadelesi Sözleşmesi çerçevesinde bazı gelişmeler olmuş ve peyderpey esirler Anadolu’ya getirilmeye başlanmış ise de¹² 1926 başlarına gelindiğinde esirler konusu Türk- Sovyet ilişkilerinde önemini muhafaza etmeye devam ediyordu. Ankara Hükümeti, Moskova Büyükelçiliği ve Azerbaycan dâhil diğer Sovyet Cumhuriyetlerindeki konsolosluklar vasıtası ile bu coğrafyalarda kalmış Türk savaş ve sivil esirler ile savaş sırasında muhâcir olarak Anadolu dışına çıkmak mecburiyetinde kalmış olan vatandaşlarını Türkiye’ye getirme gayreti içindeydi. Bu çerçevede 22 Şubat 1926’da kabul edilen 750 numaralı kanun¹³ ile yasal zemin hazırlanmıştı. Söz konusu kanun; “Türkiye ile Rusya’da dağınık bir halde kalmış harp esirlerinin... elçiler ve şehbenderler vasıtası ile (tebaa sevki) muamelesi”ni içeriyor ise de, uygulamada sivil esirler ile muhâcirlerin de dikkate alındığını görüyoruz. Bu yüzden, savaş esiri, sivil esir ve muhâcir sevki birlikte yürütüldüğü için araştırmamızda farklı olarak tasnif edilmeyip aynı başlık altında alınması birbakıma zorunlu hale gelmiştir. Şimdi, Ankara’nın, Moskova ve Bakü ile ilişkilerini; Azerbaycan coğrafyasında kalmış esirler ve muhâcirlerin durumu ve getirilme şartlarını anlamamıza katkı sağlayacak bazı gelişmeleri ele almak istiyoruz.

1926 yılı yaz aylarında, Ankara hükümeti Hilal-i Ahmer vasıtası ile Azerbaycan ve diğer Sovyet Cumhuriyetlerinde bulunan savaş esiri, sivil esirler ve muhâcirlerin anavatana getirilmeleri hususunda önemli bazı adımlar attı. Türkiye’nin Moskova Büyükelçiliği’nin Hilal-i Ahmer Cemiyeti Riyasetine gönderdiği 7 Ekim 1926 tarihli yazıdan anladığımızı göre, Sovyet Rusya coğrafyasında kalmış esirlerin yurda getirilmesi amacıyla Türkiye’den daha önce

¹² Bu konuda bk., Cemil Kutlu, **I. Dünya Savaşında Rusya’daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülme Faaliyetleri**, Doktora Tezi, Atatürk Üniv. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum 1997. Esirler konusunda ciddi bir çalışma olan bu araştırmada, 1926’ya kadar olan gelişmeler ele alınmıştır. Ayrıca bk. Nuri Köstüklü, “I. Dünya Savaşında Rusya’nın Ukrayna ve Diğer Bölgelerindeki Türk Savaş Esirlerine Dair Bazı Tespitler”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Temmuz 2012, S 83.

¹³ **TBMM Zabıt Ceridesi**, 15.02.1926 tarihli 56. İctima, Ankara 1977, C 22, s.210, 276.

gönderilmiş 11850¹⁴ Liranın karşılığı olan 12339 Ruble 9 Kapık konsolosluklara dağıtılmıştır. Buna göre; 4000 Ruble Bakü, 1000 Ruble Erivan ve 1000’er den 2000 Ruble Odesa ve Batum Konsolosluklarına gönderilmiş, geri kalan 5339 Ruble 9 Kapık merkez Moskova büyükelçilik uhdesinde kalmış bulunuyordu¹⁵. Durum, Hariciye Vekâlet-i vasıtasıyla Hilal-i Ahmer Cemiyeti Riyaseti’ne ayrıca bildirilmiştir¹⁶.

Bahsedilen amaçla kendisine 4000 Ruble gönderilen Bakü Konsolosluğu, öncelikle Moskova Büyükelçiliğinden aldığı talimat gereğince, “üserâ ve muhâcirin”in, yoğun bulunduğu mahallerde muhtemelen Kasım ayında tespitler yapmış¹⁷ ve daha sonra yurda dönmek isteyen kişilerle ilgilenmiştir. Bu tespitin gerekçesini ve bu kişilerin durumunu T.C. Hariciye Vekâleti şu ifadelerle dile getiriyordu; “memleketimize gelmek isteyen birçok üzere ve muhâcirinin vesâitsizlik ve fakru zaruretden dolayı harekete gelemeyüp, oldukları mahallerde kalmak ızdırarında buldukları haber alındığından bu gibilerin en ziyade mütekâsif (yoğun) bulunduğu Azerbaycan havalisinde bizzat keşt-i gûzarla tedkikat eylemesi lüzûmu Bakü Şehbenderliğine tebliğ” edilmiştir¹⁸. Bu ifadeler ve gönderilen paranın miktarı, bize Sovyet Cumhuriyetleri içerisinde en fazla esir ve muhâcirin Azerbaycan coğrafyasında bulunduğu kanaatine götürmektedir. Öteyandan, esir veya muhâcirlere gerekli duyurunun yapılabilmesi için Bakü’de yayınlanan Türkçe “Komünist” gazetesine ilanlar verilmiştir¹⁹.

Tabii ki bu işlemlerin yürütülmesinde Azerbaycan hükümetinin de 28 Mart 1921 tarihli Esirlerin Mübâdelesi Antlaşması çerçevesinde Türk konsolosluğuna yardımcı olduğunu söyleyebiliriz.

Şimdi bazı asker ve sivil esirlerin ve muhâcirlerin tespiti, hangi şartlarda nasıl esir veya muhâcir oldukları ve yurda getirilişleri hususunda belgelere yansımış

¹⁴ Bazı yazışmalarda (**Kızılay Arşivi**; 1458/6.6) bu rakam 11.800 Lira olarak belirtilmekle birlikte diğer yazışmalar karşılaştırıldığında toplam rakamın 11850 Lira olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁵ **Kızılay Arşivi**; 1458/6.6

¹⁶ **Kızılay Arşivi**; 1458/6.7; bu yazışma, 24 Temmuz 926 tarihli yazıya cevaben yazıldığından, söz konusu esirlerle ilgili teşebbüsün Temmuz ayı veya daha önceden başladığını anlıyoruz.

¹⁷ Moskova Büyükelçiliğinin 9 Kasım 1926 tarihli yazıları gereğince Bakü Şehbender Vekili Celal Bey, esirleri ve muhâcirleri tespit maksadıyla bazı yerlere bizzat gitmiş ve yaptığı masrafı da (204 Ruble 60 Kapık) ayrıntılı bir şekilde bir tutanakla kayıt altına almıştır (**Kızılay Arşivi**; 1458/2.13).

¹⁸ **Kızılay Arşivi**; 1458/2.4

¹⁹ **Kızılay Arşivi**; 1458/2.9, 2.10

olan kayıtları, siyasi, askerî ve sosyal tarih ile mahallî tarihe katkı sağlayabileceği düşüncesiyle burada vermeyi uygun buluyoruz. Şüphesiz bu gelişmeler, Atatürk dönemi Türkiye- Azerbaycan ilişkilerini anlamamıza da ışık tutacaktır. Aşağıda vereceğimiz kayıtların çoğunda Türkiye'nin Bakü Konsolosu (Şehbenderi) Ferid, Konsolos Vekili Celal ve Kaçılar Fuad imzaları bulunmaktadır. Şimdi bu gelişmeleri sunuyoruz;

23 Kasım 1926'da Bakü'den Batum yoluyla yurda sevk edilen 10. Fırka 29. Alay, 1. Tabur, 3. Bölük'den esir, İzmir Karaburun kazasının Eğlenhoca köyünden 1304 doğumlu Karahasanoğullarından Hacı Ahmed oğlu Saadetin'e 15 Ruble verildi²⁰.

12 Aralık 1926'da Kuzey Kafkasya'daki Razşivatka (?)'dan Bakü ve Batum yoluyla yurda sevk edilen, 3. Fırka, 8. Alay, 3. Tabur, 10. Bölük'ten esir Trabzon Pınar mahallesinden 1313 doğumlu Hacı Ömer oğlu Mehmed; 31. Fırka, 93. Alay, 3. Tabur, 10. Bölük'ten esir Giresun İncegariş köylü İbiçoğullarından 1294 doğumlu Hasan Oğlu Hamid; 39. Alay, 1. Tabur, 1. Bölükten Esir Niksar İpsimara (Günlüce) köylü 1302 doğumlu Receboğullarından Ali Osman oğlu Mahmud'a 5 günlük yol ve iâşe masrafı için toplam 120 Ruble 69 Kapik ödenmiştir²¹.

Gence- Maraga güzergâhından yurda gönderilen İğdır muhâcirlerinden içlerinde 1 yaşından 8 yaşına kadar 6 çocuğun da bulunduğu 14 kişinin bilet ve 2 günlük iâşe masrafları için bunların sevkine memur edilen İğdır Sürmeli nahiyesi Zülfikar köyünden Meşhedi Hüseyin oğlu İsmail'e 7 Nisan 1927'de 169 Ruble verildi²².

Kars muhâcirlerinden Zarşad kazası Vezene? Köylü Oruçoğullarından Kurban oğlu Şahvar'a Bakü- Gümrü güzergâhından köyüne gidebilmesi için 2 günlük iâşe bedeli ile birlikte 13 Ruble 66 Kapik ödeme yapılmıştır²³.

Birinci Dünya Savaşında Ruslar tarafından esir alınarak Rusya dâhiline sevk edilen Trabzon kazasının Firoz mahallesinden Beşlioğlu Ahmet kızı Zehra

²⁰ **Kızılay Arşivi**; 1458/2.11.

²¹ **Kızılay Arşivi**; 1458/2.12; **Kızılay Arşivi**; 1458/2.8

²² **Kızılay Arşivi**; 1458/2.2; Bu kişiler şunlardır:

Mir İsmail oğlu Mir Cemil (18 yaşında), Validesi Zehra Beğim? Mir Fetullah kızı (30 yaşında), Biraderi Naci (8 yaşında), Biraderi Ramiz (5 yaşında), Hacı Rıza oğlu Hacı (46 yaşında), Zevcesi Ümmü Mehmed kızı (35 yaşında), Oğlu Süleyman (8 yaşında), Oğlu Mehmed (4 yaşında), Kızı Saritel (1 yaşında), Kızı Karatel (1 yaşında), Hüseyin oğlu İsmail Meşhedî (40 yaşında), Hemşiresi Türkan? (19 yaşında), Esed Meşhedî Hüseyin oğlu (32 yaşında), Zevcesi Gülcefer? (21 yaşında), (**Kızılay Arşivi**; 1458/2.2; 1458/2.).

²³ **Kızılay Arşivi**; 1458/2.1.

ile çocukları Rıfki ve Nuriye’ye Bakü’de ikâmeti ve daha sonra Batum yoluyla Türkiye’ye gidişi için 10 günlük iâşe ve diğer masraflar karşılığı olarak 18 Mayıs (1927) günü 34 Ruble 18 Kapık ödenmiştir²⁴.

Yine bu günlerde, Savaş esirlerinden Milas kazasının Kızılağaç köyünden İmamoğullarından 1308 doğumlu Ali oğlu Hüseyin’e Batum istikâmet inden ülkeye gidişi için 21 Ruble verildi²⁵.

Bakü konsolosluğunun Azerbaycan coğrafyasında bulunan Türk esir ve muhâcirlerinin yurda gönderilmesiyle ilgili yaptığı bütün bu faaliyetler ve masraflar aylık olarak kuruşu kuruşuna Moskova Büyükelçiliği’ne oradan da Hariciye Vekâleti ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti Riyaseti’ne bildiriliyordu²⁶.

Tabii ki muhtaç olanlara maddî yardım yapılıyor durumu iyi olanlar ise, yine Konsolosluğun marifeti ile Türkiye’ye sevk ediliyor idi. Bu cümleden olmak üzere Mayıs sonlarına gelindiğinde 15 savaş esiri²⁷ ve 31’i Iğdır’lı, 14’ü Iğdır’ın Sürmeli nahiyeli toplam 45 muhâcir²⁸ herhangi bir ödeme yapılmadan memleketlerine gönderilmeleri sağlanmış oldu.

Bakü konsolosluğunun Azerbaycan’da bulunan Türk esir ve muhâcirlerinin Türkiye’ye sevk çalışmaları mevcut Azeri resmi makamlarının da katkılarıyla devam ediyordu.

²⁴ **Kızılay Arşivi**; 1458/10.3

²⁵ **Kızılay Arşivi**; 1458/10.2

²⁶ Mayıs 1927 ayı zarfında Hilal-i Ahmer cemiyeti tahsisatından Bakü konsolosluğunca yapılan sarfiyat cetveli 20 Haziran 1927’de Moskova Büyükelçiliği’nce Hilal-i Ahmer Cemiyetine gönderilmiştir (**Kızılay Arşivi**; 1458/10.)

²⁷ Memleketleri ve bazılarının doğum tarihleriyle bu savaş esirleri şunlardır; İsmail oğlu Abdullah (Kayseri Develi Süleymanlı karyesi-1288), Ali oğlu İbrahim (Sivas Azizye Sarı... karyesi -1302), Sevinç? Oğlu İsmail (Sivas), Atakoğlu Ali (Bursa), İsmail oğlu İbrahim- (Keskim?), İbrahim oğlu Mehmed (Keskim?), Ahmed oğlu Rüşdi (Keskim?), İbrahim oğlu Saadeddin (Balıkesir Bigadiç Kayırlar karyesi- 1310), Tahsin oğlu Neş’et (İzmit Ömerağa mahallesi- 1302), Mustafa oğlu Mehmed (Yusufeli), Hacı Ahmed oğlu Saadeddin (İzmir), Tahir oğlu Ali, (Bursa Yenişehir Çeltikçi karyesi 1302), Mustafa oğlu Mehmed (Milas), Hacı oğlu Nuri (Erzurum), Safer oğlu Şamil (Erzurum) (**Kızılay Arşivi**; 1458/2-6).

²⁸ Memleketleri Iğdır’a ve Iğdır Sürmeli nahiyesine sevk edilen 45 kişi şunlardır; *Iğdır’a gönderilenler*: Himmet oğlu Ahmed (zewcesi, iki oğlu ve iki kızı ile), Himmet oğlu Samed (zewcesi ve bir kızı ile), Kamer oğlu Sadık (zewcesi, bir oğlu ve bir kızı ile), Hasan oğlu Kasım (bir biraderi ile), Ali Kahraman oğlu Kadim (zewcesi ile), Mehmed Oğlu Abdülali (bir zewcesi, bir oğlu, bir kızı ile), Cafer oğlu Mehmed Kerim, Halil oğlu Cevad (zewcesi ve iki kızı ile), Mir Sadık oğlu Mir Esadullah (zewcesi ve üç kızı ile), *Sürmeli’ye gönderilenler*: Meşhedi Hüseyin oğlu Esad (zewcesi ve hemşiresi ile), Cabbar oğlu Mehmed (zewcesi ve iki oğlu ile), Hacı Rıza oğlu Hacı (zewcesi, 2 oğlu ve 3 kızı ile) (**Kızılay Arşivi**; 1458/2.5).

5. Hafif Süvari Alayı 4. Bölük efradından iken Ruslara esir düşen ve esaret yıllarının büyük bölümünü Sibirya'da geçirmiş olan Erzurum Pasinler kazası Keçesor? köylü 1304 doğumlu Mozaoğullarından Mehmed oğlu Abdullah'a, kimlik bilgilerinin teyidi için Bakü'de kaldığı 22 günlük iâşe ve Bakü-Kars tren ücreti olarak 13 Haziran (1927)'de 50 Ruble ödendi²⁹.

Rus işgali sırasında memleketinden Azerbaycan'a muhtemelen Gence'ye hicret etmek mecburiyetinde kalan Iğdır kazası Sürmeli köylü Cabbar oğlu Mehmed, 18 Haziran (1927) günü, beraberinde 30 yaşındaki eşi ve oğulları 6 yaşındaki Yunus ve 2 yaşındaki İdris ile Gence'den Iğdır'a geri dönmek üzere kendisine 47 Ruble yardım yapılmıştır³⁰.

Savaş esirlerinden Sivas vilayeti Zile kazası İsa-yı sağır (Küçüközlü) köylü 1313 doğumlu Mehmed oğlu Halil, refakatinde eşi 28 yaşındaki Fatıma, oğlu 3 yaşındaki Mehmet Ali ve kızı 4 yaşındaki Şerife olduğu halde Batum üzerinden Türkiye'ye dönebilmek için kendisine 10 Ağustos (1927) günü 33 Ruble ödeme yapılmıştır³¹.

Doğu cephesinde 10. Kafkas Alayı, 29. Tabur, 1. Bölük'te başçavuş iken Ruslara esir düşen Denizli Çal Şeyhülvan köylü Mehmed Ali Çavuş oğlu Osman Zühdi'ye, Bakü-Batum yoluyla Türkiye'ye dönebilmesi için 23 Ağustos günü tren ücreti ve 3 günlük iâşe bedeli olarak 15 Ruble verilmiştir³².

Esir ve muhâcir sevki sırasında trajik durumlarla da çok karşılaşılıyordu. 3 Ekim (1927) günü memleketi Erzurum'a dönebilmesi için kendisine 38 Ruble yardım yapılan Erzurumlu Ali Cuma, Birinci Dünya Savaşında Ruslar tarafından esir alınıp Kafkas'a götürüldüğünde henüz 3 yaşında idi³³.

10 Ekim'de, 1314 (1898) doğumlu Tortumlu Yusuf oğlu Mevlüd'e, beraberinde eşi Praskofya, oğlu 3 yaşında Ali ve kızı 5 aylık Suna için Bakü- Gümrü güzergâhından memleketine gönderilmesi için 50 Ruble yardım yapıldı³⁴. Burada dikkatimizi çeken husus, 17 yaşında Ruslara esir düşen Yusuf oğlu Mevlüd'ün, esaret döneminde muhtemelen yabancı bir kadınla evlenerek yuva kurmuş olduğudur. Tespit edilen esir veya muhâcirlerin sevkine devam ediliyordu.

²⁹ Kızılay Arşivi; 1458/11.1

³⁰ Kızılay Arşivi; 1458/11.2.

³¹ Kızılay Arşivi; 1458/ 5.3

³² Kızılay Arşivi; 1458/ 5.2

³³ Kızılay Arşivi; 1458/4.1

³⁴ Kızılay Arşivi; 1458/4.

6. Kolordu, 25. Fırka, 75. Alay, 1. Tabur, 3. Bölük efradından iken esir düşen 1303 Doğumlu Hadımköylü Veli oğlu Receb’e, Bakü-Batum güzergâhından memleketine sevki için 24 Kasım (1927)’de 20 Ruble 50 Kapık ödeme yapıldı³⁵.

İğdır muhâcirlerinden Abbas Kulu Mustafa, eşi 31 yaşındaki Şevket, oğlu 5 yaşındaki Muharrem ve diğer oğlu 2 yaşındaki Şahmar ve biraderi 19 yaşındaki Yunus ile Gence- Maraga güzergâhından İğdır’a gönderilmek üzere yol ve üç günlük iase için 27 Kasım’da Bakü Konsolosluğunca kendisine 49 Ruble 23 Kapık verilmiştir³⁶

Yine bu günlerde savaş esirlerinden olan Mecidözü kazası Ortaköy nahiyeli Hacı Hasanoğullarından Hasan oğlu Esad’ın eşi ve çocuğuyla birlikte Çulfa’dan Batum’a ve oradan da memleketine gidebilmesi için kendisine 11 Aralık (1927) günü 43 Ruble 20 Kapık yardım yapıldı³⁷.

Sovyet coğrafyasındaki Türk Konsoloslukları ile Moskova Büyükelçiliği arasında yapılan yazışmalardan, Türk esir ve muhâcirlerin, yurda gönderilme işlemlerinin 1928 yılı ortalarına kadar devam ettiğini anlıyoruz. Bütün bu yapılan sevkیات ve masraflar ayrıntılı bir rapor halinde Moskova Büyükelçiliği tarafından muhtemelen Temmuz- Ağustos aylarında T.C. Hariciye Vekâlet-i ne arz edilmiştir³⁸.

Şimdi, yukarıda verilen örnekler çerçevesinde, 1926-1928 yılları arasında Azerbaycan- Türkiye ilişkilerinde ciddi mesaiyi işgal eden Türk sivil ve savaş esirleri ile muhâcirler konusunu kısaca analiz edecek olursak şu sonuçlara ulaşmak mümkün gözükmektedir;

1-Yazışmalar ve tahsis edilen ödenekten, Kafkas coğrafyasındaki Türk konsolosluk bölgelerinde en fazla Bakü konsolosluğu yani Azerbaycan coğrafyasında Türk esir ve muhâcirlerin olduğu düşünülebilir.

2-Esir ve muhâcirlerin sevkیات işlemlerinde, Azerbaycan hükümet yetkililerinin gerek vize işlemleri, gerekse kimlik tespiti vd. resmî işlemlerde Bakü Konsolosluğu’na yardımcı olduğunu söyleyebiliriz.

3-Türkiye’ye gönderilenler arasında Savaş esirlerinin yanısıra bir o kadar da sivil esir ve muhâcirlerin çokluğu, Birinci Dünya Savaşı’nın Kafkas cephesi min-

³⁵ Kızılay Arşivi; 1458/3.3

³⁶ Kızılay Arşivi; 1458/3.1

³⁷ Kızılay Arşivi; 1458/3.2

³⁸ Kızılay Arşivi; 1458/6.1, 2; 1458/14.4, 5.

tıkasında, sosyal bazı dramları da beraberinde getirdiğini gösteriyor. Trabzonlu Ahmed kızı Zehra ve 3 yaşındaki Erzurumlu Ali Cuma örneklerinde olduğu gibi kadınların ve çok küçük yaştaki çocukların esir alındığı bir dramla karşılaşyoruz.

4-Memleketleri açısından, savaş esirlerinde İzmir'den Kars'a kadar örnekler görünürken, sivil esirler ve muhâcirler Rus işgal bölgelerinde ve özellikle Kars, Erzurum ve Iğdır coğrafyasında yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Bu bölgelerden, muhâcerâtın artışında, Rus işgaliyle birlikte Ermeni terörünün varlığı gözardı edilmemelidir.

5-Yurda sevkedilecek esir ve muhâcirler arasında 12 yaşın altında küçük çocukların bulunması, esaret veya muhaceret yıllarında, zor şartlarda da olsa aile hayatını devam ettirenlerin bulunduğunu gösteriyor. Hatta savaş esirlerinden Tortumlu Yusuf oğlu Mevlüd eşi Praskofya örneğinde görüldüğü üzere, esaret yıllarında yabancı hanımlarla evlenip yuva kuranlar da olmuştur.

6-Esir ve muhâcirlerin sevkinde verilen yardımların, vize vd. masraflar ile yol (tren) ücreti ve günlük yevmiyeyi içerdiğini görüyoruz. İaşe için verilen günlük yevmiye yetişkin bir kişi için 1 Rubleyi geçmiyordu. O günün rayiç fiyatlarıyla, Bakü- Gümrü tren bileti 15, Bakü-Batum tren bileti 12 Ruble olduğuna göre, 1 Rublenin alım gücünün oldukça düşük olduğunu söyleyebiliriz.

7-Örneklerden, Azerbaycan coğrafyasındaki esir ve muhâcirlerin daha ziyade, Bakü, Gence, Çulfa bölgelerinde yoğunlaştığını anlıyoruz.

SONUÇ

Bütün bu veri ve analizlerden anlaşılacağı üzere TBMM, kuruluşundan itibaren kendi meseleleri ve maddi imkansızlıklarına rağmen, Atatürk’ün ifadesi ile Türkiye dışındaki “dili bir, inancı bir, özü bir,” kardeşlerinin³⁹ üzüntüsü ve sevincine ortak olmuştur. Bu cümleden olmak üzere, Azerbaycan’dan gelen siyasî mültecilere, Sovyet Rusya ve mevcut Azerbaycan hükümetiyle ilişkileri bozmadan elinden gelen yardımı yaptığı görülmüştür. Bu durum tabii ki, Anadolu Türkleri ile Azerbaycan Türkeri’nin kardeşliğini pekiştiren sonuçlar doğurmuştur. Öte yandan, Birinci Dünya Savaşı’nın bıraktığı dramlardan biri olarak, Türk savaş esirleri ve muhâcirlerin anavatana getirilmeleri meselesinin de⁴⁰, genç Türkiye Cumhuriyeti’nin dış politikasında önemini hep muhafaza edegeldiğini gördük. Bu çerçevede, önceki yıllardaki mesailere ilave olarak 1926-28 yıllarında da Azerbaycan’da bulunan esirler ve muhâcirler, mevcut Azerbaycan hükümetinin de sağladığı kolaylıklar ile Türkiye’ye getirilmeye çalışılmıştır. Atatürk dönemi Türkiye- Azerbaycan ilişkilerini anlamamıza katkı sağlayan bu gelişmelerin, askerî, sosyal ve mahallî tarih açısından da önemli veriler sunduğunu söyleyebiliriz.

³⁹ Ekrem Memiş- Nuri Köstüklü, **Yeni ve Yakınçağda Türk Dünyası**, Çizgi Kitabevi Yay., 4. Baskı, Konya 2005, s. VII.

⁴⁰ Savaş esirleri, özellikle Rusya’da kalan Türk savaş esirleri konusu yakın tarihimizin önemli dramlarından biri olmuştur. Kayıtlarda, Ruslara esir olan Türk askerlerinden ancak 25 bin kadarının peyderpey yurda getirildiği anlaşılmakla birlikte, buna mukabil 40 bin civarında esirin akıbetinden maalesef haber alınamamıştır. (Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Cemil Kutlu, a.g.t., ve Nuri Köstüklü, a.g.m.)

KAYNAKÇA**I-Arşiv Belgeleri**

- 1-Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (=BCA)
-30.18.1.1. Kutu:2, Dosya:24, Sıra no:3.
-30.18.1.1. Kutu:3, Dosya:18, Sıra no:16
-30.18.1.1. Kutu:4, Dosya:44, Sıra no:10
-30.18.1.1. Kutu:4, Dosya:48, Sıra no:16
-30.10.0.0. Kutu:116, Dosya:807, Sıra no:1(8 belge)

2-Kızılay Arşivi

- Kutu:74, Belge nu: 223.
Kutu:1458, Belge nu: 6.6
Kutu:1458, Belge nu: 6.7
Kutu:1458, Belge nu: 2.13
Kutu:1458, Belge nu: 2.4
Kutu:1458, Belge nu: 2.9, 2.10
Kutu:1458, Belge nu: 2.11.
Kutu:1458, Belge nu: 2.12
Kutu:1458, Belge nu: 2.8
Kutu:1458, Belge nu: 2.2
Kutu:1458, Belge nu: 2
Kutu:1458, Belge nu: 2.1.
Kutu:1458, Belge nu: 10.3
Kutu:1458, Belge nu: 10.2
Kutu:1458, Belge nu: 10.
Kutu:1458, Belge nu: 2.6
Kutu:1458, Belge nu: 2.5
Kutu:1458, Belge nu: 11.1
Kutu:1458, Belge nu: 11.2
Kutu:1458, Belge nu: 5.3

Kutu:1458, Belge nu: 5.2

Kutu:1458, Belge nu: 4.1

Kutu:1458, Belge nu: 4.

Kutu:1458, Belge nu: 3.3

Kutu:1458, Belge nu: 3.1

Kutu:1458, Belge nu: 3.2

Kutu:1458, Belge nu: 6.1

Kutu:1458, Belge nu: 6.2

Kutu:1458, Belge nu: 14.4

Kutu:1458, Belge nu: 14.

II- Kitaplar, Makaleler, Tezler vd. Yayınlar

1-Kitaplar

Attar, Aygün, - Şimşir, Sebahattin, **Tarihten Günümüze Türkiye’de Yaşayan Azerbaycan Türkleri**, Berikan yayınevi, Ankara, 2013.

İşkân-ı Muhâcirîn Nizamnamesi, İstanbul, 1329.

Halaçoğlu, Ahmet., **Balkan Harbi Sırasında Rumeli’den Türk Göçleri**, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara, 1995.

Köstüklü, Nuri., “I. Dünya Savaşında Rusya’nın Ukrayna ve Diğer Bölgelerindeki Türk Savaş Esirlerine Dair Bazı Tespitler”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Temmuz 2012, S 83.

Kutlu, Cemil., **I. Dünya Savaşında Rusya’daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülme Faaliyetleri**, Doktora Tezi, Atatürk Üniv. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum, 1997.

Memiş, Ekrem., - Köstüklü, Nuri., **Yeni ve Yakınçağda Türk Dünyası**, Çizgi Kitabevi yay., 4. Baskı, Konya, 2005.

TBMM Zabıt Ceridesi, 15.02.1926 tarihli 56. İçtima, C 22, Ankara, 1977.

“KAFKAS SEDDİ” POLİTİKASININ JEOPOLİTİK UNSURLAR ÇERÇEVESİNDE İNCELENMESİ VE GÜNÜMÜZ POLİTİKALARIYLA KARŞILAŞTIRILMASI

TURGAY BÜLENT GÖKTÜRK*

Özet

İngiltere'nin liderliğindeki İtilaf Devletleri, yenilen Osmanlı Devleti'ne Mondros Ateşkesi'ni imzalatarak Anadolu'yu istedikleri gibi işgal etme olanağını elde etmişler ve “Barış Antlaşması” adını verdikleri Sevr ile de bunu pekiştirmişlerdi. Onlar için “Doğu Sorunu” tam çözülmek üzereyken, Anadolu'da bağımsız yaşama isteğini dile getiren Türk Milli Mücadelesi başladı. İngiltere için bu mücadele mutlaka bastırılmalı, bunun için ne gerekiyorsa yapılmalıydı. İngiltere'nin gözüyle bakıldığında çepeçevre kuşatılmış olan Anadolu Hareketi için tek nefes alma kapısı olarak Kafkasya kalmaktaydı. Bu sırada Kafkasya'da I. Dünya Savaşı'nda müttefik oldukları Çarlık Rusya, 1917'deki Bolşevik İhtilali sonrası yıkılmıştı. Böylece İngiltere, bölgede kendi çıkarlarına ters düşen Sovyet yayılmacılığı ile karşılaştı. Ayrıca Bolşevik Rusya, kendisi gibi emperyalizme karşı mücadele veren Anadolu'daki bağımsızlık hareketine sempatiyle yaklaşıyordu. Dolayısıyla, Anadolu hareketi ile Sovyetlerin bir dayanışma içine girmeleri olasılığı güçlü bir şekilde ortaya çıkmıştı. Artık İngiltere için bölgede geliştirilecek politika, Türk-Sovyet iş birliğini önleyerek Türk Milli Mücadele Hareketi'nin Kafkasya'daki nefes borusunu kesmek ve İngiliz çıkar sahalarındaki Sovyet yayılmacılığını engellemek amacına hizmet etmeliydi. Böylece “Kafkas Seddi” olarak adlandırılan politika doğdu.

Bu çalışmada, İngiltere'nin yukarıda belirtilen amaçlarını gerçekleştirmek adına geliştirdiği ve Atatürk'ün “Türkiye'nin kesin yok edilme projesi” olarak isimlendirdiği “Kafkas Seddi” politikası, değişik bir açıdan, jeopolitiğin değişen ve değişmeyen unsurları çerçevesinde incelenmiş ve bölge ile ilgili siyasî konulardaki karar alma süreçlerinde rol alan o günün aktörlerinin jeopolitik un-

* Dr., Doğu Akdeniz Üniversitesi, KKTC, turgay.gokturk@emu.edu.tr

surlardan nasıl etkilendikleri ve bu unsurları kendi çıkarları yönünde ne şekilde kullandıkları irdelenmiş, “Kafkas Seddi” politikasının günümüzdeki bölge ile ilgili politikalarla benzerlikleri ve farklılıkları tespit edilerek bugünün karar alma süreçlerinde rol alan küresel aktörler ile bölgesel aktörlerin gelecekte de bu unsurları, hangi politikalar çerçevesinde kullanabilecekleri yönünde bir öngöründe bulunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kafkas Seddi, Kafkasya, Jeopolitik, Milli Mücadele, Bolşevik Rusya.

REASERACH OF CAUCASIAN OBSTACLE POLICY UNDER CONDITION OF GEOPOLITICAL RISKS AND COMPARISON WITH NOWADAYS POLICY

Abstract

Allies in the UK’s leadership gained the ability to invade Anatolia as they wish with Armistice of Mudros, they also reinforce it with Treaty of Sevres which called “peace treaty”. For the UK “eastern question” is about to be solved after that agreements, but suddenly Turkish National Struggle began. For “The empire on which the sun never set” this struggle must be suppressed and whatever is necessary should be done. When it looks with the eyes of England, there was a only way out left for the Turkish independence movement which besieged all around and it was Caucasians. Meanwhile in Caucasia, Russian Empire which allied of the UK during WW I destroyed as a result of Bolshevik Revolution in 1917. Thereby England has encountered the Soviet expansionism in this area which contrary to their own interests. Also Bolshevik Russia was approaching with sympathy to the independence movement in Anatolia which the struggle against imperialism like themselves. Thus the possibility of entering into a cooperation between Anatolian movement and Soviet Russia emerged strongly. After that, policy will be developed in the area for England were prevent to Turkish-Soviet cooperation and stop the possible support to Turkish National Struggle movement from the Caucasia also they aimed to prevent Soviet expansionism in their benefit areas so as a result of this, “Caucasian Obstacle Policy” began to apply.

This study shows as Caucasian Obstacle Policy (also named “Certain destruction project of Turkey” by Atatürk) which devaloped by England for achieve the objectives of the abovementioned. Also we will look that policy from different view such as the how of those days big actors effected from the geopolitical factors while their decision-making processes for political issues related to area and how they used this factors for their own benefits. Finally we identified differences and similarities between ”Caucasian Obstacle Policy” and “nowadays policies for the region” and try to predict how can regional and global actors use this factors for their’s policies.

Key Words: Caucasian Obstacle, Caucasia, Geopolitics, Turkish Independence War, Bolshevik Russia

Kafkasya'nın Jeopolitik Önemi

Günümüzde küresel egemenlik mücadelesinin yaşandığı bir bölge olan ve Halford Mackinder'in stratejik önemi nedeniyle hâkim olunması gereken topraklar olarak gördüğü¹ Kafkasya, Hazar Denizi ile Karadeniz arasında bir alanı kaplayan, Rusya Federasyonu'nun Avrupa kesiminin güney batısı ile Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan topraklarını içine alan coğrafi bölgeye verilen isimdir. Orta Asya'ya giriş kapısı olan Kafkasya, Akdeniz-Ege Denizi- Boğazlar ve Marmara Denizi-Karadeniz-Azak Denizi gibi birbirine bağlı iç denizlerin oluşturdukları bir su koridorunun doğu ucunda bulunmakta, aynı zamanda Hazar Denizi ile de doğuya sokulmuş ve bağlanmış bir konumdadır². Fırat ve Dicle ırmakları da, bu koridorun üzerindeki Hazar Denizi ile Karadeniz ve Akdeniz'in, Hint Okyanusu'na kolaylıkla bağlanmalarını sağlamaktadır. Bu durumda Kafkasya'nın kuzey-güney ve doğu-batı yollarının birleştiği bir bölgeyi oluşturduğunu söyleyebiliriz³. Bu söylemi güçlendirmek için bir başka ifadeyle, Kafkasya'nın Orta Asya'nın denizlere ulaşmasındaki olası en kısa yol üzerinde bulunduğunu, Orta Asya ile Anadolu ve Orta Doğu'yu birbirine bağladığını, dolayısıyla Orta Asya ülkelerini Batı'ya bağlayan en kısa güzergâhı oluşturması nedeniyle önemli bir coğrafi konuma sahip olduğunu vurgulayabiliriz⁴. Bu nedenle Kafkasya önemini her devirde korumuştur.

Bölgedeki mevcut petrol ve doğal gaz kaynakları Kafkasya'nın jeopolitik önemini artıran bir başka önemli etkidir. Kafkasya, petrol ve doğal gaz yataklarının batıya gidiş yolu üzerinde bulunmakla birlikte bölgeye egemen olmanın sağlayacağı jeopolitik avantaj açısından daima küresel güçlerin hedefi olmuştur. Çünkü bölgeye hâkim olmak, Asya, Avrupa ve Orta Doğu ekseninde, önemli bir üs edinmek demektir⁵.

¹ Faruk Sönmezoğlu, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2000, s.510.

² Erol Mütercimler, **Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkiler Modeli**, Anahtar Kitaplar, İstanbul, 1993, s. 35.

³ İsmail Berkok, **Tarihte Kafkasya**, Özel Basım, İstanbul, 1988, s. 10.

⁴ Fırat Karabayram, **Rusya Federasyonu'nun Güney Kafkasya Politikası**, Lalezar Yayınevi, İstanbul, 2007, s.126.

⁵ Tekin Taşdemir, **Türkiye'nin Kafkasya Politikasında Ahıska ve Sürgün Halk Ahıskalılar**, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2005, s. 17.

İtilaf Devletleri’nin Kafkas Seddi Politikası

İngiltere’nin liderliğindeki İtilaf Devletleri, yenilen Osmanlı Devleti’ne Mondros Ateşkesini imzalatarak Anadolu’yu istedikleri gibi işgal etme olanağını elde etmişler ve “Barış Antlaşması” adını verdikleri Sevr ile de bunu pekiştirmişlerdi. Onlar için “Doğu Sorunu” tam çözülmek üzereyken, göz ardı ettikleri bir olay gerçekleşti. Anadolu’da, İtilaf Devletleri’nin İstanbul Hükümeti’ne kabul ettirdikleri oldu-bittileri reddederek bağımsız yaşama isteğini dile getiren Türk Milli Mücadelesi başladı. “Üzerinde Güneş Batmayan İmparatorluk” için bu mücadele mutlaka bastırılmalı, bunun için ne gerekiyorsa yapılmalıydı. İngiltere’nin gözüyle bakıldığında çepeçevre kuşatılmış olan Anadolu Hareketi için tek nefes alma kapısı olarak Kafkasya kalmaktaydı.

Bu sırada Kafkasya’da I. Dünya Savaşı’nda müttefik oldukları Çarlık Rusya, 1917’deki Bolşevik ihtilali sonrası yıkılmıştı. Böylece İngiltere, bölgede kendi çıkarlarına ters düşen Sovyet yayılcılığı ile karşılaştı. Bolşevik Rusya, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan üzerinde daha 1917’de İngiltere aleyhine propaganda yapmaya başlamıştı⁶. Ayrıca Bolşevik Rusya, kendisi gibi emperyalizme karşı mücadele veren Anadolu’daki bağımsızlık hareketine sempatiyle yaklaşıyordu. Bunun sonucunda Bolşevik Rusya ve Anadolu’daki Milli Mücadele Hareketi bir dayanışma içine girebilirlerdi. Artık İngiltere için bölgede geliştirilecek politika, Türk-Sovyet iş birliğini önleyerek Türk Milli Mücadele Hareketi’nin Kafkasya’daki nefes borusunu kesmek ve İngiliz çıkar sahalarındaki Sovyet yayılcılığını engellemek amacına hizmet etmeliydi. Bu maksatla Kafkaslardaki İngiliz Komiseri Oliver Wardrob tarafından “Kafkas Seddi” olarak adlandırılan politika ortaya atıldı⁷.

Bu politika doğrultusunda İtilaf Devletleri, soruna kesin bir çözüm getirmek için Mondros Mütarekesi’nden sonra Türkiye’yi güneyden, batıdan ve kuzeyden kuşatarak gelişmeleri istedikleri şekilde yönlendirmeyi düşündüler ve birçok şehri ve bazı bölgeleri işgal ettiler. Diğer taraftan da, Karadeniz’in kuzeyindeki Rus toprakları ile limanları ve Kafkasları işgal ederek, Sovyet Rusya’yı kısıpaca aldılar. Azerbaycan, İran, Batum ve Kars çevresinde, Osmanlı ordusu kontrolünde

⁶ M.S. Anderson, **The Eastern Questions 1774-1923**, St. Martin’s Press, New York, 1966, s. 352.

⁷ Stefanos Yerasimos, **Türk Sovyet İlişkileri**, Boyut Yayın, İstanbul, 1979, s. 115.

bulunan bölgeleri, Kasım 1918’de ele geçirdiler⁸. Amaçları, Yunanistan’ı yeteri kadar güçlendirerek ve Güney Kafkasya’da Rusya ile Türkiye arasında kalmış olan hükümetlere her çeşit yardımı yaparak Türkiye’yi doğudan ve batıdan kuşatmak ve baskı altına almak, içerden de işbirlikçilerini harekete geçirerek⁹ parçalamak ve yutmaktı. Bu bölgeleri ellerinde tutarak Sovyet Rusya’yı da güneyden çevirmiş oluyorlardı. Araya girip tamponlar oluşturduklarında, Türk-Sovyet ilişkilerini kesmiş olacaktı. Böylelikle hem Türk Milli Mücadele Hareketi’ni, hem de Sovyet Rusya’yı zayıf düşürerek amaçlarına ulaşacaklar kendilerine karşı olan güçleri etkisiz kılacaklardı¹⁰.

Jeopolitik Unsurlar Çerçevesinde Kafkas Seddi Politikası

Adolf Hitler’in Kavgam’da (Mein Kampf) ortaya attığı Lebensraum (Hayat Alanı) kavramının manevi babası olan ve Hitler’in yayılmacı politikasına temel dayanak teşkil eden Alman jeopolitik bilimcisi Karl Haushofer’e göre, bir devletin toprakları gelişmesine yetmeyecek kadar küçük ise o devlet genişlemelidir¹¹. Bu maksadı gerçekleştirmek için geliştirilen dünya hâkimiyet teorilerine, 1904 yılında sunduğu “Tarihin Coğrafi Mihveri” adlı bildirisinde açıkladığı “Kara Hâkimiyeti Teorisi” ile İngiliz jeopolitik bilimcisi Halford Mackinder önemli bir katkı sağlamıştır¹². Bu teoriye göre Avrasya’nın iç kısımlarını dünya siyasetinin coğrafi merkezi, “Mihver Bölgesi” olarak gören Mackinder, bu bölgenin denetiminin dünya hâkimiyeti açısından belirleyici bir öneme sahip olduğunu vurgulamıştır¹³.

Mackinder, 1919’da çıkardığı Demokratik İdealler ve Gerçek adlı kitabında da Mihver Bölgesi’ni Merkez Bölgesi (Heart Land)¹⁴ olarak adlandırmış,

⁸ **ATASE Arşivi**, Kls. 7, D. 29, F. 1, Mondros Mütarekesi şartları gereğince Osmanlı Ordusu buraları boşaltacaktı.

⁹ Ergün Aybar, **İstiklal Mahkemeleri I**, Ayraç Yayınevi, İzmir, 1988, s. 5.

¹⁰ Rahmi Doğanay, “Milli Mücadele Döneminde Türkiye, Sovyet Rusya ve İtilaf Devletlerinin Kafkas Politikaları”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2009, C 19, S 2, ss. 281-282.

¹¹ Yılmaz Tezkan, M. Murat Taşar, **Dünden Bugüne Jeopolitik**, Ülke Kitapları, İstanbul, 2002, s.105.

¹² İsmail Hakkı İşcan, “Uluslararası İlişkilerde Klasik Jeopolitik Teoriler ve Çağdaş Yansımaları”, **Uluslararası İlişkiler Dergisi**, C 1, S 2, 2004, s.55.

¹³ Sönmezoğlu, a.g.e, s. 510.

¹⁴ “Merkez Bölgesi’nin sınırları Hindistan ve Çin’deki büyük nehirlerin yukarı mecralarının bulunduğu Tibet ve Moğolistan yaylaları ile Baltık Denizi ile Karadeniz’in etrafındaki

yirminci yüzyılda Merkez Bölgesi’ni ele geçiren gücün Dünya Adası’nı ege-
menliği altına alacağını ileri sürmüştür¹⁵. Mackinder Merkez Bölgesi’nin dün-
ya hâkimiyeti açısından önemli olduğunu şu sözleriyle vurgulamıştır¹⁶: “Doğu
Avrupa’ya hâkim olan Merkez Bölgesi’ni kontrol eder. Merkez Bölgesi’ne hâkim
olan Dünya Adası’nı (Avrasya ve Afrika’yı) kontrol eder. Dünya Adası’na hâkim
olan ise dünyayı kontrol eder”. İşte sözü edilen bu Merkez Bölgesi’nin ortasında
da Orta Asya ve çalışmamızın konusunu teşkil eden Kafkasya yer almaktadır.

Bir devletin uluslararası siyasî davranışını mekân, büyüklük, iklim, topo-
rafya, demografi, doğal kaynaklar, teknolojik gelişmeler gibi coğrafi değişkenler
yoluyla açıklamaya ve öngörmeye çalışan bir dış politika analizi yöntemi olarak
ifade edilen¹⁷, bazı düşünürler tarafından revizyonizmin ve emperyalizmin temel
dayanağını oluşturan düşünce sistemi¹⁸ olduğu belirtilen ve devletlerin coğrafi
özellikleri ile siyasetleri arasındaki ilişkileri inceleyen bilim olarak kabul edilen
jeopolitiğin değişen ve değişmeyen unsurlar ve zaman olmak üzere üç temel un-
sur üzerine oturtulduğu görülmektedir¹⁹.

Jeopolitikteki değişmeyen unsurları oluşturan; ülke veya bölgenin hudutları,
dünya üzerindeki yeri, coğrafi karakteri, arazi (coğrafi bütünlük, fizikî yapı)²⁰, bir
başka ifadeyle coğrafi unsurlar²¹ aslında adı geçen bölge veya ülkenin jeopolitik
önemini oluşturan değerlerdir. Nitekim yukarıda vurgu yaptığımız Kafkasya’nın
jeopolitik önemi de bu değişmeyen unsurlardan meydana gelmektedir. Bu nokta-
da, potansiyel değerlerin güncelleşmesi olarak kabul edilen zaman unsuru etken
olmaktadır. Kafkasya’yla ilgili olarak bu unsur gelişen süreçte, Kafkasya’nın je-
opolitik öneminin artmasına şahitlik yapmıştır.

sahalar ve Doğu Avrupa’yı kapsamaktadır. Mackinder, Merkez Bölgesi çevresinde Almanya,
Avusturya, Türkiye, Hindistan ve Çin’i kapsayan bir “İç Hilal”, bir de İngiltere, Afrika,
Avusturalya, Japonya, ABD ve Kanada’yı içine alan “Dış Hilal” bölgesi belirlemiştir.” Uğur
Aktürk, “Orta Asya ve Kafkasya Jeopolitiğinde Küresel Egemenlik Mücadelesi”, **Elektronik
Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi**, Haziran 2010, C 1, S 1, s.23.

¹⁵ Tayyar Arı, **Uluslararası İlişkiler**, Alfa Yayınevi, İstanbul, 1997,s.223.

¹⁶ Sönmezöğlü, a.g.e., s.511.

¹⁷ Graham Evans, Jeffrey Newnham, **Dictionary of International Relations**, Penguin Books,
London, 1998, s.197.

¹⁸ Tezkan, Taşar, a.g.e., s.14.

¹⁹ Suat İlhan, “Jeopolitik Kavramı ve Unsurları” , **21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü-Avrasya
Dosyası** –jeopolitik özel sayısı, 2002, C 8, S 4, s. 319.

²⁰ “Millî Strateji ve Millî Güç” (1980), **Silahlı Kuvvetler Dergisi Eki**, 274, s. 16.

²¹ İlhan, a.g.m., s. 319.

Bu çalışmada özellikle sosyo-kültürel değerler (nüfus, nüfusun nitelikleri ve yoğunluğu), ekonomik değerler (doğal kaynaklar, emek, sermaye ve yönetim), politik değerler (siyasî rejim, partiler, ikili veya global anlaşmalar vb.), askerî değerler ve kültürel değerlerin oluşturduğu jeopolitiğin değişen unsurları²² temel olarak ele alınmıştır. Çünkü küresel veya bölgesel güçler, hedef ülkenin veya bölgenin jeopolitik konumundan yararlanmak için daima onun jeopolitiğinin değişen unsurlarını hedef alırlar.

Adından da anlaşıldığı gibi bunlar değişebilir, manipüle edilebilir, uygun çalışmalarla ulaşılmak istenilen amaca hizmet edecek şekilde sokulabilir unsurlardır. Günümüzde küresel güçler, jeo-stratejide “Milli Güç Unsurları” olarak ifade edilen kavramı oluşturan bu değerleri kullanarak, bu değerleri yozlaştırarak hedef ülkeleri kontrol etmektedirler. Artık askeri güç kullanmak çok tercih edilen pratik bir konu değildir, maliyeti yüksektir ve ilgili ülkelerin kendi iç kamuoylarının tepkilerine yanıt vermeleri zordur. Bu nedenle dünya hâkimiyet teorilerinde söz edilen hedef bölgeleri “elde tutmak” veya “kontrol etmek” terimleri de söz konusu yerlerde bilfiil askeri güç bulundurmamak veya işgal etmekten ziyade, jeopolitiğin yukarıda sözünü ettiğimiz değişen unsurlarını manipüle ederek, hedef ülke veya bölgede istediğini yaptırabilmeyi ifade eder.

Kafkas Seddi politikasını bu çerçevede incelediğimizde şu sonuçlarla karşılaşırız;

Sosyo-Kültürel Değerler (Nüfus, Nüfusun Nitelikleri ve Yoğunluğu)

Sosyo- kültürel değerlerin temelini nüfusun niteliği ve yoğunluğu oluşturmaktadır. Kafkas Seddi politikasında İngilizler tarafından özellikle bölge halkının nüfus niteliğinde önemli yer teşkil eden din ve etnik köken unsuru yoğun şekilde kullanılan bir değer olmuştur.

Bu maksatla İtilaf Devletleri, ilerleyen zaman içerisinde bölgede nüfusunun büyük çoğunluğu Hristiyan olan Kafkas ve Doğu Anadolu halklarından oluşan bir set kurma çabasına girdiler²³. Kars İslam Şurası'nı feshedip bu bölgeyi Ermenilere bıraktılar. Bu amaçla Amerika, İngiltere ve Fransa hükümetleri, ne pahasına olursa olsun Ermenistan ve Gürcistan'daki Anti-Bolşevik hükümetleri desteklemeye çalıştılar.

²² a.g.e., s. 319.

²³ Yerasimos, a.g.e., s.14.

İngiltere'nin başka bir amacı da, nüfus çoğunluğu Müslüman olan ve Türklerin müşterek tarih, din ve kültürünün şekillendiği coğrafyayı teşkil eden Orta Asya ile Anadolu'nun arasını kesmekti. İngilizler için Asyalı Müslümanların Türklerle iş birliğine girmesi, en az Anadolu'nun Ruslarla iş birliği yapması kadar tehlikeli bir durumdu. Erzurum ve Sivas kongrelerini “Panislamik Kongreler” olarak değerlendirerek²⁴ Anadolu hareketini Panislamist bir hareket olarak algılayan İngiltere, Asya'daki Müslümanlarla Anadolu Milli Hareketi'nin ilişkisi ve irtibat kurmasını engellemek istiyordu. Bu çerçevede İngiltere, Mondros Mütarekesi imzalandıktan hemen sonra Kafkaslardaki İslam hükümetlerini de kontrol altına aldı. Bölgedeki nüfusu Hıristiyan olan halklara destek vererek bunu Panislamizm'e karşı bir mevzi olarak kullandı. Birinci Dünya Savaşı sonrasında nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan İngiliz sömürgelerinde direniş hareketlerinin başlamış olması, İngiltere'nin Türkiye'ye karşı politikasını da etkiledi. İngiltere, bu hareketlerin, özellikle Hindistan'ın Müslüman Türkiye'den destek almasını engellemek için Türklerin İran ve Afganistan ile sınırdaş olmasına karşı çıkıyordu.

Ayrıca İngiltere, Anadolu Hareketi'ni İttihat ve Terakki'nin devamı olarak görüyor ve jeopolitiğin nüfus niteliği unsurunu göz önünde bulundurarak Türklerin Panturanist bir politika güttüklerini, doğuya Türkistan'a doğru yayılmak istediklerini düşünüyordu²⁵. Mustafa Kemal Paşa'nın Enver Paşa ile işbirliği içinde, Kuzey Anadolu, Rus Ermenistan'ı, Azerbaycan, İran ve Afganistan Müslümanlarını Türkler tarafından yönetilen bir Panislam-Turan imparatorluğunda birleştirme çabası güttüklerini ve Ermenileri ortadan kaldırmak düşüncesinde olduklarını söylüyordu²⁶. Hatta Enver Paşa'nın Anadolu'ya Samsun'dan gireceğini değerlendirerek Samsun'a asker çıkarmışlardı²⁷. Samsun'daki İngiliz temsilcisi İttihat ve Terakki politikasının Hristiyanlara karşı tekrar canlanacağından endişe ettiklerini açıkça ifade ediyordu²⁸. İngilizler açısından söz konusu

²⁴ Koramiral Sir J. D. Robeck'ten Lord Curzon'a sunulan 26 Aralık 1919 tarihli rapor. bk. Bilal Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk I (1919-1938)**, TTK Yayınları, Ankara, 1973, s. 290.

²⁵ Taner Baytok, **İngiliz Kaynaklarında Türk Kurtuluş Savaşı**, Remzi Kitabevi, Ankara, 1970, s. 136.

²⁶ Orhan Duru, **Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1978, s. 37.

²⁷ Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilali**, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1981, s. 206.

²⁸ Yüzbaşı Perring'den Sir J. De Robeck'e sunulan 1 Ekim 1919 tarihli rapor. bk. B. Şimşir, a.g.e., s. 159.

Turancılık akımını denetim altına almak için, Kafkasya'nın güçlü Müttefik kuvvetleri tarafından işgal edilmesi, başlıca Müslüman liderlerin sürülmesi, ırk ve inancına bakılmadan bütün bölge halkının silahlandırılması gerekiyordu²⁹. Bunun için İngiltere Türklerin Ruslarla birleşmesini istemiyor, Kırım ve Kafkasya'yı elinde bulundurmaya dikkat ediyordu³⁰.

Politik Değerler (Siyasi rejim, partiler, ikili veya global anlaşmalar vb.), Ekonomik değerler (Doğal kaynaklar, emek, sermaye ve yönetim) ve Askeri Değerler

Ekonomik değerler ile politik ve askeri değerleri birbirinden ayrı değerlendirmek doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Çünkü ekonomik çıkarları elde etmek için politik faaliyetler gerekmektedir. Politikayla çözülemeyen sorunlar ise sonunda askeri tedbirleri uygulamayı gerektirmektedir. Bu nedenle bu çalışmada söz konusu üç faktör birlikte ele alınmıştır. Yapılan incelemede de görüleceği gibi jeopolitiğin politik ve askeri değerleri, Kafkas Seddi politikasının uygulanmasında İtilaf Devletleri tarafından yoğun bir şekilde kullanılmıştır.

Bu noktada öncelikle Mustafa Kemal'in Genelkurmay Harp Tarihi vesikalasında³¹ yer alan değerlendirmesini hatırlatmak uygun olacaktır. Mustafa Kemal'e göre; *“a. Bolşeviklerle temasa gelen ya Bolşevik oluyor, ya onlarla savaşıyor; b. Bizim bolşevizmle çatışmamız için itilaf devletleri Arap olmayan yerleri bize bırakır. Bu devletler şimdilik buna zaruret görmüyorlar. Bizi ezip kuşatmak ve boğmak istiyorlar. Bizim için tek faydalı kapı Kafkas'tır. Yani İran falan bir değer taşımaz. Orada ne bir demiryolu vardır, ne de arkada bir kuvvet. İtilaf, Kafkas devletlerini takviye ve bağımsızlıkla berkitmek istiyor. Biz Bolşevik istilasını teskil edip, onunla temasa gelirsek, Doğu'da bütün kapılar açılır ve sömürgelerin durumu tehlikeye düşer. Bu yapılamazsa siyasî varlığımız ortadan kalkabilir.”*³² Bu değerlendirme ile Mustafa Kemal de Anadolu için en uygun çıkış kapısının Kafkasya olduğunu ve Bolşevik Rusya ile çatışmak yerine iş birliği yapmanın

²⁹ Komiser Ravndal'ın Paris Amerikan Elçiliğine 7 Ağustos 1919 tarihli raporu. bk. Duru, a.g.e.,s. 37.

³⁰ Ömer Kürçüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fak. Yayınları, Ankara, 1978, s. 64; **ATASE Arşivi**, Kıs, 7, D. 29, F. 1.

³¹ **Genelkurmay Harp Tarihi Vesikaları**, belge 388, s. 15.

³² Hikmet Bayur, **Türkiye Devletinin Dış Siyaseti**, TTK Yayınları, Ankara, 1973, ss 124-125; Salahi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I**, TTK Yayınları, Ankara, 1995, s. 177.

mevcut siyasi konumda en uygun hal tarzını oluşturduğunu belirtiyor ve sonucunda Ankara'nın ilk siyasi ilişki kurduğu devlet Bolşevik Rusya oluyordu³³.

Bolşevik Rusya ile Anadolu'daki bağımsızlık hareketini icra eden kuvvetler arasındaki bağı kesmek amacıyla bölgeyi işgal edecek yeteri gücü olmayan İtilaf Devletleri, bölgedeki hükümetleri silahlandırıp, uzman subaylarla örgütleyip, Sovyet karşıtı sınır devletlerini bir askeri ve diplomatik düzen içinde birleştirerek, konfedere bir yapı oluşturmak ve diğer devletlerin desteğini sağlayarak amaçlarına ulaşmak istiyorlardı. İngiltere, bu iki siyasi coğrafya arasında bulunan ve bağımsızlıklarını ilan eden Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ı Mayıs 1918'de tanıdı. Bu ülkelerde İngiltere yanlısı Menşevik hükümetlerin kurulmasına destek verdi. Bunlara askeri danışmanlar göndererek ve silah yardımı yaparak hem Rusya'yı kuşatmış, hem de bu stratejik bölgede jeopolitiğin askeri ve politik değerlerini kullanarak Rusya ile Türkiye arasına ilk engeli koymuş oluyordu³⁴.

İngiltere yine politik değerleri kullanarak, bölgede oluşan bütün hükümetleri ve güçleri destekliyor, kendi güdümüne almaya çalışıyordu. Bu maksatla başlangıçta Kars'ta kurulan “Kars İslam Şurası”nı da tanımışlardı³⁵. Ayrıca Acaristan ve Lazistan'ın bağımsızlığı gibi görüşler ileri sürerek³⁶, bölgede olabildiğince çeşitli bir yapı meydana getirmek ve güçlerin birleşmesini engelleyerek çıkarlarını korumak istiyordu. Rusya ve Türkiye'ye karşı birleştirmek istediği güçleri, kendi içlerinde olabildiğince parçalamak düşüncesindeydi. İngiltere bu projelerle de yetinmeyerek, bağımsız Kürdistan vaadi ile bu Seddi daha güneyden de desteklemişti³⁷.

Ayrıca Kafkasya'nın İngiltere'nin kontrolünde olması, bir başka ifadeyle Kafkas Seddi politikasının başarısı İngiliz ekonomisi için hayati önem taşıyan Hindistan ticaret yolunun güvenliğini sağlamak için de büyük önem taşıyordu. Bu da jeopolitiğin ekonomik unsurunu gündeme getiriyordu.

³³ Recai Arslan, “Ankara Hükümetinin Doğu Politikası (1920-1922)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1990, s. 13.

³⁴ Tevfik Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da (1919-1921)*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1981, s. 30.

³⁵ İbrahim Artuç, *Kurtuluş Savaşı Başlarken*, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1987, s. 241; Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi II*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1988, s. 427.

³⁶ Zeynep Kerman, *Belçika Temsilciliği Vesikalarına Göre Milli Mücadele*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982, s. 47.

³⁷ Duru, a.g.e., s. 48.

Lloyd George, politik ve ekonomik unsurları kullanarak Amerika'nın dikkatini Kafkaslar üzerine çekmeyi ve böylece ülkesinin Yunanistan'la birlikte Akdeniz'de güven içinde çalışabileceğini düşündü³⁸. 1917 yılına kadar Avrupa'nın işlerine karışmama politikası güden, 1917'de bu politikadan vazgeçerek, I. Dünya Savaşı'na İtilaf Devletleri safında fiilen katılan Amerika da, Sovyet Rusya ile Ankara Hükümeti'nin iş birliğine karşıydı. Hatta bu ikisi arasında bir fark görmeksizin³⁹ oluşturulması düşünülen Kafkas Seddi konusunda İtilaf donanmasına yardım ettiği gibi, yardım dernekleri aracılığıyla Doğu Anadolu ve Kafkaslara para, yiyecek ve giyecek yardımı yapmaktaydı. Amerika'nın bölgeye gösterdiği ilginin sebebi özellikle Bakü petrolüydü. Görüldüğü gibi Amerika da jeopolitiğin ekonomik unsurunu göz önünde bulunduruyordu. Ancak zaman içerisinde Amerika konuyu gerçekçi bulmayarak bölgeye uzmanlar yollamış ve durumu incelemiş⁴⁰, bölgeye kuvvet gönderirse hem Türk hem de Kürtlerin düşmanlığını kazanacağı düşüncesiyle Kafkasya'ya kuvvet göndermeyeceğini belirtmişti⁴¹. Böylece Lloyd George'un bu planı da uygulanabilirliğini yitirmişti.

1920 yılına gelindiğinde, Kızıl Ordu'nun Kafkaslarda ilerlemesi ve Türk Ordusu'nun da Ermenileri yenerek Gümrü Antlaşmasını imzalamaları sonucunda İtilaf Devletleri bölgeyi terk etmek zorunda kaldılar. Uygulayabildikleri denizden abluka da istedikleri etkiyi ve sonucu sağlayamadı⁴². Bu kez jeopolitiğin politik unsurunu başka bir şekilde kullanarak Türk-Sovyet ilişkilerini bozmayı, bu maksatla Sevr Antlaşması'nda Türkiye lehine bazı değişiklikler yapmayı vaat ederek Türkiye'yi yanlarına almayı denediler. General Harington aracılığı ile Mustafa Kemal Paşa'ya yakınlaşmaya çalıştılar. Misak-ı Milli ile çizilen coğrafyaya yakın bir bölgenin Türklere verileceğini vaat ederek⁴³ Türkiye'yi, Ruslarla aralarında tarafsız bir bölge haline getirmek istediler. Eğer Türkiye anlaşmaya yanaşmazsa, B planı olarak jeopolitiğin askeri unsuru kullanılarak Yunan ordusu güçlendi-

³⁸ **Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1981, s. 25.

³⁹ Oral Sander, Kurthan Fişek, **Türk-ABD Ticaretinin İlk Yüzyılı (1829-1929)**, İmge Kitabevi, İstanbul, 1977, s. 197.

⁴⁰ Amerikan Komiseri Ravndal'ın Amerika'nın Paris Büyükelçiliği'ne 7 Ağustos 1919 tarihli raporu bk. Duru, a.g.e., s. 38.

⁴¹ Amiral Bristol'dan Amerika Dışişleri Bakanlığı'na yazılan 30 Eylül 1919 tarihli rapor bk.. Duru, a.g.e., s. 48.

⁴² H. Bayur, **XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri**, TTK Basımevi, Ankara, 1974, s. 223.

⁴³ Ali Kemal Meram, **Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri**, Kitapçılık Tic., İstanbul, 1969, s. 239.

rilecek ve Türkiye üzerine gönderilecekti. İngiltere, bir taraftan İngiltere'nin Azerbaycan'ı Türkiye'ye verdiği ve Türkiye'nin Kafkaslarda Rusya'ya cephe açacağı şeklinde uydurma senaryolarla⁴⁴ Türk-Sovyet iş birliğini bozmaya çalışırken, diğer taraftan Rusya'ya da baskı uygulamaya başlamıştı. 31 Mayıs 1920'de, İngiltere ile Sovyet Rusya bir ticaret anlaşması yaptılar ve İngiltere anlaşma yapmak için Rusya'ya; Mustafa Kemal Paşa'ya yardım edilmemesi, Kafkaslar, İran ve Hindistan'a Bolşevik propagandası yapılmaması gibi koşullar dayatmıştı⁴⁵. Sovyet Rusya, bu anlaşmayı yapabilmek için İngiltere'nin koşullarını kabul etti. Bununla birlikte Anadolu'ya yardımlarını da gizlice sürdürdü⁴⁶.

Türk- Bolşevik Rusya ilişkilerini bozmak için bir yandan Ruslara baskı yapan İngiltere, diğer yandan da yine jeopolitiğin ekonomik unsurunu kullanarak, İngiliz İtilaf Komiseri A. Rawlinson aracılığıyla, Erzurum'da Kazım Karabekir Paşa'ya, İngiltere'nin Türkiye'ye büyük ekonomik yardım yapacağı vaadinde bulunuyordu⁴⁷.

Bu süreçte Azerbaycan'ın Sovyetleşmesi ile birlikte İtilaf Devletleri yine jeopolitiğin nüfus niteliğini kullanarak bölgedeki Türk ve Müslümanlara yönelik propagandalar yapıyorlardı. İngiltere ve Fransa Karadeniz kıyılarına bildirimler atarak, Bolşeviklerin Azerbaycan'da yaptıkları katliamı anlatarak⁴⁸, Türkiye'ye ve Bolşevik Rusya'ya karşı Türk-İslam desteğini engellemek istiyorlardı. Bu arada Fransızlar, Kafkasya'nın ve Türkiye'nin Sovyetleşmesini önlemek adına Mustafa Kemal Paşa'yı Bolşeviklerle iş birliği yapmama konusunda ikna etmeyi düşünüyorlardı⁴⁹.

TBMM'nin önce 16 Mart 1921'de Rusya ile yaptığı Moskova, daha sonra 20 Ekim 1921'de Fransa ile yaptığı Ankara Antlaşmaları, İngiltere'nin Kafkas politikasını, bir başka ifadeyle Kafkaslara ve Asya'ya egemen olma planını uygu-

⁴⁴ Mustafa Kemal Paşa'nın Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir'e yazdığı mektupta, İngiltere'nin Azerbaycan'ı Türkiye'ye verdiği ve Türkiye'nin Kafkaslarda Rusya'ya cephe açacağı şeklinde haberler yayıldığı, bunun doğru olmadığı bildiriliyor. bk. **Atatürk'ün Milli Dış Politikası I (1919-1923)**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 188.

⁴⁵ Avcıoğlu, a.g.e., s. 785.

⁴⁶ **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C I, Ankara 1985, s. 350-351.

⁴⁷ **Atatürk'ün Milli Dış Politikası**, s. 126.

⁴⁸ **ATASE Arşivi**, Kls. 888, D. 4, F. 9.

⁴⁹ Neşe Özden, “1920 Yılında Doğu Cephesi'ndeki Gelişmeleri Etkileyen Olayların İngiliz Belgeleri Işığında Değerlendirilmesi”, **VII. Askeri Tarih Semineri Bildirileri I**, Ankara, 2000, s. 543.

lanamaz hale gelmişti⁵⁰. Başta İngiltere olmak üzere, İtilaf Devletleri jeopolitiğin değişen unsurlarını değişik yer ve zamanda, değişik koşullarda kullanmalarına karşın amaçlarına ulaşamamışlardı.

Günümüz Küresel Aktörlerinin Kafkas Politikaları

Sovyetlerdeki komünist rejiminin çökmesinin ardından ortaya çıkan, uluslararası ilişkiler literatüründe “Yeni Büyük Oyun (New Great Game)” olarak nitelendirilen⁵¹ yeni güçler mücadelesinde, Kafkasya bölgesi her iki Dünya savaşında olduğu gibi yine jeopolitik anlamda rekabetin odak noktalarından biri olmuştur. Bu mücadelede günümüz küresel aktörlerinin bölge ile ilgili politikaları şöyle özetlenebilir:

ABD’nin Kafkasya Politikası

I.Dünya Savaşı sürecinde İngilizlerin çıkarları doğrultusunda Kafkasya’ya uzanmayı çok gerçekçi bulmayan ve bu nedenle bölgeden uzak duran Amerika, savaş sonrası sahip olduğu küresel ölçekli stratejiler geliştirme kapasitesiyle birlikte bölgeye yaklaşımını da değiştirmiştir. Özellikle Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)’nin dağılması sonrasında Orta Asya ve Kafkasya bölgesinde ortaya çıkan yeni güç mücadelesinde yerini almıştır. Bu çerçevede ABD, bir yandan bölgesel ekonomik örgütlere dâhil olmayı, diğer yandan da bölgede askeri iş birliğini arttırmayı hedef alan bir stratejiyi uygulamaya koymuştur⁵². ABD’nin temel stratejik yaklaşımındaki bu değişim, bölgenin uluslararası ilişkiler içindeki ağırlığını ve bu ağırlığın yönünü önemli ölçüde etkilemiş, bu da bölgedeki diğer önemli güçlerin yeni denge arayışlarına neden olmuştur⁵³.

Amerika’nın bölgeyle ilginin temel nedeni, Kafkas Seddi sürecinde olduğu gibi yine ekonomiktir ve kendisi için birincil önceliğe sahip olan petrol ve doğalgaz rezervleri bakımından bölgedeki en zengin kaynakları kapsayan Hazar Havzası’na hakim olmak ve mevcut petrol ve doğalgazın Batı’ya ulaşmasını güvence altına almaktır⁵⁴. Amerika bu maksadını gerçekleştirmek için öncelikle,

⁵⁰ Emre Adıgüzel, **Komintern Belgelerinde Türkiye Kurtuluş Savaşı**, Kaynak Yay. 1985, s. 33.

⁵¹ Richard Weitz, “Averting a New Great Game in Central Asia”, **The Washington Quarterly**, Summer 2006, Vol, 29:3, p.155–167.

⁵² Mehmet Seyfettin Erol, Çiğdem Tunç, “11 Eylül Sonrası ABD’nin Küresel Güç Mücadelesinde Orta Asya”, **Avrasya Dosyası**, C 9, S 3, ASAM Yayınları, Ankara, 2003, s.5.

⁵³ Erol, a.g.e., s.6.

⁵⁴ Necdet Özalp, “Büyük Oyunda Hazar Enerji Kaynaklarının Önemi ve Konumu”, **Panorama**

1994’te Dışişleri Bakan Yardımcılığı görevine getirilen Strobe Talbott’un başını çektiği Dışişleri ekibinin savunduğu “bölgeyi Rusya’nın arka bahçesi olarak görme yaklaşımından⁵⁵ vazgeçerek, Bill Clinton’un 1996 sonlarında başlayan ikinci başkanlık döneminde Dışişleri Bakanlığı görevine getirilen Madeline Albright’ın bölgenin yeniden Rusya tarafından doldurulmasının engellenmesi gerektiği yönündeki görüşü ile 1997’de Orta Asya politikasında radikal değişiklikler yapmış⁵⁶ ve Ekim 1998’de açıklanan Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi’yle de ABD’nin bölgeye ilişkin politikalarının çerçevesi çizilmiştir⁵⁷. Buna göre ABD Kafkaslar ve Orta Asya’ya yönelik yeni dış politikasını dört temel ilke üzerine oturtmuştur:

1. Bölge devletlerinin demokratikleşme ve pazar ekonomisine geçme süreçleri hızlandırılacak ve sağlamlaştırılacaktır.

2. Hazar enerji kaynaklarının güvenliği sağlanacaktır. Bunun içinde Hazar Denizi enerji kaynaklarının Rusya’nın kontrolü olmaksızın farklı yollardan dünya piyasalarına serbestçe taşınması garanti altına alınacaktır.

3. Bölgesel çatışmalar barışçı yollarla çözüme kavuşturulacak ve bölge devletlerinin önce kendi aralarında daha sonra da diğer devletler ile entegrasyonu sağlanacaktır.

4. ABD ve diğer ülke şirketlerinin bölgedeki ticari faaliyetleri desteklenecektir.

Söz konusu politikanın hedefine ulaşması için olmazsa olmaz koşul, öncelikle bölge kaynaklarının Rusya atlanarak farklı güzergâhlardan dünya piyasalarına ihraç edilmesi zorunluluğudur. Bu zorunluluk ve diğer maddelerin ne şekilde hayata geçirileceği, Amerikan Dışişleri Bakanlığı ve Devlet Başkanlığı Özel Danışmanı Büyükelçi Richard Morningstar’ın 23 Kasım 1998’de Kent State Üniversitesi’nde yapmış olduğu, Hazar Havzası enerji kaynakları konulu konferansta açıklanmaktadır. Bu konuşmada, bölge kaynaklarının Rusya atla-

Dergisi, C 1, S 1, 2004, s.1.

⁵⁵ James MacDougall, A New Stage In U.S.-Caspian Sea Basin Relations, **Central Asia**, http://www.ca-c.org/dataeng/st_04_dougall.shtml. (Erişim tarihi: 11 Temmuz 2015)

⁵⁶ Ertan Efegil, “Washington’un Hazar Havzası Politikası ve Türkiye”, **Avrasya Dosyası**, C 6, S 2, 2000, s.190.

⁵⁷ **A National Security Strategy for a New Century**, <http://clinton2.nara.gov/WH/EOP/NSC/html/documents/nssr.pdf>. (Erişim tarihi: 9 Temmuz 2015)

narak farklı güzergâhlardan dünya piyasalarına ihraç edilmesini sağlamak için Amerikan yönetiminin özellikle iki projenin (Bakü-Ceyhan Petrol Hattı ve Trans-Hazar Doğalgaz Boru Hattı projeleri) gerçekleştirilmesi konusunda özel gayreti olduğu vurgulanmaktadır. Bilindiği gibi bunlardan birincisi hali-hazırda gerçekleşmiş durumdadır. Söz konusu petrol ve doğalgaz kaynaklarının dünya piyasalarına sunulması sonucunda elde edebilecekleri gelirlerle bölge devletlerinin Rusya'nın kontrolünden çıkacakları öngörüsüne dayanan plana göre, aynı zamanda bu devletler kendi ülkelerinde sosyal barışı sağlama imkânı da bulacaklardır. Hazar ve Orta Asya devletleri bir yandan demokratikleşme yönünde önemli adımlar atarken öte yandan da Dağlık-Karabağ, Güney Osetya ve Abhazya gibi mevcut bölgesel sorunları barışçıl yollardan çözme imkânına kavuşacaklardır. Mevcut bölgesel etnik sorunları aşabilen bölge devletlerinin, böylece kendi aralarında Rusya'dan farklı olarak bir ekonomik entegrasyon sürecine bile gidebilecekleri öngörülmektedir. Morningstar'ın konuşmasında, bu aşamayı da gerçekleştiren bölge devletlerinin ekonomi, ticaret, enerji ve siyasi sahalarda diğer devletler ile ilişkilerini arttıracakları ve karşılıklı işbirliği prensibi üzerine oturtulmuş yeni dünya düzeninin parçası olacakları da belirtilmektedir⁵⁸.

Aralık 1999'da açıklanan Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi'nde de ABD'nin bölgeye ilişkin aktif politikalar yürütmesi gerektiği vurgulanmıştır⁵⁹. ABD, 1992–2003 yılları arasında bölge ülkelerine 700 milyon dolar askeri yardım yaparak özellikle askeri ilişkilerini geliştirmiş, 1999 yılında ABD Kongresi'nden geçirilen İpek Yolu Strateji Yasası ile de bölgeye yönelik politikalarının ana hatlarını bir kez daha vurgulamış⁶⁰ ve bölgede askeri varlığını fiilen arttırarak, üsler ve hava sahalarından yararlanma hakları kazanmıştır⁶¹. ABD ayrıca Hazar Denizi ve buradan geçen enerji koridorlarını kontrol edebilmek için Hazar bölgesinde kendisine dost olan ülkelerle ortak hava savunması, denizlerin kontrolü (radarlar ve sahil güvenlik), sınır güvenlik önlemlerinin arttırılması, ortak reaksiyon gücü oluşturulması gibi tedbirleri içeren ve merkezi Bakü'de olacak bir

⁵⁸ Efeğil, a.g.e.,ss.191-192.

⁵⁹ **A National Security Strategy for a New Century**, http://www.dtic.mil/doctrine/jel/other_pubs/nssr99.pdf. (Erişim tarihi: 17 Haziran 2015)

⁶⁰ Çağrı Erhan, "ABD'nin Orta Asya Politikası ve 11 Eylül Sonrası Yeni Açılımları", **Stradigma**, Kasım 2003, <http://www.stradigma.com/turkce/kasim2003/vizyon.html>. (Erişim tarihi: 11 Temmuz 2015)

⁶¹ Zbigniew Brzezinski, , **Tercih**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2005, s.274.

Hazar Muhafızları (Caspian Guards) projesini yürürlüğe koymuştur⁶². Ukrayna, Gürcistan ve Kırgızistan’daki renkli devrimler de ABD’nin bölgedeki egemenliğini kurma projesinin hamlelerini oluşturmaktadır. Ayrıca ABD’nin bölge üzerindeki politikasını Büyük Orta Doğu Projesi (BOP) ile birlikte değerlendirmek uygun bir hal tarzı olacaktır.

Rusya’nın Kafkasya Politikası

Rusya’nın geçmişte olduğu gibi, değişmeyen Kafkasya politikası ve askeri stratejisi; güneye Orta Doğu ülkelerine, Akdeniz ve Basra körfezine karşı sıçrama tahtası vazifesi gören Kafkasya’nın en kritik bölgesini elde bulundurmaya özen göstermektedir. AB, Çin, Pakistan, Hindistan ve ABD gibi ülkelerle çevrilmiş olan Rusya Federasyonu, geleneksel olarak etrafındaki geniş coğrafyayı tehdit olarak algılamakta ve Kuzey Kafkasya’yı güvenliği ve stratejik çıkarları açısından birinci derecede öncelikli stratejik bölge olarak nitelendirerek kontrol altına almaya çalışmaktadır⁶³. Bu maksatla Rusya’nın ulusal güvenlik sisteminde merkezi rol oynayan stratejik nükleer silah ve tesisler üzerinde idari ve askeri kontrolün sağlanması da Rus askeri doktrininde önemli yer tutmaktadır⁶⁴.

Özellikle SSCB’nin dağılması sonrasında çok sayıda devletin bağımsız olması Rusya’yı kendi güvenliği hususunda duyarlı yapmıştır. Bu noktada güvenlik tehdidi, tek başlarına bir araya gelerek Rusya’ya karşı bir askeri tehdit oluşturma kapasitesine sahip olmayan bu devletlerin kuvvetli olmalarından değil zayıf olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu ülkelerdeki terörizm, bölgesel çatışmalar, uyuşturucu kaçakçılığı ve siyasal İslam gibi faktörler Rusya’nın tehdit algılama sıralamasında ön sıralarda yer almaktadır ve Rusya’yı asıl endişelendiren etrafındaki zayıf ülkelerin Orta Asya ve Kafkaslara ilgileri artan ABD ve Çin’in etkisi altına girmeleridir⁶⁵.

Rusya’da yaşayan 20 milyon Müslüman ve post Sovyet coğrafyada yaşayan

⁶² Cihangir Dumanlı, “Avrasya’da Askeri Kutuplaşma”, **Cumhuriyet Strateji**, Yıl 2, S 89, Yeni Gün Haber Ajansı Basım ve Yayıncılık A.Ş., İstanbul, 2006, s.6.

⁶³ a.g.e., s.6.

⁶⁴ Mehmet Seyfettin Erol, “11 Eylül Sonrası Orta Asya Jeopolitiğinde Gelişmeler ve Orta Asya Türklüğü Üzerine Yansımaları”, (Ed) Ümit Özdağ, Yaşar Kalafat ve Mehmet Seyfettin Erol, **21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği –Muzaffer Özdağ’a Armağan**, ASAM Yayınları, Ankara, 2003, s.193.

⁶⁵ Uğur Aktürk, Orta Asya ve Kafkasya Jeopolitiğinde Küresel Egemenlik Mücadelesi, **Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi**, Haziran 2010, C 1, S 1, s. 31.

10 milyon Rus, Moskova'nın güvenlik sorunlarını daha da karmaşık hale getirmektedir⁶⁶. Soğuk Savaş döneminde sahip olduğu Orta ve Doğu Avrupa'daki etkinlik alanı ile eski SSCB Cumhuriyetleri ve Hazar Havzası'ndaki nüfuz alanını kaybeden Rusya'nın bu ortamda şekillendirdiği ve 1992 yılının sonunda Dış Politika Doktrini belgesiyle ilan ettiği Yakın Çevre (Near Abroad) doktrini yapılan bir tercihten çok bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır⁶⁷. Bu politika Rusya'nın söz konusu coğrafyada ortaya çıkan devletlere ve Federasyon sınırları dışında kalan dış Ruslara olan ilgisini göstermesi açısından önemli bir adım olmuştur. Ancak ekonomik sıkıntılar, bağımsızlıklarını yeni kazanmış devletlerin Rusya ile entegrasyona tereddütle yaklaşmaları ve ABD'nin bölgede kendisini daha fazla hissettirmeye başlaması gibi dönemin mevcut koşulları bu politikanın 1990'lı yıllarda eyleme dönüşmesine olanak tanımamıştı. 2000 yılında Vladimir Putin'in başkanlığa gelmesi, dış politikada olduğu kadar yakın çevre politikası açısından da Rusya'daki değişimin başlangıcı olmuştur. Aynı yıl kabul edilen yeni Dış Politika Doktrini belgesiyle Rusya, yakın çevre politikasını yeniden bir değerlendirmeye tabi tutmuş ve bu çerçevede Federasyon sınırları dışında yaşayan ve sayıları yaklaşık 25 milyonu bulan dış Rusların ve haklarının korunmasını bu politikasının merkezine yerleştirmiştir⁶⁸.

Rusya ile Batı arasında bir nevi rekabet ve mücadele alanına dönen Ukrayna'da, Cumhurbaşkanı Viktor Yanukoviç'in Batı'yı dışlayarak Rusya'ya yakın bir politika izlemesi nedeniyle oluşan tepkiden dolayı ülkede sokak hareketleri baş göstermiş ve bu olayların da etkisiyle Ukrayna Yüksek Meclisi Şubat 2014'te Yanukoviç'i cumhurbaşkanlığı görevinden uzaklaştırmıştır. Bu görevden alma işlemi, Rusya tarafından yakın çevresine ve buradaki çıkarlarına karşı bir girişim olarak nitelendirilmiştir. Putin ile birlikte yakın çevresindeki dış Rusları ve haklarını korumayı öncelikli politika olarak belirlemiş olan Rusya, Kırım'da çoğunluğu oluşturan Rusları gerekçe göstererek 27 Şubat'ta Ukrayna'ya bağlı bu özerk cumhuriyeti işgal etmiştir⁶⁹. Kırım'da 16 Mart günü Rus birliklerinin denetiminde, hiçbir hukuksal dayanağı olmadan ve Tatarlar ile Ukraynalıların boy-

⁶⁶ Dumanlı, a.g.e., s. 6.

⁶⁷ Nurşin Güney, "Rusya Federasyonu'nun Yeni Güvenlik Politikası Çerçevesinde Türkiye'ye Bakışı", (Ed) Mustafa Türkeş, İlhan Uzgel, **Türkiye'nin Komşuları**, İmge Kitabevi, Ankara, 2002, ss.333-334.

⁶⁸ Murat Saraçlı, "Rusya Federasyonu'nun Yakın Çevre Politikasında Dış Rusların Yeri ve Kırım Meselesi", **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, Bahar 2015, S 45, s.70.

⁶⁹ Saraçlı, a.g.e., s. 71.

kotu altında gerçekleştirilen referandumda Rusya’ya bağlanma yönünde bir karar çıkmıştır. Rusya’nın 17 Mart’ta söz konusu kararı tanınması ile birlikte Rusya’nın Kırım’ı işgali, bir ilhaka dönüşmüştür⁷⁰.

Rus yönetimi bölgede yeniden söz sahibi olmanın ön koşulunun güçlü bir ekonomiden geçtiğinin bilincindedir. Rusya bu maksatla küresel rakipleri ABD, Çin ve Avrupa için yaşamsal önemi olan bölgedeki enerji kaynaklarını ve nakil yollarını kontrol altına almaya çalışmakta ve ekonomik büyümesini Batı’yı karşısına almadan gerçekleştirmeye çalışmakta⁷¹, ancak bölgedeki çıkar çatışmaları nedeniyle bu her zaman mümkün olmamaktadır.

Moskova, Kırgızistan, Kazakistan, Çin ve Beyaz Rusya ile birlikte beşli bütünleşme adı altında Şanghay İşbirliği Örgütü’nü (ŞİÖ) oluşturan Rusya, Çin ve Hindistan ile stratejik ortaklıktan kurmayı düşünmektedir. Rusya Ermenistan’daki üslerini güçlendirmiş, ABD’nin yoğun baskısına karşın İran ile nükleer iş birliğini artırmıştır⁷². Bununla birlikte geçtiğimiz Temmuz ayı içerisinde Batı ile İran arasındaki nükleer güç antlaşması sonrasında bölgedeki kartların yeniden dağıtılacağı da kuşkusuzdur. Dış dinamikler açısından bakıldığında Rusya’nın post Sovyet coğrafyadaki ülkeler üzerinde etkisini artırmak istediği gözükmektedir. Rusya söz konusu ülkeleri iki yüzyıllık zaman zarfında ekonomik, sosyal ve kültürel alanda kendisine bağımlı hale getirebilmek için güçlü bir alt yapı oluşturmuştur. Günümüzde Rusya petrol ve doğal gaz boru hatlarının kendi topraklarından geçmesi nedeniyle özellikle Kazakistan ve Türkmenistan’a karşı, bölgenin enerji kaynaklarının Batı’ya ulaştırılmasında önemli bir koza sahip bulunmaktadır⁷³. Dolayısıyla, Orta Asya ve Kafkasya’nın jeopolitik ve jeostratejik önemi nedeniyle Rusya, uzun süredir hâkim olduğu bu bölgedeki üstünlüğünü ABD ve Batılı ülkelere kaptırmak istememektedir⁷⁴.

⁷⁰ a.g.e., s.71.

⁷¹ Dumanlı, a.g.e., s. 6.

⁷² DPT, “Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu Raporu”, **Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı**, Ankara, 2000, s. 2.

⁷³ DPT, “Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu Raporu”, **Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı**, Ankara, 2000, s. 2.

⁷⁴ Belkıs Ulusoy, Okan Yeşilyurt, “Avrasya Coğrafyasında Sivil Devrimler ve Rusya-ABD Mücadelesi”, (Ed)Ogan, Sinan, **Turuncu Devrimler**, Birharf Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 178.

Avrupa Birliği'nin Kafkasya Politikası

Soğuk Savaşın sona ermesi ve SSCB'nin dağılması ile birlikte Orta Asya'da ve Kafkasya'da meydana gelen istikrarsızlık ortamı, AB politikaları üzerinde önemli etkiler yaratmış ve AB'nin yeni sorumluluklar yüklenmesine neden olmuştur. Avrupa Birliği, SSCB sonrası dönemin ilk yıllarında bu bölgedeki istikrarsızlık ortamının Avrupa'yı olumsuz etkilemesini önlemek amacıyla başlangıçta Rusya'nın bölgedeki etkisini onaylayan bir yaklaşım sergilemişti. Daha sonra Birliğin Kafkas ülkeleriyle ilişkilerindeki yaklaşımının belirlenmesi açısından en önemli adım, Komisyon'un bölgeye yönelik stratejisini, Aralık 1995'te açıklamasıyla atıldı⁷⁵. Yayımlanan bildiriye, bölge ülkeleriyle Ortaklık ve işbirliği Anlaşmaları ile sonuçlanacak bir strateji öngörülmüştü. Bu belgeyle Avrupa Birliği, bölgeye yönelik ilgisinin üç farklı boyutunu ortaya koymuştu. Bunlar; jeopolitik önemi, ekonomik önemi ve güvenlik açısından önemiydi⁷⁶.

Bölgenin AB'ye komşu olması ve AB için hayati öneme sahip bölge enerji kaynaklarının Avrupa'ya güvenli ve düzenli bir şekilde aktarılması AB'nin direkt sorumluluğu haline gelmiş ve siyasi alanda daha etkin konuma gelebilmek için kısa sürede Orta ve Doğu Avrupa'nın eski Komünist ülkelerini birlik içerisine almıştır⁷⁷. Avrasya bölgesinin, Asya'nın büyük ülkelerinin denetimine girmesi ABD ile beraber Avrupa'nın da geleceği açısından önemli sorunlar çıkartabileceği düşüncesiyle, AB böylece doğal olarak kendi çıkarları doğrultusunda bir Avrasya politikasını gündeme getirmiştir. Çünkü bu bölgede meydana gelebilecek bir Asya kaynaklı etkili bir siyasal oluşumun tüm Batı'yı tehdit edebileceği değerlendirilmektedir⁷⁸. Ayrıca, enerji bakımından Rus doğalgazına büyük oranda bağımlı olan AB ülkeleri kaynaklarını çeşitlendirmek ve entegre sistemler oluşturabilmek için arayışlarını Hazar bölgesine doğru çevirmişlerdir⁷⁹. Bu nedenle AB, bölgeye hâkim olmak isteyen güçlerin arasında yer almak zorundadır.

⁷⁵ Ali Faik Demir, "AB'nin Güney Kafkasya Politikası", **Dünden Bugüne Avrupa Birliği**, der. Beril Dedeoğlu, İstanbul, Boyut Matbaacılık, 2003, ss. 365-366.

⁷⁶ Samir Mardanov, **Avrupa Birliği'nin Kafkasya Politikası**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrupa Toplulukları Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006, s. 80.

⁷⁷ Vedat Gürbüz, "Avrupa Birliği'nin Kafkasya ve Orta Asya ile İlişkileri ve Bu İlişkilerin Türkiye'ye Yansımaları", (Ed) Harun Arıkan ve Muhsin Kar, **Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri**, Seçkin Yayınevi, Ankara, 2005, s.215.

⁷⁸ Anıl Çeçen, "ABD Süper Güç Olarak Kalabilir mi?", **Avrasya Dosyası**, C 6, S 2, ASAM Yayınları, Ankara, 2000, s.241.

⁷⁹ Cemile Ataç, "AB Enerjide Birlik Arıyor", **Cumhuriyet Strateji**, 27.02.2006, s.8.

Kısaca ifade etmek gerekirse AB'nin Kafkasya ve Orta Asya politikası bölgede meydana gelebilecek bir istikrarsızlığın Avrupa'ya geçişinin engellenmesi ve bölgenin enerji kaynaklarının Rusya'ya bağımlı olmaksızın alternatif yollardan Batı Avrupa'ya ulaştırılması noktasında düğümlenmektedir⁸⁰.

Çin'in Kafkasya Politikası

SSCB'nin dağılmasından sonra birçok batılı ülkede olduğu gibi Kafkasya, Çin'in de dış politikasında öne çıkmıştır. Bölgede ekonomik kalkınmayı engelleyecek genel sınır güvenliğinin sağlanması, Orta Asya ve Kafkasya'nın enerji kaynaklarına sorunsuz erişim, bölgesel ticaretin artması, ABD ve Rusya'nın bölgeye egemen olmalarının önlenmesi Pekin'in izlemiş olduğu Orta Asya ve Kafkasya politikasının temel öğelerini oluşturmaktadır⁸¹. Stratejik önceliğini ekonomik kalkınmaya veren Çin, henüz ekonomik gücünü askeri güce çevirme ve sınırları dışına önemli bir askeri güç projeksiyonu gerçekleştirme yeteneğinden uzaktadır. Bu bakımdan Çin'in Orta Asya ve Kafkasya bölgesindeki egemenlik mücadelesi askerî olmaktan çok ekonomi ve enerji boyutlarında ağırlık kazanmaktadır⁸².

Çin Kafkasya'nın Güney ve Kuzey bölümlerine iki farklı politika yürütmektedir. Çin, Kuzey Kafkasya'nın uzun zamandan beri stratejik ortak kabul ettiği Rusya'nın etki alanı ve sınırları içerisinde olduğunu kabul ederek politikalarını Rusya'nın toprak bütünlüğünün korunması üzerine inşa etmiş, Rusya'nın Kafkasya politikasına destek veren ve Çeçen sorununda Rusya'yı destekleyen bir tutum içine girmiştir⁸³. Çin Kuzey Kafkasya'da problem yaşanmamasını kendisi için de önemli saymaktadır. Çünkü Rusya gibi Çin de bu bölgede meydana gelecek istikrarsızlıklar sonucu Rusya'nın dağılması halinde oluşacak bağımsız devletlerin ABD güdümüne girebileceği ve ABD'nin buraya yerleşeceği endişesini taşımaktadır⁸⁴. 11 Eylül saldırıları ve renkli devrimlerden sonra ABD'nin Orta Asya'ya askeri bakımdan fiilen girmesi Çin'i de kaygılandırmaktadır. Bu durum Pekin'i büyük komşusu ve rakibi Moskova ile yakınlaştırmaktadır. Bu gelişmeler

⁸⁰ Aktürk, a.g.e., s. 34.

⁸¹ Barış Adıbelli, "Pekin, Savunma Çemberi Kuruyor", **Cumhuriyet Strateji**, Yıl: 2, S 88, Yeni Gün Haber Ajansı Basım ve Yayıncılık A.Ş., İstanbul, 2006, ss.6-7

⁸² [58http://www.jeopolsar.com/3.htm](http://www.jeopolsar.com/3.htm) (Erişim tarihi 20.01.2007).

⁸³ Hasan Kanbolat, Kamil Ağacan, "Çin Halk Cumhuriyeti'nin Kafkasya'ya Artan İlgisi ve Ekonomik Boyutları", **Sratejik Analiz**, C 1, S 7, Kasım 2000, s.59

⁸⁴ Levent Şen, **Soğuk Savaş Sonrası Türkiye'nin Güney Kafkasya Politikası**, Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslar arası İlişkiler Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008, s. 91.

neticesinde aralarında Dostluk Anlaşması imzalayan Rusya ve Çin 2001 yılında Şanghay İşbirliği Örgütü'nü kurmuşlardır⁸⁵.

Çin'in Güney Kafkasya politikası biraz daha farklıdır. Kuzey Kafkasya'da birbirlerinin politikalarını destekleyen Çin ve Rusya'nın Güney Kafkasya politikaları çoğu zaman farklılık arz etmektedir. Çin Sovyet Birliği'nin dağılmasından sonra boşalan Güney Kafkasya ülkelerine Rusya, ABD ve Avrupa'nın yerleşmesini ve Hazar bölgesinde tek başına hakimiyet kurma girişimlerini önlemek ve boşluğu kendisi doldurmak istemektedir⁸⁶. Ancak, bölgede kurulan ABD-Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan birliğine karşı direnememiş ve kendisine en uygun yer olarak Rusya-İran-Ermenistan müttefikliği yanında yer almıştır⁸⁷. Elçibey yönetimi sırasında Azerbaycan ile “soğuk savaş” yaşanması dikkat çekmiştir. Azerbaycan yönetiminin “Doğu Türkistan” söylem ve politikaları Çin'i rahatsız etmiş⁸⁸, bu rahatsızlık sonucu Çin 1999 yılının Mayıs ayında Ermenistan'a müttefikliğinin göstergesi olarak 60-80 km. menzilli sekiz adet “Tayfun” füzesi satmıştır⁸⁹. Çin'in bu girişiminin Azerbaycan tarafından büyük tepkiyle karşılanması üzerine 22 Haziran 2000 yılında Bakü'yü ziyaret eden Çin Halk Kongresi Başkanı Lee Pen “Çin'in Azerbaycan'ın bağımsızlık ve toprak bütünlüğünden yana olduğunu ve Azerbaycan'la aktif iş birliğini istediklerini” belirtmiştir⁹⁰. Çin, toprak bütünlüğü konusundaki hassasiyetini paylaşan Azerbaycan tarafından BM çerçevesinde gündeme getirilen önerilerin ya lehinde oy kullanmış ya da tarafsız kalmıştır⁹¹.

Çin, Gürcistan'ı ilk tanıyan devletlerden birisi olsa da iki ülke ilişkileri çok da yoğun değildir. Çin'in Gürcistan politikası daha çok ekonomik ağırlıklı bir politika olmuştur. Diğer yandan Çin Rusya'dan farklı olarak Abhazya ve Güney Osetya meselelerinde Gürcistan'ı desteklemiş ve onun toprak bütünlüğünü

⁸⁵ Dumanlı, a.g.e., s.7.

⁸⁶ Ertan Efegül, “Washington'un Hazar Havzası Politikası ve Türkiye”, *Avrasya Dosyası*, ABD özel sayısı, C 6, S 2, Yaz 2000, s. 201.

⁸⁷ Şen, a.g.e., s. 91.

⁸⁸ Araz Aslanlı, *Yeni Küresel Mücadelede Kafkasya ve Karabağ Sorunu*, Eko Avrasya Yayınları, Ankara, 2013, s. 32.

⁸⁹ ‘Çin Azerbaycanla Münasibetlerin İnkişafına Xüsusi Diqqet Verir’, *Bizim Eser*, Şubat 2003, S 41 (757)

⁹⁰ Hasan Kanbolat, Kamil Ağacan, “Çin Halk Cumhuriyeti'nin Kafkasya'ya Artan İlgi ve Ekonomik Boyutları”, *Srtejik Analiz*, C 1,S 7, Kasım 2000, s.60

⁹¹ Aslanlı, a.g.e., s.32.

tanındığını defalarca duyurmuştur⁹²

İran’ın Kafkasya Politikası

İran’ın Kafkasya’ya politik bakışı daima güvenlik temeli üzerine oturmaktadır. Bunun nedeni, Rusya’nın varlığı ve Kafkasya’nın İran rejimine yönelik tehdit edici ideolojilerin giriş kapısı olarak görülmesidir. Sovyetler Birliğinin dağılması İran için Kafkasya politikasında iki yeni boyut yaratmıştı. Birincisi ülkesi için potansiyel tehdit olan büyük komşu dağılmıştı. İkincisi de İran’ın siyasi İslam rejiminin tehdit olarak algıladığı komünizm çökmüştü. Bölgesel sistemin değişmesine rağmen güvenlik kaygılarının devam etmesi, İran’ın Kafkasya politikasını çok farklı bir düzlemde değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Bu nedenle İran, Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin bağımsızlık mücadelelerine ihtiyatlı yaklaşmış⁹³, çıkarları çerçevesinde başlangıçtan itibaren Ermenistan ve Azerbaycan ile yoğun, Gürcistan ile daha sınırlı ilişki içine girmiştir⁹⁴.

Azerbaycan ile Hazar’ın statüsü tartışmaları ve karşılıklı olarak birbirlerinin muhaliflerine ülkelerinde olanak sağlamaları gibi nedenler yüzünden Azerbaycan ile İran arasında zaman zaman gerginlikler yaşanmıştır⁹⁵. İran, günümüzde halen ABD’nin kendisini çevreleme ve kendisine müdahale etme politikaları doğrultusunda Azerbaycan’ın üs olarak kullanılabileceği endişesini yoğun olarak taşımaktadır. İran, Dağlık Karabağ sorununu milli güvenliğini tehdit eden unsurlar arasında değerlendirmektedir. Çatışmalar sırasında İran’ın Azerbaycan’ı desteklememesi, İran toplumunda özellikle Azerbaycan Türklerini rahatsız etmiş, Tebriz ve Tahran’da “İran’ın Ermeni yanlısı” politikalarını protesto eden gösteriler düzenlenmiştir.

İran, Ermenistan arasında elektrik ve doğalgaz merkezli enerji işbirliği gerçekleştirmektedir. İran’ın bu yöndeki aşırı istekliliği Rusya’nın ve bir ölçüde de Batı’nın engeline takıldığı için İran-Ermenistan ilişkileri bu iki ülkenin arzuladığı düzeye erişememiştir.

Üst düzey ziyaretlere rağmen İran-Gürcistan ilişkilerinde önemli gelişmeler yaşanmamış, genelde Gürcistan’ın ABD ile geliştirdiği askeri ilişkiler nedeniyle

⁹² Şen, a.g.e., s. 91.

⁹³ Aslanlı, a.g.e., s.31.

⁹⁴ Brenda Shaffer, ‘Müslüman Dış Politikası Var mı?’, http://www.3-cusektor.org/n4/n4_brenda.htm (Erişim tarihi 20.05.2015).

⁹⁵ Sami Kohen, “Hazar Huzursuz”, **Milliyet**, 14 Ağustos 2001.

İran bu ülkeye soğuk yaklaşmıştır.

İran'ın bölgedeki tehdit algılaması ve uluslararası sistemdeki yeri, Rusya merkezli bir dış politika geliştirmesini zorunlu kılmıştır. İran'ın, Kafkasya politikası özellikle iki gerekçeden dolayı Rusya ile örtüşmekte, birbirlerini destekler bir konuma girmektedir. Birincisi küresel anlamda Sovyetlerin dağılmasından sonra ABD'nin tek süper güç olarak kalması ve hem ABD'nin, hem de AB'nin ekonomik, siyasi ve NATO aracılığıyla askeri yönden bölgeye girme çabaları her iki ülkeyi de rahatsız etmektedir. Diğer gerekçe ise, bölgedeki Türk varlığıdır. Türk varlığının milliyetçi bir söylem çevresinde örgütlenmesi, her iki ülkenin sınırları içinde bulunan yoğun Türk varlığı sebebiyle Rusya ve İran'ı aynı noktada birleştirmektedir. İran, Orta Asya ve Kafkasya bölgesindeki mevcut Türk varlığını, özellikle "NATO'nun Truva Atı" olarak değerlendirdiği Türkiye'yle birlikte Azerbaycan'ı bu anlamda tehdit olarak değerlendirmektedir. Bölgede ortaya çıkan Türk milliyetçiliği çerçevesindeki siyasal hareketlilikten dolayı, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 8 milyonluk nüfusuna karşın, İran topraklarında 25-30 milyon Azerbaycan Türkü'nün yaşıyor olması, İran üzerinde bir tehdit algısı yaratmaktadır.

Son olarak Batı'nın nükleer anlaşmazlığı bahane ederek İran'a karşı uygulamış olduğu tecrit politikasının, Temmuz 2015'de taraflar arasında yapılan anlaşma ile sona erecek olmasının İran'da ihtiyatlı bir iyimserlik yarattığı da söylenebilir.

Türkiye'nin Kafkasya Politikası

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, Türkiye'nin Güney Kafkasya yaklaşımını şöyle tanımlamaktadır: *"Doğu ve Batı, Kuzey ve Güney arasında geçiş bölgesi olan Kafkasya, Soğuk Savaş sonrası dünya düzeninde Avrasya'da kurulan enerji ve ulaştırma koridorlarının kesiştiği noktada yer almaktadır. Bu konumuyla stratejik pozisyonu daha da gelişen bölge, tüm Avrasya'da istikrar ve refahın tesisi açısından da giderek artan bir öneme sahip olmuştur"*⁹⁶.

Aynı zamanda bölgeyi Orta Asya'ya ulaşma konusunda köprü olarak gören Türkiye'nin Kafkasya politikasının temel hedeflerini bölge ülkeleri arasında bağımsızlığa, toprak bütünlüğüne ve iç işlerine karışmama ilkesine saygılı, eşitlik ve iyi komşuluk esaslarına dayanan dostane ilişkiler kurulması ve bu dostça iliş-

⁹⁶ Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı resmi internet sayfası, http://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-guney-kafkasya-ulkeleriyle-iliskileri.tr.mfa (Erişim tarihi 20 Haziran 2015).

kilerin ortak çıkarlara hizmet eden çok taraflı iş birliğine dönüştürülmesi oluşturmaktadır⁹⁷.

“Kafkas Seddi”nden sonra ilk kez Rusya ile Türkiye’nin arasındaki ortak sınırın kalkmasına neden olduğu için Türkiye açısından psikolojik bir rahatlama yaratan⁹⁸ SSCB’nin dağılması sonrasında, bölgedeki Türk Cumhuriyetleri bağımsızlıklarını sağlamlaştırabilmek ve dünyayla bağlantı kurabilmek için Türkiye’ye yönelmişlerdir⁹⁹. Ankara’nın Orta Asya’ya ilgi duyması Batı tarafından da olumlu karşılanmıştır. Bölgede İran’ın etkisinin yayılma olasılığından korkan dönemin ABD Dışişleri Bakanı James Baker, Orta Asya devletlerine 1992’de laiklik, liberal demokrasi ve piyasa ekonomisini içeren Türk Modeli’ni benimsemeleri çağrısında bulunmuştur¹⁰⁰. Güney Kafkasya ülkeleri bağımsızlıklarını ilan edince, Türkiye her üç cumhuriyetin bağımsızlığını ilk tanıyan devletlerden olmuştur. Sonraki süreçte, bölge ülkelerinin Türkiye’ye yönelik tutumları ve Türkiye’nin kendi öncelikleri çerçevesinde Türkiye’nin bölge ülkeleriyle ilişkileri farklı şekillerde seyretmiştir. Örneğin, Ermenistan, Türkiye’nin ilk olumlu adımlarına Türkiye’ye yönelik toprak talepleri ve Türkiye’yi uluslararası arenada sıkıştırma-ya yönelik sözde “Ermeni soykırımı” iddiaları ile cevap vermiştir¹⁰¹. Bunun yanında Türkiye-Azerbaycan ilişkileri çok boyutlu, Türkiye-Gürcistan ilişkileri ise özellikle askeri boyut ön planda olmak üzere önemli gelişmeler göstermiştir¹⁰². 2002’de Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye’yi birbirine bağlayan Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı’nın ve Bakü-Tiflis-Erzurum Doğal Gaz Boru Hattı’nın yapılması, üç ülkenin devlet başkanları arasında Nisan 2002 sonunda Trabzon’da yapılan Zirve Toplantısı ve Bakü-Tiflis-Kars demiryolu projesinin tamamlan-

⁹⁷ Atilla Sandıklı, “Kafkasya Jeopolitiği ve Türkiye’nin Kafkasya Politikası”, 26-27 Nisan 2012 **Uluslararası Kafkasya Kongresi Bildiri Kitabı**, (Ed) Hasret Çomak, Arda Ercan, Bilge Ercan, s.229.

⁹⁸ Baskın Oran, “Türkiye’nin Balkan ve Kafkas Politikası”, **A.Ü.S.B.F. Dergisi**, C 50, S 12, Ocak-Haziran 1995, s.275.

⁹⁹ Mustafa Aydın, “Türkiye’nin Orta Asya Politikaları”, (Der) Aydın, Mustafa, Erhan, Çağrı, **Beş Deniz Havzasında Türkiye**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2006, s.4.

¹⁰⁰ Gareth M. Winrow, “Orta Asya ve Trans-Kafkasya Politikası”, (Der) Makovsky, A., Sayarı Sabri, **Türkiye’nin Yeni Dünyası: Türk Dış Politikasının Değişen Dinamikleri**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2002, s.158.

¹⁰¹ Hatem Cabbarlı, Araz Aslanlı, “Türkiye-Ermenistan Sınır Kapısı: Amaç mı, Araç mı?”, **Stratejik Analiz**, C 4 (42), Ekim 2003, ss. 56-62.

¹⁰² Aslanlı, a.g.e., s.28.

mak üzere olması, üçlü bölgesel iş birliği açısından önemlidir¹⁰³. Türkiye'nin Azerbaycan ile ilişkileri ise özel bir statüye sahiptir.

Türkiye'nin, Güney Kafkasya'ya yönelik olarak, 1991 sonlarından itibaren Rusya'yı fazla dikkate almadan "cesur" tavırlar içerisinde olması Rusya'yı rahatsız etmiştir. Daha sonraki dönemlerde Türkiye'nin Güney Kafkasya'da Rusya'ya rağmen bir girişim içerisine girmediği, zaman zaman Rusya ile ortak politikalar geliştirmeye çalıştığı görülmüştür¹⁰⁴.

Kafkas Seddi'nin Günümüz Politikaları İle Karşılaştırılması

İsmet Görgülü'nün Basra Körfezi ile Karadeniz ve Hazar Denizi'ni birleştirecek bir set olarak değerlendirdiği¹⁰⁵ Kafkas Seddi politikası, yukarıda da söz edildiği gibi o dönemin küresel güçlerinin jeopolitiğin değişen unsurlarını zaman unsuruyla etkin şekilde kullanarak, bölgedeki menfaatlerini gerçekleştirilmeye yönelik gerçekleştirmeye çalıştıkları bir girişimdir. Günümüzde bölgenin jeopolitik ve jeostratejik önemi azalmadığı gibi, özellikle Orta Doğu'yla birlikte ele alındığında enerji kaynaklarının varlığı ve bu kaynakların Batı için hayati öneme sahip olması nedeniyle daha da artmıştır. Dolayısıyla bugünün küresel aktörlerinin de bölge üzerindeki ilgisi aynı oranda artmış ve bundan sonra daha da artacaktır. Adına ister ABD'nin ifade ettiği gibi Büyük Orta Doğu Projesi denilsin, isterse İngiltere'nin ifade ettiği gibi Asya Çemberi Projesi denilsin, ister küreselleşme, isterse toplumlara demokrasi getirme denilsin, politik hedef aynıdır. Çalışmanın başında da belirtildiği gibi, Kara Hâkimiyet Teorisinin babası Mackinder'in hâkim olunması gereken topraklar olarak nitelendirdiği bölgenin elde bulundurulması için günümüzün küresel aktörleri geçmişte olduğu gibi bugün de jeopolitiğin değişen unsurları olan sosyo-kültürel, ekonomik, politik, askeri ve kültürel değerleri en şekilde kullanmaktadırlar. Aslında Kafkas Seddi Politikası ile günümüz politikaları arasında görüldüğü gibi çok büyük fark yoktur. Sahne aynıdır, senaryo tadil edilmiş şekliyle aynıdır, hatta oyuncular bile çoğunlukla aynıdır. Sadece oyunun adı değişmiştir.

¹⁰³ "Türkiye'nin Enerji Stratejisi", http://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-enerji-stratejisi.tr.mfa (Erişim tarihi 20 Haziran 2015).

¹⁰⁴ Aslanlı, a.g.e., s.28-29.

¹⁰⁵ İsmet Görgülü, "Her Türlü Tehlikeleri Göze Almak Mecburiyetindeyiz", **Cumhuriyet (Strateji Eki)**, 19 Mart 2007.

SONUÇ

Mustafa Kemal 7 Ocak 1920’de Ali Fuat Paşa’ya, 5 Şubat 1920’de de diğer kolordu kumandanlarına Ankara’dan bir emir gönderiyor;

“Kafkas Seddi’nin yapılmasını Türkiye’nin kati mahvı projesi sayıp bu seddi İtilaf Devletleri’ne yapturmamak için en son vasıtalara müracaat etmek ve bu uğurda her türlü tehlikeleri göze almak mecburiyetindeyiz... İtilaf Devletleri’nin patronu olan İngiltere’nin de gerçek niyeti budur. Basra Körfezi ile Karadeniz ve Hazar Denizi arasında kendi nüfuzunda bir bölge oluşturmak. Bununla da bir taşla çok kuş vurmak. Birincisi, egemenliği altında bulundurduğu denizlere Karadeniz’i de katmak.... İkincisi petroldür. Kendisi için Birinci Dünya Savaşı’nın hedefleri arasında bulunan Irak petrol havzalarını (Basra ve Kerkük-Musul) işgalle Türklerden alır... Üçüncüsü de Anadolu Türklüğünün direnişini, yaşam alanını daraltarak dışla ilişki olanağını keserek, bitirmek... Ayrıca mevcut olan yönetimle işbirliği yapılarak Türkiye içerden de çökertilmektedir¹⁰⁶”.

Mustafa Kemal, İngiliz emperyalizminin Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan’da kendine yakın devletler kurarak, direnen Türkiye ile Sovyetler arasına bir set çektiğini, bunun engellenmemesi durumunda, İngilizlerin Bolşevik Rusya’yı ve Türkiye’nin bağımsızlık mücadelesini boğma olanağı sağlamakla birlikte, bütün Ortadoğu ve Asya kapısını açacağını da saptamıştır.

Mustafa Kemal, tehlikelerini gördüğü bu projeden en az Türkiye kadar zarar görecektir. Rusya’yı da, 1 Aralık 1920’de *“Ermeniler Van ve Bitlis’i ele geçirince Irak’taki İngilizlerle birleşeceklerinden dolayı bütün Yakındoğu’da İngilizlerin yeri çok sağlamlık kazanacaktır¹⁰⁷”*, 27 Aralık 1920 tarihinde de *“Ermenistan’ı Mezopotamya’da yerleşmiş İngilizlere yakınlaştıracak surette uzatmak, Moskova ve Ankara hükümetlerine pek çok nahoş sürprizler yaratmak demek olur¹⁰⁸”* ifadeleriyle uyarmayı ihmal etmemiştir.

Sonuç olarak bu coğrafyada yaşamaya devam edeceğimize ve bu coğrafyanın da jeopolitiğinin değişmeyeceğine göre, bu tarz politikaların tehdidi de devam edecektir. Bu tehditleri de bertaraf etmenin yolu, M. Kemal gibi öngörülü olarak tehditleri önceden doğru tespit edip, kararlı politikalarla tehdidin üzerine gitmek olmalıdır.

¹⁰⁶ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, S 79, Mayıs 1981, s.58. bk. Atatürk’ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, IV, AKDYYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1991, s.192.

¹⁰⁷ Atatürk’ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları, C II, T.C. Kültür Bakanlığı Atatürk Dizisi: 45, Ankara. 1995, s. 211-215.

¹⁰⁸ Atatürk’ün Milli Dış Politikası, C I, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, 1994, s. 242-245.

KAYNAKÇA

ARŞİV KAYNAKLARI

TC Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
TBMM Gizli Celse Zabıtları
Genkur ATASE Arşivi
Genelkurmay Harp Tarihi Vesikaları

SÜRELİ YAYINLAR (GAZETE VE DERGİLER)

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi
Silahlı Kuvvetler Dergisi

İNCELEME YAPITLAR VE ANILAR

KİTAPLAR

- Adıgüzel, Emre, **Komintern Belgelerinde Türkiye Kurtuluş Savaşı**, Kaynak Yay. 1985.
- Anderson, M.S., **The Eastern Questions 1774-1923**, St. Martin's press, New York, 1966.
- Arı, Tayyar, **Uluslararası İlişkiler**, Alfa Yayınevi, İstanbul, 1997.
- Artuç, İbrahim, **Kurtuluş Savaşı Başlarken**, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1987.
- Aslanlı, Araz, **Yeni Küresel Mücadelede Kafkasya ve Karabağ Sorunu**, Eko Avrasya Yayınları, Ankara, 2013.
- Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, IV**, AKD TYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1991, s.192 .
- Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları**, C II, T.C. Kültür Bakanlığı Atatürk Dizisi: 45, Ankara. 1995.
- Atatürk'ün Milli Dış Politikası I (1919-1923)**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.
- Atatürk'ün Milli Dış Politikası**, C I, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, 1994.
- Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1981.
- Avcıoğlu, Doğan, **Milli Kurtuluş Tarihi II**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1988.
- Aybars, Ergün. **İstiklal Mahkemeleri I**, Ayraç Yayınevi, İzmir, 1988.

- Baytok, Taner, **İngiliz Kaynaklarında Türk Kurtuluş Savaşı**, Remzi Kitabevi, Ankara, 1970.
- Bayur, H., **XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri**, TTK Basımevi, Ankara, 1974.
- Bayur, Hikmet, **Türkiye Devletinin Dış Siyaseti**, TTK Yayınları, Ankara, 1973.
- Berkok, İsmail, **Tarihte Kafkasya**, Özel Basım, İstanbul, 1988.
- Bıyıklıoğlu, Tevfik, **Atatürk Anadolu’da (1919-1921)**, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1981.
- Brzezinski, Zbigniew, **Tercih**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.
- DPT, “Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu Raporu”, **Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı**, Ankara, 2000.
- Duru, Orhan, **Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye’nin Kurtuluş Yılları**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1978.
- Evans, Graham, Jeffrey Newnham, **Dictionary of International Relations**, Penguin Books, London, 1998.
- Karabayram, Fırat, **Rusya Federasyonu’nun Güney Kafkasya Politikası**, Lalezar Yayınevi, İstanbul, 2007.
- Kerman, Zeynep, **Belçika Temsilciliği Vesikalarına Göre Milli Mücadele**, Dergah Yayınları, İstanbul, 1982.
- Kürkçuoğlu, Ömer, **Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fak. Yayınları, Ankara, 1978.
- Meram, Ali Kemal, **Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri**, Kitapçılık Tic., İstanbul, 1969.
- Mütercimler, Erol, **Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkiler Modeli**, Anahtar Kitaplar, İstanbul, 1993.
- Sander, Oral, Kurthan Fişek, **Türk-ABD Ticaretinin İlk Yüzyılı (1829-1929)**, İmge Kitabevi, İstanbul, 1977.
- Selek, Sabahattin, **Anadolu İhtilali**, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1981.
- Sonyel, Salahi R., **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I**, TTK Yayınları, Ankara, 1995.
- Sönmezoğlu, Faruk, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2000.

Şimşir, Bilal, **İngiliz Belgelerinde Atatürk I (1919-1938)**, TTK Yayınları, Ankara, 1973.

Taşdemir, Tekin, **Türkiye'nin Kafkasya Politikasında Ahıska ve Sürgün Halk Ahıskalılar**, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2005.

Tezkan, M. Murat Taşar, **Dünden Bugüne Jeopolitik**, Ülke Kitapları, İstanbul, 2002.

Yerasimos, Stefanos, **Türk Sovyet İlişkileri**, Boyut Yayın, İstanbul, 1979.

TEZLER

Arslan, Recai, **Ankara Hükümetinin Doğu Politikası (1920-1922)**, yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1990.

Mardanov, Samir, **Avrupa Birliği'nin Kafkasya Politikası**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrupa Toplulukları Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006.

Şen, Levent, **Soğuk Savaş Sonrası Türkiye'nin Güney Kafkasya Politikası**, Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008.

MAKALELER

Adıbelli, Barış, "Pekin, Savunma Çemberi Kuruyor", **Cumhuriyet Strateji**, Yıl 2, S 88, Yeni Gün Haber Ajansı Basım ve Yayıncılık A.Ş., İstanbul, 2006.

Aktürk, Uğur, "Orta Asya ve Kafkasya Jeopolitiğinde Küresel Egemenlik Mücadelesi", **Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi**, C1 S1, Haziran, 2010.

Ataç, Cemile, "AB Enerjide Birlik Arıyor", **Cumhuriyet Strateji**, 27.02.2006.

Aydın, Mustafa, "Türkiye'nin Orta Asya Politikaları", (Der) Aydın, Mustafa, Erhan, Çağrı, **Beş Deniz Havzasında Türkiye**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2006.

Cabbarlı, Hatem Araz Aslanlı, "Türkiye-Ermenistan Sınır Kapısı: Amaç mı, Araç mı?", **Stratejik Analiz**, C 4 (42), Ekim 2003.

Çeçen, Anıl, "ABD Süper Güç Olarak Kalabilir mi?", **Avrasya Dosyası**, C 6, S 2, ASAM Yayınları, Ankara, 2000.

"Çin Azerbaycanla Münasibetlerin İnkişafına Xüsusi Diqquet Verir", **Bizim Esr**, Şubat 2003, S 41 (757).

- Demir, Ali Faik, “AB’nin Güney Kafkasya Politikası”, **Dünden Bugüne Avrupa Birliği**, der. Beril Dedeoğlu, İstanbul, Boyut Matbaacılık, 2003.
- Doğanay, Rahmi, “Millî Mücadele Döneminde Türkiye, Sovyet Rusya ve İtilaf Devletlerinin Kafkas Politikaları”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C 19, S 2, 2009.
- Dumanlı, Cihangir, “Avrasya’da Askeri Kutuplaşma”, **Cumhuriyet Strateji**, Yıl 2, S 89, Yeni Gün Haber Ajansı Basım ve Yayıncılık A.Ş., İstanbul, 2006.
- Efegül, Ertan, “Washington’un Hazar Havzası Politikası ve Türkiye”, **Avrasya Dosyası**, ABD özel sayısı, C 6, S 2, Yaz 2000.
- Erol, Mehmet Seyfettin, “11 Eylül Sonrası Orta Asya Jeopolitiğinde Gelişmeler ve Orta Asya Türklüğü Üzerine Yansımaları”, (Ed) Ümit Özdağ, Yaşar Kalafat ve Mehmet Seyfettin Erol, **21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği –Muzaffer Özdağ’a Armağan**, ASAM Yayınları, Ankara, 2003.
- Erol, Mehmet Seyfettin, Çiğdem Tunç, “11 Eylül Sonrası ABD’nin Küresel Güç Mücadelesinde Orta Asya”, **Avrasya Dosyası**, C 9, S 3, ASAM Yayınları, Ankara, 2003.
- Görgülü, İsmet, “Her Türlü Tehlikeleri Göze Almak Mecburiyetindeyiz”, **Cumhuriyet (Strateji Eki)**, 19 Mart 2007.
- Güney, Nurşin, “Rusya Federasyonu’nun Yeni Güvenlik Politikası Çerçevesinde Türkiye’ye Bakışı”, (Ed) Mustafa Türkeş, İlhan Uzgel, **Türkiye’nin Komşuları**, İmge Kitabevi, Ankara, 2002.
- Gürbüz, Vedat, “Avrupa Birliği’nin Kafkasya ve Orta Asya ile İlişkileri ve Bu İlişkilerin Türkiye’ye Yansımaları”, (Ed.) Harun Arıkan ve Muhsin Kar, **Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri**, Seçkin Yayınevi, Ankara, 2005.
- İlhan, Suat, “Jeopolitik Kavramı ve Unsurları” , **21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü- Avrasya Dosyası –jeopolitik özel sayısı**, C 8, S 4, 2002.
- İşcan, İsmail Hakkı, “Uluslararası İlişkilerde Klasik Jeopolitik Teoriler ve Çağdaş Yansımaları”, **Uluslararası İlişkiler Dergisi**, C 1, S 2, 2004.
- Kanbolat, Hasan, Kamil Ağacan, “Çin Halk Cumhuriyeti’nin Kafkasya’ya Artan İlgi ve Ekonomik Boyutları”, **Srtejik Analiz**, C 1, S 7, Kasım 2000.
- Oran, Baskın, “Türkiye’nin Balkan ve Kafkas Politikası”, **A.Ü.S.B.F. Dergisi**, C 50, S 12, Ocak-Haziran 1995.
- Özalp, Necdet, “Büyük Oyunda Hazar Enerji Kaynaklarının Önemi ve Konumu”, **Panorama Dergisi**, C 1, S 1, 2004.

- Özden, Neşe, “1920 Yılında Doğu Cephesi’ndeki Gelişmeleri Etkileyen Olayların İngiliz Belgeleri Işığında Değerlendirilmesi”, **VII. Askeri Tarih Semineri Bildirileri I**, Ankara, 2000.
- Sandıklı, Atilla, “Kafkasya Jeopolitiği ve Türkiye’nin Kafkasya Politikası”, **26-27 Nisan 2012 Uluslararası Kafkasya Kongresi Bildiri Kitabı**, (Ed) Hasret Çomak, Arda Ercan, Bilge Ercan.
- Saraçlı, Murat, “Rusya Federasyonu’nun Yakın Çevre Politikasında Dış Rusların Yeri ve Kırım Meselesi”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, Bahar 2015, S 45.
- Ulusoy, Belkıs, Okan Yeşilyurt, “Avrasya Coğrafyasında Sivil Devrimler ve Rusya-ABD Mücadelesi”, (Ed)Ogan, Sinan, **Turuncu Devrimler**, Birharf Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- Weitz, Richard, “Averting a New Great Game in Central Asia”, **The Washington Quarterly**, Summer 2006, Vol, 29:3.
- Winrow, Gareth M., “Orta Asya ve Trans-Kafkasya Politikası”, (Der) Makovsky, A., Sayarı Sabri, **Türkiye’nin Yeni Dünyası: Türk Dış Politikasının Değişen Dinamikleri**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2002.

İNTERNET KAYNAKLARI

- A National Security Strategy for a New Century**, <http://clinton2.nara.gov/WH/EOP/NSC/html/documents/nssr.pdf>. (Erişim tarihi: 9 Temmuz 2015)
- A National Security Strategy for a New Century**, http://www.dtic.mil/doctrine/jel/other_pubs/nssr99.pdf. (Erişim tarihi: 17 Haziran 2015)
- Erhan, Çağrı, “ABD’nin Orta Asya Politikası ve 11 Eylül Sonrası Yeni Açılımları”, **Stradigma**, Kasım 2003, <http://www.stradigma.com/turkce/kasim2003/vizyon.html>. (Erişim tarihi: 11 Temmuz 2015)
- Kohen, Sami, “Hazar Huzursuz”, **Milliyet**, 14 Ağustos 2001. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı resmi internet sayfası, http://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-guney-kafkasya-ulkeleriyle-iliskileri.tr.mfa (Erişim tarihi 20 Haziran 2015).
- Shaffer, Brenda, ‘Müslüman Dış Politikası Var mı?’, http://www.3-cusektor.org/n4/n4_brenda.htm (Erişim tarihi 20.05.2015).
- “Türkiye’nin Enerji Stratejisi”, http://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-enerji-stratejisi.tr.mfa (Erişim tarihi 20 Haziran 2015).
- MacDougall, James, A New Stage In U.S.-Caspian Sea Basin Relations, **Central Asia**, http://www.ca-c.org/dataeng/st_04_dougall.shtml. (Erişim tarihi: 11 Temmuz 2015)

ALEXANDRE DUMAS'IN GÖZÜYLE KAFKASYA VE ÇEVRESİ

CAVİT QASIMOV*

Özet

Alexandre Dumas, XIX. yüzyıl Fransız edebiyatının başta gelen roman-cılarından. O, ünlü bir yazar olmakla beraber seyahate meraklı birisi olmuştur. Avrupa'nın çeşitli devletlerinde bulunan büyük şehirleri gezip dolaşan A.Dumas seyahatleri ile ilgili meraklı öykülerini ve anılarını içeren seyahatnameler kaleme almıştır. 1858'de Çarlık Rusya'nın sömürgesine çevrilmekte olan Kafkaslar'a tehlikeli bir yolculuğa çıkmıştır. Kafkasya seyahati sırasında özellikle Azerbaycan'da da bulunmuştur. Toplam üç ay devam eden Kafkasya seyahatinin başa çatması sonucunda Fransa'ya dönen yazar 1859'da seyahat sırasında edindiği bilgiler esasında "Kafkasya Seyahatı" eserini kaleme almıştır. Yazar bu kitabta Çarlık Rusya'nın Kafkaslar'da ve özellikle de Azerbaycan'da yaptığı sosyo-ekonomik ve sömürgecilik politikası ile ilgili bilgiler vermekle beraber Kafkaslar'da Çarlık Rusya'ya karşı mücadele eden İmam Şamil ve diğer mücahitlerle ilgili ilginç bilgiler vermiştir. Bildiride, Alexandre Dumas'ın yazmış olduğu "Kafkasya Seyahatı" eserinin bilgilerine dayanarak XIX. yüzyılda Kafkaslar'da yaşayan halkların gelenekleri ve görenekleri, şehirleri, dinî inançları, yaşamı ve onların Çarlık Rusya'nın sömürgeciliğine karşı nasıl bir mücadele yaptıkları ile ilgili bilgi verilmiştir.

* Doç. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Azerbaycan, cavidqasimli@yahoo.com

Abstract

Alexandre Dumas is the leading novelist of 19th century French literature. He was a famous writer but has become one of the trips with loads enthusiasts. Circulating in the big city sightseeing trip it is ideally located in various European states including a.dumas curious about öyükdü travelogues and memoirs were penned. From 1858 Tsarist Russia's colonial çevrilmekd the Caucasus has increased to a dangerous journey. During trips with loads Caucasus has been found in Azerbaijan. Collected three months continued Caucasus trips with loads of collisions to deal with the result of the author returned to France in 1859 while traveling on the basis of information edindiner "Caucasus Travel" was penned his work. The authors in this book in Tsarist Russia's Caucasus, but especially not about money eventually came second socio-economic and colonial policy in Azerbaijan, the struggle against the Tsarist Russia in the Caucasus has interesting information about APARs that Imam Shamil and other mujahideen. Alexandre Dumas wrote in the Declaration that "Caucasus Travel is" based on the work of the Information XIX. Traditions and customs of peoples living in the Caucasus century, cities, faith, life, and how information about their struggle against the Tsarist colonialism we have done is given.

Giriş

Seyahatnameler Kafkasya tarihinin yazımında yararlanılması gereken önemli kaynaklardır. Bölge halklarının yazıyı kullanmaya geç dönemde başlaması, geçmişte Kafkasya'yı çeşitli amaçlarla ziyaret eden kimselerin gezip gördükleri yer ve toplulukları tasvir ettikleri seyahatnamelerinin önemini tarih yazımı adına bir kat daha artırmıştır. Seyahatnamelerde abartılara, önyargılara ve hatalı anlatımlara rastlanması şüphesiz bu kaynakları kullanırken dikkatli davranmamızı ve bilgilerin doğruluğunu destekleme noktasında farklı kimselerden alınan verilerle kıyaslama yapıp yoruma gitmemizi gerekli kılmaktadır. XIX. yüzyılda Kafkasya'ya seyyahların yoğun olarak ilgi gösterdiklerini görmekteyiz. Bu ilginin birçok sebebi vardır. Casusluk, askerî görev, ilmî araştırma, dağ sporları bu sebeplerden sadece birkaçıdır. Kafkasya coğrafyasına gelen seyyahlar burada yaşayan etnik çeşitliliğe dikkat etmişlerdir. Bu çeşitliliğe uygun olarak buradaki halklarda gördükleri sosyal yapı, adetler ve diğer bilgilere sıklıkla yer vermişlerdir.¹ Bu seyyahlardan biri de ünlü Fransız yazarı Alexandre Dumas olmuştur.

Alexandre Dumas, 1802'de Fransa'ya bağlı olan Villiers-Cottrets kasabasında doğmuştur². Babası general, annesi Haiti'li zenci bir kadındı. Küçük yaşta babasını kaybetmesi sonucunda yeterli düzeyde eğitim alamamıştır. Fakat, çok zeki olduğundan kendi kariyerini kurmayı başarmıştır. 24 yaşında Paris'e gelen Alexandre Dumas'ın, avukat olmak isteği gerçekleşememiş fakat Fransa'nın yönetiminde önemli otoriteye sahip olan ve ünlü devlet adamı gibi tanına Louis Philippe'nin hizmetine girmeye muvaffak olmuştur³.

Alexandre Dumas, Paris şehrinin entelektüel havasından etkilenerek tiyatro oyunlarına merak salmıştır. 1826'da küçük bir öykü kitabı yayınlamak üzere yazı hayatına atılmıştır. O, kısa bir zaman zarfında çeşitli tiyatro eserleri yazarak ünlü bir yazar hâlini almaya başlamıştır. Daha sonraki dönemlerde peş-peşe tarihsel macera romanları yazarak ününe ün katmıştır⁴. Onun çeşitli türde yazdığı 300 eseri toplamda 100.000 sayfayı bulur.

Alexandre Dumas'ın hayatında seyahatler çok önemli bir yer kapsar. Onun Fransa'yı terk etmesinin siyasî bir nedeni de vardı. Babası gibi hep cumhuriyetçi

¹ Ömer Karataş, Serdar Işık, "Seyahatnamelerde Kuzey Kafkasya Türkleri", **Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl 2015, C 13, S 1, s.373.

² **XIX-XX.Yüzyıl Fransız Edebiyatı Antolojisi**, Bakü, 2007, s. 45.

³ <http://www.biyografi.info>

⁴ <https://tr.wikipedia.org>

düşünceleri benimseyip savunduğundan 1848’de Fransa Cumhurbaşkanı seçilen Luois Napolyon’u desteklemiştir. Fakat, Luois Napolyon’un daha sonra tertiple-diği darbeye cumhuriyeti yıkararak imparatorluğunu ilan etmesi sonucunda göz-den düşen Alexandre Dumas Fransa’yı terk etmek zorunda kalmıştır⁵. 1852’de Fransa’dan ayrılan Alexandre Dumas Belçika’ya yerleşerek birkaç sene burada ikamet etmek zorunda kaldı. Daha sonra Fransa’dan sonra Fransızca’nın daha çok konuşulduğu ülke sayılan Çarlık Rusya’yı seyahete merak salmıştır.

1858’de Alexandre Dumas, Çarlık Rusya’ya doğru seyahete başlar ve bir müddet Çarlık Rusya’nın başkenti St.Peterburg’ta ikamet eder. Baltık Denizi’nin Finlandiya Körfezi’nde Neva Korfezi kıyıları ile Neva Nehri deltasında bulun-an adalar üzerinde bulunan rakımı düşük orta “tayga” bölgesinde kurulan St.Peterburg şehri ünlü yazarı çok büyülemiş ve seyahatnamesinde kendisinin Çarlık Rusya’da değil, Avrupa’da olduğunu kaydetmiştir⁶.

1858 yılının Kasım ayında Çarlık Rusya’nın devlet ricalinin desteği ile toplam üç ay sürecek olan Kafkaslar’a seyahete başlar. “Kafkas” ve “Kafkasya” adı ilk defa eski Yunan düşünürlerinden Aiskhylos’un M.Ö. 490’da yazdığı, “Zincire Vurulmuş Zevk ve Eğlence” isimli eserinde anılan “Kavkasos Dağı” deyiminde görülmüştür. Karadeniz ile Kuban Irmağı arasında kalan sıradağların batı kesiminin kuzeyindeki yerli ahalinin milli adı olarak “Kafkas” deyimini, eski Yunanca yazılı yerli efsanelerden M.S. 430 yılında Kartel/ ber (Tiflis çevresi) alfabesine çevrilen destani Kartel/ ber (Gürcistan) tarihi Kartlis-Çkhovreba’da geçmekte ve “Lekan” (Dağıstan’daki Lekler ve Lezgiler) kavminin batı komşusu olan halkın ataları bu isimle anılmaktadır⁷.

Zikredilen dönemde Kafkasya, Rusya’nın sıcak denizlere inme politikasında elinde bulundurması gerekli önemli coğrafi mekanlardan birini teşkil etmekteydi. Kafkasya, Çarlık Rusya’nın Osmanlı Devleti ve İran ile olan güney sınırını teşkil etmesi bakımından önemli savaşında, kendi isteğinin dışında Ruslarla Osmanlılar arasındaki savaş ve çekişmelerin alanı olmuştur. Osmanlı ve İran topraklarını yut-mak isteyen Rusya, onlardan önce kendisine geçit vermeden uzanan Kafkaslar’ı dize getirmek zorunda kalmıştır.

Alexandre Dumas Kafkasya seyatene başladığı günden itibaren dönemin büyük güçleri için gizli ve açık savaş meydanı olan Kafkasyanın coğrafi konu-

⁵ Oral Sander, **Siyasi Tarih(İlkçağlardan 1918’e Kadar)**, İmge Kitabevi, 2007, s.76.

⁶ Alexandre Dumas, **Kafkasya Seyahati**, Kafkas, 2010, s. 6.

⁷ Fırat Karabayram, **Rusya’nın Güney Kafkasya Politikası**, Ankara, 2007, s. 5.

mu ile ilgili bilgi vermiştir. Yazara göre: “Kafkasya, doğal sınırlarını kuzeyde Maniç çukuru, doğuda Hazar Denizi, güneyde Küçük Kafkasya dağları ve batıda Karadeniz’in oluşturduğu 470 bin km² genişliğinde bir bölgedir. Kafkasya, kuzeyde Büyük Kafkasya sıradağları, güneyde Küçük Kafkasya dağları ile bu dağlık alanlar arasında yer alan nispeten dar düzlüklerden oluşan bir coğrafyaya sahiptir. Orta Asya ile Hazar havzasını, Karadeniz’e, Anadolu’ya ve Avrupa’ya bağlayan Kafkasya; kuzeyde Volga ovasından güneyde İran’a uzanan bir geçiş bölgesi niteliğindedir”⁸.

Alexandre Dumas, seyahati sırasında:

1. Azerbaycanın Derbent, Guba, Bakü, Şemahı, Şeki ve Tiflis şehirlerinde bulunmakla beraber bu şehirlerin ireli gelenleri, devlet adamları ve ünlü şahısları ile görüşme fırsatı bulmuştur⁹;
2. Kafkasya’nın sıradağları ile ilgili bilgi edinmiştir¹⁰;
3. Kafkasya’nın etnik gruplarının ileri gelenleri ile bizat buluşma fırsatı yakalamıştır,¹¹
4. Kafkasya’nın milli mücadelesinin önemli isimleri ile özellikle İmam Şamil’le görüşme fırsatı bulmuştur,¹²
5. Çarlık Rusyası’nın Kafkaslar’da uyguladığı sömürgeçilik politikaları ile ilgili bilgiler elde etmiştir,¹³
6. Kafkasya’nın ormanlarında yaşayan vahşi hayvanlarla ilgili bilgi toplamıştır,¹⁴
7. Kafkaslar’da bulunan kaleler ve mimari yapılarla ilgili bilgiler elde etmiştir,¹⁵
8. Dinî mabetler ve ibadethanelerle ilgili bilgiler elde etmiştir.¹⁶

⁸ Alexandre Dumas, **Kafkasya Seyahati**, Kafkas, 2010, s. 53.

⁹ Alexandre Dumas, a.g.e., s.153.

¹⁰ Alexandre Dumas, a.g.e., s.180.

¹¹ Alexandre Dumas, a.g.e., s.234.

¹² Alexandre Dumas, a.g.e., s.256.

¹³ Alexandre Dumas, a.g.e., s.257.

¹⁴ Alexandre Dumas, a.g.e., s.201.

¹⁵ Alexandre Dumas, a.g.e., s.192.

¹⁶ Alexandre Dumas, a.g.e., s.175.

Alexandre Dumas Kafkaslar'a yapmış olduğu seyahet sonucunda 1859'da yazmış olduğu "Kafkasya Seyahati"(Voyage au Caucase) adlı kitabı Kafkasya ile ilgili genel bilgilerden ve ayrı ayrı konuları ihtiva eden 38 fasıldan ibarettir.

Azerbaycan'a Seyahat

Alexandre Dumas'ın Azerbaycan'a seferi Derbent şehrinden başlar¹⁷. Tarih boyu Türk nüfusunu barındıran Derbent şehri Avrasya ile Orta Doğu arasındaki tek geçit noktası olduğu için birçok millet tarafından yurt edinilmiştir. Kafkasya'nın önemli geçit yollarından biri olması nedeni ile de kanlı savaşlara, ihtilaflara, düşüş ve yükselişlere sahne olmuştur. Asırlar boyu Derbent Güney Dağıstan'ın tek şehri olmuş ve doğu Kafkasya'nın bu bölgesinin hayatında özel bir rol oynamıştır. Erken ortaçağda bu şehir Hazar denizi üzerinde önemli bir liman ve bin yıldan fazla Güney-Doğu Avrupa yolu üzerinde en büyük transit ticaret merkezi olmuştu. Derbent şehri bu konumundan dolayı Alexandre Dumas'ın ilgisini çekmiş ve yazar kendi günlüğünde:

1. Derbent şehrinin savunma kaleleri ilgili bilgi vermiştir,¹⁸
2. Derbent şehrinin tarihi ile ilgili bilgi vermiştir,¹⁹
3. Derbent şehrinin Rusya için hangi öneme sahip olması ile ilgili bilgiler vermiştir,²⁰
4. Derbent şehrinde yaşayan Türk(Azerbaycanlı) ahalisinin adetleri ve yaşam tarzı ile ilgili bilgiler vermiştir,²¹
5. Derbent şehrinde bulunan Rus idare sisteminin konumu ile ilgili bilgiler vermiştir,²²
6. Derbent şehrinde bulunan pazarlarla ilgili bilgiler vermiştir.²³

Derbent şehrinde fazla durmayan yazar, Bakü şehrine doğru yola koyulur. Yolu üzerinde bulunan Guba şehrinde birkaç gün bulunarak, şehirle ilgili kendi günlüğünde:

¹⁷ Emine Zalova, "Alexandre Dumas Azerbaycan'da", **Kardeş Kelemler Dergisi**, Yıl 5, S 53, Mayıs - 2011.

¹⁸ Alexandre Dumas, a.g.e., s.174.

¹⁹ Alexandre Dumas, a.g.e., s.175.

²⁰ Alexandre Dumas, a.g.e., s.176.

²¹ Alexandre Dumas, a.g.e., s.176.

²² Alexandre Dumas, a.g.e., s.177.

²³ Alexandre Dumas, a.g.e., s.178.

1. Guba şehrinin fizikî yapısı ile ilgili bilgi vermiştir,²⁴
2. Guba'da yaşayan ve ticaret ve tarımla uğraşan Yahudilerle ilgili bilgi vermiştir,²⁵
3. Guba şehrinin strateji konumu ile ilgili bilgiler vermiştir,²⁶
4. Guba bulunan ırmaklarla ilgili bilgiler vermiştir,²⁷
5. Guba ahalisinin adetleri ve yaşam tarzları ile ilgili bilgiler vermiştir.²⁸

Guba şehrinden sonra Bakü'ye doğru yol almıştır. Apşeron yarımadasının güneyinde ve Hazar Denizi'nin batı sahilinde yer alan, tabii bir liman şehri hesab edilen Bakü şehri, XIX. yüzyılın 50'li yıllarında sanayi, ticaret, bilim ve kültür alanlarında Çarlık Rusya'nın başlıca merkezi idi. Bakü'de bir müddet bulunan yazar kendi günlüğünde;

1. Bakü şehrinde bulunan petrol tesisleri ile ilgili bilgiler vermiştir,²⁹
2. Apşeron yarımadası ile ilgili bilgiler vermiştir,³⁰
3. Petrol endüstrisinin gelişmesi sonucunda oluşan Siyah Bakü ve Beyaz Bakü yapılaşması ile ilgili bilgiler vermiştir,³¹
4. Bakü'nün mimarisi yapısı ile ilgili, özellikle de Şirvanşahlar Sarayı, Kız Kalesi ve Suraham Ateşgâhı ile ilgili bilgiler vermiştir,³²
5. Bakü'nü ünlü aileleri ile, özellikle de Bakü'de şehrin valisi Pigulevski, ünlü şaire Hurşitbanu Natevan ve onun eşi Hasay Usmiyev'le olan ilişkileri ile ilgili bilgiler vermiştir,³³
6. Bakü Hanlığı ve bu hanlığın Çarlık Rusya ile yapmış olduğu savaşlarla ilgili bilgiler vermiştir.³⁴

²⁴ Alexandre Dumas, a.g.e., s.178.

²⁵ Alexandre Dumas, a.g.e., s.178.

²⁶ Alexandre Dumas, a.g.e., s.179.

²⁷ Alexandre Dumas, a.g.e., s.180.

²⁸ Alexandre Dumas, a.g.e., s.182.

²⁹ Alexandre Dumas, a.g.e., s.183.

³⁰ Alexandre Dumas, a.g.e., s.184.

³¹ Alexandre Dumas, a.g.e., s.184.

³² Alexandre Dumas, a.g.e., s.185.

³³ Emine Zalova, "Alexander Dumas Azerbaycan'da", **Kardeş Kelemler Dergisi**, Yıl 5, S 53, Mayıs 2011.

³⁴ Alexandre Dumas, a.g.e., s.185.

Gürcistan Seferi

Alexandre Dumas daha sonra Şemahı ve Şeki güzergâhlarını kullanarak Tiflis şehrine dahil olur. Gürcüstan ve Tiflis şehri Çarlık Rusya için çok önemli konuma sahipti. XIX. yüzyılın başında Kafkasya'ya yerleşme politikası izleyen Rusya, 1801 -1812 yılları arasında Gürcü krallıklarını ve prensliklerini imparatorluk sınırlarına dâhil etmiştir. Çarlık Rusya, Gürcüstan bölgesindeki hâkimiyetini devamlı hâle getirmek için bölgede hızla idarî reformlara başlamıştır. 1800-1830 yılları arasında Gürcü kralları ve prensleri birer birer idareden uzaklaştırılarak, yerlerine Rus üst düzey askerlerden görevliler atanmıştır. İdarenin en üst noktasından başlayan bu reformlar, daha sonra tüm devlet kurumlarına yayılmıştır. Çarlık Rusya, imparatorluğun bir parçası olması için Rus guberniyalarında uygulanan idarî ve adlî kanunları Gürcüstan'da yavaş yavaş uygulamaya sokmuştur. 1800-1850 arasında yaptığı idarî reformlarla Çarlık Rusya, XIX. yüzyılın ilk yarısının sonunda, Gürcüstan devletini imparatorluğun sıradan bir eyaleti haline getirmiştir.

Alexandre Dumas, Tiflis şehrini bulunduğu Derbent, Guba, Bakü, Şemahı ve Şeki şehirlerinden daha yüksek kültürel düzeye sahip olduğunu bildirir. Yazar eski tarihi bilgilere dayanarak Tiflis şehrinin Tiflis Kalesi'nin İskender-i Zülkarneyn'in hazinedarı Betlis tarafından yaptırıldığını söylemektedir. Yazara göre, Tiflis Kalesi, Kür (Kura) Nehri'nin sağ ve sol kenarında bulunan iki ana yapıdan ibaretti. Bunlardan büyük ve eski olanı nehrin güney tarafında yer alıp, etrafı altı bin adımdır³⁵.

Alexandre Dumas, Tiflis'te bulunduğu müddette kendi günlüğünde;

1. Tiflis şehrinin tarihi ile ilgili bilgiler vermiştir,³⁶
2. Gürcü ahalisinin geleneği ve göreneklere ile ilgili bilgiler vermiştir,³⁷
3. Kutais şehri ile ilgili bilgiler vermiştir,³⁸
4. Tiflisin kültürel hayatı, özellikle de ünlü yazar Çavçavadze'nin ailesi ile ilgili bilgiler vermiştir.³⁹

Alexandre Dumas, Gürcüstan'la ilgili olarak şöyle bilgi veriyor: “Rus ilha-

³⁵ Alexandre Dumas, **Kafkasya Seyahati**, Bakü, 2010, s. 350.

³⁶ Alexandre Dumas, a.g.e., s.351.

³⁷ Alexandre Dumas, a.g.e., s.351.

³⁸ Alexandre Dumas, a.g.e., s.434.

³⁹ Alexandre Dumas, a.g.e., s.435.

kından önce Gürcistan, sınırları hiç bir zaman tam olarak çizilemeyen bir ülkedir. Gürcüler, İranlıların buyruğundan çıkarak Rus hâkimiyetini kabul ettiklerinde Hıristiyanlığın serbestçe yayılmasına da izin vermişlerdir. Kuzeyinde Osetler, güneyinde Ermenistan, doğusunda Dağıstan ve batısında da İran ile komşu olan Gürcüler, tarih boyunca İranlılar, Mısırlılar, Yunanlılar, Hazarlar, Ermeniler, Araplar, Türkler, Bizanslılar, Alanlar ve son olarak da Ruslar tarafından işgal edilmişlerdir”⁴⁰.

Kafkasya Halkları

Kafkas halklarının yaşadığı Kafkasya diye adlandırılan bölge, Kafkas sıradağları doğrultusunda (kuzeybatı-güneydoğu), kuzeybatıda bir Karadeniz liman şehri olan Anapa’dan, Hazar Denizi kıyısındaki Bakü ve Lenkoran’a kadar uzanır. Kafkas halkları yüzyıllar boyunca gerek ataları sayılan İskitler, Alanlar ve Sarmatlar gerekse Hunlar, Moğollar, Tatarlar ve Araplardan (hatta Yunanlı ve Romalılardan) etnografik olarak etkilenmişlerdir. Alexandre Dumas Kafkasya’da yaşayan birçok etnik gruplarla ilgili bilgi vermiştir. Bununla beraber yazar bilgi verdiği halkların birçoğu ile bizzat görüşmek fırsatı bulmuştur. Alexandre Dumas’ın bilgi verdiği Kafkasya halkları;

1. **İnguşlar:** Alexandre Dumas’ın kayıtlarına göre: “İnguş toprakları, Küçük Kabardey ile Çeçenistan arasında Terek’in iki kolu olan Sunja ve Asse’nin kaynaklarına yakın dağlık bir bölgede bulunur. İnguşlar, Kafkas Halkları arasında İslamiyet’i en geç benimseyenlerden olmuşlardır. İslamiyet’e inanmaları Dağıstan’dan gelen “Kadiriyye” mezhebinden sufi misyonerler sayesinde olmuştur⁴¹;
2. **Lezgiler:** Alexandre Dumas’ın kayıtlarına göre: “Doğu Kafkasya’da, Çeçenistan’ın güneyi sayılan Dağıstan’ın büyük çoğunluğunu oluşturan halktır. Lezgiler yağma yaparak geçinen, aşırı çetin iklim koşullarına göğüs gerebilen ve düşmanlarına dehşet saçan saldırganlıklarıyla tanınırlar”
3. **Avarlar ülkesi:** Alexandre Dumas’ın kayıtlarına göre: “Kuzeyden güneye tüm Dağıstan dağları arasından, kuzey eteklerinde Sulak kıyısındaki Çir-Yurk’tan 160 kilometre daha güneyde Gürcistan sınırına kadar uzanır. Efsanelerin anlattığına göre Avarlar da bir zamanlar bazı Kafkas halkları gibi kuzeydeki ovalarda göçebe yaşamı sürüyorlardı.

⁴⁰ Alexandre Dumas, a.g.e., s.436.

⁴¹ Alexandre Dumas, a.g.e., s.140.

Tüm Avarlar arasında en etkili kabile Hunzallar kabilesiydi. Bu kabile Dağıstan'ın ortasındaki stratejik yerleriyle ve savaşta maharetleriyle Avarlar arasında dikkati çekmiştir⁴²

4. **Osetler:** Alexandre Dumas'ın kayıtlarına göre: “Hint-Avrupa ırkından olan Osetler, tıpkı Germenler gibi sarışın mavi gözlüdürler. İron ve Digor dillerini konuşurlar. Kökenlerinin Medlere dayandığını belirten etnograflara göre Osetler kuzeyden göç ederek İranlılarla karışmışlardır. Daha sonra Osetler'in en yakın atalarının İran-Ari kökenli Alanlar olduğu kanıtlanmıştır. Osetler, Gürcüler gibi Müslümanlıktan çok önce Bizanslılar vasıtasıyla Hristiyanlıktan etkilenmişlerdir⁴³
5. **Abhazlar ve Svanlar:** Alexandre Dumas'ın kayıtlarına göre: “Abhazlar Karadeniz'in doğu kıyısında yaşayan halkların en eskilerindendir. İki bin yıldan fazla bir zamandır Kafkas sıradağlarının güneydeki dar sahil şeridinde yaşamışlardır. Abhazların kökeniyle ilgili çok ilginç savlar ortaya atılmıştır. Abhaz dili olan Adigece ile Bask dili arasında şaşırtıcı benzerlikler tespit edilmiştir. Ama yine de en sık sunulan teori, bu halkın kökeninin Mısır'la ilgili olduğudur. Herodot'a göre, Firavun fatih Seostris İskitlere olan seferinden dönerken bir kısım Mısırlı Elbruz dağından çıkıp Karadeniz'e dökülen Rion yakınlarında yerleşmişler. Abhazların dili ve bazı adetleri Mısırlılarla hatta Etiyopyalılarla benzerlikler gösterir⁴⁴

Sonuç

Alexandre Dumas'ın, “Kafkasya Seyahati” isimli seyahatnamesi XIX. yüzyılın 50'li yıllarında Kafkasya'nın sosyo-ekonomik ve siyasî tarihinin öğrenilmesinde çok önemli bir kaynaktır. Kendisinin bizzat olarak Kafkasya'da bulunması, şehirleri, kasabaların ve köylerin ileri gelenleri ile görüşmesi, kendine has iyi bir değerlendirme yapması, doğu ve batı kültürüne vâkıf olması edinmiş olduğu bilgileri ustalıklı kaleme almasına neden olmuştur. Seyahatnamede günümüzde de büyük güçler için bir mücadele alanı olan Kafkasya'nın etnik yapısı ve bu yapının bozulmasında Çarlık Rusya'nın kullanmış olduğu metotlar ortaya konulmuştur.

⁴² Alexandre Dumas, a.g.e., s.141.

⁴³ Alexandre Dumas, a.g.e., s.143.

⁴⁴ Alexandre Dumas, a.g.e., s.145.

Bu arada ünlü Fransız yazarı Alexandre Dumas'ın "Kafkasya Ziyareti" eserinde Ermeniler hakkında yazdıkları akla geliyor. Kafkasya'ya seyahat ederken burada yaşayan halklarla doğrudan temastan sonra A. Dumas şöyle yazıyordu: "Eğer Azerbaycanlı (o dönemin diliyle Tatar) size başı ile onay verirse, ona itibar edin. Eğer Fars size el veriyorsa, ona inanın. Eğer herhangi bir dağlı söz veriyorsa, buna şüphe etmeyin. Ancak eğer bir Ermeni ile anlaşma yapıyorsanız mutlaka bir kağıda imza attırın ve iki kişi de şahit tutun ki, sonra kendi imzasını inkar etmesin".

KAYNAKÇA

Alexandre Dumas , **Kafkasya Seyahati**, Bakü, 2010, s. 495

Emine Zalova, “Alexandre Dumas Azərbaycan’da”, **Kardeş Kelemler Dergisi**, Yıl 5, S 53, Mayıs 2011.

Fırat Karabayram, **Rusya’nın Güney Kafkasya Politikası**, Ankara, 2007, s. 5

Ömer Karataş, Serdar Işık, “Seyahetnamelerde Kuzey Kafkasya Türkleri”, **Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl 2015, C 13, S 1, s.373.

XIX-XX.Yüzyıl Fransız Edebiyatı Antolojisi, Bakü, 2007, s. 570.

Oral Sander, **Siyasi Tarih(İlkçağlardan 1918’e Kadar)**, İmge Kitabevi, 2007, s.76.

<http://www.biyografi.info>

<https://tr.wikipedia.org>

1835 TARİHLİ NÜFUS DEFTERİNE GÖRE ACARA-İ SÜFLÂ SANCAĞI'NIN DEMOGRAFİK VE İDARİ YAPISI

NEJDET BİLGİ*

Özet

1835 yılında Çıldır Eyaleti'nin bir sancağı olan Acara-i Süflâ, 1877-1878 Türk-Rus Savaşı'nın ardından imzalanan Berlin Antlaşması ile Rusya'ya bırakıldı. Bugün Gürcistan'a bağlı Acara özerk bölgesindeki Keda ilçesi ile yaklaşık aynı coğrafyaya karşılık gelmektedir. 1835 yılında Çıldır Eyaleti, Acara-i Süflâ'nın da aralarında bulunduğu 18 sancaktan oluşmaktaydı. İdari taksimatta bazen sancak, bazen kaza ve bazen de nahiye olarak yer aldı. Sırasıyla Batum, Gönve ve Lâzistan sancaklarına bağlı bir birimdi. Osmanlı Arşivi'ndeki 1835 tarihli 2758 numaralı nüfus defterine göre, 28 köyden oluşan bir sancaktı. Osmanlı döneminin ilk nüfus sayımı kapsamında düzenlenen bu deftere göre, sancağın 1.931 hanede toplam 5.151 erkek nüfusu bulunuyordu. 1877 yılında Acara-i Süflâ kazasına 39 köy bağlıydı ve 1.905 hanede 6.305 erkek nüfusu bulunuyordu. Acara-i Süflâ'nın 1835'teki yaklaşık toplam nüfusu 10.302, 1877'deki ise 12.610'dur. 1835 yılında hane başına düşen ortalama nüfus yaklaşık 5,33 kişi iken bu sayı 1877 yılında 6,61'e yükselmiştir. 1835 verilerine göre, en büyük yaş gurubu 497 kişi ile 30 yaşındakilerdir. Ortalama erkek yaşı ise 22,6 olarak hesaplanmıştır. 1835 yılı erkek nüfusunun % 41,16'sını çocuklar, % 55,29'unu yetişkinler ve % 3,15'ini de yaşlılar oluşturmaktadır. Engelli olarak kaydedilen nüfus içinde en büyüğünü 27 kişi ile "topal" olarak kaydedilenler oluşturmaktadır. Çalışma, Osmanlı arşivindeki nüfus defterlerinin, -her bakımdan olmasa da- bazı yönleriyle modern demografi araştırmalarına malzeme olma özelliği taşıdığı sonucuna ulaşmaktadır.

* Yrd. Doç. Dr., Celal Bayar Üniversitesi, Manisa, nejdet.bilgi@gmail.com

DEMOGRAPHIC AND ADMINISTRATIVE STRUCTURE OF THE DISTRICT OF ACARA-İ SÜFLÂ ACCORDING TO THE CIVIL REGISTRY DATED 1835

Abstract

Acara-i Süflâ, which had become a district of the eyalet of Çıldır in 1835, was given to Russia as part of the Treaty of Berlin following the Russo-Turkish War of 1877-1878. It was roughly situated in what is now Keda district of Georgia, in the autonomous region of Adjara. In 1835, eyalet of Çıldır consisted of 18 districts including Acara-i Süflâ. In administrative divisions, it was sometimes called a “sancak”, sometimes a “kaza”, and sometimes a “nahiye”, all roughly meaning “district”. It became a part of Batum, Gönnye, and Lâzistan, respectively. According to the civil registry dated 1835 and numbered 2758 in the Ottoman Archives, the district consisted of 28 villages. According to the registry, which was drafted as part of the first population census of the Ottoman era, a total male population of 5,151 people dwelled in the district’s 1,931 households. In 1877, Acara-i Süflâ District consisted of 39 villages and a male population of 6,305 people dwelled in its 1,905 households. The population of Acara-i Süflâ was approximately 10,302 in 1835 and 12,610 in 1877. Its average population per household increased from 5.33 in 1835 to 6.61 in 1877. According to the data of 1835, 30-year-olds were the largest age group with 497 people. Average male age is calculated to be 22.6. Male population in 1835 was composed of 41.16% children, 55.29% adults, and 3.15% elders. The largest group in the population which was registered as disabled was lame people with 27 individuals. The study concludes that the civil registries in the Ottoman archives have the characteristics of being able to be used in modern demographics researches, maybe not in every aspect but in at least some.

Giriş

Merkezini Batum kentinin oluşturduğu Acara bölgesi, XV. Yüzyılda Sohumkale ve Trabzon'un Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonra Osmanlı'nın etki alanına girmiştir. Osmanlı etkisi, özellikle Yavuz ve Kanuni dönemlerinde bölgenin sık sık el değiştirecek olsa Osmanlı kontrolünde olduğu yıllarda iyice arttı. Fakat Batum ve çevresinde Osmanlı hâkimiyeti 1564'ten itibaren başladı. Yine de çevresinde siyasi mücadeleler eksik olmadı.¹ Batum ve çevresi Osmanlı idari taksimatında sürekli değişen şekillerde yer aldı. Bazen Trabzon eyaletine, bazen Erzurum eyaletine bağlı sancak, bazen de müstakil eyalet olmuştur. XVIII. yüzyılda Trabzon eyaletine bağlı bir sancak olan Batum ve Acara bölgesi, Gürcistan'ın Rus hâkimiyetine girmesiyle birlikte Rus tehdidinde maruz kalmaya başlamıştır. XIX. Yüzyılın başlarından itibaren Rus baskısı artmış ve 1827-1828 Türk-Rus savaşı neticesinde 1829'da imzalanan Edirne Antlaşması ile Acaristan'ın bazı kısımları Rusya'ya verilmiştir.² 1835 yılında Çıldır Eyaleti'nin bir sancağı olarak görülen Acara-i Süflâ³, 1847 yılından itibaren yayımlanan devlet sâlnâmelerine göre, 1850 yılına kadar kaza olarak Batum veya Gönye sancaklarına bağlıdır. 1850'de Gönye sancağının adı Lâzistan olarak değiştirilmiş ve Acara-i Süflâ'nın, adı yeni sancağına bağlılığı 1878 yılında Rus işgaline girene kadar devam etmiştir.

1877-1878 Türk-Rus Savaşı sırasındaki yoğun saldırılara rağmen Müslüman halkın da desteğiyle bölge Rus işgaline girmemiştir.⁴ Fakat savaşın ardından imzalanan 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos Antlaşması ile Batum, Kars, Ardahan, Bayezid ve Eleşkirt Ovası savaş tazminatı olarak Rusya'ya bırakılmıştır.⁵ Bu antlaşmanın yerine geçmek üzere imzalanan 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması ile şartlar Osmanlı lehine biraz yumuşatılmış ve Bayezid ve Eleşkirt Ovası Osmanlı'ya, Batum, Kars ve Ardahan Rusya'ya bırakılan yerler arasın-

¹ Mustafa Sarı, **Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)**, Sakarya Üniversitesi, SBE Basılmamış Doktora tezi, 2010, ss. 20-22; Yunus Zeyrek, **Acaristan ve Acarlar**, Ankara, 2001, s. 20-21.

² Sarı, a.g.t., ss. 22-25; Bölgedeki olayların detayları için bkz. Bayram Nazır, **Osmanlı-Rus Savaşlarında Acarlılar (1774-1829)**, AÜ SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1993, ss. 21-104.

³ BOA, **NFS.d**, No: 2758.

⁴ Sarı, a.g.t., ss. 26-28; Zeyrek, a.g.e., s. 21-22.

⁵ Sarı, a.g.t., s. 28-29.

da yer almıştır.⁶ Antlaşmaya göre Lâzistan Sancağı'nın Hopa ve Atine kazaları ile Arhavi, Hemişin ve Vakıf (Kobak) nahiyeleri Osmanlı idaresinde kalırken, Batum, Livane (Artvin), Çürüksu ve Acara-i Süflâ / Acarateyn kazaları ile Maçahil, Acara-i Ulyâ ve Gönye nahiyeleri Rusya'ya bırakılmıştır.⁷ Anlaşmanın yürürlüğe girmesiyle birlikte Acaralı Müslümanların çoğu Osmanlı sınırları içine göç etmişlerdir.⁸ Ruslar da Acara bölgesinde yeni bir idari örgütlenmeye giderek, Batum oblastını (ilçe) oluşturmuşlar ve Rusya egemenliğindeki Gürcistan'a bağlamışlardır.⁹

1-1835 Tarihli Acara-i Süflâ Nüfus Defteri

1835 tarihli Acara-i Süflâ nüfus defteri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Nüfus Defterleri kataloğunda 2758 numarada yer almaktadır. Ciltli ve 17x49 cm boyutlarındaki nüfus defterinin toplam sayfa sayısı 376'dır. Ancak kayıt tutulan sayfa sayısı sadece 184'tür. Diğer sayfalar boş bırakılmıştır. Defterin kapağında, “*Çıldır Eyaleti Dâhilinde Kâin Acara-i Süflâ Sancağı Zükûr Nüfus Defteridir Sene 1251*” tanımlaması bulunmaktadır.¹⁰ Hicri 1251 yılı Miladi olarak 29 Nisan 1835 - 17 Nisan 1836 tarihlerine tekabül etmektedir. Dolayısıyla defter bu çalışmada 1835 tarihli olarak tanımlanmıştır. Defterin Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk nüfus sayımı kapsamında düzenlendiği tahmin edilmektedir.¹¹ 1831 sayımına ait icmal defterinde, Çıldır ve Kars eyaletlerinin mektubi hulefasından İzzet Efendi tarafından kaydedildiği belirtilmektedir.¹² Çıldır eyaletinin 1835 tarihli sayım defterlerinin muhtemelen ilki olan Çürüksu defterinde de, “*Kars ve Çıldır eya-*

⁶ Nihat Erim, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, Cilt 1 (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)**, TTK, Ankara, 1953, ss. 373–427.

⁷ Muammer Demirel, “Doğu Anadolu’da İdari Yapılanma (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan Sonra)”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 15/37, Erzurum, 2008, s. 250.

⁸ Sarı, a.g.t., s. 24-25.

⁹ Selim Dursun, **Bölgesel Devlet ve Özerklik Kavramları Bağlamında Gürcistan ve Acara Özerk Cumhuriyeti**, Sakarya Üniversitesi SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011, s. 73. Rus işgalinden sonraki gelişmeler için bk. Sarı, a.g.t., ss. 30-42.

¹⁰ BOA, **NFS.d**, No: 2758.

¹¹ 1835 tarihli Trabzon sancağına bağlı Vakfıkebir kazası nüfus defterini yayımlayan ve değerlendiren Emecen de defterin ilk nüfus sayımına ait olduğu kanaatindedir. Bkz. Feridun M. Emecen, **Doğu Karadeniz’de Bir Vadi Boyu Yerleşmesi Ağasar Vadisi: Şal pazarı – Beşikdüzü**, Trabzon, 2010, s. 139.

¹² Enver Ziya Karal, **Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831**, TCBDİE, Ankara, 1995, s. 178.

letleri zükûr nüfusu *emr-i tahririne memur ve tayin buyurulmuş olan hâcegân-ı divân-ı hümayundan ve hulefâ-yı mektubî-i hazret-i vekâletpenâhî hulefâsından es-Seyyid Mehmed İzzet Efendi*" kaydı bulunmaktadır.¹³ İki ismin aynı olması 1835 tarihli bu defterlerin, 1831 sayımı kapsamında düzenlendiğini düşündürmektedir. Yine Çürüksu defterinin başındaki açıklamada, sayımın yapılış şekli belirtildikten sonra altı ayda bir yapılması gereken yoklamalara ilişkin uyarılarda bulunduğu da söz edilmektedir. Bu da bu defterlerin nüfus yoklama defterleri olması ihtimalini ortadan kaldırmakta ve 1831 sayımının, ülkenin bazı kısımlarında gecikmeli olarak gerçekleştirilmiş olma ihtimalini güçlendirmektedir.

Kapağında da belirtildiği gibi, 1835 tarihli Acara-i Süflâ nüfus defteri, sadece erkek nüfusu kapsamaktadır. Defterdeki kayıtlarda ayrıca hane, sülale adı, baba adı, yaş gibi özelliklerin yanında bazı fiziksel özellikler de verilmektedir. Defter 1835 yılında düzenlenmekle beraber, sonraki yıllarda da işlem görmüştür. Sonraki yıllara ait işlemler çoğunlukla kırmızı mürekkeple ve siyakat yazısı kullanılarak yapılmıştır.

2-Acara-i Süflâ'nın İdari Konumu

İnceleme konusu olan Acara-i Süflâ Sancağı, bugün Gürcistan'a bağlı olup merkezini Batum şehrinin oluşturduğu Acara Özerk Bölgesi içinde yer almaktadır. 1835 yılı kayıtlarındaki köylerin çoğunun bugünkü Batum ilinin Keda ilçesine bağlı olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴

Osmanlı döneminde yapılan ilk nüfus sayımı sonuçlarına göre, Acara-i Süflâ sancak statüsünde bir idari birimdir. Oysa XIX. yüzyıl öncesinde ve XIX. yüzyılın sonlarından itibaren sancak düzeyindeki idarî birimler bu denli küçük değillerdir. Detayı incelenmemekle beraber, II. Mahmut dönemi idarî düzenlemeleri çerçevesinde bu şekli aldığı tahmin edilmektedir. Fakat buradaki sancak teriminin kaza ile eşdeğer anlamda kullanıldığı da anlaşılmaktadır. Nitekim yine 1835 tarihli Acara-i Ulyâ sancağı nüfus defterinin kapağında, "*Çıldır eyaleti kazalarından Acara-i Ulyâ sancağında sakin zükûr nüfus ceridesidir sene 1251*" ifadesi bulunmaktadır.¹⁵ Burada, Acara-i Ulyâ sancağı eyaletin kazalarından biri olarak tanımlandığına göre, Acara-i Süflâ da dâhil, eyaletin diğer sancakları için

¹³ BOA, NFS.d, No: 2763: "Çıldır Eyaleti Dahilinde Çürüksu Sancağı'nda Kain Zükur Nüfus Defteridir Sene 1251", s. 1.

¹⁴ https://tr.wikipedia.org/wiki/Keda_belediyesi (erişim tarihi 28.06.2015).

¹⁵ BOA, NFS.d, No: 2759, s. 1.

de bu tanımlama geçerli olsa gerektir. 1835 nüfus sayımı verilerine göre, Acara-i Süflâ sancağı Çıldır eyaletine bağlıdır. Çıldır eyaleti bu tarihlerde Acara-i Süflâ, Acara-i Ulyâ, Ardahan, Ardanuç, Çıldır, Çürüksu, Göle, Kiskim, Livane, Livane-i Ulyâ, Maçahil, Mamervan, Mirhev, Oltu, Penek, Poshov, Satlil ve Tavusker adlı 18 sancaktan oluşmaktaydı.¹⁶

İdarî yapıdaki değişiklikler, 1847 yılından itibaren yayımlanan devlet sâlnâmelerinden ana hatlarıyla izlenebilmektedir. 1847 (h. 1263) tarihli ilk devlet sâlnâmesinde ayrıntı yer almamakla beraber, Batum sancağı Trabzon eyaletine, 1835'te Acara-i Süflâ sancağının bağlı olduğu Çıldır eyaleti ise, sancak olarak Erzurum eyaletine bağlıdır. Dolayısıyla Acara-i Süflâ'nin nereye bağlı olduğu anlaşılamamaktadır.¹⁷ Bir yıl sonraki 1848 tarihli sâlnâmede Acara-i Süflâ kaza olarak Gönye sancağına¹⁸, Gönye sancağı da Trabzon eyaletine bağlı gözükmektedir¹⁹. 1850 tarihli sâlnâmede farklı ve daha ayrıntılı bilgi var: Sâlnâmeye göre Trabzon eyaleti Canik, Ordu, Karahisar-ı Şarki, Gümüşhane, Trabzon ve Gönye sancaklarından oluşmaktadır. Gönye livası/sancağı da şu nahiyelerden oluşmaktadır: Batum, Gönye maa Hopa, Arhavi maa Viçe, Atine, Hemşin, Çürüksu, Acara-i Ulyâ, Acara-i Süflâ maa Maçahil ve Ardeşen.²⁰ 1850 yılında, Mustafa Reşid Paşa'nın sadrazamlığı sırasında Gönye sancağının adı, Avrupalı uzmanların da etkisiyle Lâzistan olarak değiştirilmiştir.²¹ Bu değişiklik ilk kez 1852 yılına ait sâlnâmede yer almıştır. Sâlnâmede Trabzon eyaleti sancakları olarak Lâzistan, Karahisar-ı Şarki, Canik, [Trabzon], Gümüşhane ve Ordu yer almaktadır.²² 1856 sâlnâmesinde de Trabzon eyaleti yine Canik, Ordu, Karahisar-ı Şarki, Gümüşhane, Trabzon ve Lâzistan sancaklarından oluşmaktadır.²³ 1856 sâlnâmesinde Lâzistan sancağının şu kaza ve nahiyelerden oluştuğu belirtilmektedir: Batum, Gönye maa

¹⁶ BOA, NFS.d, No: 2758, 2759, 2760, 2761, 2762, 2763, 2764, 2765, 2766, 2768, 2769, 2770, 2771, 2772, 2773, 2774, 2775, 2776. 1247 tarihli nüfus icmal defterindeki, "Çıldır eyaleti dahilinde kain on yedi liva" ifadesinin, eyaletin merkezi Çıldır hariç tutularak belirtilmiş olması muhtemeldir. Karal, **Osmanlı**, s. 178.

¹⁷ **Sâlnâme Sene 1263**, s. 86.

¹⁸ **Sâlnâme Sene 1264**, s. 157.

¹⁹ **Sâlnâme Sene 1264**, s. 118.

²⁰ **Sâlnâme Sene 1266**, s. 80-81.

²¹ Tuncer Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş: Anadolu'nun İdari Taksimatı**, C. I, TKAE, Ankara 1988, s. 126.

²² **Sâlnâme Sene 1268**, s. 72, 98.

²³ **Sâlnâme Sene 1273**, s. 102-103.

Hopa, Arhavi maa Viçe, Atine, Hemşin, Çürüksu, Acara-i Ulyâ, Acara-i Süflâ maa Maçahil kazaları ile Ardeşan ve Livane-i Süflâ nam-ı diğer Vartın (Artvin) nahiyeleri.²⁴ 1863 sâlnâmesinde Lâzistan sancağı; Batum, Gönye, Hopa, Arhavi maa Viçe, Atine, Hemşin, Çürüksu, Acara-i Ulyâ, Acara-i Süflâ, Maçahil kazaları ile Ardeşan ve Livane-i Süflâ nam-ı diğer Vartın (Artvin) nahiyelerinden oluşmaktadır.²⁵

1869 tarihli ilk Trabzon Sâlnâmesi'ne göre, Acara-i Süflâ Trabzon vilayetine bağlı dört sancaktan (Trabzon, Canik, Lâzistan ve Gümüşhane) biri olan Lâzistan sancağının Batum kazasına bağlı bir nahiyedir. Lâzistan sancağı, 1869 tarihli bu sâlnâmeye göre Batum, Arhavi ve Livane kazalarından oluşmaktadır. Sancağın merkezi olan Batum kazasının da Batum, Çürüksu, Acara-i Süflâ ve Acara-i Ulyâ adlarıyla dört nahiyesi bulunmaktadır.²⁶

1875 tarihli Trabzon sâlnâmesine göre, Lâzistan sancağı mutasarrıflık tarafından idare edilen merkez dışında Acarateyn, Hopa, Atine ve Livane kaymakamlıklarından oluşmaktadır. Acarateyn kaymakamlığı da Acara-i Süflâ ve Acara-i Ulyâ kazaları ile Maçahil nahiyesinden oluşmaktadır.²⁷ Burada sancağın alt birimi olarak kaymakamlık biriminin bulunması, vilayet sistemine geçişte yaşanan kararsızlık veya karışıklıklardan birisi olarak görülebilir.

1877 tarihli Trabzon Sâlnâmesi'ne göre, Trabzon vilayetine bağlı sancaklardan biri olan Lâzistan şu kazalardan oluşmaktadır: Batum, Çürüksu, Acarateyn, Livane, Hopa ve Atine.²⁸ Sâlnâme'nin ilgili kısmından anlaşıldığı kadarıyla Acarateyn kazası Acara-i Süflâ ve Acara-i Ulyâ nahiyelerinden oluşmaktadır. Yani iki Acara birleştirilerek bir kaza oluşturulmuştur. Kaza merkezinin de Acara-i Süflâ nahiyesi olduğu anlaşılmaktadır.²⁹ 1878 tarihli Trabzon sâlnâmesinde Lâzistan sancağı'na bağlı birimler kaza ve nahije olarak yer almakla beraber, birbirileriyle irtibatları belirtilmeksizin karışık sıralanmıştır: Nefs-i Batum, Maçahil nahiyesi, Arhavi nahiyesi, Livane kazası, Hepa nahiyesi, Hopa kazası, Gönye nahiyesi Atine kazası, Hemşin nahiyesi, Çürüksu kazası, Acara-i Süflâ kazası, Acara-i Ulyâ nahiyesi. Burada Acara-i Süflâ kaza olarak

²⁴ Sâlnâme Sene 1273, s. 103; Baykara, a.g.e., s. 249-251

²⁵ Sâlnâme Sene 1280, s. 154.

²⁶ Sâlnâme-i Vilayet-i Trabzon Sene 1286, s. 64-67

²⁷ Sâlnâme-i Vilayet-i Trabzon Sene 1292, s. 102.

²⁸ Sâlnâme-i Vilayet-i Trabzon Sene 1294, s. 97.

²⁹ Sâlnâme-i Vilayet-i Trabzon Sene 1294, s. 97, 200-203, 218-219.

tanımlanmıştır.³⁰ Aynı sâlnâmenin başka bir yerinde Acarateyn kazasının merkezi olarak Keda köyü gösterilmektedir.³¹ 1878'den sonra yayınlanan sâlnâmelerde ise Lâzistan sancağı dâhilinde, 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması'nın 58. maddesi gereğince, savaş tazminatı olarak Rusya'ya bırakılan yerler arasında bulunan Batum ve Acaralar³² artık yer almamaktadır.

İnceleme konumuz olan, 1835 tarihli nüfus defterine göre, Acara-i Süflâ sancağı 28 köyden oluşmaktadır. 1869 tarihli sâlnâmeye göre Acara-i Süflâ nahiyesi 34 köyden³³, 1875 tarihli sâlnâmeye göre Acara-i Süflâ kazası yine 34 köyden³⁴, 1877 tarihli sâlnâmeye göre ise Acara-i Süflâ nahiyesi 39 köyden oluşmaktadır³⁵. Son olarak 1878 tarihli sâlnâmede Acara-i Süflâ kazasının köy sayısı 40 olarak verilmiştir.³⁶

1835 tarihli nüfus defterinde ve 1877 tarihli sâlnâmede, köy isimleri ve erkek nüfus bilgileri verilmektedir (Tablo 1). Aradan geçen 40 yıldan fazla zaman aralığında aynı köylerin varlığını sürdürmesi yanında, 1835 yılında köylere bağlı olarak görünen 15 mahallenin çoğunun, 1877 tarihli sâlnâmede köy statüsü kazandığı görülmektedir. 1835'te farklı köylere bağlı mahalle olup, 1877'de köy statüsü kazandığı anlaşılan mahalleler: Şavabur, Gagaoğlu, Hohna Orta Mahalle, Gugaze, Çingazeler, Mahoşet-i Süflâ, Benze. Okuma ve yazım farklılığı veya köy statüsü kazanıp kazanmadığı anlaşılamayan mahalleler: Ostamel, Redin, Divit, Saparoğlu, Dukaze, Eksar, Samsazyal. İki ayrı tarihteki ayrı yazılış biçimleri ve her ikisinin de bugünkü okunuş biçimleri isimlerin eşleştirilmesinde sorun yaratmaktadır. Ancak daha detaylı bir incelemeyle, büyük ölçüde eşleşme gerçekleşebilir.

İdarî bakımdan, dolayısıyla coğrafi kapsam bakımından her iki tarihteki Acara-i Süflâ'nın farklı olmadığı söylenebilir. Sadece statü olarak ilki, küçük ölçekli eyalet uygulamasının yapıldığı dönemde sancak statüsünde, ikincisi de modern anlamda vilayet uygulamasına geçildiği dönemde nahiye statüsünde bulunmaktadır.

³⁰ *Sâlnâme-i Vilayet-i Trabzon Sene 1295*, s. 119.

³¹ *Sâlnâme-i Vilayet-i Trabzon Sene 1295*, s. 71.

³² Erim, a.g.e., ss. 373–427.

³³ *Sâlnâme-i Vilayet-i Trabzon Sene 1286*, s. 67.

³⁴ *Sâlnâme-i Vilayet-i Trabzon Sene 1292*, s. 102.

³⁵ *Sâlnâme-i Vilayet-i Trabzon Sene 1294*, s. 200-203.

³⁶ *Sâlnâme-i Vilayet-i Trabzon Sene 1295*, s. 119.

Tablo 1: Acara-i Süflâ: 1835 ve 1877'de köyler

1835	1877
1. Karye-i Elyükbena?	
2. Karye-i Kolet	1. Kolet
3. Karye-i Ekosa	2. Kosa
4. Karye-i Vaye	3. Vaiyo
5. Karye-i Zevare	4. Zevare
6. Karye-i Zinziman	5. Zinziman
7. Karye-i Sahmuris	6. Mahmuris
8. Karye-i Kevaşte	7. Kavaşte
9. Karye-i Aho	8. Aho
10. Karye-i Zunbavis	9. Zuharis
11. Karye-i Zebobil	10. Zesofel
12. Karye-i Varcanis	11. Varcanus
13. Karye-i Dandalo	12. Dandalo
14. Karye-i Mahoşet	13. Mahoşet-i Ulyâ
15. Karye-i Sagoret	14. Sagorta
16. Karye-i Zindoka	15. Zindaka
17. Karye-i Kantavur	16. Kantavur
18. Karye-i Elikoğulları	17. Elikoğlu
19. Karye-i Mezibna	18. Mezibna
20. Karye-i Merisi	19. Merisi
21. Karye-i Orsva	20. Orçva
22. Karye-i Hohna	21. Virhohna
23. Karye-i Zubzu	22. Zubzu
24. Karye-i Dologan	23. Zelogan
25. Karye-i Agara	24. Agara
26. Karye-i Zendid	25. Zendid
27. Karye-i Sethemna	26. Sethena
28. Karye-i Keda	27. Keda
	28. Şvabur
	29. Kafaoğlu
	30. Ortahohna
	31. Gogaze
	32. Çingaze
	33. Mahoşet-i Süflâ
	34. Beklize
	35. Arsnavul
	36. Koromhet
	37. Şvatze
	38. Kokotavr
	39. Oget

3-Acara-i Süflâ'nın Nüfusu

İmparatorluk döneminde yapılan ilk nüfus sayımı için 1831 (h. 1247) tarihi verilmektedir. İnceleme konumuz olan defterden anlaşılacağı üzere, bu sayımın bir yıllık zaman zarfında tamamlanamadığı düşünülmektedir. Nitekim Acara-i Süflâ defterinin tarihi h. 1251, yani 1835-36'dır. Bu da sayımın bazı yerlerde 3-5 yıl sonrasına sarktığı anlamına gelmektedir. Yine de sayım sonuçlarının yer aldığı defterin üzerindeki tarih h. 1247 olarak verilmiştir. Bu, defterin bu tarihte başlayan sayım sonuçları için düzenlendiği anlamına gelmiş olmalıdır. Karal'ın neşrettiği bu defterde, Çıldır eyaletinin nüfusu, toplam olarak verilmektedir. Dolayısıyla sancaklar itibariyle ve Acara-i Süflâ sancağına ait nüfus bilgisi bu icmal defterinde ayrıca yer almamaktadır.³⁷

Acara-i Süflâ'yı da kapsayan nüfus defterlerinin niçin ve nasıl tanzim edildiğine dair bilgi, Çürüksu kazası nâib vekili Osman tarafından, 1835 tarihli Çürüksu nüfus defterinin ilk sayfasında şöyle izah edilmiştir: “*Bâ irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî Kars ve Çıldır eyaletleri zükûr nüfusu emr-i tahririne memur ve tayin buyurulmuş olan hâcegân-ı divân-ı hümayundan ve hulefâ-yı mektubî-i hazret-i vekâletpenâhî hulefâsından es-Seyyid Mehmed İzzet Efendi ve maiyyetine memur ve tayin kılınan memurîn ile Çürüksu'ya vürud ve bilcümle zükûr nüfusu ehl-i İslâm ve sâyireyi meclis-i tahrir celb ve sagir ve kebiri meşhûdî olarak sem?? ve eşkâl ve isim ve şöhretleriyle bir neferi mektum ve hâriç-ez-defter kalmayarak tahrir ederek bir kut'a talimatnâme ile işbu defterin bir aynını birbiriyle tatbik ve kıraat ile bırakmış ve beher altı mâhda bir vakia gelen ve giden ve tulû' ve vefat edenlerin yoklama defterlerinin vakt ve zamaniyle Dersâdet'e isra olunmasını ifade ve usûlünü irâe eylemiş ve olveçhile hareket ve hakkıyla dikkat kılınacağını mutazammın işbu mahalle imza ve tahrir olundu. Evâhir-i recebû'l-mürecceb sene ihdâ ve hamsîn ve mieteyn ve elf [1251 Receb'inin evâhiri-12-21 Kasım 1835]. / Hurrيرهü'l?-hakîr el-fakîr ed-dâi li'd-Devleti'l-Osmaniyye / Osman el-vekîl en-nâib / li kaza-i Çürüksu / afv-ı anh?*”³⁸

12-21 Kasım 1835 tarihinde Çürüksu nâib vekili Osman tarafından kaydedilen bu yazıya göre, Padişah iradesiyle Kars ve Çıldır eyaletlerinin erkek nüfusunu yazmakla görevlendirilmiş olan Mehmed İzzet Efendi, maiyetindeki memurlarla Çürüksu'ya giderek bütün erkek nüfusu yazım/tahrir meclisine getirterek, bü-

³⁷ Karal, a.g.e., s. 178, 214.

³⁸ BOA, NFS.d, No: 2763: “Çıldır Eyaleti Dahilinde Çürüksu Sancağı'nda Kain Zükur Nüfus Defteridir Sene 1251”, s. 1.

yükleri ve küçükleri bizzat görerek, görünüşleri, isim ve şöhretleriyle, bir kişiyi bile eksik bırakmaksızın deftere kaydetmiştir. Bir talimatname ile bu defterin bir kopyasını bırakmış ve altı ayda bir, gelen, giden, doğan ve ölenlerin yoklama defterlerinin de zamanında İstanbul'a gönderilmesini söylemiştir.

1247/1831 sayım sonuçlarının yer aldığı icmal defterinde, Çıldır ve Kars eyaletlerinin toplam nüfusları verilmekte, alt birimlere, dolayısıyla Acara-i Süflâ sancağına değinilmemektedir.³⁹ 1835 tarihli nüfus defterine göre, 28 köyden oluşan Acara-i Süflâ sancağının, toplam 1.931 hanede 5.151 erkek nüfusu bulunmaktadır. Sancağın bütün köyleri Müslüman nüfusla meskündür.⁴⁰ Defterin ilk sayfasındaki icmalde yer alan toplam hane ve erkek nüfus sayıları, muhtemelen yanlış yazım ve hesaplamaların sonucu olarak hatalıdır.⁴¹ Defter kayıtlarının tümünün aktarılmasıyla tespit edilen sayılara, sonradan düşülen kayıtlar dâhil değildir. Defter kayıtlarında toplam erkek nüfus 5.151 olduğuna göre, sancakta yaklaşık aynı miktarda da kadın nüfus bulunduğu varsayılabilir. Buna göre sancağın toplam nüfusunun, yaklaşık olarak $(5.151 \times 2 =)$ 10.302 olduğu söylenebilir. Bundan da hareketle, hane başına düşen toplam nüfusun yaklaşık $(10.302 : 1.931 =)$ 5,33 kişi olduğu söylenebilir ki, bu sayı XIX. yüzyıl Osmanlı dönemi demografi çalışmalarında genel kabul görmüş miktarın (4,17) biraz üzerindedir.⁴² Aynı tarihlerde, Acara-i Süflâ'ya komşu sancaklarda da bu sayı yüksektir. Mesela Maçahil sancağında hane nüfusu 6,67⁴³, Acara-i Ulyâ sancağında 5,78⁴⁴, Çürüksu sanca-

³⁹ Karal, a.g.e., s. 178, 214; Kemal H. Karpat, **Ottoman Population 183-1914 Demographic and Social Characteristics**, Wisconsin, 1985, s. 114.

⁴⁰ Osmanlı Arşivi'nde Çıldır eyaletine ait sancaklardaki Gayrimüslim nüfusu içeren bir nüfus defteri de bulunmaktadır. Ancak bu defterde Acara-i Süflâ sancağına ait bilgi yoktur. Burada atıfta bulunulan defterlerde ve 1869-1878 yıllarına ait Trabzon salnamelerinde, Acara-i Süflâ'da Gayrimüslim nüfus görülmemektedir. "Çıldır Eyaleti Dahil-i Kazalarında Mütamekin Millet-i Ermeni ve Katolik Reayası" defterinin muhtevası için bk. BOA, NFS.d, No: 2779, s. 5.

⁴¹ Defterin ilk sayfasında yer alan ve köyler itibarıyla verilen hane ve nüfus icmalindeki toplam sayılar şöyledir: Hane: 1.966, Nüfus: 4.874. İcmalde köyler itibarıyla verilen hane sayıları toplandığında da sonuç 1.966 çıkmakla beraber, köyler itibarıyla verilen nüfus miktarları toplandığında sonuç farklı çıkmaktadır: 4.864.

⁴² Nejat Göyünç, "Hâne Deyimi Hakkında", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, S 32 (1979), s. 345.

⁴³ Maçahil sancağının 1835 yılında 23 köyünde 1.145 hanede 3.822 erkek nüfusu bulunmaktaydı. Yaklaşık toplam nüfus ise 7.644'tür. BOA, NFS.d, No: 2769, s. 1.

⁴⁴ Acara-i Ulyâ sancağının 1835 yılında 21 köyde 1.638 hanede 4.734 erkek nüfusu bulunmaktaydı. Yaklaşık toplam nüfus ise 9.468'dir. BOA, NFS.d, No: 2759, s. 1.

ğında 5,62'dir⁴⁵. Aradaki farkın, hesaplamanın yapıldığı yerleşim yerlerinin karakterinden kaynaklanmış olması muhtemeldir. Zira Göyünç'ün belirlediği 4,17 sayısı çoğunlukla göçmen nüfusun yerleştirildiği Anadolu'daki köyler üzerinden yapılmıştır.⁴⁶ Göçmen kitlelerin göç sırasındaki nüfus kaybının bunda etkili olma ihtimali söz konusudur. Oysa burada inceleme konusu olan yerleşim yerleri, henüz kitlesel göçe maruz kalmamış olup, yerli nüfusu barındıran köylerdir.

Acara-i Süflâ'nin nüfusuna ilişkin 1835 sonrasında karşılaşılan ilk bilgiler, Trabzon sâlnâmelerinde bulunmaktadır. 1869 tarihli ilk sâlnâmede Acara-i Süflâ nahiyesinin 34 köyde toplam 1.926 hanede 5.131 Müslüman erkek nüfusu bulunmaktadır.⁴⁷ Yaklaşık aynı miktarda da kadın nüfus olduğu varsayıldığında Acara-i Süflâ nahiyesinin 1869 sâlnâmesine göre toplam nüfusu yaklaşık $(5.131 \times 2 =)$ 10.262 olarak kabul edilebilir. Aradan geçen yaklaşık 35 yıllık zaman zarfında –eğer idari yapıda bir değişiklik olmamışsa- Acara-i Süflâ nüfusunda doğal nüfus artışı bile kaydedilememiş, hatta gerileme söz konusudur. 1869 bilgilerine göre, nahiyede hane başına düşen ortalama nüfus $(10.262 : 1.926 =)$ 5,32'dir. 1875 tarihli sâlnâmeye göre de Acara-i Süflâ kazasında yine 34 köy ve 1.926 hane bulunmaktadır. Fakat erkek nüfus biraz artarak 5.150 olmuş⁴⁸, yaklaşık kırk yıl önceki seviyesine yükselmiştir.

1877 tarihli Trabzon sâlnâmesine göre Acara-i Süflâ kazası 39 köyde toplam 1,905 hanede 6.305 erkek nüfusa sahiptir (Tablo 2). 1835 tarihli köy isimleri ile 1877 tarihli isimler karşılaştırıldığında, hemen tamamının aynı olduğu, 1835'te köylere bağlı mahalle olarak kaydedilen bazı birimlerin de müstakil köy haline geldikleri ve bazılarının da tespitinin şimdilik yapılamadığı görülmektedir. Önceki verilere göre Acara-i Süflâ'nin hane sayısı azalmakla beraber, nüfusunda artış meydana geldiği anlaşılmaktadır. Buna göre, kazanın toplam erkek nüfusu kadar yaklaşık kadın nüfusu bulunduğu varsayıldığında toplam nüfusun yaklaşık $(6.305 \times 2 =)$ 12.610 olduğu söylenebilir. Bu durumda, 1877 tarihli sâlnâmeye göre hane başına düşen ortalama nüfus $(12.610 : 1.905 =)$ 6,61 olmaktadır.

⁴⁵ Çürüksu sancağının 1835 yılında 13 köyde 1.158 hanede 3.255 erkek nüfusu bulunmaktaydı. Yaklaşık toplam nüfus ise 6.510'dur. BOA, NFS.d, No: 2763, s. 1.

⁴⁶ Göyünç ,a.g.m., ss. 334-344.

⁴⁷ **Sâlnâme-i Vilayet-i Trabzon Sene 1286**, s. 67.

⁴⁸ **Sâlnâme-i Vilayet-i Trabzon Sene 1292**, s. 101-102.

Tablo 2: Acara-i Süflâ 1835 ve 1877 yıllarında hane ve erkek nüfus

Der Liva-i Acara-i Süflâ 1835			Acara-i Süflâ Kazası 1877		
Köyler	Hane	Erkek Nüfus	Köyler	Hane	Erkek Nüfus
Karye-i Elyükbena?	35	99			
Karye-i Kolet	36	105	Kolet	38	108
Karye-i Ekosa	46	110	Kosa	53	135
Karye-i Vaye	65	162	Vaiyo	62	190
Karye-i Zevare	38	98	Zevare	39	130
Karye-i Zinziman	31	98	Zinziman	33	94
Karye-i Sahmuris	45	116	Mahmuris	43	125
Karye-i Kevaşte	65	166	Kavaşte	62	195
Karye-i Aho	76	187	Aho	77	221
Karye-i Zunbavis	59	163	Zuharis	98	299
Karye-i Zebobil	28	80	Zesofel	25	79
Karye-i Varcanis	44	126	Varcanus	43	127
Karye-i Dandalo	185	506	Dandalo	119	349
Karye-i Mahoşet	94	248	Mahoşet-i Ulyâ	67	200
Karye-i Sagoret	96	231	Sagorta	99	265
Karye-i Zindoka	56	156	Zindaka	49	887
Karye-i Kantavur	35	89	Kantavur	35	93
Karye-i Elikoğulları	71	184	Elikoğlu	67	185
Karye-i Mezibna	45	130	Mezibna	45	155
Karye-i Merisi	201	548	Merisi	193	605
Karye-i Orsva	75	220	Orçva	42	95
Karye-i Hohna	122	306	Virhohna	61	143
Karye-i Zubzu	116	299	Zubzu	51	155
Karye-i Dologan	84	215	Zelogan	33	81
Karye-i Agara	47	111	Agara	48	159
Karye-i Zendid	57	156	Zendid	49	153
Karye-i Sethemna	22	70	Sethena	20	59
Karye-i Keda	57	172	Keda	26	75
Toplam	1.931	5.151			
			Şvabur	20	50
			Kafaoğlu	20	56
			Ortahohna	29	63
			Gogaze	25	72
			Çingaze	33	81
			Mahoşet-i Süflâ	40	110
			Beklize	25	89
			Arsnavul	16	50
			Koromhet	30	67
			Şvatze	36	105
			Kokotavr	25	110
			Oget	29	90
			Toplam	1.905	6.305

Kaynak: BOA, NFS.d, No: 2758; *Sâlnâme-i Vilayet-i Trabzon Sene 1294*, ss. 200-203.

4-Acara-i Süflâ'nın 1835 Yılı Demografik Yapısı

a-Nüfusun Yaş Dağılımı

Acara-i Süflâ'nın 1835 tarihli nüfus defteri, bugünkü anlamda çok detaylı demografik veriler içermese de, sunduğu bazı verilerden birtakım sonuçlar çıkarılabilir. 1835'de erkek nüfus kaydı yapılırken nüfusun hemen tamamına yakınının yaşı küsuratsız kaydedilmiştir. Sadece yaşları 1,5 ile 5,5 arasında değişen 8 çocuğun yaşı buçuklu kaydedilmiş, bunlar değerlendirmeye tabi tutulurken tarafımızdan üst sayıya tamamlanmıştır. Bunun dışında henüz bir yaşını doldurmayan ve yaşları 1 ile 10 ay arasında değişen 73 çocuğun kaydı ay olarak; henüz bir ayını tamamlamamış olup yaşları 3 ile 20 gün arasında değişen 7 çocuğun yaşı da gün olarak kaydedilmiştir. Yaşları gün ve ay olarak kaydedilen çocuklar, değerlendirme sırasında 1 yaş kategorisine dâhil edilmişlerdir. Defterde kaydı bulunan 21 kişinin ise yaşı belirtilmemiştir.

Sancağın yaş sıralamasına bakıldığında, sırasıyla en kalabalık yaşlar şöyle sıralanabilir: 497 kişi ile 30 yaşındakiler ilk sırada yer almaktadır. İkinci sırada 275'er kişi ile 1 ve 12 yaşındakiler yer almaktadır. Üçüncü sırada 259 kişi ile 25 yaşındakiler, dördüncü sırada 246 kişi ile 15 yaşındakiler ve beşinci sırada da 244 kişi ile 50 yaşındakiler yer almaktadır (Tablo 3). 75 yaş altında hiç nüfusu bulunmayan yaşlar ise, sırasıyla 44, 51, 54, 57, 63, 64, 73 ve 74'tür (Tablo 3). Sancağın en yaşlı kişisi 120 yaşındadır, onu 110 yaşında bir başkası, onu da 100 yaşında olduğu kaydedilen 4 kişi izlemektedir. Yani yaşı 100 ve üzerinde olan 6 kişi bulunmaktadır (Tablo 3).⁴⁹

Acara-i Süflâ'da 1835 sayım sonuçlarına göre, ortalama erkek yaşı 22,6 olarak hesaplanmıştır. Yaş ortalaması, bütün nüfusun yaşlarının toplamının nüfus sayısına bölünmesiyle tespit edilebilen aritmetik bir hesaplamadır. Buna göre Acara-i Süflâ'nın yaş toplamı olan 116.420 sayısı, yaşı belirtilen 5.130 kişiye bölündüğünde 22,6 ortalama yaşa ulaşılmaktadır. Karşılaştırma yapmak için örnek vermek gerekirse Türkiye'nin 1935 yılı erkek yaş ortalaması 19,1 iken, 2014

⁴⁹ Çürüksu sancağında yaşı 100 ve üzerinde olan 9 kişinin dağılımı şöyledir: 130: 1 kişi; 125: 1 kişi; 120: 1 kişi; 110: 2 kişi; 100: 4 kişi. bk. Levan Gurgenidze, Çıldır Eyaleti Çürüksu **Sancağı Nüfus Defteri**, TC RÜ SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize, 2011, s. 22-32. Yine 1835 yılında Trabzon sancağı Vakıfkebir kazasında bulunan 40 köyde kaydedilen, 3.421 erkek nüfus içinde yaşı 100 ve üzerinde olan kişi sayısı 5'tir: 100 yaşında 2, 111, 121 ve 126 yaşlarında 1'er kişi. Emecen, a.g.e., ss. 187-258.

yılı erkek yaş ortalaması ise 30,1'dir.⁵⁰ Bu bilgilerden hareketle, XIX. yüzyıldaki nüfusu yapısını etkileyen hayat şartlarının, XX. yüzyılın ortalarına kadar pek değişmediği söylenebilir.⁵¹

Tablo 3: Acara-i Süflâ yaş dağılımı ve grupları (1835)

Yaş grupları	Erkek nüfus	Oran (%)
1.	275	
2.	192	
3.	204	
4.	171	
0-4	842	16,35
5.	204	
6.	195	
7.	92	
8.	203	
9.	64	
5-9	758	14,72
10.	159	
11.	20	
12.	275	
13.	49	
14.	17	
10-14	520	10,09
15.	246	
16.	58	
17.	29	
18.	98	
19.	49	
15-19	480	9,32
20.	218	
21.	37	
22.	84	
23.	24	
24.	2	
20-24	365	7,09
25 yaşından küçükler	2.965	57,57

⁵⁰ <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist> (erişim tarihi 22.07.2015)

⁵¹ Bilindiği üzere antibiyotiklerin II. Dünya Savaşı sonlarına doğru (1944), -o da askerler üzerinde- yaygın olarak kullanılmaya başlamasıyla birlikte, insanlık tarihinde ölüm oranlarında düşme görülmeye başlanmıştır. <https://en.wikipedia.org/wiki/Antibiotics> (erişim tarihi 22.07.2015)

Yaş grupları	Erkek nüfus	Oran (%)
25.	259	
26.	32	
27.	16	
28.	51	
29.	5	
25-29	363	7,05
30.	497	
31.	34	
32.	88	
33.	5	
34.	1	
30-34	625	12,13
35.	146	
36.	20	
37.	4	
38.	12	
39.	16	
35-39	198	3,84
40.	206	
41.	1	
42.	9	
43.	1	
44.	0	
40-44	217	4,21
45.	76	
46.	5	
47.	1	
48.	4	
49.	3	
45-49	89	1,73
25-49 yaşındakiler	1.492	28,96
50.	244	
51.	0	
52.	3	
53.	4	
54.	0	
50-54	251	4,88
55.	84	
56.	4	
57.	0	
58.	3	

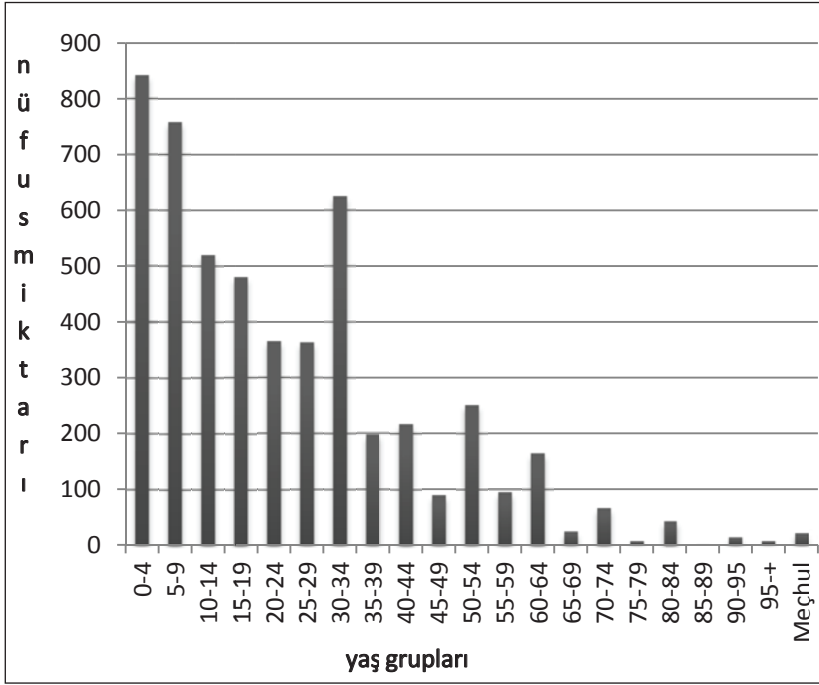
Yaş grupları	Erkek nüfus	Oran (%)
59.	4	
55-59	95	1,84
60.	162	
61.	1	
62.	2	
63.	0	
64.	0	
60-64	165	3,20
65.	17	
66.	1	
67.	1	
68.	3	
69.	2	
65-69	24	0,47
70.	63	
71.	2	
72.	1	
73.	0	
74.	0	
70-74	66	1,28
50-74 yaşındakiler	601	11,67
75.	6	
76.	0	
77.	1	
78.	0	
79.	0	
75-79	7	0,14
80.	43	
81.	0	
82.	0	
83.	0	
84.	0	
80-84	43	0,83
85.	1	
86.	0	
87.	0	
88.	0	
89.	0	
85-89	1	0,02
90.	14	
91.	0	

Yaş grupları	Erkek nüfus	Oran (%)
92.	0	
93.	0	
94.	0	
90-95	14	0,27
95.	1	
96.	0	
97.	0	
98.	0	
99.	0	
100.	4	
101.	0	
102.	0	
103.	0	
104.	0	
105.	0	
106.	0	
107.	0	
108.	0	
109.	0	
110.	1	
111.	0	
112.	0	
113.	0	
114.	0	
115.	0	
116.	0	
117.	0	
118.	0	
119.	0	
120.	1	
95-+	7	0,14
75 ve daha büyükler	72	1,4
Meçhul	21	0,4
Toplam	5.151	100

Kaynak: BOA, NFS.d, No: 2758.

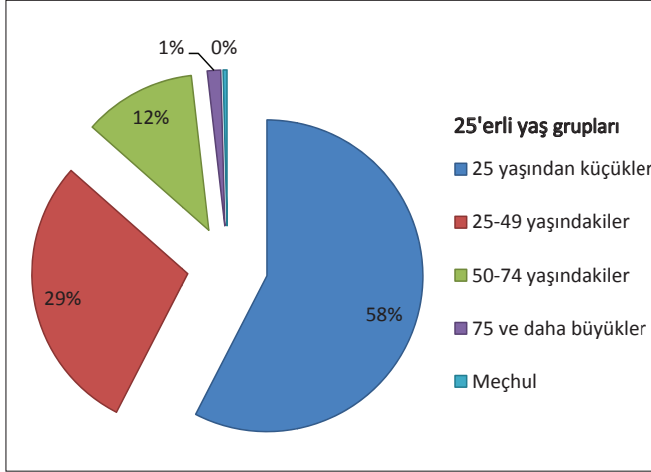
b- Nüfusun Yaş Gruplarına Dağılımı

Beşerli yaş grupları itibariyle, Acara-i Süflâ sancağı erkek nüfusunun en kalabalığını 842 kişi ve %16,35 oranıyla 0-4 yaş grubu oluşturmaktadır. İkinci sırada 758 kişi ve %14,72 oranıyla 5-9 yaş grubu ve üçüncü sırada 625 kişi ve %12,13 oranıyla 30-34 yaş grubu yer almaktadır (Tablo 3; Grafik 1).

Grafik 1: Acara-i Süflâ 1835 yılı beşerli yaş grupları

Kaynak: BOA, NFS.d, No: 2758

1835 Acara-i Süflâ erkek nüfusu 25'erli yaş grupları çerçevesinde değerlendirildiğinde, toplam nüfus içinde en büyük oranı % 58 oranı ile 0-24 yaş grubu, yani 25 yaşından küçükler oluşturmaktadır. İkinci sırayı % 29 oranı ile 25-49 yaş grubu oluşturmaktadır. Üçüncü sırada ise % 12 oranı ile 50-74 yaş grubu bulunmaktadır. 75 ve üzeri nüfus ise sadece % 1 oranındadır (Grafik 2; Tablo 3).

Grafik 2: Acara-i Süflâ 25'erli yaş gruplarına göre 1835 nüfus oranları

Kaynak: BOA, NFS.d, No: 2758

Acara-i Süflâ sancağının yaş gruplarına dair verilerini günümüz demografi kriterlerine uygun şekilde, çocuk (0-14), yetişkin (15-64) ve yaşlı (65+) olarak üç ana kategoriye ayırdığımızda, 1835 yılı erkek nüfusunun % 41,16'sının çocuk, % 55,29'unun yetişkin ve % 3,15'inin de yaşlı kategorisine girdiği görülmektedir (Tablo 4). Acara-i Süflâ'nın bu üçlü kategori açısından Türkiye nüfusunun 1935 sayım sonuçlarındaki tasnifle neredeyse örtüşüyor olması dikkat çekicidir. Tekraren vurgulamak gerekirse, XIX. yüzyılın ortalarından XX. yüzyılın ortalarına kadar Anadolu coğrafyasındaki hayat şartlarının çok değişmediği söylenebilir.

Tablo 4: Yaş gruplarının ana kategoriler itibariyle karşılaştırması

Yaş grupları	1835 Acara-i Süflâ (%)	1935 Türkiye (%)	2014 Türkiye (%)
0-14 (Çocuk)	41,16	41,2	24,3
15-64 (Yetişkin)	55,29	54,4	67,8
65-+ (Yaşlı)	3,15	3,9	8,0
Bilinmeyen	0,4	0,4	-
Toplam	100	99,9	100,1

Kaynak: BOA, NFS.d, No: 2758; <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>

5-Engelli Nüfus

1835 Acara-i Süflâ nüfus defteri kayıtlarında kişilerin engelleri de belirtilmiştir. Bunların arasında en kalabalığını 27 kişiyle “total” olarak kaydedilenler oluşturmaktadır. İkinci sırada 19 kişinin engeli “çolak” olarak belirtilmiştir. Üçüncü sıradaki engelliler ise 12 kişiyle, “yek çeşm” yani tek gözlü olarak kaydedilenlerdir. Bunların dışında tespit edilenler şöyle sıralanabilir: 6 divane, 5 sağır, 4 dilsiz, 4 ma'lül, 2 kötürüm, 1 a'ma, 1 peltek ve 1 yek kadem (ayak). Toplam engelli nüfus sayısı 82'dir. Bu sayı Gönye'de 133⁵², Çürüksu'da 51'dir.⁵³

6-Doğum

Acara-i Süflâ sancağının 1835 yılı nüfus sayım defteri, daha sonraki yıllarda da işlem görmüş bir defterdir. Sonraki tarihlere ait kayıtlar arasında, doğum/tevellüt kayıtları da bulunmaktadır. Çoğunlukla kırmızı mürekkeple, bazen de siyah mürekkeple yapılan kayıtların genellikle siyakat yazısıyla yapıldığı görülmektedir. Defterde tespit edilen toplam doğum kaydı 147'dir. Bunların hicri yıllara dağılımı şu şekildedir: 1251 (1835): 20; 1252 (1836): 31; 1253 (1837): 48; 1254 (1838): 45; 1255 (1839): 1; 1257 (1841): 1 ve tarih belirtilmeyen: 1.

Öncelikle diğer nüfus kayıtlarında olduğu gibi, burada da sadece erkek nüfus kaydedilmiş olduğunu belirtmek gerekir. Yapılan dağılıma bakıldığında nüfus defterinin oluşturulmuş olduğu 1835 yılında sayının 20 ile sınırlı olması, nüfus sayımının yapılmasından sonraki süreçte, 1251 yılından kalan zamanın az olduğu anlamına gelmektedir. 1251 yılının sayım bitiminden sonra kaydedilen 20 çocuğa, sayıma dâhil edilen ve en büyüğü 10 aylık olan 80 çocuğu da ilave ettiğimizde, 1251 yılında sancakta dünyaya gelen erkek çocuk sayısının 100 olduğu söylenebilir. Fakat bu da ihtiyatla karşılanması gereken bir sonuçtur. Zira bu çocukların nüfus kaydının yapıldığı tarihte 8 veya 10 aylık olmaları, 1251 yılında doğdukları anlamına gelmemektedir. Bunlardan bir kısmı 1250 yılında doğmuş olabilirler. En fazla erkek çocuğun doğduğu yıl 48 çocukla 1253 (1837) yılıdır. Onu 45 erkek çocukla 1254 (1838) yılı izlemektedir. Deftere, nüfus vukuatı kayıtlarının 1838'den sonra pek yapılmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1255 ve 1257 yıllarına ait birer doğum kaydının bulunması, kullanımın istisnai olduğunu göstermektedir.

⁵² Gönye'deki engelliler arasında en büyük üç grubu 44 kişi ile topallar, 23 kişi ile çolaklar ve 15 kişi ile mecnunlar oluşturmaktadır. Murat Kaya, **1170 Nolu Gönye, Batum Sahil Köyleri Nüfus Defteri'nin Değerlendirmesi**, TC RTEÜ SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize 2013, s. 53-54.

⁵³ Çürüksu'daki engelliler arasında en büyük ilk üç grubu 14 kişiyle topallar, 10'ar kişiyle çolak ve divaneler ve 5 kişiyle dilsizler oluşturmaktadır. Gurgenedze, a.g.t., s. 42.

7-Ölüm

Acara-i Süflâ sancağına ait 1835 tarihli nüfus sayım defterine, daha sonraki tarihlerde yapılan işlemler arasında ölüm/fevt kayıtları da bulunmaktadır. Bu kayıtlar, doğum kayıtlarından farklı olarak, defterde nüfus kaydı bulunan şahısların kendileriyle ilgilidir. Çoğunlukla kırmızı mürekkeple, fevt yazısının terkin usulünde ölen kişinin nüfus kaydının üzerine çekilmesi şeklinde yapılmıştır. Defterde tespiti yapılan ölüm kayıtları, toplam 206 erkek nüfustur. Bu 206 ölüm olayının yıllara dağılımı şu şekilde tespit edilmiştir: 1251 (1835): 21; 1252 (1836): 39; 1253 (1837): 85; 1254 (1838): 50; 1255 (1839): 3; 1257 (1841): 2; okunamayan: 6. Doğum kayıtlarında olduğu gibi ölüm kayıtlarının da 1254 yılından itibaren istisnai olarak yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu tarihten sonra yapıldığı belirlenen kayıt sayısı sadece 5'tir. En fazla erkek nüfus ölüm kaydı 85 kişi ile 1837 yılına aittir. İkinci sırada 50 kişi ile 1838 yılı, üçüncü sırada 39 kişi ile 1837 yılı yer almaktadır. 1251 (1835) yılında sayımın 21 olması, doğum kayıtlarında olduğu gibi 1251 (1835) yılının sayımdan sonra kalan kısmına ait olmasından dolayıdır. Kayıtlarda dikkati çeken küçük bir ayrıntı da, bazı ölüm kayıtlarında (5 kişi) nedenin "vebadan" şeklinde belirtilmesidir.

Sonuç

Osmanlı Arşivi'nde bulunan, H. 1251 (1835) tarihli ve 2758 numaralı nüfus defteri çerçevesinde Acara-i Süflâ sancağına bakıldığında, 1835 yılında sancak statüsüyle Çıldır Eyaleti'ne bağlı olan sancağın, aslında kaza veya nahiye büyüklüğünde bir birim olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim konuyla ilgili kaynaklar incelendiğinde sancak tanımlamasının 1830'lu yıllarla sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Aslında bir sancak boyutunda olan Çıldır eyaletinin de, bu tarihlerde Acara-i Süflâ'nın da aralarında bulunduğu 18 sancaktan oluştuğu görülmektedir. Acara-i Süflâ 1840'ların ortalarından itibaren kaynaklarda zaten ya kaza ya da nahiye olarak tanımlanmaktadır. Aynı dönemde, bağlı bulunduğu Çıldır, Batum, Gönnye veya Lâzistan da sancak seviyesinde idari birimlerdir. 1835 tarihli nüfus defterine göre, Acara-i Süflâ 28 köyden oluşan bir birimdir.

Osmanlı döneminin ilk nüfus sayımı kapsamında düzenlenen bu nüfus defterine göre, sancağın 1.931 hanede toplam 5.151 erkek nüfusu bulunuyordu. Bu tarihten yaklaşık 40 yıl sonrasına ait 1877 yılına ait sâlnâmeye göre, Acara-i Süflâ kazasına 39 köy bağlıdır ve kazanın 1.905 hanede toplam 6.305 erkek nüfu-

su bulunmaktadır. Bu tarihlerdeki sayımlarda yalnızca erkek nüfus sayıma dâhil edildiği için, toplam nüfusun belirlenmesinde tahmin yoluna gidilmektedir. Bu çerçevede erkek nüfus kadar yaklaşık kadın nüfus bulunduğu varsayılmaktadır. Buna göre, Acara-i Süflâ'nın 1835'teki yaklaşık toplam nüfusunun 10.302, 1877'dekinin ise 12.610 olduğu söylenebilir.

1835 yılında hane başına düşen ortalama nüfus yaklaşık 5,33 kişi iken bu sayı 1877 yılında 6,61'e yükselmiştir. 1835 verilerine göre, en büyük yaş grubunu 497 kişi ile 30 yaşındakiler oluşturmaktadır. Ortalama erkek yaşı ise 22,6 olarak hesaplanmıştır. 1835 yılı erkek nüfusunun % 41,16'sını çocuklar, % 55,29'unu yetişkinler ve % 3,15'ini de yaşlılar oluşturmaktadır. Engelli olarak kaydedilen nüfus toplamı 82 kişi olarak tespit edilmiştir. Nüfus defteri 1835 (1251) yılında yapılan sayıma ait olmakla beraber, 1254 (1838) yılı sonuna kadar yoğun olarak, sonrasında 1257 (1841) yılına kadar da istisnai olarak doğum ve ölüm gibi nüfus olaylarının kaydında kullanılmıştır.

Osmanlı arşiv belgeleri demografi tarihi açısından çeşitli belge koleksiyonları içermektedir. Son yıllarda araştırmacıların incelemelerine açılan nüfus defterleri de, bu açıdan dikkate değerdir. Bu çalışma, arşivlerimizdeki nüfus defterlerinin, bazı yönleriyle modern demografi araştırmalarına malzeme olma özelliği taşıdığı sonucuna ulaşmaktadır. Bunun için öncelikle kayıtların tam ve doğru bir şekilde aktarılması gerektiği açıktır. Kaldı ki burada inceleme konusu olan nüfus defteri, burada değinilemeyen başka verilere de sahiptir ve dolayısıyla diğer başka bilgilere ulaşmak da mümkündür.

KAYNAKÇA

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), **Nüfus Defterleri (NFS.d)**, No: 2758, 2759, 2760, 2761, 2762, 2763, 2764, 2765, 2766, 2768, 2769, 2770, 2771, 2772, 2773, 2774, 2775, 2776, 2779.
- Baykara, Tuncer, **Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş: Anadolu'nun İdari Taksimatı**, C I, TKAE, Ankara, 1988.
- Demirel, Muammer, “Doğu Anadolu’da İdari Yapılanma (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan Sonra)”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 15/37, Erzurum, 2008.
- Dursun, Selim, **Bölgesel Devlet ve Özerklik Kavramları Bağlamında Gürcistan ve Acara Özerk Cumhuriyeti**, Sakarya Üniversitesi SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Emecen, Feridun M., **Doğu Karadeniz’de Bir Vadi Boyu Yerleşmesi Ağasar Vadisi: Şalpaazarı – Beşikdüzü**, Trabzon, 2010.
- Erim, Nihat, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, Cilt 1 (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)**, TTK, Ankara, 1953.
- Göyünç, Nejat, “Hâne Deyimi Hakkında”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, S 32 (1979).
- Gurgenidze, Levan, **Çıldır Eyaleti Çürüksu Sancağı Nüfus Defteri**, TC RÜ SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize, 2011, ss. 22-32.
- <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist> (erişim tarihi 22.07.2015)
- https://tr.wikipedia.org/wiki/Keda_belediyesi (erişim tarihi 28.06.2015)
- <https://en.wikipedia.org/wiki/Antibiotics> (erişim tarihi 22.07.2015)
- Karal, Enver Ziya, **Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831**, TCBDİE, Ankara, 1995.
- Karpat, Kemal H., **Ottoman Population 183-1914 Demographic and Social Characteristics**, Wisconsin, 1985.
- Kaya, Murat, **1170 Nolu Gönye, Batum Sahil Köyleri Nüfus Defteri'nin Değerlendirmesi**, TC RTEÜ SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize, 2013.
- Nazır, Bayram, **Osmanlı-Rus Savaşlarında Acarahılar (1774-1829)**, AÜ SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1993.

Sâlnâme-i Vilayet-i Trabzon Sene 1286.

Sâlnâme-i Vilayet-i Trabzon Sene 1292.

Sâlnâme-i Vilayet-i Trabzon Sene 1294.

Sâlnâme-i Vilayet-i Trabzon Sene 1295.

Sâlnâme Sene 1263.

Sâlnâme Sene 1264.

Sâlnâme Sene 1266.

Sâlnâme Sene 1268.

Sâlnâme Sene 1273.

Sâlnâme Sene 1280.

Sarı, Mustafa, **Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)**, Sakarya Üniversitesi, SBE Basılmamış Doktora tezi, 2010.

Zeyrek, Yunus, **Acaristan ve Acarlar**, Ankara, 2001.

SANCAKTAN OBLASTA: KARS VİLAYETİ

LEVENT KÜÇÜK*

Özet

Osmanlı Devleti 93 Harbi olarak bilinen 1877-78 Osmanlı- Rus Savaşı'nı kaybettiğinden dolayı Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerini savaş tazminatı olarak Rusya'ya terk etmek zorunda kalmıştır. 1877 yılından 1917 yılında Rusya'da çıkan Bolşevik İhtilali'ne kadar bu vilayetler Rus idaresinde kalmıştır. Rusya Kars vilayetini kendi hâkimiyet döneminde Oblast olarak yeniden organize etmiş ve Ardahan ve diğer bazı küçük yerleşim birimlerini de Oblast'a bağlı Okrug ve Uçastka adı verilen daha küçük bir idarî birim olarak yeniden örgütlemiştir.

Gerçekte Rusya Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerini ele geçirecek Kafkasya bölgesini bir demiryolu ağı ile Moskova'ya bağlayacak planı harekete geçirmiştir. Bu plan doğrultusunda İran ticareti dahi Anadolu üzerinden alınarak Batum ve Kafkasya eksenine kaydırılarak Rusların bölgedeki başat rolü güçlendirilmiştir. Bu planın uygulanması için bölgedeki gayr-i müslim uluslar Osmanlı'ya karşı ayaklandırılmış ve onların yarattığı toplumsal çatışmalardan yararlanmak suretiyle Osmanlı Devleti'ne karşı bölgede üstünlük kurulmuştur. Çarlık Rusya'sının mutlakiyetçiliği ile Ermeni partilerinin sosyalist hedeflerinin uyumsuzluğuna rağmen Doğu Anadolu ve Mezopotamya'yı hedef alan politik manevrası bu iki topluluğu müttefik konumuna taşımıştır.

Bunun yansira Rus Oblast idaresinin Kars vilayeti merkezli olarak hazırlanmış olduğu etnik ve dinsel grupların dağılımını gösteren raporlar Kafkas politikasının uzun soluklu bir proje oluşunun da göstergesi durumundadır.

Bu vilayetlerde kalıcı olmayı düşünen Ruslar vilayet'in resmi yayın organı olarak Kars gazetesini de çıkarmaya başlamışlardır. Gazetenin redaktörlüğünü Boris Esadze isimli bir harp tarihçisi yapmaya başlamıştır. Boris ve kardeşi

* Yrd. Doç. Dr. Ardahan Üniversitesi, Ardahan, leventkucuk@ardahan.edu.tr

Simon Esadze V.A. Potto isimli Rus tarihçinin başlangıçta yardımcılığını yapmışlar daha sonra onun ölümü üzerine Kafkas harbinin tarih şubesinden sorumlu olarak Kafkas Ordusu ve Kars gazetelerinde yazılar neşretmeye başlamışlardır. Her iki kardeşin 1912 ve 1927 yılları arasında gerek gazetelerde çıkan yazıları gerekse Rus idaresinin Kars vilayeti merkezli olarak Kafkas cephesi öncesi ve sonrasında yaptığı bir takım askeri ve sivil idareye ilişkin düzenlemeleri döneme ilişkin önemli bilgiler içermektedir.

Bu çalışmamızda Gürcistan Devlet Arşivinde Boris ve Simon Esadze Özel Arşivi fonlarında bulunan “Kars Oblastı’nın Askeri ve Sivil İdaresi” isimli çalışma incelenmek suretiyle Kafkas cephesinin önemli bir merkezi olan Kars vilayetinin 1912 ve 1918 yılları arasında Rus idaresi altında iken taşıdığı stratejik ve politik değer incelenmiş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kars Oblastı, Boris Esadze, Kafkasya, Askeri İdare, Sivil İdare.

FROM SANJAK TO OBLAST: KARS PROVINCE

Abstract

Ottoman State had to leave Kars Ardahan and Batum provinces to pay war compensation as a consequence of the 93' War between Ottomans and Russians. These provinces remained under the administration of Russia from 1877 to the Bolshevik Revolution which occurred in 1917. Russia reorganized Kars as an oblast and made Ardahan and some other provinces an administrative division of Kars Oblast which are known as Okrug and Uçatska.

Indeed, Russia aimed at putting the plan of capturing Batum provinces and tying Caucasus region to Moscow via rail into effect. This plan would made Russia the dominant power as it was going to end the trade between Persian and Anatolia change its course to Batum and Caucasus. Non Muslim nations were provoked to rebel against the Ottoman State so as to practise the plan and Russia established superiority in the region taking the advantage of the social conflict. Despite of the conflict between despotism of Russia and socialist targets of Armenian parties, both sides became allied because of the political target of Russia concerning Eastern Anatolia and Mesopotamia.

The reports showing the distribution of ethnic and religious groups in Kars province during the administration of Russia indicates that Caucasus policy was a long lasting project.

Russians published Kars newspaper as a public media organ as it intended to gain continuity in those provinces. The editor of the newspaper was a historian called Boris Esadze. Earlier Boris and his brother assisted a Russian historian V.A. Potto but after his death they published articles in Caucasus Army and Kars newspaper working in the unit of history of 93' War. Their articles written between 1912 and 1917 give information about the military and civil regulations made by Russians in Kars before and after the war in Caucasus front.

This study aims at analysing the report named "The Military and Civil Administration of Kars Oblast" which is kept in the Boris and Simon Esadze fund recording Archive of Georgia State. Thus, the strategic and political importance of Kars which is a vital centre of Caucasus front during the Russia administration in 1912 and 1918 will be investigated.

Key Words: Kars Oblast, Boris Esadze, Caucasus, Military Administration, Civil Administration

Giriş

Rusya'nın Kafkasya bölgesinde varlığını hissettirmesi I.Petro'nun 1723 yılında İran'a karşı Bakü ve Derbend havzalarını kontrol altına alınca başlamıştır. Daha sonra Güney Kafkasya'ya doğru yayılma faaliyetlerine hız vererek 19. Yüzyılın başında Osmanlı egemenliğindeki Ahıska ve Ahılkelek yöresine hâkim olmuştur. 93 Harbi olarak bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası Osmanlı vilayetlerinden Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerini de kendi nüfuzu altına almıştır. Bugünkü Kars ve Ardahan vilayetleri 16. Yüzyılda Osmanlı egemenliğine geçerek 300 yıldan fazla Osmanlı idaresinde kalmıştır. 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'nın sonunda imzalanan antlaşma neticesinde Rusya'ya savaş tazminatı olarak bırakılmıştır. Rusya'nın bölgedeki egemenliği 40 yıl sürmüştür. Brest-Litovsk Antlaşmasıyla Rusya'nın I. Dünya Savaşı'ndan çekilmesi sonrası tekrar anavatan topraklarına dâhil olmuştur.

Bu çalışmada 1877 yılı sonunda Rus egemenliğine geçen Kars ve Ardahan vilayetlerinde Rusya'nın oluşturduğu askeri valilik, Oblast idaresinin 1918 yılına kadar uygulamış olduğu askeri, sosyal ve ekonomik faaliyetler incelenecektir. Çalışmada Gürcistan Devlet Arşivi Simon Esadze¹ Özel koleksiyonlarında bulunan Askerî Halk İdaresi raporları ile birlikte Simon Esadze'nin 1912 yılında hazırlamış olduğu ve Rus tarihçi V.A. Potto tarafından editörlüğü yapılan Kars Oblast İdaresi isimli çalışmadan yararlanılmıştır.

Kars Oblast'nın Kuruluşu

Osmanlı Devleti 1874 yılında yapılan vilayet idari düzenlemesi ile Kars sancağı ile Çıldır sancağını Erzurum vilayetine bağlamıştır. Kars Sancağı² Kars, Şüregel, Zaruşad ve Kağızman kazalarından oluşmuştur. Çıldır Sancağı³ ise Oltu, Ardahan ve Ardanuç kazaları ile Göle, Posof, Çıldır, Şavşat, Namervan, Penek, Tavusker nahiyelerinden müteşekkil kılınmıştır.⁴ Bu idari örgütlenme modeli ile Rus egemenliğine geçen bölge Kars ve Çıldır sancaklarının birleştirilmesi ile Kars Oblast'ı oluşturulmuştur.

¹ Gürcistan Devlet Arşivi Simon Esadze Özel Koleksiyonu, No: **1438/1/75**(1883-1898), **1438/1/73**(1911-1912), **1438/1/323**(1898-1910).

² Fahrettin Kırzioğlu, Kars" Maddesi, **MEB İslam Ansiklopedisi**, C 6 s. 362-363.

³ Feridun Emecen, "Çıldır Eyaleti" Maddesi, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C 8, İstanbul, 1993, s. 300-301.

⁴ **Salname-i Vilayet-i Erzurum**, Yıl 1293(1876-1877) s. 148-149.

Oblast'ın ilk valileri Kazak General İvan Popko, Tümgeneral Viktor Antonoviç Frankini, Tuğgeneral İgnatyeviç Grossman ve Tümgeneral Pyotr İvanoviç Tomiç olmuştur. Bu valiler döneminde Rusya'nın Oblast idaresini tamamen Rus idari geleneklerine bağlı olarak örgütlediği yazılan raporlardan anlaşılmıştır. 1883 ile 1898 yılları arasında 16 yıl valilik yapan Tümgeneral Tomiç vilayet idaresindeki düzenlemeleri bir rapor dâhilinde öneriler ile birlikte Kafkasya Ordu komutanlığına göndermiştir. Osmanlı – Rus savaşının genel seyrine değindikten sonra Oblast idaresinde nasıl düzenlemeler yapılması gerektiğini sıralamıştır.

Güney Kafkasya bölgesinde Osmanlı- Rusya arasındaki mücadelelerin daha çok Kars üzerinde keşiştiği görülmektedir. Kars⁵ Azerbaycan, İran ve Trabzon arasındaki geçiş güzergâhını oluşturduğu için 1828-1829 savaşlarından beri Rus ordularının temel hedefi durumundadır.⁶ Aynı tarihlerde Rusya'nın Batı Avrupa diplomasisi ile de Türkiye Asya'sı topraklarından dolayı karşı karşıya geldiği görülmüştür. Hristiyanlığın kutsal yerleri meselesi üzerinden doğrudan bir çatışma ortamı yaratılmıştır.⁷ Rusya Nikola ile dinamik bir siyaset izlemeye başlamıştır.

Ahmet Muhtar Paşa'nın başarılı savunma hamlelerine rağmen Rusya kısa zamanda Kars, Ardahan, Bayezid ve Erzurum'da Osmanlıya üstünlük kurmuş ve Osmanlı'yı barışa mecbur etmiştir. Rus ordusu Anadolu'nun içlerine doğru harekât ederken arkadaki işgal edilen kentlere Kars, Ardahan'a yeni Rus idaresi hemen kuruluyordu. 1877 yılı Mayıs ayının başlarında Ardahan kalesi alınmış ve Osmanlı'nın toprakları tamamen Rus idaresine bırakılmıştı. Hemen burada askerî halk idaresinin kurulması gerekmişti. Askerî harekât komutanlığı tarafından merkezî bir idare sistemi kurularak beş okrug adı verilen kaza birimleri ile бүтүнleştirilmiştir. Kazalar Şüregel, Zaruşad, Akbaba, Çıldır ve Ardahan olarak be-

⁵ Kars kalesi ile ilgili olarak Baddeley ilginç bir tespitte bulunmuştu. “*Savunma hatları daha dar, dış duvarları zayıf ve garnizonu da küçüktü. Kalenin savunulması için gerekli çalışmalar yapılmamıştı. Fakat yine de Kars, kuvvetli bir hedefti ve iyi savunulduğu takdirde Paskieviç'in emrindeki gibi küçük bir ordunun onu ele geçirmesi imkânsızlaşabilirdi.*” Bu durum Kars vilayetini 1855 yılında ele geçirmiş olan Ruslar için önemli bir tecrübe oluşturunuyordu. bk. John F. Baddeley, **Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil**, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1996. s.192.

⁶ E. D. Allen, Paul Muratoff, **Türk Kafkas Sınırındaki Harpleri Tarihi, 1828-1921**, Ankara, 1961, s. 25.

⁷ Ö. Andaç Uğurlu, **Türkiye'nin Parçalanması ve Rus Politikası, (1914-1917)**, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 48.

lirlenmiştir. Ayrıca Posof ve Göle idari birimleri nahiye statüsünde merkezi halk idaresine bağlanmıştır. Yeni idari birime atanan memur ve askerlerin kadroları 1877 yılı Mayıs'ında Kafkas ordusu başkomutanlığı tarafından imzalanmıştır. Ancak bu kadroların daha fazla sayıya ulaşması ve örgütlenmenin tamamlanması gerekmektedir.

I. Askerî Valilerin Yönetim Önerileri/ Uygulamaları

Askerî halk idaresinin kurulmasının özel bir amacı da bulunmaktadır. Bu idare yerel halkın asayişini sağlamak onları yönetmek ve harekette olan ordunun sırtını sağlama almak gibi bir görev ile de yükümlenmiştir. Askeri birliklere ve ordunun farklı tugaylarına iase sağlamak ve ordu hayvanlarına yem ve yakıt ordu için inşaat malzemeleri temin etmek askeri idarenin görevlerini oluşturmaktadır. Bunlar yerli halktan tahsil edilecek olan vergiler ile karşılanacaktır. Ayrıca yerli halkın ulaştırma araçları ve hayvanları da ordunun taşıma işlerinde kullanılacaktır. En az 400 atlı akrabalık bir askeri taşıma filosu kurulması planlanmıştır. Askeri halk idaresi halk arasında eşkıyalığa izin vermeyerek halkın serbestçe dolaşmasına ve ulaşımını gerçekleştirmesine olanak tanıyacaktır. Bunu temin etmek için yerel idare tarafından atlı asayiş birlikleri oluşturulmuştur. İki adet milis alayı kurularak Şüregel ve Gümrü⁸'de konuşlandırılmış ve yerli Müslümanlar bu birliklere dâhil edilmiştir.

Askeri halk idaresi yoğun bir iş hacmine rağmen üst komutanlığa, askeri hastanelere, askeri birliklere ve topçu ve mühendisliklere devamlı yazışmalar göndermek suretiyle idarenin bütün planlamalarından haberdar olmalarını sağlamıştır.

Bundan başka Erivan ve Tiflis guberniyalarının sınır komutanları ile de yazışmalar yapılmıştır. Bu illerde faaliyet gösteren polis ve asayiş merkezleri ile temas kurularak hırsızlık, eşkıyalık ve diğer konulardan işbirliği yapılmıştır. Sınır kasabalarında yaşayan ahalinin ortak ve benzer sorunları için ortak uygulamalar geliştirilmiştir.

15 Ekim 1877 tarihinde gerçekleşen Alacadağ Muharebesi'ni kazanan Rusya askerî halk idaresinin görev alanını genişletmiştir. Soğanlı ve Alacadağ'a kadar genişletilen oblast idaresinin 5 okrug'una 2 yeni okrug daha eklenmiştir. Bunlar Kağızman ve Tahtinsky okruglarıdır. Dolayısıyla Kars sancağından Kars oblastı

⁸ Gümrü Kars Oblastını Tiflis'e bağlayan en önemli güzergâh üzerinde olduğundan stratejik önem sahiptir. bk. İlber Ortaylı, "Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars", **İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi**, S 9, 1978, s.346.

oluşturulmuştur. Oblast idaresinin yeni idari ve askeri kadrosu 1 Kasım 1877 tarihinde ordu komutanlığı tarafından tasdik edilmiştir. Böylelikle merkezi idare Kars oblastını güçlendirmek suretiyle Rus idari geleneği içerisine dâhil etmiştir. 6 Kasım 1877 tarihinde Kars oblastının yeni valisi askeri vali statüsü kazanarak merkezi idarenin her türlü yetkisine haiz olmuştur.⁹

Kars sancağının doğal yapısından dolayı bölgenin Rus idaresine geçmesi çok değerli bir kazanç olmuştur.¹⁰ Topraklarının çok güzel ve doğal olmasının yanı sıra havasının sağlıklı oluşu da yaşam koşulları bakımından hijyen olmayan bu bölgenin Rus idaresi için önemli olduğunu göstermektedir. Ahalinin kış koşullarına uygun çizme ve kalın giysiler ile donatılması ve kış koşulları için uygun evler inşa etmesi idare ile halk arasındaki ilişkileri güçlendirecektir. Bölgede inşaat malzemesi olarak ahşap az olduğundan daha çok taş yapılar kullanılmaktadır. Ahalinin toprak evlerden çıkarılarak Rus mimarisine uygun evlere yerleştirilmesi ve Rus kültürünün yerli ahali tarafından kolayca benimsenmesi Rusya'nın bu coğrafya'da kalıcı bir egemenlik kurmasında etkili olacaktır.

Nüfusun büyük çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmaktadır. Onlardan başka Hristiyan unsurlar içinde Ermeni ve Rumların da önemli nüfus yoğunlukları bulunmaktadır.¹¹ Bununla birlikte Kars alındıktan sonra oblast'ta ve diğer okruglarda yaşayan Müslümanların herhangi bir olay çıkarmamış oldukları bilgileri de yer almaktadır. Bu durum daha çok İslam ahalinin henüz Ruslaştırma ve Ortodokslastırma faaliyetine maruz kalmadığını göstermektedir.¹² Bununla bir-

⁹ Kezban Acar, **Rusya- Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 292 Yeni Rus hükümdarı Aleksandr III. devletin korunması ilkesi çerçevesinde kamu düzenini sağlamada valilere olağanüstü yetkiler vermiştir. Askeri valilikler üzerinden merkezden uzak bölgelerin asayişinin sağlanması devletin yeni stratejisinin sonucudur.

¹⁰ Çar Nikolo sonrası tahta geçen II. Aleksandr Kafkasya'nın bütünü zapt etmek görevini Genel Valilik göreviyle Prens Baryatinski'ye vererek bundan sonra Rusya'nın askeri stratejisini belirlemiştir. bk. Ercüment Kuran, "Rusya'nın Kafkasya'yı İstilasına Karşı Osmanlı Siyaseti, (1856-1876) " **İÜEF Tarih Araştırma Merkezi Tarih Dergisi**, Ayrı Basım, İstanbul, 1996, s. 148.

¹¹ Rusya bundan sonraki süreç için Doğu Anadolu Bölgesinde özellikle Ermenilerden oluşan bir kordon kurmak suretiyle Osmanlı Devleti ile olan askeri sürtüşmelerde onların klavuzluk ve rehberlik vasıflarından yararlanmayı ummuştur. bk. Mücteba İlgürel, "Rusların Doğu Anadolu Siyaseti", **İÜEF Tarih Dergisi**, S 35 Ayrı Basım, İstanbul, 1994.

¹² Kezban Acar, **Rusya- Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne**, Rusya'nın baskıcı ve merkeziyetçi politikalarını Rus olmayan bölge ahaliilerine karşı uygulamıştır. Kendisine karşı çıkan isyanları önlemede Ruslaştırma ve Ortodokslastırma politikasını Yahudi ve Polonyalılar ile birlikte Kafkasya'nın Türk topluluklarına da tatbik etmekten geri durmamıştır.

likte 1892 yılından itibaren Rusların ayrıştırma politikası çerçevesinde Türk unsurların adlarını Türk kelimesi altında kullanmayarak onları atomize ettiği görülmüştür.¹³ Kars Ardahan ve Oltu'nun Osmanlı hâkimiyetinden Rus hâkimiyetine geçerken sahip oldukları İslam-gayrimüslim nüfus oranı % 20 iken birkaç içinde bu oran%50 olarak dengelenmiştir.¹⁴

Stratejik açıdan Kars'ın alınmasının ve sınırların Soğanlı'ya ulaşmasının yani Anadolu'ya açılan bir anahtar konumundaki bölgenin ele geçirilmesinin Rusya nezdinde çok önemli olduğu görülmektedir. Bununla birlikte bu bölgenin ele geçirilmesinde verilmiş olan kurbanların boşa çıkmadığı da anahtar konumdaki bölgenin Rusya egemenliğine geçmesi ile anlaşılmıştır.

Kars'ta merkezi idareyi tesis eden askerî valilik bir süre sonra Kafkas komutanlığı ile yazışmalar yapmak suretiyle Rusya'nın bölgede nasıl bir siyaset izleyeceğini öğrenmek istenmiştir.¹⁵ Bu doğrultuda köy muhtarlıklarının oluşturulması ve idare merkezlerinin kurulması önerilerini sunmak suretiyle bölgenin kendine özgü yapısından merkezî hükümeti haberdar etmiştir. Ordu komutanlığı muhtarlık idaresinin köylüler arasında çıkan ufak tefek sorunları çözmede aracı unsur olabileceğini kabul ederek bu konuda Kars valiliğini yetkili kılmıştır.

Kars'ta yer alan milis kuvvetlerin Çarlık Rusya'sı mahalli idare organlarına dönüştürülmesi de gerçekleştirilerek bir anlamda Rusya'nın bölgede kalıcı bir politika izleyeceğinin sinyalleri verilmiştir. Asayiş işlerini sağlayan polis gücünün yetkileri artırılmak suretiyle oblastta bulunan 300 kişilik milis kuvvetleri de onlara yardımcı unsur olarak tayin etmiştir. Kazak ve yerli Müslüman unsurlar-

¹³ Fahrettin, Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, I. Cilt, Işıl Matbaası, İstanbul, 1953, s 27.. Kars'ta yaşayan İslam-Türk Unsurlar, Truç, Azerbaycan Tatarları Karapapak ve diğer topluluklar Türkmen, Kürt olarak ayrıştırılmıştır. Khakhol, Dukhobor, Malakan, Nemis, Rum ve Polonez gibi Hristiyan unsurlarda Rus çatısı altında gruplandırılmışlardır. bk. Esin Dayı, **Elviye-i Selase'de Milli Teşkilatlanma**, Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınları, Erzurum,1997, s.8. Ayrıca III. Aleksandr döneminin Rusya'sı dindar, mistik ve hakiki Rus mantalitesi ile idare edilen muhafazakâr ve aşırı milliyetçi bir karaktere bürünmüştür. bk. Nadide Şimşir, **Rus Devleti Tarihi, XVI-XX. Yüzyıllar**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2010, s. 145

¹⁴ Abdullah Saydam, "Rusya'nın Kırım ve Kafkasya'yı İstilasında Uyguladığı Yöntemler", **İÜEF Tarih Araştırma Merkezi Tarih Dergisi**, Ayır Basım, İstanbul, 1996, s. 109

¹⁵ Yeni politika İstanbul büyükelçisi Nelikof tarafından Çar III. Aleksandr'a Boğazların ele geçirilmesi lüzumu ile birlikte Osmanlı Devleti üzerinde kurulacak baskı şeklinde aktarılmıştır. Bu politikayı hem Osmanlı müttefiki hem düşmanı sıfatları ile uygulayabileceklerini ifade etmiştir. bk. Mehmet Saray, **Türk –Rus Münasebetlerinin Bir Analizi**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2004, s. 161

dan devriye Kuvvetleri de oluşturmak suretiyle savaş dışı zamanlarda güvenliğin ve asayişin temini gerçekleştirmiştir askeri valilik bu unsurların idari görevler ile askeri vazifelerinin dışında bir takım yükümlülükler üstlenmelerini istememiş, onların sadece askeri talimler yapmasını uygun bulmuştur.

Oblastta hemen hemen her bölgesine ulaşacak şekilde sağlık ünitelerinin kurulması da askeri valiliğin planları arasında görülmektedir. Halk sağlığı açısından bu birimin kurulması zaruret taşımaktadır. Çünkü bölgenin Rus idaresine girmesi sonrası hijyen konusunda valilik nezdinde önemli raporlar hazırlanmış ve bu konunun ivedilikle çözülmesi istenmiştir. Köylerde kurulacak sağlık ünitelerinin tedavi merkezine dönüştürülmesi de valilik tarafından yapılacak işler arasındadır. Hem merkezi idarenin kırsal alandaki etki gücünü artırmada bu kurumdan yararlanılabilir hem de daha az masraf ile sağlık problemleri yerinde çözülebilir.

Oblast dâhilinde bulunan bölgenin adli ve hukuki işlerinin adil ve güvenli bir şekilde çözülebilmesi için hem personel sayısının artırılması gerekmiştir. Hem de bütçeden bu organizasyon için ek kaynaklar istenmiştir. Oblasta kurulan mahkemeler kamu düzeninin temininde çok önemli bir rol üstlenmiştir. Oblastta bulunan hapisanelerinde ıslahı gerekmiştir. Mahkûmlara eşit ve adil davranım için yeterli sayıda personel ve kaynak aktarımı sağlanmış ve yerli nüfusun da mahkemelerde Müslüman kadı aracılığı ile hak araması gerçekleştirilmiştir.

Oblastta noter vazifesini görecek bir büronun açılması ile birlikte ticaret ve kamu düzeni için gerekli olan bir birim oluşturulmuştur. Oblastın önemli bir nüfusunun Müslüman olması dolayısıyla müftülük benzeri bir yapılanma ile dini idare bir düzene kavuşturulmuştur. Bünyesinde kadıların bulunduğu müftülük Müslüman toplumun ihtiyaçlarını düzenlemiştir. Ayrıca kadılar oblastta bulunan mahkemelerde görev almak suretiyle Müslüman ahalinin davalarında İslami esasları uygulamışlardır.

Oblastta Rus idaresinin etki ve denetimini artırma yolunda okullar açılması ve Rus kültürünün bu unsurlara kabul ettirilmesi amaçlamıştır. Açılan okulların masraflarının köylüler tarafından karşılanması esası da getirilerek bir anlamda hizmetleri kendi yerel bütçelerinden finanse ettirmiştir.

Oblastta yaşayan Ortodoks inançlı ahalinin özel bir ilgiye maruz kaldığı görülmektedir. Şehir ve köylerde yaşayan Ortodoks tebaaya daha itinalı muamele gösterilmiştir. Oblast sınırlarında yaşayan farklı dinsel gruplar(Dukhobor ve Malakan) da benzer bir yakın ilginin mazharı olmuşlardır.

Rusya oblast valiliği üzerinden askeri harekâtlarını daha güvenli ve etkili bir şekilde gerçekleştirebilmek için bölgede bulunan eski yolların tamirine ve yeni yolların inşasına da büyük bir ehemmiyet vermiştir. Bu amaçla Ardahan-Ahılkelek yolunun tamamlanması gerçekleştirilmiştir. Bu yol Tiflis guberniyası ile Kars oblastının bağlantı güzergâhını oluşturduğu için önemlidir. Ardahan-Penek yolunun bitirilmesi de acil işler arasındadır. Ayrıca Ardahan- Ahıska yolunun ve Kars- Sarıkamış yolunun Ardahan-Penek yoluna bağlanması da bölgede gerçekleştirilecek askeri harekâtlar için önem taşımaktadır. Bu bağlantı yolunun güzergâhının Kızılgedik mevkisinden geçmesi stratejik açıdan gereklidir. Kars ile Kağızman arasındaki yolun tamamlanarak Nahcivan güzergâhına bağlanması gerekmektedir. Bu yolunda İğdır ile bağlantısı kurulmuştur. Rusya yol konusunda bu kadar ciddi ve büyük yatırımlar yapmak suretiyle Anadolu'nun bu stratejik bölümünden iç kesimlere yapacağı askeri harekâtları güvenceye almak ve ordusunu hızlı ve donanımlı bir şekilde transfer etmeyi planlanmıştır.

Kars oblastında inşa edilecek ilk kamu binaları hastane ve hapisane olmuştur. Oltu'da bir meslek okulunu da idarî personel yetiştirmek için hemen programa koymuştur. Ana yollar üzerinde konaklama tesisleri diyebileceğimiz hanlar inşa edilmesi de askerî valiliğin planları arasındadır. Gölbaşı mevkinde bulunan bataklığın kurtulması ve Kars içme suyu şebekesinin ıslah edilerek yeni bir yapıya kavuşturulması da vilayet için yapılan düzenlemelerdendir.

Kars oblastı Rus idare sistemine dâhil edildikten sonra 4 yıl süreyle alınmaya başlanan toprak vergisi geçici özelliğinden çıkarılarak Rus idare esaslarına göre oluşturulan bir vergi düzeni kurulmuştur. Yeni vergi düzeni ahalinin ödeme kabiliyetini fazla zorlamadan adil bir şekilde talep esasına dayanmaktadır.

Türk vergi sistemine göre % 2 oranında daha düşük bir vergi talep edilmiştir. Buğday, arpa vb. ürünlerden alınan bu verginin yinede ahali için külfet oluşturduğu görülmüştür. Oblast idaresi ahalinin ihtiyaç sahiplerine sıkıntılı zamanlarda nakdi yardım yapılması amacıyla yardım sandığı kurmuştur. Bu sandık Osmanlı idaresinin Menafî sandığına benzer bir şekilde oluşturulmuştur. Bu sandığın zamanla nakdi yardım olanakları azaldığından çözüm üretmek gerekmiştir. Bu amaçla köy yardım depolarının kurulması gerçekleştirilmiştir. Bu uygulamanın esasları ordu komutanlığına bildirilerek gerekli izinler alınmıştır.

II. Oblast'ın Genel Görünümü

Kars vilayeti Rus idaresine girdikten sonra Rus idarî gelenekleri doğrultusunda örgütlenmek suretiyle şehre Rus anlayışı yerleştirilmeye başlanmıştır. Bu

örgütlenme Osmanlı idarî uygulamalarının ahali için öngördüğü bir takım düzenlemeleri kaldırmak suretiyle ya da tamamen fonksiyon değiştirmek suretiyle uygulamaya konulmuştur. Rusya'nın askeri valilik idaresi özellikle şu konu başlıklarında yeni düzenlemelere girişmiştir.

1- Şehirleşme

1878 yılı sonbaharından itibaren Kars oblastının şehirleşmesi konusunda sıkıntılı bir sürece girdiği gözlenmiştir. Öncelikle şehri imar ve iskân konusunda yeniden örgütleyecek olan Belediye Meclisi kurulmuştur. 6 kişiden oluşan bu meclis seçimle belirlenmiştir. 3 Müslüman ve 3 Hristiyan üyeden oluşmaktadır. Meclisin başkanlığına en yaşlı üye seçilmiştir. Kent merkezinde bulunan Belediye Meclisi'ne ait bir mülkiyet bulunmamaktadır. Osmanlı hükümeti zamanında Belediye'nin gelirlerini mutasarrıf kendi inisiyatifi ile kullanmaktadır. Genellikle planlı bir gelir programı bulunmamaktadır. Bu nedenle Kars'ta meydana gelen idari değişim ile birlikte tamamen Osmanlı sisteminden farklı olarak bir Belediye Örgütlenmesine geçilmiştir. Kentte bulunan Polis gücü tamamen asayiş ile yetkilenmiştir. Şehir sokak ve caddelerinin aydınlatılması için 1878 yılında girişilin faaliyet tamamlanmış ve 6000 ruble harcanmak suretiyle kent meydanı ile birlikte sokaklar aydınlatılmıştır. Şehrin imar faaliyetlerinde de büyük bir değişim yaşanmıştır. Binaların yapım ve onarımları tamamlanmış, yeni kamu binaları inşa edilmiştir. 3000 rublelik bir bütçe şehrin imar sorunları için hazır tutulmuştur. Şehirleşme konusuna büyük önem veren Rus idaresi askeri valilik emrinde olan özel bir komisyon oluşturmuştur. Komisyonun 5 kişiden oluştuğunu ve bir üyesinin de Müslüman Kadı olduğu görülmüştür. 1878 yılı sonunda kurulan bu komisyonun başkanlığını ilk dönemde İsa Sultan Şahtahtinskiy isimli Azeri kökenli bir kişi yapmıştır.¹⁶ İlk dönem itibarıyla bu komisyon 14000 rublelik bir gelire şehirleşme faaliyetlerine hız kazandırmıştır.

Bu komisyonun çalışmaları neticesinde şehirdeki bütün kamu binaları askerî valilik mülkiyetine alınmıştır. Belediye idaresi, yeni kamu binalarının inşası için toprak satın alma yoluna gitmiştir. Bundan başka şehirde çıkan yangınlar için itfaiye örgütü oluşturulmuş ve atlı arabalar ile su tankları yapılmıştır. Şehrin su deposu tamir edilerek içme suyu temiz ve sağlıklı bir konuma kavuşturulmuştur.

¹⁶ Bu kişi 1851- 1894 yılları arasında yaşamıştır. Hem Şehir İdare Komisyon üyeliği yapmış hem de askerî valilik tarafından çıkarılan resmi bülten statüsündeki Kars gazetesinin editörlüğü görevini de üstlenmiştir.

Şehir meydanına bir park inşası da bu dönemde gerçekleşmiştir. Ayrıca sadece bayanlara hizmet veren bir hastane yapımına da bu dönemde başlanmıştır.

2- Mülkiyet Esasları

Kars oblastının Rusya'ya bağlanması sonrası bölgenin yerli Müslüman halkının önemli bir kesimi göç etmeye başlamıştır. Dolayısıyla göç eden Müslüman insanların mülkiyetleri hakkında hukukî kararlar alınması gerekmiştir. İstanbul antlaşmasının 7. maddesine göre göç edenlerin mülkiyetlerini daha önceden satmaları gereklidir. Göç nedeniyle Oblast idaresinin ilk valilerinden olan Tümgeneral Frankini konuyu iyi bilen uzmanlar arasından özel bir komisyon kurmuştur. Bu komisyonun adı Şehir İdare Komisyonudur. Bu komisyon daha sonra lağvedilmiş ve terk edilen toprakların mülkiyetlerini satışa çıkarma işleri, yeni satın alan kişiye satın alma evrakları düzenleme işleri başka bir idare tarafından düzenlemiştir. Komisyon ilk döneminde 361 adet satış belgesi düzenlemiştir. Bunların 267 adeti Kars, 16 adeti Ardahan, 24 adeti Kağızman ve 54 adeti de Oltu'da bulunan satış işlemlerinden kaynaklanmıştır.

3- Şehir Arazi Belirleme Komisyonu

Bu komisyon 1882 yılında askerî valilik bünyesinde kurulmuştur. 1884 yılında ordu komutanlığı tarafından yeniden örgütlenmiştir. Kars oblastında bulunan emlak ve arazi mülkiyetlerinin yeniden tesis edilmesi ve onaylanması işlemlerini bu komisyon yapmıştır. Bu komisyon Tiflis mahkemesinin kararı ile sivil davalarda da yetkili kılınmıştır. Ayrıca oblast dışındaki davalarında çözümünde rol almıştır. Bu konularda mahkemenin birtakım esaslar dâhilinde komisyona yetki verdiğini görmekteyiz. Bu konular şunlardan oluşmaktadır.

- a- Mülkiyet süresine göre (3 şahit gereklidir)
- b- Babadan oğula geçme esasına göre
- c- Tanık ifadeleri ve mahkeme kararlarına göre
- d- Kars şehir bayındırlık düzenleme komisyonu raporuna göre
- e- Satın alma evraklarına göre
- f- Tapu senetlerine göre

4- Ahalinin Tarımsal Üretimi

Kars arazisi oldukça verimli topraklara sahiptir. Düzlük arazidir. Ancak rakımı yüksektir. Dört bir çevresinde ovalar bulunmaktadır. Farklı tarım ürünleri yetiştirilebilmektedir. Kağızman, Oltu ve Posof'ta ahali bahçecilikle uğraşır. Tarım bölgenin genel geçim kaynağıdır. Çok fazla ürün alınabilir. Elde edilen fazla ürünler ile civar kasaba ve kentlerde beklenebilir. Oblasta bağlı okruglardan Şüregel'de yetiştirilen buğday Rusya'ya dahi gönderilmektedir. Bölgenin tahıl, ot ve saman bakımından zengin bir varlığı bulunmaktadır.

a- Toprak İşletmeleri

Daha çok buğday üretimi yapılmaktadır. Toprak türleri farklıdır. Aras Ovası killidir. Soğanlı'nın doğu kesimleri kara topraktır. Kalınlığı 35 cm civarındadır. Toprak üzerinde büyük ve küçük taşlar bulunmaktadır. Bu toprak türleri işlemek için çok uygundur. Kars bölgesinin 503.741 hektarlık arazisi bulunmaktadır. Otlaklar ise 708.441 hektardır. Orman sahası 111.775 hektar, bağ ve bahçeler ise 1587 hektar, verimsiz arazi miktarı ise yaklaşık 345.296 hektar kadardır. Arazi nöbetleşe sistem ile ekilmektedir. 2 yıl üst üste ekilerek ertesi yıl dinlendirilmektedir.

b- Tarım Araçları

Modern tarım aletlerine daha çok Hristiyan ahali sahiptir. Nadiren İslam köylüleri de kullanmaktadır. İslam ahali daha çok geleneksel saban tarımını yapmaktadır. Oblast sınırları içinde 35.213 aile tarım dışı faaliyetlerle uğraşmaktadır. Şehirde 4258 adet modern tarım aleti bulunmaktadır. Bunlardan pulluk 2476 adet, biçerdöver 461 adet, at tırmığı 270 adet, ot presleme makinesi ve patos 1025 adet, mibzer ise 26 adettir. Bunların oblast bünyesindeki okruglardaki dağılımı ise şöyledir. Kars Oblast 3654, Ardahan 432, Kağızman 162, Oltu 10 adettir.

c- Hayvancılık

Buğday üretimi yanı sıra ahalinin ikinci geçim kaynağı hayvancılıktır. Önemli bir geçim kaynağıdır. Ardahan okrugunun Göle, Çıldır ve Ardahan merkez kısımlarında, Kars okrugunun Akbaba ve Zaruşad yaylalarında bol miktarda hayvan otlatılmaktadır. Oltu ve Kağızman'ın bazı yerlerinde yaylalara çıkılarak hayvanlar yetiştirilmektedir. Bütün oblast arazilerinin % 40'ı yayla arazisidir. Otlak olarak kullanılmaktadır. Bu miktar yaklaşık 700.000 hektar büyüklüğündedir.

d- Koyunculuk

Genellikle koyunculukla Kürtler uğraşmaktadırlar. Son dönemde diğer ahalinin de koyunculukla uğraştığı görülmüştür. Osmanlı döneminde Kürtlerin daha fazla koyunu bulunmaktaydı. İşgal sonrası Kürtler Osmanlı topraklarına göç etmişlerdir. Kürt koyunları iyi et ve süt vermektedir. Sütleri günlük olarak kullanılmaktadır. Bu koyunların cüsseleri küçük idi. Ayrıca peynir yapılırdı. Bu peynir inek peynirinden daha kalitelidir. Koyunların yünleri ise satılırdı. Koyunculüğün geliştirilmesi için gen merkezi kurulmuştur. Yerli Müslüman ahalide bunu kabul etmiştir. Hayvan ırklarının ıslahı için özel komisyonlar kurulmuştur. Müslüman ahalide bu faaliyetlere destek vermiştir.

Kars bölgesinde 1911 yılı itibari ile 300 bin kadar büyükbaş hayvan bulunmaktadır. 130 bin kadarı Ardahan округunda, 90 bin civarı Kars, 55 bin civarı Kağızman ve 25 bin civarı ise Oltu'da yetiştirilmiştir.

Küçükbaş hayvan sayıları ise 600 bin civarındadır. 200 bin Ardahan, 150 bin Kağızman, 145 bin Kars ve 55 bin kadar da Oltu'da yer almaktadır. Yerli ahalinin hayvansal ürünlerden elde ettiği gelir 1911 yılı itibariyle 400 bin ruble tutarındadır.

e- Ankara Keçisi

Bölgede bir kaç yerde yaygındır. Güzel yünleri vardır. İnce tüylü yünü ile birlikte güzel et ve süt vermektedir. Ankara keçisi işgal sonrası yetiştirilmeye başlanmıştır. Kars oblastına yerleştirilen Rumlar bu faaliyeti başlatmışlardır. Bu Rumlar Sivas bölgesinden gelerek bölgeye yerleşmişlerdir. Ankara keçisini de bölgeye onlar getirmişlerdir. Bu bölgeye keçi sürülerini getiren iki kardeş Jakob ve Fedor Kilciyev isimli iki rumdur. Jakob'un 300 keçisi ve 100 koyunu bulunmaktadır. Fedor'un ise 200 keçisi ve 80 koyunu bulunmaktadır. Bu iki kardeş keçilerini otlatmak için Aras nehri kıyılarındaki Kağızman Mihitar kışlağını 12 yıllığına kiralamışlardır. Kilciyev kardeşlerin Sarıkamış Sofu Ali köyünde 200 adet keçisi bulunmaktadır. Bunun 60 tanesi Jakob'a, 40 tanesi Fedor'a kalan 100 adeti ise köylülere aittir.

f- Atçılık

Bu bölgede çok önemli bir uğraştır. Hem tarım üretiminde hem askeri işlerde kullanılmıştır. Kars oblastında atçılık taşıma işlerinde gelişmiştir. Bölgede 3 tür at vardır. Bunlar Türk, Kürt ve Rus atlarıdır. Osmanlı döneminde her sancakta

hazine tarafından masrafları karşılanan 3 erkek damızlık at yetiştirilirdi. Coğrafi yakınlık nedeniyle Kürt atları ile Arap atlarının ırkî karışımları olmuştur. Bu atlar orta boylu küçük güzel kafaları ve büyük gözlere sahiptir. Kürt atları çok çevik ve hızlıdırlar. Türk atları ise çeşitli cinslerin karışımından oluşmuştur. Küçük gövdesi ama uzun boyludurlar. Türk atı daha uysal ve daha dayanıklıdır. Onlar genellikle rahvan olarak kullanılırdı. Türkler ve Kürtler atlara çok iyi bakarlardı. Türkler atları iğdiş etmezlerdi. Osmanlı döneminde bölgede 15000 civarında at bulunuyordu. İşgalden sonra sayısı artmıştır. 1892 de 21500 ve 1911 yılında ise 29225'e ulaşmıştır. Bu atların 18118 tanesi yetişkin at, 7100 tanesi yaşına varmamış at, 4007 tanesi ise tay'dır. At yetiştirilen haralar bulunmamakla birlikte Zaruşad'da at çiftliği bulunmaktadır. Bu bölgede iki kişinin cins atları bulunuyordu. Bu kişilerden Kars Gümrü'de yaşayan Agalo Aleksandrov'un 5 tane erkek 46 tane dişi ve 66 adet de tay'ı bulunmaktadır. Milis Çavuşu Kurban Efendi'nin ise 2 erkek, 50 dişi ve 16 adet tay'ı Karabağ cinsinden idi. At ırkını geliştirmek için Tiflis Devlet At Çiftliği'nden damızlık atlar getirilmiştir. Ancak bu girişimler yetersiz kalmıştır.

g- Peynircilik

Peynir ve yağ üretimi bölgede çok hızlı gelişmiştir. Peynir üretiminde ilk adımı İsviçreli Rus tebaası başlanmıştır. Son dönemde peynir ve yağ üretimi Rus toplulukları arasında da yaygınlık kazanmıştır. Bu gruplar Rusya'nın iç kesimlerinden getirilerek. Kars oblastına yerleştirilmişlerdir. Genellikle Dukhoborlar bu işlerle meşgul olmuşlardır. Oblastta Ruslara ait süt fabrikaları bulunmaktadır. İsviçre peyniri denilen peynir üretimi yapılmaktadır. Bu peynirler Odessa ve Petersburg ve Moskova'da dahi satılmaktadır. 1911 yılı itibarıyla üretilen peynir ve yağ miktarları şöyledir.

Yağ 6946 pud* 15 ruble= 104.190

Peynir 12964*12 ruble= 155.190

Kars oblastı bünyesindeki köy okullarında üretimi artırmak için peynircilik mesleği öğretilmeli ve kalitesini artırarak pazarlama olanaklarına girilmesi gerekmektedir.

5- Buğday ve İaşe Anbarları

Oblast'ta iaşe ve buğday anbarları kurulmak suretiyle toprak altında yiyecekleri uzun süre saklayabilme gerçekleştirilmiştir. Köy muhtarları ve azaları bu

işi yapmakla yükümlü kılınmışlardır. Kıtık yıllarında bu depolardaki ürünler kullanılmıştır. Bunun yanı sıra yardım sandıkları da oluşturulmuştur. Bu sandıklara buğday vermek nakit para vermektten daha kolay olmuştur. Ahalinin bu sandıklara ödeme gücü oranında katkıda bulunması istenmiştir. Bu yardım sandıkları için bazı kriterler belirlenmiştir.

Bunlar şöyledir.

a- Sandığa her yıl verilecek buğday miktarı bellidir, karşılığı nakit para da verilebilir.

b- Bu yardım sandığına 1883 yılında alınan karar doğrultusunda oblastın bütün ahali 16 yıl boyunca katkıda bulunmuştur. Tarım ile uğraşmayan ahali ise 20 yıl süresince 15 kapık ödemek suretiyle sandığa katkı yapmışlardır.

6- Yardım Kasası

Osmanlı dönemindeki Menafi sandığından esinlenmiştir. General Frankini'nin valiliği sırasında kurulmuştur. Ahali bu kasaya gelirlerinin % 2'sini vermekle yükümlü kılınmıştır. Buğday, yulaf ve arpa gibi ürünler üzerinden belirlenmiştir. 1911 yılı itibariyle bu sandıkta toplanan meblağ 204.666 rubleye ulaşmıştır. Bu kasadan ihtiyaç sahiplerine borç olarak para da verilmiştir. Sandığın gelirleri %2 oranındaki pay ile borç faizleri ve alınan bir takım ceza gelirlerinden oluşmaktadır.

7- Vergiler

Osmanlı dönemindeki vergi sistemi işgalden bir müddet sonra da devam ettirilmiştir. İşgalin ilk yıllarından sonra kurulan Rus idare modeli çerçevesinde 1884 yılında toplanan vergi miktarı yaklaşık 277.696 ruble civarındadır. Osmanlı vergi sistemi yanlışlıklar yapmaya müsait olduğundan çok acil bir şekilde Rus sistemine geçilmiştir. Eski sistemin köylü üzerinde psikolojik baskı oluşturduğu ve moralini bozduğu iddiaları üzerinde durulmuştur.

8- Tıp ve Sağlık

Kars oblastının havası çok sağlıklıdır. Hijyenik ortam olmamasına rağmen fazla hastalık ve ölüm olayları görülmemektedir. Bulaşıcı hastalıklar pek bulunmamaktadır. Genellikle bu hastalıklar dışarıdan gelmiştir.

Şehre dışarıdan gelenler iklime çok çabuk uyum sağlamışlardır. Hastalıkların büyük kısmı hijyen olmayan durumlardan kaynaklanır. Ateşli hastalıklar Aras ve Oltu civarında görülmüştür. Bunlarda genelde ağır geçmez. Nadiren ölüm olayla-

rı da görülmüştür. Sivrisinek ısırığından kaynaklanan bazı mikrobik hastalıklara da sıkça rastlanmıştır.

Kullanılan evlerin dar ve havasız oluşu hijyensizlik nedenini oluşturur. Elbiseleri kirli olduğundan hastalıklara kolay yakalanırlar. Göçmenlerde hastalıklar daha azdır. Vücutları iklim koşullarına daha alışık ve dayanıklıdır. Çocuk hastalıkları fazla değildir. Difteri, kuduz, kızıl, çocuk boğulması, dil yutma gibi hastalıklar çok nadir görülmüştür. Güney Kafkasya'da bu hastalıklar daha yaygındır. Mide, bağırsak, göz ve kaşıntıya bağlı hastalıklar sık görülmektedir. Bu hastalıkların sebebi daha çok yıkanmamış meyve ve sebzelerden kaynaklanır. Yerli Müslümanlar toprak evlerde yaşadıkları için şömine ve Ocak dumanları göz hastalıklarına yakalanmalarına neden olmaktadır. Toprak evlerin tozları da göz hastalıklarına sebebiyet vermektedir. Genellikle hypermia, göz kataraktı, trohoia gibi hastalıklar bölgede nadiren görülmektedir. Hastanelerde hasta kayıt sistemi henüz kurulmamıştır. Hristiyan topluluklar içinde Ermeniler arasında doğum ve ölüm kayıtları daha düzenli yapılmıştır. Müslümanlar ve diğer Rus topluluklarında nüfus kayıt sistemleri henüz bir düzene kavuşmamıştır. Köylerde sağlık ocakları açılarak hastalıklar ile mücadele yolunda daha etkili adımlar atılmıştır.

9- Veteriner -Hayvan Sağlığı

Oblastta genelde koyun hastalıkları yaygındır. Yem azlığı kış aylarının uzunluğu hayvan teleflerinin nedenini oluşturmaktadır. Hayvanlar için fazla yem elde edemedikleri için güz aylarında da otlatma yapılıyor; bu durum koyunların üşmesine neden oluyordu. Kış aylarında da yarı aç tutuldukları için akciğer ve bağırsak hastalıkları sık görülüyordu. Bunun yanı sıra koyunların karaciğerlerinde bazı böcek hastalıkları ile büyükbaş hayvanlarda da veba örnekleri görülüyordu. Hastalıkları önlemede şu metotlar kullanılmıştır:

Toprağın henüz çözülmediği meralarda hayvanlar otlatılmamıştır.

Pis suların içilmemesi sağlanmıştır.

Temiz ahırlarda kışlatılmaları sağlanmıştır.

Hayvan gübresi bulunan yerlerde hayvanlar otlatılmamıştır.

10- Okullar - Halk Eğitimi

Genellikle eğitim yoluyla yerli Müslüman unsurlar denetim altında tutulabilmiştir ve Rus İmparatorluğuna bağlanmıştır. Kars oblastının silah gücüyle Rusya'ya bağlanması yeterli olmamıştır. Manevi yönden de Rusya'ya bağlanma-

ları eğitim yoluyla gerçekleştirilmiştir. Diğer Asya topraklarında yapıldığı gibi Müslüman unsurları merkezi idareye eğitim yoluyla bağlamak devletin stratejisi olmuştur. İngiltere ve Fransa'nın Afrika'daki uygulamaları bu bölgede tatbik edilmiştir.

Oblastın Ermeni ve Rum unsurları eğitime yatkındırlar. Burada okulların açılması ve yaygınlaştırılması gerçekleştirilmiştir. Rus okullarıyla birlikte köylerde meslek okulları açılmıştır. Bu okullar köylüler tarafından finanse edilmiştir. Okulların eğitimleri Rusçadır. Ortalama 300 rublelik yıllık masrafları devlet tarafından karşılanmış yıl içinde oluşan masraflar köylüye yüklenmiştir. Köy meslek okulları başlangıçta tek sınıflı olarak eğitime başlamıştır. 700 rublelik yıllık masrafının 400 rublesini köylüler karşılamışlardır. Okulun öğretmenleri dışında hizmetlileri de bulunmaktadır. Ayrıca okullarda ısıtma ve aydınlatma sistemleri kurulmuştur. Kağızman, Horasan, Nahçıvan okruglarında bu tür okulların açılması çalışmaları başlatılmıştır. Karakurt ve Digor köylüleri de tek sınıflı okul açılması talebinde bulunmuşlar hatta okul binasını kendilerinin yapacaklarını taahhüt etmişlerdir. Oltu okrugunda bir köy okulu açılmış ve 400 rublelik masraf köylülerce karşılanmıştır. Yine nüfusun yüzde kırkı Rum olan Soğanlı köyünde de bu tür bir okul açılmıştır. Kars okruguna bağlı Bölükbaşı köyünde de Rumlar yaşamaktadır ve onlar da devletten 400 rublelik yardım alarak bir okul açma girişiminde bulunmuşlardır.

a- Kars Şehri Erkek Okulu

8 Kasım 1880 yılında açılmıştır. 1872 yılında Rusya eğitim bakanlığı tarafından alınan karar doğrultusunda faaliyete geçmiştir. Bu karar şehir meslek okullarıyla ilgili karardır. İlk başlarda iki ayrı sınıftan oluşmuştur. Üç farklı meslek üzerine eğitim vermiştir. Hazırlık sınıfı statüsünde bir sınıf da oluşturulmuştur. Her bir sınıfta 7 ayrı alan bulunmaktadır. Çünkü eğitim 7 yıllık bir müfredata dayanmaktadır. Beşinci yılında 29 kişi mezun olmuştur. Okul başlangıçta ahşap bir binada eğitime başlamıştır. Eski Türk mimarisi tarzında iki katlı bir binadır. Odaları nem almaya müsaittir. Bina alçak yapıdadır ve düzgün duvarlara sahip değildir. Dar pencerelidir. Kapısı yüksektir. Üst katı daha aydınlıktır. Burada sınıflar, kütüphane ve okul müfettişi odası bulunmaktadır. Alt katta ise büyük sınıflar bulunur ancak bu odalar nem almaktadır. Bu binada eğitimin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi imkânsız görülmüştür. Oblastın askerî valisi Grossman bu durumu düzeltmek için ordu komutanlığı nezdinde girişimlerde bulunmuştur. Okul yeni dönemde başka bir binaya taşınmıştır. Bu bina 26.000 rubleye satın

alınmıştır. 2 katlı bir binadır. Temeli oldukça sağlamdır. 11 adet aydınlık ve geniş odaya sahiptir. 4 oda sınıflara ayrılmıştır. 3 oda ise müfettiş odası olarak kullanılmıştır. 1 oda kütüphane ve fizik laboratuvarı olarak diğer odalar ise malzeme deposu olarak kullanılmıştır. Bina iki uzun koridora sahiptir. Koridor sonunda büyük dinlenme salonları yer almaktadır. Dinlenme salonunda büyük pencereler yer almakta ve güneşlenmeye müsaittir. Okul geniş bir avluya sahiptir. İki yanı duvarla çevrilmiştir. Üçüncü yönü ise tamamen açıktır. Açık olan taraf bir uçuruma bakmaktadır. Çocuklar için tehlike arz eden bir görünümü vardır. Hatta uçurumun dibinde bir barut kuyusu da bulunmaktadır.

Okul zengin bir kütüphaneye sahiptir. Her yıl yeni çıkan kitaplar kütüphaneye gönderilmektedir. Kütüphanede bulunan kitap sayısı 606 farklı branşta 1280 cilttir. Bunların değeri 1733 rubledir. Bunun dışında eğitimde kullanılan 296 farklı branştan 485 ciltten oluşan bir katalog bulunmaktadır. Bunların değeri de 301 ruble tutmaktadır. Fizik laboratuvarında 111 adet alet bulunmaktadır. Bunların değeri 546 rubledir. Farklı eğitim kitapları da yer almaktadır. Bu kitaplar kütüphaneye kayıtlı değildir. Bunlar 1381 adettir. Değerleri ise 410 rubledir.

b- Kars Şehri Bayan Okulu

Üç farklı eğitim dalında faaliyet göstermiştir. Okulda 6 farklı meslek bölümü yer almıştır. Okul 1880 yılında açılmış ancak 1885 yılında organize edilerek eğitim faaliyetine başlamıştır. Eski okul binası özel mülkiyet olmasına rağmen eğitim için uygun değildir. Bu nedenle farklı bir binaya taşınmıştır. 1886 yılında eğitim talebinde bulunanların sayısı oldukça fazla olduğundan yeni bir binaya taşınması zaruret halini almıştır. Yerel aydınlar¹⁷ ve Müslümanlar yeni bina inşası için ortak karar almışlardır. Bayan eğitimini zaruri gören yerel aydınlar okul binası için vergilerden pay ayrılmasını önermişlerdir. Şehre getirilen ürünlerden alınacak payın okul masraflarına ayrılması düşünülmüştür. Osmanlı zamanında ki ihtisap vergisinin benzeri bir vergi olarak alınan pay ilk beş yılda şu şekilde dağılım göstermiştir:

¹⁷ Müslüman din adamı ve aydınlarının, Müslümanların moderne eğitim almalarında ve Ruslaştırılmalarında kullanılabilecekleri konusunda Rus Türkologlar ve oryantalistler bir tartışma içerisindedirler. Türkler arasında milli bilincin gelişmesine orta öğretim ve yüksek öğretimde verilen Avrupa-Rus eğitiminin neden olduğunu Rus-Türk okullarının sınırlandırılması gerektiğini düşünenler bulunmaktaydı. bk. Kezban Acar, **Rusya-Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 296

1885’de 6323 ruble, 1886’da 7490 ruble, 1887’de 7200 ruble, 1888’de 7200ruble ve 1889’da 7151 ruble.

Toplamda 35.364 rublelik bir kaynak okul harcamaları için vergilerden ayrılmıştır. Bina yapımına 1886 yılında başlanmış ve 1887 yılında tamamlanmıştır. İki katlıdır. Şehrin en güzel binalarından birisidir. Bundan başka teçhizat ve mobilya ile donatılmıştır. Geniş bir salona sahiptir. Bu salonda tiyatro, konser ve dans gösterileri yapılmıştır. Bu salonlarda gerçekleştirilen faaliyetlerden alınan ücretlerde okulun masraflarında kullanılmıştır.

11- Adliye ve Hukukî Konular

Oblastta askeri mahkemeler dışında halk mahkemeleri de vücuda getirilmiştir. Yerli adetlere göre de kararlar alınmıştır. Alınan kararların genel kanunlara uygunluğu aranmıştır. Mahkeme üyeleri ortak karar alırlardı. Mahkeme üyeleri iyi eğitim almış kişiler değildir. Alınan kararlar bu nedenle her zaman hukuki değer taşımamıştır. Bazı sıkıntılar çıkması üzerine ahali bu mahkemelerin kaldırılması talebinde bulunmuştur. Oblasta bağlı okruglarda da mahkemeler yer almaktadır. Bu mahkemelerin almış olduğu kararlar Kars merkezindeki bir Temyiz mahkemesi ile nihai karara bağlanmıştır.

Sonuç

1877 yılı itibariyle Rus hâkimiyetine geçen Kars ve Ardahan sancaklarından Ruslar Kars oblastını oluşturmak suretiyle Kafkasya bölgesini bir demiryolu ağı ile Moskova’ya bağlayacak planı harekete geçirmiştir. Bu plan çerçevesinde İran ticareti dahi Anadolu üzerinden alınarak Batum ve Güney Kafkasya eksenine kaydırılmıştır. Bu plan dâhilinde bölgedeki gayrimüslim unsurlarla mezhepsel ve ırksal bütünleşmeler gerçekleştirilmiştir. Kars oblast’ını 40 yıl boyunca Anadolu topraklarının anahtarı olarak gören politika temelinde etnik ve dinsel demografinin yeniden ele alındığı gözlenmiştir.

Ayrıca şehir, modern bir Rus kentine büründürülerek doğal güzellikleri ve zenginlikleri ile göz kamaştıran gözde bir mekân haline getirilmiştir. Kafkas politikasının Rusya’nın uzun soluklu projelerinden olduğu gerçeği de bu vilayet ile ilgili yapmış oldukları sosyal ve ekonomik düzenlemelere işaret etmektedir.

KAYNAKÇA

Gürcistan Devlet Arşivi Simon Esadze Özel Koleksiyonu,

1438/1/75(1883-1898)

1438/1/73(1911-1912)

1438/1/323(1898-1910)

Salname-i Vilayet-i Erzurum, Yıl 1293(1876-1877)Acar, Kezban, **Rusya- Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.Allen, E.D, Paul, Muratoff, **Türk Kafkas Sınırındaki Harpleri Tarihi, 1828-1921**, Ankara, 1961.Baddeley, F. John, **Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil**, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1996.Dayı, Esin, **Elviye-i Selase'de Milli Teşkilatlanma**, Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınları Erzurum, 1997.Emecen, Feridun, “ Çıldır Eyaleti” Maddesi, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C 8, İstanbul, 1993, s. 300-301.İlgürel, Mücteba, “Rusların Doğu Anadolu Siyaseti”, **İÜEF Tarih Araştırma Merkezi Tarih Dergisi**, S 35 Ayrı Basım, İstanbul, 1994, s.167-176.Kırzioğlu, Fahrettin, **Kars Tarihi, I. Cilt**, Işıl Matbaası, İstanbul, 1953._____, “Kars” Maddesi, **MEB İslam Ansiklopedisi**, C 6 s. 362-363.Kuran, Ercüment, “Rusya'nın Kafkasya'yı İstilasına Karşı Osmanlı Siyaseti, (1856-1876)” **İÜEF Tarih Araştırma Merkezi Tarih Dergisi**, Ayrı Basım, İstanbul, 1996, s.147-152.Ortaylı, İlber, “Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars” **İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi**, S 9, 1978, s.343-362.Saray, Mehmet, **Türk –Rus Münasebetlerinin Bir Analizi**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2004.Saydam, Abdullah, “Rusya'nın Kırım ve Kafkasya'yı İstilasında Uyguladığı Yöntemler” **İÜEF Tarih Araştırma Merkezi Tarih Dergisi**, Ayrı Basım, İstanbul, 1996, s.93-115.Şimşir, Nadide, **Rus Devleti Tarihi, XVI. - XX. Yüzyıllar**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2010.Uğurlu, Ö. Andaç, **Türkiye'nin Parçalanması ve Rus Politikası, (1914-1917)**, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2004.

“TÜRKİSTAN” VE “KIZIL BAYRAK” GAZETELERİNDE 1920-1924 YILLARINDA YAYINLANAN TÜRKİYE, ATATÜRK, AZERBAJCAN KONULU YAZILAR

TAHİR KAHHAR*

Özet

Bildirimiz kongre teması olarak tavsiye edilen “Atatürk ve Atatürk Türkiyesi'nin Kafkasya ve Çevresinde Algılanışı” konusuyla ilgilidir.

“Türkistan” تورکستان gazetesinin 1923 yılındaki 179.sayısında “Türkiye’de” başlığı altında 3 haber basılmıştır. Birincisinde İstanbul’un boşatılmasının sona erdiği, ikinci haberde Türkiye’nin Rusya’dan tahıl satın alacağı, üçüncü haberde ise Azerbaycan’ın karayağ-petrol şirketinin Bursa şehrinde düzenlenecek fuara katılacağı anlatılmıştır. “Türkiye’nin başkenti – Ankara” (189. sayı) makalesi neden İstanbul gibi bayındır ve güzel şehiri bırakılarak hükümetin Anadolu’ya taşındığı, Ankara’nın başkent yapıldığı konusundadır. Makalede “1700 yıldan beri Türkiye Devleti’nin devamı ve müdafaası için çalışan, kanını akıtmış olan Anadolu Türkleridir, bugünlerde de onu diriltirmiş olanlar da yine onlardır” diye yazılmaktadır. 1923 senesinin 18 Kasım’ında yayımlanan “Şark Türkiye Cumhuriyetinde” makalesinde Türkiye Millet Meclisi’nde devleti cumhuriyet diye ilan edilen Kanun-ı Esası kabul olunduğu, Reis-i cumhur Mustafa Kemal Paşa yeni hükümet kabinesi düzenlenmesinde İsmet Paşa’yı görevlendirdiği yazılmıştır. İşte gazetenin her bir sayısında Türkiye Cumhuriyeti ile ilgili haberler ve makaleler basılmıştır. M., Millet Meclisi’nde Yusuf Kemal’in Londra’ya sefir olarak tayin edildiği, 12 Aralık’ta sabık sultanın taraftarlarından Tan ve İkdam gazetelerinin başyazarlarının hapsedildiği, başka bir haberde ise Anadolu tren yollarını hükümetin satın alacağı, yeni tramvay yolları ve demir yollarının yapılacağı bildirilmiştir. Ayrıca Türkiye’nin Polonya, Rusya, ABD ile ticari ve başka ilişkileri de açıklanmıştır. 20 Ocak 1924’te “Türkiye’de” makalesinde Cumhuriyet’e ve Mustafa Kemal Paşa’ya karşı olan gizli bir örgüt-

* Doç.Dr., Emekli Öğretim Üyesi, Özbekistan, tahirkahhar@mail.ru

ün mahkemesinin başlatıldığı, Ankara Valisi Abdulkadir ve İstanbul temsilcisi Şükrü'nün da örgüt içinde olduğu vurgulanmaktadır. Gazetenin 214 sayısında "Genç Türkiye'nin Şimdiki Durumu", "Türkiye Millet Meclisi'nin Kararı" makaleleri de bildiride geniş bir tarzda ele alınacak, onların tarihi ve toplumsal önemi açıklanacaktır.

Gazetenin 14 Ocak 1924 tarihli sayısındaki "Türkçe 'Komünist'in 1000. sayısı" makalesi çok ilginçtir. "Komünist" gazetesinin 1000.sayısı 31 Aralık'da basıldı", diye yazılırken, Moskova, Fransa, Almanya, Mısır, İran ve Türkiye'den tebrikler alındığı vurgulanmaktadır. Sovyetler döneminde elli yıldan fazla bir zamanda Türk sözü ve Türklük aleyhinde çalışılan, Türkistanlıları Özbek, Kazak, şeklinde yapay millet ve devletler yaparak, senler türk değilsin, siyaseti yürütüğünü biliyoruz, bu bakımdan bakıldığında, burada "Baku'da yayınlanmakta olan Türkçe gazete" konusu çok önemlidir.

"Kızıl Bayrak" قزل بايراق gazetesinde 1921 y.13 Şubat'ta yayımlanan "Türk Halkları Komünistlerinin Toplantısı" makalesinde Sovyetler Rusyası'ndaki Türk halkları komünistlerinin ortak iş yapmaları için bir kurum teşkil edileceği; Azerbaycan, Türkistan Kazakistan, Başkurdistan, Tataristan, Terek vilayeti, Dağıstan ve Sibirya'dan gelecek temsilcilerin Moskova'da toplanacağı bildirilmiştir. İşte o 1921'lerde Türk halkları varlığından resmî devlet gazetesinde yazılmaktadır, bu da çok önemlidir. Aynı gazetenin 1.sayfasında basılan "Kemalcilerin İşleri" haberinde Kemalcilerin İzmir ve Bursa'daki asker sayısını yüz bine ulaştırmaya ve Yunanlara karşı savaşmaya karar verdikleri vurgulanmıştır. Bildiride bu gibi haber ve makaleler, özellikle "Kemal Paşa'nın Tebriği" gibi makaleler derin tetkik edilecektir. Genellikle 9 Haziran 1922'de 2-3 sayfa basılan حالدا قانداي تی تورکیة حوکومة تی "Türkiye Hükümeti Nasıl Durumda" başlıklı makele ve onun 4 Temmuz'da yayımlanan devamı geniş olarak ele alınacak, onun Türkistanlılara Türkiye ve Atatürk'ü tanıttığındaki tarihi değeri ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Cumhuriyeti, Mustafa Kemal Paşa, Azerbaycan, Türkistan, Türk Halkları.

(Özete EK olarak Türkistan ve Kızıl Bayrak gazeteleri sayfalarından örnekler: - Türkistan 214. sayısında "Yaş Türkiyaning hazırlığı halı", "Türkiye Millet Meclisi'nin Kararı" - Kızıl Bayrak gazetesindeki makale "Kamal Paşa'nın Tabriği".)

Türkistan” ve “Kızıl Bayrak” gazetelerin Türkistan ASSR, yani Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti hükümetinin resmi neşirleridir. Çarlık Rusyası 1870’te Kokand Hanlığı topraklarını işgal ederek Türkistan vilayeti-ni kurmuştu; Bolşevik ihtilâlinde sonra Sovyetler Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’ni kurmuşlar. 1918-1924 arasında yaşayan bu hükümetin Anayasasında devlet dili Türkçe olarak belirlenmiştir. Bu çok önemli detaydır. Sovyetler 1924’te bu devleti de parçalayarak Özbekistan, Kazakistan ve başka cumhuriyetleri kurmuşlar, Özbekçe, Kazakça devlet dili olmuş ve eskiden devlet dili sayılan Türkçe yasaklanarak unutturulmuştur. Bunun bir müstemlekecilik si-yaseti olduğunu ayrıca vurgulanması lazım.

İşte Türkistan Muhtar devletinin “Türkistan” ve “Kızıl Bayrak” adlı bu resmi gazetelerinde Türkiye Cumhuriyeti ve onun mimarı Mustafa Kemal Paşa, Azerbaycan devleti, genellikle Türk dünyası, Müslüman âlemi konusuyla ilgili haberler ve makaleler sürekli yayınlanmıştır. Burada o yazıların bazıları ile tanışarak, onların özellikleri ve tarihî önemini ortaya koymaya çalışacağız.

“Türkistan” gazetesinin 1923 yıl 18 Kasım, 1346 hicri 10. Rabialahir, 198 sayısında, 1.sayfada Şark başlığı altında üç haber yayınlanmıştır. “Türkiye Cumhuriyeti’nde” başlıklı haberin özelliği Türkiye’nin Cumhuriyet diye ilan edilmesi ve bunun Anayasaya bağlı bir esaslı karar olduğudur. “‘Kanun-i Esasi’ Kabul Edilmiştir” denilen haberde şunlar yazılmıştır: “Ankara Türkiye Millet Meclisi Türkiye’yi Cumhuriyet diye ilân edilen Anayasayı kabul etti. Reis-i cumhur, yeni hükümet kabinesi kurmak vazifesini İsmet Paşa’ya yükledi. Yeni Anayasaya göre Reis-i cumhur Millet Meclisi’nde, Mebuslar Kurulu’nda da başkanlık yapabilir. Millet Meclisi kanunlar çıkarmak ve onların icra edilmesini sağlamak hukukuna sahiptir.

İsmet Paşa tarafından 13 adaydan oluşmuş bir yeni hükümet kabinesi düzenlenmiştir.”

Gazetenin işbu sayfasındaki “Mustafa Kemal’i Tebrik” haberinde yazıldığına göre: “Rusya sefiri yoldaş Sürits Reis-i cumhurluk vazifasile Mustafa Kemal Paşa’yı tebrik etti. Mustafa Kemal Paşa iki devlet arasında dostluk ilişkilerini kuvvetlendirmeye önem vereceğini bildirmiştir.”

Başka bir haberde ise, “Ankara Türkiye Hükümetinin ilgili makamları tarafından Tarm Bakanının yazılı fikirleri öğrenildi ve iktisadî işleri yola koymak için dışarıdan ecnebi uzmanları çağırılmaya karar verildi.”

Gazetenin aynı sayfasında “Biz ve Başkalar” başlığıyla yayınlanan yedi haberden birisi de Türkiye’yle ilgilidir. Yazıda şunlar vurgulanmıştır: “Moskova. 15 Kasım. Beynelmül devrimcilere yardım komitesi tarafından Türkiye’ye kaçan Bulgaristanlı darbecilere 500 dolar verilecektir.”

Bize göre, bu yazılar bugünkü araştırmacılara çok önemli bir ipucu verebilir. Yani Sovyetler döneminde Beynelmül devrimcilere yardım komitesinin kimler ve hangi iş için yardım ettiğini, onların o para yardımıyla neler yaptığını ortaya koymak mümkündür. Ama bunu yapmak çok zordur. Çünkü hükümetin gizli belgeleri ve evraklarını elde etmek bizim için imkânsızdır.

Şu noktada konumuzdan bir az çekinerek, ona bağlı bir görüşü de anlatmak isteriz. Azerbaycanlı ünlü tarihçi Prof.Dr. Musa Kasımlı’nın *Sovyetler Birliği ve Türkiye İlişkileri* kitabında vurgulandığına göre, 7 Ocak 1963 tarihli gizli belgeye göre Sovyetler, dünyadaki taraftarlarına bol bol dolar dağıtmıştır. Yani, Romanya Emekçiler Kuruluna 14 milyon 650 bin dolar, İtalya Komünist Partisi için 5 milyon dolar... ve Türkiye komünistlerine 9 bin 500 dolar yardım etmiştir. (Musa Qasımlı. SSRİ-Türkiye Münasibatları. 1 Cild. Adıloğlu yay. Bakü 2007. s. Dokümenin iç kabakda verilmiş fotoğrafı)

“Türkistan” gazetesinin hicri 1342, Cumadulevvel 23, yani 30 Aralık 1923 tarihli sayısındaki “Genç Türkiye’nin Şimdiki Durumu” başlıklı haberde Sovyet devletinin Türkiye’ye yapacağı büyük yardım konusu ele alınmıştır. Bu yardım gerçekleşti mi? Bu soru ayrı bir konudur. Önce haberde neler yazıldığına dikkat edelim.

“Moskova. Türkiye’deki Rusya sefiri yoldaş Sürits RosTA- Rusya Telegraf Ajansı muhabiri ile yapıldığı konuşmada şunları açıklamıştır. İşte Türkiye milli azatlık ve istiklal için mücadele vermektedir, hâlen bu savaş sona ermemiştir. Türkiye ile bizim münasebetimiz aynı mücadeleye bağlıdır. Lozan Konferansı’nda Türkiye büyük başarılar elde etmişti. Ama o başarı bütün değildi. Özellikle Boğazlar meselesinde Türkiye’nin talebi açıkta kaldı. Lozan Konferansı’ndan sonra Türkiye Cumhuriyeti büyük devletlerin müstemlekecilik siyaseti için korkunç, müthiş bir düşman sayılır. Türkiye’ye dost olan büyük devlet Rusya’dır. Türkiye’nin istiklaliyetine yardım eden yangız bir devlet var, o da Sovyetler Cumhuriyeti’dir. Türkiye ve halk bunu tam anlamaktadır.

Savaş meydanlarından üstün çıkan Türkiye’nin önünde iktisat bakımından da yabancı sermaye zincirinden kurtulmak meselesi beklemekteydi. Türkiye

Hükümeti bu işi de başarıyla halletmektedir. Dolayısıyla birkaç örnek verelim. Bağdat tren yolları şirketinde pay sahiplerinin çoğunluğu yabancılar idi, Türkiye Hükümeti bu şirketi satın almaya karar verdi. Fransanın “Rici” şirketinin elinde olan tütün işlerini de hükümet elde etmeye hazırlık görmektedir. Türkiye Hükümeti ABD’nin “Çistr” şirketi ile yapılmış anlaşmayı da bozma fikrindedir. Bu işler Türkiye’ye iktisat bakımından hürriyet kazandırma çabalarıdır diyebiliriz.

Millet Meclisi üyelerinin çoğunluğu millet kahramanı Kemal Paşa idaresinde olan Halk Partisi’ndendir. Hükümet aleyhindeki üyeler ise eski halifelik taraftarı olan tersçilerdir ve onların sayısı azdır. Onlardan bir tehlike beklenmez. Çünkü halk, özellikle köylüler bu parti etrafına toplanmıştır.”

Bu gibi haberler Türkiye’nin 1920 yıllarındaki durumunu anlatmakla beraber o tarihi yabancı kaynaklarla, özellikle elçiliklere ait kaynaklarla kıyasen öğrenmek isteyen araştırmacılar için de çok önemlidir. Ayrıca, bugünkü ilişkileri kurmak ve onları tahlil ve telkin etmek cereyanında da hizmet edebilir diye düşünüyoruz.

Bu haber daha bir özellik taşımaktadır. Yani gazetede daha önce yayınlanmış haberlerde parlamentoya Millet Meclisi denilmekteydi. Burada ilk defa Büyük Millet Meclisi diye yazılmıştır.

Yukarıdaki haberin altında yayınlanan küçük bir haberde de Türkiye’nin o zamandaki ekonomik bağımsızlığı yolunda yaptığı hareket ve çabalarını göstermektedir. “Türkiye Millet Meclisi’nin Kararı” başlıklı bu haber bir cümledir: “Ankara. 12 Aralık. Büyük Millet Meclisi’nin bütçe komisyonu eski anlaşmaları bozmayı ve Anadolu tren yollarını satın alma konusundaki kanun tasarısını kabul etti” (1923 y. 30 Aralık, sayı 214, s.1)

Gazetenin 3 Ocak 1924 tarihli 215.sayısında da şu konuyla ilgili haberler basılmıştır. Onlarda, cümleten, buğday almak için Ankara’dan Rusya’ya gidecek heyet, ayrıca, Türkiye-Amerika münasebetleri hakkında fikirler bildirilmiştir.

“Türkistan” gazetesinde Azerbaycan’la ilgili haber ve makaleler de yayınlanmıştır. Bir iki örnek verelim. Gazetenin 14 Ocak 1924 tarihli sayısındaki “Türkçe ‘Komünist’in 1000.sayısı” başlıklı makale çok ilginçtir. “Komünist” gazetesinin 1000.sayısı 31 Aralık’ta basıldı”, diye yazılırken, Moskova, Fransa, Almanya, Mısır, İran ve Türkiye’den tebrikler alındığı vurgulanmaktadır. Sovyetler döne-

minde elli yıldan fazla bir zamanda Türk sözü ve Türklük aleyhinde çalışılan, Türkistanlıları Özbek, Kazak ve başkaları şeklinde yapay millet ve devletler yaparak, sizler Türk değilsiniz, siyaseti yürütüldüğünü biliyoruz, bu bakımdan bakıldığında, burada “Bakü’de yayınlanmakta olan Türkçe gazete” konusu çok önemlidir. Makale sonunda “Türkistan” gazetesi kendi okurları adına tebrik ve dileğini şöyle anlatıyor: “Komünist” ağamızın daha binlerce sayısı çıkararak yaşamasını, bütün Türk yoksullarına karanlık yollarda ışık olmasını dileriz”.

Şimdi Türkistan Şoralar Merkez Yönetim Komitesi, Türkistan Komünistler Partisi neşri efkârî sayılan “Kızıl Bayrak” gazetesinde konumuzun nasıl yansıtıldığına dikkat göstereceğiz.

“Kızıl Bayrak” gazetesinin 9 Aralık 1920 tarihli 5.sayısında, 1. sayfa da “Kemal Paşa’nın Tebriği” yayınlanmıştır. Haberde şunlar vurgulanmıştır: “Kemal Paşa’dan Rusya Federatif Sovyet Cumhuriyeti Hariciye Komiserliği bir telgraf almıştır, orada şunlar yazılmıştır:

“Komiser efendi!

2 Temmuz 1920’de gönderdiğiniz mektubunuz temsilciniz vasıtasıyla bize ulaşmıştır. Bizim Batı’nın sermayecilerine karşı mücadelemizi övgüyle takdir ettiğiniz dolayısıyla size gönülden teşekkür ederiz.

Rus halkının kendisini zincirden kurtarması beraberinde bütün dünyayı da hurriyete kavuşturmak için iki yıldan artık savaşarak, sömürü ve zulmü yeryüzünden yok etmek için duyulmayan ve görülmeyen azapları çektiğini Türkiye halkına çok münasip, iyi bir etki yaptığını size bildirmekle kendimi mutlu sayacağım.

Bizim millet Rus milletinin insanlığın hür olması yolunda vermiş mücadele ve kurbanlarını takdir ediyor, çünkü kendisi de Müslüman dünyasını Avrupa emperyalistlerinden saklamak için asırlarca mücadele etmiştir. Batı’nın emekçileri ve kölelikte çırpınan Asya ve Afrika halkları kendilerini beynelmilel kapitale alet olduğu halde sermayedarlar menfaati için biri birisini öldürdüğü ve köle ettiği de bir emperyalist siyaseti, onların hıyaneti olduğunu anlayarak, burjuvazi hükümetini yeryüzünden tamamen bitirdiği günü görmeye ben ve Türkiye halkı da yürekten umutluyuz.

Rusya Şoralar Federatif Sovyet Cumhuriyeti hükümetinin Avrupa emekçileri arasındaki onuru ve Müslüman dünyasının Türkiye halkına olan sevgisi ile ku-

rulmuştur bizim yakın dostluğumuz, Batı emperyalistlerine karşı sabır ve akılla yapılmış bu dostluk halklarımızı birliğe götürebilir.

Komiser efendi, benim bu inancımı, yürekten saygı ve ihtiramımı kabul edersiz.

Türkiye halkının büyük... (*okunmadı-T.K.*) Reyisi

Mustafa Kemal.”

Ulu önder Mustafa Kemal’in 1920 yılı başındaki bu mektubu Şoralar Rusyası ile Türkiye arasında kurulmuş o muvakkat dostluk tarihini öğrenmede objektif olgulardan biridir diyebiliriz.

Gazetenin 1 Şubat 1921 tarihli sayısındaki “Türk Halkları Komünistlerinin Toplantısı” başlıklı makaleyi okurken, Çarlık Rusyası’nın müstemlekesi sayılan ülkeleri yeniden işgal eden Sovyetlerin kimleri, hangi milletleri “Türk halkları” diye algıladığını öğrenmek mümkün. Makalede şunlar yazılmaktadır: “Şoralar Rusyası’nda olan Türk halkları komünistlerinin Azerbaycan, Türkistan, Kazakistan, Başkurdistan, Tataristan, Terek Vilayeti, Dağıstan ve Sibiryaya komünistler teşkilatının temsilcilerinin katılımıyla Moskova şehrinde bir toplantı yapıldı. Şoralar Rusyası içinde bulunan Türk halkları komünistleri arasında çalışacak yeni merkez kurumu seçilmiştir. Kurulun heyetindeki yoldaşlar arasında Seid Aliyev, Narimanov ve Şamiraliyevler bulunmaktadır. Bu kurul eski millet düşmanlarıyla mücadele edecek ve Doğu’da beynelmilel komünizm yolunu sağlamlaştırmaya başlayacaktır.” (*faıl türk халқлары*)

“Kızıl Bayrak” gazetesinin 1921 yıl 13 Şubat (1339 hicri 5 Cumadulahir) 26.sayısında, 1.sayfada Türkiye Kemal Paşa konusunda iki yazı yayımlanmıştır.

Birincisi Abu Turğutun “İnkılapçı Türkiye ve Müttefik Devletler” başlıklı makalesidir. Bu yazıda müstemlekeci Avrupa devletlerinin Türkiye’ye yaptığı hain, sinsî siyaseti ortaya konulmakta ve cümleten, şöyle yazılmaktadır:

“Rusya Telegraf Ajansı’nın son bir haberine göre, müttefik devletler tekrar inkılapçı Türkiye, yani Anadolu hükümeti ile müzakereye başlamışlar. İstanbul Hükümeti ile birlikte Ankara, yani Anadolu Hükümeti’nin temsilcilerini de Londra’ya sulh müzakeresine çağırılmışlar. Ankara Hükümeti’nin başkanı Mustafa Kemal, müttefik devletlerin davetiyesini reddetmiştir. O, ‘Yabancı devletlerin askerleri Türkiye sınırlarından tamam çıkmazken, Ankara Hükümeti hiç bir sulh toplantısına katılmayacaktır’ demiş.

O olay, daha da bir defa, bugünde Şoralar Rusyası ile müttefik olan doğu inkılapçıların büyük bir güç ve kuvvete malik olduğunu göstermektedir. Antanta devletleri, Ekim inkılabından sonra Rusya işçileri ve yoksul vatandaşlarının savaş dirayetini yok saydığı gibi, İstanbul işgalinden sonra Türkiye ordusunun da savaş kabiliyeti bitti diye düşünmüşlerdi. Anadolu inkılapçılerinin Ermeni taşnaklarına karşı mücadelede gösterdiği kahramanlıkları Antanta devletlerinin Türkiye işçi ve yoksul vatandaşları hakkındaki o fikir ve görüşlerinin yanlış olduğunu ispat etti.

İşte, zamanında Antanta devletlerinin kuvvetli top ve muntazam ordusuna dayanarak Anadolu'ya hücum başlayan Yunanlar'ı İzmir'de ezerek zafer kazanan Türk askeri, Ermeni Taşnaklarını da Kafkaslardan çabuk kovabildi. Dolayısıyla Anadolu-Rusya ve Afganistan-Hindistan yolları açılmıştır, Türk inkılapçıları için doğudan başlanan hürriyet harekâtını kati ve somut bir yola koymaya imkân doğmuştur. Aslı astarı müttefik devletleri meydana sokan, dile getiren şey de budur.

Ekim inkılabı gerçekleştiğinde, Rusya işçi ve yoksul vatandaşları hükümeti tarafından 'mahkûm milletlere erk' ilan edildiğinden üç sene geçmişse de, ortada kati bir plan olmadığından, İslam şarkında hiçbir adım atılmamıştır. Anadolu-Rusya ve Afganistan yolu açıldığı nedeniyle bu adım atılmış oldu.

Türk inkılapçıları ile Üçüncü Beynelmilel temsilcilerinin başçılığı ve gayretiyle şimdi Hindistan sınırında İngilizlere karşı kuvvetli bir birlik ortaya çıkmaya başladı.

Müttefik devletler bu zamana kadar biri birle ittifak yapamayan iki ayrı güç ile mücadele ederdi. Ama bir şey kazanamıyordu. Şimdi bu güçler Kafkas vasıtasında birbiriyle yakınlaşmaya, birleşmeye başladı. Bundan sonra müttefik devletlerin bu güçlere karşı üstünlük sağlama ihtimali daha da azaladır.

Durum böyle iken, doğuda da, batıda da hiç bir gerçek inkılapçı temsilcinin müttefik devletler tarafından tavsiye edilen o yalan ittifaklara imza atma ihtimali yoktur.”

Bize göre, Abu Turgut'un Türkistan Türkçesinde, bir az Kazan Tatarçasındaki sözleri karıştırıp yazılan bu makalesi tarihen önemlidir, birkaç özelliklere ve değere sahiptir. Mesele, Türkistan Muhtar Cumhuriyeti'nin resmi neşri efkârı olarak Ermeni Taşnaklarıyla ilgili gerçek görüşlerini bildirmesi, yani “zamanında Antanta devletlerinin kuvvetli top ve muntazam ordusuna dayanarak Anadoluya

hücum başlayan Yunanlar”ı İzmir”de ezerek zafer kazanan Türk askeri, Ermeni Taşnaklarını da Kafkaslardan çabuk kovabildi” gibi görüşe de yer verebilmesi önemlidir. 1920’lerde yayınlanan gazetadaki bu gibi detaylar, küçük olsa bile bugün de eski ölülerini dünya pazarında satarak para kazanmak isteyenlere doğru yolu gösterebilir, diye düşünüyoruz.

Gazetenin aynı sayfasında (1921 y. 13.02. s.1) “Kemalcıların İşleri” başlıklı haber de Türkiye konusundadır. Haberde şunlar bildirilmiştir: “İstanbul’dan alınan haberlere göre, Kemalciler İzmir-Bursa meydanlarındaki asker sayısını yüz bine çıkarmaya karar vermiştir. Yunanlar üzerine yürümek için hazırlanmakta ve silahlarını, toplarını o meydanlara taşıma hakkında komandanlar ferman almıştır.”

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz. Türkistan ve Türkiye, Azerbaycan ortasında bin bin km uzaklıktaki tehlikeli yollar, ortak düşmanlarımız tarafından konulan engeller olmasına rağmen, Türkistanlıların yüreği Türkiyeli ve Azerbaycanlı kardeşlerinin kalblarıyla birlikte yanmış, benzeri fikir ve görüşlerde, umutlarda olmuştur. Bunu yukarıdaki haberler ve makalelerdeki düşünce ve ruh ortaya koymaktadır. Geçmişten, tarihten ibret alarak, öğrenerek ve öğreterek bugünlere bakmak, düşünmek ve geleceğe adım atmak zamanıdır.

KAYNAKÇA

Türkistan تورکيستان gazetesinin 1923-1924 y. daki ayırım sayıları.

Kızıl Bayrak قزل بايراق gazetesinin 1921 -1922 y.daki bazı sayıları.

Пролетарии всех стран, соединяйтесь!
КЫЗЫЛ БАЙРАК
(Красное Знамя)
Орган ЦК В. П. Т. в Туркестане
Адрес: Ташкент, Шахматаев № 17.
Телефон № 470.

Туркестан Коммунистік Өзирисі
Кызыл Байрак
Кызыл Байрак
Кызыл Байрак
Кызыл Байрак

Қызыл Байрақ
1920 жыл
19 Октябрь

№ 5 Воскресенье 19 Октября 1920 г.

Құл Байрақ - Камонизм Байрағы. Құл Байрақ - Мифтендікшелердің, Азادлық Диалогына Чышларда
Тоғурғы Йол Көрүшөкчөдөр. Яшашев Құл Байрақ Көтүргән Мифтендікшелер!

Туркестанда Камонизм Байрағын Көтүргән
Туркестанда Камонизм Байрағын Көтүргән
Туркестанда Камонизм Байрағын Көтүргән
Туркестанда Камонизм Байрағын Көтүргән

Құл Байрақ - Камонизм Байрағы
Құл Байрақ - Камонизм Байрағы
Құл Байрақ - Камонизм Байрағы
Құл Байрақ - Камонизм Байрағы

Құл Байрақ - Камонизм Байрағы
Құл Байрақ - Камонизм Байрағы
Құл Байрақ - Камонизм Байрағы
Құл Байрақ - Камонизм Байрағы

Ташкент Халқы
Ташкент Халқы
Ташкент Халқы
Ташкент Халқы

Ташкент Халқы
Ташкент Халқы
Ташкент Халқы
Ташкент Халқы

Ташкент Халқы
Ташкент Халқы
Ташкент Халқы
Ташкент Халқы

Жит Тиллерде
Жит Тиллерде
Жит Тиллерде
Жит Тиллерде

Жит Тиллерде
Жит Тиллерде
Жит Тиллерде
Жит Тиллерде

Жит Тиллерде
Жит Тиллерде
Жит Тиллерде
Жит Тиллерде

АТАТЮРК И ДАГЕСТАН: К ИСТОРИИ РОССИЙСКО-ТУРЕЦКОГО СБЛИЖЕНИЯ И ПОДПИСАНИЯ МОСКОВСКОГО ДОГОВОРА (1919 -1921 ГГ.)

КАМИЛЬ АЛИЕВ*

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется развитие отношений между советской Россией и революционной Турцией в 1919—1921 годах и их влияние на политическую ситуацию в Дагестане, вставшем на путь борьбы за свободу независимость. Событием, венчавшим почти трехлетний период борьбы, поражений и побед двух молодых государств, возникших на обломках двух мировых империй, явилось подписание 16 марта 1921 г. в Москве «Договора о дружбе и братстве между РСФСР и Турцией». Путь к нему, однако, не был легок.

Введение

Большевики, пришедшие к власти в России после Октябрьского переворота 1917 года и ведшие войну против Антанты, пытавшейся всеми силами задушить созданные ими новое правительство и кемалистская Турция, поднявшаяся на национально-освободительное движение, антиимпериалистическую войну с Антантой, объективно оказались естественными союзниками и нуждались в поддержке друг друга. В таких условиях и В.И. Ленин, и Мустафа Кемаль-паша пошли сближение своих стран и взаимно согласованные действия на Кавказе, в частности в Дагестане и Азербайджане.

Дагестан и Азербайджан в отношениях между Турцией и Советской Россией.

Первые шаги по сближению между кемалистской Турцией, поднявшейся на национально-освободительную войну, и революционной Россией, ведшей

* доктор по философии истории, председатель республиканского Кумыкского общества науки и культуры (Махачкала, Россия/ Дагестан)

войну против Антанты были предприняты в мае 1919 года. В частности, 25 мая 1919 года Мустафа Кемаль Паша, намереваясь получить поддержку и помощь России, прибыл в Хавзу, где встретился с российской делегацией 1. На проведенных здесь переговорах советская делегация пообещала ему военную и финансовую помощь, взамен призвав Турцию к совместной борьбе с общим врагом — Антантой (2).

В дни Эрзерумского конгресса (23 июля — 7 августа 1919 г.) Мустафа Кемаль принял решение поручить налаживание отношений с большевиками командующему 15-й армией Казыму Карабекир-паше. Для изучения ситуации в Азербайджане и Дагестане Казым Карабекир-паша направил в Баку Омара Лютфи-бека и Фуада Сабит-бека, который затем из Баку должен был проследовать в Москву (3). Мустафа Кемаль в свое время отмечал, что Сабит-беку были даны соответствующие устные инструкции (4). Фуад Сабит-бек при посредничестве партии “Гуммет” сам связался с русскими большевиками, подпольно действовавшими в Баку.

После установления связи с большевиками Сабит-бек в своем зашифрованном письме в Анкару сообщал: “...повидался с большевиками.. Они обещали любую помощь, но из-за отсутствия дорог пока только возможна финансовая помощь, причем дадут столько, сколько попросим...” (5)

Нуру-паша в сентябре 1919 года прибыл в Баку и создал там полуофициальное “Представительство турецкого народа”, стремясь добиться помощи и поддержки Анатолийскому движению. В результате в декабре 1919 года азербайджанское правительство оказало финансовую поддержку Мустафе Кемалю (6).

В сентябре же 1919 года Кемаль-паша направил в Азербайджан и Халил-пашу, который в конце Первой мировой войны воевал на Кавказе, а потому хорошо знал и этот регион, и большевиков. Ему было поручено наладить связи с правительствами Советской России, получить от них материальную и финансовую помощь и, в особенности, способствовать открытию дороги между Советами и Турцией (7).

Сам Халил-паша оценивал ситуацию в Азербайджане следующим образом: “ На днях получил от К. Карабекира следующую шифrogramму: “Вашей совместно с Энвер-пашой и Нуру-пашой главной задачей является

доведение Советской формы правления до границ Турции. Следует упорно бороться в этом направлении, в противном случае от этого выиграют другие”.

Эмиссары на Кавказ направлялись и после . Так, в феврале 1920 года Мустафа Кемаль Паша послал на Кавказ своего эмиссара Мустафу Бутбая (В период Гражданской войны в России он вместе с И. Беркуком, А. Мекером и другими посетил Дагестан, Чечню и Абхазию (1920) и оставил свои воспоминания об этой поездке.)с целью выяснить возможности реализации главной статьи доктрины Вильсона – представления независимости народам этого региона. В Дагестане он был в Акушах и встречался с шейхом Али-Хаджи Акушинским, и с его помощью состоялась встреча с Коркмасовым – самым влиятельным дагестанцем, чьи слова, по свидетельству шейха Али-Хаджи, выполнялись в тот период безоговорочно. После встречи Мустафа писал в отчете Мустафе Кемаль Паше: «Не родились ли идеи великой свободы и независимости от устремлений и решений подобных этому идеалистов. Он крепко держался за свой идеализм, и если среди сынов Кавказа имелось бы некоторое количество таких идеалистов и они были бы с нами, то никогда не упустили бы наших больших шансов, Кавказ был бы нашим. ...Он произвел на меня гипнотическое влияние. Джелал Коркмасов во главе всей власти в Дагестане». (8)

Надо сказать, что Джелал Коркмасов был ключевой фигурой на всем этапе российско-турецких отношений, сближения и подписания в марте 1921 года Московского договора¹. Следует отметить, что Джелал-Эд-Дин Коркмасов (1877–1937) – выпускник Сорбонны, выдающийся общественно-политический деятель, интеллектуал, деятель международного европейского социалистического движения. В 1908 г. по зову турецкой буржуазно-демократической революции переехал из Франции в Турцию; основатель тюркского культуртрегерского движения, учредитель и редактор

¹ В этом контексте Интересен так факт. По воспоминаниям (записано со слов самого Дж. Коркмасова) востоковеда-арабиста. Ахриев, Нуреддина Габретовича (1904—1987), Дж. Коркмасов , по всей вероятности: в годы российско-турецкого сближения в 1919-1921 гг. через свои каналы преподнес Мустафе Кемаль Паше кумыкскую папаху., которую он носил, сфотографировался в ней и прислал ему автографом на турецком « Моему сородичу и брату Дж. Коркмасову с признательностью» (Алиев С. М. Мои воспоминания о своем учителе Н. Г. Ахриеве и его откровения о нашем Дж. Коркмасове. Рукопись 70 с. Анжикала / Кяхулай-юрт. 2015. Л.45)

первой русскоязычной газеты «Стамбульские новости» в Турции, в 1910 г. один из основателей Османской соц. партии, в 1913 г. участник (делегат) Стамбульского съезда партии «Единение и прогресс». Внес значительный идейный вклад в развитие национальной, общественно-политической мысли Турции, в экономическое и культурное сближение Турции и России.

В рамках рассматриваемой нами здесь темы следует сказать и о деятельности на Кавказе представителей общественно-политических движений Турции того периода и, прежде всего, “Общество Каракол”, созданном еще в октябре 1918 года, учредителями которого были Кара Васиф, Кара Камал и Баха Саит Бек, однакашник Мустафы Кемалю по военному училищу и его соратник (9). Последний был из рода кумыков (возможно, из рода их князей), предки которых эмигрировали в Османскую империю (10).

В дальнейшем Общество зарекомендовало себя как умелый организатор движения национального сопротивления в Турции. Существенную роль оно сыграло и в обеспечении Анатолийского движения оружием.

“Общество Каракол” сыграло весьма важную роль в деле налаживания отношений с большевиками в Азербайджане и Дагестане, с тем, чтобы обеспечить условия для оказания военной помощи движению национального сопротивления. Для ведения переговоров с большевиками “Общество Каракол” командировало в Баку Баху Саит-бека (11), который был не только соучредителем Общества, но и членом Центрального комитета организации. При этом он был снабжен мандатом Временного революционного правительства Турции, дающим ему все полномочия на ведение переговоров с большевиками (12).

В результате переговоров Бахи Саит-бека с представителями Кавказского Комитета РКП (б) в ноябре 1919 года был подготовлен текст, который без изменений лег в основу договора от 11 января 1920 года (13). Договор подписали: со стороны правительства Советской России — Шалва Элиава, а со стороны Временного революционного правительства Турции — Баха Саит-бек.

Главной общей целью провозглашалось “освобождение всех мусульманских стран из-под ига империалистов Западной Европы”. По договору Советская Россия брала на себя обязательство обеспечить турецкое революционное движение оружием, снаряжением, деньгами и

другой помощью. В свою очередь турецкая сторона обязалась оказывать посильную помощь Советам в борьбе с Деникиным, Колчаком и другими врагами Советской власти, а также поддерживать антибританские восстания в Батуме, Иране, Афганистане и Индии.

В этом договоре, состоявшем из 15 статей, наибольшего интереса, на наш взгляд, заслуживает статья 11: "...Российская Советская Республика и Турецкое Революционное Правительство берут на себя обязательство оказывать поддержку начинающемуся на Кавказе общему движению против английских и российских империалистов и тормозящих это движение нынешних правительств Грузии, Армении и Азербайджана, действующих по приказу и под влиянием империалистов Европы против целей и задач, определенных данным договором. Временное Революционное Правительство Турции, представленное Исполнительным органом Революционного Общества Каракол, обязуется помогать всем правительствам, присоединившимся к подписантам данного договора и, особенно, Кавказскому Краевому Комитету, против трех вышеназванных правительств..." (14)

В статьях 13 и 14 договора утверждается, что он вступает в силу после ратификации, в то же время в статье 14 отмечено, что стороны, не дожидаясь реакции правительств, немедленно после подписания договора приступают к его реализации.

Турецких представителей, занимавшихся в конце 1919 — начале 1920 годов в Баку налаживанием отношений между Анатолийским движением и большевиками в целях получения советской военной помощи, можно условно разделить на две группы. Первую группу возглавлял Халил-паша. Во вторую входила группа, сплотившаяся вокруг Фуада Сабит-бека (Юзбаши Ягуб, Сулейман Нури, отставные офицеры, несколько офицеров и военнопленных) (15)

В начале 1920 года эти две группы объединились на общей платформе сближения с революционной Россией (16) Новую организацию, действующую на Кавказе и в первую очередь в Азербайджане и Дагестане параллельно с местными и русскими большевиками, назвали "Турецкая коммунистическая партия". Членами организации были Баха Саит Бек, Халил-паша, доктор Фуад Сабит, Сулейман Эркани, Харп Мустафа,

Юзбаши Ягуб, Кичик Талат, Салих Зеки, Сулейман Нури, Хилми и другие. В партии были организованы отделы: транспортный, издательский и пропаганды. Также было запланировано издание газеты (17). Позже партия начала издавать в Баку газету “Новый путь”.

Немедленно после образования Турецкой коммунистической партии началась ее переписка с лидерами Анатолийского движения, и вся дальнейшая деятельность партии соразмерялась с директивами Мустафы Кемалья и Казыма Карабекира. Объективно эти директивы были направлены на то, чтобы в обмен на советскую помощь Анатолии добиться советизации Азербайджана и Дагестана, что, в конце концов, и произошло (18)

Свое окончательное решение по отношению к сближению Турции с Россией данному вопросу Мустафа Кемаль-паша высказал Казым Карабекир-паше в шифрограмме от 6 февраля 1920 года. В ней говорилось: “Когда большевики победоносно завоюют Кавказ и наладят связи с нами, Европа попадет в трудное положение... Считая создание “Кавказского заслона” планом уничтожения Турции, мы вынуждены пойти на самые крайние меры, чтобы не допустить создания этого заслона странами Антанты, и должны при этом предвидеть всевозможные опасности на этом пути... Официально или неофициально проведя мобилизацию на Восточном фронте, начать развал “Кавказского заслона” с тыла, срочно наладить отношения с новыми кавказскими правительствами, особенно с мусульманскими правительствами Азербайджана и Дагестана, изучить их отношение к плану Антанты. Если кавказские народы решат быть нам преградой, то договориться с большевиками о совместном наступлении на них...”(19).

С другой стороны, Мустафа Кемаль Паша (Ататюрк) как прагматично настроенный политик, не питавший в отношении России никаких иллюзий, конечно же понимал, что союз Турции с Россией вынужденный высказывался следующим образом: «Однажды Россия потеряет контроль над народами, которые сегодня держит крепко в руках. Мир выйдет на новый уровень. В тот самый момент Турция должна знать, что ей делать. Под властью России находятся наши братья по крови, по вере, по языку. Мы должны быть готовы поддержать их. Но быть готовыми не значит, ждать молча того момента. Надо готовиться. Но как же народы готовятся к такому моменту? Народы готовятся к такому моменту, поддерживая духовные мосты. Наш общий

язык, наш мост. Наша общая вера, наш мост. Наша общая история, наш мост. Мы должны вспомнить о своих корнях и объединить нашу историю волею судеб разделившею нас с нашими братьями. Мы не должны ждать, когда они к вам потянутся, мы должны сами к ним приближаться. Россия в один прекрасный день падёт. В тот самый день Турция станет для наших братьев страной, с которой они будут брать пример» (20) ²

Таким образом, Турция во имя своих национальных интересов вынуждена была способствовать расширению влияния Советов на Кавказе.

17 марта Казым Карабекир-паша отправил письмо Халил-паше и Нуру-паше, в котором отметил, что «для появления большевиков у границ Турции необходим немедленный захват большевиками всего Кавказа, и даже их малые силы, придя в Азербайджан и вместе с азербайджанцами дойдя до границ Турции, сыграют на пользу турецких интересов. Очень было бы кстати обеспечить приход к власти большевиков в Азербайджане, Дагестане и Грузии...» (21) . В телеграмме от 18 апреля 1920 года Казым Карабекир-паша просит Мустафу Кемаль-пашу назначить специальную делегацию для переговоров с Советами. Он обосновывал свою просьбу тем, что состояние переговоров находившихся на Кавказе турецких представителей с Советами неудовлетворительно, до сих пор нет военного плана с учетом военных передвижений и могут возникнуть неприятности, когда турецкая и Красная армии войдут в соприкосновение. Поэтому Казым Карабекир-паша сообщал: «Из-за того, что представительная делегация опаздывает на переговоры, считаю возможным немедленно направить в Баку командира Трабзонского полка Минбаша Али Рыза-бека с офицером сопровождения, чтобы вести переговоры только по военным вопросам...» (22).

26 апреля 1920 года Мустафа Кемаль-паша обратился с письмом к советскому правительству, в котором говорилось, что что «Турция обязуется бороться совместно с Советской Россией против империалистических

² “Bugün Rusya'nın elinde sınıksız tuttuğu milletler avuçlarından kaçabilirler. Dünya yeni dengeye ulaşabilir. İşte o zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir. Bizim, bu dostumuzun idaresinde dili bir, inancı bir, özü bir kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak yalnız o günü susup beklemek değildir. Hazırlanmak lazımdır. Milletler buna nasıl hazırlanır? Manevi köprüleri sağlam tutarak. Dil bir köprüdür. İnanç bir köprüdür. Tarih bir köprüdür. Köklerimize inmeli ve olayların bölüdüğü tarihimiz içinde bütünleşmeliyiz. Onların bize yaklaşmasını beklememeliyiz, bizim onlara yaklaşmamız gereklidir. Rusya bir gün dağılacaktır. O zaman Türkiye onlar için örnek bir ülke olacaktır.” (M.KEMAL ATATÜRK)

правительств для освобождения всех угнетенных, <...> изъявляет готовность участвовать в борьбе против империалистов на Кавказе и надеется на содействие Советской России для борьбы против напавших на Турцию империалистических врагов» (23) Оно было также продиктовано необходимостью предотвратить нежелательные инциденты, когда Советская армия, в результате соглашения между большевиками и Коммунистической партией Турции, завоевав Азербайджан и Дагестан, встретится с турецкой армией. Письмо в Москву запоздало, но это было неважно, потому что задолго до этого письма образованная в Баку Коммунистическая партия Турции занималась именно теми вопросами, которые были подняты в письме Мустафы Кемаль-паши. Отметим лишь, что упомянутая в третьем пункте письма «советизация Южного Кавказа на почве русско-турецкого сотрудничества» значится в параграфе 11 договора, подписанного 11 января 1920 года Бахой Саит-беком.

В ответ, по указанию В.И. Ленина, НКВД направил 3 июня 1920 г. письмо турецкому правительству. В нем говорилось, что «Советское правительство протягивает руку дружбы всем народам мира, оставаясь неизменно верным своему принципу признания за каждым народом права на самоопределение. Советское правительство с живейшим интересом следит за героической борьбой, которую ведет турецкий народ за свою независимость и суверенитет, и в эти дни, тяжелые для Турции, оно счастливо заложить прочный фундамент дружбы, которая должна объединить турецкий и русский народы» (24).

19 июля 1920 г. в Москву прибыла турецкая правительственная делегация, возглавляемая министром иностранных дел Бекир Сами-беем. Турецкие делегаты были приняты наркомом иностранных дел РСФСР Г.В. Чичериным и его заместителем Л. М. Караханом, 14 августа - Лениным.

24 августа 1920 г. был выработан проект Договора о дружбе, определявший основные принципы отношений между двумя странами. В ходе переговоров было также достигнуто соглашение об оказании Советской Россией помощи Турции оружием, боеприпасами, золотом. Хотя Советское правительство и не могло полностью удовлетворить потребности турецкой армии, оно сделало все возможное, чтобы снабдить ее техникой и вооружением. Немедленно в распоряжение члена Реввоенсовета Кавфронта ПК. Орджоникидзе были направлены для последующей передачи туркам

6 тыс. винтовок, свыше 5 млн патронов и 17 600 снарядов. Одновременно была достигнута договоренность о финансовой помощи в размере 5 млн золотых руб. «В сентябре 1920 г. в Эрзеруме было передано представителям турецкого правительства и военного командования 200,6 кг золота в слитках» (25) Вполне возможно, что тогда же в Эрзурум выехала большая представительная делегация дагестанцев во главе с Дж. Коркмасовым, принявшая участие в качестве гостей Эрзерумского конгресса. Также об участии дагестанцев в Эрзерумском Конгрессе, где собственно были заложены основы будущего Национального пакта и полный ориентир на РСФСР. Все это проистекает (турки активно отреагировали) из положений и разработанных мер к сотрудничеству отправленных из Дагестана согласованных с Кавказским Крайкомом.

Совпадение интересов большевиков и кемалистов, ведущих антиимпериалистическую борьбу с Западом и вынужденных просить у Советов помощи, сильно облегчало Москве реализацию ее планов относительно Дагестана и Азербайджана.

Один из лидеров Турецкой коммунистической партии Баха Саит-бек в письме на имя Мустафы Кемаль-паши от 8 апреля 1920 года сообщал, что Кавказский комитет назначил Халил-пашу главнокомандующим Красной Армией (26). Чтобы узнать, согласна ли Москва с кандидатурой Халил-паши, через влиятельного курьера был послан запрос в штаб Красной Армии. Через некоторое время пришел отрицательный ответ, впрочем, тщательно скрываемый от самого Халил-паши и его товарищей (27) .

На самом деле решение Кавказского комитета о назначении Халил-паши командующим Красной Армией не имело никакой юридической основы и преследовало одну-единственную цель — замаскировать истинные намерения большевиков (28).

Халил-паша отправился в Дагестан (!) встречать Красную Армию, но был еще в дороге, когда вечером 26 апреля XI Армия пересекла границу Азербайджана и начала наступление на Баку. Халил-паша и сопровождавший его из Баку русский полковник Скачков встретились с командующим XI Красной Армией Левандовским. Скачков сообщил ему о решении Кавказского Комитета передать Халил-паше командование Красной Армией. Левандовский возразил, что Москва такого указания

по возвращении со съезда из Баку в 1920 году: «Владимир Ильич, мы разбудили чудовище». В работе съезда участвовали и представители Турции, некоторых из них Дж. Знал еще с 1908-19010 гг. Дж. Коркмасов, являвшийся руководителем многочисленной дагестанской делегации на Первом съезде народов Востока в Баку (1-7.09.1920 г.), был избран в состав его Президиума и во вновь образованный съездом, как подразделение Коминтерна, орган по координации восточной политики РСФСР - «Совета действия на Востоке», вошел в состав его руководящего Президиума. (с сентября 1920 г.). Кроме того, он же еще ранее (с августа 1920 г. был назначен первым советником Полпредства РСФСР в Турции (миссия Элиавы). Элиава также как и Джелал являлся чл. Президиума «Совета действия». В том же году уполномочен правительством РСФСР к ведению переговоров с армянским и турецким правительствами по ликвидации последствий армяно-турецкой резни. 4 ноября состоялось решение Центра о немедленной поездке делегации (Коркмасов, Шахтагинский, Мдивани и Легран) на переговоры с Кемалем в Турцию. Однако переговоры с турками, намеченные на декабрь, были перенесены на 1921 год. Делегация по ряду вопросов отправилась в Москву. переговоры с турками намеченные на декабрь были перенесены на 1921 г. Они, как известно, состоялись (официально) с 26 февраля по 16 марта 1921 г.).

Но до 26 февраля шел активный переговорный кулуарный процесс, в котором Дж. Коркмасов урегулировал массу тонкостей относительно положений предстоящего договора с турками, в частности границ и города Батума. На этом турецкий вопрос, в проработке которого участвовал Джелал, не закончился. Он оставался на повестке дня «Совета действия». Вернувшись в Дагестан 3 апреля 1921 г., уже 12 Джелал был в Баку. Рассматривался ряд вопросов и в частности о «выделении ВНСТ-Кемалю» в деле национально-освободительной войны - «нескольких миллионов золотом».

Вопрос о независимости Дагестана в отношениях между Турцией и Советской Россией

Отметим, что вопрос этот в российско-турецких отношениях между кемалистами и большевиками, в т.ч. и в ходе переговоров рассматриваемого периода возникал не раз. Как видно из их контекста, турки рассматривали его в плане получения Дагестаном независимости. По их мысли, на конференциях и переговорах также наряду с Турцией и Россией должны были принять участие Азербайджан, Грузия, Северный Кавказ и Дагестан.

Москва же, напротив настаивала на участии только Азербайджана и Армении и категорически были против Грузии и Дагестана. Турецкая сторона, настаивая на участии Азербайджана и Дагестана, планировали открыть общий фронт, а Москва, хотела держать в орбите своего влияния Армения и тем самым сохранить баланс сил в своих интересах. В результате договорились на том, что переговоры будут вестись между турецкой и российской делегациями (31)

Из недавно рассекреченных документов РГАСПИ (радиотелеграмма Нанейшвили из Баку Кирову в Астрахань) также известно, что Дж. Коркмасов еще в феврале 1920 г. предлагал Центру еще до подхода Красной Армии объявить Горскую Народную Республику, включив в границы нового государственного образования **ДАГЕСТАН И ТЕРСКУЮ ОБЛАСТЬ**. Краевой комитет его в этом поддерживал. В. И. Ленин эту инициативу Дж. Коркмасова, тогда, по-видимому, поддержал. Кстати, он же во время встречи с дагестанской делегацией во главе с Дж. Коркмасовым 1921 г., конечно же, не забыл. И нам не стоит удивляться тому, что В. И. Ленин к ней вновь вернулся И, видимо, она была включена в повестку федерализации России. Косвенным свидетельством этому могут служить высказанные, надо думать совершенно не случайно, слова профессора Бекира Чобан-Заде: “Объединение большинства народностей Северного Кавказа вокруг Дагестанской республики и введение в этой республике государственного тюркского (кумыкского) языка предвещает блестящее будущее” (32)

Интересен такой факт: когда 13 ноября 1920 г. была провозглашена Дагестанская республика в составе Российской Федерации, то Мустафа Кемал (Ататюрк) 18.12.1920 г. откликнулся на это историческое событие радиограммой на имя В. И. Ленина следующего содержания: «Товарищ Председатель, сообщением из Москвы мы были осведомлены относительно признания Советской Россией **НЕЗАВИСИМОСТИ ДАГЕСТАНА**. Это радостное решение будет бесспорно иметь прекрасное влияние на отношение большевистских масс к мусульманским народам и еще больше приблизить нас к общей цели, заключающейся в свержении восточного империализма, который является источником, питающим действительный капиталистический режим...” (33)

IV *Мустафа Кемаль*

Vh. 4575 16/12 20
Moscou Camarade Lenin, president du Conseil des Commissaires du Peuple de la
RSR
Radio de Karass. Nr 43 16/12

Camarade President, nous avons été informés par une communication de Moscou la
reconnaissance par la Russie Sovietiste de l'indépendance du Daghestan. Cette
heureuse décision aura sans doute une excellente influence sur les relations
du monde bolcheviste avec le monde musulman et par la-même nous rapprochons-
davantage de notre but commun, consistant à abattre l'imperialisme occidental
qui est la source ou s'alimente le regime capitaliste actuel. Persuadé que sou-
le notre collaboration peut amener un heureux resultat, je ne puis
que me rejouir de tout ce qui resserrera les liens qui nous unissent. Je vous
remercie infiniment pour la politique à large vue, que sous votre haute impu-
sion la Republique Sovietiste vient d'inaugurer en Orient et dans tout l'uni-
vers. Je vous prie d'agreer, camarade President, l'assurance de ma plus haute con-
sideration. President de la Grande assemblée nationale de Turquie. - Moustapha
Kemal Atayt.

L.P.W.

2

Вход. 4575 16/12/20

Москва Тов. Ленину Председателю Совнаркома РСФСР.

Радио-из Карас № 43 16/12

Товарищ Председатель, сообщением из Москвы мы были осведом-
лены относительно признания Советской Россией независимости
Дагестана. Это радостное решение будет бесспорно иметь прекрас-
ное влияние на отношения большевистских васс к мусульманским
касам и еще больше приблизит нас к нашей общей цели, заклю-
чающейся в свершении восточного империализма, который является
источником, питающим действительный капиталистический режим.
Уверенный, что наша совместная работа может привести к успеш-
ному результату, я не могу не порадоваться всему тому, что
теснее облизит узы, нас соединяющие. Я Вам безконечно благо-
дарен за ту широкую полноту, которую под Ваши высоким по-
кровительством Советская Республика открыла на Востоке и во
всем мире. Прошу Вас, товарищ Председатель, принять уверение
в моем глубоком к Вам почтении.

Председатель Большого Национального Собрания Турции МУСТАФА
КЕМАЛЬ.

Перевед: Переводчик Информационно-
Исторического Отдела *Г. Иванов*

Таким образом, видно, что т.н. «автономия» Дагестана первоначально (в первое десятилетие XX в.) мыслилась в категориях национально-государственной субъектности, а не в том усеченном виде, каковой она стала впоследствии при И. Сталине.

Неслучайно «дагестанская модель» развития и возрождения в 20-е годы при Дж. Коркмасове получала все большее международное признание и поддержку. И неслучайно во время приема дагестанской делегации во главе с Дж. Коркмасовым в 1921 г. В. Ленин с присущими ему дотошностью и пытливостью интересовался у него (они были хорошо знакомы друг с другом еще в эмиграции в Париже), как Джелал относится к существованию на Северном Кавказе в тот момент разобщенных «двух горских республик» – Дагестанской Советской Социалистической республики (ДССР) с центром в Темир-Хан-Шуре и Горской Советской республики с центром в Пятигорске. Мы не знаем содержания их беседы во всех деталях, но можем догадываться, что уже тогда, по всей вероятности, у обоих лидеров была мысль об их объединении. Об этом свидетельствуют недавно рассекреченные документы РГАСПИ (радиотелеграмма Нанейшвили из Баку Кирову в Астрахань).

Косвенным свидетельством этому могут служить высказанные, надо думать совершенно не случайно, слова профессора Бекира Чобан-Заде: “Объединение большинства народностей Северного Кавказа вокруг Дагестанской республики и введение в этой республике государственного тюркского (кумыкского) языка предвещает блестящее будущее” (34)

“Республика Дагестан – многонациональная мусульманская республика, где тюркскому элементу, его языку и культуре принадлежит очень важная роль. И причем эта их роль с каждым днем возрастает. В этом смысле Дагестан мы называем тюркской республикой...” – писал азербайджанский государственный и общественно-политический деятель М.-Э. Расулзаде (Kafkasiya Turkleri. Istanbul. 1928).

Однако, как мы знаем, к концу 20-х – началу 30-х годов в головах тогдашних руководителей СССР во главе со Сталиным вновь проснулся и возобладали имперский инстинкт, открывший путь псевдофедеративного развития страны.

К подписанию Московского договора между Турцией и Россией

Итоговым событием, венчавшим почти трехлетний период борьбы, поражений и побед двух молодых государств, возникших на обломках двух мировых империй, явилось подписание 16 марта 1921 г. в Москве «Договора о дружбе и братстве между РСФСР и Турцией». Путь к нему, однако, не был легок. Вопрос этот и в Турции и в России хорошо изучен и освещен, имеется довольно обширная литература. Остановлюсь на нескольких очень важных деталях, позволяющих раскрыть доселе неизвестные или малоизвестные страницы. Переговоры были очень трудными и сложными (35).

Ибо дипломатии двух стран, непосредственные исторические предшественники которых не просто на протяжении 2,5 столетий были непримиримыми соперниками, но только вчера были участниками двух враждебных блоков в кровопролитнейшей из войн, приходилось делать первые шаги к сближению в сложнейшей международной обстановке, преодолевая сопротивление внешних и внутренних врагов русско-турецкого союза. И все же договор был подписан. И был подписан депутатом Национального Собрания Турции Али Фуат Пашой с турецкой стороны и Народным комиссаром иностранных дел Г. Чичериным и членом ЦИК Джелалом Коркмасовым.

Известно, накануне подписания договора еще не было полной ясности, оставались спорные вопросы. 23 февраля 1921 года турецкая делегация ночью вновь встретилась с Г. Чичериным, встреча прошла в духе взаимопонимания и согласия, было принято решение о начале конференции 26 февраля. На ней приняли участие министр внешних связей Турции Юсуф Кемаль, доктор Риза Нур и полномочный посол Турции в России Али Фуат Бей, российскую сторону представляли Г. Чичерин и член ЦИК Джелал Коркмасов, рекомендованный В. Лениным. Причем, на участие последнего согласились и сами турки. Из турецких источников известно, что они ранее выразили свое несогласие с участием на переговорах Л. М. Карахана (он был армянского происхождения), работавшего с марта 1918 года заместителем народного комиссара по иностранным делам РСФСР 36

Отметим, при заключении договора было также подписано соглашение о безвозмездной финансовой помощи Турции в размере 10 млн руб. золотом и помощи оружием. (37)

Чрезвычайная сессия ВЦИК от 20 марта 1921 г. ратифицировала советско-турецкий договор, который 22 июля 1921 г. был ратифицирован ВНСТ.

12 апреля 1921 г., после возвращения из Москвы, Дж. Коркмасов принял участие на Заседание Президиума «Совета Действия на Востоке» в Баку и принял участие на банкете вместе с С. Орджоникидзе и другими членами совета, который был дан в честь делегации Турецкого Национального Собрания, которая после состоявшихся переговоров в Москве и подписания в Кремле 16 марта 1921 г. договора РСФСР, возвращалась домой. Очевидно, что Дж. КОРКМАСОВ, вернувшийся в Дагестан из Москвы в первых числах апреля, специально выезжал в Баку не только на заседание Президиума Совета, но и в связи с прибытием туда упомянутой делегации. (38)

Таким образом, мы видим, что авторитет, богатый организационный опыт, обширные личностные связи Коркмасова пригодились и при установлении дружеских добрососедских отношений с Турцией, «прорыве» дипломатической, экономической блокады молодого советского государства и республики, при подготовке и проведении Первого съезда мусульманских народов в Баку, а позже и Первого тюркологического конгресса в Баку в 1926 г., а также в реализации его решений. Таким образом, проводимая ленинским правительством взвешенная «тюркская» политика положительно была воспринята в Турции и международным сообществом. Следует, видимо, сказать и о том, что в бытность его председателем первого правительства Дагестана (1921–1931 гг.), Дагестан впервые по-настоящему открылся миру и Турции.

Заключение

Сближение Турции с Россией было основано не на идеологическом единстве национально-освободительного движения турок с большевиками, оно было следствием реальных задач того времени — стремления получить помощь большевиков в ходе турецкого национально-освободительного движения против европейских оккупантов и в итоге вытекало из необходимости спасти Турцию.

«Договор о дружбе и братстве между РСФСР и Турцией» стал и для России и для Турции крупнейшей дипломатической и политической победой, ибо на длительный период была заложена прочная основа дружеских российско-турецких отношений.

БИБЛИОГРАФИЯ

1 См.: Hüsamettin Ertürk, **İki Devrin Perde Arkası**, (İstanbul:Pınar Yayınevi. 1962), s. 344-346 Ayrıca Bkz. David Fromkin, Barışa Son Veren Barış, (İstanbul: Sabah Yayınları. 1994), s. 427

2 См.: Там же. С. 344—345.

3 См.: Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**. C.1. (İstanbul: Yapı kredi, 2006). s. 80; Kamuran Gürün, **Türk Sovyet İlişkileri**, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), s. 19.

4 См.: ATASE (Архив Военного министерства Турецкой Республики), А. 1/4282, К. 586, D. 114-34, F. 56.

5 См.: Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, C1, (İstanbul: Yapı kredi, 2006), s. 395—396.

6 См.: Tadeusz Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı, 1905-1920**, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 1988, s.213- 215.

7. См.: Васиф Гафаров. Русско-турецкое сближение и независимость Азербайджана (1919-1991 гг.)// Кавказ и глобализация. Т.4. 1-2.2010. С. 210.

8 Mustafa Butbay Kafkasya Hatıraları Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara 2007; Мустафа Бутбай. Воспоминания о Кавказе - Записки турецкого разведчика. Баку 1993. С. 48

9. Dr. Fethî Tevetoğlu, “Milli Mücadele Kahramanlarından Baha Sait Bey (Biga 1882 – İstanbul 16 Ekim 1939)”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, S 16, C VI, Kasım 1989.

10 Алиев К.. **Кумыкские общины за рубежом: история и современность**. журнал «Возрождение», Махачкала. 1999, №5. С. 35-42. <http://kumukia.ru/author?q=760>; Алиев К. Баха Саид Бей Дагестанлы. Кумыкский энциклопедический словарь. Махачкала. 2012. С.74-75;Алиев С. М.Мои воспоминания о своем учителе Н. Г. Ахриеве и его откровения о нашем Дж. Коркмасове. Рукопись 70 с. Анжикала / Кяхулай-юрт. 2015. Л.45.

11. См.: Stefanos Yerasimos, **Türk Sovyet İlişkileri**, (İstanbul: Gözlem Yayınları. 1979). s. 113.

12 См.: Государственный архив Азербайджанской Республики (ГААР), ф. 894, оп. 10, д. 145, л. 11—13.

13. См.: Kazım Karabekir, Указ. Соч.Т. II. С. 702—704; ∴ Stefanos Yerasimos. Указ. соч. С. 134—136.

14 См.: Государственный архив Азербайджанской Республики (ГААР), ф. 894, оп. 10, д. 145, л. 11—13.

15 См.: Карабекир К. Указ.соч. Т. II. С. 680.

16 Fethi Tevetoğlu, **Türkiye’de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler, 1910—1960** гт. Ankara, 1967. S. 277; Алиев К. **Мы открылись... Турции!**(Об исторических связях между Дагестаном и Турцией, начавшихся более 500 лет назад) <http://kumukia.ru/author?q=1376>

17 См.: Карабекир К. Указ.соч.Т. II. С. 680—681.

18. Васиф Гафаров. Указ соч.С. 243

19. 18 См.: Еросимос, **С. Национальности и границы. Балканы, Кавказ и Средний Восток** / Пер. на турецкий: Ширин Текели. Стамбул: Изд-во “Илетишим”, 1994. С. 327.

20. Из речи во время празднования 10-ой годовщины Турецкой Республики 29 октября 1933 года (Источник: <http://azazelo-k.livejournal.com/54093.html>)

21 . Карабекир. Указ.соч. С.598-599

22. Там же 693-694

23 Годовой отчет НКВД к VIII съезду Советов РСФСР (1919-1920)// **Док. внешней политики СССР**. М., 1958. Т. II. С.725.

24. Письмо Народного Комиссара Иностранных Дел РСФСР Председателю Великого Национального Собрания Турции Мустафе Кемаль-паше от 3 июня 1920г. // **Док. внешней политики СССР**. М., 1958. Т. II. С.555.

25 Багиров Ю.А. **Из истории советско-турецких отношений (1920-1922)**. Баку, 1965. С. 120.

26. Карабекир. Указ.соч. С.688-690.

27 Мамедзаде М.Б. **Азербайджанское национальное движение**. Баку: Ниджат, 1992. С. 140 (на азерб. яз.). С.140.

28.Васиф Гафаров. Указ соч. С.245

29. Мамедзаде.М.Б. Указ.соч. С. 140.

30. **РГАСПИ** .Ф.85. (фонд Орджоникидзе). ОП.12.Д.47.Л.1

31. Yusuf Kemal Tengirşenk, **Vatan Hizmetinde**, (İstanbul: Bahar Matbaası. 1967), s. 203-206; Ayfer Özçelik, **Ali Fuad Cebesoy (1882-10 Ocak 1968)**, Akçağ Yayınları, Ankara 1993, s. 183- 185.

32.Б.ЧобанЗаде. **Заметки о языке и словесности кумыков (на тюркском яз.)**, Баку, 1927. С.47.

33. Текст на французском языке с переводом на русский язык. Архивный документ впервые обнародован А. Э. Коркмасовым в газете «Ёлдаш» / «Времена»

34. Б. Чобан-Заде. Указ.соч. Там же

35. İhsan ÇOLAK, “Moskova Antlaşmasına Giden Yol, Milli Mücadele Dönemi TBMM Bolşevik İlişkileri”, <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-49/moskova-antlasmasina-giden-yol-milli-mucadele-donemi-tbmm-bolsevik-iliskileri>

36. Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım 3**, (İstanbul: İşaret Yayınları. 1992); Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, (İstanbul: Vatan Neşriyatı. 1955). s. 60.

37. Багиров Ю.А. **Из истории советско-турецких отношений (1920-1922)**. С.122.

38. РГАСПИ, ф.544, оп.3, Д. 28, лл.11,11об.

ATATÜRK VE DAĞIŞTAN: RUS-TÜRK YAKINLAŞMASINA VE MOSKOVA ANLAŞMASI'NIN İMZALANMASINA DOĞRU (1919 -1921)*

KAMİL ALİYEV (GÜNER)**

Özet

Bildiride 1919-1921 yılları arasında Sovyet Rusya ve devrimci Türkiye arasındaki ilişkilerin gelişimi ve bu durumun özgürlük mücadelesi için savaşın eşiğine gelen Dağıstan'daki politik duruma etkisi incelenmiştir. İki dünya imparatorluğunun kalıntılarından ortaya çıkan iki genç devletin neredeyse üç yıl süren savaşlarını, yenilgilerini ve zaferlerini taçlandırın olay 16 Mart 1921 yılında Moskova'da "RSFSC (Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti) ve Türkiye Arasında Dostluk ve Kardeşlik Anlaşması'nın imzalanmasıydı. Ne var ki buna giden yol kolay değildi.

* çev. Erdem ÜNLEN, Atatürk Araştırma Merkezi Uzmanı, Ankara, e.unlen@atam.gov.tr
Metin kontrol: Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi,
Azerbaycan, irade.mammadli@gmail.com

** Prof. Dr., Kumık Cumhuriyeti Bilim ve Kültür Derneği Başkanı (Mahaçkale, Rusya Federasyonu Dağıstan Cumhuriyeti)

GİRİŞ

1917 yılındaki Ekim Devrimi'nden sonra Rusya'da iktidara gelen, yeni hükümetin ve Kemalist Türkiye'nin kurulmasını tüm gücüyle engellemeye çalışan İtilaf Devletlerine karşı savaş sürdüren Bolşevikler ve milli kurtuluş hareketi sonucunda ortaya çıkan antiemperyalizm aleyhtarı savaş sürdüren Türkiye arasında doğal bir müttefiklik ortaya çıkmış ve birbirlerine destek vermeleri gerekmiştir. Bu koşullarda V.İ. Lenin ve Mustafa Kemal Paşa ülkelerinin birbirleriyle yakınlaşmalarını sağlamış ve karşılıklı olarak Kafkasya, Dağıstan ve Azerbaycan üzerindeki eylemler üzerinde mutabık kalmıştır.

Sovyet Rusya ve Türkiye Arasındaki İlişkilerde Dağıstan ve Azerbaycan

Milli kurtuluş mücadelesine girişen Kemalist Türkiye ile İtilaf devletlerine karşı savaş sürdüren Devrimci Rusya arasında yakınlaşmanın ilk adımları Mayıs 1919'da atıldı. Özellikle, 25 Mayıs 1919 yılında Rusya'dan destek ve yardım alma niyetinde olan Mustafa Kemal Paşa Rus delegeleriyle bulunduğu Havza'ya gitti¹. Burada yapılan görüşmeler üzerine Sovyet delegeleri ona ortak düşmanları olan İtilaf Devletlerine karşı ortak mücadelede yanında olmaları koşuluyla askerî ve finansal destek vermek için söz verdi. (2)

Erzurum Kongresi günlerinde (23 Temmuz - 7 Ağustos 1919) Mustafa Kemal Bolşeviklerle ilişkileri yeniden düzenleme adına 15. Ordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa'yı görevlendirme kararı aldı. Azerbaycan ve Dağıstan'daki durumu öğrenmek için Kazım Karabekir Paşa, sonradan Bakü'den Moskova'ya geçmek zorunda kalan, Ömer Lütfi Bey'i ve Fuat Sabit Bey'i Bakü'ye gönderdi. (3) Mustafa Kemal tam zamanında Sabit Bey'e uygun sözlü talimatlar verildiğini belirtmişti. (4) Fuat Sabit Bey "Hummet" partisi arabuluculuğunda Bakü'de gizli faaliyetlerde bulunan Rus Bolşevikleriyle bağlantı kurdu.

Bolşeviklerle irtibat kurulmasından sonra Sabit Bey Ankara'ya şifreli bir mektup gönderdi ve şunları paylaştı : "...Bolşeviklerle görüşüldü... Onlar her

¹ В этом контексте Интересен так факт. По воспоминаниям (записано со слов самого Дж. Кормасова) востоковеда-арабиста.Ахриев, Нуреддина Габретовича (1904—1987), Дж. Кормасов , по всей вероятности: в годы российско-турецкого сближения в 1919-1921 гг. через свои каналы преподнес Мустафе Кемаль Паше кумыкскую папаху., которую он носил, сфотографировался в ней и прислал ему автографом на турецком « Моему сородичу и брату Дж. Кормасову с признательностью» (Алиев С. М. Мои воспоминания о своем учителе Н. Г. Ахриеве и его откровения о нашем Дж. Кормасове. Рукопись 70 с. Анжикала / Кяхулай-юрт. 2015. Л.45)

türlü yardım için söz verdi, fakat yolların olmamasından dolayı şimdilik sadece finansal destekte bulunacaklar, üstelik biz ne kadar istersek o kadar verecekler...” (5)

Nuri Paşa Eylül 1919’da Bakü’ye vardı ve Anadolu Hareketinin yardımcıları ve destekleri elde etmeyi amaçlayarak yarı resmi “Türk Halkının Temsilciliği”ni kurdu. Sonuç olarak Kasım 1919’da Azerbaycan yönetimi Mustafa Kemal’e finansal yardımda bulundu. (6)

Eylül 1912’de Kemal Paşa Birinci Dünya Savaşı’nın sonunda Kafkas Cephesi’nde savaşan Halil Paşa’yı Azerbaycan’a gönderdi, çünkü Halil Paşa bu bölgeyi ve Bolşevikleri iyi tanıyordu. Ona verilen görev: Sovyet Rusya Hükümeti ile ilişkileri yoluna koymak ve onlardan maddi ve finansal destek almak; özellikle Sovyetler ve Türkiye arasındaki yolların açılmasında onlardan yardım almaktı.(7)

Halil Paşa Azerbaycan’daki durumu kendi başına şöyle değerlendirdi: “K. Karabekir’den son zamanlarda şu şifreli mesajı aldım: ‘Sovyet yönetim biçimini Türkiye sınırına kadar getirmek sizin Enver Paşa ve Huri Paşa ile birlikte temel vazifenizdir. Bu yönde ısrarla mücadele etmeniz gerekmektedir, aksi durumla diğerleri kazanır.’”

Daha sonra emisarlar Kafkasya’ya doğru gittiler. Şubat 1920’de Mustafa Kemal Paşa kendi emisarı Mustafa Butbey’i (Rusya’daki sivil savaş zamanında İ. Berkuk, A. Meke ve diğerleriyle birlikte Dağıstan, Çeçenistan ve Abhazya’yı ziyaret etti (1920) ve bu gezi hakkındaki anılarını yazdı) Wilson Doktrini’nin ana maddesi olan bu bölgenin halkına bağımsızlığını sunma fikrinin gerçekleşmesi olasılığını ortaya çıkarmak amacıyla Kafkasya’ya gönderdi. Dağıstan’da Akuşa’da Şeyh Ali Hacı Akuşinski ile bir araya geldi ve onun yardımıyla Şeyh Ali Hacı’nın da şahitliğinde bu zamana kadar sözleri koşulsuz yerine getirilen en nüfuzlu Dağıstanlı, Korkmazov ile buluşma ayarladı. Görüşmeden sonra Mustafa, Mustafa Kemal Paşa’ya şu cevabı yazmıştır: “Meğer bu ve benzeri idealistlerin kararlarından ve emellerinden büyük özgürlük ve bağımsızlık fikirleri ortaya çıkmıyor mu. Kendi idealizmine sınıksız bağlıydı ve eğer Kafkas oğulları arasında bu idealistlerden birkaç kişi olsaydı, onlar bizimle olurdu ve Kafkasya’nın bizim olma şansını asla kaçırmazdık... o benim üzerimde hipnotik bir etki yarattı. Celal Korkmazov Dağıstan’daki bütün iktidarların başıdır.”(8)

Rus-Türk ilişkilerinde, yakınlaşmasında ve Mart 1921’deki Moskova Anlaşması’nın imzalanmasının tüm evrelerinde Celal Korkmazov’un ana figür

olduğunu söylemek gerekir. Sorbonne Koleji mezunu Celaleddin Korkmazov'un (1877–1937) sosyo-politik konularda seçkin bir eylemci, entellektüel, uluslararası Avrupa sosyalizm hareketi neferi olduğunu belirtmek gerekir. 1908 yılında Türk burjuva demokrasisi devriminin davetiyle Fransa'dan Türkiye'ye geçti; Türk ilerlemecileri hareketinin kurucusu, Türkiye'deki ilk rus dilli gazete "Stambulskiye Novosti" (İstanbul Haberleri)'nin kurucusu ve redaktörü, 1910 yılında Osmanlı Sosyalist partisinin kurucularından biri, 1913 yılında "İttihat e Terakki" partisinin kongresinde İstanbul delegesi oldu. Türkiye'nin ulusal, sosyo-politik gelişimine, Türkiye ve Rusya'nın ekonomik ve kültürel yakınlaşmasına hatırı sayılır ideolojik katkı sağladı.

Burada kendimizi gözden geçirmek çerçevesinde, bu zamana kadar Türkiye'nin sosyo-politik hareketinin Kafkasya'daki temsilcilerinin faaliyetleri hakkında, her şeyden önce, Kara Vasıf'ın, Kara Kemal'in ve Mustafa Kemal'in askerî okuldan silah arkadaşı Baha Sait Bey'in kurucularının olduğu 1918 Ekim'inde kurulan "Karakol Cemiyeti"nden bahsetmek gerekir.(9) En sonuncusu ataları Osmanlı İmparatorluğu'na göç eden Kumukların (muhtemelen onların prenslerinin soyundan) soyundandı.(10)

Daha sonradan Cemiyet kendini Türkiye'deki ulusal direniş hareketinin hünerli organizatörü olarak gösterdi. Anadolu hareketine silah sağlama konusunda esas rolü oynadı.

"Karakol Cemiyeti" Milli Direniş Hareketinde askerî yardımın sağlanması için gerekli koşulları sağlamak amacıyla Azerbaycan ve Dağıstan'daki Bolşeviklerle ilişkilerin iyileştirilmesinde çok önemli bir rol oynadı. Bolşeviklere görüşmeleri yürütmekle yetkili olan "Karakol Cemiyeti", Cemiyet'in kurucusu olmakla birlikte aynı zamanda teşkilatın merkez komitesi üyesi olan Baha Sait Bey'i Bakü'ye görevle gönderdi.(11) Ayrıca ona geçici Türk devrim hükümeti tarafından Bolşeviklerle görüşmeleri yürütmekte tam yetkili olduğunu belirten bir belge verildi.(12)

Baha Sait Bey'in Kasım 1919'da Kafkasya Komitesi RKP (B) temsilcileriyle görüşmelerinin sonucu 11 Ocak 1920'deki anlaşmanın olduğu gibi esasına dayanan bir metin hazırlandı.(13) Sovyet Rusya hükümeti tarafından - Şalva Eliava, geçici Türk devrim hükümeti tarafından - Baha Sait Bey anlaşmayı imzaladı.

Ana ortak hedef "Tüm Müslüman ülkeleri Emperyalist Batı Avrupa'nın boyunduruğu altında olmaktan kurtarmak" olarak ilan edildi. Anlaşmaya göre Sovyet Rusya, Türk devrim hareketine silah, teçhizat, para ve diğer yardımları sağlama yükümlülüğünü aldı. Sırası geldiğinde Türk tarafı, Denikinle, Kolçakla

ve Sovyet Hükümeti'nin diğer düşmanlarıyla olan savaşta tüm gücüyle yardım etme, aynı zamanda Batum'daki, İran'daki, Afganistan'daki ve Hindistan'daki anti-İngiliz ayaklanmaları destekleme taahhütü verdi.

15 maddeden oluşan bu anlaşmada bize göre en ilginç 11. maddeydi:”... Sovyet Rusya Cumhuriyeti ve Türk Devrim Hükümeti Kafkasya'da başlayan İngiliz ve Rus emperyalistlere ve bu hareketi frenleyen şimdiki Gürcistan Hükümeti'ne, Ermenistan'a ve Azerbaycan'a, bu anlaşmada bahsedilen hedef ve görevler karşısında Avrupa'daki emperyalistlerin etkisi altında kalıp faaliyet gösterenlere karşı ortak harekete destek vermeyi üstlenmiştir. Devrimci Karakol Cemiyeti'nin yürütme organı tarafından temsil edilen Geçici Türk Devrim Hükümeti, bu anlaşmaya imza atan tüm hükümetlere, özellikle Kafkasya Özerk Komitesi'ne, yukarıda adı geçen üç hükümete karşı yardım etmeyi taahhüt ediyor...”(14)

Anlaşmanın 13. ve 14. maddeleri anlaşmanın onaylandıktan sonra yürürlüğe gireceğini kanıtlamaktadır, aynı zamanda 14. maddede tarafların hükümetlerin reaksiyonlarını beklemeden anlaşmanın imzalanmasından hemen sonra anlaşmayı uygulamaya koyacağı da belirtiliyor.

Sovyetlerden askeri yardım alma amacıyla 1919 yılının sonu 1920 yılının başında Bakü'de Anadolu hareketi ve Bolşevikler arasındaki ilişkiyi düzenlemeyle görevli Türk temsilciler, şartlı olarak iki gruba ayrılabilir. **Halil Paşa ilk gruba önderlik ediyordu.** İkinci gruba ise Fuat Sabit Paşa çevresinde birleşenler (Yüzbaşı Yakup, Süleyman Nuri, emekli subaylar, birkaç subay ve savaş tutsakları) giriyordu.(15)

1920'lerin başında bu iki grup Devrim Rusyasıyla yakınlaşma konusunda aynı platformda birleştiler.(16) Kafkasya'da, en başta Azerbaycan'da, Dağıstan'da yerlilerle ve Bolşeviklerle paralel olarak ortaya çıkan yeni teşkilat “Türkiye Komünist Partisi” olarak adlandırıldı. Teşkilatın üyeleri arasında Baha Sait Bey, Halil Paşa, Doktor Fuad Sabit, Süleyman Erkanı, Harp Mustafa, Yüzbaşı Yakup, Kızık Talat, Salih Zeki, Süleyman Nuri, Hilmi ve diğerleri bulunuyordu. Parti şu bölümlerle kurulmuştu: ulaştırma, yayınevi ve propaganda. Aynı zamanda gazetenin yayımı da planlandı.(17) Daha sonra parti Bakü'de “Yeni Yol” gazetesini çıkarmaya başladı.

Türkiye Komünist Partisi oluşumundan hemen sonra Anadolu hareketinin liderleriyle mektuplaşma başladı ve bundan sonra partinin bütün faaliyetleri Mustafa Kemal'in ve Kazım Karabekir'in talimatlarıyla ayarlandı. Objektif olarak bu talimatlar Sovyet yardımının Anadolu yardımıyla değiş-tokuşunu

Azerbaycan'ın ve Dağıstan'ın Sovyetleştirilmesini sağlamak için verildi ve sonunda bu gerçekleşti.(18)

Mustafa Kemal Paşa Türkiye'nin Rusya ile yakınlaşması konusunda kendi kesin kararını 6 Şubat 1920 yılında gizli bir mektupla Kazım Karabekir'e bildirdi. Bu mektupta şöyle diyordu:" Bolşevikler Kafkasya'yı zaferle fethettiğinde ve bizimle irtibat kurduklarında, Avrupa güç bir konuma düşmüştü. "Kafkas Seti"nin kurulmasını Türkiye'yi ortadan kaldırma planı sayıp, İtilaf Devletleri tarafından bu setin kurulmasına izin vermemek için en katı tedbirleri almak zorundayız ve bunu yaparken bu yolda önümüze çıkabilecek her türlü tehlikeyi önceden görmemiz gerekmektedir. "Kafkas Seti"nin cepheden dağılmaya başlaması, yeni Kafkas hükümetleriyle, özellikle Azerbaycan ve Dağıstan'daki Müslüman hükümetleriyle, ilişkileri acilen yoluna koyması ve onların İtilaf Devletlerinin planına onların yaklaşımını öğrenmek için Doğu cephesindeki resmi ya da gayri resmi seferberlik başlamıştır. Eğer Kafkas halkları bize engel olmaya karar verirse, onların üzerine Bolşeviklerle birlikte bir taarruz için anlaşıyoruz."(19).

Diğer yandan pragmatik düşünen bir politikacı olan Mustafa Kemal Paşa, Rusya ile ilgili herhangi bir yanılısma içine girmeden, Türkiye ve Rusya arasındaki ittifakın zorunluluğunun bilincinde olarak şunları dile getirmiştir: "Bir keresinde Rusya bugün ellerinde sıkıca tuttuğu halkların kontrolünü kaybeder. Dünya yeni bir seviyeye gelecektir. İşte o anda Türkiye ona ne yapacağını bilmelidir. Rusya iktidarı altında bizim aynı kanı, aynı dili, aynı inancı taşıdığımız kardeşlerimiz bulunmakta. Onlara yardım etmek için hazır olmalıyız. Fakat yardım etmek için hazır olmak demek bu ana kadar sessiz beklemek anlamına gelmiyor. Hazır olmak gerekir. Peki halklar bu ana nasıl hazırlanmalı? Halklar manevi köprülerini destekleyerek bu ana hazırlanırlar. Ortak dilimiz, bizim köprümüzdür. Ortak inancımız, bizim köprümüzdür. Ortak tarihimiz, bizim köprümüzdür. Biz kendi köklerimizi hatırlamalıyız ve kardeşlerimizle bizi ayıran kaderi tarihi irademizle birleştirmeliyiz. Biz onların size ulaşmasını beklemek zorunda değiliz, biz kendimiz ona yaklaşmalıyız. Rusya güzel bir günde çökecek. İşte bu günde Türkiye ülkedeki kardeşlerimiz için diğerlerinin olacağı gibi ayakta olacak. (20) ²

² "Bugün Rusya'nın elinde sınıksız tuttuğu milletler avuçlarından kaçabilirler. Dünya yeni dengeye ulaşabilir. İşte o zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir. Bizim, bu dostumuzun idaresinde dili bir, inancı bir, özü bir kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak yalnız o günü susup beklemek değildir. Hazırlanmak lazımdır. Milletler buna nasıl hazırlanırlar? Manevi köprüleri sağlam tutarak. Dil bir köprüdür. İnanç bir köprüdür. Tarih bir köprüdür. Köklerimize inmeli ve olayların bölüdüğü tarihimiz içinde bütünleşmeliyiz. Onların bize yaklaşmasını beklememeliyiz, bizim onlara yaklaşmamız gereklidir. Rusya bir gün dağılacaktır. O zaman Türkiye onlar için örnek bir ülke olacaktır." (M.KEMAL ATATÜRK)

Böylece Türkiye kendi ulusal çıkarları için Kafkasya'da Sovyetlerin etkisini genişletmeye yardım etmek zorunda kaldı.

17 Mart'ta Kazım Karabekir Paşa Halil Paşa ve Nuru Paşa'ya içinde şunları belirttiği bir mektup gönderdi: "Türkiye sınırlarında Bolşeviklerin gelmesi için tüm Kafkasya'nın Bolşevikler' tarafından acilen ele geçirilmesi gereklidir, hatta onların Azerbaycan'a gelen küçük güçleri Azerbaycanlılarla Türkiye sınırlarına vardığında, bu Türkiye'nin çıkarları yararına olacaktır. Azerbaycan, Dağıstan ve Gürcistan'da Bolşeviklerin iktidara gelişini sağlamak için bir yol olacaktır..."(21) 18 Nisan 1920 tarihli bir telgrafta, Kazım Karabekir Paşa Sovyetlerle müzakereler için özel bir heyet tayin etmesini Mustafa Kemal Paşa'dan rica etti. Onun temel ricası, Kafkasya'da bulunan Türk hükümetlerinin Sovyetlerle olan müzakerelerinin durumu çok doyurucu değildi, bu zamana kadar askerî harekâtı göz önünde bulunduran bir askerî plan yoktu ve bu durum Türk ve Kızıl Ordu birbirine temas ettiğinde sorun çıkarabilirdi. Bu nedenle Kazım Karabekir Paşa şunları paylaştı: "Temsil Heyeti'nin müzakerelere geç kalması nedeniyle, sadece askeri konularda müzakere için bir subay eşliğinde Trabzon alay komutanı Binbaşı Ali Rıza Bey'i Bakü'ye göndermeyi mümkün görüyorum..."(22)

26 Nisan 1920 yılında Mustafa Kemal Paşa Sovyet Hükümetine içinde şunları yazdığı bir mektup gönderir: "Türkiye ezilenlerin özgürlüğü için emperyalist ülkelere karşı Sovyet Rusya ile birlikte mücadele vermek zorundadır, (...) Kafkasya'daki emperyalistlere karşı savaşa katılmaya hazırdır, Türkiye'ye saldıran emperyalist güçlere karşı savaş için Sovyet Rusya'nın yardımını ümit ediyor." (23) Türkiye istenmeyen olayların önüne geçmek zorundaydı, Bolşevikler ve Türkiye Komünist Partisi arasında anlaşma sonucunda, Sovyet ordusu Azerbaycan ve Dağıstan'ı fethederken Türk Ordusuyla karşılaşacaktı. Mektup Moskova'ya geç ulaşmıştı, ancak bu önemli değildi, çünkü bu mektup ulaşmadan çok zaman önce Türkiye Komünist Partisi Bakü'de, Mustafa Kemal Paşa'nın mektubunda gündeme getirilen bu sorularla ilgileniyordu. 11 Ocak 1920'de Baha Sait Bey tarafından imzalanan sözleşmenin 11. maddesinde "Rus-Türk iş birliği temelinde Güney Kafkasya'nın Sovyetleştirilmesi" maddesinin adının geçtiğine mektubun üçüncü noktasında dikkat çekeriz.

Lenin'in talimatıyla NKİD 3 Haziran 1920 yılında Türk Hükümeti'ne cevap olarak bir mektup gönderdi. İçinde şöyle yazıyordu: "Sovyet Hükümeti, her zaman her halkın self-determinasyon hakkının tanınması için kendi ilkesine sadık kalan tüm dünya halklarına dostluk elini uzatır. Sovyet Hükümeti Türk halkının

bağımsızlık ve egemenlik için sürdürdüğü kahramanca mücadeleyi büyük bir ilgiyle takip etmektedir, Türkiye için bu ağır günlerde, Türk ve Rus halklarını birleştirmesi gereken dostluğun temellerini mutlulukla atmaya hazırdır.”(24)

19 Temmuz 1920’de, Moskova’ya, Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey başkanlığındaki Türk Hükümeti heyeti geldi. Türk delegeler RSFSC Dışişleri Halk Komiseri G.V.Çiçerin ve yardımcısı L.M. Karahan tarafından kabul edildi, 14 Ağustos tarihinde ise Lenin tarafından kabul edildi.

24 Ağustos 1920’de, iki ülke arasındaki ilişkilerin temel ilkelerini belirleyen Dostluk Antlaşması tasarısı hazırlandı. Görüşmeler sırasında, Sovyet Rusyası’nın Türkiye’ye silah, mühimmat, altın yardımı sağlanması konusunda mutabakata varıldı. Sovyet Hükümeti’nin Türk ordusunun ihtiyaçlarını tamamen karşılamasına da, araç ve silah sağlamak için mümkün olan her şeyi yaptı. Komünist Partisi Kafkasya Cephesi Devrimci Askerî Konseyi üyesi Orcionikidze’nin emri doğrultusunda Türklere altı bin tüfek, beş milyondan fazla fişek ve on yedi bin altı yüz adet mermi gönderilmiştir. Aynı zamandan 5 milyon altın ruble miktarında mali yardım anlaşması da ulaşılmıştır. ”Erzurum’da Eylül 1920’de Türk Hükümetine ve askeri komutanlığa 200,6 kilogram külçe altın teslim edilmiştir.”(25) Erzurum Kongresi’ne davetli olarak katılan Korkmazov’un başında olduğu Dağıstanlıların büyük temsil heyetinin Erzurum’a gelmesi şaşırtıcı değildir. Ayrıca, Dağıstanlıların Erzurum Kongresi’ne katılması Misak-ı Milli geleceğinin ve Sovyet Rusya’ya tam uyum sağlamanın temellerinin atıldığı andı. Tüm bunlar Kafkas Bölge Komitesiyle mutabık kalınmış iş birliği için Dağıstan’dan gönderilen tasarlanmış hükümlerden ve tedbirlerden kaynaklanıyor (Türkler aktif bir biçimde tepki gösterdiler).

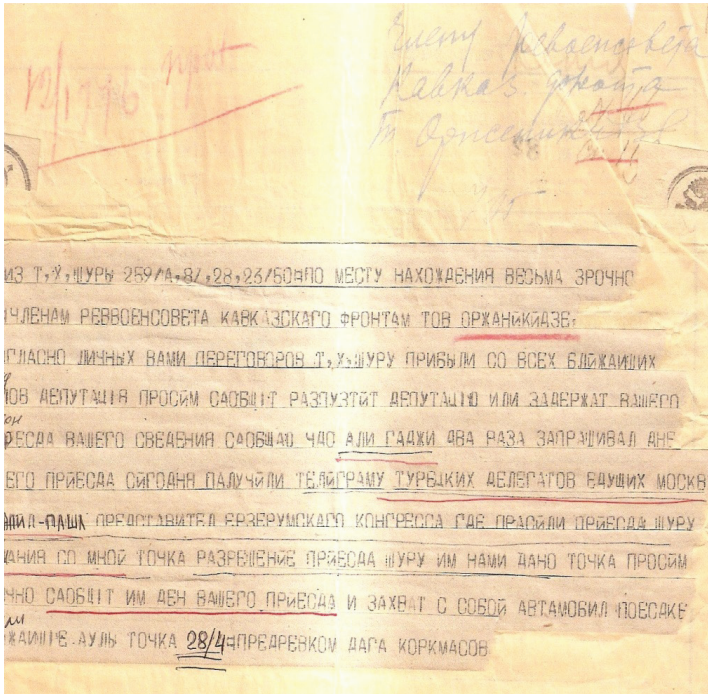
Batı ile anti-empyralist mücadeleye devam eden Bolşeviklerin ve Kemalistlerin çıkarlarının uyuşması, Sovyetlerden yardım istemeyi zorunlu kılmıştır ve bu durum Moskova’nın Dağıstan ve Azerbaycan üzerindeki planlarını gerçekleştirmesini oldukça kolaylaştırdı.

8 Nisan 1920 yılında Türkiye Komünist Partisi liderlerinden Baha Sait Bey, Mustafa Kemal Paşa’ya yazdığı mektupta Kafkasya Komitesi’nin, Halil Paşa’yı Kızıl Ordu’nun başkumandanı olarak görevlendirdiğini belirtir.(26) Moskova’nın Halil Paşa’nın adaylığına mutabık olup olmadığını öğrenmek için, Kızıl Ordu karargâhına nüfuzlu bir kurye aracılığıyla bir gensoru gönderildi. Bununla birlikte Halil Paşa’nın kendinden ve arkadaşlarından titize saklanan olumsuz bir cevap geldi.(27)

Aslında Kafkasya Komitesi'nin Halil Paşa'yı Kızıl Ordu'nun başkumandanı olarak ataması kararı hiçbir hukuki temele dayanmıyordu ve tek bir amaç güdüyordu- Bolşeviklerin gerçek niyetlerini gizlemek.(28)

Halil Paşa Kızıl Ordu'yu karşılamak için Dağıstan'a (!) gitti, ama 26 Nisan akşamında XI. Ordu Azerbaycan'ın sınırı geçti ve Bakü'ye ilerlemeye başladığı bir yol daha vardı. Halil Paşa ve Bakü'den beraberindeki Rus Albay Skaçkov, Kızıl Ordu XI. komutanı Levandovski ile bir araya geldi. Skaçkov ona Kafkas Komitesinin kararını Halil Paşa komutanlığındaki Kızıl Ordu'ya aktarmak için haber verdi. Levandovski Moskova'nın böyle bir talimat vermediğini belirtti ve kendi ordusuyla eski Osmanlı-Rus sınırına kadar hareket etme niyetindeydi. Halil Paşa'nın Moskova'ya gitmesi çok yararlı olacaktı.

Mustafa Kemal'in elçisi, Erzurum Kongresi milletvekili Halil Paşa (General Kut) Temir Han Şura'ya Dagrevkom (Dağıstan Devrim Komitesi) Başkanı, C. Korkmazov ile görüşmelerini gerçekleştirdiği yere geldi. Bunu Korkmazov tarafından gönderilen gizli telgraf kanıtlıyor (aşağıda bk. ilk kez yayınlanan) (30)

Rus-Türk ilişkileri bağlamında bakıldığında, Türkiye ile Sovyet Rusya arasında, Azerbaycan'ın ve Dağıstan'ın çıkarlarına dokunan uluslararası anlaşmanın sonucuna ilişkin yoğun ve çok taraflı iş yürütüldüğü açıktır. Ağustos ayında Bakü'de birinci Şark Halkları Kurultayı'nın yapılmasına kararı verildi. Zinovyev önderliğinde 1-9 Eylül tarihleri arasında düzenlendi ve "Doğu'da dünya devriminin ateşini tutuşturmak" sözü canlı bir şekilde söylendi. Lenin'in ifadesine göre, Bolşevik partisinin gözdesi N.Buharin, 1920 yılından Bakü'deki kurultaydan dönüşünde ona şunu söyledi: "Vladimir İliç, canavarı uyandırdık!" Kurultay çalışmasına Türkiye temsilcileri de katıldı. Onların birkaçı, Ağustos ayında Bakü'deki birinci Şark Halkları Kurultayı'nda (1-7.09.1920) kalabalık Dağıstan heyetinin lideri Korkmazov'u 1908-1910'dan beri tanıyordu, o Başkanlık divanı kadrosuna seçildi. Komintern'in alt bölümü gibi olan, RSFSC'nin şark politikası koordinasyonu organı -"Şark'taki Sovyet Harekâtı"na, liderlik yaptığı Başkanlık divanına girdi.(9 Eylül 1920). Bunun dışında o, Ağustos 1920'den daha erken Türkiye'de Rusya Federasyonu Büyükelçiliği'ne (Eliyava'nın görevi) atanan ilk müşavir oldu. Eliyava da Celal gibi "Sovyet hareketleri" başkanlık divanının üyesi oldu. Aynı yıl Rusya Federasyonu Hükümeti Türk-Ermeni katliamı sonuçlarını yok etmek için Ermeni ve Türk hükümetleri ile müzakere yapması için onu yetkilendirdi. 4 Kasım'da Merkez tarafından Türkiye'de Kemal ile görüşmeler için heyetin (Korkmasov, Şahtatinski, Mdivani ve Legran) derhal bir gezi yapması kararı alındı. Delege bir dizi sorularla Moskova'ya gitti. Ancak, Türklerle Aralık ayı için planlanan müzakereler, 1921'e ertelendi. Müzakereler, bilindiği üzere, (resmî olarak) 26 Şubat 1921'den 16 Mart 1921'e kadar gerçekleştirildi.

Ancak 26 Şubat'a kadar Korkmasov'un Türklerle yapılacak anlaşmanın hükümlerini, özellikle sınırları ve Batum kentine ilişkin incelikleri düzenlediği gayri resmi aktif müzakere süreci geçti. Celal'in de katıldığı bu Türk sorunu sona ermedi. "Sovyet Hareketleri" günlerinde bu sorun gündemde kaldı. Celal, Dağıstan'a 3 Nisan 1921'de döndü. Milli kurtuluş savaşı çalışmalarına, özellikle de "birkaç milyon altın"ın "TBMM-Kemal'a ayrılması" hakkında bir dizi sorunlar gözden geçirildi.

Türkiye ve Sovyet Rusya Arasındaki İlişkilerde Dağıstan'ın Bağımsızlığı Sorunu

Kemalistler ve Bolşevikler arasındaki Rus-Türk ilişkilerinde, müzakerelerin akışının incelendiği zaman sarfında bu soruna dikkat çekiyoruz. Onların konteksinden anlaşılacağı üzere, Türkler onu Dağıstan'ın bağımsızlığını kazanması

planında sayıyordu. Onların düşüncelerine göre konferanslarda ve müzakerelerde Türkiye ve Rusya'nın yanı sıra Azerbaycan, Gürcistan, Kuzey Kafkasya ve Dağıstan'ın da katılımları kabul edilmelidir. Moskova, sadece Ermenistan ve Azerbaycan katılımına karşı ısrar etti ve Gürcistan ve Dağıstan'ın katılımına kesinlikle karşı idi. Azerbaycan ve Dağıstan'ın katılması için ısrar eden Türk tarafı ortak bir cephe açmayı planladı, Moskova ise kendi lehine güç dengesini korumak için etkisi Ermenistan'ı kendi yörüngesinde tutmak istedi. Sonuç olarak, müzakereleri Türk ve Rus heyetleri arasında gerçekleştirilmesi konusunda anlaşıldılar. (31)

Son zamanlarda RGASPI'nin açıklanan belgelerinden anlaşıldığı üzere (Naneyşvili'nin Bakü'den Kirov'a Astrakhan'a telsiz telgrafı), Korkmasov Şubat 1920'de, Kızıl Ordu gelmeden önce, Merkeze, yeni devlet kurumları Dağıstan'ı ve Terek bölgesinin sınırlarını da kapsayan Dağlı Halk Cumhuriyeti'ni ilan etmeyi önerdi. Eyalet Komitesi bu konuda onu destekledi. Lenin, Korkmasov'un bu girişimini, görünen o ki destekledi. Bu arada, 1921'de Korkmasov başkanlığındaki Dağıstanlı heyetle buluşma sırasında o bunu, tabii ki, unutmadı. V.İ. Lenin'in ona yeniden dönmesi bizi şaşırtmadı ve görünen o ki, bu Rusya'nın federalleşmesi gündemine dahil oldu. Bir rastlantı olmadığını düşünmek gerekirse, bu dolaylı kanıtlar Profesör Bekir Çobanzade'nin sözlerine şöyle hizmet eder: "Dağıstan Cumhuriyeti etrafındaki Kuzey Kafkasya milliyetlerinin halklarının çoğunluğunun birleşmesi ve bu cumhuriyetteki resmî devlet dilinin Türkçe (Kumuk dili) olması parlak bir geleceği müjdeliyor." (32)

İlginç bir gerçekte, 13 Kasım 1920 Rusya bileşiminde Dağıstan Cumhuriyeti ilan edildiğinde, Mustafa Kemal (Atatürk) 18 Aralık 1920'de Lenin'in adına olan telsiz telgrafta bu tarihi olaya aşağıdaki şekilde cevap vermiştir: "Yoldaş Başkan, Moskova'dan, Dağıstan'ın bağımsızlığının Sovyet Rusya tarafından tanındığı konusunda bir mesaj aldık. Bu sevindirici karar şüphesiz Bolşeviklerin Müslüman halklara karşı olan tavırlarında müthiş bir etki yaratacaktır ve gerçek kapitalist rejimin beslendiği kaynak olan doğu emperyalizmini yıkmayı içeren ortak amacımız doğrultusunda bizi daha çok yakınlaştıracaktır..." (33)

IV *Musulmanların İstikbaline*

Vh. 4575 16/12 20
 Moscou Camarade Lenin, president du Conseil des Commissaires du Peuple de la
 URSS
 Radio de Karsoe, n° 43 16/12

Comarade President, nous avons été informés par une communication de Moscou.
 reconnaissance par la Russie Sovietiste de l'indépendance du Daghestan. Cette
 heureuse décision aura sans doute une excellente influence sur les relations
 du monde bolcheviste avec le monde musulman et par la même nous rapprochons
 davantage de notre but commun, consistant à abattre l'imperialisme occidental
 qui est la source et s'alimente le régime capitaliste actuel. Pénetré que
 le notre *крупная* collaboration peut amener de heureux résultats, je ne puis
 que me réjouir de tout ce qui resserrera les liens qui nous unissent. Je vous
 remercie infiniment pour la politique à large vue, que sous votre haute impul-
 sion la République Sovietiste vient d'inaugurer en Orient et dans tout l'un
 vers. Je vous prie d'agréer, camarade President, l'assurance de ma plus haute c-
 sideration. President de la Grande assemblée nationale de Turquie. *Moustapha*
 Kemal Atatürk.

L.P.W.

Вход. 4575 16/12/20

Москва Тов. Ленину Председателю Совнаркома РСФСР.

Радио из Карсе № 43 16/12

Товарищ Председатель, сообщением из Москвы мы были ос-
 лены относительно признания Советской Россией независимости
 Дагестана. Это радостное решение будет бесспорно иметь по-
 нное влияние на отношения большевистских масс к мусульман-
 массам и еще больше приблизит нас к нашей общей цели, а
 именно к свержению восточного империализма, который я
 источником, питающим действительный капиталистический
 Уверенный, что наша совместная работа может привести к
 ному результату, я не могу не порадоваться всему тому,
 теснее облизит узы, нас соединяющие. Я Вам безконечно б-
 дрен за ту широкую политику, которую под Вашим высоким
 крохительством Советская Республика открыла на Востоке
 всем мире. Прошу Вас, товарищ Председатель, принять узы
 в моем глубоком к Вам почтении.

Председатель Большого Национального Собрания Турции *МУС-
 ТАФА*

*Korkmasov'un özel arşivinden

Bu durumda görülüyor ki, Dağıstan'ın “özerkliği” başlangıçta (20.yüzyılın ilk 10 yıllık döneminde) ulus-devlet bireyselliği kategorilerinde düşünüldü, sonradan Stalin dönemindeki olduğu gibi kesik bir görünümde düşünülmeydi.

“20’li yıllarda Korkmasov döneminde “Dağıstan modeli”nin gelişmesinin ve yeniden dirilişinin uluslararası arenada daha fazla tanınır olması ve destek alması tesadüf değildir. 1921 yılında Korkmasov başkanlığındaki heyeti ağır-ladığı sırada V. Lenin kendine özgü meraklılığıyla ve titizliğiyle onunla (onlar birbirini Paris’teki sürgün döneminden iyi tanıyorlardı) ilgilendi, Celal Kuzey Kafkasya’yı Temir Han Şura merkezli Dağıstan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (DSSC) ve Pyatigorsk merkezli Dağlı Sovyet Cumhuriyeti’nden oluşan birbirinden kopuk “iki dağlı cumhuriyet” olarak görüyordu.

Konuşma içeriğini detaylı bir şekilde bilmiyoruz ama o zamanda, büyük olasılıkla, her iki liderin de onların birleşmesi hakkında bir düşüncesi olduğunu tahmin edebiliriz. Son zamanlarda RGASPI’nin açıklanan belgeler (Naneyşvili’nin Bakü’den Kirov’a Astrakhan’a telsiz telgrafı) bu durumu kanıtlar niteliktedir.

Bir rastlantı olmadığını düşünmek gerekirse, bu dolaylı kanıtlar Profesör Bekir Çoban-zade’nin sözlerine şöyle hizmet eder: “Dağıstan Cumhuriyeti etrafındaki Kuzey Kafkasya milliyetlerinin halklarının çoğunluğunun birleşmesi ve bu cumhuriyetteki resmi devlet dilinin Türkçe (Kumuk dili) olması parlak bir geleceği müjdeliyor.” (34)

Azerbaycanlı devlet ve sosyo-politika adamı M.E. Resulzade şu şekilde yazdı: “Dağıstan Cumhuriyeti, Türk unsurunun, dilinin ve kültürünün çok önemli bir rol oynadığı çok uluslu Müslüman bir cumhuriyettir. Ve onların bu rolü her geçen gün artmaktadır. Bu mantıkta Dağıstan’ı Türk Cumhuriyeti olarak adlandırıyoruz...” (Kafkasiya Turkleri. Istanbul. 1928).

Ancak bildiğimiz gibi, 20’li yılların sonundan 30’lu yılların başlangıcına kadar o zamanki liderlerin başucunda, Stalin önderliğindeki SSCB yeniden uyandı ve ülkenin sözde federatif gelişimi yolunu açan imparatorluk içgüdüğü hakim oldu.

Türkiye ve Rusya Arasındaki Moskova Anlaşması’nın İmzalanmasına Doğru

Sonuç olarak, iki dünya imparatorluğunun kalıntılarından ortaya çıkan iki genç devletin neredeyse üç yıl süren savaşlarını, yenilgilerini ve zaferlerini taç-

landıran olay 16 Mart 1921 yılında Moskova’da “RSFSC ve Türkiye Arasında Dostluk ve Kardeşlik Anlaşması”nın imzalanmasıydı. Ne var ki buna giden yol kolay değildi. Türkiye’deki ve Rusya’daki bu sorunun güzelce incelenmesi ve aydınlatılması konusunda geniş bir literatür mevcuttur. Ben bugüne kadar bilinmeyen ya da az bilinen sayfaları ortaya çıkaran birçok önemli ayrıntı üzerinde duruyorum.

Müzakereler oldukça zor ve karıştıktı. (35) İki ülke arasındaki diplomasi için, 2.5 yıl boyunca en yakın tarihi önceller sadece uzlaşmaz iki rakip olmamışlardı, ancak dün kanlı savaşın iki düşman bloğunun üyeleri vardı, Rus-Türk ittifakının iç ve dış düşmanlarının direncini kırarak uluslararası şartların karmaşıklığında yakınlaşma yolunda ilk adımları atmak zorunlu hale gelmişti. Ve sözleşme Türk tarafından Türkiye Millet Meclisi milletvekili Ali Fuad Paşa ve Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin ve Merkezi İcra Komitesi’nin üyesi Celal Korkmasov tarafından imzalandı.

Bilindiği üzere bu sözleşmenin imzalanması arifesinde henüz tam olarak bir netlik yoktu, tartışmalı konular kalmıştı. 23 Şubat 1921’de Türk heyeti bir kez daha Çiçerin ile bir araya geldi, gece boyunca toplantı karşılıklı anlayış ve anlaşma ruhu içinde gerçekleştirildi, konferansın 26 Şubat’ta başlaması kararlaştırıldı. Toplantıya Türkiye tarafından Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal, Dr. Rıza Nur ve Türkiye’nin Rusya Tam Yetkili Büyükelçisi Ali Fuat Bey katıldı. Rusya tarafını ise Lenin tarafından tavsiye edilen Çiçerin ve Merkezi İcra Komitesi’nin üyesi Celal Korkmasov tarafından temsil edilmiştir. Ayrıca, son olarak Türklerin kendilerinin katılması kabul edildi. Türk kaynaklarından bilindiği üzere, onlar, Mart 1918 yılından beri SSCB Dış İlişkiler Halk Komiseri Yardımcısı olarak çalışan L.M. Karahan’ın görüşmelere katılmasına karşı çıkan ifadeleri çok daha önceden dile getirmişti. (36)

Unutulmamalıdır ki, sözleşmenin yapılması sırasında, Türkiye’ye 10 milyon altın ruble tutarında mali yardım ve silah yardımı vermek için bir mutabakat da imzalandı. (37)

20 Mart 1921 tarihinde Umum İttifak Merkez İcra Komitesi, olağanüstü dönem toplantısında, TBMM tarafından 22 Temmuz 1921’de onaylanan Sovyet-Türk anlaşmasını onayladı.

12 Nisan 1921’de, Moskova’dan döndükten sonra C.Korkmasov, Yüksek Kurulun Bakü’deki “Şark’ta Harekât Konseyi’ toplantısına katıldı, ziyafette

Orjonikidze ve diğer konsey üyeleri ile birlikte bulundu, müzakereler sonucu 16 Mart 1921'de Moskova'da SSCB ile anlaşma imzalayan Türk Milli Meclisi heyeti onuruna verilen ziyafete katıldı ve evine döndü. Açıkçası, Nisan ayı başlarında Moskova'dan Dağıstan'a dönen Korkmasov, Bakü'ye sadece Konsey'in Yüksek Kurulunun toplantısına değil, aynı zamanda oraya belirtilen heyetin gelmesinden dolayı gitti. (38)

Böylece, görüyoruz ki, Korkmasov'un otoritesi, zengin örgütsel deneyim yetkisi, geniş kişisel bağlantıları Türkiye ile iyi, komşuluk ilişkileri kurmasında, genç Sovyet devletinin ve cumhuriyetin diplomatik ve ekonomik ablukasını yarmasında, Bakü'de Müslüman Halkların Birinci Kurultayı'nın gerçekleştirilmesinde, daha sonra 1926 yılında Bakü'de Birinci Türkoloji Kongresi'nin yapılmasında ve kararlarını gerçekleştirmesinde işe yaradı. Böylece, Lenin hükümeti tarafından uygulanan dengeli "Türk" politikası Türkiye'de ve uluslararası topluluklarda olumlu karşılandı. Şunu söylemek gerekir ki, onun ilk Dağıstan Hükümeti başkanlığı döneminde (1921-1931), Dağıstan ilk kez gerçekten dünyaya ve Türkiye'ye açıldı.

Sonuç

Türkiye'nin Rusya ile yakınlaşması, sadece Türklerin ve Bolşeviklerle ulusal kurtuluş hareketinin ideolojik birliğine dayanmıyordu, bu zamana kadar ki gerçek amaçları işgalci Avrupalılara karşı Türklerin ulusal kurtuluş hareketi yolunda Bolşeviklerden yardım alma hevesi olmuştur ve nihayetinde bu durum Türkiye'yi kurtarmak ihtiyacından kaynaklanmıştır.

"SSCB ve Türkiye Arasındaki Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması" Rusya için ve Türkiye için en büyük diplomatik ve siyasî zafer olmuştur, uzun süre boyunca Rusya ve Türkiye arasındaki dostça ilişkilerinin sağlam bir temeli olmuştur.

KAYNAKÇA

1 См.: Hüsamettin Ertürk, **İki Devrin Perde Arkası**, (İstanbul:Pınar Yayınevi. 1962), s. 344-346 Ayrıca Bkz. David Fromkin, Barışa Son Veren Barış, (İstanbul: Sabah Yayınları. 1994), s. 427

2 См.: Там же. С. 344—345.

3 См.: Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**. C.1. (İstanbul: Yapı kredi, 2006). s. 80; Kamuran Gürün, **Türk Sovyet İlişkileri**, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), s. 19.

4 См.: ATASE (Архив Военного министерства Турецкой Республики), А. 1/4282, К. 586, D. 114-34, F. 56.

5 См.: Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, C1, (İstanbul: Yapı kredi, 2006), s. 395—396.

6 См.: Tadeusz Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı, 1905-1920**, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 1988, s.213- 215.

7. См.: Васиф Гафаров. Русско-турецкое сближение и независимость Азербайджана (1919-1991 гг.) // Кавказ и глобализация. Т.4. 1-2.2010. С. 210.

8 Mustafa Butbay, **Kafkasya Hatıraları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara 2007; Мустафа Бутбай. Воспоминания о Кавказе - Записки турецкого разведчика. Баку 1993. С. 48

9. Dr. Fethî Tevetoğlu, “Milli Mücadele Kahramanlarından Baha Sait Bey (Biga 1882 – İstanbul 16 Ekim 1939)”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S 16, C VI, Kasım 1989.

10 Алиев К.. **Кумыкские общины за рубежом: история и современность**. журнал «Возрождение», Махачкала. 1999, №5. С. 35-42. <http://kumukia.ru/author?q=760>; Алиев К. Баха Саид Бей Дагестанлы. Кумыкский энциклопедический словарь. Махачкала. 2012. С.74-75;Алиев С. М.Мои воспоминания о своем учителе Н. Г. Ахриеве и его откровения о нашем Дж. Коркмасове. Рукопись 70 с. Анжикала / Кяхулай-юрт. 2015. Л.45.

11. См.: Stefanos Yerasimos, **Türk Sovyet İlişkileri**, (İstanbul: Gözlem Yayınları. 1979). s. 113.

12 См.: Государственный архив Азербайджанской Республики (ГААР), ф. 894, оп. 10, д. 145, л. 11—13.

13. См.: Kazım Karabekir, Указ. Соч.Т. II. С. 702—704; ∴ Stefanos Yerasimos. Указ. соч. С. 134—136.

14 См.: Государственный архив Азербайджанской Республики (ГААР), ф. 894, оп. 10, д. 145, л. 11—13.

15 См.: Карабекир К. Указ.соч. Т. II. С. 680.

16 Fethi Tevetoğlu, **Türkiye’de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler, 1910—1960** гг. Ankara, 1967. S. 277; Алиев К. **Мы открылись... Турции!**(Об исторических связях между Дагестаном и Турцией, начавшихся более 500 лет назад) <http://kumukia.ru/author?q=1376>

17 См.: Карабекир К. Указ.соч.Т. II. С. 680—681.

18. Васиф Гафаров. Указ соч.С. 243

19. 18 См.: Еросимос, **С. Национальности и границы. Балканы, Кавказ и Средний Восток** / Пер. на турецкий: Ширин Текели. Стамбул: Изд-во “Илетишим”, 1994. С. 327.

20. Из речи во время празднования 10-ой годовщины Турецкой Республики 29 октября 1933 года (Источник: <http://azazelo-k.livejournal.com/54093.html>)

21 . Карабекир. Указ.соч. С.598-599

22. Там же 693-694

23 Годовой отчет НКВД к VIII съезду Советов РСФСР (1919-1920)// **Док. внешней политики СССР**. М., 1958. Т. II. С.725.

24. Письмо Народного Комиссара Иностранных Дел РСФСР Председателю Великого Национального Собрания Турции Мустафе Кемаль-паше от 3 июня 1920г. // **Док. внешней политики СССР**. М., 1958. Т. II. С.555.

25 Багиров Ю.А. **Из истории советско-турецких отношений (1920-1922)**. Баку, 1965. С. 120.

26. Карабекир. Указ.соч. С.688-690.

27 Мамедзаде М.Б. **Азербайджанское национальное движение**. Баку: Ниджат, 1992. С. 140 (на азерб. яз.). С.140.

28.Васиф Гафаров. Указ соч. С.245

29. Мамедзаде.М.Б. Указ.соч. С. 140.

30. **РГАСПИ**.Ф.85. (фонд Орджоникидзе). ОП.12.Д.47.Л.1

31. Yusuf Kemal Tengirşenk, **Vatan Hizmetinde**, (İstanbul: Bahar Matbaası. 1967), s. 203-206; Ayfer Özçelik, **Ali Fuad Cebesoy (1882-10 Ocak 1968)**, Akçağ Yayınları, Ankara 1993, s. 183- 185.

32. Б. ЧобанЗаде. **Заметки о языке и словесности кумыков (на тюркском яз.)**, Баку, 1927. С.47.

33. Текст на французском языке с переводом на русский язык. Архивный документ впервые обнаружен А. Э. Коркмасовым в газете «Ёлдаш» / «**Времена**»

34. Б. Чобан-Заде. Указ.соч. Там же

35. İhsan ÇOLAK, “Moskova Antlaşmasına Giden Yol, Milli Mücadele Dönemi TBMM Bolşevik İlişkileri”, <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-49/moskova-antlasmasına-giden-yol-milli-mucadele-donemi-tbmm-bolsevik-iliskileri>

36. Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım 3**, (İstanbul: İşaret Yayınları. 1992); Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, (İstanbul: Vatan Neşriyatı. 1955). s. 60.

37. Багиров Ю.А. **Из истории советско-турецких отношений (1920-1922)**. С.122.

38. РГАСПИ, ф.544, оп.3, Д. 28, лл.11,11об.

BÜYÜK TAARRUZ ÖNCESİ ULUSLARARASI KAMUOYU OLUŞTURMA ÇABALARI BAĞLAMINDA AZERBAYCAN ELÇİSİ İBRAHİM MUHARREMOĞLU ABİLOV'UN TÜRKİYE'DEKİ FAALİYETLERİNE DAİR BİR DEĞERLENDİRME

ZEKERİYA TÜRKMEN*

Özet

Mustafa Kemal Paşa önderliğinde başlatılan Millî Mücadele hareketinin başarıyla sonuçlanması Türk halkının büyük feragat ve fedakârlığı ile mümkün olurken, diğer taraftan dost ve kardeş Azerbaycan'ın TBMM hükûmeti lehine uluslararası kamuoyu oluşturma kapsamındaki gayret ve desteği de son derece önemlidir.

Millî Mücadele hareketinin başından itibaren Türkiye dışındaki Türk dünyasının Türk İstiklal Mücadelesiyle yakından ilgilendiği, maddî-manevî yardım faaliyetleri düzenlediği bir gerçektir. Uzun bir geçmişe dayanan tarihî ve kültürel bağlar, bu yakınlığın sürdürülmesinde, maddî-manevî desteğin sağlanmasında etkili olmuştur. 1918 yılında Osmanlı Devleti'nin sağladığı siyasi-askeri destek sayesinde Güney Kafkasya'da önce Gence, daha sonra Bakü merkezli teşkil edilen Millî Azerbaycan Cumhuriyeti uzun ömürlü olamamış; Sovyet Rusya'nın tavsiyesiyle kurulan İhtilal Komitesi tarafından verilen ultiमतomla Millî Azerbaycan Cumhuriyeti hükûmetinin istifası istenmiş, ertesi günü 28 Nisan 1920'de Bolşevik yönetime geçilerek Sovyet Sosyalist Azerbaycan Cumhuriyeti kurulmuştur.

Azerbaycan'da bahse konu gelişmeler olurken, Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Ankara'da açılan TBMM'nin teşkilinden hemen sonra kurulan Ankara Hükûmeti'nin, uluslararası ilişkiler kapsamında ilk temasa geçtiği devletlerden biri Sovyet Azerbaycan'ı olmuştur. 15 Ağustos 1920 tarihli TBMM Hükûmeti

* Dr.Öğ.Kd.Alb., Harp Akademileri Komutanlığı, Stratejik Araştırmalar Enstitüsü (SAREN) Müdürü, İstanbul, zturkmenbeyi@gmail.com

talimatıyla Azerbaycan'a temsilci olarak atanan Memduh Şevket (Esendal) Bey, Aralık 1920'de Bakü'de TBMM Hükûmeti temsilcisi sıfatıyla göreve başlamıştır. Bu sırada Sovyet Sosyalist Azerbaycan Cumhuriyeti de Ankara'da bir elçilik açma teşebbüsünde bulunmuş ve 1918 yılında Azerbaycan parlamentosuna mebus olarak giren, sosyalist rejim kurulunca İçişleri Halk Komiseri Yardımcılığında bulunmuş olan İbrahim Muharremoğlu Abilov'un (İbrahim Muharrem Bey) büyükelçi olarak atanmasını sağlamıştır. Azerbaycan ile kurulan ikili ilişkiler kapsamında Ankara'ya büyükelçi olarak gönderilen İbrahim Muharremoğlu Abilov, Gence-Batum-Trabzon-İnebolu-Kastamonu yoluyla Ankara'ya hareket etmiştir. 1921 yılı sonbaharında (12 Ekim 1921) 25 kişilik kadrosuyla Ankara'ya gelen İbrahim Muharremoğlu Abilov, Türk tarafınca üst düzey törenle karşılanmıştır. Bu arada Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği de büyükelçi olarak Aralov'u Ankara'ya görevlendirmiştir. TBMM Hükümeti tarafından dostça karşılanan İbrahim Muharremoğlu Abilov, hem TBMM'de kabul görmüş, hem de Mustafa Kemal Paşa tarafından Çankaya'da ağırlandı; hatta köşkte kaldığı sürede Zübeyde Hanım tarafından da hüsn-i kabul görmüştür. 14 Ekim 1921 günü güven mektubunu Mustafa Kemal Paşa'ya takdim eden Abilov, beraberinde getirdiği bir altın hançeri hediye olarak sunmuştur. 18 Kasım 1921 günü de Ankara'da Cebeci semtinde Azerbaycan Temsilciliği binasına törenle bayrak asılmış, bu törende Mustafa Kemal Paşa bir konuşma yapmıştır.

Millî Mücadelenin en kritik döneminde hem Sovyetlerin, hem de Azerbaycan'ın uluslararası kamuoyunda manevi desteğini almak isteyen Mustafa Kemal Paşa, bu dönemde akıllıca manevralar sergileyerek zafere uzanan süreçte diplomatik desteğin tam olmasına gayret etmiştir. O sırada dünyanın en büyük sömürge gücü olan İngilizler tarafından desteklenen Yunan ordusuna karşı yürütülen Kurtuluş Savaşı'nı, Anadolu Türklüğünün haklı mücadelesini Azerbaycan ve Sovyet temsilcileri aracılığıyla tüm dünyaya duyurmak, uluslararası kamuoyunu etkilemek amacıyla önemli teşebbüslerde bulunmuştur.

Büyük Taarruz öncesi yapılan askerî hazırlıklar kapsamında Mustafa Kemal Paşa tarafından gerçekleştirilen cephe ziyaretlerine İbrahim Muharremoğlu Abilov da dâhil edilmiştir. 1922 yılı Nisan ayında gerçekleştirilen İlgin manevralarında Mustafa Kemal Paşa ve Batı Cephesi Komuta heyetinin hemen yanında bulunan Abilov, Türk ordusuna mensup süvari ve piyadelerin manevralarına bizzat şahit olarak bu ordunun gücünü dünya kamuoyuna bildirmeyi kutsal bir görev addetmiştir. Mustafa Kemal Paşa, 1922 yılı Mart-Nisan ayından itibaren sık

sık düzenlediği cephe teftişlerinde İbrahim Abilov'u da beraberinde götürmüş, bu durumu bizzat kendi yazdığı not defterlerinde de açıkça belirtmiştir. Bu arada Sovyet yardımı adıyla tarihe geçen ve Sakarya Zaferi'nden sonra Türkiye'ye gönderilen silah ve cephanenin büyük bölümü de bu süreçte intikal etmiştir.

Abilov, Kurtuluş Savaşı'nın zaferle sonuçlanmasının ardından görevine devam etmiştir. 17 Şubat 1923'te çalışmalarına başlayan İzmir İktisat Kongresi'ne de Mustafa Kemal Paşa'nın daveti üzerine katılan İbrahim Abilov, 23 Şubat günü aniden rahatsızlanarak ameliyata alınmış ancak kurtarılamayarak vefat etmiş; cenazesi tahnit edilerek Bakü'ye gönderilmiştir.

Bu bildiri de dönemin belgeleri (Başbakanlık Arşivi ve ATASE Başkanlığı Arşivi), Atatürk'ün Not Defterleri, dönemin basını ve hatırat türü eserlerden yararlanılarak Büyük Taarruz Harekâtı öncesi uluslararası kamuoyu oluşturma çabaları kapsamında Azerbaycan Büyükelçisi İbrahim Abilov'un Türkiye'ye gelişi, Ankara'daki ve Batı Cephesi'ndeki faaliyetleri, Millî Mücadele'nin uluslararası kamuoyuna duyurulması kapsamında sağladığı destek ve katkılar değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Kemal Paşa, TBMM Hükümeti, İbrahim Muharremoğlu Abilov, Azerbaycan, Büyük Taarruz, Ilgın Süvari Manevrası.

**AN EVALUATION OF AZERBAIJAN AMBASSADOR
İBRAHİM MUHARREMOĞLU ABİLOV'S ACTIVITIES
CONCERNING THE EFFORTS ON CREATING POSITIVE
PUBLIC OPINION BEFORE "THE BATTLE OF
DUMLUPINAR"**

Abstract

While the success of the Battle of Independence, which was started under the leadership of General Mustafa Kemal, was possible with the great sacrifice of Turkish people, friend and ally Azerbaijan's efforts and support over creating worldwide public opinion in favor of Grand National Assembly of Turkey's administration was also extremely important.

It has been a fact that Turkish people living in the Turkic world outside Turkey provided the tangible and moral support and interest from the start of the War of Independence. Historical and cultural bonds dating back a long time were the key factors in creating and sustaining the support. First Gence and then Bakü based National Republic of Azerbaijan which was established with the politic and military support of the Ottoman Empire in 1918 in South Caucasia, was short-lived; the National Republic of Azerbaijan administration was forced to resign through the ultimatum given by the Revolution Committee which was founded with the recommendation of Soviet Russia, and the next day on 28 April 1920, Soviet Socialist Republic of Azerbaijan was founded under the Bolshevik administration.

While above mentioned events were unfolding in Azerbaijan, the Soviet Azerbaijan was one of the first countries with which Ankara administration created after the establishment of Grand National Assembly of Turkey in Ankara under the leadership of General Mustafa Kemal made contact in context of international relations. Memduh Şevket Esental was appointed to Baku as a representative of The Grand National Assembly of Turkey's administration in December 1920 with a directive dated 15 August 1920. Meanwhile, Soviet Socialist Republic of Azerbaijan attempted to establish an embassy in Ankara and appointed İbrahim Muharremoğlu Abilov, who had been a congressman in the Azerbaijan Parliament in 1918 and later a Public Affairs Commissioner in the newly formed Soviet Administration, as an ambassador. Within the context of lateral relations established with Azerbaijan, the newly appointed ambassador came

to Ankara through Gence-Batum-Trabzon-İnebolu-Kastamonu route. İbrahim Muharremoğlu Abilov arrived Ankara in the fall of 1921 (12 October 1921) with his staff of 25 people and was welcomed with a great ceremony. In the meantime, The Union of Soviet Socialist Republics (USSR) appointed Aralov to Ankara as ambassador. Receiving a very friendly welcome by the Grand National Assembly of Turkey, İbrahim Muharremoğlu Abilov was approved in the Grand National Assembly of Turkey and he was also hosted by Mustafa Kemal in Çankaya; he even got the personal attention and hospitality of Zübeyde Hanım while he was staying in the mansion. Abilov presented his letter of credence to Mustafa Kemal on 14 October 1921 and also presented a golden dagger as a gift. On 18 December 1921, a flag was displayed with a ceremony at the Azerbaijan Embassy in Cebeci district, Ankara and Mustafa Kemal made a speech in this ceremony.

At the most critical point of the War of Independence, Mustafa Kemal, who wanted to get the support of both USSR and Azerbaijan, showed extreme leadership and intelligent political maneuvers aiming to get full diplomatic support on the way to victory. Through USSR and Azerbaijan ambassadors, Mustafa Kemal aimed to create international public opinion in favor of the War of Independence and the rightful struggle against the Greeks who were supported by the British, the greatest imperialist power in the world at the time.

İbrahim Muharremoğlu Abilov was included in Mustafa Kemal's visits to the fronts as military preparations for the Battle of Dumlupınar. Abilov, who was present with Mustafa Kemal and the Western Front Command during Ilgın cavalry maneuvers in April 1922, witnessed to the maneuvers of the cavalry and the infantry and he made it his mission to announce the immense power of the Turkish Army to the world. In his frequent inspections to the fronts in March-April 1922, Mustafa Kemal took Abilov with him and explained this fact in his personal notes. By the way, most of the munitions and weapons which were sent to Turkey after the Sakarya victory and which are known in history as Soviet assistance, were sent in the mentioned time period.

Abilov continued his assignment after the War of Independence was won. Receiving a personal invitation from Mustafa Kemal, Abilov participated the İzmir Congress which started on 17 February 1923. Becoming suddenly ill on 23 February, he was rushed into surgery but lost his life. After the embalment, his body was sent to Baku.

This paper evaluates the Azerbaijan ambassador İbrahim Abilov's arrival to Turkey, his activities in Ankara and in the Western Front, and his support and contributions to making the War of Independence be heard in the international community within the framework of attempts of creating an international public opinion before the Battle of Dumplupınar by utilizing the documents of the era (Prime Ministry Archives and ATASE Archives), Atatürk's personal notes, newspapers and memoirs of the period.

Key Words: Mustafa Kemal Paşa, The Grand National Assembly of Turkey's Administration, İbrahim Muharremoğlu Abilov, Azerbaijan, Battle of Dumplupınar, Ilgın cavalry maneuvers.

a. Büyük Taarruz Harekatına Uzanan Sürece Dair Bir Hatırlatma

Düzenli ordunun teşkili ve ilk zaferlerin kazanılmasından sonra halkın orduya olan güveni giderek arttı. Büyük sıkıntı ve yokluğa rağmen Türkler, bütün varını yoğunu orduları için seferber ettiler. Özellikle Sakarya Savaşı'ndan önce Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın onayı ile 7-8 Ağustos 1921'de yayımlanan *Tekâlif-i Milliye Emirleri* (Milli Yükümlülükler) ile halkın aynî ve nakdî olarak orduya yardım etmesi hükme bağlandı.¹ Ardı sıra yayımlanan emirlerle halkın elinde bulunan her türlü mal ve eşyanın % 40'ı ordu adına -bedeli zaferden sonra ödenmek üzere el konuldu. Halk bu çağrıya gönülden destek verdi. Ordu-milletlerin en eskisi olan Türkler, orduları için her türlü yardıma olumlu cevap verdiler. Ordu-millet dayanışması Sakarya savunma savaşının Türklerin zaferiyile sonuçlanmasına neden oldu. Bu muharebe Türk İstiklal Harbi'nin bir dönüm noktası olmuş, Türk ordusu inisiyatifi ele geçirmiştir. Böylece Mustafa Kemal Paşa, silahlı gücü belli bir düzeye çıkarıncaya kadar, üstün düşman karşısında savunma muharebeleri vererek onu yormuş ve yıpratmış ve kesin sonuç alacak bir güce ulaştıktan sonra da taarruzla onu yok etmiştir.

Sakarya Nehri'nin doğusuna çekilen Türk ordusu yaklaşık 100 km.ye varan cephe genişliği ve 25 km.ye yakın bir derinlik içinde, arazinin önemli noktalarına yerleşerek ve Sakarya'yı bir engel olarak önüne alarak savunmayı oynak olarak idare etme kararını almıştır. Bu savaşa kadar savunmalar; orduların bir hat üzerinde yerleştirilmesi, bu hatta başarılı olmazsa geride başka bir hatta çekinilmesi biçiminde cereyan etmişti. Ancak, Başkomutan Mustafa Kemal Paşa 26 Ağustos 1921 günü "*Hattı müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır. O satıh bütün vatan-dır.*" emrini vermişti. Böylece savunmada hat taktiği bırakılarak, çekilme olsa bile birliklerin tutunabildikleri ilk yerde savunmaya devam etmeleri yani geniş alan savunması yaparak düşmanı durdurmaları sağlanmıştır.²

26 Ağustos günü düşmanın, Türk kuvvetlerini güneyden kuşatma ve cephe-den yarma hareketi cephedeki Türk kuvvetlerinin direnişiyile mevzii başarılarından öte gidemedi. İşte Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, o gün tarihe geçecek olan emrini verdi: "*Hattı Müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır. O sathı bütün vatan-dır. Vatanın her karış toprağı, vatandaşı kanyyla ıslanmadıkça terk olunamaz.*

¹ Mehmet Kayıran "Tekâlif- i Milliye Emirleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C V, Temmuz 1989, S 15., s. 642-665.

² **Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi Sakarya Meydan Muharebesi ve Sonraki Harekât**, C II, Ks. 5, Kitap 2, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1995, s. 68.

*Onun için büyük küçük her birlik bulunduğu mevziden atılabilir. Fakat, büyük küçük her birlik tutunabildiği ilk yerde düşmanı cephe kurup savaşa devam eder. Yanındaki birliğin çekilmeye mecbur olduğunu gören birlikler ona tabi olamaz. Bulunduğu mevzide sonuna kadar dayanmaya ve karşı koymaya mecburdur.”*³

Sakarya Zaferi, Türk halkının bağrından çıkan ordusuna olan güvenini daha da artırmıştır. Bundan böyle, ordu için silah ve malzeme alımında, orduya araç-gereç bağışında Anadolu şehirleri birbiriyle adeta yarıştılar. Örnek vermek gerekirse, yurt dışından alınıp orduya bağışlanan uçaklara o şehrin, kasabanın veya bağışta bulunan kişilerin adları verildi. Bu dayanışma ve yardımlaşma daha sonra giderek arttı, Büyük Taarruz Zaferi ise Türklerin ordu-millet dayanışmasıyla zafere ulaştıkları bir tarihî süreç oldu. Mustafa Kemal Paşa'nın Büyük Taarruz'dan sonra Batı Cephesi Komutanlığına, orduya yayınlanmak üzere verdiği genelgenin başında, orduya “*Türkiye Büyük Millet Meclisi Orduları!*” diye hitap etmesi, ordu-millet bütünlüğünü ve ordunun milletin iradesini temsil ettiği anlayışını bize gösterir. Genelgede ordunun büyük ve asil Türk milletinin özverisine lâyık olduğunu belirtilerek, Türk ulusunun sahip olduğu ordusuyla geleceğinden güven duyduğu da vurgulanmıştır.⁴ Bu zaferle Türk devletinin kuruluşuna uzanan yol da açılmış oldu. Aslında Birinci Dünya Savaşı'nda ortaya çıkarılan topyekûn savaş düşüncesinden hareketle bunun ilk uygulaması olan milletçe mücadele Türk İstiklal Harbi'nde gündeme gelmiştir. Mustafa Kemal Paşa topyekûn savaş anlayışına uygun olarak askerî, ekonomik, siyasal ve sosyo-psikolojik alanda bütün kuvvetleri bir araya getirerek mücadeleye atıldı. Aslında diğer ulusların II. Dünya Savaşı döneminde uygulamaya koydukları topyekûn harbin ilk uygulayıcısı Kurtuluş Savaşı dönemindeki örnekleri ile Mustafa Kemal Paşa olmuştur.

Sakarya Meydan Muharebesinden sonra ordu-millet dayanışması her alanda kendini gösterdi ve halkın orduya olan yardımları giderek arttı. Büyük Taarruz Zaferi ise Türklerin ordu-millet dayanışmasıyla zafere ulaştıkları bir tarihi dönüm noktası oldu. Mustafa Kemal Paşa, Büyük Taarruzda uyguladığı düşmanı yanıltma taktik ve stratejisi ile bazı komutanların karşı çıkmalarına rağmen, “*kesin sonucu bu güçle almaya mecburuz*” diyerek büyük bir kararlılıkla planını uygulamıştır. Yunanlılara karşı uyguladığı taktik örtü ve aldatma hareketiyle cephede

³ Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), **Nutuk**, , TTK Basım Evi, Ankara, 1989, s. 412.

⁴ **Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi, Büyük Taarruz**, C II, 6'ncı Kısım, 2'nci Kitap, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1968, s. 283.

onları yanılmış ve beklenmeyen bir zamanda yaptığı taarruzla zafere ulaşmıştır.⁵ Bu zaferle Türk devletinin kuruluşuna uzanan yol da açılmış oldu.

b. İbrahim Muharremoğlu Abilov

İbrahim Muarremoğlu Abilov, 1882 yılında Azerbaycan'ın Ordubad kentinde doğmuştur. Mehmet Sıtkı'nın Ordubad "Ahter" okulunda eğitime başlamış, babasının vefatından sonra aileyi geçindirme kaygısıyla Petrovsk'a (şimdiki Mahaçkala) gitmiş orada liman işçisi olarak çalışmaya başlamıştır.⁶ Rusya'da çeşitli ideolojik akımların olduğu bir dönemde Bakü'ye gelen ve burada işçilik yapan Abilov, 1903 yılında Petrovsk limanında, daha sonra da Bakü'de işçi olarak çalışırken Bolşevik harekete katılmış ve Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin Menşevik grubuna üye olmuştur. İbrahim Abilov'un siyasetle ilişkisi bu arada giderek artmış ve 1904 yılında kurulan Azeri sosyal-demokrat örgütü "Himmet"'in aktif üyelerinden biri konumuna yükselmiştir.⁷

İbrahim Abilov 1907 yılında Bakü Hazar Ticaret donanması denizcilerinin gerçekleştirdiği grevin baş aktörleri arasında yer almıştır. 1908 yılında Güney Kafkasya'da ve Güney Azerbaycan'da İranlı işçiler arasında Bolşevik fikirleri yayan "Mücahid" sosyal-demokrat örgütü Başkanı Neriman Nerimanov'un talimatı ile İran'a giden İbrahim Abilov 1909 yılında Bakü'ye dönmüştür. 1912 yılında bir süre **Bakü Hayatı** gazetesinde editör olarak çalışmıştır. Çarlık polisi tarafından defalarca hapsilere maruz kalan İbrahim Abilov 1913 yılında Ejderhan'a (Astrahan) sürülmüştür. Ancak şansı yaver gitmiş ve Ejderhan'a sürgün edildiği

⁵ Mustafa Kemal Paşa, Büyük Taarruz hazırlıkları sırasında Ankara'da karargâhta bulunanlara büyük bir kararlılıkla şunları söyler: "Taarruz haberini alınca hesap ediniz, on beşinci gün İzmir'deyiz." Paşa, İzmir'den dönüşünde bu konuşmasına şahit olan kişilerden ikisini karşısında görünce, "Bir gün yanılmışım" diyerek Büyük Taarruz öncesi konuşmasına atıf yapmıştır. Bk., Selahaddin Demirkan, **Bir Milletın Yarattığı Lider Mustafa Kemal Atatürk**, İstanbul, 1972, s. 31. Nitekim Atatürk, "Yolunda yürüyen bir insanın yalnız ufkı görmesi kafî değildir. Ufkun ötesini de görmesi lazımdır." der. Ufkun ötesini ise, ancak tarih bilincine sahip sezgi gücü yüksek ileri görüşlü insanlar görebilir. bk., Demirkan, a.g.e. s. 205.

⁶ Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Nahçivan Bölümü Kültür, Dil ve Edebiyat Enstitüsü başkanı değerli üstad Ebülfeyz Amanoğlu Guliyev ve Akif Ahundov'un birlikte hazırladıkları eser bugüne kadar İbrahim Abilov hakkında yapılan en derli toplu çalışmadır. Ebülfeyz beyle Gence'de yaptığımız görüşmede (13-14 Ekim 2015) Abilov konusunda kısa bir fikir alışverişinde de bulunmuştuk. Abilov hakkında ayrıntı için bk., Guliyev-Ahundov, **Mustafa Kemal'in Dostu İbrahim Ebilov, Belgesel ve Bedî Bir Hayat Hikayesi**, çev. Yusuf Gedikli), Kültür Ajans Yay., Ankara, 2013.

⁷ Bilal N. Şimşir, "Ankara'da İlk Azerbaycan Temsilcisi İbrahim Muharremoğlu Abilov", İRS Miras, No: 6, Bakü 2013, s. 16. Ayrıca bk., www.irs-az.com

sırada Nerimanov da Astrahan Halk Üniversitesi başkanlığına getirilmiş ayrıca da Şehir Duma Üyesi olmuştur. Nerimanov-Abilov yaklaşması burada daha da güçlenmiştir. 1917 yılındaki Şubat devriminden sonra Tiflis'e gelen Abilov, artık Menşevik "*Himmet*" örgütünün ünlü üyelerinden biri olarak faaliyetine devam etmiştir. 1918 yılı sonunda yapılan seçimlerde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti parlamentosuna milletvekili seçilen Abilov, parlamentonun Sosyalist Grup üyesi olarak çalışmalara başlamış; Parlamentoda Müsavat iktidarını eleştiren konuşmalar yapmış, 1920'de Sovyet yanlısı Bolşeviklere katılmıştır.⁸

1920 yılında Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyeti kurulduktan sonra Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti İçişleri Bakan Yardımcılığına atanan İbrahim Abilov aynı yılın Eylül'ünde Bakü'de yapılan Birinci Doğu Halkları Kurultayı'nda N.Nerimanov'un tavsiyesiyle Doğu Halkları Propaganda ve Teşvikat Konseyi Birinci Sekreteri seçilmiştir. 21 Mayıs 1920'de yapılan Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Konseyi'nin Siyasî ve Teşkilat Bürosu'nun oturumunda Q. Musabeyov ve M.Kaxiani ile birlikte III. Komünist Enternasyonal III. Kongresi'ne gidecek temsilci heyetine seçilmiştir. 1921 yılının Haziran ayında Azerbaycan heyetinin içinde Komünist Enternasyonalinin üçüncü kongresinde de yer alan Abilov'un Türkiye'ye tam yetkili olarak gönderilmesi meselesine Moskova da olumlu yaklaşmıştır.⁹

1921 yılı Eylül ayında Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin diplomatik temsilcisi olarak Ankara'ya atanmıştır. Bolşevik fikirlere sahip biri olması hasebiyle Abilov'un Türkiye'ye görevlendirilmesi İngilizler tarafından farklı şekilde yorumlanmıştır. Hatta İngiliz istihbaratı, İbrahim Abilov'un Türkiye'de komünist hücreleri odaklamak için gelmiş olabileceği ihtimalinin güçlü olduğunu değerlendirmiştir. İbrahim Abilov, Türkiye'ye gelince üst düzey protokolle karşılanmış ve her zaman Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın yanında bulunmuştur.¹⁰ Abilov, Mustafa Kemal Paşa ile aile dostu olmuş, her zaman görüşmüşlerdir. Gazi Mustafa Kemal Paşa kendisine "*İbrahim Muharrem Bey*", kimi zaman da "*Kardeşim*" diye hitap etmiştir.¹¹ Ankara'ya geldiğinin ertesi yılı doğan ikinci kızlarına "*Anadolu*" adını

⁸ Elnur Kelbizade, "Zehir taktiği" veya Azerbaycan SSR'nin Türkiye Cumhuriyetindeki ilk Elçisi İbrahim Abilov'u kimler öldürdü?", *Uzunköprü Hür Gazete*, 23 Şubat 2013.

⁹ Elnur Kelbizade, "Zehir taktiği" veya Azerbaycan SSR'nin Türkiye Cumhuriyetindeki ilk Elçisi İbrahim Abilov'u kimler öldürdü?", *Uzunköprü Hür Gazete*, 23 Şubat 2013.

¹⁰ Bilal N. Şimşir, *Azerbaycan'ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*, Bilgi Yay., İstanbul, 2011, s. 65-66.

¹¹ İrade Esedova, "Atatürk'ün Azerbaycanlı Dostu İbrahim Abilov", *Medeniyet*, Bakü, 4 Haziran 2010, s. 14.

bizzat Mustafa Kemal Paşa vermiştir. Abilov, Atatürk'ün daveti üzerine katıldığı İzmir İktisat Kongresi'nde verilen bir ziyafette aniden rahatsızlanmış ve hemen ameliyata alınmış ancak kurtarılamamış ve 23 Şubat 1923 tarihinde vefat etmiştir. Kimi söylemlere göre de İzmir'deki İktisat Kongresi esnasında Rus komünistlerin maşası Ermeniler tarafından bir ziyafet esnasında zehirlenerek öldürüldüğüne dair değerlendirmeler yapılmaktadır.¹²

c. İbrahim Abilov'un Türkiye'ye Gelişine Kadar Geçen Süreçte Güney Kafkasya'daki Gelişmeler

Başkomutan Vekili Enver Paşa, 1918 başında Kafkasya'daki gelişmeleri yakından takip ederken, VI. Ordu Komutanı Halil Paşa'nın konuyla ilgilenmesini istemiştir. Bu sırada III. Ordu bölgesinde bulunan Azerbaycan delegesi Naki (Keykuran) ve Ahıskalı Ömer Faik beylerle irtibat kurulmuş, İstanbul'a gelen delegelerle yapılan görüşmelerden sonra 5 Nisan 1918 tarihinde Kafkas İslam Ordusunun teşkili konusunda karara varılmıştır.¹³ Aslında Enver Paşa, Sovyet İhtilali'nden sonra Kafkas Cephesi'nde Osmanlı ordusunun yapacağı muhtemel bir askerî harekâtı kolaylaştıracak önlemlerin alınmasını, özellikle Güney Kafkasya Müslüman topluluklarının ve Türklerin nüfusça yoğun olduğu bölgelerde gerekli teşkilatlanmanın yapılmasını, yerel kuvvetlerin asker olarak kaydedilmesini gerekli görmekte ve bu yönde çalışmalar yapılmasını istemekte idi.¹⁴

Federal, demokratik bir cumhuriyet olarak 22 Nisan 1918'de kurulan Maveray-yı Kafkas Cumhuriyeti uzun ömürlü olmamış, bir ay kadar sürmüş ve

¹² İbrahim Abilov'un kızı Anadolu Hanımın yıllar sonra kendisiyle yapılan röportajda verdiği bilgilere göre babası zehirlenerek ortadan kaldırılmış, tahnit (mumya) edilen ceset bir demir tabut içerisinde Bakü'ye getirilerek defnedilmiştir. Ancak yıllar sonra kendisiyle yapılan bir söyleşide şunları ifade ettiği belirtilir: "...Aile doktorumuz İskender İsmayilov ile Bakü'ye döndüm. Babamın mezarını ziyarete giderken kabrin yerle bir edildiğini gördük ... Ne kadar aransa da, demir kutuda gömülen mumyalanmış ceset bulunamadı. Sanırım, İbrahim Muharrem Bey'in kabri de aynı siyah kuvvet için tehlike yaratıyordu. Eğer böyle olmasaydı ... Bu vahşeti Ermenilerden başka kim neden olurdu?" bk., Elnur Kelbizade, "Zehir taktiği" veya Azerbaycan SSR'nin Türkiye Cumhuriyetindeki ilk Elçisi İbrahim Abilov'u kimler öldürdü?", *Uzunköprü Hür Gazete*, 23 Şubat 2013.

¹³ On iki maddelik Kafkas İslam Ordusunun kuruluş talimatnamesi ve Halil Paşa'ya verilen görevler hakkında ayrıntı için bk., Nasır Yüceer, *Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, Genkur. Basımevi, Ankara, 1996, s. 55, 72-82, 189. Konuyla ilgili diğer bir akademik çalışma için bk., Halil Bal, *Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, İdil Yay., İstanbul, 2010, s. 110-111.

¹⁴ *Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi*, Kls: 3823, Ds: 22, F: 7.1-11.

üç ayrı cumhuriyetin ortaya çıkmasıyla ömrünü tamamlamıştır.¹⁵ Federal cumhuriyetin dağılmasından sonra 27 Mayıs 1918’de bir araya gelen Azerbaycan temsilcileri, o sırada var olan bütün siyasî teşkilatları “*millî şûrâ*” adı altında birleştirerek başkanlığına Mehmet Emin Resulzâde’yi yardımcılığına da Hasan Ağayef’i seçmişlerdir. Azerbaycan Millî Şûrâsı, 28 Mayıs 1918 günü Misak-ı Millî yani istiklal beyannamesi olan “*Akidname*”yi yayımlayarak bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti’nin temelini atmıştır.¹⁶ Çarlık Rusya’sını sona erdiren 1917 Bolşevik İhtilali’nden sonra istiklalini ilk kazanan milletlerden biri Azerî Türkleri olmuştur.¹⁷

Müstakil Azerbaycan devletinin varlığını koruması çok güçlü. Bu sırada Bolşevik Ruslar, Azerbaycan ve diğer Kafkas ülkelerine gönderdikleri bozguncularla entrikalar çevirip bu ülkeleri kendi kontrollerine almaya gayret ettiler. Rus entrikalarına boyun eğmeyen Azerbaycan hükûmeti bu sırada Osmanlı Devleti’nden yardım talep etmiştir. Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında 4 Haziran 1918’de Batum’da yapılan görüşmelerin ardından imzalanan antlaşma ile taraflar karşılıklı olarak siyasî, hukukî, iktisadî, ticarî ve kültürel alanlarla iş birliğini kabul etmişlerdi.¹⁸ Antlaşmayı Osmanlı Devleti adına Halil (Menteşe) Bey, Vehip (Kaçi) Paşa, Azerbaycan adına da Mehmet Hasan Hacinski ve Mehmet Emin Resulzâde imzalamıştır. Bu antlaşmada on bir maddeden oluşan esas metnin dışında iki de ek metin yer almaktadır.¹⁹

Azerbaycan’da kısa bir süre sonra Bolşevik iş birlikçilerin desteklediği gruplar ülkede terör havası estirmeye başlayınca telaşa kapılan idareciler, Batum’da imzalanan 4 Haziran 1918 tarihli dostluk antlaşmasına dayanarak Osmanlı Devleti’nden yardım istemişlerdir. Osmanlı Devleti yapılan antlaşma-

¹⁵ Halil Bal, a.g.e., s. 157 vdd.

¹⁶ Mehmet-zâde Mirzabala, **Azerbaycan Misak-ı Millisi, 28 Mayıs İstiklal Beyannamesinin Tahlili**, İstanbul, 1927; Ayrıca bk., Mirza Bala Mehmetzâde, **Millî Azerbaycan Hareketi**, Ankara, 1991, s. 89-90; Vügar İmanov, **Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri (1918)**, Boğaziçi Üniv. Yay., İstanbul, 2006, s. 54-60.

¹⁷ Hüseyin Baykara, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi**, İstanbul, 1975, s. 252-287.

¹⁸ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya, XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1970, s. 662-671; Ayrıca bk., Mustafa Görüryılmaz, **Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler 1918**, Bilgeoğuz Yay., İstanbul, 2007, s. 281-283.

¹⁹ Bahse konu antlaşma metni hakkında ayrıntılı bilgi için bk., **Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasında Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1575-1918)**, C II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara, 1993, s. 225-236.

lar gereği yardım talebine olumlu cevap vermiş; Kafkas Cephesi'nden Bolşevik İhtilali'nden dolayı çekilen Rus birlikleri karşısında bulunan Nuri Paşa komutasındaki orduyu Azerbaycan'a göndermiştir.²⁰ Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu Azerbaycan'da sevinç gösterileriyle karşılanmış, Azerbaycanlı gönüllerinin de desteğiyle Ermeni ve Rus kuvvetlerinin yardım ettiği Bolşevikleri yenerek 15 Eylül 1918'de Bakü'ye girmiştir.²¹ Azerbaycan Başbakanı Türk ordusunun Bakü'ye girişinden sonra yaptığı açıklamada şunları söylemiştir: *“Türkler için asırlar boyu devam eden ayrılık sona ermiştir. Azerî Türklerinden sonra Türkistan Türklerinin de Osmanlı-Türk orduları sayesinde kısa zamanda istiklallerine kavuşacağını ümit ediyorum.”*²² Hatta bu sırada Türkistan Türklerinden oluşturulan bir heyet Bakü'ye gelmiş, Osmanlı heyetine müracaatta bulunarak kendilerine yardımcı olunmasını istemişlerdir.²³ Ancak kısa bir süre sonra imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin varlığı tartışılır hale geldiğinden bu yardım taleplerine olumlu cevap verilememiştir.

30 Ekim 1918 tarihli Mondros Ateşkes Antlaşması'nın 11. maddesinin Ek bendinde yer alan şartlar ile 15. maddede belirtilenler gereği Türk ordularının Kafkasya'yı ve dolayısıyla Azerbaycan'ı boşaltmaları istenmiştir.²⁴ Türk ordusu bölgeden çekilince İran'daki İngiliz birlikleri komutanı General Thomson 12 Kasım 1918'de Bakü'ye bir heyet göndererek şehrin 17 Kasım tarihinde işgal edileceğini bildirmiştir.²⁵ Mondros Ateşkes Antlaşması hükümlerine göre Batum, Kars ve Ardahan şehirleri Türk ordusu tarafından boşaltılınca İngiliz işgal birlikleri buralarda denetimi ele geçirmişlerdir.²⁶ IX. Ordu karargâhı ise 13 Ocak 1919 tarihinde Erzurum'a nakledilmeye başlanmış, tüm birliklerin intikali ise 25

²⁰ Halil Bal, “Türkiye'nin Azerbaycan'a Askerî Yardımı: Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Millî Ordusunun Kurulması İçin Yapılan Çalışmalar”, **Yedinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri (25-27 Ekim 1999)**, C II, Genkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara, 2001, s. 429-440.

²¹ Halil Bal, **Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu**, s. 207 vdd.

²² Mehmet Saray, **Atatürk ve Türk Dünyası**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1995, s. 7.

²³ Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa**, İstanbul, 1972, C III, s. 455-456.

²⁴ **Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi, İstiklal Harbi Koleksiyonu (İSH)**, Kls: 51, Ds: 198, F: 1; **Türk İstiklal Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, C I, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1962, s. 152-153; Ayrıca bk., Mustafa Görüryılmaz, **Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler 1918**, Bilge Oğuz yay., İstanbul, 2007, s. 257.

²⁵ Mustafa Görüryılmaz, a.g.e., s. 258.

²⁶ Nilgün (Akgül) Erdaş, **Millî Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleriyle İlişkiler (1917-1921)**, Genkur. Basımevi, Ankara, 1994, s. 52-56.

Ocak'ta tamamlanabilmiştir. Bölgede İngiliz işgal dönemine uzanan süreçte ve işgal döneminde ikişer adet olmak üzere Kars ve Ardahan kongreleri toplanarak Cenubî Garbî Kafkas Hükûmeti'nin kuruluşuna zemin hazırlayan bir dizi faaliyet gerçekleştirilmiştir.²⁷ Kuruluşundan sonra bölgede Ermeniler ve Gürcülerle mücadeleye eden Cenubî Garbî Kafkas Hükûmeti, İngilizleri endişeye düşürmüştür. General Milne, bölgede görevli İngiliz işgal komutanlarına gönderdiği talimatta Güneybatı Kafkasya'da denetimin sağlanmasını istemiş; 12 Nisan 1919 tarihinde Cenubî Garbî Kafkas Hükûmeti meclisi dağıtılmış, ertesi günü hükûmet üyeleri tutuklanarak Malta'ya sürgüne gönderilmiştir.²⁸

ç. TBMM Hükûmeti'nin Kuruluşu ve Türk-Sovyet İlişkileri Çerçevesinde Azerbaycan Sovyet Cumhuriyetiyle Başlatılan Temaslar

Temsil Heyeti'nin Erzurum Kongresi'nde teşkilinden sonra uluslararası alanda siyasî destek arayışları kapsamında Bolşeviklerle temas kurulmaya çalışılmıştır. Sovyet idarecileri, Türkiye'de Mustafa Kemal Paşa önderliğinde başlatılan halk hareketinin, kendi ideolojik eylemlerine yakın gördüklerinden başlangıçta desteklemeyi uygun bulmuşlardır. Millî Mücadele hareketinin lider kadrosu da Bolşevik Rusya'dan yardım sağlamak amacıyla ikili ilişkilere önem vermişlerdir. Sovyet yöneticileri bir ara Millî Mücadele karşıtı İttihatçıları kullanarak kendi ideolojik sistemlerini Anadolu'da gerçekleştirmeyi dahi ummuşlardı. TBMM Hükûmeti'nin kuruluşundan kısa bir süre sonra Bekir Sami Bey başkanlığındaki bir heyet 11 Mayıs 1920'de Ankara'dan hareketle Trabzon üzerinden 65 günlük bir yolculuktan sonra 19 Temmuz'da Moskova'ya ulaşarak ikili temaslara başlamış, bu temaslarla Sovyet yardımı konusu ayrıntılı olarak ele alınmıştır.²⁹ TBMM ve Sovyet delegeleri arasında devam eden müzakerelerin sonunda 24 Ağustos 1920'de Türk-Sovyet Dostluk Muahedesi imzalanmıştır. Buna göre Bolşevik yönetimi Misak-ı Millî sınırları içinde müstakil bir Türkiye'yi resmen tanıdığını göstermiştir.³⁰ 1920 yılı Temmuz ayında Sovyetlerle başlayan bu sürecin sonunda Moskova Antlaşması'nın 16 Mart 1921'de imzalanmasına uzanan bir dizi gelişmeler yaşandıktan sonra siyasî ve askerî yardım konusunda mutabakata varılmıştır.³¹

²⁷ A. Ender Gökdemir, *Cenubî Garbî Kafkas Hükûmeti*, Ankara, 1989, s. 90. Nilgün Erdaş, a.g.e., s. 62-64.

²⁸ Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, İstanbul, 1985, s. 111-112.

²⁹ Aptülahat Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Ankara, 1991, s. 66; Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Ankara, 1955, s. 61-62.

³⁰ Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 80-81.

³¹ Nilgün Erdaş, a.g.e., s. 126-129.

TBMM Hükûmetiyle Bolşevik Rusya arasında siyasî açıdan yakın ilişkilerin başladığı bir sırada Sovyetlere bağlı olarak teşkil edilen Türk cumhuriyetleriyle de irtibat kurulması yönünde teşebbüslere geçilmiştir. Moskova'ya bağlı olarak kurulan Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dış ülkelerde temsilci bulundurma hakkı tanınınca Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa, TBMM Başkanı Mustafa Kemal'e gönderdiği 21 Temmuz 1920 tarihli telgrafla Bakü'de bir sefaretin açılmasını teklif etmiştir. Bu teklif TBMM Hükûmeti Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey'e iletilmiştir. Hariciye Vekâleti, Bakü'de görevlendirilmek üzere Memduh Şevket (Esental) Bey'in uygun bulunduğunu bildirerek bu ismi Hükûmete teklif etmiştir.³² Bahse konu teklif, TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa'nın da onayı ile kabul edilmiştir. 15 Ağustos 1920 tarihli itimatname ile Memduh Şevket (Esental) TBMM Hükûmeti'nin Azerbaycan mümessil ve Murahhası olarak atanmıştır.³³ TBMM Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey tarafından Memduh Şevket Bey'e verilen dokuz maddelik hükûmet talimatında Azerbaycan'da yönetim esasları, yöneticiler, iktidarda ve muhalefette bulunanların genel özellikleri, Azerbaycan'ın Türkiye'ye bakış açısının ne olduğu, Azerbaycan ile Gürcistan ve Ermenistan arasındaki siyasî durum, Osmanlı vatanı Türklerin Azerbaycan'daki durumları, Sovyet Rusya ile Azerbaycan'ın münasebetlerinin neden ibaret bulunduğu, İngilizlerin bölgedeki siyasetleri ile İran'ın Azerbaycan üzerindeki etkinliğinin ayrıntılı olarak araştırılması isteniyordu. Ayrıca Kafkasların genel durumu, Rusya'daki esir subay ve askerlerin Türkiye'ye getirilmesi, Sovyet Rusya'dan sağlanacak silah yardımı vb. hususlarda da teşebbüslerde bulunması isteniyordu.³⁴ Memduh Şevket Bey bu yönüyle bakıldığında TBMM Hükûmetinin sadece Azerbaycan'da değil, bütün Kafkasya bölgesindeki faaliyetleri koordine edecek tek temsilcisi konumundadır.

TBMM Hükûmeti Hariciye Vekâletinden bu sırada Şark Cephesi Komutanı Kazım Karabekir'e yazılan bir telgrafla Memduh Şevket Bey ve heyetine gerekli kolaylığın gösterilmesi, Nahcivan'da bulunan Halil Paşa'ya da durumun bildirilmesi istenmiştir. TBMM Hükûmeti tarafından kendisine dokuz maddelik bir talimat verilen Memduh Şevket Bey, Erzurum üzerinden Nahcivan yoluyla Azerbaycan'a hareket etmiş; Eylül 1920 başında Bakü'ye ulaşmış ve mümessil sı-

³² Mahir Aslan, **Atatürk ve Azerbaycan Politikası**, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2008, s. 42-43.

³³ Bilal N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1993, C I, s. 397-398.

³⁴ Bilal N. Şimşir, **Azerbaycan, Azerbaycan'ın Yeniden Doğu Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri**, Bilgi Yay., İstanbul, 2011, s. 58-59.

fatıyla göreve başlamış, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin geliştirilmesine yönelik ilk çalışmaları başlatmıştır.³⁵ Hariciye Vekâletinin Müdafaa-i Milliye Vekâletine gönderdiği 9 Aralık 1920 tarihli bir yazıda TBMM Bakü Mümessilliğinin sefarete tahvil edileceği mümessil Memduh Şevket Bey ile birlikte oraya giden Yüzbaşı Ömer Lütfi Efendinin de ataşemiliter olarak görevlendirilmesi isteniyordu. Müdafaa-i Milliye Vekâleti ise 15 Aralık 1920 tarihli cevabî yazıda mümessilliğin sefarete tahvilinde acele edilmemesini bir süre de gelişmelerin takip edilmesini tavsiye etmiş; Yüzbaşı Ömer Lütfi'nin ise eskiden olduğu gibi görevine devam edeceğini belirtmiştir.³⁶ TBMM Hükûmeti'nin Bakü mümessilliği ilerleyen yıllarda da Moskova'nın tutumundan dolayı bir türlü elçiliğe dönüştürülemediği görülmüştür.

Bu sırada Sovyet Sosyalist Azerbaycan Cumhuriyeti de -bir yerde Sovyet Rusya'nın onayını da alarak- Ankara'da bir elçilik açma teşebbüsünde bulunmuş³⁷ ve 1918 yılında Azerbaycan parlamentosuna mebus olarak giren, sosyalist rejim kurulunca İçişleri Halk Komiseri Yardımcılığına kadar yükselen İbrahim Muharremoğlu Abilov'un Azerbaycan Halk Komiserleri Şûrası temsilcisi olarak Ankara'ya atanması gündeme gelmiştir.³⁸ İbrahim Abilov'a verilen Neriman Nerimanov ile Mirza Davut Hüseyinov'un imza ve mührünün yer aldığı ahitnamede "*Azerbaycan Halk Komiserleri Şûrası... Muhtar Mümessil İbrahim Abilov'un Türkiye Âli Meclis-i Millîsi ile her iki memleket menfaati için en sıkı ve dostane alâka ve merbutiyet-i siyasî, ticarî ve iktisadiyede bulunması hakkında kendisine ihtiyar-ı tamme verilmesini tasdik*" ettiği belirtildikten sonra, "*Azerbaycan Halk Komiserleri Şûrası, Abilov'un üzerine bırakılmış vezâifin ifası yolunda Türkiye Âli Meclisi tarafından lütfen lazım-ı yardım ve muavenet göreceğine kanaat-i tamme ile inanıyor*" denilmektedir. Ahitname belgesinde tarih olmamakla birlikte Bilal Şimşir'e göre 1921 yılı Eylül ayının ilk haftasına tarihlendirilmesinin mümkün olabileceği değerlendirilmektedir.³⁹

³⁵ Bilal N. Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, C I, s. 398-399; Ayrıca bk., Mehmet Saray, *Atatürk ve Türk Dünyası*, s. 9-10.

³⁶ Bilal N. Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, C I, s. 402.

³⁷ Eldar İsmayılov, "Atatürk Döneminde Azerbaycan-Türkiye Diplomatik İlişkileri (1920-1922)", *Beşinci Uluslararası Atatürk Kongresi, (Ankara 8-12 Aralık 2003 Bildirileri)*, Atatürk Araştırma Merkezi Bşk.lığı Yay., C II, Ankara, 2005, s. 1507-1508.

³⁸ Mehmet Saray, *Millî Mücadele Yıllarında Atatürk'ün Sovyet Politikası*, Veli Yay., İstanbul, 1984, s. 54.

³⁹ Bilal N. Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, C I, s. 403-404.

İbrahim Abilov, kendisine görev verildikten sonra 9 Eylül 1921 tarihinde Bakü'den hareketle Tiflis'e, 10 Eylül'de de Batum'a ulaşmıştır. 22 Eylül tarihinde de Trabzon'a gelmiştir. İbrahim Abilov Batum'da iken TBMM Orduları Başkomutanı Mustafa Kemal Paşa'ya Sakarya Zaferi'ni tebrik için gönderdiği 14 Eylül 1921 tarihli telgrafında; *"Celaletpenahileriyle kahraman Türk ordusu ve necip halkının cephede kazandığı şanlı muzafferiyeti arz-ı tebrik etmek şerefi bana düştüğünden kendimi bahtiyar addederim. Cesur Anadolu yiğitlerinin kahramancasına düşmana indirdikleri şu son müthiş darbenin Türk Milletinin kurtuluşu için son galibiyet olduğu kanaatindeyim. Türkiye'nin beşeriyet düşmanı Antanta'nın (İtilaf Devletleri veya Birinci Dünya Harbi galipleri) kölesi Yunanistan'a vurduğu müthiş darbesi mazlum Şarkın emperyalist ve cellat Garba karşı ihraz-ı galebesi demektir. İhtiramat-ı mahsusamın kabulünü reca eylerim, efendim. Batum'da Azerbaycan Sosyalist Şûrâ Cumhuriyeti Ankara Mümessili İbrahim Abilov."*⁴⁰ Mustafa Kemal Paşa bu telgrafa 27 Eylül 1921 tarihinde cevap vermiş; Sakarya Zaferi münasebetiyle TBMM orduları ve şahsına gösterilen teveccühten memnun kaldığını ifade ederek *"...Şark akvamının hakk-ı hayat ve istiklalini müdafaa uğrunda giriştiğimiz bu cidal-i azimin vade-i karibe zarfında hak ve adlin mukaddes zaferleriyle neticelenmesi"* yönündeki kanaate katıldığını belirtmiştir. Mustafa Kemal Paşa telgraf metninin altına, Sakarya Zaferi'nden sonra *"Gazi"* sanını aldığı bir dönem olduğundan, *"TBMM Reisi Gazi Başkumandan Mustafa Kemal"* yazarak imzalamıştır.⁴¹ İbrahim Abilov, Trabzon'dan Samsun'a ulaştıktan sonra buradan da telgraflar göndermiş, Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'e de 27 Eylül 1921'de Samsun'dan gönderdiği telgrafında; *"...Azerbaycan'ın mümessili sıfatıyla ...mukaddes Anadolu toprağına ayak basmak şerefine nailiyetten dolayı kendimi pek mes'ut ve bahtiyar addeyler ve Azerbaycan halkının kendi öz kardeşleri olan Anadolu kahraman Türklerine selamlarını takdim ile de kesb-i fahr eylerim."* ifadelerini yazmıştır.⁴² Yusuf Kemal Bey de 29 Eylül tarihli cevabı telgrafında; *"Derin ve samimi kardeşlik hisleriyle merbut olduğumuz Azerbaycan Türk halkının muhterem mümessilinin Türkiye'ye gelişini hayırlı bulduğunu belirterek bilmukabele Anadolu Türkleri adına kardeş Azerbaycan Türklerini Abilov'un şahsında selamladığını"* belirtmiştir.⁴³

⁴⁰ Bilal N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, C I, s. 404.

⁴¹ Mustafa Kemal Paşa bundan sonraki yazışmalarda yaygın olarak kullandığı TBMM Reisi ve Başkomutan Gazi Mustafa Kemal şeklinde görev ve unvanlarını belirtecektir. Bilal N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, C I, s. 405.

⁴² Bilal N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, C I, s. 406.

⁴³ Bilal N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, C I, s. 406.

Azerbaycan ile kurulan ikili ilişkiler kapsamında Ankara'ya ülke temsilcisi olarak gönderilen İbrahim Muharremoğlu Abilov, Gence-Batum-Trabzon-Samsun yoluyla İnebolu'ya oradan da “*İstiklal Yolu*”nu takip ederek Kastamonu'ya ulaşmıştır. Kastamonu'da törenle karşılanan Abilov, onuruna verilen ziyafete katılmıştır. Kastamonu'da yayımlanan Açıksöz gazetesinin başyazarı İsmail Habip (Sevük) Bey yaptığı konuşmada “*Kardeş hükümetin sefiri! Sizi kardeş değil, öz milletimin özümüne gönderdiği bir sefir olarak selamlıyorum*” hitabıyla karşılanmıştır.⁴⁴ Abilov daha sonra Kastamonu'dan Ilgaz üzerinden hareketle Çankırı üzerinden Ankara'ya ulaşmıştır. 1921 yılı sonbaharında (12 Ekim 1921)⁴⁵ 25 kişilik kadrosuyla Ankara'ya gelen İbrahim Muharremoğlu Abilov, TBMM Hükûmeti tarafından üst düzey devlet töreniyle karşılanmıştır. Abilov'un gelişinden 3-4 ay sonra Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği de Semyon İvanoviç Aralov'u büyükelçi olarak Ankara'ya görevlendirmiştir.⁴⁶

Ankara'ya geldiğinde şehir halkının ve TBMM Hükûmeti üyelerinin samimî ve dostça karşılamasının ardından İbrahim Muharremoğlu Abilov Cebeci'de kendine tahsis edilen eve yerleşmiştir. Ankara'da iken hem TBMM'de kabul görmüş hem de Mustafa Kemal Paşa tarafından Çankaya'da ağırlandı; hatta köşkte kaldığı sürede Zübeyde Hanım tarafından da hüsn-i kabul görmüştür.⁴⁷ 14 Ekim 1921 günü Çankaya'da güven mektubunu Mustafa Kemal Paşa'ya takdim eden Abilov, beraberinde getirdiği bir altın hançeri de hediye olarak sunmuştur.⁴⁸ Bu sırada Bakü'de görevli TBMM Hükûmeti büyükelçisi Memduh Şevket Bey de büyük saygı duyulan bir kişilik olarak görülmüştür. Ülkeler arasında karşılıklı yazışmalarda bu durum ayrıntılarıyla açıklanmıştır.⁴⁹

Azerbaycan Cumhuriyeti Mümessili İbrahim Abilov, 14 Ekim 1921 günü TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa'ya güven mektubunu sunarken yaptığı uzunca konuşmada şunları söylemiştir: “*Muhterem Gazi Hazretleri; Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi ve şanlı ordusunun Başkumandanı zat-ı âlileri va-*

⁴⁴ **Açıksöz gazetesi**, 9 Teşrin-i evvel 1337 / 9 Ekim 1921.

⁴⁵ Kimi araştırmacılara göre heyet 11 Ekim 1921 tarihinde Ankara'ya gelmiştir. bk., Mahir Aslan, Aynı tez, s. 46.

⁴⁶ Esmeralda Yusuf Kızı Hasanova, “Sovyet Azerbaycan'ı”, **XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C VI. TTK Basımevi, Ankara, 1994, s. 2193.

⁴⁷ Musa Qasımlı, **Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi 1920-1945**, Kaknüs Yay., İstanbul, 2006, s. 335.

⁴⁸ Bu altın hançerin üzerinde “*Azerbaycan işçi-köylü hükümetinin Türkiye inkılabının kahramanı Mustafa Kemal Paşa'ya ebedî bir hatıra*” yazılmıştır.

⁴⁹ **Gazete Komünist**, No: 123, 167; 1, 27 Haziran 1921'den naklen Musa Qasımlı, a.g.e., s. 335.

sıtasıyla Azerbaycan İçtimai Şûrâ Hükûmetinin ve Azerî Türklerinin kardaşlık selamını huzur-ı âlilerinde takdim ederim.

Mümessili olduğum hükûmet ve Azerbaycanlılar tarafından TBMM ve cihan tarihinde cesaret ve kahramanlıklarıyla bütün âlemi hayrete düşüren kahraman Türk ordusunu ve bilumum kendi hukuk-ı siyasiye ve iktisadiyelerini muhafaza ve millî hayatı temin için canfeda olan Türk halkını samimi bir surette alkışlıyorum.

Garp zalimlerinin gasıplık efkâr-ı mel'anetkâranesi semeresi olan Cihan Muharebesi mazlum milletlerin cihangirler saadetleri için bir alet olmak maksad-ı menhusu ile başlatıldığı bütün dünyaya ve bilumum islam milletlerine malum oldu. Bu efkâr-ı mel'anetkâranelerini icraya koymaya büyük bir mania teşkil eden Türkiye'yi Versay ve Sevr muahedeleri mucibince gasıpların menafisine takdim ettiler.

Türk millet-i necibi rezalet ve hakarete tahammül edemeyerek bir ten ve hadd gibi düşmanın aleyhine kalktı. Tapulanmış hukuk ve şeref-i milliyelerini saklamak ve gasıplardan halâs etmek maksad-ı âlisi ile sinelerini düşman kurşununa siper eden Türk arslanları zalim düşmana dehşetli galebeler ve darbeler indirerek susturdu.

Şu mukaddes muharebe Büyük Millet Meclisinin istiklal ve hür yaşayışı temin etmekten ma'ada bütün dünya mazlumlarının da tahlis-i can etmesine ve alelhusus alem-i islamın esaretten halas olmasına bir sebep olduğunu bütün vicdanıyla itiraf ve tasdik eylerim. Bunun kat'iyen böyle olmasını mabeynimizdeki alaka ve rabita bir delil-i kafîdir.

Anadolu bucaklarını aşarak Azeri mazlumlarının bir arkadaşı olan Türk halkına gönderdiği selamını getirip de zat-ı âlileri vasıtasıyla takdim etmek şerefinden dolayı kendimi son derece bahtiyar sayarım.

Rusya İnkılâb-ı Kebiri sayesinde esaretten halas ve muratlarına nail olan Azeri Türkleri, bir vücut gibi Türk halkının şadanlığını kendi şadanlığı ve matemini kendi matemi bilerek son katre kanları kalıncaya kadar Türkiye'nin ve bütün Şark mazlumlarının halas olması için aziz evlatlarını kurban etmekten vaz geçmezler. İki kardeş olan milletlerin mabeyninde olan rabita ve alakanın en arzu edilecek derecede tekamülü maksad-ı aliyesi ile irsal edildiğinden dolayı zat-ı âlilerine ve Türk efkâr-ı mukaddesinin erkânı olan Meclis-i Millînin yardımı ile nail olacağına eminim.

Garp cihangirleri anlamalıdır ki, aramızda olan ittifak muahedemizle olanların şark alemini şaşkırtan fenalıklarını ve siyasetlerini bozarak mahvedecegiz.

Muhterem Gazi Hazretleri,

İkinci defa olarak Hükümetin ve Azeri arkadaşlarımızın samimiyet selamını takdim ederek Türk ordusunun son defa muharebe etmekle düşmanı büsbütün mahvedip büyük galebelere nail olmağı mümessil olduğum Azeri Türklerinin ve bütün Şark İslamlarının arzusu olmağa emin olmanızı istirham ederim.”⁵⁰

Azerbaycan Türkleri bu sırada bütün güçlüklerle rağmen, Millî Mücadele’yi başarıyla sürdüren Anadolu ve Rumeli Türklüğüne en içten dilek ve temennilerini getiren büyükelçi İbrahim Abilov’un kabul töreninde yaptığı konuşmada Azerbaycan ile Türkiye arasındaki dostluğun önemine dikkat çekilmiştir. Mustafa Kemal Paşa İbrahim Abilov’un güven mektubunu aldıktan sonra yaptığı 14 Ekim günü yaptığı konuşmada şunları söylemiştir:

“Muhterem Mümessil Hazretleri,

Azerbaycan Türklerinin ve İçtimaî Azerbaycan Şûra Hükümetinin kardeşlik selâmına Türkiye Büyük Millet Meclisi ve bu meclisin ordusu namına zat-ı âlileri vasıtasıyla yine kardeşçe mukabele etmekle bahtiyarım.

Türkiye halkı, Türkiye Büyük Millet Meclisi ve onun ordusu, Azerbaycanlıların ve mümessili olduğunuz hükümetin hakkımızda gösterdiği asâr-ı samimiyet ve teveccühten mütehassis ve memnundur.

Fikr-i istila ile açılmış olan Cihan Harbini hitama erdiren galipler, teklif ettikleri şerait-i sulhiye ile ana topraklarımızı, istiklal ve hürriyetimizi elimizden almağa, asırlardan beri İslâmın ve Türklüğün fedakâr muhafızı olan milletimizi esir derecesine indirmeye kalkıştılar. İki senedir Rumeli ve Anadolu’da görülen hareketlerimiz bu gaddarane tecavüzün aks-i amelinden, her mevcudun fitraten haiz olduğu müdafaa-i nefis hakkının isti’malinden başka bir şey değildir.

Millî hudutlarımız dâhilide hür ve müstakil yaşamak istiyoruz. Bu meşru emelimizi istihsal için uğraşyoruz. Şu kutsî mücadelede milletimiz, İslâmın halâsına, dünya mazlumlarının tezeyyüd-i refahına hizmet etmekle de müftehtir. Milletimiz bu hakikatin kardeş Azerbaycan’ın mümessili tarafından da tasdik

⁵⁰ Bilal N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, C I, s. 406-407.

edildiğini işitmekle büyük bir saadet duyar.

Rumeli ve Anadolu halkı, Azerî kardeşlerinin kalbi kendi kalbi gibi çarptığını bilirler. Bunun için getirdiğiniz tuhfe-i selâmın ne kadar derin ve âlî bir hissini eseri olduğunu takdir eder ve bu selâmı alırken Azerî Türklerinin de bir daha esarete düşmemeleri ve haklarının pay-ı mâl edilmemesi temenni ve arzusunu izhar eyler.

Azerî Türklerinin dertleri kendi dertlerimiz ve sevinçleri kendi sevinçlerimiz olduğu için onların muratlarına nail olmaları, hür ve müstakil olarak yaşamaları bizi pek ziyade sevindirir. Türk'ün saadeti ve mazlumların halâsı yolunda Azerbaycan Türklerinin de kanını dökmeye amâde bulduklarına dair olan beyanatınız istilacılara karşı Türk'ün ve mazlumların kuvvetini artıran pek kıymetdar bir sözdür.

Türkiye Büyük Millet Meclisi ve hükûmetinin, iki kardeş millet arasındaki revabit ve alakanın daha rasin ve daha metin bir hale konulmasına bütün kuvvetiyle çalışacağını ve bu babda zat-ı âlînize elden gelen her türlü muavenetleri ifa edeceğini temin eylerim.

Muhterem Mümessil Hazretleri, Kardeş Azerîlerin ibraz eyledikleri âsâr-ı samimiyetten pek ziyade mütehassis olduğumu bir daha beyan ve ordumuzun muvaffakiyeti namına izhar eyledikleri temenniyata karşı samimi teşekkürlerimin kabulünü rica ederim."⁵¹

Mustafa Kemal Paşa'nın bu samimi sözleri Türkiye-Azerbaycan dostluğunun temellendirilmesinde etkili olmuştur. Ancak Sovyetler bu iki Türk dünyasının yakınlaşmasını kendi çıkarları açısından uygun bulmadığından, zaman zaman ilişkileri engellemeye çalışmıştır. TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa o günün elverişsiz koşulları altında güncel siyasî gelişmeleri de dikkate alarak temkinli davranmış, iki ülke arasındaki ilişkiler kimi zaman pasif düzeyde de olsa kesintisiz sürdürülmüştür.⁵² Mustafa Kemal Paşa Abilov'la Ankara'da bulunduğu sırada sık sık görüşmüş, kendisine her zaman kardeşim diye hitap etmiştir. Bu samimiyetin nişanesi olarak 28 Ekim 1921'de bir imzalı fotoğrafını Abilov'a takdim etmiştir. Mustafa Kemal, Çankaya Köşkü önünde ahşap bir koltuk üzerinde

⁵¹ **Hâkimiyet-i Milliye**, 15 Teşrin-i evvel 1337 / 15 Ekim 1921. Ayrıca bk., Bilal N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, C I, s. 408-409. Ayrıca bk., Guliyev-Ahundov, **Mustafa Kemal'in Dostu İbrahim Ebilov, Belgesel ve Bedîî Bir Hayat Hikayesi**, çev. Yusuf Gedikli, Kültür Ajans Yay., Ankara, 2013.

⁵² Mehmet Saray, **Millî Mücadele Yıllarında Atatürk'ün Sovyet Politikası**, s. 55.

otururken gösteren fotoğrafının üzerine “Azerbaycan’ın muhterem mümessili kardeşim İbrahim Abilov Bey’e, Ankara, 28 Ekim (13)36 (1921)” notunu ve tarihini yazmıştır.⁵³

18 Kasım 1921 günü de Ankara’da Cebeci semtinde Azerbaycan Temsilciliği binasına törenle Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Devleti bayrağının asılması kararlaştırılmıştır. Abilov’un gelişinden yaklaşık bir ay sonra Ankara Cebeci’deki Azerbaycan Temsilciliğine bayrak çekme töreni icra edilmiştir. Törenin icrasından iki gün sonra Hâkimiyet-i Milliye gazetesi “Ankara semalarında Azerbaycan Sancağı” başlığıyla bunu kamuoyuna duyurmuş, ayrıca sancağın başkomutan eliyle çekildiğini bildirmiştir. Gazete törenle ilgili ayrıntılardan uzun uzun bahsettikten sonra “Yıldızının içinde köylü ve işçiye delalet eden tırpan ve çekiçten başka Osmanlı sancağından bir farkı olmayan ay yıldızlı kardeş alsancak yükseklerde dalgalanmaya başladı” diye haber yazmıştır. Bahse konu törende yaptığı konuşmada İbrahim Abilov şunları söylemiştir:

“Muhterem Paşa Hazretleri, Muhterem misafir Vükelâ Hazerâti,

Büyük insanlığın büyük tarihinde çok tuhaf vekayi vardır. Bu büyük tarih insanların bir kitlesini yukarı kaldırır, diğerleri tahakküm derecesine götürür. Yine o tarih, bir sırası gelir o mütehakkimleri baş aşağı eder. Tarihin büyük sayfeleri ne kadar dolsa yine geleceği yazmak için boş sayfeler vardır. Birçok seneler devam eden Harb-i Umumi içinde o mütehakkimler zulümlerini takviye ve tahkim etmek istediler. Tarihin lütfu olarak Azerbaycan hâkimiyet-i milliyesine nail oldu. Millî şerefini, öz istiklalini elde etti. Yine o büyük tarihin lütfu olarak birinci defa olarak kızıl sancağımız, Türkiye’nin alsancağı karşısında zat-ı âlînin eliyle yükseklerle kaldırıldı. Tarih, bıraktığı beyaz bayraklara bir sahife daha ilave etti.

Bugün Azerbaycan ve bütün mazlumlar için tarihî bir gündür. İstiklaline nail olmuş olan Azerbaycanlılar namına zat-ı âlîlerine ve umum Türk arkadaşlarımıza arz-ı teşekkürat eyliyorum. Bundan iki yıl evvel Azerbaycan için İstanbul’da üç renkli bir bayrak çekildi. Bu bayrak o vakitki Azerbaycan hükûmetini idare edenlerin kalpleri gibi üç renkli idi. Azerbaycan’ın şimdiki tek renkli bayrağı elinizle yükseltiyor.

Azerbaycanlılar Rusya İnkılâb-ı Kebîri neticesi olarak halâsa kavuşmuştur. Müstakil Azerbaycan Rusya ve bütün diğer milletlerle dostane yaşamak arzusunda. Ümit ederiz ki, mazlum küçük milletler de hâkimiyet-i milliyelerine

⁵³ Zarife Dulayeva, “Atatürk’ün İmzası: “...Azerbaycan’ın Büyükelçisi Kardeşim İbrahim Abilov’a” İRS Miras, No:7, Bakü 2013, s. 36. Ayrıca bk., www.irs-az.com

mazhar olurlar ve umumî kardeş olarak yaşarlar. Son sözüm teşekkürlerimi zat-ı âlîlerine, kahraman orduya, bütün Türklere arz etmek olacaktır."⁵⁴

İbrahim Abilov'un konuşmasından sonra törende TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa da söz alarak şunları söylemiştir:

"Sefir Hazretleri,

Bugün bize meserretli bir bayram yaşattığınızdan dolayı Büyük Millet Meclisi ve Hükûmeti ve şahsım namına teşekkür ederim. Bu bayram gününün benim için mes'ut bir ciheti daha vardır ki, o da müstakil Azerbaycan Şûra Hükûmetinin sancağını çekmek şerefini bana bahsetmiş olmasıdır.

Efendiler, Ankara'ya Yunanlıların, düşmanların bayrağı çekilmek isteniyordu. Bu fırsatı hamdolsun ki, düşmanlarımız elde edemediler. Burada işte, kardeş hükûmetin, kardeş milletin sancağı çekilmekle bahtiyar oluyoruz.

Türkiye ve Azerbaycan arasındaki samimi revabıtın, kardeşliğin derecesini izaha lüzum görmem. Bu kardeşlik rabitasının teyit ve takviyesi için gönderilen Sefir İbrahim Abilov Beyin intihabında Azerbaycan Hükûmetinin isabeti büyüktür. Çünkü İbrahim Abilov Hazretleri, rabita-i uhuvveti ruhunda duymuş bir zattır ve bizce de pek mühim olan vazifesinde muvaffak olmak için lazım gelen bütün evsafı haiz bulunuyorlar. Mezaya-yı mahsusasını daha ilk temaslarında bize ihsas ve izhar buyurmuşlardır.

Temsil ettikleri hükûmetin de bir hususiyeti, başka bir kıymeti vardır. Azerbaycan Hükûmeti bir halk hükûmetidir; mukadderatına kendi sahip ve hâkimdir. Nezdine memur oldukları Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti de hâkimiyetine bilakaydüşart sahip olan ve idare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenit bulunan bir halk hükûmetidir. Türkiye halkı bu gayenin istihsali için bütün varlığıyla mücadele etmiş ve etmekte bulunmuştur ve edecektir.

Efendiler, Sefir Hazretleri işte böyle bir memlekette Azerbaycan'ı temsil ediyorlar. Bu mahiyet-i temsildeki mana ve kıymet büyüktür. Azerbaycan ile Türkiye arasında mevcut kardeşliğin, samimiyetin tevliid ettiği rabitadan başka, Azerbaycan'ın diğer dostlarımızla temas noktasında bulunması da haiz-i kıymet ve ehemmiyettir. Coğrafi vaziyeti göz önüne getirilirse fiľhakika Azerbaycan'ın Asya'daki kardeş hükûmet ve milletler için bir temas ve telaki noktası olduğu gö-

⁵⁴ **Hâkimiyet-i Milliye**, No: 357, 20 Teşrin-i sani 1337 / 20 Kasım 1921; Ayrıca bk., Bilal N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, C I, s. 409-410.

rülür. Azerbaycan 'ın bu mevki-i mahsus, vazifesini pek mühim kılmaktadır. Bu vaziyetin yanında Anadolu 'yu göz önüne getirmenizi rica ederim. Tesadüfen sağımda duvarda asılı olan şu haritanın pek güzel irade ettiği gibi Anadolu da, bütün Asya 'nın, bütün mazlumlar dünyasının, zulüm dünyasına doğru ileri sürdüğü bir vaziyette bulunmaktadır. Anadolu bu vaziyeti ile bütün zulümlere, hücumlara, taarruzlar maruz bulunuyor. Anadolu yıkılmak, çiğnenmek, parçalanmak isteniyor; fakat efendiler, bu muhacemat sadece Anadolu 'ya tekasur ve mahsur değildir. Bu muhacematın hedef-i umumisi bütün Şark ır.

Anadolu her türlü tasallutlara karşı bütün mevcudiyetiyle müdafaa-i nefis etmektedir ve bunda muvaffak olacağından emindir. Anadolu, bu müdafaasıyla yalnız kendi hayatına ait vazifeyi ifa etmiyor, belki bütün şarka müteveccih hücumlara bir set çekiyor. Efendiler, bu hücumlar elbette kırılacaktır. Bütün bu tasallutlar mutlaka nihayet bulacaktır. İşte ancak o zaman Garpta, bütün cihanda hakiki sükûn, hakiki refah ve insaniyet hüküm sürebilecektir.

Bugün sancak keşidesi münasebetiyle hissettiğimiz bahtiyarlığı fahrile yad etmek isterim. Bundan evvel Afganistan sefir-i muhteremi de bize bahşetmişlerdi.

Aziz arkadaşımız Abilov Hazretleri, bugün Azerbaycan 'ın istiklalini temsil eden sancağı çekerken ellerimin birtakım hissiyat ve teessürat ile müteharrik olduğunu duyuyorum. Filhakika sancağı çeken benim ellerimdi. Fakat ellerimi tahrik eden, bugünkü bayramda, manen müşterek olan bütün Türkiye halkının hakiki ve samimi kardeşlik hissiyatı idi.

Sefir Hazretleri, Azerbaycan sancağının Türkiye sancağının yanında, Türkiye semasında temevvücünü görmek bütün milletimiz için büyük bir bayramdır. Bize böyle bir bayram günü yaşattığınızdan dolayı içten teşekkürâtımı tekrar ederim."⁵⁵

Mustafa Kemal Paşa ile Azerbaycan elçisi İbrahim Abilov arasındaki dostluk zamanla daha da ilerlemiş, karşılıklı aile ziyaretlerine kadar uzanmıştır. Bu samimiyet özellikle Rus elçisi Aralov, Ukrayna Sovyet Cumhuriyeti elçisi General Frunze ile yapılan görüşmelerde Abilov'un tercümanlık yapmasına kadar uzan-

⁵⁵ **Hâkimiyet-i Milliye**, No: 357, 20 Teşrin-i sani 1337 / 20 Kasım 1921; **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C II, Ankara, 1959, s. 20-21; Ayrıca bk., Bilal N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, C I, s. 410-411. Ayrıca bk., Guliyev-Ahundov, **Mustafa Kemal'in Dostu İbrahim Ebilov, Belgesel ve Bedîî Bir Hayat Hikâyesi**, çev. Yusuf Gedikli, Kültür Ajans Yay., Ankara, 2013.

mıştır. Frunze'nin Ukrayna büyükelçiliğinde 2 Ocak 1922'de verdiği veda yemeğinde TBMM Hükûmeti üyeleri ile o dönemin Rus, Azeri, Ukrayna ve Afgan elçilik temsilcileri ile basın mensupları da katılmıştır. Frunze'nin yaptığı teşekkür konuşmasını bizzat İbrahim Abilov Türkçe'ye tercüme etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın da bu sırada Rusya-Ukrayna ile olan ilişkileri de değerlendirdiği uzunca konuşması⁵⁶ Abilov tarafından Rusça'ya tercüme edilerek dinleyenlere aktarılmıştır. Yemekte “*Doğu İttifakı*” konusu tartışmaya açılmış, sömürgeciliğe karşı doğu halklarının birliği üzerine konuşmalar yapılmıştır. Abilov bu fikrin en şiddetli savunucularından biri olmuştur. Hatta yemek verilen gecenin anısına bir hatıra defteri tutulmuş, buna katılanlar fikirlerini yazılı olarak beyan etmişlerdir. Mustafa Kemal Paşa başta olmak üzere, büyükelçiler ve diğer katılımcılar duygularını deftere yazmışlardır. Abilov söz konusu deftere; “*Bu gecenin samimi görüşmeleri Şark Antantının yakın zamanda teşekkül edeceği ve Şarkın, Garbın zulümlerinden halâsı olacağını sübut ettirdi*”⁵⁷ cümlelerini yazmıştır. Frunze'nin elçilik görevi daha sonra Rus edebiyatında romanlara da konu olmuştur. Yakov İliçev'in⁵⁸ ve Gennady Petruhin'in⁵⁹ yazdığı tarihi romanlarda bahse konu gecenin ilerleyen saatlerinde Abilov'un tercüme konusunda zaman zaman sıkıntılara düştüğü, her iki tarafı da iyi tanıdığından olsa gerek ifadeleri düzgün aktarma konusunda hassasiyet gösterme gayretinden terler döktüğü ifade edilmektedir.⁶⁰ Nitekim bu yemekte gündeme getirilen Doğu İttifakı konusu⁶¹ yani Şark milletleri arasındaki karşılıklı güven ve iyi niyetin artırılmasına yönelik gayretler bir süre sonra Sovyet elçisi Aralov'un, Türk ordusu hakkında yorum yaparken şunları söylemesine zemin hazırlamıştır: “*Yeni Türkiye Ordusu sadece Anadolu'nun değil, bütün Doğu'nun kurtuluşu için ileri karakol oluşturan bir kuvvettir. Doğu'nun en aziz ve en kahraman ordusudur. İşte bunun için Avrupa devletleri Kahraman Türk (ordusunun) süngüsünden korkuyorlar.*”⁶²

⁵⁶ **Hakimiyet-i Milliye**, nr: 402, 4 Kanun-ı sani 1338 / 4 Ocak 1922.

⁵⁷ Işıl Çakan Hacıbrahimoğlu-Mehmet Perinçek, “Türk Sovyet İlişkileri Tarihinde Yeni Bir Belge: Frunze'nin Veda Yemeğinde İmzalanan Anı Defteri”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, S 251, İstanbul, Kasım 2014, s. 65.

⁵⁸ **Turetsky Karavan (Türk Kervanı)** adlı roman.

⁵⁹ **Gaspodin Çrezvıçayniy Posol (Olağanüstü Büyükelçi)** adlı roman.

⁶⁰ Işıl Çakan Hacıbrahimoğlu-Mehmet Perinçek, a.g.m., s. 67-69.

⁶¹ Yunus Nadi bunu yeni bir ittifak arayışı olarak gazetesine taşımıştır. bk., Yunus Nadi, “Yeni Bir Muahede”, **Anadolu'da Yenigün**, 6 Kanun-ı sani 1338 / 6 Ocak 1922.

⁶² **Anadolu'da Yenigün**, 10 Nisan 1922; Ayrıca bk., Sabahattih Özel-Işıl Çakan Hacıbrahimoğlu, **Osmanlı'dan Millî Mücadeleye Seçilmiş Mülakatlar**, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2010, s. 190-191.

Azerbaycan Ankara büyükelçiliğinde 1922 yılı için toplam 28 kişinin çalışması planlanmış, elçiliğe ait bütçe çalışmaları da yapılmış örtülü-açık olmak üzere bütün harcamalar dâhil 162.500 liraya ihtiyaç duyulduğu hesaplanmıştır.⁶³ Abilov Ankara'daki görevi sırasında Mustafa Kemal Paşa üzerinde oluşturduğu olumlu etkiden dolayı TBMM hükûmetiyle Azerbaycan arasındaki ilişkilerde büyük gelişmeler olmuştur. Ankara'da yayımlanan ve kamuoyu oluşturmada etkili olan büyük gazetelerin Azerbaycan'a da gönderilmesi kararlaştırılmış; iki kardeş ülke arasındaki ilişkiler daha da geliştirilmeye çalışılmıştır.⁶⁴ Mustafa Kemal Paşa Ankara'da 1 Mart 1922 tarihinde TBMM'nin 3. toplanma yılını açarken yaptığı konuşmada Azerbaycan'ın dostluğuna değinmiş; temsilci İbrahim Abilov'un geçen yazdan beri Ankara'da bulunmasından memnuniyet duyduğunu ifade etmiştir.⁶⁵ Mustafa Kemal ile Abilov arasındaki dostluk, aile içi görüşmelere de yansımıştır. Hatta bir süre sonra doğan ikinci kızına Atatürk tarafından "*Anadolu'da doğduğu için Anadolu adı konulmuştur.*"⁶⁶ Hatta bu sırada Abilov'un otomobilinin lastikleri yıpranmış; lastik ihtiyacı gündeme gelince bunun parasının Türkiye Hilal-i Ahmer'i tarafından karşılanması konusunda araştırmalar da yapılarak meselenin çözümüne gidilmiştir.

d. Büyük Taarruz Öncesi İlgın Manevraları ve İbrahim Abilov'un Başkomutan Mustafa Kemal Paşa ile Cephe Ziyaretleri

Sakarya Zaferi'nden sonra Türk ordusunun süratli fakat son derece akıllı bir strateji uygulanarak düşmana karşı yapılması düşünülen taarruz için hazır edilmesi gerekiyordu. Bu hazırlık sürecinde TBMM'de kimi muhalif milletvekilleri taarruzun geciktirilmesini uygun bulmadıklarını belirterek Mustafa Kemal Paşa'ya karşı güçlü bir muhalefet hareketine başlatmışlardır. Başkomutan Mustafa Kemal Paşa ve ordunun komuta heyeti ise, bütün hazırlıkların tamamlanmasından sonra, uygun mevsim şartlarının da oluşmasının ardından düşmana kesin darbenin vurulmasından yana olduklarını TBMM kürsüsünde yaptıkları konuşmalarda devamlı olarak dile getirmişlerdir. Mustafa Kemal Paşa hazırlıksız bir ordu ile düşmana saldırının bir zafer değil, hezimete yol açacağını bildiğinden uygun

⁶³ **Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi (ARDA)**, Font: 411, Liste: 4, Dosya: 43, Varak: 304'ten naklen Musa Qasımlı, a.g.e., s. 335.

⁶⁴ Musa Qasımlı, , a.g.e., s. 336.

⁶⁵ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2006, s. 320-322.

⁶⁶ İrade Esedova, "Atatürk'ün Azerbaycanlı Dostu İbrahim Abilov", **Medeniyet**, Bakü, 4 Haziran 2010, s. 14.

zamanın gelmesinin beklenmesini tavsiye ederek TBMM kürsüsünden yaptığı konuşmalarla mebusları ikna etmeye çalışıyordu. Nitekim bu sıkıntılı dönemde en önemli hususlardan biri, ordunun ikmal için ihtiyaç duyulan paranın nasıl temin edileceği meselesi idi. Bu konuda Maliye Vekili ile sık sık bir araya gelen Başkomutan hal çareleri aramakta idi. Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, 1922 yılına ait not defterine bu sıkıntılı durumu çok kısa da olsa, “...ordunun giydirilmesi, silah ve donatımının tamamlanması için 45-50 milyon liraya ihtiyaç olduğunu” kaydetmiştir.⁶⁷ Söz konusu deftere, Batı Cephesi karargahının bulunduğu Akşehir’e gönderilecek para ve malzeme ile ilgili de notlar yazdığı gibi bir taraftan Fransa, diğer taraftan da Rusya ile yapılan antlaşmalar çerçevesinde gelecek finansal destekle ordunun ihtiyaçlarını gidermeyi umuyordu.⁶⁸ Başkomutan, TBMM’de yaptığı konuşmalarda Maliye Vekili Hasan Bey ile görüşerek taarruz öncesi ordunun iaşe ve ikmalinin, teçhizatının tamamlanması için gerekli ödeneği temin etmesini istemiştir.

Başkomutan Gazi Mustafa Kemal Paşa, 6 Mart 1922’de TBMM’nin gizli oturumunda yaptığı uzunca konuşmasında mebuslara askerî durum hakkında ayrıntılı bilgiler aktardıktan sonra, aslında Türk milletine -gelecekte de ışık tutabilecek- son derece önemli mesajlar içeren veciz bir konuşma yapmıştır. Bu uzun konuşmasında Avrupa Devletlerinin Türkiye’ye bakışını, tarihî süreci de dikkate alarak bir değerlendirmede bulunmuştur.⁶⁹ 6 Mart 1922 gecesi Ankara’dan Batı

⁶⁷ **Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi, ATAZB, K: 45, G:6** ada.

⁶⁸ **Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 6** ada.

⁶⁹ Mustafa Kemal Paşa, 6 Mart 1922 tarihli TBMM gizli oturumunda özetle şunları söylemiştir: “...Efendiler, düşmanlarımızın ne mahiyette olduklarını ve düşmanların Türkiye üzerindeki hurslarının ne kadar ezeli olduğunu nazar-ı âlînizde tavzih edebilmek için müsaadenizle buna dair birkaç söz söyleyeceğim. Cümlemizce malûmdur ki Avrupa’nın en mühim devletleri Türkiye’nin zararı ile, Türkiye’nin tedennisıyla teşekkül etmişlerdir...efendiler bir şeyin zararıyla bir şeyin imhasıyla yükselen şeyler bittabii o şeylerden mutazarrır olanlar alçaltır ve filhakika Avrupa’nın bütün terakkisine, tealisine ve temeddününe mukabil Türkiye bilakis tedenni etmiş ve sükût vadisinde yuvarlana durmuştur. Türkiye’yi imhaya müteşebbis olanlar Türkiye’nin imhasında menafîi tevzin ederek itihath ve ittifak etmişlerdir. Bunun neticesi olarak bir çok zekalar, hisler, fikirler Türkiye’nin imhası noktasında tekasüf ettirilmiştir... Türkiye’nin hayat ve mevcudiyeti üzerinde tatbikat-ı mütemadiye neticesi olarak en nihayet Türkiye’yi islah etmek, Türkiye’yi temdin etmek gibi bir takım zahiri vesilelerle, bahanelerle Türkiye’nin hayat-ı dahiliyesine, idare-i dahiliyesine hüül ve nüfuz etmişlerdir. Böyle bir zemin-i müsait hazırlamak kudretini, kuvvetini ihraz etmişlerdir... Artık hayat bulmak için, islah-ı hal etmek için, insan olmak için mutlaka Avrupa’dan nasihat almak bütün işleri Avrupa’nın âmâline göre tedvir etmek, bütün dersleri Avrupa’dan almak gibi bir takım zihniyetler küşâyış buldu. Hâlbuki hangi istiklâl vardır ki ecnebilerin nesâyihî ile ecnebilerin

Cephesindeki birlikleri denetlemek üzere hareket eden Mustafa Kemal Paşa, önce Biçer'e oradan da Sivrihisar'a geçmiştir. Başkomutan bu teftiştten sonra icra edilecek askerî manevralara takip etmek üzere Azerbaycan elçisi İbrahim Abilov ile Sovyet Elçisini Aralov'u da Ilgın'a davet etmiştir. Mustafa Kemal Paşa, 8 Mart'ta Sivrihisar civarındaki askerî birlikleri denetlemiş, bölgedeki köylülerle görüşerek halkın genel taarruz öncesi nabzını yoklayıp, beklentilerini tespit etmeye çalışmıştır.⁷⁰ Afyon Aziziye (Emirdağ)'de bulunan 3. Süvari tümenini ziyaret eden Mustafa Kemal Paşa, 11 Mart 1922 tarihinde defterine “*teftiş ettiği birliklerden memnun kaldığını, büyük sıkıntılara rağmen, Türk ordusunun başarılı olacağını*” ifade eden notları yazmış ve teftiş gezisinden kısaca bahsetmiştir.⁷¹ Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, Batı Cephesindeki birlikleri teftişini 1922 yılı Mart ayı boyunca sürdürmüş; ayın sonlarına doğru Sovyet elçisi Aralov ile Azerbaycan elçisi İbrahim Abilov da Batı Cephesine gelmiş, beraberinde ordu teftişlerine katılmışlardır. İbrahim Abilov her gidilen askerî birlikte sade ve açık bir Türkçeyle cephe hattındaki askerlerin azim ve iradelerini yükseltmek için ateşli nutuklar söylemiş, duygu dolu çıkışlarda bulunmuştur. Abilov, Mustafa Kemal Paşa'nın Konya'ya yaptığı ziyarete de katılmış; Nalbant Mektebi başta olmak üzere vilayeteki diğer eğitim kurumlarında heyetle birlikte incelemelerde bulunmuştur

Sovyet yardımının gelişinden sonra Lenin'in gönderdiği elçiye, cephedeki hazırlıkları göstermek ve yapılacak yardımın devamını sağlamak maksadıyla Mustafa Kemal Paşa, her iki sefiri (Aralov ve Abilov) de yanına alarak 27 Mart 1922 günü trenle Akşehir'e hareket etmiştir. Sovyet Elçisi Aralov, hatıralarında bu konuyu ayrıntılı olarak vermekte ve bu gezi hakkında Mustafa Kemal Paşa'nın “*ordu(ya bağlı) birliklerimizin, dostlarımızın memnurluğunu ve övgüsünü doğurabilecek bir durumda olduklarını*” göstermek maksadıyla kendilerini cepheye davet ettiğini belirtmekte idi.⁷² Bu arada yol güzergâhında konuşlanmış

planlarıyla yükselebilir. Tarih böyle bir hadise kaydetmemiştir. Tarih böyle bir hadise kaydetmek teşebbüsünde bulunan mararetengiz netayicîle karşılaşmıştır. İşte Türkiye de bu galat-ı fikirle, bu galat-ı zihniyetle malûl olan bir takım ricalin yüzünden her saat, her gün, her asır biraz daha çok tedenni ve daha çok sükût etmiştir. Efendiler bu sükût, bu tedenni yalnız maddiyatta olsaydı hiçbir ehemmiyeti yoktu. Maatteessüf Türkiye ve Türkiye halkı ahlâkı, ahlâken sükût ediyor...” TBMM Gizli Celse Zabıtları., C 3, İş Bankası Yay., Ankara, 1985, celse No: 2, s. 6.

⁷⁰ **Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 6 an, 6 ana, 6 ao.**

⁷¹ **Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 6 aqa, 6 ar.**

⁷² Semyon İvanoviç Aralov, **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları 1922-1923**, çev. Hasan Ali Ediz, İstanbul, 1967, s. 84.

bulunan tümenler de bu vesileyle başkomutan ve maiyetindeki heyet tarafından teftiş edilmiştir. 28 Mart 1922 günü cephe hattında önce 41. Tümen, 2. Ordu ve 1. Ordu karargahları ziyaret edilmiştir. Aralov hatıralarında cephedeki askerlerin kıyafet yönünden sıkıntı içinde bulduklarını hatta kimi askerlerin ayağında postal dahi bulunmadığını, diğer ihtiyaçlar bakımından da sıkıntılı bulduğunu ifade etmektedir. Güzergahta sık sık deve kervanları ve kağnılarla cepheye malzeme taşındığını ifade eden Aralov, Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine cephane taşıyan at, katır ve deve kervanlarını göstererek; "...İşte bizim askerî taşıt araçlarımız. Yunanlıların tam tersi... İngilizler onları, gerekli olan bütün askerî taşıt araçları ile donatıyorlar. Ama yine de biz onları yeniyoruz ve yeneceğiz!"⁷³ dediğini belirtmektedir.

Mustafa Kemal Paşa, 29 Mart 1922 tarihinde yanında Sovyet elçisi Aralov ve Azerbaycan elçisi Abilov ile kimi asker milletvekillerini de alarak Afyon-Çay'a gelmiştir. Burada 1. Ordu komutanı Ali İhsan (Sabis) Paşa tarafından karşılanan heyet, akşam yemeğini müteakip yapılan gösterileri izlemiştir. Mustafa Kemal Paşa daha sonra Başkomutanlık karargâhının bulunduğu Akşehir'e hareket etmiş, kendisini Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa karşılamıştır. Heyet, ertesi günü (30 Mart 1922) Çay'da 1. Ordu'ya teftiş etmiştir. Teftişin ardından yapılan geçit törenini Sovyet ve Azerbaycan heyeti birlikte izlemiş, 1. Ordunun geçit törenini herkes büyük bir takdirle karşılamıştır. Törenler sırasında Sovyet heyeti adına Aralov, Azerbaycan heyeti adına da Abilov birer kısa konuşma yapmışlardır. Aralov'un konuşmalarını genelde İbrahim Abilov Türkçe'ye çevirerek hazır bulunanlara aktarmıştır.⁷⁴ Geçit töreninden sonra yapılan eğlence ve oyunlarla askerlerin moral değerlerinin yüksek olduğu anlaşılmıştır. Gece tertip edilen tiyatrodan Muhabere Yüzbaşı Şemsi Bey'in monologu büyük ilgi görmüştür. Abilov burada da askerlere duygusal bir konuşma yapmıştır. Başkomutan Mustafa Kemal Paşa ise, I. Ordudaki subay ve erlerin moralinin yüksek olduğunu görmekten dolayı buradan son derece memnun ayrılmıştır.⁷⁵ Çay'dan Akşehir'e ulaşan heyet

⁷³ S.İ. Aralov, a.g.e., s. 88-89; Ayrıca bk., "Aralov'un Türkiye Hatıraları", **Cumhuriyet**, 24 Şubat 1967.

⁷⁴ S.İ. Aralov, a.g.e., s. 93-94. Aralov, bu seyahat sırasında Akşehir yakınlarında Çar Nikola zamanında Türkiye'ye sığınan Rusların yaşadığı Cigidiya köyünü de ziyaret etmiştir. Zebur adlı kitaba inanan bu grup Nekrasov tarikatına mensupturlar. bk., a.g.e., s. 97-99.

⁷⁵ Bazı kaynaklarda İnci ordu yerine İnci kolordu şeklinde (Fahri Belen, **Türk Kurtuluş Savaşı, Askerî, Siyasî ve Sosyal Yönleriyle**, Ankara, 1983, s. 383) geçen bu birlik, konuyla ilgili çoğu eserde I inci ordu şeklinde geçmektedir. bk., Fahrettin Altay, **10 Yıl Savaş 1912-1922 ve Sonrası**, Ankara, 1970, s. 316.

ordu ve kolordu karargahlarında ağırlandıktan sonra, 31 Mart 1922 günü Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa'nın karargahında bir araya gelmişlerdir. Akşam yapılan tiyatro gösterileri ile bunları takip eden diğer eğlencelerin ardından Sovyet heyetiyle birlikte görüşmelere devam edilmiştir.⁷⁶ Mustafa Kemal Paşa, bu sırada elçilere Ermeni meselesi ile Kafkasya federasyonu ve Rusya'nın bölgedeki durumu hakkında görüşlerini aktarmış, Türkiye'nin genel durumunu açıkladıktan sonra, Türk milletinin neden ve niçin harp ettiğini izah etmiştir. Mustafa Kemal Paşa, bu hususları kendi not defterine de özetle kaydetmiştir. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, 1 Nisan 1922 tarihli notlarında ise Türk ordusunun millet ve memlekete yaptığı hizmetin önemini, milletin orduya dayandığını, orduda samimiyete ve güvene bağlı tam bir dayanışma olduğunu, Türk ordusunun mukaddes bir savaş verdiğini, gelecekte en şerefli insanların da ordu mensupları olacağını kaydetmiştir.⁷⁷ Mustafa Kemal Paşa'nın notlarında çok kısa olarak belirttiği bu konuşmaya dair Aralov hatıratında biraz daha ayrıntılı bilgiler verir. Aralov, Mustafa Kemal Paşa'nın Türk-Sovyet dostluğundan bahsettiğini, emperyalizme karşı mücadele ettiklerini ifade ettikten sonra, *"Bazı düşman ve zayıf kişiler, paniğe kapılarak güya ordumuzun taarruz kabiliyetinden yoksun olduğunu, taarruz edemeyeceğini söylüyorlar. Ama biz, Türk ordusunun güçlü olduğunu ve düşmanı yeneceğini biliyoruz. Biz bunu İnönü'de, Sakarya'da gösterdik. Türk ordusunun ileride özgürlüğümüzü savunmaya yeterli olduğunu göstereceğiz,"*⁷⁸ dediğini belirtmektedir.

Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, milletvekilleri ile Sovyet ve Azerbaycan elçileri yanında olduğu halde Çay'dan hareketle 1 Nisan 1922 Cumartesi günü Ilgın'a gelmiştir. Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa da hazır bulunduğu halde Ilgın'da ikmal ve eğitim işleriyle uğraşan Fahrettin (Altay) Paşa komutasındaki 5. Süvari Kolordusu teftiş edilmiştir.⁷⁹ Ilgın'da süvari kolordusunu teftiş sırasında Sovyet elçisi Aralov ve Azerbaycan elçisi Abilov birer konuşma yapmışlar; yaptıkları konuşmalarda TBMM Hükûmeti ordusunun gayretini takdirle karşıladıklarını

⁷⁶ Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 6 baa, 6 bb, 6 bba.

⁷⁷ Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 6 bba, 6bc, 6 bd.

⁷⁸ S.İ. Aralov, a.g.e., s. 100-101.

⁷⁹ Fahrettin (Altay) Paşa komutasındaki 5 inci Süvari kolordusunun kurmay başkanı Kur. Bnb. Kurtcebe (Noyan), Harekât Şb. Md. Yzb. Şükrü (Sökmensüer); kolorduya bağlı, 1 inci Süvari Tümen Komutanı Kur. Alb. Mürsel (Bakü), 2 nci Süvari tümeni komutanı Kur. Yb. Zeki (Soydemir), (1)4 üncü Süvari tümeni komutanı Kur. Yb. Suphi (Kula) idi. Süvari kolordusunun personel ve silah durumu işe şöyledir: 550 subay, 9900 er, 9480 hayvan, 6450 tüfek, 48 makineli tüfek, 4800 kılıç, 620 bomba, 16 top idi. Kolorduya bağlı ayrıca seyyar hastahane, hayvan hastahanesi ve nakliye kolları mevcuttur. Bk., Fahrettin Altay, **10 Yıl Savaş 1912-1922 ve Sonrası**, s. 318-319.

ifade etmişler ve bu ordunun sömürgecilere karşı sürdürülen mücadelede başarılı olacağına inandıklarını belirtmişlerdir.⁸⁰ Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın özellikle Sovyet heyetine süvari kolordusunu ve geçit resmini göstererek Anadolu'da sömürgecilere karşı mücadele veren Türk milletine siyasî açıdan destek olunması umuduyla başlattığı hareket bir süre sonra semeresini vermiş; Anadolu'daki Milli Kurtuluş hareketinin başarıyla sonuçlanacağına olan inanç Sovyet heyetinde de tebellür etmeye başlamıştır. Başkomutan, elçilik heyetinin Batı Cephesine getirilmesi konusunda, cephedeki komutanların aksine büyük düşünüyor, istihbarî kaygılar bir yana, onlar vasıtasıyla dünya kamuoyuna Türk ordularının pek yakında büyük zaferleri kazanabileceklerini göstermek istiyordu. Nitekim Mustafa Kemal Paşa'nın sadece dost ve kardeş Azerbaycan elçisi İbrahim Abilov'u değil, Aralov'u da beraberinde Batı Cephesi'ne götürmesi ilişkileri Sovyetlerle dengeli bir şekilde yürütmek istemesinden kaynaklanıyordu.

01 Nisan 1922 tarihinde Ilgın'da süvari kolordusunu denetledikten sonra maiyetindekilerle birlikte akşam Konya'ya gelen Mustafa Kemal Paşa kalabalık bir halk topluluğu tarafından coşkuyla karşılanmıştır.⁸¹ 1-4 Nisan 1922 tarihleri arasında Konya'da kalan Mustafa Kemal Paşa oradan daha sonra Ankara'ya dönmüştür.⁸² Mustafa Kemal Paşa Konya'da iken kendisiyle mülakat yapan Babalık gazetesi muhabirine verdiği demecinde şehrin durumu ve Türk ordusunun genel görüntüsü hakkında şunları söylemiştir: *“Ankara'dan sadece işitiyorduk, kulağlarımız duyuyordu. Kulağın işittiği gözün gördüğü gibi olmuyor. Şimdi işittiklerimizi gözlerimizle gördük ve gördüklerimiz bizi hayretlere düşürmüştür. Kalplerimiz iftihar hislerimizle kabardı. Bu yüce ordu karşısında hiçbir kuvvet dayanamaz. Samimi kanaat ve hissiyatımız bu yoldadır.”*⁸³

Süvari kolordusu Mustafa Kemal Paşa'nın yaptığı teftişin ardından, 12 Nisan 1922 tarihinde yapılması planlanan büyük manevranın hazırlıklarına başlamıştır. Kolordu Ilgın ve civarında eğitimine devam etmiştir. Mustafa Kemal Paşa, yanındaki heyetle birlikte 4 Nisan 1922 tarihinde Ankara'ya hareket etmiş-

⁸⁰ S.İ. Aralov, a.g.e., s. 103-104; ayrıca bk., Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, Ankara, C III, Ankara, 1996, s. 355.

⁸¹ **Babalık gazetesi**, S 859, 4 Nisan 1338 / 4 Nisan 1922; ayrıca bk., Ahmet Avanas, **Millî Mücadele'de Konya**, Ankara, 1998, s. 271-274. Bu gezide Sovyet elçisi Aralov da bulunmuş, Konya'ya yapılan geziyi ayrıntılarıyla vermiştir. S.İ. Aralov, a.g.e., s. 104-120.

⁸² Mehmet Önder, “Akşehir'de Garp Cephesi Karargâhı ve Büyük Taarruz Kararı”, **Büyük Zafer'in 50 nci Yıldönümü Armağanı**, İstanbul, 1972, s. 255-256.

⁸³ **Babalık gazetesi**, S 859, 4 Nisan 1338 / 4 Nisan 1922.

tir. Aralov hatıratında 6 Nisan'da Ankara'ya döndüklerini yazmıştır. Bu hesaba göre Abilov ve Aralık 27 Mart'ta Batı Cephesine gitmişler, 10 gün kadar cephe denetlemelerinde ve diğer gezilerde Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın yanında bulunmuşlardır.⁸⁴ Başkomutan ordunun hazırlıklarına daha büyük bir hız vererek devam etmesi, yapılması planlanan taarruza her bakımdan hazır olunmasını istemiştir. Mustafa Kemal Paşa ayrıca yakında yapılacak olan büyük süvari manevrasına birliklerin eksiksiz bir şekilde hazırlanmaları talimatını verdikten sonra Ilgın'dan hareketle Konya'ya oradan da Ankara'ya gitmiştir. Başkomutan Ankara'ya gelip birkaç gün hükümet ve meclis görüşmelerine katıldıktan sonra tekrar Ilgın'a geri gelmiştir. Mustafa Kemal Paşa not defterinin 11 Nisan 1922 tarihli kısmına "*İlgın'a hareket, süvari tatbikatlarında bulunmak için*"⁸⁵ notunu yazmıştır. Süvari kolordusuna bağlı iki tümenin icra ettiği, mavi kuvvetlerle kırmızı kuvvetlerin mücadelesini Başkomutan, yanında bulunan asker milletvekilleri ve diğer subaylarla bizzat yerinde izlemiş ve haklı olarak süvarilerin sürat ve başarılarından büyük gurur duymuştur.

Mustafa Kemal Paşa, Büyük Taarruz öncesi gizlilik prensibi içerisinde Türk ordusunun hazırlıklarını tamamlamış; cephe hattına yaptığı gezilerle ordunun genel durumu yanında harbe hazırlıklı olup olmadığını da teftiş etmiştir. Türkiye'de bulunan Sovyet elçilik heyeti ile kardeş Azerbaycan heyetinin, Türklerin Anadolu'da işgalcilere karşı sürdürdüğü harekâtı yerinde göstermek amacıyla Batı Cephesi'ne götürülmeleri son derece anlamlıdır. Başkomutan, Türkiye'nin dostu olan ülke temsilcilerine Türk ordularının harbe hazırlık durumunu yerinde göstererek siyasî anlamda Sovyetler ve Azerbaycan'ın desteğini sürdürmelerini amaçladığı gibi, onlar vasıtasıyla dış dünyaya bir mesaj vermek, kendi kendisine yeterlilik ilkesi ile ordusunun ikmal ve iâşesini tamamlayan Türk milletin başarıya çok yakın olduğunu göstermek istemiştir. Cephe hattında sürdürülen hazırlıkları Başkomutan Mustafa Kemal Paşa gururla takip etmiş, Sovyet ve Azerbaycan heyetleri de takdirle karşılaşmışlardır. Nitekim Başkomutanın Sovyet heyetiyle birlikte Batı Cephesine yaptığı bu ziyaret o dönem İngiliz istihbaratınca da takip edilmiş, Mustafa Kemal Paşa'nın Sovyetlerle çok yakın ilişkiler başlattığı yolunda değerlendirmeler yapılmasına ve İngilizlerin endişeye kapılmalarına neden olmuştur.⁸⁶

⁸⁴ S.İ. Aralov, a.g.e., s. 114-115.

⁸⁵ **Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB**, K: 45, G: 7 ai, 7 aia, 7 aj.

⁸⁶ Ayrıca bk., Guliyev-Ahundov, **Mustafa Kemal'in Dostu İbrahim Ebilov, Belgesel ve Bedîf Bir Hayat Hikayesi**, çev. Yusuf Gedikli, Kültür Ajans Yay., Ankara, 2013.

e. Büyük Taarruz'dan İzmir İktisat Kongresi'ne İbrahim Abilov

Büyük Zafer'den sonra Azerbaycan'ın üst düzey yöneticileri Bakü'deki TBMM elçiliğine gelerek Memduh Şevket Beyin şahsında TBMM'yi, Türk Ordusunu ve Mustafa Kemal Paşa'yı tebrik ettiklerini bildirmişlerdir. Memduh Şevket Bey'in 14 Eylül 1922 tarihinde yazdığı rapora göre; *"İzmir'in istirdadı haberi üzerine ahali, Hükümet ve matbuat izhar-ı şâdumanî ettiler. (Bakü) Bayraklarla ve Başkumandanımızın tasvirleriyle donatıldı. Azerbaycan Cumhuriyeti namına Komiserler Şûrâsı reisi, İcraiye Komitesi reisi, Harbiye komiseri, Firka merkez azaları hep birlikte ve ayrıca Hariciye Komiseri ve müctemian Rus, İran, Buhara, Alman, İtalyan mümessilleri, bilcümle esnaf, Darülfünûn talebesi, Azerbaycan muallim ve muallimeleri ve Bakü'de bulunan Türkmenler kâmilin ve ahali (TBMM) mümessilliğe gelerek tebrikatta bulundular. Nerimanov da tahrirer beyan-ı tebrikat eyledi. Velhasıl halkın sürûr-ı şâdumanîsi yazılabilen tezahüratın kat kat fevkinde bulunduğu"* şeklinde cereyan etmiştir.⁸⁷ İzmir'in Türk ordusu tarafından geri alınması haberi Bakü halkının sevinç gösterileriyle cadde ve sokaklara dökülmesine yol açmıştır.⁸⁸ Memduh Şevket Bey aynı gün (14 Eylül) TBMM Başkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı telgrafta da Azerbaycan'ın üst düzey devlet yetkililerinin TBMM Bakü mümessilliğine gelerek büyük zaferi tebrik ettiklerini bildirmiştir.⁸⁹

Azerbaycan'ın Ankara büyükelçisi İbrahim Abilov, İzmir İktisat Kongresi münasebetiyle İzmir'e davet edilmiş, Gazi Mustafa Kemal'in başlattığı iktisadî alanda yeniden yapılanma hareketini yakından takip etmiştir. Abilov ile birlikte Sovyet elçisi Aralov da kongreye davet edilmiştir. Abilov İzmir'e geldiğinde halk tarafından büyük sevinç gösterisiyle karşılanmıştır. 17 Şubat 1923'te başlayan İktisat Kongresi'nde Gazi Mustafa Kemal Paşa açış konuşması yaptıktan sonra kürsüye sırasıyla Aralov ve Abilov davet edilerek bir konuşma yapmışlardır. Konuşmasında Türkiye'de kadınların hukukî durumu hakkında ayrıntılı bir konuşma yapmıştır. Bundan başka İbrahim Abilov, Türkçe olarak yaptığı konuşmasında Azerbaycan'ın ekonomik durumunu da dinleyenlere ayrıntılı bir şekilde aktarmıştır.⁹⁰ İktisat Kongresi'nin açılış töreninden sonra Mustafa Kemal Paşa tren-

⁸⁷ Bilal N. Şimşir, *Azerbaycan, Azerbaycan'ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*, s.62-63.

⁸⁸ Bilal N. Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, C I, s. 411-412.

⁸⁹ Bilal N. Şimşir, *Azerbaycan, Azerbaycan'ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*, s. 63.

⁹⁰ Zarife Dulayeva, "Atatürk'ün İmzası: "...Azerbaycan'ın Büyükelçisi Kardeşim İbrahim Abilov'a" İRS Miras, No 7, Bakü 2013, s. 38. Ayrıca bk., www.irs-az.com

le Ankara'ya dönmüştür. İbrahim Abilov kongre sırasında çeşitli ziyafetlere de katılmıştır. Kongrenin üçüncü günü midesinde aniden rahatsızlanmış, hemen apandisit ameliyatına alınmış; hatta bunun izin Mustafa Kemal Paşa özel doktorunu göndermiştir. Abilov yapılan ön tedavi sonrası hemen ameliyata alınmış, Mustafa Kemal Paşa ameliyat öncesi hastaneye gelerek bizzat ilgilenmiş, gerekli her türlü tedbirin alınmasını istemiş, ancak ameliyata rağmen kurtarılamayarak vefat etmiştir. Abilov'un aniden vefatına Gazi Mustafa Kemal Paşa çok üzülmüştür; eşi Tamara Hanıma gönderdiği telgrafta; "*Bugün aldığım acı haber beni çok üzdü ve kederlendirdi. Eşim Latife ile beraber üzüntülerinize iştirak eder ve size sabır temenni ederim.*" diye yazmıştır.⁹¹ O sırada küçük iki kız çocuğu bulunan Tamara Hanım, Mustafa Kemal Paşa'nın Türkiye'de kalması yönündeki teklifine nazikçe teşekkür etmiş, Bakü'ye dönmekten yana olduğunu bildirmiştir.

İbrahim Abilov'un İzmir'de aniden vefatı, Ankara'da da üzüntüyle karşılanmıştır. Vefat haberi, 23 Şubat 1923 tarihinde Başbakan İsmet imzalı telgrafla Bakü'deki Türkiye Büyükelçiliğine duyurulmuştur.⁹² Abilov'un cenazesi özel bir şekilde tahnit edildikten sonra gemiyle İzmir'den Batum'a oradan da Bakü'deki ebedi istirahatgâhına defnedilmek üzere Azerbaycan'a gönderilmiştir.

Türk-Sovyet ilişkilerinin 1923'ten sonraki gösterdiği gelişim, Azerbaycan'ın bağımsızlığından yana olanların durumunu zorlaştırmıştır. Öte yandan Abilov'un ansızın ölümü, Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde belirsizlik dönemine girilmesine yol açmıştır. Dönemin Azerbaycan başbakanı Neriman Nerimanov, Abilov'un Sovyetleri ve Azerbaycan'ı çok iyi bilen biri olmasından dolayı Azerbaycan'ın 1921-1923 sürecinde Türkiye karşısında zor duruma düşmekten kurtaran bir kişi olarak gördüğünü ifade etmiştir.⁹³

Sonuç olarak belirtmek gerekirse Azerbaycan'ın ilk Ankara elçisi olan İbrahim Muharremoğlu Abilov, Kurtuluş Savaşı'nın en kritik döneminde Türkiye'ye Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti elçisi olarak görev yapmış; Sovyetlerle başlatılan ilişkilerden dolayı Azerbaycan'la olan münasebetlere de özel önem verilerek

⁹¹ Bilal N. Şimşir, **Azerbaycan, Azerbaycan'ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri**, s. 70.

⁹² Abilov'un vefatı üzerine Başbakan İsmet Bey, Ankara'dan Bakü'ye yazdığı telgrafında şunları ifade etmiştir: "*Ankara, 23.2.339 (1923), Azerbaycan Sefiri İbrahim Abilov Bey bu sabah İzmir'de saat yedide vefat etmiştir. Hükümet-i mahalliye nezdinde hükümetimiz namına beyan-ı taziyet etmeniz reca olunur. İsmet*" bk., Bilal N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, C I, s. 413.

⁹³ Musa Qasımlı, a.g.e., s. 336.

dengeli bir siyaset takip edilmiştir. Sovyetler ve Azerbaycan aracılığıyla TBMM Hükümetinin Millî Ordusuyla zafere ulaşmasının çok yakın olduğu mesajı dünyaya yayılmış, bir süre sonra da büyük zafer kazanılmıştır. Mustafa Kemal Paşa, İbrahim Abilov'a özel bir önem vermiş, ona her zaman “*Kardeşim*” diye hitap etmiş, hemen hemen bütün faaliyetlerde beraberinde buldurmuştur. İzmir İktisat Kongresine de onu davet etmiş ancak aniden vefatı derin üzüntü yaratmıştır. Abilov'un vefatından sonra uzun yıllar Azerbaycan ile elçilik teatisinde bulunulamamıştır. Ancak 1990'lardan sonra müstakilliğin kazanılmasının ardından Türkiye ile Azerbaycan arasında yeniden elçilik münasebetleri başlatılmıştır.

İbrahim Muharremoğlu Abilov'un kişiliği ve Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini konu alan bir kaç akademik çalışma yapılmıştır. Bunlardan en başta geleni kızı Anadolu Abilova tarafından hazırlanan “*İbrahim Abilov*” (Azerbaycan Atatürk Araştırma Merkezi (AzATAM) Yay., Bakü 2003) adlı eser, Betül Arslan tarafından hazırlanan “*Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Abilov 1921-1923*”, (Kaynak Yay. İst. 2004.) adlı çalışma ile Azerbaycan'da Ebulfeyz Amanoğlu (Guliyev) ile Akif Ahundov'un hazırladıkları “*Mustafa Kemal'in Dostu İbrahim Abilov (Belgesel ve Bedii Bir Hayat Hikayesi)*” (Kültür Ajansı Yay., Ankara 2013) adlı çalışmalardır. Bunların dışında İbrahim Abilov hakkında Azerbaycan Cumhuriyeti'nde belgesel filmler de hazırlanıp vizyona girmiştir. Cemil Ferecov'un yönetmenliğinde 1986 yılında çekilen “*Gecikmiş Gündelik*” adlı film İbrahim Abilov'un hayatını anlatan kısa bir belgesel filmidir. Yine Azerbaycan'da Yalçın Efendiyev'in yönetmenliğinde çekilen “*Dönüş*” adlı film ise, İbrahim Abilov'un kısa hayatını kızı Anadolu Hanımın ağzından anlatmaktadır. Filmde kızının yıllar sonra Türkiye'ye dönüp Atatürk'le yaptığı görüşme ve diğer hatıralar ele alınmıştır.

İbrahim Abilov'un kızı Anadolu Hanım ile (90'lı yaşlarında iken) yapılan bir röportaj Azerbaycan'da yayımlanmıştır. Anadolu Hanım söyledikleriyle aslında o büyük şahsiyetin hayatını özetlemiştir. Babasıyla ilgili hatıraları aktarırken şunları söylemiştir: “...*Bu ahıl çağım da atamı xatırlayanda kövrəlməyə bilmirəm. Cəmi 41 il yaşasa da mənalı, şərafli ömür sürdü. O, Azərbaycan xalqını xoşbəxt, ölkəsini qüvvətli görmək istəyirdi. İndi müstəqil Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə nüfuzu gündən-günə artmaqdadır. Bədnam, riyakar qonşularımız isə yenə də öz əməllərindən əl çəkməyərək torpaqlarımıza qəsd ediblər. Onlara öz hədlərini tanımaq üçün bütün xalq ayağa qalxmağa hazırdır. Elə mən özüm də bu yaşda yenə də könüllü xidmət etməyə atılamam. Təki tezliklə Azərbaycanımızın ərazi bütövlüyünü təmin edək. Sonuncu iş yerim olan Mədəniyyət İşçiləri Həmkarlar*

Təşkilatına rəhbərlik edərkən (burada 20 ilə dək çalışmışam) Azərbaycanı qarış-qarış gəzib mədəniyyətimizin, abidələrimizin qorunması üçün mən də öz töhfəmi vermişəm. İndi düşünəndə ki o yerlər, dilbər guşələrimiz düşmən tapdağı altındadır, çox kövrəlirəm... Azərbaycanın Türkiyə ilə olan əlaqələri isə sarsılmaz və əbədidir. Çünki möhkəm qardaşlıq təmali üzərində qurulub."⁹⁴

⁹⁴ İrade Esedova, "Atatürk'ün Azərbaycanlı Dostu İbrahim Abilov", **Medeniyyət**, Bakü, 4 Haziran 2010, s. 14.

KAYNAKÇA

ARŞİV KAYNAKLARI (Belge ve Gazeteler)

Açıksöz gazetesi, 9 Ekim 1921.

Anadolu'da Yenigün, 10 Nisan 1922.

Babalık gazetesi, S 859, 4 Nisan 1338 (1922).

“Aralov'un Türkiye Hatıraları”, **Cumhuriyet**, 24 Şubat 1967.

Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi (ARDA), Font: 411, Liste: 4, Dosya: 43, Varak: 304'ten naklen Musa Qasımlı, a.g.e., s. 335.

Gazete Komünist, No 123, 167; 1, 27 Haziran 1921'den naklen Musa Qasımlı, a.g.e., s. 335.

Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi, Kls: 3823, Ds: 22, F: 7.1-11.

Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi, İstiklal Harbi Koleksiyonu (İSH), Kls: 51, Ds: 198, F: 1.

Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi, ATAZB, K: 45, G:6 ada.

Gnkur. ATASE Daire Bşk.lığı Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 6 aea.

Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 6 an, 6 ana, 6 ao.

Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 6 aqa, 6 ar.

Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 6 baa, 6 bb, 6 bba.

Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 6 bba, 6bc, 6 bd.

Gnkur. ATASE Arşivi, ATAZB, K: 45, G: 7 ai, 7 aia, 7 aj.

Hâkimiyet-i Milliye, 15 Ekim 1921.

Hâkimiyet-i Milliye, No 357, 20 Kasım 1921.

Hâkimiyet-i Milliye, No 402, 4 Ocak 1922.

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasında Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1575-1918), C II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara, 1993, s. 225-236.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, C 3, İş Bankası Yay., Ankara, 1985, celse No 2, s. 6.

KİTAP ve MAKALELER

AKŞİN, Aptülahat, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, Ankara, 1991.

- ALTAY, Fahrettin, **10 Yıl Savaş 1912-1922 ve Sonrası**, Ankara, 1970, s. 316.
- ARALOV, Semyon İvanoviç, **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları 1922-1923**, çev. Hasan Ali Ediz, İstanbul, 1967.
- ASLAN, Mahir, **Atatürk ve Azerbaycan Politikası**, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2008.
- ATATÜRK, Gazi Mustafa Kemal, **Nutuk**, TTK Basım Evi, Ankara, 1989.
- _____, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C II, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara, 1959.
- _____, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2006.
- AVANAS, Ahmet, **Millî Mücadele'de Konya**, Ankara, 1998.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa**, C III, İstanbul, 1972.
- BAL, Halil, "Türkiye'nin Azerbaycan'a Askerî Yardımı: Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Millî Ordusunun Kurulması İçin Yapılan Çalışmalar", **Yedinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri (25-27 Ekim 1999)**, C II, Genkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara, 2001, s. 429-440.
- _____, **Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu**, İdil Yay., İstanbul 2010.
- BAYKARA, Hüseyin, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi**, İstanbul 1975.
- BELEN, Fahri, **Türk Kurtuluş Savaşı, Askerî, Siyasî ve Sosyal Yönleriyle**, Ankara, 1983.
- CEBESOY, Ali Fuat, **Moskova Hatıraları**, Ankara, 1955.
- DEMİRKAN, Selahaddin, **Bir Milletın Yarattığı Lider Mustafa Kemal Atatürk**, İstanbul, 1972.
- DULAYEVA, Zarife, "Atatürk'ün İmzası: "...Azerbaycan'ın Büyükelçisi Kardeşim İbrahim Abilov'a" **İRS Miras**, No 7, Bakü, 2013, s. 36.
- ERDAŞ, Nilgün (Akgül), **Millî Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleriyle İlişkiler (1917-1921)**, Genkur. Basımevi, Ankara, 1994.
- ESEDOVA, İrade, "Atatürk'ün Azerbaycanlı Dostu İbrahim Abilov", **Medeniyet**, Bakü, 4 Haziran 2010, s. 14.
- GÖKDEMİR, A. Ender, **Cenubî Garbî Kafkas Hükûmeti**, Ankara, 1989.

- GÖRÜRYILMAZ, Mustafa, **Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler 1918**, Bilgeoğuz Yay., İstanbul, 2007.
- GULİYEYEV, Amanoğlu Ebülfez- Ahundov, Akif, **Mustafa Kemal'in Dostu İbrahim Ebilov, Belgesel ve Bedî Bir Hayat Hikâyesi**, çev. Yusuf Gedikli, Kültür Ajans Yay., Ankara, 2013.
- HACİİBRAHİMOĞLU, Işıl Çakan -Mehmet Perinçek, "Türk Sovyet İlişkileri Tarihinde Yeni Bir Belge: Frunze'nin Veda Yemeğinde İmzalanan Anı Defteri", **Toplumsal Tarih Dergisi**, S 251, İstanbul, Kasım 2014, s. 65.
- HASANOVA, Esmeralda Yusuf Kızı, "Sovyet Azerbaycan'ı", **XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C VI. TTK Basımevi, Ankara, 1994, s. 2193.
- İMANOV, Vügar, **Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri (1918)**, Boğaziçi Üniv. Yay., İstanbul, 2006.
- İSMAYILOV, Eldar, "Atatürk Döneminde Azerbaycan-Türkiye Diplomatik İlişkileri (1920-1922)", **Beşinci Uluslararası Atatürk Kongresi, (Ankara 8-12 Aralık 2003 Bildirileri)**, Atatürk Araştırma Merkezi Bşk.lığı Yay., C II, Ankara 2005, s. 1507-1508.
- KAYIRAN, Mehmet, "Tekâlif- i Milliye Emirleri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C V, Temmuz 1989, S 15., s. 642-665.
- KELBİZADE, Elnur, "Zehir taktiği" veya Azerbaycan SSR'nin Türkiye Cumhuriyetindeki ilk Elçisi İbrahim Abilov'u kimler öldürdü?", **Uzunköprü Hür Gazete**, 23 Şubat 2013.
- KURAT, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya, XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1970.
- MİRZABALA Mehmet-zâde, **Azerbaycan Misak-ı Millîsi, 28 Mayıs İstiklal Beyannamesinin Tahlili**, İstanbul, 1927.
- _____, **Millî Azerbaycan Hareketi**, Ankara 1991.
- ÖNDER, Mehmet, "Akşehir'de Garp Cephesi Karargâhı ve Büyük Taarruz Kararı", **Büyük Zafer'in 50 nci Yıldönümü Armağanı**, İstanbul, 1972, s. 255-256.
- ÖZEL, Sabahattih -Işıl Çakan Hacıbrahimoğlu, **Osmanlı'dan Millî Mücadeleye Seçilmiş Mülakatlar**, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2010, s. 190-191.
- QASIMLI, Musa, **Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi 1920-1945**, Kaknüs Yay., İstanbul, 2006.

SARAY, Mehmet, **Millî Mücadele Yıllarında Atatürk'ün Sovyet Politikası**, Veli Yay., İstanbul, 1984.

_____, **Atatürk ve Türk Dünyası**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1995.

SARIHAN, Zeki, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, Ankara, C III, Ankara, 1996.

ŞİMŞİR, Bilal, **Malta Sürgünleri**, İstanbul, 1985.

_____, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, C I, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1993.

_____, **Azerbaycan'ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri**, Bilgi Yay., İstanbul, 2011.

_____, "Ankara'da İlk Azerbaycan Temsilcisi İbrahim Muharremoğlu Abilov", **İRS Miras**, No 6, Bakü, 2013, s. 16.

Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi Sakarya Meydan Muharebesi ve Sonraki Harekât, C II, Ks. 5, Kitap 2, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1995.

Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi, Büyük Taarruz, C II, 6'ncı Kısım, 2'nci Kitap, Ankara, 1968.

Türk İstiklal Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, C I, Gnkur. Basımevi, Ankara 1962.

www.irs-az.com

Yunus Nadi, "Yeni Bir Muahede", **Anadolu'da Yenigün**, 6 Kanun-ı sani 1338 / 6 Ocak 1922.

YÜCEER, Nasır, **Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1996.

ATATÜRK'ÜN DOSTU İBRAHİM EBİLOV: AZERBAJCAN'IN TÜRKİYE'DEKİ İLK BÜYÜKELÇİSİ

EBÜLFEZ AMANOĞLU* - ESMER MEMMEDOVA**

ÖZET

Azerbaycan ve Türkiye iki devlet bir millet olarak nitelendirilmektedir. Dost ve kardeş Türkiye devleti XX. yüzyıl başlarından itibaren devlet düzeyinde bile her zaman Azerbaycan'ın yanında olmuş ona destekte bulunmuştur. Bu bağlamda 1920'de TBMM Hükümeti Bakü'de temsilcilik açmış Azerbaycan ise buna karşılık 1922'de Ankaraya temsilci gönderebilmiş ve Türkiye'ye ilk Azerbaycan temsilcisi de İbrahim Ebilov atanmıştır. Makalede İbrahim Ebilov'un temsilcilik faaliyetleri, Mustafa Kemal Paşayla ilişkileri ayrıntılı şekilde ele alınmıştır

Anahtar Kelimeler: İbrahim Ebilov, elçi, Azerbaycan, Türkiye.

* AMEA Nahçıvan Kültür ve Edebiyat Enstitüsü Başkanı, Nahçıvan, ebulfezamanoglu@yahoo.com

** Dr., Nahçıvan, emammedova2015@mynet.com

ATATURK'S FRIEND IBRAHIM EBILOV: THE FIRST PLENIPOTENTIARY AMBASSADOR OF AZERBAIJAN IN TURKEY

ABSTRACT

Azerbaijan and Turkey are called as two states and one nation. From the beginning of the XX century friend and brother Turkey always been together with Azerbaijan and has been supporter to him. Due to this in 1920 year The Great National Assembly of Turkey has opened representation in Baki, result of this fact in 1922 year Azerbaijan has sent his ambassador to Ankara and Ibrahim Abilov have been appointed as the first ambassador. In the article the author widely investigated ibrahim Abilov's ambassador activity in Turkey and his relations with Mustafa Kamal Pasha.

Key Words: Ibrahim Abilov, ambassador, Azerbaijan, Turkey.

1920 senesi 23 Nisanı'nda Ankara'da TBMM'nin ilk toplantısı yapılmış, Milli hükümet oluşturulmuş, aynı zamanda Azerbaycan'da Bolşevikler hakimiyeti ele geçirmiş, Moskova'ya bağlı yerli hükümet meydana çıkmıştı. Bu hükümetin başına formalite olsa da bir Türk seçkin devlet adamı, hekim, yazar Neriman Nerimanov getirilmişti. Yeni kurulan Ankara Hükümeti Rusya ile ilişkilere büyük önem vermekteydi. Türkiye-Rusya ilişkilerinde Bakü önemli yer tutmaktaydı. Bu nedenle Bakü'de temsilciliğin açılması çok gerekliydi. TBMM Hükümeti önce bu ilişkileri şahıs ve teşkilatlar aracılığıyla hayata geçiriyordu. Ama hükümet dış ilişkilerini devlet yapısı içerisinde oluşturmak için harekete geçti. İşte bu nedenle 12 Ağustos 1920 tarihli kararnameyle yazar Memduh Şevket Esendal ASSC nezdinde Türkiye temsilcisi olarak atandı, Bakü'ye geldi ve bu görevi 1924 yılına kadar sürdürdü (6,s.84).

Bakü ve Ankara arasında ilişkilerin gelişmesinde Memduh Şevket Bey büyük katkılarda bulunmuştu. Aynı şekilde Azerbaycan'ın da Türkiye ile ilişkileri daha canlı şekilde tutmak için bir temsilciye büyük ihtiyacı var idi. Azerbaycan bu meseleyi ancak 1921 yılında halletti.N.Nerimanov bu göreve İbrahim Ebilovun atanmasını tavsiye etti.Temmuz ayında tam yetkili temsilci olarak atanmış İ.Ebilovun tertiplelediği 28 kişilik kadroyu 4 Ağustos tarihinde Halk Dış İşleri Komiseri Mirza Davut Hüseyinov'un onayına sundu.

Kimdir İbrahim Ebilov!

Azerbaycan'ın devletçilik tarihinde kendine özgü iz bırakmış devlet adamları sırasında İbrahim Ebilov'un da adı var. Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin Türkiye'de ilk büyükelçisi olmuş İbrahim Ebilov 1881 yılında Nahçıvan'ın Ordubad ilçesinde dünyaya gelmiştir. Mehemed Tağı Sidqinin Ordubad'da "Ahter" mektebinde okumuş, babasının vefatından sonra ailesinin geçimini sağlamak için tahsilini yarım bırakarak 1903 yılından itibaren Petrovsk- Portda (şimdiki Mahaçkala) ve Bakü'de işçilik yapmıştır, devrimci harekâta katılarak, ilk Azerbaycan sosyal-demokrat teşkilatı "Hümme't" in üyesi gibi faaliyet göstermiştir. 1907 yılında Bakü Hazar Ticaret Donanması denizcilerinin grevinin teşkilatçılarından olup 1908 yılında Güney Kafkasya ve Güney Azerbaycan'da İranlı emekçiler arasında inkılap çalışmalar yapan "İctimaiyyun- Amiyyun" ("Mücahid") sosyal-demokrat teşkilatının başkanı Neriman Nerimanov'un talimatıyla İran'a gönderilmiş. 1909 yılında Bakü'ye dönen Ebilov 1912 yılında basılan "Bakü Hayatı" gazetesinde redaktör vazifesinde çalışmıştır. Çarlık Hükümeti tarafından defalarca tutuklanan İbrahim Ebilov Tiflis'te Menşevik "Hümme't" teşkilatının seçkin adamlarından biri gibi faaliyet göstermiştir.

1918 yılının sonlarında Bakü'ye gelen Ebilov Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Meclisi'ne üye seçilmiş ve onun sosyalist grubuna başkanlık yapmıştır. 1920 yılında Bakü Menşeviklerinin organı olan "İskra" gazetesinin redaktörlüğünü üstlenmiştir. 1920 yılında Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyeti kurulduktan sonra Azerbaycan SSCB İç İşleri Bakan Yardımcısı olarak atanmış, Şark halklarının Bakü'de çağrılan birinci kurultayında Şark Halkları Tebligat ve Teşvikat Şurası'nın kâtibi seçilmiştir. 1921 yılı Haziranı'nda Azerbaycan Temsilciler Heyeti'nin terkinde Komünist Enternasyonalı'nın üçüncü kongresine katılmıştır.

Belli olduğu üzere İbrahim Ebilov'un temsilciliği döneminde Anadolu'da durum oldukça kötüydü. Yunan ordusu ilerlemekte, Türk Ordusu geri çekilmekteydi. Hatta TBMM'nin Ankara'dan taşınması da gündemdediydi. Ankara'ya gitmek için Tiflis'e gelen İbrahim Ebilov ve heyeti burada bir süre bekletildi. Çünkü Azerbaycan Hükümeti onu Kars konfransına Behbud Şahtatinski ile birlikte delege olarak göndermek istiyordu. Bu dönemde Nerimanov Tiflis'e gelmiş, konu görüşülmüş, İ. Ebilov'un bur an önce Ankara'ya gitmesi kararlaştırılmıştı. Bunun üzerine İ. Ebilov ve arkadaşları Batum'a geldi. Burada Yunanlılar üzerinde Türk ordusunun zafer haberini alıp çok duygulanmış ve Atatürk'e tebrik telgrafı çekmişti.²¹ Eylül sabahı İtalyan bandıralı Remo gemisiyle Batum'dan ayrılarak ertesini sabah Trabzon limanına ulaşmışlardı (3,s.179-181). İ. Ebilov Giresun, Samsun güzergâhıyla 11 Ekim'de temsilcilik elemanlarının bir kısmıyla birlikte Ankara'ya geldi.

Temsilciliğin yerleşmesi konusunda bir süre sıkıntı yaşayan Ebilovun çabaları sonuç verdi. Nihayet Ankara Cebeci semtinde bir temsilcilik binası ayarlandı. 14 Ekim tarihinde Atatürk'e itimatnamesini sundu. Temsilcilik binasının açılışı 18 Kasım tarihinde yapıldı. Azerbaycan bayrağı, yapılan büyük bir merasimle Ebilov'un ricası üzerine TBMM reisi ve başkomutan Mustafa Kemal Paşa tarafından göklere çekildi. Bu merasimde Paşa hazretleri şöyle buyurmuştu: "Aziz arkadaşımız Abilof Hazretleri! Bugün Azerbaycan'ın istiklalini temsil eden sancağı çekerken ellerimin birtakım hissiyat ve teessürat ile müteharrik olduğunu duyuyorum, filhakika sancağı çeken benim ellerimdi. Fakat ellerimi tahrik eden bugünkü bayramda manen müşterek olan bütün Türkiye halkının hakiki ve samimi kardeşlik hissiyatı idi. Sefir Hazretleri! Azerbaycan sancağının Türkiye sancağının yanında Türkiye semasında temevvücünü görmek bütün milletimiz için büyük bir bayramdır. Bize böyle bir bayram günü yaşattığınızdan dolayı samimi teşekküratımı tekrar ederim" (1, s.23-24).

İbrahim Ebilov bu tören sonrası büyük bir ziyafet vermiş ve bu sırada Azerbaycan-Türkiye dostluğunun işareti olarak TBMM'ye ve Mustafa Kemal Paşaya Azerbaycan Hükûmeti ve halkı adına çeşitli hediyeler takdim etmiştir. Bu hediyeler arasında “Azerbaycan İşçi ve Köylü Hükûmeti’nden Türk devriminin kahramanı Mustafa Kemal Paşaya” yazısı bulunan altın bir Kafkas kaması da bulunuyordu (5, s.84).

İbrahim Ebilov Türkiye’de bulunduğu ilk günlerde yaptığı gözlemler sonucunda ticarî ve siyasî sebeplerden dolayı acil olarak Trabzon ve Samsun’da birer konsolosluk açılmasını ASSC Halk Dışişleri Komiseri M.D. Nüseyinova teklif etmişti. Ebilov’un bu raporları etkili olmuş ve Azerbaycan Sovyet Hükûmeti 1922 baharında birer konsolosluk açmaya karar vermiştir. Trabzon konsolosluğuna da Azerbaycan’ın Ankara temsilciliğinin sekreteri Mirza Davud Resulzâde atanmıştır. Resulzâde kadrosunu oluşturmak, gerekli doküman ve maddi gereksinimleri sağlamak amacıyla Şubat 1922’de Ankara’dan Bakü’ye gitmiştir (3, s.199).

Ebilov Ankara’ya geldiği ilk günden beri Sovyet-Türkiye dostluğunu pekiştirmek yolunda var gücüyle çaba göstermekteydi. Bu arada Azerbaycan Halk Komiserleri konseyi Başkanı Nerminanov da Ebilov’a bir mektup yazmış, Türkiye’nin geleceğinin Sovyetlerle yakın dostluk kurmasına bağlı olduğunun Mustafa Kemal ve Hükûmetine anlatılmasını ve Batı ile anlaşma siyasetinden uzak durulması yönünde telkinde bulunmasını istemiştir. Sovyet-Türkiye ilişkilerinin geliştirilmesinde 1 100 000 altın rublenin yardım olarak Ankara’ya getirilen Ukrayna silahlı kuvvetleri başkomutanı M.Frunze’nin büyük katkısı oldu. İlişkilerde ortaya çıkan sorunları çözmek, yeniden karşılıklı güven ortamını oluşturmak ve şüpheleri ortadan kaldırmak gerekmekteydi. Bu nedenle Ankara’da Mustafa Kemal Paşa ile M.Frunze ve İbrahim Ebilov arasında birçok görüşme yapılmış ve ilişkilerdeki sorunlar tartışılmıştı. Yapılan görüşmelerde M.Frunze Türk-Sovyet dostluğunun geliştirilmesi ve Türkiyenin emperyalist işgalinden kurtarılabilmesi için Sovyet Rusya’nın her türlü yardımı TBMM Hükûmetine yapması gerektiği kanaatine varmış, bu konuda Mustafa Kemal Paşaya söz verdiği gibi Moskova’ya döndüğünde bu sözünü yerine getirebilmek için büyük çaba göstermiştir. Nitekim onun çabaları sonucu Moskova konferansında vaat edilen 10 milyon altın rublenin 3,5 milyon rublesi 3 Mayıs 1922’de, Ankara’ya teslim edilmiş; bunun yanı sıra silah, cephane, çeşitli donanım ve ilaç gibi yardımların artırılarak yapılmasında da önemli katkıda bulunmuştur(4,s.58).

M.Frunze'nin Ankara'da yaptığı temas ve görüşmelerde İ.Ebilov'un daima onun yanında bulunması dikkat çekicidir. Mustafa Kemal Paşa ile yapılan bütün görüşmelerde Ebilov da yer almış ve görüşmelerin tutanaklarını ve kendi düşüncelerini Azerbaycan Dış İşleri Komiserliğine günü gününe yazdığı raporlarla bildirmiştir.

Bilindiği üzere Kars Antlaşması 13 Ekim 1921 tarihinde imzalanmış ama bu antlaşmanın onaylanması sorun haline gelmişti.TBMM Hükûmeti bu antlaşmayı her üç devletin ayrı ayrı imzalamasını kendi çıkarları açısından çok önemli görmekteydi.TBMM Hükûmeti Ermenistanla barış antlaşması yaptığını, Ermeni sorunun bu antlaşmalarla Ermenistan tarafından da kabul edildiğini İtilaf Devletlerine göstermek ve bu konuda İtilaf Devletlerinin savunduğu Sevr hükümlerinin bir anlamı kalmadığını ortaya koymak düşüncesindeydi. Ama Zakfederasyonun oluşmasıyla bu antlaşmanın onaylanması isteği tehlikeye girmişti. Yusuf Kemal Bey bu kaygılarını İbrahim Ebilov'a iletmiş bu işin bir an önce gerçekleştirilmesi konusunda yardımcı olmasını istemişti. Yusuf Kemal Beyin ikna etmesinden sonra İ.Ebilov bu konuyu bizzat N.Nerimanov ile görüşeceğini ve antlaşmanın onaylanmasının Türkiyenin istediği şekilde çözümlenmesi için çalışmasını rica edeceğini bildirmişti (3,s.128). TBMM Hükûmeti'nin ısrarlı tutumunu Azerbaycan temsilcisi İ.Ebilov ve N.Nerimanov'un da katkılarıyla ve elbette ki Sovyet Rusya Hükûmeti'nin onayıyla Kars antlaşmasının onaylanması sorununun Türkiye'nin istediği şekilde çözümlendiği görülmektedir. Bu dönemde İtilaf Devletlerinin Türkiye'ye karşı tavrını yumşatmak için Ankara bazı adımlar atmayı düşünüyordu. İ.Ebilov bunu iyi anlıyordu ve Batı devletlerinin yeni politikalarının ilk hedefinin Türk-Sovyet yakınlaşmasının önüne geçmek olduğunu biliyordu. Batı devletleri Yunanlar konusunda Türkiye'ye mütarike teklif etmişler ama Türkiye bu teklifi kabul etmemişti. Bu nedenle savaş hazırlığına hız verilmişti. Bu nedenle Mustafa Kemal Paşa Batı Cephesi'ne gitmiş, ordunun hazırlıklarıyla ilgilenmiştir. Mustafa Kemal Paşa cepheye gitmeden önce Azerbaycan temsilcisi İ.Ebilov ve Sovyet Rusya elçisi S.Aralovla görüşmüştü. İ.Ebilov Mart 1922de Azerbaycan Dış İşleri Komiseri M.Hüseynova gönderdiği raporda şöyle demektedir: “Dün Mustafa Kemal Paşa ile görüştüm. Mustafa Kemal Paşa ordunun hazırlık çalışmalarını bizzat yönetmek için bir buçuk aylığına cepheye gideceğini söyledi. Onun söylediklerinden Türkler için hayati anlam taşıyan anların geldiği anlaşılmalıdır. Yoldaş Frunze Türkiyeyi ziyareti esnasında Türkiye Hükûmetine Moskova'ya döner dönmez para ve tehzatın bir

an evvel gönderilmesine dair en acil çalışmaları yapacağına söz vermişti. Ancak şimdiye kadar yardım ile ilgili hiçbir haber alınmadı. Türklerin İngiltere'nin yardımları sayesinde güçlenmiş olan Yunanlılar karşısında dayanmaları zor olacaktır. Bundan dolayı Türkleri Fransa veya herhangi bir güçlü devletin kollarına bırakmamız için onlara acil yardım etmeliyiz. Polonyalılar tarafından baharda bize karşı yapılabilecek saldırılara ve Antanta'nın plan ve yardımları ile güçlenen İnkılap karşıtlarının bize ani bir darbe vurmak yönündeki faaliyetlerine karşı hazırlıklı olmalıyız. Bunun yanı sıra gücümüzün ve imkanlarımızın çerçevesinde Türklere acil yardımlarda bulunmalıyız. Bunun için gerekenin yapılmasını rica ederim.”

Bu bilgilerden Mustafa Kemal Paşa Batı Cephesi'ne hareket öncesi gerek Aralov ve gerekse Ebilovla yardım konusunda görüştüğü ve onlardan bir an önce hükümetlerine yardım konusu ile ilgili girişimlerde bulunmalarını istediği anlaşılmaktadır.

Ebilov özellikle Türk ordusunun subaylarının büyük bir iman içerisinde olduklarını, İtilaf Devletlerinin mütareke teklifiyle ilgili sorduğu sorulara bunların mütarekenin ancak Yunanlıların bütün Anadolu'yu boşaltmasıyla olabileceği cevabını verdiklerini vurgulamaktadır.

Yardım konusunu gerçekleştirmek için Ebilov ve Aralov Paşayı cephede ziyaret etmek istemişlerdi. Mustafa Kemal Paşa'nın Ebilov ve Aralov'un bu isteklerini Türkiye açısından bir fırsat olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Mustafa Kemal Paşa bu ziyaretler için özel hazırlıklar yaptırmış, Sovyet temsilciliklerini etkilemek ve onların vasıtasıyla Sovyet yardımının acil olarak teminini sağlamak amacıyla gereken bütün önlemleri almıştı.(3,s.258).

Sovyet temsilcisi Aralov yollarda uzunluğu 1 kilometreyi aşan deve kervanlarına rastladıklarını uzun bir iple birbirine bağlanmış develerin cepheye küfelerle mermi taşıdıklarını yazmakta ve Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine şunları söylediğini belirtmektedir: “Mustafa Kemal Paşa işte bizim askeri taşıt araçlarımız dedi. Yunanlıların tam tersi...İngilizler onları gerekli olan bütün askeri taşıt araçları ile donatıyorlar. Ama yine de biz onları yeniyoruz ve yeneceğiz” (2,s.87).

Mustafa Kemal Paşa seyahatin ilk gününden itibaren Sovyet heyetinin her yerde en iyi şekilde karşılanması ve ağırlanmasını sağlamış, onları etkileyebilmek için her şeyi yapmıştı. Nihayet gezinin sonunda Aralov ve Ebilov'a Frunze'nin Ankara'da iken vaat ettiği techizat ve paranın bir an önce

gönderilmesi için hükümetleriyle görüşmelerini rica etti. Cephe ziyaretinde temel amaç Azerbaycan ve Sovyet Rusya temsilcilerini etkilemekti. Bu nedenle ihtiyaçlar gösterilmiş, İhtilaf Devletlerinin yardım ettiği Yunanlılara karşı galip gelmek için eksikliklerinin giderilmesi gerektiği üzerinde durulmuştu. Ayrıca İtilaf Devletlerinin mütareke tekliflerinin Türkiye'nin malî olarak büyük sıkıntı çekmesinden dolayı TBMM Hükûmeti içerisinde dahi İtilaf Devletlerinin tekliflerini kabul etme eğilimlerine yol açtığı gibi bir imaj verilmeğe çalışılmıştı. Eğer Sovyet Rusya ve Azerbaycan Türkiye'ye yardımcı olmazlarsa bu tarz düşüncelerin sayısının artabileceği gösterilmeye çalışılmıştı.(3, s.263).

On gün süren bu gezi sonunda (6 Nisan 1922) Mustafa Kemal Paşa İbrahim Ebilov ve Aralovun bu ziyaretlerinden dolayı teşekkür etmiş, onları Konya'dan bizzat kendisi uğurlama töreni ile yola çıkarmıştır. Her iki taraf için bu gezi çok yararlı olmuştur.

12 Mart 1922 tarihinde Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Sovyet cumhuriyetleri yürütme komiteleri arasında Tiflister yapılan olağanüstü konferansta imzaladıkları birlik antlaşmasıyla Güney Kafkasya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti kuruldu. Bu birleşmeden sonra Azerbaycan'ın Türkiye'de bulunan temsilciliğinin de bu yeni yapılanmaya uygun hâle getirilmesi gerekmektedir. İ.Ebilov'un Türkiye'de kalması Azerbaycan Komünist Partisi Başkanlık Kurulunca kararlaştırılmıştı. Çünkü İ.Ebilov siyasi ve bürokratik çevrelerde önemli ilişkiler kurmuş ve Sovyet Rusya elçilikleri ile koordineli bir biçimde çalışmalar yürütmüş ve en önemlisi Mustafa Kemal Paşa ile büyük bir dostluk kurmuştu. Bunun için ilişkilerin oldukça iyi olduğu bir dönemde İ.Ebilov'u Türkiye'den geri çağırmak akılcı bir siyaset olmazdı. Bu mesele, Zakkfederasya'nın 25 Eylül 1922 tarihinde yaptığı toplantıda çözüm yoluna kavuştu. Bu toplantıda İ.Ebilov'un Türkiye'de çalışmalarının takdir edilmesi benimsenerek Türkiye ile daha sık dostluk ilişkilerinin kurulması için daha çok çaba gösterilmesi konusu üzerinde durulmuş ve İ.Ebilov Zakkfederasya'nın Türkiye'deki temsilcisi olarak tayin edilmesine karar verilmişti. Ayrıca Gürcistan ve Ermenistan temsilcilerinin İ.E. heyetine müşavir olarak atanması ve Ankara temsilciliğinin para ve enformasyon konusunda takviye edilmesi karar altına alınmıştır (3, s.269).

Bundan sonra Sovyet Rusya'nın Türkiye ile dostluk ilişkilerine girerek Türk bağımsızlık hareketine destek vermesi şüphesiz Azerbaycan sovyet hükümetini Türkiye ile ilişkilerinde rahatlatmıştır. Çünkü Azerbaycan halkı doğal olarak aynı ırktan geldiği aynı dili konuştuğu ve aynı kültürü paylaştığı Türkiye

Türklerine büyük bir sevgi ve kardeşlik duygusuyla doluydu. Bu bağlamda İ.Ebilov'un büyük katkıları oldu. Şunu da belirtelim ki,1922 Eylül ayından sonra İ.Ebilov'un yetkilerinin artırılması, temsilcilikte Gürcü ve Ermeni müşavirin de yer alması Ebilov'u çekemeyenlerde rahatsızlık yaratmıştı. Onlar Ebilov'a karşı karalama kampanyasını genişletmeye başlamışlardı. Bu alanda Ermeni basın organları özellikle çok çaba göstermekteydi. Mesela, İstanbul'da çıkan Ermenice "Cağadamard" gazetesi bu konuda daha çok canfeşanlık yapmaktaydı. Peyam-i Sabah gazetesi bu gazetesinin bilgisine dayanarak Ebilov güya Rusya'ya karşı faaliyette bulunduğu için geri çağırılmıştır diye yazmıştır. Ama bu haber gerçeği yansıtmıyordu (9).

1922 yılı son baharından itibaren İ.Ebilov'un Ermeni müşaviri Sovyet Rusya Ankara temsilcisi Aralov'un arasını açmaya çaba gösteriyordu. Bu çabalar büyük ihtimalle İzmir İktisat Kongresi döneminde (Şubat 1923) doruk noktasına ulaşmıştır.

İktisat Kongresi için önceden uzun süre hazırlıklar yapılmış, Mustafa Kemal Paşa Azerbaycan'ın yetkili temsilcisi İ.Ebilov'u ve Sovet Rusya temsilcisi Aralov'u kongreye özel olarak davet etmiş ve kongrede birer konuşma yapmalarını rica etmiştir.

Güney Kasfkasya temsilcisi İbrahim Ebilov kongrede konuşma yapmış, gece aniden kendini kötü hiss etmiş ve üç gün sonra 23 Şubat sabah saat 6'da vefat etmiştir.

Kitabımızda bütün bu konular ayrıntılı şekilde anlatılmıştır(8).

KAYNAKÇA

Atatürk'ün Söylev Ve Demeçleri, II, 4.baskı, Ankara,1989,s.23-24.

ARALOV, S.İ., **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları**, çev. Hasan Ali Ediz, Ankara, 1986.

ASLAN, Betül, **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri Ve İbrahim Ebilov (1920-1923)**, Kaynak Yay., İstanbul, 2004.

ASLAN, Yavuz, **Mustafa Kemal -M.Frunze Görüşmeleri**, İstanbul, 2002.

BAGİROV, Y.A., **İz İstirii Sovyetsko-Turetskix Otnoşeniy (1920-1922)**, Bakü,1965.

CEBİYEVA, S., **Selahiyetli Sefir**, Bakü, 2015.

QULIYEV, Ebulfez, Akif Ahundov, **Gazi Mustafa Kemal Dostu**, AZAtam, Bakü, 2008.

QULIYEV, Ebulfez, Akif Ahundov, **Mustafa Kemal Dostu: İbrahim Ebilov**, Kültür ajans Yayınları, Ankara, 2013.

Peyam-ı Sabah, 26 mayıs 1922.

ŞİMŞİR, Bilal N., **Bizim Diplomatlar**, İstanbul, 1996.

ATATÜRK'ÜN ALFABE DEVRİMİ VE BAKÜ'DE KURULAN TÜM RUSYA YENİ TÜRK ALFABESİ MERKEZ KOMİTESİ(VTSKNTA)'NİN FAALİYETİ (YENİ RUS ARŞİV BELGELERİNE GÖRE)

ALEXANDER VASİLYEV*

XX. yy'ın 20'li yıllarında Türkiye Cumhuriyeti'nde ve Sovyetler Birliği'nde yazı sistemlerinin yenilenmesine büyük ve etkin çaba gösterildi. Hem SSCB, hem de Türkiye için alfabe reformu milli kültürün gelişmesinde okursuzluğun kaldırılmasında ve dünya savaşından sonra meydana gelen ekonomik sıkıntıları aşmada önemli bir safha oluşturdu. SSCB'deki Latin alfabesine geçiş süreci son 25 yıl içinde çok etkin şekilde araştırıldı. Bu konuda bibliyografya mevcuttur¹.

Fakat VTsKNTA'nın faaliyetleri kaynak yetmezliği nedeniyle hemen hemen araştırılmadı. Buna rağmen, VTsKNTA'nın bulunduğu faaliyetlerin araştırılması önemlidir, çünkü bu komite latinleşme kararlarının ve stratejilerinin uygulanmasında başlıca yürütme kurulu oldu. Ayrıca VTsKNTA, 'Yanalif' cemiyetlerine, 'Okuma yazma bilmezlikle mücadele' derneklerine ve komitenin yerli şubelerine hukuki ve bilimsel faaliyetin temelini oluşturan sirküler, direktif ve başka belgeleri göndererek Latin alfabesine geçiş sürecini yönetti. Önce VTsKNTA'ya ait belgelerin Rusya Federasyonu Devlet Arşivi'nde saklandığını düşünüldü. Adı geçen arşivin Milletler Bakanlığına ilişkin fonlarında çoğu VTsKNTA'nın iktisadi ve mali faaliyetiyle ilgili belgeler saklandı. Bu özellikten dolayı araştırma

* Doç.Dr., Rusya Bilimler Akademisi, Moskova, advasilyev@mail.ru

¹ Ayrıca, bk. **1926 Bakü Türkoloji Kurultayı Tutanaklar**, Çevirenler K.V. Nerimanoğlu, M. Öner. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2008. (Bu yayında da konuya ait eser ve araştırmalarının listesi de var). Frings, A. **Die tatarische Schriftreform und das kulturelle Gedächtnis**, Mainz, 2004. Алпатов В.М., Ашнин Ф.Д., Насилов Д.М. **Репрессированная тюркология**. (Repressirovannaya Türkologiya) Москва, 2002. В.Келлер-Хейнке, J.Landau. **Языковая политика в современной Центральной Азии: национальная и этническая идентичность и советское наследие**. (The Issue of Alphabet Change in the Post-Soviet Republics of Central Asia). Москва, 2015. The Issue of Alphabet Change in the Post-Soviet Republics of Central Asia.

alanı sınırlı idi. Ama araştırmamız sırasında VTsKNTA'nın bilimsel ve yönetim etkinliklerini yansıtan belgelerin, yerel şubeleriyle mektuplaşmanın ve raporlarının Rusya Bilimler Akademisi Arşivi'nde saklandığı anlaşıldı. Adı geçen arşivi inceleyerek, işbu tebliğin temelini oluşturan belgelerin bir kısmını keşfettim.

SSCB'de alfabe reformuyla ilgili fikir akımında Azerbaycan aydınları önde geldiler. Özellikle S.A. Agamalıoğlu hem ünlü aydın, hem de büyük Sovyet devlet adamı olarak, Rusya'da yaşayan Türk halklarının Latin alfabesine geçme sürecine çok aktif şekilde katıldı ve Latin alfabesine geçme amaçlı çalışmaları yönetti. 1926'da Bakü'de düzenlenen Bütün Rusya Birinci Türkoloji Kurultayı Latinleşme sürecinde bir dönüşüm noktası oldu. Kurultay çalışmaları sayesinde Sovyetler Birliği'nin ve hatta bütün dünyanın türkologları biraraya gelip temas kurabildiler, böylece latinleşme süreci pratik yöne getirildi.

Tüm Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesinin aldığı karara göre, Bakü Türkoloji Kurultayı'ndan sonra herhangi derneğin kurulması öngörülmedi. Ancak buna rağmen, 1927 'de kurultayın kararlarına dayanarak latinleşme çalışmalarına devam eden Tüm Rusya Yeni Türk Alfabeti Komitesi kuruldu. Adıgeçen Komite, Rus Hükümeti Milliyetler Bürosu çerçevesinde latin alfabesine geçme sürecini fiilen yönlendiren bir kurum haline geldi.

Bu bağlamda SSCB'de latinleşme sürecine Azerbaycan Merkez İcra Komitesinin Başkanı olan S. Agamalı-Oğlu'nun katkısını vurgulamak gerektir. Onun enerjik ve etkin davranışı sayesinde SSCB'de latin alfabelerinin icat etme ve uygulamaları zamanında ortaya çıkan engeller kaldırıldı. Problemlerin biri alfabenin değişim şekli idi. S. Agamalı-Oğlu'nun önerdiği varyant hariç, başka Sovyet Cumhuriyetlerinin temsilcileri de alfabelerinin modernleşmesi için kendi varyantlarını öne sürdüler. Mesela, Kazakistan Yeni Türk Alfabeti Derneği Başkanı N. Türakulov ve Kırgızistan Sovyet Özerk Cumhuriyeti'nin Halk Eğitim Komiserliği Başkanı K. Tınıstanov defalarca Bakü'ye başvurarak, alfabelerin latinleşmesine ve ünifikasyonuna yönelik kendi varyantlarını önerdiler. Fakat bunlar S. Agamalı-Oğlu tarafından reddedildi çünkü onun fikrine göre, Azerbaycan'nın teklif ettiği ünifikasyon varyantı bilimsel ve pratik açıdan daha ileride bulunarak, zamanla denendi².

Bunun yanı sıra SSCB'nin topraklarında mevcut olan Türk İslam medeniyet ve devletçilik merkezleri latinleşmeye yönelik genel akımına şiddetli muhalefet ve direniş gösterdiler. Örneğin, modernize edilen, yenilenmiş olan Arap alfabe-

² Mesela, bk. **Rusya Bilimler Akademisi Arşivi**. F. 676. Op. 1. D. 6. S. 10-12.

sinin kullanılmasından yana olan Kazan kültürel ve siyasi eliti, alfabe reformuna şiddetle direndi. Bu direniş sırasına, eski Tatar aydınlarının İ.Stalin'e yazdıkları '82'nin şikâyetnamesi' geniş yankı uyandırdı. Genel olarak, belgelerde, 'arabistler' terimi altında birleştirilen, eski veya modernize edilen Arapçanın taraftarları ile latinleşme lehine çıkanlar arasında ciddi tepki ve mücadelelerin olduğu görülmektedir³.

Yeni alfabenin uygulanması pratik zorluklarla karşı karşıya geldi. Özellikle, VTsKNTA için SSCB'nin bütün makamlarına latin basım harfleri, yeni alfabeği kullanan daktilo ve telgraf makinelerini ayarlamak en büyük zorluklardan biri oldu. Gereken basım harflerinin ve bu harfleri üretebilen tezgâhları mevcut olmaması nedeniyle bu problem alfabe reformunun geliştirmesine ciddi engel oldu, fakat Moskova'da, Bakü'de, Simferopol ve Kazan'da yeni kurulan tipolitograf yapımevleri basım harflerini üretim problemini yavaş yavaş çözmeye başladılar. S. Ağamalı-Oğlı bu konuyu şahsen kontrol altında bulundurdu, fakat onun ölümünden sonra bu sorun ortadan tamamen kaldırılmadı⁴.

Yeni alfabeyle bilim, metot ve eğitim eserlerinin yayımlanması da önemli bir problem idi. Literatürün yetersizliği daima durumu etkiliyordu ve yeni alfabenin uygulanmasından sorumlu yerel ve bölgesel şubeler ve komiteler Merkez komitesine başvurarak daima eksik olan kitapları göndermeyi rica ettiler. VTsKNTA arşivinin belgeleri bu açıdan da değerlidir, çünkü detaylı basım planları içeriyorlar. Bu planlar, yerel VTsKNTA'nın yerli şube ve komitelerinin gereksinmelerine göre hazırlanıp, yayın için gerekli olan finansman hakkında da haber veriyorlar. Bu belgeleri analize edip ders kitapları, pedagojik eserler, yeni alfabeği övünen broşür ve plakalar ve propaganda malzemelerinin tercih edildiği görünüyor. Yayın süreci de gereken basım harflerinin eksikliği ve Bakü'de bulunan VTsKNTA'nın basımevinin siparişlerle dolu olduklarından dolayı zorlandı⁵.

Alfabelerin ünifkasyonu de önemli mesele oldu. Bundan dolayı, tek basım harflerinin yapılmasında, ortak imla kurallarının yerine getirilmesinde ve alfabenin uygulanmasında büyük zorlukları çekildi. VTsKNTA ve S. Ağamalı-Oğlı'nın bütün çabalarına rağmen, bu sorun çözülemediğini belirtebiliriz.

³ В частности, имевшее большой общественно-политический резонанс "Письмо 82-х" деятелей культуры и науки Татарстана И. Сталину в защиту латиницы с просьбой наказать сторонников латинизации. См.: www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine/go/anonymous/main/?path=mg:/numbers/2004_2/05/05_7/

⁴ Rusya Bilimler Akademisi Arşivi. F. 676. Op. 1. D. 4. S. 19-27.

⁵ Rusya Bilimler Akademisi Arşivi. F. 676. Op. 1. D. 4. S. 19-27.

Arşivin fonları arasında da ayrı belge koleksiyonu var. Sözkonusu belgeler farklı Sovyet Cumhuriyetlerinin başkanlarının latin alfabesine geçme hususunda kabul ettikleri kararları ve resmi mektuplaşma örneklerini içermekte. Özellikle, Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan başkanlarının devlet kararları var. Sovyet resmi propagandasının üslûbıyla yazılan bu karar-nameler, yeni toplum inşaat eden Sovyet aydınlarının heyecanını gösteriyorlar. Bütün belgeler orijinaldır ve 1923 ila 1928 yılları arasındaki dönemi kapsıyorlar⁶.

Başta S.Agamalıoğlu'nun bulunduğu komite Türkiye'deki latinleşme sürecine büyük ilgi duydu. VTsKNTA büyük dikkatle Türkiye'de alfabe devrimini analize etti. Ayrıca, 1928 Ağustos'ta S. Ağamalı-Oğlu Halk Dışişleri Komiserliğine (o zaman Dışişleri Komiseri Çiçerin idi) başvurarak, yurtdışındaki yeni Türk alfabe hareketi hakkında haber vermeyi rica etti. Bundan başka Ağamalı-Oğlu, Halk Dışişleri Komiserliğinden SSCB'ye 'Hâkimiyet-i Miliye', 'Cumhuriyet', 'Milliyet', 'Türk Yurdu' gibi Türk gazetelerinin gönderilmesini istedi, çünkü yeni alfabeyle geçme konusunda Türk toplumunun düşüncelerini ve tartışmalarını anlamak istiyordu. S. Ağamalı-Oğlu'nun isteğine göre, Sovyet Halk Dışişleri Komiserliği Türkiye'de son dönemde yeni alfabe taraftarlarının hareketi hakkında ayrı bir haber bülteninin çıkarılmasına başlandı. S. Ağamalı-Oğlu da Halk Dışişleri Komiserliğinin ya da VOKS'un (Tüm Rusya Yurtdışı ülkeler ile Kültürel Temaslar Cemiyeti) arabulucuğu ile Türkiye'nin alfabe komisyonu ile temas kurmak istedi⁷.

Bu faaliyetlerin sonucunda, 1928 Eylülünde, S. Ağamalı-Oğlu ve VTsKNTA'nın sorumlu sekreteryası olan A. Kamçin-bek Halk Dışişleri Komiserliğinin analitik haberlerine dayanarak, 'Türkiye'de yeni alfabe' adlı rapor sundular. Adıgeçen raporda, Türkiye'de latin alfabesine geçme hareketinin geniş boyutlar kazandığı ve Türk toplumunun yeni alfabe ile halk kitlelerinin hızlı eğitimi için perspektif gördüğü ifade edildi. Raporda, ayrıca, 29 harftan ibaret yeni alfabenin taslağını hazırlayan özel 'dil komisyonu'nun faaliyetleri anlatıldı. S. Ağamalı-Oğlu'nun sözlerine göre, anılan komisyonun raporları bizzat Gazi Mustafa Kemal (Atatürk) ve başka hükümet üyeleri tarafından olumlu değerlendirildi. Bundan başka, bütün Türk gazetelerinin yeni alfabe sayfalarını açıldığı ve yeni alfabe lehine devlet propagandasının Türk toplumunun tüm yaşam alanlarını kapsadığı, Ağamalı-Oğlu'nun ve Kamçin-bek'in dikkatini çekti. Türk

⁶ Rusya Bilimler Akademisi Arşivi. F. 676. Op. 1. D. 1. S. 1-33.

⁷ Rusya Bilimler Akademisi Arşivi. F. 676. Op. 1. D. 77. S. 8-10.

Belediyeleri yeni alfabenin amaçlarına büyük para miktarlarını verdiler, İstanbul, Ankara, İzmir, Konya gibi büyük şehirlerinde halk, öğretmenler ve uzmanlar için yeni alfabe kursları açıldı. Raporunda S. Ağamalı-Oğlı, Ankara'da düzenlenen 4. Öğretmen Kongresine değindi. Bu kongrede Türk eğitim bakanı Necati-bey nutuk söyleyerek, öğretmene 'devrimin askeri' adı verdi. Ağamalı-Oğlı Türk bakanına atıfta bulundu: 'Arkadaş Öğretmenler! Rastlanan herkesi sorun: yeni alfabeyi biliyor musun? Bilmezse, ona eğitim ve aydınlatma yolu gösterin!' Aynı olarak, Ağamalı-Oğlı, latinleşme sürecinin hızını merak etti. Raporu hazırlayanların fikrine göre, şehirlerde ve taşralarda latin alfabesi çok kısa zaman içerisinde Arapça'nın yerini alacak. Bunun yanısıra harf devrimine Mustafa Kemal'in bizzat etkin katılımının yeni alfabenin propagandasını şiddetlendiğini vurguladılar. Raporun yazarları, Türkiye'nin bütün önde gelen çevrelerin harf devrimine destek verdiğini kaydettiler. S. Ağamalı-Oğlı, 5 Ekim 1928'de TBMM'nin açılışında meclisin yeni alfabeğe destek vermesinin ve reform projesinin onaylanmasının şüphesiz olduğunu sandı. Raporun sonunda S. Ağamalı-Oğlı ve A. Kamçin-bek, Türkiye'de alfabe değişimine sağlam temel konulduğu, fakat Arapça unsurlarından temizlemek, ders kitapları hazırlamak ve başka ciddi, zor ve titiz çalışmalarının öngörüldüğünü yazdılar⁸. Türkiye'deki durumu anlatan raporlardan hemen sonra aynı şahıslar 'Yeni Türk Alfabesinin başarıları' başlıklı bir rapor hazırladılar. Bu raporda S. Ağamalı-Oğlı ve A. Kamçin-bek, sanki Türkiye'de ve Sovyet Rusya'da durumu kıyaslayarak, 1928 yılına doğru SSCB'de latinleşmenin durumunu tarif ettiler.⁹

Rus arşivlerindeki az bilinen belgeler, Sovyet yetkililerinin Atatürk'ün düzenlediği harf devrimini dikkatle izlediğini gösteriyorlar¹⁰. İki ülkede alfabelerin modernleşmesi paralel olarak geçiyordu, özellikle S. Ağamalıoğlu Rusya Dışişleri Bakanlığında Türkiye'deki yeni alfabe taraftarlarıyla temas kurmak ısrarla istedi. Aynı zamanda Sovyet yöneticileri Atatürk'in alfabe reformunu ilgi göstererek, imla ve terimler alanlarında Türkiye'nin biriktiği deneyimi benimsemeyi düşündüler. Böylece, Sovyet Rusyası'nda ve Türkiye'de paralel olarak yapılan latin alfabesine geçme sürecinin kıyaslanması enteresan sonuçları getirebilir.

⁸ Rusya Bilimler Akademisi Arşivi. F. 676. Op. 1. D. 77. S. 111-113.

⁹ Rusya Bilimler Akademisi Arşivi. F. 676. Op. 1. D. 77. S. 114-122.

¹⁰ Rusya Bilimler Akademisi Arşivi. F. 676. Op. 1.

TARİH VE SİYASET SÜRECİNDE ATATÜRK'ÜN HARF İNKILÂBİ VE MİLLET MEKTEPLERİ UYGULAMASI

KEMAL ÇELİK*

Özet

Arap Harfleri ile yazılan Türkçe (Osmanlıca), dil ve edebiyat olarak da yüzyıllar boyunca Osmanlı Türk toplumunda, Arapça ve Farsça'nın yazı ve konuşma diline girerek büyük yer tutması sonucunu vermişti. Bu nedenle Osmanlı Devleti döneminde Türk bilimi, Türk kültürü ve edebiyatı gerektiği ölçüde yaygınlaşmadığı gibi, aksine geriye gitmesi söz konusu olmuştur. Bunun yanında Osmanlı Devleti'nin sona erdiği dönemde okuma yazma oranının %10 civarında olduğu, bu durumun ancak Atatürk'ün uygulamaya koyduğu, Eğitim ve Öğretimi Milli Eğitim Bakanlığı çatısı ve denetimi altına alması konusunda takip ettiği siyasetle, Harf İnkılâbı ve Millet Mektepleri'nin açılmasından sonra başlatılan okuma-yazma seferberliği olumlu sonuçlar vermiştir. Böylece, bu siyaset ve uygulamalar kısa sürede okuma-yazma oranının artmasına yol açtığı gibi, Türk bilimi, milli kültürün gelişmesi ve edebiyatta da önemli ve olumlu gelişmelere sebep olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, siyaset, harf inkılâbı, millet mektepleri.

* Doç. Dr., Başkent Üniversitesi Atatürk Uygulama ve Araştırma Merkezi, Ankara, kcelik@baskent.edu.tr

ATATURK'S IN THE PROCESS OF HISTORY AND POLITICAL LETTER REVOLUTION AND PUBLIC SCHOOLS PRACTICE

Abstract

Written in Arabic letters, Turkish (Ottoman), in the language and literature for centuries, the Ottoman Turkish society, writing and speaking the language of Arabic and Persian is result of entering had to keep a large area. Besides this end of the period of the Ottoman Empire, the literacy rate is around %10, but this situation has put in place of Atatürk, The Ministry of Education and Training National Education, which followed on the roof and get under the control of politics, and the Public Schools Alphabet Revolution launched after the opening of the reading-writing campaign yielded positive results. Thus, the politics and practices as soon as possible to cause an increase in literacy, Turkish science, national culture and literature as an important and positive developments have led to the development of.

Key Words: Atatürk, policy, practice, letter revolution, national schools.

A) Giriş

Tarih ve Siyaset: Tarih, toplumları, devletleri ve bunların tarih sahnesinde yer aldığı dönemleri, yaşadıkları coğrafyayı, dillerini, dinlerini, edebiyatlarını, folklor ve sosyo-kültürel yapıları ile birlikte siyasî-diplomatik ve sosyo-ekonomik yaşamlarını konu edinir. Dil ve kültüre en çok etki eden faktörlerden biri de bir toplum veya devletin kullandığı yazı ve okur-yazarlık oranıdır. Tarih ve siyaset sürecinde ise bir toplum veya devlette en etkili olanlar halkını iyi yöneten ve geleceği görekerek yönlendiren siyasî liderler olmuştur.

Türkler, İslâmiyet öncesi ve Anadolu'ya gelinceye kadarki dönemde, Göktürk ve Uygur yazıları yanında Mani ve Brahma yazılarını da kullanmış, Batı'ya doğru geniş bir coğrafyaya yayılan göçlerin başlamasını takiben varılmış olan göç bölgelerine göre Soğd, Tibet, Ermeni, Süryani ve Rum yazılarını kullanmışlardır¹.

Batı'ya göçlerin sonucu olarak ortaya çıkan önemli bir gelişme de Türkler'in, İslâmiyeti kabulü sonrasında diğer bölgelerdeki bazı Türk devletleri gibi, Selçuklu ve Osmanlı Türk devletleri de, kurulmuş oldukları İran ve Anadolu'da yaşayan yerli halkla kaynaşmış, dini inançları yanında, bu bölgelerdeki Arap yazısını kullanmaya başladıkları gibi, Arap ve Fars kültürünün de etkisinde kalmışlardır².

Türk dünyasının İslâm inancını geniş ölçüde benimsediği, Türkler arasında dil ve inançta birlik ve bütünlüğün yeniden oluşmaya başladığı bu dönemde Uygur Alfabesi harfleri yanında, sağdan sola doğru yazılıp okunan Arap Alfabesi harflerinin kullanımı da giderek yayılmıştır. Bunun Türk dili ve Türkler arasında birlik ve bütünlüğün korunmasına belli bir ölçüde hizmet ettiği görülmektedir. Arap Alfabesi zamanla, İslâm aleminin geniş bir kesiminin ortak yazısı haline

¹ M. Şakir Ülkütaşır, **Atatürk ve Harf Devrimi**, 2. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 384, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1973, s. 15, 16.; Osman Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, C 5, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s. 1756.; Talat Tekin, "Göktürk Alfabesi", **Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 27-35.; Semih Tezcan, "Türklerde Yazı Kültürünün Başlangıcı ve Gelişimi", **Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 39-43.

² O. Ergin, **Türkiye Maarif...**, C 5, s. 1756.; Sadettin Buluç, "Osmanlılar Devrinde Alfabe Tartışmaları", **Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 45-48.; Refik Turan, "Eğitim ve Öğretimdeki Gelişmeler: Yeni Devlet Yeni Eğitim. Alfabede Yeni Dönem: Harf İnkılâbı", **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2002, s. 110.

gelmiştir. Türk dünyasını büyük ölçüde etkisi altına alan Arap Alfabeti harfleri ile yazılmış Türkçe'nin değişik lehçelerinde sayıları milyonları bulan çok değerli Türkçe eserlerin varlığı bilinmektedir. Karahanlı Devleti, İslâm'ı kabulü sonrasında Arap harflerini kullanmıştır. Gazneliler ve Büyük Selçuklu devletleri ise İran sahasına çok yakın ve içinde olduklarından, Arap harflerinin Farsça Alfabeti'ni ve Farsça'yı kullanmışlardır. Halk Türkçe konuşmasına karşın, edebi dil olarak Farsça, devlet işlerinde ise Arapça kullanılmıştır. Anadolu Selçuklu Devleti'nin, Moğollar tarafından yıkılmasını takip eden Anadolu Beylikleri döneminde, Moğol istilasının Anadolu Türklüğünü ve Türk dilini yok edebilecek büyük bir tehlike haline gelmesi karşısında, Anadolu Türk Beylikleri'nden Karamanoğulları Hükümdarı Mehmet Bey'in 13 Mayıs 1277'de yayımladığı³: *“Bundan böyle hiç kimse devlet kapısında, divanda, mecliste ve dışarıda Türk dilinden başka söz kullanmasınlar”* fermanı, Türk dilini Farsça ve Arapça'nın etkisine karşı korumak amacı taşıması yanında, Türklük kültür ve değerlerine sahip çıkmayı, toplum içinde birlik ve beraberlik sağlamayı amaçlamıştır.

B-Osmanlı Devleti'nde Arap Harflerini Islah ve Değiştirme Girişimleri

Arap dili özelliğine göre kurulmuş olan Arap harfleri, Türk diline uygun düşmemiştir. Arapça sessiz harflerin bir takım dil kuralları ile belirtilmesi, Türkçede önemli rolü olan sesli harflerin Arap Alfabeti'nde bulunmaması ve kurallara uygunsuzluk nedeniyle Arap harflerinin ve yazısının okunması ve yazılması güçlük ve sıkıntı yaratmıştır. Bu nedenlerle Osmanlı dönemi eğitimi, Arap harflerinin etkisiyle millî, lâik, bilimsel ve dolayısıyla çağdaş bir eğitim olmaktan uzaklaşmıştır. Okur yazar oranının çok düşük kalmasına yol açtığı gibi, çeşitli farklı programların uygulandığı okullarda, millî tarih ve kültüre yabancı fertler yetişmesine neden olduğundan, toplumda kültür birliğinin, millî birlik ve bütünlüğün oluşmasını da önlemiştir⁴.

Abdülmecit döneminde, Mustafa Reşit Paşa'nın kurdurduğu Encümen-i Daniş, **vav** ve **kef** harflerine işaretler koyarak harfleri belirginleştirme ve oku-

³ Ayşe Dudu Kuşçu, “Türk Dünyasında Kullanılan Alfabelere Tarihi Bir Bakış”, **80. Yılında Türk Harf İnkılâbı Sempozyumu 10-11 Kasım 2008**, Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yeditepe Üniversitesi Yayın No: 54, Yapım: Mor Ajans, Ankara 2009, s. 61.

⁴ Cengiz Dönmez, “Harf İnkılâbı ve Eğitim”, **80. Yılında Türk Harf İnkılâbı Sempozyumu 10-11 Kasım 2008**, Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yeditepe Üniversitesi Yayın No: 54, Yapım: Mor Ajans, Ankara 2009, s. 205, 206.

ma kolaylığı sağlamaya çalışmış ise de, bu işaretler yazıda yeni güçlülere yol açmıştır⁵. Bu uyumsuzluk ve güçlüklerle, Türkçe yazımının söyleyişle bir ilgisi kalmadığını gören bazı aydınlar, XIX. yüzyıl ortalarından itibaren, Osmanlı Devleti'nde kullanılan Arap harflerinin ıslahı veya değiştirilmesi yönündeki tartışmaları başlatmışlardır. 1862-1863'lerde, Arap harflerinin ıslahını öneren Azerbaycanlı Mirza Feth Ali Ahunzâde, devlete verdiği bir layihada yeni bir yazı sistemi önermiş, bu layiha hakkında bir rapor yazan Münif Paşa (Efendi)'nin çabaları olumlu sonuçlanmamıştır⁶.

Tanzimat ve I. Meşrutiyet dönemlerinde harflerin ıslahı veya değiştirilmesi girişimlerine karşı doğabilecek çeşitli tepkilerden çekinilmiştir. Bu yüzden radikal değişiklikler yerine tepki çekmeyecek bir orta yol takip edilmiştir. Sonuç olarak Latin harflerini kullanma fikri II. Meşrutiyet'in ilânına kadar açık şekilde ifade edilememiştir. II. Meşrutiyet döneminde ise, Arap harflerinin ıslahı ve değiştirilmesi tartışmaları devam ederken dilin sadeleştirilmesi ve Türkçe'ye ağırlık verilmesi yönündeki istekler de artmıştır. Osmanlı toplumu arasında Avrupa kültürü yayıldıkça, Arap harflerinin öğrenilmesi ve yazılmasındaki güçlük konusundaki tartışmalar ve Latin harflerinin kabulü yönünde eğilimler Namık Kemal'in yazılarına da yansımıştır. Latin harflerinin, Avrupa'da okur yazar oranının artmasında ve Batı ülkelerinin ilerlemesindeki rolünü fark eden Ahmet Vefik Paşa, Ebuzziya Tevfik ve Şemsettin Sami de harflerin ıslahı üzerinde çalışmışlardır⁷. Bu dönemin bazı Osmanlı Türk aydınları, zorluğu ve geç öğrenilmesi nedeniyle, Osmanlı Devleti'nde eğitimdeki başarısızlığın ve okur-yazar yüzdesindeki azlığın, Arap harfleri ve yazısında uygulanan öğretim metotlarında değişiklik ve ıslahat yapılmasını gerektirdiğini ileri sürmüşlerdir. Bazı aydınlar ise, Arap harflerinin ıslahı yerine Latin harflerinin kabulünü önermişlerdir⁸.

⁵ O. Ergin, **Türkiye Maarif...**, C 5, s. 1758.

⁶ M. Ş Ülkütaşır, **Atatürk ve Harf...**, s. 17-20.; O. Ergin, **Türkiye Maarif...**, C 5, s. 1757.; S. Buluç, "Osmanlılar Devrinde...", **Harf Devriminin 50. ...**, s. 46-48.; Mustafa Canpolat, "Arap Yazılı Türk Alfabesinin Gelişmesi", **Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 52-54.

⁷ O. Ergin, **Türkiye Maarif...**, C 5, s. 1757.; Nurettin Gülmez, "Mustafa Kemal Atatürk'te Latin Harfleri Fikrinin Doğuşu ve Gelişimi", **Atatürk Haftası Armağanı**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Yayın No.: 93/98, Ankara 1993, s. 75.

⁸ O. Ergin, **Türkiye Maarif...**, C 5, s. 1757.; R. Turan, "Eğitim ve Öğretimdeki...", s. 110.

Bu arada, Musullu Dr. Davut'un, "İslah-ı Hurufa Dair Meclis-i Mebusan'a Layiha" adlı makalesi ile, İstapan Karayan ve Binbaşı Hidayet İsmail'in Latin harflerinin kabulü yönündeki teklifleri, dönemin kargaşaları arasında dikkati çekmemiştir⁹. O dönemde, harflerle ilgili tartışmalarla yakından ilgilenen Mustafa Kemal, Dr. Davut'un yukarıda adı geçen makalesini, bu ilgisi nedeniyle daha sonra Afet İnan'a vermiştir.

C-Mustafa Kemal Atatürk'ün Harf İnkılâbı Fikri ve Millet Mektepleri

Mustafa Kemal Atatürk'ün, Tarih ve Siyaset sürecindeki iki önemli uygulamasından ilki Harf İnkılâbı, ikincisi ise Millet Mektepleri'dir. Bu tarihi süreçte önceliği olan harf inkılâbı için takip edilen siyaset ve uygulama, daha sonra da aynı süreçte millet mektepleri siyaset ve uygulaması değerlendirilecektir. Cumhuriyet döneminde de Harf İnkılâbı karşıtı veya taraftarı çok sayıda görüş ve tartışmalar uzun sürmüş, yıllar almıştır. Biz bunlara yer vermeden, sadece Mustafa Kemal Atatürk'ün bu konudaki bazı görüşlerine kısaca değinerek, Atatürk'ün Harf İnkılâbını gerçekleştirmesi ve Millet Mekteplerini açmasındaki amacını belirtmeye çalışacağız.

a)Atatürk'te Harf İnkılâbı Fikri ve Takip Ettiği Siyaset

Mustafa Kemal Atatürk¹⁰: "*Bende harf değişikliği fikrinin kati olarak nasıl doğduğunu sorarsanız, size bu konuyu son senelerde düşündüm, cevabını verirsem sakın inanmayınız. Ben çocukluğumdan beri bu davayı düşünmüş bir adamım*", demiştir. Selanik'te bulunduğu 1907 yılında, Vardar Kıraathanesi'nde görüştüğü Bulgar Türkolog İvan Manolov'a, gelecekle ilgili düşüncelerini açıklarken¹¹: "*Batı uygarlığına girmemizi engelleyen Arap harfleri yerine, Latin harflerini kabul etmek gerektiğini*", söylemiştir.

1908'de, İkinci Meşrutiyet'in ilânından sonra, yine Selanik'te, Binbaşı Cemal Bey'in, Beyazkule karşısındaki Askerî Kulüp'te verdiği konferans son-

⁹ O. Ergin, **Türkiye Maarif...**, C 5, s. 1758.; Afet İnan, "Ellinci Yılında Türk Harf Devrimi (1928)", **Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 80.

¹⁰ Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938**, 3. Cilt, Altıncı Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul 1978, s. 316.

¹¹ Mahmut Goloğlu, **Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)**, Başnur Matbaası, Ankara 1972, s. 251.; **Türk Tarih Kurumunca Düzenlenen YAZI DEVRİMİNİN 50. YILI SERGİSİ**, Yıl: -, s. -; N. Gülmez, "Mustafa Kemal Atatürk'te...", s. 77.; Zeynep Korkmaz, **Atatürk ve Türk Dili BELGELER**, Türk Dil Kurumu, Ankara 1992, s. 5.

rasında¹²: “İnkılâbı tamamlamak lâzımdır. Biz bunu yapabiliriz. Ben bunu yapacağım... Evet inkılâp yapacağız. Bu güne kadar yapılan inkılâp kâfi sayılmaz. Fazlasını yapacağız. Memleketi binbir akılsızın eline ve keyfine bırakmayız...” demiştir. Mustafa Kemal, 13 Mayıs 1914’te, Sofya’dan, Madam Corinne’e gönderdiği Türkçe mektubu, Fransızca imla ve Latin harfleri ile yazmıştır¹³. Agop Dilaçar bir anısında¹⁴: “1916’da, Macar Türkolog **Gyula Nemeth**’in hediye ettiği **Türkische Grammatik** adlı eserinde, Türkçe’nin Latin harfleriyle yazıldığını görmesinin, Mustafa Kemal’in Latin harflerini kabulünde büyük rol oynadığını” anlatmaktadır.

Mustafa Kemal, Erzurum’da bulunduğu sırada, olayları günü gününe hatıra defterine yazan Mazhar Müfit ve yanındakilere: “Hafızalarımız zayıfladığı zaman Mazhar Müfit’in defteri çok işimize yarıyacak” dedikten sonra; 7-8 Temmuz 1919 sabaha karşı, “Bu defterin bu yaprağını kimseye göstermeyeceksin” deyip aklından geçirdiği cumhuriyet, padişah ve hanedan, tesettür ve şapka inkılâplarını gerçekleştireceğini; sonra: “Beş: Latin harfı kabul edilecek”, diyerek, savaş kazanıldığı takdirde Latin harflerini kabul etmek düşüncesini not ettirmiştir¹⁵.

Eğitimin, cehaletten kurtulmada en etkili araç olduğunun bilincindeki Mustafa Kemal Atatürk, üstelik millî kuvvetlerin yenilgisiyle sona eren Kütahya-Eskişehir Savaşları (Temmuz 1921) sırasında, Ankara’da topladığı Birinci Maarif Kongresi ile eğitim sistemi ve sorunlarının tartışmaya açılmasını sağlarken öğretmenlere hitabında¹⁶: “Efendiler; yetişecek çocuklarımıza ve gençlerimize, görecekları tahsilin hududu ne olursa olsun en evvel ve her şeyden evvel Türkiye’nin istiklâline, kendi benliğine, an’anatı milliyesine düşman olan bütün anasırla mücadele etmek lüzumu öğretilmelidir ...” diyerek, eğitimin önemine ve önceliğine

¹² Z. Korkmaz, **Atatürk ve Türk...**, s. 5.; N. Gülmez, “Mustafa Kemal Atatürk’te...”, s. 75.

¹³ Z. Korkmaz, **Atatürk ve Türk...**, s. 6.; N. Gülmez, “Mustafa Kemal Atatürk’te...”, s. 78.

¹⁴ N. Gülmez, “Mustafa Kemal Atatürk’te...”, s. 78.

¹⁵ Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber**, Dördüncü Baskı, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997, s. 130-132.; A. İnan, “Ellinci Yılında Türk Harf...”, s. 80.

¹⁶ Enver Ziya Karal, **Atatürk’ten Düşünceler**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1986, s. 82; Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1988’e)**, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları No: 160, Genişletilmiş 3. Baskı, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1989, s. 357, 376, 379; AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri**, 5. Baskı, C II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997, s. 49; C. Dönmez, “Harf İnkılâbı ve Eğitim”, **80. Yılında Türk Harf ...** s. 206, 207.

dikkati çekmek istemiştir. Kafasında şekillenen ‘cumhuriyet yönetimi’ kurmak fikrinin, millî bilincin oluşması ve egemenlik haklarına sahip çıkacak yeni nesillerin yetişmesiyle gerçekleşebileceği düşüncesini taşımıştır. Türk Milleti’nin gerçekte var olan, fakat asırların ihmali nedeniyle gizli kalmış yeteneklerinin ancak eğitim yoluyla ve yeni programlarla, dıştan gelen fikirlerden ve etkilerden arındırılması, millî tarih ve karakter yapımıza uygun hale getirilmesi ile ortaya çıkacağı inancını taşımıştır. Bu kongreye katılan öğretmenleri de: “*Gelecekteki kurtuluşumuzun saygıdeğer öncüleri olarak*” tanımlamıştır¹⁷.

Cumhuriyetin ilânından önce yine Ankara’da 15 Temmuz 1923-15 Ağustos 1923 tarihleri arasında düzenlediği ve Birinci Heyet-i İlmiye adıyla anılan toplantıda, eğitimle ilgili konular bütün yönleriyle ele alınarak tartışılmıştır. İlmiye Heyeti çalışmalarında eğitime, bilimsel bir temel sağlanması kararlaştırılmış, milletin ihtiyaç duyduğu öncelikli konular belirlenmiştir. 29 Ekim 1923’te, cumhuriyetin ilânı ile birlikte, Türk eğitim sistemini yeniden yapılandırmayı planlayan Mustafa Kemal Atatürk’e göre: “*Dinamik ve çağdaş bir toplum oluşturmak, millî bilinci geliştirmek, tam bağımsız bir devlet kurarak bu devleti geleceğe taşımak için en başta eğitime önem vermek gerekliydi.*” Geleneksel eğitimin, toplumun gelişmesi önündeki en büyük engel olduğunu bilen Mustafa Kemal eğitimle ilgili çalışmalarla cumhuriyet dönemi Türk eğitim sistemini oluşturmaya yönelirken uygulamada en önemli rolün yeni Türk harflerini kabul etmekle gerçekleşeceğini görmüştür¹⁸.

Harf inkılâbının yapılmasını gerektiren sosyo-politik ve kültürel tarihî süreçte dönemin şartlarını, gelişmeleri iyi takip ederek analiz etmek büyük önem taşımıştır. Mustafa Kemal ve Cumhuriyet Türkiye’si, öncelikle harf inkılâbını gerçekleştirerek, Türk toplumunu kapalı, gelenekçi sosyal yapısı içinden çıkarıp; şehirleşmeye, endüstrileşmeye ve aydınlanmaya yönelen, çağdaş bir toplum haline getirecek bir uygulama başlatmıştır. Aynı zamanda, hükümdarın kulu olmaktan çıkarılan toplum ve bireylerin vatandaş haline dönüşmesini sağlayan en önemli adımlardan biri atılmıştır. Bu dönüşüm; okur-yazar oranının ve bilimsel çalışmaların artmasını sağlamıştır. İkinci olarak yeni harflerin yazılması ve okunmasındaki kolaylık nedeniyle, Arap harfleri yüzünden okur-yazarlık oranı

¹⁷ AKDITYK, *Atatürk’ün Söylev ve ...*, s. 19, 20; Y. Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 357, 375; C. Dönmez, “Harf İnkılâbı ve Eğitim”, *80. Yılında Türk Harf ...* s. 206, 207.

¹⁸ Necdet Sakaoğlu, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İkinci Basım, İstanbul 1993, s. 19; C. Dönmez, a.g.m., *80. Yılında Türk Harf ...* s. 208, 209.

çok düşük düzeydeki Türk toplumunu, daha çok ve hızlı şekilde okuyan yazan, bilime, tekniğe ve kültüre daha yakın, ilerleyen, kalkınan, gelişen ve kendisine yeterli bir toplum haline getirilmesi amaçlanmıştır. Üçüncü olarak Türkçede sıklıkla kullanılmasına karşın, Arap Alfabeti'nde az yeri olan ve kullanıldığı kelimelere göre değişik sesler veren sesli harfler sorununu çözmek veya bu soruna son vermek gerekmiştir. Dördüncü olarak diğer çeşitli nedenlerle kendi alfabetini oluşturamayan dillerin tarihsel süreçte büyük ölçüde yok oldukları gerçeğinden hareketle, Türk dilinin de yok olabileceği tehlikesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Çünkü; Arap harfleri ile Türk dilinin uyumsuzluğu, Türkçeyi konuşulan fakat az yazılan, Arapça ve Farsça'yı ise konuşulmayan bir yazı dili haline getirmişti. Seçkin bir kesimin edebi yazıları, toplumda yine az sayıdaki seçkinler tarafından yazılıp okunuyordu. Bu durum, Türk toplumu ile aydınların kaynaşmasını da engellemiş, Osmanlı'ya bağlı azınlıklarla yabancıların özellikle yazı dilinde az kullanılan Türkçeyi öğrenmelerini zorlaştırmıştır. Bu yönüyle, harf inkılâbı, dil inkılâbının gerçekleştirilmesine de ortam sağlamıştır. Harf inkılâbını kabul ettirmek ve hayata geçirerek sonuç almakta karşılaşılabilecek güçlükler bilindiği halde, yeni bir kimlik ve yeni bir kültür çevresine katılmak siyasetindeki kararlılık ile diğer gerekler ve yararlar, bu inkılâbın gerçekleştirilmesini sağlamıştır. Harf inkılâbı, Türk dili ve Türk millî kültürünü korumuş, geliştirmiş yok olmaktan kurtarmıştır. Türk toplumunda millî bilincin yaygınlaşmasını sağlamıştır. Harf inkılâbını takiben, Mustafa Kemal Atatürk ve Cumhuriyet Hükümeti'nin sosyopolitik tarihî süreçteki uygulaması sonucunda, Arapça, Farsça ve Türkçe kelimelerden oluşan karma bir dil olan Osmanlıca yerine, ulusal dilimiz olan Türkçe'nin yazı ve konuşma dilinde ön plana çıkması sağlanmıştır¹⁹.

Sovyet Rusya yönetimi, 1924 yılında idareleri altındaki Türklerin, Arap alfabesi yerine Latin alfabesini kullanmalarını istemişlerdi. Bu değişikliğin bir sonucu olarak Türkiye Türkleri ile Sovyet Rusya'da yaşayan Türkler arasındaki kültür bağlarını zayıflatmaya başlamıştı. Dış Türklerle dilde ve kültürde birlik gerçek-

¹⁹ Aykut Arıkan, "Bilimsel Yönden Harf Devriminin Haklılığının Kesin Kanıtı Olarak Harf Devriminin Türk Basınına Somut Etkileri", **80. Yılında Türk Harf İnkılâbı Sempozyumu 10-11 Kasım 2008**, Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yeditepe Üniversitesi Yayın No: 54, Yapım: Mor Ajans, Ankara 2009, s. 82-87; Tülay Alim Baran, "Çağdaşlaşma Aracı Olarak Harf İnkılâbı", **80. Yılında Türk Harf İnkılâbı Sempozyumu 10-11 Kasım 2008**, Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yeditepe Üniversitesi Yayın No: 54, Yapım: Mor Ajans, Ankara 2009, s. 114, 115, 121, 122.

leştirmek isteyen Mustafa Kemal Atatürk, hem Sovyet Rusya yönetiminin dilde ve kültürde yarattığı bu kültür kopukluğunu gidermek, hem de Türk Milletine hedef olarak gösterdiği Batı dünyası ile ilişkileri daha iyi bir şekilde yürütebilmek düşüncesiyle, 1 Kasım 1928’de, Türkiye’de Latin alfabesini uygulamaya koydurmuştur. Fakat, Sovyet Rusya yönetimi İkinci Dünya Savaşı öncesinde bu kez Krill alfabesini kabul etmiş ve idareleri altındaki Türklerin alfabesini de değiştiren Türkiye ile kültür iletişimini yeniden kesmişlerdir²⁰.

Mustafa Kemal Atatürk, Arap harflerini öğrenmedeki güçlüğün, okur-yazarlık oranındaki azlığa, bunun da toplumun geri kalmasına olduğu kadar, bilim ve teknolojiye de az gelişmişliğe yol açan önemli bir neden oluşturduğunun farkında olmuştur. O dönemde eğitim ve öğretimde de millilikten uzak bir uygulama söz konusudur. Mustafa Kemal tarafından kurulan Türkiye Cumhuriyeti yeni bir rejim ortaya koymakla kalmamış, yeni bir kimlikle vatandaş tanıımı, yeni bir sosyo-kültürel politika ve yeni hedefleri olan bir devlet anlayışı ortaya koymuştur. Cumhuriyet yönetimi, toplumu vesayet altına sokan sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel, sosyo-politik ve benzeri, bağımsızlığını tehlikeye sokabilecek her çeşit mevcut durum ve girişimleri ortadan kaldırmaya yönelik, ıslahatçı ve inkılâpçı bir yol takip etmiştir. İleri düzeydeki Batı dünyasına yaklaşmak ve aradaki farkı gidermenin öncelikli yolu olarak harf inkılâbını görmüş ve gerçekleştirmiştir. Harf inkılâbını takiben, toplumun kültür, dil ve moral yapısında kendini gösteren olumlu etkilerle başlayan yeni dönemde; eğitim ve öğretimin kolaylaştığı, matbaacılıkta yüksek olan işçilik ve baskı masraflarının hurufat (harfler) kasalarında göz sayısının küçülmesi, bunlara bağlı olarak dizgi işlemlerinin daha çabuk ve hızlı yapılabilmesi nedeniyle satınalma, işçilik ve baskı maliyetinin azalması yanında; ince yazılı ve pahalı olan Arap harfleri, çabuk yıprandıkları için güçlükle yapılan yazılı basın ile kitap baskılarının yüksek maliyeti azaltılmıştır. Basılı kitap sayısı ile toplumda okur-yazar sayısı süratle artmıştır²¹.

b)Atatürk’ün, Millet Mektepleri’nin Açılması Sürecinde Takip Ettiği Siyaset

Cumhuriyet Türkiye’sinde, Türk dili Arapça ve Farsça’nın etkisinde bırakılamazdı. Harf inkılâbından kısa bir süre sonra yeni Türk alfabesinin okuma yaz-

²⁰ Mehmet Saray, *Atatürk ve Türk Dünyası*, Acar Yayınları, İstanbul 1988, s. 53.

²¹ M. Şakir Ülkütaşır, *Atatürk ve Harf Devrimi*, s. 128; Y. Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 363, 364; A. Arıkan, a.g.m., *80. Yılında Türk Harf ...* s. 82-86; T. A. Baran, a.g.m., *80. Yılında Türk Harf İnkılâbı Semp.*, s. 121, 122.

ma bilen bilmeyen bütün vatandaşlara öğretilmesi düşüncesi öncelik kazanmaya başlamıştır. Çağın gerekleri ile ülke ve toplumun ihtiyaçlarına göre yapılandırılacak yeni eğitim sisteminin, halkçı ve karma bir eğitim sistemi olarak sadece çocukların eğitimiyle sınırlı kalmaması, onları ve yeni nesilleri yetiştirecek anne ve babaları da kapsayacak bir yöntem taşıması amaçlanmıştır²². Cumhuriyetin ilânını takiben ülke genelinde okuma yazma bilmeyen büyük çoğunluğun cumhuriyet ilkelerine göre ne şekilde ve nasıl okutulması, eğitilmesi gerektiği yönünde tartışmalar yapılmıştır. Bu tartışmalar sonucu Halk Mektepleri veya Halk Dershaneleri açılması ve okuma yazma faaliyetlerine başlanması yanında, Türk Ocakları'nın Halkevleri haline getirilmesi, gece okulları veya seyyar okullar açılması yönünde öneriler ortaya atılmıştır. Cumhuriyet ilke ve gereklerine uygun bir eğitim yöntemi geliştirebilmek gayesiyle, dış ülkelerden dünyaca tanınan bazı bilim adamları ve eğitimciler Türkiye'ye davet edilerek görüşleri ve önerileri alınmıştır. Bunlardan biri olan Prof. Dr. John Dewey'in, 1924 yılında hazırladığı raporundaki; *"Halk Dershaneleri açılması ve bir inceleme komisyonu kurularak yurt dışına gönderilmesi"* önerisine uyularak; Maarif Vekâleti (Millî Eğitim Bakanlığı) Halk Terbiyesi Şubesi tarafından Halk Dershane ve Konferansları Talimatnamesi hazırlanmıştır. Türkiye genelinde cehaleti ortadan kaldırmak ve okur yazar sayısını arttırabilmek düşüncesiyle kendi bünyesinde Halk Eğitimi birimini oluşturan Maarif Vekâleti, aynı yıl içinde Halk Dershaneleri'ni açarak faaliyete geçirmiştir. 1928 yılı Temmuz ayında sayıları 3304'e ulaşan bu dershanelerde 64302 vatandaş eğitilmiştir. Fakat bu sayı amaçlanan hedeften çok azdır²³.

Halkın eğitilmiş ve kültürlü bir toplum haline getirilebilmesi ve bilgi düzeyinin arttırılabilmesinde en etkili aracın okur yazar ve topluma katkıda bulunabilecek fertlerden oluşması gerektiğini gözardı etmek mümkün değildi. Mustafa Kemal'in:

"Milleti bilinçli, birbirini anlayan, birbirini seven, ideale bağlı bir halk kütlesi halinde teşkilatlandırmak lâzımdır. En etkili ders araçlarına ve yetişkin öğretmen ordularına sahip olmak yeterli değildir... Silâh kuvvetinden her türlü baskı ve zorlamadan daha etkili olan fikir kuvvetidir. Milleti bu yönde yetiştireceğiz",

²² Y. Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s. 361-363; C. Dönmez, a.g.m., **80. Yılında Türk Harf ...** s. 209, 210.

²³ N. Sakaoğlu, **Cumhuriyet Dönemi Eğitim ...**, s. 46, 47; Y. Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s. 451; Mustafa Albayrak, "Millet Mekteplerinin Yapısı ve Çalışmaları (1928-1935)", **AKDİTYK Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C X, S 29, Ankara (Temmuz 1994), s. 472; C. Dönmez, a.g.m., **80. Yılında Türk Harf ...**, s. 215.

sözlerinde ifadesini bulan eğitimli, kültürlü ve güçlü fikirlere sahip bir toplum oluşturmak isteyen cumhuriyet yönetimi, halkın okur yazar hale getirilmesini kaçınılmaz bir gereklilik ve görev olarak görmüştür. 1 Kasım 1928'deki Harf İnkılâbı Kanunu kabul edilip kanunlaştıktan birkaç gün sonra, Başbakan İsmet (İnönü) Bey'in, 8 Kasım 1928'de, TBMM'de yaptığı: "... *Türkiye genelinde hükümetin Millet Mektepleri adıyla halkı eğitecek okullar açacağını ve vatandaşların işlerini aksatmadan okur yazar hale getirileceğini*" bildiren konuşması yeni harflerin halka ne şekilde ve nasıl öğretileceği konusunda yaptığı açıklama, devlet yönetiminin yeni harflerin halka öğretilmesi için düşünce, planlama ve altyapı çalışmaları başlattığını göstermektedir²⁴.

Türk toplumunun yeni harfleri daha çabuk öğrenmesini sağlamak gayesiyle, yeni bir düzenleme ile, yeni harflerin Millet Mektepleri adı verilecek kurslarda veya okullarda öğretilmesi kararlaştırılmıştır. Bu görevin hangi yöntem ve araçlarla, ne şekilde gerçekleştirileceği? Sorusu ise; çok geçmeden dönemin Bakanlar Kurulu'nun, Mustafa Necati Bey'in Maarif Vekilliği sırasında, halka okuma yazma öğretilmesi gayesiyle, 11 Kasım 1928 tarih ve 7284 sayılı kararname ile Millet Mektepleri Talimatnamesi'ni kabul etmesi, bu mekteplerin açılması kararı ile cevabını bulmuştur. O dönem basınında, 22 Kasım 1928'de, hazır olduğu bildirilen ve Mustafa Kemal'in: "... *Halkı baştan aşağı okutmayı, milyonlarca vatandaşı teslimiyetten kurtarmayı hedefliyor*" diyerek açıkladığı 52 maddelik Millet Mektepleri Talimatnamesi, 24 Kasım 1928'de Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Maarif Vekili Mustafa Necati Bey de valiliklere bir genelge göndererek millet mekteplerinde her öğretmen için bir dersane açılması yönünde çalışmalar yapılmasını bildirmiştir. Böylece Türkiye çapında Millet Mektepleri açılması çalışmaları yoğunluk kazanmıştır. Bu mektepler için il, ilçe, bucak ve köylerdeki çalışmalar oluşturulan yönetim kurulları tarafından gerçekleştirilmiştir. Mevcut okullarla birlikte, yeni dershaneler, camiler, devlet kurumları, özel kurumlar ve salonlar, kulüpler, kahvehaneler gibi uygun bulunan bütün yerler derslik olarak kullanılmıştır. Kurullar ayrıca, öğrenci kayıt ve yoklama defterleri, yazı tahtaları, tebeşir, kitap, kalem, defter gibi öğretim araç ve gereçlerini temin etmekle görevliyidiler. Öğrencilerin derse devamını sağlamak konusunda da, gerekirse polis, jandarma, belediye görevlileri, muhtarlar ve esnaf kuruluşlarından yararlanılmıştır²⁵.

²⁴ N. Sakaoğlu, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim ...*, s. 46-49; M. Albayrak, a.g.m., *AKDİTYK Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, s. 473; C. Dönmez, a.g.m., *80. Yılında Türk Harf ...*, s. 215, 216.

²⁵ N. Sakaoğlu, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, s. 46, 47; M. Albayrak, a.g.m., *AKDİTYK Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, s. 473; C. Dönmez, a.g.m., *80. Yılında Türk Harf ...*, s. 216, 217.

Millet Mekteplerinin kuruluş günü olan 24 Kasım, günümüzde de Öğretmenler Günü olarak kutlanmaktadır. Maarif Vekâleti'nin, 24 Kasım 1928'de, yürürlüğe giren yönetmeliğine göre, bu mekteplerin açılmasındaki gaye: “*Yeni Türk harflerinin kolay yazılıp okunabilmesinden bütün halkın faydalanması ve toplumun büyük bir kesiminin kısa sürede okur yazar hale getirilmesini sağlamak*” olarak belirlenmiştir. Yukarıda belirtilen resmi prosedürün tamamlanmasını takiben, 23 Aralık 1928'den itibaren kayıt işlemleri başlatılan Millet Mekteplerinin, 1 Ocak 1929'da açılmasını takiben 16-45 yaş arasında vatandaşlar için Türkiye çapında bütün şehir, kasaba ve köylerde okuma yazma seferberliği başlatılmıştır. Türkiye'nin her tarafında düzenlenen törenlerle eğitim ve öğretime başlandığı gün ve sonrasında il, ilçe ve köylerde çok sayıda vatandaşın akınına uğramış, mevcut dersaneler talebi karşılayamadığından, duyuru ve ilânlarla hemen ertesi günden başlayarak yeni okul ve dersaneler açılacağı halka bildirilmiştir. Gazeteler, 1 Ocak 1929'u Maarif Günü ilân ederek kutlarken yeni harfleri okur yazar olmayan genç yaşlı tüm halka öğretmek gayesiyle çeşitli uygulamalar gerçekleştirmişlerdir. Mustafa Kemal Atatürk de, çıktığı yurt gezileri ve denetlemelerde yeni harflerin öğrenilmesine katkılarda bulunmuş, bu nedenle **Millet Mektepleri Başöğretmeni** olarak anılmıştır. Millet Mektepleri ile başlatılan okuma yazma seferberliği, dünyada o zamana kadar uygulanan önemli ciddi bir organizasyon olarak dikkati çekmiş, geniş çaplı ve zorunlu bir yaygın eğitim programı haline dönüşmüştür. Atatürk'ün, bu mekteplerin ‘Başöğretmenliğini’ üstlenmiş olması da halkın katılımını ve uygulamanın başarısını arttırmıştır²⁶.

Millet Mektepleri'nde en önemli görev Valiler başkanlığında oluşturulan İl Yönetim Kurulları'na verilmiş, bunlara bağlı olarak İlçe ve Bucak Yönetim Kurulları, Köy ve Mahalle İhtiyar Kurulları oluşturulmuştur. Millet Mektepleri üç ayrı kolda faaliyet göstermiş, daha sonra bazı eksiklikleri tamamlamak üzere Köy Yatı Dershaneleri ve Halk Okuma Odaları açılmışlardır²⁷.

1-Sabit Millet Mektepleri: Okulu olan yerlerde açılmış olan eğitim kurumlarıdır. Bakanlar Kurulu'nun 22 Eylül 1929'da kabul ettiği ve Cumhurbaşkanı tarafından onaylanan yeni yönetmeliğe göre; sadece bir dönem için hem A hem de B dersliklerinin süresi dörder ay olarak belirlenmiştir. Sadece kadınlar, sadece

²⁶ N. Sakaoglu, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, s. 46, 47; Y. Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 451; M. Albayrak, a.g.m., *AKDYYK Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, s. 473, 480; C. Dönmez, a.g.m., *80. Yılında Türk Harf ...*, s. 216-218.

²⁷ M. Albayrak, a.g.m., *AKDYYK Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, s. 474-477; C. Dönmez, a.g.m., *80. Yılında Türk Harf ...*, s. 216-218.

erkekler veya karışık cinslerin devam edeceği sınıfların açılması yönetim kurullarının yetkisine bırakılmıştır. Her yıl 1 Kasım'da derslere başlanması, haftada üç gün ve en az altı saat ders yapılması programlanmıştır. Kadınların, pazar ve perşembe günleri saat 13.30'dan sonra, erkeklerin de aynı günler saat 19.30'dan sonra girmesi kararlaştırılmıştır.

2-Gezici Millet Mektepleri: Okulu olmayan köylerde bir dönem için açılmış ve 1928 yönetmeliğine göre en az bir buçuk ay süreyle öğretim veren Gezici Millet Mekteplerinin öğretim süreleri 1929 yönetmeliği ile dört aya çıkarılmıştır. Gezi Millet Mekteplerine öğleden önce 12-16 yaş arası çocukların, öğleden sonra ise 16-45 yaş arasındaki yetişkinlerin devam etmesi ve yetişkinler için ayrı kurslar düzenlenmesi planlanmıştır.

3-Özel Millet Mektepleri: Devlet kuruluşları, belediyeler, tekel müdürlükleri, Bankalar, demiryolu ve liman idareleri, cezaevleri ile sermayesinin yarıdan fazlası devlete ait şirketlerin açtığı kurslardır. Türk Silâhlı Kuvvetleri'nin okuma yazma bilmeyen ve vatanî görevini yapmak üzere orduya katılan erata okuma yazma öğretmek için açtığı kurslar '*Ali Okulu*' da bunlar arasındadır.

Köy Yatı Dershaneleri: Okulu olmayan köylerin 12-18 yaş arası çocuklarını okutmak ve aydın birer insan yetiştirmek gayesiyle il ve ilçe merkezlerinde açılmışlardır. Yoksul çocuklardan ücret alınmamış, durumu uygun olanlardan dört taksitte toplam yüz lira alınmıştır.

Halk Okuma Odaları: Okuma yazma öğrenmiş vatandaşlara okuma yazmayı sevdirmek, yetişkinleri ilgilendikleri konularda bilgi sahibi yapmak gayesiyle 1930 yılında açılmış, Millet Mekteplerinin bir yan kuruluşu gibi faaliyet göstermişlerdir.

Millet Mektepleri Yönetim Kurulları, bu mekteplere ilgi çekmek ve bu ilgiyi sürekli tutmak amacıyla, halkı aydınlatma çalışmaları yanında, derslere devam etmeyen, okuma yazma öğrenmeyip belge almayan vatandaşları bazı seçim hakları kaybına uğratmak, belirlenecek bir miktar para cezası uygulanması gibi katılıma teşvik çareleri düşünmüşlerdi. 22 Eylül 1929 yönetmeliğine göre; Millet Mektepleri'nde A programı ile yeni harflerle yalnızca okuma yazma öğretilecek, B programı ile, A programını bitirenlere yaşamlarında ve işlerinde gerekli temel bilgiler verilecekti. C programı ile de B'yi bitirenlere daha üst düzey bilgi ve beceriler kazandırılması hedef edinilmiştir. B dersliklerinde, Arap harflerini okuyup yazanlara yeni Türk harfleri öğretilmiştir. Okuma yazma yanında ayrıca; ölçüler,

tarikh, coğrafya, yurttaşlık bilgisi, sağlık bilgisi matematik gibi dersler verilerek daha geniş çapta bir eğitim edinmeleri sağlanmıştır. Daha önce okuma yazma bilmeyen vatandaşların çok olduğu köylerle, hapishane, hastahane, büyük iş yerleri, kahvehanelerle, kamu ve özel kuruluşlarında açılan dersliklerden oluşan Gezici Millet Mektepleri'nde, ülke halkını okur yazar hale getirmek, iyi insan, iyi vatandaş yetiştirmek, yaşam ve geçiminin gerektirdiği temel bilgilerin verilmesi amaç edinilmiştir²⁸.

Millet Mektepleri'ne devam eden veya dışarıdan sınava girip başarılı olan 16-45 yaş ve arası için belge almak zorunlu tutulmuştur. Okul veya öğretmeni olmayan köylerde, köylünün boş olduğu dönemlerde yeni yazıyı öğretmek üzere Seyyar (Gezici) Eğitim Heyetleri oluşturulmuştur. Bu dershaneleri bitirenlerin hepsine diploma verilirken, iyi derece ile bitirenlere birer anayasa; dershanelerden her ikisini bitirenlere çeşitli hediyeler verilmiş, açılmakta olan ziraat, ticaret veya sanayi kurslarından birine tercihen alınacakları belirtilmiştir. Üstün çalışma ve başarı gösteren öğretmenlere ise; para ödülü ve takdirname verilmesi kararlaştırılmıştır. Her yılın 1 Kasım günü, büyük ve eğlenceli törenlerle açılan Millet Mektepleri dersliklerinde dört aylık öğretim süresi sonunda başarılı olanlara diplomaları Mart ayı içinde verilmekteydi. Aynı program ve ilkelerle eğitim veren seyyar dersliklerde ise; 12-16 yaşlar arasındaki çocuklara öğleden önce, yetişkinlere öğleden sonra ders verilmekteydi. Devlet daireleri hizmetlilerini, hamal çalıştıran işletmeler hamallarını, hapishaneler mahkûmlarını, işyerleri de işçilerini okutmaya mecburdu. Bunlar, ücretlerini kendileri karşıladıkları takdirde öğretmen istekleri yerel eğitim yönetimi tarafından karşılanmaktaydı. Millet Mektepleri'ndeki eğitim ve teşkilat programı, örgün eğitim teşkilat ve programı gibiydi. Milli eğitim müdürleri, ilkokul müfettiş ve müdürleri, ile başöğretmen ve öğretmenleri, asıl görevleri yanında Millet Mektepleri'nde de görevliyidiler²⁹.

SONUÇ

Cumhuriyetin ilânını takiben, harf inkılâbına kadarki tarihî süreçte, düşünülen ve başarılan uygulamaların temelinde Türkiye'nin tam bağımsızlığını kazanması ve bunun sürdürülmesi yatmaktadır. Alfabenin değiştirilmesi sürecinde

²⁸ N. Sakaoğlu, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, s. 46, 47; Y. Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 451; M. Albayrak, a.g.m., *AKDYYK Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, s. 473; C. Dönmez, a.g.m., *80. Yılında Türk Harf ...*, s. 216, 217.

²⁹ M. Albayrak, a.g.m., *AKDYYK Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, s. 477-482; C. Dönmez, a.g.m., *80. Yılında Türk Harf ...*, s. 216-218.

uygulanan yöntemde siyasî alanda olduğu kadar toplumsal alanda da öngörülen tüm inkılâpları gerçekleştirmek düşüncesi yatmaktadır. Harf inkılâbı yanında dil inkılâbı ile sosyo-kültürel yapının değiştirilmesi, okur-yazar hale gelecek olan halkın bilinçlenmesi amaç edinilmiştir. Böylece; Mustafa Kemal Atatürk, Avrupa'nın ulaşmış olduğu çağdaş uygarlık düzeyine sahip ülkeler arasına Türkiye ve Türk toplumunu da katmak istemiştir. Bunun için de, yeni harflerin öğretilmesine başlayan Maarif Vekâleti'ne bağlı örgün eğitim veren okullar yanında, ülke çapında bir çeşit seferberlikle Millet Mekteplerinin açılmasını sağlamış ve yeni yazının hiç okuma yazma bilmeyenler tarafından da öğrenilmesini ve okur-yazar oranını arttırmayı hedef edinmiştir. Bu çaba ve çalışmalar sonunda Türkiye'de, 1927 yılında %10.5 olan okur-yazar oranı 1935'te %20.4'e yükselmiştir. 1927'de erkeklerde %13 olan okur-yazar oranı 1935'te %29.3'e, aynı yıllarda kadınlarda %4'ten %10.5'e ulaşmıştır. Atatürk, eğitim ve öğretime millî bir nitelik kazandırmış; yeni bir kültür, yeni bir kimlik ve yapılanma ile kişilik sahibi, özgür, otonom ve yaratıcı bireyler yetiştirilmesinin yolunu açmıştır.

KAYNAKÇA

- AKYÜZ, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1988'e)**, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları No: 160, Genişletilmiş 3. Baskı, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1989.
- ALBAYRAK, Mustafa, “Millet Mekteplerinin Yapısı ve Çalışmaları (1928-1935)”, **AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C X, S 29, Ankara (Temmuz), 1994, s. 471-483.
- ARIKAN, Aykut, “Bilimsel Yönden Harf Devriminin Haklılığının Kesin Kanıtı Olarak Harf Devriminin Türk Basınına Somut Etkileri”, **80. Yılında Türk Harf İnkılâbı Sempozyumu 10-11 Kasım 2008**, Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yeditepe Üniversitesi Yayın No: 54, Yapım: Mor Ajans, Ankara, 2009, s. 82-88.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, **Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938**, 3. Cilt, Altıncı Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1978.
- BARAN, Tülay Alim, “Çağdaşlaşma Aracı Olarak Harf İnkılâbı”, **80. Yılında Türk Harf İnkılâbı Sempozyumu 10-11 Kasım 2008**, Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yeditepe Üniversitesi Yayın No: 54, Yapım: Mor Ajans, Ankara, 2009, s. 114-123.
- BULUÇ, Sadettin, “Osmanlılar Devrinde Alfabe Tartışmaları”, **Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 45-48.
- CANPOLAT, Mustafa, “Arap Yazılı Türk Alfabesinin Gelişmesi”, **Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 49-54.
- DÖNMEZ, Cengiz, “Harf İnkılâbı ve Eğitim”, **80. Yılında Türk Harf İnkılâbı Sempozyumu 10-11 Kasım 2008**, Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yeditepe Üniversitesi Yayın No: 54, Yapım: Mor Ajans, Ankara, 2009, s. 205-235.
- ERGİN, Osman, **Türkiye Maarif Tarihi**, Cilt: 5, Eser Matbaası, İstanbul 1977.
- GOLOĞLU, Mahmut, **Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)**, Başnur Matbaası, Ankara, 1972.
- GÜLMEZ, Nurettin, “Mustafa Kemal Atatürk'te Latin Harfleri Fikrinin Doğuşu ve Gelişimi”, **Atatürk Haftası Armağanı**, Genelkurmay Askeri Tarih ve

- Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Yayın No.: 93/98, Ankara, 1993, s. 72-84.
- İNAN, Afet, “Ellinci Yılında Türk Harf Devrimi (1928)”, **Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 79-83.
- KANSU, Mazhar Müfit, **Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber**, Dördüncü Baskı, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997.
- KARAL, Enver Ziya, **Atatürk’ten Düşünceler**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1986.
- KORMAZ, Zeynep, **Atatürk ve Türk Dili BELGELER**, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1992.
- KUŞÇU, Ayşe Dudu, “Türk Dünyasında Kullanılan Alfabelere Tarihi Bir Bakış”, **80. Yılında Türk Harf İnkılâbı Sempozyumu 10-11 Kasım 2008**, Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yeditepe Üniversitesi Yayın No: 54, Yapım: Mor Ajans, Ankara, 2009, s. 60-70.
- SAKAOĞLU, Necdet, **Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi**, İletişim Yayınları, İkinci Basım, İstanbul, 1993.
- SARAY, Mehmet, **Atatürk ve Türk Dünyası**, Acar Yayınları, İstanbul 1988.
- TEKİN, Talat, “Göktürk Alfabetesi”, **Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 27-37.
- TEZCAN, Semih, “Türklerde Yazı Kültürünün Başlangıcı ve Gelişimi”, **Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 39-43.
- TURAN, Refik, “Eğitim ve Öğretimdeki Gelişmeler: Yeni Devlet Yeni Eğitim. Alfabede Yeni Dönem: Harf İnkılâbı”, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2002, s. 99-136.
- ÜLKÜTAŞIR, Şakir, **Atatürk ve Harf Devrimi**, 2. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 384, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1973.

TÜRKİYE İLE KAFKASYA VE ÇEVRESİNDE OMBUDSMANLIK

HASAN TAHSİN FENDOĞLU*

Özet

Devlet gücünün, bireylere karşı bir sınırı olmalıdır aksi halde devlet gücünün karşısında durulamaz. İnsan hakları, ülkede yaşayan tüm insanların haklarına saygılı olunması, vatandaş-yabancı ayrımı yapılmaması, bu konuda dikkatli ve özenli olunması, hiçbir insanın zarar görmemesi için gayret gösterilmesidir. Anayasalar, siyasî iktidarın sınırlanmasını gösteren belgelerdir. Türkiye’de 2012 yılında kurulan Kamu Denetçiliği (Ombudsmanlık), yargısal denetimin eksik bıraktığı alanı dolduran, hukukilik denetimi ve yerindelik denetimi yapabilen, insanları barıştıran-uzlaştıran pratik bir hak arama yoludur. Tüm insanlığın ortak birikimiyle oluşan evrensel değerlerin, bireylerin yaşamına yansıtabilmesinin amaçlandığı bu yapının başarısı için *zihinsel dönüşüm* gerekmektedir. Rusya Federasyonu, ombudsmanlık kurumunu 1993 Anayasası ile 1997 yılında, “İnsan Hakları Komiserliği” adı altında kurmuştur. Daha önce Rusya’da 300 yıllık mazisi olan ve halen de yaşayan Prokuratura isimli benzeri bir kurum vardır. Ombudsmanlık, Türk ve İslam geleneğinde vardır. Azerbaycan Anayasası girişinde herkese onurlu bir yaşam seviyesi önerilmiş, kuvvetler ayrılığı ve eşitlik ilkesi ve diğer hak ve özürlükler kabul edilmiş, üç ayrı madde içerisinde ombudsmanlık düzenlenmiştir. Kırgızistan’da ombudsmanlık 2002’de kurulmuş, 2003 tarihli ek ile Anayasaya hüküm konulmuş olup ayrıca 15 Ocak 2007 tarihli Anayasada da ombudsmanlık yer almıştır. **Özbekistan Cumhuriyeti**’nde insan hakları ombudsmanlığı 1995 tarihinde kurulmuştur. Türkmenistan’da ombudsmanlık 2015 tarihinde kurulmuş, Jokordu Keneş’in (Meclis) yetkilerinden söz eden maddeye göre Parlamento, kanunla öngörülmüş durumlarda ombudsmanı seçer, onu görevden alır, onunla ilgili ceza kovuşturması yapılmasına onay verir.

* Prof.Dr., Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Anayasa Hukuku Ana Bilim Dalı Başkanı, Ankara, fendoglu@hacettepe.edu.tr

OMBUDSMANSHIP IN TURKEY, CAUCASIAN AND ITS ENVIRONMENT

Abstract

The state power must be limited to individuals, otherwise not rinse the face of state power. Human rights, to be respectful of the rights of all people living in the country, no discrimination between citizens or foreign citizens, to be careful and attentive to it, to effort to every human been not damage. Constitutions are documents showing the limitation of political power. Ombudsmanship was found at 2012 in Turkey which it is a practical remedies which fills the field left by the missing of judicial review, can control the legality and appropriateness audit, reconcile people. Russian Federation established the ombudsman institution, in the year 1997 in 1993 Constitution under the name of “Human Rights Commission.” Previously, there was an institution its name is Prokuratura still living, the 300 years old history in Russia. There was ombudsmanship practice in the İslam and Turkish as a tradition. In the prolog of the Azerbaijani Constitution has proposed dignified life for everyone the separation of powers and the principle of equality and other rights and persons and organised the ombudsmanship in three separate articles. The Ombudsman of Kyrgyzstan founded in 2002, and in the 2003 Constitution has a clause also included in the Constitution dated January 15, 2007. Human rights ombudsman of the Republic of Uzbekistan was established in 1995. Turkmenistan ombudsmanship was established on 2015. According to the article mentioning the powers of the Parliament, Parliament elects the new ombudsman in cases prescribed by law, to dismiss him, give him approval for the related criminal proceedings. The success of ombudsmanship’s and the all of the universal values of humanity formed by the accumulation partners, which aims to reflect the lives of individuals, must be mental transformation success in all these countries.

A. TÜRKİYE'DE OMBUDSMANLIK

İnsan Hakları.- İnsan hakları, ülkede yaşayan tüm insanların haklarına saygılı olunması, vatandaş-yabancı ayrımı yapılmaması, bu konuda dikkatli ve özenli olunması, hiçbir insanın zarar görmemesi için gayret gösterilmesidir. İnsan hakları sadece anayasa, kanun veya anayasa mahkemesi kararlarında değil uluslararası kaynaklarda da düzenlenmiştir. Hak ve özgürlük bildirgeleri ile insan hakları arasında ilişki vardır. Bu konuda İngiliz, Fransız ve Amerika geleneği belirtilmelidir. Fransa'nın 1789 tarihli FİYH bildirgesi önemlidir. İngilizlerin 1215, 1628, 1679, 1689 ve 1701 tarihli bildirgeleri değer taşır. Amerika bildirgeleri tabii hukuk doktrininden esinlenmiş olup Fransız geleneğine daha yakındır. 1776 Virginia Anayasası, 1776 tarihli Pennsylvania Anayasası Başlangıcı, 1776 Delaware Haklar Bildirgesi, 1776 tarihli Maryland Haklar Bildirgesi dünyada etki yapmıştır. Bu gelenek 10 Aralık 1948 tarihli İHEB ile evrensel ölçekte devam etmiştir. 1982 tarihli Kanada İnsan Hakları Şartı Kanada çapında, Avrupa Parlamentosu tarafından kabul edilen 1989 tarihli Temel Haklar ve Özgürlükler Bildirgesi Avrupa kıtası çapında önem taşımaktadır. Kuşkusuz ki insan hakları bildirilerle çok genel de olsa **beyan edilir** ama anayasa kanun veya yüksek yargı kararı ile pozitif hukuka dönüşür.¹ Yüksek Yargı Kararları ile insan haklarının gelişmesi arasında da ilişki vardır. Anayasa Mahkemesi kararları, Yargıtay ve Danıştay Kararları, yüksek yargının bu konudaki katkısı önemsenmelidir. Örneğin Danıştay'a göre, sırf anayasada yer almaması bu hakkın tanınmamasına neden olamaz; isimsiz hürriyetler de vardır.²

Denetim Türleri- İnsan haklarının gerçekleşebilmesi için devlet ve diğer kamu tüzel kişileri, kamu hizmetlerini yürütme görevini yerine getirirken hukukun sınırları içerisinde kalmak zorundadırlar. Öte yandan kamu hizmetlerinin toplum için *en iyi, en yararlı ve en akılcı* biçimde yerine getirilmesi gerekir. Bu bakımdan, devlet ve diğer kamu tüzel kişilerinin, eylem ve işlemlerinin hukuka uygunluğunun denetimini sağlamak ve bunların *verimli ve akılcı* biçimde yürütülmesini denetlemek üzere çeşitli türde denetim araçları ortaya çıkmıştır. Bu araçların bir bölümü, idarenin *yargısal denetimi* (bireysel başvuru gibi) diğer bir bölümü ise *yargı dışı denetim* (insan hakları kurumu ve kamu denetçiliği gibi) olarak ifade edilebilir.

¹ İbrahim Kaboğlu, **Anayasa Hukuku**, Legal Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 240.

² Danıştay'a göre, sırf anayasada yer almaması kamu görevlilerinin sendika kurma hakkının tanınmamasına neden olamaz; isimsiz hürriyetler de vardır. § D. 10. D., E: 1991/1261, K. 1992/3911.

Özgürlükler Sınırlıdır.- Devlet sadece kendisini denetlemez bireyleri de denetler. Evrensel hukukta kabul edildiği gibi özgürlük asıl, sınırlama istisnadır ve özgürlüğün de bir sınırı vardır. Şayet *özgürlükler sınırlanmazsa* güçlü zayıfın haklarını ihlal edebilir. Bu nedenle özgürlükleri en geniş şekilde sunan anayasalarda bile özgürlüğün kötüye kullanılması yasaklanmıştır. AİHS'nin 17 nci maddesi de aynı anlamdadır. Günümüzde mutlak özgürlük ile anarşi aynı anlama gelir. Özgürlüğün varlığı bir bakıma onun sınırıyla belli olur. *Nasıl duvarsız bir oda olmazsa sınırsız bir özgürlük de olmaz.* Her özgürlük mutlaka bir sınırlanmayı gerektirir. *Kamu düzeni ile kişi özgürlüğü* zıt kavramlardır ama ikisinin de korunması gerekmektedir. *Demokratik toplum düzeninin gerekleri özgürlük ve eşitlik*; ³ çok partili demokrasilerde bu ilkeye aykırı olunamaz. Aslında 20 nci yüzyılda *ideoloji* egemenliği daha fazla iken, 21 inci yüzyılda *diyalog anlayışının* egemen olacağı sanılmaktadır. Anayasa

Mahkemesi, özgürlük ve eşitlik konusundaki istikrarsız içtihatlarında demokratik toplum düzeninin gereklerini, temel hak ve özgürlüklerin *özüne dokunulamaması* ile açıklamaktadır.⁴ Amaç- sınırlama orantısına *“oranlılık ilkesi”* denilir. İnsan hakları ancak kamu yararı kriteri ile ve usulüne uygun olarak sınırlandırılabilir.⁵ Güvenlik-özgürlük dengesi korunmalıdır.

Hukuk Rejimi.- Hak ve özgürlüklerin kazanılmasında iki yöntemden söz edilir: *Birincisi* önleyici sistem (polis rejimi) yani önceden izin alınmadan özgürlüklerin kullanılabilmesi rejimidir. *İkincisi* düzeltici (giderici) sistemdir (hukuk rejimi); otoriteden izin alınmasına gerek olmayan sistemdir ki Türkiye bu ikinci sistemi kabul etmiştir. 1982 tarihli Anayasamıza göre, *sınırlamanın sınırları vardır*.⁶

³ Turhan, 1991: 422–423.

⁴ Anayasa Mahkemesi, demokratik toplum düzeninin gereklerini, temel hak ve özgürlüklerin *özüne dokunulamaması* ile açıklamaktadır; *Anayasa Mahkemesi kararı*, E. 1989/1, K. 1989/12, KT: 7 Mart 1989; **Resmi Gazete**, Sayı 20216, 5 Temmuz 1989.

⁵ Fendoğlu, Hasan T., **Bağımsız Ölçü Norm ve Destek Ölçü Norm Sorunu**, Anayasa Mahkemesi Yayını, Ankara 2011, s. 363–384.

⁶ Sınırlama, “Anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olarak” yapılmalıdır, Temel hak ve hürriyetler ancak *“kanunla sınırlandırılabilir”*, sınırlamalar, *“demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırı olamaz”*, *“öngörüldükleri amaç dışında kullanılamaz”* (1982/13). *“Savaş, seferberlik, sıkıyönetim veya olağanüstü hallerde”* bile, *“kişinin yaşama hakkına, maddi ve manevi varlığının bütünlüğüne dokunulamaz; kimse din, vicdan düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz ve bunlardan dolayı suçlanamaz; suç ve cezalar geçmişe yürütülemez; suçluluğu mahkeme kararı ile saptanıncaya kadar kimse suçlu sayılamaz”* (1982/15). *Temel hak ve hürriyetler, kötüye kullanılamaz; ibadet, dini ayin ve törenler, Anayasaya aykırı olamaz (md. 14).*

1. DEVLET GÜCÜNÜN SINIRLANDIRILMASI

Devlet Gücünün Sınırlandırılması.- Devlet gücünün, bireylere karşı bir sınırı olmalıdır. Aksi halde irade üstünlüğü olan devlet gücünün karşısında duramaz. Anayasa, siyasî iktidarın sınırlanmasını gösteren bir belgedir; sınır yoksa özgürlük de yoktur. Siyasî iktidarların sınırlanması iki türlü olabilir; ***Birincisi, hukuk dışındaki sınırlayıcı faktörlerdir.*** Adalet duygusu, sosyal dayanışma ve hakkaniyet gibi moral faktörlerle kamu yönetimi sınırlanabilir ki buna *ahlâkî otolimitasyon* denir. Bunun yanında *doğal insan hakları* da sınırlayıcıdır. Kamuoyunun, devlet iktidarını sınırlamadaki *kalite ve yoğunluğu* da önem taşımaktadır. Ama kamuoyunun oluşması için, iletişim özgürlüğü gerekmektedir. *Kitle iletişim araçlarının*, gerçek peşinde olması şarttır. *Çoğulcu yapı* da bir başka sınırlayıcıdır. ***Siyasi muhalefet ve açık eleştiri*** yoksa (yani monist rejim varsa) hak ve özgürlükler korunamaz. Çoğulcu yapı, devletin bireyleri ezmesine karşı bir güvencedir. Demokraside çatışmaların özgürlükçü yollarla çözümü esastır; demokrasi, çoğulculuk içinde *diyalogculuktur*. Devlet, hukuk dışı olan faktörlerle sınırlanabilir. Devlet, topluluklar (dernekler, vakıflar, partiler, sendikalar gibi) topluluğudur ama *primus inter pares* (eşitler arasında birinci) dir.

İkincisi, devletin hukukla sınırlandırılmasıdır. Seçimler, anayasa, kuvvetler ayrılığı, parlamento, yüksek yargı organları ve referandum gibi kurumlar devlet gücünü sınırlar. *Anayasa hukuku, bu anlamda özgürlüğün tekniğidir.* Devlet bu sınırları kendi yapısını alt üst etmeden aşamaz. Devlet gücünün sınırlandırılması için sıkı bir *denetim* şarttır; Devlet iyi denetlenmelidir.

Devlet Gücünün Denetlenmesi.- Kamu gücünün denetimi sekiz şekilde yapılabilir;

(a) Birincisi, yargı yoluyla denetimdir. Anayasa'nın 125 inci maddesinde de açıkça belirtildiği gibi idarenin tüm eylem ve işlemleri yargı denetimine tabidir. Türkiye'de *adli yargı (hukuk ve ceza), idarî yargı, askerî yargı ve anayasa yargısı ile hukukî denetim yapılmaktadır.* Anayasa yargısı da soyut norm denetimi, somut norm denetimi ve bireysel başvuru şeklinde üçe ayrılabilir. **Mevcut Yargı Denetiminin Aksayan Yönleri.-** Türkiye'de mevcut yargısal denetim sınırlı olmakta, geç işlemekte ve kimi zaman etkisini gösterememektedir. Yönetim-birey ilişkilerinde karşılaşılan uyuşmazlıkların etkin ve hızlı bir şekilde çözümü amacıyla yargının geç işlemesi karşısında, yönetimi mevcut yargı sistemi dışında denetleyen ama *yönetime de bağlı olmayan* denetim sistemlerinin Türkiye'de kurul-

ması gereklidir. *İdarenin yargısal denetimi*, hukuk devletinin en büyük güvencesi olmasına rağmen, her zaman, vatandaşları tatmin edici sonuçlar doğuramamıştır. İdare ile vatandaşlar arasındaki uyumsuzlukların bir bölümü, böylece ortadan kalkacağı için, yargının *yükü hafifleyecek*, yargı görevini daha verimli biçimde yapabilecektir. Yargı denetiminin ağır işlemesi, formalitelerinin çokluğu ve yargının pahalı olması, sadece hukuka uygunlukla sınırlı kalması gibi nedenlerle her zaman uygun bir başvuru yolu olamamaktadır. *Katı usul ve kurallara göre hareket eden ve genelde paralı olan yargısal sistemin hantallığı ve yeni gelişmelere hızlı yanıt verememesi, bazı önlemlerin alınmasını gerektirmektedir.* Yargı sisteminin olumlu yönleri olmasına karşılık, olumsuz yönleri şu şekilde sıralanabilir: yargı pahalıdır; geç işler; yavaştır; aynı konuda hukukçular bile ihtilafa düşebilir; biçimseldir; karmaşıktır; masraflıdır; posta geç işleyebilir; postada evrak kaybolabilir; aşırı iş yükü vardır ve adalet geç gelebilir.

(b) İkinci tür denetim, idari denetimdir. İdare kendi iç denetim yolları ile (teftiş vs.) personelinin eylem ve işlemlerini kendi içerisinde kurduğu denetim kurum ve kurullarıyla denetlemektedir. Ayrıca Devlet Denetleme Kurulu, Danıştay ve Sayıştay da denetleyici organlardır. **İdari Denetimin Eksik Yönleri.-** İdarede birimlerin kalabalık oluşu nedeniyle, üst yönetici, personeli tanımakta zorluk çekebilir. Hiyerarşi denetimi yeterli olmayabilir. Yönetici bir açıdan kendi eksikliğini göstereceği için astının hatasını görmeyebilir. Yönetici sevilen biri olmak istediği için ihlal yapan personeline araştırma veya soruşturma açmak istemeyebilir. Bazen de kurum ile yönetici özdeşleşir ve yeniliklere karşı “kapalı kutu” oluşabilir. *Kaldı ki, idari denetim kurumlarının da yükünün hafifletilmesi gerekir.* İdare kendi yaptığı denetimde taraflı davranıyor olabilir. *Bir işlem kanuna uygun olsa da haksız olabilir veya bu işlem yerinde bulunmayabilir.* *İdarenin iç denetimi, hiyerarşik yapı ve dayanışma duyguları gibi nedenlerle, vatandaş için bir güvence olmaktan uzaklaşmış olabilir.* Geniş soruşturma yetkisi olan kurumlar, yönetim mekanizmasının sapmalarına karşı gerçeğin olduğu gibi ortaya çıkarılmasına ve sıradan bir yurttaşın sahip olmadığı idari işlemlerin gerçek tarafının öğrenilmesine imkân verebilmektedir.

(c) Üçüncü tür denetim, parlamento denetimidir (siyasi denetim). Demokratik bir sistemde Soru, Gensoru, Genel Görüşme, Meclis Araştırması, Meclis Soruşturması gibi denetimler yanında ayrıca TBMM Dilekçe Komisyonu⁷ ve

⁷ Dilekçe Komisyonu için bk. İçtüzük/115-120; **Türk Anayasa Hukuku Mevzuatı**, s. 243-244. bk. Dilekçe Hakkının Kullanılmasına Dair Kanun, No. 3071, 1 Kasım 1984, RG. 10 Kasım 1984/18571.

TBMM İnsan Hakları Komisyonu'nun çalışmaları önemlidir. Parlamento halk adına idareyi denetlemektedir. **Parlamento Denetiminin Eksik Yönleri.**-Parlamentoların en önemli işlevi, yönetimi denetlemektir. Parlamentolar, yönetimin her tür icraatını kontrol ederler. Bununla birlikte şayet o ülkenin parlamento mevzuatında parti içi disiplini ve grup kararı etkin ise iktidarı denetlemek zor olabilir. Şayet ülkenin parlamento mevzuatında parti içi disiplini ve grup kararı varsa bu durumda yasamanın yürütme ile fiilen bütünleşmesi söz konusu olabilir. Yürütmenin yasamayı etkisi altına aldığı bu tür durumlarda parlamento denetimi de kimi zaman işlevsiz kalabilmektedir. Parlamenter sistemin bu yapısı günümüzde eleştirilmektedir.⁸ Parlamentoda İnsan Hakları Komisyonu, Dilekçe Komisyonu gibi komisyonlar ve bazı kurumlar da kamu denetçisi ve ulusal kurumun işlevlerinden bazılarını yerine getirmektedir ama bunlara dayanarak, “bizde zaten gereken denetim yapılmaktadır” demek doğru olmayabilir. Ayrıca, Dilekçe Komisyonu ve İnsan Hakları gibi Komisyonların kendilerine ulaşan talepleri çok az olan personelleriyle çözmeleri zordur. Kaldı ki milletvekillerinin başta yasama çalışmaları olmak üzere önemli görevleri bulunmaktadır. Düşünülebilir ki, milletvekillerinin bir sonraki seçimde koltuklarını garantilemek için kendi partilerine aykırı bir işlem yapmaları zordur. Ayrıca TBMM İç Tüzüğü'nün, 105 inci maddesine göre, TBMM üyeleri *devlet sırrı*⁹ ve *ticarî sırları*¹⁰ araştıramazlar. Belirtilen nedenlerle Anayasa Mahkemesine bireysel başvuru, insan hakları kurumu ve kamu denetçisine ihtiyaç olabilir.

(d) **Dördüncü denetim türü basının denetimidir.** Medyanın idareyi denetlemesi çağdaş demokrasilerde önem taşımaktadır. ABD'de FCC (*Federal Communications Commission*), kamu ve bireyin yararı açısından düzenleme yapmakta ama sansür yetkisi bulunmamaktadır.¹¹ Fransa'da CSA (*Conseil Superior de l'Audiovisuel*) gibi düzenleyici otoriteler medyayı düzenlemekte ve denetlemektedir. Demokratik ülkelerde basın *hürdür*, *sansür edilemez*. Basın, idarenin yanlışlarını dile getirebilir.¹² Bununla birlikte basın taraf tutabilir; iktidarın veya

⁸ Parlamenter sistemin dezavantajları için bk. Bülent Yavuz, **Başbakan**, s. 41-46.

⁹ “Devlet sırrı” kavramı için bk. M. Ali Zengin, **Türk Hukukunda Bilgi Edinme Hakkının Sınırları**, s. 51 vd.; Zabunoğlu, **Siyasal Hak ve Özgürlükler**, s. 276.

¹⁰ Ticari sır için bk. Y. Kazım Zabunoğlu, **Siyasal Hak ve Özgürlükler**, s. 278.

¹¹ Morlan, **American Government**, s. 93; Ervin Chemerinsky, **Constitutional Law**, 2011, s. 1013 vd. Bilindiği gibi gazeteci haber kaynağını açıklamak zorunda değildir; Federal Communication Commission (FCC) konusunda bk. Mustafa Şahin, **İfade Özgürlüğü**, 161, 176-184.

¹² ABD'de medya özgürlüğü konusundaki önemli davalar için bkz. FCC v. League of Women

muhalefetin kontrolünde olabilir. İktidar rakamları hep lehinde gösterebilir; muhalefet ise ülkenin kaos ve istikrarsızlık içerisinde olduğunu iddia edebilir. Basın patronları, kendi siyasî görüşleri doğrultusunda bilmemizi istedikleri bilgileri bize gösterebilir. Medya patronlarının kişisel, siyasal ve iktisadî çıkarları ön planda olabilir. Basın sürekli olarak kendi yararları doğrultusunda sahip olduğu internet, TV, radyo ve yazılı basın ile haber üretebilir. Karalama yapabilir, yanlış ve yanıltıcı bilgi yayabilir. Basın olaylara reyting açısından yaklaşabilir; medya birçok konuda yeterli bilgiye sahip olmayabilir. Kaldı ki ulusal medya, güçlü medya ve baskı grupları devleti kontrol altına almaya çalışabilir. Birey medyanın saldırıları karşısında çoğu kez savunmasız kalmaktadır. Bu durum basının, devleti tek başına denetiminin yeterli olmadığını göstermektedir. Yeni medyanın eskisinden farkı, şahsileşmesi, inter-aktif olması ve on-demand özelliğidir.¹³ Günümüzde demokrasi e-demokrasi, hükümet e-hükümet, katılım e-katılım (participation) olmuştur.¹⁴ Çoğulcu medya, demokrasinin dördüncü gücü olup, otoritenin uygulamalarını gözetlemekte anahtar bir role sahiptir.¹⁵

(e) Beşinci tür denetim, kamuoyunun denetimidir. Halk idarenin hatalarını kendi gücü ile denetleyebilir. Sivil toplum kuruluşlarının ve bireyin bilgi edinme hakkı¹⁶ ile idarenin denetimi önem taşımaktadır.

(f) Altıncı, uluslararası denetimdir. Uluslararası anlaşmalarla, Birleşmiş Milletler İşkenceyi Önleme Komitesi ve Avrupa Konseyi İşkenceyi Önleme Komitesine, ülkemiz cezaevlerinde denetim yapmaları yetkisi tanınmıştır. Yine AİHS'nin bir yasa ile kabulü, AİHM'ne başvuru ve yargı yetkisinin tanınması da uluslararası insan hakları denetiminin kabulü anlamına gelir. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) belgeleri ve diğer uluslararası anlaşmalar da burada belirtilebilir.¹⁷ Devlet gücünün yargı yoluyla denetimi, idarî denetim, parlamento

Voters, 468 U. S. 364 (1984); Arkansas Educational Television Commission v. Forbes, 523 U. S. 666 (1998); Near v. Minnesota; New York Times Co. V. United States; Madsen v. Women's Health Center, 512 U. S. 753 (1994); bu davalar için bk. Redlich, Attanasio, Goldstein, **Understanding Constitutional Law**, s. 538-542.

¹³ Redlich, Attanasio, Goldstein, **Understanding Constitutional Law**, s. 194.

¹⁴ Redlich, Attanasio, Goldstein, **Understanding Constitutional Law**, s. 281. Bilgi toplumunda medya ve demokrasi ilişkisi için bk. ibid, 405-411.

¹⁵ Redlich, Attanasio, Goldstein, **Understanding Constitutional Law**, s. 6.

¹⁶ Bilgi Edinme Hakkı Kanunu, No. 4982, 9 Ekim 2003, RG. 24 Ekim 2003/25269. "Devlet sırrı" için bk. BEHK, madde 16. ekonomik çıkarlara ilişkin belgeler; ibid, madde 17; istihbarata ilişkin belge; ibid, s. 18. "Ticari sır" kavramı için bkz. ibid, madde 23.

¹⁷ <http://www.osce.org/> (3.12.2014).

denetimi (siyasî denetim), basın denetimi, kamuoyu denetimi ve uluslararası denetim yolu ile idarenin denetlenmesi yeterli olabilir mi? Muhtemelen devlet gücünün bu yöntemlerle denetlenmesi yeterli görülmemiş olacak ki, Türkiye’de Türkiye İnsan Hakları Kurumu ve Kamu Denetçiliği Kurumu kurulmuş, Anayasa Mahkemesine bireysel başvuru usulü kabul edilmiştir.

(g) Yedinci tür denetim, anayasa yargısı ile denetimdir.- Avrupa’da özellikle İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra insan haklarının korunması çabalarında *en büyük tehdidin* yürütme organından geldiği düşüncesinden hareketle *yürütmenin* gücünün sınırlandırılması yoluna gidilmişti. Daha sonra yasama organlarının da kimi zaman insan hakları üzerinde *tehdit unsuru* olabileceğinin görülmesi üzerine yasama işlemlerinin yargı denetimine tabi tutulması öngörülerek *anayasa yargısı* (soyut norm denetimi ve somut norm denetimi) ihdas edilmiş ve temel hak ve özgürlüklerin korunması geniş ölçüde yargıya bırakılmıştı. Ama tarihsel süreç, bu iki yönetime rağmen *yargı* organlarının da hak ihlalleri yapabileceğini göstermiştir.

Amerika Birleşik Devletleri’nde anayasa yargısı süreci erken başlamış, Yüksek Mahkeme 1803 yılında verdiği *Marbury v. Madison* kararıyla anayasaya saygı ilkesini, yasaların anayasaya aykırılığı kavramlarını kabul etmiştir.¹⁸

(h) Sekizinci tür denetim kamu denetçiliğinin ve benzeri kurumların denetimidir.- Günümüzde insan hakları konusu, *uzmanlık alanı* haline gelmiş, hakların korunması ve geliştirilmesinde *bilgilendirme, bilinçlendirme ve eğitim* faaliyetlerinin önemi anlaşılmıştır. İnsan haklarına yönelik tehditlerin genişliği, değişik koruma yollarının aranmasını yoğunlaştırmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında, yasama, yürütme ve yargı organlarının dışında, görevi münhasıran insan haklarını korumak olan uzman kamu kuruluşlarının oluşturulması yaygınlık kazanmıştır. *Avrupa Konseyi* tarafından 1982 de İtalya-Sienne’de yapılan bir toplantıda tüm üyelerin kamu denetçiliğini araştırmaları konusunda tavsiyede bulunulmuştur. Avrupa Birliğine ombudsmanlık kurumunun kurulması Maastrich Anlaşması’nın 138/E maddesiyle kararlaştırılmış, ilk Avrupa Birliği Ombudsmanı 1994 yılında atanmıştır. 2004 tarihli “*Avrupa İçin Bir Anayasa Oluşturan Antlaşma*”nın “Temel Haklar ve Birlik Vatandaşlığı” bölümüne Avrupa Ombudsmanına yapılabilecek başvurunun yöntemi açıkça yazılmıştır. Avrupa Ombudsmanı Avrupa Parlamentosu tarafından atanmaktadır.¹⁹ Tüm dünyada yaygınlaşan bu kurum

¹⁸ wikipedia.org/wiki/Marbury_v._Madison.

¹⁹ www.ombudsman.europa.

Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) de oldukça yaygın olup, yerel, bölgesel ve federal düzeydeki ABD ombudsmanlarını bir araya getiren ABD Ombudsmanlar Birliği (The United States Ombudsman Association), 1977 senesinde kurulmuştur. Yasama ve yürütme tarafından seçilen ABD ombudsmanlık sistemine göre ombudsmanlık bir kanun ile kurulur, tüm soruşturma yetkileriyle donatılır ve her tür dosyaya girme hakkı vardır.²⁰

Uluslararası Yapı.- Ulusal kurum ve kamu denetçiliği kavramının yaygın hale gelişi, İkinci Dünya Savaşı sonrasına ve *Birleşmiş Milletler* teşkilatının kuruluş çalışmalarına kadar gitmektedir. Bununla birlikte, bu kurumlar 1970'ler ve özellikle de soğuk savaşın sona erdiği 1990'lardan sonra daha da yaygınlaşmaya başlamıştır. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, 20 Aralık 1993 tarihinde kabul ettiği 48/134 sayılı Kararın ekinde, "*Paris Prensipleri*" olarak da bilinen ilkelere yayımlanmıştır.²¹ Ulusal insan hakları kurumlarına ilişkin temel standartları ve genel çerçeveyi belirleyen *Paris Prensiplerine* göre, *insan hakları kurumları mümkünse anayasada düzenlenmeli; imkân yoksa kanun değerinde bir resmi işlemle kurulmalı ve mümkün olduğunca geniş yetki ve görevlerle donatılmalıdır.* Bu kurumlar özellikle insan hakları alanında incelemeler, araştırmalar yapma, raporlar hazırlama, görüş bildirme, tavsiye ve önerilerde bulunma, bilgilendirme, bilinçlendirme ve eğitim faaliyetlerini gerçekleştirme konularında görevlendirilmelidir. Bunlara ek olarak bu kurumlara insan hakları *ihlali iddialarına ilişkin başvuruları* alma, inceleme görev ve yetkisi de verilebilir. Bu kurumlarda, insan haklarının korunması ve geliştirilmesi alanında faaliyet gösteren *sosyal ve sivil toplum güçlerinin çoğulcu temsiline* imkân tanınmalıdır. Bu kurumlar, görevlerini bağımsız bir şekilde yerine getirebilmeleri için yeterli malî kaynaklara ve personele sahip kılınmalıdır.

Türkiye İnsan Hakları Kurumunun bu niteliklere sahip olup olmadığı sivil toplum kuruluşları tarafından tartışılmaktadır. İnsan hakları kurumlarına ilişkin Birleşmiş Milletler kararı, *tavsiye* niteliği taşımakta ve bağlayıcılığı bulunmamaktadır. Bununla birlikte birçok uluslararası sözleşme başta olmak üzere çeşitli uluslararası belgelerde giderek artan bir sıklıkla bu ilkelere atıfta bulunmaktadır. *İşkenceye karşı Birleşmiş Milletler Sözleşmesinin İhtiyari Protokolü (OPCAT)*²² ve Avrupa Birliği'nin 2000/43/EC sayılı *İrk Eşitliği Direktifi*²³, bu

²⁰ www.usombudsman.org; YAZICI, *Seçincilikten Toplum Sözleşmesine*, s. 138 vd.

²¹ ohchr.org.parisprinciples.htm, 2012.

²² ohchr.org.opcat, 2012.

²³ eur-lex.europa.eu, 2012.

belgelere verilecek örnekler arasındadır. *Paris Prensipleri*, insan hakları ulusal kurumlarına ilişkin genel ilkeleri belirlemekle birlikte bu konuda ülkelere belirli bir model önermemekte, bu prensipler doğrultusunda ulusal düzeyde kendi ihtiyaçlarına en uygun çerçeveyi seçmenin her devletin kendi hakkı olduğunu tanımaktadır. Türkiye’de görünümde yaygın bir insan hakları kurumsallaşmasının varlığına rağmen Paris Prensiplerine²⁴ uygun bir yapılanma olabildiği, *Avrupa Birliği (AB) ilerleme raporları* başta olmak üzere uluslararası düzeyde eleştiri konusu yapılmıştır.

İnsan haklarının *hangi yöntem ve mekanizmalarla* korunabileceği de insan haklarının içeriği kadar önem taşımaktadır. İnsan hakları alanında ulaşılan evrensel standartların, risklere karşı korunmak amacıyla yeni istikrarlı kurumlar kurmaya yönelik çabalar yoğunluk kazanmıştır. Avrupa Birliği’ne girebilmenin temel koşullarını ifade eden *Kopenhag siyasi kriterlerinde*, “insan haklarını güvence altına alan *istikrarlı kurumların varlığı*” sürekli vurgulanmıştır. Türkiye’de yargı yoluyla denetim, idari denetim, parlamento denetimi (siyasi denetim), basının denetimi, kamuoyu denetimi ve uluslararası denetim yolu ile idarenin denetlenmesi yeterli görülmeince, yeni birimler kurulmuştur.

Fransa ve İskandinav ülkelerinde ombudsmanın mahkemeye başvuru hakkı vardır. İngiltere’de ve İskandinav ülkelerinde ombudsmana devlet sırrı dâhil bilgi toplama hakkı verilmiştir. Ombudsmanı yargıdan ayıran bir özellik de ombudsmanın yerindelik denetimi yapabilme yetkisidir.²⁵

Fiili durum.- Aslında dünyada insan haklarına saygılı uygulamaların düzenli olarak yürüdüğünü söylemek çok zordur. Dünyada insan hakları ihlalleri devam etmekte, BM İnsan Hakları Komiserliği ve diğer birimler çaresiz kalmaktadır. İnsan haklarında en önemli konulardan biri, “çifte standart” sorunudur. BM Güvenlik Konseyi’nin aldığı kararların veto edilmesi ile bu çifte standartlar açıkça görülmektedir.

Türkiye’de fiili ve hukukî durum.- Türkiye’de insan haklarının korunması ve geliştirilmesi konusunda sürekliliği sağlamak ve gerekli önlemleri almak üzere 5 Ekim 2000’de çıkartılan bir Kanun Hükmünde Kararname ile Başbakanlık *İnsan Hakları Başkanlığı* kurulmuş, bu kararnamenin iptal edilmesi üzerine

²⁴ <http://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/ParisPrinciples20yearsguidingtheworkofNHRI.aspx>

²⁵ Bu paragraf için bkz. Yılmaz, Reha, **Mukayeseli Hukuk Açısından Ombudsmanlık Kurumunun Temelleri ve Azerbaycan Varyantı**, s. 77.

21 Nisan 2001 tarih ve 24380 sayılı Resmi Gazete’de yayınlanan 4643 sayılı yasa ile Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı yeniden ihdas edilmiştir. İnsan Hakları Başkanlığı daha sonra Paris Prensiplerine uygun olarak 2012 yılında Türkiye İnsan Hakları Kurumu’na dönüşmüştür.²⁶ Kurum, ikisi Cumhurbaşkanı, biri Yüksek Öğretim Kurumu (YÖK), biri Türkiye Barolar Birliği (TBB), 7 si Bakanlar Kurulu tarafından atanan on bir kişiden oluşan *insan hakları kurulu* tarafından yönetilir. Türkiye İnsan Hakları Kurumu kamu tüzel kişiliğini haiz, idarî ve malî özerkliğe sahiptir (md. 3, 1); bağımsızdır (md. 3, 3); ülkedeki insan hakları uygulamalarını izler, ilgili kuruluşlarla ortak faaliyetler yapar, genel ve özel rapor hazırlar (md. 7); tüm kamu kurum ve kuruluşlarından ilgili bilgi ve belgeleri istemeye, araştırmaya, örnek almaya, bilgi almaya, heyet oluşturarak inceleme yapmaya yetkilidir (md. 13). Günümüzde insan hakları kavramı, yerel ve evrensel düzeyde gündemdeki yerini korumaktadır. İkinci dünya savaşı sonrasında demokratik ülkelerde zihniyet değişimi olmuş, tarafsız, bağımsız, *uzman kurumlara* ihtiyaç hâsıl olmuştur. Sivil toplum örgütlerinin kimi zaman yanlı ve güdümlü olabilecek eğilimleri, kamusal sorumluluğu bulunan ve bir anlamda “*kamu vicdanının*” ve “*hakkın*” savunucusu olan, tarafsız, bağımsız, *uzman kurumların* ve bunların faaliyetlerinin önemini giderek attırmasıdır.

Günümüzdeki bu yapıdan sonra tarihsel geçmişimize bakabiliriz.

2. SELÇUKLU VE OSMANLI’DA OMBUDSMANLIK

Büyük Selçuklu hükümdarları haftada iki gün halkın şikâyetlerini dinlerdi. Anadolu Selçuklularında Sultan, yılda bir defa mahkemeye gider, kadı karşısında ayakta durur ve davacı varsa yargılama yapılır, kadı tarafından hüküm verilir ve bu hüküm yerine getirilirdi. O durumda hükümdarlık haşmet ve merasimi bir tarafa bırakılırdı.

Osmanlı sultanlarından Orhan ve II. Murat, sabahları Saray kapısı önünde yüksek bir yere çıkarak doğrudan halkın yakınmalarını dinlerlerdi. Osmanlı’da kadı tayin edilmesinin sebebi ülkede zulmü önlemektir. Kadılar, Saray’la doğrudan yazışır; Divan-ı Hümayuna “arz”lar, “arz-ı telhis”ler ve “mektup”lar gönderirlerdi. Kadılar kimi zaman Divan-ı Hümayuna gönderdikleri kararlarında

²⁶ Türkiye İnsan Hakları Kurumu için bk. **Resmi Gazete**, 30.06.2012, Sayı, 28339, Kabul Tarihi, 21. 6. 2012, Kanun No. 6332. Ulusal kurum tanımının belirsizliği ve Paris Prensiplerinin geniş yorumlanması tartışmalara neden olmaktadır; bk. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İnsan Hakları Merkezi, **İnsan Hakları Ulusal Kurumları: Dünya ve Türkiye**, Uluslararası Konferans, 5-6 Aralık 2005, Ankara, 2005.

sancak beyi veya subaşının kendilerine müdahalesinden bahsederek bunun önlenmesini istemişlerdi. Kadıların korkup da yargılamaktan çekindikleri kişilerin yargılanması Osmanlı öncesinde Mezalim Mahkemesinde yapılırdı. Osmanlı'da Mezalim Mahkemesi ayrıca kurulmamış, Divan-ı Hümayun bu görevi de görmüştür. Padişah divanı da denilen Divan-ı Hümayun, Osmanlı devlet yönetiminde XV inci yüzyıl ortasından XVII ncı yüzyılın ilk yarısına kadar en önemli mahkeme, savaşa ve barışa karar veren merci, Bakanlar Kurulu, Parlamento, padişahın özel meclisi ve nihayet en yetkili karar organıydı.

Uzlaştırma Grubu ve Uzlaştırma Meclisi.- Kadı Sicillerindeki kayıtlardan, mahkemeye intikal eden bazı davaların, taraflara kadı tarafından yapılan davet üzerine ve bir heyetin de aracılık yapmasıyla, tarafların uzlaşmasıyla sonuçlandırıldığı anlaşılmaktadır. Kadı sicillerinde “Sulh (uzlaşma) hayırlıdır” ve “Sulh (uzlaşma), hükümlerin en efendisidir” ilkeleri genellikle zikredilmiştir. Yargıç, aralarındaki sorunu gidermek üzere tarafları anlaşmaya davet eder böylece yargılama durdurulur ve uzlaşma süreci başlamış olur. Davanın gereksiz yere sürüncemede kalmaması için kadı ikiden fazla uzlaşma teklifinde bulunmaz; taraflar uzlaşmaya yanaşmazlarsa yargılama sonuçlandırılır. **Uzlaştırma Grubu** en az üç kişiden oluşmaktadır. Her ne kadar heyette yer alan şahıs isimleri kesin olarak bilinmese de, şuhûdü'l-hâl'de olduğu gibi, muhtemelen onlar da toplumda sevilip-sayılan, fikir ve kararlarına güvenilen kimseler arasından belirlenirdi. Bu sayede çözümsüz pek çok dava anlaşmayla sona ermiş, örneğin miras kavgaları çözümlenmiş, ceza davaları nedeniyle birbirleriyle düşman haline gelen kişiler barışmışlardır. Mahkemeye hasım olarak gelen taraflar, uzlaşma sayesinde buradan dost olarak ayrılmışlar ve dava sonunda uzlaşan taraflar olarak mahkemeyi terk etmişlerdir.

Hisbe.- Dava açmayı gerektirmeyen, ama toplumda “iyiliği emretmek, kötülükten yasaklamak görevi” bulunan teşkilata hisbe teşkilatı, yetkilisine de “hisbe valisi” bu işle ilgili memura da **muhtesip** denir. İyiliği yaymakla birlikte, ölçü-tartıyla da ilgilenen bu teşkilat, «hasbi» kelimesinden alınmıştır. Hisbe ile yargının benzerliği şu konularda görülmektedir: Muhtesip, ölçü-tartı, satılan mal ve ücret anlaşmazlıkları, ödeme gücü olduğu halde borcun geciktirilmesi davalarında yargı yetkisine sahiptir; ama ispat ve yemine ihtiyaç duyulan davalara bakamaz. Kadı, açılan bir dava olmadıkça, davaya bakamaz ama muhtesip, açılan bir dava olmasa da, iyiliği emretmek, kötülüğü yasaklamakla yükümlüdür. Muhtesip, kötülüğü, meşru her tür araçla kaldırabilir ama kadı, ancak sabır ve sükûnetle davayı halleder. Hisbe, bize özgü

bir kurumdur, Bizans'tan alınma ya da Roma'dan alındığı doğru olmadığı gibi, kadı karşısında alternatif olarak dinden kaçış da değildir. Muhtesibin üç görevi vardır; insanların haklarını korumak, kamunun haklarını korumak ve diğer hakları korumaktır. Hz. Ömer, hisbe teşkilatını düzenlemiş ve bunu yargı otoritesinden ayrı tutmuştur. Çünkü **bazı haklar vardır ki, hukuk düzeni, bunların korunmasını istemektedir; ne var ki, ihmal edildiğinde sorunu kadıya götürecek belirli bir kişi olmamakta veya zarar görececek kimse kendi hakkını korumaktan aciz bulunmakta** böylece kamu takibini gerektirmektedir. Muhtesip, bir savcının bazı görevlerini yapardı. O, süratle sonuçlandırılması gereken davalarla ilgilenir ve kimi zaman yasal güçleri kullanarak sorunları çözerdi. Muhtesip, yargıdaki gecikmeleri ve diğer adli yakınmaları dinleyerek, adaleti gerçekleştirmeye çalışırdı. Hisbe memuru, İbrahim b. Betha, Bağdat'ta, zamanın kadı'l-kudatı (Adalet Bakanı gibi) Ebu Amr b. Hammad'ın, davaların da görüldüğü konağına uğrar. Davası olan halkın epeydir beklediğini görünce, kapıcısını çağırır ve *“Baş kadıya söyle, dava sahipleri Güneş'in altında, kapısın önünde beklemektedirler. Ya makamına otursun, ya da özrünü bildirsin de bekleyen halk da dönüp gitsin”* der. Muhtesibin yargıyı denetlemesi, yargı ile denetleme mekanizmalarının dışında tamamen özgün bulunmaktadır. Bu denetlemenin yargısal değil de idarî olduğu görülmektedir.

Osmanlı'da Hisbe.- Osmanlı'da hisbe kurumu epey değişikliğe uğramış, evvelce kadılık derecesinde olan ve hatta kadı kadar hukukun esaslarına hâkim, önemli bir zat tarafından görülen hisbe görevi, artık Osmanlılarda şehir veya kasabanın ikincil derecede bir hizmeti halini almıştır. Osmanlı'da hisbe, Kadı'nın görevleri arasında bulunduğundan, muhtesip de kadı tarafından atanır. Esasen Osmanlı'da personelin merkezileştiği ve hiyerarşik bir düzen aldığı görülmektedir.²⁷

Osmanlı'dan İsveç'e.- Tarihimizde “Demirbaş Şarl” olarak tanınan **İsveç Kralı 12. Karl, 1709** yılında İsveç-Rus savaşında Poltava'da Padişah **III. Ahmet** döneminde Rusya'ya karşı yenilir ve Osmanlı'ya sığınır. Kral, Edirne civarındaki Demirtaş Paşa Kasrı'nda 5 yıl kadar konuğumuz olur. Bu arada bizden biri olarak benimsenir ve “Demirbaş Defteri”ne kaydedildiği için **Demirbaş Şarl** diye anılır. İşte bu zat, ülkesinde kendisinin yokluğunda baş gösteren yolsuzlukların önlenmesi için kurumlarımızı incelemiş ve kral adına hareket eden kamu görevlilerinin

²⁷ bk. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Muhtesip> (2.7.2015); <http://www.tdvia.org/dia/ayrmetin>. (3.7.2015).

yasalara uygun hareket edip etmediklerini denetlemek için bir kişiyi yüksek vekil (**Hogste Ombudsmannen- Supreme Procurator**) olarak tayin etmiş ve böylece 1713 yılında İsveç'te Ombudsmanlık Kurumu'nu kurmuştur.²⁸ Kral ülkesine giderken kendisine refakat eden Yeniçerilerin kaldığı Askar Köyü, İsveç'te başkente yakın bir mesafededir.

Kamu denetçiliği, Osmanlı'daki yargı kurumundan²⁹ esinlenerek İsveçliler tarafından kurulmuş ve oradan da tüm dünyaya yayılmış olan bir sistemdir. Aslında kamunun denetimi ile ilgili araçların kaynağını tüm medeniyetlerde de bulabiliriz. Ama yurt içindeki ve yurt dışındaki çoğu çalışmada, ombudsmanlığın haklı olarak, İslam-Osmanlı medeniyetine dayandırıldığı görülmektedir. Osmanlı'da kamu denetçiliğinin temelleri, değişik kavramlara dayandırılabilir; bunlar, hisbe/ihtisab kurumu/ihtisab ağası, şurta kavramı, çarşı-pazar görevlisi, divan, divan-ı mezalim, kadı'l-kudatlık, kazaskerlik, kadılık, meşveret/şura ilkesi ile *Uzlaştırma Heyeti ve Sulh Meclisi kavramları olabilir*. Bu kurumun bir Osmanlı Kurumu olduğunu, İsveçliler de diğer ülke temsilcileri de uluslararası toplantılarda sürekli dile getirmektedirler.

İslâm medeniyetini en yüksek noktaya çıkaran Osmanlı Devleti, emperyalist veya kolonyalist olmayan, **Milletler Topluluğu (Ottoman Common Wealth of Nations)** biçiminde bir devlettir. Bizans İmparatorluğu'nun "Ortodoks, Hristiyan Kilisesi ve Helenizm" inancına dayalı olarak devam ettirdiği, **Pax Bizantina**'ya (Bizans Barışı) mukabil, Osmanlı Devleti, **Pax Ottomanica**'yı asırlarca sürdürmüştü.³⁰ Birden çok devleti ayakta tutan devletlere tarihte imparatorluk denilmektedir. Osmanlı Devleti, Batı devletlerinde görülen "Mercantilism", "liberalism", "imperialism (emperyalizm)" ve "decolonization" aşamalarını yaşamamış ve bunları uygulamamıştır. Osmanlılar, egemenliği altındaki eyaletlere merkeze bağlı kalmak koşulu ile yedi çeşit özerklik tanımışlardır; **(i)** İdari özerklik ile her eyaletin yönetimde özgür olduklarını belirtmiştir. **(ii)** Kabile özerkliği tanıyarak her eyaletin kendi kabile farklarını ve kültürünü koruyabileceğini kabul etmiştir. **(iii)** Dinî özerklik ile her eyaletin kamu düzenine aykırı olmadıkça din ve

²⁸ <http://www.swedenabroad.com/tr-TR/Embassies/Ankara/Guncel-iler/Haberler/svec-Ombudsman--Bir-Osmanl-fikrinin-300-yl-kutlamas-sys/> (2.7.2015); <http://www.hurriyetdailynews.com/swedish-embassy-honors-ottoman-idea-of-ombudsman-on-300th-anniversary.> (2.7.2015).

²⁹ Hisbe/ihtisab kurumları dâhil.

³⁰ Bedri Gürsoy, "Osmanlı İmparatorluğu mu, Osmanlı Devleti mi?", **AKTAN'a Armağan**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara, 1982, s. 25.

inancını uygulayabileceğine karar vermiştir. (iv) Hukukî özerklik tanıyarak kamu düzenine aykırı olmadıkça kendi hukukunu uygulayabileceğini kabul etmiştir. (v) Ekonomik ve ticarî özerklik ile devlete zararı olmadıkça ekonomik özerklik tanımıştır. (vi) Dil özerkliği ve kültürel özerklik tanıyarak eyaletlerin dil ve kültürlerini geliştirebileceklerini kabul etmiştir. Osmanlılar, din, dil, ırk ve renk ayırımı yapmayan ve “*evrensel devlet*” olmak isteyen bir devlet görünümündedir.³¹ Halkını ezmeyen, onun doğal haklarını garantilemek için çalışan, azınlıklara, kendi dini yöneticisini (Ör. Fener Patriğini) seçme özgürlüğünü veren Osmanlı Devleti’nin millet anlayışı çağdaş verilere uygundur.³² Osmanlı, kendisi dışındakilere ılımlı bir yaklaşım sergilemiş, Müslüman olan ve olmayanların **dilini, dinini ve kültürünü yasaklamamış**, hepsini özgürlük içerisinde bırakmış, kültür ve uygarlıkları ile bugünlere kadar gelmelerini sağlamıştır. Osmanlı, birlikte yaşadığı milletlerin (Yunanistan, Bulgaristan, Romanya, Macaristan, Tüm Arap Dünyası vs.) değişmeden bugüne kadar gelmelerini sağlayan önemli bir köprü görevini görmüştür. Bu, Osmanlı’nın tarih boyunca hiçbir hata yapmadığı anlamına gelmez. Elbette kişiler de devletler de hata yapabilir; Osmanlı da yapmış olabilir. Biz, tarihin sadece iyi taraflarını alırsız yoksa dünü bugüne taşıyamayız.

Osmanlı yönetimi, genel prensipler ve kamu yararı ile sınırlıdır. Sultan suçlu duruma düşerse azledilir. Suçlu sultana karşı halkın direnme hakkı vardır. Fiilen (hukuken değil) sultanın/hükümdarın, otokrasiye varan icraatları olabilmıştır; ama bu otokrasi, batılı anlamda otokrasi ile aynı anlamda değildir.³³

Hükümdarın Sorumluluğu ve Baskı Grupları.- Padişah hukuk ve kamu yararı ile bağlıdır, dokunulmazlığı prensip olarak yoktur, yaptığı her işten sorumludur. Halkla arasındaki ilişki, yetim ile vasi arasındaki ilişki gibidir. Sadece şûra meclisine değil, halka karşı da sorumludur. Ülke işlerinden de kişisel işlerinden de sorumludur. Padişah “L’etat c’est moi” (Ben devlet) veya “Tel est norte bon plaisir” (keyfim böyle) diyemez. Ordu ve ulema da sultan için sınırlayıcıdır.³⁴ Osmanlı’ya özgü, fütüvvet (ahilik) örgütü, Mevlevilik gibi organizeler, kişinin, evi ile işyeri arasındaki zamanını doldurmakla birlikte, otorite üzerinde bazı dönemlerde etkili olabiliyorlardı.

³¹ Salih Tuğ, *İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri*, s. 250, 72-76.

³² bk. İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğunda ‘Millet’ Nizamı”, **Topçuoğluna Armağan**, Ankara, 1995, AÜHFY, ss.85-92.

³³ Otokrasi ile demokrasi konularında ayrıntı için bk. Hans Kelsen, **General Theory of Law and State**, s. 284.

³⁴ bk. Mehmet Doğan, **Tarih ve Toplum**, s. 59.

Hisbe (kamu denetçiliği) kurumu da, özgürlüklerin korunmasında özgün bir görevi üstlenmişti.

Osmanlı uygulamasında ilk Anayasa Fatih Sultan Mehmet tarafından konulmuş, bunu Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman geliştirmiştir.³⁵ Padişahların sorumluluğu ile ilgili olan ve uluslararası hukuk alanındaki beş ciltlik önemli eser kısaltılarak askerlere dağıtılmıştı.³⁶ Osmanlı Devleti, gücünü adalet ve akıldan aldığı zaman büyümüş; kişi haklarına sahip çıktığında özgürlüklerden yana tavır aldığında kendi geleceğini de garanti etmiştir.^{37 38}

3. TÜRKİYE'DE OMBUDSMANLIĞIN KURULUŞU

29.6.2012 tarihli ve 28338 sayılı Resmi Gazete' de yayımlanarak yürürlüğe giren 6328 sayılı Kamu Denetçiliği Kurumu Kanunu ile idarenin her türlü eylem ve işlemleri ile tutum ve davranışlarını; insan haklarına dayalı adalet anlayışı içinde, hukuka ve hakkaniyete uygunluk yönlerinden incelemek, araştırmak ve önerilerde bulunmak üzere TBMM'ye bağlı kamu tüzel kişiliğini haiz özel bütçeli Kamu Denetçiliği Kurumu kurulmuş olup 29.3.2013 tarihi itibarıyla şikâyet başvuruları alınmaya başlanmıştır.³⁹

Kamu denetçisi, yönetimin mağdur ettiği bireylerin yaptıkları şikâyetler üzerine harekete geçen, hızlı ve güvenli bir şekilde geniş bir soruşturma ve araştır-

³⁵ **Fatih Sultan Mehmet'in Umumi Kanunnamesi** (Kanun-i Padişahi)'nin tek nüshası National Bibl. Vienna, A.F.554, vrk. 2/b-7/b'den tıpkı basan ve yayınlayan Akgündüz, **Osmanlı Kanunnameleri**, C.I, s. 347-366 ve Barkan, **Kanunlar**, s. 387-395; **Kanunname-i Sultan Selim Han**, Milli Kütüphane M.F.A.A. no:4898, vrk. 1/B-11/a'dan Akgündüz, ibid C. III, s. 88-126.

³⁶ Bkz. Muhammed b. Hasan eş-Şeybani, **Şerhu Kitabı's-Siyeri'l-Kebir**, tahkik, Selahuddin el-Müncid, C. I-V, Kahire, 1971.

³⁷ Osmanlı Devletinde "*Halife*" sözcüğünden çok, *padişah* kavramı kullanılır. Padişaha sorumlulukları konusunda yapılan öğütler için bk. Kâtip Çelebi: **Mizanül-Hakk Fi İhtiyari'l Ahakk**, Haz. Orhan Şaik Gökyay, İst. 1972, s. 123-128; İdris'i Bitlisi: **Kanun-i Şehinşahi**, Sly. Ktb. Esat Efendi, nu.1882/2, vrk.91/a-135/a: **Osmanlı Kanunnameleri**, C.III, s. 11/84; Seyyid Mehmet Seyfi: **Siyasetname** Tercümesi, Sly. ktb., Esat Efendi, No. 584, vrk.90-113; **Koçi Bey Risalesi**, Sadeleşiren: Zuhuri Danişman, İst.1972.

³⁸ Özbudun'a göre, "Osmanlı İmparatorluğu devlet yönetimi sistemi bakımından, mutlak bir monarşiydi. Padişahın yetkilerini sınırlandıracak hukuk kuralları ve bu kuralları etkili kılabilecek hukuki mekanizmalar yoktu." "üstelik şeriatla kamu hukukuna ilişkin kurallar pek az olduğundan, böyle bir denetlemeye zaten imkân yoktu." ; Özbudun, **Türk Anayasa Hukuku**, s. 25. Biz bu görüşte değiliz.

³⁹ http://www.ombudsman.gov.tr/custom_page-346-hakimizda.html (3.3.2015).

ma yetkisi ile donatılmış olan kişidir. O, yapılan haksızlıkları ortaya koymak, takdir yetkisinin kötüye kullanılmasını engellemek, mevzuata saygılı olmayı ve uygun hareket etmeyi temin etmek, hakkaniyet önlemlerini salık vermek ve nihayet kamu hizmetlerinin daha iyi görülmesi için gerekli reformların yapılması önerilerinde bulunmak amaçlarını güden seçilmiş bir kamu görevlisidir. Kamu denetçiliğinin bir takım ölçütleri olmakla birlikte, evrensel bir tanımının olmadığı söylenebilir, tanımı ve işlevi ülkeden ülkeye değişebilir.⁴⁰

Türkiye ve İnsan Hakları.- Büyük bir hız ve kararlılıkla gelişmiş ülkeler arasına girme aşamasında bulunan Türkiye, ulusal kurumu, kamu denetçiliğini ve bireysel başvuruyu kabul ederek reform yapmış, insanlığın ortak değeri olan insan hakları alanında, bir dönüşümü gerçekleştirmiş ve önemli adımlar atmıştır. Fakat tüm insanlığın ortak birikimiyle oluşan evrensel değerlerin, bireylerin yaşamına yansıtılabilmesinin amaçlandığı bu yapının başarısı için *zihinsel dönüşüm* de gerekmektedir. Ülkemizde insan hakları alanında gerçekleştirilen reformlar, *kurumsallaşma ve zihinsel dönüşüm* üzerinden gelişecektir. Türkiye’de ombudsmana benzer bazı kurumlar da vardır. Bunlar; Devlet Denetleme Kurulu, Etik Kurul, İnsan Hakları İnceleme Komisyonları ve Türkiye İnsan Hakları Kurumları gibidir. Türkiye’de insan hakları ihlallerinde Kamu Denetçiliği Kurumuna⁴¹ ve Türkiye İnsan Hakları Kurumuna⁴² başvurulabileceği gibi, konusuna göre Özürlüler İdaresi Başkanlığına, Adalet Bakanlığı İnsan Hakları Daire Başkanlığına, İçişleri Bakanlığına, Dışişleri Bakanlığına veya diğer ilgili birimlere başvurulabilir.

Bu birimlerin görev ve yetkileri ile Anayasa Mahkemesine bireysel başvurunun mahiyeti tamamen farklıdır. *Bireysel başvuru, yaptırımının olması ve bunun AİHS çerçevesinde tüm yargıyı da (Yargıtay ve Danıştay dâhil, Yüksek Seçim Kurulu hariç) kapsamış olması, çok ayrıcalıklı bir kanun yolu olmakla diğerlerinden ayrılır.* Bireysel başvuru, bireyin Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi öncesinde tüm yargı yollarını tükettikten sonra başvurduğu etkin bir hukuk yoludur.

Kamu denetçiliği, idari başvuru yolları tüketildikten sonra başvuru olan bir yol ise de, *telafisi güç veya imkânsız zararların doğması ihtimali* varsa, idarî baş-

⁴⁰ Ayrıntı için bk. Fendoğlu, **Kamu Denetçiliği (Ombudsmanlık)**, Yetkin Yayınevi, Ankara, 2011.

⁴¹ Kamu Denetçiliği Kanunu için bk. **Resmi Gazete**, 29 Haziran 2012, 28338, Kanun no. 6328, kabul tarihi, 14.6.2012.

⁴² Türkiye İnsan Hakları Kurumu için bk. **Resmi Gazete**, 30. 06. 2012, Sayı, 28339, Kanun no.6332, kabul tarihi, 21. 6. 2012.

vuru yolları tüketilmese dahi başvurular kabul edilebilir. Türkiye İnsan Hakları Kurumu (TİHK) ve Kamu Denetçiliğinin bireysel başvurudan farklı bir yaptırım gücü vardır; tarafları barıştırmak, basına bilgi vermek, kurumuna yazı yazarak durumu anlatmak ve ihlali amirlerine bildirmek gibi.

İnsan hakları alanındaki hedeflerin gerçekleştirilmesi amacıyla, son yıllarda Anayasa ve yasalarda önemli değişiklikler yapılmıştır. Bu çerçevede gerçekleştirilen 2001, 2004 ve 2010 tarihli Anayasa değişiklikleri başta olmak üzere insan haklarını doğrudan ilgilendiren birçok alandaki kapsamlı düzenlemeler, demokrasiyi ve hukukun üstünlüğünü güçlendirmek istemiştir. Bununla insan hak ve özgürlüklerine saygının sağlanması yönünde reformlar yapılarak oldukça önemli adımlar atılmıştır. Düşünce ve ifade özgürlüğü, örgütlenme özgürlüğü, işkence ve kötü muamelenin önlenmesi, ölüm cezasının kaldırılması, kişi özgürlüğü ve güvenliği, basın özgürlüğü, kadın-erkek hukuki eşitliği, pozitif ayrımcılık, yargının işleyişi, temel haklara ilişkin uluslararası sözleşmelerin statüsü ve daha birçok konuda yapılan değişiklikler ile insan hak ve özgürlüklerinin kapsamı genişletilmeye çalışılmıştır.⁴³

Türkiye ve Evrensel İnsan Hakları.- Yapılan bu tür çalışmalar dünya barışına katkı sağlayabilir. Esasen insan haklarının evrenselliği ilkesi zorunlu olarak *evrensel kamu düzeninin* varlığını da içerir. Türkiye 2012 yılında kabul ettiği Türkiye İnsan Hakları Kurumu ve Kamu Denetçiliği Kurumu Kanunları ile Avrupa ve *dünya kamu düzeninin* sağlanmasına yardımcı olabilir. Benimsenen Türkiye İnsan Hakları Kurumu, Kamu Denetçiliği ve Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru usulü, evrensel kamu düzeninin gerçekleşmesi yolunda Avrupa Konseyi ve AİHS'nin amaçları ile benzer hedefler içerisindedir. İnsan hakları açısından Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, Avrupa kamu düzeninin *anayasal belgesidir*.⁴⁴ AİHS'inde bulunan insan hakları demeti dışındaki bir başka nedenle Türk Anayasa Mahkemesine bireysel başvuruda bulunulamaz. Bireysel başvuru konusunda Türkiye'nin dünyadan farkı, "AİHS'deki haklar kriteri"dir.

B.RUSYA'DA OMBUDSMANLIK

Rusya Federasyonu'nda Ombudsmanlık.- Rusya Federasyonu, ombudsmanlık kurumunu 1993 Anayasası ile düzenlemiş ve 1997 yılında, "İnsan Hakları Komiserliği" adı altında kurmuştur. Daha önce Rusya'da 300 yıllık

⁴³ Anayasada yer alan bir hak "temel" kavramı ile ifade edilir; bk. Gözler, **Giriş**, 2014, s. 137 vd.

⁴⁴ Işıl Karakaş, **Uluslararası İnsan Hakları Konferansı**, Ankara, 2009, s. 39.

mazisi olan ve halen de yaşayan **Prokuratura** isimli benzeri bir kurum vardır. Ombudsmanlar, Rusya Federal Meclisi olan Duma'da yapılan gizli seçimle, salt çoğunlukla ve 5 yıl için seçilir. Seçilen kişi Duma'da yemin eder. İnsan Hakları Komiseri, gerektiğinde Duma tarafından görevinden alınabilir. Rusya ve Doğu Bloku ülkelerinde ombudsmanlar daha çok insan hakları ihlalleri ile ilgilenmekte ve geçmişteki yozlaşmadan kurtulmak için iyi yönetime geçişi hedeflemektedirler. Rusya Federasyonu, İnsan Hakları Komiserliği Kanunu ile 1997'de ombudsmanlığı sistemine dâhil etmiştir.⁴⁵ **Prokuratura**, genel gözetim ve savcılık grevi yapmakta olup, Çin Halk Cumhuriyetinde ve bazı Doğu Bloku ülkelerinde de görülen bir kurumdur. Tüm idarî işlere karşı hapisaneler üzerinde ve yasa dışı tutuklanmalara karşı gözetim yetkisi vardır; yasaları çıkmadan önce denetler. Bu haliyle ombudsmandan daha yetkili olup icra yetkisi bulunan, bir yönüyle Anayasa Mahkemesi'nin ön-yasayıcı rolünü oynamakta, diğer yandan hâkim ve savcının rolüne sahip, istisnai yetkili bir kişi gibi durmaktadır. Şikâyetin yazılı ve usulüne uygun biçiminde yapılması gerekir. Komiserin yetkisi tüm idare ve yerel yönetimler üzerindedir. Ombudsman bağımsız ve tarafsızdır. Komiser, Duma (Parlamento) ile ilgili başvuruları inceleyemez. Zamanaşımı, ihlalin vukuu veya öğrenilmesinden itibaren 1 yıldır.

Rusya gibi Arnavutluk, Moldova ve Ukrayna'da da ombudsman, anayasa-ya veya kanun ihlalleri karşısında Anayasa Mahkemesine başvuru yapabilir.⁴⁶ Rusya'da yerel ve merkezî şeklinde ikiye ayrılan ombudsmanlık, yılda 60 bin şikâyet almakta ve bunun 30 binini karara bağlamaktadır.⁴⁷

C. OMBUDSMANLIK YERİNE KULLANILAN KAVRAMLAR

Dünyada 100'den fazla ülkede uygulanan Kamu Denetçiliği Kurumu, farklı isimlerle görülebilmektedir. Şöyle ki; "Ombudsman" kavramını kullanan ülkeler, **Norveç, İsveç, Danimarka, Portekiz ve Mısır**; "Halkın savunucusu" yani "defensor del pueblo" kavramını kullanan ülkeler, **Gürcistan ve İspanya'dır**. "Halkın avukatı" "Volksanwalt" kavramını kullanan ülkeler, **Arnavutluk, Avusturya,**

⁴⁵ bk. **Complaints Against the Police-Their Handling by the National Human Rights Structures**, Arranged by Council of Europe Commissioner for Human Rights, St. Petersburg, Russia, 20-21 May 2008.

⁴⁶ KEİPA Genel Kurulu Yirmi Beşinci Oturumu Hukuki ve Siyasi İşler Komisyonu Raporu, **KEİ Üye Ülkelerinde Ombudsmanlık Müessesesi**, Raportör, Mubariz Gurbanlı, Komisyon Üyesi, Azerbaycan, <https://www.tbmm.gov.tr/ul-kom/keipa/komisyonlar> (2.7.2015).

⁴⁷ www.ombudsman.gov.tr/content (2.7.2015).

Hırvatistan ve Romanya'dır. “Cumhuriyet Arabulucusu “*médiateur de la ré publique*” kavramını kullanan ülke, **Fransa'dır.**⁴⁸ “Yönetim İçin Parlamento Komiseri” “Parliamentary Commissioner for Administration” kavramını kullanan ülke, İngiltere'dir. “Yurttaş Koruyucusu” kavramını kullanan ülke, **Kanada;**⁴⁹ “Sivil Haklar Savunucusu” kavramını kullanan ülkeler, İtalya ve Polonya'dır. “Vali el Mezalim” (Mazlumların Valisi), kavramını kullanan ülkeler, **Fas ve Suudi Arabistan;**⁵⁰ “Muhtesip” kavramını kullanan ülke, **Pakistan;**⁵¹ “Kamu Denetçiliği” kavramını kullanan ülke, **Türkiye'dir.**⁵² “Nationale Ombudsman” kavramını kullanan ülke **Hollanda;**⁵³ “Adalet Temsilcisi” “Provedor de Justica” kavramını kullanan ülke **Portekiz;** “Akikatçı=Hakikatçı” kavramını kullanan ülke **Kırgızistan,**⁵⁴ “İnsan Hakları Komiseri” kavramını kullanan ülkeler **Azerbaycan ve Çek Cumhuriyeti'dir.** “İnsan Hakları Ofisi” kavramını kullanan ülke **Latviya;** “**Oliy Majlisinin İnsan huquqlari bo'yicha vakili**” kavramını kullanan ülke, **Özbekistan'dır.**⁵⁵ Bu kavramlar çoğaltılabilir. Yukarıda örnek verilen 22 adet ülke, ombudsmanlık yerine, görüldüğü gibi 16 farklı kavramı kullanmaktadırlar. Aslında ombudsmanlık kavramı dışındaki bazı kavramlar da konumuzla bağlantılı sayılabilir. Örneğin bürokrasi, kamu hizmeti, kamu yararı, kontrol, teftiş ve denetim gibi kavramların, ombudsmanlık ile münasebeti bulunmaktadır.

Türkiye'de ve Dünyada çok iyi bilinen ombudsmanlık, Türk Dünyası'nda geleneksel olarak var olan bir kurumdur.

Aksakallı; Göksakallı, Altınsakallı.- Türk Dünyası'nda ombudsmanlık geleneği aksakallı kavramı olarak vardır. **Aksakallı** (Kırgızca: *Аксакал*, Azerice:

⁴⁸ Fransızlar, “en iyi ombudsmanlık Danıştay'dır” derlerdi ama sonunda ombudsmanlığı kurdular. Bunun bir gerekçesi de, bir şeyin yasaya uygun ama nısfete aykırı olabileceği gerçeğidir.

⁴⁹ Kanada ombudsmanı Barceau kendisini tanımlarken “basit bir vatandaş... Soruşturma açmak ve önerilerde bulunmak yetkisi, yasa ile kurumlaştırılmış basit bir vatandaş” demiştir. (Avşar, s. 66).

⁵⁰ **First Meeting of the Mediterranean Institutions of Divan al Medhalim, Mediators and Ombudsman**, Rabat 8-9-10 November 2007.

⁵¹ Elmira Suleymanova, “**Institute of the Ombudsman in Azerbaijan**”, s. 57.

⁵² Denetim kelimesinin İngilizce karşılığı, *audit* olup geçmişle ilgili olan denetim demektir. *Control* ise ileriye yönelik bir çalışmadır.

⁵³ Hollanda Ulusal Ombudsmanı Oosting kendisini “Mahkemeden daha esnek ve manevra yapabileceği yeri olan hakem” gibi görmüştür. Avşar, s. 66.

⁵⁴ Tursunbek AKUN, İnsan Haklarının Evrenselliği ve İnsan Hakları Konusunda Ombudsman ve Milli Kurumların Rolü, s. 95-98.

⁵⁵ <http://ombudsman.uz/>

Ağsaqqallı, Rusça: *Аксақал*),⁵⁶ veya “Göksakallı” tabiri bir yörenin tanınmış en yaşlı erkeği, iyi niteliklere sahip, insanların zor anlarında yardımlarına koşan kişi olarak tanımlanır. İslam sonrası aksakallı kavramı Hızır ile anılmaya başlanmıştır. Ulu Kayın ağacından inip çocuklara yardım eder ve ad verir. Aksakallı veya göksakallı ihtiyar birden bire belirir ve birden bire kaybolur. Ak veya gökçe giysilidir, ak-boz atlıdır. Çevgen denilen hayvan başlı bir asa taşır. Çevgen aynı zamanda kutlu oyun olan ciritin diğer adıdır. Yaşından beklenmeyecek kadar güçlüdür. Tasvir edilirken “altın sakallı” mecazı da kullanılır. Dede Korkut, Türk tarihinde bilge kişi olarak bilinir.

Eren.- Bazen aksakallı tabiri Eren ile eş anlamlı kullanılır.

Aksaçlı.- Kadınlar için aksaçlı tabiri kullanılır.⁵⁷

Koca.- Aksakallı Koca veya yalnızca **koca** sözcüğü de benzer bir anlamı ifade eder. Türk halk kültüründe **bilge kişi** demektir. İnsanlara yol gösteren, bilgelik ve hikmet sahibi kişilerdir.

Hoca.- Koca kelimesi, Türkçe’nin yapısına uygun olan ses değişimi ile “**hoca**” haline gelmiştir; Nasreddin Hoca gibi.⁵⁸

Karı-Koca.- Karı-Koca tabirindeki her iki kelimedede yaşlılık ve tecrübe içerir. Karımak ve Kocamak fiilleri ihtiyarlamak demektir.⁵⁹

Ozan.- Ozan kelimesiyle aynı kökten gelen ozon’un ise yaşlı/bilge anlamına gelmesi önemli bir ayrıntıdır. Yaşlı, görmüş geçirmiş demektir.

Aksaçlı; göksaçlı; gümüşsaçlı.- Aksakallının kadın olanına Türk halk kültüründe aksaçlı veya **göksaçlı** tabiri kullanılır. Bir bölgenin tanınmış en yaşlı, iyi niteliklere sahip kişilerine denilir ki çoğunlukla bu dünyada kimsesiz ve yalnızdır. Yolda kalmış, evinden uzak, yabancı kahramanlar daima, tesadüfen böyle bir ninenin evine sığınır ve orada konaklarlar, dinlenirler. Bazen de Aksaçlı, otalar (ilaçlar) hazırlayarak yiğidin yaralarını iyileştirir. Tasvir edilirken “gümüş saçlı” mecazı da tercih edilir. Dünyadaki hemen her medeniyette kadınlarda yaşlılık ve onun simgesi olan ak saçlar; erkekler için aksakallı tabiri deneyimi ve bilgeliği simgeler. Türk dünyasında bu kavram halen taptaze ve canlıdır.⁶⁰

⁵⁶ <https://tr.wikipedia.org/wiki/Aksakallı> (1.7.2015).

⁵⁷ <http://tr.wikipedia.org/wiki/Aksakallı> (3.3.2015).

⁵⁸ <http://tr.wikipedia.org/wiki/Aksakallı> (3.3.2015).

⁵⁹ <http://tr.wikipedia.org/wiki/Aksakallı> (3.3.2015).

⁶⁰ <http://tr.wikipedia.org/wiki/Aksaçlı> (3.3.2015).

D.AZERBAYCAN'DA OMBUDSMANLIK

Ombudsmanlık, yargısal denetimin eksik bıraktığı alanı dolduran, hukukilik denetimi ve yerindelik denetimi yapabilen, insanları barıştıran-uzlaştıran pratik bir hak arama yoludur. Azerbaycan Ombudsmanlığı, 5 Mart 2002 tarihinde kurulmuş, ilk ombudsman olarak “Azerbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) haqqında” adı altında Milli Meclis tarafından Elmira Süleymanova seçilmiştir. Ombudsmanın seçilmesinden üç ay sonra, dilekçe kabulüne ve şikâyetlerin araştırılmasına başlanılmıştır.⁶¹ Görevlendirmeyi yapan Parlamento, gerektiğinde onu gerekçeli olarak görevden alabilir. Azeri ombudsmanına “İnsan Hakları Komiseri” denilmektedir.⁶² Geniş yetkilidir, Parlamentoya yıllık raporunu sunar.

Azerbaycan Anayasası girişinde herkese onurlu bir yaşam seviyesi önerilmiş,⁶³ kuvvetler ayrılığı⁶⁴ ve eşitlik ilkesi⁶⁵ ve diğer hak ve özgürlükler kabul edilmiş, üç ayrı madde içerisinde ombudsmanlık düzenlenmiştir. Meclisin yetkilerini anlatan 95 inci maddenin 6 ncı fıkrasında “Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın önerisi ile Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İnsan Hakları Müvekkilinin seçilmesi” de vardır. Cumhurbaşkanı'nın yetkilerinden bahseden 109 uncu maddesinin 14 üncü fıkrası, “Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İnsan Hakları Müvekkilinin seçilmesine ilişkin Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisine öneride bulunur” şeklindedir. Anayasanın, Anayasa Mahkemesi'nden bahseden 130/VII inci maddesinde ise “Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İnsan Hakları Müvekkili; yasama ve yürütme hâkimiyeti organlarının ve belediyelerin kendi hak ve özgürlüklerini ihlal eden normatif düzenlemelerinden, mahkeme kararlarından bu maddenin III. fıkrasının 1-7. bentlerinde belirtilmiş konuların Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi tarafından çözülmesi için ihlal edilmiş insan hak ve özgürlüklerin konusunda kanunla belirlenmiş şekilde Azerbaycan Anayasa Mahkemesine soru yöneltebilir.” denilmektedir.⁶⁶

⁶¹ <http://az.wikipedia.org/wiki/Ombudsman> (3.3.2015).

⁶² Elmira Suleymanova, “Institute of the Ombudsman in Azerbaijan”, **Uluslararası İnsan Hakları Konferansı**, 2009, s. 57-89.

⁶³ Azerbaycan 1995 tarihli Anayasa, <http://www.anayasa.gen.tr/azerbaycan-aleskerli.htm> (3.7.2015). Azerbaycan Anayasası 158 madde ve 12 geçici maddeden ibarettir; bk. <http://www.anayasa.gen.tr/azerbaycan-aleskerli.htm> (3.7.2015).

⁶⁴ **Azerbaycan 1995 tarihli Anayasası**, madde 7.

⁶⁵ **Azerbaycan 1995 tarihli Anayasası**, madde 25.

⁶⁶ Ayrıntı için bk. Yılmaz, Reha, “Mukayeseli Hukuk Açısından Ombudsmanlık Kurumunun Temelleri ve Azerbaycan Varyantı”, **Journal of Qafqas University**, Spring 2002, Number 9, s. 65 vd.

Azerbaycan'ın "Müvekkil Hakkında Kanun"una göre (madde 8) ombudsmanının yetkileri şunlardır; 1. Devlet ve belediye organlarına, orduya, hapishane ve nezarethanelere haber vermeden girebilir, ilgililerle görüşebilir. 2. Devlet ve belediyeden istediği bilgileri 10 gün içerisinde alabilir. 3. Denetleme için kurumlardan yardım isteyebilir. 4. Denetleme için kurumlardan rapor veya bilirkişi raporları isteyebilir. Vatandaş bedelsiz ve şekil şartı olmaksızın ombudsmana başvurabilir.⁶⁷ Azerbaycan gibi İskandinav ülkelerinde de başvuru için yazılı olma şartı yoktur. Yazılı başvuru şartını kabul eden ülkelerde internet üzerinden başvuru kabul edilmektedir.⁶⁸

E.KIRGIZİSTAN'DA OMBUDSMANLIK

Kırgızistan'da, ombudsmanlık kurulmuş olduğu gibi, Türk Dünyasında bir gelenek olan aksakallı kavramı baştan beri vardır. Kırgızistan'da Ombudsmana (Akikatçı=Hakikatçı) denilmekte olup 2002'de ombudsman yasası çıkarılmıştır. 2 Şubat 2003 tarihli ek ile Anayasaya ombudsmanlıkla ilgili hüküm konulmuştur (madde 40/2, 3). Ayrıca 15 Ocak 2007 tarihli Anayasada da ombudsmanlık yer almaktadır (81 inci madde).⁶⁹ Kırgızistan'da ombudsman, Jogorku Keneş'e (Parlamento) yıllık rapor verir. ⁷⁰ Geniş yetkilidir. 108 inci maddeye göre, "Kırgız Cumhuriyetinde, insan hak ve özgürlüklerine uygunluğun Parlamento denetimi, Akıykatçı (Ombudsman) tarafından yerine getirilir."⁷¹ Jogorku Keneş (Parlamento), 74 üncü maddenin 4 üncü fıkrasının 6 ncı bendine göre, "Kanunla öngörülmuş durumlarda Akıykatçıyı (Ombudsman) seçer, onu görevden alır, onunla ilgili ceza kovuşturması yapılmasına onay verir".⁷² Anayasanın 21 ila 50 inci maddeleri arasındaki bölüm, insan hak ve özgürlüklerinden bahsetmektedir.

⁶⁷ İngiltere ve Fransa'da ise önce milletvekiline yazılı olarak başvuru yapmak ve onun uygun görmesi şartıyla ombudsmana yazı gidebilir.

⁶⁸ Ayrıntı için bkz. [http://www.ombudsman.gov.az/view.\(3.7.2015\)](http://www.ombudsman.gov.az/view.(3.7.2015)); https://az.wikipedia.org/wiki/Ana_Sahife (3.7.2015); Feride Allahverdiyeva, **Ombudsmanlık Kurumu ve Azerbaycan'da Uygulanması**, Dumlupınar Üniversitesi Kütüphanesi, <http://kutup.dumlupinar.edu.tr/client/tr>

⁶⁹ Tursunbek Akun, "İnsan Haklarının Evrenselliği ve İnsan Hakları Konusunda Ombudsman ve Milli Kurumların Rolü", **Uluslararası İnsan Hakları Konferansı**, 2009, s. 95.

⁷⁰ Tursunbek Akun, "İnsan Haklarının Evrenselliği ve İnsan Hakları Konusunda Ombudsman ve Milli Kurumların Rolü", s. 96.

⁷¹ <http://www.turk-pa.org/documents/turk-t.pdf> (3. 7. 2015).

⁷² <http://www.turk-pa.org/documents/turk-t.pdf> (3. 7. 2015).

2013 tarihli Freedomhouse gözlemcilerinin raporu, Kırgızistan'ın demokratik bir ülke olmadığını, Özbek mağdurları destekleyen insan hakları savunucularının takibata uğradığını ve yargının yürütmeye tabi olduğunu iddia etmektedir.⁷³

F.ÖZBEKİSTAN'DA OMBUDSMANLIK

Özbekistan Cumhuriyeti'nde insan hakları ombudsmanlığı 29.8.1995 tarihinde kurulmuştur.⁷⁴ Özbekistan Cumhurbaşkanı'nın inisiyatifi ile Şubat 1995 tarihinde kurulan "İnsan Hakları İçin Yetkilendirilmiş Kişi (Ombudsman)", Parlamento adına yetki kullanmaktadır. Ombudsmanlık, İnsan hakları ve hakları ihlal edilen vatandaşların özgürlüğü için gayret gösteren yetkilendirilmiş bir kurumdur. Kanunla belirtilmiş olan insan hakları ve sivil özgürlükler alanında insanların şikayeti alınacak ve hakları korunacaktır. Halen bu ülkenin ombudsmanı Mrs. Sayora Rashidova'dır.⁷⁵

G.TÜRKMENİSTAN'DA OMBUDSMANLIK

Türkmenistan, bağımsız bir ombudsmanlık ile artan yolsuzluk olaylarının önleneceğini, Devlet ile vatandaş arasında bir köprü olunacağını, iyi yönetişimin sağlanacağına karar vermiş⁷⁶ ve Türkmenistan'da ombudsmanlık kurumu 19 Ocak 2015 tarihinde kurulmuştur.⁷⁷ Esasen Türkmenistan'da yılda bir kez toplanan Aksakallılar Meclisi daha önce çeşitli etkinlikler yapmakta ve mahkûmlara af çıkarmakta, Türk tarihinde önemli kararlar hep aksakallılara sorulmaktaydı. Kurulan bu yeni kurumla, bu gelenek Türkmenistan'da biraz değiştirilmiş şekliyle yaşatılmaya çalışılmıştır. Türkmenistan'da 'aksakallılar meclisi' geleneği halen yaşatılmakta, yaşlıların yanında öğrenciler, işçiler gibi toplumun diğer kesimleri de yer almaktadır. Yaşlılar Maslahatı denilen toplantıya Cumhurbaşkanı başkanlık etmekte, Cumhurbaşkanı aksakallara tavsiye niteliği taşıyacak tekliflerini sormakta ama sonuçta bu tekliflerden bazılarını Cumhurbaşkanı onaylamakta, bazılarının ilgili kurum tarafından çalışılmasını istemektedir. Bu yılki toplantıda Cumhurbaşkanı Berdimuhamedov, 27 Ekim Bağımsızlık gününde 2 bin 15 mahkûmun affedilmesi teklifini onaylamıştır. Berdimuhamedov, 10 yıl olan temel eğitim süresinin 12

⁷³ Bkz. <https://freedomhouse.org/country/kyrgyzstan#>. (2.7.2015).

⁷⁴ http://www.iaaca.org/AntiCorruptionAuthorities/ByCountriesandRegions/U/Uzbekistan/201202/t20120215_805410.shtml (3.3.2015).

⁷⁵ <http://www.uzembassy.org.tr/index.php?lang=tr> (2.7.2015).

⁷⁶ http://centralasiaonline.com/en_GB/articles/caii/features/main/2015/01/29/feature-01 (3.3.2015).

⁷⁷ <http://easttime.info/news/turkmenistan/institution-ombudsman-can-be-created-turkmenistan>

yıla çıkarılması, özel eğitim kurumlarının açılmasına izin verilmesi ve yeni şehirler kurulması teklifleri üzerinde çalışılacağı sözünü vermiştir.⁷⁸ Türkmenistan'da ombudsman, bürokratik yanlışlıklarla uğraşacaktır.⁷⁹ Avrupa Birliği bu konuda Türkmenistan'da ortak çalışmalar yapmaktadır.⁸⁰ Türkmenistan'da ombudsman, halkı dinler, soruları yanıtlar ve bunları çözmek için yöntemler geliştirir.⁸¹

117 maddelik 2008 tarihli Türkmenistan Anayasasına göre, Türkmenistan demokratik, laik bir hukuk devletidir. Anayasanın ikinci kısmının 18 ve devamı maddelerinde insan haklarından söz etmektedir.

H.KAZAKİSTAN VE DİĞER ÜLKELERDE OMBUDSMANLIK

1995 tarihli Kazakistan Anayasasına⁸² göre, Kazakistan demokratik, laik, sosyal bir hukuk devletidir (md.1). İnsan hak ve özgürlükleri kabul edilmiştir. Jokordu Keneş (Meclis)'in yetkilerinden söz eden 74 üncü maddenin 4 fıkrasının 6 ncı bendine göre Parlamento, "Kanunla öngörülmüş durumlarda Akıykatçıyı (Ombudsman) seçer, onu görevden alır, onunla ilgili ceza kovuşturması yapılmasına onay verir".⁸³

Ermenistan.- Burada ele almadığımız diğer Kafkas ülkeleri olan Ermenistan İnsan Hakları Ombudsmanı 2003 kanunu ile kurulmuştur.

Gürcistan.- Gürcistan Halkın Savunucusu Kanunu 1996 yılında yürürlüğe girmiştir. Gürcistan (ve Rusya'da) ombudsman, idarî veya cezaî işlemlerin başlatılmasını teklif veya talep edebilir.⁸⁴

⁷⁸ <http://www.trtturk.com.tr/haber/turkmenistan> (30.6.2015); <http://www.tarihgazetesi.net/index.php/haberler/1375-aksakallilar-meclisi-toplandi> (30.6.2015). bk. <http://www.hazarworld.com/> (3.7.2015).

⁷⁹ <http://www.chrono-tm.org/en/2015/02/ombudsman-in-turkmenistan-to-fight-bureaucratic-misbehaviour/> (2.7.2015).

⁸⁰ <http://www.chrono-tm.org/en/2015/06/eu-turkmenistan-human-rights-dialogue/> (3.7.2015).

⁸¹ <http://www.locate-a-ombudsman.com/TurkmenistanOmbudsman.html> (3.7.2015).

⁸² Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası, 30 Mayıs 1995 tarihinde kabul edilmiştir ve 7 Ekim 1998, 23 Nisan 2003, 21 Mayıs 2007, 2 Şubat 2011 tarihinde değişiklik ve ilaveler yapılmıştır <http://www.turk-pa.org/documents/turk-t.pdf> (3. 7. 2015).

⁸³ <http://www.turk-pa.org/documents/turk-t.pdf> (3. 7. 2015). Ayrıntı için bk. "The Institution of the Ombudsman in the Former Communist Countries", Paper written under the Charles and Kathleen Manatt Democracy Studies Fellowship at IFES July - August, 2002, http://ifes.org/sites/default/files/08_08_02_manatt_ulzzibayar_vangansuren.pdf (2.7.2015).

⁸⁴ KEİPA Genel Kurulu Yirmi Beşinci Oturumu Hukuki ve Siyasi İşler Komisyonu Raporu, KEİ Üye Ülkelerinde Ombudsmanlık Müessesesi, Raportör, Mubariz Gurbanlı, Komisyon Üyesi, Azerbaycan, <https://www.tbmm.gov.tr/ul-kom/keipa/komisyonlar> (2.7.2015).

İ. SONUÇ

Bu çalışmada öncelikle devlet gücünün, bireylere karşı sınırlanması üzerinde durulmuştur. Devlet gücü sınırlanmazsa, bu gücün karşısında durulamaz. Esasen anayasalar, Devletin sınırlandırılmasının tekniğidir. İnsan hakları, ülkede yaşayan tüm insanların haklarına saygılı olunması, vatandaş-yabancı ayrımı yapılmaması, bu konuda dikkatli ve özenli olunması, hiçbir insanın zarar görmemesi için gayret gösterilmesidir. Türkiye’de 2012 yılında kurulan Kamu Denetçiliği (Ombudsmanlık), yargısal denetimin eksik bıraktığı alanı dolduran, hukukilik denetimi ve yerindelik denetimi yapabilen, insanları barıştıran-uzlaştıran pratik bir hak arama yoludur. Rusya Federasyonu, ombudsmanlık kurumunu 1993 Anayasası ile 1997 yılında, “İnsan Hakları Komiserliği” adı altında kurmuştur. Daha önce Rusya’da 300 yıllık mazisi olan ve halen de yaşayan *Prokuratura* isimli benzeri bir kurum vardır. Ombudsmanlık, Orta Asya Türk geleneğinde var olduğu gibi İslam geleneğinde de kurumsallaşmış bir yapıya sahiptir. Türkiye dışındaki Türk dünyasında hem geleneksel hem de modern anlamda ombudsmanlık kurumu kurulmuştur. Azerbaycan Anayasası girişinde herkese onurlu bir yaşam seviyesi önerilmiş, kuvvetler ayrılığı ve eşitlik ilkesi ve diğer hak ve özlükler kabul edilmiş, üç ayrı madde içerisinde ombudsmanlık düzenlenmiştir. Kırgızistan’da Ombudsmanlık 2002’de kurulmuş, 2003 tarihli ek ile Anayasaya hüküm konulmuş olup ayrıca 15 Ocak 2007 tarihli Anayasada da ombudsmanlık yer almıştır. **Özbekistan Cumhuriyeti**’nde insan hakları ombudsmanlığı 1995 yılında kurulmuştur. Türkmenistan’da ombudsmanlık 2015 tarihinde kurulmuş olup, Jokordu Keneş (parlamento), kanunla öngörölmüş durumlarda ombudsmanı seçer ve onu görevden alabilir.

Kuşkusuz ki tüm insanlığın ortak birikimiyle oluşan evrensel değerlerin, bireylerin yaşamına yansıtılabilmesinin amaçlandığı bu yapının başarısı için iki şart gerekir. Birinci şart, zihinsel dönüşümdür. Öncelikle ülkelerin ileri gelenlerinde olmak üzere, insanlarda zihinsel dönüşüm yoksa bir başka deyişle insan hakları içselleştirilmemişse kurumlar tabela kurumu olmaktan öteye geçemeyecektir. Bu kurumların başarısı için ikinci şart, çifte standardın olmamasıdır; aksi halde verim hızla düşecektir.

KAYNAKÇA

- Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi (AÜSBF) İnsan Hakları Merkezi:
İnsan Hakları Ulusal Kurumları: Dünya ve Türkiye, **Uluslararası Konferans**,
5-6 Aralık 2005, Ankara, 2005.
- AKDAĞ, Mustafa, **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi**, C. I
(1243-1453), İst.1977, C.II, (1453-1559), İst.1974, Cem Yayınevi.
- Ali Haydar Efendi, **Dürerül Hükkam**, C. XVI (K. ul Kaza), İstanbul, 319.
- AVŞAR, B. Zakir, **Ombudsman, İyi Yönetilen Türkiye İçin Kamu Hakemi**,
Ankara, 2007.
- AKINCI, Müslüm, **Bağımsız İdari Otoriteler ve Ombudsman**, Beta, İstanbul,
1999.
- ATAMAN, Taykan, "İngiltere'de Ombudsman Kurumu", **Türk İdare Dergisi**,
Eylül, 1993, Sayı 400.
- AZAD, Ghulam Murtaza, **Judicial System of İslâm**, İslamabad, 1987.
- Bjorg Unstad, "Presentation of the Norwegian Equality and Anti-discrimination
Ombudsman", **International Human Rights Conference**, Dedeman Hotel,
21-23 May, Ankara, 2009.
- Bengt Wieslander, **The Parliemantary Ombudsman in Sweden**, Second
Revised Edition, Printed in Sweden 2005, 1+160.
- Catarina Sampaio Ventura, "Ombudsmanship of Portuguese", Provedor de Justicia
of Portuguese, **International Human Rights Conference**, Dedeman Hotel,
21-23 May, Ankara, 2009.
- Christian Le Roux, "The Role of the Ombudsman in Protection and Promotion
of Human Rights", **International Human Rights Conference**, Dedeman
Hotel, 21-23 May, Ankara, 2009, s. 99-109.
- Constitution of the Portuguese Republic**, Seven Revision 2005, Text according
to Constitutional Law no. 1/2005, article, 23.
- DEMİR, Galip, "Ombudsman Kurumunun Tarihsel Gelişimi ve Hukuk
Devletindeki Yeri", **Hukuk Devletinde Ombudsmanın Rolü Sempozyumu**,
TBB İnsan Hakları İnceleme Komisyonu, Nevşehir, 8-11 Mayıs 2004.
- DİNÇER, Ömer- YILMAZ, Cevdet, **Kamu Yönetiminde Yeniden Yapılanma, 1.
Değişimin Yönetimi İçin Yönetimde Değişim**, Başbakanlık, Ankara, 2003.

Ervin Chemerinsky, **Constitutional Law, Principles and Policies**, Fourth Edition, Wolters Kluwer Law and Business, Aspen Student Treatise Series, Professor Law, University of California, Printed in USA, 2011, s. ix-1401. (Ervin Chemerinsky, *Constitutional Law*, 2011).

Ebu'Ula Mardin, "Kadi", **MEB. İA**, C. VI, İst. 1977.

Elmira Suleymanova, "Institute of the Ombudsman in Azerbaijan", **International Human Rights Conference**, Dedeman Hotel, 21-23 May, Ankara, 2009.

EKLUND, Cleas, "İsveç'te Parlamento Ombudsmanı", **Hukuk Kurultayı Ankara**, , C. IV., Ankara Barosu Yayını, 2000.

FENDOĞLU, Hasan Tahsin, "Dünyaya İhraç Ettiğimiz En Büyük Marka: İnsan Hakları Kurumu (Ombudsmanlık)", **Türk İdare Dergisi**, Ocak-Şubat 2008, s. 29-33.

_____, "Interview with Director of Human Rights at the Prime Minister's Office; Turkey and Human Rights", **The Diplomatic Observer**, Ankara, 2008, s. 35-36.

_____, "Türkiye Kamu Denetçiliği Kurumu ile Tanışacak", **www.sde.org.tr (20 Eylül 2010)**.

_____, "Kamu Denetçiliği Kurumunun Görev ve Yetkileri", **www.sde.org.tr (28 Eylül 2010)**.

_____, "Kamu Denetçiliğinin Kökleri Osmanlı'dan", **Stratejik Düşünce Dergisi**, Ekim 2010, s. 44 vd.

_____, "İyi Yönetişim ve Kamu Denetçiliği Kurumu (Ombudsmanlık)", **Medeniyetler İttifakı Uluslararası İnsan Hakları Konferansı, 21-23 Mayıs 2009**, s. 172-195; KDK'nin İngilizcesi için bkz. s. 196-208.

_____, "Türkiye'de Cezaevleri ve Ceza Politikası", **www.sde.org.tr (30 Ekim 2010)**.

_____, <http://www.sde.org.tr/userfiles/file/Ombudsman.pdf>

_____, **Kamu Denetçiliği (Ombudsmanlık)**, Yetkin Yayınları, Ankara, 2011.

FuadNimani, Minister of Human Rights of Irak, **Opening Statement**, International Human Rights Conference, Dedeman Hotel, 21-23 May, Ankara, 2009.

HAMİDULLAH, Muhammed, "Administration of Justice in Early Islâm", **Islâmîc Culture**, The Hyderabad Quarterly Review, Edited by M. Asad Weiss, Vol. XI, Hyderabad-Deccan, 1937, ss.163-171.

- HUNTINGTON, Samuel P., **The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order**, Simon and Schustre, New York, London, Toronto, Sydney, New York, 2003.
- Hüseyin Hamid Hasen, **Nazariyyetü'l-Maslahat (Kamu Yararı Kuramı)**, Mektebetü'l-Mütenebbi, Kahire, 1981.
- İbn Ferhun, **Tabsiratü'l-Hükkam**, C. I-II, Mısır, 1378/1958.
- İNALCIK, Halil, "Adaletname", **DİA**, C.I, İst. 1988.
- _____, "Mahkama-The Ottoman Empire-The Earlier Centuries" **The Encyclopadia of İslam**, New Edition, Volume VI, Leiden 1991, pp. 3-5.EI-1991.
- JENNINGS, Ronald C. "Limitations of The Judicial Powers of The Kadi In 17 th C. Ottoman Kayseri", **Studa İslamica**, V. 50, pp. 151-184.
- QADRİ, Anwar A., **Islamic Jurisprudence in The Modern World**, New Delhi, 1986, Taj Company.
- Kalliope Spanou, "Ombudsman: An Institution fort The Realisation of Rights", **International Human Rights Conference**, Dedeman Hotel, 21-23 May, Ankara, 2009, s. 110-111.
- KABOĞLU, İbrahim, **Anayasa Hukuku**, Legal Yayınevi, İstanbul, 2014.
- Kamu Görevlileri Etik Kurulu Yönetmeliği.**
- KASİMİ, Zafir, **es-Sultatü'l-Kadaiyye**, Beyrut, 1407/1987, III, B., Darü'n-Nefais.
- KRAMERS, J. H., "Şeyh-ül-İslâm" **İA**, C XI, s. 485-489.
- KÜÇÜKÖZYİĞİT, H.Galip, "Bağımsız Bir Kamusal Denetim Organı: Ombudsman" <http://www.turkhukuksitesi.com>
- MUTAF, Abdulaziz, "Osmanlı Hukuk Sisteminde Dostane Çözüm: 'Sulh' Uygulaması", bu makale **TURCICA** Dergisinin 36. sayısında (2004) (Sayfa 125-140) "Amicable Settlement in Otoman Law: Sulh System" başlığıyla İngilizce olarak yayınlanmıştır.
- NAGY, Gy. Kaldy, "Kadı-Ottoman Empire", **EI**, Vol. IV, Leiden, 1978.
- ODYAKMAZ, Zehra, "Necessity of Public Inspection (Ombudsman) Institution for Turkey", **International Human Rights Conference**, Dedeman Hotel, 21-23 May, Ankara, 2009, pp. 236-264.
- ORTAYLI, İlber, "Some Observations on the Institution of Qadi in the Ottoman Empire", **Bulgarian Historical Rewiev**, Sofia, 1982, pp. 57-68.

- ONAR, S. Sami, **İdare Hukukunun Umumi Esasları**, C I –III, 3. B., İst. ty., İsmail Akgün Matbaası.
- ÖZBUDUN, Ergun, **Türk Anayasa Hukuku**, Yetkin Yayınları, Ankara, 2014.
- ÖZDEN, Kemal, **Ombudsman (Kamu Denetçisi) ve Türkiye’deki Tartışmalar**, Seçkin Yayınevi, Ankara, 2010.
- PICKL, Viktor J., “Islamic Roots of Ombudsman Systems”, **The Ombudsman Journal**, 1987, No. 6.
- SULEYMANOVA, Elmira, “Institute of the Ombudsman in Azerbaijan”, **Uluslararası İnsan Hakları Konferansı**, Ankara, 2009.
- SERAHSİ, Şemsüddin, **el-Mebcut**, C XVI, İst. 1403/1983, Çağrı Yayınları.
- Statute of the Ombudsman, Le Médiateur**, Lisboa, Portekiz, 1998, article, 1, 6.
- Sümer, Faruk, “Akkoyunlular” **DİA**, C II, s. 270-274.
- TEMİZEL, Zekeriya, “Yurttaşın Yönetime Karşı Korunmasında Bir Başka Denetim Organı: Ombudsman”, **Yeni Türkiye Dergisi**, Mart-Nisan 1997, S 14.
- Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi**, MTM, C I., s. 498-544.
- TURSUNBEK, Akun, “İnsan Haklarının Evrenselliği ve İnsan Hakları Konusunda Ombudsman ve Milli Kurumların Rolü”, **Uluslararası İnsan Hakları Konferansı**, Dedeman Hotel, 21-23 Mayıs, Ankara, 2009.
- The Act with Instructions for the Parliamentary Ombudsmen** (1986:765). www.jo.se/page.aspx?menuId=37
- The Constitution of Sweden The Fundamental Laws and the Riksdag Act**, 2000, With an introduction by Erik Holmberg and Nils Stjernquist, Published by Sveriges Riksdag, SE-100 12 Stockholm, SWEDEN
- The Parliamentary Ombudsmen**, Stockholm, 2005.
- The Swedish Parliamentary Ombudsmen**, Report for the period 1 July 2005 to June 2006 (summary in English), Stockholm-2006.
- TORTOP, Nuri, “Ombudsman Sistemi ve Çeşitli Ülkelerde Uygulanması”, **Amme İdaresi Dergisi**, Ankara 1998.
- TURAN, Osman, **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar, Metin, Tercüme ve Araştırmalar**, 2. Baskı, TTK, Ankara, 1988
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı , **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal**, 4. B., TTK, Ankara, 1988.

ULZİİBAYAR, Vangansuren, “The Institution of the Ombudsman in the Former Communist Countries”, **Paper written under the Charles and Kathleen Manatt, Democracy Studies Fellowship at IFES**, July - August, 2002.

WEISS, Bernard G., “Qadi”, **Encyclopedia of Religion**, C. XII, New York, 1987.

<http://www.law.ualberta.ca/centres/ioi/Links/Links-to-OfficesInstitutes.php>

KAFKASYA’NIN SİYASAL İSTİKRARI VE EKONOMİK REFAHI İÇİN TÜRKİYE-KAFKASYA İLİŞKİLERİNİN ÖNEMİ

MEHMET KARAGÜL*

Özet

Gerek stratejik önemi gerekse sahip olduğu doğal kaynakları itibarıyla küresel güçlerin her dönemde ilgisini çeken ve üzerinde kontrol kurmayı arzu ettikleri bir coğrafya olan Kafkasya’da barış ve refah maalesef hiçbir devirde yaşanılabilir bir hâl olmamıştır. Çünkü bölgenin sahip olduğu konum, bölge ülkelerinin yanında ABD, AB ve Çin gibi diğer ülkelerin de ilgisini çektiğinden her bir dış güç, bölge hâkları üzerinde kontrolü sağlayabilme adına bölgesel sorunların çözümünden ziyade çatışma kültürünün hâkim olmasını arzu etmektedirler. Bu bağlamda, bölgede müşterek değerler yerine farklılıklar, ortak menfaatler yerine ise çatışma kültürü dayatılmak suretiyle coğrafyadaki mevcut etnik, dinî, kültürel ve sınır anlaşmazlıkları içinden çıkılmaz bir hâl almaktadır. Oysa bölge insanının hak ettiği barış ve refahı yakalayabilmesinin temel şartı Mustafa Kemal Atatürk’ün uyguladığı *bölgesel sorunlar ancak ilgili bölge devletlerinin müşterek çıkarlarını gözeten iş birliği girişimleri ile* çözülür anlayışına bağlı olduğundan şüphe edilmemelidir. Dolayısıyla Kafkasya’daki sorunların çözümü için bölge ülkesi olmasının yanında, ilgili coğrafyada yaşayan insanlarla etnik, dinî ve kültürel yakınlığı olması hasebiyle Türkiye’nin, diğer bölge ülkelerini de içine alan ve müşterek menfaattarı gözeten iktisadî ve siyasî girişimlerde bulunması âdeta bir zarurettir. Bu çerçevede ilk aşamada güven arttırıcı bir girişim olarak, siyasal anlaşmazlıkları da zamanla çözmeyi hedefleyen, bölge ülkeleri arasında *serbest ticaret alanı* uygulamasını işler hâle getirmek yararlı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya’da Barış, Kafkasya’da Bölgesel İş Birliği, Kafkasya ve Atatürk.

* Prof. Dr., Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Burdur, mkaragul@mehmetakif.edu.tr

THE IMPORTANCE OF TURKEY AND CAUCASUS RELATIONS FOR POLITICAL STABILITY AND ECONOMIC WELFARE OF CAUCASUS

Abstract

Caucasus, where due to the strategic importance and natural resources has always aimed to be controlled by global forces. Unfortunately, peace and prosperity has not become livable in any era in the Caucasus because of the these interventions. Because position of the region even attracts countries outside of the region like USA, EU and China. Hence it is possible to say that these countries, rather than to solve the regional problems, they wish to be dominating culture clash in this area, in order to ensure control over the region. In this regard, by supporting differences and conflicts, instead of shared values and common interests; existing; ethnic, religious, cultural and border disputes in the region become much more insurmountable. However, in order to catch the peace and prosperity of region people it is depends on “regional problems can only be solved by joint agreement that considered the interests of the respective states” approach which applied by Mustafa Kemal Atatürk. Therefore Turkey must carry out economic and political projects which involving other countries in the region and overseeing mutual interests. Because Turkey, being a country of this region, also proximity of people living in the relevant region with ethnic, religious and cultur. In this context in the first phase, the creation of a free trade area among the countries of the region that practical applicability, that aim to solving political disputes in time as an initiative confidence-building will be beneficial.

Key Words: Peace in the Caucasus, Regional Cooperation in the Caucasus, Caucasus and Atatürk.

I. Giriş

Yer altı ve yer üstü zenginlikleri açısından Küre'nin en zengin coğrafyası olan, aynı zamanda dünya nüfusunun % 75'ini barındıran Asya'yı bir bütün olarak kontrol etmeden dünyaya hâkim olma çabasında olan büyük güçlerin, söz konusu hedeflerine ulaşmaları ve bunu sürdürebilmeleri mümkün değildir. Bir bütün olarak Asya'nın kontrol edilmesinde stratejik önemi en fazla olan alanı ise şüphesiz Kafkasya oluşturmaktadır. Bu nedenle tarihte olduğu gibi bugün ve gelecekte de bölgenin çatışma alanı olma talihsizliği, maalesef artarak devam etme eğilimindedir.

En başta Rusya, ABD, Çin ve Avrupa ülkelerinin bölge üzerinde kontrolü sağlama çabaları ve bu çerçevede kendi çıkarları için bölgeyi sürekli ateş hattında tutmaları Kafkasya'yı tam bir satranç tahtasına dönüştürmüş durumdadır. Büyük yayılmacı güçlerin bu coğrafyada oynadığı güç oyunları, bölgenin sürekli bir savaş alanı olma özelliğini korumasının yanında sahip olduğu kaynak zenginliğine rağmen, bölge insanını oldukça kötü hayat şartlarında yaşamak zorunda bırakmıştır.

Bölgenin gerek stratejik önemi gerekse kaynak zenginliği hatta geniş bir pazar olma avantajı, küresel güçlerin bölgeye hâkim olma arzusunu âdeta kamçulamaktadır.¹ Bu hedefin gerçekleşmesi ise ancak bölgenin istikrarsızlaştırılmasıyla mümkün olabilecektir. Bundan dolayı özellikle Kafkasya bölgesinde yaşayan toplulukların sahip olduğu etnik ve dinî farklılıklar küresel güçler tarafından sürekli canlı tutularak bölge insanının kendi aralarındaki mevcut güvensizlik hâli daha da derinleştirilmeye çalışılmaktadır.

Bu çerçevede Kafkasya ve diğer Türk ve Müslüman toplumların yaşadığı coğrafya insanının, üzerinde oynanan oyunlara fırsat vermemek için öncelikle kendi aralarındaki farklılıkların değil ortaklıkların üzerinde durmaları büyük önem arz etmektedir. Çünkü farklılıkların ayırışmayı, ortaklıkların ise birleşmeyi beraberinde getirdiği unutulmamalıdır.²

Öte yandan bölge toplumlarının her birinin kendi aralarında oluşturulan yapay çatışmalardan galip (!) gelebilmek için bu çatışma ortamını hazırlayan/önünü açan bölge dışı güçlerden destek alma yaklaşımlarının, akli bir yöntem olmadığı öncelikle kabullenilmelidir. Aksine bölge ülkelerinin kendi aralarındaki sorun-

¹ Orhan Alizade, "18. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya'nın Kafkasya'da İşgalcilik Politikası", *Akademik Bakış* C. 4 S. 7 Kış 2010, 106.

² Mehmet Karagül, *Sosyal Sermaye: Kapitalizmin Kör Noktası*, Nobel, Ankara, 2012, s.116-119.

ları karşılıklı müzakerelerle çözmeye çalışması bölge barışı ve refahı açısından çok daha uygun olacaktır. Söz konusu ülkelerin kendi aralarında oluşturacakları iktisadî ve siyasî iş birliği girişimleri karşılıklı güveni arttırırken bölgeye dışarıdan sızmaların da önüne geçecektir. Ancak böylelikle bu coğrafyanın kaynaklarının bölge insanının refahı için hizmete sunulması mümkün olabilecektir.

Bu noktada Türkiye'ye son derece önemli görev ve sorumluluklar düşmektedir. Türkiye'nin bölge ülkeleriyle olan tarihî, kültürel ve coğrafi yakınlığı, söz konusu görev ve sorumluluklarını daha da arttırmaktadır. Bu bağlamda Türkiye'nin bölge üzerinde yapması gereken en önemli icraat, ortak çıkar anlayışına dayalı, iktisadî iş birliği imkânlarının geliştirilmesi olacaktır. Tarihî ve kültürel yakınlık ise söz konusu iş birliği çabalarında daha ziyade güven arttırıcı bir faktör olarak değerlendirilmelidir. Bu bağlamda **Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı** ile **Ekonomik Kalkınma Örgütleri'nin** daha aktif çalışması için yeni planlamalar yapılmasında fayda vardır.

II. Satranç Tahtası: Kafkasya

Rusya Federasyonu başta olmak üzere küresel güç olma iddiasında olan bütün devletlerin yakından ilgilendiği Kafkasya bölgesi, maalesef yüzyıllardır hak ettiği barış ve refahı yaşama imkânı bulamamıştır. Bölgede yaşayan insanların çok farklı etnik, din, mezhep ve kültürlere tâbi olması ve ayrıca bölge üzerinde hesabı olan devletlerin söz konusu bu farklılıkları arttırma ve derinleştirme yönündeki politikaları sürekli aktif tutması bölgenin geleceğine ait beklentileri iyiden iyiye zora sokmaktadır.

Kafkasya bölgesini, Rusya Federasyonu'na bağlı Dağıstan, Çeçenistan, Karaçay-Çerkezya, Kabardin-Balkarya, Adigey İnguşetya ve Kuzey Osetya Özerk cumhuriyetlerinden oluşan Kuzey Kafkasya ile Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan gibi bağımsız devletler ve bunlara bağlı özerk bölgelerden oluşan Güney Kafkasya diye iki alanda ele almak çok daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

Kafkasya bölgesinin yüzyıllardır sürekli çatışma alanı olma özelliğini sürdürmesinde dış etkenlerle birlikte iç faktörlerin de etkili olduğunu kabul etmek durumundayız. Bölgenin etnik ve dinî yönden oldukça heterojen bir yapıya sahip olması, dış müdahalelerle birleşince tam bir istikrarsızlık kaynağına ve çatışma alanına dönüştürmektedir. Halkları ve dilleri sınıflandırmak için kullanılan ölçütlere göre bir çalışma yapıldığında Kafkasya'da, her biri farklı bir dil veya diyalikte sahip olan en az 50 kadar etnik grup saymak mümkündür.

Kafkasya Bölgesini gösteren bir jeopolitik harita (2008)

Bölgede ağırlığı olan milletlerin başlıcaları Azeri, Ermeni, Gürcü ve Çeçen'dir. Anadolu Türkü'ne çok büyük benzerlik gösteren Azerilere karşın, Ermeniler eski bir Hint-Avrupa dil ailesine ait bir halktır. Kafkasya'nın en eski halkları ise Gürcü ve Çeçenlerdir. Ayrıca Kuzey Kafkasya'da çok daha eski dönemlerden beri varlığını sürdüren bir düzine kadar etnik grup bulunmaktadır. Bunlar, Abhazlar ve çeşitli Çerkez alt grupları, Çeçenlerin kuzenleri olan İnguşlar ve Avarlar, Lezgiler ve Dağıstan'daki diğer gruplardan oluşmaktadır. Öte yandan Kafkasya'da biraz daha yakın zamanda kendisini gösteren Azeri Türklerinin yanında Kuzey Kafkasya, Karaçay, Balkar, Nogay ve Kumuk Türkleri de bulunmaktadır³.

³ Paul B.Henze, "Kafkasya'da Çatışma Geçmiş Sorunlar ve Gelecek İçin Öngörüler", *Avrasya Etüdleri*, TİKA Yay., İlkbahar 1994, Ankara, s. 66-80.

A. Kuzey Kafkasya

Yüz ölçümü yaklaşık 150.000 km² olan Kuzey Kafkasya Federal bölgesinin 2010 nüfus sayımına göre toplam nüfusu 19.419.720 kişidir⁴. Bölgenin en önemli hususiyeti, farklı değerlendirmeler çerçevesinde yapılan sınıflandırmalara göre sayıları 50 ila 80 arasında değişen etnik grubun yaşamasıdır. Bunların içinde sadece 20 kadarının nüfusunun 5000'i aştığı bilinmektedir.⁵ Bir kasaba ölçeğinde olan grupların kendilerini etnik ve dinî yönden farklı tanımlamalarında bölgede yüzyıllardır uygulanan ayrıştırıcı politikaların rolü muhakkak. Ancak bunun yanı sıra coğrafyanın dağlık ve dolayısıyla ulaşımın ve karşılıklı etkileşimin oldukça zor olması nedeniyle her bir küçük bölge insanının zaman içinde diğerlerinden bağımsız kendisine özgü farklı bir kültür geliştirmesinde etkili olduğunu da kabul etmek durumundayız.

Tablo 1: Kuzey Kafkasya'nın İdari Birimlere Göre Nüfus Dağılımı 2010

Kuzey Federal Özerk Bölge	Şehir Nüfusu	Kırsal Nüfus	Toplam Nüfus
Dağıstan	1 347 550	1 629 869	2 977 419
Kabardey-Balkar	468 296	391 506	859 802
Karaçay-Çerkez	202 467'si	276 050	478 517
Kuzey Osetya	454 461	258 416	712 877
Çeçenistan	443 553	825 542	1 269 095
Stavropol	1 592 304	1 193 780	2 786 084
Güney Federal Özerk Bölge			
Adıgey	224 693	215 695	440 388
Kalmıkya	127 616	161 848	289 464
Astrahan Oblastın	673 992	336 687	1 010 679
Krasnodar Eyaleti	2 764 588	2 461 238	5 225 826
Volgograd Oblastın	1 984 005	627 151	2 611 156
Rostov Oblastın	2 875 967	1403 212	4 279 179
Toplam			19.419.720

<http://www.cherkessia.net/05.06.2015>

⁴ <http://www.cherkessia.net/05.06.2015>

⁵ Naciye Saraç, "Kuzey Kafkasya'daki Sorunların Çözülmesi İçin Geç Kalınmış Değil", **Global Yorum İnternet Dergisi**, <http://www.samsunbkd.org/04.06.2015>.

a. Kuzey Kafkasya'da İstikrarsızlık

Etnik ve dini farklılıkların bu denli yoğun olduğu bu bölge halkları özellikle SSCB dağılmasıyla her biri ayrı bir bağımsız devlet kurma düşüncesiyle kendi bölgelerinde hâkimiyet kurmaya çalışmışlar bu da aralarında var olan güvensizliğin çok daha derinleşmesine neden olmuştur⁶. Bu noktada bilhassa Çeçenistan'da yaşanan çatışmaların, diğer Özerk Cumhuriyetlere sıçramasından çekinilmektedir. Çünkü bu cumhuriyetlerin birçoğunun arasında sınır anlaşmazlıkları hâlihazırda devam etmektedir.

Söz konusu anlaşmazlıkların en başta geleni İnguşetya'nın, Kuzey Osetya'ya ait Prigorodni bölgesiyle ilgili iddiasıdır. Ayrıca, Çeçenistan ve Dağıstan arasında da Hasayurt bölgesi ile ilgili ciddi anlaşmazlıklar bulunmaktadır.

Bölgede sorunların kaynağı olan etnik yapının iç içe geçmişliğinin temel nedenleri, SSCB döneminde uygulanan etnik ayrımcılığı teşvik eden “böl-yönet” politikaları ve bölge insanının Almanlarla iş birliği yaptığı söylemiyle 1944 yılında Moskova tarafından sürgüne gönderilmeleridir⁷.

Sovyet yönetimi, bölge insanının birleşerek bir güç oluşturup merkezî idareye başkaldırı ihtimaline karşı, etnik dağılımlara özen göstermeksizin bölgedeki özerk bölgelerin sınırlarını 70 yıl boyunca sürekli olarak yapay bir şekilde değiştirmiştir. Örneğin 1921 yılında Çeçenistan ve Nazran bölgeleri Kafkasya Dağlık Otonom Cumhuriyeti'nin bir parçası olarak tanzim edilirken bu Cumhuriyetin kaldırıldığı 1924'te Otonom İnguş bölgesi yerine ihdas edilmiştir. 1929'da Grozni ve çevresi ile Sunzhensky şehirleri Çeçen Otonom Bölgesi adını aldı. 1934'te Çeçen ve İnguş Otonom bölgeleri, Çeçen-İnguş Otonom Oblastları adı altında birleştirildi. Çeçenistan örneğinde görülen bu politikanın diğer bütün özerk cumhuriyetlerde de benzer şekilde uygulandığını ifade etmek mümkündür.

Dağılan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin ardından yeni kurulan Rusya Federasyonu sınırları içinde kalan Kuzey Kafkasya ve burada yaşayan Müslümanlar, klasik yayılmacı Rus politikası ile karşı karşıya kalmışlardır. Bu nedenle bir bütün olarak sorun yumağı olan Kuzey Kafkasya'nın en sıcak bölgesi hiç şüphesiz Çeçenistan Özerk Cumhuriyeti'dir.

⁶ Neil J. Melvin, “Building Stability in the North Caucasus Ways Forward for Russia and the European Union”, *SIPRI Policy Paper*, No.16, Stockholm, s. 18-23.

⁷ İMKANDER, *Kafkasya Raporu: Kafkasya'daki Rus İşgali ve Kafkasya'nın Siyasi-Sosyal Durumu*, 2013, s. 9.

11 Eylül'ün verdiği uluslararası destekle Ruslar da kendi ülkesindeki Müslüman toplumlara da terörist olarak değerlendirmiş ve onlara karşı bir sindirme politikasını uygulamaya koymuştur. Ayrıca Rusya'da yayılan İslam'a karşı kendi kontrolünde yeni bir İslam anlayışı ortaya koymaya çalışmaktadır⁸.

Rusya'nın yüz yıllardır sürekli Kafkasya ile yakından ilgilenmesinin ardındaki en önemli etken hiç şüphesiz bölgenin stratejik önemidir. Çünkü bu coğrafya sahip olduğu arazi şartları gereği Rusya açısından hem bir doğal savunma hattı oluşturmakta hem de Rusya'nın yüzyıllık hedefi olan sıcak denizlere inmesine imkân sağlayacak tek geçiş yolu olmaktadır⁹.

b. Kuzey Kafkasya Ekonomisi

Kafkasya bir bütün olarak ele alındığında dünyanın en zengin doğal kaynaklara sahip bir bölge olduğu görülecektir. 600 mil uzunluğundaki sıra dağlar, bölgeyi kuzeybatıdan güneydoğuya doğru ikiye bölmektedir. Söz konusu dağların her iki yakasında doğal özelliği pek fazla bozulmamış yapraklı ve kozalaklı geniş ormanlar bulunmaktadır. Ayrıca Kafkasya bölgesi çok eski dönemlerden bugüne hep mineral zenginliğiyle bilinmektedir.

Ayrıca Çeçenistan bölgesinde 20. yüzyılın başında üretimine başlanılan petrol, SSCB döneminde olduğu gibi bugün de Rusya'nın uçak yakıtı başta olmak üzere petrol ihtiyacının önemli bir bölümünü karşılamaktadır.

Bölge kendi kaynaklarıyla kendi ihtiyaçlarını rahatlıkla karşılayacak hâledir. Nispeten var olan alt yapısına karşılık nüfusun fazla olmaması bölgedeki ekonomik durumun çok daha kötü olmasını belli ölçüde engellemektedir. Bölge insanının ekonomik yönden kendisini geliştirmesinin önündeki temel engel ise kuşkusuz söz konusu coğrafyada siyasî istikrarın bir türlü tesis edilememesidir.

Kafkasya bölgesinin, bugünkü Rusya'nın millî gelirinden aldığı pay %8 dolayındadır. Çeçenistan, Dağıstan ve İnguşetya sadece Kafkasya'nın değil aynı zamanda tüm Rusya'nın da en fakir bölgeleridir. Bu durum Kuzey Kafkasya'nın istikrarı açısından potansiyel bir sorun teşkil etmektedir.

⁸ Gürbüz, V., **Kafkasya'da Siyaset Çatışma Ortamı ve Taraf Güçler**, Kadim Yayınları, Ankara, 2012, s. 306.

⁹ Naciye Saraç, **Global Yorum İnternet Dergisi**, <http://www.samsunbkd.org/04.06.2015>

B. Güney Kafkasya

Kuzey Kafkasya, Rusya Federasyonu'na bağlı özerk cumhuriyetlerden oluşurken Güney Kafkasya ise Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan gibi Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılmasıyla 1990'larda bağımsızlıklarını ilan edip Bağımsız Devletler Topluluğu'na üye olan ülkelerden oluşmaktadır. Kuzey Kafkasya gibi Güney Kafkasya da hep sorunlar yumağı olmuş ve sürekli çatışma alanı olma özelliğini hiç kaybetmemiş veya bu hâlin daimî olması için bölge ve küresel güçler ne gerekiyorsa yapmışlardır. Çünkü küresel hesabı olan ülkeler için bu amaca ulaşmanın yegâne yolu, hedef ülke ve bölgelerin istikrarsızlaştırılmasından geçmektedir.

Bölgede Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki Karabağ sorunu yüzünden; Türkiye ile Ermenistan 1915 Ermeni Tehciri olayları ve aynı zamanda Karabağ'da Azerbaycan topraklarına yaptığı işgal girişimi nedeniyle; Gürcistan ise Güney Osetya Bölgesi sorunlarından ötürü Rusya ile sürekli bir gerilim yaşamaktadır¹⁰. Gürcistan'ın Abhazya Özerk Bölgesi ile olan sorunlarını da göz ardı etmemek gerekir. Ayrıca bölgesel olan bu sorunlara bölgedeki hesapları yüzünden başta ABD, AB ve Çin'in de müdahil olmaları söz konusu meselelerin çözümünü tamamen imkânsız hâle sokmaktadır.

a. Karabağ Meselesi

Kafkaslarda yaşanan ve bölgenin istikrarsızlaşmasında önemli bir etken olan Dağlık Karabağ sorunu, resmîyette Azerbaycan'a bağlı olan ve tarihi geçmişi de Türk ve Müslüman bir halkı barındıran stratejik bir bölgenin¹¹, Moskova'nın sessiz kalması ya da görmezlikten gelmesiyle bir oldubittiye getirilerek Ermenistan'a bağlanması girişimidir.¹²

1988 yılında Ermeni Karabağ Sovyet'i Azerbaycan'dan ayrılarak bağımsızlığını ilan etmiş ancak bu girişim Azerbaycan ve Moskova merkezî hükümetleri tarafından tanınmamıştır. Tarihinde hiçbir vakit Ermeni yönetimine girmemiş olan Karabağ, kısa süreli Sovyet yönetiminde bulunsa da esasen hep Azeri Türk yönetiminde bir bölge olmuştur.¹³

¹⁰ K. Kasım, **Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya**, USAK Yayınları, Ankara, 2011, s.17.

¹¹ Gürbüz, V., **Kafkasya'da Siyaset Çatışma Ortamı ve Taraf Güçler**, Kadim Yayınları, Ankara, 2012, 61.

¹² Reha Yılmaz, "Kafkasya'da Çözülemeyen Kördüğüm: Dağlık Karabağ Sorunu", **Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi 2(1)**, s. 79.

¹³ Gürbüz, V., a.g.e., 62.

Sovyetler Birliği dağılmadan evvel başlayan Dağlık Karabağ meselesi, Birliğin dağılmasıyla devletler arası çatışmaya dönüşmüş ve Soğuk Savaş sonrası en yıkıcı bölgesel savaşlardan biri olarak tarihe geçmiştir. Bu savaşta 1 milyon Azerbaycan vatandaşı mülteci durumuna düşerken Azerbaycan topraklarının % 20'si Ermeni işgaline uğramış ve dahası Ermenilerin 25 Şubat 1992 tarihinde Hocalı'da gerçekleştirdiği katliamda binlerce Türk insafsızca katledilmiştir¹⁴.

Çatışma 1994 yılındaki ateşkes ile sona ermiş olmasına rağmen tarafların ortak bir noktada buluşmaları henüz mümkün olmadığından söz konusu sorun, sadece Azerbaycan ile Ermenistan arasında bir mesele olma özelliğini aşarak bölgesel bir sorun hüviyeti kazanmış durumdadır.

Söz konusu savaşta başarısızlığı nedeniyle Azerbaycan'daki SSCB döneminin devamı niteliğinde olan yönetim düşmüş ve yeni yapılan seçimlerde Türkiye ile sıcak ilişkiler kurma düşüncesinde olan Ebulfez Elçibey'in yönetimindeki Azerbaycan Halk Cephesi yönetime gelmiştir.¹⁵ Dolayısıyla sorunun kendisi çözülmemekle birlikte siyasal etkileri hem ilgili ülkelerde hem de çevre ülkelerde değişik şekillerde kendisini göstermektedir.

b. Gürcistan'ın Güney Osetya ve Abhazya Meselesi

Güney Kafkasya'da istikrarsızlık kaynağı olan alanlardan ikisi de Gürcistan'da yer alan Güney Osetya ve Abhazya bölgeleridir. İlk Hristiyanlardan olup kendi içinde çok değişik etnik yapılara bölünmüş olan Gürcülerin aşırı milliyetçi olanları bile aralarında birlikteliği sağlamaktan oldukça uzaktırlar.¹⁶ Çünkü Kartvelian, Mingrelian, Svan ve Acarlar gibi farklı etnik yapılara sahip olan milliyetçi Gürcüler arasında dâhi din ve dil birliği bulunmamaktadır.

Ayrıca Sovyetlerden kalma Abhazya, Güney Osetya ve Acaristan olmak üzere üç ayrı özerk bölge Gürcistan'da yer almaktadır. Bunlar içerisindeki çoğunluğu Müslüman olan ve Gürcü dilini konuşan Acarlar, Ruslar tarafından sürekli sürgünle cezalandırıldıkları için oldukça azalmış ve dolayısıyla varlığını gösterme gücü olmayan bir grup hâlinedirler.

Gürcistan merkezli Güney Osetya sorunu, Gürcistan'a bağlı özerk bir bölgenin bağımsızlığını ilan ederek Rusya Federasyonu sınırları içinde kalan Kuzey

¹⁴ Reha Yılmaz, a.g. m., 78.

¹⁵ <https://elcibey.wordpress.com/>

¹⁶ Gürbüz, V., **Kafkasya'da Siyaset Çatışma Ortamı ve Taraf Güçler**, Kadim Yayınları, Ankara, 2012, 265.

Osetya ile birleşme arzusuna dayanmaktadır. Bu talebin Gürcistan tarafından kabul edilmemesi anlaşmazlığı çatışma zemine kaydırırken Gürcistan üzerinde etkin olma yarışında olan Rusya ve ABD'nin olaya müdahil olma çabaları konuyu uluslararası bir soruna dönüştürmektedir¹⁷.

Diğer taraftan Gürcistan sınırları içinde olan bir başka sorunlu bölge Abhazya'dır. Gürcülerle doğrudan bir akrabalığı bulunmayan Abhazlar, Hristiyanlar arasında özel bir konuma sahiptir. Abhazya, Karadeniz'e kıyısı olması nedeniyle ticarî ve siyasî yönden sürekli dikkatleri üzerine çeken bir bölge olmuştur. Güney Osetya ile beraber Abhazya'nın da Gürcistan'a karşı bağımsızlık talebinde bulunması ve Gürcistan tarafından kabul edilmeyen bu talebin Rusya'da kabul görmesine mukabil ABD'nin Gürcistan'ın toprak bütünlüğü savıyla Gürcistan'a destek olması¹⁸ bu sorunun da uluslararası bir boyut kazanmasına ve çözümünün çok daha zorlaşmasına neden olmaktadır.

Bu noktada üç bölge ülkesinin tavırları dikkat çekmektedir. Bunlarda, Ermenistan varlığını daha ziyade Rusya'ya dayandırırken, Gürcistan ise tamamen, Batı ile müttefik olma arzusunda olduğundan Rusya'yı kendisine tehdit olarak algılamaktadır. Bunlara karşılık Azerbaycan'ın ise sahip olduğu doğal kaynakların bolluğu ve sorunların farklılığına bağlı olarak Rusya ile Batı arasında daha dengeleyici bir politika izlediği görülmektedir. Bütün bu gerçeklere bağlı olarak, Rusya ve Batı'nın bölge sorunlarına yaklaşımlarında da ciddi bir farklılık ortaya çıkmaktadır. Karabağ sorununda Ermenistan'a karşı Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü gerekçesini dikkate almayan Batı, mesele Gürcistan olunca tam tersi bir söylemi ortaya koyabilmektedir.

c. Güney Kafkasya'da Ekonomik Yapı

Sovyetler Birliğinin merkezîyetçi yönetim anlayışı nedeniyle, bütün iktisadi politikaların yerel ihtiyaç ve imkânlar dikkate alınmadan Moskova'dan belirlenmesi, iktisadi yapıda ciddi bir verimsizliğe ve israfa yol açmıştır. Her ne pahasına olursa olsun ağır sanayinin kurulması çabaları gerek doğal kaynakların verimsiz kullanılmasına gerekse çevrenin kirletilmesinde çok büyük rol oynamıştır. Ayrıca tarımda mülkiyete hiç imkân tanımayan tam bir kolektiflik anlayışının hâkim olması, insanları üretimden ve çalışmadan soğutmuştur. Bütün bu nedenlerden

¹⁷ Merve İrem Yapıcı, "Kafkasya'nın Sorunlu Bölgesi: Güney Osetya", **OAKA**, C 2, S 3, ss. 72.

¹⁸ Mitat Çelikpala, "Kafkasya'da Neler Oluyor?", **TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi Kafkasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Tartışma Metinleri**, 2009, No: 0901, s.9.

dolayı bugün bütün eski Sovyetler Birliği coğrafyasında olduğu gibi hatta çok daha fazlasıyla Kafkaslarda bozuk ve temel ihtiyaçları karşılamaktan uzak bir ekonomik yapı söz konusudur.

Bahsedilen söz konusu arızî sebeplerle gerek ağır gerek hafif sanayinin gelişmesinde mahallî ihtiyaçların karşılanmasına veya yakın pazarlardan yararlanılmasına hiç dikkat edilmediğinden bugün etnik çekişmelerin harbe dönüştüğü bölgelerde, aşırı derecede merkeze bağlı ve zayıf ikmal sistemleri çökmüş; enerji, gıda, ilaç ve benzeri zaruri ihtiyaçlar karşılanamaz hâle gelmiştir. Nihayetinde, söz konusu bu yetersizliklerin sebep olduğu yoksulluk, mevcut siyasal gerginlikleri ağırlaştırarak daha kronik bir hâl kazanmasına neden olmaktadır¹⁹.

Azerbaycan'ın iktisadî vaziyetinin diğer bölge ülkelerinden farklı bir yapıda olduğunu belirtmek gerekmektedir. 2.013 km sınır uzunluğuna sahip olan Azerbaycan'ın topraklarının %7'sini verimli tarım arazileri oluşturmakta ve bu topraklarda üretilen başlıca ürünler; tahıl, meyve, pamuk, çay, tütün ve üzumdür. Öte yandan ülke doğal gaz, petrol ve demir cevheri bakımından oldukça zengin kaynaklara sahiptir. Azerbaycan'da petrolün ilk üretim yeri Bakü, hâlen bu konudaki önemini korumaktadır. Ayrıca ülkede petrokimya, yiyecek, giyim gibi hafif sanayi de bulunmaktadır²⁰.

Görüldüğü şekliyle Güney Kafkasya ülkeleri de iktisadî gelişmedeki yetersizliğine paralel olarak yoksulluğun hâkim olduğu bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna karşılık özellikle Azerbaycan'ın sahip olduğu petrol ve doğal gaz rezervleri bölge ülkelerinin yanında bütün küresel ülkelerin ilgisini çekmektedir. Bu hâlin ise bölge sorunlarının çözümünü zorlaştırarak söz konusu coğrafyanın istikrarsızlığını daha da arttırdığını söylemek yanlış olmayacaktır.

C. Küresel Aktörlerin Kafkasya Oyunu

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği dağılmadan önce kontrolünde olan bütün coğrafyada kendisine karşı herhangi bir rakiple karşılaşması olağan bir şey değildi. Lakin Gorbachev'in esnek politikalarıyla dağılma sürecine giren Sovyetler Birliği'nden ayrılarak bağımsızlığını ilan eden yeni cumhuriyetler üzerinde küresel ve diğer bölge ülkelerinin etkinlik kurma çabasına şahit olmakta-

¹⁹ Paul B. Henze, "Kafkasya'da Çatışma Geçmiş, Sorunlar ve Gelecek için Öngörüler", *Avrasya Etüdleri*, TİKA, Yay., Ankara, İlkbahar 1994, s. 66-80.

²⁰ Bülent Açma - Kübra Yenişen, "Kafkasya'nın Ekonomik Potansiyeli ve Dönüşümü İçin Politika ve Stratejiler", *Yönetim ve Ekonomi*, Yıl 2013, C 20, S 2, s.135.

yız²¹. Bu bağlamda bugün Kuzey ve Güney Kafkasya olarak ikiye ayrılan bölgenin kuzey kısmı Rusya Federasyonu toprakları içinde bulunan özerk cumhuriyetlerden oluştuğundan bu bölge üzerinde Rusya'nın rakipsiz etkinliği hâlâ devam etmektedir. Ancak buna karşılık Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'dan oluşan Güney Kafkasya ile birlikte diğer Türk ve Müslüman; Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan gibi birçok devletin üzerinde Rusya'ya rakip olan küresel aktörlerin etkinlik kurma yarışı içinde olduğu ortadadır²².

Dünyanın en önemli küresel aktörlerinden biri olan Çin'in hızla büyüyen ekonomisinin enerji ihtiyacını karşılama konusunda, Orta Doğu kaynaklarına alternatif olarak Orta Asya ve Kafkasları da birlikte ele alması, kendi çıkarları doğrultusunda son derece elzemdir. Çünkü tamamen ABD kontrolünde olan Orta Doğu enerji kaynaklarına alternatif olarak Orta Asya ve Kafkasya enerji yollarının güvenceye alınması, Çin'in geleceğinin garantiye alınması açısından vazgeçilmez bir tutumdur. Bu nedenle bölgede Çin, ABD'ye karşı Rusya ile iş birliğine öncelik tanımaktadır²³. Çin'in bu yaklaşımında, ABD'nin Orta Doğu'da olduğu gibi Orta Asya ve Kafkaslarda da kontrolü ele geçirmek suretiyle Çin'i ve Rusya'yı abluka altına alma planlarının etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Küresel aktörlerin Orta Asya ve Kafkasya'ya gösterdikleri yakın ilginin altında bölgenin stratejik öneminin yanında sahip olduğu doğal zenginliklerin de rolünü görmezlikten gelmek mümkün değildir²⁴. Bu anlamda gelişmiş ülkelere yönelen yabancı sermayede ciddi bir azalma görülürken bölge ülkelerine gelen yabancı sermaye artışı dikkat çekmektedir. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı tarafından açıklanan istatistiklere göre 2001 ve 2003 yıllarında 140 ülke arasında yabancı sermaye çeken ülke sıralamasında Azerbaycan 3'üncü, Kazakistan ise 8'inci sırada yer almaktadır²⁵. Bugün küresel güç konumundaki devletlerle birlikte bunların öncü birlikleri niteliğinde olan çok uluslu şirketlerin de bölge üzerindeki yoğun ilgisi ortada iken aynı coğrafyayı paylaşan bunun-

²¹ Ahmet Sapmaz, **Rusya'nın Transkafkasya Politikası ve Türkiye'ye Etkileri**, Ötüken Yayınları, 2007, ss. 14.

²² K.,Kasım, **Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya**, USAK Yayınları, Ankara, 2011, s. 89.

²³ Erkan Avcı, **Çin'in Kafkasya Politikaları**, Uluslararası Stratejik Bakış Enstitüsü, 2014, 4.

²⁴ Elnur İsmayilov, "21. Yüzyıl Rusya Dış Politika Doktrinleri'nde Güney Kafkasya Ve Orta Asya Değerlendirmesi", **Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi**, Yıl 2013, Yıl 1, S 1, s. 95-97.

²⁵ Vildan Serin, "Globleleşme Sürecinde Orta Asya ve Kafkasya", **Akademik Araştırmalar Dergisi**, S 25, 2005, s.1.

la kalmayıp tarihî ve kültürel ortaklıkları da olan²⁶ Türkiye'nin bölgedeki söz konusu gelişmelere duyarsız olması kabul edilebilir bir hâl olmasa gerek.²⁷

Güney Kafkasya ülkelerinden özellikle Azerbaycan'ın dininin İslam ve dilinin Türkiye Türkçesine çok yakın olan bir şiveyle Türkçe olması, Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ikili ilişkilere ayrı bir önem kazandırmaktadır²⁸. Çünkü her iki unsur da Türkiye'de olduğu gibi bilhassa Azerbaycan'da da toplumun günlük yaşamında ve siyasal davranışlarında önemli ölçüde belirleyici etken konumundadır.

Öte yandan Brzezinski, *Büyük Satranç Tahtası* adlı eserinde ABD'nin dünyada tek süper güç olarak varlığını sürdürebilmesi için gerekli olan politikaları tahlil ederken Kafkasya'ya özel bir önem vermiş ve bu bölgede Türkiye'nin önemli bir bölgesel oyuncu oluşunu kabul etmiştir. Brzezinski'ye göre Türkiye, hem Karadeniz havzasını hem de Rusya'yı Kafkaslarda dengelerken Karadeniz'den Akdeniz'e geçişi kontrol etmektedir. Ayrıca radikal dini akımlara karşı Türkiye'nin laik yapısıyla hâlâ panzehir görevi gördüğünü ve NATO için güneyde bir güven kaynağı teşkil ettiğini de kabul etmektedir. Bütün bunların neticesi olarak Brzezinski, Türkiye'deki dengelerin bozulmasının, Güney Balkanlarda şiddetin kontrolsüz bir biçimde artmasının yanı sıra, Rusya'nın Kafkaslarda bağımsızlığını yeni kazanmış ülkeler üzerinde kontrolünü daha da kolaylaştıracağını öngörmektedir²⁹.

III. KAFKASYA'DA İŞ BİRLİĞİ ARAYIŞI

Türkiye'nin kuzeydoğusunda yer alan Kafkasya bölgesi, hem sahip olduğu stratejik önem ve hem de barındırdığı yeraltı kaynakları sebebiyle üstünlük kurma açısından, sadece bölge ülkeleri için değil bütün küresel güçler nezdinde oldukça önemli bir çatışma alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü Kafkasya'yı kontrol edebilen bir güç, aynı zamanda Orta Asya, Hazar Havzası ve Karadeniz'e de hâkim olma imkânını elinde bulunduracaktır. Dolayısıyla Mackinder'in "Kara Hâkimiyet Teorisi" ve Soykan'ın "Kenar Kuşak Teorisi"nde ortaya koyduğu gibi

²⁶ Edward J. Erickson,- Mesut Uyar, **A Military History of Ottomans From Osman to Atatürk**, Praeger Scouruty International, An print of ABC-CLIO, LLC., 2009, s. 245.

²⁷ Aybars Görgülü -Onnik Krikorian, **Türkiye'nin Güney Kafkasya Politikası: Devlet ve Sivil Toplum Aktörlerinin Rolü**, TESEV, Ekim 2012, s.1.

²⁸ Jennifer Solveig Wistrand, "Azerbaijanand Tolerant Muslims" **Caucasus Analitical Digest**, No. 44, Washington, D.C, 20 November 2012, s 5-9.

²⁹ Zbigniew Brzezinski, **Büyük Satranç Tahtası (Kitap Özeti)**, Düz. Dr. Tuğrul Bayment, Türk Dünyasında Demokrasiyi Geliştirme Vakfı.

söz konusu coğrafyaya hâkim olan, aynı zamanda Asya'ya; Asya'yı elinde bulunduran da Dünya'ya hükmedebilecektir.³⁰

Kuzey ve Güney Kafkasya şeklinde iki farklı alan olarak ele alınan bölge, yukarıda zikredildiği şekliyle; etnik, dini, mezhep ve iç içe geçmiş sınır anlaşmazlıkları sebebiyle tam bir sorun yumağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bölge dışı küresel güçlerin bu alan üzerinde üstünlük kurma çabalarının, söz konusu mevcut sorunların çözümünü kolaylaştırmaktan öte, çok daha içinden çıkılmaz bir hâle soktuğunu ifade etmek mümkündür. Bütün bu gerçekler ortada iken, bölgeyle sınır komşusu olmanın yanında; tarihi, dini ve kültürel yakınlığı olan Türkiye'nin, bu bölgedeki gelişmelere karşı duyarsız kalması kabul edilebilir bir hâl olmasa gerek.

Türkiye'nin kuzey doğusunda yer alan Kafkasya'nın sorunlarına yaklaşımı, diğer bölge dışı güçler gibi farklılıkları ve anlaşmazlıkları derinleştirici yönde değil, ortaklıkları ve müşterek menfaattarı arttırıcı ekseninde olmak zorundadır. Bu noktada Atatürk'ün *Yurtta Sulh ve Cihanda Sulh* olarak özetlediği siyasi yaklaşımın, bugün için de son derece büyük önem arz ettiği ortadadır.

A. Atatürk'ün Dış Politikasında Kafkasya

Mustafa Kemal Atatürk'ün, kurguladığı dış politikanın ana eksenini teşkil eden “Yurtta Sulh ve Cihanda Sulh” anlayışı, doğal olarak Türkiye'nin Kafkasya'ya yaklaşımında da kendisini hissettirmiştir. Ancak ideal bir hâli tasvir eden bu söylemin, her daim gerçekleştirmesinin hiç de kolay olmadığı bilinmelidir.

Bu anlamda savaşı göze alamayan milletlerin barışa ulaşmaları mümkün olmadığından Atatürk de öncelikle ülkesinde/yurtta barışı tesis edebilmek amacıyla işgalci güçlere karşı bağımsızlık için Kurtuluş Savaşını gerçekleştirmiş ve devamında da bu barışın sürdürülebilir olması ve “Cihanda sulha” katkı sağlaması hedefiyle, bölge ülkeleriyle iktisadi, siyasi ve askeri anlaşmalar yapma ihtiyacı duymuştur. Atatürk döneminde gerçekleştirilen ve yeni genç Cumhuriyetin yakın komşularıyla olan sorunlarını karşılıklı müzakerelerle çözüp sınırlarını güvence altına almayı planlayan girişimleri bugün de tekrar hatırlamakta yarar var.

Bunlardan ilki *Sadabat Paktı* olarak bilinen ve 8 Temmuz 1937'de Türkiye, Afganistan, Irak ve İran arasında imzalanan Saldırmazlık Antlaşmasıdır³¹,

³⁰ Ahmet Sapmaz, **Rusya'nın Transkafkasya Politikası ve Türkiye'ye Etkileri**, Ötüken Yayınları, 2007, s. 28.

³¹ İbrahim Erdal, “Atatürk Dönemi (1923–1938) Türk-İran ilişkileri ve Sadabad Paktı”, **Karadeniz Araştırmaları**, Yaz 2012, S 34, s. 77-88.

İkincisi ise Türkiye'nin Balkan ülkeleriyle olan sorunlarını çözmeyi hedefleyen, 9 Şubat 1934 tarihinde Türkiye, Romanya, Yugoslavya ve Yunanistan'ın katılımıyla Atina'da imzalanan *Balkan Antantı*'dır³². Üçüncüsü de 16 Mart 1921 tarihinde TBMM ve Rusya arasında karşılıklı menfaatler adına imzalanan ve Anadolu'yu ve Kafkasları kontrol etmek isteyen işgalci itilaf devletlerini rahatsız eden *Moskova Antlaşması*'dır³³. O günkü şartlarda hem Türkiye'nin, hem de Rusya'nın ortak çıkarlarına karşılık gelen bu antlaşmanın bugün için örnek teşkil etmesi son derece önemli bir husus olsa gerek.

Görüldüğü üzere Atatürk, her şeyi ile âdeta tükenmiş bir milleti işgalci güçlere karşı tekrar ayağa kaldırmak için çok ağır şartlarda verdiği Kurtuluş Savaşı zaferinin kalıcı olabilmesi için öncelikle çevresini güvenlik çemberine alma ihtiyacı duymuş ve bunu da yukarıda zikredilen antlaşmalarla büyük ölçüde başarmıştır.

Bu bağlamda İngiltere, bir taraftan Milli Mücadele güçleri ile Rusya'nın arasına set çekmek, öbür yandan da Orta Asya ve Orta Doğu'ya açılan kapılarını güvence altına almak için 1919-1922 yılları arasında Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da kukla yönetimler kurdu muştur. Bu hâl karşısında Mustafa Kemal Paşa'nın tavrı gayet net idi. Türkiye Sovyetlerle ittifak yaparak bu seddi acilen yıkmalıydı. Aksi takdirde Milli Mücadele inkıtaa uğrayabilirdi. Ayrıca bu tutum, Türkiye'nin Doğu'daki Türk ve Müslüman unsurlarla irtibat kurabilmesi için de gerekliydi. Netice itibarıyla Türkiye ve Sovyet Rusya, bu konuda yukarıda bahsi geçen Moskova Antlaşması ile ortak düşmanlarına karşı birlikte hareket ederek İngiltere'nin söz konusu projesini başarısız kılmıştır.³⁴

Kurtuluş Savaşı sürecinde ve sonrasında takip ettiği dış politika uygulamalarında görüldüğü şekliyle, Atatürk'ün *Yurtta Sulh ve Cihanda Sulh* olarak özetlediği dış politikasının ana eksenini, her bir bölgeye ait sorunun dışarıdan müdahaleye fırsat vermeden o sorunun birincil müdahili olan devletler arasında ortak çıkarlar gözetilerek çözümlenmesine dayanmaktadır.

³² Esra S. Değerli, "Türkiye'nin Balkan Ülkelerine Yakınlaşma Çalışmaları: Balkan Paktı", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), s. 127.

³³ Mehmet Okur, "Gümrü, Moskova ve Kars Antlaşmaları Çerçevesinde Ermeni Sorunu Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S 8, Sonbahar 2011, s.83.

³⁴ Rahmi Doğanay, "Milli Mücadele Döneminde Türkiye, Sovyet Rusya ve İtilaf Devletlerinin Kafkas Politikaları", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 19, S 2, 2009, s. 279.

Ayrıca Atatürk'ün dış politikası hiçbir vakit ideolojik temellere ve hayallere oturmamış, tam aksine her daim ortaya konan hedefler günün şartları ve eldeki imkânlarla göre belirlenmiştir. Bu anlamda Mustafa Kemal Paşa'nın 1933 yılında yaptığı bir konuşmada: "Bugün Sovyetler Birliği dostumuzdur, komşumuzdur, müttefikimizdir. Bu dostluğa ihtiyacımız var... Bizim dostumuzun idaresinde dili bir, inancı bir, özü bir kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız..."³⁵ şeklinde bir ifadeyle içinde bulunulan şartların değişmesiyle hedeflerin de farklılaşabileceğini ve buna da önceden hazırlıklı olunması gerektiğini vurgulamıştır.

B. Kafkaslarda İş Birliğinin İktisadî Boyutu

Kafkas ülkeleri ve halkları arasında çözümünün hiç de kolay olmadığı açıkça görülen sorunların daha fazla büyümesine fırsat vermeden mevcut hâliyle soğumaya bırakılması ve karşılıklı güven artırıcı girişimlerde bulunulması bugün için bölge adına yapılabilecek en ideal yaklaşım olduğu kanaatindeyiz.

Bu bağlamda mevcut sorunları arttırmadan güven artırıcı girişimlerde bulunulması adına bölge ülkesi olarak Türkiye'ye düşen vazife, bölgede var olan etnik, dini ve kültürel farklılıkları kaşımadan, ortaklıkların üzerinden müşterek menfaatleri gözeterek siyasî ve iktisadî projeleri gündeme almaktır.

Bölgede siyasal çatışmaların hâlinde ortak iktisadî çıkarılara dayalı ekonomik iş birliğini destekleyici örgütlerin kurulması ve geliştirilmesi büyük ehemmiyet arz etmektedir. Çünkü iktisadî alanda elde edilen başarının, üye ülkelerin aralarındaki siyasî sorunların da çözümüne önemli katkı sağladığından şüphe yoktur. Öte yandan ortak iktisadî menfaatlerin, aradaki güvensizliğin giderilmesine ve sorunlara daha soğukkanlı yaklaşılmasına imkân sağladığı inkârı mümkün olmayan bir gerçekliktir. Bu da hâliyle ilgili sorunların çözümünü kolaylaştırmaktadır.

Genel olarak uluslararası örgütlerden beklentilerin uluslararası anlaşmazlıkların çözümü, ortak güvenliğin artırılması, milletlerarası sistemde hukukun üstünlüğünün tesis edilmesi, savaşların ve çatışmaların önlenmesi ve barışın hâkim kılınması; ayrıca ekonomik refah artışının teşvik edilmesi ve de insan hakları ihlallerinin önüne geçilmesi şeklinde sıralanması mümkündür³⁶. Özeldense iktisadî örgütlerden beklenenler dış ödemeler güçlüklerinin giderilmesi, uluslararası tica-

³⁵ Anıl Çeçen, *Atatürk ve Avrasya*, İstanbul, 1999, s. 9.

³⁶ Mehmet Karagül, *Uluslararası İktisadî Örgütler ve Azgelişmiş Ülkeler*, Nobel Yayınları, 2014, Ankara, s. 19-21.

ret ve sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi, gelişmekte olan ülkelerin kalkınmalarına fırsat oluşturma, ekonomik ve siyasî alanda etkinlik sahasını genişletmek olarak sıralanabilir. Bütün bunlar göstermektedir ki bölgede rasyonel işleyen bir örgütün ilgili coğrafyadaki birçok sorunun hâllini kolaylaştıracağından şüphe edilmemelidir.

Uluslararası örgütlerin yukarıda bahsedilen hedeflere ulaşması bir dizi ön şarta bağlıdır. Bunları coğrafî yakınlık, iktisadî benzerlik, faktör donanımındaki uyum hâli, siyasî yakınlık, kültürel uyum ve askerî hedeflerde ortak yaklaşım şeklinde sıralamak mümkündür³⁷. Söz konusu ön koşulların birçoğunun bölge ülkeleri için geçerli olduğunu da ifade etmek mümkündür.

Kafkas ülkeleri için ilk aşamada tavsiye edilebilecek iktisadî örgüt şekli *serbest ticaret alanı antlaşması*³⁸ çerçevesindeki iktisadî iş birliği örgütünün başarılı olması yukarıdaki ölçütler dikkate alındığında büyük ölçüde mümkün gözükmektedir. Çünkü bahsedilen birçok konuda başarı için gerekli olan ortaklık ve uyum söz konusudur. Önerilen iktisadî iş birliği örgütünün özellikle büyük ülkelerin ekonomilerine sağlayacağı ciddi bir kazançtan söz etmek mümkün olmamakla birlikte bundan beklenen en önemli katkı, bölge ülkeleri arasındaki güven artırıcı etkisi olacaktır.

Kanaatimiz odur ki bu alanda en önemli eksiklik tarafların bu konudaki güçlü bir iradeye sahip olmama hâlidir. Bu konuda öncüllük yapması gereken ülke Türkiye'dir. Dolayısıyla Türkiye, ilk aşamada kendisi ile beraber hareket etme arzusunda olan ülkeleri kapsayacak olan bir serbest ticaret alanı antlaşmasını devreye sokmak suretiyle ilk adımı atmak durumundadır. Hatta bölge ülkelerinin birçoğunun mevcut hâliyle üyesi olduğu Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİ) ile Ekonomik İşbirliği Örgütlerinin, (EİÖ) bölge ülkeleri arasında serbest ticareti önceleyecek bir şekilde daha aktif çalışabilir hâle getirilmesi büyük ehemmiyet arz etmektedir.

Türkiye'nin de dâhil olduğu bölge ülkelerinin kendi aralarında oluşturacakları ortak iktisadî çıkarılara dayalı iş birliği girişimleri, bölgenin iktisadî gelişimine sağlayacağı katkının yanı sıra,³⁹ bölgedeki istikrarsız yapının izole edilmesinde

³⁷ N. Güran - İ. Aktürk, **Uluslararası İktisadi Kuruluşlar**, Anadolu Matbaacılık, İzmir, 1997, s. 15-16.

³⁸ Emin Ertürk, **Ekonomik Entegrasyon Teorisi**, Ezgi Kitapevi, Bursa, 1993, s.7.

³⁹ A. Karakaş, " Bölgesel Ekonomik Güç Merkezi Olma Yolunda Türkiye'nin Dış Ticaretinin

de çok büyük fayda sağlayacaktır. Öte yanda bu tür girişimlerin belli ölçüde de olsa başarı elde etmesi bölgenin dış müdahalelere açık olan yapısını büyük ölçüde ortadan kaldıracaktır.

Ancak Türkiye'nin tarihî, kültürel ve coğrafi hinterlandında kendi ve bölge çıkarlarını gözetecek bu tür bir yapılanmayı gerçekleştirebilmesi için öncelikle AB ile olan Gümrük Birliği (GB) antlaşma sürecini sonlandırıp gerekiyorsa AB ile de serbest ticaret antlaşmasıyla yola devam etmesi zorunludur. Çünkü GB antlaşması taraf olan ülkelere çıkarlarına uygun bağımsız dış ticaret politikası üretme imkânı vermemektedir.

IV. SONUÇ

Orta Doğu, Balkanlar ve Kafkaslar öyle bölgeler ki buraların sahip olduğu doğal kaynaklar ve stratejik önemin bölge insanları için avantaj sağlaması beklenirken tam tersi çok büyük acıların ve sıkıntıların kaynağı olmuştur. Çünkü bu coğrafyada yaşayan toplumların, sahip olduğu kaynakları kendi menfaattarına uygun bir şekilde kullanmasına imkân sağlayacak, eğitim ve bir arada yaşama bilincinden bir hayli uzak olduğunu görmekteyiz.

Buna karşılık, doğal kaynaklar ve stratejik önem itibarıyla çok daha kısıtlı bölgelerde yaşayan toplumların söz konusu bu imkânsızlıkları aşarak dünya üzerinde hâkimiyet kurma planlarının gerçekleşebilmesi ise tamamen Kafkasya ve benzeri diğer bölgeleri kontrol etmeleriyle mümkün olabileceği aşikârdır. Bu nedenle bugün küresel güçler olarak tanımlanan başta ABD, AB, Rusya ve Çin, söz konusu coğrafyalarda denge politikası gütmek suretiyle bazen birbirlerini gözeterek, bazen de karşıyı sıkıştırma yaklaşımıyla üstünlük kurma çabasıdadırlar.

Bu politikaları hayata geçirmek için ise uygulanan en önemli taktik, bölge insanları arasındaki; etnik, dini, mezhep farklılıkları ile çoğunlukla kendilerinin neden olduğu sınır anlaşmazlıkları üzerinden iç çatışmaların arttırılmasıdır.

Bütün bu gerçekler ışığında bölge insanına düşen görev, kendi aralarındaki suni anlaşmazlıklarda düşmanına(!) karşı üstünlük sağlayabilmek için bu çatışmaya zemin hazırlayan bölge dışı güçlerden destek alma arayışı yerine, kendi aralarında müşterek menfaattarı gözeterek ekonomik ve siyasi projeleri hayata geçirmek olacaktır. Söz konusu girişimler bir yandan karşılıklı güveni arttırır-

ken, öbür yandan da bölgeye dışarıdan sızmaların da önüne geçecektir. Ancak bu sayede bölge insanı, kendi kaynaklarına sahip çıkmak suretiyle barışı ve refahı yakalayabilecektir.

Bu çerçevede Mustafa Kemal Atatürk'ün uyguladığı “bölgesel sorunlar ancak bölge aktörleri tarafından çözülür” anlayışı çerçevesinde farklılıkları ve anlaşmazlıkları öne çıkaran yaklaşımlar yerine, benzerlikleri⁴⁰ ve ortak çıkarları dikkatte alan projeler gündeme alınmak zorundadır.

Unutulmamalıdır ki yüzyıllardır savaş ortamında yaşamak zorunda kalan dolayısıyla içtenlikle barışa susamış mazlum toplumlar, en az yayılmacı küresel ülkeler kadar güçlü olup onlara karşı caydırıcı olmadıkça gerçek barışın tesisi mümkün olmayacaktır. Böylesi bir caydırıcı güce sahip olmanın ilk koşulunun ise öncelikle ülke içi ve bölge ölçeğinde güvene dayalı barışı sağlamak olduğu da göz ardı edilmemelidir.

⁴⁰ Ş. Akalın, **Kafkaslarda Türk Dili ve Kültürünün Etkileri**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, 9-14.

KAYNAKÇA

- A. KARAKAŞ, “Bölgesel Ekonomik Güç Merkezi Olma Yolunda Türkiye'nin Dış Ticaretinin Karşılaştırmalı Görünümü: Yenidünya Düzeninde Yeni Cazibe Merkezi (mi?)”, **KAÜ-İİBF Dergisi**, C 3, S 3, Yıl 2012.
- Ahmet SAPMAZ, **Rusya'nın Transkafkasya Politikası ve Türkiye'ye Etkileri**, Ötüken Yayınları, 2007.
- Anıl ÇEÇEN, **Atatürk ve Avrasya**, İstanbul, 1999.
- Aybars GÖRGÜLÜ - Onnik KRİKORİAN, **Türkiye'nin Güney Kafkasya Politikası: Devlet ve Sivil Toplum Aktörlerinin Rolü**, TESEV, Ekim 2012.
- Bülent AÇMA ve Kübra YENİŞEN, “Kafkasya'nın Ekonomik Potansiyeli ve Dönüşümü İçin Politika ve Stratejiler”, **Yönetim ve Ekonomi**, Yıl:2013, C 20, S 2.
- Edward J. ERICKSON - Mesut UYAR, **A Military History of Ottomans From Osman to Atatürk**, Praeger Scurity International, An print of ABC-CLIO, LLC., 2009.
- Elnur İSMAYILOV, “21. Yüzyıl Rusya Dış Politika Doktrinleri'nde Güney Kafkasya Ve Orta Asya Değerlendirmesi”, **Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi**, Yıl 2013, Yıl 1, S 1.
- Emin ERTÜRK, **Ekonomik Entegrasyon Teorisi**, Ezgi Kitapevi, Bursa, 1993.
- Erkan AVCI, **Çin'in Kafkasya Politikaları**, Uluslararası Stratejik Bakış Enstitüsü, 2014.
- Esra S. DEĞERLİ, “Türkiye'nin Balkan Ülkelerine Yakınlaşma Çalışmaları: Balkan Paktı”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 9, (2),
- Gürbüz, V., **Kafkasya'da Siyaset Çatışma Ortamı ve Taraf Güçler**, Kadim Yayınları, Ankara, 2012.
- <http://www.cherkessia.net/05.06.2015>.
- <http://elcibey.wordpress.com/06.06.0215>
- İbrahim ERDAL, “Atatürk Dönemi (1923–1938) Türk-İran İlişkileri ve Sadabad Paktı”, **Karadeniz Araştırmaları**, Yaz 2012, Sayı 34.
- Jennifer Solveig WISTRAND, “Azerbaijan and ‘Tolerant Muslims’” **Caucasus Analytical Digest**, No. 44, Washington D.C, 20 November 2012.

- K. KASIM, **Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya**, USAK Yayınları, Ankara, 2011.
- K. SHAMSHIDOV, “China’s Approach to ultila with An Emphasis On Its Influence in Central Asia”, **Central Asia and the Caucasus**, Volume 13, Issue 4, 2012.
- İM KANDER, **Kafkasya Raporu: Kafkasya’daki Rus İşgali ve Kafkasya’nın Siyasi-Sosyal Durumu**, 2013.
- Mehmet KARAGÜL, **Uluslararası İktisadi Örgütler ve Azgelişmiş Ülkeler**, Nobel Yayınları, Ankara, 2014.
- _____, **Sosyal Sermaye: Kapitalizmin Kör Noktası**, Nobel Yayınları, Ankara, 2012.
- Mehmet OKUR, “Gümrü, Moskova ve Kars Antlaşmaları Çerçevesinde Ermeni Sorunu Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 8, Sonbahar 2011.
- Merve İrem YAPICI, “Kafkasya’nın Sorunlu Bölgesi: Güney Osetya”, **OAKA**, C 2, S 3.
- Mitat Çelik PALA, “Kafkasya’da Neler Oluyor?”, **TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi Kafkasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Tartışma Metinleri**, 2009, No: 0901.
- N. GÜRAN - İ. AKTÜRK, **Uluslararası İktisadi Kuruluşlar**, Anadolu Matbaacılık, İzmir, 1997.
- Naciye SARAÇ, “Kuzey Kafkasya’daki Sorunların Çözülmesi için Geç Kalınmış Değil”, **Global Yorum İnternet Dergisi**; <http://www.samsunbkd.org/04.06.2015>.
- _____, **Global Yorum İnternet Dergisi**; <http://www.samsunbkd.org/04.06.2015>
- Neil J. MELVIN, “Building Stability in the North Caucasus Ways Forward for Russia and the European Union”, **SIPRI Policy Paper**, No. 16, Stockholm.
- Orhan AKLİZADE, “18. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya’nın Kafkasya’da İşgalcilik Politikası”, **Akademik Bakış**, C 4, S 7, Kış 2010, 106.
- Paul B.HENZE, “Kafkasya’da Çatışma Geçmiş, Sorunlar ve Gelecek için Öngörüler”, **Avrasya Etüdüleri**, TİKA, Yay., Ankara, İlkbahar 1994.
- Rahmi DOĞANAY, “Milli Mücadele Döneminde Türkiye, Sovyet Rusya ve İtilaf Devletlerinin Kafkas Politikaları”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 19, Sayı 2, 2009.

- Reha YILMAZ, “Kafkasya’da Çözilemeyen Kördüğüm: Dağlık Karabağ Sorunu”, **Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi**, Yıl 2, S 1.
- Vildan SERİN, “Globalleşme Sürecinde Orta Asya ve Kafkasya”, **Akademik Araştırmalar Dergisi**, S 25, 2005.
- Zbigniew BRZEZINSKI, **Büyük Satranç Tahtası (Kitap Özeti)**, Düz. Dr. Tuğrul Bayment, Türk Dünyasında Demokrasiyi Geliştirme Vakfı.

ÇAĞDAŞ AZERBAJCAN'IN KÜLTÜR VE EĞİTİM HAYATININ GEÇMİŞİNE DAİR BAZI TESPİTLER

SAADETTİN YAĞMUR GÖMEÇ*

Özet

Herkesin bildiği üzere Azerbaycan Türk coğrafyası 18. asrın sonlarından itibaren Rus işgaline uğramış, 19. yüzyılın başlarında ise neredeyse bu iş tamamlanmış vaziyetteydi. Dolayısıyla işgallerden önce Osmanlı Türkiyesi'nde olduğu gibi bir eğitim sistemi uygulanan Azerbaycan'da, Rus hâkimiyetinden sonra yerli ahalinin çocuklarını Rusça okutmak gayesiyle inşa olunan mekteplerde, Ruslar hızlı bir şekilde Slavlaştırma faaliyetlerine giriştiler. Hüseyinzâde'den tutun, Şah İsmail'e ve Hüseyin Cavid'e kadar Türkçülüğün ve Türkçeciliğin önderliğini yapan bu insanlar, zaman zaman Türkiye Türklerine de örnek oldular. Bununla beraber Azerbaycan Türkleri, Sovyetler döneminde kaybettikleri zamanı telafi hususunda, ellerinden geleni yapmaktadır. Çünkü hem Çarlık, hem de Sovyet Rusya hâkimiyeti sırasında yitirdiklerini geri kazanma ve modern dünyayı yakalayabilmeleri ancak her alanda çok çalışmak ile mümkün olabilir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Türkiye, Eğitim.

* Prof.Dr., Ankara Üniversitesi, Ankara, sgomec@yahoo.com

SOME FINDINGS ON THE PAST OF THE CULTURE AND EDUCATION LIFE OF MODERN AZERBAIJAN

Abstract

As everybody knows, the geography of Azerbaijani Turks had suffered invasion of the Russian since the late of 18th century, also in the beginning of 19th century, this was almost completed. Therefore, before the invasions in Azerbaijan with an education system which was implemented as in Ottoman Turkey and in the schools which were built with the aim of educating the native inhabitants after the Russian domination, the Russians had quickly accessed to pan-slavizm activities. From Hosseinzadeh, Shah Ismail to Hussein Cavid, the leaders of Turkish and Turkizm became the model for the Turks of Turkey from time to time. Besides, the Turks of Azerbaijani has been doing their best in respect of compensation for the time they lost in the period of Soviet. Because, during both the domination of Czarist and the Soviet Russian, recovering their lost and capturing the modern world can only be possible for hardworking in all areas.

Key Words: Azerbaijan, Turkey, Education.

Milletlerin medeniyet dünyasında itibarlı bir mevkiye çıkması, hiç şüphesiz temelde eğitim yoluyla yapacağı atılımlar sayesinde. Bugün modern dünyanın en ileri ülkelerine baktığımızda eğitime ve gençliğe büyük bir önem verdiklerini, bunun karşılığını da ekonomik ve siyasî istikrar açısından aldıklarını görürüz. Günümüz itibarıyla Türk dünyasının en dikkat çeken grupları arasında bulunan Azerbaycan Türklerinin, eğitim ve kültür konusunda diğer Türklere her zaman örnek teşkil ettikleri ise ortadadır. Tabiki yeniliklerle, gelişmelere açık olma noktasında İdil-Ural Türklerinin de bu yönüyle hakkını yiyemeyiz. Elbette burada Türkiye faktörü daima mühimdir. Çünkü tarihte Anadolu Türkiyesi'ndeki aydınlanma hareketleri sadece Azerbaycan veya İdil-Ural Türklüğünce değil, işin gerçeği bütün Türk dünyasınca yakından takip edilip örnek alınmaktaydı.

Kültürel hayatın inkişafı hususunda köklü bir geçmişi bulunan Azerbaycan coğrafyasında, Türk destan edebiyatının şaheserlerinden Dede Korkut Hikâyelerinin yanısıra, Köroğlu Destanı'nın varyantları ile Şah İsmail, Genceli Nizami, hatta Fuzuli gibi birçok ünlü Türk edip ve şair çıkmıştır. Bununla birlikte biraz daha yakın döneme geldiğimizde bilindiği üzere Hüseyinzâde Ali Bey'in 19. yüzyılın sonlarına doğru ortaya attığı "Türkleşmek, İslâmlaşmak ve Muasırlaşmak" ölküsü, bir anda bütün Türk dünyasının etrafında birleştiği meşale oldu. İsmail Gaspıralı'nın da çerçevesini çizdiği "dilde, işte, fikirde birlik" düsturuyla hareket eden Türk dünyasının gözbebeği Türkiye'nin kuruluşundaki felsefi düşüncenin temelini atan Ziya Gökalp gibi aydınlar da bütün bunları muhakkak ki değerlendirip, "Türkleşmek, İslâmlaşmak ve Muasırlaşmak" ilkesine sıkı sıkıya sarılmışlardır. Daha sonra Turan soyadını alacak olan Azerbaycan'ın bu büyük Türk milliyetçisi Hüseyinzâde Ali Bey, Türklerin dünyanın her tarafındaki perişan vaziyetini görüyor ve bir Türk olarak bu kötü durumu kendisine yakıştıramayıp, zilletten kurtulmak için ne yapılması gerektiği hususunda bir çıkış yolu arıyordu.

Türkiye dışındaki Türklerin büyük bir kısmının egemenliği altında yaşadığı Rus Çarlığı'nda da, bu sıralarda işler pekiyi değildi. Yirminci asrın başlarında hiçbir devletin ordusu karşısında yenilmeyeceği sanılan Rus kuvvetleri, dünya imparatorluğu amacıyla ortaya çıkan bir avuç Japon karşısında umulmadık bir mağlubiyete uğramış, bu hezimet ise Rusya'da Bolşevik (sosyalist) fikirlerin kök salmasına zemin hazırlamıştı.

Bu hâli nasıl değerlendirebilirim diyen Hüseyinzâde Ali Bey hem Türkiye, hem Azerbaycan, hem de Rusya'nın değişik yerlerinde yaşayan Türk milliyetçileriyle irtibata geçip, bu yolla Türkçü düşüncelerini daha da olgunlaştırdı. Türk

dünyasının üstündeki ölü toprağının kaldırılması gerektiğine inanan Türk milliyetçilerinin birbirleriyle haberleşmeleri o devrin şartlarına göre çok zor da olsa, hepsi ellerinden gelen gayreti gösterdiler. Rusya'daki vaziyet de bu birlik ruhunun doğmasına müsait idi. İşte Hüseyinzâde Ali Bey önce 1905'te Zeynelabidin Tagiyev'in desteğiyle çıkan *Hayat Mecmuası* ve arkasından da *Füyuzat* gibi dergilerin yayınlanmasında önyak oldu. Bu basın organlarında; Türkler için tek kurtuluşun ilim ve fende ileri gitmeye bağlı olduğunu ve ayrıca Türklerin birlik içinde hareket etmelerinin gerekliliğini vurguluyordu¹. Yukarıda da belirtildiği üzere Hüseyinzâde'den, Şah İsmail ve Hüseyin Cavid'e kadar Türkçülüğün ve Türkçeciliğin önderliğini yapan bu fedakâr insanlar, zaman zaman Türkiye Türklerine de örnek oldular².

Azerbaycan Türkçesi ve bu bölgede meydana gelen Türk edebiyatı son derece köklü bir yapı üstüne inşa edilmiştir. Dede Korkut Hikâyeleri gibi bir edebi türün eşine dünyada az rastlanır. Dolayısıyla Korkut Ata ve bu harikulade hazineye sadece Azerbaycan Türkleri değil, bütün Türk dünyası sahip çıkıyor. Hakikatte Korkut Ata'nın dile getirdikleri de, Türklerin hepsini yakından ilgilendiren ve bir kısmı da gerçekten yaşanmış tarihi destanlardır. Bu yüzden Dede Korkut'u günümüze kadar ulaştırmaları bakımından bütün Türkler, Azerbaycan'daki soydaşlarına minnettardır.

Elbette Azerbaycan'daki çalışmalar Dede Korkut Hikâyeleriyle de sınırlı değildir. Diğer yandan ayda iki defa ve elli altı sayı çıkan *Ekinci*'nin, Azerbaycan'daki ilk Türkçe gazete olduğunu ve 1875 yılında Hasan Bey Zerdabî tarafından yayınlandığını da belirtmek isteriz. Bu gazete aynı zamanda Türk milliyetçiliği fikrinin de olgunlaşmasına yardımcı oldu.

Yine 19. asrın sonlarıyla, 20. yüzyılın ilk yıllarında filizlenmeye başlayan sosyalist görüşler dünyanın her yerinde şu veya bu şekilde akis buldu. Buna bağlı olarak daha çok eski Rus Çarlığı'nda kendini hissettiren bu ideolojinin neticesinde Rusya'da bir ihtilâl yaşandı. Bu yüzden 1905 hareketi Azerbaycan'da da birçok alanda gelişmelere aracılık yaptı. İhtilâlin sağladığı küçük hürriyet ortamı,

¹ Hüseyinzâde Ali Bey konusunda ayrıca bakınız, S.Gömeç, "Türk Tarihinin Kahramanları: 52- Alibey Hüseyinzâde", *Orkun*, S 116, İstanbul 2007, s.1-2; S.Gömeç, *Dişi Kurtun Çocukları*, Ankara 2012, s.285-288; C.V.Findley, *The Turks in World History*, New York 2005, s.154.

² S.Gömeç, "Tarihte ve Günümüzde Azerbaycan", *Yeni Forum*, 14/291, Ankara 1993, s.40; İ.M.Yıldırım, "Azerbaycan'da Matbuat Hareketlerinin Başlangıcı", *Teke Dergisi*, 2/2, Erzurum 2013, s.149-152.

Azerbaycan'da milli güçlerin harekete geçmesine yol açmıştır. Bakü'de kurulan Tagiyev Tiyatrosu, Müslüman Kadınlar Birliği, Müslüman çocuklara mahsus Saadet Mektebi, Neşr-i Maarif Cemiyeti, hep bu devrin kıymetli eserleridir. Bu esnada toplumcu yazarlar, Celil Mehmetkuluzâde'nin yayın hayatına soktuğu, bir nev'i mizah dergisi olan *Molla Nasreddin Mecmuası* etrafında kümelenmişlerdi. Burada Türk dünyasındaki birtakım meseleler karikatürize ediliyordu.

Bilhassa Abbaskulu Aga Bakıhanoglu ve Mirza Fethali Ahundzâde gibi kişiler Azerbaycan'ın edebiyatına yeni usullerin girmesine çalıştılar. Devlet kontrolünün zayıflaması, Azerbaycanlı aydınların uzun süredir baskı altında tutulan enerjilerini açığa çıkardı. Bunu temeli 1870'lere giden tiyatro oyunları, basılan kitaplar ve kurulan okulların sayısındaki kayda değer artış izledi ve sansürün gevşetilmesi Azerbaycan basınının altın çağını başlattı. Azerbaycanlı ilk tiyatro yazarı diyebileceğimiz Mirza Fethali Ahundzâde'nin gözünde tiyatro, okumaz yazma bilmeyen toplulukların aydınlanmasını sağlamak için en uygun araçtı. Bunun yanı sıra, her ne kadar pek çok alanda 1905'e kadar birtakım sıkıntılar yaşandıysa da 1905-1917 yılları arası yukarıda da değinildiği üzere Azerbaycan tiyatrosunun da atılım dönemidir. Üzeyir Hacıbeyli tarafından 1907'de bestelenen Fuzuli'nin Leyla ve Mecnun hikâyesinin sahneye konulması buna bir örnektir. Kısa bir sürede bütün Kafkasya, İran, Türkiye, Türkistan, Kırım ve Balkan sahnelerinde başarıyla temsil olunan, yine Üzeyir Hacıbeyli'nin dört perdelik "Arşın Mal Alan" opereti ve diğer eserler anılmaya değer³. Hiç şüphesiz bu kültürel faaliyetler Türk yenileşme hareketlerinin ilk numuneleri olması açısından çok önemlidir.

Bilindiği üzere, Azerbaycan Türk coğrafyası 18. asrın sonlarından itibaren Rus işgaline uğramış, 19. yüzyılın başlarında ise neredeyse bu iş tamamlanmış vaziyetteydi. Dolayısıyla işgallerden önce Azerbaycan'daki eğitim de bütün Türk dünyasına üç aşağı, beş yukarı benzer bir biçimde uygulanmaktaydı. Bununla beraber Rus hâkimiyetinden sonra yerli ahalinin çocuklarını Rusça okutmak gayesiyle kurulan mekteplerde, Ruslar hızlı bir şekilde Slavlaştırma faaliyeti içine girdiler. Rusların Azerbaycan'da açtığı ilk Rus okulu ise 1830'da Şuşa'da faaliyete geçti. 1847'de Şamahı'da da bir kız okulunun eğitime başladığını görüyoruz. Fakat aileler ilk zamanlarda Rus mekteplerinde okuyan çocuklara iyi gözle

³ S.Tekiner, "Azerbaycan Sovyet Edebiyatında Mukavemet Hareketinin Milli Karakteri", *Dergi*, 9/33, Münih 1963, s.33; T.Swietochowski, "The Politics of a Literary Language and the Rise of National Identity in Russian Azerbaijan Before 1920", *Ethnic and Racial Studies*, 14/1, London 1991, s.57-62; Yıldırım, a.g.m., s.148-154.

bakılmadığından evlatlarını bu okullara göndermekten çekiniyorlardı. Özellikle devlet idaresinde görev alabilmek için bir müddet sonra bunun bir ayrıcalık olduğu da anlaşıldı.

Bunun yanı sıra bütün Rus engellemelerine rağmen, birtakım zenginler tarafından aynı senelerde özel okulların açıldığı da görülmektedir. Bunları faaliyete sokanlar daha çok Türk ve Batı dünyasını yakından takip eden yenilikçi ve ülkesini seven insanlardı. Modern ilimleri öğrenen Azerbaycanlı aydınlar, kendi toplumlarının geri kalmışlığını görerek, onlara çağdaş eğitim vermenin yollarını aradılar. Mesela Seyyid Ezim Şirvani, kendi memleketinde açtığı okulda Türkçe, Farsça ve Rusça yanında pozitif bilimleri de öğretti. Nahçıvan'da bir okulu hayata geçiren Mehmed Sıdkı bizzat kitaplarını kendisi hazırladı. Modern ilimleri öğrenen Azerbaycanlı aydınlar, kendi toplumlarının geri kalmışlığını görerek, onlara çağdaş eğitim vermenin çarelerini aradılar. Onlar eğitim konusunda Ruslardan yeterince faydalanılamayacağını görünce, özellikle 1905 İhtilâli'nden sonra yönlerini Türkiye'ye çevirdiler⁴. Bilhassa Füyuzat'ın etrafında birleşenler Azerbaycan ve Anadolu Türklerinin arasındaki farklılıkların önemli olmadığını söylüyorlardı. Derginin yazarlarından ve yukarıda da kendisinden bahsettiğimiz Hüseyinzâde Ali Bey, Türklerin ayrı topluluklar halinde milletleşmelerini eleştirmektedir. O, küçük küçük bağımsız devletler olmaya çalışmaktansa büyük ve güçlü bir siyasî yapıdan yanaydı. Bu sırada 1906'da toplanan I. Muallimler Kurultayı'nın konularından birinin de dil ve eğitim olduğunu belirtmek isteriz.

Tabii ki bu birlik duygusu içerisinde Türkiye de Azerbaycanlı soydaşlarına elinden gelen maddi desteği verdi ve buna bağlı olarak 1917 ve 1919 yıllarında Türkiye'den Azerbaycan'a giden öğretmenlerin sayısı da üç yüzü geçti⁵. Bu arada Azerbaycan Türkleri de *Kardaş Kömegi* gibi dergilerde, I.Dünya Harbi esnasında Türkiye'ye desteklerini dile getirmektedirler. İşte bu kısa ömürlü Azerbaycan hükümeti 30 Haziran 1918'de Halk Maarifi Bakanlığını kurarak, eğitimin Türkleşmesi, Türkçenin resmî okullarda Rusçanın yerini alması, yeni Türk okullarının açılması ve millî basının gelişmesi bakımından pek çok faydalı çalışmaya imza attı. Ama ne yazık ki bu müspet işler, bilindiği üzere Bolşevizmin Rusya'da üstünlük kazanmasıyla sekteye uğradı.

⁴ Teşkilat-ı Mahsusa ve Enver Paşa'nın direktifleriyle Hindistan ile diğer Asya ülkelerine de birçok görevli yollanmıştır. Bakınız, Karabekir, a.g.e., s.57.

⁵ Swietochowski, a.g.m., s.59; Gömeç, a.g.m., s.40; Adil Hikmet Bey, *Asya'da Beş Türk*, Haz. Y.Gedikli, İstanbul 1999, s.19; A.Erol, "Modern Azerbaycan Edebiyatının Kuruluş Yıllarında Türkçe Meselesi", *Turkish Studies*, 6/1, İzmir 2011, s.1074-1075.

Rusya ve Azerbaycan'da 1920'lerden sonra birtakım şeylerin değiştiğine şahidiz. Bilimde, sanatta, dilde, edebiyatta yeni bir görüş, daha doğrusu komünist bir inkarcı anlayış yerleşmişti. Komünistler geçmişe dair ne varsa yasaklıyorlar, ilkokul çocuklarına dâhi komünist ve Rus şarkıları ezberletiliyor; yediden-yetmişe herkes bir propagandaya tabi tutuluyordu. Bütün bunlara rağmen, Azerbaycanlı aydınlar komünist ideoloji doğrultusunda yazdıkları eserlerin arka planında bile Türklüğü hissettiriyorlardı. Bu yeni akım, her ne kadar Komünist Parti destekli olsa da, 1920'den önceki kadar akis uyandırmadı. Çünkü artık insanlar gerçekleri görmüştü.

Bütün bunlar bir yana, Sovyet hâkimiyeti sırasında eğitim kurumlarında uygulanan programlarda Azerbaycan Türkçesi, kültürü ve tarihine yeterince eğilinmedi. Bu çerçevede Azerbaycan Türklerine Azeri veya Azerbaycan halkı denip, konuştukları dili de onlara Türklerin zorla öğrettikleri telkin edildi. Bununla beraber Stalin'in ölümünün ardından bilhassa Kruşçev devrine rastlayan 1950'lilerde Azerbaycan Türkçesi üzerine birtakım çalışmalar yapıldıysa da, 1960'lardan itibaren Rusya, yetişmiş aydınları Sovyetlerin değişik bölgelerine yollayarak, onların memleketlerine yararlı olmalarının yolunu da kapatmıştı.

Azerbaycan'ın bu fedakâr insanları benliklerini ve Türk kültürünü yaşatmak için hayatlarına mâl olan zorlu bir mücadeleye girmekten de asla geri durmadılar. Hatta Stalin terörünün en şiddetli yılı olan 1937'de, Bakü'de toplanan İmla ve Terim Konferansı'nda, komünist rejimin Azerbaycan kültürünü Sovyetleştirme, yani Ruslaştırma teşebbüslerini de eleştirdiler. Sonuçta kendi eceliyle vefat eden Cafer Cebbarlı ile Celil Mehmetkuluzade dışında bütün yazar ve binlerce aydın ÇEKA'nın işkence odaları ve ölüm kamplarında hayatlarını yitirdiler⁶.

Her tarafı Türklük kokan talihsiz Azerbaycan'da, 1926-1928'lere kadar geleneksel usullerde eğitimin sürdüğünü görüyoruz. 1930'lardan sonra kolhoz politikaları gereğince kitlelerin eğitimine geçildi. Komünistlerin böyle bir plandan amaçları, kendi milli ve dini kültüründen uzak, yeni bir Sovyet vatandaşı yaratmaktı. Sisteme karşı çıkan veya komünist ideolojiye aykırı davrananların ise gözlerinin yaşına dâhi bakılmadı. Çünkü onlar, Slav-Rus ırkı ve komünist parti üyelerinin rahatları için önlerinde duran bir engel idi. İşte buna bağlı olarak Azerbaycan Sovyet Yazıcılar Birliği daha 18-23 Mart 1937 tarihli toplantısında, Halk Eğitimi Bakanlığında temizlenecek Türkçüleri belirlemiştir. Başta

⁶ Tekiner, a.g.m., s.39; S.Gömeç, **Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi**, 4. Baskı, Ankara 2011, s.88.

Azerbaycan'ın büyük millî şairleri Hüseyin Cavid ve Ahmed Cevad olmak üzere yüzlerce yazar, şair ve fikir adamı Sibirya'ya gönderildiler. Sözde insanlık adına, masum vatandaşlar baskılara maruz kalıp hayatlarından oldular.

Bu suretle bütün Türklüğe ışık tutan Türkleşmek, İslâmlaşmak ve Muasırlaşmak düşüncesinin beşiği Azerbaycan, yıllarca insanlara kan kusturan bir ideolojinin oyuncağı oldu. Sanki alay edilircesine Sovyetler Birliği'nin kuruluşunun 50. yıl dönümü sebebiyle verilen bir beyanatta; "Milletlerin arasındaki farklılıkların kalktığı, bunun yerine Sovyet halkı ve yurtseverliğinden meydana gelen bir Sovyet milletinin oluştuğuna" değiniliyordu⁷.

Yaşanılan hadiseler göstermiştir ki Rusya, Azerbaycan'da eğitim ve kültür alanında çok menfi rol oynamasına ve Sovyet tipi insan yetiştirme çabalarına rağmen bunda pek başarılı olamadı.

Hem geçmişte, hem de günümüzde Azerbaycan Türkleri daima okuma- yazma oranları açısından başlarda gelmiştir. Çağdaş Batı ülkeleriyle ilmi iş birliği noktasında Latin alfabesine geçmenin zaruri olduğunu düşünen bu insanlar, 1 Mayıs 1925'te Azerbaycan Yüksek Sovyeti kanalıyla, Latin alfabesinin kullanılmasını kararlaştırdılar. Azerbaycan'ın batısındaki Anadolu Türkiyesi de, 1928 yılında Latin alfabesini kabul edince, Türkistan ve diğer yerlerde "dilde birlik" yolunda bir hayli adım atılmış oldu. Bu durumun umum Rusya için büyük bir tehlike doğuracağını anlayan komünistler, Krill alfabesi esasında Türklere ayrı ayrı alfabeler hazırlayıp, bunun önüne geçtiler⁸. Bu ise Türk dilinin yerine Rusça'nın ikamesi demek olunca, Türk aydınlarını Türkçeyi korumaya yöneltti. Türkistanlı ve Azerbaycanlı dilciler, bilimsel toplantılarda ortak bir ilim dili yaratılması gerektiğini savundular. Ancak onların bu isteği Komünist Rusya tarafından tepkiyle karşılanmıştı. Bunlarla da yetinmeyen Ruslar, arkasından bütün okullarda Rusça öğrenimini zorladılar. Komünistler bu suretle tek bir Sovyet insanının doğacağına inanıyorlardı.

Sovyet-Rusya devrinde dil alanında olduğu gibi edebiyat ve sanatta da bir yozlaşma yaşandı. Bu hususta yapılan çalışmalar kollhoz edebiyatından öteye geçemedi. Bununla birlikte Azerbaycan Türkçesi üzerine günümüze kadar sayısız

⁷ Yine Brejnev'in 1981 yılında, Komünist Partisi 16. Kongresi'nde söylediği şu sözler de ilginçtir: "Bugün artık eskiden var olan etnik ve ilkel sınırlar bulunmuyor". bk. H.Braker, "İslamiyet Sorununun Sovyetlerin İç ve Dış Politikasındaki Yeri", çev. Y.T.Kurat, **ODTÜ Asya-Afrika Araştırmaları**, No 7, Ankara 1984, s.3.

⁸ Gömeç, a.g.m., s.40.

araştırma ortaya kondu. Bilhassa ağız çalışmalarının Azerbaycan'da çok ileri gittiği de inkâr edilemez⁹.

Sovyetler Birliği'nin dağılıp bağımsız cumhuriyetlerin ortaya çıkmasından sonra Azerbaycan Türk Cumhuriyeti'nin resmî dili Türkçe olarak belirlenmesine rağmen, daha sonra 1995'teki referandumun ardından anayasaya "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet lisanı Azerbaycan dilidir." ibaresinin konduğunu gördük. Tabi bu ilmi gerçeklere ne kadar uygun, ne kadar değerlidir tartışılır. Yine de ilk defa Türk cumhuriyetleri içerisinde 25 Aralık 1991'de Latin alfabesine geçilmesi kararını alan Azerbaycan oldu. Bunu da kimse inkâr edemez. Bu arada 1993 Mart (8-10) ayı içerisinde TİKA'nın gerçekleştirdiği Alfabe Toplantısı'nda Azerbaycan heyetinin, Türkiye'nin yanında ortak Latin alfabesine geçiş konusunda göstermiş olduğu çaba övgüye değerdir. 1990'lardan itibaren Türkiye'ye öğrenim için gelen Türk cumhuriyetleri öğrencilerinin en fazlası Azerbaycan'a aittir. Her türlü konuda Türkiye'den yetişmiş eleman istedikleri gibi, yetişmek üzere de adamlarını Türkiye'ye gönderdiler.

Azerbaycan Türkleri, Sovyetler döneminde kaybettikleri zamanı telafi hususunda, ellerinden geleni yapmaktadır. Çünkü hem Çarlık, hem de Sovyet Rusya hâkimiyeti sırasında yitirdiklerini geri kazanma ve modern dünyayı yakalayabilmelerinin ancak her alanda çok çalışmak ile mümkün olabileceğinin farkındalar.

Bugün kendi ayakları üzerinde gayet mükemmel bir şekilde duran Azerbaycan'da ilk, orta, lise ve üniversite düzeyindeki eğitim kurumlarının sayısı gün geçtikçe artmaktadır. Buna bağlı olarak Azerbaycan'da çeşitli gruplar halinde 5000 civarında okul ve bunlarda eğitim gören 1.600.000'den fazla öğrenci mevcuttur. 50 kadar üniversite, 130 müze ve 4600'den fazla kütüphaneye sahip Azerbaycan'da okuma-yazma oranı da neredeyse % 100'e yakındır. Her sanat dalında eğitim verilmesi de övgüye değer.

⁹ A.Caferoğlu, **Türk Kavimleri**, Ankara 1983, s.59-63; S.A.Zenkovsky, **Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık**, çev. İ.Kantemir, İstanbul 1983, s.227; M.Saray, **Azerbaycan Türkleri Tarihi**, İstanbul 1993, s.52-56; O.Caroe, **Sovyet İmparatorluğu. Sömürülen Topraklar**, Çev. Z.Yüksel, İstanbul (tarihsiz) s.239; M.B.Mehmetzade, "Azerbaycan'da Sovyet İmha Siyaseti", **Dergi**, 2/5, Münih 1956, s.71; A.B.Ercilasun, "Prof.Dr. Muharrem Ergin, Azeri Türkçesi", **Türk Kültürü**, 10/119, Ankara 1972, s.63; İ.Kayabalı-C.Arslanoğlu, "Orta Asya'daki Rus Sömürgeleri", **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, 24/215, Ankara 1975, s.29; A.Caferoğlu-Y.Akpınar, "Azerbaycan Türkleri Edebiyatı", **Türk Dünyası El Kitabı**, C. 3, 2. Baskı, Ankara 1992, s.597-665; T.Kocaoğlu, "Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasında Ortak Alfabe ve İmla Birliğinin Önemi", **Yeni Forum**, 14/285, Ankara 1993, s.38-39.

KAYNAKÇA

- Adil Hikmet Bey, **Asya'da Beş Türk**, Haz. Y.Gedikli, İstanbul, 1999.
- BRAKER, H., “İslamiyet Sorununun Sovyetlerin İç ve Dış Politikasındaki Yeri”, Çev. Y.T.Kurat, **ODTÜ. Asya-Afrika Araştırmaları**, No 7, Ankara, 1984.
- CAFEROĞLU, A., **Türk Kavimleri**, Ankara, 1983.
- CAFEROĞLU, A-AKPINAR, Y., “Azerbaycan Türkleri Edebiyatı”, **Türk Dünyası El Kitabı**, C 3, 2. Baskı, Ankara, 1992.
- CAROE, O., **Sovyet İmparatorluğu. Sömürülen Topraklar**, çev. Z.Yüksel, İstanbul, (tarihsiz).
- ERCİLASUN, A.B., “Prof.Dr. Muharrem Ergin, Azeri Türkçesi”, **Türk Kültürü**, 10/119, Ankara, 1972.
- EROL, A., “Modern Azerbaycan Edebiyatının Kuruluş Yıllarında Türkçe Meselesi”, **Turkish Studies**, 6/1, İzmir, 2011.
- FINDLEY, C.V., **The Turks in World History**, New York, 2005.
- GÖMEÇ, S., “Tarihte ve Günümüzde Azerbaycan”, **Yeni Forum**, 14/291, Ankara, 1993.
- _____, “Türk Tarihinin Kahramanları: 52- Alibey Hüzeyinzade”, **Orkun**, S 116, İstanbul, 2007.
- _____, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, 4. Baskı, Ankara, 2011.
- _____, **Dişi Kurtun Çocukları**, Ankara, 2012.
- KAYABALI, İ-ARSLANOĞLU, C., “Orta Asya'daki Rus Sömürgeleri”, **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, 24/215, Ankara, 1975.
- KOÇAOĞLU, T., “Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasında Ortak Alfabe ve İmla Birliğinin Önemi”, **Yeni Forum**, 14/285, Ankara 1993
- MEHMETZADE, M.B., “Azerbaycan'da Sovyet İmha Siyaseti”, **Dergi**, 2/5, Münih, 1956.
- SARAY, M., **Azerbaycan Türkleri Tarihi**, İstanbul, 1993.
- SWIETOCHOWSKI, T., “The Politics of a Literary Language and the Rise of National Identity in Russian Azerbaijan Before 1920”, **Ethnic and Racial Studies**, 14/1, London, 1991.
- TEKİNER, S., “Azerbaycan Sovyet Edebiyatında Mukavemet Hareketinin Milli Karakteri”, **Dergi**, 9/33, Münih, 1963.
- YILDIRIM, İ.M., “Azerbaycan'da Matbuat Hareketlerinin Başlangıcı”, **Teke Dergisi**, 2/2, Erzurum, 2013.
- ZENKOVSKY, S.A., **Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık**, çev. İ.Kantemir, İstanbul, 1983.

**İSTANBUL'DA TAHSİL ALMIŞ ZİYALILARIN
AZERBAJCAN'DA MİLLİYETÇİ MAARİFÇİLİĞİN
FORMALAŞMASINDAKİ ROLÜ
(ABDULLA SUR'UN YARATICILIĞI ESASINDA)**

MARAL YAQUBOVA*

Özet

1905-1907 yıllarında rus devrimi, 1906 yılında Setterhan'ın yönetimi ile başlayan İran meşrutiyet hareketi, 1908 yılında "Genç türklerin" siyaset sahnesine çıkmasıyla sonuçlanan Osmanlı meşrutiyeti etkileri açısından bu üç devletin kapsama alanında bulunan Azerbaycan'da da milliyetçilik düşüncesinin oluşmasına güçlü ivme kazandırmıştır. Türkiye'de yaşanan sosyopolitik, kültürel-sosyal olayların Azerbaycan ortamına etkisini sağlayanlar arasında 20.yüzyılın ilk yıllarında İstanbul'da eğitim almış Azeri aydınların rolü yadsınamaz. Doğu bilgeliği ve Batı çağdaşlığını, ulusal ve evrensel organik biçimde kendisinde birleştiren İstanbul ortamında eğitim almış bu aydınlar, eğitimciler, halkı ilgilendiren mühim konuların çözümünü kendi üzerlerine almışlardı. Bu aydınlardan biri de 1906-1908'li yıllarda Türkiye'de eğitim almış Abdullah Sur idi. Genceli Abdullah Sur (1882-1912) yüzyılın başlangıcında yeni içerikli milli ideolojinin oluşması yönünde tutarlı çalışmalar yapan, sosyal fikri kendi zamanının ötesine ulaştırmış şahslardan biridir. Milli manevi zenginlikler, ehilki değerler, ilmi ve felsefi akımlar, aydınlanma konumu, toplum ve devlet, edebi-teorik bakışlar programı Abdullah Sur'un sanatsal bakış açısının temelini oluştururdu. "Türkleşmek, islamlaşmak ve çağdaşlaşmak" formülünün içerdiği özelliklere daha fazla ağırlık veren basın kuruluşlarıyla yoğun işbirliği Abdullah Sur yaratıcılığının esas yönüdür. Edebiyatçı genel olarak, döneminin kültürel-ideolojik sorunlarına daha geniş çapta yaklaşmaya çalışıyordu, sürekli türkçülük, islam, modernleşmek gibi sağlam ve köklü yer tutmuş kültür akımlarının kaynaklanan görüşlerini kendi yazılarında sergiliyordu.

* Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Azerbaycan, yaqubova.maral@mail.ru

**THE ROLE OF THE INTELLECTUALS WHO HAVE GOT
THEIR EDUCATION IN ISTANBUL ON THE
FORMATION OF THE NATIONALIST AND ENLIGHTENING
LITERATURE AT AZERBAIJAN (BASED ON THE
CREATIVITY OF ABDULLA SUR)**

Abstract

After Russian revolution of 1905-1907 years, with Iranian constitutional movement under the lead of Sattarkhan at 1906 year and at 1908 with Ottoman constitutional movement which resulting with the appearing on the political stage of "Youth Turkish" according to their influences have given powerful stimulate to the forming of thoughts about nationalism in Azerbaijan which is under these three countries. The role of the illuminated writers of Azerbaijan who have got their education in Istanbul at first decade of XX century among the writers who provided the influence of social political, cultural social events which happened in Turkey are undeniable. These illuminated people, educationists who carried East wisdom and Western contemporaneity, national and humanity with themselves as organic way have taken to themselves solving the fateful problem of their nations. One of them was Abdulla Sur who got his education in Istanbul at 1906-1908 centuries. Abdula Sur who was from Ganja, at the beginning of the XX century (1882-1912) is one of the person who done consistent works based on the forming of national ideology with a new theme and made social thoughts as an epoch making position. Literary outlook of Abdulla Sur consisted of national spiritual wealths, ethical values, scientific and physiological trainings, educational position, society and state, program of literary and theoretical lookings. The main characteristics element of the creativity of Abdulla Sur are powerful relationship with newspapers which gave more attention to the embraced characters of the formule "adopt Turkish habits, adopt Islamic habits and modernization". He tried to approach widely to the cultural ideological problems of his period and showed his opinions which was born from culture movements which take a powerful and local place as Turkism, Islamism and modernization.

Giriş

1905-1907-ci illər rus inqılabı, 1906-cı ildə Səttərxanın rəhbərliyi ilə başlayan İran məşrutə hərəkatı, 1908-ci ildə “Gənc türklərin” siyasət səhnəsinə çıxması ilə nəticələnən Osmanlı məşrutəsi öz təsirləri baxımından bu üç dövlətin əhatəsində olan Azərbaycanda da millətçilik düşüncəsinin formalaşmasına güclü təkan vermişdir. Xüsusilə də, milli şüurun güclənməsi ilə bağlı Osmanlı mühitində cərəyan edən hadisələr Azərbaycana təsirsiz ötürülməmişdir. Belə bir mühitdə Şərq müdrikliyi və Qərb müasirliyini, milli və bəşəriyyəti üzvi şəkildə özündə birləşdirən yeni tipli Azərbaycan ziyalıları, maarifçiləri xalqın taleyüklü məsələlərinin həllini öz üzərlərinə götürdülər. Qədim tarixə, zəngin varislik ənənəsinə malik Azərbaycan mədəniyyəti ilə müasir Avropa mədəniyyətinin nailiyyətlərinin çulğışdığı yeni mədəni mühitin yetirməsi olan bu ziyalılar ölkənin və xalqın gələcək taleyində mühüm rol oynadılar. XX əsrin əvvəllərinin milli-mədəni intibahına öz töhfələrini vermiş bu şəxsiyyətlər Azərbaycan xalqının əsrlər boyu yaratdığı böyük və zəngin mədəniyyətinin, onun humanist hisslərinin, qabaqcıl ideyalarının, müqəddəs ideallarının məntiqi sonucu, qanunauyğun bəhrəsi idilər. Lakin onlar, keçmiş yolları təkrar etmədilər, mədəni irsdən yaradıcı şəkildə istifadə etməklə dövrün tələbindən doğan zəruri, müasir, demokratik və həm də orijinal fikirlərin maarifçisinə çevrildilər. Abdulla Sur XX əsrin başlanğıcında yeni məzmunlu milli ideologiyanın formalaşması istiqamətində ardıcıl iş aparan, ictimai fikri epoxal bir yüksəkliyə catdıran şəxsiyyətlərdən biri idi. Milli mənəvi sərvətlər, əxlaqi dəyərlər, elmi və fəlsəfi təlimlər, maarifçilik mövqeyi, hətta bütöv bir cəmiyyət və dövlət, ədəbi-nəzəri baxışlar proqramı Abdulla Sur dünyagörüşünün əsasını təşkil edirdi. Həmin dünyagörüşü isə, əsasən, onun mühərrirlik fəaliyyətində, elmi-nəzəri və ədəbi-fəlsəfi əsərlərində ifadə olunmuşdur. Elmi erduşiyası, tənqidi tənəkkürü, publisistikası ilə yanaşı şairlik təbinə də sahib olan Sur’un elmi tənəkkürü ilə poetik tənəyyülünün bağlılığı məqalələri ilə şeirləri arasında üzvi bir vəhdət yaratmışdı və bunlar alim-şair üslubunda birləşmişdi. Abdulla Sur haqqında Türkiyədə Yavuz Akpınarın maraqlı və əhəmiyyətli araşdırmaları vardır. “Azəri edebiyatı araşdırmaları” adlı çalışmasında Y.Akpınar A.Sur’un Türkiyədəki təhsilinə diqqət yetirmiş, onun Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbiyyatşünaslığı üçün əhəmiyyətli mövqeyindən bəhs etmişdir. “Azərbaycanlı Abdulla Sur və onun Türk edebiyatı tarixi” adlı bu çalışmasında Yavuz Akpınar ədibin ümumi yaradıcılığına diqqət ayırır, lakin özünün də qeyd etdiyi kimi, daha çox “Türk ədəbiyyatı tarixi” əsərinin üzərində dayanır. “Bizi, daha çox ilgilendi-

ren A.Sur'un Türk edebiyatı tarihidir"¹ deyə qeyd edir. Təqdim olunan bu məqalədə isə Abdulla Sur'un dövrün Azərbaycan mətbuatında çap olunmuş məqalə və yazılarında dünyagörüşünün mahiyyətinə diqqət yetirilir. İkiillik İstanbul təhsilinin ədibin dünyagörüşünə təsiri və bu təsirin yaradıcılığında özünü büruzə formalarının aşkarlanması təqdim olunan məqalənin əsas ideyasını təşkil edir və bu mövzu ilk dəfə elmi-nəzəri səviyyədə işlənir.

Həyatı

Abdulla Sur Ağa oğlu Məhəmmədzadə (Abdulla Tofiq) 1882-ci il iyul ayının 23-də Gəncədə anadan olmuşdur. İlk təhsilini Gəncə məktəbi-xeyriyyəsində almış, Şah Abbas "cameyi-şərifinin mədrəsəsində" ərəbcə fiqh üsulu ilə oxumuşdur. İstedadı və zəkası ilə həmyaşıdlarından seçilən Abdulla Sur 1898-ci ildən məktəbi-ruhaniyyədə müəllim olaraq fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Pədoqoji fəaliyyətlə yanaşı, yaradıcılıqla da məşğul olan Abdulla Sur mətbuat və publisistika tariximizdə xüsusi yeri olan, "əqsayi şərqdən Çin hüdudlarınadək yayılan, din ayrı, dil ayrı ziyalıların qabaqcıl fikirlərinin "vıstavkası" adlandırılan "Şərqi-Rus" qəzetinin redaktoru, görkəmli publisist və ictimai fikir xadimi Məhəmmədəğa Şahtaxtlının diqqətini cəlb etmiş, 1903-cü ildə qəzetə müsəhhih vəzifəsinə dəvət olunmuşdur. "Şərqi-Rus" qəzetində 7 ay çalışdıqdan sonra Gəncəyə dönmüş, 1904-cü ildə yenidən dəvət almış və qəzet bağlanana qədər burada fəaliyyət göstərmişdir. Abdulla Sur'un mətbuat aləmi ilə tanışlığının "Şərqi-Rus" qəzeti ilə başlaması onun sonrakı dünyagörüşünün formalaşmasında xüsusi rol oynamışdır. "Bir tərəfdən Tiflis ədəbi mühiti və M.Şahtaxtı kimi geniş erudisiyalı bir adamın tələbkərligi, digər tərəfdən də XX əsrin astanasında baş verən ictimai-siyasi hadisələr onun dünyagörüşünün formalaşmasına təsirsiz qalmamışdır"². Qəzet redaktorunun gənc mühərrirə münasibəti "Ay müsəlman qardaşlar!" məqaləsində redaksiya adından verilmiş məlumatdan aydınlaşır: "Dərd çox isə də, həmd olsun, müalicə edəcək təbiblər də az deyil ki, onların gələcək üçün ən ziyada ümid verəni həmin bu atəşzəban müəllifdir...Madam ki, türk anaları belə oğullar doğurlar, belə millətin istiqbalından əmin olmamaq mənasız və əsassız bir bədbinlik və yəsdən başqa bir şey olmaz"³. "Şərqi-Rus" qəzetinin səhifələrində Abdulla Sur'un "Məhəmmədzadə A." təxəllüsü ilə ana dilində təhsil məsələləri,

¹ Yavuz Akpınar. "Azərbaycanlı Abdulla Sur və onun Türk edebiyatı tarihi", **Azeri edebiyatı araşdırmaları**, İstanbul, Dergah Yayınları, 1994, s. 306-310. s.307

² Qasimov Cəlal. **Abdulla Surun Həyat Və Yaradıcılığı**. Bakı, Təhsil nəşriyyatı, 2004, səh. 18

³ Gəncəli Məhəmmədzadə Abdulla. "Ay müsəlman qardaşlar" , **Şərqi-rus** qəzeti, 22 iyun, 1903-cü il, №35

Gəncə əhalisinin kimliyi və məzhəbləri, islam mədəniyyəti, din və ictimai proseslər, əlifba, dil və başqa mövzularda məqalələri dərc olunmuşdur. Qəzetdə çalışdığı müddətdə rus dilini mükəmməl öyrənməyə cəhd göstərən ədibin rus dilindən bir coğrafiya kitabını tərcümə etməsi barədə məlumat da vardır.⁴ Rus dilini öyrənmək Abdulla Sura rus və Avropa ədəbiyyatına yaxından tanış olmaq imkanı qazandırmışdır. “Şərqi-Rus” qəzetinin 1904-cü ilin sonunda bağlanması ilə Gəncəyə dönmən ədib kifayət qədər formalaşmış və püxtələşmiş jurnalist kimi öz publisistik fəaliyyətini davam etdirməklə yanaşı, pedoqoji fəaliyyət göstərmişdir. Abdulla Sur’un “İrşad” qəzetində çap etdirdiyi “Yol məktubları” adlı silsilə məqalələrinə istinadən, ədibin təhsilini davam etdirmək məqsədilə, 1906-cı ildə İstanbula getdiyi məlum olur. Həmin silsilə məqalələrində İstanbul təhsil almaq üçün göndərilmiş şəxslərdən ikisinin şəxsiyyəti dəqiqləşmişdir: Naxçıvanlı Hüseyn Cavid, Gəncəli Abdulla Sur. Ədibin İstanbulda təhsilini davam etdirmək üçün lazım olan bütün xərclərin Gəncənin sayılıb seçilən şəxslərindən biri olan Hacı Məhəmməd Hüseyn bəy Rəfiyevə öz üzərinə götürməsi haqqında məlumat vardır.⁵ Abdulla Sur’un İstanbul’da hansı təhsil müəssisəsində oxuduğu dəqiq məlum deyildir. Türkiyəyə təhsil almağa getmiş şəxslərdən birinin, dahi Azərbaycan şairi Hüseyn Cavidin ev muzeyində Hüseyn Cavid, Riza Tevfik və Abdulla Sur’un birgə 1907-ci ildə çəkilmiş fotosəkli var. Çox güman ki, Abdulla Sur, Hüseyn Cavidlə birgə, İstanbul Darülfünununda dinləyici tələbə kimi təhsil almışdır. İstanbul həmin dövrdə Türk dünyasının “Məkkəsi” hesab olunurdu. Belə bir mühitdə təhsil almaq və müəyyən müddət də olsa yaşamaq Abdulla Sur’un yaradıcılığına təsirsiz ötüşmədi. İstanbul’da təhsil aldığı ilk ildən başlayaraq, Abdulla Sur’un həm publisistik, həm də bədii fəaliyyətində, ömrünün sonuna qədər davam edəcək konseptual baxış formalaşdı. Ahmet Hikmet Müftüoğlu ilə yaxın münasibətləri olan Sur’un türk mətbuatındakı yazıları və hansı qəzet, jurnallarda çap olunması barədə elmi dəqiqləşmələr yoxdur. İstanbul’da təhsil aldıkları müddət ərzində Azərbaycan mətbuatı ilə əlaqəni kəsməyən azərbaycanlı tələbələr öz həmkarları və qələm yoldaşları ilə müntəzəm olaraq yazışırdılar. Belə yazışmalardan birində, Hüseyn Cavid Məşədi Qurbanəli Şərifova İstanbul’dan yazdığı 2 oktyabr tarixli məktubunda bildirir ki, “Bir neçə İran tələbələri ilə

⁴ Hüseyn Cavid. “Mirzə Abdulla Məhəmmədzadə yaxud (A.Sur) – Abdulla Tofiq”. **Hüseyn Cavid**. Əsərləri. **Beş Cildə. V Cild**. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2005, səh. 223

⁵ Yavuz Akpınar. “Azərbaycanlı Abdulla Sur və onun Türk edebiyatı tarixi” Yavuz Akpınar. **Azeri Edebiyatı Araşdırmaları**, İstanbul, Dergah Yayınları, 1994, s. 306-310

şərakətən “Həblül-mətni” gətiririk və “İrşad” da Mirzə Abdullaha gəlir”⁶. Abdulla Sur İstanbul’da yaşadığı müddətdə “İrşad” qəzeti ilə müntəzəm əlaqəsini qoruyub saxlayır, ədibin İstanbul’dan göndərdiyi ədəbi-tənqidi, ictimai-publisitik məqalələri, mənsur şeir, hekayə və felyetonları “İrşad”, “Tərəqqi” qəzetlərində, “Füyuzat” jurnalında nəşr olunurdu. İstanbul’da oxuduğu illərdə dövrün aparıcı düşüncə istiqamətlərindən olan türkçülük və islamçılıq cərəyanları ilə yaxından tanış olmaq imkanı ədibin sonrakı fəaliyyətinə birbaşa təsir göstərmişdir. Gənc alim “Türk ədəbiyyatına bir nəzər” adlı 1000 səhifəlik əsərini də İstanbul’da tamamlamışdır. Həmin il A.Sur əsəri “Molla Nəsrəddin” jurnalına təqdim edir. Jurnal öz oxucularına bu barədə məlumat verir: “Gəncəli Məhəmmədzadə Abdulla Tofiq əfəndinin “Türk ədəbiyyatına bir nəzər” adlı əsəri fevralın ibtidasından etibarən hər ay başında bir risalə şəklində nəşrə başlanacaq. 25 risalədən ibarət olan bu əsər üç cild üzrə min səhifəlik ədəbi bir əsərdir. Türk ədəbiyyatının dövrü-ətiq, dövrü-təcəddüd, dövrü-cədidinə dair tarixi, ictimai ədəbi məlumatlar verəcək”⁷. Abdulla Sur’un bədii-publisitik və elmi-nəzəri yaradıcılığının ümumi istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdə, ədibin öz müasirləri ilə yazışmaları xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Sur’un akademik Qordlevskiyə yazdığı məktubundan aydın olur ki, İstanbul’da təxminən iki illik təhsilini başa vuran ədib, 1908-ci ilin noyabr ayında Gəncəyə qayıtmış, burada ruhani seminariyada ana dili və tarix müəllimi işləmişdir. 1909-cu ilin iyul ayında Bakıda yaxşı iş təklifi alan Abdulla Sur, Şeyxül-İslamın təkidi ilə Gəncədə qalmalı olur. Qordlevskiyə ünvanladığı növbəti məktublardan birində Sur müəllimlik peşəsinə olan vurğunluğundan bəhs edirdi: “əvvəlki məktubumda hüzn qoxusu duymuşduz. Doğru, lakin, müəllimlikdən bıkmadım. Bu mənim ən sevimli əməlimdir. Nəsil ondan bıkarım, nifrət edərim? Əsla!..”⁸ 1909-1912-ci illər A.Sur’un həyatının ən gərgin dönməsinə çevrilir. Çəkdiyi iztirablar nəticəsində A.Sur 1910-cu ildə xəstələnir və müalicə məqsədilə Tiflisdə xəstəxanada yatmalı olur. Kor bağırsağ xəstəliyindən iki il əziyyət çəkməsinə rəğmən yaradıcı fəaliyyətdən əl çəkməyən ədib, həmin illərdə Gəncənin mədəni və marifət həyatındakı irəliləyişlərdən ruhlanmış, əsl ədəbiyyat fədasinə çevrilmişdir. A.Sur birinci dəfə bıçaq altından salamat çıxsa da, tam sağalmır, ağrıları kəsmir. Nəhayət, üçüncü dəfə cərrahiyyə masasına uzanmalı olan Abdulla Sur’un sağalmaq ümidi tamamilə sönmüşdü. Bu barədə

⁶ H.Cavid. Əsərləri. “Q.Şərifzadəyə məktublar” Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. V cild. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2005, səh. 255

⁷ “Ədəbiyyat maraqlılarına müjdə” **Molla Nəsrəddin Jurnalı**, 1908, 14 dekabr, № 50, s.8

⁸ Qasımov Cəlal. **Abdulla Surun həyat və yaradıcılığı**. Bakı, Təhsil, 2004, s.21

dostlarından Əli Əkbər imzalı bir nəfər “Suru unutmayınız” başlıqlı məqalə-xatirəsində belə yazmışdır: “...Üçüncü dəfə əməliyyatı-cərrahiyyəyə məruz qalacağı sırada diriliyindən əl üzərək mərhumun yazmış olduğu bir mənzumə:

Bari şəri-rəvan olub da canan,
Keçməzmi bu kölgədən xuraman.
Ey dilbəri-mehriban, zühur et,
Ömrüm kibi aksizin mürur et!
Bağlayıb fəzayə bər xətur et!
Afaqını ləmhə-ləmhə nur et!
Bin noheye -can içində bərcuş
Gəldim bu qərib yurda mədhuş!..
Fəryadımı yoxmu dinləyən bir quş?..
Yarəb, bu nasıl cahəni xamuş?
Barı “Yox!...” deyəcəək səda da yoxmuş...”⁹

Parlaq zəkası ilə seçilən ədib 1912-ci il may ayının 8-də Tiflisdə kor bağırsağ xəstəliyindən vəfat etmişdir. May ayının 11-də Gəncəyə gətirilərək Səbiskar qəbiristanlığında dəfn edilmişdir. Sur'un vəfatı elmi-ictimai mühitdə kədərə səbəb olmuş, Gəncədə matəm mitinqi təşkil olunmuşdu. Gənc yaşlarında dünyasını dəyişən Sur haqqında böyük Azərbaycan şairi Hüseyn Cavidin dedikləri son dərəcədə qiymətlidir: “Əvət, mərhum A.Sur pək çalışqan, pək sahibməslək, pək himmətli bir müəllim idi. Həm də pək durbin (uzaqgörən), pək münəqqid bir ədib idi. Qafqas toprağı bir də pək güc öylə cavanlar yetişdirə bilər. Onun haqqında beş-üç sətir deyil, tərcümeyi-hal olmaq üzrə yüzlərcə səhifə yazıb dodurmaq icab edər. Abdulla Tofiq ölmədi, öləməz. O yaşar, tarixin ağışı-səmimiyyətində, millətin qəlbində yaşar”

Abdulla Sur'un Bədii-Publisistik Yaradıcılığına İstanbul Mühitinin Təsiri

Abdulla Sur'un ədəbi taleyini, demək olar ki, mətbuat müəyyənləşdirmişdir. Ədəbiyyat aləminə o mətbuatdan gəlmişdir və əmək fəaliyyətinin səmərəli dövrü olan gənclik illəri ərzində yazıb yaratdıqlarının böyük bir qismini publisistik məqalələri təşkil edir. Ədib 1903-cü ildən başlayaraq, ömrünün sonuna qədər, yəni 1912-ci ilə qədər dövrün bir sıra aparıcı mətbu orqanları ilə yaxından əməkdaşlıq

⁹ Alxan Bayramoğlu. “Abdulla Tofiq Surun son şəri” Ədəbiyyat qəzeti.- 2013.- 27 dekabr.- S.8

etmişdir: Şərqi-Rus, Həyat, İrşad, Füyuzat, Tərəqqi, Günəş qəzetləri, “Məktəb” jurnalı və.s. Həmin mətbuat orqanlarının səhifələrində müntəzəm və ardıcıl şəkildə çıxış edən Abdulla Sur oxucular arasında “A.Sur”, “A.Məhəmmədzadə”, “Qafqasiyalı”, “Sur”, “A.Tofiq”, “Gəncəli”, “Bir adam” və sair müxtəlif imzalarla tanınırdı. Mətbuat bu dövrdə maarifçi məktəbin işini və rolunu müdafiə və davam etdirirdi. Dövrü mətbuat milli xarakterin tələblərinə cavab verən ideoloji prinsiplərlə çıxış edir, həmin prinsiplərin mətbuat və ədəbiyyat vasitəsilə təşəkkül və inkişaf taparaq istiqlalçılıq ideallarına çevrilməsinin elmi-nəzəri əsaslarını hazırlayırdı. “Türkləşmək, islamaşmaq və müasirləşmək” düsturundan çıxış edən, bu konsepsiyaya daha çox üstünlük verən mətbuat orqanları sıx əməkdaşlıq Abdulla Sur yaradıcılığının əsas səciyyəsinə təşkil edirdi. Ədib ümumilikdə dövrünün mədəni-ideoloji problemlərinə daha geniş miqyasda yanaşmağa çalışırdı, daim türkçülük, islamçılıq, müasirləşmək kimi möhkəm və əsaslı yer tutmuş mədəniyyət cərəyanlarının qaynaqlanan fikirlərini öz publisistik yazılarında nümayiş etdirirdi. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai-siyasi, mədəni-tarixi, ədib-fəlsəfi mühitində baş verən yenilikləri dərinlən müşahidə etməklə qənaətlənməyən Abdulla Sur’un öz dövrünün bütün aktual məsələlərinə münasibət bildirməsi, öz mülahizə və qənaətlərini ortaya qoyması bədii-publisistik yazılarının əsas cəhətidir. Abdulla Sur XX əsrin əvvəllərində, Azərbaycan milli mədəniyyətində köklü dəyişikliklərin, inkişaf, tərəqqi meyillərinin özünü büruzə verdiyi bir vaxtda, milli mətbuat, məktəb və pedaqoji fikir, tərcümə, tənqid, estetika kimi sahələrində ciddi fəaliyyət göstərir və öz elmi-nəzəri qənaətlərini ortaya qoyurdu. Bu dövrdə nəzəri səciyyə daşıyan M.F.Axundzadə dövrünün realist məzmunlu maarifçiliyi öz yerini tədricən öz kütləvililiyi, canlı və əməli xüsusiyyətləri ilə seçilən milliyyətçi-maarifçiliyə verirdi. XX əsrin əvvəllərində maarifçilik həqiqətən də “...ümummillə hərəkat səviyyəsinə qalxır və bu hərəkat öz sıralarında pedaqoji xadimlərdən yazıçılara və mətbuat xadimlərinə, milli burjuaziya və rəsmi din və hökumət dairələrinin ən mütərəqqi nümayəndələrinə, siyasi xadimlərəcən – hamını birləşdirir. Millətin geriliyini aradan qaldırmaq və bunun əsas vasitəsi kimi maarifçi fikri yaymaq – milli mənafe barədə az-çox düşünən bilən hər kəsin əqidəsinə və fəaliyyətinin əsas istiqamətinə çevrilir. Bədii ədəbiyyatın da qarşısında, demək olar ki, bütünlüklə bu məsələyə xidmət etmək vəzifəsi qoyulur. Ən müxtəlif üslublu yazıçı və şairlər: realistlər də (N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev, N.Nərimanov), romantiklər də (M.Hadi, Ə.Hüseynzadə, H.Cavid, A.Şaiq, A.Səhhət), satiriklər də (C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar), sentimentalistlər (Ə.Divanbəyoglu, S.S.Axundov)

əqidə etibarilə maarifçi olmuşlar”¹⁰ Əsrin əvvəllərinin ədəbi-mədəni proseslərini izləyən tədqiqatçıların, demək olar ki, hamısı bu və ya digər şəkildə ədəbi prosesin maarifçiliklə bağlı olduğunu bildirdilər.

S.Ünsizadə, Ə.Topçubaşov, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu kimi yeni keyfiyyətli maarifçi-romantik mühərrir və publisistlərlə eyni cəbhədə dayanan Abdulla Sur'un əlifba, dil, mədəniyyət sahəsində milli intibah konsepsiyasının ilkin mərhələsinin formalaşmasında xüsusi rolu olan “Şərqi-Rus” qəzetində milləti “... cəhalət qaranlığından mərifət aydınlığına” çıxmağa səsləyən, millət yolunda, millətin savadlanması uğrunda mübariz olmağa, zəmanəyə uyğun işlər görməyə, kitablar çap etmək, məktəblər açmağa çağıran məqalələri çap olunurdu. Ədib “Ay müsəlman qardaşlar!” başlıqlı məqaləsində öz dünyagörüşünün əsasını bu cür açıqlayırdı: “Ay qutlu qardaşlar, möhtərəm qarelər! Daha keçənlər keçdi... Zaman o zaman deyildir. Elm və həzz zamanıdır. Cəhalət dərdimizə dərman arayalım. Naxoş və xəstə millətimizə cənab həqiqidən şəfa və mərhəmət istəməyə edəlیم. Gəlin, ay müsəlman qardaşlar, atalar! Gəlin! Gəlin də ittifaq və ittihad edəlیم. Elmə və ədəbə rəğbət göstərəlim. Qəflətdə, cəhalətdə, həqarətdə qaldığımız bəsdır”¹¹ İttifaq, ittihad, elm, təhsil kimi məsələlər o dövrün demək olar ki, bütün ziyalıların düşündürən əsas milli problemlərdən idi. Ə.Hüseynzadə ittihadı “bir millət üçün hər şeydən əqdəm arzu ediləcək qüvvət” adlandırır. Ə.Hüseynzadə təsadüfi demirdi ki, “Maarif, ittihad, hürriyyət. Nə qədər gözəl nemətlər! Bunları unutmayalım. Çünki əsil nicat bu üç qüvvədədir”. “Şərqi-Rus” qəzetinə yazdığı məqalələrindən aydın olur ki, Abdulla Sur, İslam dinini nəinki yeniliyə, müasirləşməyə və mədəniyyətə zidd saymış, əksinə bunların əsasını təşkil etdiyini bəyan etmişdir. Sur'un fikrincə, mədəniyyətin inkişafında İslam dini mühüm yer tutmuşdur, bu rolunu indi də davam etdirməkdədir. Bu mənada, İslam dinini mədəniyyətə və müasirləşməyə əngəl kimi görənlərə qarşı çıxan Abdulla Sur hesab edirdi ki, bunu iddia edənlər ya islamiyyətin əsil mahiyyətindən xəbərsizdir, ya da bilərəkdən cəmiyyətin şüurunu qarışdırırlar. Dünyanın müasir mədəniyyətə yiyələndiyi bir dövrdə Azərbaycanda hələ də orta əsrlərin təlim-tərbiyə üsullarına, yad dildə ilahiyyat və şəriət dərslərinə, fənlərin təlimində sxolastika və ibtidailiyə dözülməz bir arxaizm kimi yanaşan ədib, məktəblərdə milli dil məsələləri uğrunda mətbuat səhifələrində gedən mübarizədə iştirak edirdi. Həm tədrisin, həm də tərkibin demokratikləşməsini, dünyəvi elmlərin, rus və ana dillərinin proqrama daxil edilməsini nəzərdə tutan

¹⁰ Məmmədov K., XX Əsr Azərbaycan Gülüşi. Bakı: Yazıçı, 1989, s.120

¹¹ Gəncəli Məhəmmədzadə Abdulla. “Ay müsəlman qardaşlar”, Şərqi-Rus qəzeti, 1903, 22 iyun, №35

islahat uğrunda mübarizə aparən ziyalı kimi, Abdulla Sur məktəb və cəmiyyət, ailə və məktəb, valideyn və övlad məsələlərinə olduqca ciddi yanaşmışdır. “Məktəb” jurnalının səhifələrində çap olunmuş “Hər gün küçələrdə görürük”, “Ərəb dili məktəblərinin halı”, “Uşaqlar klubu”, “Məktəblilərin andı”, İrşad qəzetində “Əski İstanbul xanımları”, “Bir tövsiyyə”, “Tövsiyyəyə dair izahat” və. s. publisitik yazılarında təlim-tərbiyə, elm-təhsil sahəsində dünya təcrübəsi ilə müqayisələr aparır, islam dininin mütərrəqqi tərəflərini görməyə və bundan yararlanmağa çağırırdı. A.Sur hesab edirdi ki, müsəlman dünyasının inkişafı üçün ilk növbədə, valideynlərin uşaqlara, kişilərin qadınlara münasibətində dəyişiklik olmalıdır. Belə ki, Avropada olduğu kimi, müsəlman dünyasında da uşaqları qorxutmaqla deyil, qayğı və düzgün yol göstərməklə tərbiyə etmək lazımdır. Onun fikrincə, bu kimi mühüm amillər İslam dinində də öz əksini tapmışdır. Bu mənada, o, “Hər gün küçələrdə görürük” məqaləsində yazırdı ki, artıq müsəlmanlar uşaqlarına zülm verməkdən əl çəkib, onları dünyəvi məktəblərə qoymalıdır. Yalnız bu halda müsəlman uşaqları da başqa millətlərin uşaqları kimi elm və tərbiyəyə yiyələnərlər. Sur yazırdı: “Üsuli-cədid üslubunca hər şəhərimizdə, qəsəbəmizdə, qeyri yerlərimizdə məktəblər təsis edəlim. Bisavad böyüklərimiz üçün dəxi məktəblər təsis edəlim. Övlad və millətimizə insaniyyət qanunu təsfi və təhfim etməyə çalışalım. Hər yerdə “cəmiyyəti-xeyriyyələr” təsis və tərtib edib fəqirlərimizə, yetimlərimizə, bikəsilərimizə, dullarımıza, qocalarımıza, şikəstlərimizə və korlarımıza ianət edəlim. Onları evləndirəlim. Millət və Vətənə sadıq, doğru xidmətkarlar yetirəlim”¹² Dövrün mədəni həyatı üçün ən səciyyəvi cəhət məktəb və ədəbiyyatın, pedaqoji və bədii fikrin, ümumiyyətlə, mənəvi sahənin qarşılıqlı təsir və əlaqə prosesində bir-biri ilə qaynayıb qarışmasını düzgün tutan A.Sur teatrdan və mətbuatdan sonra ictimai-mədəni inkişafa güclü təsir göstərən məktəbin maarifçiliyin üçüncü əsas ideya-əməli iş silahına çevrilməsini əhəmiyyətini çox gözəl dərk edirdi. Azərbaycanada yeni təhsil quruculuğu işində Amerika kimi qabaqcıl dünya ölkələrinin təcrübəsinə istinad etməyi vacib hesab edən ədib təhsil və təlim-tərbiyə prosesində valideyn öhdəlikərinə diqqət yönəldir, azərbaycanlı qadınların elm və təhsildən uzaq olmasını dözülməz dərd kimi qarşılayırdı. “İrşad” qəzetində nəşr olunan “Əski İstanbul xanımları” məqaləsində yazırdı ki, qadınların tərbiyəsindəki problemlər cəmiyyət tərəfindən onlara lazımı dəyərin verilməməsidir. Yeni nəslin formalaşmasında qadın gücünün vacibliyini anlayan Avropa millətləri artıq qadınların hüquqlarını tanımağa və cəmiyyətdə müəyyən status daşımalarına konstitusiya səviyyəsində razılıq verməyə başlayıblar. Ancaq müsəlman ölkələrində hələ də bu sahədə ciddi

¹² Gəncəli Abdulla Tofiq. “Hər gün küçələrdə görürük”, *Məktəb jurnalı*, 1912, № 1, səh. 21

problemlər var. Çünki müsəlmanlar elm və maarifdən çox uzaq düşüblər. Ancaq vaxtilə elm və maarifi Şərqdən öyrənən Qərb millətləri indi onları üstələyiblər. Dövrünün qabaqcıl müəllimlərindən olan, öz ömrünü bütünlüklə məktəblilər arasında keçirən yazıçı və pedaqoq uşaqların tərbiyəsinə lap kiçik yaşlarından başlanması zəruriliyini dərk edir, tərbiyə işinin sistemli və ardıcıl təşkilinin tərədarı kimi çıxış edirdi.

Abdulla Sur'un öz məqalələrində xüsusi yer verdiyi məsələlərdən biri də əlifba və dil problemidir. Milli varlığın, milli birliyin, milli mədəniyyətin ən davamlı daşıyıcısı olan dil haqqında mülahizələrində A.Sur tənqidi mövqe tuturdu. M.F.Axundov, H.B.Zərdabi, Ş.C.Əfqani, İ.Qaspıralı kimi mütəfəkkirlərin əlifba və dilə dair nəzəri irsindən qaynaqlanan bu mövzuya dair fərdi münasibəti əksər məqalələrində özünü aşkar göstərməkdədir. Əlifba və dil məsələsi ətrafında gedən qızğın mübahisələrdə yaxından iştirak edən ədib türk dili və şivələri, yeni əlifba layihələri barədə mətbuat səhifələrində çıxışlar edirdi. Əlifba məsələsinə maraqlı A.Sur'un Şərqi-Rus qəzetində mühərrir işlədiyi ilk illərdə özünü göstərirdi. Qəzetin redaktoru M.Şahtaxtının əlifba məsələsinə yeni münasibəti onun bu sahədə görüşlərinin formalaşmasına birbaşa təsir göstərmişdi. "Tərcüman" qəzetinin 38-ci nömrəsində qəzet mühərriri İsmayıl bəyin "şimdiyə qədər meydana çıxarılmış cümlə yeni islam əlifbalarını vəsh edəcəyi bir yeni əlifbanın qazanlı Əhməd Hadi əfəndi tərəfindən tərtib olunduğunu və gələcək nömrəsində qariyələrinə iş bu əlifbanın ərayi edəcəyini vəd və məd etməsi"nə dair məlumat A.Sur'un ciddi narazılığına səbəb olur. Əlifba məsələsi ətrafında qızğın mübahisələrin getdiyi bir vaxtda, bu məsələdə Mirzə Mülküm xan, Mirzə Əzra xan, Məhəmmədəğa Şahtaxtının adlarının hallandığını vurğulayan Abdulla Sur, müxtəlif şəxsiyyətlər tərəfindən irəli sürülən əlifba layihələrinin orijinal və xalqın tələblərinə uyğun meyarından çıxış edərək Əhməd Hadi əfəndinin əlifbasının yeni olmadığını, səkkiz il bundan əvvəl istanbullu Səməd Fəyazi bəyin ixtirası olduğunu əyani faktlarla sübut edirdi. Ümumiyyətlə, dil məsələsinə çox ciddi yanaşan ədib, hər elmin öz dilinin olması, dəqiq terminoloji lüğət bazasına sahib olmasını vacib hesab edirdi. Dildə yad sözlərin süni şəkildə tətbiqinin əleyhinə idi. Türk dil ailələrinin qruplaşdırılması, regional ümumiləşdirilmələrin aparılması, danışıq dilləri arasındakı qohumluq bağları kimi bugündə türkologiyada əhəmiyyətini itirməyən məsələlərə hələ ötən əsrin əvvəllərində münasibət bildirmişdi. "Tərcüməmi, təbdil və yaxud təhvilmimi?" məqaləsində¹³ mədəniyyət ünsürü olaraq dilin türk milli birliyini qorumaq və mühafizə etmək vəzifələrini əsas götürürdü, millət

¹³ Abdulla Tofiq, "Tərcüməmi, təbdil və yaxud təhvilmimi?", *Günəş qəzeti* 1910, 27 dekabr, №102

anlayışının hər şeydən öncə və daha çox dil birliyi olması ideyasından çıxış edirdi. Abdulla Sur dil məsələsində də dövrün əsas istiqamətverici ideologiyası olan türkçülük mövqeyində dayanırdı, “İstanbul ləhcəsi bütün türklərin ümumi dili olmalıdır” fikrini açıq şəkildə təbliğ edən və “bu dil vasitəsi ilə bütün türk dünyasını birləşdirmək” ümidində olan Ə.Hüseynzadənin görüşlərinin təsiri hiss olunurdu. Lakin, Abdulla Sur ədəbi dilin sadə, anlaşılan olmasının tərəfdarı idi. Ə.Hüseynzadənin dil məsələsinə baxışlarında ziddiyyətli məqamlar, mübahisə doğuran cəhətlər əsasən ifratçılıqla bağlı idi və əməkdaşlıq etdiyi mətbu orqanlar bütün türk aləmi üçün Osmanlı şivəsini ədəbi dil səviyyəsinə qaldırmağa cəhd edirdi. Abdulla Sur yazırdı: “...Əvət, osmanlılar türk, dilləri də türk dilidir. Bu milləti-aliyyə biz Qafqaz müsəlmanları dində olduğu kimi, lisanca da qardaşdırlar. Yəni onlar da türk, biz də türkünüz. Aramızda bir fərq var isə, o da ləhcə və şivəmizdə, bir də osmanlı üdəbasının ərəb və fars ədəbiyyatlarına tüğl edərək əlfazi qəribə-qəribə istemal istəmələrindədir.” Bütün bunlara rəğmən osmanlı türkcəsindən Azərbaycan türkcəsinə tərcümə etməyi “qalət”, “qələti-fəhş” adlandırdı.

Abdulla Sur'unun publisitikasının mövzu dairəsində maarif, məktəb, təhsil, mədəniyyət, əlifba, dil və üslub, tərcümə sənətinin estetikası ilə bağlı məsələlərlə yanaşı, tarixi, ictimai-siyasi, iqtisadi məsələlər də dayanırdı. Öz dövrünün ictimai-siyasi yeniliklərinə operativ münasibət bildirən, tarixi hadisələri və cəmiyyətdə baş verənləri müşahidə edərək analitik təhlillər aparan Abdulla Sur əslində cəmiyyətdəki mövqeyini müəyyənləşdirirdi. Müasirləşmək, zəmanə ilə ayaqlaşmaq və maarif kəsb etmək üçün Avropa millətlərindən, o cümlədən Rusiyadan nümunə götürməyi tövsiyə edən Sur milli keyfiyyətləri isə Türkiyədən öyrənməyi məqbul saymışdır. Erməni-müsəlman münaqişəsinin səbəblərini axtardığı “Kiş deyirsən getməyir, vurursan ölür”¹⁴ məqaləsi, erməni daşnaksütyunçularının Qafqazda separatizm siyasətini mahiyyətində duran məsələlərə sərt münasibət bildirdiyi “Xoruzun quyuğu görünməyə başladı”¹⁵ məqalələri ədibin ictimai-siyasi dünyagörüşünün, vətəndaşlıq mövqeyinin təcəssümüdür.

Abdulla Sur'un bədii yaradıcılığı publisitik fəaliyyətinin bətnində formalaşmışdır. Ədibin günümüzə qədər gəlib çatmış bədii irsinin əsas hissəsini təşkil edən mənsur şeirləri ilə publisistik məqalələri arasında dil və üslub, ideya və məzmun yaxınlığı vardır. Milli-ideoloji məfkurənin təbliği, türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək ideyalarının vəhdətindən ibarət maarifçi fəaliyyət A.Sur'un mənsur

¹⁴ Abdulla Sur, “Kiş deyirsən getməyir, vurursan ölür”, **İrşad qəzeti**, 1906 № 31

¹⁵ Abdulla Sur. “Xoruzun uyuğu görsənməyə başladı”, **İrşad qəzeti**, 1906, № 96, 98

şeyrlərində öz bariz təcəssümünü tapmışdır. XX əsrin əvvəllərində təşəkkül və inkişaf mərhələsini yaşayan Azərbaycan romantizm fəlsəfəsi Azərbaycan maarifçiliyi kimi dövrdən və şəraitdən doğan özünəməxsusluqlarla yanaşı, Qərb romantizm fəlsəfəsi ilə tipoloji oxşarlığa malik bir sıra cəhətlərlə səciyyələndir. Bu cəhətlər Abdulla Sur'un bədii yaradıcılığı üçün də səciyyəvi idi. Abdulla Sur'un romantizmə xas simvolik-poetik obrazlar sistemindən, poetik qarşıdurmalardan, bədii təzad qurmalardan ibarət "Boğaz içində günəş doğarkən", "Günəş doğduqdan sonra", "Böyük adada günəş batar, ay doğarkən", "Şərqdə şəfəq sökülərkən",¹⁶ və s. bədii yazıları XX əsrin Azərbaycan romantizminin bünövrə daşlarından hesab olunur. A. Sur'un romantik dünyagörüşünün əsasında fərdin mənəvi və ictimai böhranlarının bədii əksindən ziyadə, toplumun milli dil, təfəkkür və mədəniyyətdə özünü tapması hadisəsi dayanırdı. A. Sur'un romantizm konsepsiyası maarifçi tendensiyaya söykənirdi. A. Sur'un mənsur şeyrlərində istifadə etdiyi simvolik obrazlar sistemi romantik sənətkarın ictimai ideallarının, məqsəd və axtarışlarının maarifçilik kontekstində ifadəsi kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. "Qaliba sübh qərib idi. Artıq biraz olar ki, iniltildən, uğultulardan əsər yoxdur, yox kibi idi. İncə dalları, yaşıl yarpaqları, dağ dallarını, təpə düşərini şimdiki xəfif, sərin bir rüzgar yalayaraq, oxşayaraq keçiyordu...Şəfəq sökülməyə, dan yeri ağarmağa, zülməti yırtıb ətrafı aydınlaşdırmağa başlamışdır...Yıldızlar həp solmuş, kül olmuşdu. Yalnız-yalnız "Karvan qıran" yıldızı mütərəddənə baxıb şinniyordu! Aydınlıq yuxarılara dırmandıqca, o dəxi tikiş tutdurammadı. Aydınlıq onun şöləsini yaxdı, öldürdü, məhv etdi!..."¹⁷ Abdulla Sur'un bədii-estetik dünyaya dərkində, təbiətə dair peyzaj təsvirlərinin dinamizmində romantik sənətkar ruhunun ağrı və əzabını görməmək mümkün deyil. Təbiətin rəngləri, forması, məzmun-məna simvolikası obrazın-lirik qəhrəmanın daxili aləmi, həyatı, düşdüyü vəziyyətlə bağlı təhlil süzgəcindən keçirilir. A. Sur obraz məntiqinə riayət edərək, insanı təbiətin rənglərini, nəfəsini özündə təcəssüm etdirən varlıq kimi izləyir, təbiətin rəngləri ilə insanın rəngləri arasında daxili vəhdətə işarə edir. Abdulla Sur təbiət simvollarını romantik təyin və təsvirlərin söz, məna, üslub və ideya təzahürləri üçün başlıca vasitə hesab edir, mühitinin sosial problemlərinin, insani münasibətlərinin təhlilində, öz gələcək arzularının ifadəsində simvollarıdan uğurla istifadə edirdi: "Demək ki, Şərq oyanıyor... Demək ki, Asiya oyanıyor!... Əvət, o qurdlar, yalanlar yatağı olan Asiya oyanıyor. O zöhhaklar, nəmrudlar, şəddadlar bəsləyən Asiya oyanıyor... o fironların, iskəndərlərin, qeysərlərin cövləngahı olan Asiya oyanıyor... O Fəribilər, Firdovsilər, Nizamilər yetişdirən Asiya oya-

¹⁶ **Tərəqqi qəzeti**, 1909, № 85, № 97, № 106, № 117

¹⁷ Abdulla Sur, "Şərqdə Şəfəq Sökülərkən" **Tərəqqi qəzeti**, 1909, № 117

nıyor. Demək ki, Oğuzların, Çingizlərin, Teymurların məzarı qiyam ediyor!..”¹⁸ Gecənin zülmət qaranlığının sübh işığı ilə aydınlığa çıxmasının bədii təsvirinin arxasında müəllif ideyasının – Şərqi taleyi məsələsinin – dayandığı ortaya çıxır. Şərq və Qərb obrazları romantizmdə konkret məkan və zaman anlayışlarından çox, fikir, bədii forma və məzmun, ideya mahiyyəti daşıyır. Qərblə Şərqi hərfi mənada qarşıdurması deyil, münasibət, mənafe, ümummilli və ümumbəşəri bağlılıqlar konteksti bu münasibətlərin əsasını təsbit edir. Abdulla Sur’un yaradıcılığı üçün də xarakterik olan Şərq-Qərb qarşıdurması bilavasitə bu yeniliklərin sənət, poetika, sənətkar mövqeyi kontekstindən izahına bağlıdır. Abdulla Sur yaradıcılığında, dövrün başqa romantiklərində olduğu kimi Qərb həyatına, Qərb mədəniyyətinə, maarifinə, ədəbiyyatına, fəlsəfəsinə bir romantik münasibət, heyranlıq vardı. Onun ən ülvü və romantik arzularından biri də məhz Şərqdə Qərb mədəni həyatına bənzər bir həyat görmək, müasir mədəniyyətə qovuşmaq idi. Heç şübhəsiz ki, Şərq və Qərb həyatına bu baxış zamanına görə mütərəqqi görüş idi. Ədibin bədii-esteik dünyagörüşündə Qərbə – Avropaya meyillilik – milli kökdən uzaqlaşmaq hesabına deyil, əksinə, milli adət-ənənələrə, mənəvi-əxlaqi və dini dəyərlərə daha möhkəm tellərlə bağlanmaq, bu dəyərləri qorumaq, inkişaf etdirmək, zənginləşdirmək hesabına olmuşdur. Bir maarifçi kimi Qərbə üz tutarkən, oradakı mədəni tərəqqini nümunə göstərərək Şərqi də minillərlə ölçülən mədəniyyət tarixini göz önündə saxlamış və böyük təəssübkeşliklə qiymətləndirmişdir.

Ədibin yazılarında, Qərblə Şərq arasındakı fərqlərin daxili simasının mənəviyyat, əxlaq, sədaqət kimi mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin zəminində əks etdirmək təzi bu dövr romantizminin əsas məziyyətlərindəndir. Yazıçının diqqət mərkəzində İstanbul şəhərinin, daha doğrusu, şəhər mədəniyyətinin təsvirinin dayandığı “Günəş doğulduqdan sonra” əsəri Şərq-qərb qarşıdurmasının romantik izahına örnək hesab etmək olar. “Dər Səadət; Avropa və Asiyanın dil-ruba bir busəğahıdır.. Qərb mədəniyyətinin müəksi, Şərq cəhalətinin mədfidir. Ənvari-mədəniyyət Qərbdən süzülə-süzülə buraya qədər gəlir və burada ərir... Cəhalət Şərqdən axa-axa buraya qədər gəlir və burada çürür. Cəhalətlə maarifin təzvicini sirr etmək istəyən, dər səadətə varsın, Şərq ilə Qərbin emtiazını görmək istəyən İstanbula getsin.”¹⁹ Şərqlə Qərbin bədii müqayisəsində cəhalətlə maarifin poetik qarşıdurmasını yaratmaqla Abdulla Sur Azərbaycan romantikləri ilə eyni cəbhədə dayanır. Şərq-Qərb kontekstində islam-xristian məsələsinə də toxunan yazıçı, öz islamaşmaq və müasirləşmək mövqeyində möhkəm daya-

¹⁸ Yenə orada

¹⁹ Abdulla Sur, “Günəş Doğduqdan Sonra” **Tərəqqi qəzeti**, 1909, 21 may, №97

naraq, bu iki dini dünyagörüş arasındaki konkret dövrə xas təzadları cəsarətlə aşkarlayır. “İslam və xristian.. bu iki qism arasında səy ilə ətalət, nur ilə zülmət, hal ilə mazi qədər fərq vardır” şəklində yazıçı qənaətinə ədib İstanbulun xristianlar və müsəlmanlar yaşayan məhəllələrini adət-ənənə, məişət psixologiyası, müasirlik nöqtəyi nəzərindən müqayisələr apararaq gəlir. Millət məsələsində bütün romantiklər kimi, Abdulla Sur da hər şeydən əvvəl savadsızlığa qarşı çıxırdı. Cəhalətin səbəbini məktəbin və maarifin olmamasında görən romantiklər yaxşı başa düşürdülər ki, millətin tərəqqisi məktəblədir, maariflədir. Onlar özləri də əzəldən məktəb və maarif işinin içində idilər. İstisnasız olaraq romantik yazıçıların hər biri peşəkar müəllim idi. Ziyalılar tədris və təlim işi aparmaqla yanaşı, ciddi çətinliklərə, məhrumiyyətlərə baxmayaraq, qıraətxanalar, kitabxanalar yaradır, həvəskar gəncləri, tələbələri öz ətrafında toplayaraq teatr tamaşaları verir, mühazirələr təşkil edir, cəhaləti, geriliyi, ətaləti tənqid atəşinə tutan bədii əsərlər yaradır, milli ədəbi dilin, ədəbiyyatın, mətbuatın, teatrın inkişafı uğrunda yorulmadan mübarizə aparırdılar. Maariflənmək A.Sur romantizminin əsas qayəsini təşkil edirdi. İdeal cəmiyyətin qurulmasına, Şərqi cəhalət yuxusundan oyanmasına, millətin öz mədəni və siyasi səviyyəsini yüksəltməsinə ümid etmək və inanmaq hissi Azərbaycan romantizminin ilkin mərhələsi üçün səciyyəvi idi. A.Sur “Xavər zəmin oyandı” şeirində Şərqi taleyi ideyasının nikbin sonluğunu müşahidə edirik:

Salam olsun sənə, işıqlı səhər!
Ey tabu fərqi hüsna gün!
Əqiq-aydı gülüşlərin leylək züllamını qucar, görün!
Hicran dəmindəki yaşlar kibi çiylər, jalə çəməndə parlar.
Gözləri nurlandıran səmavilər,
Bütün bütün gizləndilər..
Tazə təlif qızlar kibi rəngin çiçəklər
Zəminlər sərilibdilər.
Səba xəfif-xəfif fısıldıyor, diyor:
Tülü yaxındır.
İştə üfük üzrə gərdunəsi nürnur və zər xavər zəminli bir pəri!”²⁰

Şərqi gələcəyinə ümid bağlayan, millətinin, Vətəninin dünya sivilizasiyasına qovuşacağına inanan Abdulla Sur bu ali məqsəd uğrunda, əlindən gəldiyi qədər çalışırdı. Ümidin bədii obraz səviyyəsində təcəssümünün, yüksək və ali hiss kimi tərənnümünün əks olunduğu “Sərnigün ümidlər” məşhur şeiri bu kontekstdə

²⁰ Abdulla Sur, “Xavər Zəmin Oyandı”, **Günəş qəzeti**, 1910, 24 oktyabr, №49

xüsusi mövqeyə malikdir. “Ümid, ey baharlardan, səhərlərdən, fəqanlardan, ziyalardan xəlq olunmuş sərbə! Ey izi var, özü yox cilveyi-həyat! Şeydalarından qaçma! Məftunlarını üzmə! Gül, güldür!”²¹ Ümid “durğun, sönük, yorğun, çürük həyatları”, “bahar kibi tazə, nəzih, bir rəng, vurğun bir ruh və can” ilə diriltməyə qadir müqəddəs varlıq hesab olunur, bəşəriyyətin “büt” və “bütخانəsi” adlandırılır.

Yeni sənət növü olmaq etibarilə romantizmin ən böyük nailiyyəti mövcud real dünya səviyyəsində və bərabərində insanın özündə tam bir dünya - daxili dünya kəşf etməsidir. Real dünyaya qarşı fərdi daxili aləmini qoyan romantik sənətkarın həqiqət axtarışları əksər hallarda mücərrəd səciyyə daşıyır, təkə coğrafi məkanın reallığı ilə qənaətlənmədən, yaxın və uzaq arasında inanılmaz məsafələr qət etməklə gerçəkləşir. Yaxın və uzaq qarşıdurması ilə bağlı mülahizələrin əsasında təbiət, yer və səma, Dağ, Dəniz, Günəş, Ay, Ulduz, Gecə, Gündüz obrazları dayanırdı. Romantiklərdə insanın zaman və mühit, cəmiyyət içərisində keçirdiyi iztirablar, əzab və faciələr bu obrazların bədii-poetik və ideoloji məzmunu ilə ifadə olunurdu. Yüksəklik, ucalıq, saflıq ideyasının Günəş, Ay, Ulduz, Dağ, Dəniz obrazlarının təmsalında inikası məsələsini müqayisə və tutuşdurmalarla aydın məntiqi izahı vardır. Abdulla Sur'un “Püsgüllü yıldız”, Hüseyn Cavidə ithaf etdiyi “Neyçün-nədən?” adlı mənsur şeirlərində yazıçının romantik dünyagörüşünün bədii pafoslu ifadəsi məhz coğrafi obyektlərin – yerin, göyün, dağın, dərənin, çayın, göy cisimlərinin müxtəlif vəziyyətlərdə peyzaj təsvirlərini yaratmaqla gerçəkləşir. “Nazan-nazan göz oxşayan, dilbər-dilbər könül açan təbiət, hansı qəlbi öpər, ruhu yalardın?” kimi təzadlı, lakin cavabı içində gizli suallar verməklə romantik qayənin mahiyyətini ortaya qoyur²². Qalaktikada təbii hadisə kimi şərh olunan, göydə quyruqlu ulduzun görünməsi hadisəsinə münasibətdə də yazıçı, bədii yaradıcılıq məramnaməsindən çıxış edir. “Kainatın gözəl qızına” müraciət edir, gah onu rədd edir, gah da “üfükü, əsrimizi salamlamağa” səsleyir. Bu zidiyyətli yanaşmanın özündə də romantizmin prinsipləri özünü qoruyurdu. Abdulla Sur, bədii yaradıcılığının, şeir və mənsur şeirlərinin sənətkarlıq məziyyətləri və xüsusiyyətləri ilə XX əsr Azərbaycan romantizminin tam hüquqlu nümayəndəsidir.

Nəticə

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milliyyətçi və romantik maarifçi hərəkatın inkişafında xüsusi rol oynamış Abdulla Sur, çıx qısa ömür sürməsinə

²¹ Abdulla Sur, “Sərnigün Ümidlər”, *Yeni İrşad qəzeti*, 1911, №14

²² Abdulla Sur, “Neyçün, Nədən?”, *Həqiqət qəzeti*, 1910, № 123

rəğmən, böyük uğurlara imza atmışdır. A. Sur'un bədii-publisistik və elmi-nəzəri dünyagörüşünün formalaşmasında İstanbul'da yaşadığı iki ilin böyük əhəmiyyəti olmuşdur. İstanbul təhsili ədibin yaradıcılığında pedoqoji-publisist mövqedən "türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək" kimi dövrün aparıcı tendensiyasına əsaslanan, ideoloji-fəlsəfi qaynaqları olan, prinsip və meyarları dəqiqləşmiş şair-publisist-maarifçi mövqeyinə keçməsində xüsusi rol oynamışdır. 1905-1907-ci il inqilablarından sonra çarizmin verdiyi vədlərin boşa çıxması, əhalinin güzəranının pisləşməsi ilə yanaşı, üstəlik təqiblərə, milli və dini ayrı-seçkiliyə məruz qalması Azərbaycanda millətçilik meyillərini daha da gücləndirirdi. Çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı olan etirazlar dalğasında milli ictimai fikirdə milli-azadlıq ideyaları formalaşır, daha da püxtələşirdi. Milli oyanış prosesində yeni mərhələnin başqa bir təkanverici amili isə Türkiyə ilə mənəvi bağlılıq və Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, M.Ə.Rəsulzadə başda olmaqla İstanbul mühitindən təsirlənmiş Azərbaycan ziyalılarının millətçilik yönündə apardıqları təbliğat olmuşdur. Hərəkatın aparıcı şəxsiyyətlərinin cəmləşdiyi İstanbul bu mərhələnin zirvəsini fəth edən mərkəz rolunu oynamaqda idi. İstanbul'dakı təmasları ilə isə milli və mənəvi düşüncələrini püxtələşdirən A.Sur vətənə yetkinləşmiş məfkurə sahibi kimi qədəm qoydu ki, bu da özünü yaradıcılığının bütün sahələrində göstərməkdədir. Onun 1906-cü ildən sonrakı fəaliyyəti mətinliyi, yazıları sanballılığı və dolğunluğu, irəli sürdüyü, təbliğ etdiyi fikirlər kəskinliyi ilə daha çox diqqəti cəlb edir. Fikirlərində məntiq, baxışlarında ardıcılıq, düşüncələrində bütövlük, hadisələrə münasibətində mühakimə yürütmək qabiliyyəti nümayiş etdirən Sur xalqın taleyüklü məsələlərini öz çiyinlərinə almış ziyalıların cərgəsinə qoşuldu. A.Sur'un ictimai-siyasi və bədii yaradıcılığında Türkiyə mədəni mühitinin təsirinin də hiss olunduğu yeni bir mərhələ – "Türkləşmək, İslamlaşmaq və Müasirləşmək" kimi üç istiqamətli konsepsiyaya xidmət edən bədii-publisistik mərhələ başlandı.

KAYNAKÇA

- Alxan Bayramoğlu, “Abdulla Tofiq Sur’un Son Şeri”, **Ədəbiyyat qəzeti**.- 2013.- 27 dekabr.-S 8.
- Abdulla Tofiq, “Tərcüməmi, Təbdil Və Yaxud Təhvilmimi?”, **Günəş qəzeti** 1910, 27 dekabr, №102.
- Abdulla Sur, “Kiş Deyirsən Getməyir, Vurursan Ölür”, **İrşad qəzeti**, 1906 № 31.
- Abdulla Sur, “Xoruzun uyruğu görsənməyə başladı”, **İrşad qəzeti**, 1906, № 96, 98.
- Abdulla Sur, “Şərqdə Şəfəq Sökülərkən”, **Tərəqqi qəzeti**, 1909, № 117.
- Abdulla Sur, “Günəş doğduqdan sonra”, **Tərəqqi qəzeti**, 1909, 21 may, №97.
- Abdulla Sur, “Xavər Zəmin Oyandı”, **Günəş qəzeti**, 1910, 24 oktyabr, №49.
- Abdulla Sur, “Sərnigün Ümidlər”, **Yeni İrşad qəzeti**, 1911, №14.
- Abdulla Sur, “Neyçün, Nədən?”, **Həqiqət qəzeti** 1910, № 123.
- “Ədəbiyyat maraqlılarına müjdə”, **Molla Nəsrəddin Jurnalı**, 1908, 14 dekabr, № 50, s.8.
- Gəncəli Abdulla Tofiq, “Hər Gün Küçələrdə Görürük”, **Məktəb Jurnalı**, 1912, № 1, səh. 21.
- Gəncəli Məhəmmədzadə Abdulla, “Ay Müsəlman Qardaşlar”, **Şərqi-Rus qəzeti**, 1903, 22 iyun, №35.
- Hüseyn Cavid, **Mirzə Abdulla Məhəmmədzadə yaxud (A.Sur) – Abdulla Tofiq**, Beş cildə. V cild. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2005, səh. 223.
- Hüseyn Cavid, Əsərləri. “Q.Şərifzadəyə məktublar” Beş cildə. V cild. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2005.
- Qasımov Cəlal, **Abdulla Sur’un Həyat Və Yaradıcılığı**, Bakı, Təhsil nəşriyyatı, 2004, səh. 18.
- Məmmədov K., **XX Əsr Azərbaycan Gülüşü**, Bakı: Yazıçı, 1989, s.120.
- Yavuz Akpınar, “Azərbaycanlı Abdulla Sur Və Onun Türk Edebiyatı Tarihi” **Azeri Edebiyatı Araştırmaları**, İstanbul, Dergah Yayınları, 1994, s. 306-310.

SİVAS VALİSİ REŞİT PAŞA’NIN RAPORLARINDA KAFKASYA VE ERMENİ SORUNU

TEMUÇİN FAİK ERTAN*

Özet

1868-1924 yılları arasında yaşayan ve Osmanlı Devleti’nin dağılma süreci ile Cumhuriyet’in kuruluşuna yakından tanık olan Reşit Paşa, pek de uzun sayılmayacak olan 56 yıllık yaşamında çeşitli devlet kademelerinde görev yapmıştır. Ancak Türk toplumu onu daha çok “*Sivas Valisi Reşit Paşa*” olarak tanımıştır. 12 Mayıs 1919’da Sivas Valiliği görevine atanan Reşit Paşa, Kastamonu Valiliğine atandığı 16 Ekim 1920 tarihine kadar bu görevini sürdürmüştür. Osmanlı Hükümeti’nin tayin ettiği bir vali olarak başladığı görevini, Heyet-i Temsiliye’ye bağlı bir vatansever vali olarak tamamlamıştır. 17 ay kadar Sivas Valisi olarak görev yapan Reşit Paşa, bu kısa sürede Milli Mücadele açısından dönüm noktası olabilecek gelişmelere damgasını vurmuş ve Sivas’taki ulusal örgütlenmelerde ön plana çıkmıştır.

Reşit Paşa, Sivas Valiliği görevi boyunca Heyet-i Temsiliye başta olmak üzere, bazı milli oluşumlarla iletişim kurmuş ve zaman zaman verdiği raporlarla Anadolu ve çevresindeki mücadele ile ilgili bilgiler aktarmıştır. Reşit Paşa’nın raporları sadece görev alanıyla sınırlı kalmamıştır. Özellikle Sivas Kongresi’nden sonraki günlerde, 1920 yılının Şubat, Mart ve Nisan aylarında gönderdiği raporlarda Kafkasya’daki siyasî ve askerî gelişmelere yer vermiştir. Osmanlı Mebusan Meclisi’nin toplanmasından TBMM’nin açılmasına kadar geçen dönemde, Reşit Paşa’nın Heyet-i Temsiliye’ye göndermiş olduğu raporlarda, Azerbaycan, Kafkasya, Bolşevikler, Denikin ordusu ve Ermeniler ile ilgili bilgiler yer almaktadır.

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Ankara, tfertan@ankara.edu.tr

THE CAUCASUS AND ARMENIAN ISSUE IN THE REPORTS OF REŞİT PASHA THE GOVERNOR OF SİVAS

Abstract

Resit Pasha who lived between 1868 and 1924 and witnessed the dissolution era of Ottoman Empire and establishment of the republic, served in the varied state duties in his 56 years short lasting life. Nevertheless Turkish society recognised him as the governor of Sivas. Reşit Pasha who was assigned as a governor of Sivas on May 12th 1919, sustained this duty until his other assignment as the governor of Kastamonu on October 16th 1920. He completed his task, which he began as a governor assigned by Ottoman State, becoming a Patriot and a governor affiliated with Heyeti Temsiliye. Resit Paşa who resumed his task almost 17 months, contributed to the developments which were milestones in the way of National Struggle and came into prominence in the national organizations in Sivas.

In his reports Reşit Pasha, passed along about the struggle in Anatolia and around, communicated with some national creations and especially with Heyeti Temsiliye throughout his task. His reports were not limited to only his task position. Exclusively, in the reports that he sent after Sivas Congress, in February, March and April 1920, he mentioned not only about the political but also military developments in The Caucasus. In the period from the gathering of the Ottoman Parliament till the inauguration of Turkish National Assembly, in his reports, sent to Heyeti Temsiliye, the titles and informations about Azerbaijan, The Caucasus, Bolsheviks, the army of Denikin and Armenians took place.

Reşit Paşa'nın Yaşamına Genel Bir Bakış

1868 yılında Şam'da doğan Reşit Paşa, 1889 yılında Şurayı Devlet Muhakemat Dairesi Mülazımlığı göreviyle devlet memurluğuna adımını atmıştır.¹ Kısa bir süre sonra bu görevinden ayrılmış ve 1890-1893 yılları arasında Rumeli Sancağı'ndaki Yanya ve Selanik'teki idadilerde öğretmenlik ve müdürlük yapmıştır. Eğitim konusundaki başarılı faaliyetleri ile dikkat çeken Reşit Paşa, 1893'te Trabzon, 1894'te ise Selanik Maarif Müdürlüğü görevinde bulunmuştur. Eğitim bürokrasisi bünyesindeki görevinin yanı sıra mülki idarecilğe de yönelen Reşit Paşa, bölgede vekâleten ve asaleten mutasarrıflık görevlerinde de bulunmuştur. Bu arada 1902 yılında İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'nin Selanik şubesine kaydolmuş ve Padişah II. Abdülhamit'e karşı gelişen bu muhalif hareket içerisindeki yerini almıştır.

1904 yılında eğitim camiasından tümüyle ayrılmış ve tayin edildiği Siroz Mutasarrıflığı görevi, uzun yıllar devam edecek olan mülki idaredeki bürokratik öyküsünün de başlangıcı olmuştur. Mülki idaredeki görevi sürekli yükselerek devam etmiştir. 1906 yılında Rumeli Beylerbeyi payesi ile paşalığa yükseltilen Reşit Paşa, II. Meşrutiyetin ilanından sonra da konumunu muhafaza etmiş ve 9 Ağustos 1908'de Edirne Valiliğine tayin edilmiştir.²

Reşit Paşa, 1909-1913 yılları arasında sırasıyla Cezayir-i Bahr-i Sefid, Manastır, Ankara ve Kastamonu valiliği görevlerinde bulunmuş ve Birinci Dünya Savaşı yıllarında bu kez politikaya yönelmiştir. Reşit Paşa'nın birinci Kastamonu Valiliği, 1915 Ermeni olaylarına denk düşmektedir. Bu dönemde Reşit Paşa'nın İstanbul'dan gönderilen sevk ve iskân uygulamasına dair emirlere zaman zaman direndiği ve bir anlamda görev bölgesinde bulunan Ermenileri koruduğu iddiaları söz konusudur. Hatta Reşit Paşa'nın bu nedenle de görevden alındığına dair görüşler mevcuttur.³ Reşit Paşa, valilik görevinden ayrıldıktan sonra, 1916 yılında yapılan seçimlerde Ergani Mebusu olarak Mebusan Meclisi'ne girmiştir.

Birinci Dünya Savaşı, pek çok askeri ve sivil bürokrat gibi Reşit Paşa'yı da etkilemiştir. Ancak Reşit Paşa, diğer İttihatçılar gibi ilk etapta tutuklanmamış ya

¹ Filiz Gemici- Enis Şahin, "Milli Mücadele'de Bir Vali: Sivas Valisi Mehmet Reşit Paşa (1868-1924)", **Akademik İncelemeler**, C 2, S 2, Yıl: 2007, s. 3; Fahri Çoker, **Parlamento Tarihi**, III. Cilt, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s. 690.

² Çoker, a.g.e., s. 690.

³ Fuat Dündar, "Kastamonu Valisi Reşit Bey (Paşa) Ermenileri Korudu mu?", **Toplumsal Tarih**, 200, Ağustos 2010, s. 94-95.

da sürgüne gönderilmemiştir. Mebusan Meclisi'nin kapatılmasından sonra ilginç, biraz da beklenmedik bir şekilde mülkî idaredeki görevine dönmüştür. 13 Mayıs 1919'da Sivas Valiliği'ne tayin edilen Reşit Paşa'nın bu görevi uzun sürmemiştir. 27 Haziran 1919'da Sivas'a gelen Mustafa Kemal Paşa'yı karşılaması ve evinde ağırlamasının da etkisiyle 27 Ağustos 1919'da Damat Ferit Paşa hükümeti tarafından görevinden alınmıştır.⁴ Sivas'ta kongre çalışmalarının başladığı günlerde, İstanbul gazetelerinde, yerine kimin atandığını belirtmemekle birlikte Sivas Valisi Reşit Paşa'nın durum gereği olarak görevden alındığı haberleri yer almıştır. Yerine atanan Ali Galip'in Sivas'a gelmeye cesaret edememesi ve Mustafa Kemal Paşa'nın müdahalesi yüzünden Reşit Paşa azil haberine aldırış etmemiş ve görevini sürdürmeye devam etmiştir.⁵ Ancak bu kez Osmanlı Hükümeti'ne değil, Heyet-i Temsiliye'ye bağlı bir bürokrat olarak!

Reşit Paşa, Sivas Valisi iken Birinci TBMM için yapılan seçimlerde Kozan Mebusu seçilmişse de, valilik görevini sürdürmesi nedeniyle Meclis çalışmalarına katılamamıştır. 5 Eylül 1920'de kabul edilen Nisab-ı Müzakere Kanunu'na göre mebusluk ile devlet memurluğu görevinin sürdürülmesinin mümkün olamaması üzerine valiliği tercih eden Reşit Paşa'nın meclis üyeliğinden istifası 2 Ekim 1920'de kabul edilmiştir.⁶

Reşit Paşa'nın mebusluktan istifası sonrasındaki günlerde Sivas Valiliği görevi uzun sürmemiştir. Sağlık durumu nedeniyle kendi isteğiyle 16 Ekim 1920 tarihinde Kastamonu Valiliğine atanmıştır. Ancak bu görevi de uzun sürmemiş ve rahatsızlığının devam etmesi üzerine 2 Ağustos 1921 tarihi itibarıyla emekliye ayrılma isteği, 12 Aralık 1921'de kabul edilmiştir. Reşit Paşa, 14 Nisan 1924'te İstanbul'da hayatını kaybetmiştir.⁷

Reşit Paşa'nın Milli Mücadele döneminde valilik görevini iki açıdan iki kısımda incelemek mümkündür. Birincisi coğrafi bir ayrımdır. Buna göre Reşit

⁴ Çoker, a.g.e., s. 690.

⁵ Filiz Gemici, **Milli Mücadele'de Bir Vali: Sivas Valisi Mehmet Reşit Paşa (1868-1924)**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2007, s. 82-84; Reşit Paşa görevden alındığına dair gazete haberlerine karşın Mustafa Kemal Paşa ve çevresine desteğinden vazgeçmemiş ve Sivas Kongresi ile ilgili hazırlıklara devam etmiştir. **İstiklal Savaşında Reşit Paşa'nın Hatıraları**, Berikan Yayınları, Ankara, 2001, s. 124-126.

⁶ Çoker, a.g.e., s. 700.

⁷ Çoker, a.g.e., s. 700.

Paşa'nın valilik görevi Sivas ve Kastamonu vilayetleri bağlamında incelenebilir. Bu da 13 Mayıs 1919-15 Ekim 1920 tarihleri arasında Sivas Valiliği, 16 Ekim 1920-12 Aralık 1921 tarihleri arasında Kastamonu Valiliği şeklindedir.

Reşit Paşa'nın valilik görevini, bağlı olduğu idarî merci açısından da üç dönemde incelemek mümkündür. Buna göre Reşit Paşa, 13 Mayıs 1919-27 Ağustos 1919 tarihleri arasında İstanbul Hükümeti'ne, 4 Eylül 1919-23 Nisan 1920 tarihleri arasında Heyet-i Temsiliye'ye, 23 Nisan 1920-21 Aralık 1921 tarihleri arasında ise TBMM Hükümeti'ne bağlı bir bürokrat olarak valilik yapmıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın Reşit Paşa ile İlgili Düşünceleri

Bu çalışmada Reşit Paşa'nın coğrafya olarak Sivas Valiliği, idarî mercii olarak ise Heyet-i Temsiliye'ye bağlı olduğu dönem ele alınacaktır. Reşit Paşa'nın raporlarının telgraf yoluyla gönderildiği düşünülürse, araştırmanın tarih aralığı daha da daralmaktadır. Çünkü Mustafa Kemal Paşa ve Heyet-i Temsiliye'nin Sivas'ta bulunduğu günlerde bilgi alışverişinin haberleşme yoluyla değil, yüz yüze istişare şeklinde olduğu düşünülmektedir. Bu durum da araştırma dönemi olarak, 27 Aralık 1919-23 Nisan 1920 tarihleri arasını ön plana çıkarmaktadır. Hatta metodolojik açıdan zorunlu kılmaktadır. Ama Reşit Paşa'nın Heyet-i Temsiliye'ye gönderdiği raporlarında belirttiği olaylar ve olguların öncesinin ve sonrasının da bulunduğu bir başka gerçektir.

Mustafa Kemal Paşa'nın Reşit Paşa'ya dair düşüncelerinin ne olduğunu bulabileceğimiz temel bilgi kaynağı Nutuk'tur. Nutuk'ta Mustafa Kemal Paşa, Sivas'ta bir milli kongre toplanmasıyla ilgili olarak epey açıklamalarda bulunmuş ve öncesi ve sonrasıyla Sivas Kongresi'ne uzun uzun değinmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın daha Sivas'a gelmeden önce kongre ile ilgili çalışmalar yaptığı dönemde ve Kongre'nin toplanması sırasında ve sonrasında Sivas'taki valinin Reşit Paşa'nın olduğu unutulmamalıdır. Bu nedenle Reşit Paşa'nın Milli Mücadele yıllarındaki hizmetlerinin Nutuk'taki somut ifadelerle sınırlı kalmayaacağı bir gerçektir. Çünkü Sivas'ta bir milli kongre toplanması kararı alınmasında, şehrin coğrafi konumu ve diğer siyasî etkenler kadar Reşit Paşa'nın güvenilir bir mülkî amir olmasının da etkisi olsa gerek!.. Bu bağlamda Reşit Paşa'yı sadece Nutuk'tan hareketle anlamak ve anlatmak mümkün değildir. Diğer yandan Mustafa Kemal Paşa'nın Nutuk'u irat ettiği günlerde Reşit Paşa'nın vefat etmiş olduğu ve Milli Mücadele döneminden çok farklı bir siyasal ortamın da bulunduğu unutulmamalıdır.

Ama yine de “Nutuk’taki Reşit Paşa” hakkında bilgi vermekte yarar vardır. Mustafa Kemal Paşa, Nutuk’ta Reşit Paşa’dan ilk olarak Amasya’dan Erzurum’a doğru giderken, Sivas’a uğradığı sıradaki gelişmelerden bahsederken değinmiştir. Elazığ’a vali olarak tayin edilmiş olan Ali Galip’in Sivas’ta Vali olan Reşit Paşa’ya giderek, kendisinin şehre gelmesi durumunda ne yapacağını sorduğunu ifade eden Mustafa Kemal Paşa; *“Reşit Paşa, ne yapılabileceğini istihzah etmiş, Ali Galip, ‘ben senin yerinde olsam, derhal kollarını bağlar, tevkif ederim ve senin de böyle yapman lazımdır’ demiş. Reşit Paşa, bu işin bu kadar basit olacağına inanmamış, müzakere hayli uzamış, müzakereye iştirak edenler çoğalmış... Hatta bir kısım ahali verilecek kararı anlamak üzere toplanmış...”*⁸ şeklindeki ifadelerle Reşit Paşa ile ilgili biraz da muğlak bir üslup kullanmıştır.

Mustafa Kemal Paşa’nın konuyla ilgili açıklamaları yukarıdaki ifadelerle sınırlı değildir. *“Ali Galip Bey ve Reşit Paşa arasında hakkımda tatbik olunacak muamelenin münakaşası sahnesine... Münakaşanın harareti bir safhasında, Reşit Paşa’nın eline, benim Tokat’tan çekilen telgrafımı verirler. Reşit Paşa hemen Ali Galip Bey’e uzatır. ‘İşte kendisi geliyor, buyurun tevkif edin!’ der. Reşit Paşa, telgrafta yazılı olan hareket saatini görünce hemen kendi saatini çıkarır; bakar... ‘Efendim geliyor değil, gelmiş olacaktır’ diye ilave eder. Bunun üzerine Ali Galip, ‘ben tevkif ederim dedimse, benim vilayet dâhilinde olursa tevkif ederim, demek istedim’ deyince, hali içtimada bulunanları bir heyecan kaplar... Hep birden ‘haydi öyle ise istikbaline gidelim’ diyerek içtimaa hitam verirler...”* diyerek konuşmasına devam eden Mustafa Kemal Paşa,⁹ Sivas şehri girişinde karşılanması sırasında ortamı tam olarak güvenli bulmadığı için Reşit Paşa’yı kendisine tahsis edilen otomobile aldığını ve birlikte şehre giriş yaptıklarını da sözlerine eklemiştir.¹⁰

Nutuk’ta Sivas Kongresi hazırlıklarından bahsederken Reşit Paşa’nın enişelerine değinen Mustafa Kemal Paşa, konuyla ilgili Reşit Paşa’nın uzun bir telgrafını da belge olarak sunmuştur. Reşit Paşa, Mustafa Kemal Paşa’ya çekmiş olduğu telgrafta; Cizvit papazlarıyla birlikte Sivas’a gelen Fransız subaylarıyla yapmış olduğu görüşmeyi aktarmış ve Binbaşı Jandarma Müfettişi Mösyö Brunot

⁸ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, C I, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1971, s. 39

⁹ **Nutuk**, C I, s. 40-41; Söz konusu diyalogu Reşit Paşa anılarında doğrulamaktadır. **Reşit Paşa’nın Hatıraları**, s. 57

¹⁰ **Nutuk**, C I, s. 42

ile gerçekleştirdiği özel görüşmeye de bilhassa değinmiştir. Görüşmeyi aktaran Reşit Paşa, Binbaşının kongrenin toplanması durumunda Sivas'ın işgal edilebileceğini söylediğini, Dâhiliye Nezareti'nden de benzer bir telgraf aldığını ifade etmiştir. Bununla birlikte kongrenin toplanması durumunda İtilaf Devletleri aleyhine karar alınmadığı takdirde sorun çıkmayacağını söylediğini belirten Reşit Paşa, entrikalarla dolu bir dönem olduğunu, bu yüzden de mümkünse kongrenin toplanmasından vazgeçilmesini önermiştir.¹¹

Mustafa Kemal Paşa, Reşit Paşa'ya cevap olarak çektiği telgrafta, kendisine verdiği bilgiler için teşekkür ettikten sonra, Binbaşı Brunot'un sözlerini tümüyle blöf olarak gördüğünü ve ayrıca Sivas'ın işgalinin öyle kolay bir iş olmadığını belirtmiş ve zaten kongrenin İtilaf Devletleri'nin aleyhinde bir maksadının bulunmadığını da açıklama gereği hissetmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Reşit Paşa'dan Binbaşı Brunot'a Sivas'ı işgale kalkışmaları durumunda, bunun Fransızlara çok pahalıya mal olacağını iletmesini de özellikle istemiştir.¹²

Reşit Paşa ise cevap olarak çektiği telgrafta Fransızların görüşünü naklederek vicdani bir görevi yerine getirdiğini, Fransızların sözlerinin ne derece güvenilir olduğunu kendisinin de kestiremediğini, kesin kararın Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine ve kongre heyetine ait olduğunu ifade etmiştir.¹³

Mustafa Kemal Paşa'nın Reşit Paşa'nın her iki telgrafından da pek memnun olmadığı, hem cevap olarak yazdığı telgraftaki ifadelerden hem de Nutuk'un bundan sonraki bölümlerinde Reşit Paşa'dan hiç bahsetmemesinden anlaşılmaktadır.¹⁴

Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın bahsetmemesine karşın hem Reşit Paşa hem de eşi Melek Hanım Milli Mücadele için önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Reşit Paşa'nın Heyet-i Temsiliye'ye bağlı bir vali olarak belirli aralıklarla ülke içine ve dışına dair bilgiler aktarması da, Milli Mücadele taraftarı olmasının tipik kanıtlarıdır.

¹¹ Nutuk, C I, s. 77-78

¹² Nutuk, C I, s. 79-80

¹³ Nutuk, C I, s. 81; Reşit Paşa'nın Hatıraları, s. 90-91.

¹⁴ Fransız Binbaşı Brunot'un Sivas'taki faaliyetleri ile ilgili olarak geniş bilgi için bk. Gemici, a.g.e., s. 72-74.

Reşit Paşa'nın Heyet-i Temsiliye'ye Kafkasya'daki Gelişmeler ve Ermeni Sorununa Dair Gönderdiği Raporlar

Sivas valisi Reşit Paşa, Sivas Kongresi'nin tamamlanması ve Temsil Heyeti'nin Ankara'ya gitmesinden sonra da Anadolu hareketinin bir memuru gibi davranmaya devam etmiştir. Çeşitli yerlerden gelen bilgiler doğrultusunda Temsil Heyeti'ne raporlar sunmuş, bu raporlarda hem Anadolu hem İstanbul hem de Kafkasya'ya dair malumat aktarmıştır. Bu raporlar incelendiğinde hem coğrafi anlamda genişlik hem de konu dağılımı açısından önemli farklılıklar söz konusudur.

Örneğin Şubat ayı içerisinde Osmanlı ülkesine yerleştirilen Rum muhacirler konusu Reşit Paşa'nın gözünden kaçmamış ve bununla ilgili olarak Heyet-i Temsiliye'ye 6 ve 7 Şubat tarihli raporunda Sohum ve Kars civarında 200 bin Rum muhacirin Bolşeviklik gerekçe gösterilerek Karadeniz sahillerine, Venizelos'un talimatıyla gönderilecekleri bilgisini aktarmıştır. Ayrıca, bu bilgiye ek olarak Rusya'dan göç eden çok miktarda Rum'un Büyükkada'da iskân edildiğini belirtmiştir.¹⁵

Reşit Paşa, aynı bilgiyi bir gün sonraki raporunda da belirtmiştir. Reşit Paşa'nın Heyet-i Temsiliye'ye gönderdiği raporlardan hareketle Kafkasya'da Bolşeviklerin, İngilizlerin, Ermenilerin ve Gürcülerin yoğun bir mücadele içinde oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca, Kafkasya'nın ahvaline dair aldığı malumatı Heyet-i Temsiliye'ye ileten Reşit Paşa, Dağıstan'daki Derbent şehrinin Bolşevikler tarafından ele geçirildiğini, Bolşeviklerin Petrovsk'daki Denikin kuvvetlerine karşı üstünlük sağladığını ve Denikin'in bu şehri boşalttığını bildirmiştir.¹⁶ İngilizlerin de Bolşevikliğin tevkifi için Kafkasya'ya acilen kuvvet sevk ettiklerini Batum, Tiflis ve Bakü hattına Bolşeviklerden önce ulaşmaya çalıştıklarını belirten Reşit Paşa, İngilizlerin bu konuda Fransızlardan yardım istediklerinden de bahsetmiştir.¹⁷

¹⁵ **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi**, Kutu No:20, Gömlek No:127, Belge No:127; **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi**, Kutu No:19, Gömlek No:105, Belge No: 105.

¹⁶ Şevket Süreyya Aydemir, anılarında Derbent'i çok önemseyen ifadelere yer vermiştir. Şevket Süreyya'ya göre; Azerbaycan'ın kuzey geçitleri herkes için çok önemliydi ve bu kuzey geçitlerinin kilidi ise Dağıstan'ın Derbent kapılarıydı. Derbent kapıları açıldı mı, oradan güneye doğru ilerlemek son derece kolaydı. Şevket Süreyya Aydemir, **Suyu Arayan Adam**, Remzi Kitabevi, İstanbul, s. 173-174.

¹⁷ **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi**, Kutu No:19, Gömlek No:111, Belge No:111

Anton Denikin, Beyaz Rus orduların komutanı olan Amiral Kolçak'ın Bolşevikler tarafından mağlup edilmesi sonrasında ortaya çıkan ve İtilaf Devletlerini umutlandıran bir komutandır. Tek ve bölünmez bir Rusya sloganını kullanan Denikin, önce Ukrayna'dan kuzeye doğru ilerlemiş ve Odessa'yı ele geçirerek, Moskova üzerine saldırıya geçmiştir. Çok cepheli bir savaşa girişen Denikin, mağlup edilmiş ve bu ağır yenilgi sonrasında İstanbul'a kadar uzanan bir Beyaz Rus göçü yaşanmıştır. Moskova önlerinde mağlup olmasına rağmen bir süre sonra toparlanan Denikin, Aralık 1919 tarihinden itibaren bir kez daha geri-lemeye başlamıştır. 17 Mart'ta Yekaterinodar, 28 Nisan'da ise Bakü Bolşeviklerin eline geçmiştir. Bu kez kesin bir yenilgiye uğrayan Denikin, Novorossisk'ten Kırım'a geçmek için İngilizlerden yardım istemiştir. Bu yardımın gelmesiyle binlerde Denikin yanlısı asker ve ailesi İstanbul'a nakledilmiştir.¹⁸

Reşit Paşa'nın raporlarında Ermeni faaliyetleri de geniş olarak yer almıştır. 15 Şubat 1920 tarihli raporunda Ermenilerin Müslümanlara karşı şiddetle hunharlığa giriştiklerini, Zengezur havalisindeki pek çok İslam köyünün imha edildiğini belirten Reşit Paşa, Halit Paşa komutasındaki Azerbaycan birliklerinin Zengezur'a gelerek Ermenileri püskürttüğünü, çok sayıda ölü bırakan Ermenilerin kaçtıklarını ifade etmiştir. Ermenilerin sadece Zengezur tarafında değil Çıldır havalisindeki Müslümanlara da baskı yaptıklarını ancak, yine başarılı olamadıklarını ifade eden Reşit Paşa, Akbaba havalisinde de Ermenilerin mağlup edildiklerini raporuna eklemiştir.¹⁹

Hatta Çıldır, Akbaba ve Zarşad İslam ahali arasında o döneme değin hiçbir Ermeni'nin giremediğini, buralarda Ermenilerin hâkimiyet kuramadıklarını da ifade eden Reşit Paşa, Ermenilerin Kağızman'a mücavir olan İslam Şurası'na ortak bir idare önerdiklerini ancak bu teklifin Müslümanlar tarafından kayıtsız ve şartsız reddedildiğini belirtmiştir. Reşit Paşa, aynı raporunda zaten çok dar bir alana hâkim olan Ermeni hükümetinin, Müslümanlara karşı üst üste yaşamış olduğu yenilgilerin, amacına ulaşmaya ne derece uzak olduğunu da gösterdiğini aktarmıştır.²⁰

¹⁸ Oya Dağlar Macar-Elçin Macar, **Beyaz Rus Ordusu Türkiye'de**, İstanbul, 2010, s. 23-25

¹⁹ **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi**, Kutu No:20, Gömlek No:15, Belge No:15

²⁰ **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi**, Kutu No:20, Gömlek No:15, Belge No:15

İlginç bir konu da Reşit Paşa'nın raporlarında Gürcülerle Ermeniler arasındaki mücadeleye de yer vermiş olmasıdır. Yine 15 Şubat 1920 tarihli raporunda Reşit Paşa, askerliği kabul etmediklerinden dolayı Gürcü hükümetinin Ermenileri tümüyle Gürcistan'dan çıkardığını belirtmiş, bu çıkarılan Ermenilerin de Gümrü tarafına doğru ilerlediği bilgisini vermiştir.²¹

Reşit Paşa'nın İstanbul'un işgali sonrasında da Heyet-i Temsiliye'den uzaklaşmadığı ve Kafkasya'ya dair raporlar gönderdiği eldeki belgelerden anlaşılmaktadır. 24 ve 25 Mart tarihlerinde üst üste gönderdiği iki raporda Kafkasya'da pek çok bölgenin Bolşevikler tarafından işgal edildiği ve Bolşevik deniz kuvvetlerinin buzların çözülmesinden sonra Hazar Denizi'ne inerek burada hâkimiyet kuracaklarına dair Azerbaycan basınında haberlerin çıktığını belirtmiştir.²²

Reşit Paşa'nın raporlarında Bolşevik orduların Kafkasya'daki harekâtına dair epey bilgi bulunmaktadır. Kendisinin ifadesiyle "gayet mevsub" olan 26 Mart tarihli istihbarata göre, 23-24 Mart tarihlerindeki muhabereden sonra Petrovsk ile Grozni-Viladıkafkas şehirlerinin Bolşevikler tarafından zapt olunduğu ifade edilmiştir. Bu muharebede Dağıstan İslam Ordusu'nun Bolşeviklerle beraber savaştığını ve çok sayıda esir ile savaş ganimeti elde ettiğini belirtmiştir. 29 Mart 1920 tarihli aynı raporda Dağıstan'daki Müslümanların Bolşevik ordularıyla beraber hareket ettiklerini ve Tiflis üzerine ilerledikleri de belirtilmiştir.²³

Reşit Paşa'nın belirttiği bu noktalar, bilgiyi veren 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa tarafından da doğrulanmaktadır. Kâzım Karabekir Paşa da yukarıdaki gelişmeleri bir bildiri olarak yayınlamıştır.²⁴

Aynı şekilde Denikin ordularının mahv ve perişan edildiğine değinen Reşit Paşa, Denikin'in son sığındığı yer olan Novorossiski'nin Bolşevikler tarafından ele geçirildiğini, çok sayıda esir ve ganimet aldıklarını da belirtmiştir.²⁵

Reşit Paşa'nın ve diğer yetkililerin gönderdiği raporların Heyet- Temsiliye'nin

²¹ **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi**, Kutu No:20, Gömlek No:15, Belge No:15

²² **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi**, Kutu No:20, Gömlek No:52, Belge No:52; **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi**, Kutu No:20, Gömlek No:54, Belge No:54

²³ **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi**, Kutu No:20, Gömlek No:59, Belge No:59

²⁴ Kâzım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1960, s.549

²⁵ **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi**, Kutu No:20, Gömlek No:59, Belge No:59

Kafkasya'ya ve Ermenilere dair politikaları üzerinde etkili olduğu söylenebilir. Bunu Mustafa Kemal Paşa'nın 28 Mart 1920 tarihinde Ermeni mezalimi ile ilgili olarak yabancı devletlerin temsilciliklerine gönderdiği protesto metninde görmek mümkündür. Bu metinde; *“Tohumluk istemek, vergi tarh etmek, silah toplamak gibi bahanelerle öteden beri Ermeni zulüm ve işkencesine maruz kalan Şark hududumuz haricindeki Ahali-i İslamiye son Şubat ayı zarfında Ermeni fırka kumandaları tarafından sevk ve idare edilen sunuf-u muhtelifeden mürekkep müteaddid müfrezelerin taarruzları karşısında birçok kurban vermiş ve Kars vilayetine tabii Çıldır, Zarşad, Şuragel, Akbaba kazalarında isimleri mazbut kırk İslam köyü kâmilen tahrip ve imha olunmuştur. Bu köylerin biçare halkından iki binden ziyade İslam nüfusu pek feci bir surette katlolunmuş ve katliama uğrayan İslamların eşyası Kars pazarlarında alenen satılmıştır. Hemen her gün kemâl-i teessürle haber almakta olduğumuz Ermeni zulüm ve kıtaline yeni bir ilave olmak üzere Orduabat, Ahura, Civa, Biyüzvedi mıntıklarındaki Ahali-i İslamiye'ye karşı Ermeniler 19 Mart'tan itibaren taarruza başlamışlardır. Ayrıca Oltu havalisine karşı da yeni bir taarruza hazırlandıkları mevsukan haber alınmıştır. Bu harekâtı kemal-i şiddetle protesto ettiğimiz ve bu tecavüzlerin önü alınmazsa cihanın pek büyük fecai zuhuruna şahit olacaklarının mensup olduğunuz hükümâta süratle iblağımı rica ve takdim-i ihtiramat eyleriz”* şeklinde ifadeler yer verilmiştir.²⁶

Reşit Paşa meclisin açılmasına kadar geçen dönemde gönderdiği raporlarında Denikin kuvvetlerinin mağlubiyetine geniş olarak yer verdiği hatta bunu da memnuniyetle karşıladığı görülmüştür.²⁷

10 Nisan 1920 tarihli raporunda Denikin'in ordusunun dağıtılmış olduğuna bir kez daha değinen Reşit Paşa, Gürcistan ve Azerbaycan kamuoyunun Bolşeviklerin yanında yer aldığını ifade etmiştir.²⁸

Yukarıdaki raporların hemen hepsi Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum Kongresi'ni açarken yapmış olduğu konuşmada bölge ile ilgili olarak belirttiği noktaları doğrular niteliktedir. Mustafa Kemal Paşa bu konuşmasında;

“...e-Ahiren devletler arasında hasıl olan rekabet münasebetiyle İngilizlerin Kafkasya'dan kâmilen çekilmesine karar verilmiş ve tatbikat bir müddetten beri

²⁶ Atatürk'ün Milli Dış Politikası, I. Cilt, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara, 1981,s. 154

²⁷ Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi, Kutu No:20, Gömlek No:61, Belge No:61

²⁸ Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi, Kutu No:20, Gömlek No:65, Belge No:65

başlanmıştır. İtalyan kuvvetlerinin Batum tarihiyle Kafkasya'ya gelmesi mukar-rer ise de İtalya'daki ve Kafkasya'daki ahval- dâhiliye münasebetiyle bu kararın tatbikinden korkuyorlar.

f- İstikal-i millilerini tehlikede gören ve her taraftan istilaya maruz kalan Rus milleti, bu tahakküm-ü umumiye karşı bütün efrad-ı milletinin kudret-i müştere-kesiyle çarpışıp ve umumun malumu olduğu veçhile bu kuvvet, kendi memleket-leri dahilinde galebe çalmış ve kendi üzerine musallat olan milletleri de daire-i nüfuz ve sirayetinde almakta bulunmuştur.

g-Şimal-i Kafkas, Azerbaycan ve Gürcistan birbirleriyle ittihat ederek mevcudiyet-i milliyeleri aleyhine yürümek isteyen Denikin Ordusu'nu harben tazyik ve Karadeniz sahiline sürmüştür.

h-Ermenistan'a gelince: Bir fikr-i istila perverde eden Ermeniler; Nahçıvan'dan Oltu'ya kadar bütün Ahal-i İslamiyeyi tazyik ve bazı mahallerde katliam ve yağmagerlikte bulunuyorlar. Hudutlarımıza kadar İslamları mahva mahkûm ve hicrete mecbur ederek vilayat-ı şarkiyemiz hakkındaki emellerine doğru emniyetle takarrüp etmek ve bir taraftan da 400 bin olduğunu iddia eyledikleri Osmanlı Ermenisini bir istinatgâh olmak üzere memleketimize sürmek istiyorlar..." şeklindeki ifadelerle bölgeyle ilgili genel gidişatı ortaya koymuş-tur.²⁹ Mustafa Kemal Paşa'nın bu konuşması, TBMM'nin açılmasından yaklaşık dokuz ay kadar önce Kafkasya'daki gelişmeleri ne denli doğru tahlil ettiğini gös-termesi açısından önemli bir belgedir.

Kaldı ki; TBMM'nin açılmasından sonra Mustafa Kemal Paşa'nın Moskova Hükümeti'ne gönderdiği birinci öneride de, yine 1920 yılı başlarından itibaren raporlarda da yer alan- Kafkasya'daki gelişmeler ve Bolşevik hareketin durumu-na dair izler bulmak mümkündür. 26 Nisan 1920 tarihli öneride şu ifadelere yer verilmiştir:

“Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Birinci Teklifnamesidir.

1-Emperyalist hükümetler aleyhine harekâtı ve bunların taht-ı tahakküm ve esaretinde bulunan mazlum insanların tahlisi gayesin istihdaf eden Bolşevik Ruslarla tevhid-i mesai ve harekâtı kabul ediyoruz.

2-Bolşevik kuvvetleri Gürcistan üzerine harekât-ı askeriye yapar veyahut takip edeceği siyaset ve göstereceği tesir ve nüfuzla Gürcistan'ın da Bolşevik

²⁹ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, I. Cilt, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 5 Baskı, Ankara, 1997, s.3-4

ittifakına dâhil olmasını ve içlerindeki İngiliz kuvvetlerini çıkarmak üzere bunlar aleyhine harekâta başlamasını temin ederse Türkiye Hükümeti de emperyalist Ermeni Hükümeti üzerine harekât-ı askeriye icrasını ve Azerbaycan Hükümetini de Bolşevik zümre-i düveliyesine ithal etmeyi tahaddüd eyler.

3-Evvelce milli topraklarımızı taht-ı işgalde bulunduran emperyalist kuvvetleri tard ve atiyen emperyalizm aleyhine vuku bulacak mücedalat-ı müşterekimiz için kuvayı dâhiliyemizi taazzuv ettirmek üzere şimdilik ilk taksit olarak beş milyon altının takarrür ettirilecek miktarda cephane vesair vesait-i fenniye-i harbiye ve malzeme-i sıhhiyenin ve yalnız şarkta icra-ı harekât eedecek kuvvetler için erzakın Rus Sovyet Cumhuriyetince temini rica olunur. İhtıramat-ı faike ve hissiyat-ı samimanemizin kabulunu rica ederiz."³⁰

Görüldüğü gibi TBMM'nin açılmasından birkaç gün sonra Sovyetlerle iletişime geçilmiş ve hem Kafkasya'nın İtilaf Devletlerinden temizlenmesi için ortak politika teklif edilmiş hem de Anadolu harekâtı için yardım talebinde bulunulmuştur.

Sonuç

Milli Mücadele'nin başlamasından TBMM'nin açılmasına kadar geçen dönemi erken dönem olarak adlandıracak olursak, 4 Eylül 1919-23 Nisan 1920 tarihleri arasında şekillendiren temel örgütsel yapı Heyeti Temsiliye'dir. Her ne kadar pek çok kaynakta Heyeti Temsiliye'nin bir yürütme organı gibi kararlar aldığı söylene de, aslında Heyeti Temsiliye yasal bağlamda Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti'nin uygulama organıdır.

Sivas valisi Reşit Paşa, İstanbul hükümetinin bir bürokratu olarak başladığı mülkî idare görevini Sivas Kongresi'nden sonra artık İstanbul Hükümetine değil, Heyeti Temsiliye'ye bağlı olarak sürdürmüştür. Heyeti Temsiliye'ye bağlı Milli Mücadele yanlısı bir vali olarak iç ve dış dünyanın ahvaline dair sık sık Heyeti Temsiliye merkezine raporlar sunmuş ve bilgi aktarmıştır. Milli Mücadele'nin dâhili sınırlarının yanı sıra Anadolu'nun hemen yanı başındaki Kafkasya'ya dair görüşlerini de bu raporlarda yansıtmıştır. Bu raporlardan anlaşıldığı kadarıyla

³⁰ **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1991, s. 218; Söz konusu teklifname Stefanos Yerasimos'un eserinde sadeleştirilmiş şekilde yer almakta olup, dipnotta ise 288 nolu belge olduğu belirtilmektedir. Oysa söz konusu belge 305 nolu belgedir. Stefanos Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri. Ekim Devriminden Milli Mücadele'ye**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1979, s. 232.

Heyeti Temsiliye, Anadolu'da tam olarak hâkimiyeti tesis edemediği günlerde bile Kafkasya'da olup bitenle ilgilenmiştir. Sadece Heyet-i Temsiliye değil, asıl olarak Mustafa Kemal Paşa Kafkasya'yı hep gündeminde tutmuştur. Türkiye'nin Güney ve Batı bölgelerinin işgal altında, kuzey tarafının ise tehlikede olduğu bir dönemde, Kafkasya Anadolu hareketi için bir nefes alacak bir bölge olmuştur. Bu nedenle Kafkasya'da Ermenilerin mağlup edilmesi kadar, Batılı devletlerin desteklediği Denikin ve diğer Sovyet karşıtı hareketlerin etkisiz kılınması TBMM için hayati bir önem taşımıştır. Türk-Sovyet ilişkilerinin seyri de buradaki mücadeledenin sonucuna göre şekillenmiştir.

Denikin kuvvetleriyle Bolşeviklerin, Azerbaycanlılarla Ermenilerin mücadelesi Anadolu hareketi tarafından yakından takip edilmiştir. Azerbaycanlıların Ermenilere üstünlük sağlaması, Bolşeviklerin Denikin kuvvetlerini dağıtması Sivas Valisi Reşit Paşa'nın şahsında Heyet-i Temsiliye tarafından da memnuniyetle karşılanmıştır. Henüz TBMM açılmadan ve Türk-Sovyet ilişkileri rayına oturmadan Bolşeviklerin Denikin'e karşı sağladığı üstünlük Milli Mücadele'nin lehine bir durum olarak değerlendirilmiştir.

Azerbaycanlıların Ermenilere karşı sağladığı üstünlüğün her ahval ve şeraitte tüm Türkler açısından memnuniyet verici bir gelişme olması ise şartııcı değildir. Asıl olan büyük bir öngörüyle Bolşeviklerin Denikin kuvvetlerini mağlup ederek Kafkasya'da güç kazanmalarının olumlu karşılanmasıdır.

Reşit Paşa'nın raporlarında hem Kafkasya'ya dair genel siyasî durum hem de Milli Mücadele taraftarlarının bu bölgedeki genel stratejik hesaplarını görmek mümkündür. Bu bağlamda zamanın Reşit Paşa'nın raporlarını doğruladığı söylenebilir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi**, Kutu No:20, Gömlek No:65, Belge No:65
- Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi**, Kutu No:20, Gömlek No:61, Belge No:61
- Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi**, Kutu No:20, Gömlek No:59, Belge No:59
- Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi**, Kutu No:20, Gömlek No:52, Belge No:52
- Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi**, Kutu No:20, Gömlek No:15, Belge No:15
- Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi**, Kutu No:19, Gömlek No:111, Belge No:111
- Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi**, Kutu No:19, Gömlek No:105, Belge No: 105
- Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi**, Kutu No:20, Gömlek No:127, Belge No:127

Kitap ve Makaleler

- Atatürk, Mustafa Kemal, **Nutuk**, C I, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1971.
- Atatürk'ün Milli Dış Politikası**, I. Cilt, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, I. Cilt, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 5 Baskı, Ankara, 1997.
- Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1991.
- Aydemir, Şevket Süreyya, **Suyu Arayan Adam**, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Dündar, Fuat, "Kastamonu Valisi Reşit Bey (Paşa) Ermenileri Korudu mu?", **Toplumsal Tarih**, 200, Ağustos 2010.
- Gemici, Filiz, **Milli Mücadele'de Bir Vali: Sivas Valisi Mehmet Reşit Paşa (1868-1924)**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2007.

Gemici, Filiz- Enis Şahin, “Milli Mücadele’de Bir Vali: Sivas Valisi Mehmet Reşit Paşa (1868-1924)”, **Akademik İncelemeler**, C 2, S 2, Yıl: 2007.

İstiklal Savaşında Reşit Paşa’nın Hatıraları, Berikan Yayınları, Ankara, 2001.

Macar, Oya Dağlar--Elçin Macar, **Beyaz Rus Ordusu Türkiye’de**, İstanbul, 2010.

Karabekir, Kâzım, **İstiklal Harbimiz**, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1960.

Yerasimos, Stefanos, **Türk-Sovyet İlişkileri. Ekim Devriminden Milli Mücadele’ye**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1979.

1918 YILINDA KAFKASYA'DA BULUNAN ALMAN HEYETİ'NİN AZERBAJYAN'LA İLGİLİ HAZIRLADIĞI RAPORLAR

KEMAL ÖZCAN* – FATİH ÇOLAK**

Özet

Azerbaycan, XX. yüzyılın başında topraklarında bulunan petrolden dolayı başta Rusya olmak üzere büyük güçlerin iştahını kabartmıştır. Bakü pastasından İngilizler, Almanlar, Avusturya-Macaristan ve hatta Ermeniler pay almak istemişlerdir. Ancak bu süreçte Azerbaycanlıların tek güvendiği ülkenin Türkiye (Osmanlı Devleti) olduğu görülmektedir. 28 Mayıs 1918 tarihinde “Azerbaycan Halk Cumhuriyeti”nin bağımsızlığı bir “İstiklal Beyannamesi” ile kabul edilmiştir. Gence’yi merkez seçen Azerbaycan hükümeti, Kızıl Ordu ve Ermeni tehdidine karşı Osmanlı Devletinden yardım istemiş, İstanbul hükümeti de Enver Paşa’nın kardeşi Nuri Paşa komutasında bir Türk ordusunu göndermiş ve 15 Eylül 1918 tarihinde Bakü Ermenilerin destekledikleri Bolşeviklerden kurtarılmıştır.

Yukarıda anlatılanlara binaen, Azerbaycan’la ilişkileri sıkı tutmak ve Nuri Paşa’nın faaliyetlerinden haberdar olabilmek için, Almanya Kafkasya’ya General von Kress başkanlığında bir heyet göndermiştir. Söz konusu heyet Azerbaycan’daki gelişmeleri Alman hükümetine yazdığı Raporlarla ve Telgraflarla bildirmiştir. Bunun yanında Azerbaycan’la yapılabilecek ticaret üzerinde de durulmuş ve Azerbaycanlıların elinde bol miktarda bulunan Nafta ürünlerine dikkat çekilmiştir. Azerbaycan hükümeti kurmak istediği milli bir ordu için Almanya’dan askeri malzeme almak istemiştir. Azerbaycanlılar tarafından kalem kalem istenilen malzemeler heyet tarafından Alman hükümetine bildirilmiş ve anlaşma yolları aranmıştır. Bu bildiriye Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivinden elde edilen söz konusu Raporlar ve Telgraflar ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Alman Heyeti Raporları, Nuri Paşa, General von Kress,

* Prof. Dr., Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi, kozcan50@gmail.com

** Okt., Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi, colak_f@hotmail.com

THE REPORTS OF GERMAN COMMITTEE IN CAUCASIA IN 1918 ABOUT AZERBAIJAN

Abstract

Azerbaijan tantalised great powers, especially Russia because of petrol supplies at the beginning of the 20th century. The English, German, Austria-Hungary, and even the Armenian wanted to have a share from Baku. However, during this period, it was obvious that the only country Azerbaijan trusted was Turkey (Ottoman Empire at the time). On 28th of May, 1918; the independence of “Azerbaijan People’s Republic” was proclaimed with a “Declaration of Independence”. The Azerbaijan Government with the headquarter of Gence, asked the Ottoman Empire for help against the threat of The Red Army and the Armenian; and İstanbul Government sent a Turkish army at the command of General Nuri, brother of General Enver and on September 15th, 1918 Baku was rescued from the Bolshevik supported by the Armenians.

Taking all above into consideration, Germany sent a committee to Caucasia with the president as General von Kress to have stronger relations with Azerbaijan and to be informed about the actions of General Nuri. The committee informed German government about the actions in Azerbaijan with the reports and the telegraphs. Trade with Azerbaijan was also emphasised and they drew attention to the products of Naphta available with the Azerbaijan. The Azerbaijan government asked for military goods from Germany for a military army. The goods asked by the Azerbaijan were reported item by item to the German government by the committee, and a negotiation was sought. This paper will study the reports and the telegraphs gained from German Department of State Archive.

Key Words: Azerbaijan People’s Republic, German Committee Reports, General Nuri, General von Kress.

Giriş

Azerbaycan tarih boyunca doğal yapısı, stratejik konumu, ticaret yolları üzerinde bulunması ve doğu ile batıyı birbirine bağlayan bir köprü özelliği taşıması sonucunda toplumları kendisine çekmiş ve yoğun bir nüfus oluşumuna sahne olmuştur. Bu stratejik konumundan dolayı, büyük güçler tarih boyunca Kafkasya'da ve özelde de Azerbaycan'da hâkimiyet kurmak istemişlerdir. Stratejik öneminin yanında 1870'lerde Azerbaycan'da petrolün de bulunması, güçlü devletlerin iştahlarını kabartmış ve söz konusu hâkimiyet mücadelelerini artırmıştır.

Çarlık rejimi yüzyılın son çeyreğinde kapitalist gelişmeye imkân tanyacak düzenlemelere gitmiştir. 1872 yılında gerçekleştirilen bir reformla imparatorluk topraklarındaki petrol yatakları ihale usulüyle uzun vadeli kiraya verilmeye başlanmıştır. Böylece Bakü büyük yabancı sermayeye açılmıştır.¹ 25 yıl gibi kısa bir zaman içerisinde Azerbaycan petrol üretiminde A.B.D.'nin de önüne geçerek en büyük petrol üreticisi olmuş ve 1901'de bütün dünyada üretilen petrolün yarısından fazlası Bakü'de üretilir hale gelmiştir.² 1872'den önce Bakü'deki zengin petrol yataklarının %88'i yerli halkın elinde bulunmaktaydı. Bu yerlerin çoğu yabancı sermayedarlar tarafından satın alınmak suretiyle Azerbaycanlıların elinden çıkmıştır. Eski sahipleri her ne kadar büyük paralar kazanmış olsalar da kazancın daha büyüğünü toprağını satmayıp petrol üretimi işine atılanlar gerçekleştirmişlerdir. 20. yüzyılın başında faaliyette olan 167 petrol sanayi işletmesinden yalnızca 49'u yani %29,3'ü yerli sermayedarların elinde bulunmaktaydı.³

Petrolün bulunması ve bunun sonucunda gelişmeye başlayan sanayi, Azerbaycan'da bir Türk Burjuva sınıfının oluşmasına yol açmıştır. Bu sınıf, Azerbaycan'da Türklük bilincini yaymak için çaba sarf etmiştir. 1905 yılında Azerbaycanlılar ve Ermeniler arasında gerçekleşmiş olan çatışmalarda birçok

¹ İsveçli Nobel kardeşlerin 1879'da Bakü'de kurdukları petrol şirketi kısa sürede dünyanın en büyük petrol şirketlerinden birisi olmuştur. Onları Hazar-Karadeniz Ticaret ve Endüstri Şirketini kuran Parisli Rothschild ailesi takip etmiş ve 1890'lara gelindiğinde ise Azerbaycan'da altı İngiliz, üç Fransız, iki Alman, iki Belçika ve bir Yunan petrol şirketi daha faaliyete geçmiştir. (Tadeusz Swietochowski, "The Shaping of National Identity in a Muslim Community", *Russian Azerbaijan (1905-1920)*, Cambridge, 1985, s. 39.)

1898-1903 tarihleri arasında Bakü'de 60 milyon ruble sermaye ile 18 İngiliz şirketi kurulmuştu. (Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul, 1975, s. 43.)

² Baykara, a.g.e., s.41.

³ Savaş Açıkçaya, "Çarlık Rusya'sı Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri" *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Kayseri, 2010, s.407.

kişi hayatını kaybetmiş, ancak bununla birlikte Azerbaycanlılarda birlik ve beraberlik duygusu gelişmiştir.

20. yüzyıl hemen hemen her halk için olduğu gibi Azerbaycan halkı için de önemli gelişmelerin yaşandığı bir yüzyıl olmuştur. Şubat 1917’de Çar rejiminin devrilmesiyle birlikte Azerbaycan’da da siyasî faaliyetler genişlemiş ve siyasî yaşam biraz canlanmıştır. Bu canlılık sonucunda Azerbaycan’ın farklı bölgelerinde Müslüman milli şuraları kurulmuştur. Söz konusu şuralar, durumu Müslüman ahalîye anlatmışlar ve Müslüman kuvvetlerini birleştirmeye çalışmışlardır. Aydınlar tarafından farklı yollarla Azerbaycan’ın milli talepleri dile getirilmeye başlanmıştır. Bunun sonucunda Azerbaycan’daki bağımsızlık hareketleri hızlanmış ve 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kurulmuştur. Hükümet kurulduğu vakit Bakü hâlâ işgal altındadır. Bundan dolayı yeni kurulan devletin başkenti Bakü olmasına rağmen, Gence şehri geçici başkent yapılmıştır. Yeni kurulan bu hükümetin ilk görevi Bakü’yü işgal altından kurtarmak olmuştur.

Azerbaycan hükümeti, hazır kurulu düzenli bir ordusunun olmaması sebebiyle, Kızıl Ordu tehdidine karşı Osmanlı Devletinden yardım istemiş ve bu isteği karşılık görmüştür. İstanbul hükümeti Enver Paşa’nın ağabeyi Nuri Paşa komutasında 10 bin kişilik bir Türk ordusunu Gence’ye göndermiştir. Bakü’yü kurtarmak için yapılan savaşta Osmanlı ordusu 30 subay, bin er şehit vermiş ve Azerbaycan halkının da desteğiyle Bakü şehri 15 Eylül 1918 tarihinde kurtarılmıştır.⁴ Böylece yalnız Azerbaycan’ın milli hareketlerinin merkezi olan değil, aynı zamanda Kafkasya’da bütün Müslümanların merkezi sayılan Bakü, Bolşeviklerin elinden kurtulmuştur. Milli Azerbaycan hayatının her türlü siyasî, sosyal ve iktisadî ve kültürel hareketlerin merkezî müesseseleri burada bulunmaktaydı. Ayrıca yeni kurulan devlet için Bakü sanayisi ve petrol yatakları da önem teşkil etmekteydi.⁵

Söz konusu petrol yatakları başta İngiltere olmak üzere birçok büyük devletin iştahını kabarttığı gibi Almanya’nın da iştahını kabartmış ve Almanya burada bulunan yeraltı madenlerinden nasıl faydalanabileceği konusunda ince hesaplar yapmaya başlamıştır.⁶ Bu aşamada Azerbaycan’la ilişkileri sıkı tutmak ve

⁴ Mehmet Yılmaz, Çağdaş Türk Dünyası Tarihi, Konya, 2007, s.53.

⁵ Mehmet Emin Resulzade, **Bir Türk Milliyetçisinin Stalin’le İhtilal Hatıraları**, Haz. S. Şimşir, Turan Yayıncılık, İstanbul, 1997, s.15.

⁶ Almanların ifadeleriyle; “*Kafkasya konusunda dört yıldan beri devam eden Alman-Osmanlı ittifakı neredeyse kopma noktasına gelmiştir.*” Almanya ile Osmanlı Devleti birbirilerine olan güvenlerini yitirmiş ve bölgedeki askeri güçlerini de birbirilerine karşı kullanılabilir hale gelmişlerdir. Öyle ki, daha sonraki dönemlerde Alman Orduları Yüksek İdaresi Osmanlı

Nuri Paşa'nın faaliyetlerinden haberdar olabilmek için, Almanya Kafkasya'ya General von Kress⁷ başkanlığında bir heyet göndermiştir. Söz konusu heyet genelde Tiflis'te bulunmuş fakat Bakü'ye de bir temsilci göndermiştir. Heyet, Azerbaycan'daki gelişmeleri Alman hükümetine yazdığı raporlarla ve telgraf-larla bildirmiştir. Bunun yanında Azerbaycan'la yapılabilecek ticaret üzerinde de durulmuş ve Azerbaycanlıların elinde bol miktarda bulunan Nafta⁸ ürünleri-ne dikkat çekilmiştir. Azerbaycan hükümeti kurmak istediği milli bir ordu için Almanya'dan askeri malzeme almak istemiştir. Azerbaycanlılar tarafından kalem kalem istenilen malzemeler heyet tarafından Alman hükümetine bildirilmiş ve anlaşma yolları aranmıştır. Bu bildiriye Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivinden⁹ elde edilen söz konusu Raporlar ve Telgraflar ele alınacaktır.

Devletine karşı bir ara Ukrayna'da bulunan 217. Piyade Tugayının Kafkasya'ya hareket etmesini emretmiştir. Hatta Almanya, Osmanlı ordusunun Bakü'yü almasını önlemek istemiş ve Alman Orduları Yüksek Komutanı Ludendorff, 4 Ağustos'ta Enver Paşa'ya çektiği bir telgrafta; Bakü'ye yönelik Osmanlı askerî harekâtının hemen durdurulmadığı takdirde, Osmanlı Devleti'ndeki bütün Alman subaylarını geri çağıracağı tehdidinde bulunmuştur. (Mustafa Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, Ankara, 2006, 265-271.)

⁷ Tam ismi, Friedrich Siegmund Georg Freiherr Kress von Kressenstein olan General Kress; I. Dünya Savaşında Osmanlı ordusu içerisinde bulunan Alman subaylardan birisidir. Otto Liman von Sanders'in askerî heyeti içerisinde yer almıştır. Filistin cephesinde savaşmış ve Birinci ve İkinci Kanal Harekâtını fiilen yönetmiştir. I. Dünya Savaşından sonra Haziran 1918'de Almanya tarafından korunan Gürcistan'a küçük bir askerî birlik ile gönderilmiş ve Kafkasya'da bulunan Alman heyetinin başkanlığını yapmıştır. Aralık 1918'de Gürcistan'dan ayrılmak zorunda kalmıştır. (**Germany at War-400 Years of Military History** (ed. David T. Zabeck), California, 2014, s.716; **World War I Encyclopedia**, (ed. Spencer C Tucker), California 2005, s.651-652; General Kress hakkında daha geniş bilgi için bk. Von Kress, **Son Haçlı Seferi-Kuma Gömülen İmparatorluk**, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2008.)

⁸ Nafta: Petrolden 100°C ile 250°C arasında damıtılan ürün: Benzin ile gazyağı arasında bir damıtma ürünü olan nafta, tepkili uçak yakıtı veya petrokimyada hammadde olarak kullanılmaktadır. (**Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi**, C14, Sabah Gazetesi Yayınları, İstanbul 1992, s.361.)

⁹ II. Dünya Savaşına kadar Berlin'de bulunan Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi (PA-AA: Politisches Archiv des Auswertigen Amtes) savaş esnasında Bonn'a taşınmış ve savaştan sonra 1951 senesinde Bonn'da tekrar hizmete açılmıştır. 1999 senesinde de yeniden Berlin'e taşınmış olan Arşiv günümüzde de burada hizmet vermeye devam etmektedir. Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Alman Dış politikasıyla ilgili yaklaşık son 150 seneye ışık tutan belgeleri raflarında bulundurmaktadır. Belgeler 1867'den günümüze kadar yıllara, ilgili devletlere ve konulara göre dosyalanmıştır. Araştırmacılar araştırma yapmak istedikleri konuyu Arşiv görevlilerine bildirmekteler ve ilgili dosya, Arşiv görevlileri tarafından okuma salonlarına getirilerek araştırmacıların istifadesine sunulmaktadır. Ücret karşılığında

1-Almanların Bakü’de Var Olma İstekleri

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan ettikten sonra toprakları üzerinde bulunan petrol rezervlerinden dolayı birçok devletin dikkatini çekmiş ve bu devletler Bakü ile iyi ilişkiler kurmak istemişlerdir. Azerbaycan ile ilgilenen devletler arasında başta İngiltere, Almanya, Avusturya-Macaristan, Rusya ve Türkiye bulunmaktaydı.

Almanlar öncelikle Bakü’de askerî bir güç olarak bulunmak istemişlerdir. Henüz daha Bakü alınmadan Alman Dışişleri Doğu sorumlusu Rudolf Nadolny¹⁰ General von Lassov’la¹¹ yapmış olduğu bir yazışmasında, bağımsız bir Bakü yönetiminde bulunmaları gerektiğini, Türklerin askerî yönetimi Almanlara bırakmaları ve Almanların tavsiyelerini dinlemeleri halinde endişelenecek bir şeyin olmaması gerektiğini ifade etmiştir.¹²

General Kress, Alman Dışişlerine çekmiş olduğu 1 Ekim 1918 tarihli telgraf-ta; Tiflis’te bulunan Alman heyetini temsilen Yarbay Freiherr von der Goltz’un¹³, Bakü’nün alınmasından sonra 26 Eylül 1918 tarihinde Azerbaycan hükümetiyle ve Nuri Paşa’yla görüşmek üzere Bakü’ye gönderildiğini bildirmiştir. Goltz’un amacının Alman vatandaşları ve çıkarlarını korumak, savaş tutuklularına yardım

belgelerin fotokopisi alınabilmekte ya da dijital kamerayla fotoğrafları çekilebilmektedir. Cep telefonları okuma salonlarına alınmadığından dolayı cep telefonlarının kamerası da kullanılamamaktadır, ayrıca tarayıcı ve benzeri aletlerle de belgelerin çoğaltılmasına müsaade edilmemektedir. (Daha geniş bilgi için bk. Ludwig Biewer, **Das Politische Archiv des Auswärtigen Amts**, Berlin 2011.)

¹⁰ Rudolf Nadolny, 1916 yılında İran’daki Alman çıkarlarını korumak için Alman Dışişleri tarafından İran’a gönderilmiş ve I. Dünya Savaşı’nın bitmesiyle yeniden Dışişlerine çağrılarak doğu sorumlusu olarak görevine devam etmiştir. 1924-1933 yılları arasında Türkiye’de Büyükelçi olarak bulunan Nadolny, 1933 yılı Ağustos ayında Moskova Büyükelçiliğine atanmıştır. Ancak 8 ay sonra kendi isteği ile Moskova’daki görevini bırakmış ve Dışişlerindeki diplomatlık görevinden istifa etmiştir.

¹¹ Otto von Lossow, 1915 yılından İstanbul Alman Askeri Ataşesi olarak atanmış, I. Dünya Savaşı boyunca Osmanlı topraklarında çeşitli görevlerde bulunmuştur. 1923 yılı başında Türkiye’den ayrılmıştır.

¹² **PA-AA, R11064, Russland Akte Nr. 97**, 9 Eylül 1918’de Nadolny’den General von Lossow’a gönderilen yazı. (PA-AA: Politisches Archiv des Auswertigen Amtes-Alman Dışişleri Bakanlığı Politik Arşivi, 97 Numaralı Rusya Dosyası)

¹³ Yarbay Freiherr von der Goltz’u Osmanlı ordusunda görev yapmış ve kendisine Paşalık rütbesi verilmiş Colmar von der Goltz ile karıştırmamak gerekir. Bilindiği üzere Goltz Paşa Nisan 1916 yılında I. Dünya Savaşı devam ederken Bağdat’ta tifüse yakalanmış ve vefat etmiştir.

etmek, Nuri Paşa ve Azerbaycan hükümet yetkilileriyle ekonomik, siyasi ve askeri sorunları görüşmek olduğu ifade edilmiştir. Söz konusu telgrafta ayrıca orada bulunan Almanları korumak üzere General von Kress tarafından bir tabur asker gönderilmek istendiği, ancak Abdülkerim Paşa'nın¹⁴ buna karşı çıktığı ifade edilmiştir. Ancak Kress, nihai kararı Nuri Paşa'nın vereceğini, fakat bununla birlikte onun da asker gönderme olayına sıcak bakmayacağını yazarak, bu durumun Denizcilik Dairesine, Kara Kuvvetleri Komutanlığına ve Amiral Hopmann'a bildirilmesini rica etmiştir.¹⁵

Berlin'deki Dışişleri bürosuna bilgi vermek amacıyla gönderilen bir raporda Türklerin Bakü'deki Azerbaycan hükümetinin bağımsızlığını tanıdıkları ve bu hükümetin tamamen Türklerin etkisi altında olduğu bildirilmiştir. Bundan dolayı da General von Kress'in bu hükümetle anlaşmaktan başka alternatifinin olmadığı vurgulanmıştır. Bunun üzerine General von Kress, Alman hükümetiyle Talat Paşa arasında yapılan gizli anlaşmaya binaen Alman çıkarlarını temsil etmesi için 27 Eylül'den sonra Yarbay Goltz'u yanında 100 kişilik bir askeri kuvvetle Bakü'ye göndermiştir. Gelecekleri Nuri Paşa'ya bildirilmesine rağmen, Yarbay Goltz 5 gün sınırda bekletilmiş ve yanına çok az adam almasına müsaade edilerek Bakü'ye varabilmiştir.¹⁶

Yarbay Goltz'un Azerbaycan'a gelmesinden sonra Azerbaycan hükümeti yetkilileri Alman heyeti başkanı General Kress ile görüşüp Berlin'e bir temsilci göndermek istemişlerdir. Buna binaen Kress, Alman Dışişleri Bakanlığı'na çekmiş olduğu bir telgrafla durumu izah etmiştir. General von Kress telgrafında, Bakü'nün öneminin göz önünde bulundurulması gerektiğini ve özellikle Almanya'nın nafta ürünlerini buradan tedarik edebilmesi açısından Azerbaycan'la iyi ilişkiler geliştirebilmek adına Berlin'de temsilcilik açma isteklerinin kabul edilmesi gerektiğini, hatta Almanya'nın da Bakü'de bir konsolosluk açması gerektiğini ifade etmiştir.¹⁷

¹⁴ Belgede adı geçen Abdülkerim Paşa'nın, I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde 2. Kolordu Kumandanı olarak görev yapan Abdülkerim Paşa olduğu tahmin edilmektedir.

¹⁵ PA-AA, R11064, aynı dosya, 1 Ekim 1918 tarihinde saat 10'da Tiflis'ten çekilen telgraf.

¹⁶ PA-AA, R11064, aynı dosya, 24 Ekim 1918 tarihli Bückeberg'tan Berlin Dışişlerine gönderilen rapor.

¹⁷ PA-AA, R11064, aynı dosya, 22 Ekim 1918 tarihinde saat 12.10'da Tiflis'ten Dışişlerine çekilen telgraf.

2-Alman Belgelerinde Nuri Paşa'nın Azerbaycan'da İstenmemesi

Tiflis'te bulunan Alman heyeti başkanı General von Kress, Nuri Paşa'nın faaliyetlerini gözlemleyip rapor etmesi için Yarbay Freiherr von der Goltz'u Bakü'ye göndermiştir. Goltz'a göre; Nuri Paşa Bakü'de Almanları görmektense İngilizleri görmeyi tercih etmektedir. Nuri Paşa Almanların Bakü'deki faaliyetlerini her fırsatta engellemektedir.¹⁸ Kress, Goltz'un raporlarına dayanarak İmparatorluk Şansölyesi ve Alman Başbakanı Max von Baden'e yazmış olduğu 17 Ekim 1918 tarihli raporda Nuri Paşa'nın beceriksiz olduğunu anlatmış ve devamında şayet Bakü'nün yeniden itilaf güçlerinin eline geçmesi istenmiyorsa Nuri Paşa ve ekibinin derhal görevden uzaklaştırılması gerektiğini vurgulamıştır. Yarbay Goltz'un raporuyla kendi gözlemlerinin örtüştüğünü belirten Kress, Nuri Paşa'nın Bakü'deki Alman çıkarlarını baltalamak istediğini, hatta Nuri Paşa'nın görevden uzaklaşması Azerbaycan hükümetini de sevindireceğini bu bilgiyi ise Azerbaycan Hükümetinin Tiflis temsilcisinden edindiğini ifade etmiştir.¹⁹

Alman heyetinde bulunan Diplomat Freiherr von Lersner'in 25.10.1918 tarihinde Dışişlerine çekmiş olduğu bir telgrafta da; Nuri Paşa'nın Almanlara ve Gürcistan hükümetine petrol ürünleri vermek istemediği bildirilmiştir. Telgrafta Alman heyetinin, şu ana kadar Azerbaycan'da hiçbir anlaşma yapamadığı ifade edilmiştir. Bu hususta Türkiye'nin Azerbaycan'a etki ettiği vurgulanmıştır. Lersner, Nuri Paşa'nın ekibinin Almanlara karşı bir propaganda yürüttükleri, askeri yardım taleplerinin Nuri Paşa tarafından reddedildiği, her anlaşmazlık karşısında Nuri Paşa'nın Azerbaycanlıların arkasına sığındığı ve onların da Nuri Paşa'nın arkasına sığındıklarını ifade etmiştir. Ayrıca bu telgrafta heyet adına Lersner, Nuri Paşa'nın ve ekibinin yerine daha anlayışlı kimselerin gelmeleri gerektiğini vurgulamıştır. Nuri Paşa'nın buradan uzaklaştırılmasının mümkün olmadığı takdirde, Alman hükümetinin heyete, ona baskı yapabilmesi için yardım etmesi gerektiği, aksi takdirde Azerbaycan'dan çok az ya da hiçbir menfaat sağlayamayacakları belirtilmiştir.²⁰

¹⁸ PA-AA, R11064, aynı dosya, 15 Ekim 1918 tarihinde Bakü'de bulunan Yarbay Freiherr von der Goltz'un Tiflis'te bulunan Alman Heyetine yazmış olduğu rapor.

¹⁹ PA-AA, R11064, aynı dosya, 17 Ekim 1918 tarihinde Tiflis'teki Alman Heyeti başkanı General von Kress'ten Alman Başbakanı ve İmparatorluk Şansölyesi Max von Baden'e gönderilen rapor.

²⁰ PA-AA, R11064, aynı dosya, 25 Ekim 1918 tarihinde Alman Heyetinden Dışişlerine çekilen telgraf.

Bakanlık Müsteşarı Hintze de General von Kress'ten aldığı bilgiler doğrultusunda Dışişlerine çekmiş olduğu telgrafta, Nuri Paşa'nın görevden alınmaması halinde Bakü'den elde etmeyi umdukları petrolü alamayacakları, ya görevden alınması için çaba sarf edilmesi gerektiği ya da onunla ve Azerbaycan hükümetiyle anlaşılması gerektiği vurgulanmıştır.²¹ Hintze'nin 31 Ekim'de çekmiş olduğu başka bir telgrafında ise yine Kress'ten aldıkları bilgilere dayanarak, Türklerin İngiliz güçlerinin her hangi bir saldırılarına karşı almış oldukları askeri önlemlerin çok yetersiz olduğu, demiryollarının durumunun ve görevliler arasındaki disiplinsizliğin can sıkıcı olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca bu telgrafta Nuri Paşa'nın ve Alman düşmanı olan ekibinin görevden alınması için Alman Genelkurmayına başvurulduğu bildirilmiştir. Telgrafın devamında Azerbaycan'daki ekonomik durumun çok kötü olduğu ve buraya acilen Alman finans danışmanlarının gönderilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Azerbaycan'ın Türklerin etkisinde olmaları münasebetiyle Bakü'nün petrolünden istifade etmenin oldukça zora girdiği, Azerbaycanlıların olmayacak şartlar ileri sürdükleri belirtilmiştir.²²

Yukarıdaki yazışmalardan Almanların, Nuri Paşa'nın Azerbaycan'da bulunmasından rahatsız oldukları anlaşılmaktadır. Aslında Almanlar sadece Nuri Paşa'nın değil, Türklerin Azerbaycan'da bulunmalarının kendi çıkarlarına ters düşüğünü düşünmekte. Ancak bununla birlikte 13 Ekim 1918 tarihinde General von Kress'den Alman Dışişlerine ulaşan bir telgrafta, Türklerin Azerbaycan'dan çekilmelerinin iyi bir gelişme olmayacağı, özellikle Müslüman ahalinin isyan edebileceği ve Azerbaycan'da anarşinin doğabileceği ifade edilmiştir.²³ Buna rağmen Almanların çabaları sonucunda Nuri Paşa görevden alınmıştır. 30 Ekim 1918 tarihinde Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi vekili Waldburg'un Dışişlerine çekmiş olduğu bir telgrafta Nuri Paşa'nın sadrazam tarafından İstanbul'a çağrıldığı ve bundan böyle Bakü petrolüyle sadece Azerbaycan Hükümetinin ilgileneceği bildirilmiştir. Ayrıca bu telgrafta sadrazamın kendilerine Batum'dan gemiyle petrol çekme izninin de verildiği ifade edilmiştir.²⁴

²¹ PA-AA, R11064, aynı dosya, 28 Ekim 1918 tarihinde saat 05.25'te Dışişlerinin Müsteşarı Hintze'den aldığı telgraf.

²² PA-AA, R11064, aynı dosya, 31 Ekim 1918 tarihinde öğleden sonra saat 1'de Hintze'nin Dışişlerine çekmiş olduğu telgraf.

²³ PA-AA, R11064, aynı dosya, 13 Ekim 1918 tarihinde Tiflis'te bulunan General von Kress'ten Alman Dışişlerine çekilen telgraf.

²⁴ PA-AA, R11064, aynı dosya, 30 Ekim 1918 tarihinde İstanbul'da bulunan Alman Büyükelçisi vekili Waldburg tarafından Dışişlerine çekilen telgraf.

3- Heyetle Azerbaycan Hükümeti Arasında Ticari Teşebbüsler

Alman Dışişleri arşiv belgelerinden Almanların Azerbaycan hükümetiyle ticaret yapabilmek için ve orada bulunan petrolden faydalanabilmek için sürekli fırsat kolladıkları anlaşılmaktadır. Ancak Kafkasya’da bulunan Alman heyeti, başta Nuri Paşa olmak üzere Türklerin bu işi sürekli engellediklerini ve Azerbaycan hükümetinin de onların etkisi altında olduğunu düşünmüştür. Bununla birlikte Azerbaycan hükümeti milli bir ordu kurmak istemiş ve bundan dolayı da gerekli olan silah ve askerî teçhizatı almak istemiştir.

Alman Heyeti adına Bakü’de bulunan Yarbay Freiherr von der Goltz Azerbaycan hükümetinin kendilerinden askeri malzeme satın almak istediklerini, ücretini ise ham petrolle ödemek istediklerini hazırlamış olduğu 10 numaralı raporunda bildirmiş ve bu raporu Tiflis’te bulunan Alman heyeti başkanı General von Kress’e ulaştırmıştır.²⁵ Yarbay Goltz hazırlamış olduğu başka bir raporunda ise aşağıda belirtilecek olan askeri malzemelerin bir an önce Tiflis’e ulaştırılmasını ve ihtiyaç anında hemen Azerbaycan hükümetine verilmesini tavsiye etmiştir.²⁶

Söz konusu raporlar doğrultusunda 1 Kasım 1918 tarihinde General Kress’in imzasıyla Almanya Dışişlerine gelen bir telgrafta; Azerbaycan hükümetinin kendilerine silah, mühimmat ve diğer askeri teçhizatları kapsayan uzunca bir liste verdiği ve bunların ücretlerinin ham petrolle ödenmek istendiği bildirilmiştir. Söz konusu listenin en yakın zamanda posta yoluyla Dışişlerine gönderileceği ifade edilmiş ve Kress bu ticaretin mutlaka yapılması gerektiğini, böylece ham petrol alabilmek için ellerine bir fırsat geçtiğini bildirmiştir. Bu hususta acele edilmesini de tavsiye eden Kress, İngilizlerin de Azerbaycan hükümetine silah satmak istediğini belirtmiştir. Bundan dolayı Alman hükümetinin söz konusu istekleri yerine getireceğini söylemek ve bu ticareti yapabilmek için kendisine yetki verilmesini talep etmiştir. Ayrıca General Kress işi hızlandırabilmek için Akyar’da (Sivastapol) bulunan Amiral Hopmann’a da yetki verilmesini ve söz konusu siparişlerin doğrudan orada bulunan stoklardan kendisine iletilmesini istemiştir.²⁷

²⁵ PA-AA, R11064, aynı dosya, 17 Ekim 1918 tarihinde Tiflis’teki Alman Heyeti başkanı General von Kress’ten Alman Başbakanı ve İmparatorluk Şansölyesi Max von Baden’e gönderilen rapor.

²⁶ PA-AA, R11064, aynı dosya, 15 Ekim 1918 tarihinde Bakü’de bulunan Yarbay Freiherr von der Goltz’un Tiflis’te bulunan Alman Heyetine yazmış olduğu rapor.

²⁷ PA-AA, R11064, aynı dosya, 31 Ekim 1918 tarihinde General von Kress’ten Alman Dışişlerine çekilen telgraf.

Azerbaycan Hükümetinin Almanlardan Almak İstedığı Silah ve Askerî Malzemeler:²⁸

- 1- 144 adet 1902 model 2000 atış garantili hafif sahra topu
- 2- 248 adet 1909 model 2000 atış garantili dağ topu
- 3- 144 adet 2000 atış garantili dağ obüs topu
- 4- 48 adet 1910 model 1500 atış garantili ağır sahra topu
- 5- 48 adet 1909 ya da 1910 model 1500 atış garantili hafif sahra obüs topu
- 6- 48 adet 1909 ya da 1910 model 1500 atış garantili ağır sahra obüs topu
- 7- 12 adet 1000 atış garantili ağır uzun menzilli top
- 8- 10 adet 15 cm çapında "Canne" marka 1000 atış garantili top
- 9- 10 adet 120 mm çapında "Wikkers" marka, Obucker fabrikası üretimi 1000 atış garantili top
- 10- 10 adet 8,8 cm çapında 2000 atış garantili Alman topu
- 11- 4 adet 10,5 cm çapında 1000 atış garantili Alman topu
- 12- 4 adet 8,8 cm çapında 1500 atış garantili Alman topu
- 13- 4 adet 7,5 cm çapında 2000 atış garantili Alman topu
- 14- 48 adet 3000 atış garantili uçaksavar
- 15- 200 bin adet 900 atış garantili piyade tüfeği
- 16- 20 bin adet 900 atış garantili süvari tüfeği
- 17- 10 bin adet 900 atış garantili karabina (kısa namlulu tüfek)
- 18- 800 adet 20 bin kullanım garantili Maxim m. g. sistemi
- 19- 10 adet 10 bin kullanım garantili Lörıs m. g. sistemi
- 20- 1000 adet 100 atış garantili subay tabancası
- 21- 2000 adet batarya dürbünü
- 22- 400 adet at semeri
- 23- 1000 adet fişekleriyle birlikte aydınlatma fişeği tabancası.
- 24- 2 adet denizaltı
- 25- 6 adet demir gövdeli motorlu bot
- 26- 50 adet demir atmalı mayın

²⁸ PA-AA, R11064, aynı dosya.

27- 10 adet uçak

28- 10 adet 120'lik, 8 adet 90'lık projektör

29- 25 adet bir buçuk tonluk kamyon

30- 200 adet seyyar mutfak

31- Aşağıda ismi geçen malzemelerin üretiminde kullanılacak makine takımları

a) 50 bin üretim kapasiteli tüfek mermisi makinası

b) 200 adet üretim kapasiteli ara silindir (boru) makinası

c) 300 kg üretim kapasiteli dumansız barut makinası

d) 200 adet üretim kapasiteli top kovanı makinası

e) 100 bin adet üretim kapasiteli kapsül makinası

f) 2 bin metre üretim kapasiteli bez makinası

32- 200 adet telemetre

33- 100 adet havan topu

Ancak Heyetin Bakü'deki temsilcisi Yarbay Goltz'un Nuri Paşa ve Bakü'nün savunmasıyla ilgili hazırlamış olduğu bir raporda, Nuri Paşa'nın Almanların tavsiyelerine uymadığı belirtilmektedir. Nuri Paşa'ya göre 50 bin silahlı Müslümanın Bakü'nün savunmasını garanti edeceğini, bundan dolayı da özellikle Almanların alınmasını tavsiye ettikleri denizaltının, deniz uçağının vs. gereksiz olduğunu bildirmiştir.²⁹

Bahsi geçen dönemde Almanlarla Azerbaycan Hükümeti arasındaki ticaretin sadece askerî malzeme alımından ve karşılığında para yerine ham petrol verilmesinden oluştuğu söz konusudur. Ancak bir müddet sonra bir rapordan anlaşıldığı üzere; Almanlar Azerbaycan ve Gürcistan'da çok miktarda bulunan yün, pamuk, pamuk tohumu, keçi ve koyun postuna dikkat çekmişlerdir. Raporda yukarıda yazılı olan ürünlerden bol miktarda Almanya'ya götürülebileceği ifade edilirken, bütün Kafkasya bölgesinde de her türlü mutfak araç-gerecine, cam eşyaya, tuhafiye, tekstil ve hırdavat malzemelerine ihtiyaç olduğu vurgulanmış ve bu ürünlerden bol miktarda bu bölgeye satılabileceği bildirilmiştir. Raporun devamında bu bölgede ticaret yapmak için Amerika'nın çok uzak olduğu, İngilizlerin ise

²⁹ PA-AA, R11064, aynı dosya, 15 Ekim 1918 tarihinde Bakü'de bulunan Yarbay Freiherr von der Goltz'un Tiflis'te bulunan Alman Heyetine yazmış olduğu rapor.

burada ticari anlamda başarısız oldukları, bu bölgeye ancak Almanya'nın yardım edebileceği vurgulanmıştır.³⁰

4-Alman Heyetinin Geri Dönmesi

Belgelerden Ekim 1918'de heyetin geri dönmesinin istendiği anlaşılmaktadır. General von Kress, 22 Ekim 1918 tarihinde Tiflis'ten Alman Dışişlerine çekmiş olduğu bir telgrafta; Kafkasya'da bulunan kolonistler, ticaret ve hammadde tedarik etme açısından heyetin ve ona bağlı olan askeri birliğin burada kalabildiği kadar uzun kalması gerektiğini ifade etmiştir. Aynı telgrafta, şayet Karadeniz yoluyla bağlantının kurulması halinde 6 bin kişiye yetecek kadar mühimmat, para, giysi ve gıdaya ihtiyaç olduğu bildirmiştir. Ancak her şeye rağmen buradan ayrılmaları gerektiği durumunda ise ellerinde bulunan atları, mühimmat ve askerî malzemeleri ya Azerbaycan'a ya da Gürcistan'a satmayı teklif etmiştir.³¹

Yukardaki telgrafa cevap 26 Ekim tarihinde Berlin'den, Dışişleri Müsteşarı Bussche tarafından gönderilmiştir. Gelen telgrafta, askerî malzemelerin satılması gerektiğinde sadece Gürcistan'a satılabileceği belirtilmiştir. Askerî malzemelerin Azerbaycan'a satılması durumunda, Ermenilere karşı Tatarları silahlandırmakla suçlanacakları, Ermenilere de hiçbir şekilde silah vermemeleri gerektiği, çünkü verilen silahların büyük bir ihtimal Türklere karşı kullanılacağı ifade edilmiştir. Aynı telgrafta kumandanlık tarafından görevine son verilmesi halinde General von Kress'in deniz yoluyla kestirmeden Ukrayna'daki Alman askeri birliğine katılıp katılamayacağı sorulmaktadır.³²

Alman Birlikleri Osmanlı'ya oranla Kafkasya'da daha uzun bir süre kalmışlardır. Alman Dışişleri Bakanlığı aslında, General von Kress ve 500 kadar Alman askerin Kafkasya'daki Hristiyanları çeteci Müslümanlara karşı korumak bahanesiyle Gürcistan'da Alman temsilcisi olarak kalmalarını istemiştir. Fakat İngilizlerin baskısıyla Kress ve askerleri 7 Ocak 1919 tarihinde Tiflis'i terk etmek zorunda kalmışlardır. 3 Şubat'ta Batum'a gelen General von Kress burada İtilaf Devletleri tarafından gözaltına alınmıştır. Bir müddet gözaltında tutulan Kress 27 Haziran 1919'da Almanya'ya dönmüştür.³³

³⁰ PA-AA, R11064, aynı dosya, Berlin 17 Ocak 1920 Kafkasya ile ilgili hazırlanan rapor.

³¹ PA-AA, R11064, aynı dosya, 25 Ekim 1918 tarihinde saat 11.20'de Dışişlerinin Kress'ten aldığı telgraf.

³² PA-AA, R11064, aynı dosya, 26 Ekim 1918 tarihinde Dışişleri Müsteşarı Bussche'den Alman heyetine gönderilen telgraf.

³³ Çolak, a.g.e., s.280.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin siyasî desteğiyle Azerbaycan Devleti kurulmuştu, fakat Azerbaycan'da yaşayan Türklerin, içinde bulunduğu tehlikelere karşı her ne kadar yeni bir ordu teşekkül edildiyse de vatanlarını koruyarak istiklallerini sürdürecektir güçlü bir askeri kuvvet oluşturamamışlardır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin en büyük desteği Osmanlı Devletiydi. Ne var ki Osmanlı da mütareke devrinde kendi derdine düşmek zorunda kalmış ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ne yeterli desteği sağlayamamıştır. Böylece Azerbaycan Halk Cumhuriyeti içerisindeki Bolşevik yanlıları Rusların desteğiyle 27 Nisan 1920 tarihinde hükümeti devirmişler, Azerbaycan'da yeni bir devir başlamış ve bir müddet sonra devletin adı “Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti” olmuştur.³⁴

Almanya Devleti genelde Kafkasya'nın ve özelde de Azerbaycan'ın yer altı ve yer üstü zenginliklerinden faydalanabilmek adına birçok girişimde bulunmuştur. Almanya'nın bu süreçte I. Dünya Savaşında müttefiki olan Osmanlı devletiyle Kafkasya konusunda farklı amaçlara sahip olduğu ve bundan dolayı da ikili oynadığı görülmektedir. Kaybetmiş olduğu birinci dünya savaşının acısını biraz da olsa Bakü'deki petrol pastasından pay alarak dindirmek istemiştir. Alman hükümeti Kafkasya bölgesiyle ve özellikle yeni kuruluna Azerbaycan devletiyle iyi ilişkiler geliştirmek ve bölgeden haberdar olabilmek için bölgeye bir heyet göndermiştir. Heyet, Bakü'de bulunan Nuri Paşa ve ekibinin kendilerine sürekli Azerbaycan hükümetiyle iyi ilişkiler kurma yolunda engel olduğunu düşünmüş ve Nuri Paşa'nın görevden alınması için çaba sarf etmiştir.

Yeni kurulan Azerbaycan hükümeti milli bir ordu teşekkül etmek istemiş ve ordu için gerekli olabilecek silah ve malzemeleri, karşılığında ham petrol vermek şartıyla Almanya'dan almak istemiştir. Belgelerden Almanların bu ticarete sıcak baktıkları ve hevesli oldukları anlaşılmaktadır. Ancak söz konusu askeri malzeme ticaretinin gerçekleşip gerçekleşmediği hakkında belgelerde her hangi bir bilgi yer almamaktadır. Bununla birlikte İngiliz askerlerinin baskısı sonucunda 7 Ocak 1919 tarihinde Kress ve mahiyetinin son Alman askerleri olarak Tiflis'i terk etmek zorunda kalmaları ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin 27 Nisan 1920 tarihinde yeniden Kızıl Ordu tarafından işgal edilmesi göz önünde bulundurulduğu vakit söz konusu ticaretin gerçekleşmemiş olduğunu söylemek mümkündür.

Yukarıda incelenen raporlar ve telgraflar Almanya Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nden elde edilmiştir. İncelenen dosyada toplamda 89 sayfalık rapor ya da telgraf mevcuttur, ancak burada sadece Azerbaycan ile ilgili olanlara yer verilmiştir.

³⁴ Halil Açıkgöz, **Oğuz Eli Azerbaycan**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989, s.16.

KAYNAKÇA

(PA-AA) Alman Dışişleri Bakanlığı Politik Arşivi:

- PA-AA, R11064, Russland Akte Nr. 97.** (Alman Dışişleri Bakanlığı Politik Arşivi, 97 Numaralı Rusya Dosyası.)
- PA-AA, R11064, Russland Akte Nr. 97,** 9 Eylül 1918'de Nadolny'den General von Lossow'a gönderilen yazı.
- PA-AA, R11064, Russland Akte Nr. 97,** 1 Ekim 1918 tarihinde saat 10'da Tiflis'ten çekilen telgraf.
- PA-AA, R11064, Russland Akte Nr. 97,** 13 Ekim 1918 tarihinde Tiflis'te bulunan General von Kress'ten Alman Dışişlerine çekilen telgraf.
- PA-AA, R11064, Russland Akte Nr. 97,** 15 Ekim 1918 tarihinde Bakü'de bulunan Yarbay Freiherr von der Goltz'un Tiflis'te bulunan Alman Heyetine yazmış olduğu rapor.
- PA-AA, R11064, Russland Akte Nr. 97,** 17 Ekim 1918 tarihinde Tiflis'teki Alman Heyeti başkanı General von Kress'ten Alman Başbakanı ve İmparatorluk Şansölyesi Max von Baden'e gönderilen rapor.
- PA-AA, R11064, Russland Akte Nr. 97,** 22 Ekim 1918 tarihinde Tiflis'ten Dışişlerine çekilen telgraf.
- PA-AA, R11064, Russland Akte Nr. 97,** 24 Ekim 1918 tarihli Bückeberg'tan Berlin Dışişlerine gönderilen rapor.
- PA-AA, R11064, Russland Akte Nr. 97,** 25 Ekim 1918 tarihinde Alman Heyetinden Dışişlerine çekilen telgraf.
- PA-AA, R11064, Russland Akte Nr. 97,** 25 Ekim 1918 tarihinde saat 11.20'de Dışişlerinin Kress'ten aldığı telgraf.
- PA-AA, R11064, Russland Akte Nr. 97,** 26 Ekim 1918 tarihinde Dışişleri Müsteşarı Bussche'den Alman heyetine gönderilen telgraf.
- PA-AA, R11064, Russland Akte Nr. 97,** 28 Ekim 1918 tarihinde saat 05.25'te Dışişlerinin Müsteşar Hintze'den aldığı telgraf.
- PA-AA, R11064, Russland Akte Nr. 97,** 30 Ekim 1918 tarihinde İstanbul'da bulunan Alman Büyükelçisi vekili Waldburg tarafından Dışişlerine çekilen telgraf.

PA-AA, R11064, Russland Akte Nr. 97, 31 Ekim 1918 tarihinde öğleden sonra saat 1’de Hintze’nin Dışişlerine çekmiş olduğu telgraf.

PA-AA, R11064, Russland Akte Nr. 97, 31 Ekim 1918 tarihinde General von Kress’ten Alman Dışişlerine çekilen telgraf.

PA-AA, R11064, Russland Akte Nr. 97, Berlin 17 Ocak 1920 Kafkasya ile ilgili hazırlanan rapor.

Makaleler ve Kitaplar

AÇIKGÖZ, Halil; **Oğuz Eli Azerbaycan**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989.

AÇIKKAYA, Savaş; “Çarlık Rusya’sı Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri” **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Kayseri, 2010, ss.403-420.

AVŞAR, Abdulhamid; “Türkiye Basınının Balkan ve Kafkaslardaki Dış Türkler Konusunda Kamuoyu Oluşturma Rolüne Bir Örnek: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti”, **Balkan Studies II. History&Literature**, Macedonia, 2011, ss. 64-77.

BAYKARA, Hüseyin; **Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi**, Azerbaycan Halk Yayınları, İstanbul, 1975.

BIEWER, Ludwig; **Das Politische Archiv des Auswärtigen Amts**, Berlin, 2011.

ÇELTİK, Orhan; Azerbaycan Cumhuriyeti Siyasi Tarihi, www.turansam.org, erişim tarihi: 10 Mart 2015.

ÇOLAK, Mustafa; **Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.

DAMİRLİ, A. Mehman; “Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920)”, **Türkler**, C 19, Ankara 2002, ss.228-243.

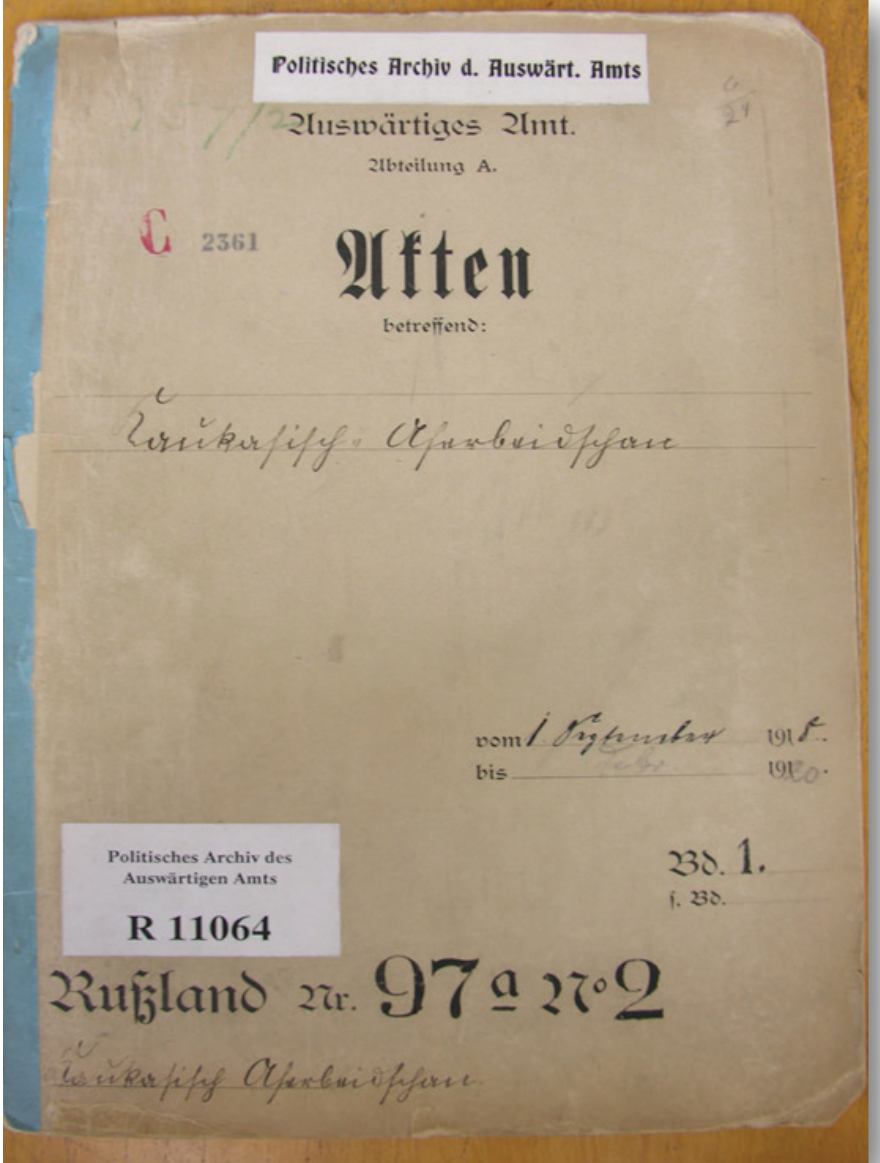
ERDOĞAN, İlhami; Çelik, Şenol; **Can Azerbaycan**, Burak Yayınevi, İstanbul, 1990.

GASIMOV, Musa; “Azerbaycan Cumhuriyeti”, Çev.: S. Sadıkov, **Türkler**, C 19, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.186-227.

KRESS Von; **Son Haçlı Seferi-Kuma Gömülen İmparatorluk**, 2. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2008.

- KURAT, Akdes Nimet; **Rusya Tarihi-Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi**, C 14, Sabah Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1992.
- RESULZADE, Mehmet Emin; **Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-I teşekkülü ve şimdiki vaziyeti)**, (Haz. Y. Akpınar, İ.M. Yıldırım, S. Çağın), Azerbaycan Türkleri ve Dayanışma Derneği Yayınları, İstanbul, 1990.
- _____; **Bir Türk Milliyetçisinin Stalin'le İhtilal Hatıraları**, Haz. S. Şimşir, Turan Yayıncılık, İstanbul, 1997.
- SWIETOCHOWSKI, Tadeusz Russian; "The Shaping of National Identity in a Muslim Community", **Azerbaijan (1905-1920)**, Cambridge, 1985.
- ŞİMŞİR, Sebahattin; **Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2003.
- TUCKER, Spencer (Editör); **World War I Encyclopedia**, California, 2005
- YILMAZ, Mehmet; **Çağdaş Türk Dünyası Tarihi**, Konya, 2007.
- YÜCEER, Nasır; "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan ve Dağıstan'a Askeri ve Siyasi Yardımı", **Türkler**, C 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.731-772.
- ZABECK, David T. (Editör); **Germany at War-400 Years of Military History**, California, 2014.

Ek 1: Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivinden incelenen dosya.

Ek 2: Azerbaycan Hükümetinin Almanlardan ham petrol karşılığında istedikleri silah ve askeri malzeme listesi, sayfa 1.

Verzeichnis der Gegenstände, deren Anschaffung in Deutschland für Azerbaijan wünschenswert ist.

Benennung der Gegenstände	Anzahl	Preis pro Stück	Währung	Prozent	Bedingungen	Notizen
Leichte Feldgeschütze Mod.1902	144	2000	50 %	3	Schwerart. Art. 1902	
Gebirgs-Kanonen Mod.1909	248	2000	50 %	3		
Gebirgs-Haubitzen	144	2000	50 %	4,2		
Schwere Feldgeschütze Mod.1910	48	1500	50 %	4,2	Kriegs- Artillerie	
Leichte Feldgeschütze (Haubitzen) Mod.1910 oder 1909	48	1500	75 %	4,8		
Schwere Feldhaubitzen Mod.1910 od. 1909	48	1500	90 %	6		
Schwere Geschütze mit starker Fugaswirkung	12	1000	100%	9-11		Leichte Art.
15 cm Kanonen "Canné" (Carret)	10	1000	100%	6	Kanon- Art.	
120 mm " " "Wickers" (Obucker Fabr.)	10	1000	75%	4,7		
8,8 cm Deutsche Geschütze	10	2000	50%	3,45	Maschinen- Art.	
10,5 cm " " " " 50	4	1000	60%	4,2		
8,8 cm " " " " "	4	1500	67%	3,45		
7,5 cm " " " " "	4	2000	75%	3		
Flugzeug-Abwehrkanonen	48	3000	50%	3		3 Mit ab- schießenden (Zündker)
Infanteriegewehre	200000	900				
Kosackengewehre	20000	900				für Kavallerie u. Infanterie
Karabiner	10000	900				für Kavallerie
M.C.System "Maxim"	800	20000				
" " " "Löris" (Lewis)	100	10000				
Offiziersrevolver	1000	100				
Feldstecher	2000					
Sattel	400					
Signal-(Leucht)4Pistolen	1000					

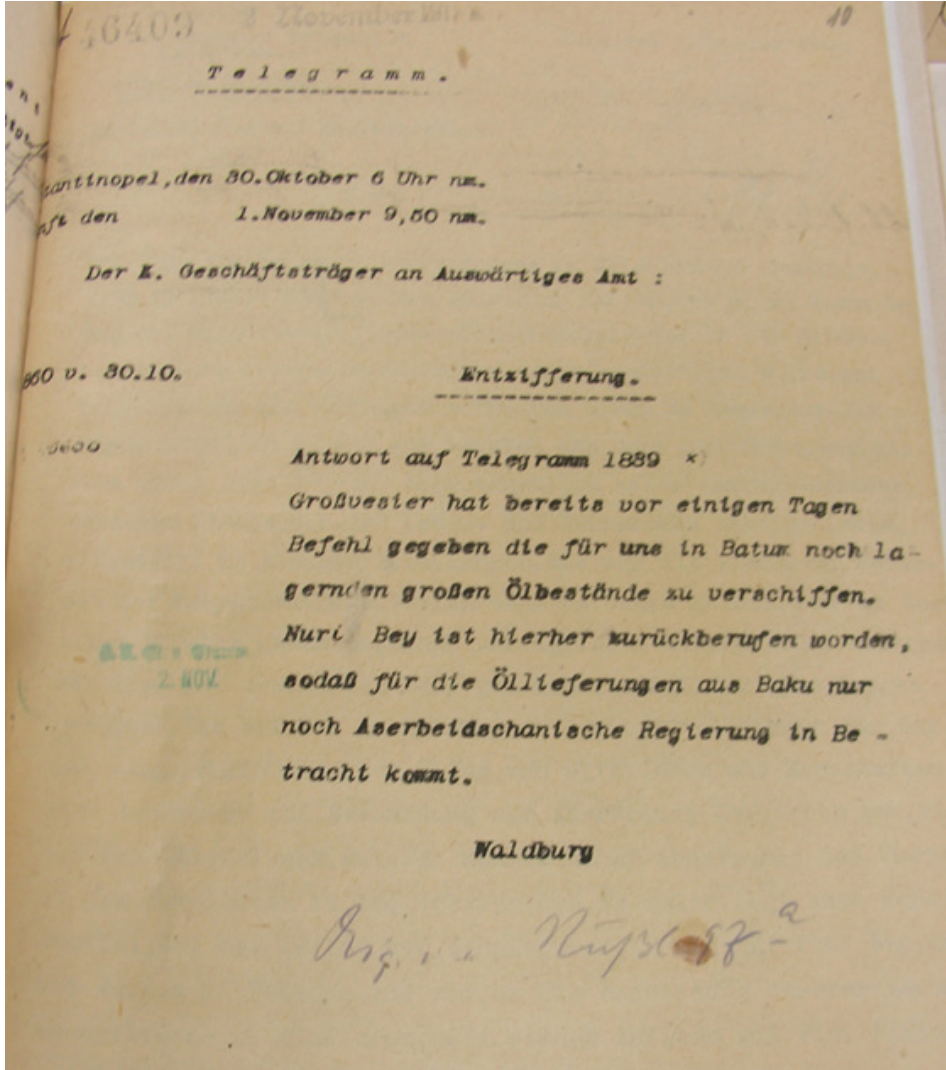
zu N. 48108-18

Ek 3: Azerbaycan Hükümetinin Almanlardan ham petrol karşılığında istedikleri silah ve askeri malzeme listesi, sayfa 2.

o.Z.	Benennung der Gegenstände	Menge
23.	Unterseeboote	2
24.	Armierete Motorboote	26
25.	Minen, verankerbare	150
26.	Flugzeuge	10
27.	Scheinwerfer 120	10
28.	Lastautomobile (1 1/2 t)	25
29.	Feldküchen	200
30.	Maschinen für Einrichtungen von a) Patronenfabriken (Gewehrpatr.) b) Distanzröhrenfabriken c) Pulver-(rauchlos)Fabrik d) Hülsen-(Geschütz) e) Kapsel f) Tuchfabrik	Leistungsfähigkeit 50000 Stück 200 " 300 kg 200 Stück 100000 " 2000 Meter
31.	Telemeter	200
32.	Minenwerfer	100

Ek 4: Nuri Paşa'nın İstanbul'a geri çağrıldığını bildiren telgraf.

Nuri Paşa'nın geri çağrılmasından sonra Bakü'den alınacak petrolle ilgili sadece Azerbaycan Hükümetinin söz sahibi olacağı da bu telgrafta belirtilmiştir.

1920'Lİ YILLARDA SOVYET-RUS İLİŞKİLERİNDE ERMENİSTAN-AZƏRBAYCAN ARAZI SORUNU

İLGAR NİFTELİYEV*

Özet

1918-ci ildə yeni yaranmış cümhuriyyətlərin siyasi təşəkkülü, onların ərazilərinin təsbiti prosesi eyni zamanda həmin dövrdə Cənub Qafqaz bölgəsi ətrafında yaranmış beynəlxalq konyuktura, böyük dövlətlərin münaqişə tərəflərinə təsir və proseslərə müdaxilə etmək imkanlarından asılı idi. Ermənistan ilə Azərbaycan arasında ərazi münaqişəsi ilk əvvəl 1918-ci il may-oktyabr aylarında Cənubi Qafqazda bərqərar olmuş türk-alman hegemonluğu, bunun ardınca 1918-ci ilin sonlarında “Dördlər ittifaqının” dünya müharibəsində məğlubluğu ilə regionda təqribən il yarım davam etmiş Antanta hegemonluğu və nəhayət 1920-ci ilin aprelindən Şimali Azərbaycanın sovetləşməsi nəticəsində Sovet Rusiyasının Cənubi Qafqazda gedən bütün proseslərdə aparıcı siyasi amilə çevrilməsi müəyyən edirdi.

Bu vaxt Türkiyə 1918-ci ildən sonra yenidən Cənub Qafqazda gedən mürəkkəb proseslərdə fəal iştirak edir, bölgənin yeni siyasi, ərazi konfigurasiyasını müəyyən edən amilə çevrilir. Azərbaycanın bolşevizmə qarşı apardığı mübarizəsini bir zaman dəstəkləyən Türkiyə indi öz qurtuluşu naminə onun bolşeviklərlə anlaşmasını istəyirdi. Türkiyənin Ankara hökumətinin Sovet Rusiyası ilə strateji müttəfiqliyindən irəli gələn qarşılıqlı addımların eyni zamanda bölgənin gənc cümhuriyyətlərinin siyasi taleyinə, o cümlədən Ermənistan-Azərbaycan ərazi münaqişəsinin inkişaf istiqamətlərinə və həlli yollarının müəyyən edilməsinə böyük təsiri olmuşdu.

* Doç. Dr., Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi, Azərbaycan, ilg4352@yandex.ru

THE TERRITORIAL CONFLICT - AZERBAIJAN ERMENISTAN SOVIET-TURKISH RELATIONS (THE 1920)

Abstract

The newly established republic of South Caucasus region on the international situation, implementation of the process of formation of their territory at the time of the great powers to interfere the parties to the conflict depended on the ability to influence and also political, in 1918. The 1918 October in the South Caucasus, the territorial conflict between Armenia and Azerbaijan, then in late 1918 defeat by the hegemony of the Entente which lasted nearly a year and a half since April 1920 as a result of sovietization of Azerbaijan by Soviet Russia in the South Caucasus region in "Four years" has been established in Turkish-German the hegemony of the First World War and finally the North. He was determined to transform the leading political factors in all processes. This time, Turkey is actively involved in the complex processes ongoing in the South Caucasus region is becoming a new political and territorial configuration of the factors that determine, after 1918 years. Azerbaijan has supported Turkey in its fight against Bolshevism, when the Bolsheviks wanted his understanding of his own salvation for now. The government of Soviet Russia and Ankara in the region, including the Armenian-Azerbaijani territorial conflict areas and ways to resolve the political fate of the young republic of Turkey strategic alliance arising out mutual steps also had a big influence on the determination.

Rusiyanın çar hökumətinin Cənubi Qafqazda hələ XIX əsrdə həyata keçirdiyi inzibati-ərazi bölgüsü və köçürmə siyasəti zamanı regionun tarixi, etnoqrafik və təsərrüfat xüsusiyyətlərini və reallıqlarını nəzərə almaması, 1918-ci ildə yeni yaranmış respublikalar arasında ərazi mübahisələrinə gətirib çıxartdı. 1918-1920-ci illərdə bu mübahisələr hərbi münaqişələrə çevrilərək son nəticədə həmin dövlətlərin müstəqilliyinin itirilməsində mühüm amil oldu. Azərbaycan ilə Ermənistan arasında ərazi münaqişəsi əsasən hər iki millətin qarışıq yaşadıkları Gəncə quberniyasının dağlıq Qarabağ və Zəngəzur, İrəvan quberniyasının Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz bölgələri ətrafında gedirdi. Dağlıq Qarabağ və Zəngəzurda ermənilərlə azərbaycanlıların sayı təxminən eyni olduğu halda, Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında azərbaycanlıların sayı iki dəfə ermənilərdən çox idi. Azərbaycan tərəfi sərhədlərin çəkilməsi məsələsində tarixi-etnoqrafik prinsiplərdən çıxış etdiyi halda, Ermənistan “ermənilər yaşadığı torpaqlar erməni torpağıdır” prinsipinə üstünlük verirdi. Ermənistan bu prinsipi xəttə erməni əhalisinin sayca azlıq təşkil etdiyi və artıq Azərbaycanın nəzarətində olan bölgələrə də şamil etməyə çalışırdı.

1918-ci ildə yeni yaranmış cümhuriyyətlərin siyasi təşəkkülü, onların ərazilərinin təsbiti prosesi eyni zamanda həmin dövrdə Cənub Qafqaz bölgəsi ətrafında yaranmış beynəlxalq konyuktura, böyük dövlətlərin münaqişə tərəflərinə təsir və proseslərə müdaxilə etmək imkanlarından asılı idi. Ermənistan ilə Azərbaycan arasında ərazi münaqişəsi ilk əvvəl 1918-ci il may-oktyabr aylarında Cənubi Qafqazda bərqərar olmuş türk-alman hegemonluğu, bunun ardınca 1918-ci ilin sonlarında “Dördlər ittifaqının” dünya müharibəsində məğlubiyyəti ilə regionda təqribən il yarım davam etmiş Antanta hegemonluğu və nəhayət 1920-ci ilin aprelindən Şimali Azərbaycanın sovetləşməsi nəticəsində Sovet Rusiyasının Cənubi Qafqazda gedən bütün proseslərdə aparıcı siyasi amilə çevrilməsi müəyyən edirdi.

Bu vaxt Türkiyə 1918-ci ildən sonra yenidən Cənub Qafqazda gedən mürəkkəb proseslərdə fəal iştirak edir, bölgənin yeni siyasi, ərazi konfigurasiyasını müəyyən edən amilə çevrilir. Azərbaycanın bolşevizmə qarşı apardığı mübarizəsini bir zaman dəstəkləyən Türkiyə indi öz qurtuluşu naminə onun bolşeviklərlə anlaşmasını istəyirdi. Türkiyənin Ankara hökumətinin Sovet Rusiyası ilə strateji müttəfiqliyindən irəli gələn qarşılıqlı addımların eyni zamanda bölgənin gənc cümhuriyyətlərinin siyasi taleyinə, o cümlədən Ermənistan-Azərbaycan ərazi münaqişəsinin inkişaf istiqamətlərinə və həlli yollarının müəyyən edilməsinə böyük təsiri olmuşdu.

Bolşevik ideologiyasının Türkiyənin milli maraqları üçün haqlı olaraq yad hesab edən M.Kamal, K.Karabəkir paşaları dost və qardaş bir ölkə olan Azərbaycanın bolşeviklərlə anlaşması istəyi özü-özlüyündə bir ziddiyət təşkil edirdi. Lakin M.Kamal paşanın 1920-ci il aprelin 26-da Moskvaya göndərdiyi məktubunda Azərbaycan hökumətinin bolşevik dövlətlər qrupuna daxil etməyi təəhhüd etməsi¹, heç də Azərbaycan müstəqilliyinə son qoyulmasını nəzərdə tutmurdu. Buna baxmyaraq, inqilabi Türkiyənin Müttəfiqlərə qarşı aparılan müharibədə eyni mövqeyə gəlməsi və Sovetlərlərdən yardım istəməsi Moskvanın Azərbaycanla bağlı siyasətini həyata keçirmək üçün ona böyük imkanlar yaratdı. Bolşeviklərin Bakıdakı inqilab təşəbbüslərinin baş tutmaması onları Azərbaycandakı türk nüfuzundan istifadə etməyə sövq edirdi. Bunun üçün hətta ictimai rəyi aldadaçaq şüarlar hazırlanmışdı: “Türkiyə ölüm dirim mübarizəsindədir, Qızıl Ordu Türkiyənin köməyinə getmək istəyir. Musavat hökuməti isə buraxmır”². Beləliklə Anadolu hərəkatı ilə iş birliyindən, Ankara və Azərbaycan hökumətlərinin xarici siyasətdə bir-birinə zidd olan qütblərdə dayanmasından istifadə edən Sovet Rusiyası 1920-ci ilin aprelin 27 –də Şimali Azərbaycanı işğal edərək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə son qoydu.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən son yüz ildə ikinci dəfə işğalından sonra bolşeviklərin ilkin planlarında Azərbaycanda əldə olunmuş uğuru inkişaf edərək qısa zamanda Ermənistanı və Gürcüstanı sovetləşdirmək idi. Lakin qərb cəhbəsində Polşa və Vranqel ordusuna qarşı aparılan hərbi əməliyyatlar və bunula bağlı kifayət qədər həmin istiqamətdə hərbi qüvvələrin səfərbər olunması Moskvanı bu planlardan müvəqqəti olaraq daşındırdı. Bu mərhələdə Sovet Rusiyası Ermənistan ilə Azərbaycan arasında gedən ərazi münaqişəsindən istifadə edərək nəzarətindən kənarda qalan və iki dövlət arasında mübahisə doğuran bölgələrə sülhməramlı qüvvə bayrağı altında yiyələnməyə çalışırdı. Rusiya bu işi, habelə digər planlarını asanlıqla başa gətirmək məqsədilə Azərbaycanın iştirakı olmadan onun adından çıxış edərək torpaqlarının gələcək taleyni Ermənistanla bir-başa danışıqlarda özü həll edirdi. Beləliklə, Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları və hərbi təcavüzünün nəticələrinin aradan qaldırılması problemləri bilavasitə RSFSR-Ermənistan münasibətlərinin asılılığına keçirilirdi və “Müstəqil” Sovet Azərbaycanı onların müzakirə və həllindən diplomatik üsulla kənarlaşdırılırdı. Eyni zamanda, bolşeviklər Anadoluda gedən milli-azadlıq hərəkatından bir sipər kimi istifadə etməklə, Ankara hökuməti ilə Azərbaycan

¹ Hesenli C.P., *Sovet Dövründə Azərbaycanın Xarici Siyasəti (1920-1939)*, Bakü, 2012, s.237

² Resulzadə M.E., *Azərbaycan Cümhuriyyəti*, Bakü, 1990, s.63.

və Ermənistan vasitəsilə ərazi əlaqəsi yaratmaqla və onu silahlandıraraq, özünün cənub cinahını Antanta qoşunlarından zərəsizləşdirməyə çalışırdılar. Bununla Moskva Ermənistanı və Gürcüstanı üç tərəfdən halqaya salmaqla yaxın zamanlarda bu respublikaları da sovetləşdirməyə planlaşdırırdı. Lakin Moskva heç bir halda Türkiyədə hakimiyyət məsələsinin Antanta tərəfindən sərbəst buraxılmayan və ideoloji cəhətdən onlara zidd olan sultan hökumətinin xeyrinə həll olunmasına yol verə bilməzdir. Çiçerinin fikrincə əks halda Qafqazda islam bayrağı altında bolşeviklərə qarşı müsəlman fanatizmi baş qaldıracaqdır³. Bunlarla yanaşı bolşevik hökumətində Ankara hökumətinin Moskva ilə strateji müttəfiqliyində nə qədər səmimi olduğu haqda daim şübhələri vardır. 1920-ci il iyun ayının sonunda türk qoşunlarının Naxçıvan bölgəsinə yeridilməsi bu şübhələrin daha da artmasına səbəb oldu.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Bakının tam siyasi təsirindən kənar qalan yeganə ərazi Naxçıvan bölgəsi idi. 1920-ci il iyununda Kazım Qarabəkir paşa başda olmaqla türk ordusunun Şərq cəbhəsi yaradıldı. Kazım Qarabəkir paşa hələ Ərzrum konqresində (1919-cu il) bəyan etmişdi: “Azərbaycana açılan pəncərə yalnız Naxçıvandır, onun bağlanmasını istəmirəm”⁴. 1920-ci il iyun ayının sonunda Cavid bəyin komandanlığı altında sayı 9000 çatan türk Bəyazid diviziyası Naxçıvan-Culfa-Ordubad istiqamətində hərəkət edərək iyulun 2-də onun üç minlik qabaqcıl hissələri Şahtaxtı-Naxçıvan bölgəsinə çatmışdılar. Şərq cəbhəsinin nümayəndəsi mayor Veysəl bəy Ünuvar Naxçıvanda olan türk hərbi missiyasının rəhbəri təyin edildi. Onun qərargahı Şahtaxtı kəndində yerləşirdi⁵. Öz xatirələrində bu dövrdə rusların davranışlarına qiymət verən Veysəl bəy yazırdı: “Sonrakı hadisələr rusların ikiüzlü bir siyasət yürütdüklərini, bu təhlükəli taktikanı izlədiklərini ortaya çıxardı: iki tərəf bir birini qıracaq, dəymiş armud kimi ikisi də birdən bolşeviklərin ağızına düşəcəkdə. Ruslar özlərini ermənilərə şirin göstərmək üçün mümkün olduğu qədər hər şeyə baş vururdu”⁶. Türk zabitinin dediklərində böyük həqiqət vardı. Bu dövrdə Rusiyanın XXİK G.Çiçerinin Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının Qafqaz bürosunun katibi Q.Orconikidze ilə aparılan qızğın yazışmalarda Ermənistanın arzusunu ifadə edərək onu Azərbaycan hökumətinə təsir göstərərək Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz bölgələrindən Ermənistanın xeyrinə imtina edilməsinə nail

³ **Rusiya Dövlət Sosial-Siyasi Tarix Arxivi (RDSSTA)**, F.64, siy. 1, iş.21, v. 145.

⁴ Quliev C., **İkinci Respublikanın Tarixinə Dair**, Bakı,1997,s.40.

⁵ **RDSSTA**, F. 64, siy. 1, iş 17, v. 136-137.

⁶ Veysel Ünüvar, **Naxçıvan: talatüm və burulğanlar (1920-1921)**, Naxçıvan, 2006, s.30

olmağa çağırırdı. Bu ilk növbədə onun ilə əsaslandırılırdı ki, güya həmin ərazilər həmişə Ermənistana mənsub olub⁷. Əslində isə, Sovet Rusiyası türk qoşunlarının Cənubi Qafqazın içərilərinə doğru irəlilənməsindən ehtiyat edərək Azərbaycan ilə Türkiyə arasında sərhədlərin daralmasına çalışırdı. Lakin Azərbaycan rəhbərliyi başda N.Nərimanov olmaqla bu cür yanaşmanı səhv addım kimi qiymətləndirərək, Naxçıvanın, Şərur-Dərələyəzin əhalisinin başdan-başa müsəlman olduğunu bildirir və onların Ermənistana verildiyi halda Rusiyanı Türkiyə ilə birləşdirən körpünün itirilməsinə gətirib çıxaracağını qeyd edirdi⁸. Azərbaycan rəhbərliyinin bu etirazlarına baxmayaraq Rusiya müxtəlif vasitələrlə türk qoşunlarını Azərbaycandan çıxarılmasına çalışır və Anadolu hərəkəti ilə onu birləşdirəcək Naxçıvan dəhlizini öz nəzarətində saxlamaq istəyirdi. Bunun üçün 1920-ci il iyulun 13-də Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin Bürosunun keçirilən iclasında “Naxçıvan haqqında” məsələ müzakirə edilərək Azərbaycanın bu mübahisəsiz hissəsinin Türkiyə qoşunlarından təmizlənməsi haqqında qərar qəbul olunur⁹. Bundan cəmi iki gün sonra, 1920-ci iyulun 15-də AK (b) P MK Bürosu Azərbaycanın Naxçıvandan və digər ərazilərdən imtina edilməsi, onların rus qoşunları tərəfindən tutulması haqqında yeni qərar qəbul edir¹⁰.

Müəyyən hərbi hazırlıqdan sonra XI Qırmızı Ordunun hissələri iyulun 28-də Naxçıvana daxil oldular. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, Naxçıvanın statusu müəyyənləşməsi ərəfəsində Azərbaycanın bu bölgəsində vəziyyət mürəkkəb idi. Sovet Rusiyası ilə daşnak Ermənistanı arasında gedən pərdəarxası oyunlar Naxçıvanın Azərbaycan SSR tərkibində qalması məsələsinin həllini uzadırdı. Azərbaycan rəhbərliyinin Moskvanın diktəsinə tabe olduğu şəraitdə Rusiya-Ermənistan sövdələşməsinə qarşı mübarizədə Naxçıvan əhalisinin qüvəndiyi yeganə qüvvə bölgədə yerləşən türk qoşunları idi.

1920-ci iyulun 19 –da Bəkir Sami bəyin rəhbərlik etdiyi TBMM nümayəndə heyətinin Moskvaya gəlməsinə baxmayaraq, avqustun 13-nə qədər Sovet tərəfi türk heyəti ilə rəsmi danışıqlara başlamamışdı. Sovet Rusiyası Ermənistan ilə

⁷ RDSSTA, F. 85, siy. 3 s, iş 2, v. 3-4.

⁸ **Dağlıq Qarabağ beynəlxalq hüquqda və dünya siyasetində. Sənədlər və şərhlər**, Tertibçi, mesul redaktor, giriş sözünün və şərhlərin müellifi t.e.d., professor Y.Q. Barseqov, 2 cildde. Moskova, 2008, 1 cild., s.457-458.

⁹ **Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdaresinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA)**, F.1, siy.1, iş 18, v.12.

¹⁰ Yene orada. v.13.

münasibətlərini tam aydınlaşdırmadan türk heyəti ilə rəsmi danışıqlar aparmaq istəməirdi. 1920-ci il avqustun 10-da Sovet Rusiyası ilə Ermənistan arasında imzalanmış müqaviləyə əsasən Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvan rus qoşunlarının nəzarətində qaldı, Ermənistan isə Şahtaxtı-Cülfa dəmir yolundan hərbi yüklər istisna olmaqla istifadə etmək hüququ aldı¹¹. Sovet Rusiyası daşnak hökuməti ilə razılığa gəlib müqavilə imzaladıqdan sonra avqustun 13-də Moskvada ilk rus-türk rəsmi görüşü keçirildi. Bu görüş zamanı türk heyəti 10 avqusta imzalanmış Rusiya-Ermənistan müqaviləsindən xəbər tutdu və Naxçıvan-Şahtaxtı dəmir yolunun Ermənistana təslim etməsilə bağlı öz narahatlığını ifadə etdi. Türk nümayəndə heyəti böhrandan çıxış yolu kimi avqustun 14-də Sovet Rusiyasının Xalq komissarlar şurasının sədri V.Leninlə görüşü zamanı RSFSR ilə Ermənistan arasında imzalanmış müqavilə ilə bağlı öz narahatlığını bildirdi. Lenin ermənilərlə imzalanmış müqavilənin bir zərurətin nəticəsi olduğunu bildirdi və qeyd etdi ki, “biz o müqaviləni imzalamaqla xəta etdiyimizi anladıq, düzəltməyə çalışacağıq. Biz düzəltməsək siz düzəldərsiniz”. Lenin onu da bildirdi ki, yaxın zamanlarda Ermənistanın və Gürcüstanın sovetləşməsi ilə bütün məsələlər öz həllini tapacaqdır¹². 10 avqust müqaviləsinə sonralar Şərq cəhbəsi komandanı K. Karabəkir paşaya göndərdiyi teleqramlarından birində öz qiymətini verən M. Kamal onun Azərbaycana zərər verən maddələrin aradan qaldırılmasını, Qarabağ və s. yerlərin Azərbaycana bağlı olmasını təmin edilməsini xüsusi qeyd etmişdi¹³. Sovet Azərbaycanının Mustafa Kamalın rəhbərlik etdiyi Türkiyə hökuməti ilə münasibətlərin qurulmasında və inkişafında misilsiz rolu olmuş Azərbaycan SSR-in Sovet Rusiyasında səlahiyyətli nümayəndəsi B.Şahtaxtinski V.Leninə və G.Çiçerinə göndərdiyi teleqramlarda Sovet Rusiyasının Azərbaycanın və Türkiyənin ərazi bütövlüyü məsələsində tutduğu ikili mövqeyini tənqid edirdi. 1920-ci il avqustun 13-də Q.Çiçerinə ünvanladığı məktubunda o yazırdı : “Sovet Rusiyası xalqın tələbinin əksinə olaraq Naxçıvanı daşnaklara verir, halbuki bu yerli müsəlmanların fiziki məhvi təhlükəsini yaradır, necə ki daşnak Ermənistanında yüzlərlə müsəlman kəndləri dağıdılmışdı”¹⁴. 1920-ci ilin sentyabrın 20-də V.Leninə göndərilmiş geniş məruzəsində B.Şahtaxtinski bir daha vurğulayırdı: “Türkiyə bizə Şərqi azad edilməsində yardım edə bilər. Lakin

¹¹ **Dağlıq Qarabağ 1918-1923 Sənədlər və materiallar**, Yerevan, 1992, s.574-575.

¹² Qafarov V., **Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan meselesi (1917-1922)**, Bakü, 2011, s.390-391.

¹³ Niftəliyev İ.V., **Azərbaycan SSR ermənilərin ekspansiya planlarında (XX əsrin 20-ci illəri)**, Bakü, 2010, s. 78.

¹⁴ **ARPISSA**, F.609, siy.1, iş 71, v.14.

Naxçıvanın Ermənistana güzəşt edilməsi, türklərin daşnaklar üzərinə hücumlarına olan maneələr və nəhayət Ermənistana gələcəkdə bir sıra Anadolu ərazilərinin vəd olunması, türklərin bizim siyasətə olan inamını itirir”¹⁵. Digər tərəfdən Rusiya ilə bağlanan müqavilə ilə özünün şərq sərhədlərinin təhlükəzliyinə təminat alan Ermənistan 1920-ci il avqustun 10-da Antanta dövlətləri ilə Osmanlı hökuməti arasında bağlanmış Sevr müqaviləsinin ermənilərə vəd etdiyi əraziləri işğal etmək üçün 1920-ci ilin sentyabrında Türkiyəyə qarşı geniş hərbi əməliyyatlara başladı. 1920-ci il noyabrın 28-də, yəni artıq müharibənin başa çatdığı dövrdə Gümrüdə Sovet Rusiyasının nümayəndələri ilə görüşü zamanı Kazım Karabəkir paşa Türkiyənin Ermənistan ilə müharibəyə vadar edən səbəbləri belə izah etmişdi: “Antanta ilə mübarizədə Ermənistan hər zaman bizə arxadan zərbə endirirdi. Butun bunlara baxmayaraq Sovet Rusiyası Anadolunun bir sıra vilayətlərinin Ermənistana verilməsini tələb etdi...Rusiya...Türkiyə və Azərbaycan hesabına, o zaman ermənilərsiz mürtəcə Böyük Ermənistan qurmaq istəyirdi. Ən nəhayət, Rusiya Naxçıvan diyarını Ermənistana verdi. Bu yeganə bir dəhliz idi ki, türklər onun vasitəsilə Rusiya ilə əlaqə saxalaya bilərdilər. Bu addımla Rusiya türk inqilabına bütün başçılıq edənləri türk kütlələrinin qarşısında demək olar ki, tərksilah etdi. Rusiya bizə icazə verdi ki, Sarıqamış və Naxçıvan rayonunu tutaq, lakin bu əməliyyatlarda bizə heç bir hərbi kömək göstərmək istəmədi. Elə həmin vaxt erməni quldurları hücum edib, Oltı rayonunda müsəlman qırğını törətməyə başladı.Türk xalqının səbri tükəndi və xalq daşnakları cəzalandırılmasını tələb etdi”¹⁶. Türklərin Ermənistanın içərlərinə irəliləməsinin qarşısını almaq üçün Sovet Rusiyasının Ermənistanda səlahiyyətli nümayəndəsi Boris Leqrان Naxçıvan və Zəngəzurun Ermənistana verilməsi müqavilində daşnak hökumətinə bolşeviklərə Türkiyə ilə bir-başa dəhlizin verilməsini təklif etdi¹⁷. Lakin G.Çiçerin B.Leqrana cavab məktubunda ona ərazi güzəştləri məsələsində ehtiyatlı olmağa məsləhət bilərək, Sarıqamış -Naxçıvandan Anadoluya dəmir yolu ilə dəhlizin açılmasını türk ordusunun öhdəsinə buraxılmasını və buna müəyyən çərçivələrdə maneə olmamağı məsləhət görmüşdü¹⁸. Buna baxmayaraq türk ordusunun Ermənistana qarşı uğurlu hərbi əməliyyatları Moskvanı narahatlığını artırır və onun qarşısını almaq üçün

¹⁵ **ARPIİSSA**, F.1,siy.1, iş 2(a), v.26.

¹⁶ **Ermeni soyqırımı: Türkiyənin mesuliyeti və beynəlxalq ictimaiyyətin öhdəçiliyi. Sənədlər və şərhler**, /Redaktor və tertibçi, t.e.d., professor, Y.Q. Barseqov. 2 cildde, 2 cild, 1 hisse. Moskova, 2003, s.261.

¹⁷ **RDSSTA**, F. 64, siy. 1, iş 21, v. 143-144.

¹⁸ **RDSSTA**, F. 64, siy. 1, iş 21. v.283-284.

müxtəlif vasitələrə əl atmağa məcbur edirdi. Təşəbbüsü ələ almağa üçün B. Leqran Ermənistan hökuməti ilə 1920-ci il oktyabrın 28-də imzaladığı protokolla Azərbaycanın və Türkiyənin iştirakı olmadan onların adından Ermənistan qarşısında öhdəliklər götürürdü. Protokolun birinci bəndinə əsasən Azərbaycan SSR Naxçıvan və Zəngəzur qəzalarının Ermənistanın ayrılmaz hissəsi olduğunu tanımalı idi, ikinci bəndinə əsasən isə Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökuməti öz qoşunlarını 1914-ci il rus-türk sərhədlərinə çəkməli və Rusiya Türkiyə Ermənistanı məsələsində vasitəçi rolunda çıxış etməyə öhdəlik götürürdü¹⁹. Bu sənəd Rusiya ilə Ermənistan arasında gələcəkdə imzalanaq və layihəsi artıq hazırlanmış böyük sazişin bünövrəsini təşkil etməli idi. 1920-ci il noyabrın 1-də G.Çiçerina göndərdiyi teleqramda B.Leqran ona möhkəm mövqe tutmağa və Azərbaycanı arzu edilən qərarla razılaşmağa məcbur etməyi təklif edirdi²⁰. 1920-ci il noyabrın 4-də və 9-da Bakıda AK(b)P MK Siyasi Bürosu, RK(b)P MK Qafqaz Bürosu üzvlərinin, o cümlədən B.Leqranın iştirakı ilə Ermənistanla bağlanmış 28 oktyabr protokolu müzakirə olundu. B.Leqranın məruzəsi dinlənildikdən sonra onun Azərbaycan əraziləri hesabına Ermənistanla müqavilə bağlamaq təklifi bəyənilmədi. Lakin müzakirələrin gedişatı bir daha onu subut etdi ki, Azərbaycan torpaqları hərraca qoyulmuşdu, onların taleyi millətimizin tarixi hüquqları və mənafeləri baxımından yox, hansısa dövlətə, ideologiya və quruluşa siyasi-strateji baxımdan sərfəli olub-olmaması nöqtəyi-nəzərindən həll edilirdi. Həmin müzakirələr zamanı Sovet Rusiyasının Millətlər komissarı İosif Stalinin söylədikləri də fikrimizə əsas ola bilər: “ Əgər Zəngəzur və Naxçıvanın kimə məxsus olmasını bilmək istəyirlərsə, onları Ermənistanın indiki hökumətinə vermək olmaz, orada Sovet hökuməti yaranarsa vermək olar”²¹. Kamalçı Türkiyənin nə dərəcədə Moskva ilə ittifaqa sədaqətli olması yenidən gündəmdə idi. Türk qoşunlarının Gümrüyə girməsindən sonra Kazım Karabəkir paşanın türk –erməni cəhbəsində möhtəşəm yürüşü Moskvada 1918-ci ilin sentyabr hadisələrinin, yəni türk qoşunun Bakıya daxil olmasının təkrarlanma qorxusunu yaratdı. Buna görə bolşeviklər Türkiyənin Azərbaycan ilə quru sərhədlərini bağlamaq məqsədilə çoxdan düşündükləri Zəngəzurun və Naxçıvanın Ermənistana verilməsi ideyasını həyata keçirilməsinə başladılar. 1920-ci il noyabrın 23-də Rostovdan V.Leninlə əlaqəyə girən İ.Stalin Q.Orconikidzenin məlumatına istinad edərək, qeyd edirdi ki, indi Bakı üçün əsas təhlükə türklərin

¹⁹ **Ermeni soyqırımı: Türkiyənin mesuliyeti və beynəlxalq ictimaiyyətin öhdəçiliyi. Sənədlər və şərhler**, s.200.

²⁰ **RDSSTA**, F. 64, siy. 1, iş. 21, v. 197.

²¹ **ARPIİSSA**, F.1, siy.1, iş 22, v.17,19; Yene orada,F.1, siy.1, iş 14, v.19.

Azərbaycanla ümumi sərhədlərə cəhd gəstərmələrindən irəli gəlir. Buna görə Orconikidze təklif edir ki, Azərbaycan ilə Türkiyə arasına girməklə türklərin niyyətlərinə mane olmaq lazımdır. Stalin özünün də bu təklifə tərəfdar olduğunu Leninə bildirdi²². Bu plan 1920-ci ilin noyabrında Ermənistanın sovet-türk qoşunlarının müdaxiləsi nəticəsində sovetləşməsindən sonra həyata keçirilməyə başlandı. Əvvəlcədən hazırlanmış plana əsasən Zəngəzur və Naxçıvan qəzaları Ermənistana verilməsi haqqında AK(b)P Siyasi Bürosu 1920-ci ilin noyabrın 30-da xüsusi qərar qəbul etdi. Qərarla bütövlükdə Zəngəzurun Ermənistana birləşdirilməsi nəzərdə tutulsa da, 1921-ci ilin yayında qəzanın ermənilər üstünlük təşkil etdiyi ancaq qərb hissəsi, təxminən 4500 km² ərazisi, burada yuva salmış Qaregin Njdenin quldur dəstələri Qırmızı Ordu tərəfindən məğlub edildikdən sonra Ermənistana birləşdirildi. Zəngəzurun bir hissəsinin Ermənistana verilməsində Sovet Rusiyasının qüvvətli təzyiqi başlıca rol oynadı. Bununla yanaşı dünya inqilabına, ifrat beynəlmiləçilik ideyalara xidmət edən azərbaycanlı bolşevik rəhbərlərinin yanlış hərəkətləri Zəngəzurun bir hissəsinin itirilməsinin səbəblərindən sayıla bilər. Tezliklə bu addımın acı nəticələrini N.Nərimanov özü də dərk və etiraf etmişdi. O, V.Leninə 1921-ci ildə göndərdiyi məktubunda yazırdı: “Əgər Azərbaycanın müsəlman kommunistlərinin əksəriyyəti...millətçilik əhvalruhiyyəsində olsaydı, inanın ki, Ermənistan Zəngəzuru almazdı”²³. N.Nərimanovun V.Leninə digər bu məzmunlu məktubunda yenə də etiraf olunurdu: “Azərbaycan hətta siyasi mülahizələrə görə bunun mümkün olmadığı bir vaxtda belə Ermənistanın keyrinə öz torpaqlarından imtina etmişdir”²⁴.

1920-ci ilin noyabrında sovetləşəndən sonra, Ermənistanın artıq devrilmiş daşnak və yeni sovet hökumətləri 1920-ci il dekabrın 2-də eyni vaxtda Sovet Rusiyası və Türkiyə ilə iki bir-birinə zidd müqavilə imzaladılar. RSFSR ilə Ermənistanın sovet hökumətinin imzaladığı hərbi-siyasi müqavilənin 3-cü maddəsinə əsasən, Sovet Ermənistanın ərazisinə keçmiş İrəvan quberniyasının bütün qəzaları (yəni Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və digərləri daxil olmaqla), Qars vilayətinin bir hissəsi, Zəngəzur qəzası, Qazax qəzasının bir hissəsi və Tiflis quberniyasının oktyabrın 23-dək Ermənistana mənsub olan əraziləri daxil idi²⁵. Digər tərəfdən, Gümrüdəki (Aleksandropol) artıq devrilmiş daşnak hökuməti ilə Ankara hökuməti arasında imzalanmış müqavilənin 2 bəndinə

²² **Ermeni soyqırımı: Türkiyənin mesuliyeti və beynəlxalq ictimaiyyətin öhdəçiliyi. Sənədlər və şərhlər**, s.251.

²³ **ARPIİSSA**, F.609, siy.1, iş 53, v.7-8.

²⁴ **ARPIİSSA**, F.609, siy.1, iş 62, v.17.

²⁵ **Böyük Oktyabr sosialist inqilabı və Ermenistanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi. Sənədlər toplusu** / A. N. Mnatsakanyanın redaktəsi ilə. Yerevan, 1957,s.441.

əsasən, tərəflər Naxçıvanla bağlı aşağıdakı razılığa gəldilər: “Şərur, Şahtaxtı və Naxçıvan rayonlarında hələlik Türkiyənin himayəsi altında yerli özünüidarə yaradılır və bu ərazilərin idarə forması və sərhədləri səsvermə yolu ilə müəyyən olunana qədər, Ermənistan onların işinə qarışa bilməz”²⁶. Beləliklə Zəngəzurdan fərqli olaraq Naxçıvanın Azərbaycan SSR-in tərkibindən çıxarılıb Ermənistana verilməsi planı bölgədə türk qoşunlarının yerləşməsi şəraitində əvvəlcədən uğursuzluqla nəticələndi. Lakin Naxçıvanın Ermənistana verilməsi haqqında bolşevik rəhbərliyinin qərarı diyarın müsəlman əhalisi arasında etirazla qarşılanmadı. 1920-ci il dekabrın 5-dən Naxçıvanda yerli əhalinin bu qərarın əleyhinə etiraz aksiyaları başladı. Yaranmış ağır vəziyyət Azərbaycan rəhbərliyini 1920-ci il dekabrın 15-də Azərbaycan SSR-in Xalq Ədliyyə komissarı və Sovet Rusiyasında səlahiyyətli nümayəndəsi vəzifələrində işləmiş B.Şahtaxtinski bölgəyə göndərməyə məcbur etdi. B.Şahtaxtinski Naxçıvana gələrək, burada mitinqlərin birində əhali qarşısında çıxışı zamanı Azərbaycan İnqilab komitəsinin Naxçıvanın Ermənistana verilməsinə münasibətini belə bildirdi: “Azərbaycan sizi torpağınızla birlikdə Ermənistana satıb, əgər mən Bakıda olsaydım, buna yol verməzdim. Siz türklərə arxalanın. Onlar sizin yeganə xilaskarıdır. Onlardan möhkəm yapışın”²⁷. Naxçıvanı bürümüş narazılıq dalğası Ermənistanı geri çəkilməyə məcbur etdi. 1920-ci il dekabrın 28-də qəbul etdiyi bəyannaməsində Ermənistan İnqilab komitəsi Naxçıvanı müstəqil Sovet respublikası kimi tanıdı²⁸.

Ermənistan ilə Azərbaycan və Türkiyə arasında sərhəd məsələləri 1921-ci il martında Moskvada keçirilmiş rus-türk konfransında öz həllini tapmışdı. Zəngəzurun qərb hissəsinin Ermənistanın nəzarətində olması Naxçıvanın muxtariyyət məsələsini zəruri edirdi. 1921-ci ilin martında keçirilmiş Moskva konfransında Türkiyənin qəti mövqeyi Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində qalmasında böyük rol oynadı. Naxçıvanın Azərbaycan SSR-nin tərkibində müxtər ərazi təşkil etməsi və bu ərazinin başqa heç bir üçüncü dövlətə verilməməsi, Moskva müqaviləsinin 3 bəndində öz əksini tapmışdır²⁹. Bu maddə gələcəkdə Naxçıvanın Ermənistana birləşdirilməsinin qarşısını aldı. Naxçıvanın Azərbaycanın himayəsi altında müxtər ərazi statusu RSFSR-in iştirakı ilə, Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Türkiyə arasında 1921-ci ilin 13 oktyab-

²⁶ Yene orada, s.408-411.

²⁷ RDSSTA, F.85, siy.14, iş 108, v. 2.

²⁸ Sadıqov S.H. Haqiqəti bilməli // Azərbaycan kommunisti,1990, № 11,s.71-80.

²⁹ SSRİ-in xarici siyasəti sənədləri.T.3, Moskova, 1959, s. 598-599.

rında Qarsda bağlanmış 20 maddədən ibarət müqavilə ilə təsbit edildi³⁰. Bu müqavilən altında Ermənistanın imzasının olması və onun müddətsiz olması xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. 1922-ci ildə TBMM çıxışı zamanı M.Kamal bildirmişdi ki, Qars müqaviləsi ilə erməni məsələsi öz təbii həllini tapdı³¹.

Lakin Cənubi Qafqazın sovetləşməsindən sonra respublikaların Zaqafqaziya federasiyası və Sovetlər İttifaqı çərçivəsində birləşməsi ilə onlar arasında sərhədlərin inzibati məna alması, 20-ci illərin sonunda Moskva və Qars beynəlxalq müqavilələrdə təsbit olunmuş Ermənistan ilə Naxçıvan arasında sərhədlər birtərəfli şəkildə, Türkiyənin razılığı olmadan Cənub Qafqazın bolşevik rəhbərliyi tərəfindən təftiş olundu. 1929-cu il fevralın 18-də Zaqafqaziya MİK qərarı ilə Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasına məxsus ərazilərin bir hissəsi, o cümlədən Şərur qəzasının Qurdubulaq, Xaçık, Horadiz, Naxçıvan qəzasının Şahbuz nahiyəsinin Ağxaç, Aqbin, Almalı, Dağalmalı, İqtıran, Sultanbəy kəndləri, Ordubad qəzasının Qərçivan sovetliyinə daxil olan Mehri, Buğaker yaşayış məntəqələri, habelə Kilit kəndinin bir hissəsi (cəmi 657 kv.km) Ermənistanına verildi³². Naxçıvan MSSR və onunla eyni vaxtda Aran Qarabağın Cəbrayıl qəzasının yaşayış məntəqələrinin Ermənistanına verilməsi və həmin ərazidə Mehri rayonunun yaradılması nəticəsində Naxçıvan bölgəsi Azərbaycanın digər torpaqlarından tamamilə ayrı salındı. Bu gün ermənilərin birbaşa, onların havadarlarının isə dolayı yolla ölkəmizə olan ərazi iddiaları Azərbaycanın dövlətçilik tarixində Naxçıvanın, Qarabağın, Zəngəzurun yeri və roluna dair elmi tədqiqatların əsaslı və məqsədyönlü aparılmasını bütün ciddiyyəti ilə qarşıya qoyur. Keçən əsrin 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərində Ermənistan Dağlıq Qarabağı, Aran Qarabağın bir hissəsini, Zəngəzurun şərq hissəsini işğal edərək, bu gün Naxçıvana qarşı fitnəkar planları cızmağa davam edir. Ermənistanın müxtəlif dairələri Qars müqaviləsinin güya artıq qüvvədən düşməsinə iddia edərək, onun maddələrinə yenidən baxılması çağırışları ilə çıxış edirlər. Bu faktlar bir daha belə bir fikrə haqq qazandırır ki, Azərbaycana və Türkiyəyə qarşı ermənilərin ərazi iddiaları ilə bağlı məsələlər həmişə öz aktuallığını saxlayır və daimi hər iki qardaş ölkənin tədqiqatçılarının diqqət mərkəzində qalmalıdır.

³⁰ SSRİ-in xarici siyasəti sənədləri.T.4, Moskova, 1960, s. 423.

³¹ Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA): F.28, siy.1, iş 234, v.26.

³² Musayev İ., Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər), Bakı, 1996, s.315.

KAYNAKÇA

- Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA):** F.28, siy.1, iş 234.
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdaresinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA),** F.1, siy.1, iş 14.
- ARPIİSSA,** F.1, siy.1, iş 18.
- ARPIİSSA,** F.1, siy.1, iş 22.
- ARPIİSSA,** F.609, siy.1, iş 53.
- ARPIİSSA,** F.609, siy.1, iş 62.
- ARPIİSSA,** F.609, siy.1, iş 71.
- Böyük Oktyabr sosialist inqilabı və Ermənistanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi. Sənədlər toplusu /** A. N. Mnatsakanyanın redaktəsi ilə. Yerevan, 1957.
- Dağlıq Qarabağ. 1918-1923. Sənədlər və materiallar,** Yerevan, 1992.
- Dağlıq Qarabağ beynəlxalq hüquqda və dünya siyasətində. Sənədlər və şərhlər,** Tertibçi, məsul redaktor, giriş sözünün və şərhlərin müəllifi t.e.d., professor Y.Q. Barseqov. 2 cildde. Moskova, 2008, 1 cild.
- Ermeni soyqırımı: Türkiyənin məsuliyyəti və beynəlxalq ictimaiyyətin öhdəçiliyi. Sənədlər və Şərhlər,** Redaktor və tertibçi, t.e.d., professor, Y.Q. Barseqov. 2 cildde, 2 cild, 1 hissə. Moskova, 2003.
- Hesenli C.P., **Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939),** Bakü, 2012.
- Qafarov V., **Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan meselesi (1917-1922),** Bakü, 2011.
- Quliyev C., **İkinci respublikanın tarixinə dair,** Bakü, 1997.
- Musayev İ., **Azərbaycanın Naxçıvan və Zengezur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər),** Bakü, 1996.
- Niftəliyev İ.V., **Azərbaycan SSR ermənilərin ekspansiya planlarında (XX əsrin 20-ci illəri),** Bakü, 2010.
- Resulzadə M.E., **Azərbaycan Cümhuriyyəti,** Bakü, 1990.
- Rusiya Dövlət Sosial-Siyasi Tarix Arxivi (RDSSTA),** F.64, siy. 1, iş.17.
- RDSSTA,** F. 64, siy. 1, iş 21.
- RDSSTA,** F. 85, siy. 3 s, iş 2.

RDSSTA, F.85, siy.14, iş 108.

Sadıqov S.H. Haqiqeti bilmeli // Azərbaycan kommunisti, 1990, № 11.

SSRİ-in xarici siyaseti senedleri.T.3, Moskova, 1959.

SSRİ-in xarici siyaseti senedleri.T.4, Moskova, 1960.

Veysel Ünüvar, **Naxçıvan: talatüm və burulğanlar (1920-1921)**, Naxçıvan, 2006.

ERMENİLERİN KAFKASYA'YA YERLEŞTİRİLMESİ VE FRIDTJOF NANSEN'İN 1925 TARİHLİ RAPORU

UFUK ERDEM*

Özet

Transkafkasya; batısında Türkiye ve Karadeniz, doğusunda Hazar Denizi, güneyinde İran ve kuzeyinde Büyük Kafkas Dağları arasında bulunan bölgeye (günümüzde Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan) verilen addır. Bu bölge Osmanlı Devleti, İran ve Rusya arasında sürekli bir mücadele alanı olmuştur. 1830'lardan sonra Rusya giderek bölgeye hakim olmaya başlamış ve Türklerin çoğunlukta olduğu bölgelere Ermenileri yerleştirmek suretiyle Türk varlığını sona erdirmiştir. 1920'de Sovyet Rusya tarafından kurulan Sovyet Sosyalist Ermenistan Cumhuriyeti ile dünyanın farklı bölgelerindeki Ermeni mülteciler için bir vatan algısı oluşturulma süreci başlamıştır. Sovyet Rusya'nın etkisi neticesinde Milletler Cemiyeti de konuya dahil olmuş ve Ermenilerin Sovyet Ermenistanı'nı kendi vatanları kabul etmesine yönelik çalışmalara katılmıştır. Milletler Cemiyeti, bu çalışmalar kapsamında farklı çalışmalar yürütmekle beraber 1925 yılında da Mülteciler Yüksek Komiseri Dr. Fridtjof Nansen başkanlığında bir komisyon kurarak Ermeniler için bir vatan algısı oluşturmaya yönelmiştir. Dr. Nansen komisyonu da Ermenistan'a giderek bölgenin iskân ve yaşam şartlarını inceleyerek bir rapor hazırlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Ermenistan, mülteci, Milletler Cemiyeti, Nansen, demografi.

* Yrd. Doç. Dr., Ardahan Üniversitesi, Ardahan, ufukerdem@ardahan.edu.tr

ARMENIAN SETTLEMENT IN THE CAUCASUS AND FRIDTJOF NANSEN'S REPORT DATED 1925

Abstract

Transcaucasia is the region (Today's Azerbaijan, Georgia and Armenia) which places between Turkey and Blacksea in west, Iran in south and Great Caucasus Mountains in north. This region has always been an area of struggle between Ottoman State, Iran and Russia. After 1830s Russia began to dominate the area increasingly and ended Turkish presence by settling Armenians in the territories where Turks constituted the majority. In 1920 a process of constituting a homeland perception for Armenian refugees living in different regions of the world was initiated via Soviet Socialist Armenian Republic which had been established by Soviet Russia. As a result of Soviet Russia's influence League of Nations also got involved in the issue and partook activities upon Armenians' accepting Soviet Armenia as their own homeland. Besides executing different works in terms of these activities League of Nations tended to generate a homeland perception for Armenians by establishing a commission in 1925 under the chairmanship of High Commissioner for Refugees Dr. Fridtjof Nansen. Nansen Commission prepared a report by going to Armenia and investigating the conditions of the region for living and habitation.

Key Words: Armenia, refuge, League of Nations, Nansen, demography.

GİRİŞ

Fransız İhtilali'nden sonra çok uluslu devletleri tehdit eden milliyetçilik akımı Osmanlı Devleti'ni de etkisi altına almıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti üzerinde çeşitli emelleri olan devletlerde azınlıkların milliyetçi hareketlerine destek vermişlerdi. Özellikle Rusya gerek Balkanlar'da çeşitli grupları kıskırttığı gibi Anadolu'da da dinî bağları ileri sürerek Ermenilerin hamiliği rolünü üstlenmiştir. Bu bağlamda Rusya, Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin bağımsızlığından ziyade bölgede huzursuz bir Ermeni toplumunun kendisi için daha yararlı olacağını ve menfaati için kullanabileceğini düşünüyordu.¹

1890'lı yıllardan itibaren Ermeniler, Erzurum, Sason, Zeytun, Divriği, Trabzon, Eğin, Develi, Akhisar, Erzincan, Bitlis, Bayburt, Maraş, Urfa, Diyarbakır, Harput, Arapkir, Sivas, Merzifon, Halep, Muş, Van gibi bölgelerde isyan faaliyetlerinde bulunarak² toplumu terörize etmeye çalışmışlardır. Bu durum Birinci Dünya Savaşı süresince de devam etmiş ve Osmanlı Devleti düşmanla iş birliği yapan unsurlara yönelik olarak cephe gerisini sağlama almak için Geçici Sevk ve İskân Kanunu³ çıkartmak durumunda kalmıştır. İçerisinde herhangi bir etnik grup ifadesi bulunmayan bu geçici kanun ile casusluk ve vatana ihanet ettikleri anlaşılan köy ve kasaba halkının tek tek veya toplu olarak başka yerlere sevk ve iskân ettirilme yetkisi ordu, kolordu ve askerî fırkalara verildi. Böylelikle zararlı faaliyetlerde buldukları tespit edilen bir kısım Ermeniler⁴ ile Karadeniz, Ege ve Marmara bölgelerinde İtilaf Devletleri lehine casusluk, çetecilik yapan Rumlar *geçici sevk ve iskân kanununa* tabi tutuldular.⁵ Ermeniler ve Rumların dışında azda olsa Süryani, Keldani, Arap, Arnavut, Boşnak, Çingene, Çerkez, Gürcü,

¹ Stanford J. Shaw – Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, C 2, e Yayınları, İstanbul 2006, S 235.

² Ermeni İsyancıları konusunda ayrıntılı bilgi için bk. **Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1878-1895)**, C I, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2008; **Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1895-1896)**, C II, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2008; **Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1896-1909)**, C III, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2009; **Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1909-1916)**, C IV, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2009.

³ Geçici kanun *Vakti Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler için Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedabir Hakkında Kanun-ı Muvakkat* olarak isimlendirilmekte olup 4 maddeden oluşmaktadır. Tam metin için bk. **Düştur**, II. Tertip, C7, Dersaadet, 1336, S 609.

⁴ Osmanlı Devleti tarafından farklı bölgelere sevk edilen Ermeni sayısı 400-450 bin civarındadır. Osmanlı Arşivi belgelerinden derleyerek çeşitli bölgelerden gelen Ermeni mülteci sayılarını tek tek tablo halinde ayrıntılı gösteren bir çalışma için bk. Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)**, TTK, Ankara 2001, s. 74-75.

⁵ İbrahim Ethem Atnur, "Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Yeniden İskânı Meselesi", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü (AÜTİTE) Atatürk Yolu Dergisi**, C 4, S 14, (1994), s. 121.

Kürt, Laz, Türk ve Yahudilere de bu kanun uygulanmıştı.⁶ Osmanlı Devleti iç siyasetinde bunlar yaşanırken Rusya Kafkasya'daki hakimiyetini pekiştirmek üzere Ermenileri kullanma planları çok daha öncesinden hayata geçirmişti. Rusya 1826-1829 yılları arasında İran ve Osmanlı Devleti ile girişmiş olduğu savaşlardan galip çıkarak Kafkasya hâkimiyetinde yeni topraklar elde etmiş⁷ ve bu toprakların demografik dengesini değiştirmek için Ermenileri bölgeye yönlendirmeye başlamıştır. Rusya'nın Ermeni destekçileri ile birlikte sürdürdüğü bu politika bölgede Türk kalmayana kadar devam etmiştir.

Sovyetler Birliği döneminde 1922-1936 yılları arasında Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin birleşmesiyle Transkafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştu. Böylelikle Transkafkasya'da önceleri sunî olarak oluşturulan, ancak sonradan Ermenilerin hakim nüfus olduğu idari bir bölge kurulmuştu. Burası artık dünya üzerindeki Ermenilerin toplanması istenilen bir Ulusal Ev niteliğindediydi.

Ermenilerin kendilerine ait toprakları olmasıyla Ermeni mültecilerin sorunları ve anavatanlarına yerleştirilmesi konusuna Milletler Cemiyeti de çalışma başlatmıştır. Milletler Cemiyeti konu hakkındaki pek çok yardım çalışmalarının yanı sıra 1925 yılında mülteciler konusunda kapsamlı çalışmaları bulunan Nansen'i bir heyet ile bölgeye göndermek suretiyle Ermenilerin iskânı konusunda sistemli adımlar atmaya da çalışmıştır.

Kafkasya'ya Ermenilerin Yerleştirilmesi

1826-1828 İran-Rus Savaşı⁸ ve 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı⁹ ardından Rusya Kafkasya'daki sınırlarını genişletip yeni topraklar elde ettiği gibi İran ve

⁶ Süleyman Beyoğlu, "Ermeni Propagandasının Gölgelediği Gerçek: Tehcir Kanunu ve Birinci Dünya Savaşı'nda Arap Tehciri", **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, S 11 (2004-Güz), s. 33-34.

⁷ Mustafa Tanrıverdi, "Rusya İmparatorluğu'nun Kafkasya'da Ermenileri İskân Politikası ve Türklerin Göçü", **Yeni Türkiye Dergisi**, S 61, Eylül-Aralık 2014, s. 939.

⁸ İran-Rus Savaşı (1826-1828): Kafkaslarda Rus nüfuzunun artması, Gürcistan ve Azerbaycan'ın Ruslar tarafından işgali, İran'ı gittikçe büyüyen bir Rus tehlikesi karşısında bırakmıştı. İran hükümeti, I. Aleksandr'ın ölümünden sonra, taht meselesi dolayısıyla Rusya'da baş gösteren karışıklıklardan faydalanarak Rusları Güney Kafkasya'dan atmayı umarak, Rusya'ya savaş ilan etti. Ancak İran bu savaşı kaybetti ve akabinde Türkmençayı Barışı (1828) imzalandı. Buna göre İran, Erivan şehri ve bölgesi dahil olmak üzere, Aras Nehri'nin sol sahil tarafını Rusya'ya terk etti. Böylelikle Rusya İran'ın Kafkasya işlerine karışmasına son verdi. Ayrıntılı bilgi için bk. Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010, s. 323; Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S 36, Erzurum 2008, s.187-189.

⁹ Osmanlı-Rus Savaşı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. W.E.D.Allen-Paul Muratoff, **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1996, S 23-44.

Osmanlı ile imzalamış olduğu antlaşmalarda (Türkmençay ve Edirne) özellikle göçü teşvik etmeye yönelik birer madde koydurmuştu.¹⁰ Buna göre Hristiyan ahalinin engellenmeden ve serbestçe Rus topraklarına göç etmesine karışılmayacaktı.¹¹ Antlaşmalara konulan bu madde ile Rusya, İran'ın ve Osmanlı Devleti'nin mücavir bölgelerinde yaşayan Ermenilerin, yeni ele geçirilen Revan ve Nahçıvan topraklarına göç ettirilmesiyle belirtilen alanlarda demografik hâkimiyeti/üstünlüğü sağlamayı hedeflemekteydi.¹² Bu politikanın en büyük hedefi de Kafkasya'da bir "Ermenistan" oluşturulmasını sağlamaktı.¹³

1828 yılına kadar Erivan ve civarında yaşayan nüfusun toplamı 106.900 kişi olup, nüfusun 81.749'u Müslüman/Türk, 25.151'i Ermenilerden oluşmaktaydı.¹⁴ Diğer taraftan başka bir çalışmada Rusların Erivan'ı (Revan) işgal etmeden önce bölgede toplamda 143 bin kişinin bulunduğu ve bu nüfusun %82.4'ünü Müslüman ahalinin oluşturduğu belirtilmektedir.¹⁵

¹⁰ Türkmençay Antlaşması'nın 15. maddesi İran Ermenilerinin Erivan Hanlığı'na göç ettirilmesine kolaylık sağlıyordu. Ayrıntılı bilgi için bk. Hatem Cabbarlı, "Geçmişten Günümüze Ermenistan'da Azerbaycan Türkleri", **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, S 4, Ankara Aralık 2001, s.127; Edirne Antlaşması'nın 13. maddesine göre hareket ve tavırlarıyla karşı tarafı rahatsız eden tebaalar affediliyor ve 18 ay müddetle istedikleri tarafa göç etmeleri müsaade veriliyordu. Ayrıntılı bilgi için bk. Şerafettin Turan, "1829 Edirne Antlaşması", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C 9, S 1-2, Ankara 1951, s. 142.

¹¹ Rusya'nın yapmış olduğu göç uygulamaları için bk. Ufuk Gülsoy, **1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reâyâ**, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1993; Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", **Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi**, C XIII, S 17, 1988, s. 365-434; Sergi Glinka, **The Description of the Emigration of the Armenians from Azerbaijan to Russia**, Lazarewicz Instituon, Moskova 1831; **The Portfolio: A Collection of State Papers, And Other Documents and Correspondence Historical, Diplomatic, And Commercial**, Vol. IV, No: XXVII, Londra 1836, s.336-351, 381-394.

¹² Gaffar Çakmaklı Mehdiyev, " 'Türksüz Ermenistan' İdeolojisinin Sonuçları: Ermenistan'ın Tek Uluslu ve Monoetnik Devlete Dönüştürülme Süreçleri", **Tesam Akademi Dergisi**, C 2, S 1, Ocak 2015, s. 11.

¹³ Beydilli, a.g.m., S 366; Nigar Gözelova, "Rusya İmparatorluğunun Dış Politikası ve XIX. Yüzyılın Başlarında İrevan Hanlığı'nda Etnodemografik Durumun Değişmesi", **Yeni Türkiye Dergisi**, S 63, Eylül-Aralık 2014, s. 2623.

¹⁴ Hacı Y. Verdiyeva, "İrevan (Revan) Vilayetindeki Demografik Değişiklikler Üzerine", Çev. Bilgehan Atsız Gökdağ, **Türkler Ansiklopedisi**, C 19, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, S 178; Memmedova İrade, "İrevan Bir Türk Hanlığıdır (Demografik Araştırma)", **II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu**, Editör: Cem Tüysüz, Kars 2009, s. 230.

¹⁵ Yıldız Deveci Bozkuş, "Ermenistan'ın Demografik Yapısı ve Ermenistan'da Azınlıklar", **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, S 23-24, Ankara 2007, s. 228.

1829 ve 1830 yıllarına ait Gürcü ve Rus arşiv kaynaklarına göre hazırlanan bir eserde Osmanlı topraklarından Rusya'nın güney topraklarına yerleştirilen Ermeni aileleri sayısı şöyle verilmektedir: Erzurum 7298 aile, Ardahan 67 aile, Kars'tan 2464 aile, Bayezit'ten 4215 aile olmak üzere toplam 14.044 aile olup, nüfus olarak bu ailelerin karşılığı 90 bindir. Piskopos Gevork ise göç eden Ermeni sayısını 95 bin olarak ifade etmektedir.¹⁶

Rusya bir taraftan Ermeniler lehine bölgenin demografik yapısını değiştirmeye yönelik adımlar atarken diğer taraftan da bölgedeki kontrolü sağlamak için idarî değişikliklere de gitmiştir. Nitekim Rusya, Türkmençay Antlaşmasıyla ele geçirdiği bölgeleri “Ermeni ili (Armiyanskaya Oblast)” olarak ilan etti.¹⁷ 1844'te doğrudan Çar'a bağlı Kafkasya Genel Valiliği oluşturuldu. Önce Kafkasya Genel Valiliğine bağlı olarak, Tiflis, Kutais, Şamahı ve Derbend'den oluşan dört Guberniya (Vilayet) kurulmuş, 1 Ocak 1850'de de Erivan Guberniyası/Vilayeti oluşturularak Nahçıvan ve Ordubad bu vilayete bağlanmıştır.¹⁸ Bu tarihten sonra Ermenistan arazisine göç devam etmiştir.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşları sonrasında 1890'lı yıllarda meydana gelen Ermeni İsyancıları Kafkasya'ya Ermeni göçünü daha da hızlandırmıştır.¹⁹ 17

¹⁶ Şota Lomsadze, **Samtskhe-Cavakheti**, Akhaltsikhe Üniversitesi Yayınları, Akhaltsikhe 2011, S 359. Ayrıca aynı kaynakta Rusların Ermeni göçünü nasıl teşvik ettikleri (para, arazi ve yol masrafının karşılanması), Ermeni göçüne yönelik kurulan komite, bölgedeki Rus General Paskeviç'in konuya gösterdiği hassasiyet ve yazışmaları, Osmanlı Devleti'nin doğu bölgelerindeki Kürt aşiretleri ayaklandırmak için ayrılan paranın Ermenilere harcanması için merkezden izin istenmesi gibi konular için s.342-365; http://garabagh.net/content_57_tr.html uzantılı internet adresinde yazarı belli olmayan ancak “Rus Kaynaklarında Ermenilerin Göç Ettirilmeleri” başlığını taşıyan bir çalışmada 1828-1830 tarihleri arasında Zakafkasya'ya (Transkafkasya) İran'dan en az 40 bin, Türk topraklarından da en az 84 bin Ermeni'nin Yelizavetpol ve Erivan arazisindeki verimli topraklara yerleştirildikleri ifade edilmektedir (Erişim Tarihi (e.t.): 12.06.2015).

¹⁷ Yusuf Sarımay, “Rusya'nın Ermeni Sorununun Ortaya Çıkmasındaki Rolü”, **Hoş Görüden Yol Ayrımına Ermeniler**, C 4, Yayına Hazırlayanlar: Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2009, s. 380.

¹⁸ Yavuz Aslan, “Rus İstilasından Sovyet Ermenistan'ına Erivan (Revan) Vilayeti'nin Demografik Yapısı (1822-1922)”, **Yeni Türkiye Dergisi**, S 63, Eylül-Aralık 2014, S 2616; Gaffar Çakmaklı Mehdiyev, **Erivan'ın 24 Nisan 2015 Hazırlıkları ve Eski Oğuz Yurdu Tek Uluslu Ermeni Devletine Nasıl Dönüştürüldü?**, Erciyes Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Kayseri 2015, s. 31.

¹⁹ 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı sonrasında Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Ermenilerin bir kısmı Kafkasya'ya göç etmişti. Diğer taraftan göç eden bu Ermenilere karşı Osmanlı Devleti'nin bazı endişeler taşıdığı görülmektedir. Özellikle Ermenilerin Rusya tarafından silahlı bir eğitime tabi tutulup Osmanlı Devleti içerisine geri dönecekleri konusundaki yazışmalar için

Mayıs 1899 tarihli bir belgeye göre Sason isyanından sonra Rusya'ya göç eden Ermenilerin sayısı tahminen 20-25 bin civarındadır.²⁰ Hemen hemen 10 yıllık dönemlerle hazırlanan (1886, 1897, 1908 ve 1915) verilere göre Ermeniler Erivan vilayetinde hiçbir zaman ezici üstünlüğü elde edememişler ve Müslümanlara bu dönemlerde ortalama %40 nüfusa sahip olmuşlardır.²¹

XX. yüzyılın başlarında Rusya proletaryasının ayaklanması eyaletlerde büyük yankı uyandırdı. Ermeniler, Çar yönetiminin zayıflamasını fırsat bilerek Erivan, Zengezur, Bakü, Şamahı, Gökçe, Mehri, Kafan, Eçmiadzin, Zengibasar ve Karabağ'da Azerbaycan Türkleri savaşı açtı. 1905-1906 yıllarında milliyetçi bilincin keskin bir biçimde artması, Ermenilerin Kafkasya'da potansiyel olarak güçlü bir müttefik olduğunu gören Rus hükümetinin, Taşnaklarla iş birliği yapmaya başlaması²² bölgedeki Türkleri yaşam hakkı verilmeyeceğini gösteriyordu. Nitekim 1905-1907 katliamından hayatını kurtarabilen Türkler İran ve Türkiye'ye göç ettiler.²³

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Ermeni vilayetinin toplam nüfusu (Müslümanlar dâhil) 1.014.255'tir. Ancak 1915'ten sonra demografik yapı hızlı bir değişim süreci içerisine girmiştir. Özellikle 1914-1919 yılları arasında Türkiye'den Erivan vilayetine 300 bin Ermeni göçmüştür.²⁴ Böylelikle önceki hesapla birlikte Ermenistan vilayeti nüfusunun tahminen 1.400.000 olması gerekmektedir. Ancak 1922 yılında Sovyet Ermenistan'ın nüfusu 772.052'dir. Aradaki fark 600 binden fazladır. Bu durum dikkate alındığında bölgede yaşayan Türklere nasıl bir soykırım ve göç ettirme politikası uygulandığı daha iyi anlaşılmaktadır.²⁵ Özellikle 1918-1920 yıllarında Ermenistan'daki Taşnak iktidarı zamanında Ermenistan'da yaşayan 575 bin Azerbaycan Türkü'nün 565 bini katledilmiş

bk. **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1841-1898) I**, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2006, s. 16-17, 113, 145, 180, 184-185, 199.

²⁰ **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1899-1906) II**, s.14; Rusya Sefaretinden gelen 14 Mart 1899 tarihli takririn tercümesinde göç eden Ermeni Ssı 30 binden fazla olarak zikredilmektedir. bk. **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1899-1906) II**, s. 4-5.

²¹ Yavuz Aslan, "Rus İstilasından Sovyet Ermenistan'ına..", s. 2617-2619.

²² Geoffrey Hosking, **Rusya ve Ruslar**, Çev. Kezban Acar, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 466-467.

²³ Hatem Cabbarlı, a.g.m., S 130-132.

²⁴ 1916 yılının istatistiki göstergeleri ile 1897 yılı göstergeleri karşılaştırıldığında Ermeni nüfusun % 34.3 arttığı anlaşılmaktadır. Hacı Y. Verdiyeva, a.g.m., s. 178.

²⁵ Yavuz Aslan, "Rus İstilasından Sovyet Ermenistan'ına..", s. 2620.

veya zorla göç ettirilmiştir.²⁶ Ermenistan'daki Türk nüfusu 1922 yılında 72.596, 1926'da 84.717, 1939'da 130.800'dür.²⁷

İkinci Dünya Savaşı sürecinde ve takip eden yıllarda Türk-Sovyet ilişkileri gergin bir seyir izlemiştir. Özellikle 7 Haziran 1945'te Rus Dışişleri Bakanı Molotov Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'den "Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'den bir buçuk milyon Ermeni'nin sürüldüğü ve bunların tekrar anavatanlarına dönmelerinde kendilerine yurt olarak verilmek üzere, daha önce Ermenilere ait olduğunu iddia ettiği Kars ve Ardahan'ın Sovyet Ermenistan'ına iade edilmesi" şeklinde bir istekte bulunmuştu.²⁸ Bu dönem Sovyetler Birliği Ermeniler için daha önceden başlattığı *anavatana dönüş projesini* devam ettirmekteydi.²⁹

70 yıllık Sovyet döneminde de Ermenistan'da yaşayan Türklerin sıkıntıları devam etmiştir. 1948-1953 yılları arasında Stalin, Hrutyunov ve Mikoyan üçlüsü, Ermenistan'da yaşayan Türklere karşı baskı tedbirleri uygulamış ve binlerce Türk ya öldürülmüş ya da sürgün edilmiştir. Bu duruma paralel olarak Ermenistan arazisinde bulunan Türk adı taşıyan yerleşim yerlerinin isimleri de değiştirilerek,³⁰ kültürel bellek izlerinin yok edilmesi hedeflenmiştir.

1988 yılından itibaren Erivan genelinde milliyetçi mitingler düzenlenmeye başladı.³¹ Mitinglere katılanlar "Ermenistan yalnız Ermeniler içindir",

²⁶ Gaffar Çakmaklı Mehdiyev, "Türksüz Ermenistan..", s.14; Ermenilerin 1918-1920 yılları arasında bölgede yapmış oldukları insanlık dışı uygulamalar için bk. İlgar Vahitoğlu Nifteliyev, "1918-1920 Yıllarında Ermenilerin Erivan Bölgesinde Azerbaycan Türklerine Karşı Yaptıkları Soykırım ve Azerbaycan'la İlgili İddiaları", **Yeni Türkiye Dergisi**, S 63, Eylül-Aralık 2014, s. 2627-2639; Sani Tofigoğlu Hacıyev, "Ermenilerin Azeri Türklerine Karşı Terör ve Katliamları (XX. Yüzyıl Başları)", **Türkler Ansiklopedisi**, C 19, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 181-191.

²⁷ Yavuz Aslan, "Rus İstilasından Sovyet Ermenistan'ına..", s. 2620.

²⁸ Sovyetlerin talepleri reddedilmiş, Türkiye bundan sonra ABD ve Batıya yaklaşma politikasına yönelmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Barış Ertem, "Türkiye Üzerindeki Sovyet Talepleri ve Türk-Sovyet İlişkileri (1939-1947)", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C 3/11, Bahar 2010, s. 252-273.

²⁹ Süleyman Seydi, "Sovyetler Birliği'nin Ermeniler İçin Başlattıkları 'Anavatana Dönüş Projesi' ", **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, S 8, Ankara 2003, s. 96-113.

³⁰ Yer isimleri değişikliği konusunda bk. Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü, İrevan **Hanlığı**, (yayınevi yok), Bakü 2010, S 501-580; Yavuz Aslan, "Ermenistan'da Dünkü ve Bugünkü Yer İsimleri", **Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Dergisi**, C 1, S 6, Erzurum 1993, s. 41-51.

³¹ Ermeni ulusal ideolojisi, Taşnaksütyun Partisi'nin savunduğu "Haydat"a göre gerçekleştirilmek istenen üç hedefi dayanmaktaydı: 1- Büyük Ermenistan, 2- Dünyanın

“Ermenistan Türklerden temizlenmeli” sloganları atıyorlardı. Bu süreçte yine Türkler baskı ve şiddete uğradı. Netice itibariyle 1990’lı yıllarda 200 binden fazla Türk Ermenistan’dan sürgün edildi.³² Böylelikle uygulanan sistemli göç ettirme politikaları neticesinde Ermeniler bölgede demografik hâkimiyeti ele geçirmiş ve bölgede yaşayan bir tek Türk dahi bırakmamışlardı.

1- Milletler Cemiyeti’nin Nansen Raporu Doğrultusunda Ermenilerin Kafkasya’ya Yerleştirilme Girişimleri

Milletler Cemiyeti (Cemiyet-i Akvam),³³ Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra yapılan Paris Barış Konferansı’nın 25 Ocak 1919 tarihli toplantısında uluslararası barış ve güveni sağlamak ve devam ettirmek için Amerikan Başkanı Wilson’ın girişimleriyle kurulmuştur.³⁴ Cemiyet kurulmadan önce dünya çapında benzer birliktelik çabaları³⁵ olsa da gerçek anlamda tarihteki ilk evrensel devletlerarası organizasyon olmuştur.³⁶

26 maddelik sözleşmeye sahip olan Cemiyetin işleyişi genel olarak üç temel organa dayanmaktaydı. Bunlar sırasıyla Genel Kurul (Meclis-assembly), Konsey (Council) ve Sekreterlik şeklindeydi. Genel Kurul işlerinin büyük çoğunluğunu 6 önemli komite ile yürütmekteydi. Bu komitelerdeki iş bölümü; 1. Komite: Yasal sorunlar, 2. Komite: Teknik organizasyonlar, 3. Komite: Silahlanmanın azaltılması, 4. Komite: Bütçe ve finans, 5. Komite: Sosyal ve insani sorunlar, 6. Komite: Siyasal sorunlar şeklindeydi. Komite kararları çoğunluk oyu ile alınır,di,

değişik bölgelerinde yaşayan Ermenilerin, Ermenistan’a dönerek yerleşmesini sağlamak, 3-Sosyal devleti oluşturmak. Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Sapmaz, **Rusya’nın Transkafkasya Politikası ve Türkiye’ye Etkileri**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008, S 59-62.

³² Yavuz Aslan, “Bugünkü Ermenistan Arazisinden Türklerin Çıkarılması Meselesi”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S 1, 1994, S 166.

³³ Milletler Cemiyeti’nin kuruluşu, çalışmaları ve yapısı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. C Howard-Ellis, **The Origin Structure Working Of The League of Nations**, George Allen & Unwin Ltd., Londra 1928.

³⁴ Vedat Gürbüz, “Bir İdeal, Bir Amerikan Başkanı ve Onun Başarısızlığı: Başkan Wilson ve Milletler Cemiyeti”, **AÜTİTE Atatürk Yolu Dergisi**, S 29-30, Mayıs-Kasım 2002, S 89-94.

³⁵ Cemiyet öncesi yapılan birliktelik çalışmaları için bk. Nihat Erim, “Milletler Cemiyeti Üzerine Düşünceler”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C 1, S 1, 1943, S 31-34.

³⁶ Abdullah Kıran, “Milletler Cemiyeti ve Önlenemeyen Savaş”, **Girne American University Journal**, Yıl: 3, S 6, 2008, S 21.

ancak son onay için Genel Kurul'da oybirliği gerekirdi. Cemiyetin yıllık toplantıları İsviçre'nin Cenevre kentinde yapılırdı.³⁷

1920'lerde Sovyet Rusya, Ermenileri “vatana dönüş” programı çerçevesinde Ermenistan'a dönmeye çağırmıştır. Bu çağrı başta Türkiye olmak üzere Yunanistan, Irak, Fransa, ABD gibi birbirinden çok farklı ülkelerde karşılık bulmuş ve 28.000 kadar Ermeni, Sovyet Ermenistanı'na göç etmişti. Sovyet Rusya “vatana dönüş projesi” kapsamında Milletler Cemiyetinden de yardım istemiş ve bu konuda Cemiyet üzerinde önemli lobi faaliyetlerinde bulunmuştur. Ermeni mülteciler konusunda Milletler Cemiyeti Mülteciler Yüksek Komiseri Dr. Fridtjof Nansen'in³⁸ büyük payı olmuş,³⁹ Nansen bir komisyon⁴⁰ ile bölgeye

³⁷ Abdullah Kıran, a.g.m., S 23-24.

³⁸ Fridtjof Nansen (1861-1930): 1861 yılında Norveç'in Başkenti Oslo'da doğan kaşif, bilim adamı ve diplomat. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Rusya, Almanya ve eski Avusturya-Macaristan arasındaki 400 bin savaş esirinin değişimi sorumluluğunu üstlendi. Buradaki başarılı çalışmaları sonrasında 1922 yılında Milletler Cemiyeti Mülteciler Yüksek Komiserliği görevine getirildi. Başarılı çalışmaları dolayısıyla Nansen, 1922 yılında Nobel Barış Ödülüne layık görüldü. 1925 yılında vatandaşlık hakkı bulunmayan insanların (yurttaşlıktan çıkarılmış kişilerin), Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yerlerinden edilmiş olan Rus, Ermeni vb. halkların sınırlararası dolaşabilmesi için Nansen Pasaportu/Birleşmiş Milletler Pasaportu'nu icat etti. Böylelikle yukarıdaki tanıma uyan mültecilerin 52 devlete seyahat edebilmesini sağladı. Dünya çapında ün sahibi biri olarak 13 Mayıs 1930'da ölen Nansen, Norveç'in en büyük kahramanlarından biri olarak kabul edildiğinden Norveç Bağımsızlık günü olan 17 Mayıs'ta gömülmüştür. Ölümünden sonra Milletler Cemiyeti bünyesinde Nansen Uluslararası Mülteciler Ofisi kuruldu. Günümüzde Birleşmiş Milletler bünyesinde faaliyet gösteren bu ofisin ismi Mülteciler Yüksek Komiserliği olarak değiştirilmiş, ancak kuruluş her yıl mültecileri konu alan bir çalışmaya “Nansen Ödülü” vererek Nansen adını yaşatmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Per Vogt, **Fridtjof Nansen: Explorer, Scientist, Humanitarian**, Dreyers Forlag, Oslo 1961; Kathleen Elizabeth Royds Innes, **The Story of Nansen and the League of Nations**, Friends Peace Committee, Londra 1931; The Norwegian Nobel Institute Series, **The Nobel Peace Prize: Some Aspect of the Decision-making Process 1919-1931**, Vol.1 No.3, Oslo 2000, S 13-16; http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/peace/laureates/1922/ (e.t. 07.05.2015); <http://www.badassoftheweek.com/nansen.html> (e.t. 08.06.2015).

³⁹ Sedat Laçiner, **Türk-Ermeni İlişkileri**, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2004, S 39.

⁴⁰ Nansen başkanlığında kurulan komisyona dair İngiliz basınında çıkan bazı haberler için bk. **Aberdeen Journal**, 16 Haziran 1925, S 6; aynı gazete 28 Eylül 1925, S 8; **Yorkshire Post and Leeds Intelligencer**, 20 Ekim 1925, S 3; **Berwickshire News and General Advertiser**, 24 Kasım 1925, S 5; **Gloucester Journal**, 9 Temmuz 1926, S 9; aynı gazete 10 Temmuz 1926, S 14; **Portsmouth Evening Post**, 29 Eylül 1925, S 5; **Hull Daily Mail**, 28 Eylül 1925, S 6; **Western Daily Press**, 12 Aralık 1925, S 4; Diğer taraftan Türk basınında İkdam gazetesinde de komisyona dair haber yapılmıştır. Bu haberde Dr. Nansen'in geçen sene bir komisyon ile Ermenistan'ı ziyaret ettiği ve Ermeni muhacirlerin Ermenistan'a nakilleri meselesi hakkında tetkikatta bulunduğu ifade edilmektedir. Haberin ayrıntısı için bk. İkdam, 28 Kanunisanı/Ocak 1926, Numro:10344, S 2.

giderek çalışmalarında bulunmuştur.⁴¹ Nansen'in heyeti ile birlikte bölgede yapmış olduğu çalışmalardan sonra Milletler Cemiyeti'ne sunmuş olduğu raporun ayrıntıları şöyledir:

Genel Sekreterlik (Cenevre 10 Eylül 1925)

Uluslararası Çalışma Örgütü (İLO)⁴² Direktörü tarafından kendisine tebliğ edilen Ermeni mültecilerin yerleştirilmesi sorunu üzerine görevlendirilen komisyonun başkanı Dr. Fridtjof Nansen tarafından hazırlanan rapor Genel Sekreterliğin bilgisine sunulmuştur:⁴³

Ermeni Mültecilerin Yerleştirilmesi Sorunu üzerine çalışması için görevlendirilen Komisyonun Başkanı Dr. Fridtjof Nansen Tarafından Hazırlanan Rapor

1- Tanıtım

25 Eylül 1924'te toplanan Beşinci Komite, Kafkasya'da 50.000 Ermeni mültecinin yerleşim sorununun çözümü için komisyon raporunu dikkatli bir şekilde değerlendirdikten sonra oy birliğiyle şu kararları kabul etti:

Ermeniler lehine Meclis, Konsey ve Birinci, İkinci, Üçüncü Komite tarafından göz önünde bulundurularak alınan kararlar:

Bu talihsiz insanlara karşı sempati gösterildiği istekli bir şekilde ortaya konulmalı,

Kafkasya'da ya da başka yerdeki Ermeni mültecilerin çözüm için yapmış oldukları önerilerin dikkate alınması,

İstenmeyen şeyler dikkate alınacak, ama onlara dair dikkatli ve tarafsız inceleme konuları şekillendirilene kadar bu tür tekliflerin esasına ilişkin herhangi bir görüş bildirilmeyecek,

⁴¹ Nansen Ermenistan'a yapmış olduğu yolculuğu ve buradaki çalışmalarını kitaplaştırmıştır. Bk. Fridtjof Nansen, **Armenia And The Near East**, Londra 1928.

⁴² Uluslararası Çalışma Örgütü/International Labour Office (İLO): 1919 yılında Versay Antlaşması kapsamında kurulmuştur. Amaç, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra büyüyen sorunlara yönelik sosyal reform niteliğinde çözümler bulmak ve reformların uluslararası düzeyde uygulanmasını sağlamaktır. İLO hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Werner Sengenberger, **Uluslararası Çalışma Örgütü**, Çeviren (Çev.): Osman Tezgel, Alman Sendikalar Federasyonu, Berlin, (Basım Tarihi Yok); <http://www.ilo.org/public/turkish/region/eurpro/ankara/>.

⁴³ **The National Archives** (TNA), Foreign Office (FO), 371/10865.

Kafkasya'da ya da başka bir yerde bulunan Ermeni mültecilerin önemli bir sayısının yerleştirilme imkânı için bir inceleme enstitüsü açılmasına, Dr. Nansen ile birlikte İLO'da çağrıda bulunuyor. Bu amaçla 1925 mülteci bütçesi için toplam 50 bin franklık ek konulmasına yönelik oylamada Milletler Cemiyeti üyelerinin herhangi bir planın icrası yükümlülüğünü üstülerine almayacakları ifade edilmelidir.

Bir Ermeni Ulusal Evi kurulana kadar diğer ülkelerde yaşayan Ermenilerin ulusal varlıklarını korumaları ve sürdürmeleri noktasında mümkün olan her teiste/kuruluştta mülteciler istihdam edilmelidir. Böylelikle ilerde mülteciler kendi işletme sistemlerini kurabileceklerdir.

Son olarak Yunan hükümeti ve halkının Ermeniler için yaptığı takdire şayan çalışmalar için tebrik/teşekkür edilmesini önerilmektedir. Bu şükran duygusu Ermenilere karşı cömertlik gösteren Amerika Birleşik Devletleri ve diğer ülkeler karşı da yapılmalıdır. Ayrıca onların geçirdiği kriz boyunca mutsuz insanlara yardım etmenin vazgeçilmez ve büyük bir değer olduğunun vurgulanması da önemli bir noktadır.

Yukarıda bahsedilen önerilere uygun adımlar atılması için, Ermeni mültecilerin yerleştirmesi amacıyla İLO tarafından uzmanlardan oluşan küçük bir komisyon atanması uygun görüldü. Komisyon şu kişilerden oluşmaktadır:

Dr. Fridtjof Nansen (Norveç), Başkan.

M. G. Carle (Fransa), Fransız Tarım Bakanlığı önerisiyle.

Mr. C E. Dupuis (İngiltere), Mısır Bayındırlık Bakanlığı eski danışmanı.

M. Lo Savio (İtalya), İtalyan Göçmen Komiserliği önerisiyle.

M. Quisling (Norveç), komisyon sekreteri olarak görevlendirildi.

Uluslararası Kızılhaç Komisyonu, Ermeni Fonu (Lord Mayor's Fonu),⁴⁴ ve Yakın Doğu Yardım Heyeti (Near East Relief)'nin⁴⁵ yerel temsilcileri komisyon emriyle danışman sıfatıyla istihdam edileceklerdir.

⁴⁴ Armenian Refugees (Lord Mayor's) Fund: 1915 yılında İngiltere'de Türkiye'deki (sözde) katliam mağduru Ermenileri desteklemek için kurulmuş hayır kurumu. Başkan ve üyeleri konusunda ayrıntılı bilgi için bk. TNA, FO, 96/205; *The Tablet*, 23 Ekim 1915, S 533.

⁴⁵ Near East Relief: Amerika'nın Osmanlı Devleti elçisi Henry Morgenthau tarafından Yakın Doğu'da Birinci Dünya Savaşı dolayısıyla mağdur olan Ermeni, Rum ve diğer azınlıklara yardım etmek amacıyla kurulan kurum. Ayrıntılı Bilgi için bk. Fatih Gencer, **Amerikan Yakın Doğu Yardım Komitesi**, Alternatif Düşünce Yayınevi, İstanbul 2006.

Müzakerelerin ardından Rus ve Ermeni Sovyet Hükümetleri bir komisyon görevlendirilmesine yönelik anlaşma ile kendi üzerlerine düşünce görevi yapacaklarını ve komisyonun görevini yerine getirmesi için mümkün olan tüm imkânların sunulacağını ifade ettiler.

Komisyon 1925 Haziran'ının ilk günlerinde Ermeni hükümeti tarafından yardımcı olmak üzere görevlendirilen küçük bir komisyonun iş birliği ile göreve başladı.

2- Ermeni Mültecilerin Sayısı ve Problem Çözümü

Yakındoğu'da Ermeni mültecileri ile ilgili eldeki bilgiler şöyle özetlenebilir:

1- Yunanistan'da yaklaşık 45 bin Ermeni mülteci var (Ermeniler Avrupa devletlerine göç etmek için Yunanistan'a geçmişlerdi) ve bunların yaklaşık 11 bini iade edilme arzusunu dile getirmiş durumdadır. Bu iade arzusunun belli bir manevi baskıdan ileri geldiği söylenmektedir. Ama böylesi bir algının asılsız olduğu görünüyor. Mültecilerin en az 9-10 bininin tahliyesi mümkün olan en kısa sürede gerçekleştirilmelidir.

2- İstanbul ve Türkiye'nin Avrupa Yakası'nda yerleşik nüfusun yanı sıra acil olarak dönmesi gereken yaklaşık 5 bin Ermeni mülteci bulunmaktadır.⁴⁶ Onlar şuanda İstanbul'un çevresinde toplu olarak bulunan dokuz kampta yer almakta ve yaklaşık 941 erkek, 1632 kadın, 1258 erkek çocuk, 1141 kız çocuk olmak üzere toplam 4972 kişidirler. Bu mültecilerin bazıları kendi imkânlarıyla yaşamlarını sürdürürken, farklı Ermeni organizasyonları da bunlara yardıma devam etmektedirler. İstanbul'daki Ermeni organizasyonu 800 kişinin acil olarak tahliyesi sağlanmak için elden 11 bin dolar verdi. Ancak yakın zamanda Ermeni vizesinin temini konusunda bazı sıkıntılar yaşanmaktadır. 11 bin doların 5 bininin İstanbul'a, 6 bininin Amerika Birleşik Devletleri'ne gönderilmesi kararlaştırıldı.

3- Anadolu'da Ermenilerin kısmen kaldığı bölgeler olduğu düşünülmektedir. Kesin rakamlar bilinmiyor ama örneğin Sivas, Erzurum ve Kayseri'de Katolik Ermeni kolonilerinin olduğu rapor edildi. Şu anda Katolik Ermeniler için özel bir zorluk görünmemektedir.

⁴⁶ Cumhuriyet döneminde Ermenilerin göçleri iki yönlü gerçekleşmiştir. Biri İstanbul ve batı şehirlerde yaşayan Ermenilerin zaman içinde Avrupa ve dünyanın diğer ülkelerine göç etmeleri sonucu bunların yerini Anadolu'dan gelen Ermenilerin doldurması şeklinde gelişen iç göçtü. Diğeri ise Avrupa ve Amerika başta olmak üzere yapılan dış göçtü. Türkiye'den 1926-1930 yılları arasında göç eden Ermeni Ssı 35-40 bin civarındadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Cafer Ulu, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermeniler**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2009, S 299-305.

Van'da hiç Ermeni kalmadı. Ayrıca eskiden Rusya'da olan ancak şimdi Türkiye'de olan Kars sınırı ve Sürmalinks (?) Ermeni nüfus tarafından tamamen boşaltılmış görünüyor.

4- Suriye'deki Ermeni mültecilerin durumu ile ilgili Komisyon'daki çeşitli temsilcilerin görüşüyle, o ülkedeki Ermeni mülteci sorunu konusunda bir rapor hazırlanması amacıyla M. Carle'nin dönüş yolculuğunda Suriye'ye gitmesinin arzu edilmekte olduğu ortaya çıktı.

M. Carle'nin raporu özetlenirse; Suriye'de tahminen 100 bin Ermeni mülteci olduğu görülüyor. Suriye'deki Ermeni mültecilerin büyük bir bölümü tasfiye edilecek ve en fazla 10 mülteci için yerleşim birimi kurulması ön görülüyor. Bu öngörünün hayata geçirebilmesi için önemli bir adım olarak M. Carle 1 milyon franglık bir döner sermaye fonu kurulması görüşündedir. Sorun kesinlikle dikkatli değerlendirmeyi gerektiren bir durumdur ve M. Carle'nin mütevazı önerisi itinalı bir şekilde ele alınmalıdır.

5- Rusya dışında diğer ülkelerde bulunan ve önemli sayıda Ermeni mülteci barındıran bölgelere (Bulgaristan, Kıbrıs, Filistin, Mezopotamya vb.) dair elde yeni bir bilgi yoktur.

Yurt dışında yaşayan toplam Ermeni mülteci sayısı 300-400 bin olarak tahmin edilmektedir. Ama bu sayının –Suriyeli Ermeniler ve Bulgaristan'daki belirli bir Ermeni nüfusundan başka– yaklaşık 15 bini acil olarak ülkesine geri gönderilmelidir.

Bu problem iki kısımda çözümlenmelidir:

1- En kısa sürede Yunanistan'dan 10 bin ve İstanbul'dan yaklaşık 5 bin olmak üzere toplam 15 bin Ermeni ülkesine iade edilmelidir.

2- Diğer Ermeni mülteciler ve genel olarak yurt dışındaki Ermenilerin geleceklerini inşa etme noktasında, dağılmış Ermeni halkının varlığını sürdürebilmesi için bunların Ermenistan Cumhuriyeti'ni ulusal evleri olarak kabul etmeleri zorunludur.

3- Ermenistan ve Mülteciler

Birinci Dünya Savaşı süresince Türkiye'den Rusya'ya göç eden Ermeni sayısının 400-420 bin olduğu tahmin ediliyor. Bu sayının 300 binlik büyük kısmı şu anda Sovyet Ermenistan'ı sınırları içerisine, geriye kalan 100-120 bini Rusya'nın

uygun bölgelerine ve Kafkasya'nın diğer ölkelerine yerleştirilmiştir. En büyük göç 1918 yılında Rus ordusu çekildiği zaman meydana geldi.

Yeni büyük bir mülteci dalgası devrimden sonra (1917 Rus Devrimi) Türk birliklerinin yukarıda bahsedilen daha önce Rus Ermenistan'ına ait olan Kars ve Surmalinsk sınırını işgaliyle gerçekleőtti. Bu mültecilerin hemen hemen tamamı yeni sınırın (Arpaçay ve Aras nehirleri) ayırdığı diğer tarafa, bugünkü Ermenistan Cumhuriyeti'ne yerleőttiler. Bunların sayısı tahminen 125 binden daha fazladır. Gerçekte yeni Ermenistan Cumhuriyeti kurulmadan önce 400 binden daha fazla mülteci bölgeye göç etti. Bu mülteci sayısı bölgede yaşayanların iki katına denk geliyordu. Bu nedenle mülteci sorununun genel olarak iç karışıklıklara ve ayaklanmalara neden olduğu söylenebilir. Diğer taraftan anlaşılacağı üzere muhtaç mülteci akını öлке kaynaklarından yararlanmayı sürdürmektedir.

Ermenistan mültecileri almaya devam etmektedir. 1921'den 1 Haziran 1925'e kadar Türkiye ve kısmen Mezopotamya, İran ve Yunanistan üzerinden alınan mülteci sayısının 13.539 olduğu bildirilmektedir. Bu mültecilerin ulaşım, iaşe ve yerleşim masrafları Ermeni hükümeti tarafından ödenmiştir. Buna karşın Ermeni hükümeti bu mültecilere tatminkâr koşullar oluşturmak için yeterli imkâna sahip değildir. Mültecilere kısmen arazi, tohum, tarım araçları vb. verilmiş durumda ama büyük çoğunluk için yoksulluk hala sürmektedir. Hükümet koşulları iyileştirmek için çalışıyor ve bu amaçla 630 bin ruble (65 bin sterlin) harcamış bulunuyor. Hükümet bu yıl ve gelecek yıl boyunca Yunanistan, İstanbul ve Mezopotamya'dan 7 bin Ermeni mülteci almaya ve onlara toprak vermeye hazırlanıyor. İlk olarak İstanbul'dan 1500 kişi taşınacak ve bu sayıya yukarıda bahsedilen 800 mültecinin de dahil edileceği anlaşılıyor. Bunların tamamı için hâlihazırda 11 bin dolar bulunmaktadır.

Benim görüşüm, önemli sayıda mülteci kabul edebilmek ve bunların sorunlarını çözme noktasında Ermenistan'ın gizli kalmış doğal kaynaklarının yardım olmaksızın geliştirmesinin mümkün olmadığı yönündedir. Öлке anlaşıldığı kadarıyla istikrarlı bir hükümet idaresinde sürekli geliőtıyor. İç kısımlarda ve sınırda durum sakindir. Nüfus çalışkan ve gayretlidir. Öлке toprakları su kaynakları ve mineral zenginlik açısından iyi durumdadır. Ama öлке geçmişindeki devrimler, katliamlar ve iç savaşlar dolayısıyla önemli ölçüde harap durumdadır. Öлке şu anda ki şartlarına nazaran daha büyük bir nüfusa sahiptir. Ciddi sermaye eksikliğinin yanı sıra özellikle bazı alanlardaki verimli topraklar sulama ve drenaj olmadan kullanılamaz durumdadır.

4- Araştırma/İnceleme Sonucu

Mevcut görünümüne göre Ermeni mülteci sorununu tam anlamıyla çözmek için Ermenistan'daki sanayi olanaklarının geliştirilmesi, büyük sulama ve drenaj planları yapılmasının gerekliliği açıkça ortadadır. Buna karşın mültecilerin acil olarak yerleştirilmesinde ilk aşamada sanayi kuruluşu ihdas etmekte zorluk olacaktır. Bu nedenle bizim komisyonumuz sadece Ermeni hükümeti tarafından önerilen farklı sulama ve drenaj planlarının araştırılması çalışmalarına yöneldi. Komisyona sunulan planlara göre mültecilerin Ermenistan'a yerleştirilmeleri konusunda yapılması gerekenler üç grupta toplanabilir:

1- Erivan'ın batısına 50 km. uzaklıktaki Serdarabad Ovası'nın sulanması.

2- Erivan'ın doğu ve batısına yakın Kırır sınırının sulanması.

3- Erivan'ın güneybatısındaki Kara Su ve Zangabassar bataklığının drenaj ve sulaması.

Komisyonumuz baştan aşağı yapmış olduğu incelemelerde (uzmanların aşağıdaki ekli raporlarına göre) planların hepsini uygun ve uygulanabilir bulmuştur. Ancak bütün şartlar göz önüne alındığında tüm programın finansmanında güçlükler çıkacağı görülmektedir. Benim görüşüme göre söz konusu alanların sulama ve drenaj planlarını yürütmek için para miktarının sınırlı olarak yükseltilmesi akıllıca olacaktır.

Serdarabad Ovası için hazırlanan plan ile ilgili olarak (43 bin desyatın⁴⁷ sulanabilir alan) komisyonumuzun görüşüne göre maliyeti ağır (12-15 milyon ruble) ve yapım süresi 3 yıl gerektirmektedir. Beklenen doğrultuda fon miktarı artırılmadıkça programın ilk kısmının diğer planlara dahil edilmesi uygun değildir. Komisyonumuz şu anda Ermeni ovalarında tam bir baş belası olan sıtmayı azaltmak için bataklıklarda drenaj çalışmasına başlanılması gerektiğini düşünüyor.

Bölgeler ile benim önerilerim şöyledir:

Batı ve Güney Kırır	19.000 desyatın
Kara Su Bataklığı	10.000 desyatın
Zangabassar	4.000 desyatın
Toplam	33.000 desyatın

Bu alanların sulama ve drenaj maliyetleri tahmini olarak şöyledir:

⁴⁷ Desyatın: 1.093 hektara denk gelen ölçü birimi. 1 hektar 10.000 m², 10 dönümdür.

Kirr	3 milyon ruble
Kara Su	1.5 milyon ruble
Zangabassar	600 bin ruble
Toplam	5 milyon 100 bin ruble

Beklenmedik durumlar için de 900 bin ruble eklenirse toplam 6 milyon ruble.

Bu topraklara en az 25 bin kişi yerleştirilebilir. Ermeni hükümeti tercihen kendi toprakları dışında bulunan mültecilerden en az 15 binini alabileceğini bildirdi.

Başlangıç için mültecilere arazi, ev, sığır, tohum, araç-gereç vb. verilmesi ve her mülteci için kişi başı 200 rublelik bir ödeme yapılmasıyla 15 bin mülteci için 3 milyon ruble daha gerekecektir. Böylelikle ihtiyaç duyulan miktar 9 milyon rubleye çıkacaktır. Benim görüşüme göre bu paranın elde edilmesinin en uygun yolu gerekli görülen kredi miktarının yükseltilmesidir. Mültecilerin yerleştirilmesi için ihtiyaç olan 3 milyonluk kredi artırımını bazı yardımların bulunmasıyla azaltılabilir.

Ermenistan hükümeti sadece yukarıda belirtilen amaçlar için kullanılmak üzere 9 milyon rublelik krediyi almaya istekli olduğunu ve bunun için garanti verilebileceğini belirtti. Onlar faizin dengeli, ödeme süresinin 10 yıldan az olmak kaydıyla tercihen 15-20 yıl olmasını istiyorlar. Dahası hükümet tarafından ülkesine geri gönderilen mülteciler konusunda aşağıda belirtilen plan çerçevesinde hibe kabul edilebileceği belirtildi:

1- Sulama ve drenaj vb. işler için vasıfsız işçi gücü, mümkün olduğunca mülteci olmalı,

2- Mültecilerin eşyaları gümrük vergilerinden muaf olmalı,

3- Mültecilerin Sovyet sınırına kadar demiryolu ile ücretsiz taşınmalı,

Arazi bağışları özgür olmalı,

5- Kredinin faiz ve amortismanını kapsayacak ücretler hariç olmak üzere yerleştirilen mülteciler 3 yıl boyunca vergiden muaf olmalı (Bu süre kredi amortismanına göre uzatılabilir),

6- Kendi topraklarını ekimi için mülteciler 1-2 yıl askerlikten muaf tutulmalı.

Dokuz milyon rublelik miktar içerisinde Sovyet sınırına kadar olan taşıma dahil değildir. Sanıyorum konu ile ilgili hükümetlerin yardımıyla özel kaynaklardan ödeme yapılabilir.

Yukarıda belirtilen planlar gerçekleştirildiği takdirde sulama ve drenaj çalışmalarını yürütmek üzere 4 bin vasıfsız işçinin temini mümkün olacaktır. Bu aşamada ülkeye geri dönmesi arzulanan 15 bin mültecinin önemli bir bölümünün aileleri ile birlikte gelmesi demektir. Çalışmalar tamamlandığında, tüm mülteciler için geri dönüşe duyulan ihtiyaç, barınaklar ve iyi bir yaşamla temin edilebilir. Bu durum Ermeni ülkesinin kalkınması umudunu artıran bir canlılık sağlayacaktır. Böylelikle yurt dışında bulunan tüm Ermenilerin yavaş yavaş kendi ulusal topraklarına dönmesi mümkün olacaktır.

M. Carle'nin raporuna göre, sulanan ve drenaj edilen topraklarda plana göre bir yıllık pamuk üretiminin değeri her desyatin başına 225 ruble olacak şekildedir. Buna karşın rakamlar asgari olarak kabul edilen değerlerdir. Bize verilen diğer bilgilere göre; desyatin başına yıllık pamuk üretiminin ortalama değeri yaklaşık 400 ruble olmalıdır. Tütün yetiştirilen bölgelerde ise desyatin başına yıllık ortalama üretim değeri pamuğa oranla iki kat gelir ya da yaklaşık olarak 900 ile 1000 rubledir. Şarap ve meyve üretim değeri de yıllık olarak benzer bir rakama ulaşacaktır. Bu nedenle üretimin makul bir kısmı ile sınırlı süre içerisinde kredinin geri ödenmesinde herhangi bir zorluk olmayacağı anlaşılmaktadır.

Öneri/ler

Yukarıda belirtilenlere uygun olarak özellikle Yunanistan ve İstanbul'da bulunan 15 bin Ermeni mültecinin ülkelerine iade edilmesi ve Ermenistan'a yerleştirilebilmeleri için kredi miktarının artırılmasını öneriyorum. Kredinin miktarı Kara Su, Zangabassar ve Erivan'a yakın Kırır sınırının drenaj ve sulaması için altı milyon ruble olmalıdır (Tahminen bütün sulanabilir toprak 33 bin desyatin). 6 milyon rublelik miktara, sulanabilir alanlara yerleştirilmek üzere getirtilecek 15 bin mülteci için de 3 milyon ruble daha eklenmelidir (toplamı 9 milyon ruble). Üç milyonluk ek miktar yardımlarla azaltılabilir. Ermeni hükümeti kredi geri ödeme garantisini verecek. Sulama ve drenaja ait tüm gelir ve vergiler kredi geri ödemesinde kullanılacaktır. Kredinin geri ödenmesi için 15 yıllık bir süre uygulanabilir.

Görünüşe göre Ermeni mülteci problem ve zorluklarının çözümünde gerekli fon (para) temininde karşılaşılan özel durumlar bulunmaktadır. Ben önceki sayfalarda özetlenen planın icrası için gerekli miktarda paranın teminat altına alınması gerektiğini düşünüyorum.

Ermeni ırkının korunması noktasında belirli adımlar atılmasının umut edildiğini dile getiren Müttefik Devletlere yanıt olarak; Birinci Komite'nin Ermenistan geleceğinin teminat altına alınması işini Konsey'e havale ettiği hatırlanacaktır.

İkinci Komite, Ermenilerin geleceği ya da korunması ve özellikle Ermenilere ulusal bir ev sağlamak için Türkiye ile barış anlaşması hükümlerini uygulamak üzere Müttefik Devletlere çağrıda bulundu.

Dördüncü ve Beşinci Komite yayınlanan raporda Ermenilerin kalıcı olarak yerleştirilmesi önerisine yakın ilgisini dile getirdi.

Yukarıda bahsedilen tavsiyeler Ermenilerin refahı ile ilgilenen güçlerin ilgisini teşvik etmek ve bu anlamda onların hayırsever desteği ile Ulusal Ermeni Evi kurulmasını sağlamak içindir.

Şimdi bu önerilerin uygulanması için gerekli kredi yükseltilmesi talebinin incelenmesi gerekiyor. Ben yukarıdaki plana büyük güçlerin neden aktif destek vermesi gerektiğine dair görüşlerimi ifade ettim.

Lysaker, 28 Haziran 1925
Fridtjof NANSEN

M. Carle'nin Raporu (Ek 1)

Suriye'deki Ermenilerin Bugünkü Durumu

Ermeni mültecilerin kitlesel akını birbirini takip eden iki nedenden dolayı Suriye'deki Fransız otoritelerin durumunda bir takım zorlukların oluşmasına neden olmuştur. Bu anlamda Suriye'ye Ermeni göçü iki aşamada oldu; ilk olarak 1922'nin sonunda Ankara Antlaşması'nın⁴⁸ imzalanmasının sonucu olarak Kilikya'nın tahliye edilmesi, ikincisi ise Türk zaferinden sonra Yunanlıların Anadolu'dan çekilmesiyle gerçekleşti. O dönemde Fransız Yüksek Komiserliği milliyet anlayışı dolayısıyla göç durumunu sorgulayacak konumda değildi. Ermeni mülteciler Fransızların kontrolündeki bölgeye parasız, evsiz, yiyeceksiz kısacası imkânsızlıklar içinde göç ediyordu ve on binlerce mülteci geldikten sonra bu imkânlarla ulaşıyordu. Mültecilerin büyük çoğunluğu yaya olarak Halep sınırına ve deniz yoluyla Beyrut'a yönelmekteydi. Onlar daha sonra Suriye'nin farklı bölgelerine dağıldılar. Mültecilerin birçoğu 3-4 yıl içerisinde kendi çabalarıyla hayatlarını idame ettirecekleri işler yapmaya başlamışlardır. Şu anda Suriye'de ikamet eden 125 bin Ermenin yaşadığı alanlar aşağıdaki gibidir:

⁴⁸ M. Carle raporunda Fransa ile Ankara Hükümeti arasında imzalanan Ankara Antlaşması'nın tarihini 1922 yılı sonu olarak ifade etmektedir. Oysa ki Antlaşma 20 Ekim 1921 tarihinde imzalanmıştır. Antlaşmanın tam metni için bk. İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları 1920-1945**, I. C, Türk Tarih Kurumu (TTK), Ankara 2000, S 48-60.

Halep Sınırı: Tamamı 55 bin olan mültecilerin 25 bini Halep'tedir.

Şam Sınırı: Tamamı 15 bin olan mültecilerin 13 bini Şam'dadır.

Allaouites:⁴⁹ 10 bin, İskenderiye: 5 bin

Büyük Lübnan Sınırı: Tamamı 40 bin olan mültecilerin 22 bini Beyrut'tadır. Ancak ölüm ve sürgünlerle Ermeni nüfusu 100 bin kadar azaldı. Bir çok Ermeni Fransa ya da kuzey, güney Amerika'ya gitti.

Sonuç

Suriye'de aşağı yukarı 100 bin Ermeni bulunmaktadır. Bu talihsiz insanlar evleri ve yiyecekleri olmadan göç ettiler. Şimdi onlar hayatlarını kazanabiliyorlar. Göç daha iyi koşullar elde etmek için yapılmalıdır. İlk ve en acil gereksinimleri karşılamak için Fransız Manda Yönetimi mültecilere yaklaşık 30 milyon frank gibi ciddi büyüklükte bir miktar harcamıştır. Buradaki mültecilerin durumu için çeşitli çalışmalar yapılarak mevcut halin iyileştirilmesine çalışılabilir. Böylelikle yerleşimciler er ya da geç kendi toprak mülkiyetlerini elde edebilirler. Suriye'de bulunan Ermeni mültecilerin küçük bir oranı dünyanın başka bölgelerine göç ederken, büyük çoğunluğu burada kalacaktır.

Son zamanlarda önemli sayıda mültecinin Fransa'ya gittiği ve kalanların bir kısmının da Amerika Birleşik Devletleri'nde arazi satın alan zengin Ermenilerin yanında tarım işçisi olarak çalışmayı arzuladıkları dikkat çekmektedir.

Güney Ermenistan'da Tarım Koşulları (M. Carle'nin Raporu Ek 2)

Komisyon şuanda çoğunluğu Yunanistan'da çok az bir kısmı İstanbul'da olan Ermeni mültecilerin, Ermenistan'a yerleştirilme şartlarını tespitte çalışıyor.

Öncelikli görev Ermenistan'daki tarım koşullarını, özellikle de ülkenin güney kesimindeki şartları tespit etmek oldu. Bu kısım İran sınırına kadar daha

⁴⁹ Allaouites: Lazkiye ve çevresindeki Aleviler Devleti. Fransa Suriye'de Faysal krallığına son verip, Suriye'yi mandasına alınca burada "böl ve yönet" anlayışına dayanan bir politika izlemiştir. Bu politikanın bir sonucu olarak Lübnan'da Büyük Lübnan Devleti, Lazkiye ve çevresinde Aleviler Devleti (Allaouties), Cebel-i Druz'da Dürzi Devleti, Suriye'nin diğer kesimlerinde de Şam ve Halep devletleri kurulmuştu. Ayrıntılı bilgi için bk. Ömer Osman Umar, "Suriye'de Fransız Emperyalizmi", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C 12, S 1, Elazığ 2002, S 297-310.

doğrusu Nahçıvan'a kadar uzanan Leninakan (Gümrü) diğeri bir deyişle Aras ve Arpaçay vadilerinin sol yamaçlarını kapsıyor.

Ülkenin kuzey kesimindeki bütün topraklar (Karakilis ve Diligent vadileri) tamamen ormanlık olup, sadece ağaçlar temizlenerek yeni tarım arazileri elde etmek mümkün olacaktır. Böyle bir öneri ülkeyi yoksullaştıracağından kabul edilemez. Bu yüzden bana göre en iyi tarım alanı Arpaçay ile onun kolları ve Aras vadisi boyuncaadır.

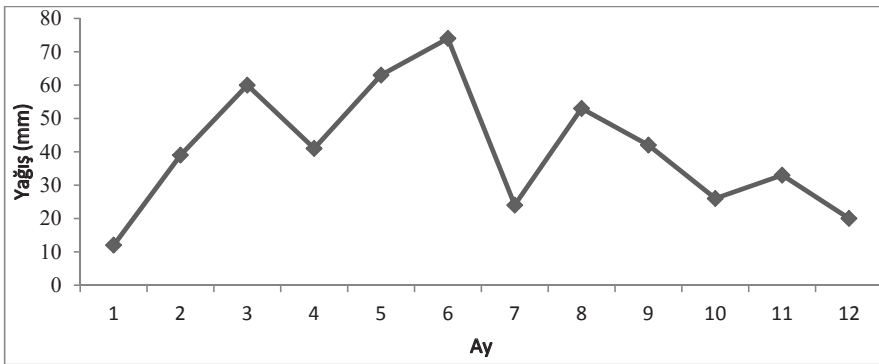
İklim ve Toprak

Ermenistan iklim ve toprak nitelikleri bakımından tamamen farklı iki bölgeye bölünebilir. Bu iki bölgeden birincisi; Kura-Aras havzaları arasındaki sınır ile bölünen ve Sevan (Gökçe) Gölü etrafındaki küçük alanı kapsamaktadır. Bu alan yüksek irtifasından dolayı belirgin bir ılıman iklime sahiptir ve ormanlar ile meralar yıl boyunca yeşil kalmaktadır. İkinci bölge; doğal ormanlık alandan yoksun bir bozkır ve burada sulama yolu dışında ekim faaliyetlerinin sürdürülmesi mümkün değildir.

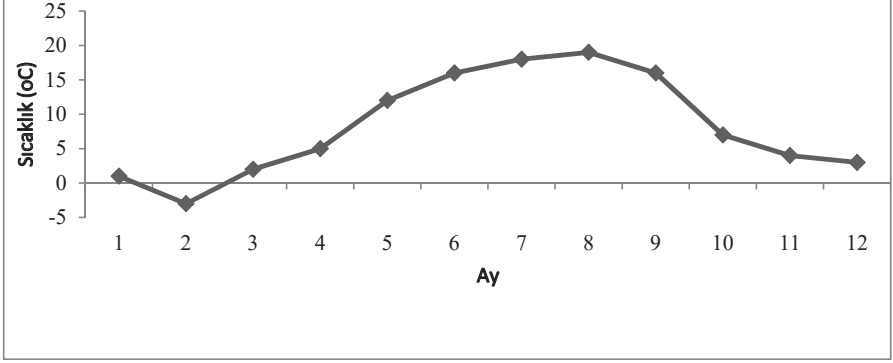
Aşağıdaki tablolarda bölgelerin meteorolojik verileri gösterilmektedir:

Birinci Bölge

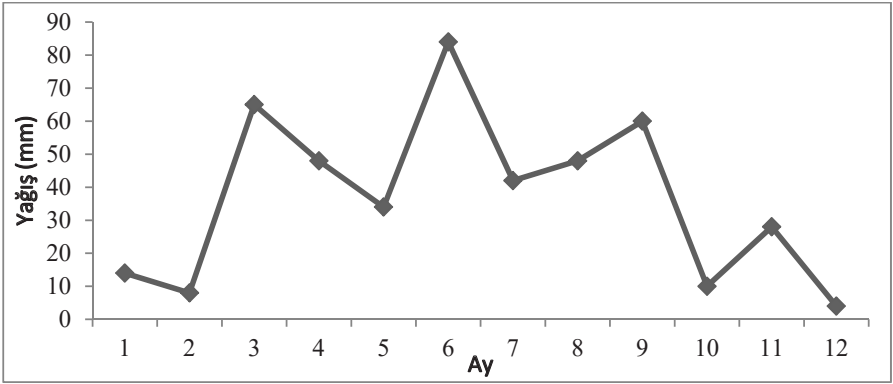
Diligent (yağış miktarı-1924)

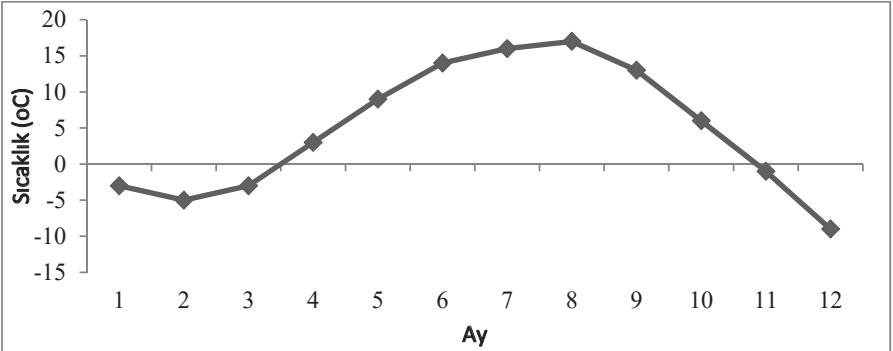
Diligent (sıcaklık-1924)

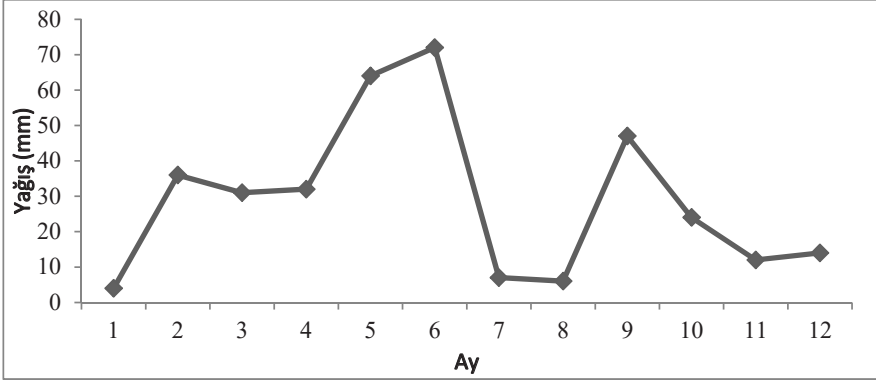
Novo-Bayazed (yağış miktarı-1924)

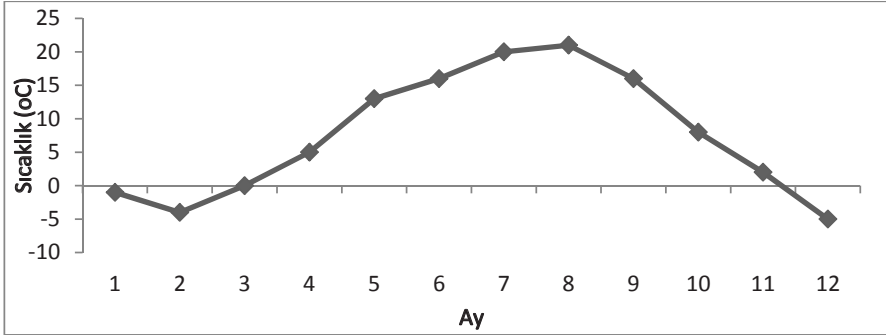
Novo-Bayazed (Sıcaklık-1924)

Leninakan (yağış-1924)

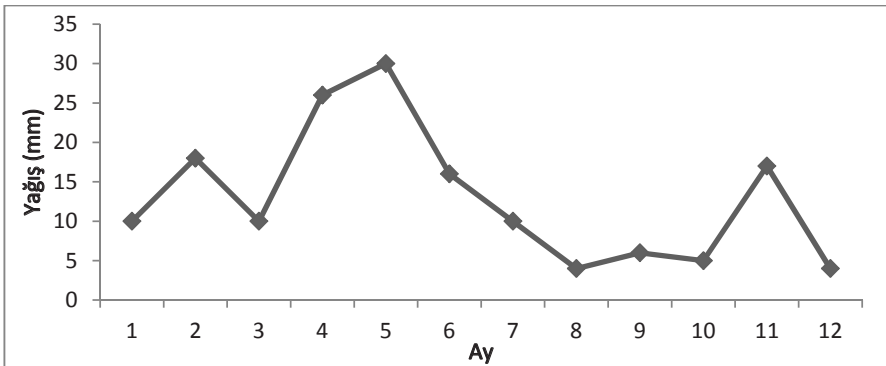

Leninakan (sıcaklık-1924)

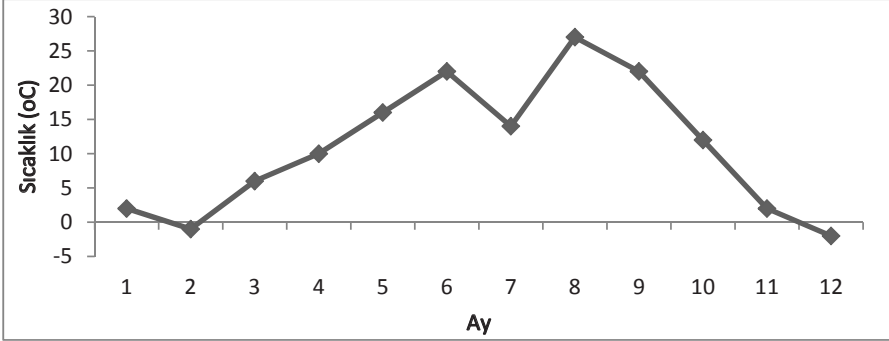

İkinci Bölge

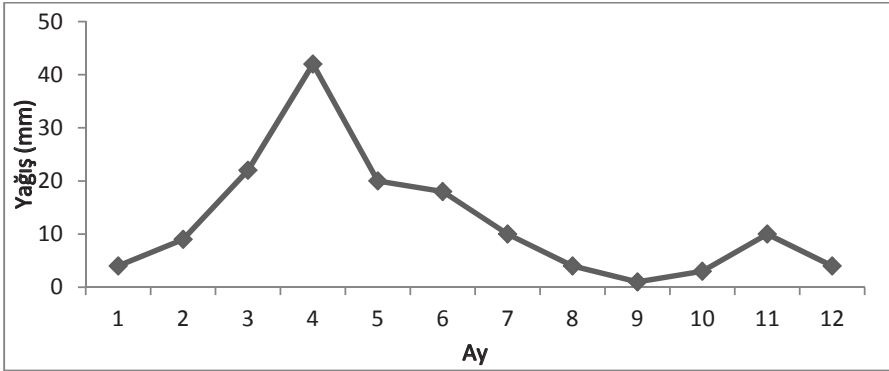
Erivan (yağış-1924)

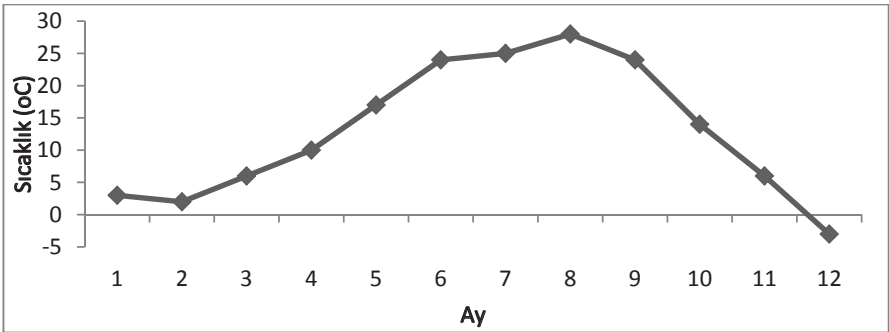
Erivan (sıcaklık-1924)

Eçmiadzin (yağış-1924)

Eçmiadzin (sıcaklık-1924)

İki bölgede de yağışın mevsimsel dağılım hacminden dolayı farklı koşullar yaşanmaktadır. Birinci bölgede hemen hemen kuru mevsim yoktur. Ancak ikinci bölgede bazı dönemlerde yağış belirgin bir şekilde asgari düzeydedir. Bu durum kayıt altına alınmasına karşın kendi içerisindeki büyük bitki örtüsü farklılıkları açıklamak için yeterli değildir. Ben kuzey ormanlık bölge ile uğraşılmasını teklif ediyorum. Ama Elegez (Alagöz) Dağı'nın kurak volkanik yamacı üzerinde müzakere edilebilir. Şüphesiz bu yamaçlar bir zamanlar ağaçlıktı. Bunu bize Ağrı Dağı'nın eteklerinde bulunan betulanın⁵⁰ parçaları söylüyordu. Ağaçlara ne olduğu şüpheli olabilir ama muhtemelen insanoğlu ve iklim koşulları tarafından yok edilmesi kolaylaştırılmıştır. Buna karşı akla şu soru geliyor: Niçin yağışı 4-6 inçten fazla olmayan birçok subtropikal bölgede bulunan sütleğen otu ve mimozanın minyatür ormanları gibi iklime uygun bitki örtüsü mahsulü yoktur? Gür veya kurakçıl bitkilerin yokluğu en dikkat çekici durumdur. Flora kompozisyonunu belirleyen yalnızca tuz ve muhtemelen yangındır. Kayıt edilen yağış miktarına göre geniş bir alana yayılan Ermeni platosu üzerindeki doğal bitki örtüsünün neredeyse tamamen yok olması anormaldir. Benzer görüşler tarım ürünleri için de geçerlidir. Yağış değerleri görüldüğü kadarıyla sulama yapılması gerektiğini açıklamada başarısız kalmaktadır. Bununla birlikte su tedarikinde başarısız olunursa sadece o yıl ekilen ürünler değil aynı zamanda birçoğu yüzlerce yıl eski olan üzüm bağları, ceviz ağaçları, kayısı ağaçları ve geniş bahçeler de kesinlikle helak olur.

Aras vadisinde bitki örtüsünün olmaması sadece atmosferin higrometrik koşulu ile açıklanabilir. Güneydoğudan gelen kurutucu etkiye sahip rüzgarlardan ziyade Karadeniz'in hakim rüzgarlarına maruz kalan kuzeybatıda nem oranı çok daha fazladır. Bu nemin büyük çoğunluğu da yağmur şeklindedir.

Toprağın bileşenleri dikkate alınmadan önce sıcaklık değerleri birkaç ipucu verebilir. Yıllara göre sonbahar aylarında toprağın ilk hangi tarihte donduğu ve sıcaklık değerleri şöyledir:

1920 – 13 Ekim: 0.7° (Santigrat)

1921 – 30 Eylül: 0.3°

1922 – 7 Kasım: 0.2°

1923 – 22 Ekim: 2.1°

1924 – 22 Ekim: 1.5°

Aras vadisi toprağı büyük ölçüde volkanik hareket dolayısıyla etkilenmiştir. Serdarabad'ın yukarısında arazi Elegez Dağı'ndaki volkandan gelen lav, kül vb.

⁵⁰ Betula (Huş): Işık isteği fazla olan, kökleri derine gitmeyen, soğuk yerleri tercih eden ağaç, ağaççık.

malzeme ile kaplıdır. Bu noktadan aşağısı büyük çoğunlukla volkanik kayaların döküntüsü, alüvyonlu toprak ve göl çökeltisiyle karışıktır. Bu iki bölgenin ilk kısmını Elegez Dağı'ndan gelen lav akışı oluşturmuştur. Bölge 1000-1600 metre arasında yükseklikte bulunmakta ve 80 km. den fazla bir alanı kaplamaktadır. Eski bir vadi üzerine yayılan akışın durması ve blok vaziyeti görmesiyle yavaş yavaş su dolan alanda Leninakan Gölü ortaya çıkmıştır. Bu alanda sulama ve tarım faaliyetleri yürütülebilir. Bölgenin ikinci kısmı Sardarabad'dan aşağıya Elegez Dağı eksenine çevresinde Arpaçay'a dik açılarla 150 kilometrelik bir alan boyunca uzanmaktadır. Bu alan seri batı rüzgârlarından korunaklı olduğu için sıcak ve kurudur. Vadinin üst kısmındaki kuruluk burada da hissedilmektedir. Diğer taraftan toprak aşırı derecede gözeneklidir. Arazideki su seviyesi genellikle düşük miktardadır. Vadideki nehirlerin kötü drenajından dolayı su seviyesi oldukça yüksektir. Bu su onu çevreleyen alüvyon üzerinde yapılacak süzme yoluyla tahliye edilmelidir. Arazide çeşitli teraslar arasındaki yükseklik farkı sadece 30-40 cm olmasına rağmen, bitki örtüsü önemli ölçüde değişkendir. Su seviyesinin üzerindeki en düşük teraslar göle ait bitki örtüsü, çeşitli sazlık ve kamışlarla kaplıdır. Biraz yüksekte bulunan sulanabilen toprakta ise pamuk, hububat, fasulye ve tütün üretilmektedir.

İki bölgedeki tarım koşulları karşılaştırıldığı zaman ikinci bölgenin öncelikle tercih edilen bir yer olması gerektiği ortadadır.

Su Kaynakları

Bölgede yapılan araştırmalara göre geliştirilen çeşitli planlar şöyledir:

Yer	Sınır	Nehir	Su miktarı (metreküp)	Ölçü (desyatin)	Maliyet (ruble)
Charisky	Leninakan	Arpaçay	3	43.000	1.200.000
Büyük Serdarabad	Ellegez Platosu	Arpaçay	15		12.000.000
Küçük Serdarabad	Serdarabad Platosu	Aras	6 ile 10	8.000	Maliyeti belli değil.
Kirr	Erivan'ın güneyi ve Eçmiadzin'in kuzeyi	Zanga	25	Batı Kirr 10.700 Doğu Kirr 5.600	3.000.000
Zangabassar ve Karasu	Karasu	Küçük Serdarabad'ın drenaj ve sulaması		18.000	600.000
Camarolo	X	Drenaj		7.000	
Davalo	X	Drenaj		18.000	
Aras Daian	X	Kanal ve drenaj restorasyonu		8.000	

Ürün Yetiştirmek

Komisyon tarafından incelenen yerlerde sulama ve drenaj açısından iyileştirme yapılırsa bu bölgelerde ekime uygun ürünler yetiştirileceği ortaya çıkmaktadır. Bu üzerinde düşünmeyi gerektiren bir durumdur. İlk bakışta kısa sürede bitkilerin yoğun bir şekilde ekimi sakıncalıdır. Diğer taraftan Serdarabad ovasının üçte ikisinin neden ekilmediği devlet tarafından açıklanmalıdır. Toprakta kaynaklanan zorluklardan ziyade güçlü komşuları ile savaş durumunun neredeyse her zaman varlığını hissettirmesi buna neden olabilir. 1827'den 1917'ye Rus yönetiminde şartlar farklı olabilirdi, ancak bölge sakinleri Rus hükümetinin bölgedeki üretimi kontrol altında tuttuğunu iddia etmektedirler. Böylelikle hiç ekim yapılmadan kalınmıştır.

Pamuk ekimi son yıllarda gelişmiş ve 1924 yılında bu mahsulün verimi 180.000 puda⁵¹ (yaklaşık 12.800.000 kg.) ulaşmıştır. Bu rakam Adana Platosu'ndaki Kilikya'nın (Çukurova) verim rakamlarını aştığı gibi Cezayir ürününden de on kat daha büyüktür. Pamuk bitkisinin yerli türleri (Karakosa olarak bilinen) Türkiye'de yetiştirilenlerle (Yerli) benzerlik göstermektedir. Ancak son zamanlarda Türkistan ve belirli Amerikan çeşitleri (King, Russell) kısa sürede büyüdüğünden ve mevsimsel döneme uygun olduğundan önceden tercih edilen türlerin yerini almaktadır.

Pamuk hükümet tarafından satın alınıp ilk ürün için 5.20 ruble ve sonraki ürünler için 4 ½ ruble ödediği zaman bu fiyat Avrupa pazarı piyasasında pamuk lifi için kilogram başına ödenen 9 franka eş değer bir fiyat olacaktır.

Pamuk ekiminin maliyeti (hükümete ödenen kira ve vergi hariç) desyatin başına yaklaşık 12 rubledir. Desyatin başına brüt gelir 225 ruble olarak tahmin edilince net gelir 105 ruble olacaktır.

1924 yılında hasat edilen ürünler: 213.259 desyatin tahıl, 15.143 desyatin pamuk ve tütün, 18.081 patates, 17.038 desyatin yağlı tohumlular, 1.007 desyatin sebze şeklindedir.

Sonuç Tespitleri

Yukarıda verilen bilgiler genel nitelik arz etmektedir. Bununla birlikte Komisyon tarafından desteklenmesi istenen görüşler ihmal edilmemelidir.

Bir dizi kanal inşa edilerek, Zanga Nehri'nin yönü değiştirilmek suretiyle

⁵¹ Pud: Rus ağırlık ölçüsü.

(Kırr planı) bölgede sırasıyla 5.200, 5.600, 800 ve 560 desyatınlik dört alanda ekime başlamak mümkündür. Ayrıca Sardarabad'da drenaj ve sulama kanalları vasıtasıyla Kara Su ve Zangabassar'da ekilen arazi miktarını da 8000 desyatına çıkarmak mümkündür. Böylelikle bölgede güçlük çekmeden 10-12 bin mülteci yerleştirilebilecektir. Bu alanlar Komisyon kararına göre Sardarabad planından daha iyi görünmektedir. Önerilen programlar ile ülkenin çeşitli bölümlerindeki ekim türlerinin kontrol altına alınmasından sonra yerleşme ve hızlı bir şekilde sulama faaliyetleri sürdürülebilir.

Aras Nehri'nin akışını değiştirme hakkı Devrim öncesi sahip olunan bir hak-tı ve dolayısıyla Türkiye hükümeti bu duruma itiraz edemez. Bu sınır bölgesi sı-cak bir iklime sahip ve ekim faaliyetleri için de uygun bir alandır. Tiflis hükümeti resmi temsilcisi General Cheremities'in öncülüğünde oluşturulan Fransız-Rus şirketi aracılığıyla devrim öncesinde bölgede pamuk tohumu ve pamuk lifi ile ilgili fabrikalar inşa edilmişti. Günümüzde bu fabrikaların sadece birkaç kalıntısı var ama bunların bazıları kullanılabilir.

Altı aylık çalışma ile sulama sistemi düzene girecektir. Kanalın boğazı ve ilk üç kilometresi zaten tamir edilmiştir. 1500-2000 kişi de ayakta kalan binala-ra yerleştirilebilecektir. Bölge kötü bir şöhrete sahiptir. Ancak bu durum büyük oranda kanaldan taşan suların oluşturmuş olduğu bataklıklardan kaynaklanmak-tadır. Normal şartlarda 5 ya da 6 bin kişi hızlı bir şekilde bölgeye yerleştirilebilir.

Önerilen çeşitli programların maliyetini karşılamak ve mültecileri yerleştirmek için Ermeni hükümeti kredi artırımını gerektiğini ileri sürmüştür. Kredinin bir kısmı ilk yerleşim masraflarını karşılamak için, ancak geriye kalan büyük kısmı ise inşaat ve iyileştirme çalışmaları için harcanmalıdır.

Gelen mülteciler için bütün alanlarda aile başına 7-8 desyatın arazi dağı-tılmalıdır. Bu mültecileri teşvik edebileceği gibi inşaatların tamamlanması için muvakkat işçi teminine de yardımcı olacaktır.

Tabi ki faiz, geri ödeme, kredi bağlantılı idari giderler ve özel harçlar gibi durumlar olacaktır. Bu bağlamdaki toplam yük benim görüşüme göre desyatın başına 20 rubleyi geçmemeli ve vergi dönemlik olarak hesaplanmalıdır.

Krediden elde edilen paraları kontrol etmek ve paraların istihdamlarla bir-likte doğru alanlarda kullanıldığı denetlemek için bağımsız bir kuruluş olmalıdır.

İstanbul, 11 Temmuz 1925

G. Carle

Mr. Dupuis'un Raporu (Ek 3)

Haziran 1925'te Ermeni Hükümeti Tarafından Nansen Komisyonu Dikkatine Sunulan ve Ermeni Mültecileri Yerleştirmek Amacı Taşıyan Ermenistan Gelişim Planları Üzerine

Ermenistan hükümeti ülkenin ekili topraklarını artırma noktasında arazi ıslahı ve belirli gelişim projelerine yardım edilmedikçe önemli sayıda mülteci alamayacağını beyan etmektedir. Çünkü hükümet bu işlemleri yürütmek için gerekli fondan yoksundur.

Ermenistan'ın güney kısmının tamamı sıcak ve kuru bir iklime sahiptir. Bütün bölge için en temel ihtiyaç sulama programları ile drenaj konusudur. Bu kapsamda üzerinde düşünölen üç plan bulunmaktadır;

Ermeni hükümetinin üzerinde durduğu ilk büyük plan; Sardarabad Ovası'nın sulanmasına yöneliktir. Savaştan önce, bir Rus mühendisi olan Zavallachine tarafından hazırlanan proje Arpaçay ve Aras Nehirlerinin birleştiği açıldaki -tahminen 35 bin desyatın- arazinin sulanması üzerinedir. Şuanda Ermeni hükümeti bu planı yürütme noktasında çok endişeli görünmektedir. Bir sulama mühendisi zemin şartları nedeniyle alüvyon ovaların sulamaya alıŐtırılmasını ilk bakışta umut vermeyen bir durum olarak nitelendirmiŐtir. Ancak Erivan'ın arazisindeki toprağın karakteriyle benzer nitelikteki bir alanda bulunan bitki zenginliği bu izlenimin deđiŐtirilebileceđini göstermektedir. Ben suyun bölgeye sokulmasına toprağın cömertçe yanıt vereceğini düşünüyorum. Bu ova çok düşük yükseklikte ve hafif bir eğime sahip olduğundan kolayca kanal yapılabilir. Planda Aras ve Arpaçay'ın birleştiği yaklaşık 30 kilometrelik alanda bir kanal vasıtasıyla sulama yapılması üzerinde durulmaktadır.

Ermeni hükümetinin üzerinde düşünödüğü ikinci plan; Erivan'ı çevreleyen bozkırın büyük bölümünün sulanmasına yöneliktir. Plan Doğu ve Batı Kirr Projesi olarak bilinir ama sık sık Zanga Sulama Planı olarak anılır. Zanga 80 kilometrelik hatırı sayılır bir uzunluğa sahiptir. Kasabanın aŐađısındaki bozkırın 5000 bin desyatınlık kısmının sulanması için saniyede 5 m³ su geçiyor. Kasabanın yukarısındaki 800 desyatınlık küçük alan ve yakındaki 3000 desyatına yakın sulama geliştirilen alan ve kasabanın etrafı için Zanga'dan sulama yapılmamaktadır. Sulanacak alan Sardarabad'a çok benzer niteliktedir. Volkanik kökenli düzensiz bir ova olan Erivan'ın zengin üzüm bağları ve meyve bahçelerine ani bir geçiş açıkça görölmektedir. Bu üretkenliği yakalamak için sadece su gerekmektedir.

Şüphesiz esas olarak pamuk, buğday, yonca, mısır gibi başlıca bitkiler yetiştirilmesinin yanı sıra kayalık yamaçlarda üzüm bağları ve meyve bahçeleri kurulacaktır.

Ermeni hükümetinin üzerinde düşündüğü üçüncü büyük plan; Kara Su ve Zangabassar toprakları olarak bilinen Aras Nehri vadisinin yaklaşık 20 bin desyatınlık kısmının sulanma ve drenajına yöneliktir. Ne yazık ki planda ayrıntılara girilmemekte ve tartışmalar sürmektedir. Ancak genel koşulları oldukça net, basit ve anlaşılır olan plan ülkenin ekili alanlarını genişletme anlamında en ümit verici imkânı sunacak gibi görünüyor. Alan olarak 20 bin desyatın olarak ifade edilse de sınırlar çok belirsizdir. Çok geniş bir alanı kapsayan plan sistematik sulama ve drenaj ile geliştirilmesi halinde çok büyük bir nüfusu taşıyabilecek niteliktedir.

Sonuç olarak bütün planlar içerisinde bence Kara Su ve Zangabassar arazisini içeren üçüncü plandan en fazla fayda sağlanacağı görünüyor.

C E. Dupuis

Nansen Komisyonu Üyesi, Haziran 1925

Signor Pio Lo Savio'nun Raporu (Ek 4)

15.000 Ermeni Mültecinin Geri Dönüşü Amacıyla Ermenistan Cumhuriyeti Toprakları Üzerinde Yapılması Düşünülen Sulama ve İyileştirme İşleri

Genel Hususlar

Transkafkasya Federasyonu'nun (Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan) bir parçasını oluşturan Ermenistan Cumhuriyeti neredeyse Belçika ile eşit bir alana sahiptir. Türkiye'ye doğru yönelen yeni sınırı Aras Nehri'nin sol kolu ve üst kolu ile Arpaçay Nehri'nin orta ve alt kolu şekillendirmektedir. Ermeni Platosu yaklaşık 1000 m. yüksekliktedir. Aras'ın sağ kıyısında, şimdiki Türk toprakları, büyük ve küçük Ağrı Dağı (raporda Ararat) yükselmektedir. Arpaçay tarafından batıda kesilen ve tüm ovaya hakim olan Elegez Dağı Erivan'ın kuzeybatısındaki platonun merkezindedir. Aras Nehri, Erivan'ın güneyine doğru güney yönünde sağa doğru döner. Kamarlu ve Davalu isimleriyle uzanan iki platodan Davalu Özerk Nahçıvan Cumhuriyeti sınırına bitişik uzanır. Halihazırdaki Ermeni topraklarının kuzeybatısındaki Sevan Gölü (yada Gökçe/Goktcha) deniz seviyesinden yaklaşık 2000 m. yüksekliktedir. Yüksek dağlarla çevrili alan geniş olmadığı gibi drenaj içinde elverişli değildir. Sardarabad Ovası'nı çevreleyen Aras ve

Arpaçay Nehirleri Elegez Dağı yamaçlarında yavaş yavaş birleşmektedirler. Bu ova çoğunlukla düz bir bozkırdır. Bununla birlikte kuzey ve güney kısımlarda belirgin farklar bulunmaktadır. Kuzey tarafı daha dik ve büyük bazalt kayaların arasına bir tutam ot serpiştirilmiş gibiyken, güney tarafında toprak daha az kurak ve burada ekili alanlar bulunmaktadır. Ovanın orta kısmı esas olarak volkanik tüftür. Arpaçay Nehri'nin derin bir yatak ile kestiği batı yönüne doğru bazalt andezit ve volkanik kayalar bulunmaktadır. Diğer taraftan Aras'ın vadisi alüvyon oluşumludur.

Leninakan'dan Sevan Gölü'ne yol, etekler ve yamaçlar arasında kesişerek ilerlemektedir. Yol zaman zaman dar bir vadinin dibinde zaman zaman da bir sonraki vadinin yüksekliğinde devam etmektedir. Manzara her zaman çok güzeldir. Bereketli ve yoğun yeşil sahneleriyle neredeyse vahşi karakterde ve çıplak bitki örtüsü arasında değişken bir manzara. Böylesi ani değişiklikler hiç şüphesiz hakim rüzgarlar ile ilgilidir. Karacis'ten itibaren Tiflis'e doğru kuzeye kıvrılan demiryolu virajı güçlü bir şekilde İsviçre'yi anımsatmaktadır ve bitki örtüsü bakımından oldukça zengindir. Buradan bakınca Sardarabad gibi kurak bir ovanın birkaç saat uzaklıkta olduğuna inanmak güçtür.

Ermenistan'da fizyografik koşullar çok çeşitlidir. İklim büyük ölçüde yükseklik ve bitki örtüsüne bağlıdır. Sıcak bir yaz ve hatırı sayılır bir kar yağışı olan soğuk bir kış mevsimi vardır. Toprak çoğunlukla verimli olmakla beraber su temini en büyük zorluktur. Jeolojik oluşum baştanbaşa çoğunlukla alüvyonludur. Orta ve güney kısımlar kuru karasal iklime sahiptir. Esas olarak yetiştirilen ürünler çeşitli meyveler, buğday ve mısır olmasına karşın bunlardan hiçbiri yaygın olarak yetiştirilmemektedir. Endüstri bitkileri ve pamuk ekimi sadece iyi sulanan yerlerde gelişmiştir. Tarım oldukça ilkel şartlarda yapılırsa bile çiftçilik ülkenin başlıca mesleklerinden biridir. Üzüm ve pamuk üretimi oldukça önemli ölçekte, ama kalite düşüktür. Bununla birlikte geliştirilebilir.

Ermeni Platosu'nun güney ya da merkez kısımlarındaki bitki örtüsü az ya da hiç yağış düşmemesi sonucu oluşmuştur. İklim üzerine kesin bilgiler ve özellikle de yağış konusunda başka bir bilgi elde edilememiştir. Yıllık yağmur miktarı 50-150 mm. arasında bir yerdedir. Çok daha fazla yağış alan yerler daha önce tarif edildiği gibi kuzey bölgeleridir.

Hidrografik ve hidrometrik veriler mevcut değildir. Aşağıdaki veriler yaklaşık değerler olduğundan kabaca doğru kabul edilebilir.

Nehirlere İlişkin Notlar

Ülkenin sistematik sulama ile ilgili nehirleri şunlardır:

1- Aras Nehri: Ne yazık ki bu nehir Türkiye ile sınır oluşturmaktadır. Ermenistan'ın bu suyu kullanma hakkı en azından komşu Türkiye'nin kendi topraklarına yarar sağladıktan sonra izin vermesiyle olacaktır. Her durumda bu nehirlere sahip ülkelerin diğer tüm ülkelerde olduğu gibi normal kullanıma izin veren mevzuatlar hazırlanması gerekecektir.

Aras Nehri Erzurum'a yakın Türk Ermenistanı'ndan doğar,⁵² ilk olarak doğuya ve ardından 39. paralel boyunca güneydoğuya akar ve sonra 40. paralel boyunca yayılıp Kura ile birleşerek Hazar Denizi'ne dökülür. Nehrin birçok kol ile beslenen gür bir akışı vardır. Kısa bir süre sonra Arpaçay ile birleştikten sonra her saniye 800 m³ hacme sahip olan nehir en düşük 30 m³, ortalama 60 m³ bir akışa sahiptir.

2- Arpaçay Nehri: Aras ile birleşen nehir Leninakan'ın kuzeyi uzanır. Büyük bir kısmı bazalt kayalıklar ile örtülüdür. Rus mühendis Zavallachine araştırmasında nehrin hacmi ve akışı hakkında bilgi vermektedir. 1914 yılı düşük hacimli bir yıl olarak görünüyor. Bu yıl içerisinde her saniye minimum 5.67 m³, maksimum 35 m³ olmak üzere toplam akıntı 658 milyon m³ seviyesindeydi. 1915 yılı en fazla hacmin olduğu dönem olup her saniye en az 7.30 m³ en fazla 159 m³ olmak üzere toplam akıntı 993 milyon m³ olarak hesaplanmıştı.

3- Kara Su (Abaran Su) Aras'ın sol koludur. Elegez Dağı'nın eteklerinden doğmaktadır. Kuzey ve doğu yamaçların tamamını sulamaktadır. Bu nehrin orta ve alt yatakları dolambaçlı ve kıvrımlıdır. Nehir çok az ivme ile aşağı doğru iner ve bir çok küçük kanal ile Aras'a karışır.

4- Zanga: Sevan Gölü'nden süzülür ve yine Aras'ın sol koluna dahildir. Bu nehrin büyük bir kısmı bazalt kayalıklarla kaplıdır. Ancak nehrin yatağı sık sık genişlemekte ve gür bir bitki örtüsü görülmektedir. Geniş alanlar sık görülen ilkel sulama kanalları vasıtasıyla ekilmektedir.

5- Son olarak Garnadri isimli önemsiz bir dere vardır. Bu dere Erivan yakınındaki birkaç ekili alanı sulamak için kullanılmaktadır.

⁵² Aras Nehri'nin doğduğu nokta göz önüne alındığında Türk Ermenistanı tabiri ile 1915 öncesinde Ermenilerin yaşadığı ve hiç zaman nüfus olarak çoğunlukta bulunmadıkları Erzurum-Bingöl bölgesinin ifade edilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Mevcut Sulama Düzenleri

Ülkede mevcut olan sulama düzenlerinin terk edilmesi çok istenmektedir. Acil ihtiyaçları karşılayacak kanallar bulunmakla beraber herhangi bir büyük sulama projesi için mevcut kanallar hiç uygun değildir. Su genellikle hiç kullanılmadan arazide kaybolmaktadır. Yol boyunca yapılan çalışmalar yetersiz ve akış da oldukça düzensizdir. Kanalların eğimi düzenli değildir. Yağmurdan sonra yüzey suyunu kapalı alana taşımak için hiçbir kanal ya da sistem bulunmamaktadır. Ayrıca suların kullanımı düzenleyen herhangi bir mevzuat da bulunmamaktadır. Kötü yürütülen sulama teşebbüsleri kısmen bataklık bölgelere yol açmıştır.

Geçtiğimiz günlerde yeni bir sulama kanalı 15 bin desyatinlik bir alanı sulamak için Leninakan'a yakın Shivasky ovasında inşa edilmiştir. Tahıllar bu topraklarda yetiştirilmekte ve yaklaşık desyatin başı 30 pud yani hektar başı 480 kg ürün alınmaktadır. Bu miktarın sulamayla birlikte iki katına çıkacağı ümit edilmektedir. Ben açılış vesilesiyle çalışmalarını ziyaret ettim ve inşa çalışmalarını yeterli buldum. Arpaçay sularının kullanılacağı kanal vasıtasıyla yılın sadece üç ayında sulama yapılacaktır. Kapasite her saniye için 9.7 m³'tür. İkinci kanalın 48 kilometrelik bir alanda inşası edilmesi gerekecektir. Şimdiye kadar Ermeni hükümeti 1.5 milyon ruble harcamıştır.

Önerilen Planlar

Genel olarak Erivan'daki teknik danışmanlar tarafından önerilen planlar ve maliyetleri şöyledir:

Küçük Sardarabad Planı: 8000 desyatin. Desyatin başına 187.5 ruble harcanması ile toplam maliyet: 1.5 milyon ruble.

Kara Su ya da Abaran Su Planı: 10.000 de desyatin. Desyatin başına 150 ruble harcanması ise toplam maliyet: 1.5 milyon ruble.

Zangabassar Planı: 4000 desyatin. Desyatin başına 150 ruble harcanması ile toplam maliyet: 600 bin ruble.

Kirr Planı: 19.000 desyatin. Desyatin başına 200 ruble harcanması ile 4 milyon ruble.

Diğerleri: 41.000 desyatin. Maliyet toplamı 7.6 milyon ruble.

Ortalama rakamlarla ifade etmek gerekirse; 40.000 desyatinlik bir arazinin sulanması için 8 milyon ruble ya da desyatin başına 200 rublelik bir maliyet tablosu ortaya çıkmaktadır.

Sonuç Tespitleri

Ne yazık ki, önerilen planlar hakkında teknik bir görüş bulunmamakta sadece ana hatları ya da tam olarak planlaması yapılanlara yer verilmektedir. Açıkçası genel planların dışında hiçbir şey yoktur. Sulama işlerine ait önerilen planlar hızlı ve birbirinden bağlantısız şekilde toplanmıştır. Bir tercüman aracılığıyla gösterilen planlar sık sık çelişkili Rusça ya da Ermenice çizimlerden ibarettir.

Sorun gerçekten belirli bir sayıdaki mültecinin ülkesine iade edilmesi amacıyla yapılan planların uygulanıp uygulanamayacağıdır. Burada hazırlanan planların fiyatından ziyade en yüksek teknik standartlara uygun olabilecek şekilde hayata geçirilmesi önemlidir. Bize gösterilen düzenlere göre daha fazla çalışma yapılması gerektiği görülmektedir. Alternatif planlar ve ikincil kanallar henüz tartışılmış değildir.

Serdarabad projesi uygulanması düşünülen ilk plandır. Bazı kişilerin Ermeni hükümetinden alacağı bir takım imtiyazlar karşılığında bu projeyi hayata geçirmek istediği anlaşılıyor. Projeye sadece sulama açısından bakacak olursak bu proje reddedilmelidir. Ret gerekçeleri; ilk olarak bölgede ulaşım yetersiz ve zor şartlar altında yürütülecek tarım faaliyetleri için toprak bazalt ve tüf olduğu için elverişli değildir. İkinci olarak planın hayata geçirilmesi çok uzun süre alır. Bölgede baraj, rezervuar, kanal ve sonraki işlemlerin hayata geçirilmesi için 6-7 yıl gibi bir süre gerekli olduğu görülmektedir. Üçüncü olarak, maliyet çok fazladır. Ermenistan hükümeti danışmalarına göre desyatın başına 280 ruble yani acil olarak yaklaşık 12 milyon rubleye ihtiyaç duyulmaktadır. Diğer projelerde toplam 40 bin desyatınlık bir alanın sulanması işlemi için maliyet desyatın başına 150-200 ruble ve toplam maliyet 120 milyon frank tutarına denk gelmektedir. Bu projede ise hemen hemen yarı miktardaki toprağın sulaması için maliyet iki katına çıkmaktadır. Geriye kalan projeler ayrı ayrı ya da birlikte ele alındığında inşaa süresi ve bölge bakımından çok daha ekonomik şartlara sahiptirler. Diğer bölgeler nispeten Erivan'a mesafe olarak yakın ve dahası ulaşım açısından Erivan-Leninakan ve Erivan-Tebriz demiryolları tarafından çapraz bir şekilde kuşatıldıkları için avantajlı bir konumdadırlar.

Eçmiadzin doğusunda yapılması düşünülen ova ıslahı da düzgün bir şekilde incelenmiş değildir. Bu iyileştirme projesinin sürekli ve kapsamlı olabilmesi için şu noktalara dikkat edilmelidir: 1- arazinin yapısı, 2- hidrografik havzadaki

yağış miktarı, 3- yüz ölçümü ve jeoloji, 4- yoğunluk ve üretim tipleri, 5- toplam yağış miktarının yoğunluğu ve mevsimsel özellikleri, 6- yerel iklim koşulları.

Şimdiye kadar bu proje ile bağlantılı olarak sunulmuş sağlam bir fikir Aras Nehri'nin akış olarak en düşük debisinde bir su toplama kanalı ve Kara Su içerisinde su drenajı yapmak yönündedir.

Kirr Projesi ile ilgili olarak, Zanga'nın sol tarafındaki ana besleme kanalını kesmek daha iyi bir sonuç verecek gibi görünüyor. Bir viyadük veya tercihen büyük bir sifon mekanizmasıyla su karşı tarafa taşınabilir. Asıl kanalda suyun en yüksek akış miktarı saniyede 16 m³ olup, saniyede 9 m³ su daha uygun ve ucuz bir şekilde viyadük aracılığıyla kolaylıkla taşınabilir.

İtalya'daki sulama maliyetleri ile burayı karşılaştırmak mümkün değildir. Burada desyatın başına 200 ruble makul görünüyor. Bu rakam İtalya'da hektar başına 6000 lireye (İtalyan para birimi) eş değerdir.

Önerilen sulama işlerinin yürütülmesi mümkün olursa Yunanistan ve İstanbul'daki yaklaşık 15 bin mültecinin Ermenistan'a yerleşmesi mümkündür. Bu mültecilerin ilk etapta gerekli işler için istihdam edileceği, Ermeni hükümeti tarafından Sovyet düzenlemelerinde belirlenen oranda – kişi başına ½ desyatın – arazi verilerek, kendi hayatlarını kazanmaları mümkün görünüyor. Zaten ekili alanlardaki köylüler yeni yerleşimcilere yardım edebilirler. Köylüler bir müddet mültecileri evlerinde misafir etmeye alışkındırlar. Bu durum yeni gelenlere umut veriyor. Böylelikle yakın zamanda mülteciler kendi evlerine çıkabilecek duruma geleceklerdir.

Pio Lo Savio

Ermenistan'daki Nansen Komisyonu Üyesi, Temmuz 1925

SONUÇ

Milletler Cemiyeti'nin 1920'li yıllarda mülteci hukukunun gelişmesi için bir takım çalışmalar yürüttüğü bilinmektedir. Bununla birlikte bu çalışmalar iki ya da daha fazla devletin taraf olduğu, mültecilerin hukukî statüsünü tanımlamak amacıyla yapılan sözleşmelerden ibaretti. Sözleşmelere az sayıda devletin bir takım çekincelerle taraf olması, ilgili sözleşmelerin uygulama alanları⁵³ ile siyasi, sosyal ve ekonomik gerekçeler mülteci hukuku sınırlarının tam anlamıyla çizilememesine yol açıyordu.

1920'li yıllardan itibaren mültecilik açısından Milletler Cemiyeti'nin gündeminde olan en önemli iki grup Beyaz Ruslar⁵⁴ ve Ermenilerdi. Milletler Cemiyeti Ermenilerin Transkafkasya'daki topraklarına gidebilmeleri için ciddi bir çalışma içerisine girmişti. Bu çalışmalardan biri de Nansen başkanlığında oluşturulan komisyonun sunmuş olduğu yukarıdaki rapordur.

Milletler Cemiyeti Ermenistan Komisyonu'nun yukarıdaki raporu değerlendirirken iki sorunun cevaplandırılması gerekiyor. Bu sorulardan birincisi, Ermenilerin istemiş olduğu kredi Milletler Cemiyeti tarafından ödenmiş midir? İkincisi, hazırlanan planın Ermenistan coğrafyasındaki tarıma herhangi bir katkısı ya da etkisi olmuş mudur? İlk sorunun cevabı; “hayır” dır. Millet Cemiyeti üyeleri Ermenilerin yerleştirilmesi için hazırlanan raporda gerekli olan 9 milyon rublelik⁵⁵ kredi verilmesi teklifini reddetmişlerdir. 1926 yılında güçlü bir depresyonun yakını vurunca, Nansen proje için finansman elde etmek amacıyla daha kararlı girişimlerde bulunmuş, ancak her taraftan yüksek sesli “hayır” cevabı almıştır.⁵⁶ İkinci soruya cevap verilmesi bazı güçlükler içermektedir. Her ne kadar Nansen ve ekibi tarafından hazırlanan plan hayata geçirilemesede bugünkü

⁵³ Nasıh Sarp Ergüven-Beyza Özturanlı, “Uluslararası Mülteci Hukuku ve Türkiye”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C 62, S 4, Ankara 2013, S 1015.

⁵⁴ Beyaz Ruslar: 1917 Ekim Devrimi ile Rusya'da Bolşevikler iktidarı ele geçirmiştir. Ancak Bolşevik karşıtları örgütlenerek Beyaz Ordu'yu kurmuş ve Bolşevik iktidarın temsileci Kızıl Ordu'ya karşı bir savaş başlatmıştır. Bu mücadele sırasında İngiltere ve Fransa gibi devletler beyaz ordu tarafını desteklemiştir. Beyaz Ordu'nun Kızıl Ordu ile girdiği mücadeleyi kaybetmesinin ardından Beyaz Orduyu destekleyenler dünyanın dört bir tarafına göç etmek zorunda kalmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bk. Bülent Bakar, **Esir Şehrin Misafirleri Beyaz Ruslar**, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2012.

⁵⁵ Milletler Cemiyeti kayıtlarına göre 9 milyon ruble 900 bin sterline denk gelmektedir. **TNA**, FO, 371/10865, Armenian Loan, Cenevre 25 Eylül 1925.

⁵⁶ http://www.armeniapedia.org/wiki/Fridtjof_Nansen (e.t. 19.06.1015).

Ermenistan'ın tarım faaliyetlerinin yapıldığı yer ve ürün yelpazesi geçmiş dönem hazırlanan bu raporla paralel bir seyir takip etmektedir. Bugün Ermenistan'daki tarım sisteminin bütününe özellikle Sevan-Razdan projesi çerçevesinde faaliyet gösteren hidroelektrik santraller katkı sağlamaktadır. Ermenistan'ın başlıca tarım yöresi, yoğun sulama yoluyla Mısır cinsi yüksek kalite pamuk ekimi yapılabilen Aras Vadisi'dir.⁵⁷ Ancak bununla birlikte Ermenistan'da tarım faaliyetlerinin geliştirilmesinde ve mültecilerin tarım alanlarına yerleştirilmesinde raporun ne kadar katkı sunduğunun tespit edilmesi mümkün olmamıştır.

Milletler Cemiyeti Mülteciler Yüksek Komiseri Dr. Nansen Ermeniler için çok önemli bir isimdir. Milletler Cemiyeti Ermenilerin Ermenistan'a yerleştirilmesine yönelik genel planı hayata geçiremedi de Nansen süreç içerisinde Ermenistan'a 10 bin kişiyi yerleştirmeyi başarmıştır.⁵⁸ Ayrıca Dr. Nansen tarafından icat edilen Nansen Pasaportu⁵⁹ sayesinde 320 bin Ermeni serbest dolaşım hakkı elde etmiştir. Ermeniler tarafından Ermeni milletinin kurtarıcısı olarak anılan Nansen'in bu çalışmaları dolayısıyla Ermeni Soykırım Müzesi ve Enstitüsü, 150.yılı anısı olarak sembolik bir "Fridtjof Nansen 150" isimli madalya dahi çıkartmıştır.⁶⁰

Günümüzde de Ermenistan coğrafyası sürekli nüfus kaybetmektedir. Öyle ki 2005 yılı resmî rakamlarına göre Ermenistan nüfusu 3.2 milyondur. Ancak bu nüfus oranı gerçeği yansıtmadığı, Ermenistan'ın daha çok dış yardım alabilmek için nüfusunu kasıtlı olarak yükselttiği değerlendirilmektedir.⁶¹

⁵⁷ Robin Milner – Gulland ve Nikolay Dejevskiy, **Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi: Rusya ve Sovyetler Birliği Tarihi**, C VIII, Çev. Metin Çulhaoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 1993, S 204.

⁵⁸ <http://armenianhouse.org/nansen/nansen-en.html> (e.t.20.06.2015); Nansen'in Ermenistan'a yerleştirmiş olduğu Ermeni Sı <http://www.genocide-museum.am/eng/11.10.2011.php> uzantılı internet adresinde 7 bin olarak ifade edilmiştir.

⁵⁹ Nansen Pasaportu/Birleşmiş Milletler Pasaportu için 36.dipnota bakınız.

⁶⁰ Madalyanın görseli için bk. <http://www.genocide-museum.am/eng/11.10.2011.php> (e.t.20.06.2015).

⁶¹ Ahmet Sapmaz, a.g.e., s. 59.

Ek 1**Milletler Cemiyeti Ermenistan Komisyonu**

Solda oturan ilk baştaki G. Carle, ortadaki Fridtjof Nansen, sağdaki Dupuis,
Ayakta solda Vidkun Quisling (sekreter), sağda Pio Le Savio.

Nansen Komisyonu Ermenistan Hükümeti Komitesi İle Çalışırken

KAYNAKÇA

A- Arşivler

The National Archives

B- Resmi Yayınlar

Düstur II. Tertip

C- Kitaplar

ALLEN W.E.D. - MURATOFF Paul, **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1996.

Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü, İrevan **Hanlığı**, (yayınevi yok), Bakü 2010.

BAKAR Bülent, **Esir Şehrin Misafirleri Beyaz Ruslar**, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2012.

ELLİS C Howard, **The Origin Structure Working Of The League of Nations**, George Allen & Unwin Ltd., Londra 1928.

GENCER Fatih, **Amerikan Yakın Doğu Yardım Komitesi**, Alternatif Düşünce Yayınevi, İstanbul 2006.

GLİNKA Sergi, **The Description of the Emigration of the Armenians from Azerbijan to Russia**, Lazarewich Instituon, Moskova 1831.

GÜLSOY Ufuk, **1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reâyâ**, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1993.

HALAÇOĞLU Yusuf, **Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)**, TTK, Ankara 2001.

HOSKİNG Geoffrey, **Rusya ve Ruslar**, Çev. Kezban Acar, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

INNES Kathleen Elizabeth Royds, **The Story of Nansen and the League of Nations**, Friends Peace Committee, Londra 1931.

KURAT Akdes Nimet, **Rusya Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010.

LAÇİNER Sedat, **Türk-Ermeni İlişkileri**, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2004.

LOMSADZE Şota, **Samtskhe-Cavakheti**, Akhaltsikhe Üniversitesi Yayınları, Akhaltsikhe 2011.

- MEHDİYEV Gaffar Çakmaklı, **Erivan'ın 24 Nisan 2015 Hazırlıkları ve Eski Oğuz Yurdu Tek Uluslu Ermeni Devletine Nasıl Dönüştürüldü?**, Erciyes Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Kayseri 2015.
- MİLNER Robin – DEJEVSKİY Gulland ve Nikolay, **Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi: Rusya ve Sovyetler Birliği Tarihi**, C VIII, Çev. Metin Çulhaoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.
- NANSEN Fridtjof, **Armenia And The Near East**, Londra 1928.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1878-1895)**, C I, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2008.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1895-1896)**, C II, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2008.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1896-1909)**, C III, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2009.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1909-1916)**, C IV, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2009.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1841-1898) I**, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2006.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1899-1906) II**, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2006.
- SAPMAZ Ahmet, **Rusya'nın Transkafkasya Politikası ve Türkiye'ye Etkileri**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008.
- SENGENBERGER Werner, **Uluslararası Çalışma Örgütü**, Çev. Osman Tezgel, Alman Sendikalar Federasyonu, Berlin, (Basım Tarihi Yok).
- SHAW Stanford J. – SHAW Ezel Kural, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, C 2, e Yayınları, İstanbul 2006.
- The Portfolio: A Collection of State Papers, And Other Documents and Correspondence Historical, Diplomatic, And Commercial**, Vol. IV, Frederic Shoberl, Londra 1836.
- ULU Cafer, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermeniler**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2009.
- VOGT Per, **Fridtjof Nansen: Explorer, Scientist, Humanitarian**, Dreyers Forlag, Oslo 1961.

D- Süreli Yayınlar

The Tablet

İkdam

Aberdeen Journal, Yorkshire Post and Leeds Intelligencer,

Berwickshire News and General Advertiser,

Gloucester Journal

Portsmouth Evening Post

Hull Daily Mail

Western Daily Press

E- Makaleler

ASLAN Yavuz, “Bugünkü Ermenistan Arazisinden Türklerin Çıkarılması Meselesi”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S 1, 1994, S 157-167.

ASLAN Yavuz, “Ermenistan’da Dünkü ve Bugünkü Yer İsimleri”, **Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Dergisi**, C 1, S 6, Erzurum 1993, S 41-51.

ASLAN Yavuz, “Rus İstilasından Sovyet Ermenistan’ına Erivan (Revan) Vilayeti’nin Demografik Yapısı (1822-1922)”, **Yeni Türkiye Dergisi**, S 63, Eylül-Aralık 2014, S 2610-2620.

ATNUR İbrahim Ethem, “Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Yeniden İskânı Meselesi”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, C 4, S 14, 1994, S 121-139.

BEYDİLLİ Kemal, “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler”, **Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi**, C XIII, S 17, 1988, S 365-434.

BEYOĞLU Süleyman, “Ermeni Propagandasının Gölgelediği Gerçek: Tehcir Kanunu ve Birinci Dünya Savaşı’nda Arap Tehciri”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, S11 2004-Güz, S 31-52.

BOZKUŞ Yıldız Deveci, “Ermenistan’ın Demografik Yapısı ve Ermenistan’da Azınlıklar”, **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, S 23-24, Ankara 2007, S 227-246.

CABBARLI Hatem, “Geçmişten Günümüze Ermenistan’da Azerbaycan Türkleri”, **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, S 4, Ankara, Aralık 2001, S 122-146.

- ERGÜVEN Nasıh Sarp - ÖZTURANLI Beyza, “Uluslararası Mülteci Hukuku ve Türkiye”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C 62, S 4, Ankara 2013, S 1007-1061.
- ERİM Nihat, “Milletler Cemiyeti Üzerine Düşünceler”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C 1, S 1, 1943, S 31-46.
- ERTEM Barış, “Türkiye Üzerindeki Sovyet Talepleri ve Türk-Sovyet İlişkileri (1939-1947)”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C 3/11, Bahar 2010, S 252-273.
- GÖZELOVA Nigar, “Rusya İmparatorluğunun Dış Politikası ve XIX. Yüzyılın Başlarında İrevan Hanlığı’nda Etnodemografik Durumun Değişmesi”, **Yeni Türkiye Dergisi**, S 63, Eylül-Aralık 2014, S2621-2626.
- GÜRBÜZ Vedat, “Bir İdeal, Bir Amerikan Başkanı ve Onun Başarısızlığı: Başkan Wilson ve Milletler Cemiyeti”, **AÜTİTE Atatürk Yolu Dergisi**, S 29-30, Mayıs-Kasım 2002, S 87-99.
- HACIYEV Sani Tofigoğlu, “Ermenilerin Azerî Türklerine Karşı Terör ve Katliamları (XX. Yüzyıl Başları)”, Çev. Elnur Ağaoğlu, **Türkler Ansiklopedisi**, C 19, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, S 181-191.
- İRRADE Memmedova, “İrevan Bir Türk Hanlığıdır (Demografik Araştırma)”, **II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu**, Editör: Cem Tüysüz, Kars 2009, S 227-231.
- KIRAN Abdullah, “Milletler Cemiyeti ve Önlenemeyen Savaş”, **Girne American University Journal**, Yıl: 3, S 6, 2008, S 19-36.
- MEHDİYEV Gaffar Çakmaklı, “ ‘Türksüz Ermenistan’ İdeolojisinin Sonuçları: Ermenistan’ın Tek Uluslu ve Monoetnik Devlete Dönüştürülme Süreçleri”, **Tesam Akademi Dergisi**, C 2, S1, Ocak 2015, S 7-28.
- NİFTELİYEV İlgar Vahitoğlu, “1918-1920 Yıllarında Ermenilerin Erivan Bölgesinde Azerbaycan Türklerine Karşı Yaptıkları Soykırım ve Azerbaycan’la İlgili İddiaları”, **Yeni Türkiye Dergisi**, S 63, Eylül-Aralık 2014, S 2627-2639.
- SARINAY Yusuf, “Rusya’nın Ermeni Sorununun Ortaya Çıkmasındaki Rolü”, **Hoş Görüden Yol Ayrımına Ermeniler**, C 4, Yayına Hazırlayanlar: Metin Hülalü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2009, S 376-415.

- SEYDİ Süleyman, “Sovyetler Birliği’nin Ermeniler İçin Başlattıkları ‘Anavatana Dönüş Projesi’ ”, **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, S 8, Ankara 2003, S 96-113.
- TANRIVERDİ Mustafa, “Rusya İmparatorluğu’nun Kafkasya’da Ermenileri İskân Politikası ve Türklerin Göçü”, **Yeni Türkiye Dergisi**, S 61, Eylül-Aralık 2014, S 939-945.
- The Norwegian Nobel Institute Series, **The Nobel Peace Prize: Some Aspect of the Decision-making Process 1919-1931**, Vol.1 No.3, Oslo 2000, S 13-16.
- TURAN Şerafettin, “1829 Edirne Antlaşması”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C 9, S 1-2, Ankara 1951, S 111-151.
- UMAR Ömer Osman, “Suriye’de Fransız Emperyalizmi”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C 12, S 1, Elazığ 2002, S 297-310.
- VERDİYEVA Hacı Y., “İrevan (Revan) Vilayetindeki Demografik Değişiklikler Üzerine”, Çev. Bilgehan Atsız Gökdağ, **Türkler Ansiklopedisi**, C 19, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, S 175-179.
- YEŞİLOT Okan, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S 36, Erzurum 2008, S 187-189.

F- İnternet Adresleri

http://garabagh.net/content_57_tr.html

<http://www.ilo.org/public/turkish/region/eurpro/ankara/>.

http://www.armeniapedia.org/wiki/Fridtjof_Nansen

<http://armenianhouse.org/nansen/nansen-en.html>

http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/peace/laureates/1922/

<http://www.badassoftheweek.com/nansen.html>

TURCO-SOVIET RELATIONS ACCORDING TO BRITISH DOCUMENTS (1960-1980)

BEHÇET KEMAL YEŞİLBURSA*

Abstract

After Stalin's death, the Russians attempted to restore their relations with Turkey to their relatively relaxed pre-war level. The Turks, however, were cautious in their response. Developments in Soviet-American relations in the early 1960s led the Turks to reconsider their dependent relationship with the United States and to take on a less uncompromising approach towards the Soviet Union. As a result, a Turkish Parliamentary delegation finally visited Russia in May 1963.

Western moves to prevent the Turks from intervening in Cyprus in 1964 pressed them to seek Soviet support for their Cyprus policy. When the Turkish Foreign Minister visited Moscow in November 1964 the Russians accepted the "two communities" formula. High-level exchanges continued with the visit to Turkey, in January 1965, of a delegation from the Supreme Soviet led by Nikolai Podgorny. In May 1965 the Soviet Foreign Minister visited Turkey and the Turkish Prime Minister visited the Soviet Union in August 1965, when the two countries agreed in principle on the provision of Soviet aid to Turkey.

The conservative Justice Party came to power in Turkey in October 1965. A Turkish Parliamentary delegation visited the Soviet Union in August 1966 but the first high-level contact between the USSR and the Justice Party Government did not take place until Prime Minister Kosygin's visit to Turkey in December 1966. In February 1967, the two sides signed a border protocol redefining their common frontier. In March 1967 an agreement was signed in Moscow providing for a Soviet loan of \$200 million towards the construction of seven industrial installations.

* Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi, Bursa, bkyesilbursa@uludag.edu.tr

The build-up of the Soviet fleet in the Mediterranean after the war in June 1967 increased the strategic importance of the Black Sea Straits and changed the power balance in the Eastern Mediterranean area. When the Turkish Prime Minister visited Russia in September 1967, he joined the Russians call for the immediate withdrawal of Israeli troops from the occupied territories.

1967 was also a year of tension in Cyprus. In November the Turks interpreted a Soviet statement on the situation as an implied criticism of the Greek-Cypriots. In May 1968 Turkey and Russia signed a Civil Aviation Agreement and a Railway Agreement in Ankara. In July 1968 the Turkish foreign Minister visited the Soviet Union for what seems to have been mainly economic discussions (two of the Soviet-financed projects had been shelved for insufficient funds).

Turkey viewed the Soviet invasion of Czechoslovakia in August 1968 as a confirmation of its continuing need for NATO, but the official reaction was restrained. On 3 July 1969 Turkey signed the “Co-operation Agreement Concerning Joint Defence” with the United States, one effect of which was to reduce the American presence in Turkey. Meanwhile, Turkey remained a member of CENTO. In July 1964 Turkey joined the other two regional members, Iran and Pakistan, in forming the Regional Co-operation for Development (RCD), which was often emphasised at CENTO’s expense.

In November 1969 President Cevdet Sunay paid a State visit to the Soviet Union. In May 1970 the Soviet Deputy Foreign Minister visited Turkey and in October 1970 the two countries signed a “Road Transport Agreement”. Friendly relation suffered a setback in October 1970 due to the hijacking of two Soviet aircraft to Turkey and a border violation by an American aircraft which was held temporarily by the Russians.

The “coup by memorandum” of 12 March 1971, when the threat of intervention by the Armed Forces caused the Justice Party Government to resign and an “above-party” Government to be formed, did not disrupt Turco-Soviet relations. However, the Russians upset the Turks during Archbishop Makarios’ visit to Moscow in June 1971 by omitting the customary reference to the two national communities in Cyprus. President Podgorny reassured the Turks, when he visited Turkey in April 1972, which Soviet policy towards Cyprus had not changed. The Turks declined to revive the “1925 Treaty of Friendship and Neutrality” but signed a “Declaration of Principles on Turkish-Soviet Good neighbourly Relations”.

Key Words: Turkey, Russia, Soviet Union, Turco-Soviet Relations, Turkish Foreign Policy

İNGİLİZ BELGELERİNE GÖRE TÜRK-SOYET İLİŞKİLERİ (1960-1980)

Özet

Stalin'in ölümünden sonra Ruslar Türkiye ile olan ilişkilerini savaş öncesindeki göreceli rahat düzeye kıyasla yeniden inşa etmeye çalıştılar. Fakat Türkler buna karşılık vermede tedbirli davrandılar. 1960 başlarında Sovyet-Amerikan ilişkilerinde gözlenen gelişmeler Türkleri Amerika Birleşik Devletleri ile olan bağımlı ilişkilerini yeniden düşünmeye sevk etti ve Sovyetler Birliğine karşı daha uzlaşmacı bir yaklaşım benimsemelerine yol açtı. Sonuçta, bir Türk Parlamenter delegasyonu Mayıs 1963'te Rusya'yı ziyaret etti.

Batı 1964'te Türklerin Kıbrıs'a müdahalesini engellemek için harekete geçer ve bu da onlara Kıbrıs politikaları için Sovyet desteği aramaları için baskı oluşturur. Türk Dışişleri Bakanı Kasım 1964'te Moskova'yı ziyaret ettiğinde, Ruslar "iki toplumlu" formülü kabul ettiler. Üst düzey karşılıklı ziyaretler Ocak 1965'te Nikolai Podgorny liderliğindeki bir Yüksek Sovyet delegasyonunun Türkiye'yi ziyareti ile devam etti. Mayıs 1965'te Sovyet Dışişleri Bakanı Türkiye'yi ziyaret etti ve Türkiye Başbakanı Ağustos 1965'te Sovyetler Birliği'ni ziyaret ettiğinde iki ülke Türkiye'ye yapılacak Sovyet yardımının tedariki konusunda prensipte anlaştı.

Ekim 1965'te muhafazakâr Adalet Partisi Türkiye'de iktidara geldi. Bir Türk Parlamenter delegasyonu Ağustos 1966'ta Sovyetler Birliğini ziyaret etti fakat Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) ile Adalet Parti Hükümeti arasındaki ilk üst düzey temas Başbakan Kosygin'in Aralık 1966'ta Türkiye'yi ziyaret etmesine kadar gerçekleşmedi. Şubat 1967'de iki taraf ortak hududunu yeniden tanımlayan bir sınır protokolü imzaladılar. Mart 1967'te yedi sanayi tesisinin inşasında kullanılmak üzere 200 milyon dolarlık bir Sovyet kredisi sağlamak amacıyla Moskova'da bir anlaşma imzalandı.

Haziran 1967'deki savaştan sonra Akdeniz'de Sovyet filosunun oluşturulması Karadeniz Boğazlarının stratejik önemini artırdı ve Doğu Akdeniz'deki güç dengesini değiştirdi. Türk Başbakanı Eylül 1967'de Rusya'yı ziyaret ettiğinde Rusların İsrail birliklerinin işgal ettikleri bölgelerden derhal çekilmeleri yolunda yaptıkları çağrıya katıldı.

Ayrıca 1967 Kıbrıs'ta bir gerginlik yılıydı. Kasım ayında Türkler durumla ilgili bir Sovyet beyanını Kıbrıslı Rumların imalı bir eleştirisi olarak yorumladılar.

Mayıs 1968’te Türkiye ve Rusya Ankara’da bir Sivil Havacılık Anlaşması ve bir Demiryolu Anlaşması imzaladı. Temmuz 1968’de Türk Dışişleri Bakanı temelde ekonomik gibi görünen görüşmeler için Sovyetler Birliğini ziyaret etti (Sovyet finansmanlı iki proje yetersiz kaynak dolayısıyla rafa kaldırılmıştı).

Türkiye Sovyetlerin Ağustos 1968’te Çekoslovakya’yı işgalini NATO’ya olan ihtiyacının bir onayı olarak gördü fakat resmi tepki dizginlendi. 3 Temmuz 1969’da Türkiye Amerika Birleşik Devletleri ile “Ortak Savunma İşbirliği Anlaşması”nı imzaladı, bunun etkilerinden biri Türkiye’deki Amerikan varlığını azaltmaktı. Bu arada Türkiye CENTO’nun bir üyesi olarak kaldı. Temmuz 1964’te Türkiye Kalkınma için Bölgesel İşbirliği (KBİ) oluşturmak için diğer iki bölgesel üyeye, İran’a ve Pakistan’a, katıldı ve masraflarının sıklıkla CENTO tarafından karşılandığı vurgulandı.

Kasım 1969’da Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay Sovyetler Birliğine resmi bir ziyarette bulundu. Mayıs 1970’de Sovyet Dışişleri Bakan Yardımcısı Türkiye’yi ziyaret etti ve Ekim 1970’te iki ülke bir Kara Taşımacılığı Anlaşması imzaladı. Dostane ilişki Ekim 1970’de Türkiye’ye giden iki Sovyet uçağının kaçırılması ve Ruslar tarafından geçici olarak alıkonulan bir Amerikan uçağının sınır ihlali yapması dolayısı ile sekteye uğradı.

12 Mart 1971 “hükümet darbesi”, Silahlı Kuvvetlerin müdahale tehdidi Adalet Parti Hükümetinin istifasına ve bir “partiler-üstü” Hükümetinin kurulmasına neden olduğunda, Türk-Sovyet ilişkilerini aksatmadı. Bununla birlikte, Ruslar Türkleri 1971’de Başpiskopos Makaryos’un Moskova’yı ziyareti sırasında Kıbrıs’ta iki ulus toplumunun varlığından mutut olarak söz etmeyi ihmal ederek üzdüler. Cumhurbaşkanı Podgorny Nisan 1972’de Türkiye’yi ziyaret ettiğinde Kıbrıs ile ilgili Sovyet politikasının değişmediği konusunda Türkleri yeniden temin etti. Türkler “1925 Dostluk ve Tarafsızlık Anlaşmasını” yeniden canlandırmayı reddetti fakat bir “Türk-Sovyet İyi Komşuluk İlişkileri üzerine Prensip Deklarasyonu” imzaladılar.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Rusya, Sovyetler Birliği, Türk-Sovyet İlişkileri, Türk Dış Politikası

1. Introduction

Traditionally, Soviet attitude to Turkey was governed by strategic concepts as a result of the latter's possession of the Black Sea Straits, and from its proximity to vital targets in Ukraine and Transcaucasia. Even during the period of friendship between Russia and the North Atlantic Treaty Organisation (NATO) and the Central Treaty Organisation (CENTO), Moscow was forced to adopt less ambitious aims and to attempt to bring Turkey back to a more neutral political position, by force or otherwise, and to secure the withdrawal of United States bases from Turkish territory. The Soviet Union was also concerned about Turkey's economic links with Europe as a member of the Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD). After the death of Stalin, the Russians realised that they had to wait. However, during the early 1960s, Turkey continued to respond to Soviet advances with extreme caution, and the Soviet Union was unwilling to resort to extremes of pressure.¹

In 1950s was a most unsuccessful period in Soviet-Turkish relations. The opportunity appears to have come with a change in Turkish policy in the 1960s. While the Soviets had been willing and actively seeking improved relations, their interest was presumably sharpened by the changes in Soviet military doctrine in the early 1960s, and as a result, the opening of their Mediterranean naval squadron in 1964, which brought a heightened involvement in the Middle East altogether.²

The year of 1960 began with a high state of tension between the parties and with an election expected either at some time in 1960 or early in 1961. Many outside observers thought that an election was likely to result in a further Democrat victory. But the government seemed to have come to the conclusion some time early in the year that they could not take the risk of going to the country, either because they might lose or because an election would give rise to disorders which the army would be unwilling to suppress for the benefit of the Democrat Party. They were determined not to take the risk of losing because of Menderes' almost evangelical belief that he was destined to rebuild Turkey and because latterly he and other leaders of the party came to feel that some of their activities would

¹ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. FO371/160212/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1960.

² Galia Golan, *Soviet Policies in the Middle East*, Cambridge University Press, Cambridge 1990, s. 248.

not bear scrutiny by an unfriendly administration. At the same time they became more and more rattled by the criticism and propaganda of the Opposition and were soon drawn into a vicious circle of repression. In fact they lost their heads at the thought of losing their power and hastened that event by the unwise measures which they took to prevent. Some of them, if the new rules did not provide a satisfactory means of ensuring victory for their band, then the rules must be changed; and this was what in effect the government set out to do by using their majority vote in the Assembly to set up a parliamentary commission, staffed entirely by members of the Democrat Party, to investigate the political activities of the Opposition.³

The point of no return was probably reached with the grant to this commission of practically unlimited powers over the political life of the country and the immediate use of these powers to forbid all political activity, and even the reporting in the press of parliamentary debates with regard to the commission's activities. It was one of the government's more extraordinary mis-judgements to believe that they could impose this kind of political standstill by purely political means, in other words without the use of military force or of the methods of coercion which most other dictatorships have found to be necessary. It seemed in retrospect that the Democrat Party Government could never properly have analysed the power situation in the country. The revolution came about because the Army finally realized that passive resistance to the government's orders to repress demonstrations was not enough to solve the crisis in which Turkey found itself and that they must instead take positive action to change the situation.⁴

There were signs towards the end of 1950s that even in foreign policy the strain was beginning to tell. Menderes was heard to mention rather enviously on more than one occasion now much easier it was for a totalitarian system like Russia to carry out measures of economic development in a sort time, and his agreement to exchange visits with Khrushchev may be regarded not only as a prudent withdrawal from Turkey's previously extreme anti-Russian position, but also as a hope of distraction from the internal crisis.⁵

The impact of the Revolution on Turkey's foreign relations has been remarkably small. As already mentioned, the government of Menderes had decided

³ FO371/160212/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1960.

⁴ FO371/160212/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1960.

⁵ FO371/160212/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1960.

shortly before their fall to try and break the ice with Russia, but nothing came of this. Almost the first statements of the Revolutionary government were to the effect that they remained faithful to their alliances with the West (NATO and CENTO), but that there might be nuances of difference in the application of their foreign policy. It was understood that these might be found largely in a greater suppleness in the handling of relations with neighbouring states, i.e. Russia and the Arab world. It has, in fact, been hard to detect any changes at all. The Russians thought they had an opportunity to improve their position and pressed very hard, probably too hard for their own good, to persuade Turkey to accept large scale economic aid and exchange of top level visits. Both were refused and Turkey's policy of maintaining its Western connexion unimpaired, but, so far as this allowed, of normalizing trans-frontier relations with Russia was ably and firmly stated in a letter from General Gürsel to Khrushchev.⁶

The crucial change in the Turkish attitude may be attributable to three developments in 1960s. The first two were the weakening of the CENTO alliance and the US withdrawal of its Jupiter missiles from Turkey at the beginning of 1963. These were interpreted in Ankara as a downgrading of the US commitments to Turkey. Thus, Ankara felt less secure and, therefore, in need of placating the enemy on the border. The third development was the Cyprus issue which erupted into a crisis in 1964 and proved to be the catalyst of shifts in Turkey's relations with both super powers.⁷

2. The Political Détente between Turkey and the Soviet Union, 1960-1965

The Cuban crisis of 1962 directly affected Soviet-Turkish relations, because at one point the Russians, in an attempt to extract themselves from the crisis, proposed the withdrawal of American Jupiter missiles from Turkey in return for their own retreat from Cuba. The US refused to bargain, despite the fact that they had already tried to obtain Turkish agreement to such a withdrawal and that the missiles had actually been removed early in 1963 since the bases were no longer crucial to American policy after the introduction of Polaris submarines. In their desire to secure at least the denuclearisation, if not the total withdrawal of US bases in Turkey, the Russians had already repeatedly warned that the United

⁶ FO371/160212/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1960.

⁷ Galia Golan, **Soviet Policies in the Middle East**, Cambridge University Press, Cambridge 1990, s. 248-249.

States (US) presence could involve Turkey in a nuclear war in which its national interests were not necessarily at stake. The Cuban crisis reinforced this, and Turkish “public opinion” and the Press, which had already printed articles approved of by the Soviet Union, began to criticise Turkey’s dependent relationship with the United States. In doing so, they were taking on the opposite stance to the Government, which wished to keep the missiles in an attempt to ensure that the Americans would defend Turkey. It feared that NATO’s “flexible response” formula might involve the strategic surrender of Turkish territory. Both because of this, and for fear that the US had actually made a deal with the Russians, the eventual withdrawal of the Jupiter missiles was met with apprehensions.⁸

The Soviet Government, which had previously been rejected when it attempted to arrange a visit by the Turkish Prime Minister in 1960, later reduced its ambitiousness and invited a Turkish Parliamentary delegation to visit Russia in January 1963. Turkey responded slowly to friendly advances made by the Soviet Ambassador, and it accepted the new invitation feeling that a visit by a Parliamentary delegation was “a relatively harmless step”. However, the arrival of the delegation on 29 May 1963 in fact represented the beginning of a new phase in Turco-Soviet relations, as Ankara realised that it had been late in comparison to other Western Governments in relaxing its attitude towards the Soviet Union. In their discussions, Suat Hayri Ürgüplü, the leader of the delegation, emphasised the possible role of trade as the basis of peaceful co-operation, while Khrushchev went further to assure him that the Soviet Government would help Turkey economically, adding that Turkey’s membership of the Western Alliance did not conflict with the establishment of normal relations. Aware that the Russians might hope to undermine Turkey’s loyalty to the West by means of economic aid, however, the Turkish delegation met this offer with a noncommittal response.⁹

However, in spite of the atmosphere of goodwill, on 9 July 1963 the Soviet Union did not prevent itself from accusing Turkey of conspiring with Iraq and Iran against the Kurds. The former regarded the Kurdish war as a possible threat to its southern borders and took the opportunity to berate CENTO as an aggressi-

⁸ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-1995**, 19. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2014, s. 543-553.

⁹ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

ve organisation. Turkey denied any intention of being involved in any kind of intervention in Northern Iraq. This expression of disapproval gave way in November 1963 to a call for the restoration of friendly relations “on the principles established by Lenin and Atatürk”. Significantly, the occasion was the 25th anniversary of the death of Atatürk, and the emphasis of Lenin and Atatürk’s friendship was aimed at encouraging the Turks to return to “Kemalist neutrality” in their foreign policy. Moreover, it served to remind the Turks that the two countries had once been friends, and that it was thus reasonable for them to be friends once more.¹⁰

A development along these lines was hindered at this time by the Soviet attitude on Cyprus. Specifically, the Russians supported the Cyprus Government of Archbishop Makarios, who advocated independence for the island. They were naturally opposed to Enosis, which aimed to draw Cyprus into NATO and thus be the death of AKEL, the successful Communist Party of Cyprus. Because of the island’s strategic geographical position, the Turks were also opposed to Enosis. However, it was their commitment to the Turkish Cypriot minority and the Soviet’s support for the Greek Cypriots that brought the two countries into conflict once more. On 19 March 1964, Pravda warned that relations could be damaged by Turkish anti-Sovietism arising out of the Cyprus situation. There had already been concrete evidence of this in the postponements in February of a visit to Turkey by a Soviet Parliamentary delegation and, earlier in March, of a visit to the Soviet Union by Feridun Cemal Erkin, the Turkish Foreign Minister. The situation on the island worsened throughout the year, and in August the Russians threatened military intervention after a Turkish air strike against Greek Cypriot positions. This threat was followed by the signature of an agreement for the provision of Soviet military aid to the Cyprus Government.¹¹

In 1963 Cypriot President Makarios suspended the Constitution, which protected the legal rights of the Turkish community, in a period of civil strife on the Island. Turkey threatened to intervene on behalf of the Turkish Cypriots. Moscow supported Makarios’s move and opposed Turkey’s intervention. In the summer of 1964 Khrushchev warned Turkey against any foreign intervention on the is-

¹⁰ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. FO371/174971, Annual Review for Turkey for 1963.

¹¹ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-1995**, 19. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2014, s. 694-739.

land, declaring that such intervention would be met with a Soviet response. In the meantime, however, the US had warned Turkey against intervention, suggesting that Ankara could not expect NATO assistance should Turkish moves on Cyprus provoke a Soviet response.¹²

While Soviet Policy on Cyprus, viewed by the Turkish Government as part of Soviet penetration of the Eastern Mediterranean, hampered the establishment of closer ties with Turkey desired by the Russians, Anglo-American moves to restrain Turkey from unilateral intervention in Cyprus caused increasing resentment among the Turks. This indignation was worsened by President Johnson's letter of June 1964, in which he informed the Turks that they could not rely on US support should they provoke Soviet military intervention. This letter represented an important point in the growth of Turkish anti-Americanism, and persuaded Ankara of the need to gather support in other places. On 22 June 1964, Ulus suggested that Turkey should withdraw a large part of its forces from NATO and sign a non-aggression pact with the Soviets. Moscow took note of this, and by the time Erkin took up a renewed invitation to visit the Soviet Union in November 1964, the Russians had devised a solution aimed at placating and winning over the Turks, while at the same time not offending Archbishop Makarios and the Greek Cypriots.¹³ The Soviet Union was not directly involved in the 1964 Cyprus crisis, nor was its position consistent throughout. Rather, it was a case of exploiting a conflict in order to further Moscow's own interests.

Prior to this visit, on 31 August it was announced that the two countries had agreed to cooperate in the building of a dam on the Arpaçay River for irrigation and the generation of hydro-electric power. This was the first joint economic project undertaken by the two countries since the Turkish coup of May 1960. The Turks had not taken up a Soviet offer, made in April 1964, of financial and material aid for their Five Year Plan. Although they had accepted \$7.5 million worth of Soviet industrial credits in the fifties, they still wished to avoid a large-scale influx of Communist personnel.¹⁴

¹² Galia Golan, **Soviet Policies in the Middle East**, Cambridge University Press, Cambridge 1990, s. 249.

¹³ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. Mehmet Gönlübol vd., **Olaylarla Türk Dış Politikası, 1919-1995**, 9. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara 1996, s. 418-427.

¹⁴ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

1964 saw the removal of Khrushchev, the architect of the Soviet “friendship offensive” towards Turkey. Consequently, the Soviet Ambassador in Ankara called on the Turkish President to assure him of the continuity of Soviet policy and good will, and repeated the invitation for Erkin to visit Russia, which this time was accepted. According to the speculations of the press reports of that time, he apparently emphasised the possibilities of closer economic relations, with one of the main reasons for his visit being Turkey’s need for the substantial aid which the West had not fulfilled. Turkey was also interested in finding new support for their Cyprus policies and possibly in influencing the US in theirs. The joint communique issued at the end of the visit (30 October-6 November 1964) announced an agreement in principle on increased trade, the signature of a cultural agreement and Soviet acceptance of the separate existence and legal rights of the two Cypriot countries. Turkey was satisfied by final point in particular as an expression of support for the Turkish policy on Cyprus. However, it did not mean an end to continued Russian support for the Greek Cypriots. Although it was not expected for the Russians to aggravate the Cyprus problem, this did ensure that the island was not used as NATO base, and that it continued to be a source of friction between NATO members, especially Turkey and Greece, which the Russians believed would be a source of embarrassment for NATO.¹⁵

Erkin’s visit to Moscow was a clear indication of the change taking place in Turkey’s attitude, presumably in response to what Ankara perceived as American desertion over the Cyprus issue. Ankara thus rewarded by a Soviet step closer to the Turkish position on Cyprus, in the form of the communiqué issued at the end of the Erkin’s visit containing a reference to “the legal rights of the two national communities” on the island. This position was repeated by President Podgorny during his visit to Turkey in January 1965 and by Gromyko during his visit to Turkey in May 1965. It is possible to explain the change in the Soviet position as a result of the change of Soviet leadership, with the replacement of Khrushchev by Kosygin and Brezhnev in October 1964.¹⁶

Any Russian plans to coax Turkey back in its direction were disappointed, since the latter had no intention of severing their political and economic ties with

¹⁵ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. Baskın Oran (ed.), *Türk Dış Politikası, Cilt-1: 1919-1980*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 773-776.

¹⁶ Galia Golan, *Soviet Policies in the Middle East*, Cambridge University Press, Cambridge 1990, s. 249-250.

the West. In October 1964, the Turkish Foreign Office declared that there was no economic advantage in taking a neutralist stance. It was more manoeuvrability in its foreign policy that Ankara wanted. In Erkin's words at his address to the Turkish Senate on November 12, Ankara wished to "obtain maximum support in its national causes". This statement had also said that Turkey saw its future as part of a unified Europe. As a result on 1 December 1964, an agreement signed on 12 September 1963 providing for Turkish associate membership of the European Economic Community (EEC) came into force. Turkey regarded this organisation as the core of a future federated Europe, of which it would very much wish to be part of, having been orientated towards Europe for two centuries. The Union of Soviet Socialist Republics (USSR) naturally attacked Turkish membership of the Common Market as part of her overall policy of detaching Turkey from its Western alignment.¹⁷

During 1964 a visit to Turkey by a delegation of the Supreme Soviet was postponed twice because of the Cyprus situation, once in February and once in July. Erkin's visit to Moscow served to remove this obstacle, and under the leadership of Nikolai Podgorny, a member of the Politburo and a potential successor to Khrushchev, the delegate were guests of the Turkish Government from 4 to 13 January 1965. According to Pravda on January 4, the Turkish press had become friendlier towards the Soviet, giving extensive and overall favourable coverage of this first Soviet visit to Turkey. Criticism of the détente came from the opposition parties, and the Justice Party in particular voiced the traditional Turkish fear of Russian expansionism. Since it was Cyprus that now justified the rapprochement for the Turkish public, Podgorny reiterated the "two communities" formula. Moreover, in January 1965 Turkey withdrew support from NATO's proposed Multilateral Force (MLF), which it had originally endorsed. The West interpreted this as a response to Soviet accommodation over Cyprus. In the British Ambassador's opinion, the Turkish denial that their change in stance was for better relations with the Soviet Union rather than financial reasons was "to be considered in the light of the fact that the Turks only had one per cent of the costs of the MLF to bear."¹⁸

¹⁷ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

¹⁸ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. FO371/180150, Annual Political Report for Turkey for 1964. Ürgüplü agreed to the opening of significant economic relations. Progress then began in

In April 1965, Soviet claims to the districts of Kars and Ardahan, renounced twelve years earlier by Molotov in May 1953, were rekindled by the demonstrations in the Armenian SSR on the 50th anniversary of the Ottoman Empire's exile of Armenians during the First World War. As the Ambassador stated, although the Soviet Government had denied support for the Armenian homeland provided for under the Treaty of Sévres (1920), the significant immigration of Middle Eastern Armenians into the Armenian SSR led to the Turks accusing the Russians of building "a new Israel". However, the Soviet Government did not want relations with Turkey to be impeded, and the Soviet Press did not give much coverage to the anniversary. In February and March 1966 Moscow relieved Zarobyan, the First party Secretary in the Armenian SSR, and other senior officials of their posts. The Soviet Government found the implications of Armenian nationalism a matter of concern, but in the words of the Ambassador, "it [was] interesting that its actions in the Armenian SSR occurred at the time of the 45th anniversary of the signature of the Treaty of Friendship with Turkey. Moscow would not wish to be thought to be exploiting Armenian irredentism against the Turks, especially when they had a new and more conservative government."¹⁹

In February 1965, the third coalition Government of Ismet İnönü, who had initiated the change in Turkish foreign policy, collapsed. Suat Hayri Ürgüplü, who had led the Turkish Parliamentary delegation of 1963, took his place at the head of the new coalition. However, no change was observed in Ankara's policy towards the Soviet Union, and from 17 to 22 May 1965 the Soviet Foreign Minister, Gromyko came to Turkey on an official visit.²⁰

The Turks hoped that the Russians would fully support their position on Cyprus, following an interview Gromyko had given to *Izvestia* in February; however, they were disappointed when the visit resulted in no further development

Turco-Soviet relations. After long negotiations these finally materialized in the form of a 200 million dollars Soviet credit, with quite favourable conditions, for a number of mainly industrial projects to be undertaken with Soviet assistance in Turkey. It was virtually doubled in 1972 when the Soviets accorded an additional 280 million dollars of aid for the Iskenderun iron and steel plant. See Galia Golan, **Soviet Policies in the Middle East**, Cambridge University Press, Cambridge 1990, s. 250.

¹⁹ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

²⁰ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. FO371/185824, Annual Review for Turkey for 1965.

on this issue. Apparently, Gromyko was “extremely evasive” regarding Soviet arms supplies to the Greek Cypriots. While the joint communiqué remarked on the improvement of economic relations, and Turkey even accepted a condemnation of colonialism, it would not yield to the USSR’s wish to establish special mechanisms for consultation on matters of common interest, because it believed diplomatic missions to be sufficient in this area. Regarding this issue, it was later reported that Gromyko had gone further than bringing up the “principles of Lenin and Atatürk” by suggesting the revival of the Turco-Soviet Friendship Pact, which had been denounced by the Soviets in 1945.²¹

While Gromyko’s visit to Turkey in May 1965 did not result in anything specific, it did bring about opportunities for high level contact and a further stage in the dialogue, which was continued by Ürgüplü’s visit to Moscow in August 1965. He was accompanied by a delegation containing a large number of economic experts, which signalled the main aim of the visit and constituted its prime achievement. Namely, an agreement in principle for the construction of a number of industrial plants in Turkey with financial and technical aid from the Soviets, which was not actually signed until March 1967. One of the projects was an oil refinery, where by Turkey hoped to achieve independence from Western oil companies, who had been the target of a violent campaign with hints of anti-Western and anti-American discourse in the Press and Parliament. Although the Soviet Government tried to exploit this campaign by offering Turkey cheap oil, they were not successful.²²

On political terms, bilateral affairs constituted the main focus, and the communiqué dealt with only international matters which directly concerned Turkey; namely, Cyprus, European security and world disarmament. Ankara desired both Soviet support on Cyprus and aid for Turkish economic development. In order to do this, it was willing to concede to some Soviet policies. This time, the Turkish agreement that “partial measures which would further the cause of general and complete disarmament” were required, appeared to align the Turks more closely with the Soviet position than that of the West, which paralleled Turkey’s withdrawal from “uncritical and unqualified support of Western policies” and reflected the country’s wish for “a more flexible foreign policy framework.”²³

²¹ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

²² FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

²³ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

3. Developments under the Justice Party 1965-1971

The election of Süleyman Demirel and the accession of the Justice Party to power in October 1965 were greeted reservedly by the Soviets, who knew all too well that the Justice Party had frequently adopted a critical approach to the rapprochement. Nevertheless, this did not deter them from supporting improved relations. Indeed, Demirel also needed friendly relations with the Soviet Union as the previous Prime Ministers, if only as “a bargaining counter” in his relations with the West. The 45th anniversary of the signature of the Treaty of Friendship on 16 March 1966 saw an exchange of warm congratulatory messages. However, while the Soviet Government expressed their pleasure at the “good-neighbourliness” of the relationship, they also referred to Turkey’s membership of NATO and CENTO as a reminder they would prefer Turkey to adopt a neutral approach to foreign policy in order for relations to be completely as they desired. Ulus repeated the call it had made the previous year for the signature of a pact with the Soviet Union. The Turkish Parliamentarians who visited the Soviet Union in August 1966, which the British Ambassador saw as “another indication of continuing cordiality between the two countries”, viewed their primary goal as the achievement of complete trust and understanding between the two countries. The Soviets were especially interested in achieving such a relationship, given Turkey’s previous suggestion that it could not consider neutrality until it had complete confidence in the intentions of the Soviets.²⁴

3.1. The Montreux Convention and the Straits Question

Like its predecessor Tsarist Russia, the Soviet Union always coveted control of the Straits. As the British Ambassador expressed, while the Straits had always had a profound effect on Turco-Soviet relations, they did not figure prominently in the current period. Although the Soviets wanted to have a say in the management of the Straits, their activities were generally restricted to complaints against alleged violations of the Montreux Convention, mostly by US vessels.²⁵

The Russians did not attempt to renegotiate the Convention after its basic

²⁴ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. Mehmet Gönlübol vd., **Olaylarla Türk Dış Politikası, 1919-1995**, 9. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara 1996, s. 526-528.

²⁵ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. Selma Yel, **Değişen Dünya Şartlarında Karadeniz ve Boğazlar Meselesi, 1923-2008**, ATAM Yayınları, Ankara 2009, s. 9-57.

term had expired in July 1956. Despite the Bosphorus' strategic implications for the defence of the southern USSR aid for supplying the Soviet Mediterranean fleet, the British Ambassador assumed that the Soviet Government probably considered that any negotiations would be unlikely to be of any benefit when the controller of the Straits at that time was from the opposite camp. Nor did he think Moscow would wish to alarm Turkey by any direct moves which would only serve to negate the good done by the diplomatic "friendship offensive" which they thought might eventually achieve the results the Soviets desired. Meanwhile, the Turks retained sovereignty over the Straits, and were obliged to apply the provisions of the 1936 Montreux Convention.²⁶

The US made a point of sending warships through the Straits in order to assert the right of non-riparian states to enter the Black Sea. In January 1966, the Soviet Government protested at what they called the "provocative activities" of two American vessels in the Black Sea. The aim of this protest, which included the wish that "the Black Sea should be a zone of peace and calm" was to exclude the US Navy from the Black Sea and was the first of a number of similar protests of this nature. This and other protests concerning the use of the Straits by other countries' warships were part of what seemed to be the Soviet policy on the Bosphorus at that time. Specifically, to extract the maximum advantage from the Montreux Convention as it stood. Consequently, Turkey was involved in a number of difficulties as a result of the interpretation of obsolete provisions in the Convention.²⁷

3.2. Developments in 1966-67

Neither the question of the Convention nor that of US bases arose when Prime Minister Kosygin's visit to Turkey in December 1966, the first ever by a Soviet Premier. During the visit numerous agreements were signed between the two countries. Pravda and Izvestia thought it necessary to underline that this visit was not an isolated incident, but part of a continuing policy of increasing contacts and improving relations. Izvestia expressed its pleasure at the fact that many deputies in the Turkish General Assembly who had previously opposed rapprochement now supported it, claiming that it was a reference to the justice Party's

²⁶ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. Selma Yel, **Değişen Dünya Şartlarında Karadeniz ve Boğazlar Meselesi, 1923-2008**, ATAM Yayınları, Ankara 2009, s. 57-147.

²⁷ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

apparent change of attitude towards the Soviet Union. The talks on this occasion dealt with international affairs in more detail, in addition to covering bilateral political and economic matters. The Russians did not succeed in persuading the Turks to include in the communiqué a call for a European Security Conference, because the latter insisted on the guaranteed participation of the US. However, Demirel did agree to break with Turkish policy and comment on Vietnam, although his choice of discourse did not embarrass the Americans. It pleased the Turks to interpret the reference to the Security Council Resolution of 4 March 1964 as Soviet criticism of the Czechoslovak supply of arms to the Greek Cypriot Government. The Ambassador noted that Kosygin had declined to make an overt criticism of the Czechs, on the apparent grounds that this would be interference in a sovereign state's domestic affairs. He continued to state that, in fact, the reference to the 1964 Security Council Resolution, which pleased the Turks, and a reference to the 1954 Geneva Agreements on Vietnam, which pleased the Russians, was both instances of the two sides' "respective desires to ingratiate themselves with the other without in fact conceding anything positive".²⁸

In February 1967 witnessed the signature of a border protocol redefining the Turco-Soviet border. The original demarcation had been negotiated by a joint Russian and Turkish commission in 1925/26, but ensuing changes in the Aras river bed meant that the exact line of the frontier was uncertain. The issue of the frontier had arisen previously as a result of the Soviet Union's claim to the districts of Kars and Ardahan in 1945, and by the Armenian demonstrations of 1965. While it might have been expected that the signature of a border protocol would reassure the Turks that the Russians did not have any designs on Turkish territory, official agreement on this heavily guarded frontier did not bring the continuing occurrence of border incidents to an end. However, according to the Ambassador, what was interesting about these incidents was that they tended to be played down in the interests of "neighbourly relations".²⁹

3.3. Soviet Aid Agreement, 1967

A result of the improvement in bilateral relations was the provision of Soviet aid, which had in fact been on offer for some time before the Turks were willing

²⁸ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. FCO9/614, Turkey: Annual Review for 1967.

²⁹ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. FCO9/614, Turkey: Annual Review for 1967. Galia Golan, **Soviet Policies in the Middle East**, Cambridge University Press, Cambridge 1990, s. 244-257.

to accept it. At the beginning of the 1960s, the Turks had aimed to attain a high level of economic development by the mid-1970s. They planned to accomplish this by means of three successive Five-Year plans, which would require a substantial flow of foreign aid. Consequently, one of the basic principles of Turkish diplomacy at that time was to establish or maintain aid sources. In July 1962, the OECD set up a consortium to assist Turkey's Five-Year Plans, and had contributed well over \$1,000 million by 1972. A NATO Ministerial meeting in December 1964 decided to give military aid to Turkey, while CENTO was been a source for economic assistance from the US and the UK.³⁰

The agreement enabled the Turkish Government to demonstrate its independence of the West, although in fact the amount of the Soviet aid was not significant in comparison with that given by the West. In January 1968, Demirel said "Turkey's target is to benefit from every source which does not jeopardise her political independence". The Turkish Government were clearly not particularly concerned at the prospect of either accepting Soviet money or of large numbers of Russian technicians entering the country. This was a remarkably different outlook from 1963, when Turkey had been prepared to consider only the visit of a Turkish Parliamentary delegation to the Soviet Union.³¹

In March 1965 the Turkish Foreign Minister, Hasan Esat Işık, announced that Turkey was ready to accept Soviet aid, and when Prime Minister Ürgüplü visited the Soviet Union in August of the same year, he brought a list of projects for which he wanted help in financing. Two years of negotiations ensued, culminating in the signing of an aid agreement in Moscow in March 1967. This provided for a Soviet loan of \$200 million for the construction of seven industrial installations. The Turks were to repay the loan at 2,5 per cent interest over a period of fifteen years starting in 1971, and repayment was to be made in Turkish export goods, including manufactured products, some of which would come from the plants to be constructed under the terms of the agreement.³²

³⁰ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

³¹ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

³² FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. FO371/185824, Annual Review for Turkey for 1965.

3.4. The Effects of the June War, 1967

A side-effect of the Arab-Israeli June War of 1967 which had a direct effect on Turco- Soviet relations was the increased presence of the Soviet fleet in the Mediterranean. The annual report submitted by Turkey to all signatories of the Montreux Convention showed that of the 152 Soviet warships that entered the Mediterranean in 1967, 107 did so after the June War, and 62 did not return. This meant that in addition to its concern for the security of the southern flank, the Soviet Union was now much more interested in the Straits as a line of communication to its Mediterranean fleet. Additionally, there was a considerable increase in the numbers and tonnage of Soviet commercial shipping, probably making up Arab losses of armaments, and Soviet vessels constituted more than half the traffic sailing through the Straits.³³

These developments were naturally a source of anxiety for the Turks, as their position as part of the Northern Tier appeared to have been effectively bypassed. The Ambassador believed that the Turks may have feared that, in the long term, the interface between Eastern and Western spheres of influence could alter sufficiently so as to be an adverse effect on Turkish interests; while in the short term, the presence of a considerable Soviet fleet in the Mediterranean could restrict Turkish options over Cyprus. At the same time, the increased importance to Russia of the Straits might also prompt the Russians to open to discussion once more the question of their control. However, the Ambassador continued, it seemed likely that as long as the Russians remained confident that the Turks would not obstruct their right of passage, they would continue to consider that the Convention served them sufficiently enough. He thought they would probably wish to avoid damaging the improvement in bilateral relations by reviving an issue highly sensitive for the Turks, at least until there was a substantial improvement in their bargaining position. Turkish sensitivity was well illustrated by the alarm aroused by a report in October 1968 that the Russians had offered to set up installations to improve navigational safety in the Straits. Some newspapers exaggerated this into an attempt by the Russians "to capture the Straits".³⁴

In September 1967, two days after returning from a visit to Rumania, Prime Minister Demirel paid a visit to Moscow. The communiqué published at the end

³³ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. FCO9/614, Turkey: Annual Review for 1967.

³⁴ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. FCO9/614, Turkey: Annual Review for 1967.

of his visit covered largely familiar topics, on familiar lines but there was one major change. Specifically, while in previous communiqués the two sides had expressed a “sincere desire that the Middle East should become a zone of peace and security”, since the June War the Russians applied pressure to Turkey to follow the pro-Arab Soviet line. In June the Soviet Ambassador in Ankara, Smirnov, asked for Turkish support on a draft UN resolution which branded Israel as the aggressor. However, the Turks declined to give their support. But in September 1967, due to a wish for Arab support over Cyprus, the Turks joined with the Soviet Union in calling for the immediate withdrawal of Israeli troops and in stating that “the use of force cannot justify the seizure of territory”.³⁵

1967 was a year of tension in Cyprus. After a Russian denial in February of a Greek-Cypriot report that Moscow would be neutral in the event of Turkish military intervention in Cyprus, in May and June there were rumours of an imminent Greek coup on the island. In November, a Greek-Cypriot attack on the Turkish Cypriots signified a Turkish threat to invade Cyprus. This was averted by the mediation of the US emissary, Cyrus Vance, who managed to avoid upsetting the Turks. The Russians, however, not only avoided giving offence to the Turks but even went so far as to say that the Greek-Cypriot Government “could do much in order to prevent further complication of the situation of the island”. This was interpreted in Ankara as an implication of criticism of the Cypriot Government, and on December 10 İsmet İnönü favourably compared the Soviet position on Cyprus to that of the Americans.³⁶

3.5. Civil Aviation Agreement, 1968

In May 1968 Evgeny Loginov, the Soviet Civil Aviation Minister, paid a one-week visit to Turkey for the opening of a direct weekly air service between Moscow and Tehran. On the final day of his visit, he signed a Civil Aviation Agreement and a Railway Agreement in Ankara. His visit was returned in July by İhsan Çağlayangil, the Turkish Foreign Minister. The communiqué on this occasion covered the usual topics of bilateral relations and international affairs. However, although only the briefest reference was made to economic relations,

³⁵ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası, Cilt-1: 1919-1980**, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 776-778. FCO9/614, Turkey: Annual Review for 1967.

³⁶ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

these formed the main body of the talks. This was because the cost of Soviet financial projects had been underestimated, causing two of the seven schemes (a vodka factory and a plate glass factory) to be dismissed. More money was still necessary, but the two sides agreed to wait until they had a clearer idea about the costs. Talks also touched on the problem of increasing Turkey's exports to the Soviet Union, which would require diversification of the goods exported, and the Turks turned down the Soviet suggestion that the annual trade protocols be replaced by a three-year agreement. They were evidently chary of committing themselves so far ahead when dealing with the Soviet Union.³⁷

3.6. The Invasion of Czechoslovakia in 1968 and Turkey's attitude

While Çağlayangil was in Moscow in July 1968, the extreme Left-wing Turkish Labour Party departed unusually from its pro-Moscow line by criticising the Soviet Union for aiding the Turkish "establishment" with industrial credits. Later the same month, Mehmet Ali Aybar, the party's Chairman, attacked Soviet pressure on Czechoslovakia, saying that the Soviets should "get out of the habit of acting towards other Socialist countries with the superiority of a great power".³⁸

Although the invasion of Czechoslovakia in August 1968 was viewed by the Turkish Government and the main opposition parties as a confirmation of Turkey's continued need for NATO, official reaction was reasonably restrained in the interests of good relations with the Soviet Union. Çağlayangil said that the "détente atmosphere" had been "gravely impaired", and Prime Minister Demirel said that the Brezhnev doctrine revealed the real purpose of the Warsaw Pact. However, only political contacts were curtailed; economic and commercial relations continued unimpeded.³⁹

In November 1969, President Cevdet Sunay paid the first visit to the Soviet Union by a Turkish Head of State. It was largely a formal occasion, although the Russians did not miss the opportunity to try to obtain agreements from the Turks on subjects they had previously declined to consider. President Cevdet Sunay

³⁷ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. FCO9/1091, Turkey: Annual Review for 1968.

³⁸ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. FCO9/1091, Turkey: Annual Review for 1968.

³⁹ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. FCO9/1091, Turkey: Annual Review for 1968.

agreed “to investigate possibilities for concluding a long-term trade agreement between the two countries” and he also admitted that “it may be useful ... to have a conference on question of European security”. However, Turkey was only committed to considering a long term trade agreement, and the section on the European Security Conference contained a formula which the Turks regarded as permitting American and Canadian participation. The Russians were also disappointed in their hope of replacing the formula “good neighbourliness” in the communiqué with the term “close friendship”.⁴⁰

By the end of the 1960s there were over 1000 Soviet economic advisers in Turkey, and Turkey was to become one of the largest Third World recipients of Soviet economic aid and trade. Progress was also made in the political sphere. Exchanges of high-level visits became relatively standard after Kosygin’s visit in 1966, the first ever by a Soviet Premier, to Turkey.⁴¹

4. Developments in 1970s

In May 1970 Turkey hosted the Soviet Deputy Foreign Minister, Vladimir Vinogradov. The visit was arranged at short notice and was apparently inspired by the letter from CENTO’s regional members to the United States and the Soviet Union concerning the Middle East. Turkey also voiced some dissatisfaction over the operation of the Soviet credits, and it was reported that the Russians felt they had to compensate for the Turkish belief that they were supporting the increasing student agitation, and thus interfering in Turkish internal affairs. The Turks agreed to consider the possibility of consular and road transport agreements, but declined to involve themselves any further in the Arab-Israeli conflict. They obtained an assurance from Vinogradov that the problems over the credits would be solved.⁴²

The 50th anniversary of diplomatic relations between Turkey and the Soviet Union was in June 1970. The Russians expressed pleasure at the improvements in bilateral relations and claimed that the two countries now held similar views on

⁴⁰ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası, Cilt-1: 1919-1980**, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 776-778. FCO9/1308, Turkey: Annual Review for 1969.

⁴¹ Galia Golan, **Soviet Policies in the Middle East**, Cambridge University Press, Cambridge 1990, s. 251.

⁴² FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. FCO9/1466, Turkey: Annual Review for 1970.

various aspects of international affairs. The Soviet press was inclined to attribute to anti-Western feelings a wider currency than was the case but Pravda noted that there were still “forces” opposed to the rapprochement. The Secretary-General of the Turkish Foreign Ministry, Orhan Eralp, also referred to similarity of views after his visit to the Soviet Union in September 1970. Although in fact the topics to which he made reference (the Middle East, Vietnam, and the plan for a European Security Conference) were matters on which agreement had already been defined previously. Although the Turks said that his talks in Moscow should be seen “in the context of the gradually improving relations between Turkey and the Soviet Union”, it appeared that they represented no more of an advance in these relations than had Vinogradov’s talks in June.⁴³

The Ambassador suggested that a possible exception to this assessment was the indication that talks were continuing on the conclusion of a road transport agreement, which was eventually signed in October 1970, and was on similar lines to transit agreements which Turkey already had with Rumania and Bulgaria. It provided for the transportation of personnel and commercial goods and gave the Soviets overland access to the Arab countries. This was initially a cause of alarm for Israel, who was sensitive to the possibility that the Soviet Union would supply the Arabs with arms via this route. As for the Turks, they gained more direct access to markets in Northern Europe.⁴⁴

In the meantime, there was a minor incident between the two countries in 1970, arising from the hijacking of a Soviet aircraft to Turkey by two Lithuanians. In October 1970 a Russian airliner on an internal flight was hijacked to Trabzon in Turkey. The hijackers, two Lithuanians, who also killed a stewardess, asked for political asylum. The Soviet Government demanded that they returned to the USSR and were convinced they had “drawn the ace” when an American U8 aircraft, carrying two senior American officers and a Turkish colonel wandered across the border and landed at the Soviet airport of Leninakin. The Russians made it clear that they intended to use the U8 party as “bargaining counters” for the extradition of the Lithuanians, but “their ace was speedily called” when a second Soviet aircraft was hijacked to Turkey, this time to Sinop. Other than two more

⁴³ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. FCO9/1466, Turkey: Annual Review for 1970.

⁴⁴ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

hijackers, the Turks now had their own bargaining force: the pilot of the aircraft and a passenger, who had been innocent victims of the hijacking. The two countries' mutual disapproval was expressed by the muted response by the Russians to the celebration of Turkish National Day on 29 October 1970, and by the Turks to that of the October Revolution on 6 November 1970. On 10 November, the Russians handed over the U8 party to the Turks, and the latter returned the second hijacked aircraft as well as the two Soviet citizens who had come with it involuntarily. The aircraft hijacked to Trabzon were returned promptly as the Turks had wished to avoid upsetting the Russians.⁴⁵

Russian pressure on Turkey for the immediate return of the hijackers not only failed, but also hindered the Soviet Government's "friendship offensive" as the Turks felt they had once more seen the true face of the Russians'. Even after relations had returned to normal, the Soviet Union continued to press for the return of the Lithuanian hijackers. The Turkish judiciary provisionally ruled that the hijacking was performed for political motives; hence the Turks had not seen fit to return the hijackers. However, in March 1971 it was decided that the killing of the stewardess could not be justified politically, and that the Lithuanians should be tried in Turkey on a criminal charge. Whether or not they would be handed over to the Soviet Union was left open.⁴⁶

Yet both sides avoided major crisis. The Soviets were unsuccessful, however, in their attempts in the 1960s and early 1970s to obtain a new non-aggression pact or friendship treaty with Turkey, obtaining in 1972 only a "Declaration of Principles on Good Neighbourly Relations." Nor did they succeed in their encouragement of Turkey to eliminate the American military presence in the country.

The Russians promptly took measures to mend their relations with Turkey. As early as 10 November 1970, Tass published a report which emphasised Atatürk's friendship for the Soviet Union. Nor was the Soviet Government upset by the "coup by memorandum" of 12 March 1971, when the threat of intervention by the Armed Forces caused the Justice Party to resign and an "above party" Government to be formed. At the Soviet Communist Party's 24th Congress later that month, Brezhnev described Soviet relations with Turkey as normal. In May

⁴⁵ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. FCO9/1466, Turkey: Annual Review for 1970.

⁴⁶ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. FCO9/1606, Turkey: Annual Review for 1971.

the Soviet Ambassador in Ankara, Grubyakov, called on Prime Minister Nihat Erim to convey “his Government’s wishes for success and friendly relations”, Erim also accepted an invitation to visit the Soviet Union, although no date was set.⁴⁷

The Russians had not been as hopeful of the “coup by memorandum” as they had been of General Cemal Gürsel’s takeover in May 1960. Nevertheless, given that the Armed Forces were the effective arbiters in Turkish politics, the Russians needed to appreciate the potential value to themselves of a Leftward-inclined junior officer corps. In February 1968 the Soviet Embassy in Ankara had stated that its Government was keen to establish contacts between the Turkish and Soviet Armed Forces. The memorandum of 12 March was purported to have been initiated by the imminence of a coup on the part of radical elements among the officers. However, a thorough cleansing and continuing “weeding” appeared to have restored the former moderately liberal character of the Army, and to have averted any immediate danger of a direct military take-over by Left-wing elements and a subsequent change of foreign policy.⁴⁸

It was once again a Cyprus crisis which gave new momentum to Soviet-Turkish relations in the mid-1970s. Apparently to placate the Greeks or at least Makarios during his official visit to the Soviet Union in 1971, Moscow backtracked from its earlier tilt towards Turkey.

Turco-Soviet relations experienced a setback on the occasion of President Makarios’ visit to Moscow in June 1971. The Turks took exception to the section of the communiqué concerning Cyprus, which made no reference to two national communities. The Turkish Foreign Minister, Osman Esim Olcay, communicated the Turkish Government’s displeasure to the Soviet Ambassador, who assured him that Soviet policy on Cyprus had not changed. Gromyko also sent a message, via the Turkish Embassy in Moscow, denying any change in the USSR’s Cyprus policy and informing Ankara “of the great importance attached to friendship with Turkey and Turco-Soviet relations”.⁴⁹

⁴⁷ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. Baskın Oran (ed.), *Türk Dış Politikası, Cilt-1: 1919-1980*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 778-781. FCO9/1606, Turkey: Annual Review for 1971.

⁴⁸ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. FCO9/1606, Turkey: Annual Review for 1971.

⁴⁹ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-

The British Ambassador believed that it was likely that the Russians gave relations greater importance to relations with Turkey than those with Cyprus, and it was therefore possible that any Soviet assistance for the Greek-Cypriots should a Turkish intervention occur would be restricted to support in the United Nations. The Turks could not be sure of this however, nor could they be certain that the Soviet Government had not secretly promised the Archbishop more support.⁵⁰

The Turks were reassured on the occasion of President Podgorny's visit to Turkey (11-17 April 1972) by a reiteration of Soviet policy towards Cyprus, although by agreeing to rule out enosis "in any form" they put the possibility of double enosis at risk. The main result of the visit was the adoption of a joint "Declaration of Principles on Turkish-Soviet Good Neighbourly Relations". This was a less spectacular development than the proposal reportedly made by the Russians prior to President Podgorny's visit, that the two sides should revive the Treaty of Friendship and Co-operation. On the economic side, it was decided "in principle" to increase the capacity of the Iskenderun steel works to 2 million tons, as provided for by the 1967 Agreement. But, the question that remained was whether there was enough money for the job, or whether more would be needed.⁵¹

In 1973 relations with the Soviet Union was well maintained, though communism continued to be outlawed. In October 1973 the Speaker led a Parliamentary delegation to the Soviet Union. 1974 was the year of Cyprus. The Turkish military intervention in Cyprus dominated all other events in Turkey and produced such marked international reactions. However, relations with the Soviet Union continued to develop, reflecting Turkey's growing assertion of absolute freedom of action internationally not withstanding its continued commitment to NATO, CENTO and the EEC.⁵²

In the summer of 1974 Cyprus erupted once again in crisis when Makarios was removed by a coup apparently engineered by the military rulers of Greece. Turkey responded by invading and occupying close to one-half of the island. Blaming NATO for the crisis, the Moscow refrained from criticizing Turkey's move, thereby at least tacitly supporting it. Although the Soviet Union at least

Soviet Relations 1962-1972. FCO9/1606, Turkey: Annual Review for 1971.

⁵⁰ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

⁵¹ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. FCO1831, Turkey: Annual Review for 1972.

⁵² FCO9/2112, Turkey: Annual Review for 1973. FCO9/2339, Turkey: Annual Review for 1974.

implicitly backed Turkey in the crisis, and was amply praised by Ankara for doing so, the situation was not entirely an easy one for Soviet policy-makers. The greatest Soviet return on the Cyprus conflict was the sharp deterioration which occurred in Turkish-American relations. In response to the Turkish invasion of Cyprus, the American Congress cut off US military aid to Turkey in 1975. Turkey responded by closing the American bases in Turkey. With little effort on the part of the Soviets, one of their major objectives (the removal of NATO bases from Turkey) was achieved at least temporarily. In addition, both the position of the Soviets in the Cyprus crisis and the Turkish rift with Washington led to a decided improvement in Soviet-Turkish relations. This was translated into another large economic agreement, a Soviet credit for 700 million dollars for existing and new projects.⁵³

There was renewed progress in the political sphere too, as Ankara declared its interest in a “balanced” foreign policy. In 1976 a Turkish military delegation visited the Soviet Union, Turkish observers were invited to witness Warsaw Pact exercises in the Caucasus, and the Soviet chief-in-staff was invited to Turkey in 1978. None of these things resulted in military relations, but they did indicate a more relaxed political relationship.⁵⁴

In 1976 the Turkish Government continued to build up relations with the Soviet Union, which was seeking a declaration of friendship and cooperation. Exchanges with the Soviet Union were mainly on technical and economic matters but also included a Turkish military visit. The Turks took the Russians to task for their disingenuous way of declaring their new aircraft-carrying submarine-hunter *Kiev* through the Bosphorus under the Montreux Convention. And they played for time on their December 1975 acceptance of a Russian invitation to sign a “political document”, a declaration of friendship and cooperation, without committing the foreign minister to sign on his planned visit to the Soviet Union early in 1977.⁵⁵

In 1977 the Russians continued to watch and wait. In the face of Turkey’s reluctance to sign a “political document” they had not pressed for the Turkish Prime Minister to pay his long-awaited visit to the USSR. But at the end of the year

⁵³ Galia Golan, **Soviet Policies in the Middle East**, Cambridge University Press, Cambridge 1990, s 252-253.

⁵⁴ Galia Golan, **Soviet Policies in the Middle East**, Cambridge University Press, Cambridge 1990, s 252-253.

⁵⁵ FCO9/2671, Turkey: Annual Review for 1976.

they sent a large delegation to a meeting of the Joint Soviet-Turkish Economic Committee at which agreement was reached on a major programme of industrial cooperation.⁵⁶

In 1977 a ten-year economic agreement was negotiated for the sum of 1.3 billion dollars and, two years later, a 3.8 billion dollars agreement was signed for energy-related projects. By the beginning of the 1980s Turkey had received some 2 billion dollars in Soviet economic assistance.⁵⁷

In January 1978 a new government was formed by Bülent Ecevit. The British Ambassador stated that if Ecevit had some success in improving Turkey's standing in the sphere of World politics, the same cannot be said of his handling of her deepening economic crisis. He took over a country which was effectively bankrupt. He abandoned the Five Year Plan of the previous government and introduced a series of austerity measures culminating in a restrictive budget.⁵⁸

In 1978 the most significant political step forward, however, was the signing of a "Political Document on the Principles of Good Neighbourly and Friendly Cooperation". Preceded by the 1972 Declaration and agreed upon in principle during a trip by Kosygin to Ankara in 1976, it took a good deal of negotiation. The Political Document was a break-through for Soviet relations with a NATO country. It even had a slight improvement over the 1925 Soviet-Turkish agreement; the latter had banned aggression or joining in third-party aggression against the signatories, while the 1978 Document banned the use of each country's territory for the perpetration of aggression or subversion against other countries. From the Soviet point of view, this was meant to prevent NATO activity or facilities in Turkey, although the Turks had a more limited interpretation. However, the Document was a political achievement from the Soviet point of view even if it proved to have little practical value.⁵⁹

⁵⁶ FCO9/2768, Turkey: Annual Review for 1977.

⁵⁷ Galia Golan, **Soviet Policies in the Middle East**, Cambridge University Press, Cambridge 1990, s 252-253.

⁵⁸ FCO9/2885, Turkey: Annual Review for 1978. FCO9/3056, Turkey: Annual Review for 1979. On the last day of 1977 the coalition government under Demirel was defeated on a vote of confidence in the National Assembly. Ecevit thereupon formed a government based on the support of his own Republican People's Party (PRP), two other minor parties and eleven former members of the Justice Party, ten of whom were rewarded for the transfer of their allegiance with seats in Ecevit's cabinet.

⁵⁹ Galia Golan, **Soviet Policies in the Middle East**, Cambridge University Press, Cambridge 1990, s 254-255.

Just two months after the signing of the Political Document, Turkey agreed to the reopening of American bases, in as much as the US had lifted its embargo on arms sale to Turkey. This was a serious blow to what had appeared to be significant progress in the achievement of Soviet goals in Turkey. Turkish Prime Minister Ecevit sent Brezhnev assurances that Turkey's membership in NATO would never be used in a way to create anxiety or insecurity for its neighbour, but the Soviets had sought much more.⁶⁰

The Soviets invoked the new Good Neighbourly and Friendly Cooperation Political Document, but Turkey insisted that this did not apply. Moscow's gains regarding the Straits were similarly vulnerable; in the absence of any new treaty, Turkish flexibility was entirely dependent upon the goodwill of the government in Ankara at any given time. Thus, as in the past, these vital waterways were still greatly controlled by a NATO country acting according to its own interests. Even the vociferous objection to what many viewed as Soviet support for the flare-up of terrorism and civil disorder in Turkey did not, however, prevent the signing of the Document. Rather, it was only after the US resumed its interest in Turkey, particularly in the wake of events in Iran and Afghanistan that Ankara demonstrated decidedly less interest in Moscow.⁶¹

With the US once again willing to arm Turkey, there were good reasons for Ankara to strengthen its ties to NATO once again. The military coup of September 1980 brought to power many of the very people who had been most critical of Soviet support for terrorism and the Communists in Turkey. Their suspicious attitude towards Moscow was presumably fortified by the Soviet invasion of Afghanistan at the end of 1979. Ankara strongly protested at the invasion.⁶²

It would appear, therefore, that the ebb and flow of Soviet-Turkish relations were basically dependent upon and determined by the state of Turkish-American relations. Domestic Turkish factors did not appear to have played a significant role in as much as improvements and deteriorations in relations often occurred during the administration of different governments in Turkey.

⁶⁰ Galia Golan, **Soviet Policies in the Middle East**, Cambridge University Press, Cambridge 1990, s 254-255.

⁶¹ Galia Golan, **Soviet Policies in the Middle East**, Cambridge University Press, Cambridge 1990, s 254-255. Indeed there have been claims, from Ankara itself that the Soviets were behind the war of terrorism which took place in Turkey in the 1970s.

⁶² Galia Golan, **Soviet Policies in the Middle East**, Cambridge University Press, Cambridge 1990, s 254-255.

1979 saw not perhaps the abandonment of that approach but its adaptation to a better understanding of the economic and financial realities which dominated Turkey's international relations. As a result there was a small but not imperceptible change for the better in Turkey's relations with the West, and particularly with the US. However Turkey's relations with the US improved during 1979. Contacts with the Moslem countries nevertheless remained an important feature. 1979 saw less of Ecevit's efforts to give a new direction to Turkish foreign policy, with the result that relations with the West were marginally improved.⁶³

In December 1979, the new government, which was formed by Demirel, made it clear that Turkey saw her future as lying with the West and continued to attach great importance to her membership of the NATO Alliance. The new government offered to hold the next ministerial meeting of the North Atlantic Council in Ankara, the first time it would had been held in Ankara for twenty years. Demirel made less attempts of the kind that were made under Ecevit to gain advantage from playing the West off against the Soviet Union and a greater effort to align Turkey's economic and political positions with those of the West.⁶⁴

1980 was the year of the Third Military Takeover. The Generals took over on 12 September to end the violence, amidst general relief. In foreign policy the emphasis under both Demirel and the Generals was more on links with the West than with either the Soviet Union and Eastern Europe or Third World, loyalty to both the NATO and the Council of Europe being specifically reaffirmed after 12 September. Turkey was not affected internally by the revolution in Iran, but was much concerned not only by developments in that country, but by the threat posed to area stability by the Soviet invasion Afghanistan. Turkey took a leading part in formulating the opposition of the Islamic countries to the Soviet invasion of Afghanistan, without going so far as to provoke a Soviet reaction against herself.⁶⁵

However, this cannot be said that Soviet-Turkish relations ceased or were even reversed in the 1980s. Moscow sought to maintain if not improve relations despite the Turkish-American rapprochement and the cold-war atmosphere

⁶³ FCO9/3056, Turkey: Annual Review for 1979.

⁶⁴ FCO9/3056, Turkey: Annual Review for 1979.

⁶⁵ FCO9/3317, Turkey: Annual Review for 1980. Oral Sander, *Siyasi Tarih, 1918-1994*, İmge Yayınları, Ankara 2000, s. 503-508. Robert O. Freedman, *Moscow and the Middle East*, Cambridge University Pres, Cambridge 1991.

which dominated the region in the early 1980s. There was a brief hiatus in political contacts after the 1980 coup, but in late 1982 the Turkish Foreign Minister İlder Türkmen visited Moscow, declaring his interest in a stable relationship with the Soviet Union. This resumption of normal relations was consummated after the elections of November 1983. Following these elections, Soviet Prime Minister Tikonov paid a visit to Ankara, the first visit by a Soviet Premier since Kosygin's 1976 visit. In 1984 the two countries signed their largest ever economic agreement, providing for Soviet crude oil and natural gas to Turkey in exchange for Turkish products. Turkish Prime Minister Turgut Özal visited the Soviet Union in 1986 and there was an exchange of military commanders in 1986 and 1987 as relations between the two countries steadily improved once again. The impact of Gorbachev's new policies was evident in this improvement when the Soviet Union agreed in 1988 to open a crossing point on its border with Turkey, which had been closed since 1937.⁶⁶

Despite these ties, it would appear that Moscow was still concentrating its primary efforts on improved relations, even during periods of tougher governments in Ankara, rather than on subversive activity. As in the past, the mainstay of Soviet policy was economic assistance, while striving to prove to Turkey that a stable relationship with Moscow would provide greater security for Turkey than the military and or presence of the US. In view of this argument, the Soviets chose a cautious even cooperative rather than confrontational approach to Turkey. The success of such an approach for the Soviet Union appeared to be dependent, however, more on the fluctuations in Turkish-American relations than decisions taken in Moscow.⁶⁷

5. Economic Relations

A motive for and a result of the improvement in bilateral relations was the expansion of Turco-Soviet trade. This really commenced in 1965, when turnover doubled over the previous year's figure. The balance of trade was usually been favourable to the Russians, and this trend consolidated over following years, with Turkish exports remaining steady while imports from the USSR rose sharply. This imbalance might have been due in part to materials provided for Soviet-

⁶⁶ Galia Golan, *Soviet Policies in the Middle East*, Cambridge University Pres, Cambridge 1990, s 256-257.

⁶⁷ Galia Golan, *Soviet Policies in the Middle East*, Cambridge University Pres, Cambridge 1990, s 256-257.

aided industrial projects, and would probably be corrected when the Turks started repaying the loan. Although Turkey increased its volume of trade with the East European countries as a whole, the Soviet Union became her major trade partner among them. The turnover in trade between the two countries, while in not reaching the levels provided for in the annual trade protocols, was sufficient to promote the USSR to Turkey's seventh largest world trade partner.⁶⁸

As was usual in Soviet trade with developing countries, the USSR exported mainly manufactured articles and imports primary agricultural products. The Turks were concerned to diversify their exports, and the trade protocol for 1971-72 provided for the export of unspecified industrial commodities. It seemed likely that the Soviet Union would take some of the products from the projects they had aided. The volume of trade might also have been augmented at the expense of other East European countries: due to the size of its market, the Turks regarded the Soviet Union as less likely to practise "switch" operations, re-exporting Turkish goods.⁶⁹

Another product of the improvement in relations was the provision of Soviet aid, under an aid agreement signed on 25 March 1967. The amount of \$200 million envisaged by this agreement was soon seen to be insufficient, and even after two of the projected schemes had been abandoned more money was required. This was eventually furnished by a credit agreement signed in October 1969, which supplemented the original \$200 million with a further \$166 million. The terms of the agreement were described in the body of this memorandum, and the installations to be constructed were as follows⁷⁰:

a. A steel plant at Iskenderun. With an initial capacity of 1,000,000 tons rising to 2,500,000 tons per year, it was to be Turkey's third, and largest, steel plant. With \$113.7 million assigned to it, it was also the most expensive of the projects, and necessitated the second credit agreement.

b. An aluminium factory at Seydişehir, with an annual capacity of 285,000 tons.

⁶⁸ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. Baskın Oran (ed.), *Türk Dış Politikası, Cilt-1: 1919-1980*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 781-783.

⁶⁹ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

⁷⁰ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

c. An oil refinery at Aliğa, capable of processing 3,000,000 tons of crude oil a year. This installation derived political significance from the unpopularity of foreign (i.e. Western) oil companies.

d. A sulphuric acid factory at Bandırma. Annual capacity was to be 120,000 tons a year. The factory was opened by President Sunay on 30 June 1972.

e. A fibre-board factory at Artvin, which was to produce 28,000 tons a year.

f. Expansion and improvement of an existing glass factory.

g. Expansion of the vodka producing unit of an alcohol factory.

Projects (f) and (g) were the ones given up by the Turks, who were entitled to do so under the 1967 agreement. Beyond the remaining five installations under construction in 1972, there had been some discussion on the feasibility of an underground system in Istanbul. However, the visiting Soviet Minister for Foreign Economic Relations, Skachkov, informed the Turkish Minister of Industry, Selahattin Kılıç, in October 1970 that Russia would not give Turkey any more loans until the current projects had been completed. This did not rule out loans to the private sector, but none to that date had yet been extended. Unless the Turks took up the Soviet Government's repeated offers to sell Turkey civil aircraft, these factors would tend to discount dramatic developments in economic relations, for the immediate future.⁷¹

6. Conclusions

The Joint Declaration was a measure of the limited, but distinct, improvement in Turco-Soviet relations over the decade. International attitudes to the Cyprus problem, as well as economic and domestic political considerations, led the Turks to recognise the value of a more independent foreign policy. The degree of independence was illustrated by the Turkish statement in 1969 prohibiting US use of the NATO base at Incirlik, in the event of their intervention in the Lebanese internal situation. The same flexibility in Turkey's new international outlook permitted the Turks to authorise the use of their airspace by Soviet Migs headed for Arab States. In these and other respects referred to in this report, the modern eclecticism of Turkish foreign policy had worked to the Soviet advantage and corresponded to their policy aims regarding Turkey. Namely, to weaken Turkey's

⁷¹ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

political, economic and military ties with the West as a precondition to increasing Soviet influence over the direction of Turkish policy.⁷²

However, although the Soviet Government was at pains to allay traditional Turkish suspicions of Russian intentions, the Turks' "strategic image" of the Russians had not altered significantly. The Turks were willing to co-operate with the Soviet Union on an equal footing, but the Soviet invasion of Czechoslovakia and Soviet activity in and around the Mediterranean gave the Turks reason to doubt that they would retain their equal status in the event of their adopting a neutral stance. As a result, Ankara continued to view Western support as vital for national security. Continuing Western economic assistance also inclined Turkey to maintain her alignment of that time, while the country's association with the EEC had underlined its traditional commitment to everything European. It was against this background, and in the hope of obtaining Soviet support on Cyprus, that the Turks showed themselves willing to meet the Russians on some points of bilateral and international affairs as well as to accept Soviet economic assistance. For the Soviet Union, the improvement in political and commercial relations helped to improve the Soviet image and stimulated the growth of the Turkish Left.⁷³

However, the British Ambassador did not consider Left-wing organisations to be of any great significance in Turkey at that time. The Turkish Communist Party itself, supported by the Soviet Government, had been banned from Turkey since 1925. The Turkish Labour Party (TLP) which usually adopted a pro-Moscow stance, but had been willing to criticise specific actions of the Soviet Government was dissolved by order of the Constitutional Court in July 1971. Because it was internally divided, it never obtained a significant share the vote. Although Moscow naturally favoured the TLP and the extra-parliamentary Left-wing movement, it did not to jeopardise the official détente by appearing to be too closely involved with their activities. In January 1967, Kosygin went so far as to deny all knowledge of "Bizim Radyo", the voice of the Turkish Communist party, which broadcasted from East Germany. More recently, the low priority the Soviet Government assigned to the Left was indicated by its anxiety to maintain good relations with the Erim Government. It was thus inclined by the knowledge that Turkey remained fundamentally conservative and that no party overtly

⁷² FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

⁷³ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

favouring Moscow could expect much electoral success. Hence, democratic elections were unlikely to bring about a radical change in the personnel involved in Turkey's Government, and a military takeover would only affect the orientation of Turkish foreign policy if Leftist elements among the officers were in control. So, while the character of Turkey's leaders remained the same; while their confidence in the West's ability to discharge its protective and economic functions remained un-abused; and until their suspicion of Russian intentions was finally abated, the Turks were likely to retail their alignment of that time.⁷⁴

For the future, the British Ambassador predicted that the Soviet Government would probably seek to continue the rapprochement with Turkey and to increase its importance in Turkey's economy. It would continue to be concerned to win over the Turks, and would pursue this objective by continuing, and widening the scope of contacts between the two nations. It would continue to desire to prise Turkey from the West, and would hope for growing support from within Turkish society. He added that it would need to be wary of alarming the Turks by ill-considered actions regarding to its presence in the Middle East, its attitude to the Straits and the Montreux Convention, and its position on the Cyprus question.⁷⁵

Annex-I: Turkey's trade with the USSR (1970)⁷⁶, (US dollar million)		
Year	Imports	Exports
1962	6.4	5.5
1963	8.9	7.1
1964	7.98	9.04
1965	16.66	18.67
1966	26.08	18.47
1967	27.74	28.42
1968	30.46	29.87
1969	33.54	29.96
1970	38.72	29.38

⁷⁴ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

⁷⁵ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

⁷⁶ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

Annex-II: Turkey's trade partners (1970)⁷⁷, (US dollar million)					
Imports	%	Country	Exports	%	Country
172.0	19.4	USA	117.4	119.9	West Germany
164.2	18.5	West Germany	56.2	9.5	USA
88.1	9.9	UK	44.1	7.5	Switzerland
70.1	7.9	Italy	39.5	6.7	France
44.5	5.0	Switzerland	39.0	6.6	Italy
38.7	4.4	USSR	33.7	5.7	UK
31.8	3.6	France	29.4	5.0	USSR
276.4	31.3	Other Countries	229.2	39.1	Other Countries
885.8	100	Total	588.5	100	Total

⁷⁷ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

BIBLIOGRAPHY

Archival sources

All references to sources prefixed by FO and FCO refer to documents held at the UK National Archives, formerly the Public Record Office (PRO). The following files have been consulted:

FO371/160212, FO371/163832, FO371/169514, FO371/174971, FO371/180150, FO371/185824, FCO51/296, FCO51/244, FCO9/614, FCO9/1091, FCO9/1308, FCO9/1466, FCO9/1606, FCO9/1831, FCO9/2112, FCO9/2339, FCO9/2671, FCO9/2768, FCO9/2885, FCO9/3056, FCO9/3317.

Books & Articles

Armaoğlu, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-1995**, 19. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2014.

Bilge, Suat, **Güç Komşuluk, Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri, 1920-1964**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1992.

Boratav, Korkut, **Türkiye İktisat Tarihi, 1908-2009**, İmge Yayınları, Ankara 2003.

Erkin, Feridun Cemal, **Türk Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, Başnur Matbaası, Ankara 1968.

Çakmak, Haydar (der.), **Türk Dış Politikası: 1919-2008**, Barış Platin Kitap, Ankara 2008.

Freedman, Robert O., **Moscow and the Middle East**, Cambridge University Press, Cambridge 1991.

Golan, Galia, **Soviet Policies in the Middle East**, Cambridge University Press, Cambridge 1990.

Gönlübol, Mehmet vd., **Olaylarla Türk Dış Politikası, 1919-1995**, 9. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara 1996.

Hale, William, **Türk Dış Politikası, 1774-2000**, çev. Petek Demir, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003.

Oran, Baskın (ed.), **Türk Dış Politikası, Cilt-1: 1919-1980**, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

Sander, Oral, **Siyasi Tarih, 1918-1994**, İmge Yayınları, Ankara 2000.

Yel, Selma, **Değişen Dünya Şartlarında Karadeniz ve Boğazlar Meselesi, 1923-2008**, ATAM Yayınları, Ankara 2009.

Yeşilbursa, Behçet Kemal, "The Formation of RCD: Regional Cooperation for Development", **Middle Eastern Studies**, Volume: 45, Number: 4 (July 2009), pp. 637-660.

İNGİLİZ BELGELERİNE GÖRE TÜRK-SOVYET İLİŞKİLERİ (1960-1980)*

BEHÇET KEMAL YEŞİLBURSA**

Özet

Stalin'in ölümünden sonra Ruslar Türkiye ile olan ilişkilerini savaş öncesindeki göreceli rahat düzeye kıyasla yeniden inşa etmeye çalıştılar. Fakat Türkler buna karşılık vermede tedbirli davrandılar. 1960 başlarında Sovyet-Amerikan ilişkilerinde gözlenen gelişmeler Türkleri Amerika Birleşik Devletleri ile olan bağımlı ilişkilerini yeniden düşünmeye sevk etti ve Sovyetler Birliğine karşı daha uzlaşmacı bir yaklaşım benimsemelerine yol açtı. Sonuçta, bir Türk Parlamenter delegasyonu Mayıs 1963'te Rusya'yı ziyaret etti.

Batı 1964'te Türklerin Kıbrıs'a müdahalesini engellemek için harekete geçer ve bu da onlara Kıbrıs politikaları için Sovyet desteği aramaları için baskı oluşturur. Türk Dışişleri Bakanı Kasım 1964'te Moskova'yı ziyaret ettiğinde, Ruslar "iki toplumlu" formülü kabul ettiler. Üst düzey karşılıklı ziyaretler Ocak 1965'te Nikolai Podgorny liderliğindeki bir Yüksek Sovyet delegasyonunun Türkiye'yi ziyareti ile devam etti. Mayıs 1965'te Sovyet Dışişleri Bakanı Türkiye'yi ziyaret etti ve Türkiye Başbakanı Ağustos 1965'te Sovyetler Birliği'ni ziyaret ettiğinde iki ülke Türkiye'ye yapılacak Sovyet yardımının tedariki konusunda prensipte anlaştı.

Ekim 1965'te muhafazakâr Adalet Partisi Türkiye'de iktidara geldi. Bir Türk Parlamenter delegasyonu Ağustos 1966'ta Sovyetler Birliğini ziyaret etti fakat Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) ile Adalet Parti Hükümeti arasındaki ilk üst düzey temas Başbakan Kosygin'in Aralık 1966'ta Türkiye'yi ziyaret etmesine kadar gerçekleşmedi. Şubat 1967'de iki taraf ortak hududunu yeniden tanımlayan bir sınır protokolü imzaladılar. Mart 1967'te yedi sanayi tesisinin inşasında kullanılmak üzere 200 milyon dolarlık bir Sovyet kredisi sağlamak amacıyla Moskova'da bir anlaşma imzalandı.

* çev. Gonca AŞUT, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, goncaasut@gmail.com

** Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi, Bursa, bkyesilbursa@uludag.edu.tr

Haziran 1967'deki savaştan sonra Akdeniz'de Sovyet filosunun oluşturulması Karadeniz Boğazlarının stratejik önemini artırdı ve Doğu Akdeniz'deki güç dengesini değiştirdi. Türk Başbakanı Eylül 1967'de Rusya'yı ziyaret ettiğinde Rusların İsrail birliklerinin işgal ettikleri bölgelerden derhal çekilmeleri yolunda yaptıkları çağrıya katıldı.

Ayrıca 1967 Kıbrıs'ta bir gerginlik yılıydı. Kasım ayında Türkler durumla ilgili bir Sovyet beyanını Kıbrıslı Rumların imalı bir eleştirisi olarak yorumladılar. Mayıs 1968'te Türkiye ve Rusya Ankara'da bir Sivil Havacılık Anlaşması ve bir Demiryolu Anlaşması imzaladı. Temmuz 1968'de Türk Dışişleri Bakanı temelde ekonomik gibi görünen görüşmeler için Sovyetler Birliğini ziyaret etti (Sovyet finansmanlı iki proje yetersiz kaynak dolayısıyla rafa kaldırılmıştı).

Türkiye Sovyetlerin Ağustos 1968'te Çekoslovakya'yı işgalini NATO'ya olan ihtiyacının bir onayı olarak gördü fakat resmi tepki dizginlendi. 3 Temmuz 1969'da Türkiye Amerika Birleşik Devletleri ile "Ortak Savunma İşbirliği Anlaşması"nı imzaladı, bunun etkilerinden biri Türkiye'deki Amerikan varlığını azaltmaktı. Bu arada Türkiye CENTO'nun bir üyesi olarak kaldı. Temmuz 1964'te Türkiye Kalkınma için Bölgesel İşbirliği (KBİ) oluşturmak için diğer iki bölgesel üyeye, İran'a ve Pakistan'a, katıldı ve masraflarının sıklıkla CENTO tarafından karşılandığı vurgulandı.

Kasım 1969'da Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay Sovyetler Birliğine resmi bir ziyarette bulundu. Mayıs 1970'da Sovyet Dışişleri Bakan Yardımcısı Türkiye'yi ziyaret etti ve Ekim 1970'te iki ülke bir Kara Taşımacılığı Anlaşması imzaladı. Dostane ilişki Ekim 1970'de Türkiye'ye giden iki Sovyet uçağının kaçırılması ve Ruslar tarafından geçici olarak alıkonulan bir Amerikan uçağının sınır ihlali yapması dolayısı ile sekteye uğradı.

12 Mart 1971 "hükümet darbesi", Silahlı Kuvvetlerin müdahale tehdidi Adalet Parti Hükümetinin istifasına ve bir "partiler-üstü" Hükümetinin kurulmasına neden olduğunda, Türk-Sovyet ilişkilerini aksatmadı. Bununla birlikte, Ruslar Türkleri 1971'de Başpiskopos Makaryos'un Moskova'yı ziyareti sırasında Kıbrıs'ta iki ulus toplumunun varlığından mutut olarak söz etmeyi ihmal ederek üzdüler. Cumhurbaşkanı Podgorny Nisan 1972'de Türkiye'yi ziyaret ettiğinde Kıbrıs ile ilgili Sovyet politikasının değişmediği konusunda Türkleri yeniden temin etti. Türkler "1925 Dostluk ve Tarafsızlık Anlaşmasını" yeniden canlandırmayı reddetti fakat bir "Türk-Sovyet İyi Komşuluk İlişkileri üzerine Prensip Deklarasyonu" imzaladılar.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Rusya, Sovyetler Birliği, Türk-Sovyet İlişkileri, Türk Dış Politikası

Abstract

After Stalin's death, the Russians attempted to restore their relations with Turkey to their relatively relaxed pre-war level. The Turks, however, were cautious in their response. Developments in Soviet-American relations in the early 1960s led the Turks to reconsider their dependent relationship with the United States and to take on a less uncompromising approach towards the Soviet Union. As a result, a Turkish Parliamentary delegation finally visited Russia in May 1963.

Western moves to prevent the Turks from intervening in Cyprus in 1964 pressed them to seek Soviet support for their Cyprus policy. When the Turkish Foreign Minister visited Moscow in November 1964 the Russians accepted the "two communities" formula. High-level exchanges continued with the visit to Turkey, in January 1965, of a delegation from the Supreme Soviet led by Nikolai Podgorny. In May 1965 the Soviet Foreign Minister visited Turkey and the Turkish Prime Minister visited the Soviet Union in August 1965, when the two countries agreed in principle on the provision of Soviet aid to Turkey.

The conservative Justice Party came to power in Turkey in October 1965. A Turkish Parliamentary delegation visited the Soviet Union in August 1966 but the first high-level contact between the USSR and the Justice Party Government did not take place until Prime Minister Kosygin's visit to Turkey in December 1966. In February 1967, the two sides signed a border protocol redefining their common frontier. In March 1967 an agreement was signed in Moscow providing for a Soviet loan of \$200 million towards the construction of seven industrial installations.

The build-up of the Soviet fleet in the Mediterranean after the war in June 1967 increased the strategic importance of the Black Sea Straits and changed the power balance in the Eastern Mediterranean area. When the Turkish Prime Minister visited Russia in September 1967, he joined the Russians call for the immediate withdrawal of Israeli troops from the occupied territories.

1967 was also a year of tension in Cyprus. In November the Turks interpreted a Soviet statement on the situation as an implied criticism of the Greek-Cypriots. In May 1968 Turkey and Russia signed a Civil Aviation Agreement and a Railway Agreement in Ankara. In July 1968 the Turkish foreign Minister visited the Soviet Union for what seems to have been mainly economic discussions (two of the Soviet-financed projects had been shelved for insufficient funds).

Turkey viewed the Soviet invasion of Czechoslovakia in August 1968 as a confirmation of its continuing need for NATO, but the official reaction was restrained. On 3 July 1969 Turkey signed the “Co-operation Agreement Concerning Joint Defence” with the United States, one effect of which was to reduce the American presence in Turkey. Meanwhile, Turkey remained a member of CENTO. In July 1964 Turkey joined the other two regional members, Iran and Pakistan, in forming the Regional Co-operation for Development (RCD), which was often emphasised at CENTO’s expense.

In November 1969 President Cevdet Sunay paid a State visit to the Soviet Union. In May 1970 the Soviet Deputy Foreign Minister visited Turkey and in October 1970 the two countries signed a “Road Transport Agreement”. Friendly relation suffered a setback in October 1970 due to the hijacking of two Soviet aircraft to Turkey and a border violation by an American aircraft which was held temporarily by the Russians.

The “coup by memorandum” of 12 March 1971, when the threat of intervention by the Armed Forces caused the Justice Party Government to resign and an “above-party” Government to be formed, did not disrupt Turco-Soviet relations. However, the Russians upset the Turks during Archbishop Makarios’ visit to Moscow in June 1971 by omitting the customary reference to the two national communities in Cyprus. President Podgorny reassured the Turks, when he visited Turkey in April 1972, which Soviet policy towards Cyprus had not changed. The Turks declined to revive the “1925 Treaty of Friendship and Neutrality” but signed a “Declaration of Principles on Turkish-Soviet Good neighbourly Relations”.

Key Words: Turkey, Russia, Soviet Union, Turco-Soviet Relations, Turkish Foreign Policy

1. Giriş

Geleneksel olarak, Sovyetlerin Türkiye'ye yönelik tutumları, Türklerin Karadeniz Boğazlarına sahip olmalarından ve Ukrayna ile Transkafkasya'daki kritik hedeflere yakınlığından dolayı stratejik konseptlerle yönetiliyordu. Rusya ve Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) ve Merkezi Antlaşma Teşkilatı (CENTO) arasındaki dostluk döneminde bile Moskova, daha az iddialı hedefler koymak, Türkiye'yi daha tarafsız bir siyasi pozisyona geri getirmek ve zorla ya da başka şekilde ABD üslerinin Türk topraklarından çekilmesini sağlama girişiminde bulunmak zorunda bırakıldı. Sovyetler Birliği, Türkiye'nin Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) üyesi olarak Avrupa ile ekonomik bağları konusunda endişeliydi. Stalin'in ölümünden sonra Ruslar, beklemek zorunda olduklarını fark etti. Ancak, 1960'lı yılların başında Türkiye, Sovyet gelişmelerine son derece dikkatle cevap vermeye devam etti ve Sovyetler Birliği uç noktada baskılara başvurma hususunda isteksizdi.¹

1950ler Sovyet-Türk ilişkilerindeki en başarısız dönemdi. Fırsat 1960'larda Türk politikasında bir değişikliğin ortaya çıktığı görünmektedir. Sovyetler, istekli ve aktif olarak geliştirilmiş ilişkiler peşinde koşarken, 1960'lı yılların başında Sovyet askerî doktrinindeki değişiklikler nedeniyle çıkarları muhtemelen daha da keskinleşti ve bunun sonucunda, Akdeniz deniz filolarının 1964'te açılması Orta Doğu'da büsbütün artan bir müdahale getirdi.²

1960 yılı, taraflar arasında yüksek bir gerginlik haliyle başladı ve 1960'ta ya da 1961'in başında beklenen bir seçimle başladı. Birçok dış gözlemci, seçimlerin muhtemelen başka bir Demokrat zaferiyle sonuçlanacağını düşünüyordu. Ancak hükümet, yılın başında kaybedebileceği veya seçimin ordunun Demokrat Parti'nin yararı için bastırmaya isteksiz olacağı kargaşalara neden olacağından ülkeye gitme riskini alamayacağı sonucuna varmış gibi görünüyordu Menderes'in Türkiye'yi yeniden inşa etmesinin kaderinde olduğuna dair neredeyse ilahi inancından dolayı kaybetme riskini almamaya kararlıydılar ve daha sonra o ve partinin diğer liderleri, bazı faaliyetlerinin düşmanca bir idare tarafından incelenmesini taşımayacağını sezdiler. Aynı zamanda muhalefetin eleştirileri ve propagandaları

¹ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Ayrıca bk. FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. FO371/160212/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1960.

² Galia Golan, **Soviet Policies in the Middle East**, Cambridge University Press, Cambridge 1990, s. 248.

yüzünden giderek daha da tedirginleşerek kısa süre sonra bir psikolojik baskı kısır döngüsünün içine çekildiler. Aslında, güçlerini kaybetme düşüncesiyle akılları başlarından gitmiş ve bu olayı önlemek için aldıkları mantıksız tedbirlerle aceleye getirmişlerdir. Bazıları, eğer yeni kurallar kendi grupları için zafer kazanmak için tatmin edici bir araç sağlamadıysa kurallar değiştirilmelidir ve yürürlükte olan da Hükümetin, Demokrat Parti'nin üyeleri ile doldurulmuş bir parlamento komisyonu kurmak için meclisteki çoğunluk oylarını kullanarak aslında Muhalefetin siyasî faaliyetlerini soruşturmak üzere yola çıktığıydı³.

Geri dönüşü olmayan noktaya muhtemelen ülkenin siyasî hayatı üzerindeki neredeyse sınırsız güçlerin bu komisyona verilmesi ve bu yetkilerin tüm siyasî faaliyetleri yasaklamak için hemen kullanılması ve hatta komisyonun faaliyetleri ile ilgili olarak meclis tartışmalarının raporlanması ile ulaşıldı. Bu tür bir siyasî duruşu tamamen siyasî yöntemlerle, diğer bir deyişle askerî güç kullanmadan veya diğer diktatörlüklerin çoğunun gerekli bulduğu zorlama yöntemler olmadan dayatabileceğine inanmak, hükümetin daha olağandışı yanlış kararlarından biriydi. Geçmişe bakılırsa, Demokrat Parti Hükümeti ülkedeki güç durumunu asla doğru bir şekilde analiz edemezdi. Devrim gerçekleşti çünkü ordu, gösterileri bastırmak üzere hükümetin emirlerine yönelik pasif direnç Türkiye'nin kendisini içinde bulunduğu krizi çözmek için yeterli olmadığını nihayet fark etti ve durumun değişmesi için olumlu bir adım atması gerektiğini gördü⁴.

1950'lerin sonlarına doğru dış politikada dahi gerginliğin tırmanmaya başladığı yönünde işaretler vardı. Menderes bilakis kıskançlıkla birden fazla vesileyle, Rusya gibi totaliter bir sistemin ekonomik gelişme tedbirlerini zamanında yapmasının çok daha kolay olduğunu belirttiği duyuluyordu ve Kruşçev'le görüş alışverişinde bulunma konusundaki anlaşması, sadece Türkiye'nin daha önce aşırı Rusya karşıtı konumundan ihtiyatlı bir çekilme değil, aynı zamanda dikkati iç krizden farklı yöne çekme umudu olarak görülebilir.⁵

Devrimin Türkiye'nin dış ilişkileri üzerindeki etkisi son derece düşüktür. Daha önce de belirtildiği gibi Menderes hükümeti, düşmeden kısa bir süre önce denemeye ve Rusya ile burları kırmaya karar verdi, ancak bundan hiçbir şey ortaya çıkmadı. Devrimci hükümetin neredeyse ilk ifadeleri, Batı ile ittifaklarına

³ FO371/160212/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1960.

⁴ FO371/160212/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1960.

⁵ FO371/160212/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1960.

(NATO ve CENTO) sadık kaldıkları üzerineydi, ancak dış politika uygulamalarında ufak farklılıklar bulunabilirdi. Bunların, Rusya ve Arap dünyası gibi komşu devletlerle olan ilişkilerin ele alınmasında daha büyük bir esneklikte büyük ölçüde bulunabileceği anlaşıldı. Aslında, herhangi bir değişikliği tespit etmek zordu. Ruslar, durumlarını iyileştirme fırsatı bulduklarını düşünüyorlardı ve Türkiye'yi büyük miktarda ekonomik yardımı ve üst düzey görüş alışverişlerini kabul etmesi için çok fazla, muhtemelen iyilikleri için aşırı derecede, zorladı. Her ikisi de reddedildi ve Türkiye'nin Batılı bağlantısını sürdürme politikası zarar görmedi ancak bunun izin verdiği müddetçe Rusya ile sınır ötesi ilişkilerin normalleştirilmesi ustacaydı ve General Gürsel'den Kruşçev'e gönderdiği bir mektupta kesin olarak belirtildi.⁶

Türk tutumundaki bu kritik değişiklik 1960lardaki üç gelişmeye dayandırılabilir. İlk ikisi CENTO ittifakının zayıflaması ve 1963'ün başında ABD'nin Jüpiter füzelerini Türkiye'den çekmesiydi. Bunlar Ankara'da ABD'nin Türkiye taahhütlerinin indirgenmesi olarak yorumlandı. Böylece, Ankara daha az güvende ve bu nedenle sınırdan düşmanı yatıştırmak ihtiyacı hissetti. Üçüncü gelişme, 1964'te bir krize dönüşen Kıbrıs meselesiydi ve Türkiye'nin iki süper güçle olan ilişkilerinde kaymaların katalizörü olduğu ortaya çıktı.⁷

2. Türkiye-Sovyetler Birliği Arasındaki Siyasî Yumuşama, 1960-1965

1962'deki Küba krizi Sovyet-Türk ilişkilerini doğrudan etkiledi, çünkü bir noktada Ruslar krizden kurtulmak için kendilerinin Küba'dan geri çekilmesi karşılığında Türkiye'den Amerikan Jüpiter füzelerinin geri çekilmesini önermişti. ABD, böyle bir geri çekilmeyi zaten Türklerin kabulünü elde etmeye çalışmalarına ve füzelerin aslında 1963'ün başında kaldırılmasına rağmen pazarlık etmeyi reddetti, zira üsler artık Polaris denizaltılarının girişinden sonra Amerikan politikası için çok önemli değildi. En azından nükleer silahların yok edilmesini güvenceye almak arzusuyla, Türkiye'deki ABD üslerinin tamamen çekilmesi olmasa da, Ruslar, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) varlığının ille de ulusal çıkarlarının tehlikede olmadığı bir nükleer savaşa Türkiye'yi dahil edebileceği konusunda zaten defalarca uyarıda bulundular. Küba krizi bunu güçlendirdi ve Türk "kamuoyu" ile Sovyetler Birliği tarafından onaylanan makaleleri çoktan

⁶ FO371/160212/RK1011/1, Annual Report on Turkey for 1960.

⁷ Galia Golan, **Soviet Policies in the Middle East**, Cambridge University Press, Cambridge 1990, s. 248-249.

basmış olan basın, Türkiye'nin Birleşik Devletlerle olan bağımlı ilişkisini eleştirmeye başladı. Bunu yaparken, Amerikalıların Türkiye'yi savunmasını garantilemek için füzeleri tutmak isteyen Hükümete karşı duruş alıyorlardı. NATO'nun "esnek tepki" formülünün, Türk topraklarının stratejik olarak teslim olmasını gerektirebileceğinden korkuyordu. Hem bunun sebebi hem de ABD'nin Ruslarla aslında bir anlaşma yapmış olması korkusuyla, Jüpiter füzelerinin nihai olarak geri çekilmesi endişeyle karşılandı.⁸

1960'da Türk Başbakanı tarafından bir ziyaret düzenlemeyi denediğinde daha önce reddedilen Sovyet Hükümeti, daha sonra hırsını azalttı ve bir TBMM heyetini Ocak 1963'te Rusya'yı ziyaret etmeye davet etti. Türkiye, Sovyet Büyükelçisi tarafından yapılan dostane gelişmelere yavaşça yanıt verdi ve Parlamento heyetinin ziyaretinin "nispeten zararsız bir adım" olduğunu düşünerek yeni daveti kabul etti. Lakin, delegasyonun 29 Mayıs 1963'teki varışı aslında Türk-Sovyet ilişkilerinde yeni bir safhanın başlangıcını temsil ediyordu; çünkü Ankara, diğer Batı hükümetlerine kıyasla Sovyetler Birliği'ne karşı tutumunu rahatlatmak için geç kaldığını fark etmişti. Yaptıkları görüşmelerde heyet başkanı Suat Hayri Ürgüplü, ticaretin barışçıl iş birliğinin temeli olarak muhtemel rolünü vurgularken Kruşçev, Sovyet Hükümeti'nin Türkiye'ye ekonomik olarak yardım edeceğine inandırarak daha da ileri gitti ve Türkiye'nin Batı İttifakı üyeliği normal ilişkilerin kurulmasıyla anlaşmazlığa düşmedi. Rusların ekonomik yardım yoluyla Türkiye'nin Batıya olan sadakatini baltalamayı umabileceğinin farkında olarak, Türk delegasyonu bu öneriyi çekimser karşıladı.⁹

Bununla birlikte, iyi niyet atmosferine rağmen 9 Temmuz 1963'te Sovyetler Birliği, Türkiye'yi Irak ve İran ile Kürtlere karşı iş birliğine girmekle suçlamakta kendisini alıkoymadı. Sovyetler Birliği, Kürt savaşını güney sınırları için olası bir tehdit olarak görüyordu ve CENTO'yu agresif bir organizasyon olarak topa tutmak için fırsat bulmuştu. Türkiye, Kuzey Irak'a herhangi türden bir müdahaleye karışma niyetini yalanladı. Bu ifadenin onaylanmaması, Kasım 1963'te "Lenin ve Atatürk tarafından kurulan ilkeler üzerine" dostça ilişkilerin yeniden kurulması çağrısına dönüştü. Önemli bir biçimde, olay Atatürk'ün ölümünün 25.

⁸ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-1995**, 19. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2014, s. 543-553.

⁹ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

yıl dönümüydü ve Lenin ile Atatürk'ün dostluğunun vurgusunun, Türkleri dış politikasında “Kemalist tarafsızlık”a geri getirmeye teşvik etmesi hedeflenmişti. Dahası, Türklere iki ülkenin bir zamanlar arkadaş olduklarını hatırlatmaya yaradı ve bu yüzden onların bir kez daha arkadaş olması makul oldu.¹⁰

Bu sıralardaki bir gelişme o zaman Sovyetlerin Kıbrıs konusundaki tutumu ile engellendi. Özellikle, Ruslar adanın bağımsızlığını savunan Kıbrıs Rum Hükümeti Başpiskopos Makarios'u destekledi. Kıbrıs'ı NATO'ya çekmeyi ve böylece Kıbrıs'ın başarılı Komünist Partisi AKEL'in ölümü olan Enosis'e doğal olarak karşıydılar. Adanın stratejik konumu nedeniyle Türkler de ayrıca Enosis'e karşıydı. Ancak bir kez daha iki ülkeyi çatışmaya sürükleyen Türklerin Kıbrıs Türk azınlığına bağlılıkları ve Sovyetlerin Kıbrıs Rumlarına olan desteğiydi. 19 Mart 1964'te Pravda, ilişkilerin Kıbrıs konusundan kaynaklanan, Türklerin Sovyet karşıtlığı yüzünden zarar görebileceği konusunda uyardı. Bunun somut kanıtı, Sovyet Parlamentosu heyetince Türkiye'ye yapılan ziyaretin Şubat ayındaki ertelemelerinde ve Mart ayı başında Türk Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin'in Sovyetler Birliği'ne yaptığı ziyarette zaten vardı. Adada durum yıl boyunca kötüleşti ve Ağustos'ta Ruslar, Türklerin Kıbrıs Rum mevzilerine karşı hava saldırısı sonrasında askeri müdahale ile tehdit etti. Bu tehdidi, Kıbrıs Hükümetine Sovyet askeri yardım sağlanması için bir anlaşma imzalanması takip etti.¹¹

1963 yılında Kıbrıs Cumhurbaşkanı Makarios, adadaki iç savaş döneminde Türk toplumunun yasal haklarını koruyan Anayasayı askıya aldı. Türkiye, Kıbrıs Türkleri adına müdahale etmekle tehdit etti. Moskova Makarios'un hareketini destekledi ve Türkiye'nin müdahalesine karşı çıktı. 1964 yazında Kruşçev, Türkiye'yi adaya herhangi bir yabancı müdahaleye karşı, böyle bir müdahalenin Sovyetlerin verdiği tepkiyle karşılanacağını bildirerek uyardı. Ancak bu sırada ABD, Türklerin Kıbrıs hareketleri Sovyet tepkisine neden olursa Ankara'nın NATO'dan yardım bekleyemeyeceğini öne sürerek müdahaleye karşı Türkiye'ye uyarıda bulundu.¹²

¹⁰ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. FO371/174971, Annual Review for Turkey for 1963.

¹¹ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-1995**, 19. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2014, s. 694-739.

¹² Galia Golan, **Soviet Policies in the Middle East**, Cambridge University Pres, Cambridge 1990, s. 249.

Türk Hükümeti tarafından Sovyetlerin Doğu Akdeniz nüfuzunun bir parçası olarak görülen Sovyet Kıbrıs Politikası, Ruslarca arzulanan Türkiye ile daha yakın ilişkilerin kurulmasını engellemiş olmakla birlikte, Türkiye'yi Kıbrıs'ta tek taraflı müdahaleden alıkoymak üzere Anglo-Amerikan hareketleri, Türkler arasında artan kızgınlığa neden oldu. Bu öfke, Başkan Johnson'un, Türklere Sovyet askerî müdahalesini kışkırttıkları takdirde, ABD desteğine güvenemeyeceklerini bildirdiği Haziran 1964 tarihli mektubuyla daha da kötüye gitti. Bu mektup, Türklerde Amerikan karşıtlığının gelişmesinde önemli bir noktayı temsil etti ve Ankara'yı başka yerlerde destek toplamaya ihtiyacı olduğuna ikna etti. 22 Haziran 1964'te *Ulus Gazetesi*, Türkiye'nin kuvvetlerinin büyük bir kısmını NATO'dan çekmesi ve Sovyetler ile saldırmazlık paktı imzalaması önerisinde bulundu. Moskova bunu dikkate aldı ve Erkin Kasım 1964'te Sovyetler Birliği'ni ziyaret etmek için yeniden bir davet aldığıında, Ruslar Türkleri yatıştırmak ve dostluğunu kazanmak için aynı zamanda Başpiskopos Makarios ve Kıbrıs Rumlarını rahatsız etmeyen bir çözüm geliştirmişlerdi.¹³ Sovyetler Birliği, 1964 Kıbrıs krizine doğrudan karışmadı ve konumu tamamıyla istikrarlı da değildi. Daha ziyade, Moskova'nın kendi çıkarlarını ilerletmesi için bir çatışmadan istifade edilmesi vakasıydı.

Bu ziyaret öncesinde, 31 Ağustos'ta iki ülkenin Arpaçay Irmağı'nda bir baraj inşasında sulama ve hidroelektrik enerjisi üretimi için iş birliği yapma konusunda anlaşmaya vardığı bildirildi. Bu, Mayıs 1960'daki Türk darbesinden bu yana iki ülke tarafından gerçekleştirilen ilk ortak ekonomik proje idi. Türkler beş yıllık planları için Nisan 1964'te yapılan Sovyetlerin malzeme ve maddi yardım teklifini kabul etmemişlerdi. 50'li yıllarda 7.5 milyon dolarlık Sovyet endüstriyel kredisini kabul ettikleri hâlde, büyük ölçekli bir Komünist personel akımından kaçınmak istiyorlardı.¹⁴

1964 yılı, Türkiye'ye yönelik Sovyet "dostluk hareketi"nin mimarı olan Kruşçev'in ayrılışını gördü. Sonuç olarak Ankara'daki Sovyet Büyükelçisi, Türkiye Cumhuriyeti Başkanı'nı Sovyet politikasının ve iyi niyetin devamlılığı hususunda kendisini temin etmek üzere ziyaret etti ve Erkin'in Rusya'yı ziyaret etmesi için bu kez kabul edilen davetini tekrarladı. O dönem basında çıkan spe-

¹³ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. Mehmet Gönübol vd., **Olaylarla Türk Dış Politikası, 1919-1995**, 9. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara 1996, s. 418-427.

¹⁴ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

külasyonlara göre, ziyaretinin başlıca gerekçelerinden biri ile Batı'nın yerine getirmede önemli yardıma Türkiye'nin ihtiyacı olduğu yakın ekonomik ilişkilerin imkanlarını açıkça vurguladı. Türkiye aynı zamanda Kıbrıs politikaları için yeni destek bulmak ve muhtemelen ABD'yi de kendi politikalarında etkileme konusıyla ilgileniyordu. Ziyaretin sonunda çıkarılan ortak bildiri (30 Ekim-6 Kasım 1964), artan ticaret, kültürel bir anlaşmanın imzalanması ve Sovyetin iki Kıbrıs ülkesinin ayrı ayrı varoluş ve yasal haklarını kabul etmesi üzerine bir ilke mutabakatı beyan etti. Türkiye, özellikle Kıbrıs Türk politikası desteğinin bir ibaresi olarak son noktadan memnundu. Ancak, bu, Rusya'nın Kıbrıs Rumlarına devam eden desteğinin sona erdiği anlamına gelmiyordu. Rusların Kıbrıs sorununu ağırlaştırması beklenmemesine rağmen, bu durum adanın NATO üssü olarak kullanılmamasını ve Rusların NATO için bir utanç kaynağı olduğuna inandıkları, NATO üyeleri -özellikle de Türkiye ve Yunanistan- arasında sürtüşme kaynağı olmayı sürdürmesini garantiledi.¹⁵

Erkin'in Moskova ziyareti, muhtemelen Ankara'nın Kıbrıs meselesi üzerine Amerika'nın terk etmesini ne olarak algıladığına cevaben, Türkiye'nin tutumunda yaşanan değişimin net bir göstergesi idi. Ankara, adadaki "iki ulusal topluluğun yasal hakları" na atıfta bulunan Erkin'in ziyaretinin ardından çıkarılan bildirinin formunda, Kıbrıs'taki Türk pozisyonuna yakın olan bir Sovyet girişimi tarafından ödüllendirildi. Bu pozisyon Başkan Podgorny tarafından Ocak 1965'te Türkiye ziyaretinde ve Gromyko tarafından Mayıs 1965'te Türkiye ziyareti sırasında yinelenildi. Ekim 1964'te Kruşçev'in Kosygin ve Brejnev tarafından değiştirilmesi ile Sovyet liderliğinin değişmesinin bir sonucu olarak Sovyet pozisyonundaki değişimi açıklamak mümkündür.¹⁶

Türkiye'yi kendi yönüne çekme yönündeki her türlü Rus planı hayal kırıklığına uğradı, zira ikincisinin Batı ile siyasi ve ekonomik bağlarına zarar verme gibi bir niyeti yoktu. Ekim 1964'te, Türk Dışişleri, tarafsız bir tutum takınmasının ekonomik bir avantajının olmadığını açıkladı. Ankara'nın istediği dış politikada daha fazla manevra kabiliyeti olmasıydı. Erkin'in 12 Kasım'da Türk Senatosu'nda yaptığı konuşmada Ankara, "ulusal amaçlarında maksimum des-

¹⁵ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası, Cilt-1: 1919-1980**, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 773-776.

¹⁶ Galia Golan, **Soviet Policies in the Middle East**, Cambridge University Press, Cambridge 1990, s. 249-250.

tek almak” istedi. Bu açıklama, Türkiye’nin geleceğini birleşmiş Avrupa’nın bir parçası olarak gördüğünü de belirtti. Sonuç olarak 1 Aralık 1964’te, Türkiye’nin 12 Eylül 1963’te Avrupa Ekonomik Topluluğu’na (EEC) ortak üyeliğini sağlayan bir anlaşma yürürlüğe girdi. İki yüzyıl boyunca Avrupa’ya yönelmiş olarak Türkiye, bu organizasyonu, bir parçası olmayı çok isteyeceği, gelecekte federe bir Avrupa’nın çekirdeği olarak gördü. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) Türkiye’yi Batı iş birliğinden koparmanın genel politikası kapsamında doğal olarak Türkiye’nin Ortak Piyasa üyeliğine saldırdı.¹⁷

1964’te Yüksek Sovyet heyetinin Türkiye ziyareti, Şubat ayında bir kez, Temmuz ayında bir kez olmak üzere Kıbrıs’ın durumu nedeniyle iki kez ertelendi. Erkin’in Moskova ziyareti bu engelin kaldırılmasına hizmet etti ve Politbüro (komünist parti yönetim kurulu) üyesi ve Kruşçev’in potansiyel bir halefi olan Nikolai Podgorny’nin liderliğindeki heyet, 4-13 Ocak 1965 tarihleri arasında Türk Hükümeti’nin konuklarıydı. 4 Ocak’ta Pravda’ya göre, Türk basını, bu ilk Sovyet ziyaretini kapsamlı ve genel olarak olumlu ele alarak Sovyetlere karşı daha dostça davranmaya başlamıştı. Yumuşamaya eleştiri muhalefet partilerinden geldi ve özellikle Adalet Partisi, Rus yayımlacılığına olan geleneksel Türk korkusunu dile getirdi. Podgorny, artık Türk halkı için uzlaşmayı haklı çıkaran Kıbrıs olduğundan dolayı, “iki topluluk” formülünü yineledi. Dahası, Ocak 1965’te Türkiye, aslında onayladığı, NATO’nun ileri sürdüğü Çok Taraflı Gücü’nden (MLF) desteğini geri çekti. Batı, bunu Kıbrıs hakkındaki Sovyet uzlaşısına bir cevap olarak yorumladı. İngiliz Büyükelçisi’nin görüşüne göre, Türklerin duruşlarındaki değişikliğin mali nedenlerden ziyade Sovyetler Birliği ile daha iyi ilişkiler için olduğunu inkâr edışı” Türklerin üstlenebileceği MLF maliyetlerinin yalnızca yüzde birine sahip olduğu gerçeği ışığında dikkate alınmalı” idi.¹⁸

¹⁷ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

¹⁸ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. FO371/180150, Annual Political Report for Turkey for 1964. Ürgüplü agreed to the opening of significant economic relations. Progress then began in Turco-Soviet relations. After long negotiations these finally materialized in the form of a 200 million dollars Soviet credit, with quite favourable conditions, for a number of mainly industrial projects to be undertaken with Soviet assistance in Turkey. It was virtually doubled in 1972 when the Soviets accorded an additional 280 million dollars of aid for the Iskenderun iron and steel plant. See Galia Golan, **Soviet Policies in the Middle East**, Cambridge University Press, Cambridge 1990, s. 250.

Nisan 1965'te Sovyetlerin Mayıs 1953'te Molotov tarafından on iki yıl önce bırakılan Kars ve Ardahan vilayetlerine yönelik iddiaları, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğunun Ermenilerin sürmesinin 50. yıl dönümü dolayısıyla Ermeni SSC'deki gösterileri tarafından yeniden alevlendi. Büyükelçi'nin belirttiği gibi, Sovyet Hükümetinin Sevr Antlaşması (1920) uyarınca öngörülen Ermeni vatanına destek verdiğini inkar etmesine rağmen Orta Doğu Ermenilerinin Ermeni SSC'sine kayda değer göçü Türklerin, Rusları "yeni bir İsrail" inşa etmekte suçlamasına sebep oldu. Ancak Sovyet Hükümeti, Türkiye ile ilişkilerin sekteye uğramasını istemedi ve Sovyet Basını, yıl dönümüne fazla yer vermedi. Şubat ve Mart 1966'da Moskova, Ermeni SSC'deki Birinci Parti Sekreteri Zarobyan'ı ve görevlerinin üst düzey yetkililerini rahatlatı. Sovyet Hükümeti, Ermeni milliyetçiliğinin etkilerini bir endişe konusu olarak gördü, ancak Büyükelçi'nin sözleriyle "Ermeni SSC'sindeki eylemlerinin Türkiye ile Dostluk Antlaşma'nın 45. kuruluş yıl dönümünde gerçekleşmesi ilginçti. Moskova, özellikle yeni ve daha muhafazakar bir hükümete sahip olmuşken Türklere karşı Ermeni irredentizminden faydalandığının düşünülmesini istememektedir."¹⁹

Şubat 1965'te Türk dış politikasında değişiklik başlatan İsmet İnönü üçüncü dönem koalisyon hükümeti çöktü. 1963'te TBMM'ye başkanlık eden Suat Hayri Ürgüplü, yeni koalisyonun başında yerini aldı. Ancak, Ankara'nın Sovyetler Birliği'ne yönelik politikasında herhangi bir değişiklik gözlenmedi ve 17-22 Mayıs 1965 tarihleri arasında Sovyet Dışişleri Bakanı Gromyko resmi ziyarette Türkiye'ye geldi.²⁰

Türkler, Gromyko'nun Şubat ayında İzvestia'ya verdiği röportajı takiben Rusların Kıbrıs konusundaki konumlarını tam olarak destekleyeceğini umdular, fakat ziyaretin bu konuda daha fazla gelişmeyle sonuçlanmadığında hayal kırıklığına uğradılar. Anlaşılan Gromyko, Sovyetlerin Kıbrıs Rumlarına silah temin etmesi konusunda "son derece kaçamaklı"ydı. Ortak bildiri ekonomik ilişkilerin iyileştirilmesine değinirken ve Türkiye, sömürgeciliğin kınanmasını kabul bile etmişken, SSCB'nin ortak çıkarlar konularında danışma için özel mekanizmalar kurma arzusuna mahal vermedi, çünkü diplomatik misyonların bu alan da yeterli olduğunu düşünüyordu. Bu konuyla ilgili olarak, daha sonra, 1945'te

¹⁹ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

²⁰ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. FO371/185824, Annual Review for Turkey for 1965.

Sovyetler tarafından feshedilen Türk-Sovyet Dostluk Paktı'nın canlanmasını önermek suretiyle Gromyko'nun "Lenin ve Atatürk ilkeleri" ni ortaya çıkarmaktan daha ileri gittiği bildirildi.²¹

Gromyko'nun Mayıs 1965'teki Türkiye ziyareti belirli bir sonuç doğurmazken, Ağustos 1965'te Ürgüplü'nün Moskova'yı ziyareti ile üst düzey temas ve devam eden diyalogda bir başka aşama için fırsatlar getirdi. Ziyaretin asıl amacına işaret eden ve başlıca başarısını oluşturan çok sayıda ekonomik uzman içeren bir heyet tarafından eşlik edildi. Yani, Sovyetlerin finansal ve teknik yardımı ile Türkiye'de bir dizi sanayi tesisi inşa etmeye yönelik, fiilen Mart 1967'ye kadar imzalanmamış bir ilke mütabakatıydı. Projelerden biri, basın ve mecliste Batı ve Amerikan karşıtı söylem imalarıyla şiddetli bir kampanyanın hedefi olan Türkiye'nin Batılı petrol şirketlerinden bağımsızlığını kazanmayı umduğu bir petrol rafinerisiydi. Sovyet Hükümeti, Türkiye'ye ucuz petrol sunarak bu kampanyadan yararlanmaya çalışsa da başarılı olamadı.²²

Siyasî koşullarda, ikili ilişkiler asıl odağı teşkil etmiş ve bildiri sadece doğrudan Türkiye'yi ilgilendiren uluslararası meseleleri ele almıştır, şöyle ki: Kıbrıs, Avrupa güvenliği ve dünyanın silahsızlanma. Ankara, Sovyetlerin Kıbrıs konusunda hem desteğini, hem de Türk ekonomik kalkınmasına yardım etmesini istedi. Bunu yapmak için, bazı Sovyet politikalarından ödün vermeye razıydı. Bu kez, "yaygın ve tümüyle silahsızlanma amacını daha da ileriye götürecek kısmi tedbirlerin" gerektiği kabulü, Türkleri Batı'nınkinden daha çok Sovyet konumuyla aynı safta yer alması Türkiye'nin "Batı politikalarının kritik olmayan ve niteliksiz desteği"nden çekilmesine paralel görünüyordu ve ülkenin "daha esnek bir dış politika çerçevesine" yönelik arzusunu yansıtıyordu.²³

3. Adalet Partisi Dönemindeki Gelişmeler 1965-1971

Süleyman Demirel'in seçilmesi ve Adalet Partisi'nin 1965 Ekim'inde iktidara gelmesi, Adalet Partisi'nin uzlaşmaya eleştirel bir yaklaşım benimsediğini çok iyi bilen Sovyetler tarafından samimiyetsizce karşılandı. Bununla birlikte,

²¹ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

²² FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

²³ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

bu, onların gelişmiş ilişkileri desteklemelerini engellemedi. Nitekim Demirel, Batı ile olan ilişkilerinde “pazarlık tezgahı” olsa bile, Sovyetler Birliği ile önceki Başbakanlar gibi dostça ilişkilere ihtiyaç duydu Dostluk Antlaşması imzalanmasının 45. yıl dönümü, 16 Mart 1966’da, samimi tebrik mesajları alışverişine tanıklık etti. Ancak Sovyet Hükümeti, ilişkinin “iyi komşuluğundan” memnuniyet duyduğunu belirtirken, ilişkilerin tamamen istenilen şekilde olması için Türkiye’nin dış politikaya tarafsız bir yaklaşım benimsemesini tercih edeceklerini hatırlatmak adına Türkiye’nin NATO ve CENTO üyeliğine de değindiler. *Ulus*, Sovyetler Birliği ile imzalanan anlaşma için bir önceki yıl yaptığı çağrıyla tekrarladı. İngiliz Büyükelçisinin “iki ülke arasında devam eden samimiyetin bir diğer göstergesi” olarak gördüğü Ağustos 1966’da Sovyetler Birliği’ni ziyaret eden Türk Parlamenterleri, birincil hedeflerini iki ülke arasında tam bir güven ve anlayışın kazanılması olarak gördüler. Sovyetler, Türkiye’nin, Sovyetlerin niyetlerine tam bir güven duyana kadar tarafsızlığı göz önüne alamayacağını öne sürülmüşken, böyle bir ilişki kurmaya özellikle ilgi duyuyorlardı.²⁴

3.1. Montrö Sözleşmesi ve Boğazlar Sorunu

Öncesindeki Çarlık Rusyası gibi, Sovyetler Birliği daima Boğazların kontrolüne göz dikmişti. İngiliz Büyükelçisinin ifade ettiği gibi, Boğazlar’ın Turco-Sovyet ilişkileri üzerinde daima derin bir etkisi olsa da, bu dönemde belirgin bir şekilde rol oynamamıştı. Her ne kadar Sovyetler Boğazlar’ın yönetiminde bir söz sahibi olmak istese de, faaliyetleri genellikle Montrö Sözleşmesi’nin çoğunlukla ABD gemileri tarafından ihlal edildiği iddialarıyla ilgili şikayetlerle sınırlandırıldı.²⁵

Ruslar, temel şartları Temmuz 1956’da dolduktan sonra Sözleşmeyi yeniden müzakere etmeye çalışmadılar. Sovyet Akdeniz filosuna yardım sağlamak için SSCB’nin güneydeki savunmasında Boğaziçi’nin stratejik etkilerine rağmen, İngiliz Büyükelçisi, Sovyet Hükümeti’nin, o sırada Boğazların kontrolü karşı tarafta olduğunda muhtemelen herhangi bir müzakerenin hiçbir bir fayda sağlamayacağını düşündüğünü varsayıyordu. Moskova’nın, Sovyetlerin istediği so-

²⁴ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. Mehmet Gönübol vd., **Olaylarla Türk Dış Politikası, 1919-1995**, 9. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara 1996, s. 526-528.

²⁵ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. Selma Yel, **Değişen Dünya Şartlarında Karadeniz ve Boğazlar Meselesi, 1923-2008**, ATAM Yayınları, Ankara 2009, s. 9-57.

nuçlara ulaşabileceğini düşündükleri diplomatik “dostluk hareketi” ile sağlanan faydanın sadece aksini ispatlayacak herhangi bir doğrudan hamle ile Türkiye’yi alarma geçirmek isteyeceğini de düşünmüyordu. Bu arada Türkler Boğazlar üzerinde egemenliklerini korudular ve 1936 Montrö Sözleşmesi’nin hükümlerini uygulamak zorunda kaldılar.²⁶

ABD, kıyıdaş olmayan ülkelerin Karadeniz’e girme hakkını ileri sürmek için Boğazlara savaş gemileri gönderme noktasına geldi. Ocak 1966’da Sovyet Hükümeti, Karadeniz’deki iki Amerikan gemisinin “tahrik edici faaliyetleri” olarak adlandırdıkları eylemi protesto etti. “Karadeniz’in barış ve huzur ortamı olması” arzusunu da içeren bu protesto gösterisinin amacı, ABD donanmasını Karadeniz’den çıkarmaktı ve bu nitelikte bir dizi benzer protestonun ilkiydi. Boğazların diğer ülkelerin savaş gemileri tarafından kullanılmasına ilişkin bu ve diğer protestolar, o sırada Boğaz’daki Sovyet politikası gibi görünen bir parçasıydı. Özellikle, mevcut haliyle Montreux Sözleşmesi’nden maksimum avantajı elde etmek içindi. Dolayısıyla, Türkiye, Sözleşmedeki eski hükümlerin yorumlanmasının bir sonucu olarak bir takım zorluklarla uğraştı.²⁷

3.2. 1966-67’deki Gelişmeler

Bir Sovyet başbakanı tarafından ilk kez gerçekleştirilen, Başbakan Kosygin’in Aralık 1966’daki Türkiye ziyaretinde ne sözleşme, ne de ABD üsleri sorunu ortaya çıktı. Ziyaret boyunca iki ülke arasında çok sayıda anlaşma imzalandı. Pravda ve Izvestia, bu ziyaretin ayrı bir olay olmadığını, ancak temasları artırmanın ve ilişkilerin geliştirilmesinin devam eden politikasının bir parçası olduğunun altını çizmenin gerekli olduğunu düşündüler. İzvestia, daha önce uzlaşmaya karşı olan Türkiye Büyük Millet Meclisi’ndeki birçok vekilin artık bunu desteklediğini, bunun Adalet Partisi’nin Sovyetler Birliği’ne karşı tutumu üzerinde belirgin bir değişikliğe örnek olduğunu iddia ederek memnuniyetle karşıladı. Bu vesileyle yapılan müzakereler, ikili siyasi ve ekonomik konuları kapsamanın yanı sıra, uluslararası ilişkileri de daha ayrıntılı olarak ele aldı. Ruslar, Türkleri, Avrupa Güvenlik Konferansı için bir çağrı olan bildiriye dahil etme konusunda ikna etmeyi başaramadılar, çünkü diğeri, ABD’nin garantili

²⁶ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. Selma Yel, **Değişen Dünya Şartlarında Karadeniz ve Boğazlar Meselesi, 1923-2008**, ATAM Yayınları, Ankara 2009, s. 57-147.

²⁷ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

katılımı üzerinde duruyordu. Ancak Demirel, söylem seçimi Amerikalıları utandırmamasına rağmen, Vietnam hakkındaki Türk politikasını bozup yorumda bulunmayı kabul etti. Türkleri, 4 Mart 1964'te Güvenlik Konseyi Kararına ilişkin, Kıbrıs Rum Hükümetine Çekoslovak silah tedarikine yönelik Sovyet eleştirisi olarak yorumlamak memnun etti. Büyükelçi, bunun açıkça bağımsız bir devletin iç meselelerine müdahale etmek olacağından, Koşice'nin Çekler hakkında açık bir eleştiri yapmayı reddettiğini kaydetti. Türkleri memnun eden 1964 Güvenlik Konseyi Kararına yapılan referans ve Vietnam'la ilgili olarak Rusları memnun eden Cenevre Anlaşmalarına yönelik imanın her ikisi de tarafların "aslında olumlu hiçbir şey vermeden birbirlerinin gözüne grime yönündeki kendi arzularının" örnekleriydi.²⁸

Şubat 1967, Türk-Sovyet sınırını yeniden belirleyen bir sınır protokolünün imzalanmasına tanık oldu. Orijinal sınır belirleme, 1925/26'da ortak bir Rus ve Türk komisyonu tarafından müzakereye tabi tutuldu; ancak Aras Nehri yatağında meydana gelen değişiklikler, sınırın kesin çizgisinin belirsiz olduğu anlamına geldi. Esas sınır belirleme, 1925/26'da ortak bir Rus ve Türk komisyonu tarafından müzakereye tabi tutuldu; ancak daha sonra Aras nehri yatağında meydana gelen değişiklikler, sınırın kesin çizgisinin belirsiz olduğu anlamına geliyordu. Sınır sorunu, daha önce Sovyetler Birliği'nin 1945 yılında Kars ve Ardahan vilayetlerini istemesi ve 1965 yılındaki Ermeni gösterilerine bağlı olarak ortaya çıkmıştı. Bir sınır protokolünün imzalanmasının Rusların Türk topraklarında herhangi bir tasarımları olmadığına dair güvence vermesi beklense de, bu aşırı korunan sınır konusunda resmi anlaşma, devam eden sınır olaylarının meydana gelmesine bir son vermedi. Ancak Büyükelçiye göre, bu olaylarla ilgili ilginç olan şey, "komşuluk ilişkileri"nin çıkarları için hafifsenmek eğiliminde olmasıydı.²⁹

3.3. Sovyet Yardımı Anlaşması, 1967

İkili ilişkilerdeki ilerlemenin bir sonucu, Türkler kabul etmeye istekli olmadan önce bir süredir teklifte olan Sovyet yardımlarının sağlanmasıydı. 1960'lı yılların başında, Türkler 1970'lerin ortalarına kadar yüksek bir ekonomik kalkınmaya ulaşmayı hedeflemişti. Bunu, büyük bir dış yardım akışı gerektiren peşpeşe

²⁸ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. FCO9/614, Turkey: Annual Review for 1967.

²⁹ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. FCO9/614, Turkey: Annual Review for 1967. Galia Golan, **Soviet Policies in the Middle East**, Cambridge University Press, Cambridge 1990, s. 244-257.

üç kez beş yıllık plan yoluyla gerçekleştirmek üzere planladılar. Sonuç olarak, o dönemde Türk diplomasisinin temel ilkelerinden biri de yardım kaynakları kurmak ya da bunları devam ettirmektir. Temmuz 1962’de OECD, Türkiye’nin Beş Yıllık Planlarına yardımcı olmak için bir konsorsiyum oluşturdu ve 1972’ye kadar 1,000 milyon doları aşkın katkıda bulundu. Aralık 1964’te NATO Bakanlar toplantısı, CENTO’nun ABD ve Birleşik Krallık’tan gelen mali yardım kaynağı olması rağmen Türkiye’ye askeri yardım yapmaya karar verdi.³⁰

Anlaşma, Türk Hükümetinin Batı’dan bağımsızlığını göstermesini sağladı; halbuki aslında Sovyet yardımının miktarı, Batı tarafından verilen miktara göre kayda değer değildi. Ocak 1968’de Demirel, “Türkiye’nin hedefi siyasi bağımsızlığını tehlikeye atmayan her kaynaktan yararlanmaktır.” dedi. Türk Hükümeti açıkça, Sovyet parasını ya da ülkeye giren çok sayıda Rus teknisyenini kabul etme manzarasından özellikle endişe duymuyordu. Bu, Türkiye’nin yalnızca bir Türk Parlamentosu heyetinin Sovyetler Birliği’ne ziyaretini düşünmeye hazırlandığı 1963’ten oldukça farklı bir görüntüydü.³¹

Mart 1965’te Türkiye Dışişleri Bakanı Hasan Esat Işık, Türkiye’nin Sovyet yardımını kabul etmeye hazır olduğunu açıkladı ve Başbakan Ürgüplü aynı yılın Ağustos ayında Sovyetler Birliği’ni ziyaret ettiğinde finansman konusunda yardım istediği bir proje listesi sundu. Mart 1967’de Moskova’da bir yardım anlaşması imzalanmasıyla sonuçlanan müzakereler iki yıl sürdü. Bu, yedi endüstriyel tesisin inşası için 200 milyon dolarlık Sovyet kredisi sağladı. Türkler, 1971’den başlayarak, krediyi yüzde 2,5 faizle on beş yıl boyunca geri ödeyeceklerdi ve bazıları sözleşmenin şartları altında inşa edilecek olan tesislerden gelecek imalat ürünleri de dahil olmak üzere Türk ihraç mallarıyla ödeme yapılıyordu.³²

3.4. 1967 Haziran Savaşı’nın Etkileri

1967’de Türk-Sovyet ilişkileri üzerinde doğrudan etkisi olan Arap-İsrail Haziran Savaşı’nın bir yan etkisi, Sovyet filosunun Akdeniz’de artan varlığıydı. Türkiye tarafından Montrö Sözleşmesinin imzacılarına gönderilen yıllık rapor, Haziran 1967’de 152, Haziran Savaşı’ndan sonra 107 tane Sovyet savaş gemisinin

³⁰ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

³¹ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

³² FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. FO371/185824, Annual Review for Turkey for 1965.

Akdeniz'e girdiğini, 62'sinin ise geri dönmediğini gösterdi. Bu, güney kanadın güvenliği konusundaki kaygılarının yanı sıra, Sovyetler Birliği artık Boğazlarla Akdeniz filosuyla bir iletişim hattı olarak çok daha fazla ilgilendiği anlamına geliyordu. Buna ek olarak, Sovyet ticari gemilerinin sayısında ve tonajında hayli artış meydana geldi; muhtemelen Arapların silahlarını kaybetmeleri sağlandı ve Sovyet gemileri Boğazlar'dan geçen trafiğin yarısından fazlasını oluşturdu.³³

Bu gelişmeler doğal olarak Türkler için bir endişe kaynağıydı, çünkü CENTO'nun bir parçası olarak konumları etkin bir şekilde bertaraf edilmişti. Büyükelçi, Türklerin uzun vadede, Doğu ve Batı etki alanları arasındaki arayüzün, Türk çıkarları üzerinde olumsuz bir etki yaratacak şekilde değişebileceğinden korkmuş olabileceğine, kısa vadede ise Akdeniz'de önemli bir Sovyet filosunun bulunması Türklerin Kıbrıs üzerindeki seçeneklerini kısıtlayabileceğine inanıyordu. Aynı zamanda, Boğazlar'ın Rusya için artan önemi, bir kez daha kendi kontrolü konusunda tartışmaya açmaları yönünde Rusları harekete geçirebilirdi.

Bununla birlikte Büyükelçi, Rusların Türklerin geçiş hakkını engellemeyeceğinden emin oldukları sürece, Sözleşmenin kendilerine yeterince hizmet ettiğini düşünmeye devam edecekleri görüşündeydi. En azından pazarlık durumunda önemli bir iyileşme sağlanıncaya kadar, Türkler için son derece hassas bir meseleyi yeniden canlandırarak ikili ilişkilerdeki gelişmeye zarar vermektan muhtemelen kaçınacaklarını düşünüyordu. Türk hassasiyeti Ekim 1968'de Rusların Boğazda seyrüsefer güvenliğini artırmak için tesisler kurmayı teklif ettiği bir raporla uyandırdığı alarm tarafından iyi bir şekilde resmedildi. Bazı gazeteler bunu "Boğazları ele geçirmek" için Ruslar tarafından bir girişim olarak abartmıştı.³⁴

Eylül 1967'de Başbakan Demirel, Romanya ziyaretinden döndükten iki gün sonra Moskova'yı ziyaret etti. Ziyaretinin sonunda yayınlanan tebliğ büyük ölçüde bilinen konuları kapsıyordu, ancak önemli bir değişiklik meydana geldi. Daha önceki tebliğlerde iki taraf Haziran Savaşı'ndan bu yana "Orta Doğu'nun barış ve güvenlik bölgesi haline gelmesi yönündeki samimi arzusunu" dile getirirken, Ruslar Sovyet Arap yanlısı çizgiyi takip etmeleri için Türkiye'ye baskı uyguladı.

Haziran ayında Ankara'daki Sovyet Büyükelçisi Smirnov, İsrail'i saldırgan olarak nitelendiren Birleşmiş Milletler karar taslağı üzerine Türkiye'den destek

³³ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. FCO9/614, Turkey: Annual Review for 1967.

³⁴ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. FCO9/614, Turkey: Annual Review for 1967.

istedi. Ancak Türkler destek vermedi. Fakat Eylül 1967’de, Kıbrıs konusunda Arap desteğine duyulan istek üzerine Türkler, İsrail birliklerinin derhal geri çekilmesi çağrısını yaparak ve “güç kullanımının bölgenin ele geçirilmesini haklı çıkarmayacağını” belirterek Sovyetler Birliği ile bir araya geldi.³⁵

1967, Kıbrıs’ta bir gerginlik yılıydı. Kıbrıs’a Türk askerî müdahalesi durumunda Moskova’nın tarafsız olacağı yönündeki bir Kıbrıs Rum raporunu Şubat’ta Rusların inkar etmesinden sonra, Mayıs ve Haziran aylarında adada yakın bir Rum darbesi söylentileri vardı. Kasım ayında, Kıbrıslı Türklere yönelik bir Kıbrıs Rum saldırısı, Kıbrıs’a saldırmak için bir Türk tehdidinin olduğunu gösteriyordu. Bu, ABD’li elçi Cyrus Vance’in, Türkleri üzmemekten kaçınan arabuluculuğu tarafından engellendi. Ancak Ruslar, yalnızca Türkleri gücendirmekten sakınmakla kalmadı, hatta Kıbrıs Rum Hükümeti’nin “adanın durumunun daha da fazla karmaşık hale gelmesini önlemek için çok şey yapabileceğini” söyleyecek kadar ileri gitti. Bu, Ankara’da Kıbrıs Hükümeti’nin eleştirilmesinin bir iması olarak yorumlandı ve 10 Aralık’ta İsmet İnönü, hoşnutlukla Sovyetlerin Kıbrıs konusundaki tutumunu Amerikalılarla kıyasladı.³⁶

3.5. 1968 Sivil Havacılık Anlaşması

Mayıs 1968’de Sovyet Sivil Havacılık Bakanı Evgeny Loginov, Moskova ile Tahran arasında doğrudan haftalık hava işletmesinin açılışı için bir haftalık Türkiye ziyaretini gerçekleştirdi. Ziyaretinin son gününde Ankara’da Sivil Havacılık Anlaşması ve Demiryolu Anlaşması’nı imzaladı. İade-i ziyareti, Temmuz ayında Dışişleri Bakanı İhsan Çağlayangil tarafından gerçekleştirildi. Bu olay üzerine yapılan tebliğ, ikili ilişkiler ve uluslararası meselelerle ilgili her zamanki konuları kapsamaktaydı. Bununla birlikte, ekonomik ilişkilere dair sadece en kısa şekilde referans yapılmış olsa da, bunlar müzakerelerin ana gövdesini oluşturdu. Bunun nedeni, yedi projeden ikisinin (bir votka fabrikası ve bir cam fabrikası) iptal edilmesine neden olarak Sovyet ekonomik projelerinin maliyetinin hafife alınmasıydı. Daha fazla para hala gerekliydi, ama iki taraf da maliyet hakkında daha net bir fikri olana kadar beklemeyi kabul etti. Görüşmeler ayrıca, Türkiye’nin, ihraç edilen malların çeşitlendirilmesini isteyen Sovyetler Birliği’ne olan ihracatını artırma sorununa da değindi ve Türkler, yıllık ticaret protokollerinin üç yıllık bir anlaşma ile değiştirileceği Sovyet teklifini geri çevirdi.

³⁵ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası, Cilt-1: 1919-1980**, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 776-778. FCO9/614, Turkey: Annual Review for 1967.

³⁶ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

Belli ki Sovyetler Birliği ile uğraşırken fikirlerini söylemek konusunda önceden beri çekince duyuyorlardı.³⁷

3.6. 1968 Çekoslovakya İşgali ve Türkiye'nin Tutumu

Çağlayangil, Temmuz 1968'de Moskova'da iken, solcu radikal Türk İşçi Partisi, Sovyetler Birliği'ni, Türk "işletmesini" sanayi kredileri ile desteklediği için eleştirerek Moskova yanlısı çizgisinden olağandışı bir şekilde ayrıldı. Partinin Genel Başkanı Mehmet Ali Aybar, aynı ayda Sovyetlerin Çekoslovakya üzerindeki baskısına saldırdı ve Sovyetlerin "diğer sosyalist ülkelere büyük bir gücün üstünlüğü ile davranma alışkanlığından kurtulmaları" gerektiğini söyledi.³⁸

Ağustos 1968'de Çekoslovakya'nın işgali, Türk Hükümeti ve ana muhalefet partileri tarafından Türkiye'nin NATO'ya olan ihtiyacının bir ispatı olarak görülse de, resmi karşılığı Sovyetler Birliği ile iyi ilişkilerin çıkarları doğrultusunda makul ölçüde engellendi. Çağlayangil, «yumuşama atmosferi'nin "ciddi derecede zarar gördüğünü" söyledi ve Başbakan Demirel de Brezhnev doktrininin Varşova Pakti'nin asıl amacını ortaya koyduğunu söyledi. Ancak, sadece politik temaslar kesildi; ekonomik ve ticari ilişkiler engellenmedi.³⁹

Kasım 1969'da Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay, bir Türk Devlet Başkanı olarak Sovyetler Birliği'ne ilk ziyaretini gerçekleştirdi. Ruslar, daha önce düşünmeyi reddettikleri konularda Türklerden anlaşma elde etme fırsatını kaçırmamasına rağmen, büyük ölçüde resmi bir ortamdı. Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay "iki ülke arasında uzun vadeli bir ticaret anlaşması imzalanması için olasılıkları araştırmak" konusunda anlaştı ve ayrıca "Avrupa güvenliği meselesi üzerine bir konferansa katılmanın yararlı olabileceğini" kabul etti. Bununla birlikte, Türkiye sadece uzun vadeli bir ticaret anlaşması amacına bağlıydı ve Avrupa Güvenlik Konferansı bölümünde Türklerin Amerikan ve Kanada'ya katılımına izin verdiği düşünülen bir formül yer aldı. Ruslar, bildirideki "iyi komşuluk" formülünü "yakın dostluk" terimiyle değiştirme umuduyla da hayal kırıklığına uğramıştı.⁴⁰

³⁷ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. FCO9/1091, Turkey: Annual Review for 1968.

³⁸ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. FCO9/1091, Turkey: Annual Review for 1968.

³⁹ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. FCO9/1091, Turkey: Annual Review for 1968.

⁴⁰ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası, Cilt-1: 1919-1980**, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 776-778. FCO9/1308, Turkey: Annual Review for 1969.

1960'lı yılların sonunda Türkiye'de 1000'den fazla Sovyet ekonomik danışmanı vardı ve Türkiye, Sovyet ekonomik yardım ve ticaretinin dünyadaki en büyük üçüncü alıcılarından biri haline gelecekti. Siyasi alanda da ilerleme kaydedildi. Üst düzey ziyaretlerin değiş tokuşları, Koviggin'in ilk kez bir Sovyet Başbakanının Türkiye'ye yaptığı 1966'daki ziyaretinden sonra oldukça standart hale geldi.⁴¹

4. 1970'lerdeki Gelişmeler

Mayıs 1970'de Türkiye, Sovyet Dışişleri Bakan Yardımcısı Vladimir Vinogradov'u ağırladı. Ziyaret kısa sürede düzenlendi ve görünüşe göre CENTO'nun bölgesel üyelerinden Orta Doğu ile ilgili Birleşik Devletler'e ve Sovyetler Birliği'ne olan mektubundan esinlendi. Türkiye ayrıca Sovyet kredilerinin işleyişi konusunda birtakım memnuniyetsizliklerini dile getirdi ve Ruslar, artan öğrenci galeyanına destek verdikleri ve böylece Türk iç işlerine karıştıkları yönündeki Türk inancını telafi etmek zorunda hissetti. Türkler, konsolosluk ve karayolu taşımacılığı anlaşmalarının olasılığını değerlendirmeyi kabul ettiler, ancak daha fazla Arap-İsrail çatışmalarına kendilerini dahil etmeyi reddettiler. Vinogradov'dan, krediler üzerindeki problemlerin çözüleceğine dair bir güvence elde ettiler.⁴²

Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki diplomatik ilişkilerin 50. yıl dönümü Haziran 1970'deydi. Ruslar ikili ilişkilerdeki ilerlemeleri memnuniyetle karşıladılar ve iki ülkenin artık uluslararası meselelerin çeşitli yönleri hakkında benzer görüşleri bulunduğunu iddia ettiler. Sovyet basını, Batı karşıtı duygulara daha geniş bir yaygınlıkla meyilliydi ancak Pravda, yakınlaşmaya karşı hala "güçler" olduğunu belirtti. Türk Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Orhan Eralp, Eylül 1970'de Sovyetler Birliği ziyaretinden sonra görüşlerin benzerliğine de değindi. Aslında değindiği konular (Orta Doğu, Vietnam ve bir Avrupa Güvenlik Konferansı planı), daha önce çoktan anlaşmada tanımlanmış konulardı. Türkler, Moskova'daki görüşmelerinin "Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki kademeli olarak gelişen ilişkiler bağlamında" görülmesi gerektiğini söylemelerine rağmen, Haziran ayında Vinogradov'un konuşmalarından daha fazla bu ilişkilerde ilerleme kaydetmediği görülüyordu.⁴³

⁴¹ Galia Golan, *Soviet Policies in the Middle East*, Cambridge University Press, Cambridge 1990, s. 251.

⁴² FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. FCO9/1466, Turkey: Annual Review for 1970.

⁴³ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. FCO9/1466, Turkey: Annual Review for 1970.

Büyükelçi, bu değerlendirmenin muhtemel bir istisnasının, Ekim 1970’de nihayet imzalanan ve Türkiye’nin çoktan Romanya ve Bulgaristan ile olan transit anlaşmalarına benzer şekildeki taşımacılık anlaşmalarının imzalanmasıyla görüşmelerin sürdüğünün işareti olduğunu ileri sürdü. Personel ve ticari eşyaların taşınmasını öngörmüş ve Sovyetlere, Arap ülkelerine karadan erişim imkânı vermişti. Başlangıçta bu, Sovyetler Birliği’nin Araplara bu yolla silah temin etme ihtimaline karşı hassas olan İsrail için bir alarm sebebiydi. Türkler ise Kuzey Avrupa’daki pazarlara daha doğrudan erişim kazandılar.⁴⁴

Bu arada, 1970 yılında Sovyet uçağının iki Litvanyalı tarafından Türkiye’ye kaçırılmasından doğan iki ülke arasında küçük bir olay meydana geldi. Ekim 1970’te, Türkiye’de Trabzon’a dahili uçuş yapan bir Rus uçağı kaçırıldı. Uçak korsanları -aynı zamanda bir hostesi öldüren iki Litvanyalı- siyasi sığınma talebinde bulundu. Sovyet Hükümeti, SSCB’ye geri verilmelerini istedi ve iki üst düzey Amerikan subayı ve bir Türk albayı taşıyan bir Amerikan U8 uçağının sınır boyunca dolaşp Sovyetlerin Leninkin havalimanına indiğinde “ası çektiklerine” ikna oldular. Ruslar, U8 partisini Litvanyalıların iadesi için “pazarlık tezgahı” olarak kullanmayı planladıklarını açıklığa kavuşturdular, ama ikinci bir Sovyet uçağı, bu kez Sinop’a kaçırıldığında “asları derhal geri alındı. İki uçak korsanı dışında Türklerin artık kendi pazarlık gücü vardı: uçağın pilotu ve kaçırmanın masum kurbanı olmuş bir yolcu. İki ülkenin karşılıklı onaylamaması, Rusların 29 Ekim 1970 tarihinde Cumhuriyetin kuruluşunun kutlamasına ve Türklerin de 6 Kasım 1970’teki Ekim Devrimi’ne sessiz tepki ile ifade edildi. 10 Kasım’da Ruslar U8 tarafını Türklere teslim etti ve Türkler de kaçırılan ikinci uçağı istekleri dışında gelen iki Sovyet vatandaşı ile birlikte iade etti. Trabzon’a kaçırılan uçak Türklerin Rusları sinirlendirmek istememeleri nedeniyle derhal iade edildi.⁴⁵

Kaçırılanların derhal iadesi için Türkiye üzerindeki Rus baskısı sadece başarısız olmakla kalmadı; aynı zamanda, Türkler Rusların gerçek yüzünü bir kez daha gördüklerini hissettiklerinden dolayı, Sovyet Hükümeti’nin “dostluk hareketini” engelledi. İlişkiler normale döndükten sonra bile, Sovyetler Birliği Litvanya korsanlarının geri dönüşü için baskı yapmaya devam etti. Türk yargıçları kaçırmanın siyasi sebepler için yapıldığına geçici olarak karar verdi; dolayısıyla

⁴⁴ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

⁴⁵ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. FCO9/1466, Turkey: Annual Review for 1970.

Türkler, korsanların geri gönderilmesini uygun görmediler. Lakin Mart 1971’de hostesin öldürülmesinin siyasi olarak haklı olamayacağı ve Litvanyalıların cezai bir suçlamayla Türkiye’de yargılanması kararlaştırıldı. Sovyetler Birliği’ne teslim edilip edilmeyecekleri açık bırakıldı.⁴⁶

Yine de her iki taraf da büyük krizlerden kaçınıyordu. Sovyetler, ancak 1960’larda ve 1970’lerin başında Türkiye ile yeni bir saldırmazlık paktı ya da dostluk antlaşması imzalama çabalarında, 1972’de sadece “İyi Komşuluk İlişkileri Üzerinde İlkeler Bildirgesi” elde ederek başarısız oldu. Ne de ülkedeki Amerikan askeri varlığını ortadan kaldırmak için Türkiye’yi teşvik etmeyi başarabildiler.

Ruslar derhal Türkiye ile ilişkilerini onarmaya yönelik tedbirleri aldı. *Tass*, daha 10 Kasım 1970’te, Atatürk’ün Sovyetler Birliği’ne olan dostluğunu vurgulayan bir rapor yayımladı. Sovyet Hükümeti, Silahlı Kuvvetler’in müdahale tehdidi Adalet Partisi’nin istifa etmesine ve bir “parti üstü” Hükümet kurulmasına yol açtığı 12 Mart 1971’deki “darbe muhtırası” yüzünden üzülmeydi. Sovyet Komünist Partisi’nin o ay daha sonra düzenlenen 24. Kongresi’nde Brejnev, Sovyetlerin Türkiye ile olan ilişkilerini normal olarak nitelendirdi. Mayıs ayında Ankara’daki Sovyet Büyükelçisi Grubyakov, Başbakan Nihat Erim’i “hükümetinin başarı ve dostane ilişkiler için dileklerini” sunması çağrısında bulundu. Erim ayrıca henüz tarih belirlenmemiş olsa da Sovyetler Birliği’ni ziyaret etme davetini kabul etti.⁴⁷

Ruslar, General Cemal Gürsel’in Mayıs 1960’da devraldığı gibi “darbe muhtırasından” umutlu değildi. Yine de, Silahlı Kuvvetler’in Türk siyasetinde etkili söz sahipleri olduğu göz önüne alındığında, Ruslar, sol eğimli subay birliklerinin potansiyel değerini takdir etmeye ihtiyaç duydu. Şubat 1968’de Ankara’daki Sovyet Büyükelçiliği, hükümetinin Türk Silahlı Kuvvetleri ile Sovyet Silahlı Kuvvetleri arasında temas kurmaya hevesli olduğunu belirtti. 12 Mart muhtırası, subaylar arasındaki radikal unsurlar tarafından kaçınılmaz bir darbe ile başlatılmış anlamına geliyordu. Bununla birlikte, kapsamlı bir temizlik ve devam eden “yabancı otları ayıklama”, ordunun eski ılımlı liberal karakterini restore etmiş gibi görünüyordu ve sol kanat unsurları tarafından doğrudan askeri

⁴⁶ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. FCO9/1606, Turkey: Annual Review for 1971.

⁴⁷ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası, Cilt-1: 1919-1980**, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 778-781. FCO9/1606, Turkey: Annual Review for 1971.

ele geçirme ve ardından da dış politikanın değiştirilmesi gibi acil bir tehlikeyi önlemiş oldu.⁴⁸

1970'lerin ortalarında Sovyet-Türk ilişkilerine yeni bir ivme kazandıran bir Kıbrıs krizi daha oldu. Görünüşe göre 1971'de Sovyetler Birliği'ne yaptığı resmi ziyarette Yunanlıların ya da en azından Makarios'un gönlünü alan Moskova, Türkiye'ye yönelik daha önceki meyilinden geri döndü.

Türk-Sovyet ilişkileri, Cumhurbaşkanı Makarios'un Haziran 1971'de Moskova'yı ziyareti dolayısıyla sekteye uğradı. Türkler, iki ulusal topluluğa da değinmeyen Kıbrıs ile alakalı bildiri için itiraz ettiler. Türkiye Dışişleri Bakanı Osman Esim Olcay, Türk Hükümetinin hoşnutsuzluğunu Sovyet Büyükelçisi'ne iletti ve Sovyet Büyükelçisi, kendisine Sovyetlerin Kıbrıs politikasının değişmediğine dair güvence verdi. Gromyko, Moskova'daki Türk Büyükelçiliği aracılığıyla SSCB'nin Kıbrıs politikasındaki herhangi bir değişikliği reddeden ve Ankara'ya "Türkiye ile dostluğa ve Türk-Sovyet ilişkilerine verilen büyük önemi bildiren bir mesaj gönderdi".⁴⁹

İngiliz Büyükelçisi, Rusların Türkiye ile olan ilişkileri Kıbrıs'tan daha fazla önem verdiğini ve bu nedenle, bir Türk müdahalesinin gerçekleşmesi halinde Sovyetlerin Kıbrıs Rumlarına herhangi bir yardımının Birleşmiş Milletlerin desteğiyle sınırlandırılması mümkündü. Oysa Türkler bundan emin olamadılar ve Sovyet Hükümeti'nin gizliden gizliye Başpiskopos'a daha fazla destek vaadinde bulunmadıklarından da emin değillerdi.⁵⁰

Türklerin, Podgorny'nin Türkiye'ye yaptığı ziyareti (11-17 Nisan 1972) vesilesiyle, Sovyetlerin Kıbrıs'a yönelik politikalarının yinelenmesiyle güveni tazelandı ancak Kıbrıs ve Yunanistan'ın bağlanmasını (enosis) "hangi şekilde olursa olsun" reddetmeyi kabul ederek çift bağlanma ihtimalini riske attılar. Ziyaretin ana sonucu, ortak bir "Türk-Sovyet İyi Komşuluk İlişkileri Üzerine İlkeler Bildirgesi" nin kabul edilmesi oldu. Bu, Başkan Podgorny'nin ziyaretinden önce söylenene göre Ruslar tarafından yapılan tekliften ve iki tarafın Dostluk

⁴⁸ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. FCO9/1606, Turkey: Annual Review for 1971.

⁴⁹ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. FCO9/1606, Turkey: Annual Review for 1971.

⁵⁰ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

ve İşbirliği Antlaşması'nı canlandırması gerektiği yönündeki daha az şaşkırtıcı bir gelişme oldu. Ekonomik açıdan, 1967 Anlaşması'nın öngördüğü şekilde İskenderun'un çelik kapasitesinin 2 milyon tona çıkarılması "ilke olarak" kararlaştırıldı. Ancak, geriye kalan soru, iş için yeterli para olup olmadığı mı, yoksa daha fazlasının gerekli olup olmayacağı mı idi.⁵¹

1973'te komünizmin yasa dışı olmasının devam etmesine rağmen, Sovyetler Birliği ile ilişkiler iyi bir şekilde sürdürüldü.

Ekim 1973'te Meclis Başkanı, Sovyetler Birliği'ne bir parlamento heyetine gönderdi. 1974 yılı Kıbrıs'ın yılıydı. Kıbrıs'taki Türk askeri müdahalesi, Türkiye'deki diğer tüm olaylara egemen oldu ve çok fazla dikkat çekici uluslararası tepkilere neden oldu. Bununla birlikte, Türkiye'nin NATO, CENTO ve AET'ye olan bağlılığının devam etmesine rağmen, uluslararası alanda mutlak eylem özgürlüğü iddialarını yansıtarak Sovyetler Birliği ile ilişkiler gelişmeye devam etti.⁵²

1974 yazında Makarios, Yunanistan askeri yöneticileri tarafından tasarlanan bir darbe ile ortadan kaldırıldığında, Kıbrıs'ta kriz dönemi bir kez daha patlak verdi. Türkiye, adanın yarısına yakınına işgal ederek ve işgal ederek karşılık verdi. Krizden dolayı NATO'yu suçlayan Moskova, dolayısıyla en azından sessizce destekleyerek Türkiye'nin hareketini eleştirmekten kaçındı. Her ne kadar Sovyetler Birliği en azından üstü kapalı olarak krizde Türkiye'yi desteklemiş ve Ankara tarafından bolca övülmüş olsa da, durum Sovyet karar vericiler için tamamen kolay bir durum değildi. Kıbrıs sorununun en büyük Sovyet karşılığı, Türk-Amerikan ilişkilerinde yaşanan keskin bozulmaydı. Türklerin Kıbrıs'ı istilasına tepki olarak, Amerikan Kongresi 1975'te ABD'ye askeri yardımı kesti. Türkiye, Türkiye'deki Amerikan üslerini kapatarak yanıt verdi. Sovyetlerin az çaba harcamayla, ana hedeflerinden biri (NATO üslerinin Türkiye'den çıkarılması) en azından geçici olarak sağlandı. Buna ek olarak, hem Sovyetlerin Kıbrıs krizindeki durumu hem de Türklerin Washington ile arasının açık olması, Sovyet-Türk ilişkilerinde kararlı bir iyileşmeye yol açtı. Bu, bir başka büyük ekonomik anlaşmaya, mevcut ve yeni projeler için 700 milyon dolarlık bir Sovyet kredisine dönüştürüldü.⁵³

⁵¹ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. FCO1831, Turkey: Annual Review for 1972.

⁵² FCO9/2112, Turkey: Annual Review for 1973. FCO9/2339, Turkey: Annual Review for 1974.

⁵³ Galia Golan, **Soviet Policies in the Middle East**, Cambridge University Press, Cambridge 1990, s 252-253.

Ankara'nın “dengeli” bir dış politikaya olan ilgisini bildirmesiyle birlikte siyasi alanda da ilerleme kaydedildi. 1976'da bir Türk askeri heyeti Sovyetler Birliği'ni ziyaret etti, Türk gözlemcileri Kafkasya'daki Varşova Paketi tatbikatlarına tanıklık etmeye davet edildi ve 1978'de Sovyet Genelkurmay Başkanı Türkiye'ye davet edildi. Bunların hiçbirisi askeri ilişkilerle sonuçlanmadı, ancak daha rahat bir siyasi ilişkiye işaret etti.⁵⁴

1976'da Türk Hükümeti, dostluk ve iş birliği açıklaması isteyen Sovyetler Birliği ile ilişkileri geliştirmeye devam etti. Sovyetler Birliği ile yapılan değişimler esas olarak teknik ve ekonomik konulardaydı ancak askeri bir Türk ziyareti de dahil oldu. Türkler, Rusları, uçak taşıyan denizaltı avcısı *Kiev*'i, Montrö Sözleşmesi uyarınca Boğaz'dan geçirmeyi iki yüzlü bir yolla açıklamalarından dolayı ciddi şekilde eleştirdi. Ve Dışişleri Bakanı'na 1977 başlarında planlanan Sovyetler Birliği ziyaretinde imzalamayı taahhüt etmeksizin dostluk ve iş birliği beyanı olan bir “siyasi belge” imzalamak için bir Rus davetini Aralık 1975'teki kabulü üzerine oyalanıyorlardı.⁵⁵

1977'de Ruslar izlemeye ve beklemeye devam etti. Türkiye'nin “siyasi belge” imzalaması konusundaki isteksizliği karşısında, Başbakan'ın uzun süredir beklenen SSCB ziyaretini gerçekleştirmesine baskı yapmadılar. Fakat yıl sonunda, büyük bir endüstriyel iş birliği programı üzerinde anlaşmaya varıldığı Ortak Sovyet -Tarihi Ekonomik Komitesi toplantısına büyük bir heyet gönderdiler.⁵⁶

1977'de toplam 1,3 milyar dolarlık on yıllık ekonomik anlaşma yapıldı ve iki yıl sonra enerji ile ilgili projeler için 3,8 milyar dolarlık bir anlaşma imzalandı. 1980'lerin başına kadar Türkiye Sovyet ekonomik yardımında yaklaşık 2 milyar dolar almıştı.⁵⁷

Ocak 1978'de Bülent Ecevit tarafından yeni bir hükümet kuruldu. İngiliz Büyükelçisi, Ecevit Türkiye'nin dünya politikası alanındaki duruşunu iyileştirmede bir takım başarılar elde etmiş olsaydı, ülkesinin derinleşen ekonomik krizini ele alışından aynısının söylenemeyeceğini belirtti. Etkin olarak iflas eden

⁵⁴ Galia Golan, **Soviet Policies in the Middle East**, Cambridge University Press, Cambridge 1990, s 252-253.

⁵⁵ FCO9/2671, Turkey: Annual Review for 1976.

⁵⁶ FCO9/2768, Turkey: Annual Review for 1977.

⁵⁷ Galia Golan, **Soviet Policies in the Middle East**, Cambridge University Press, Cambridge 1990, s 252-253.

bir ülkeyi devraldı. Önceki hükümetin Beş Yıllık Planını bıraktı ve kısıtlayıcı bir bütçeyle sonuçlanacak bir dizi tasarruf tedbiri sundu.⁵⁸

Ancak 1978’de ileriye dönük en önemli siyasi adım “İyi Komşuluk ve Dostane İşbirliği İlkeleri Siyasi Belgesi”nin imzalanmasıydı. 1972 Bildirgesinden önce olan ve Kosygin’in Ankara’ya yaptığı gezi sırasında 1976’da üzerinde ilkesel mutabakata varıldığı görüşmelerde iyi anlaşmalar yapıldı. Siyasi Belge, bir NATO ülkesiyle olan Sovyet ilişkileri için bir dönüm noktasıydı. 1925 Sovyet-Türk anlaşması üzerinde hafif bir ilerleme bile kaydedildi; İkincisi saldırganlığı ya da imza sahipleri aleyhinde üçüncü parti saldırılarına katılmayı yasaklamıştı; 1978 Belgesi ise her bir ülkenin topraklarının saldırı veya diğer ülkeleri çökertmeye yönelik kullanımını olarak yasaklamıştı. Sovyet açısından bakıldığında, bu, Türklerin daha sınırlı bir yorumlamaya sahip olmasına rağmen, NATO’nun faaliyetlerini veya tesislerini önlemeye yönelikti.⁵⁹

Siyasi Belge’nin imzalanmasından sadece iki ay sonra Türkiye, ABD’nin silah satışıyla ilgili Türkiye’ye ambargosunu kaldırdığı kadar, Amerikan üslerinin yeniden açılması konusunda anlaşmaya vardı. Bu, Türkiye’deki Sovyet hedeflerinin gerçekleşmesinde önemli gelişme gibi görünen şeylere ciddi bir darbe oldu. Türk Başbakanı Ecevit, Brezhnev’e Türkiye’nin NATO üyeliğinin asla komşusu için kaygı veya güvensizlik yaratacak şekilde kullanılmayacağına dair güvence gönderdi ancak Sovyetler çok daha fazlasını amaçlıyordu.⁶⁰

Sovyetler, yeni İyi Komşu ve Dostu İşbirliği Siyasi Belgesi’ni hatırlattı; ancak Türkiye, bunun geçerli olmadığını ısrarla belirtti. Moskova’nın Boğazlarla ilgili kazanımları benzer derecede savunmasızdı, herhangi bir yeni antlaşma olmadığında, Türk esnekliği, herhangi bir zamanda tamamen Ankara’daki hükümetin iyi niyetine bağımlıydı. Böylece, geçmişte olduğu gibi, bu hayati su yolları hala kendi çıkarlarına göre hareket eden bir NATO ülkesi tarafından büyük ölçüde

⁵⁸ FCO9/2885, Turkey: Annual Review for 1978. FCO9/3056, Turkey: Annual Review for 1979. On the last day of 1977 the coalition government under Demirel was defeated on a vote of confidence in the National Assembly. Ecevit thereupon formed a government based on the support of his own Republican People’s Party (PRP), two other minor parties and eleven former members of the Justice Party, ten of whom were rewarded for the transfer of their allegiance with seats in Ecevit’s cabinet.

⁵⁹ Galia Golan, **Soviet Policies in the Middle East**, Cambridge University Pres, Cambridge 1990, s 254-255.

⁶⁰ Galia Golan, **Soviet Policies in the Middle East**, Cambridge University Pres, Cambridge 1990, s 254-255.

kontrol edildi. Ancak, birçoğunun, Türkiye’de terörizmin ve sivil düzensizliğin alevlenivermesine Sovyet desteği olarak gördüğü şeylere karşı gürültülü itirazlar bile, belgenin imzalanmasını engellemedi. Daha ziyade, ABD Türkiye ile yeniden ilgilenmesinden, özellikle de İran ve Afganistan’daki olayların ardından Ankara’nın kesinlikle Moskova’ya daha az ilgi gösterdikten sonraydı.⁶¹

Bir kez daha Türkiye’yi silahlandırmak isteyen ABD ile, Ankara için NATO ile olan bağlarını bir kez daha güçlendirmek için iyi nedenler vardı. Eylül 1980 askeri darbesi, Sovyetlerin teröre ve Türkiye’deki komünistlere verdikleri desteği tam da en çok eleştirenlerin çoğunu iktidara getirdi. Moskova’ya yönelik şüpheli tavrı muhtemelen, 1979’un sonunda Sovyetlerin Afganistan’ı istila etmesiyle güçlendirildi. Ankara, işgali şiddetle protesto etti.⁶²

Dolayısıyla, Sovyet-Türk ilişkilerinin gelgiti temelde Türk-Amerikan ilişkilerinin durumuna bağlıydı ve ona göre belirleniyordu. İç Türk faktörleri, Türkiye’deki farklı hükümetlerin yönetimi sırasında sıklıkla oluşan ilişkilerdeki iyileşme ve kötüleşmeler kadar önemli bir rol oynamış görünmedi.

1979, belki de bu yaklaşımın bırakılmasını değil de, Türkiye’nin uluslararası ilişkilerine egemen olan ekonomik ve finansal gerçekleri daha iyi anlamak için uyarlanmasını gördü. Sonuç olarak, Türkiye’nin Batı, özellikle de ABD ile olan ilişkilerinde küçük ama fark edilen bir değişiklik vardı. Bununla birlikte, Türkiye’nin 1979’da ABD ile ilişkileri gelişti. Müslüman ülkelerle ilişkiler buna rağmen önemli bir özellik olarak kaldı. 1979, Ecevit’in Türk dış politikasına yeni bir yön verme çabalarının daha azını gördü ve sonuçta Batı ile ilişkiler az gelişmiş oldu.⁶³

Aralık 1979’da Demirel tarafından kurulan yeni hükümet, Türkiye’nin geleceğini Batı ile birlikte gördüğünü ve NATO İttifakı üyeliğine büyük önem vermeye devam ettiğini açıkça belirtti. Yeni hükümet, Kuzey Atlantik Konseyi’nin bir sonraki bakanlar toplantısını, yirmi yıl aradan sonra ilk kez Ankara’da yapmayı teklif etti. Demirel, Ecevit’in yaptığı gibi türden Batı’yı Sovyetler

⁶¹ Galia Golan, **Soviet Policies in the Middle East**, Cambridge University Press, Cambridge 1990, s 254-255. Indeed there have been claims, from Ankara itself that the Soviets were behind the war of terrorism which took place in Turkey in the 1970s.

⁶² Galia Golan, **Soviet Policies in the Middle East**, Cambridge University Press, Cambridge 1990, s 254-255.

⁶³ FCO9/3056, Turkey: Annual Review for 1979.

Birliği'ne karşı kışkırtmaktan avantaj kazanma konusunda daha az çaba sarf etti ve Türkiye'nin ekonomik ve siyasi durumunu Batıninki ile uyumlu hale getirmek için daha büyük çaba harcadı.⁶⁴

1980, üçüncü askerî darbenin yılıydı. Generaller, genel rahatlama ortamında şiddeti sona erdirmek için 12 Eylül'de yönetimi ele geçirdi. Dış politikada Demirel ve Generallerin vurgusu, hem Sovyetler Birliği, hem de Doğu Avrupa ya da Üçüncü Dünya'dan ziyade Batı ile olan bağlarla ilgiliydi. NATO'ya ve Avrupa Konseyine olan bağlılık, 12 Eylül'den sonra yeniden doğrulanmış oldu. Türkiye, kendi içişlerinde İran'daki devrimden etkilenmedi, ancak sadece o ülkedeki gelişmelerden değil, aynı zamanda bölge istikrarına yönelik Sovyetlerin Afganistan'ı işgali tehdidinden hayli endişeliydi. Türkiye, İslam ülkelerini Sovyetlerin Afganistan'ı işgaline karşı çıkmaya hazırlarken, kendisine karşı Sovyet tepkisini kışkırtmadan öncü bir rol oynadı.⁶⁵

Bununla birlikte, 1980'lerde Sovyet-Türk ilişkilerinin sona erdiği ya da tersine döndüğü söylenemez. Moskova, 1980'lerin başında bölgeye hakim olan soğuk savaş ortamı ve Türk-Amerikan yakınlaşmasına rağmen ilişkileri geliştirmese de sürdürmeye çalıştı. 1980 darbesinin ardından siyasi temaslarda kısa bir duraklama oldu, ancak 1982 yılının sonlarında Türkiye Dışişleri Bakanı İltiz Türkmen, Sovyetler Birliği ile istikrarlı bir ilişkiye olan ilgisini belirterek Moskova'yı ziyaret etti. Normal ilişkilerin yeniden başlaması Kasım 1983 seçimlerinden sonra tamamlandı. Bu seçimleri takiben Sovyet Başbakanı Tikhonov, 1976 Kosygin ziyaretinden bu yana bir Sovyet Başbakanı tarafından ilk ziyaret olarak Ankara'yı ziyaret etti. 1984'te iki ülke, Türk ürünleri karşılığında Sovyet ham petrolü ve doğalgazı Türkiye'ye sağlayarak bugüne kadarki en büyük ekonomik anlaşmayı imzaladılar. Türkiye Başbakanı Turgut Özal 1986'da Sovyetler Birliği'ni ziyaret etti ve 1986 ve 1987'de askeri komutanların değişimi ile iki ülke arasındaki ilişkiler tekrar giderek düzeldi. Gorbaçov'un yeni politikalarının etkisi, Sovyetler Birliği'nin, 1937'den beri kapalı olan Türkiye sınırında bir geçiş noktası açmayı 1988'de kabul etmesi, bu iyileşmede belirgindi.⁶⁶

⁶⁴ FCO9/3056, Turkey: Annual Review for 1979.

⁶⁵ FCO9/3317, Turkey: Annual Review for 1980. Oral Sander, *Siyasi Tarih, 1918-1994*, İmge Yayınları, Ankara 2000, s. 503-508. Robert O. Freedman, *Moscow and the Middle East*, Cambridge University Press, Cambridge 1991.

⁶⁶ Galia Golan, *Soviet Policies in the Middle East*, Cambridge University Press, Cambridge 1990, s 256-257.

Bu bağlara rağmen, Moskova'nın yıkıcı faaliyetten ziyade Ankara'daki sert hükümetler döneminde bile, birincil çabalarını hala gelişmiş ilişkilere yoğunlaştırdığı görülmüyordu. Geçmişte olduğu gibi, Sovyet politikasının temel dayanağı, Moskova ile istikrarlı bir ilişki, Türkiye için ABD'nin askeri ve/veya varlığından daha fazla güvenlik sağlayacağını Türkiye'ye kanıtlamaya çalışırken, ekonomik yardım oldu. Bu argümana bakılırsa, Sovyetler, Türkiye'ye karşı çatışmacı yaklaşımdan ziyade, ihtiyatlı bir iş birliği seçtiler. Böyle bir yaklaşımın Sovyetler Birliği için başarısı, halbuki, Türk-Amerikan ilişkilerindeki dalgalanmalara, Moskova'da alınan kararlardan çok daha fazla bağımlı görünüyordu.⁶⁷

5. Ekonomik İlişkiler

İkili ilişkilerdeki gelişmenin bir nedeni ve sonucu Türk-Sovyet ticaretinin genişlemesi oldu. Bu, ciro bir önceki yılın rakamını ikiye katladığında 1965'te gerçekten başladı. Ticaret dengesi genellikle Ruslar için olumluydu ve bu trend takip eden yıllar boyunca gelişti; Türk ihracatı istikrarı korunurken, SSCB'den ithalat arttı. Bu dengesizlik, kısmen Sovyet destekli sanayi projeleri için sağlanan materyallerden kaynaklanıyor olabilirdi ve muhtemelen Türkler krediyi geri ödemeye başladığında düzeltilirdi. Türkiye, Doğu Avrupa ülkeleriyle ticaret hacmini bir bütün olarak artırmasına rağmen, Sovyetler Birliği aralarında en büyük ticaret ortağı oldu. İki ülke arasındaki ticaret cirosu, yıllık ticaret protokollerinde öngörülen seviyelere ulaşmamakla birlikte, SSCB'yi Türkiye'nin yedinci en büyük dünya ticaret ortağına yükseltmek için yeterliydi.⁶⁸

Gelişmekte olan ülkelerle olan Sovyet ticaretinde her zamanki gibi, SSCB başta imal edilen ürünleri ihraç etti ve temel tarım ürünlerini ithal etti. Türkler, ihraç ettikleri ürünlerini çeşitlendirmek ve belirtilmemiş sanayi mallarının ihracatı için sağlanan 1971-72 ticaret protokolünden endişe ediyorlardı. Sovyetler Birliği'nin bazı ürünleri yardım ettiği projelerden alacağı muhtemel görünüyordu. Ticaret hacmi, diğer Doğu Avrupa ülkeleri pahasına artırılmış olabilir: pazarının boyutu nedeniyle Türkler, Sovyetler Birliği'nin "geçiş" operasyonları uygulamasına daha az ihtimal verdiler ve Türk malını yeniden ihraç ettiler.⁶⁹

⁶⁷ Galia Golan, **Soviet Policies in the Middle East**, Cambridge University Press, Cambridge 1990, s. 256-257.

⁶⁸ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972. Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası, Cilt-1: 1919-1980**, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 781-783.

⁶⁹ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

İlişkilerdeki ilerlemenin bir diğer ürünü 25 Mart 1967'de imzalanan bir yardım anlaşması uyarınca Sovyet yardımının sağlanmasıydı. Bu anlaşma ile öngörülen 200 milyon dolarlık tutarın yakında yetersiz olduğu görülmüştü ve hedeflenen iki plandan vazgeçilmesinden sonra bile daha fazla para gerekiyordu. Bu, Ekim 1969'da imzalanan ve esas 200 milyon dolara ek olarak 166 milyon dolarlık bir kredi anlaşması ile sağlandı. Bu protokolün bünyesinde anlaşmanın şartları anlatıldı ve yapılacak tesisler aşağıdaki gibiydi⁷⁰:

a. İskenderun'da bir çelik tesisi. Başlangıçta 1.000.000 tonluk kapasiteyle yılda 2.500.000 tona yükselebilecek Türkiye'nin üçüncü ve en büyük çelik tesisi olacaktı. Tahsis edilen 113,7 milyon dolarla, projelerin en pahalısıydı ve ikinci kredi anlaşmasını gerekli kıldı.

b. Seydişehir'de yıllık 285.000 ton kapasiteli bir alüminyum fabrikası.

c. Aliğa'da Yılda 3.000.000 ton ham petrol işleme kapasitesine sahip olan bir rafineri. Bu kurulum yabancı (yani Batı) petrol şirketlerinden rağbet görmediğinden dolayı siyasi anlam taşıyordu.

d. Bandırma'da bir sülfürik asit fabrikası. Yıllık kapasitesi yılda 120.000 ton olacaktı. Fabrika, 30 Haziran 1972'de Başkan Sunay tarafından açılmıştır.

e. Yılda 28.000 ton üretmek üzere olan Artvin'de elyaf tahtası fabrikası.

f. Mevcut bir cam fabrikasının genişletilmesi ve geliştirilmesi.

g. Bir alkol fabrikasının votka üreten biriminin genişletilmesi.

1967 anlaşması uyarınca bunu yapmaya yetkili olan Türkler tarafından vazgeçilen projeler (f) ve (g) idi. 1972'de yapım aşamasındaki kalan beş tesisin ötesinde, İstanbul'da bir yeraltı sisteminin uygulanabilirliği üzerine bir tartışma vardı. Bununla birlikte, ziyaret eden Sovyet Dış Ekonomik İlişkiler Bakanı Skachkov, Sanayi Bakanı Selahattin Kılıç'a Ekim 1970'te mevcut projeler tamamlanıncaya kadar Rusya'nın Türkiye'ye daha fazla kredi vermeyeceğini bildirdi. Bu, özel sektöre verilen kredileri ekarte etmedi, ancak o yıla kadar hiç biri uzatılmadı. Türkler Sovyet Hükümeti'nin sivil uçak satmak için tekrarlanan tekliflerini onaylamadıkça, bu faktörler yakın gelecek için ekonomik ilişkilerdeki çarpıcı gelişmeleri azaltma eğiliminde olacaktı.⁷¹

⁷⁰ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

⁷¹ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

6. Sonuçlar

Ortak Bildirge, on yıl içinde Türk-Sovyet ilişkilerinde sınırlı, ama belirgin gelişmelerin bir ölçüsüdür. Kıbrıs sorununa uluslararası tutumların yanı sıra ekonomik ve ülke içi bedeller Türklerin daha bağımsız bir dış politikanın değerini anlamasına yol açtı. Bağımsızlık derecesi, 1969'da Lübnan'ın iç durumuna müdahalesi durumunda ABD'nin İncirlik'teki NATO üssünü kullanmasını yasaklayan Türk açıklaması ile gösterilmiş oldu. Türkiye'nin yeni uluslararası görünümünde aynı esneklik, Türklerin havasahasının Arap Devletleri'ne yönelmiş Sovyet Migleri (bir tür Rus savaş uçağı) tarafından kullanılmasına yetki vermesine izin verdi. Bu raporda değinilen bu ve diğer açılarda, Türk dış politikasının modern eklediği, Sovyet lehine çalıştı ve Türkiye ile ilgili politika amaçlarına karşılık geldi. Yani, Türkiye'nin Batı ile siyasi, ekonomik ve askeri ilişkilerini zayıflatmak, Sovyetlerin Türk politikasının yönü üzerindeki etkisini arttırmak için bir ön şarttı.⁷²

Bununla birlikte, Sovyet Hükümeti Türklerin geleneksel Rus niyetlerine yönelik şüphelerini hafifletmek için çok çabalamasına rağmen, Türklerdeki Rus "stratejik imajı" önemli ölçüde değişmemiştir. Türkler eşit şartlar altında Sovyetler Birliği ile iş birliği yapmaya hazırlardı, ancak Sovyetler Birliği'nin Çekoslovakya'yı işgali ile Akdeniz ve çevresinde düzenlediği Sovyet faaliyetleri, Türklere nötr bir tutum takınmaları durumunda eşit statülerini koruyacaklarından şüphe etmek için sebep verdi. Sonuç olarak Ankara, Batının desteğini ulusal güvenlik için hayati olarak görmeye devam etti. Devam eden ekonomik Batı yardımı, aynı zamanda Türkiye'nin AET ile olan ilişkisi, Avrupalı her şey olan geleneksel bağlılığının altını çizerken, Türkiye'nin o zamanlardaki uyumunu sürdürmesini sağladı. Bu, arka plana aykırıydı ve Sovyetlerin Kıbrıs konusunda desteklemesi umuduyla, Türkler ikili ve uluslararası meselelerde Ruslarla bir araya gelmeye ve Sovyet ekonomik yardımını kabul etmeye istekli olduklarını gösterdiler. Sovyetler Birliği için siyasi ve ticari ilişkilerdeki gelişme Sovyet imajının iyileştirilmesine yardımcı oldu ve Türk Solunun büyümesini teşvik etti.⁷³

Bununla birlikte, İngiliz Büyükelçisi, o dönemde, Sol kanat örgütlerinin Türkiye'de büyük önemi olmadığını düşünüyordu. Sovyet Hükümeti tarafından

⁷² FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

⁷³ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

desteklenen Türk Komünist Partisinin kendisi bile 1925'ten beri Türkiye'de yasaklanmıştı. Genellikle Moskova yanlısı bir tutum benimseyen, ancak Sovyet Hükümeti'nin belirli eylemlerini eleştirmeye istekli olan Türk İşçi Partisi (TLP), Temmuz 1971'de Anayasa Mahkemesi'nin emri ile dağıtıldı. İçten bölünmüş olduğu için oylarda önemli bir paya sahip olamamıştı. Moskova doğal olarak TLP'yi ve parlamento dışı Sol hareketi tercih etse de, faaliyetleri ile çok yakından ilgileniyor gibi görünerek ülkeler arasındaki resmî rahatlamayı riske atmadı. Ocak 1967'de Kosygin, Doğu Almanya'dan yayın yapan Türk Komünist partisinin sesi olan "Bizim Radyo" nun tüm bilgisini inkar edecek kadar ileri gitti. Daha yakın bir tarihte, Sovyet Hükümetinin Sol'a verdiği düşük öncelik, Erim Hükümeti ile iyi ilişkiler sürdürmek endişesiyle gösterildi. Bu nedenle, Türkiye'nin esasen muhafazakar olduğunu ve açıkça Moskova'yı destekleyen hiçbir partinin çok bir seçim başarısı bekleyemeyeceği bilgisi verildi. Bu nedenle, demokratik seçimler, Türkiye Hükümeti'ndeki görevlilerde radikal bir değişiklik meydana getirecek gibi görünmüyordu ve askeri devralmalar, subaylar arasındaki Solcu unsurlar control altında olsaydı, yalnızca Türk dış politikasının yönünü etkilerdi. Batı'nın koruyucu ve ekonomik işlevlerini yerine getirememesi konusundaki güveni kötüye kullanmamakla birlikte, Türkiye'nin liderlerinin karakteri aynı kaldı, ve nihayetinde Rus niyetlerine olan şüpheleri ortadan kalkıncaya kadar, Türkler o zamanki iş birliğini perakende satacaklardı.⁷⁴

Geleceğe dair ise İngiltere Büyükelçisi, Sovyet Hükümeti'nin muhtemel en Türkiye ile yakınlaşmayı sürdürmeye ve Türkiye ekonomisindeki önemini artırmaya çalışacağını öngördü. Türkleri kazanmakla ilgilenmeye devam edecek ve iki ulus arasındaki temasların kapsamını genişleterek ve devam ettirerek bu amaca gidecekti. Türkiye'yi Batı'dan koparmak istemeye devam edecek ve Türk toplumundan giderek artan bir destek görmek isteyecekti. Orta Doğu'daki varlığı, Boğazlar ve Montrö Sözleşmesi'ne tutumu ve Kıbrıs sorunu konusundaki düşüncesiz eylemlerle Türkleri endişelendirmek konusunda Sovyetlerin dikkatli olması gerektiğini de sözlerine ekledi.⁷⁵

⁷⁴ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

⁷⁵ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

Ek-I: Türkiye'nin SSCB ile ticareti (1970)⁷⁶, (US milyon doları)		
Yıl	İthalat	İhracat
1962	6.4	5.5
1963	8.9	7.1
1964	7.98	9.04
1965	16.66	18.67
1966	26.08	18.47
1967	27.74	28.42
1968	30.46	29.87
1969	33.54	29.96
1970	38.72	29.38

Ek -II: Türkiye'nin ticaret ortakları (1970)⁷⁷,(US milyon doları)					
İthalat	%	Ülke	İthalat	%	Ülke
172.0	19.4	USA	117.4	119.9	West Germany
164.2	18.5	West Germany	56.2	9.5	USA
88.1	9.9	UK	44.1	7.5	Switzerland
70.1	7.9	Italy	39.5	6.7	France
44.5	5.0	Switzerland	39.0	6.6	Italy
38.7	4.4	USSR	33.7	5.7	UK
31.8	3.6	France	29.4	5.0	USSR
276.4	31.3	Other Countries	229.2	39.1	Other Countries
885.8	100	Total	588.5	100	Total

⁷⁶ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

⁷⁷ FCO51/244/RR6/12, Turco-Soviet Relations 1962-1971. Also see FCO51/296/RR6/4, Turco-Soviet Relations 1962-1972.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Önünde FO ve FCO bulunan kaynaklara yapılan tüm referanslar, Birleşik Krallık Ulusal Arşivlerinde, daha önce Genel Kayıt Ofisi'nde (PRO) düzenlenen belgelere atıfta bulunur. Aşağıdaki dosyalara başvurulmuştur:

FO371/160212, FO371/163832, FO371/169514, FO371/174971, FO371/180150, FO371/185824, FCO51/296, FCO51/244, FCO9/614, FCO9/1091, FCO9/1308, FCO9/1466, FCO9/1606, FCO9/1831, FCO9/2112, FCO9/2339, FCO9/2671, FCO9/2768, FCO9/2885, FCO9/3056, FCO9/3317.

Kitaplar ve Makaleler

Armaoğlu, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-1995**, 19. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2014.

Bilge, Suat, **Güç Komşuluk, Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri, 1920-1964**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1992.

Boratav, Korkut, **Türkiye İktisat Tarihi, 1908-2009**, İmge Yayınları, Ankara 2003.

Erkin, Feridun Cemal, **Türk Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, Başnur Matbaası, Ankara 1968.

Çakmak, Haydar (der.), **Türk Dış Politikası: 1919-2008**, Barış Platin Kitap, Ankara 2008.

Freedman, Robert O., **Moscow and the Middle East**, Cambridge University Press, Cambridge 1991.

Golan, Galia, **Soviet Policies in the Middle East**, Cambridge University Press, Cambridge 1990.

Gönlübol, Mehmet vd., **Olaylarla Türk Dış Politikası, 1919-1995**, 9. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara 1996.

Hale, William, **Türk Dış Politikası, 1774-2000**, çev. Petek Demir, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003.

Oran, Baskın (ed.), **Türk Dış Politikası, Cilt-1: 1919-1980**, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

Sander, Oral, **Siyasi Tarih, 1918-1994**, İmge Yayınları, Ankara 2000.

Yel, Selma, **Değişen Dünya Şartlarında Karadeniz ve Boğazlar Meselesi, 1923-2008**, ATAM Yayınları, Ankara 2009.

Yeşilbursa, Behçet Kemal, "The Formation of RCD: Regional Cooperation for Development", **Middle Eastern Studies**, Volume: 45, Number: 4 (July 2009), pp. 637-660.

XX. YÜZYILIN BAŞLARINDA ULUSLARARASI ARENADA AZERBAJCAN'IN PETROL SİYASETİ

ESAT ARSLAN*

Özet

Azerbaycan'ın 28 Mayıs 1918 tarihinde demokratik ve bağımsız bir cumhuriyet olarak kurulması çok gecikmiş ve geciktirilmiş tarihî bir olaydır. Mehmet Emin Resulzâde'nin deyimiyle 25 Mayıs 1918 tarihinde **“Gökten İmiş Kurtarıcı Bir Melek”**¹ olarak **Gence**'ye girmiş olan Nuri Paşa komutasındaki **“Kafkas İslam Ordusu”** Azerbaycan Bağımsız Devleti'nin hem kurulmasını sağlamış, hem de iki yıl yaşamasına olanak vermiştir. Bu ilk bağımsız cumhuriyetin Bolşevikler tarafından yıkılmasında piyon rolü oynayan Ermeniler, Sovyet Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasında da etkin rol üstlenmişler ve Azerbaycan'ı bir Rus sömürgesi haline getirmişlerdir.

Hiç kuşku yoktur ki, Azerbaycan'ı uluslararası arenada önemli kılan etmenlerden birisi de petroldür. Azerbaycan'ın kuruluşundan günümüze ülkenin **“Hedefteki Ülke”** olma konumu doğrudan petrol sektörünün güçlenmesiyle paralellik arz etmiştir. Azerbaycan'ın izlediği petrol stratejisi, ülke içinde siyasî istikrarın sağlanması ve yatırımlara **“açık kapı”** siyasetinin uygulanması, küresel güçler için yükselen bir cazibe merkezi oluşumunu da tetiklemiştir, denilebilir.

Bildiri kapsamında irdelenecek olan birinci el kaynak niteliğindeki belgeler 1922-1928 yılları arasında İstanbul Yerebatan Şengül Yokuşu No.9 'da çıkan **“Millî Azerbaycan Neşriyatı”** yayımlarından elde edilmiştir. Ayırıcı bir nitelikleme ile “Mir Yakup”un 1928 yılında İstanbul Orhaniye Matbaasında basılan ve yayımlanan Millî Azerbaycan Neşriyatından 9 numaralı yayın olarak çıkan **“Beynelmilel Siyasette Petrol”** telif eserinden önemli ölçüde yararlanılmıştır. Günümüzdeki Azerbaycan'ın petrol politikasına ışık tutacak tarzdaki Azerbaycan

* Prof. Dr., Çağ Üniversitesi, Mersin, esat@cag.edu.tr

¹ Bilal Şimşir, **Azerbaycan**, Ankara, Nisan 2011, s. 31.

Devleti'nin oluşumundaki küresel aktörleri de irdeleyen söz konusu Osmanlıca kitap bugüne kadar hiçbir yerde tıpkı çevirisi yayınlanmamıştır.

Bu bildiri kapsamında XX. yüzyıl başlarında sadece çıkar ilişkileri içerisinde bulunan küresel güçlerin dışında gerçek anlamda Azerbaycan'a yardım edecek Türkiye'den başka bir devletin olmadığı irdelenip, günümüzdeki petrol siyasetine yönelik yeni değerlendirmeler ve çıkarımlarda bulunulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Gence, Mehmet Emin Resulzâde, Mir Yakup, Petrol.

AZERBAIJAN'S PETROLEUM POLICY AT THE INTERNATIONAL ARENA IN THE BEGINNING OF XX.CENTURY

Abstract

The establishment of Azerbaijan as democratic and independent on May 28th, 1918 is an overdue and delayed historical incident. Caucasus Islam Army which commanded Nuri Pasha who saved Gence with whom Mehmet Emin Resulzâde's own words called him "**A Fallen Redeemer Angel**" both provided the establishment of Azerbaijan independent state and gave it a chance to live two years later. Armenians who played a pawn role in overcome of the first state by Bolsheviks not only assumed an effective role in the organization Soviet Azerbaijan Republic but also made it into a Soviet colony.

It is unquestionable that petroleum is also one of the making Azerbaijan important factors in the international arena as well. The position of "**Target Country**" of Azerbaijan from its establishment up to now has offered directly parallelism with getting strength of petroleum sector. It is said that the petroleum strategy which Azerbaijan has followed both the fact that political stability provided in the country and the application of "**open door policy**" to investments has stimulated the formation of raising an attraction centre for Global Powers.

Documents which were classified the first resources to be examined in the context of this paper were obtained from "**National Azerbaijan Publications**" (*Millî Azerbaycan Neşriyatı*) where was situated on Number 9, Yerebatan, Şengül Yokuşu between 1922 and 1928. Through a distinctive way, it is considerably benefitted from his copyrighted work (Mir Yakup, "**Petroleum in the International Politics**" (*Beynelmilel Siyasette Petrol*), National Azerbaijan Publications Number: 9, Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1928). This mentioned Ottoman book which scrutinized the global powers in the first formation of Azerbaijan State in the way of the shed light on Azerbaijan Petroleum Policy nowadays has been unpublished in Latin Alphabet Turkish language nowhere.

In the context of this paper, first of all it will be examined that there is no country but Turkey to aid to Azerbaijan excluding global powers have only been in interest relations with her in the beginning of XX th. Century and later it will be strived new assessments and inferences which intended for Petroleum Policy nowadays.

Key Words: Azerbaijan, Gence, Mehmet Emin Resulzâde, Mir Yakup, Petroleum.

1. TARİHSEL SÜREÇ

Makineleşmeyle ortaya çıkan yenilenemez enerji ile doğrudan ilintili olan “**Endüstri Devrimi**” kömürden sonra akışkan bir fosil yakıt olan petrolün yaygın bir biçimde kullanılmaya başlanmasıyla biranda hızlanmıştır. XIX. Yüzyılın ikinci yarısında ilk petrol kuyusunun açılması sonrası petrol enerjisinin işin içine girmesiyle sanayi üretiminde inanılmaz artışlar meydana gelmiştir. Sanayi üretimindeki insan havsahasını zorlayan bu önemli ilerlemeler ham madde arayışlarıyla birlikte üretilen ürünleri satacak pazar arayışlarını dolayısıyla sömürgeciliği getirmiştir. O tarihlerde dünyanın mega gücü konumundaki Büyük Britanya’nın İngiltere’de ortaya çıkan Sanayi Devrimini de biçimlendirmesiyle dünyanın her bölgesinde petrol ağırlıklı sömürgelere sahip olmaya yönelmiş; Birleşik Krallık (**United Kingdom**) bir anda yeryüzünde “**Topraklarında Güneş Batmayan Ülke**” konumuna yükselmiştir.

Dünya fosil yakıt rezervlerinin büyük kısmı zengin petrol kaynakları Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki Orta Doğu ile Osmanlı Devleti’nin ilgi alanında nüfusunun büyük çoğunluğu Müslüman olan Kafkasya bölgesinde yoğunlaşmıştır. İşte bu nedenle Osmanlı topraklarına ve Kafkasya bölgesine yönelik sömürgecilik emellerinin yoğunlaşmasında en önemli etmen doğal olarak bu zengin petrol kaynakları olmuştur. Başta Büyük Britanya İmparatorluğu olmak üzere ulus-devlet kimliğini geç inşa etmiş olan Almanya ve diğer Avrupalı devletler özellikle Musul ve Kerkük bölgelerinde petrol arama çalışmalarını gizlemek amacıyla arkeolojik araştırmalar adı altında Osmanlı Devleti’ne müracaat ederek gerekli araştırma izinlerini elde etmişlerdir. Eski eserler bakımından da oldukça zengin olan Osmanlı coğrafyasının hem hukuki eksiklikler hem de yöneticilerin ve halkın bu konuda yeterli bilince sahip olmamasından dolayı talan edilmeye müsait bir durumda olduğu ifade edilebilir. Bunun en çarpıcı sonuçlarından birisi Truva hazinesini Londra’ya taşıyan Heinrich Schlieman ile Zeus sunağı ile Bergama hazinesini neredeyse tümüyle Berlin’e taşıyan Alman yol mühendisi Carl Human olmuştur.²

1825’ten itibaren Batılı büyük petrol şirketlerinin Musul ve çevresindeki petrol yatakları ve petrol alanları üzerinde imtiyaz elde etme mücadeleleri, şirketler düzeyinden çıkarak uyuğunda buldukları devletlerarası bir mücadeleye dö-

² Sefa Taşkın, **Zeus Sunağı**, <http://Dergiler.Ankara.Edu.Tr/Dergiler/26/1255/12229.Pdf/Erişim> Tarihi 14.07.2015.

nüşmüştür. Değişik maskeler altında gizli olarak yapılan petrol araştırmalarının öznesi istihbarat servisleri olmuştur. İstihbarat servisleri arasında en güçlü olanı, görünüşte, Büyük Britanya İmparatorluğu İstihbarat Servisi (*British Intelligence Service*)'nin olmuştur. Genellikle “**Entelijans**” olarak da anılan İngiliz İstihbaratı; Savaş, Dışişleri ve Hindistan bakanlıklarının ayrı ayrı oluşturdukları ünitelerce yürütülüyordu. Ajanlarının ortak özelliği, hepsinin zengin ve soylu ailelerin snob çocukları oluşlarıydı. İyi eğitim, özellikle Şarkiyat tahsili görmüşlerdi. Dindardılar. İngiltere'nin yayılmacı çıkarlarının ateşli savunucularıydılar. Kimi Arabist, kimi Siyonist, bazıları da Kürtçüydüler.³ 1871 yılında bölgenin zengin petrol kaynaklarına sahip olduğu, Mezopotamya'da araştırma yapan bir Alman Uzmanlar Heyeti tarafından Osmanlı Devleti'ne bildirilmiştir.⁴ Bunun üzerine II. Abdülhamit 1888 ve 1898 yıllarında yayınlamış olduğu iki ayrı fermanla, Musul ve Bağdat vilayetlerindeki petrol alanlarını doğrudan Hazine-i Hassa'ya padişah gelirlerinin toplandığı özel hazineye bağlamıştır. Hayal kırıklığına uğrayan İngiltere bu şekilde Azerbaycan petrolerine yönelmiştir.

Almanya ile işbirliği içerisinde bulunan İttihat ve Terakki'nin iktidara gelişi ile Osmanlı Devleti'nde meşrutiyetin ilan edilmesi İngilizleri bir başka biçimde tedirgin etmişti. İngilizleri bütün korkusu Alman yardımlarıyla birlikte Teşkilat-ı Mahsusa'yı ağırlıklı olarak kullanmaya başlayan Osmanlı Devleti ve Alman ajanlarının sömürgelerdeki halka uyandırmaları olarak belirgin hale gelmiştir. Osmanlı Devleti Almanlar lehine almış olduğu kararlarla İngiliz yayılmacılığını akamete uğratarken, Berlin-Bağdat demiryolunun yapımını üstlenen Almanların ağırlıklı temsil edildiği Anadolu Demiryolu Şirketi, 1888'de demiryolu hattının geçtiği arazide bulunabilecek ham madde kaynaklarını çıkartma ve işletme yetkisini almıştır. 1904 yılında demiryolu şirketi, bu imtiyazı Deutsche Bank'a devretmiştir.⁵

Almanlara verilen imtiyazlarla telaşa kapılan İngiltere, 1901'de İran'da İngiltere adına petrol imtiyazı elde eden William Knox D'arcy'yi Bab-ı Ali'de yapılacak petrol pazarlıklarında görüşmeci olarak belirlemiştir. 1907'den itibaren

³ Mim Kemal Öke, “Ajanların Gizli Tarihi”, Kutsal Topraklardaki Casuslar Savaşı, İstanbul, Mayıs 1995, ss.9-10.

⁴ Mim Kemal Öke, “Musul Kronolojisi(1918-1926)”, İstanbul, 1991, s.11.

⁵ Vedat Gürbüz, “Petrol, Petrol Politikaları ve Orta Doğu: Global Politikaların Bölgesel Yansımaları ve Irak Savaşı”, Avrasya Dosyası, Enerji Özel, C 9, S 1, Ankara, Bahar 2003, s. 139.

bu görüşmelere Royal-Deutsch-Shell Şirketi de katılmıştır. Atlantik'in öte yakasında yeni hegemonik güç olmaya aday ABD, Amerikan petrol tröstlerinin de baskısıyla özellikle Musul petrol bölgesiyle 1907 yılında İstanbul'a gelen Amiral Colby Chester ile doğrudan ilgilenmeye başlamıştır. Onlar da Almanlar gibi üç liman (Samsun, Trabzon ve Yumurtalık) ve döşeyecekleri 4400 km.lik demiryolunun her iki tarafındaki 40 km.lik şeridinde (toplam 176.000 km²) 99 yıllığına petrol ve maden arama imtiyazı elde etmek için Osmanlı Devleti nezdinde yoğun bir faaliyete girişmişlerdir. İlginçtir, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi Lozan görüşmelerine ara verildiği dönemde bu ayrıcalığı yeniden, bir bakıma elini kuvvetlendirmek için gündemine almış ve 9 Nisan 1923 tarihinde demiryolu hattı için Chester Grubu'na hattın geçtiği yerde petrol ve maden arama imtiyazı veren sözleşmeyi kabul etmiştir.⁶

“31 Mart Olayı”(13/14 Nisan 1909)'ndan sonra II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi, özel mal varlığının Maliye Bakanlığına bağlanması ile yapılan temaslar kesintiye uğramış olsa da İttihat ve Terakki döneminde petrol pazarlıkları yeniden hızlanmıştır. Kendilerini “Asya Dirilişi”nin öncüsü gören Jön Türlerin içten içe yıpratılması Dersaadet'teki ajanların kapalı kapılar ardındaki misyonları olarak belirgin bir vaziyet alınmasına sebebiyet vermiştir. **“31 Mart Olayı”**'nın Entelijans'ın düzenlediği İstanbul'da neredeyse tüm diplomatik ve siyasi çevrelerin kabul gören bir söylenti olarak belleklerde yer etmiştir. 1912'de İngiliz bankacı Sir Ernest Cassel tarafından **“Turkish Petroleum Company”** kurularak Osmanlı Devleti'nden petrol arama ve işletme imtiyazı almaya çalışmıştır. 1913'te Mahmut Şevket Paşa Suikastı'nda ise İngiltere sefaretinin başrolü açıkça ortaya çıkacak ve entrikacı istihbaratçılar **“istenmeyen adam”**(*persona non grata*) ilan edilerek, ülkeden uzaklaştırılmışlardır.⁷

Nihayet 19 Mart 1914 tarihinde Osmanlı Hükümeti D'ARCY grubunun % 50 Deutsche Bank ve Anglo-Saxon Company'nin de %25 oranında ortak olduğu bir şirketler birliği (*konsorsiyum*) oluşturarak bu şirketlere petrol imtiyazı vermiştir. Ne var ki, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi bu imtiyazın işletilmesini engellemiştir.⁸ Askeri, siyasi diplomatik ve ekonomik bazı etkenlerin yer aldığı Birinci Dünya Savaşının temel nedenleri arasında petrol mücadelesi de yatmak-

⁶ Yahya Sezai Tezel, “Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi Anti-Emperyalist miydi?”, **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Aralık 1970.

⁷ Mim Kemal ÖKE, a.g.e., s.10.

⁸ A. Mehmet Kocaoğlu, **Petro-Strateji**, İstanbul, 1996, s.89.

tadır. Savaşa hazırlanan tarafların stratejik planları Musul, İran ve Azerbaycan'ın zengin petrol yataklarına sahip olmaya ilişkin hedefleri de kapsamaktaydı. Bakü'nün zengin petrol yatakları dünyanın gelişmiş yayılmacı devletlerinin dikkatini çekmiştir. Petrol endüstrisine yapılan büyük yatırımlar ve onun teknolojik gelişimi Bakü'yü uluslar arası önemli bir merkez haline getirmiştir. Araştırmaları Azerbaycan'ın petrol rezervlerinin Meksika ve İran rezervlerinde daha fazla olduğunu ortaya koymuştur. 1910-14 yılları Arasında Azerbaycan'da 38 milyon ton petrol üretilmiştir.⁹

Bütün bunlara karşın İngiliz İstihbarat Örgütü üzerine almış olduğu petrol araştırmaları görevini bihakkın yerine getirerek, yapılan ikili petrol imtiyaz anlaşmaları sayesinde XX. yüzyılın daha ilk çeyreği bile dolmadan Büyük Britanya'yı dünyanın yarısındaki petrole sahip olan bir ülke konumuna yükseltmiştir. Örneğin Birinci Dünya Savaşı sonunda 1919'da İngilizler'in Trans-Kafkasya'yı işgal ettikleri günlerde petrol işleri uzmanlarından Eg.Prettyman İngiliz parlamentosunda söylediği bir konuşmasında merkezî Avrupa hükümetleri ile imza olunan bırakışmalarla bütün dünyada üretilen petrolün hemen yüzde 50 'sini bilfiil İngilizlere vermiş olduğunu ve Britanya'nın bir petrol imparatorluğu şekline dönüştüğünü açık bir biçimde izah ediyordu.¹⁰ Büyük Britanya İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı yapmış olduğu ateş kes antlaşmalarıyla birlikte akar altının yarısını elde etmesini bilmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz İstihbarat Servisi, Almanya-Osmanlı Devleti birlikteliğini akamete uğratmak amacıyla gerek Orta Doğu'da gerekse Kafkasya'da set inşa etmeye girişmiştir. Anglo-Sakson yayılmacılığı bölgedeki bu büyük planının tüm aktörlerinin harekete geçirilmiş olduğunu göstermektedir. Bağımsızlık hareketlerinin örtülü bir biçimde desteklenmesi Arapları, Yahudileri, Kürtleri ve Ermenileri bu planın öznesi konumuna yükseltmiştir. Ancak gerek Türk Bağımsızlık Savaşı, gerek Rusya'daki Bolşeviklerin ortaya koymuş olduğu sosyalist ihtilal, bu setin kurulmasını engellemiştir. Bu set hem Osmanlı Devleti'ni Azerbaycan üzerinden Türkistan eklemlenmesine ket vuracak, onu Anadolu'ya sıkıştırarak ve Orta Doğu ile temasını kesecek, hem de İngiltere'nin Orta Doğu ve Kafkasya'yı bir güvenlik çemberine almasına yol açacaktır. Diğer

⁹ Osman Nuri Aras, "Dünya Savaşları ve Azerbaycan Petrolü", Kafkas Üniversitesi Dergisi, Bakü, 2003, s.1.

¹⁰ Mir Yakup, "Bejnemil Siyasette Petrol", Millî Azerbaycan Neşriyatı, S 9, Orhaniye Matbaası, Osmanlıca, İstanbul, 1928, s. 14.

yandan da Azerbaycan üzerinden Türkistan ile Türkiye'nin bağlantısı kesilerek Osmanlı Devleti'nin tüm jeopolitik hareket alanı bitirilerek, sonlandırılacaktır.

O gün açısından önemli bir gelişme, Nuri Paşa komutasındaki Kafkas Ordusu'nun Ermenilerin Azerbaycan'da giriştiği işgale karşı harekete geçerek, Azerbaycan'a girmesi olmuştur.

2. ULUSLARASI SİYASETTE PETROL VE AZERBAJYCAN

Azerbaycan'ın da bir parçası olduğu Kafkasya'nın sadece bölge ülkelerinin ilgilendiği ve birbirleri ile güç mücadelelerine girdiği coğrafi konumundan bölge dışı küresel güçlerin strateji ve politikalarında yer alan bir konuma gelmesi daha çok 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkmıştır. Hiç kuşku yoktur ki, Azerbaycan'ı uluslararası arenada önemli kılan etmenlerden birisi de petroldür. Azerbaycan'ın kuruluşundan günümüze ülkenin “**hedefteki ülke**” olma konumu doğrudan petrol sektörünün güçlenmesiyle paralellik arz etmiştir. Azerbaycan'ın izlediği petrol stratejisi, ülke içinde siyasi istikrarın sağlanması ve yatırımlara “**açık kapı**” siyasetinin uygulanması, küresel güçler için yükselen bir cazibe merkezi oluşumunu da tetiklemiştir, denilebilir. Ancak bugünkü anlamdaki kadar değer ifade etmemekle beraber yine de bölgedeki zengin petrol kaynakları ve içinde emperyalist amaçlarla, güvenlik kaygılarını barındıran değişik stratejik görüşler Kafkasya'yı 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dünya gündemine sokmuştur.

19. yüzyılın ilk çeyreğinde Kuzey Azerbaycan Rus Çarlığı tarafından işgal edilmiş, Güney Azerbaycan ise büyük ölçüde Büyük Britanya'nın bir yarı sömürgesi durumunda olan İran'ın bir parçası olarak kalmıştır. Yüz yıl sonra, 1917 yılında Rus Çarlığı yıkılınca Azerbaycan'a yeniden bağımsızlık yolu açılmıştır. 7 Kasım 1917 tarihinde başlayan Rus Bolşevik Devrimi üzerine Azerbaycan, Rusya'dan ayrılmaya doğru yönelmiştir. 14 Kasım 1917 tarihinde, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan, birlikte Tiflis'te geçici bir hükümet olarak yarı bağımsız statüde Maverai-i Kafkas (Trans-Kafkas) Komiserliği'ni kurmuştur. Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasında ilk resmî temaslar bu dönemde, Trans-Kafkas Komiserliği çerçevesinde başlamıştır. Osmanlı Devleti ile Azerbaycan delegeleri arasında, Trabzon ve Batum Barış konferanslarında ilk resmî temaslar, görüşmeler yapılmıştır. 18 Mart 1918 tarihinde Bakü'de bir Bolşevik-Ermeni darbesi yapılması sonrası Azerbaycan Türklerine karşı katliamlar da başlamıştır. 18 Mart-1 Nisan 1918 tarihleri arasında iki haftalık süre içerisinde: Bakü'de 12.000 kadar Azerbaycan Türk'ü öldürülmüştür. Bakü'de yapılan kanlı ayaklanmalardan sonra

Bolşevikler 25 Nisan 1918 tarihinde Bakü şehrini kontrol altına almışlardır. Dört aylık süre kesitinde herhangi bir karşılık alınmadan Sovyet Rusya'ya 1,3 milyon ton petrol ihraç olunmuş, bu arada Sovyet Rusya zengin petrol yataklarını elinde bulundurmak için Bakü Sovyeti'ni askerî, siyasî ve diplomatik araçlarla desteklemesini sürdürmüştür.

Öte yandan, Kafkas İslam Ordusu ileri harekâtı kapsamında 4 Nisan tarihinde Ardahan; 8 Nisan tarihinde Ermenilerin büyük katliam yapmış oldukları Van şehri kurtarılmıştır. 14 Nisan tarihinde Batum Gürcülerden kurtarıldıktan sonra tam kırk yıl sonra 25 Nisan 1918 tarihinde Kars Ermenilerden kurtarılmıştır. Bakü Sovyet Hükümeti, Azerbaycan Cumhuriyetini ortadan kaldırmak amacıyla Gence'ye doğru harekete geçmiştir. Ancak Osmanlı Devleti ve Azerbaycan mütefik ordusu (Kafkas İslam Ordusu)'na yenilmekten kurtulamamıştır.

Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü Savaşları arifesinde, 1918 Eylülü başlarında, İstanbul'da başında Mehmet Emin Resulzâde'nin bulunduğu bir Azerbaycan heyeti bulunuyordu. Resulzâde İstanbul'da, Milliyetçi Azerbaycan'ın geçici bir diplomatik temsilcisi ya da elçisi gibi iş görmüş, Azerbaycan Hükümetine raporlar göndermiş ve bazı diplomatik girişimlerde bulunmuştur.

Resulzâde'nin İstanbul'dan Azerbaycan Hükümetine gönderdiği raporlarından biri, 1 Eylül 1918 tarihli ve Alman-Rus Antlaşması ile ilgilidir. 27 Ağustos 1918 tarihinde imzalanmış olan bu antlaşmayla Bolşevik Rus Hükümeti, Almanya'nın Gürcistan'ı bağımsız bir devlet olarak tanımasını onaylıyordu. Diğer bir deyişle, Almanya Gürcistan'ı tanıyor, fakat Azerbaycan'ı tanımıyordu. Dahası, Almanya, petrol imtiyazı alma karşılığında Bakü şehri ve çevresinin Rusya'ya bırakılmasını kabul ediyordu. Kuşkusuz bu duruma en büyük infialli Türk basını gösteriyor, büyük bir kızgınlıkla Alman-Rus anlaşması konusunda Birinci Dünya Savaşı içerisinde aynı kaderi paylaştığımız Almanya'ya karşı eleştirilerini sürdürüyordu. İlginç bir biçimde Büyük Savaş'ın son günlerinde Almanya ile Osmanlı Devleti Azerbaycan'da karşı karşıya geliyordu. Resulzâde, 1 Eylül 1918 tarihinde kendi hükümetine aşağıdaki tümceleri yazmıştır:

“Berlin'den alınan bilgilere göre, Bolşeviklerle Almanya arasında ek anlaşma imzalanmış. Kafkas devletlerinden Bolşevikler yalnız Gürcistan'ın istiklalini tanımışlar, Almanya ise Bakü'de çıkarılan petrolün bir kısmını alma mukabilinde Rusya'nın Bakü'yü ve Bakü'nün petrol yataklarını almasına itiraz etmeyecek. Bu haber,

hepimizi sarstı, gazeteler bu haberleri hiddetle yayımlıyorlar. Tâlât Paşa Berlin'e gitmeye hazırlanıyor. Ne olursa olsun Bakü'yü almak, almak lazımdır!¹¹

Azerbaycan'ın 28 Mayıs 1918 tarihinde demokratik ve bağımsız bir cumhuriyet olarak kurulması çok gecikmiş ve geciktirilmiş tarihî bir olaydır. TBMM Hükümetinden iki yıl, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından beş yıl önce ilan edilen Azerbaycan Cumhuriyeti, kurulan ilk Müslüman ve ilk Türk cumhuriyeti olmuştur. Mehmet Emin Resulzâde, **“Azerbaycan Cumhuriyeti âlem-i İslam'da teşekkül eden ilk Cumhuriyettir. Bu Cumhuriyet aynı zamanda bir Türk Cumhuriyetidir; tabiri diğerle, küçük Türkiye'dir”** diyor ve *şöyle* ekliyordu:

“Küçük Türkiye halkı ile büyük Türkiye halkı arasındaki münasebet iki kardeş münasebeti kadar samimanedir... Azerbaycan meselesi aynı zamanda Türkiye için yaşamsal önemde olan Kafkasya meselesinin de bir parçasıdır¹²

Mehmet Emin Resulzâde'nin deyimiyle 25 Mayıs 1918 tarihinde **“Gökten İnmiş Kurtarıcı Bir Melek”**¹³ olarak Gence'ye girmiş olan Nuri Paşa (Killigil) komutasındaki **“Kafkas İslam Ordusu”** Azerbaycan Bağımsız Devleti'nin hem kurulmasını sağlamış, hem de iki yıl yaşamasına olanak vermiştir. Mehmet Emin Resulzâde kitabında bu önemli olayı aşağıdaki tümcelerle özetlemiştir:

“Mavera-i Kafkas heyet-i murahasası ile Türk heyeti murahasası Batum'da meşgul-ü müzakere iken, Nuri Paşa ile beraber maiyetinde bulunan birkaç zabıt, İran ve Karabağ tarik ile Gence'ye varmışlardı. O zaman müthiş bir anarşiye maruz, diğer taraftan da Bolşevik tecavüzü ile tehdit olunan Gence, Nuri Paşa'yı gökten inmiş halaskar bir melek gibi telakki etmişti. Halkın kendisine yaptığı istikbal Gence tarihinde görülmemiştir”¹⁴

¹¹ Cemil Hasanlı, **Azerbaycan Tarihi: Türkiye'nin Yardımından Rusya'nın İşgaline Kadar, 1918-1920**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1998, s.132.

¹² Resulzade Mehmet Emin, **Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyeti Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)**, Millî Azerbaycan Neşriyatı Sayı 1, Orhaniye Matbaası, Osmanlıca, İstanbul, 1922, s.8

¹³ Bilal Şimşir, **Azerbaycan**, Ankara, Nisan 2011, s. 31

¹⁴ Resulzade, **ade.**, ss.59-60.

Nuri Paşa heyeti, Gence'ye varınca Kafkas İslam Ordusunu hızla kurup Azerbaycan'ın bir bölgesinde askeri ve sivil otoriteyi sağlamış ve orduyu Bakü'yü kurtarmak için harekete geçirmiştir.

Birinci Dünya Savaşı sona ererken bir bakıma Osmanlı Devleti o hazin sona doğru yaklaşırken Azerbaycan'ın kurtarılması harekâtı bütün hızıyla devam etmiştir. 15 Eylül 1918 tarihinde beş gün önce Bakü Cephesi'ne gelen Şark Orduları Grup Komutanı Halil Paşa (Kut)'nın manevi desteği ile Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu ve 6.000-7.000 dolayında Azerbaycan milis kuvveti Bakü'yü kurtarmıştır. Enver Paşa, 15 Eylül 1918 günü, Bakü'nün alındığını o tarihte Berlin'de bulunan Sadrazam Talat Paşaya şu telgrafla bildirmiştir:

“Berlin’de Tâlât Paşa Hazretlerine

Kafkas İslam Ordusu kumandanlığından aldığım 15.9.334 (1918) tarihli telgrafi, aynen aşağıya derc ediyorum.

Enver

Suret

Allahın yardımı ile Bakü şehri, otuz saat şiddetli muharebeden sonra 15.9.334'te saat 9 evvelde zapt edilmiştir. Bütün kıtaat ve bilhassa Binbaşı Fehmi Bey kumandasındaki 56. Alayın kahramanlığı, zikredilmeye değer. Tafsilat arz olunacaktır. N. 424

Şifre yazıldı

15.9.334”¹⁵

Bakü'nün zaptedilmesi üzerine **Feth Ali Han Hoyski Hükümeti**, 17 Eylül 1918 tarihinde, Azerbaycan'ın tabii başkenti olan Bakü'ye taşındı ve ilk iş olarak, 20 Eylül günü bir bildiri yayımladı: Azerbaycan hükümetinin herkese eşit davranacağını, din ve milliyet ayrımı gözetmeyeceğini, katillere, yağmacılara, asayişçi bozanlara göz açtırılmayacağını, suçluların idama varıncaya kadar ağır cezalara çarptırılacağını kamuoyuna duyurdu.

Milli Azerbaycan lideri Mehmet Emin Resulzâde'nin Milli Azerbaycan Neşriyatı yayınlarından bir numaralı yayın olarak 1922 yılında çıkan *Azerbaycan Cumhuriyeti* adlı eserinde “Kardeş Türkiye'nin İmdadı” başlıklı bölümde Türk

¹⁵ Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa, Cilt III (1914- 1922)**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972, s.448.

kuvvetlerinin Azerbaycan harekâtı anlatılmakta ve Bakü'nün kurtarılmasının "Mehmetçiğin tarihe altın harflerle yazılacak bir fedâkârlığı" olduğu belirtilmektedir.¹⁶

Ancak Birinci Dünya Savaşı sonunda imzalanan Mondros Mütarekesi hükümlerine göre Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü terk etmesiyle, müttefik orduların Bakü'ye girmesi hemen gerçekleşmiştir. 17 Kasım 1918 tarihinde İngiliz General Thompson komutasında Bakü'ye giren müttefik orduları "**Britanya Petrol Yönetimi**" adlı bir örgüt kurmuşlar ve Batum yoluyla Azerbaycan'dan o dönemin fiyatlarıyla 114 milyon ruble değerinde petrol ihraç etmişlerdir.¹⁷

Bu ilk bağımsız cumhuriyetin Bolşevikler tarafından yıkılmasında piyon rolü oynayan Ermeniler, Sovyet Azerbaycan Cumhuriyetinin kurulmasında da etkin rol üstlenmişler ve Azerbaycan'ı bir Rus sömürgesi haline getirmişlerdir.

3. İSTANBUL'DA 1922-1928 YILLARI ARASINDA ÇIKAN "MİLLÎ AZERBAJYCAN NEŞRİYATI" YAYINLARI

Bildiri kapsamında irdelenecek olan birinci el kaynak niteliğindeki belgeler 1922-1928 yılları arasında İstanbul Yerebatan Şengül Yokuşu No.9'da çıkan "**Millî Azerbaycan Neşriyatı**" yayımlarından elde edilmiştir. Türkiye'nin 1 Kasım 1928 tarihinde Latin abecesine geçiş evresine takaddüm eden bir devrede "Mir Yakup"un 1928 yılında İstanbul Orhaniye Matbaası'nda basılan ve yayımlanan Millî Azerbaycan Neşriyatı'ndan 9 numaralı yayın olarak çıkan "**Beynelmilel Siyasette Petrol**" telif eserin arka sayfasında Latin harfleriyle "**Stanbul Yerebatan Şengül yokuşu N 9. Azerbaycan neşriyyatı**" ve 10 eserin adet rakamlarının Latince rakamlar biçiminde yazılması "**Millî Azerbaycan Neşriyatı**"nın Latin abecesine geçiş devrimini karşı olumlu duruşunu ve bir anlamda desteklediğini de göstermektedir. Kitabın arka sayfasından 1922-1928 yılları arasında çıkan yayınlar aşağıdaki şekilde özetlenmiştir:

¹⁶ Rezulzade Mehmet Emin, "Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyeti Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)", **Millî Azerbaycan Neşriyatı**, S 1, Orhaniye Matbaası, Osmanlıca, İstanbul, 1922.

¹⁷ Osman Nuri Aras, a.g.e., s. 2.

“Milli Azerbaycan Neşriyatı Diğer Matbu’ Eserler

1-Resulzâde Mehmet Emin	Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyeti Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)	1922 Mevcudu kalmamıştır.
2- “ “	Asrımızın Siyavuşu (Azerbaycan Dastan-ı Feci’ine ait edebi bir mukayese)	923 Fiyatı 25 Guruş
3- “ “	İstiklal Mefkûresi ve Gençlik (Bir Konferans)	1925 “ 10 “
4- “ “	Rusya’da Siyasi Vaziyet	1926 “ 15 “
5-Mehmetzade Mirza Bala	Azerbaycan Misak-ı Millisi (28 Mayıs İstiklal Beyannamesinin Tahlili)	1927 “ 15 “
6- “ “	Ermeniler ve İran	1927 “ 15 “
7- “ “	İstiklal Uğrunda (Şairler Mecmuası)	1928 “ 50 “
8- Resulzâde Mehmet Emin	İhtilâlcî Sosyalizmin İflası ve Demokrasinin Geleceği (İki Konferans)	1928 “ 15 “
10-Mehmetzade Mirza Bala:	Sovyet Şeraitinde Azami Milli Hareketi	
Aynı Neşriyattan Tab’ Edilmekte Olan Eserler:		
11-Resulzâde Mehmet Emin:	Milliyet Meselesi (Muhtelif Makaleler Mecmuası)	

İşbu seri haricine Resulzâde Mehmet Emin Beyin riyaset-i tahririyesinde telif olunmuş **”Milliyet ve Bolşevizm” (Makaleler Mecmuası)** sene 1928 Fiyatı 50 Guruş”¹⁸

Yukarıda ayrıntılı bir biçimde “Mir Yakup”un 1928 yılında İstanbul Orhaniye Matbaasında basılan ve yayımlanan Millî Azerbaycan Neşriyatından 9 numaralı yayın olarak çıkan **“Beynelmîlel Siyasette Petrol”** eseri de dâhil olmak üzere 9 eserlik telif eserler yazar adı, eserin adı, yayınladığı yıl ve eserin ederi bir liste halinde verilmiştir. Ayrıca söz konusu seriye dâhil olmamakla birlikte Resulzâde Mehmet Emin’in başkanlığında telif olunmuş **”Milliyet ve Bolşevizm” (Makaleler Mecmuası)** kitabı da zikredilmiştir. Ayrıca okuyucuyu bilgilendirmek için yakında yayınlanacak olan iki telif eserden de haber verilmektedir.

¹⁸ Mir Yakup, **Beynelmîlel Siyasette Petrol**, Millî Azerbaycan Neşriyatı Sayı 9, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1928, s. 84.

4. YAZAR MİR YAKUP’UN 1928 YILINDA İSTANBUL’DA OSMANLICA YAYIMLANAN “BEYNELMİLEL SİYASETTE PETROL”ESERİ

Bildiri kapsamında yazar Mir Yakup’un 1928 yılında İstanbul Orhaniye Matbaasında basılan ve yayımlanan Millî Azerbaycan Neşriyatından 9 numaralı yayın olarak çıkan “**Beynelmilel Siyasette Petrol**” telif eserinden önemli ölçüde yararlanılmıştır. Günümüzdeki Azerbaycan’ın petrol politikasına ışık tutacak tarzdaki Azerbaycan devletinin oluşumundaki küresel aktörleri de irdeleyen bugüne kadar hiçbir yerde tıpkı çevirisi yayınlanmayan söz konusu 84 sayfalık Osmanlıca kitabın bildiri kapsamında tıpkı çevirisi de yapılmıştır. Resulzâde Mehmet Emin’in ön söz yazmış olduğu bu kitap aşağıdaki altı bölümden oluşmaktadır:

1. PETROL’ÜN CİHAN HARBİNDEKİ ROLÜ

2. CENEVRE KONFERANSINDA AZERBAYCAN

3. LAHEY KONFERANSINDA AZERBAYCAN

4. İNGİLTERE-AMERİKA REKABETİ

4.1. Petrol ve Taş Kömür Rekabeti İngiltere’nin Endişesi

5. BOLŞEVİKLERE KARŞI MÜŞTEREK BİR CEPHE

6. NEFT¹⁹ REKABETİNİN TEVLİT EDECEĞİ MAHZURLAR

4.1 Eserin Bir Bütün Olarak Değerlendirilmesi

Mir Yakup’un eseri bütünüyle Resulzâde Mehmet Emin tarafından değerlendirildiğinde bir akar altın olarak ABD’den sonra ikinci durumdaki Azerbaycan’daki petrol’ün, dünya siyasetinde etkinliğiyle başlangıçta Azerbaycan’ın kuruluşunda talihsizliğine neden olmuşsa da, -bugünleri görecek tarzda- yarın saadet ve refahını sağlayacağına adaydır, değerlendirmesi günümüzü öngören bir kıymetlendirme olarak görülmektedir. Kitap belki de ilk defa hem de yazıldığı dönemde İngiltere ile ABD arasındaki rekabeti ve gerginliği ortaya koymaktadır. Bu önemli varsayım kitap’ta aşağıdaki ifadelerle kendine yer bulmaktadır:

“İngiltere’yi cihan harbine sevk eden başlıca sebeplerden birisi Musul nef-ti meselesi idi. Versay Sulhunu müteakip İngiltere ile Amerika arasında gergin

¹⁹ Petrol ve petrol ürünleri anlamındadır.

vaziyet ihdasına sebebiyet veren mesele yine Musul petrolü ile Azerbaycan petrolü meselesi idi.”

Eserde öncelikle petrolün sayısal verilerle Birinci Dünya Savaşı'ndaki yeri ve önemi ortaya konulduktan sonra ağırlıklı olarak ABD'li “Standart Oil”, İngiliz “Holand” şirketi ile İngiliz-Alman konsorsiyumu olan “Royal Deutch-Shell” petrol tröstlerinin gövde gösterisinde bulunduğu Cenevre Konferansında Azerbaycan petroleri konusundaki birbirleriyle olan mücadeleleri kişi ve olaylar özelinde yapılmıştır. Kitapta kavramsal çerçevesi ağırlıklı olarak ele alınan Cenevre Konferansı'nın daha çok ayrıntılarına inildiği gözlemlenmiştir. Bundan sonra Lahey Konferansında Azerbaycan'ın durumu ortaya konulmuş ve İngiltere ile ABD arasında başta petrol olmak üzere taş kömürü rekabeti ile İngiltere'nin endişesi ağırlıklı olarak değerlendirilmiştir. Daha sonra Bolşeviklere karşı oluşturulan ortak cephe ile petrol rekabetinin doğuracağı mahzurlar ortaya konulmuştur.

Kitapta İngiltere Dışişleri Bakanlığına ait bir birinci el niteliğindeki bir birinci el kaynak dışında çoğunluğu 1920 yılındaki Hague, Nieuve Courant (16.02.1920); Deutsche Allegemeine Zeitung (23.02.1920); Paris, Newyork Herald (23.02.1920); Moskow İzvestia (9 Mayıs 1928); Petroleum Times, London, Oil News London gazetelerinden istifade edilmiştir.

4.2. Cenevre Konferansı'nda Azerbaycan

Cenevre Konferansı'na Avrupa devletlerinin en önde gelen kişileri katılmıştır. Büyük Britanya İmparatorluğu Lloyd George Fransa Bartu İtalya Fakta Almanya Virt ve Ratnavu Sovyetler Birliği Çiçerin; Ankara Büyük Millet Meclisi Osmanlı Devleti'nin son Meclis-i Mebusanı ikinci Başkanı Celalettin Arif Bey, Gürcistan ise Çangeli tarafından temsil ediliyordu. Azerbaycan ise Bolşeviklerin lideri Neriman Nerimanof'un başkanlık ettiği bir heyetle konferansta bulunuyordu. Royal-Deutch şirketi ile Albay Boyle'un Bolşeviklerle olan görüşmeler ve hareketlerinde daima İngiltere Dışişleri Bakanlığında talimat almakta olduklarını gösteren bir belgenin tercümesini kitap içerisinde yayınlanmıştır. Kitabın 24. Sayfasında bulunan Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanına hitap eden belge aşağıda sunulmaktadır:

“İngiltere Hariciye Nezareti
Teşrin-i evvel 1921

Mösyö Karesin Efendim,

Miralay J.W.Boyle’un Kurzon Dükedliston’a verdiği malumata göre Royal-Doç –Shell şirketi Cenub-i Rusya ve Kafkasya da kendilerine ait arazi üzerinde petrol istihsal etmek maksadıyla Sovyet hükümetinden imtiyaz almak niyetindedirler.

Miralay Boyle tarafından bu hususta size vuku bulan müracaatların kral hazretleri hükümetinin tamamıyla tasvib ve himayesi ile yapılmış olduğunu size haber vermeye memurum. Kral hazretleri hükümeti bu müzakeratı pek yakında iyi neticeye iktiran edeceğini ümid eyler. Baki ihtiramatin kabulünü.

İmza: Esmoud Ovey”²⁰

4.3. Lahey Konferansı’nda Azerbaycan

Birinci derecede Azerbaycan’ın bağımsızlığı için toplanan Cenevre Konferansı bir sonuç alınmadan neticesiz olarak sona ermiş ve bu sonuçsuzluğu ile tarihe geçmiştir. İngilizler ile Amerikalılar arasında Azerbaycan malik olmak için yapılan petrol mücadelesi taksimi ön plana çıkaran siyasi ve hem de ekonomik safhalara dökülmüştür. Bir bakıma Cenevre’de “Standard Oil” mücadeleyi Fransızlarla Belçikalıların yardımları sayesinde kazanmıştır. Ancak unutulmamalıdır ki, İngilizler Cenevre’de mücadelenin yalnız siyasi kısmını kaybetmişlerdir. Oysaki mücadelenin ekonomik kısmı yine önceki hızıyla devam etmektedir. Cenevre konferansı petrol tröstlerini karşı karşıya getirilmesine vesile teşkil etmiştir. Özellikle “Royal Deutsch” Şirketi Cenevre Konferansı’ndan az sonra ABD arazisi içerisinde “Standard Oil”e ekonomik alanda bir darbe indirebilmiştir. Öte yandan Amerikalılar mücadeleyi Fransızlar sayesinde kazanmışlardır; bir başka deyişle İngilizlerin yenilgisine Fransızlar sebep olmuştur, denilebilir. Diğer bir deyişle, İngilizler; ABD, Fransız ve Belçika cephesini yıkabilmek amacıyla Azerbaycan petrolüne malik olabilmeleri için Paris’te Raffaello Muahedesi’nin akdetmiş oldukları açıkça görülmektedir. Bunun doğal bir sonucu olarak da 1920 senesinde Paris’te Fransız General Cossouin’in başkanlığı altında “Fransa-ABD Standart Şirketi” kurulmuştur. İngilizler de bu açılıma karşı ‘San Remo’ Konferansı esnasında Lord Curzon Fransızlara ağıktan açığa: ‘Royal Deutsch’ ile

²⁰ Mir Yakup, a.g.e., s. 24

anlaşma yaptığınız takdirde Suriye'ye sahip olacaksınız” ödününü ortaya koymasısı bu oyunun gizli olan yönünü açıklamaktadır.

Lahey Konferansı görüşmeleri 15 Haziran 1922 tarihinde başlamıştır. Aynı gün, Cenevre Konferansı esnasında teşekkül etmiş bulunan Fransız-Belçika petrol sendikasının temsilcileri gelerek, kendilerini Fransız-Belçika uzmanlarının emirleri altında olduğunu ilan etmişlerdir. Lahey Konferansı görüşmeleri sükunet içerisinde cereyan etmiştir. Ancak 26 Haziran 1922 tarihinde Sovyet Hükümeti temsilcisi bulunan Maksim Maksimoviç Litoynof, Rusya'nın paraya şiddetle ihtiyacı olduğunu ortaya sürerek kendilerine her şeyden evvel kredi suretiyle muayyen bir meblağ tayin edilmedikçe hiçbir müzakerata girişmeyeceklerini söylemesi konferansa büyük bir hareketlilik getirmiştir. Bundan başka güvence verilmedikçe Rusya ne yalnız kapitalistlere hiçbir ayrıcalık vermeyeceği gibi, hatta eski maliklere olan her türlü tazminat ya da mal varlıklarının iadesinden bile bahsetmeyeceğinin ultimatomeni vermiştir. Şüphesiz Bolşeviklerin ortaya attıkları öneri kimseyi memnun etmemiştir. Sadece Fransızlarla Belçikalılar değil, aynı zamanda İngilizler bile bu teklife karşı gelmişlerdir. Gerçekten de Sovyet Hükümeti baskı aracı olarak kullandığı bu öneriyle konferansta başat rol oynamaya girişmiştir. Diğer bir deyişle, Bolşevikler bu teklifleriyle petrol işlerini kendilerinin güdüleyici rol oynayacakları belli başlı bir karışıklık sokmayı denemişlerdir. Kuşkusuz Bolşevikler tarafından bu, bir manevra olmakla beraber, yapmaya çalıştıkları açıkça İngilizlerle Amerikalıların ilişkilerini bozmak istemeleridir. Daha doğru bir şekilde söylemek gerekirse, Bolşevikler ortaya böyle bir teklif atmakla Amerikalılar, daha doğrusu “ Standart Oil “ ile flört yapmak istemişlerdir. Ancak Standart Oil'in sahibi Rockefeller 'in bu açılıma karşı, âdeta bir siyaset oyunu sergilemiş olduğu görülmektedir. Bu politik oyun, Önce Sovyetlerle anlaşma yapmamak ve ikinci olarak da elindeki her türlü araçlarla İngiliz ağırlıklı Royal-Deutsch Şirketinin Sovyetlerle itilaf etmemesine engel olarak belirlenmiştir. Lahey konferansının gerek görüşmeleri gerekse kapalı kapılar arkasındaki politik manevralar hep bu minval üzerinde gidip gelmiştir. Bu politik oyun tutunca Lahey'in de galibi Standart-Oil şirketi olmuştur. Kaybeden ise tek kelime ile Azerbaycan Cumhuriyeti olmuş, emekleme dönemine dahi geçmeden, başkaca bir söze gerek olmayacak tarzda tasfiye edilmiştir.

4.4. İngiltere-Amerika Rekabeti

Yazar Mir Yakup'un “Uluslararası Siyasette Petrol” adlı eserinin belki de en can alıcı noktası ABD ile Büyük Britanya arasındaki rekabete dayalı gerginlik

ile başta petrol olmak üzere taşkömürü gibi fosil yakıttaki kıyasıya rekabet ve İngiltere'nin bu konudaki endişeleri teşkil etmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda, İngiltere ile ABD arasında Azerbaycan petrolü üzerinde bir çalışma başlatılmıştır. Ancak daha sonra İngiltere ile Fransa'nın San Remo Konferansında da olduğu gibi ABD'nin aleyhine olarak bir ittifak yaptıkları görülmüştür. Diğer taraftan Cenevre ve Lahey konferanslarında görüldüğü gibi Fransa, ABD'ye yaklaşarak İngiltere'ye karşı olduğunu açıkça göstermiş, olmuştur. Azerbaycan petrolünün uluslararası siyasetteki rolünü tasvir etmek ve bu petrole malik olmak için yürütülen mücadeleleri tanımlamak “devletlerin dostlukları değil, çıkarları vardır, politika ise bu çıkarları karşılıklılık ilkesi çerçevesi içerisinde örtüşürmek” savı bu rekabet içerisinde yeniden kanıtlanmıştır.

4.5. Bolşeviklere Karşı Müşterek Bir Cephe

İncelemenin bir başka önemli konusu ise Batılı devletlerin ve petrol tröstlerinin Bolşeviklere karşı ortak bir cephe oluşturmaları tezi çerçevesinde biçimlenmiştir. Yazar Mir Yakup'un “Uluslararası Siyasette Petrol” adlı eserinde açıkça örnekler vererek açıkladığı veçhile görülmüştür ki, tüm yayılcı güçlerin ve Azerbaycan petrolünü paylaşmaya müheyya tüm petrol tröstleri Bolşevikleri karşı ortak bir cephede bulunmaları ve müşterek bir biçimde hareket etmeleri daha o günlerden bugünleri görececek biçimde bir varsayım olarak ortaya konulmuştur. 5 Ağustos 1922 tarihinde Lahey konferansının kapanmasından biraz sonra “Le Corriero de Petroleum” gazetesi bu müşterek cephenin çalışmalarına başlayacağı yerin Paris olduğunu müjdelemiştir. Gerçekten de Bolşeviklere karşı müşterek bir cepheyi örgütleyen konferans Paris'te Eylül sonlarında başlamıştır. Konferansta Standard Oil, Royal Deutsch, Angloparsan, Fransız-Belejpek sendikası ve Çarlık Rusyası dâhilinde mevcut bulunan birkaç şirket de temsil edilmişler; bundan başka Azerbaycan petrolü meselesinde eski milli Azerbaycan hükümetinde Ticaret ve Nafia Bakanı bulunan Ağa Mirza Esdallahyof tarafından temsil edilmiştir.

4.6. Petrol Rekabetinin Doğuracağı Mahzurlar

Yazar Mir Yakup'un “Uluslararası Siyasette Petrol” adlı eserinde son olarak petrol rekabetinin doğuracağı mahzurları örneklerle ortaya koymaya çalışmıştır. Büyük Harp'ten önce Azerbaycan petrol arazisi üzerinde yalnız Rusya ve İngiltere söz sahibi bulunmaktaydı. Rusya askeri açıdan İngilizler için bir tehlike teşkil ediyorsa da ekonomik açıdan geride kalmış ve en zayıf bir devleti olduğundan, İngilizlere hiçbir tehlike teşkil etmiyordu. Ancak Birinci Dünya Savaşından sonra

üçüncü bir ekonomik güç olarak, ABD, aynı petrol sahalarında boy göstermiştir. İşte bu son kuvvet büyük askeri bir kuvvet olan Rusya'yla birleşmek istemiş ve bundan dolayı da gelecek pek büyük karanlık sonuçlara gebe olduğu endişesini de beraberinde getirmiştir. Pek haklı olarak da İngiliz siyasi ve ekonomi çevreleri korku ve dehşet içerisinde bulunmuşlardır. Oysaki Lord Kurzon açıklamalarının birisinde Mezopotamya, Güney İran Hindistan'ın birer doğal hisseleridir demiştir. İşte bu alanda, iktisaden ve askerlikçe kuvvetli bir ittifakın muhakkak surette bütün Hindistan ülkesi için doğrudan doğruya tehlikeye maruz kalacağı endişesi bir kez daha ortaya konulmuştur.²¹

SONUÇ

Petrol ve petrole dayalı politikalar, XX. yüzyılın başlarından itibaren başta Orta Doğu olmak üzere Azerbaycan siyasetine etki eden birinci derecedeki etmenlerden biri olmuştur. Yayılmacı ülkelerin petrole olan bağımlılığının yanı sıra Azerbaycan'ın neredeyse tek gelir kaynağı olması, petrol tröstlerinin gerek bölgede gerekse dünyada derin etkiler yaratabilecek devlet politikalarını bile şekillendirdiği görülmüş ve test edilmiştir.

1920'lerin başında yapılan gerek Cenevre ve gerekse Lahey konferanslarının dünyaya ilan edilen amacının politik olmasına karşın, gerçekteki örtülü maksadı ise petrol olmuştur. Konferanslarda Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması değil dünya petrol tröstlerinin arkalarında gizleyen devletlerin petrol yataklarının teksimi yapılmıştır. Kısaca konferanslarda konuşulan tek şey petrol ve dünya petrol tröstlerinin çıkarları olmuştur. Her iki konferans sonrası TBMM Hükümetinden iki yıl, Türkiye Cumhuriyeti'nden beş yıl önce ilan edilen Azerbaycan Cumhuriyeti, kurulan ilk Müslüman ve ilk Türk cumhuriyeti tasfiye edilmiştir.

Sonuç olarak, XX. yüzyıl başlarında sadece çıkar ilişkileri içerisinde bulunan küresel güçlerin dışında gerçek anlamda Azerbaycan'a yardım edecek Türkiye'den başka bir devletin olmadığı görülmüş ve bu değer yargısı kahraman Türk askerinin kanıyla unutulmayacak bir biçimde Azerbaycan halkına gösterilmiştir.

²¹ Mir Yakup, a.g.e., s. 81

KAYNAKÇA

- 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşmasının metni, **Düstur**, Tertip III.
- Aras, Osman Nuri, “Dünya Savaşları ve Azerbaycan Petrolü”, **Kafkas Üniversitesi Dergisi**, Bakü, 2003.
- Atatürk, M. Kemal, **Atatürk’ün Bütün Eserleri, C 12(1921-1922)**, Kaynak Yayınları, 2. basım, İstanbul, 2005.
- Atatürk, M. Kemal, **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri (Bugünkü Dille)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006.
- Aydemir, Şevket Süreyya, **Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa, Cilt III (1914- 1922)**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972.
- Gürbüz, Vedat, “Petrol, Petrol Politikaları ve Orta Doğu: Global Politikaların Bölgesel Yansımaları ve Irak Savaşı”, **Avrasya Dosyası, Enerji Özel, C 9, S 1**, Ankara, Bahar 2003.
- Hasanlı Cemil, **Azerbaycan Tarihi: Türkiye’nin Yardımından Rusya’nın İşgaline Kadar, 1918-1920**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1998.
- Kocaoğlu, A. Mehmet, **Petro-Strateji**, İstanbul, 1996
- Lütem, Ömer Engin, **Ermeni Terörü**, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 2007.
- Mirzabala, Mehmetzade, **Azerbaycan Misak-i Millisi (28 Mayıs İstiklal Beyannamesinin Tahlili)**, Osmanlıca, İstanbul, 1927.
- Mirzabala, Mehmetzade, **Ermeniler ve İran**, Osmanlıca, İstanbul, 1927.
- Mirzabala, Mehmetzade, **İstiklal Uğrunda**, Osmanlıca, İstanbul, 1928.
- Mirzabala, Mehmetzade, **Sovyet Şeraitinde Azeri Milli Hareketi**, Osmanlıca, İstanbul, 1928.
- Öke, Mim Kemal, “Ajanların Gizli Tarihi”, **Kutsal Topraklardaki Casuslar Savaşı**, İstanbul, Mayıs 1995.
- Öke, Mim Kemal, **Musul Kronolojisi (1918-1926)**, İstanbul, 1991.
- Perinçek, Mehmet, **Atatürk’ün Sovyetlerle Görüşmeleri (Sovyet Arşiv Belgeleriyle)**, İstanbul, 2007.
- Resulzâde, Mehmet Emin, **Azerbaycan Cumhuriyetinin Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti**, Osmanlıca, İstanbul, 1922.
- Resulzâde, Mehmet Emin, **Asrımızın Siyavuşu, Azerbaycan Dastan-ı Fecayiine Ait Bir Mukayese**, Osmanlıca, İstanbul, 1925.

- Resulzâde, Mehmet Emin, **İstiklal Mefkûresi ve Gençlik, (Bir Konferans)**, Osmanlıca, İstanbul, 1923.
- Resulzâde, Mehmet Emin, **Rusya'da Siyasi Vaziyet**, Osmanlıca, İstanbul, 1926.
- Resulzâde, Mehmet Emin, **Milliyet Meselesi**, Osmanlıca, İstanbul, 1928.
- Soysal, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, C I, TTK, Ankara, 1983.
- Şimşir, Bilâl N., **Doğunun Kahramanı Atatürk**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999.
- Şimşir, Bilâl N., **İngiliz Belgelerinde Atatürk(1919-1938)**, C V, TTK, Ankara, 2005.
- Taşkın, Sefa, **Zeus Sunağı**, <http://Dergiler.Ankara.Edu.Tr/Dergiler/26/1255/12229.Pdf/>
- Tezel, Yahya Sezai, "Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi Anti-Emperyalist miydi?", **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Aralık 1970.
- Yakup Mir, **Beynelmilel Siyasette Petrol**, Osmanlıca, İstanbul, 1928.

HAYDAR ALİYEV DÖNEMİ TÜRKİYE-AZERBAYCAN İLİŞKİLERİ

MUSTAFA SITKI BİLGİN*

Özet

Soğuk Savaş'ın bitmesine sebep olan eden Sovyetler Birliği'nin dağılması sürecinde Azerbaycan Cumhuriyetinin bağımsızlığını kazanması, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde önemli bir milat teşkil etmiştir. Azerbaycan'ı ilk tanıyan devlet olmasının yanı sıra, Türkiye Azerbaycan ile 'tek Millet iki devlet' anlayışı çerçevesinde çok yakın sosyo-kültürel, ticari ve siyasi münasebetler geliştirmeye çalışmıştır. Dolayısıyla süreç içerisinde iki devlet arasında tarihsel miras ve etnik ve kültürel bağların oluşturduğu sağlam zemin üzerine, siyasi, ekonomik, ticari ve stratejik münasebetler ilerletilmiştir.

Bağımsızlık sonrası Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini 3 dönemde ele almak mümkündür: 1) 1990-91 yılları arası Ebülfez Elçibeyin devlet başkanı olmasına kadar geçen ara dönem; 2) Elçibey Dönemi (1991-1993); 3) Haydar Aliyev dönemi (1993-2003). Bu dönemlerde Türkiye-Azerbaycan ilişkileri iki sıradan ülke ilişkilerinin çok dışında kardeşlik münasebetleri ve hukuku olan iki ülke konumundaydı. Bunda muhakkak ki ortak tarih, dil, din, kültür ve medeniyet bağlarının bulunması temel sebepleri teşkil etmiştir.

Ancak iki ülke arasında daha başka faktörler de etkili olmuştur. Bunlar ekonomik, siyasi, stratejik jeopolitik faktörlerdir. Bu jeopolitik noktalardan Azerbaycan Türkiye için Kafkasya ve Orta Asya'ya açılan kapısı konumundayken ekonomik ve ticari olarak da dünyanın en kilit coğrafyasında transit merkezi olmak isteyen Türkiye için çok önemli bir ortak konumundadır. Siyasi olarak ise Türkiye'nin Orta Asya'ya yönelik politikalarında yardımcı ülke pozisyonundadır.

Azerbaycan için ise Türkiye; bölgesel ve küresel rekabet ve çatışmaların yoğunlaştığı Kafkas ve Hazar coğrafyasında siyasi, diplomatik, stratejik ekono-

* Prof. Dr., Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara, bilgin.ms@gmail.com

mik yönlerden güveneceği, yaslanacağı ve iş birliği yapacağı en mühim ülkedir. Mevcut makalede bu hususlar özellikle Haydar Aliyev dönemi ele alınarak analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Haydar Aliyev, Süleyman Demirel, Turgut Özal, Karabağ Meselesi, Enerji Politikalar, Kafkasya Politikaları, Rusya, ABD.

TURKEY-AZERBAIJAN RELATIONS DURING HAYDAR ALİYEV ERA

Abstract

The event which after Azerbaijan gained independence at the end of the Cold War was an important landmark in the relations between Turkey and Azerbaijan. Besides, Turkey was a country first recognized Azerbaijan's independence the both countries developed an approach regarding themselves as 'One nations two states' in the socio-cultural, economic and political domains. After its independence Azerbaijan's relationship with Turkey can be examined within three time spans: 1) 1990-91 era: the period which covers up until Ebulfeyz Elçibey became president; 2) The Elçibey era (1991-93); 3) Haydar Aliyev era (1993-2003). In these periods Turkey-Azerbaijan relations grew up fast and steadily. Besides, strategic and political imperatives became important for the development of Turkish Azerbaijani relationships.

For Turkey, in addition to Azerbaijan was a gate to reach to Central Asian Turkic nations, this country regarded as strategic partner in the domains of energy politics and transit route. For Azerbaijan, Turkey was the most reliable and trusted country in the geography of Caucasia where ethnic, religious and territorial issues and conflicts never ceased. This topic will be searched and analyzed bearing in mind these points.

Key Words: Haydar Aliyev, Süleyman Demirel, Turgut Özal, Karabagh issue, energy politics, Caucasian politics, Russia, USA.

I. Tarihsel Altyapı

Tarihsel süreç incelendiğinde, her ne kadar Osmanlı Devleti ve Azerbaycan'ın farklı siyasî istikamet takip ettikleri görülse de her iki ülke halkları arasındaki sosyo-kültürel münasebet ve yakınlaşma devam etmiştir. Siyasî olarak 15 ve 16'ncı yüzyıllarda Osmanlı-Akkoyunlu ve Osmanlı-Safevi münasebetleri savaflara sebep olsa da halklar arasındaki kültürel bağlar devam etmiştir. Daha sonraki dönemlerde ise, Azerbaycan; Osmanlı, İran ve Rus devletleri arasında siyasî hâkimiyet mücadelelerine sahne olmuştur.¹

20'nci yüzyıl başlarına gelindiğinde ise I. Dünya Savaşı'nın en zor günlerinde Osmanlı Harp Bakanlığı, Kafkas İslam Ordusunu kurarak Azerbaycanlıların yardımına koşmuş ve 15 Eylül 1918'de Bakü zaferiyle Rus-İngiliz destekli Ermeni ordusu büyük bir bozguna uğratılmıştır. Bu sayede Azerbaycan halkına karşı Ermeni-Rus ve İngiliz iş birliğiyle tezgâhlanan soykırım önlenmiş oldu.²

Daha sonra ise, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmasından sonra Anadolu'da Milli Mücadele başlatılmıştı. Bu dönemde Türk İstiklal Mücadelesinde Azerbaycan'ın mühim maddi ve manevi katkıları olmuştur. Ancak, 1918-1921 arasında kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ömrünün kısa süreli olması nedeniyle iki ülke arasındaki ilişkiler ilerleme imkânı bulamamış ve bu sebeple de sınırlı düzeyde kalmıştır. Azerbaycan bu dönemden sonra 1991 yılına kadar yaklaşık 70 sene Sovyetler Birliği'nin hâkimiyeti altında kalmıştır. Dolayısıyla, Soğuk Savaş dönemi şartları içerisinde Azerbaycan ile Türkiye arasında resmi bir ilişki kurulamamıştır. Bahsi geçen 70 yıllık dönem içerisinde ikili münasebetler daha çok el atından yürütülmeye çalışıldığı için ileri seviyeye erişme ortamı olmamıştır.

1989 yılından sonra SSCB dağılma sürecine girmiş ve Sovyetlerin egemenliği altında bulunan 14 ülke bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bu süreçte Azerbaycan da 30 ağustos 1991 senesinde bağımsızlığını ilan etmiştir. Türkiye çok geçmeden kamuoyundan da gelen yoğun talepler nedeniyle Azerbaycan'ın ba-

¹ Reha Yılmaz, Fatih Mehmet Sayın, "Azerbaycan Dış Politikasını Belirleyen Ögeler ve Denge Politikasına Yansımaları", **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi** 4(1), ss.23-42; Betül Aslan, "I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türkleri'nin Erzurum Ahalisine Yaptığı Kardeş Kömeği (Yardımları)", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S 6, 1996, ss. 161-178.

² Mustafa Sıtkı Bilgin, "Azerbaycan'ın Kurtuluşuna Giden Yol: Kafkas İslam Ordusunun Bakü Zaferi", **Hacı Zeynelabidin Tagiyev ve Kafkas İslam Ordusu Paneli**, 26 Şubat 2015, www.yenicaggazetesi.com.tr.

ğimsız bir ülke olduğunu 9 Kasım 1991’de kabul etmiştir. Arkasından diğer 14 devleti de 16 Aralık 1991 tarihinde tanımıştır.³

70 yıl Sovyet hâkimiyetinden sonra SSCB’nin halefi olarak ortaya çıkan Rusya devleti de Azerbaycan’daki etkisini devam ettirmek istemişti. 1990 yılında Rusya, Bakü’ye müdahalede bulunarak Rus yanlısı Ayaz Muttalibov’u Azerbaycan devlet başkanı olarak iktidara getirmiştir. Ayaz Muttalibov’un aşırı Rusya yanlısı yönetim biçimi Azerbaycan Milli Meclisi’nin tepkisini çekmiş ve yoğun baskılar neticesinde Ayaz Muttalibov istifa etmek zorunda kalmıştır. Ayaz Muttalibov yönetiminin tamamen Rus etkisinde olmasından ve kısa süreli olmasından dolayı bu dönemde Türkiye ile Azerbaycan arasında önemli bir gelişme olmamıştır. Daha sonra ise demokratik seçimler yapılmış ve bu seçimler neticesinde Ebulfeyz Elçibey başa geçmiştir. 1991-1993 yıllarında Elçibey yönetimi başa geldikten sonra Türkiye ile ilişkiler gelişmeye başlamıştır Çünkü Elçibey yönetimi dış politikada Türkiye ile yakınlaşmayı öncelikli hedef olarak belirlemiş ve ikili ilişkilerin geliştirilmesi bağlamında somut adımlar atılmış ve birçok antlaşma imzalanmıştır. Bu dönemde yapılan önemli antlaşmalar şunlardır:

1) Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Arasında Dostluk, İşbirliği ve İyi Komşuluk Anlaşması (Ankara, 24.01.1992); 2) Türkiye-Azerbaycan Ticari ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması (Ankara, 02.01.1992); 3) Türkiye ve Azerbaycan Arasında Kredi Konusunda Anlaşma (İstanbul, 02.11.1992); 4) Karadeniz Ekonomik İşbirliği Eğitim, Kültür, Bilim ve Haberleşme Anlaşması (İstanbul, 06 .03.1993)⁴

Ebulfeyz Elçibey ve Turgut Özal arasında imzalanan bu antlaşmalar iki ülke ilişkilerinin çok yönlü gelişmesine katkıda bulunduğu gibi geleceğe yönelik olarak her iki ülke için ekonomik, ticari ve siyasi potansiyelin gelişmesine kapı aralamıştı. Ancak, Elçibey dönemi de çok uzun bir devam imkanı bulamadı. Bir taraftan Karabağ sorununun teşkil ettiği problemler ve Rusya’nın aleyhte siyaseti diğer taraftan devlette oluşan bazı idari, siyasi ve ekonomik bozulmalar gibi sebeplerden ötürü halkta Elçibey yönetimine karşı bir huzursuzluk baş göstermiş ve neticede bir darbenin oluşmasına sebep olmuştu. Darbe neticesinde Haydar Aliyev yönetime gelerek Azerbaycan’ın yeni Cumhurbaşkanı oldu.

³ Kağan Gaytancıoğlu , “Son Dönem Türkiye – Azerbaycan İlişkileri Çerçevesinde Yaşanan Bayrak Krizinin Değerlendirilmesi”, **Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi**, C 2, S 1, 2010, (web sayfasından).

⁴ bk. “Türkiye-Azerbaycan İlişkileri”, <http://www.msxlab.org/forum/azerbaycan/169772-azerbaycan-turkiye-iliskileri.html> (son erişim: 26.01.2016)

II. Haydar Aliyev Döneminde İlişkiler

a) Siyasî ve Stratejik İlişkiler

Haydar Aliyev dönemine kadar Türkiye-Azerbaycan ilişkileri daha çok duygusal ve idealist temeller üzerinden yürürken Haydar Aliyev dönemiyle birlikte ikili münasebetlerin realist, rasyonel ve sağlam temeller üzerinde şekillendiği görülmektedir. Aliyev dönemi genel dış politikayı özelde de Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini iki dönemde ele almak mümkündür.

1993-94 yıllarını kapsayan ilk dönemde Aliyev daha çok Rusya ile ilişkilere ağırlık vermiş ve Rusya'ya karşı yatıştırma politikası gütmüştür. Bunda Karabağ konusunda Rusya'nın takındığı katı tavrı kırma amacı rol oynamıştır. Ancak 1994 sonrası dönemde ise dış politikada ağırlık Türkiye ve Batıya yöneltilerek denge politikası oluşturulmak istenmiştir.⁵

İkinci dönemden sonra Türkiye-Azerbaycan ilişkileri birçok alanda özellikle de siyasi, ticari, askeri kültür, eğitim ve enerji alanlarında çok büyük ivmeler kazanmıştır. Türkiye, Azerbaycan'ın batıya yönelerek çok partili demokratik sisteme ve serbest pazar ekonomisine geçmesine rehberlik ettiği gibi uluslararası arenada da Dağlık Karabağ sorununun BM şartları çerçevesinde çözümü için büyük gayretler göstermiştir. Bu çerçevede Türkiye Ermenistan'a karşı tavrı koymuş, sınır kapılarını kapatarak, Ermenistan işgal ettiği topraklardan geri çekilinceye kadar da açmayacağını uluslararası kamuoyuna ilan etmiştir. Türkiye, uluslararası kurumlarda Azerbaycan topraklarındaki Ermeni işgalinin sona ermesini ve bu çerçevede BM kararlarının uygulanmasını ısrarla talep etmiştir.⁶

Bu dönemde Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin gelişmesine zemin teşkil eden en önemli gelişme Cumhurbaşkanı Aliyev'in 8-10 Şubat 1994'te Türkiye'ye yaptığı ziyaret esnasında yaşanmıştır. Ziyaret esnasında Aliyev Türkiye ve Azerbaycan'ı "bir millet iki devlet" olarak tanımlamıştır. Ziyaret esnasında Cumhurbaşkanı Demirel ve Cumhurbaşkanı Aliyev arasında 10 yıl süre için dostluk ve iş birliği anlaşması imzalanmış ve bu çerçevede ticaret, yatırım, bilimsel ve kültürel alanlarda iş birliğini sağlayan on beş anlaşma imzalanmıştır. Antlaşmada, taraflardan birinin üçüncü bir ülke ya da ülkeler tarafından saldırıya

⁵ Yılmaz-Sayın, "Azerbaycan Dış Politikasını Belirleyen Ögeler" ss.23-42.

⁶ Mustafa Sıtkı Bilgin "Ermenistan Açılımı ve Geleceği", www.usgam.com/tr/index.php?l=807&cid=471 &bolge=0&konu (son ziyaret, 21.01.2016).

uğraması durumunda diğlerinin saldırının ortadan kaldırılması amacıyla, gerekli önlemleri alması ve savunma tedbirlerine başvurması hükmü yer almıştır.⁷

Antlaşmanın imza töreninden önce Aliyev yaptığı açıklamada iki ülke arasında yeni bir sayfanın açıldığından bahisle şöyle demiştir: “Türkiye ile dostluk ebedidir, buna sadık kalacağız, ilişkileri geliştireceğiz. Hiçbir kuvvet bizi yolumuzdan döndüremez.” demiştir. 7 Aralık 1995’te yapılan ilk çok partili seçimleri kazanan Aliyev’in zaferinden sonra Azerbaycan’ı ziyaret eden Cumhurbaşkanı Demirel yaptığı açıklamada iki ülkenin kardeş olduğunu ve dostluk ve iş birliğinin artarak devam edeceğini belirtmiştir.

Yine aynı yıl Azerbaycan’ı ziyaret eden Başbakan Tansu Çiller Dağlık Karabağ konusunda Türkiye’nin tam desteğini belirterek şunları ifade etmiştir: “Ermeniler Azerbaycan sınırlarını değiştirebileceklerini sanıyorlarsa aldanıyorlar. Biz buna asla izin vermeyiz.” demiştir.⁸ Bu çerçevede 1997 yılında Dağlık Karabağ sorunu yeniden alevlendiğinde ve ateşkes Ermenistan tarafından ihlal edildiğinde Cumhurbaşkanı Aliyev 5-9 Mayıs tarihlerinde Türkiye’yi ziyaret etmiş, ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi ve Dağlık Karabağ konusunda destek talep etmiştir. Bu dönemde yedi önemli belge imzalanmış, bunlar arasında en önemlisi ise ‘Stratejik Ortaklık Deklarasyonu’ olmuştur. Buna göre Azerbaycan’ın Hazar’dan çıkardığı petrolün Türkiye üzerinden pazarlanması ve Dağlık Karabağ sorunuyla ilgili Ermenistan’ın kınanması gibi konular ele alınmıştır. Bu bağlamda bu anlaşmayı takviye etmek üzere 29 Nisan 2002 yılında Trabzon’da bir araya gelen Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan Cumhurbaşkanlarının katılımıyla Kafkasya’nın istikrarı için iş birliği kararı alınmıştır.⁹

b) Ekonomik ve Ticarî İlişkiler

Ekonomik alanda ise 1990 yılında imzalanan “Ekonomik ve Ticari İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol”, “Sınır Ticareti Protokolü” ekonomik münasebetlerin gelişmesine zemin teşkil etmiştir. 1992’de imzalanan “Karadeniz Ekonomi

⁷ Ahat Andican, “Kafkasya ile İlişkiler” içinde **Türk Dış politikası**, (ed) Haydar Çakmak (Platin: Ankara, 2008), s.958, **Türk Dış Politikası** (ed) Baskın Oran, C II, (İletişim: İstanbul, 2006), s.406; Araz Aslanlı-İlham Hesenov, **Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan’ın Dış Politikası (1993–2001)**, (Ankara, Platin yayınları, 2005),ss.148-49.

⁸ Faruk Sönmezoğlu, **II Dünya Savaşından Günümüze Türk Dış Politikası**, (Der Yayınları: İstanbul, 2006), s.746.

⁹ Selçuk Ural, “Bağımsızlıktan Kadife Devrime Gürcistan Dış Politikasında Türkiye’nin Yeri 1991-2004”, **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, sa7, 2011, ss.115-135.

İşbirliği Teşkilatı” iki ülke arasında ekonomik ve ticarî ilişkilerin gelişmesine öncülük etmiştir. 1992 yılından itibaren Azerbaycan ile Türkiye’nin ticaret hacmi artmaya başlamıştır. 1993, 1997 ve 1999 yılları dışında ticaret hacmi her yıl %35 oranında artmıştır.¹⁰

Türkiye, 2005 yılında petrol sanayisi dışındaki alanlarda Azerbaycan’a 17,6 milyon dolarlık yatırım yaparken ABD’nin yatırımı 14,5 milyon dolar civarında olmuştur. Türkiye bu dönemde 2000’den fazla çeşit mal satan ülke konumunda olmuştur. Dolayısıyla, Azerbaycan Türk işadamları tarafından yatırım ve ticaret bakımlarından tercih edilen bir ülke olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı verilerine göre, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler gelişmekte olup, 2011 yılı itibarıyla Azerbaycan’a Türkiye’nin ihracatı 2 milyar 65 milyon 166 bin dolar iken ithalat ise 1 milyar 388 milyon 504 bin dolar civarında gerçekleşmiştir. İhracattaki artış oranı bir önceki yıla göre %33,20’dir.

Türkiye’nin ihracatının %86,69’unu sanayi ürünleri, %9,02’sini tarım ürünleri, %2,93’ünü madencilik ürünleri ve geri kalan %1,35’lik kısmını ise diğer ürünler oluşturmaktadır. İthalat ise, bir önceki yıla göre %60,5 oranında artmıştır. İthalatın %94,05’lik kısmını madencilik ürünleri (esasen doğalgaz), %5,17’sini sanayi ürünleri ve geri kalan %0,78’lik kısmını da tarım ve diğer ürünler teşkil etmektedir. Bunun yanı sıra Azerbaycan’da faaliyet gösteren 800’ün üzerindeki Türk şirketi tarafından gerçekleştirilen yatırımların toplam değerinin 3 milyar Doları aştığı tahmin edilmektedir. Başta TPAO olmak üzere enerji sektörüne yönelen Türk yatırımları da dâhil edildiğinde bu miktar 6 milyar doların üzerine çıkmaktadır.¹¹

Yine 2011 verilerine göre Azerbaycan, Türkiye’nin ihracatında 18’inci sırada yer alırken yaklaşık 1,5 milyar dolar hacmiyle Türkiye’nin ithalatında 67’inci sırada bulunmaktadır. Yaklaşık 3 milyar dolar civarında olan ihracatın büyük bölümünü metalurji, elektrik tekstil ve tarım ürünleri oluşturmaktadır. İthalatın esasını petrol ve petro-kimya ürünleri teşkil etmektedir. 2012 yılının verilerine göre, Azerbaycan’da Türkiye sermayeli toplam tutarı 6 milyar dolardan fazla olan 285 proje yürütülmektedir. Aynı zamanda Azerbaycan kaynaklı 5 milyar dolardan fazla yatırım yapılmıştır ve hızlı bir şekilde bu yatırımlar artmaktadır.¹²

¹⁰ Osman Nuri Aras, Elçin Süleymanov, “Bağımsızlık Sonrası Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinin Sektörel Değerlendirilmesi”. <https://www.academia.edu>. (ziyaret tarihi. 20.01.2016).

¹¹ Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, Türkiye - Azerbaycan Siyasi İlişkileri, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa>, son erişim: 16 Eylül 2015.

¹² Aras-Süleymanov, “Bağımsızlık Sonrası Türkiye-Azerbaycan”.

c) Enerji Alanındaki İlişkiler

Enerji sektörü, Türkiye-Azerbaycan arasında yer alan en önemli iş birliği ve ticaret alanlarından birini teşkil etmektedir. Öyle ki “2011’de enerji sektörü, Azerbaycan’ın tüm ihracat gelirlerinin % 86’sını karşılamış ve Gayri Safi Yurtiçi Hasılanın (GSYİH) % 44’ünü oluşturmuştur.” Azerbaycan’ın bağımsızlık sonrası ilk yıllarında Ermenistan ile yaşanan savaş, Karabağ ve etrafındaki şehirlerin işgali ve iç karışıklıkların ekonomiye olan olumsuz yansımaları Haydar Aliyev politikaları ile değişim göstermeye başlamıştır. Ekonomik karar alma süreci ve uygulamalarında istikrar sağlamaya yönelik adımlar atılmış ve ekonominin verimli işlemesi arzulanmıştır. IMF ve Dünya Bankası’yla iş birliği çerçevesinde yeniden yapılanma ve özelleştiren programları resmi programları yürütmeye başlamıştır. Ülkede birçok orta ve uzun vadeli devlet programı uygulamaya konulmuştur.¹³

1993 yılında TPAO ve SOCAR arasında imzalanan bir anlaşma ile Bakü Tiflis Ceyhan (BTC) Petrol Boru Hattının yapımı planlanmış ve 2005 yılında proje tamamlanmıştır. Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı Projesi (BTE), Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Projesi (BTK) ve son olarak Güney Gaz Koridoru’nun (GGK) başlangıç kolu olan Trans-Anadolu Doğalgaz Boru Hattı Projesi (TANAP) bölgedeki ticareti ve uluslararası enerji dengelerini değiştirecek projeler arasında yer almaktadır.¹⁴

Bu durum ise iki ülke arasında zaten mevcut olan tarihi ve kültürel ilişkileri stratejik ortaklık seviyesine yükselten gelişmeler olarak karşımıza çıkmaktadır. İki ülke arasında stratejik münasebetlerin geliştirilmesi bölgesel dinamikler göz önüne alındığında daha da önem arz etmektedir. Doğalgaz alanında ise Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı 2007 yılında gaz akışına başlamıştır. Bu çerçevede Türkiye bu hat ile 6,6 milyar metreküp gaz ithal etmektedir. Bir diğer proje Nabucco projesi olup çeşitli siyasi ve ekonomik pürüzler yüzünden fiiliyat aşamasına geçememiştir. Ticareti geliştirme hususunda bir diğer proje Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Projesi olup halen yapımı devam etmektedir.

Sonuç olarak 1993-2003 arası 10 yıllık bir dönemi ihtiva eden Haydar Aliyev devri Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin sağlam, rasyonel ve realist bir temel üzerinde inşa edildiği söylenebilir. Bugün Türkiye-Azerbaycan arasında dostluk, kardeşlik, güven ve iş birliği çerçevesinde bu münasebetler devam ediyorsa bunun temellerinin 1993-2003 yılları arasında sağlam bir zemin üzerinde atıldığını ifade etmek isabetli olacaktır.

¹³ The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, <http://www.stat.gov.az/source/trade/indexen.php> son erişim: 16 Eylül 2015.

¹⁴ Ibid.

KAYNAKÇA

- Araz Aslanlı-İlham Hesenov, **Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan'ın Dış Politikası (1993–2001)**, (Ankara, Platin yayınları, 2005).
- Faruk Sönmezoğlu, **II Dünya Savaşından Günümüze Türk Dış Politikası**, (Der Yayınları: İstanbul, 2006).
- Ahat Andican, **'Kafkasya ile İlişkiler' içinde Türk Dış politikası** (ed) Haydar Çakmak (Platin: Ankara, 2008), s.958, **Türk Dış Politikası** (ed) Baskın Oran, c.II, (İletişim: İstanbul, 2006).
- Betül Aslan, "I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türkleri'nin Erzurum Ahalisine Yaptığı Kardeş Kömeği (Yardımları)", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S 6, 1996.
- Mustafa Sıtkı Bilgin, 'Azerbaycan'ın Kurtuluşuna Giden Yol: Kafkas İslam Ordusunun Bakü Zaferi', **Hacı Zeynelabidin Tagiyev ve Kafkas İslam Ordusu Paneli, 26 Şubat 2015**, www.yenicaggazetesi.com.tr
- Mustafa Sıtkı Bilgin 'Ermenistan Açılımı ve Geleceği' www.usgam.com/tr/index.php?l=807&cid=471 &bolge=0&konu (son ziyaret, 21.01.2016).
- Reha Yılmaz, Fatih Mehmet Sayın, "Azerbaycan Dış Politikasını Belirleyen Ögeler ve Denge Politikasına Yansımaları", **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 4(1)**.
- Kağan Gaytancıoğlu, 'Son Dönem Türkiye – Azerbaycan İlişkileri Çerçevesinde Yaşanan Bayrak Krizinin Değerlendirilmesi', **Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi**, C 2, S 1, 2010, (web sayfasından).
- Osman Nuri Aras, Elçin Süleymanov, 'Bağımsızlık Sonrası Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinin Sektörel Değerlendirilmesi'. <https://www.academia.edu>. (ziyaret tarihi. 20.01.2016).
- Selçuk Ural, 'Bağımsızlıktan Kadife Devrime Gürcistan Dış Politikasında Türkiye'nin Yeri 1991-2004', **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, sa7, 2011.
- 'Türkiye-Azerbaycan İlişkileri', <http://www.msxlab.org/forum/azerbaycan/169772-azerbaycan-turkiye-iliskileri.html> (son erişim: 26.01.2016).
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, Türkiye - Azerbaycan Siyasi İlişkileri**, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa>, son erişim: 16 Eylül 2015.
- The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan**, <http://www.stat.gov.az/source/trade/indexen.php> son erişim: 16 Eylül 2015.

TÜRKİYE VE AZERBAIJAN CUMHURİYETLERİ KÜLTÜR STRATEJİLERİ ORTAKLIĞINA DAİR TESPİTLER

YAŞAR KALAFAT*

Özet

Türklük merkezli ele alınan bildirinin yer verdiği konularda, Türklük, Türk kültürü, Türk kültür coğrafyası ve Türk kültürü halklar anlayışları, Türkiye ve Azerbaycan odaklı incelenmiş; bölge kültür tarihi itibarıyla dönem olarak sınırlı tutulmuştur. İncelemede konu, XX. ve daha ziyade XXI. yüzyılda yoğunlaşarak ele alınmıştır.

Azerbaycan resmî kültür politikalarında kültürel kimlik; M. E. Resulzade, E.Elçibey, Haydar ve İlham Aliyev dönemleri ile farklı vesilelerle ele alınıp, Türkiye Türk Kültürel kimliği devam eden süreçleriyle, Ziya Gökalp, M. Kemal Atatürk dönemleri ve günümüz kısaca irdelenmiş; her iki ülke Kafkasya ve Türk dünyasının geneline bakışları itibarıyla karşılaştırılmıştır.

Azerbaycan ve Türkiye Türklüğünün dünya Türklüğü içerisindeki coğrafi, lisanî ve tarihî bağlar itibarıyla farklı bir yeri bulunmaktadır. Bağımsızlıklarını kazanmış Türk toplulukları içerisinde ‘Yedi Devlet Bir millet’ yaklaşım tarzına diğer Türk devletlerinden mevcut şartları itibarıyla daha yakındırlar. Bu gerçeği her iki ülkenin enerji, dış ticaret, ulaşım, uluslararası ilişkiler/dış politika, millî savunma alanlarındaki ilişkilerinden hareketle belgeleyebiliyoruz. Türk dünyasının farklı alanlarda birlikteliği için Azerbaycan-Türkiye bağlantısı, doğu Türklüğünün batı bağlantısı için hayati önem arz eder.

Bu münasebetle çalışmalarımızda her iki ülkenin kültür kurumları, kültür içerikli mevzuatları ve kültürel kimlik içerikli akademik etkinlikleri ile ele alınmış karşılaştırılmaları yapılmaya çalışılmıştır¹.

* Dr., Türk Halkbilim Araştırma Kültür ve Strateji Merkezi, Ankara, yasarkalafat@gmail.com
¹ Sebahattin Şimşir, **Azerbaycanlıların Türkiye’de Siyasi ve Kültürel Faaliyetleri (1920–1991)**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 2000; Yaşar Kalafat “ Onuncu Yılında Türkiye –Azerbaycan Sosyo –Kültürel İlişkileri” **Azerbaycan Respublikası ile Türkiye Respublikası Arasında Diplomatik Eleğelerin Gorulmasınının 10. İlliyine Heshr Olunmuş Elmi-Pratik Konferans**, Bakü, 2002 sh. 29–39.

GİRİŞ

Türkiye halk bilimi çalışmalarının resmen kurumlaşması ile AİA Milli Folklor Enstitüsü'nün kuruluşu, mevzuat, etkinlikleri ve hedefleri arasında, devlet kurucu liderlerin vecizelerinde olduğu gibi ciddi paralellikler vardır.

Kültürün, millî kültürlerin kökeninde onu millî yapan, onun milliyetini belirleyen halk kültürüdür. Keza Anadolu Türklüğünün bölgenin kadim halklarından oluşu gerçeğine açıklık getirmek için yapılan arkeoloji çalışmaları ile Azerbaycan'ın aynı ihtiyacı karşılamak üzere başlattığı arkeoloji kazıları arasında siyasî amaç birliği de vardır. Atatürk medeniyet ile kültürün ayrılmasının lüzumsuzluğuna inanmaktadır. O, milli Türk kültürünü ortaya çıkarmak ve ona bir dinamizm kazandırmak istemektedir.² Bu özelliği Azerbaycan millî kültür politikalarının esaslarında da görebiliyoruz.

Bu noktada, 'Türkoloji'nin de stratejik bir obje' olduğu gerçeğinin Türk diplomasisince yeterince anlaşılmış olduğu kanaatinde değiliz. Türkoloji'nin diplomatik bir post olduğunun bilinmesi de duyulan ihtiyaç için yetmeyecektir. Dış ve iç politikada Türklük biliminin konumu ve fonksiyonu gelişen bölge olayları karşısında daha da önem kazanmaktadır.

Bildiride, Azerbaycan ve Türkiye'nin kültür politikaları arasındaki paralellğe yol açan iç ve dış dinamikler kısaca incelenmiş, etno-sosyal yapı ve yakın çevre ülkeleri ile olan siyasî ihtilafların ortak oluşu, bu iki ülkenin birlikte hareketine yol açan amiller oldukları tespiti yapılmıştır. Her iki ülkenin tehdit algılayışları ve tehdidi deruhte edici potansiyelleri ortak hedefe yöneltmiştir. Uluslararası ve ulus üstü kuruluşlarda karşılaşılan kültür savaşında her iki ülke ortak tavır almışlardır.

Belirlenen ortak stratejik hedefler istikametinde yapılan girişimlere rağmen, her iki Türk cumhuriyeti, Oğuz Türklüğüne mensup olmalarına ve buna bağlı olarak lehçe birliklerine rağmen, kültürel hayatın güçlendirilmesi ve ortak bağların pekiştirilmelerinde önem arz eden halk bilimi-mitoloji alanlarında ortak bir sözlüğün henüz yapılamadığı, sosyal bilimler alanında henüz bir Türkologlar Bankası oluşturulamadığı, bu alanda ilgili bibliyografya çalışmalarının da yeterince yapılamamış olduğu bir gerçektir.

² Seda Bayındır Uluskan, **Atatürk'ün Sosyal ve Kültürel Politikaları**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010. s. 1-26

Türklüğün, merkezinde dil birliği olan stratejik bir obje olduğu Azerbaycan ve Türkiye'nin yanı sıra Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan gibi Türk devletlerini de kapsadığı anlayışı, Türk Konseyi'nin oluşması ile en üst seviyesine ulaşmış, TÜRKSOY, TÜRKPA, TÖMER gibi kuruluşlarla Türk dünyasının tarihî ve kültürel birikimlerinin en geniş şekilde kayıt altına alınmasına çalışılmaktadır.

Bu gelişmenin sonucu olarak, Türk Konseyi, Eğitim Bilim ve Kültürel İşbirliği temalarının işlendiği toplantıları ile Astana'da Türk Akademisi'nin kurulması sağlanırken Bakü'de Türk Kültür Vakfı kuruluyordu.

Bu gelişmelere paralel olarak, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, yeni mevzuatı ile Birleşik Bilgi Sistemi kapsamında Çeviri Hareketi Projesi ile bilim, düşünce ve sanat alanında dünya çapındaki ilgili yayın hareketinin çevirine ulaşmayı sağlayacak, bu sistemin diğer parçalarından birisi ile dünya çapınca Türkolog ve Türkoloji merkezlerinin bilgi bankası oluşturulacaktı. Sistemin diğer sağladığı bir imkân ile belgeden bilgi üretmeyi esas alan bir mekanizma oluşacak akademik bildiri ve lisansüstü çalışmalarda amaca uygunluk ve tekrardan kaçınma gibi hususlar getirilen burs sistemi ile disipline edilecekti.

Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti Türklüğün Oğuz boyuna mensup olan devletlerdir. Cumhuriyetlerin Türk dokusunda Kıpçak Türklüğü de olmakla beraber çoğunluk Oğuz Türklerinden meydana gelmiştir.

Bu iki cumhuriyetin etno-sosyal yapısını oluşturan anadilleri Türkçe olmayan Kürtler gibi halklar bakımından da sosyal yapılarında aynılık vardır.

Her iki cumhuriyetin Anadolu ve Azerbaycan Türklüğüne getirdikleri kimliksel tanım ırk ve kavim esasına dayalı olmayan kültürel kimlik karakterlidir.

Başka bir ifade ile Azerbaycan ve Anadolu Türklüğü, Türk kültür coğrafyasının Batı Oğuz Türklüğünün komşu coğrafyadaki halklarına verilen addır. "Türk" soy isimli halklar Özbek, Kırgız, Kazak, Türkmen gibi özel isimleri ile tarih sahnesine çıkarılarken, Anadolu Türklüğü için Türk adlandırması hem özel ve hem de genel ad olmuştur.

Buradan hareketle Türk dilli devletler, birlikte yaşadıkları bünyelerindeki halkların her türlü kültürel verilerini, özellikleri ile birlikte, bölge Türk kültürünün kapsamında ele alıp onların varlıklarını sürdürmelerini sağlayabilmelidirler.

Azerbaycan'da ve Anadolu'da bu konuda zaman zaman farklı tanımlar üzerinde durulmuş olursa da ortak millî görüş bu noktadadır³.

Ortak siyasî ve kültürel kimliğin gelişmesinde Türklüğün bu her iki kesiminin karşılaştığı ortak tehditler de etken olmuştur.

Çarlık Rusya döneminde Kafkasya Müslüman halklarının kaderi Osmanlı devletinin kaderinden bağımsız olmamıştır.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri döneminde Kuzey ve Güney Kafkasya Müslüman halkları ile Anadolu Türklüğü farklı siyasi bloklarda yer almalarına rağmen, Anadolu etno-sosyal yapısı itibariyle daima Kafkasya ile ortaklıklar arz etmiştir.

Kuzeyi ve güneyi ile Kafkasya tarihî Türk devletleri tarafından yönetildikleri dönemlerde de 1864 Müridizm ayaklanması ve Komünizmin Kafkasya'ya girme dönemlerinde de bilhassa 1930 yıllarındaki göçlerle Kuzey Kafkasya halkları için Anadolu ikinci vatan olmuştur.

Anadolu'nun ret-i ilhak cemiyetleri döneminde bölgede kurulmuş olan Geçici Güney Batı Kars Kafkas Hükümeti yurt sınırları itibariyle Batum, Ahıska, Ahılkelek, Acara, Nureşan, Nahçıvan, Culfa, Ordubat, Artvin, Posof, Çıldır, Göle, Oltu, Karakurt, Sarıkamış, Akçakale, Serdar, Karapınar, Kağızman, Kulp, Abat, Iğdır ve Aralık bölgesini kapsıyordu. Bu coğrafya Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye'nin bugün millî sınırları içerisinde yer almaktadır.⁴

İlkin Moskova ve akabinde 13 Ekim 1921 Kars Antlaşması ile belirlenen Azerbaycan ve Gürcistan sınırları kapsamındaki Acara ve Nahçıvan'ın idarî konumunda Türkiye'nin özel statüsü vardır.⁵

Azerbaycan-Türkiye kültür ortaklığı konulu bu sunumda, bölgenin etno-sosyal yapısına yer verilmesinin önemi, her iki Türk devletinin aynı tehditlere maruz kalınmasındandır. Her iki ülke için de Ermenilerin bölgedeki tutumları ortak sorun olmuşlar ve Ermeniler nev'inden halklar, ABD ve AB ülkeleri ile Rusya tarafından bu iki Türk devletine karşı destek bulmuşlardır.

³ Nizami Caferov, *Azerbaycanşinaslığa Giriş*, Bakı, 2002; *Milli Etnik Yaddaşı İzi İle*, Bakı, 2005.

⁴ Yaşar Kalafat, *Halkbilimi, Türkoloji- Milli Kültür Stratejileri*, Berikan, Ankara, 20013, s. 14.

⁵ D.Yıldırım-M.C. Özönder, *Karabağ Dosyası*, Ankara, 1991, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü.

Türkiye ve Azerbaycan, bu gibi dış bağlantılı iç sorunlarında, geçmişte ve günümüzde ortak kaderi paylaşmaya mecbur edilmişlerdir.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu merkezli Ermeni isyan ve katliamları Türkiye ve Azerbaycan cumhuriyetlerinin günümüzdeki hudutları ile sınırlı kalmamış; Ağrı, Muş, Bitlis, Van Ermeni isyanlarının katliam bölgesi⁶, bugünkü Güney Azerbaycan kuzey batı İran coğrafyasını da kapsamıştır. Osmanlı Türk orduları Kuzey Azerbaycan'a girmeden evvel, Ermenilerle birlikte hareket eden Asuriler (Nesturiler) silah bırakıp bölgeyi terke başlamışlardır⁷.

Nitekim Kars, Ardahan, Iğdır'daki Ermeni katliam alanı, Nahçıvan-Bakü istikametinde Azerbaycan Türk coğrafyasını da içeriyordu. Iğdır'da açılan toplu mezarların coğrafyası, Türkiye'nin Iğdır hududu ile sınırlı değildi⁸. Ermeniler ihtilaf çelişkisini İslam-Hristiyan farklılığı üzerine inşa ederlerken, bölgenin İslam halkında anadili farklılığı veya İslamî mezhep ayrılığını esas almıyorlardı. Nitekim Osmanlı Türk orduları Ermeni mezalim bölgesine müdahil olurlarken asayiş sağladığı coğrafya Dağıstan-Derbent-Mohaçkale, Bakü ve dolaylarının yanı sıra Güney Azerbaycan bölgesini de kapsıyordu.

Azerbaycan ve Anadolu Türklüğünün coğrafi bütünlüğünün koparılması Türklüğün bölgesel güç olması bakımından da özel önem arz eder. Azerbaycan'ın Doğu Türklüğü ve Türkiye'nin Batı Türklüğü ile bilenen coğrafi bütünlüğü, ABD, AB ve Ermenistan'a Güney Kafkasya'daki kalesi gözü ile bakan RF'nin desteğiyle ilkin Karabağ ve akabinde de Ermeniler tarafından işgal edilen Azerbaycan'ın diğer % 20 ülke parçası ile bu bütünlük koparılmıştır⁹.

Bu bütünlüğün koparılmasında diğer bir girişim ise, Ahıska Türklerinin iade-i itibar edilmiş olmalarına rağmen BM, Avrupa Konseyi, Azerbaycan, Türkiye ve Gürcistan irade beyanında bulunmalarına anavatanlarına dönmelerinin sağla-

⁶ Abdülhalük M. Çay-Yaşar Kalafat, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kuvay-ı Millîye Hareketleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1990, s.20-78.

⁷ Tohit Melikzade, **Güney Azerbaycan'da Birinci Dünya Muharebeleri Yıllarında Soykırım**, Azerbaycan Millî İlimler Akademisi, Bakü, 2010.

⁸ Yaşar Kalafat, "Iğdır Ermeni Sempozyumu, Toplu Mezar Kazısı ve Nahçıvan Gezisi", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XV, Kasım 1999, S 45, s. 1255-1264.

⁹ Graeme H. Wilson, **Haydar, Haydar Aliyev Azerbaycan'ın Yükselişi, Çöküşü ve Yeniden Yükselişi**, Berikan, Ankara, 2013, s. 401-412; Tayfun Atmaca, **Yirminci Yüzyıl Sonunda Azerbaycan-Türkiye Münasebetleri (1993-1998)**, Ankara, 1999, s. 95-97.

namamış olmasıdır¹⁰. Uluslararası ilişkilerde alınabilen mesafeye rağmen sağlanamayan bu bütünlüğün, sağlanabilmesi için, her iki Türk devleti tarafından, Türkiye ve Azerbaycan arasında, Gürcistan üzerinde kara ve demiryolu bağlantısı sağlanmaya çalışılmaktadır.

Bu bütünlüğün sağlanmasına karşı olan İran İslam Cumhuriyeti, bu bütünlüğe, İran Türklüğü bakımından bütünlüşmeği kendisi için tehdit olarak kabul ettiği için karşıdır. Nitekim Azerbaycan-Ermenistan arasındaki Karabağ Savaşlarında İran Ermenistan'dan yana tavır sergilemiştir. Buna karşılık İran Türklüğü beklenen tavrı koyamamıştır.

Türk Kültür coğrafyası içerisinde, Türkiye ve Azerbaycan'da farklı kültürel kimlikli olduklarından hareketle uluslararası siyasete taşınmak istenilen ikinci toplum Kürtlerdir. Ermeniler emperyalizmce din farkından hareketle ele alınırken Kürtler ana dili farklılığından hareketle ele alınmışlardır.

Bize göre, batı emperyalizminin bölge halkları üzerinde geliştirdiği etnik milliyetçilik karakterli işgal hareketlerine karşı tepki gösteren Güneybatı Kafkas Kars Türk Cumhuriyeti ile Muhabat Kürt Cumhuriyeti aynı özellikleri taşıyorlardı.

Kürtlük, Türklüğün sadece Anadolu ve Azerbaycan itibariyle emperyalizmi celp etmemektedir. İran Türklüğünün Güney Azerbaycan kısmında Kürtlük İran ve Türkiye Türklüğü arasında kuzey-güney istikametinde uzanan "ayrılma duvarı" konumuna getirilmek istidadındadır.

Küresel Güç'ün demografik yapıyı silahlı gücü ile şekillendirmesi hareketi, oluşturduğu ve koruması altına aldığı göreceli 36. paralel ile Irak topraklarında başlatılmıştır. Anadolu demografisi ise terör vasıtası ile aynı amaç ve istikamette şekillendirilmeye devam edilmektedir. Aynı uygulamayı Suriye'de de görmekteyiz.

Türk aydını, bu hassas ve önemli hususu, 2000'li yıllarda "Kuzey Irak'ta Kürt devletinin kurdurulması kırmızı çizgidir" diyerek bölge halklarının antiemperyalist birliğini zaafa uğrattı. Türkiye, bölgede Kürt devleti kurdurulmasına, kurucu halkın Kürt oldukları için değil, bölgenin etnik kimlik yapılanmalı bölünmesine karşı olduğu için, bölge halkları adına tepki göstermeli idi.

¹⁰ Yaşar Kalafat, **Türk Kültür Coğrafyasında Halk Kültüründen Millî Stratejiye -1**, Ankara, 2011, Berikan, 197-205.

Türkiye Cumhuriyeti'nin genç kuruluşlarından birisi Akraba ve Soydaş Toplumlar Daire Başkanlığı, Anadolu Türklüğünün halk kesimleri arasında yer alıp Balkanlar ve Kafkasya'dan Anadolu'ya göç etmiş farklı ana dilli halklar ile Anadolu'nun Türkmenler Yörükler kadar yerli halkı olan Kürtleri de kapsıyor olmalı.

Bu kuruluşun faaliyet alanına giren ve Anadolu Türklüğünün soydaş olmayan başlığının kapsamında yer alan halklar kültür arkası olan halklardı. Dil akrabası olunmayan bu halklarla akrabalık bağı, halk kültürü itibariyle aranabilirdi. Buna göre, Doğu ve Güneydoğu'da Kürtler, Zazalar, Araplar ve diğerleri bu başlık altında toplanabilmektedir. Ancak bu kültür akrabalarından Kürtlerin Orta Doğu'nun diğer ülkelerinde kendilerini Türklüğün akrabası saymayan akrabaları da vardı. Bu halkların Irak ve Suriye'de yaşayanları AB ve ABD emperyalizminin güdümünde bu bölgede Türklük karşıtı olarak organize güç hâline getirilmektedirler. Bildiri konumuz itibariyle ise Azerbaycan'da da Kürtler vardı.

Dünya Kürt hareketinin gelişme istikameti AB ve ABD emperyalizminin menfaatleri örtüşür bir noktaya gelmiştir.

AB ve ABD emperyalist rüzgârını arkasına alan Irak-Suriye-Türkiye zeminli siyasî, ekonomik, silahlı Kürt hareketinin gelişme seyri, Orta Doğu ve Kafkasya öncelikli batı Türklüğünün bekası ile çelişir duruma getirilmiştir.

Silahlı kuvvetleri ve uluslararası bağlantıları ile emperyalizme varlığını idame ettirmek için direnen Türkiye Cumhuriyeti, emperyalizmin çıkarları karşısında engel teşkil etmektedir. Bu güç parçalanarak kırılabilir ve parçalarından, batı emperyalizmi müttefiki yapılanmalar geliştirilebilirdi.

Batı emperyalizminin göreceli olarak sorun kabul ettiği İran faktörü denklemin aslî parçalarındandır. Birlikte yaşanan bölge halklarından bir kısmı farklı ülkelerle birlikte İran'da da yaşamaktadırlar.

Kürtler gibi Zazalar da İran dil grubuna mensup diller konuşuyor ve İran, Azerbaycan'ı ve Anadolu'yu tarihî İran coğrafyasının bir parçası ve Zerdüşt dini bağlantılı¹¹ İran mitolojisinin alanları arasında kabul ediyordu¹².

Türkiye-Azerbaycan kültür stratejileri konusunun en önem arz eden noktası, bize göre bu noktadır. Batı emperyalizminin siyasî oryantalizm-misyonerlik bağlantılı en aktif ve etkili faaliyet alanı bu alandır. Bölge halkları, bölge dışı em-

¹¹ Mehmet Korkmaz, **Zerdüşt Dini İran Mitolojisi**, Alter, Ankara, 2010.

¹² Nimet Yıldırım, **İran Mitolojisi**, Pinhan, İstanbul, 2012.

peryalist girişimler karşısında her alanda yetişmiş uzmanları ile bölgesel ortak oryantalistler yapılanmasını geliştirmeliler.

İraniyetin elindeki Zazaca ve Kürtçenin İranî diller grubuna mensup oluşları stratejik kültürel avantajı ve Azerbaycan ile Anadolu'nun tarihî İran mitolojik coğrafyasının uzantısı olduğu tezleri, İran Türklüğünün oluşturduğu stratejik tezdenden daha zayıf değildir.

İslam âleminde, Arap coğrafyasından başlatılan mezhep farklılığından doğan nifak ve bölünme Türk coğrafyasına da sıçraması halinde, bu coğrafi yapı ve dinî-etnojik yapı itibariyle bu tehlide en yakın olan kesim İran-Türkiye ve Azerbaycan coğrafyasıdır. Türk İslam coğrafyasının bu özelliği bölge halklarının sulhu itibariyle küresel güçlerin elindeki güçlerden biridir.

Türkiye ve Azerbaycan Türklüğü mezhep ihtilafına sürüklenir ise İran Türklüğünün büyük ölçüde Şii-Caferî İslam'a mensup oldukları gerçeğinden hareketle gelecekte üstünlüğün, Şii-Caferî İslam'ın lideri durumunda olan İran'ın eline geçmesi muhtemeldir.

Azerbaycan'da, Türkiye ve İran sempatisinin yarıştırılmasından siyaset üretilmek istenildiği yakın zamanda vukuu bulmuş bazı olaylarından hatırlanmaktadır.

Küresel güçler tarafından, Türkiye'yi doğu ve güneydoğusu ile sarıp sarmalamakta kullanılan Kürt faktörü, İran merkezli siyasî pazarlıklarda önemini artırabilir.

İran Kürtleri Bohtinan leçesi ile konuşurlarken Irak Kürtlerinin lehçeleri olarak kabul edilen Soranî lehçesi Türkiye'de de Kürt yayın dili yapılmak istenilmektedir.

Bir milleti millet yapan onun kültürüdür. Türkiye ve Azerbaycan aynı zamanda aynı kültürlü halklar oldukları için iki devlet bir millettirler.

Kültür akrabalarının akraba olabilmeleri için onları aralarında akraba yapan ortak kültürün olması gerekir. Bu bağ, kültürü öldürerek, kültürel değerleri yozlaştırarak, değerleri aslından uzaklaştırıp başkalaştırarak yok edilmiş olur.

Anadolu Kürdü Kıрманç Kürtçesi ile konuşurken, o dilin yerine Soran Kürtçesini ikame etmek, Anadolu'nun Türkçe ana dilli halkı ile Kürtçe ana dilli halkı arasında oluşmuş köprülerden birini yıkılmış olunur. Bunun içindir ki

Türkiye ve Azerbaycan birlikte yaşadıkları farklı ana dilli halklara, uyguladıkları politikalarda ortak esaslardan hareketle, ortak kültür stratejileri geliştirmelidirler. Nitekim Azerbaycan Kürtlerinin de ana dilleri de Kırmanci'dir.

Müslüman Kürtler çoğunlukla Sünnî ve mezhep olarak da Hanefî ve Şafîdirler. Keza Azerbaycan ve Gürcistan'da yaşayan Kürtler de Şii-Caferî İslam'a mensup değildirlere.

Türkiye Lozan Antlaşması ile ülkesinde azınlık statüsü kazanmış halklardan bilhassa Rum ve Ermenilerce, "Anadolu coğrafyasını kendilerinden çok daha sonra yurt tuttıkları bu toprakların kadim sakin ve sahipleri oldukları" tezinden hareketle hak sahibi olduklarını savunmaktadırlar.

Bu görüş, Oğuz Türklüğünün Anadolu'da Malazgirt Savaşı ile tarih sahnesine çıkmadığı gerçeğinin haklı olarak savunulmasına yol açmıştır.

Bu husus Atatürk'ün açıklamalarında "Bu memleket, dünyanın beklemediği, asla ümit etmediği bir müstesna mevcudiyetin yüksek tecellisine, yüksek sahne olmuştur. Bu sahne yedi bin senelik, en aşağı bir Türk beşiğidir. (...)"¹³ şeklinde ifadesini bulurken Anadolu Türklüğünün muhatap edildiği bu iddiaya Azerbaycan Cumhuriyeti de muhatap edilince bölgeye sadece Oğuz Türklüğü olarak gelmedikleri, Oğuzların XII. yüzyıldan evvel de bölgede bulduklarını arkeoloji çalışmaları öncelikli olmak üzere ilmi araştırmalar yapmaya yönlendirmiştir.

Bu tarihî perspektifi oluşturma çalışmalarını Azerbaycan Cumhuriyeti'nin akademik çalışmalarında da görmekteyiz. Nahçıvan'da yapılan arkeoloji çalışmaları bölge dip tarihinde ilkin 5. 000 yıllık tarihî Türk izlerinin aranılmasına başlanılmıştır.¹⁴

Bölge tarihine millî kimlik verme çalışmalarında, İsrail, vaat edilmiş topraklar dinî-mitolojik yaklaşımı ile Fırat-Dicle-Nil arasındaki coğrafyayı İsrail Oğullarının tarihî geçmişine mal ederken bu coğrafyanın kuzey paftasını Ermeniler Ağrı Dağı Efsanesi benzeri verilerden hareketle Ermeniliğe tescil etmek istemektedirler.

¹³ Afet İnan, **Atatürk'ten Hatıralar**, Ankara, 1950, s. 55-56.

¹⁴ Nahçıvan Ali Meclis Başkanlığı Himayesinde, Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi Nahçıvan Bölüm Başkanlığı ile Nahçıvan Devlet Üniversitesi Rektörlüğü'nce Nahçıvan'da yapılan İlk İskan Şehirsalma **Yeri Olarak Nahçıvan Konulu Uluslar arası Sempozyumu**, 21-22 Temmuz 2011; Ejder Ferzeli, **Gemikaya-Gobustan Medeniyeti, M.Ö. VIII-V Minillikler**, Bakı, Nurlan, 2008.

Batı Türklüğünün bu bölgesinde mitoloji-tarih bağlantılı çalışmalardan hareketle tez oluşturma noktasında Azerbaycan Türk sosyal bilimcileri Anadolu’da bu konuda yapılanlardan çalışmalardan daha ufuklu adımlar atmaktadırlar. Nahçıvan merkezli arkeoloji-halk bilimi-mitoloji bağlantılı çalışmalarda, Nahçıvan’ın Nuh’un yurdu olduğundan hareketle bölgede tarihî geçmişlerini Nuh Tufanı ile ilişkilendirip bölgeye sonradan gelme istilacı bir halk değil bölgenin otokton halkı oldukları tezi üzerinde çalışmaktadırlar.

Bu noktada, Türkiye Türklüğünün Anadolu Türk tarihi mitoloji bağlantıları ele alınabilmelidir. Anadolu Türk sözlü kültürü, halk edebiyatı XII. yüzyıldan itibaren Anadolu coğrafyasında takip edilebilirken bu kültürün destanî mitolojik dönemi için Ural-Altay Türk kültür geçmişine sığması gerekmektedir.

Anadolu Türk dip tarihi çalışmaları çok yenidir ve dil bilimciler-halk bilimciler-arkeologlar bu alanda disiplinler arası koordineyi henüz yeterince sağlamamışlardır.

Türkiye Cumhuriyeti’nin halk kültürünün millî kültürdeki yerine vurgu yapan kurumları ve Azerbaycan Cumhuriyeti’nin bu konudaki kurumlarının mevcuatı arasında ciddi paralellikler vardır. Türkiye “Türkiye Cumhuriyetinin temeli kültürdür”, “Türk milleti Türkiye Cumhuriyeti’ni kuran halkın adı, Türk millî kültürü de, bu halkın kültürüdür.”

Azerbaycan’da ise Azerbaycan millî politikasının halk kültürüne yansımada millî kültür siyaseti iradesini yeterince görmek mümkündür.¹⁵

Azerbaycan İlimler Akademisi Millî Folklor Enstitüsü’nün Türk Halkları Folkloru Şubesinde Türk halklarının folklor örnekleri araştırılıp toplanılıp, mukayeseli tahlilleri yapılıp umumi Türk metinleri ile ilk dönemden itibaren tarihi inkişaf dönemlerine göre arşivlendiği belirtilmektedir. Burada umumî Türk folkloru tipolojisi çıkarılmakta Türk halkları folklor malzemeleri Azerbaycan Türkçesine aktarılmakta ve yayınlanmaktadır. Bu kurumun kuruluş gayeleri arasında geleceğin ilmî çalışma yapabilecek genç folklorşinasların yetiştirmek de vardır. Bu gençler Enstitünün her yıl yapılan uluslararası sempozyumlara ilmî bildirimleri ile katılmaktadırlar. İller ve ilçeler bazında yapılan halk kültürü alan araştırmaları folklor antolojileri olarak yayınlanmaktadır. Enstitü Azerbaycan

¹⁵ Azerbaycan İlimler Akademisi Millî Folklor Enstitüsü Kuruluş Kanunu. <http://institutu/index.htm> folklor.

millî devletçiliğinin, hususen onun millî ideoloji esaslarının kuvvetlendirilmesinde büyük ehemmiyet taşımaktadır.

Enstitünün amaçları belirtilirken; “Özüne kayıdı, özünden istifade, özünü derk, yalnız folklore gayıdıyla, ondan faydalanmakla mümkündür. Cemiyette herhangi bir ideyanın esaslanmasında içtimaiyin formallaşmasında folklorun yaddaşında hazır kodlar mevcuttur. Enstitü bu misyonu da ifa edir. Folklor millî manevi değerlerin görüldüğü mabettir.” denilmektedir.

İki devlet bir millet olarak özetlenen bu yapılanma paralelliğini her iki ülkenin cumhurbaşkanlarının resmî açıklamalarında da görmek mümkündür.

Bakü’ de yapılan Kitab-i Dede Qorqud ‘un 1300. İllik Jubileyi Bakü’de Azerbaycan ve Türkiye Cumhurbaşkanları ‘Azerbaycan ve Türkiye halkının kardeşliği Dede Korkut gibi ortak atadan gelmektedir. Bunu bilmek ve nesillere bildirmek aynı milletten meydana gelmiş iki devletin gelecek garantisidir.” demektedirler¹⁶.

Dede Korkut kültür coğrafyası halkları arasında ana dili Kürtçe olan halk da vardır. Dede Korkut Destanı’nın Türkiye’de Kürtçe yayınlanması fikrine tepki gösterilirken tepki gösterilmesi gereken husus bize göre ana dili Kürtçe olan halk kesiminin sözlü kültüründe destanın yansımalarının incelenememiş olmasıdır¹⁷.

Ermeni ve Yahudilerin çalışmaları daha ziyade İsrailiyat içerikli kaynaklara dayanmaktadır. İslamiyet’ten ilmek almak Türk-İslam tarihi geçmişinin, Türklüğün İslamiyet evveli geçmişi ile ilişkilendirilmelerinde, bu tarihî geçmişin mitoloji boyutu yeni arayış ve bulgular ile u konuda tez oluşturma safhasında fikrî yenilenmeye muhtaçtır.

İran, bölgeyi, tarihî İran kültür havzasının içerisinde mütalaa ederken arkeolojik verilerden ziyade mitoloji-edebiyat bağlantılı verilerdeki süreklilikten yola çıkmaktadır.

Azerbaycan-Türkiye akademik kültür ilişkilerinde son 25 yıl içerisinde kesif bir dayanışma yaşanmaktadır. Resmi ve özel Türkiye Cumhuriyeti üniversitele-

¹⁶ Yaşar Kalafat, **Güney Kafkasya Sosyal Antropoloji Araştırmaları, (Kuzey Azerbaycan-Gürcistan Nahçıvan Gezi Notları ve Türk Halk inançları**, Ankara, 2000, s. 39–71; **Bakü-Ceyhan Kültür Hattı-Sosyal Antropoloji Araştırmalar**, Ankara, 2000, s. 2–16.

¹⁷ 2011 yılında TRT ve AVAZ Tv. Yapımcısının Ahmet Yenilmez olduğu ve Fuat Polatov’un başrolünü oynadığı 11 bölümlük **Dede Korkut Hikâyeleri** dizisi oynatılmış ve fakat beklenen yankıyı yapamamıştır.

rinin beherinde ortalama 5 Azerbaycanlı Türkolog istihdam edilmesine, Kuzey Kıbrıs Türk Devleti üniversitelerinde görev alan 25 Azerbaycan Türkü bilim adamından 18'inin bu ülkenin vatandaşlığını seçmiş olmasına, Türkiye'de sosyal bilimler alanında yapılan yılda ortalama 100 civarındaki kültür şöleninin beherine 5–10 Azerbaycan Türkü Türkolog'un katılmasına rağmen, her iki Türk cumhuriyetinin ortak bir Türklük Bilimci Bankası yoktur.

Türkiye-Azerbaycan Kültür ilişkileri 1926 yılı Bakü Kurultayı kararları istikametinde gelişiyor olmasına rağmen¹⁸ bu alanda alınabilen mesafe ihtiyaç duyulan noktaya gelememiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin de Latin harflerine geçmiş olması gibi olumlu bir gelişmeye rağmen, iki cumhuriyet arasında alfabe birliği sağlanamamış iken, Türkiye'de kullanılan alfabe Kürtçe yayımlar kanalı ile bir takım harfler adeta zoraki olarak girmişlerdir.

Bu birikimin potansiyelinin bilinmeyişinin yanı sıra, ortak kültür politikaları uygulamada gerekli koordinasyon da yoktur. Özellikle Güney Azerbaycan Türkoloji potansiyeli genel Türkoloji'den büyük ölçüde kopuktur¹⁹.

Anadolu Türkoloji'si, Azerbaycan Türkoloji'si ile ilişkisini, üniversitelere Türkolog atama veya kültür şölenlerine karşılıklı Türkolog davet edebilme noktasından, bu iki devlet tarafından daha ileri safhalara taşıyabilmelidirler.

Anadolu Türkoloji'si her alanda Azerbaycan akademik çevreleri ile dayanışmayı derinleştirirken; Azerioloji, Azeriyat, Azerişinaslık²⁰ Türkoloji'den bağımsız, Türklüğün ortak hedefleri ile çelişki oluşturabilecek açılımlara yönelmesi nispetinde, emperyalizm, genel Türkoloji'de ciddi gedikler açabilir. Bu hassas noktanın önemli sorumluluğu, sadece Azerbaycan-Türkiye ilişkileri arasında ve sadece bu iki Türk devleti için geçerli olan bir husus değildir, Türk devletlerinin diğerlerini de kapsar. Yedi devletten bir millet olabilmenin temelinde bu esaslandırma vardır.

Elçibey'e göre "Türk milleti bir tanedir. Cumhuriyetlerin farklı ad alışları, halklar ve özel bazı sorunların çözümü içindir. Buradan hareketle Azerbaycan

¹⁸ Kamil Veli Nerimanoğlu, Eliheyder Ağakişiyev (ilmi işçi), **1926-cı ili Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenoqram matrialləri, bibliyoqrafya ve foto-senedleri)**, Çınar-Çap, Bakı, 2006.

¹⁹ Ebülföz Elçibey, **Azerbaycan Yolunda**, çapa hazırlayanlar E. Tahirzade-Ç.Göytürk Bütöv, Ankara, 1998.

²⁰ Yaşar Kalafat, **Türk Kültür Coğrafyasında Halk Kültüründen Millî Stratejiye -1**, Ankara, 2011, Berikan, s.111–118.

ve Türkiye halkı denilmiştir. Tanımımız Atatürk'ün tanımıdır²¹. Türk milletini Türkiye Cumhuriyetini kuran halk ve Türk kültürünü de bu halkın kültürü olarak tanımlayan Atatürk'ün, Türklüğün Türkiye Türklüğünden ibaret olmadığını tam bağımsızlığını henüz kazanmamış Türk elleri ile köprüler kurulması ve bu köprülerden en önemlisinin kültürel köprüler olduğunu belirten açıklamaları da vardır. Haydar Aliyev ise Atatürk'ü “Türk dünyasının evezsiz şahsiyeti, büyük önder dahi Mustafa Kemal” olarak tanımlıyor ve “Atatürk'ün mükaddes adı, solmayan siması min yıllardan gelen Türkiye ve Azerbaycan dostluğunun ve gardaşlığının gelecek yoluna parlak ışık saçır.” Demekte²² ve bir başka konuşmasında ise görüşlerini, “ (...) Men bununla fexr edirem. Atatürkün şahsiyeti, onun yarattığı Türkiye Cumhuriyeti benim için örnektir. Men buna daima sadık kalacağım. (...)”²³ şeklinde ifade etmektedir.

Bölgenin Kürtler gibi bir kısım İslam halkı arasında “bölgeye ilk gelen halk olma” ve “Türk soylu olmayan İslam halkla Türklük karşıtı ittifaklar oluşturma” dönemi başlatılmak üzeredir.

Sona giderken söylenebilir ki;

Siyasi oryantalizmin emperyalizm güdümündeki etkinliklerini takip ve deruhte edebilecek millî Türkologlar yapılanması, Azerbaycan ve Türkiye’de anadili Türkçe ve dini İslam olmayan antiemperyalist kadrolarını da içerebilmelidir.

Türk sosyal bilimci birlikte yaşadığı halkların, halk kültürleri öncelikli, kültürel hayatlarını genel Türkoloji'nin kapsamına almayı başaramadığı durumda, emperyalizmin, yerel kültürleri Türkoloji'nin kapsamı dışında organize etmeleri emperyalist çıkarlar bakımından doğaldır ve beklenilmelidir.

Türk kültür kimliği, birlikte yaşanılan halkların, ortak kültür coğrafyalarında birlikte oluşturdukları kültürel kimliktir. Bu kültürün oluşması ve devamlılığı halkların demokratik birlikteliğinin teminatı altındadır.

Emperyalizmin kültür stratejilerinin izlenilip gerekli tedbirin alınabilmesi, Azerbaycan ve Türkiye Türkologlarının görev edinmeleri, amaçlandırılmaları ve aynı zamanda donatılmaları ile mümkündür.

²¹ Yaşar Kalafat, **Türkoloji ve Halkbilimi Yazıları**, Ankara, 2014, s. 137.

²² Haydar Eliyev, **Atatürk Haqqında**, Sefalı Nezirli (Toplayan ve tertip edeni), Azerbaycan'da Atatürk Merkezi, Bakı, 2003, s. 5.

²³ Haydar Eliyev, a.g.e., s. 40.

11 Eylül'den itibaren uygulanmaya başlanılan Büyük Ortadoğu Projesi ve Genişletilmiş Ortadoğu Projesi ilk adımlarını Körfez ülkelerinde atmış, Afganistan ve Irak'ın işgalleri ile sürdürmüş, Libya, Irak ve Suriye, Yemen'i de içine almıştır. Bu sömürü düzeninde; demokrasi, huzur ve barış vaatleriyle İslam kanı uluslararası kuruluşlar da kullanılarak dökülmekte, kaos ve istikrarsız hüküm sürdürülmektedir. ABD girdiği "bu ülkelerde derin sosyo-kültürel, dinsel ve mezhepsel ayrışmalar ve düşmanlıklar yaratarak ve bu ülkelerin siyasî haritalarında üç-dört parçalı bölünmüş bölgeler bırakarak çıkmıştır."²⁴ BOP'nin sınırları Uluğ Türkistan ve Kafkasya'yı da içine aldığı anlaşılmaktadır. Gürcistan ve Ukrayna Kadife Devrim ile şimdilik nasiplerini almışlardır. ABD-İran, İran-İsrail ve Suudi Arabistan-İsrail ilişkileri değişebilen birleşimler oluşturabilmektedirler.

Bu genel yapılanma kapsamında Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin Tehcir konulu sorunları ve Azerbaycan-Ermenistan ilişkileri işgal edilmiş Azerbaycan toprakları konulu ihtilaflar yaşarken, küresel güç büyük ölçüde Ermenistan'ın yanında yer almaktadır.

Küresel Güç'ten özel destek gören Kürt toplumu ise Türkiye ve Azerbaycan içerisinde de bulunmakla ve ayrıca bölgenin diğer kesim Türklüğü ile de iç içe yaşamaktadırlar.

Küresel Güç'ün ihtilaf unsuru olarak ele aldığı hususlar arasında mezhep farklılıkları da vardır. Bu ve benzeri tespitlerden hareketle Azerbaycan ve Türkiye'nin giderek daha yoğun bir şekilde Küresel Güç'ün gündeminde olacağına muhakkak gözü ile bakılabilir.

²⁴ Hakan Kantarcı, "Yemen Eksenli Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da Sünnî-Şîf Bloklaşması" **İkibinyirmiüç**, 15 Nisan 2015, s. 16 -22.

KAYNAKÇA

- “Atatürk’ün Sosyal ve Kültürel Politikaları”, **Atatürk’ün Ölümünün 62. Yılında Cumhuriyet Türkiye’sinde Bilimsel Gelişmeler Sempozyumu 8–10 Kasım 2010 Bildiriler Tartışmalar**, Editör Bahaeddin Yediyıldız, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 2001.
- Atatürk’ün Kültür ve Medeniyet Konusundaki Sözleri**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 1990.
- Azerbaycan İlimler Akademisi Millî Folklor Enstitüsü Kuruluş Kanunu**. <http://institutu/index.htm> folklor.
- Tayfun Atmaca, **Yirminci Yüzyıl Sonunda Azerbaycan-Türkiye münasebetleri (193–1998)**, Ankara, 1999, s. 95–97.
- Buşra Ersanlı Bahar, **Türk Cumhuriyetleri Kültür Profili Araştırması**, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1995.
- Nizami Caferov, **Azerbaycanşinashğa Giriş**, Bakı, 2002; Milli Etnik Yaddaşı İzi İle Bakı, 2005.
- Abdülhalük M. Çay-Yaşar Kalafat, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Kuvayı Millîye Hareketleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1990, s.20-78.
- Ebülfaz Elçibey, **Bütöv Azerbaycan Yolunda**, çapa hazırlayanlar E. Tahirzade-Ç. Göytürk, Ecdat Yayınları, Ankara, 1998.
- Haydar Aliyev, **Atatürk Haqqında**, Sefalı Nezirli (Toplayan ve tertip edeni), Azerbaycan’da Atatürk Merkezi, Bakı, 2003, s. 5.
- Ejder Ferzeli, **Gemikaya-Gobustan Medeniyeti, M.Ö. VIII-V Minillikler**, Bakı, Nurlan, 2008.
- Afet İnan, **Atatürk’ten Hatıralar**, Ankara, 1950, s. 55–56.
- Mustafa Kahramanyol, “Cumhuriyetin 80. Yılında Türkiye”, **Cumhuriyetin 80. Yılında Türkiye Sempozyumu 17–10–2003**, Türk Ocakları Genel Merkezi-Ankara Ticaret Odası, Ankara, 2004.
- Yaşar Kalafat, **Türkoloji ve Halk bilimi Yazıları**, Ankara, 2014, s. 137.
- Yaşar Kalafat “Onuncu Yılında Türkiye –Azerbaycan Sosyo –Kültürel İlişkileri”, **Azerbaycan Respublikası ile Türkiye Respublikası Arasında Diplomatik Elegerlerin Gorulmasınının 10. İlliyine Hesr Olunmuş Elmi-Pratik Konferans**, Bakü 2002 sh. 29–39.

- Yaşar Kalafat, **Halk bilimi, Türkoloji- Millî Kültür Stratejileri**, Berikan, Ankara, 20013, s. 14.
- Yaşar Kalafat, **Türk Kültür Coğrafyasında Halk Kültüründen Millî Stratejiye -1**, Ankara, 2011, Berikan.
- Yaşar Kalafat, “Güney Kafkasya Sosyal Antropoloji Araştırmaları”, **Kuzey Azerbaycan- Gürcistan Nahçıvan Gezi Notları ve Türk Halk İnançları**, Ankara, 2000.
- Yaşar Kalafat, **Bakü-Ceyhan Kültür Hattı-Sosyal Antropoloji Araştırmalar**, Ankara, 2000.
- Yaşar Kalafat, “İğdır Ermeni Sempozyumu, Toplu Mezar Kazısı ve Nahçıvan Gezisi”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XV, Kasım 1999, S 45, s. 1255–1264.
- Hakan Kantarcı, “Yemen Eksenli Ortadoğu ve Kuzey Afrika’da Sünnî-Şîî Bloklaşması” **İkibinyirmiüç**, 15 Nisan 2015, S. 16 -22.
- Mehmet Korkmaz, **Zerdüş Dini İran Mitolojisi**, Alter, Ankara, 2010.
- Kamil Veli Nerimanoğlu, Eliheyder Ağakışiyev (ilmi işçi), “Stenoqram matrialeri, bibliyoğrafya ve foto-senedleri”, **1926-cı ili Bakı Türkoloji Qurultayı** Çınar-Çap, Bakı, 2006.
- Nahçıvan Ali Meclis Başkanlığı Himayesinde, Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi Nahçıvan Bölüm Başkanlığı ile Nahçıvan Devlet Üniversitesi Rektörlüğü’nce Nahçıvan’da yapılan İlk İskan Şehirsalma Yeri Olarak Nahçıvan Konulu Uluslararası Sempozyumu, 21–22 Temmuz 2011.**
- Tohit Melikzade, **Güney Azerbaycan’da Birinci Dünya Muharebeleri Yıllarında Soykırım**, Azerbaycan Millî İlimler Akademisi, Bakü, 2010.
- Sebahattin Şimşir, **Azerbaycanlıların Türkiye’de Siyasi ve Kültürel Faaliyetleri (1920–1991)**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 2000.
- Hulusi Turgut, **Adriyatik’ten Çin Seddi’ne, Avrasya ve Demirel, Yakın Doğu Hikâyeleri**, ABC Yayınları, Ankara, 2001.
- Seda Bayındır Uluskan, **Atatürk’ün Sosyal ve Kültürel Politikaları**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010. s. 1–26.
- Graeme H. Wilson, **Haydar, Haydar Aliyev ve Azerbaycan’ın Yükselişi, Çöküşü ve Yeniden Yükselişi**, Berkan Yayınları, Ankara, 2013.
- Nimet Yıldırım, **İran Mitolojisi**, Pinhan, İstanbul, 2012.

KURTULUŞ SAVAŞI'NDA TÜRKİYE-BUHARA İLİŞKİLERİ VE TİMURLENK'İN KILICI

KEMAL ARI*

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nın silahlı evresi bitip savaşa katılan devletler arasında barış görüşmeleri başladığında Türkler kendilerine dayatılan ağır koşulları kabul etmeyerek yeni bir savaşa yönelmek durumunda kaldılar. Bu savaşın başarıyla sonuçlanabilmesi için bir yandan ülke içinde barış, ulusal birlik ve bütünlük gibi değerlerin tam olarak sağlanmasına gereksinim duyulurken öte yandan Anadolu'da oluşan ulusal varlığın dış ülkeler tarafından tanınmasına da büyük önem verililiyordu. Çoğu kez, Türk-Sovyet ilişkileri, Türk-Fransız ilişkileri ve Hindistan Müslümanları ile ilişkiler temelinde ele alınmış olan bu süreçte Buhara Cumhuriyeti ile ilişkiler gözden çok uzak tutulmuştur. Bunun temel nedeni de kardeş bir cumhuriyetle olan kültürel ve tarihi bağların etkisiyle gelişmiş olan ilişkilerin, Türk-Sovyet ilişkilerinin gölgesinde kalmış olmasıdır¹. Sovyetler Birliği her ne kadar yeni bir yaşam biçimine, algısına ve anlayışına uygun toplumsal ve siyasal örgütlenme sürecine girmiş olsa da kendi sınırları içinde kalan halkların, özellikle de Türk topluluklarını sıkı bir denetim altına almış ve onlardan kuşku duymaktan kendini alamamıştır. Öte yandan Enver Paşa'nın esrarengiz ve hep kuşku duyulan çaba ve girişimleri ve ondan önce Birinci Dünya Savaşı yıllarında başta Halil Paşa olmak üzere kimi Türk subay ve gönüllülerin Kafkaslarda bir ihtilal çabaları bu kuşkuyu besleyen önemli bir etken olarak ortaya çıkmıştır².

Belirtilen bölge ile ilişkilerin istenilen düzeyde olmamasının bir nedeni de Ankara Hükümeti ve İstanbul Hükümeti arasında yaşanan ikilemdir. Her iki hü-

* Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, kemalari55@hotmail.com

¹ Türk Sovyet ilişkileri üzerine genel olarak bk. Stefenos Yerasimos, **Kurtuluş Savaşı'nda Türk Sovyet İlişkileri (1917-1923)**, Boyut yay., İstanbul, ty; yine bk. Selami Kılıç, **Türk Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, Ülke kitapları, t.y.

² **Halil Paşa'nın Hatıraları**, (Der. Şevket Süreyya Aydemir), İstanbul, 1967.

kümetin aynı egemenlik alanı üzerinde iki ayrı varlığı dış ilişkilerde resmî olarak ulusun temsilcilerinin kimler olduğuna ilişkin belirsizlik yaratıyordu. Bundan da öte Ankara Hükümeti, İstanbul Hükümeti'ne karşı bir ayaklanma ve giderek ihtilal ve kapsamlı bir egemenlik savaşımına yöneldiğinden; oluşan bu yeni iradenin kendini tanıtmaya gereksinim vardı. Bu nedenle ulusal savaşın başında Mustafa Kemal Paşa, başta Rusya ve manda halinde bulunan Irak ve Suriye gibi bölgelerden gelen heyetlerle görüşmeler yapmıştı. Bu kurulların Anadolu'daki savaşımın niteliğini, amacını ve kapsamını tanımak için çalışmalar yürüttüklerine tanıklık edilmekteydi. Yalnız diplomatik alanda değil kamuoyunun oluşturulmasında ve yönlendirilmesinde önemli bir etken olan basın dünyasında Anadolu'da ortaya çıkan yeni tarihsel olgunun içerik ve niteliği üzerine değişik yorumlar yapıldığı görülmüyordu³.

2.1. Buhara'da Milli Hareketler ve Kurtuluş Savaşı

Anadolu'da Türk ulusu yeni bir mücadeleye yönelmek durumunda kaldığında Ankara'da oluşan milli hükümet hem kendini uluslararası alana tanıtmak hem de verilen ulusal savaşın parasal boyutuna katkı sağlamak amacıyla dış ilişkilere de büyük önem verdi. Bir yandan Sovyetler Birliği'nin başkenti Moskova bu ülkeyle ilişki kurmak isteyen Asya uluslarının uğrak yeri olurken öte yandan Ankara'nın gerek askerî ve gerekse siyasî başarıları üzerine onunla temas kurma çalışmaları da başlamıştı. Ankara'ya değişik yerlerden çok sayıda siyasal ilişki kurmak için temaslarda bulunmak üzere temsilciler geliyordu. Aynı biçimde Ankara da değişik yerlere kendi adına temsilciler göndererek, kimi temaslara kurma çabaları içine girmeye başlamıştı. Bekir Sami, Yusuf Kemal, Ali Fuat Cebesoy, Dr. Rıza Nur, Dr. Adnan Adıvar ve hatta Musevi Haham Hayım Nahum Efendi bu tür temaslara kurmak için Ankara Hükümeti tarafından görevlendirilerek değişik başkentlere gönderilmişlerdi. Bunların önemli bir kısmının uğrak yeri Moskova'ydı. O tarihlerde Sovyetler Birliği'nde iç kargaşa ve toplumu saran büyük ekonomik çalkantılar sona ermiş değildi. Sovyet Rejiminin yıkılan Çarlık Rusya'sının kalıntılarına karşı savaşımının hala etkileri hissediliyordu. Her an bir karşı ihtilal hareketi ile Sovyet Rejiminin yıkılabileceği düşünülüyordu. Özellikle İngiltere odaklı kışkırtma hareketlerinin toplumsal temelde etkili olabileceği kaygıları yaşanmaktaydı. Bu kuşkularında hiç de haksız sayılmazlardı. Çünkü baş-

³ Bu konuda Atatürk'ün TBMM'deki konuşmalarına bakılabilir. **TBMM Gizli Celse Zabıtları, II ve III**, TBMM Basımevi, Ankara, 1980

ta Sovyetler Birliği'nin baskı ve dayatmalarının etkisi altında kalmış olan Türk Dünyası içinde bağımsızlıkçı hareketler içten içe gelişmekteydi.

Buhara'da da bu bağımsızlıkçı ve yenilikçi hareketlerin önemli bir boyutu kendini göstermekteydi. Üstelik bu uğraşı daha Sovyetler Birliği kurulmadan çok önce, siyasi bir düşünce olarak ortaya çıkmıştı. Adına "Cedidcilik"/Yenilikçilik denilen düşün ve siyasi boyutu olan bir akım, değişim düşüncesinin temelinde yer almaktaydı.

Cumhuriyet yönetiminden önce Buhara bir "emirlik" olarak yönetilmekteydi. Bu emirlik, Çarlık Rusyası'nın ağır baskısı altında bulunuyordu. Bu nedenle adına "Cedidcilik" denilen hareket başlamış ve bu hareket de daha çok Taşkent'te yayınlanan Tercüman gazetesi çevresinde toplanan aydınların ön ayak olmasıyla gelişmişti. Bu tür özgürlükçü düşünceler doğrudan bu emirliğin baskısı ile karşılaşılıyorlardı. Bu nedenle Çarlık Rusyası'nın ağır baskısına karşı değişik ayaklanmalar oluyordu. Türkistan'ın geneline yayılma eğilimi gösteren bu ayaklanmaların bastırılışı sırasında Çarlık yönetimi, Türk aydınlarını yıllar süren hapis cezasıyla cezalandırıyor, sürgünlere yolluyordu. Örneğin 17-19 Mayıs 1898 tarihleri arasında çıkan Oş ayaklanmasında bir veriye göre 777 kişi tutuklanmıştı. Bu tutuklananlar arasında sonradan Buhara'nın bağımsızlık ve özgürlük hareketinde önemli bir yeri olan Osman Hoca da vardı⁴. Ruslar bu ayaklanmayı bastırdılar. Bu ayaklanmada tutuklanmış olan Osman Hoca Buhara Emirliği'ne teslim edilmiş ancak Buhara Emirliği de Osman Hoca'yı yurt dışına çıkması koşuluyla özgür bırakmıştı⁵.

Ancak Cedidcilik hareketi bütün Türkistan'ı sardı. Buhara da bu hareketin önemli merkezlerinden biri haline geldi. Bu akım içinde önemli isimler yer alarak, gelişimine katkı sundular. Bu gelişme aynı zamanda yurt ve bağımsızlık gibi kavramların da gelişmesine ortam hazırlıyordu. Timur Kocaoğlu'nun da belirttiği gibi, önce eğitimde yenilik arzulayan ve geri kalmış Türk topluluklarını yeni dünya için eğitim yoluyla geliştirmeyi amaçlayan bu hareket, giderek siyasi bir nitelik de almıştı⁶. Toplumsal ve ekonomik yaşamda kimi yenilikler yapılmayı amaçlayan hareket, siyasi bir nitelik de kazanınca, Buhara Emiri'ne karşı toplum-

⁴ Hamid Ziyaev, *Türkistan'da Rossiya Tecâvüzi ve Hükmrânlığığa Qarşı Küreş*, Taşkent: "Şark", 1998, s. 383-399.

⁵ Kocaoğlu, (Yayınlanmamış Makale). Çok değerli hocam Prof. Dr. Timur Kocaoğlu henüz basılmamış iki makalesini kullanımım için vermiştir. Kendisine teşekkür ederim. (KA)

⁶ Kocaoğlu, a.g.m.

sal bir hareket zemini de ortaya çıkmış oldu. Her olumsuz gelişme, artık toplum temelinde tepkiyle karşılanan bir boyuta ulaşabiliyordu⁷.

Çarlık Rusyası 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'na girdiğinde hemen bütün Türkistan zaten büyük bir siyasî, ekonomik ve kültürel baskı içinde bulunuyordu. Türkistan'da da seferberlik uygulamasını devreye sokan Rusya Hükümeti, bu coğrafyadaki genleri de askere almaya başladı. Türk askerlerin, özellikle Osmanlı Devleti'ne karşı savaşta tehlikeli ortamlar yaratabileceğinden kuşkulanan hükümet, oradan topladığı erlerin cepheye yer almasını istemiyor ve daha çok da cephe gerisindeki hizmetlerde kullanmak istiyordu. Bu karar Türkistan'da tepkiyle karşılandı. Bu tepki, Cedidcilik hareketinin öncülerinin yönlendirmesiyle bir halk ayaklanmasına dönüştü. 1916 yılında ortaya çıkan bu hareket, bütün Türkistan için özgürlük istiyordu⁸. Bu hareket etkili olamasa da; bu ayaklanma günlerinden kalan ulusal ruh, 1917'de bir Bolşeviklerin devrim yapması ve Rusya'nın bir iç savaşa sürüklenmesi sırasında yeniden kendini gösterdi. O sırada Buhara Emiri Âlim Han'dı. Âlim Han, o zamana dek Rusların baskısı sonucunda bütünüyle onlara hizmet eder bir noktaya gelmişti. Ancak Cedidcilik Hareketi de toplum arasında oldukça yaygın bir boyuta ulaşmıştı. Rus Devrimi'nin ilk belirtileri ortaya çıktığında, toplumsal harekete öncülük eden Buharalı aydınların baskısıyla Âlim Han Ruslara karşı bir özgürlük bildirgesini yayınlamak zorunda kaldı⁹.

Artık Cedidcilik Hareketi, özgürlük yolunda ilerlemenin emirlik yönetimiyle olanaksız olduğunu da görmüştü. Rusya'nın Bolşevik Devrimi'nden sonra, kendi içindeki toplulukları Sovyetler Birliği adıyla toplamasının ardından, Sovyetler Birliği'nden emirlik yönetiminin kaldırılması için yardım istediler. Amaçları bir cumhuriyet kurmaktı. 29 Ağustos 1920 günü Buhara Geçici Hükümeti kuruldu¹⁰. Bu Hükümetin Başkanı Mirza Rahim Han'dı. Emir Âlim, geçici hükümetin kurulması üzerine Buhara'dan kaçmak zorunda kaldı. Emir'in yurt dışına kaçmasından kısa bir süre sonra da, 1 Eylül 1920'de Buhara'da Şarkî Buhara Milli Hükümeti kuruldu. Başkanlığına da Osman Hoca atandı. Yeni bir hükümet kuruldu. Emir Âlim'e bağlı güçler, yeni kurulan hükümet güçlerine karşı saldırılarda bulunuyor ve çarpışmalar oluyordu. 23 Eylül 1921 tarihinde Buhara Halk Temsilcileri bir

⁷ Kocaoğlu, a.g.m.

⁸ Baymirza Hayit, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995, s. 206 ve yine bk. Kocaoğlu,

⁹ Kocaoğlu, a.g.m.,

¹⁰ Kocaoğlu, a.g.m; yine Baysun, a.g.e., s. 41.

kurultay yaptı. Bu kurultayda Osman Hoca, Buhara Cumhuriyeti'nin cumhurbaşkanı olarak seçildi¹¹.

Buhara Halk Cumhuriyeti'nin 3.üncü Kurultayı

Osman Hoca Cedidciler hareketinde ulusalcı grubun içinde yer alıyordu. Cedidciler'in siyasî kolu, Marksist düşünceye karşı olanlar ve taraftar olanlar diye ikiye ayrılmıştı. Bu nedenle Osman Hoca Sovyet yönetimine ve oradaki düşünceye temelden karşı bir yerde bulunuyordu. O, kendi hedefinin ne olduğunu anlatırken, halkın uzun zamandır özgürlük ve bağımsızlık arzusuna vurgu yaparak, ulusal iradenin hayatın her aşamasına egemen olması olarak belirtmişti. Sorumluluğu altında oluşacak hükümetin birinci işinin halkın bu yüksek arzu ve emelini vücuda getirmek olacağını vurgulamaktaydı¹². Ancak son hedef yalnızca Buhara'nın değil bütün Türkistan Türk topluluklarının bağımsızlıklarına kavuşmaları ve birlik haline gelmeleriydi. Bu amaçla Taşkent'te 1921 yılında Türkistan Milli Birliği adında bir de cemiyet kurulmuştu. Osman Hoca bu cemiyetin de üyesi bulunuyordu.

Onun cumhurbaşkanı olduğu dönem, Türk Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın en zor dönemine denk gelmekteydi. Anadolu'da başlayan ulusal direnişin örgütlenme aşaması tamamlanmış, düzenli ordu kurulmuş, iç isyanlar bastırılmış, batı, doğu ve güney cephesinde ilk askerî başarılar elde edilmiş; daha da önemlisi Sakarya'da Yunan ordusunun ilerleyişine karşı zorlu bir savaşım verilmişti. Ağustos 1922 tarihinde Sakarya'da Yunan ordusunun kanlı ilerleyişi durdurulmuş bu kanlı muharebede yoğun biçimde kan dökülmüştü. İşte Türkistan'da, Buhara Cumhuriyeti'nin kuruluş süreci ve kuruluşundan sonra bu gelişmeler yaşanırken, Asya'nın en batısında da Anadolu Türkleri, tarihlerinin en zorlu mücadelesini veriyorlardı. Batı emperyalizminin acımasız saldırıları sürerken öte

¹¹ Baysun, s. 46; Kocaoğlu, a.g.m.

¹² Baysun, s. 46. Kocaoğlu.

yandan ulusal savaşın önderi Gazi Mustafa Kemal Atatürk bütün yakın ve uzak doğunun emperyalizmine göre uyanışından söz ediyordu. Her ne kadar o, ulusal savaşta Türk Sovyet ilişkilerinin dengeli ve barış içinde olması için çaba harcasa da, gerçekte Sovyetler Birliği'nde kurulan yeni Bolşevik yönetimin halkın milli ve ulusal egemenliğini hiçe sayan yönünü baskıcı bir yönetim biçimi olarak görmekteydi¹³. Buhara'nın bağımsızlığının önündeki en büyük engel ona göre Sovyet yönetimi idi. Önemli olan ülkesinin bağımsızlığı ve halkının özgürlüğüydü. Şimdi o Buhara Cumhurbaşkanı olarak ülkesinin bağımsızlığı için savaşacak ve yetkilerini bu yönde kullanacaktı. Bunun için de elinde eğitim görmüş silahlı gücün olması gerektiğinin farkındaydı. Bunun için eline bir fırsat da geçti. Rusya'nın savaşta bulunduğu dönemde, tutsak aldığı Türk subaylardan bazıları kamplardan kaçarak, Buhara'ya sığınmışlardı. Savaş yetenekleri ve deneyimleri olan bu adamlar, Osman Hoca'nın ön ayak olmasıyla Buhara Cumhuriyeti'nin silahlı gücünün ilk çekirdeğini oluşturan Milis güçlerini eğiterek, askerlik becerisi edinmelerini sağladılar¹⁴.

Bu arada o, mütareke döneminde Osmanlı Devleti'nin bir zamanlar kaderine hâkim olan önemli kişilerin Sovyet sınırları içinde komünist yönetime yakın görünen ve arayışlar içinde olduklarını biliyordu. Onlardan Enver Paşa daha yakın geçmişte Osmanlı Devleti'nin en güçlü kişilerinden biri olarak Sovyet sınırları içinde Türk toplulukları ile iletişim içinde bulunuyor, Sovyet yönetimi kendisini gizlice takip ettirse de arayışlarını sürdürüyordu. Bir ara Paşa, Buhara taraflarına da geçti. Osman Hoca, Enver Paşa ile iletişim halindeydi. Bu yakınlık giderek ortak iş birliğine kadar gitti¹⁵. Bu arada o, Ankara'da batı emperyalizmine ve ordularına karşı verilen mücadeleyi de yakından izliyordu. Ankara Hükümeti Sovyetler Birliği'yle diplomatik temaslar kurmanın ötesinde silah ve para yardımı da talep etmekteydi.

¹³ Zeki Velidi Togan, **Hatıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri**, Diyanet Vakfı yay., Ankara, 1999, s. 320-321.

¹⁴ Raci Çakıröz ve Timur Kocaoğlu, "Türkistan'da Türk Subayları [1914-1923]" **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, S 1-11 (1987); yine şurada. Timur Kocaoğlu, "Türkistan'da Osmanlı Türk Subaylarının Faaliyetleri (1914-1923)" **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, IV (Bornova: Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, 2000), s. 21-35.

¹⁵ Kocaoğlu, a.g.m. ; yine bk. Şevket Süreyya Aydemir, **Enver Paşa**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1907.

2.2- Buhara'dan Gelen Yardım

Büyük Millet Meclisi Sovyetler Birliği'nden para ve silah yardımı almak istiyordu. Bu amaçla değişik zamanlarda Bekir Sami Bey ve Yusuf Kemal Tengirşek başkanlığında oluşturulan kurullar Moskova'ya gönderilmişti. O tarihlerde Sovyet Rusya büyük bir yokluk içinde bulunuyordu. Ancak Türkiye'nin bulunduğu yerde başta İngilizler olmak üzere batı devletlerine karşı direniş onları da stratejik açıdan etkiliyor ve Türkiye'nin direniş gücünün zinde kalmasını istiyorlardı. Bu nedenle Türk heyetine, Sovyet yönetiminin istenilen paranın vermesinin olanaksızlığı belirtildi. Ancak Buhara Emiri Âlim, Buhara'dan kaçmış ve kaçan emirin hazinesi de yeni yönetime kalmıştı. Pekâlâ, Buhara Cumhuriyeti kabul ederse bu hazinenin bir miktarı Türkiye'ye yardım için gönderilebilirdi. O tarihlerde Buhara'nın nüfusu yaklaşık dört milyon kadardı.

Buhara Cumhuriyet Cumhurbaşkanı Osman Hoca da yanına Başvekil Feyzullah Hoca'yı alarak Moskova'ya gitmişti. Amacı Sovyet yönetiminin önemli kişileriyle görüşmek ve temaslarda bulunmaktı. Bu sırada Bekir Sami Bey başkanlığında bir kurul da Moskova'ya gelmiş olup Lenin, Çiçerin ve Karahan ile görüşmeler yapmaya çalışıyordu. Heyetin amacı Rusya'nın maddî desteğini sağlamaktı.

“1920 yılında Buhara Cumhuriyeti kurulduktan sonra, ben ilk cumhurbaşkanı olarak, yanıma başvekilimiz rahmetli Feyzullah Hoca'yı alarak Sovyet Rusya büyükleri ve bu arada Lenin ile temasta bulunmak üzere Moskova'ya gitmiştim. Bizden bir müddet önce, temmuz ortalarında Türkiye'den de milli hareketi temsil eden ilk heyetin Bekir Sami Bey'in başkanlığında Moskova'ya gelerek Lenin, Çiçerin ve Karahan ile bilhassa yardım temini konusunda müzakerelerde buldukları anlaşılıyordu. Osman Hoca Kremlin Sarayı'nda Lenin'le görüşürken söz Türkiye'nin verdiği mücadeleye gelmişti. Osman Hoca Lenin'in bu mücadeleye önem verdiğini derhal anlamıştı. Lenin Osman Hoca'ya, Türkiye'den bir heyet geldiğini ve Türkiye'deki durumu anlatarak acele yardım istediğinden söz ederek, Osman Hocaya bu konuda düşüncelerinin ne olduğunu sordu. Bu soru karşısında Osman Hoca hiç duraksamadan yardım etmek gerektiğini ve bunun da zaman yitirmeden yapılmasının önemli olduğunu anlattı. Lenin de zaten bu işte kararlı olduklarını ancak bazı zorluklarla karşılaşıldığını belirtti. Ona göre iki zorluk vardı: Birincisi Sovyet yönetimi o zamanlar ülkede büyük yokluklar çekildiğinden, Türk Heyeti'nin istediği parayı çok buluyordu. İkinci konu da yol sorunuydu. Türkler para yanında silah ve

mühimmat da istiyorlardı. Bu verilecek malzemeyi güven içinde Ankara'ya ulaştırılacak yol sorunu vardı. Kafkasya'da durum son derece karışık ve tehlikeliydi. Bu bölge üzerinden külliyetli oranda silah, cephane ve parayı ulaştırmanın zorlukları vardı. Yollar kapalıydı ve ne zaman açılacağı da belli değildi. Osman Hoca ise Lenin'in bu sözleri karşısında sevinmiş ve heyecanlanmış; kendi hazinelerinde Türkiye'nin istediği paranın bulunduğunu ve bu parayı verebileceklerini belirtmişti. Daha da ötesi; Lenin'in yol güvenliği konusunda yaşadığı kaygıyı o taşıyordu. Kafkasya'da o tarihlerde küçük küçük cumhuriyetler kurulmuştu. Bu bölge halkı büyük oranda Müslümandı. Gürcüler de çıkarları gereği Müslümanlara yakındı. Üstelik Ermeniler'le de Türkiye Anlaşma yapmıştı. Bu cumhuriyetler ile anlaşılabilir ve çalışılırsa ortak bir yol bulunabilirdi. Ne kadar para verileceğini de uzmanlar belirlemeliydi. Buhara Cumhuriyeti'nin başkanı, meclis başkanı ve aynı zamanda Hariciye Nazırı olan Feyzullah Hoca başkanlığında, Rus uzmanlardan oluşan bir kurul oluşturuldu. Bu kurul uzun görüşmeler yaparak, yardım oranını en az yüz milyon altın ruble olarak belirledi. Bu çalışma sonrasında Osman Hoca ile Lenin tekrar buluştu. Lenin ne kadar para verilebileceğini sordu. Osman Hoca, Yüz Milyon Altın ruble tespit edildiğini ve bunun derhal verilebileceğini söyledi. Osman Hoca'nın söylediklerine göre, Buhara hazinesinin altın rublesi çoktu. Buhara hazinesindeki bu paraya Ruslar, Buhara idari ve mali işlerinde bağımsız olduğu için bu paraya pek dokunmazlardı. Bu nedenle Osman Hoca'nın ifadesine göre, hazinedeki toplam para, haddinden fazla çoktu.”¹⁶

Sonuçta bu hazine, cumhuriyet öncesinde ülkesinden Afganistan'a kaçan Âlim Han'dan kalmıştı. O ülkesinden kaçınca sarayı 2 Eylül 1920 tarihinde Ruslar tarafından işgal edildi. Buhara bütünüyle Bolşevikler tarafından ele geçirildi. Hazine altın ve gümüş paralar, takılar mahzendeki özel yerlerinde duruyorlardı. Emir Âlim'in ifadesi olarak belirtilen bir söyleme göre sarayda otuz iki çuval padişah sikkesi, altın ziynetler, inci ve yakut gibi değerli mücevherler bulunuyordu. Ayrıca 20 bin adet tüfek de vardı. Rus askerleriyle Sovyet yanlısı Kızıl Buharalılar, işgalden sonraki üç gün boyunca Buhara'da büyük bir yağma gerçekleştirdiler. Yağma bittikten sonra, Türkistan işgal komutanı yağma edilen hazineyi askerlerden imza karşılığında toplamıştı¹⁷.

İşte Buhara Cumhurbaşkanı Osman Hoca'nın sözünü ettiği hazine bu hazinedi.

¹⁶ **Yakın Tarihimiz**, Cilt.1, s.292-293

¹⁷ a.g.e., 86.

Lenin'le bu biçimde anlaştıktan sonra Osman Hoca yanındaki kurulla Buhara'ya geri döndü. Para konusu Buhara Parlamentosu'na götürüldü ve orada yüz milyon altın ruble yardımına tek bir itiraz çıkmadan oy birliğiyle alkış ve tezahüratlar altında kabul edildi. Ardından da yüz milyon altın ruble paranın Türkiye'ye iletilmesi amacıyla Bolşevik yönetiminin emrine teslim edildi¹⁸.

Bu para tesliminin bir görgü tanığı Türk subaylarından Raci Bey (*Çakırgöz*)'di. O Buhara'da, başka subay arkadaşları gibi Buhara ordusunu eğitmek amacıyla bulunuyordu. Yayınlanan anılarında Taşkent'te bulunduğu sıralarda Buhara Hükümeti'nin Ankara Hükümeti'ne para yardımında bulunduğunu haber aldığını anlatır. Ona göre bu para ne yazık ki Türkiye'de Rus yardımı biçiminde geçmişti. Türkiye'ye bu yardımın yapılmasında en büyük rolü oynayan kişi, Maliye Bakanlığı da yapan Osman Hoca'ydı. O, 1921 yılında ilan edilen Buhara Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı olarak, bu yardımın gerçekleşmesine öncülük etmekteydi. Raci Bey'e göre Buhara halkından ve saraydan altın toplanmıştı. Bu altınlar 12 vagon dolusuydu. Raci Bey'in tanıklığına göre, bunlar arasında çok ağır bir altın avize de vardı. Ziyet ve Karakul denen gölün çevresinde üretilen değerli kuzu derileri de Türklere iletmek üzere Moskova'ya götürüldü¹⁹.

Moskova'ya para, Buhara Başbakanı Feyzullah Hoca tarafından götürüldü ve teslim edildi. 1921 yılında Kronştad'ta çıkan denizciler isyanında isyancıları korumak amacıyla bu parayla silah alınmıştı. Bu paranın ancak 18.326.800 rublelik kısmı üç yıla yayılarak Türkiye'ye teslim edildi. Bir anlamda büyük oranlı bu para büyük bir olasılıkla Lenin Hükümeti tarafından gasp edilmişti.

Buhara Hükümeti tarafından gönderilen altının sadece 18.326.800 altın rublelik kısmı, o da üç yıla yayılarak Türkiye'ye teslim edilmiştir. Türkiye'ye gönderilmesi gereken 81.673.200 altın ruble tutarındaki Özbek altını, Lenin hükümeti tarafından açıkça gasp edilmiştir.

Buhara'dan gelen yalnızca bu para değildi. Türklere kardeşlik bağlarının bir gösterisi olmak üzere üç de kılıç gönderildi. Bu kılıçların yanında bir de Kuran vardı. 17 Ocak 1922 tarihinde Ankara'ya gelen kurul, bu kılıçları Mustafa Kemal Paşa'ya teslim eder. Bu kılıçların birinin Timur'a ait olduğu döneme ilişkin gözlem ve tanıklıklarını anlatanlar tarafından ifade edilmektedir. Buhara'dan gelen

¹⁸ **Yakın Tarihimiz**, aynı yer.

¹⁹ Raci Çakırgöz, **Çarlık ve Bolşevik Rusya'da 10 Yıl**, Belge Yayınları, 1990s. s.68.

kurula teşekkür etmek amacıyla Mustafa Kemal Paşa, Büyük Millet Meclisi kürsüsünden bir konuşma yaptı. O şunları söylüyordu:

“Buhara ahalisinin Türkiye’deki Türk ve Müslüman kardeşlerine hediye olarak gönderdiği Kur’an-ı Kerim ile Türkiye Halk Ordusuna nişane-i takdir ve tebrik olarak irsal eylediği kılıç, Hak din ile hayat-ı hidame-i kuvveti temsil eden fevkalade muazzam ve kıymetli iki yadigârdır. Bu emanetleri elinizden alırken kalbim heyecan ile doldu. Halkımız ve ordumuz uzaklardaki kardeşlerimizden gelen teşekkür ve tebrikat nişanelerinden, şüphesiz, çok mütehasşis ve mesrur olacaktırlar. Dindaş ve karındaş Buhara halkının arzusunun yerine getirmek, bu Kitab-ı Mukaddes’i millete, seyf-i azizi de İzmir fatihine teslim edeceğim. Allah’ın inayeti ile İnönü ve Sakarya muvaffakiyetlerini kazanan milli ordumuz, İnşallah pek yakında bu kılıncı da kazanmış olacaktır. Heyet-i muhtereminize de Türkiye ahalisi ve ordusu, Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti namına teşekkür ederim.²⁰”

Kılıçlardan biri Mustafa Kemal Paşa’ya, diğeri Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa’ya, üçüncü kılıç, 9 Eylül sabahı İzmir’e girerek Hükümet Konağı’na Türk bayrağını çeken İkinci Süvari Tümeni 4. Alayı’nda Bölük Komutanı olan Yüzbaşıya idi.

Bir iddiaya göre, yüz milyon altın altının 90. Milyonuna Sovyet yönetiminin el koymuş ve ancak 10 milyonu Türkiye’ye gönderilmiştir²¹.

3.1. Buhara Cumhuriyeti’nin Sonu

Sovyet yönetiminin Türk dünyasına uyguladığı baskı politikası, pek çok Türk aydını gibi Osman Hoca’nın da kabul edeceği bir şey değildi. Bu nedenle Sovyet askerlerinin ülkesindeki varlığından hoşnut değildi. 9 Aralık 1921 tarihinde Duşanbe Rus garnizonunda bulunan komutanlar tutuklandı ve askerlerin de derhal Buhara topraklarını terk etmesini istedi. Bu olayın hemen ardından başka Sovyet güçleri Osman Hoca’ya bağlı kuvvetlerin üzerine yürüdü. Çıkan muharebe sonunda, Osman Hoca ve ona bağlı güçler çekilmek zorunda kaldılar. O bir

²⁰ Hâkimiyet-i Milliye, 8 Kânunusani (Ocak) 1922.

²¹ Timur Kocaoğlu, “İstiklal Savaşı Sırasında Türkiye’ye Altın Yardımı Meselesi” **Türkiye Cumhuriyeti Devletin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri (23-26 Mayıs 1996)**; yine bk. Turhan Berkök, “Türk İstiklal Savaşında Dış Yardımlar”, **Erciyes**, S 50 (Nisan 1982), s. 15-24.

bildiri yayımlayarak, halkı Sovyet baskısına karşı birliğe ve direnişe çağırıldı. Eli silah tutan her onurlu Türkistanlıyı bu onurlu göreve çağırıldı. “Yaşasın Hürriyet, Yaşasın İstiklal” diye biten bu bildiri o dönemde Sovyet yönetimine karşı çok cesur bir çağrıydı. Bu çağrıdan sonra Buhara halkını örgütlemek ve silahlanmasını sağlamak amacıyla, Afganistan’a giden Osman Hoca başka ülkelerin temsilcileriyle görüşerek, silah almak için çaba harcadı. Ancak bu amacına ulaşamadı. Daha sonra, 5 Ağustos 1922’de Enver Paşa’nın Duşanbe yakınında Belcivan’da ölümü haberi geldi. Bu haberi alan Osman Hoca kendisinin de Ruslar tarafından öldürüleceği bilgisini almıştı. Bundan da öte artık onun Moskova tarafından Afganistan’da Sovyet yönetimine karşı İngilizlerle gizli görüşmeler yaptığı propagandası da başlamıştı. Bu gelişmeler üzerine 1923 yılı Eylül ayında İstanbul’a geldi²². Atatürk’ün sağlığında onun aleyhine Sovyet yönetiminin yaptığı baskılar pek etkili olmasa da, Atatürk’ün ölümünden sonra Polonya’ya gitmek zorunda kaldı. Bir süre sonra da İran’a gitti. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Türkiye’ye geldi. Sonra beş yıl Pakistan’da bulundu ve 28 Temmuz 1968 tarihinde İstanbul’da yaşama veda etti.

4.0. Sonuç

Buhara Cumhuriyeti kendini Anadolu’da kurulan Büyük Millet Meclisi hükümetinin bir “karındaşı” olarak görmüş ve Kurtuluş Savaşı’nın zor günlerinde Anadolu Hareketi’ne açık bir destek vermişti. Ankara Hükümeti’nin bağımsızlık savaşının finansmanını büyük kısmını, Sovyetler Birliği üzerinden gelen ve Buhara Cumhuriyeti tarafından gönderilen paradan karşılandığı açıktır. 1923 yılında tarihten silinen ve verdiği mücadele ile Türk Tarihi içindeki kendine özgü yerini almıştır. Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra Türkiye ile Buhara’nın kaderleri ilginç biçimde birbiriyle benzerlik de göstermektedir. Ancak gerek Türkiye’ye gönderilen 10 milyon altın rublenin üzerindeki para ve verilen moral destek yakın tarihi anlamak adına son derece değerlidir.

²² Kocaoğlu, a.g.m.

KAYNAKÇA

- Aydemir, Şevket Süreyya, **Enver Paşa**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1907.
- Berkök, Turhan, “Türk İstiklal Savaşında Dış Yardımlar”, **Erciyes**, S 50 (Nisan 1982), s. 15-24.
- Hâkimiyeti Milliye**, 8 Kânunusani (Ocak) 1922.
- Halil Paşa'nın Hatıraları**, (Der. Şevket Süreyya Aydemir), İstanbul, 1967.
- Hayit, Baymirza, **Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi**, TTK yay., Ankara, 1995, s. 206 Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995
- Kocaoğlu, Timur, “İstiklal Savaşı Sırasında Türkiye'ye Altın Yardımı Meselesi”, **Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri (23-26 Mayıs 1996)**
- Kocaoğlu, Timur, “Türkistan'da Osmanlı Türk Subaylarının Faaliyetleri (1914-1923)”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, IV,2000), s. 21-35.
- Nabican Bakıyev, **Enver Paşa'nın Vasiyeti**, Doğu Kütüphanesi, 2006.
- Osman Kocaoğlu, “Rus Yardımının İçyüzü”, **Yakın Tarihimiz**, C1, S 10 (Mayıs 1972).
- Raci Çakırgöz, Çarlık ve Bolşevik Rusya'da 10 Yıl, Belge Yayınları, 1990.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları, II ve III**, TBMM Basımevi, Ankara 1980
- Togan, Zeki Velidi, **Hatıralar, Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri**, Diyanet Vakfı yay., Ankara, 1999.
- Yerasimos, Stefenos, **Kurtuluş Savaşı'nda Türk Sovyet İlişkileri (1917-1923)**, Boyut yay., İstanbul, ty.
- Kılıç, Selami, **Türk Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, Ülke kitapları, t.y.
- Ziyaev, Hamit, **Türkistan'da Rossiya Tecâvüzi ve Hükmrânlığı, Qarşı Küreş**, Taşkent: “Şark”, 1998, s. 383-399.

**OSMANLI DEVLETI AND ABOLITION OF THE CALIPHATE:
ANALYSIS OF THE LETTERS WRITTEN BY AGA KHAN AND
AMEER ALI**

ARSHI KHAN*

History of human interactions, mutual relations, exchanges and mutual concerns at the continental level is mostly the unexplored aspect of academic inquiries particularly in the context of the relationships and the commitment of the people of India to the *Osmanli Devleti*. In other words, there has been a very rich history of the record of multilevel interactions and Indian sympathies with the *Osmanli Devleti* headed by Sultan who was also the Caliph of the entire Muslim community in the world. It is also important to note that both the community--Indians and Turks were in the transition period experiencing the making of the Nation-State in strict legal and political sense. Rapid changes were taking place in Turkey after the end of the First World War which produced catastrophic results for the Turks who had maintained good regional balance, stability, peace and harmony in the Arab world and the parts of the Caucasian, Aegean, Mediterranean regions. The existence of the strong bond of different communities and the regions under the *Devlet* was taken to pieces on the pretext of 'autonomy, self-rule and freedom' through several strategic policies and actions processed even before the hostility between the Turks and the European powers.

The collapse of the *Devlet* resulted in 'hostile pluralism' manifested in various forms imaging fellows as suspicious entities and enemies within the circumference formerly enjoined by the *Devlet*. These political occurrences certainly weakened communal coherence and socio-cultural and ethnic cohabitation at fast pace which gradually made the region as the hot-cake for European and Russian Jews and the confrontationist powers of the Cold War. The region has not yet recovered the losses in the last nine decades which it gained under the administration of the *Devlet*. Legitimate historic gains achieved through various hands had

* Prof.Dr., Aligarh Muslim University Faculty of Social Sciences Department of Political Science, India, arshikhana@gmail.com

produced peace, stability and prosperity were the guiding principles concerned with moral aspects of human behaviour. These *Osmanli* attributes of accommodating diversities had been made within the moral text of governance focusing on security, dignity and responsibility. Several regional organistaions have been created after the Second World War to unify different forces in the region and areas but ‘will’ has dominated over the ‘reason’ mentioned by Rousseau, Kant and Hegel.

Emerging New Republic and The Caliphate: Response of Muslims of British India

The above paragraphs are basically indicating the symbiotic dynamism of the hitherto *Devlet* which was the combination of legal and political factors and forces as well as of moral and ethical doctrines and values. This continued for seven centuries with ups and downs till compelling factors changed the course of behaviour of Turks in the era of the Nation-State. The Republic of Turkey is the product of painful sacrifices of millions of Turks who fought wars for dignified existence under turbulent circumstances created by the European powers, Young Turks, and Sultan-Caliph. After the victory of the Allied powers, Turkish Freedom fighters struggled relentlessly throughout Turkey to expel foreign occupying forces committing war crimes against Turks. This War of Liberation of occupied territories was fought under the leadership of Mustafa Kemal Pasha who was vehemently supported by Turkish people. This prepared the ground for enforcing the views of the people on the terms and conditions of peace imposed by the Allied powers. This struggle was catalyst in changing the nature of the political set-up headed by Sultan-Caliph whose representatives had signed the deal in Mudros in 1918 and in Sevres in 1920. This exposed the real power and the will of the Sultan-Caliph who had endorsed things, reluctantly or willingly, demanded by the British. This humiliating acceptance was overturned by the liberating forces in 1922 when they changed the seat and the sources of political power and securing several of their territorial rights stamped under the Lausanne Treaty of 1923. The Istanbul government got doubly defeated by its policies of endorsing the British demands and by rejecting the liberating forces. There were some other internal complexities driving the need for abolishing Sultanate and Caliphate which could not be understood properly by external forces namely various attempts by Muslims of the British India. This caused the loss of legitimacy and dignity of the institution which necessitated the new forces to replace the old set-up by the republican form of government headed by Kemal Ataturk in 1923.

The changing conditions of Turks and Turkey after their heavy losses in the First World War and extended wars by the Allied forces in Turkey after 1918 had created domestic, regional and international compulsions and pressures which could not be properly addressed by many Muslims of the British India. However, it is a fact that the British policies were aimed at fragmenting the *Osmanli Devleti* by all kinds of trajectories—inciting Armenians, helping the Czar of Russia, constructing the Arab rebellion and supporting hostile Greece in addition to the use over 800,000 Indian armed forces against the *Devlet*. Well known scholars in India like Sayed Sabahuddin Adbur Rahman, Shan Muhammad and Qazi Mohammad Adeel Abbasi were of the view that the British policies were aimed at destroying centrality of political and religious powers in the hands of Muslims. Their writings show that Muslims of the British India did not look at the Caliphate as a threat to the new government because Ataturk's territorial gains were appreciated in India.

Their concerns with the Caliphate were driven by their religious, cultural and emotional attachment and sentiments because they viewed it as a kind of 'centre' converging different forces and nations belonging to the Islamic faith. Muslims of the British India who (orthodox and radicals) were deeply concerned with Turks had disapproved the policy of 'revisionism' of the British and its allies against the *Osmanli Devleti* because the Ottomanists in India were attracted to the Caliphate as the international institution and symbol of political unity, social coherence and cultural relations. In other words, they had not approved the emerging trend and system of the Nation-State which restructured the pattern of power relationships in world affairs.

Common Faith and Similar Experiences under British Imperialism

Their emotions, sentiments and eternal choices were dominant factors against accepting any change at that level. They had preference for both the new Republic and the institution of Caliphate. They also failed to understand domestic considerations of Turks who were compressed to limit their territorial claims and all other rights enjoyed before 1917. On the other hand, it was difficult for the new Republic to afford the burden of the Caliphate which had its own set of principles, laws and code of conduct. The new Republic was no more interested to serve the religious and cultural interests of Muslims who were either independent or emerging Nation-State or protectorate under the colonialists or colonised peoples. This is why many Muslims from India never insisted on Sultanate but

preferred to retain the Caliphate together with the new Republic so that Muslim countries and leaders could co-exist within a kind of *Osmanli* Commonwealth.

Why did they want such a thing? The answer is that the Muslims of the British India were also the victims of British policies since 1857 and they also experienced losses of lives, properties and dignity. The final defeat of the *Babur Devlet* (so-called Mughal Empire) and the British take-over of Mysore kingdom from Tipu Sultan were followed by repressive laws and exclusion. This badly affected political and economic capacities of Muslims in British India. As the Turks were imagined as low-grade European and Asian people in the midst of European powers after 1916, Muslims in the British India were also made subject to various repressive laws and creating the imagined threats of majority after 1857.

They had the experience of the implications of the loss of the political, economic and military power on the issue of religious freedom, cultural priorities and community identity in the Indian Subcontinent. Muslims had become suppressed subjects of the British colonialists after 1857 while the same power, in collaboration with Russia, Italy, France and Greece, started imposing stringent terms and conditions upon Ottomans and Turks after 1916 which were detrimental to latter's political, economic and military powers. Colonialists experimented with the divide and rule policy both in India and in the *Osmanli Devleti* and the main target was the resistance power of the Muslim community. In India, they destroyed the *Babur Devleti* and gradually weakened the *Osmanli Devleti* since early twentieth century. Religious prejudices involved in the struggle for power, which was denied by the British Prime Minister Lloyd George in 1920 while conversing with the Maulana Mohamed Ali of the Indian Delegation, was the major factor mentioned by Sayed Sabahuddin Adbur Rahman and others.

Response of The Loyalists Represented by Aga Khan and Syed Ameer Ali

People and elite were divided into Loyalists/Royalists and revolutionaries and orthodox sections in both British India and the *Osmanli Devleti*. They were always alarmed at every knock against the *Devlet* which were quite visible in British India in the forms of extensive coverage in Urdu press, meetings, demonstrations, *tehriks*, donations, delegations, medical mission and other activities to pressurise the British Crown. This can be seen in the case of the take-over of Libya, Egypt, Morocco, Arabia, Balkan Wars, Armenian issue, Allied assault

on Dardanelles and several parts of the mainland Turkey including the helplessness and the captivity of the Sultan signing 'unthinkable' treaties like Mudros and Sevres. Urdu press and orthodox circles which dominated British India were sending delegations (with the support of two major political groupings--the Indian national Congress and the Muslim League) to London and creating country-wide agitations supported by the Hindu leaders and sympathisers, pressed the British hard on several occasions like the Paris Peace negotiations, Sevres treaty and the Lausanne treaty. The agitation had clearly indicated its intention and power to contest the British imperial power at the domestic front and this political development in India cemented the base of anti-British struggle.

The loyalist, reformist and westernized camps included several personalities who were used by the British to calm the agitating Muslims, to discourage them and to avoid political struggle. They urged to get involved in education, employment and peaceful cohabitation with the British. In other words, they wanted Muslims of the British India to be passive at both domestic and international fronts where the British interests were at stake. They were more concerned with the threats of Hindu domination rather than the colonial evils of British imperialism. They were interested in seeking British support against the Hindu domination which were cleverly used by the colonialists to create major divides between Hindus and Muslims in the country. On the contrary, the radical and orthodox section of Muslims were interested in united struggle against the British which were also appreciated by Young Turks leaders before their breakdown. However, it is also a fact that the loyalists were also on records to register their mute protests in the forms of writings in English newspapers, Lectures, Letters and Memorials to the British government and meetings which were, by nature, 'suggestive' rather than prescriptive and enforcing.

Aga Khan and The Turks

Most prominent among them were Justice Syed Ameer Ali (1849-1928) and Aga Khan originally Sir Sultan Muhammed Shah, Aga Khan III (1877-1957). Both of them were known for being very close to the British leaders who paid tremendous respect to the two. They wanted to strengthen the bonds between the East and the West. Sir Samuel Hoare, ex-Secretary of State for India praised Aga Khan as 'par excellence a citizen who knows more about the life in many of its aspects, both in the East and the West than anyone else I know. He knew the secret of the art of life'.¹ His early association with British administrators in

India and his contacts with statesmen, diplomats and ambassadors whom he met in Europe had a profound influence upon him.²

He was an imperialist where interests of the British empire were concerned and wanted to reconcile Indian nationalism with Imperial interests.³ He was also Islamist wherever it did not challenge the Imperial interests. He was against the anti-Britishism of Indians during 1914-1921 which were concerned with the Allied policies and actions against the Turks in Anatolia and the Arabia. He had also refused to donate money for the memorial dedicated to the Jalianwala Bagh Massacre.⁴ The Jallianwala Bagh massacre took place on 13 April 1919 when a crowd of nonviolent protesters had gathered in Jallianwala Bagh, Amritsar, Punjab were fired upon by troops of the British Indian Army under the command of Reginald Dyer. Official British Indian sources gave a figure of 379 identified dead with approximately 1,100 wounded. The casualty number estimated by the Indian National Congress was more than 1,500, with approximately 1,000 dead.⁵

Aga Khan dreamt of making Great Britain greater by alliance with Muslim countries, guaranteeing them their independence. He was an Imperial statesman who saw in the British Commonwealth of Nations an ideal to the realisation of his goal.⁶ During his long residence in Europe, he had become familiar in distinguished social circles both in England and France. He was also one of the promoters of the Willingdon Sports Club founded in Bombay. He was one of the guests on the occasion of the coronation of King Edward VII and he was prominent figure in official and ceremonial functions. He was frequently invited to York House, and before King Edward's illness, to Buckingham Palace. In Europe he is best remembered as statesman, sportsman and a true friend of England. He was elected as the President of the Assembly of the League of Nations in July 1937.⁷ Impression of Lloyd George about Aga Khan in Peace Conference is mentioned⁸ in the following words:

L. G. said that Aga Khan was one of the best informed men he had ever met.. His general information was astonishing. He was extraordinarily well read and possessed an intimate acquaintance with international affairs in all parts of the world. He was widely travelled and was always moving round the capitals of Europe, in all of which he was influential intimates. His means of securing information were remarkable. He seemed to have touched upon all branches

of literature and to be well versed in science. Altogether a very extraordinary person.

On the eve of the First World War, Aga Khan had advised Indian Muslims, through his article in *The times of India* to do nothing with the Turkish war or peace and also asked the Turks to leave their European possessions. On the contrary, *Maulana* Abul Kalam Azad called his article most inopportune and misleading apprehension.⁹ The Muslim intelligentsia in India felt restless over the fate of Turkey and the *Osmanli Devleti* by European nations. The Franco-German alienation in Morocco, the Italian conquest of Libya and the threats to the *Devlet* in the Balkan agitated Muslim opinion. Muslim press gave good coverage to the sufferings of the Turks and Arabs in Tripoli and Balkan wars. In October 1912, *Maulana* Mohamed Ali had delivered a soul stirring lecture in Delhi *Jama Masjid* and characterised the Balkan war as the last fight of the Turks. He affirmed that the Turkish cause was theirs and it was a cause of righteousness.¹⁰

As early as 1905, in the last days of Lord Curzon (Viceroy of India) British attitude in Afghanistan and Persia had been suspect in the eyes of the Muslims. By 1912, Muslims of India had a wide-spread feeling that British policy was harbouring anti-Turkish designs under the guise of neutrality in the Turkish developments. A number of concrete examples—the refusal of Britain to allow Turkish garrison on way to Libya to reinforce the forces fighting against the Italians passages through Egypt, etc., supported this belief. In this regard, the Ulema of Madras had sent letter to the Viceroy.¹¹ This was the clear indication of the British policy towards Muslim states. Viscount Errington, Private Secretary to the Under-Secretary of State for Foreign Affairs wrote to Harding—“now we are actually face to face with struggle between the Moslem and Christian.¹² Winston Churchill, the then Cabinet Minister had supported the Balkan states and said that they were quite justified in waging war against Turkey to drive the Turks from the Christian Europe.¹³ In the wake of the loss on the part of the Turks in the Balkan war, the European powers had stated that the ‘status quo’ no longer existed in the face of these amazing victories.¹⁴ British Prime Minister Herbert Henry Asquith (1908-1916) declared¹⁵ at night of 6 November 1912 at London Guildhall:

The map of Eastern Europe has to be recast Upon one thing I believe the general opinion of Europe to be unanimous—that the victors are not to be robbed of the fruits which have cost them so dear.

Indian Medical Mission was despatched to Istanbul to serve Turkish refugees in the Balkan war under Dr. M. A. Ansari and a Red Crescent Society, the Muslim counterpart of the Red Cross was set up.¹⁶ Foundation of the Red Crescent Society was also laid at London under the Presidentship of Syed Ameer Ali to receive the funds and provide necessary help to the refugees. The Aligarh Muslim University sent 30,000 Rupees to the Red Crescent Society, London to provide medical aid to the Turks. Mass meetings were held all over India to express Muslim solidarity with the Turkish cause. *Maulana* Mohamed Ali observed later¹⁷:

The attitude of England towards the enemies of Turkey, Persia and Morocco had begun to alienate the sympathies of Indian Mussalmans ever since 1911; and their estrangement could not but react on their relations with the British Officials of India, who inspite of their detestation of the radical politicians in power at home could not help looking askance at Indians daring to criticise an English Government with a courage unusual for a subject race.

When Muslim leaders were facing the problem of the protection of the Urdu language after the death of Sir Syed Ahmad Khan in 1898, their assertive attitude against the British indicated growing association with the Indian National Congress—a shift from passive loyalism towards political agitation. This was the period of early 1900—a news phase of political activism at domestic and international level. At that very moment, the British policy in the Arab world had become hostile to Muslims. The British gave ultimatum to Turkey on the question of Taba and sided with Egypt. British move in Sudan had antagonised the Muslims much earlier.¹⁸ Fazal-i-Husain (1877-1936), a reputed barrister of Lahore, said in 1906 that in the event of a struggle between England and Turkey, 95 percent of the Muslims in India were not likely to remain true to the allegiance they owed to British throne.¹⁹ The Aligarh School sent a telegram to the Viceroy of India²⁰ in May 1906 which stated:

The Mahomedans of Aligarh have heard the news of the British ultimatum to Turkey with profound grief and alarm, and request Your excellency to use the influence of the Government of India in persuading the British to avoid an Anglo-Turkish war, and earn thereby the gratitude of the entire Mahomedan population of British India.

Lord Minto (Viceroy of India) wrote to Lord Morley (Secretary of State for India) that there was a Pan-Islamic movement working in India hostile to the British and in the case of war with Turkey it would help to aggravate fanatical section against the Raj on the frontier. Lord Horatio Kitchener (1850-1916) known for military adventurism in Egypt, Sudan and India, suggested to Lord Morley that it would be not to employ Muslim troops as there was always a possibility of their revolt in favour of the Turks. The Viceroy felt serious anxiety about the Amirs of the frontier tribes, and Muhammadan population in India.²¹ The Pan-Islamic movement was started by Syed Jamaluddin Afghani (1837-1897) in the early eighty's of the nineteenth century to unite Muslim countries of the Middle East to oppose British penetration. It was taken up by the Muslims of India in sympathy with their co-religionist who were suppressed by British imperialists. Shan Muhammad who is a world known expert on Sir Syed Ahmad Khan says that he was always too busy to combat the sentiments of Pan-Islamism and challenged the pretention of Sultan Abdul Hamid II to be the Khalifa of the Mussalmans of India. But the Pan-Islamic tendencies continued to grow in India unabated despite the best efforts of the loyalists to counter it.²²

Syed Ameer Ali and The Turks

His concerns with *Osmanli Devleti* will be discussed in the subsequent paragraphs after introducing Justice Syed Ameer Ali. Despite being a loyal British citizen, Syed Ameer Ali wanted Muslim to be trained in both politics and education for which he established National Mohammadan Association in Calcutta in 1877. This association came to be known as Central National Mohammadan Association. He was pioneer in persuading the British government to give education and employment to Muslims in the British India. Unlike Sir Syed Ahmad Khan, Ameer Ali strongly favoured political activity on the part of the Muslims. His contribution to Muslim politics is more significant and more powerful than Sir Syed's but the fame of Sir Syed has outstripped that of Ameer Ali.²³ While Sir Syed was himself an institution, Ameer Ali created an institution which extended its activities as far west as Karachi and as far south as Bangalore.²⁴ In 1904 he settled in England but his interests in Muslims in India and Turkey remained intact.

Syed Ameer Ali was born in 1849, and was educated in India and London in law. He also served in the Presidency and the judiciary. He was well versed in English, Urdu, Persian and Arabic with specialisation in Mohamadnan Law. As early as June 1911, Syed Ameer Ali published his letter in *The Times* (london)

dated 28 September 1911 in which he raised questions over Italian invasion of the Turkish possession of Tripoli and warned the British government of Muslims' resentment in India. He found it as 'flagrant breach of all canons of international morality on the part of the nominally Christian country'.²⁵ After few days, he published another letter in *The Times* (9 October 1911) in which he made Britain aware of the 'immense ferment throughout the Musalman world (India, South Africa and elsewhere) ' due to Italian war against Turkey. He was also worried over Italy giving religious turn to this war. That time the Pope had sent a blessed rosary to be hung on the Italian Admiral's flagship as the harbinger of victory over the Turks. He noted that the Apostolic Delegate speaks in his message to his Holiness of the raising of the Cross of christendon in Tripoli, whilst only a few days ago an Italian resident in London is reported to have urged the expulsion of the Turks from Europe and their dispersal over the globe like Jews'.²⁶

On 13 October 1911, his another letter was published in which he raised the issue of the 'scenes of horror and indiscriminate slaughter in Tripoli and execution of non-combatants dragged into the streets. Were even a fraction of these acts committed by the Turks, there would have been a howl of indignation throughout the length and breadth of Great Britain.'²⁷ He mentioned that the Indian vernacular newspapers reported on wars, and protests. Muslims of the British India had earlier protested during Russo-Turkish war. Will not the Christian men and women of England raise their voice against this reversion to the barbarism of by-gone days?'²⁸ Newspaper—*The Comrade* (Delhi) dated 11 November 1911, managed by *Maulana* Mohamed Ali, published his another letter denouncing Italian invasion and urged Britain to maintain in the Eastern world.²⁹ Similar concerns are found in his another letter published in *The Times* dated 30 November 1911 in which he condemned atrocities committed in Tripoli by Italian forces.³⁰ In this letter, he quoted the instructions of the first Caliph of Islam to his soldiers³¹:

See (he said) that thou avoidest treachery. Depart not in any wise from the right. Thou shall mutilate none, neither shall thou kill child or aged man, nor any woman. Injure not the date-palm, neither burn it with fire, and cut not down any tree wherein is food for man or beast. Slay not the flocks or herds of camel, saving for needful sustenance.

During the Balkan war, he made appeal to the British Crescent Society to help the appalling number of Turkish sick and wound that came back from

the front or lying on the battlefield.³² He also contested the article—‘The Arab Revolt’ of Sir Edwin Pears on the issue of the assignment of the Caliphate.³³ In 1914, British authorities announced, to dispel Muslim apprehension, that Britain would ensure the immunity of the Holy Places of Arabia and Mesopotamia and the port of Jeddah against the effects of warfare.³⁴ The indication was also given that Britain did not seek to dismember or destroy Turkey, but was forced to press an armed campaign on Turkish soil only as a part of the wider anti-Axis strategy.³⁵ This mollified Muslim sentiments to some extent, and the moderate Muslim leaders took the initiative to pacify Muslims and to mobilise their support for the British in the First World War in which about 800,000 Indian armed forces were used by the British against Muslim territories, army and population. Aga Khan and his friend Abbas Ali Baig visited Egypt to pacify Indian Muslim soldiers to be obedient to the British by giving reference to Islam.

Before the war, both the groups—westernised and religious Muslims did not want Turkey to be involved in the war but the latter finally shifted its support to Turkey after the British declared war against Turkey. Religious majority of the Muslim community in India had expressed resentment against the remarks of Lord Asquith and Lloyd George (1863-1945) against Turkey, Islam and the Prophet, peace be upon Him. Lord Willingdon, Governor of Bombay, wrote a letter to Hardinge saying that “they do not seem to know, or care to try and realise the true situation here and they make our task and that of your subordinates doubly difficult.”³⁶ Hardinge accepted the fact and wrote back to Willingdon that for Muslims, *Osmanli Devleti* is the only Mohamedan Power and even most loyal do not want to see Turkey absolutely crushed and wiped off the map of the world.³⁷ Mass protests, pamphleteering, speeches, donations, and boycott became the dominant features of Muslim politics in India. In 1919, they formed the Khilafat Committee with the support and endorsement of the Indian National Congress and the Muslim League which sent delegations to England and Arabia. Their main aphorism was the preservation of the Khilafat which was widely misunderstood by many including Turks.

Aga Khan and *The Khilafat Movement in India*

The Khilafat Movement organised by non-westernised Muslims including many Hindu sympathisers later turned into an all-India political consciousness namely—Non-Cooperation Movement and Civil Disobedience Movement. The *Khilafat* Movement was thoroughly opposed by the westernised sections of

Muslims because it had stirred rebellion and protests against the British interests in India and abroad. The main purpose of the *Khilafat* Movement particularly in the eyes of *Maulana* Mohamed Ali was to retain Turkish territorial integrity, safety of Holy Places, and the territorial possession of the regions in the south and east of eastern Anatolia with the provision of self-rule under the control of the *Devlet*. The British had given such kind of assurances but their anti-*Devlet* designs in operation compelled Indian Muslims to protest and rebel against the British wherever it was possible.

In other words, the *Khilafat* Movement of Mohamed Ali was basically aimed at preserving Turkey as the only remaining Muslim Power in the world which was quite essential to co-exist with the *Khilafat* system for retaining the solidarity of the Muslims in several matters. They looked at the *Devlet* as the socio-religious and political anchor to hold various Muslim communities all over the world together and the most organised State System (in pre-modern type of controlling system) to resist the Imperialist forces mainly Britain, France and Italy. They were of the view (clearly reflected in speeches of Mualana Mohamed Ali and his close associates) that the independence of the Arab would from the *Devlet* would make them pawns in the hands of European powers.³⁸

Therefore, they were against the doctrine of ‘self-rule and self-determination’ in the Arab world which was regarded by them a pretext to dismantle the *Devlet*. On the contrary, the westernised statesman and intellectuals urged Indian Muslims to avoid this kind of involvement in Turkish affairs and to show unquestionable loyalty to the British empire. However, even the westernised leaders were also worried about the fate of Turkey. The sincerity of conviction which animated the Muslims in India on this one issue does not appear to have been properly appreciated at the time and even today it is apt to be misrepresented as, for instance in the works of who thinks that both Lord Curzon and Mr. Montagu misinterpreted the true nature of the Khilafat agitation; his own interpretation of events at that time is in part fantastic, for he maintains that “what the Indian Muslims desired was not so much to rescue the Sultan as to demonstrate their own influence in London on behalf of the soldiers of Islam.”³⁹

Letter of Aga Khan and Ameer Ali in 1919

The Times (London) published the joint letter of Aga Khan and Ameer Ali on 6 June 1919 on the issue of Peace Conference dealing with Turkish Peace terms and conditions. In the letter,⁴⁰ they say that in the light of the anguish and pain

which the threatened dismemberment of Turkey has created among Muslims, it is for England to stand by the Prime Minister's solemn pledge.... His words, already quoted by prominent public men with acknowledge of the Muslim mind, will not lose force by repetition. After stating some of the objects of the burden of war that had been undertaken, he said as follows: "Nor are we fighting to deprive Turkey of its capital or of the rich and renowned lands of Asia Minor and Thrace." And he proceeded to clinch his assurance in the following words: "While we do not challenge the maintenance of the Turkish Empire in the homelands of the Turkish race with its capital at Constantinople, the passage between the Mediterranean and the Black Sea being internationalised and neutralised, Arabia, Armenia, Mesopotamia, Syria and Palestine are in our judgment entitled to recognition of their separate national condition."⁴¹

The joint letter says—"(I)t remains, therefore, for England to satisfy the Associated Powers that the wholesale destruction of Turkey is not compatible with the interest of her Empire or her good faith towards Minister for India, responsible for her peace and good government, did not overrate by one word the extreme gravity of the situation, or the dissatisfaction and resentment to which the attempt to throw over the Prime Minister's pledge has given rise in India and elsewhere.⁴² The letter mentions--"At this moment a great scheme of constitutional reform in India is on foot; its complete success must, to a great extent, depend on the whole-hearted and loyal co-operation of all His Majesty's Indian subjects. It would, in our opinion, prove a real calamity if the Muslim community, numbering over 80 millions, were to stand aloof in sullen bitterness. The letter says the Turkish Sovereign, as the Caliph of the vast Sunni congregation, should be left in absolute possession of Constantinople, Thrace and Asia Minor stretching from the north of Syria proper along the Aegean coast to the Black Sea a region predominantly Turkish in race. It would, in our opinion, be a cruel act of injustice to wrench any portion of this tract from Turkish sovereignty to satisfy the" ambitions of any other people. Instead of bringing peace' to Western Asia, such a settlement will sow the seeds of constant wars, the effect of which cannot be expected to remain confined to the country where they happen to be waged.⁴³

It affirms that so far as Thrace, Constantinople, and the homelands of the Turkish race are concerned, Muslim feeling is absolutely opposed to any interference under any shape with the Sultan's sovereignty. At this juncture Lord Sinha (1863-1928) and His Highness the Maharaja of Bikaner or

General Maharaja Sir Ganga Singh (1880-1943) also came forward to support the cause of Turkey and protested strongly against its partition. A Memorial, too, was sent to the Prime Minister, Mr. Lloyd George, by influential Muslim, including the late Sir Abbas Ali Baig (1859-1932), at one time member of the India Council and Dewan of an important Muslim State in India. Meanwhile the feeling aroused by the impending fate of Turkey ran high among all classes and communities in India and in another joint letter to *The Times*, dated August 2, 1919 the Aga Khan and Mr. Ameer Ali said⁴⁴:

A fresh memorial, to which we also are signatories, extensively signed by Muslims, Hindus and Englishmen, has just been submitted to the Prime Minister, strongly protesting against the new design attributed to the Peace Conference for the dismemberment of Turkey and the disintegration of the Turkish nation. It is a reasoned document, and we trust it will receive due consideration from Mr. Lloyd George and his colleagues who have the settlement of this momentous matter in their hands.

Ever since the grant of the Dewanny in 1765 to the East India Company by the Emperor of Delhi and Lord Lake's treaty in 1802, the Muslim elements have been among the most steadfast to the British Crown. And now to appease the ambitions of 'earth-hunger' of certain nationalities whose help in this war can hardly be compared with the sacrifices the Muslim soldiers brought to the cause of England, we have turned their devotion, to put it mildly, to something akin to embitterment. Whether the feeling of the Muslims of India in regard to Turkey and the Ottoman Sovereign is old or new is immaterial. It is a living and universal sentiment and must be counted as a factor in practical politics. Is it wise, is it states manlike, to treat this living sentiment in the way, we are told, the Peace Conference propose to do?

Again, at a dinner given in honour of the late Mr. Edwin Montagu (1879-1924, who served as Secretary of State for India between 1917 and 1922) in December 1919, the Aga Khan revetted to the future of Turkey and said⁴⁵:

The day has passed and will never return when Indians were content to shut their eyes to, and have no influence upon, Asiatic foreign policy. To Muslims the problems I have named, touching as they do religious and social sentiments, are so near that they cannot be called in reality foreign questions. In a multitude of ways our

Hindu fellow-countrymen have shown that they so deeply sympathise with us and so join us in asking for a generous peace with Turkey that will not punish the unborn members of that remarkable and historic race for the errors of a handful of men who allowed themselves to be dominated by the cajolery and threats of Germany that we can honestly call this a national Indian question. The prayer is the more insistent because it is based on grounds so reasonable that they could not be better stated than in the famous speech of the Prime Minister two years ago, which did so much to calm the Muslims of the British Empire and to encourage their continued co-operation in the war against Prussian militarist ambitions.... We may reasonably claim that the policy of freedom and self-determination of nationalities which was then placed in the forefront of Allied aims should be applied to Muslim as well as to Christian lands--to Daghestan and Azerbaijan born out of Russian chaos, as fully as to Finland and Georgia.

Aga Khan⁴⁶ criticised in a series of special articles contributed to *The Times* and other publications, the delay in entrusting the Government of Mesopotamia to Arab hands in accordance with the spirit of the mandate which Britain had undertaken, and drew attention to the heavy cost of the over-elaborate administration which had been set up for the governance of that country. On the wider issue of the long delayed settlement with Turkey, he took every opportunity to urge upon Allied statesmen the importance, from the stand-point of lasting peace and goodwill, of fulfilling the pledge made during the war. He joined in many representations, oral and printed, public and private, as to the clamant need for revision of the Treaty both in respect of the large areas in Europe and Asia Minor handed over to Greece, and to the virtual destruction of Turkish sovereignty in the areas remaining nominally under its rule.

Aga Khan and The Ankara Government

When the Treaty was under reconsideration at the London Conference in the early spring of 1921, the Aga Khan at the request of the Viceroy left India to assist in placing the Indian Muslim standpoint before the Conference. The sittings proved abortive, and Greece began military operations in Asia Minor against the provisional Turkish Government set up in Angora. There was a threat of serious conflict owing to the demand made by the British Government for the release

of certain British prisoners in Turkey. His Highness intervened and by inducing the Angora authorities to obtain the release of these prisoners, relieved a critical situation.⁴⁷

When Mustapha Kemal Pasha turned the Greek Army to flight in Asia Minor. The destruction of Smyrna by fire and the advance of the Kemalists towards the Dardanelles led to a bellicose pronouncement by the Lloyd George Government (September 1922) in which the aid of the Dominions in war against the Turk was requested. The prospect of such a commitment was unpalatable to the British public, and strong protests were raised against further fighting in support of the Greek claims. The Aga Khan was requested by Lord Derby, then Secretary for War, to represent to the Angora authorities the grave peril of an attack on the British forces, and to give assurances that, pending a provisional settlement, the strategic position of the Kemalists should not be prejudiced by abstention from any hostile action.⁴⁸ The first Lausanne Conference on the question of treaty revision was abortive. Aga Khan was present at the second Lausanne Conference, and as friend of both parties contributed substantially, though entirely unofficially, to the ultimate success of negotiations.⁴⁹

Lord Beaverbrook visited the Aga Khan at Deauville when he discussed with him the disastrous character of the relationship of the English Government with the Ankara Government. Lord Beaverbrook made arrangements through the medium of the Aga Khan for a meeting with Mustapha Kemal. When he reached Istanbul in the first week of September 1922, the whole situation had been transformed. Lord Beaverbrook's conviction was that "for Britain to fight Turkey in pursuance of the exploded policy of supporting Greek Imperialism was a monstrous error, which must be avoided at all costs".⁵⁰ On his return he tried the power of private persuasion in the interests of Anglo-Turkish peace. He had long interviews with Lloyd George, Lord Birkenhead, and Winston Churchill, who then completely dominated the councils of the Coalition Ministry. He advised that they should at all costs abate the rigour of their anti-Turkish attitude and that they would not find it difficult to come to some honourable arrangement with the Turkish Government.⁵¹ Lord Beaverbrook continued his campaign against the Coalition Ministry for their pro-Greek tendency and for encouraging the Greeks in their invasion of Asia Minor which ended so disastrously when the routed Greek armies fell back on Smyrna. On December 16, the day after the House of Commons had risen for the Christmas recess, the *Daily Express* published a sensational statement⁵²:

Within ten days of the fall of Smyrna, when the Greek rout had already begun and the Greek Government themselves recognised that their military position in Asia Minor was hopeless, Mr. Lloyd George had encouraged the Greek army to persevere in their resistance. It revealed the fact that Mr. Lloyd George took this action after he had made enquiries, only a few days before and had been told that the Greek army could not possibly hold out without active British assistance in money credit or munitions. *The Daily Express* further stated that on September 2, when the Greek army was already in flight, the Government of Athens appealed to Mr. Lloyd George to arrange an armistice and that another of the Premier's Private Secretaries telephoned back to the Greek Legation that "their Government should be very careful to avoid the mistake made by the Germans in 1918 and not conclude an abject armistice in a moment of panic.

The Çanakkale disaster had earlier created deep-seated antagonism against Turkey on the part of certain politicians in England and in proportion to the influence of those politicians the Aga Khan's difficulties for avoiding another war and bringing about a settlement between England and Turkey increased. Here was a design to drive out Turkey from Europe, to destroy its sovereignty in its remaining territory, and there was an insidious, subtle and powerful movement set on foot to accomplish this end. The years 1918 to 1922 were therefore a period of strenuous, persistent and sustained efforts for restoring peace between England and Turkey. The Aga Khan's indignation found expression in his strong but dignified appeals on behalf of Turkey. But his greatest triumph was when, with the help of eminent Englishmen, he succeeded in preventing another war with Turkey. That was the greatest service he rendered to the Empire, to the sacred cause of peace and to humanity at large. Had a second war with Turkey broken out, it would have antagonised the Muslim States, the vast number of His Majesty's Muslim subjects, and the whole of India against Great Britain.⁵³

Aga Khan and The Lausanne Treaty

When at last the Lausanne Treaty was signed, Aga Khan issued a pacific message⁵⁴ to the Muslims throughout the world:

I am sending this message from Lausanne where, for the first time in recent history, a Treaty has been signed by the Muslim

nation upon equal terms with the Great Powers of the West. This Treaty reflects credit upon the steadfast leadership of Mustapha Kemal Pasha and Ismet Pasha. It also reveals the earnest desire of Great Britain, France and other Western Powers to be friends of Turkey and Islam. Under this excellent Treaty Turkey becomes for the first time in two hundred years an independent and compact national state. The Turks recover Constantinople, Adrianople and Thrace. Islam owes this highly satisfactory settlement to the great and heroic Turkish sacrifices and Turkish courage and fortitude, but also to the good will and sincere pacific desires of the masses in Great Britain and France and Italy. Also we owe a great debt of gratitude to H. E. the Viceroy (Lord Reading) and the Government of India for their constant support. This peace signifies that past quarrels are finished and forgotten. It means that the Turkish national State which is now free should be able to make lasting friendship on equal terms with Europe and America. To Indian Muslims I wish to say that, in my belief, Turkish statesmen sincerely desire friendship with England and I feel sure they will welcome the extension of commerce and trade with England. I also appeal to my friends in India to do nothing that may mar the new relations or embitter the restored friendship between England and Turkey. Instead of displaying activity that is out of date and which can do no good to Turkey, Indian Muslims should help Turkey to recover her prosperity.... Turkey has suffered terrible losses and her people require direct aid. We should send from India special missions to restore sanitation, combat disease, restore health, encourage children's welfare, and promote social well-being. It is to the youth of Turkey that we must look for her salvation and we can only do it by helping the children. I have handed through Turkish delegates here one thousand pounds for orphans in Turkey. I recognise the Treaty leaves Arab people in an unsatisfactory position and does not bring free unity to Arabs, but I think the Arab problem is not hopeless....

Aga Khan is known for being the champion of the independence of the Arabs which could not be realised due to his own Western masters. He has been a con-

sistent and valiant supporter of the rights of Arabia. His too much faith in the West is clearly manifest here⁵⁵:

In my humble judgment the right solution of the Arab question will call for a greater application of statesmanship and breadth of outlook from the leaders of Great Britain and France than is required for any other international problem of the East.... Will the man-in-the-street who insisted a year ago on justice and fair dealing with Turkey, insist before it is too late that the Arabs, who rendered such immense service to the cause of the Allies throughout the war, should also attain the national independence, free from intervention and control....

Syed Ameer Ali and Turks

On the other hand, Justice Syed Ameer Ali's letter showing his pained amazement the report of the Prime Minister's speech in Manchester, needs our attention. Justice Ali raised questions before the British over the crimes against the Turks and the falsehood of the Armenian issue. He was concerned, and gravely concerned, with the impression it will make on the vast millions of Muslims who owe allegiance to the King, and to whom and to the British colony living in their midst the first servant of the Crown owes a supreme duty⁵⁶:

It is now admitted that the formidable preparations before Constantinople, ostensibly for the protection of "the freedom of the Straits", which was never threatened, were really designed to "impress the Oriental mind", and to prevent the Turks from pursuing their defeated enemy into Thrace and completing the emancipation of their people. The "Oriental mind" is not so simple as Ministers imagine; they see through pretences and this breeds suspicion and fosters ill-feeling. It is a pity the idea of preventing slaughter and conflagration did not occur to our statesmen when the Greeks were let loose in Asia Minor. It would have saved many thousands of lives and untold suffering to both Muslim and Christian.

It is worth noting that throughout the declamation about "massacres" there is not a single word of condemnation of the horrors perpetrated by the Greeks; of women and children driven into mosques and other buildings, which were then set on fire; of vil-

lages and towns reduced to ashes, of desolated farms and desecrated homes; of the attack of the retreating Greek troops literally covered with human bodies! Nor is there one word of acknowledgment of the restraint and the discipline, as we are informed by Englishman of the Turkish army in the midst of this havoc and slaughter.

Apart from the ludicrous exaggeration of the figures of Armenians and Greeks alleged to have been massacred by the Turks, there is a grim simplicity about the logic. Old crimes by individuals are raked up to intensify the hatred against a nation which has just achieved its liberation, whilst recent horrors committed against it are passed over in silence. Mr. Lloyd George evidently believes the Eastern Christian to be incapable of committing a crime; he has passed unread all the evidence from the Carnegie Commission up to the present reports by American, British and French correspondents.

Even in his most exalted mood, when out to smite the Amalekites, "Turks and pro-Turks," he might well have remembered that he was the head of a wide-flung Empire composed of many millions of people professing the same faith as the Turks, and that it would be wiser to refrain from introducing the "sword" into his fiery speech. Anyone acquainted with the East would tell him how dangerous such figures of speech are, and how apt they are to be taken literally.

Letter of Syed Ameer Ali and Aga Khan, 1923

Joint letter (dated 24 November 1923) by Justice Ameer Ali and Aga Khan⁵⁷ begins with the claim that they are consistent friends of new Turkey:

... in full sympathy with her aspirations as an independent member in the comity of the free nations of the world, we desire, with your permission, to invite the attention of the Grand National Assembly to the very disturbing effects the present uncertain position of the Caliph Sultan is exercising among the vast populations who belong to the Sunni communion. We have noticed with the greatest regret that Islam, as a great moral and cohesive force, is losing among large sections of the Sunni population, owing to the diminution in the Caliph's dignity and prestige, its weight and influence....

In the Sunni communion, we need not point out, the spiritual headship forms the link which binds the followers of Islam as a vast congregation. When the Caliphate was in peril from outside attacks, Mussulman feeling all over the world was violently agitated, and the Muslims of India gave their sympathy and support to the Turkish nation in the belief that in fighting for their independence they were fighting also for the preservation intact of the institution which symbolised Muslim solidarity. Throughout these critical times we strenuously pleaded for the Turkish cause. And a British Muslim organisation has, ever since the Turco-Italian in war in Tripoli and Cyrenaica, devoted its energies in endeavouring to alleviate the untold suffering and distress among the Turkish people. Our observations and suggestions, therefore, we trust, will receive a courteous hearing from Your Excellency's Government regarding a question in which we, in common with all Muslims take the deepest interest.

It must not be supposed for a moment from our remarks that we wish to suggest that the powers of the people's representatives should be in any degree curtailed. What we respectfully urge is that the religious headship of the Sunni world should be maintained intact in accordance with the Shariyyet. In our opinion any diminution in the prestige of the Caliph or the elimination of the Caliphate as a religious factor from the Turkish body politic would mean the disintegration of Islam and its practical disappearance as a moral force in the world—a contingency which, we are sure, neither the Grand National Assembly nor his Excellency the President - Ghazi Mustafa Kamal Pasha can view with equanimity.

In our opinion the Caliph-Imam symbolises the unity of the Sunni communion: and the fact that he is a member of the founder of the Turkish nation gives to Turkey a position pre-eminent among Islamic nations.

For fourteen centuries it has been the cardinal principle of the *Ahl-i-Sunnat*, and on this, we believe, the *Ijmaa-i-Ummat* that the Caliph, the Vicegerent of the prophet, is the Imam of the Sunni congregations, and that between him and the general body of worshippers there is a nexus which knits together the *Ahl-i-Sunnat*. This mystical element cannot be eradicated from the Muslim mind with-

out creating discord in the world of Islam.

We need not remind Your Excellency that even when the Caliph-Imam lost is temporal power the great Kings the Chieftains sought and obtained from him investiture in order to validate their title to rule and to lead at prayers, the usual concomitant of secular authority. If Islam is to maintain its place in the world as a great moral force, the Caliph's position and dignity should not, in any event, be less than that of the Pontiff of the Church of Rome.

For these reasons, among others equally cogent, we, as true friends of Turkey, respectfully urge upon the Grand National Assembly and its great and farsighted leaders the imminent necessity for maintaining the religious and moral solidarity of Islam by placing the Caliph-imamate on a basis which would command the confidence and esteem of the Muslim nations, and thus impart to the Turkish State unique strength dignity.⁵⁸

We recognise the signal services Ghazi Mustafa Kemal Pasha has rendered to his country. But the uncertainty which surrounds the position of the Caliph as the religious head of the Sunni populations was likely to cause the disintegration of Islam and we thought we might bring the matter to the notice of the Turkish Assembly and urge that the Caliph's dignity might be placed on an assured position so as to maintain his prestige and command the confidence and esteem of the Sunni world. We had not the slightest desire to hamper in any way the established Government of Turkey. Such counsel, coming from two consistent friends of Turkey, who had proved their sympathy with Turkish aspirations during a long period of trial and struggle, should not have been misconstrued. Personally I greatly resent the imputation.⁵⁹

Justice Syed Ameer Ali alone issued an statement as the news of the abolition of Khilafat reached him. He wrote⁶⁰:

It will prove a disaster both to Islam and to civilization. The suppression of the time-honoured institution which was, throughout the Moslem world, regarded as a symbol of Islamic unity will cause the disintegration of Islam as a moral force. It had knit together over

250 millions of the followers of the Faith belonging to the Sunni communion by one common ideal. It conduced to promote civilization and progress among un-advanced communities, which were united by a universal belief that through the Caliph-Imam they were in spiritual touch with their Prophet. I fear that the removal of this ideal will drive the unadvanced and semi-civilized peoples included in the vast Sunni following into the ranks of revolution and disorder.

It is open to grave doubt how far a national body has the power to abolish a spiritual office which has, under the religious laws of Islam and by the recognition of fourteen centuries, become an integral part of the religious institutions of the Sunni communion.

Concluding Remarks

Preceding remarks mentioned by both Justice Syed Ameer ali and Aga Khan need to be viewed in the larger context of their personality attributed to ‘dualism’ at their loyalty to Islamic ethos and British Imperial interests. ‘Ambivalence’, the co-existence within an individual of positive and negative feelings towards the same thing, was strongly prevalent in Aga Khan towards the *Osmanli Devleti* and *Devlet*-friendly organisations and movements in India. Both of them had strong roots in Islamic education and culture since their birth. Both of them belonged to the Shii sect but reflected universalistic aspect of Islam in their concerns for the *Devlet*. What could have made the spectacular changes in their views seem to be their training and orientation in Western values, cultural appreciations and the modern system of governance.

Stanley Jackson says that Aga Khan was the perfect agent for his own propaganda. On his personal initiative, and with the very full co-operation of the British Government, he undertook a series of most delicate journeys, during WWI. He visited Egypt and Arabia and met religious and political leaders and stiffening resistance wherever the Pan-Islamic virus seemed to hearten those who had already become disillusioned.⁶¹ Aga Khan’s recruiting work during WWI, ceaseless travelling in every part of India, making speeches, collecting funds, enlisting thousands of volunteers and always countering anti-British propaganda from so many quarters, made him very valuable in the eyes of the British. King George V recognised his war services by giving him a salute of eleven guns and the rank of First-Class Chief of the Bombay Presidency for life.⁶²

Aga Khan trusted British more than the countrymen on supporting the Turks.

This distrust among Indians seems to make him naïve about the deep penetration of the British interests in Arabia much before WWI. In 1901 and 1903, official proposals to expand intelligence into the peninsula were seriously entertained for the first time. Following the Gulf tour of Indian Viceroy Lord Curzon, a new Political Agency opened at Kuwait, specifically to address intelligence needs, and the Indian government's twin projects of the Gazetteer of the Persian Gulf, Oman, and Central Arabia and a new map of Arabia were launched.⁶³ Certainly, oil had long been a growing concern, motivating much of the imperial interest in the region. The Anglo-Persian Oil Company on the Persian Gulf was an asset requiring protection immediately upon the outbreak of war in 1914.⁶⁴ Residencies and Political Agencies, also posts in the British government's Levant Consular Service, were also entrusted with political functions, including collection of political intelligence in the Ottoman Empire.⁶⁵

His letter jointly written with Syed Ameer Ali during the abolition of Khilafat was a courteous and tactful communication reminding the Turkish Prime Minister of the support of Indian Muslims. Turkish editor who published the letter pre-maturely was indicted by the Tribunal of Independence and was put into prison. Both the writers were denounced as 'foreigners' acting on behalf of the British government.⁶⁶ However, this needs to be inquired more. Aga Khan was undoubtedly a British man in the guise of country-man (Muslim and Indian) but he was also interested to maintain his identity in the South Asia which necessitated his concerns for the *Osmanli Devleti*. By doing this, he had secured the position of defending his self as friend of Muslims and follower of Islam. Therefore, domestic or regional compulsions were major factors to maintain this type of colour. Syed Ameer Ali appears in a better position not to be categorised as a British man. He wrote at more than fifteen letters during 1911-1924 showing his serious concerns with Turks in the Balkan War, Italian invasion of Tripoli, Peace Conference, and Turkey. He is accredited with writing a Representation⁶⁷ to the British Government, London, in December 1913 and six 'Memorial' to the British Secretary of State for Foreign Affairs and British Prime Minister in 1919 related to Peace Settlements. They clearly show that he was concerned with Turks with the burden of British loyalty on his shoulder but this burden and loyalty did not stop him to assert what he wanted to.⁶⁸

ENDNOTES

1. Naoroji M. Dumasia, **The Aga Khan and His Ancestors A Biographical and Historical Sketch** (Bombay: The Times of India Press, 1939), p. 2.
2. *Ibid.*, p. 6.
3. *Ibid.*, p. 7.
4. *Ibid.*, pp. 7-8.
5. Brian Lapping, **End of Empire** (London: St. Martin's Press, 1985), p. 38.
6. Naoroji M. Dumasia, **The Aga Khan and His Ancestors**, p. 9.
7. *Ibid.*, pp. 12-14.
8. Lord Riddell, **Lord Riddell's Intimate Diary of the Peace Conference and After, 1918-1923** (London: Victor Gollancz Ltd., 1933).
9. Shan Muhammad, **The Growth of Muslim Politics in India (1900-1919)** (New Delhi: Ashish Publishing House, 1991), p. 132.
10. **The Comrade**, 26 October 1912 mentioned in Shan Muhammad, **The Growth of Muslim Politics in India**, p. 137.
11. *Ibid.*, pp. 138-139.
12. **Harding Papers**, November 1910-March 1913. Errington to Harding 11 October 1912 mentioned in Shan Muhammad, **The Growth of Muslim Politics in India**, p. 139.
13. **Mussalman (Calcutta)**, 6 December 1912 mentioned in Shan Muhammad, **The Growth of Muslim Politics in India**, p. 139.
14. William Miller, **The Ottoman Empire and Its Successors, 1801-1927** (London: Routledge, 1966), p. 504.
15. Naim Turfan, **Rise of the Young Turks: Politics, the Military and Ottoman Collapse** (London: I. B. Tauris, 2000), p. 202.
16. **The Aligarh Institute Gazette**, 26 June 1912.
17. Afzal Iqbal, ed., **My Life: A Fragment, An Autobiographical Sketch of Maulana Mohammad Ali** (Lahore: Sh. M. Ashraf, 1942), p. 39 mentioned in Shan Muhammad, **The Growth of Muslim Politics in India**, p. 139.
18. Shan Muhammad, **The Growth of Muslim Politics in India**, p. 41.

19. **Paisa Akhbar**, 11 June 1906 cited in *The Tribune*, 25 and 30 August 1906 mentioned in Shan Muhammad, **The Growth of Muslim Politics in India (1900-1919)** (New Delhi: Ashish Publishing House, 1991), p. 41.
20. **The Pioneer**, 10 May 1906 mentioned in Shan Muhammad, **The Growth of Muslim Politics in India (1900-1919)** (New Delhi: Ashish Publishing House, 1991), pp. 41-42.
21. Shan Muhammad, **The Growth of Muslim Politics in India**, p. 42.
22. Ibid.
23. Shan Muhammad, **The Growth of Muslim Politics in India (1900-1919)** (New Delhi: Ashish Publishing House, 1991), pp. 10-11.
24. Ram Gopal, **Indian Muslim—A Political History (1858-1947)** (Bombay: Ashish Publishing House, 1959), p. 44 mentioned in Shan Muhammad, **The Growth of Muslim Politics in India (1900-1919)** (New Delhi: Ashish Publishing House, 1991), p. 11.
25. Shan Muhammad, **The Right Hon'ble Syed Ameer Ali Political Writings** (New Delhi: Ashish Publishing House, 1989), pp. 242-243.
26. Ibid., pp. 244-45.
27. Ibid., pp. 246-47.
28. Ibid.
29. Ibid., pp. 248-49.
30. Ibid., pp. 250-251.
31. Ibid.
32. **The Times**, 5 November 1912 mentioned in Shan Muhammad, **The Right Hon'ble Syed Ameer Ali Political Writings** (New Delhi: Ashish Publishing House, 1989), pp. 257-258.
33. *The Nation*, 8 July 1916 mentioned in Shan Muhammad, **The Right Hon'ble Syed Ameer Ali Political Writings** (New Delhi: Ashish Publishing House, 1989), pp. 269-270.
34. **Comrade**, 7 November 1914; *Tribune*, 8 August 1914 mentioned in Shan Muhammad, **The Growth of Muslim Politics in India**, p. 154.
35. **Hardinge Papers**, 1914-1916, Hardinge to Secretary of State, 3 November 1914 mentioned in Shan Muhammad, **The Growth of Muslim Politics in India**, p. 154.

36. **Hardinge Papers**, July to December 1914.
37. *Ibid.*, **Hardinge to Lord Willingdon**, 16 November 1914.
38. Syed Sabahuddin Abdur Rahman, **Mohamed Ali Ki Yaad Mein** (Azamgarh: Shibli Academy, 1977).
39. Harold Nicolson *Curzon: the Last Phase, 1919-1925. A Study in Post-War Diplomacy* (Boston: Houghton Mifflin Company, 1934).
40. Mentioned in Shan Muhammad, **The Right Hon'ble Syed Ameer Ali Political Writings** (New Delhi: Ashish Publishing House, 1989), pp. 272-274; Naoroji M. Dumasia, **The Aga Khan and His Ancestors A Biographical and Historical Sketch** (Bombay: The Times of India Press, 1939), pp. 152-155.
41. *Ibid.*
42. *Ibid.*
43. *Ibid.*
44. Mentioned in Shan Muhammad, **The Right Hon'ble Syed Ameer Ali Political Writings** (New Delhi: Ashish Publishing House, 1989), pp.: 275-276; Naoroji M. Dumasia, **The Aga Khan and His Ancestors A Biographical and Historical Sketch** (Bombay: The Times of India Press, 1939), pp. 155-156.
45. Mentioned in Naoroji M. Dumasia, **The Aga Khan and His Ancestors A Biographical and Historical Sketch** (Bombay: The Times of India Press, 1939), pp. 156-157.
46. Mentioned in Naoroji M. Dumasia, **The Aga Khan and His Ancestors A Biographical and Historical Sketch** (Bombay: The Times of India Press, 1939), pp. 157-158.
47. *Ibid.*, p.158.
48. *Ibid.*, p.158.
49. *Ibid.*, p.159.
50. Lord Beaverbrook, **Politicians and the Press** (London: Hutchinson, 1925) mentioned in Naoroji M. Dumasia, **The Aga Khan and His Ancestors A Biographical and Historical Sketch** (Bombay: The Times of India Press, 1939), pp. 159-160.
51. *Ibid.*

52. Ibid., pp. 160-161.
53. Ibid., pp. 161-162.
54. Ibid., pp. 162-163.
55. Ibid., pp. 164-165.
56. "Ameer All's Letter to the Times on the Speech of the British Prime Minister Regarding Turks", **The Times**, 17 October 1922, compiled in Shan Muhammad, **The Right Hon'ble Syed Ameer Ali Political Writings** (New Delhi: Ashish Publishing House, 1989), pp. 286-287.
57. "Ameer All's Letter With The Aga Khan To His Excellency Ghazi Ismat Pasha, The Prime Minister Of Turkey" dated 24 November 1923 mentioned in Lini S. May, **The Evolution of Indo-Muslim Thought after 1857** (Lahore: Sh. Muhammad Ashraf, 1970), pp. 466-67.
58. Ibid.
59. "Ameer All's Letter (With The Aga Khan) To His Excellency Ghazi Ismat Pasha Prime Minister Of Turkey (dated 13 December 1923)", **The Times**, 14 December 1923 mentioned in Shan Muhammad, **The Right Hon'ble Syed Ameer Ali Political Writings** (New Delhi: Ashish Publishing House, 1989), p. 291.
60. "Ameer All's Letter to the Times on the Abolition of Khllafat", **The Times**, 5 March 1924 mentioned in Shan Muhammad, **The Right Hon'ble Syed Ameer Ali**, p. 292.
61. Stanley Jackson, **The Aga Khan Prince, Prophet and Sportsman** (London: Odhams Press Limited, 1952), p. 68.
62. Stanley Jackson, **The Aga Khan**, p. 69.
63. Priya Satia, **Spies in Arabia The Great War and the Cultural Foundations of Britain's Covert Empire in the Middle East** (New York: Oxford University Press, 2008), p.58.
64. Ibid., p. 63.
65. Ibid., pp. 69-70.
66. Stanley Jackson, **The Aga Khan**, p. 81.
67. Shan Muhammad, **The Right Hon'ble Syed Ameer Ali**, pp. 324-25.
68. Ibid., pp. 328-59.

OSMANLI DEVLETİ VE HALİFELİĞİN KALDIRILMASI: AĞA HAN VE EMİR ALİ TARAFINDAN YAZILAN MEKTUPLARIN ANALİZİ*

ARSHI KHAN**

Kıtasal boyutta insani etkileşimler, karşılıklı ilişkiler, değişimler ve ortak kaygıların tarihi, özellikle Hindistan'daki halkın Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerini ve devlete olan yükümlülüğü bağlamında akademik araştırmaların çoğunlukla keşfedilmemiş yönünü teşkil etmektedir. Diğer bir deyişle, Hindistan ile aynı zamanda dünyadaki bütün İslam aleminin Halifesi de olan Sultan tarafından yönetilen Osmanlı Devleti arasındaki farklı düzeylerdeki etkileşimler ve karşılıklı ilginin çok zengin bir tarihi geçmişi vardır.

Şunu da belirtmek önemlidir ki, her iki toplum, Hintliler ve Türkler yasal ve politik anlamda Ulus Devleti kurma deneyimi hususunda geçiş döneminde idiler. Arap dünyasında ve Kafkasya'nın bazı kısımlarında, Ege ve Akdeniz bölgelerinde dini dengeyi, istikrarı, barış ve uyumu iyi sağlayan Türkler için felaket getiren Birinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'de hızlı değişimler olmaktadır. Devletin himayesindeki farklı bölgeler ve toplumlar arasındaki kuvvetli bağın varlığı, Türkler ve Avrupa Güçleri arasındaki düşmanlıktan çok daha önce işlenen türlü stratejik politikalar ve eylemler dolayısıyla "özerklik, öz yönetim ve bağımsızlık" gibi kavramlarla parçalanmıştır. Devletin yıkılışı, öncesinde devlet tarafından oluşturulan çemberde yaşayan kardeş toplumların birbirini düşman ve şüpheli varlıklar olarak gören muhalif çoğulculuk ile sonuçlanmıştır.

Ortaya çıkan bu siyasi gelişmeler toplumlar arası bağı, etnik ve sosyo-kültürel münasebeti hızlı ve açık bir şekilde zayıflatarak, bölgeyi kademeli olarak Soğuk Savaş'ın muhalif güçleri ile Avrupalı ve Rus Yahudiler için cazip hale getirmiştir. Bölge, devlet yönetimi altında son dokuz yüzyıldır kazandığı kayıpları vermekten henüz kurtulamamıştır.

* çev. Gonca AŞUT, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, goncaasut@gmail.com

** Prof.Dr., Aligarh Muslim Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Siyasal Bilimler Ana Bilim Dalı, Hindistan, arshikhan@gmail.com

Birçok açıdan edinilen yasal tarihi kazanımlar insanî davranışın ahlakî boyutunu ilgilendiren yönlendirici ilkeler olan barış, süreklilik ve refah getirmiştir. Farklılıkları barındıran bu Osmanlı özellikleri, güvenlik, şeref ve sorumluluk üzerine odaklı ahlakî yönetim teması ile yapılandırılmıştır.

Bölgedeki farklı güçleri ve alanları birleştirmek için İkinci Dünya Savaşı akabinde çeşitli bölgesel oluşumlar peydah olmuştur fakat Rousseau, Kant ve Hegel'in sözünü ettiği gibi, arzular mantığı baskılamaktadır.

Yeni Cumhuriyet'in Doğuşu ve Halifelik: Britanya Hindistanı'ndaki Müslümanların Tepkisi

Yukarıdaki paragraflar şimdiye dek ahlakî ve etik doktrinlerin ve değerlerin olduğu kadar yasal ve siyasi faktörlerin ve güçlerin birleşimi olan devletin simbiyotik dinamizmini temel olarak göstermektedir. Bu şekilde iniş ve çıkışlarla zorlayıcı faktörlerin Türklerin ulus-devlet anlayışındaki seyrini değiştirene kadar yedi yüzyıl boyunca devam etti.

Türkiye Cumhuriyeti; Avrupalı güçlerin, Jön Türklerin ve Sultan-Halife'nin yarattığı çalkantılı koşullar altında şerefli varlığı için savaşan milyonlarca Türk'ün acılı fedakarlıklarının ürünüdür.

Müttefik güçlerin zaferi sonrasında, Türk Bağımsızlığı için savaşanlar durmaksızın Türklere karşı savaş suçları işleyen işgal güçlerini ülke topraklarından def etmek için mücadele vermiştir.

Bu özgürlük savaşı, işgal edilen topraklarda Türk halkı tarafından coşkuyula desteklenen Mustafa Kemal'in önderliğinde verilmiştir. Bu durum, insanların müttefik kuvvetler tarafından empoze edilen barış şartlarına karşı bakış açısını kuvvetlendirmeye zemin hazırlamıştır.

Bu mücadele, temsilcilerinin 1918'de Mondros Antlaşması'nı ve 1920'de Sevr Antlaşması'nı imzaladığı, Sultan-Halife tarafından yönetilen politik düzenin doğasını değiştirmede katalizör olmuştur. Bu, İngilizler tarafından dayatılan şeyleri istekli veya zoraki olarak onaylayan Sultan-Halife'nin içindeki gerçek gücü ve isteği ortaya çıkarmıştır. Bu utanç verici kabulleniş, özgürlükçü güçler tarafından 1922'de koltuk ve siyasî gücün kaynağını değiştirerek ve 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması'nda topraklarının haklarını emniyete alarak tersine çevrilmiştir. İstanbul Hükümeti, İngiliz taleplerine boyun eğme politikası ve özgürlükçü güçleri tanımayarak çifte hezimete uğramıştır. Dış kuvvetler ve Britanya

Hindistanı'ndaki Müslümanlar tarafından yeterince anlaşılmayan Sultanlığı ve Halifeliği kaldırmak gibi başka bazı iç karamaşıklıklar da söz konusuydu. Bu kurumun saygınlığını ve meşruluğunu kaybetmeye sebep olan durum, yeni kuvvetlerin eski düzenin yerine 1923'te Kemal Atatürk tarafından yönetilen cumhuriyet rejimli hükümet kurmasını gerekli kıldı.

Birinci Dünya Savaşı'ndaki ağır kayıplar ve Müttefik Devletlerin Türkiye'deki 1918 sonrası genişletilmiş savaşları sonrasında Türklerin ve Türkiye'nin değişen koşulları Britanya Hindistanı'ndaki çoğu Müslüman tarafından yeterince tanımlanamayan yerel, bölgesel ve uluslararası baskılar ve zorlamalar oluşturmuştur. Bununla birlikte, İngiliz politikalarının Osmanlı Devleti'ni her türlü yoldan, Ermenileri kışkırtarak, Çarlık Rusyası'na yardım ederek, Arap isyanını teşvik ederek ve düşman Yunan'ı destekleyerek, ayrıca 800.000 Hintli askeri gücü devlete karşı kullanarak, parçalara ayırmayı hedeflediği gerçektir.

Hindistan'daki iyi bilinen alimlerden olan Seyyid Sabahaddin Adbur Rahman, Şan Muhammed ve Gazi Muhammad Adeel Abbasi, İngiliz politikalarının Müslümanların elindeki siyasi ve dini gücün merkeziyetçiliğini yıkmayı hedeflediğine inanmaktaydılar. Yazıları, Halife'yi yeni hükümet için bir tehdit unsuru olarak görmediklerini gösterir çünkü Atatürk'ün toprak kazanımları Hindistan'da takdir edilmiştir. Halife ile ilgili olan kaygıları, onların dinî, kültürel ve duygusal bağlılıklar ve algılar tarafından yönetilmektedir çünkü onlar bunu farklı kuvvetleri ve milletleri birbirine yakınlaştıran bir merkez olarak görmektedir.

Britanya Hindistanı'ndaki Müslümanlar, Ortodoks ve radikaller Türklerle derinden ilgiliydi ve Britanya'nın ve onun Osmanlı Devleti'ne karşı olan müttefiklerinin 'revizyonizm' politikasını onaylamamaktaydı çünkü Hindistan'daki Osmanlılar Halife'ye uluslararası bir kurum ve siyasi birliğin, sosyal bağlılığın ve kültürel ilişkilerin bir sembolü olarak bağlıydılar. Diğer bir deyişle, dünyada güçlü ilişkiler ağını yeniden yapılandıran ulus-devlet sistemini ve yeni yükselen bu eğilimi desteklememekteydiler.

Ortak Kader ve İngiliz Emperyalizmi Altındaki Benzer Tecrübeler

Onların hisleri, görüşleri ve ebedi seçimleri herhangi bir düzeydeki değişimi kabul etmeye karşı baskın faktörlerdi. Yeni Cumhuriyet ve Hilafet kurumunun her ikisi için tercihleri vardı. Onlar, 1917'den önce kazanılmış olan haklarını ve toprakları üzerindeki iddialarını sınırlamaya zorlanmış olan Türklerin yerel

kaygılarını anlamada başarısız olmuşlardır. Diğer taraftan, yeni Cumhuriyet için kendine özgü prensipleri, yasaları ve iletişim kodu olan Hilafetin zorunluluğuna dayanmak zordu. Yeni Cumhuriyet, artık gerek bağımsız gerekse sömürge halindeki Müslümanların dinî ve kültürel ilgilerini devam ettirmekle ilgilenmiyordu. Bu yüzden, Hindistan'daki Müslümanlar Sultanlık üzerinde hiç ısrarcı olmadılar ama Halifelîğin yeni Cumhuriyetle birlikte işlemlerini tercih ettiler. Böylece, Müslüman ülkeler ve liderler bir çeşit Osmanlı ortak kültür zenginliği içinde var olmaya devam edeceklerdi.

Neden böyle bir şey istemişlerdi? Britanya Hindistanı'ndaki Müslümanlar da 1857'den bu yana İngiliz politikalarının kurbanıydı ve onlar da yaşamlarını, mal varlıklarını ve şereflerini kaybetmeyi tecrübe etmişlerdi. Babür Devleti'nin (Hint-Türk İmparatorluğu olarak da anılır) son yenilgisi ve İngilizlerin Mysore Krallığı'nı Tipu Sultan'dan devralmalarını baskılayıcı kanunlar ve dışlamalar takip etmiştir. Bu durum, Britanya Hindistanı'ndaki Müslümanların siyasi ve ekonomik kapasitelerini olumsuz etkilemiştir. 1916'da sonra Avrupalı güçler tarafından düşük dereceli Avrupalı ve Asyalı insanlar görüldüklerinden, Britanya Hindistanı'ndaki Müslümanlar değişik baskılayıcı yasalarla karşı karşıya gelmeye ve 1857 sonrası çoğunluğun olası tehditlerini yaratmaya maruz bırakılmışlardır.

Hint Yarımadası'nda dinsel özgürlük, kültürel öncelikler ve toplumsal kimlik konularında siyasi, ekonomik ve askeri güç kaybı yaşanmıştır.

Müslümanlar 1857'den sonra Rusya, İtalya, Fransa ve Yunanistan ile iş birliği içerisinde olan ve 1916'dan sonra siyasi, ekonomik ve askeri güçlere zarar veren Osmanlılar ve Türkler üzerinde uyulması zorunlu kavramlar ile şartlar koyan İngiliz kolonicilerin bastırılmış objeleri haline gelmişlerdir. Koloniciler hem Hindistan'da hem Osmanlı Devleti'nde böl ve yönet politikasını gütmüşler ve esas hedef Müslüman toplumların direnişçi gücü olmuştur.

Hindistan'da Babür Devleti'ni yıktılar ve 20. yüzyılın başından beri Osmanlı Devleti'ni kademeli şekilde zayıflattılar. Dinî önyargılar, güç için olan mücadelede yer aldı ancak İngiliz Başbakanı Lloyd George tarafından 1920'de Hintli Delege Maulana Muhammed Ali ile olan görüşme esansında reddedildi-ki bu Seyyid Sabahaddin Adbur Rahman ve diğerleri tarafından zikredilen en önemli faktördür.

Ağa Han ve Seyyid Emir Ali Tarafından Temsil Edilen Kraliyet Yanlılarının Tepkisi

İnsanlar ve elit tabaka hem Britanya Hindistanı'nda hem de Osmanlı Devleti'nde Kral taraftarı ve devrimciler olarak ikiye ayrılmıştı. Onlar devlete karşı olan ve Britanya Hindistanı'nda açık bir şekilde görülen ve İngiliz Hükümdarlığını baskılamaya çalışan Urdu basınındaki geniş çaplı yorumlar, toplantılar, gösteriler, tehlikeler, bağışlar, delegasyonlar, tıbbi misyon ve diğer aktiviteler şeklindeki en ufak harekete karşı alarmdaydı. Bu, Libya, Mısır, Fas, Arabistan, Balkan Savaşları, Ermeni meselesi, Çanakkale Boğazı'ndaki müttefik saldırısı, ve Mondros ve Sevr gibi düşünülmeden imzalanan antlaşmalarda Sultan'ın acizliği, çaresizliği ve esaretini de içeren Türkiye'nin pek çok kısmını yeniden ele geçirme çabasında görülebilir. Britanya Hindistanı'nı baskılayan Urdu basını ve Ortodoks ağı Londra'ya delegeler göndermekteydi (Hint Ulusal Kongresi ve Müslüman Derneği gibi iki önemli siyasi gruplaşma tarafından desteklenen) ve İngilizler bir çok durumda örneğin Paris Barış Görüşmeleri, Sevr Antlaşması ve Lozan Antlaşması'nda sert bir şekilde sıkıştıran Hint Liderler ve sempatanlar tarafından desteklenen ülke genelinde tahrik unsurları yaratmaktaydı.

Bu başkaldırı, niyetini ve gücünü İngiliz emperyalist gücüne yerel cephede karşı koymanın ve Hindistan'daki bu siyasi gelişme de İngiliz karşıtı hareketinin altlığını oluşturmuştur.

Kral yanlısı, reformist ve batılılaştırılan kamplar, İngilizler tarafından kışkırtıcı Müslümanları sakinleştirmek ve siyasi mücadeleden kaçmaları için onları cesaretlendirmek için kullanılan bir sürü kişiyi kapsamaktaydı.

Onlar, İngilizlerle eğitim, iş ve barışçıl ortak platformlarında yer almaya zorlandılar. Diğer bir deyişle, Britanya Hindistanı'ndaki Müslümanların, İngilizlerin çıkarlarının söz konusu olduğu hem yerel hem uluslararası alanda pasivize olmasını istiyorlardı.

İngiliz emperyalizminin kolonici şeytanlarının yerine Hint egemenliğini kurmak isteyen tehditlerle daha çok ilgileniyorlardı.

Ülkedeki Hintliler ve Müslümanlar arasında büyük ayrılıklar yaratmak için koloniciler tarafından akıllıca kullanılan Hint egemenliğine karşı İngiliz desteği bulmaya çalıştılar.

Diğer taraftan, Müslümanların radikal ve Ortodoks kısmı dağılmalarından önce Genç Türkler tarafından da desteklenen İngilizlere karşı birleşik bir mücadeleden yanaydılar.

Ancak, şu da bir gerçektir ki kral yanlıları da sessiz protestoslarını İngiliz gazetelerinde, derslerde, mektuplarda, anılarda ve toplantılarda buyurgan ve zorlayıcı değil, seçenek sunarak ve davetkâr şekilde sürdürmekteydi.

Ağa Han ve Türkler

Bunlar arasında en çok öne çıkanlar Hakim Seyyid Emir Ali (1849-1928) ve aslında Sultan Muhammed Şah olarak bilinen III. Ağa Han'dır (1877-1957). Her ikisi de kendilerine muazzam saygı gösteren İngiliz Liderlere olan yakınlıkları ile bilinirdi. Doğu ile Batı arasındaki bağları kuvvetlendirmek istediler. Sir Samuel Hoare, Hindistan Devleti'nin eski sekreteri, Ağa Han'ı "doğu ve batıdaki tanıdığım herkesten fazla olarak yaşamın farklı yönleri hakkında en çok bilgiye sahip olan vatandaşdır. Yaşam sanatının sırrını bilmektedir."¹ şeklinde övmektedir. Hindistan'daki İngiliz yöneticilerle olan erken işbirliği ile devlet adamları, diplomatlar ve Avrupa'da tanıştığı elçiler ile olan münasebeti onun üzerinde derin bir etki bırakmıştır.²

O, İngiliz İmparatorluğu'nun çıkarlarını gözeten ve Hint ulusallığını sömürgeci fikirlerle yeniden bağdaştırmak isteyen bir emperyalistti.³ Aynı zamanda, emperyalist fikirlerine rağmen bir İslamcıydı. 1914-1921 arası Hintlilerin Anadolu'daki Türklere ve Araplara karşı yürüttükleri politikaları ile desteklenen anti-İngilizciliğe karşıydı. JalianwalaBagh Katliamı'na ithaf edilen anma töreni için para bağışlamayı da reddetmiştir.⁴ JallianwalaBagh Katliamı, 13 Nisan 1919'da saldırgan olmayan protestocular JallianwalaBagh, Armitsar ve Punjab'ta toplandığında, İngiliz Hint askeri birlikleri tarafından Reginald Dyer emrinde ateşe verildiği zaman vuku bulmuştur. Resmi İngiliz Hint kaynakları, kimliği belirlenen 379 ölü ve yaklaşık 1,100 yaralının olduğunu açıklamışlardır. Hint Ulusal Kongresi tarafından tahmin edilen yaralı sayısı 1,500'den fazla ve ölü sayısı da yaklaşık 1,000 civarındadır.⁵

Ağa Han, Büyük Britanya'yı, Müslüman ülkelerle Hintlilere tam bağımsızlığın garantisini vererek ve onlarla iş birliği yaparak daha da büyük yapma hayalini kurmuştur.

Kendisi, Britanya Uluslar Topluluğunu kendi amacını gerçekleştirmek için bir ideal olarak gören emperyalist bir devlet adamıydı.⁶ Avrupa'da uzun yıllar

yaşamaları esnasında, hem İngiltere hem de Fransa'da ayrılıkçı sosyal ağlarla haşır neşir oldu. Bombay'da kurulan Willingdon Spor Kulübü'nün kurucularından biriydi. Kral VII. Edward'ın taç giyme törenindeki davetlilerdendi ve resmî törensel faaliyetlerde aranılan önemli bir şahsiyetti. Kendisi sık sık York Evi'ne davet edilirdi ve Kral Edward'ın hastalığından önce Buckingham Sarayı'na da çağırılmaktaydı. Avrupa'da iyi bir devlet adamı, sportmen ve İngiltere dostu olarak tanınmaktaydı. Temmuz 1937'de Uluslar Birliği Teşkilatı'nın Başkanı olarak seçildi.⁷ Lloyd George'un Ağa Han hakkındaki izlenimi Barış Konferansı'nda şu kelimeler ile aktarılmaktadır⁸:

L. G. Ağa Han'ın tanımış olduğu en bilgili adam olduğunu belirtmiştir. Genel kültürü şaşırtıcıydı. Sıradışı bir şekilde iyi eğitilmiş ve dünyanın hemen her yerinde uluslararası yakın temas ilişkileri vardı. Geniş çaplı olarak seyahat etmekteydi, özellikle yakın dostlarının bulunduğu Avrupa'nın başkentlerini devamlı gezmekteydi. Bilgi depolama konusundaki başarısı dikkate değerdi. Edebiyatın hemen her dalına temas etmiş görünüyordu ve bilim konusunda da bilgiliydi. Bu özelliklerin hepsinin bir arada oluşu ile, çok sıradışı bir adamdı.

I.Dünya Savaşı'nın şafağında, Ağa Han, Hintli Müslümanlara yazdığı "Hindistan Zamanları" adlı eserinde, Türkler ile hiçbir münasebet içine girmelerini tavsiye etmiş ve Türklere Avrupa'dan edindikleri malları bırakmalarını söylemiştir. Diğer yandan, Maulana Abul Kalam Azad bu makaleyi uygunsuz ve yanlış yönlendirici olarak değerlendirmiştir.⁹ Hindistan'daki Türk bilginler, Avrupalı Devletler yanında Türkiye'nin kaderi ve Osmanlı Devleti konusunda huzursuz hissediyorlardı. Fas'taki Frank-Alman iş birliği, İtalya'nın Libya'yı işgal etmesi ve devlete karşı Balkanlardan gelen tehditler Müslümanların bakış açısını sarstı. Müslüman basını, Trablusgarp ve Balkan savaşlarında Türklerin ve Arapların çektiği acılara geniş ölçüde yer verdi. Ekim 1912'de, Maulana Mohamed Ali, Delhi Jama Mescidi'nde, duygulu bir konuşma yaptı ve Balkan savaşlarını, Türklerin son savaşı olarak değerlendirdi. Türklerin kendi davaları için savaştığını ve bunun haklı sebeplerle olduğunu onayladı.¹⁰

1905'lerin başlarında, Hindistan Zaferi ile tanınan Lord Curzon döneminde, İngilizlerin İran ve Afganistan'a karşı tavırları Müslümanların gözünde şüphe çekmeye başladı. 1912'ye kadar, Hintli Müslümanların, İngiliz politikasının tarafsızlık adı altında Türklere karşı bir anlayış beslediğine dair yaygın inanışları vardı. İngilizlerin, Türk garnizonunun Mısır üzerinden geçerek İtalyanlara

karşı savaşmasını reddetmesi gibi birkaç somut örnek bu inancı destekledi. Bu konuda, Madras Uleması, kralın valisine bir mektup gönderdi.¹¹ Bu, İngilizlerin Müslüman devletlere karşı olan politikasının açık bir göstergesiydi. Dışişleri Bakanlığı özel sekreteri Viscount Errington, Harding'e, "Şu anda Müslüman ve Hristiyanlar arasındaki mücadele ile yüzleşmekteyiz" şeklinde yazmıştır.¹² O zamanın kabine bakanı Winston Churchill, Balkan devletlerini savunmuş ve Türkleri, Hristiyan Avrupa'dan sürmek için haklı sebepleri olduklarını söylemiştir.¹³ Türklerin Balkan savaşlarında uğradığı bozgunun şafağında, Avrupalılar gülererek bu zaferler karşısında mevcut durumun değiştiğini söylemişlerdir.¹⁴ İngiliz Başbakanı Herbert Henry Asquith (1908-1916), 6 Kasım 1912 akşamı Londra Guildhall'da şu açıklamayı yapmıştır:¹⁵

"Doğu Avrupa'nın haritası yeniden düzenlenmelidir. Avrupa'daki genel fikirde katıldığım en büyük nokta, galiplerden büyük bedel ödeyerek kazandıkları zafer meyveleri çalınmamalıdır."

Hindistan Tıp Harekatı, Balkan savaşlarında Türk mültecilere hizmet etmesi için Doktor M. A. Ansari ve Kızılhaç tarafından, Kızılhaç'ın Müslüman karşılığı olarak kuruldu.¹⁶ Kızılhaç topluluğu Londra'da da Seyyid Emir'in başkanlığında mültecilere gerekli yardımları sağlamak ve destek olmak için kurulmuştur. Aligarh Müslüman Üniversitesi, Türklere tıbbi yardım sağlamak için 30,000 Rupi'yi Londra'ya gönderdi. Türklere verdikleri desteği ifade etmek için Hindistan'ın her yerinde büyük mitingler düzenlendi. Muhammed Ali daha sonra gözlemlerini;¹⁷ İngilizlerin Türk, İran ve Fas'ın düşmanlarına karşı sergilediği tavır, 1911'den itibaren Hintli Müslümanların sempatisini azaltmış ve bu ırk için yabancı olan İngiliz Hükümeti'ni eleştirme cesaretinde olan Hintlilerin, vatanlarındaki radikal politikacılara tepki göstermesine neden olmuştur, şeklinde paylaşmıştır.

Sir Seyyid Emir Han'ın 1898'de ölümünden sonra Müslüman liderler Urdu dilini koruma mücadelesine girmiş ve onların İngilizlere karşı olan zıt tutumları, Hindistan Ulusal Kongresi'nde pasif yandaşılıktan politik kışkırtmaya doğru bir değişime sebep olmuştu. Bu politik hareketliliğin yurttan ve uluslararası düzeyde olduğu 1900'lü yılların başıydı. Bu dönemde, İngilizlerin Arap dünyasındaki politikaları Müslümanlara karşı düşmanca bir hal almıştı.

İngiliz Hükümeti, Türkiye'ye Taba konusunda ultimatom vermiş ve Mısırlıların yanında taraf tutmuştur. İngilizlerin Sudan'a harekâtı daha önceden

Müslümanları kızdırmıştı.¹⁸ Fazal-i-Husain (1877-1936), Lahor'un vekilliğini yapmış ve 1906'da İngiltere ve Türkiye arasında geçen çekişme döneminde, Hindistan'daki Müslümanların %95'inin, İngiltere'ye borçlu oldukları sadakati göstermeyeceklerini söylemiştir.¹⁹

Aligarh Okulu, Hindistan Valisi'ne²⁰ Mayıs 1906'da şu mektubu yolladı:

“Aligarh İslamcıları, İngiltere'nin Türkiye'ye ızdırap ve panik içeren ültimatonomunu duymuş ve siz Hazretlerinden İngilizleri bir Anglo-Türk savaşının çıkmaması için ikna etmekte Hint hükümeti üzerindeki etkinizi kullanmanızı rica etmektedir, bu şekilde İngiliz Hindistanı'ndaki bütün İslamcılarının minnetini kazanabilirsiniz.”

İngiliz Valisi Lord Minto, Hindistan Bakanı Lord Morley'e, İngilizlere karşı düşmanca bir Panislamizm hareketinin Hindistan'da var olduğunu ve Türkiye ile bir savaş durumunda fanatikleri sınırda Rajlara karşı kışkırtmanın yardımı olacağını söyledi. Mısır, Sudan ve Hindistan'da askerî hareketleri ile bilinen Lord Horatio Kitchener (1850-1916), Lord Morley'e, Türklerin lehine isyan çıkarabilecekleri ihtimaline karşı Müslüman birlikleri kullanmamayı tavsiye etti. Vali, sınırdaki kabilelerin Amirlerinden ve Hindistan'taki islami nüfustan ciddi endişe duymaktaydı.²¹ Panislamizm hareketi Cemaleddin Afgani (1837-1897) tarafından 19. yüzyılın seksenli yıllarının başında, Ortadoğu'daki Müslüman ülkeleri İngiliz zulmüne karşı birleştirmek için başlatılmıştır. Bu akım, emperyalist İngilizlerin altında ezilen Hintli Müslümanlarca sempati ile karşılandı.

Seyyid Ahmed Han üzerinde tüm dünyaca bilinen Şah Muhammed, onun her zaman Panislamizm ile mücadele edemeyecek kadar meşgul olduğunu ve 2. Sultan Abdülhamit'in Hint Müslümanlarına halife olma fikrine meydan okuduğunu söylüyordu. Ancak yandaşların çabalarına rağmen bile Ümmetçilik hareketi Hindistan'da büyümeyle devam etti.²²

Seyyid Emir Ali ve Türkler

İlerleyen paragraflarda Seyyid Emir Ali'nin hakkaniyeti tanıtıldıktan sonra, onun Osmanlı Devleti için taşıdığı endişeler tartışılacaktır. Sadık bir İngiliz vatanı olmasına rağmen, Seyyid Emir Ali Müslümanların hem politika hem de eğitim olarak gelişmesini istemiş ve bu yüzden 1877'de Kalkuta'da Ulusal İslami Birliği'ni kurmuştur. Bu kuruluş Ulusal Merkezi İslam Birliği olarak bilinmektedir. İngiliz Hindistanında, Müslümanlara eğitim ve iş verilmesi konusunda İngiliz Hükümeti'ni ikna etmede öncü oldu. Seyyid Ahmed Han'ın aksine, Emir Ali

Müslümanlar açısından politik aktiviteleri destekliyordu. Onun Müslüman politikasına katkıları Seyyid'inkinden daha belirgin ve güçlüdür.²³ Ancak Seyyid'in ünü Emir Ali'ninkini geçmişti. Seyyid başlı başına bir kuruluşken, Emir Ali'nin kurumu aktivitelerini batıda Karaçiler'e, güneyde de Bangalore'ye kadar genişletmişti.²⁴ 1904'te İngiltere'ye yerleşmiş, ancak Hindistan'daki Müslümanlara ve Türkiye'ye olan ilgisi sabit kalmıştır.

Seyyid Emir Ali 1849'da doğdu ve Hindistan'da eğitim görüp, Londra'da hukuk eğitimi aldı. Ayrıca başkanlık ve yargı görevlerinde bulundu. İslam hukuku üzerine uzmanlaşmıştı ve İngilizce, Urduca, İran ve Arapça'ya da hakimdi. Haziran 1911'de Seyyid Emir Ali 28 Eylül 1911'e kadar uzanan mektuplarını Londra'da *The Times*'ta yayımladı ve İtalyanların Türk hakimiyetindeki Trablusgarp işgalini ele alıp, İngiliz Hükümeti'ni, Hindistan'daki Müslümanların gücenmesi konusunda uyardı. Bunu, uluslararası bağlamda sözde Hristiyan ülkelerin kanunlarının açık bir ihlâli olarak değerlendiriyordu.²⁵ Birkaç gün sonra, *The Times*'ta 9 Ekim 1911 tarihli başka bir mektup yayınlamış ve İngilizleri İtalya'nın Türkiye'ye açtığı savaştan dolayı Müslüman ülkelerdeki (Hindistan, Güney Afrika ve diğer yerler) kızışma konusunda bilinçlendirmişti.

O zamanlar Papa, İtalyan Amiral gemisi üzerinde Türklere karşı zaferin bir göstergesi olarak durması için kutsanmış haç göndermişti. Sadece birkaç gün öncesinde, Londra'da yaşayan bir İtalyan, Türklerin Avrupa'dan ve dünyadan tıpkı Yahudiler gibi silinmesini ileri sürdüğü rapor edilmişken Papa, havarilerin elçisinin, Trablusgarp'ta Hristiyanlığın yükselmesi için kendisine bir mesaj gönderdiğini not etmişti.²⁶ 13 Ekim 1911'de Trablusgarp'ta yaşanan vahşet ve katliam ile, savaşa dahil olmayanların idam edilip sokaklarda sürüklendiğini anlattığı başka bir mektubu yayımlandı. "Bu hareketlerin birazı bile Türkler tarafından yapılsaydı, İngiltere'de bir kızgınlık dalgası olurdu"²⁷. Hint gazetelerinin savaşlar ve protestoları haber yaptığını belirtti. İngiliz Hindistan'ındaki Müslümanlar daha önce Rus-Türk Savaşı'nı protesto etmişti. İngiltere'nin Hristiyan kadın ve erkekleri geçmiş günlere ait bu barbarlığa ses çıkarmayacak mıydı?²⁸ 11 Kasım 1911 tarihinde *Maulana* Mohamed Ali tarafından yönetilen Delhi gazetesi *The Comrade*, onun İtalyan işgalini ifşa ettiği ve Britanya'yı Doğu dünyasında kalmaya teşvik ettiği bir mektubunu yayınladı.²⁹

30 Kasım 1911 tarihinde *The Times*'ta yayınlanan, İtalyan güçlerinin Trablusgarp'ta işlediği barbarlıkları lanetleyen başka bir mektubunda da benzer

endişeleri taşıdığı görülmektedir.³⁰ Mektubunda, ilk İslam Halifesi'nin askerlerine verdiği talimatlarından alıntı yapmıştır:³¹

“Hainlikten kaçınacaksın. Doğru olan yoldan sapmayacaksın. Hiç kimseyi, çocukları, yaşlıları ve kadınları öldürmeyeceksin. Hurma ağaçlarını veya insanlar ve canlılar için yiyecek taşıyan ağaçları yakmayacak ve kesmeyeceksin. Tasarruf yapmak için deve sürülerini öldürmeyeceksin.”

Balkan Savaşı sırasında, savaştan yaralı dönen veya savaş alanında bulunan Türkler için İngiliz Kızıl Haç Topluluğu'na başvurdu.³² Edwin Pears'ın Halife'nin görevlerine dair yayımladığı “Arap İsyanı” makalesine itiraz etti.³³ 1914'te, İngiliz yetkilileri, İslamî anlayışı kaldıracaklarını duyurdu; böylece İngiltere, savaşın etkilerine karşı Cizre, Mezopotamya ve Arabistan'ın kutsal yerlerinin güvenliğini emniyete almış olacaktı.³⁴ Bu ayrıca İngiltere'nin Türkiye'yi parçalamak ve yok etmek niyetinde olmadığı, ancak Türk topraklarında ters eksen stratejisinin bir parçası olarak silahlı bir mücadele vereceğinin de göstergesiydi.³⁵ Bu birtakım Müslüman endişelerini dindirdi ve Müslüman liderlerin Müslümanları sakinleştirmek ve İngiltere tarafından I. Dünya Savaşı'nda Müslümanlara karşı kullanılan yaklaşık 800,000 Hint silahlı güçlerinin, ordusunun ve nüfusunun taşınmasında insiyatif kullanmalarına öncülük etti. Ağa Han ve arkadaşı Abbas Ali Baig, İslamiyet'i referans göstererek Hintli Müslüman askerleri sakinleştirerek İngilizlere karşı boyun eğmeleri için Mısır'ı ziyaret etti.

Savaştan önce ne batılaştırılmış grup ne de dindar Müslümanlar Türkiye'nin savaşta yer almasını istemiyordu, ancak Britanya Türkiye'ye savaş ilan ettikten sonra dindar Müslümanlar Türkiye'ye destek vermeye başladı. Hindistan'daki Müslüman topluluğun büyük bir bölümü, Lord Asquith ve Lloyd George (1863-1945)'un Türkiye, İslamiyet ve Peygamber'e karşı söylediklerinden gücendiklerini ifade ettiler. Bombay'ın yöneticisi Lord Willingdon, Hardinge'e “Buradaki gerçek durumu bilmiyorlar ya da anlamaya çalışmıyorlar, bizim ve sizin altınızdakilerin görevlerini iki kat zorlaştırıyorlar” şeklinde bir mektup yazmıştır.³⁶ Hardinge bu gerçeği kabul etti ve Willingdon'a cevap vererek, Müslümanlar için Osmanlı Devleti'nin tek Müslüman güç olduğunu ve en sadıklarının bile Türkiye'nin yıkılmasını veya dünya haritasından silindiğini görmek istemediklerini söyledi.³⁷

Büyük protestolar, hiciv yazıları, konuşmalar ve boykotlar, Hindistan'daki Müslüman politikalarının başlıca özellikleri haline geldi. 1919'da İngiltere ve

Arabistan'a elçiler gönderen Müslüman Birliği ve Hindistan Ulusal Kongresi'nin desteği ile Hilafet Komitesi'ni kurdular. Onların asıl amacı, Türkler tarafından da yanlış anlaşılan hilafeti korumaktı.

Ağa Han ve Hindistan'da Hilafet Hareketi

Pek çok Hindu sempaticianını da içeren ve batı karşıtı Müslümanlarca organize edilen Hilafet Hareketi, daha sonra İş Birliği Karşıtı ve Sivil İtaatsizlik Hareketi ile isimlendirilen, tüm Hindistan politikasını kapsayan bir harekete dönüşmüştür. Hilafet harekâtına, batılılaşmış Müslümanlarca karşı çıkmıştır çünkü Hindistan'daki ve yurt dışındaki İngiliz çıkarlarına karşı isyan ve protesto içeriyordu. Hilafet hareketinin asıl amacı, özellikle *Maulana* Mohamed Ali gözetiminde Türklerin bölgesindeki bütünlüğü korumak, kutsal yerleri güvence altına almak ve devletin kontrolünde güneyde ve Doğu Anadolu'nun doğusunda bölgesel hakimiyeti sağlamaktı. İngilizler bu tarz bir güvenceyi vermişlerdi ancak uygulamada olan devlet karşıtı uygulamaları Hint Müslümanları mümkün olan her yerde İngilizlere karşı protesto yapmaya itiyordu. Diğer bir deyişle Mohamed Ali'nin hilafet hareketi, Türkiye'yi dünyadaki tek Müslüman güç yapmayı hedefliyordu, ki bu da pek çok açıdan Hilafet sistemi ile Müslümanlar arasında birliği sağlamak için oldukça gerekliydi. Onlar devleti çoğunlukla İngiltere, Fransa ve İtalya'dan oluşan emperyalist sisteme karşı Müslüman ülkeleri bir arada tutacak en organize devlet sistemi ve bir sosyo-dinî ve politik bir çapa olarak görüyorlardı. Mualana Mohamed Ali ve yakınları tarafından yapılan konuşmalardan anlaşıldığı üzere, Araplar'ın devletten ayrılması, onları Avrupalı güçlerin pençesine sürüklerdi.³⁸ Bu yüzden de, Devletten ayrılmanın ön aşamaları olarak gördükleri özerklik ve bağımsızlığa karşıydılar. Buna zıt olarak, Batılılaşmış devlet adamları ve görevlileri, Hintli Müslümanları Türkiye ile bu tarz bir ilişkiye girmemeleri konusunda uyarılmış ve İngiltere'ye karşı bağlılık göstermişlerdir. Ancak Batılılaşmış liderler bile Türkiye'nin kaderi konusunda endişeliydiler.

Hindistan'daki Müslümanlara karşı bu konuda ileri sürülen fikirlerin samimiyeti o zamanlar tam olarak takdir edilmiş gibi gözükmemektedir ve bugün bile yanlış yorumlanmaya açıktır. Örneğin, hem Lord Curzon hem de Mr. Montagu'nun eserlerinde hilafetin gerçek doğasını yanlış yorumladığını düşünenlere karşı olarak onun o dönem olayları üzerinde yorumlarının bir dereceye kadar mükemmel olduğu söylenebilir, çünkü o "Hint Müslümanların arzuladığı, İslam'ın askerleri adına Londra'daki etkilerini göstermek için Sultan'ı kurtarmak değildir" şeklinde ifade etmiştir.³⁹

Ağa Han ve Emir Ali 'nin 1919'daki Mektubu

The Times (Londra) 6 Haziran 1919'da Türk barışının hüküm ve koşullarıyla alakalı Barış Konferansı hakkında Ağa Han ve Emir Ali'nin ortak mektubunu yayımladı.⁴⁰ Mektupta, Türkiye'nin üyelikten çıkarılma tehdidinin Müslümanlar arasında yarattığı keder ve ızdırabın ışığında, Başbakan'ın resmî taahhüdünün arkasında durmanın İngiltere'nin üzerine düştüğünü söylüyorlardı. "Halihazırda Müslüman bakış açısını kabul etmiş önde gelen halk adamları tarafından alıntılanan kelimeleri, tekrar edilerek gücünü kaybetmeyecektir" demişlerdi. Girişilen savaşın yükünün bazı noktalarına değindikten sonra şu şekilde devam etmiştir: "Biz ne Türkiye'yi başkentinden, ne de Anadolu ve Trakya'dan yoksun etmek için savaşıyoruz." Sözlerine verdiği güvenceyi perçinleme adına devam etti: "Türk ırkının İstanbul'daki başkentiyle birlikte anayurdunun devamına karşı çıkmamamıza rağmen, Akdeniz ve Karadeniz arasındaki geçidin uluslararasılaştırılması ve tarafsızlaştırılması için Arabistan, Ermenistan, Mezopotamya, Suriye ve Filistin'in ayrı ulusal durumunun tanınma yetkisi bizim kararımıza bağlıdır."⁴¹

Devamında, "Dolayısıyla, Türkiye'nin toptan yıkılmasının İmparatorluğun çıkarıyla ya da İngiltere'nin barış ve çevresi için sorumlu olan Hindistan Bakanı'na olan iyi niyetiyle bağdaşmadığı, durumun ciddiyetinin abartılmadığı ya da Başbakan'ın taahhüdünün reddedilmesinin Hindistan ve başka yerlerde hoşnutsuzluk ve kızgınlığa yol açtığı hususunda İtilaf Devletlerini ikna etmek İngiltere'nin elindedir."⁴² Mektup şundan da bahseder: "Şu anda Hindistan'da büyük bir anayasal reform tasarısı yoldadır. Tümüyle başarılı olması büyük ölçüde Majestelerinin Hindistan halkının samimiyet ve vefakâr iş birliğine dayanmaktadır. Kanaatimizce, 80 milyonun üzerindeki Müslüman topluluğun öfkeli hoşnutsuzlukla uzak durması durumunda felakete dönüşecektir. Mektup, çok geniş Sünnî cemaatinin Halifesi olarak Türk Hünkârı'nın, Suriye'nin kuzeyiyle büsbütün Ege sahilinden başlayarak çoğunlukla halkı Türk olan Karadeniz'e kadar İstanbul, Trakya ve Anadolu'nun yegane sahibi olması gerektiğini öne sürmektedir. Bizim fikrimize göre bu toprakların en ufak parçasının başka birilerinin 'hırslarını' tatmin etmek için Türk hükümdarlığından koparılması zalimce bir davranıştır. Batı Asya'ya barış getirmek yerine, böyle bir alan etkilerinin sadece savaş açılan ülkeyle sınırlı tutulamayacağı sürekli savaşların tohumlarını ekecektir."⁴³

Konu Trakya, İstanbul ve Türk milletinin ana yurtları olunca, Müslüman hissiyatının kesinlikle ne şekilde olursa olsun Sultan'ın hükümdarlığına herhangi

bir müdahaleye karşı olduğunu doğrular. Bu noktada Lord Sinha (1863-1928) ve Bikanerli Maharaja Ekselansları ya da General Maharaja Sir Ganga Singh (1880-1943) Türkiye'nin haklı sebeplerini desteklemiş ve bölünmesine şiddetle karşı çıkmıştır. Cumhurbaşkanı Mr. Lloyd George'a bir dönem Hindistan Konseyi ve Hindistan'daki önemli bir Müslüman devletin Divan üyesi Sir Abbas Ali Baig (1859-1932) de dahil olmak üzere nüfuzlu Müslümanlardan bir bildiri de gönderildi. Bu sırada Türkiye'nin yaklaşan kaderinin uyandırdığı hisler Hindistan'daki tüm sınıflar ve topluluklar arasında gerilimi yükseltiyordu ve *The Times*'a giden 2 Ağustos 1919 tarihli başka bir ortak mektupta Ağa Han ve Emir Ali:⁴⁴

“Bizim de imzalayan taraflar arasında olduğumuz, geniş çapta Müslümanlar, Hindular ve İngilizler tarafından imzalanan yeni bir bildiri Cumhurbaşkanı'na gönderilmiştir. Türkiye'nin parçalanması ve Türk ulusunun dağılması için Barış Konferansı'na atfedilen yeni tasarıya şiddetle karşı çıkmaktayız. Makul bir belgedir ve Mr. Lloyd George ve bu çok mühim konuyu ellerinde tutan çalışanlarından gereken ilgiyi göreceğine inanıyoruz.”

Divanlığın 1765'te Delhi İmparatoru tarafından Doğu Hindistan Şirketi'ne verilmesinden ve 1802'deki Lord Lake Antlaşması'ndan beri Müslüman faktörler Britanya Kraliyeti'nde en değişmeyenlerden olmuştur. Ve şimdi bu savaştaki yardımları Müslüman askerlerin İngiltere'nin ilkelerine sarfettiği fedakarlıklarla kıyaslanamayacak belirli ülkelerin “toprak açlığı” hırslarını durdurmak için, ifadeyi yumuşatmak gerekirse düşkünlüklerini hayata küsmeye benzer bir duruma dönüştürdük. Hindistan Müslümanlarının Türkiye ya da Osmanlı Hükümdarı'na dair hissiyatının eski ya da yeni olduğu ehemmiyetsizdir. Bu canlı ve evrensel bir hassaslıktır ve uygulamalı politikada bir faktör olarak değerlendirilmelidir. Yaşayan bu fikre Barış Konferansı'nın bize anlatıldığı gibi öne sürdüğü şekilde muamele etmek mantıklı ve insani midir?”

Yine Aralık 1919'da Bay Edwin Montagu (1879-1924, 1917 ve 1922 yılları arasında Hindistan Dışişleri Bakanı olarak görev yapmış) onuruna verilen bir akşam yemeğinde Ağa Han Türkiye'nin geleceği ile ilgili:⁴⁵

“Hintlilerin Asya dış politikasına gözlerini kapatmaya razı olduğu ve üzerinde hiçbir etkisinin olmadığı günler geçmiş ve asla geri gelmeyecektir. Müslümanlara bahsettiğim problemler, ki dini ve sosyal hassasiyet yarattığı için dokunaklıdır, öyle yakındır ki gerçekte dış sorunlar olarak ad-

landırılamaz. Birçok yolla Hindu yurttaşımız göstermiştir ki bize öylesine destek olmuş ve kendilerinin Almanya'nın tehdit ve tatlı sözleriyle hükmedilmesine izin vermiş bir avuç dolusu adamın hataları için bu olağanüstü ve tarihî yarışın doğmamış üyelerini cezalandırmayacak olan Türkiye ile zengin bir barış ortamı istememize öylesine katılmışlardır ki bunu dürüstçe ulusal bir Hindistan sorunu olarak adlandırabiliriz. Temennimiz artık daha ısrarcıdır çünkü öyle makul temellere dayanmaktadır ki iki yıl önce Cumhurbaşkanı'nın Britanya İmparatorluğu Müslümanlarını yatıştırmak ve Prusya askeri hırslarına karşı olan savaşta iş birliğinin devamını sağlamakta büyük katkıda bulunan meşhur konuşmasından daha iyi dile getirilemezdi. İtilaf amaçlarının önüne geçirilen özgürlük ve kendi kaderini tayin etme hakkı politikasının Hristiyan topraklarına olduğu kadar Finlandiya ve Gürcistan'da tam olarak olduğu gibi Dağıstan ve Azerbaycan için Müslümanlara da uygulanması gerektiğini makulen talep ediyoruz.”

Ağa Han,⁴⁶ Mezopotamya Hükümeti'ni Arap ellerine emanet etmedeki gecikmeyi Britanya'nın üstlendiği manda ruhuna uygun olarak The Times ve diğer yayınlara katkıda bulunan bir dizi özel makalede eleştirmiş ve o ülkenin yönetimi için kurulan detaylıca hazırlanmış yönetimin ağır bedellerine dikkat çekmiştir. Türkiye ile uzun süre gecikmiş çözüm hususunda ise İtilaf devlet adamlarına her fırsatta kalıcı barış ve iyi niyet bakış açısından savaş süresince yapılan taahhütün gerçekleştirilmesinin önemini vurgulamıştır. Hem Avrupa ve Anadolu'da Yunanistan'a bırakılmış geniş topraklar, hem de sözde kendi hakimiyetinde kalan bölgelerdeki Türk saltanatının yok edilmesi hususlarının gözden geçirilmesi ihtiyacıyla ilgili pek çok sözlü ve yazılı, kamusal ve özel temsilciliklere katılmıştır.

Ağa Han ve Ankara Hükümeti

Antlaşma, 1921 baharının başlarında Londra Konferansı'nda revizyon altındayken, Ağa Han naibin ricası üzerine Konferans'tan önce Hintli Müslümanların bakış açısını belirlemeye yardımcı olmak için Hindistan'dan ayrıldı. Oturumlar sonuçsuz kaldı ve Yunanistan Anadolu'da Ankara'da kurulan geçici Türk Hükümeti'ne karşı askeri operasyonlara başladı. Türkiye'deki belirli İngiliz mahkumların salıverilmesi için İngiliz Hükümeti tarafından yapılan talep sebebiyle ciddi bir çatışma tehdidi vardı. Ekselansları araya girdi ve Ankara yönetimini bu mahkumların serbest bırakılmasını sağlama yönünde ikna ederek kritik bir durumu rahatlattı.⁴⁷

Mustafa Kemal Paşa Anadolu'da Yunan Ordusu'nu kaçırsa zorladığında İzmir'in yakılarak yok edilmesi ve Kemalistlerin Çanakkale içlerine ilerlemesi, Lloyd George Hükümeti (Eylül 1922) tarafından sömürgelerin savaşta Türklere karşı yardımının istendiği savaşçı bir resmî bildiriye sebep oldu. Böyle bir yükümlülük beklentisi İngiliz halkı için son derece nahoştı ve Yunan istekleri için daha fazla savaşa karşı güçlü protestolar başladı. Ağa Han, daha sonra Harp Bakanı İngiliz güçlerine saldırmanın ciddi risklerini Ankara yöneticilerine sunmak ve geçici bir çözümü askıya alıp herhangi düşmanca bir eylemden kaçınarak Kemalistlerin stratejik konumunun peşin hükme vardırılmaması gerektiğinin güvencesini vermek adına Lord Derby tarafından çağrıldı.⁴⁸ Antlaşmanın yeniden gözden geçirilmesi konusu üzerine yapılan ilk Lozan Konferansı sonuçsuz kaldı. Ağa Han, müzakerelerin nihaî başarısına büyük oranda katkısı olan her iki partinin de dostu olarak ancak tamamen gayriresmî bir şekilde ikinci Lozan Konferansı'na katıldı.⁴⁹

Lord Beaverbrook İngiliz Hükümeti ve Ankara Hükümeti arasındaki ilişkinin korkunç durumunu tartışmak için Ağa Han'ı Deauville'de ziyaret etti. Lord Beaverbrook, Mustafa Kemal ile görüşmek için Ağa Han aracılığıyla düzenlemeler yaptı. Eylül 1922'nin ilk haftasında İstanbul'a vardığında tüm durum tamamen değişti. Lord Beaverbrook'un kanaatine göre İngiltere için Yunanistan emperyalizmini desteklemenin patlamış politikasının peşinde koşarken Türkiye ile savaşmak her ne pahasına olursa olsun kaçınılması gereken korkunç bir hataydı.⁵⁰ Dönüşünde Anglo-Türk barışı çıkarlarında özel ikna kabiliyetini kullandı. Lloyd George, Lord Birkenhead ve daha sonra Koalisyon Bakanlığı'nın tüm konseylerini yöneten Winston Churchill ile uzun görüşmelerde bulundu. Ne yapıp edip Türk karşıtı tutumlarının katılığından vazgeçip Türk Hükümeti ile onurlu bir anlaşmaya varmakta çok zorlanmayacaklarına dair tavsiyelerde bulundu.⁵¹ Lord Beaverbrook Yunan yanlısı eğilimleri ve bozguna uğramış Yunan ordularının İzmir'den geri çekildiğinde felaketle sonuçlanan Anadolu işgali sırasında Yunanlıları destekleyen Koalisyon Bakanlığı'na karşı mücadelesine devam etti. 16 Aralık'ta Avam Kamarası Noel tatilinden çıktıktan bir gün sonra *The Daily Express* sansasyonel bir demeçte bulundu:⁵²

“İzmir'in düşüşünün ilk on günü içinde Yunan bozgunu çoktan başladığında ve Yunan Hükümeti bizzat Anadolu'daki askeri durumunun umutsuz olduğunu farkettiğinde, Bay Lloyd George, Yunan ordusunu direnmelerine devam etmeleri için cesaretlendirdi. Bu, Bay Lloyd George'un araştırmalar

yaptıktan sonra Yunan ordusunun aktif İngiliz para ve mühimmat yardımı olmadan tutunamayacağına dair bilgilendirilmesinden yalnızca birkaç gün önce bu eylemi gerçekleştirdiğini ortaya çıkardı. *The Daily Express* daha sonra 2 Eylül'de Yunan ordusu çoktan kaçmaya başlamışken Atina Hükümeti'nin bir mütareke düzenlemesi için Lloyd George'un yardımına başvurduğunu ve Başbakanlık Özel Sekreterlerinden birinin Yunan elçiliğine 'Hükümetlerinin 1918'de Almanlarca yapılmış hatadan kaçınmak için çok dikkatli olmaları gerektiğini ve bir anlık panikle küçük düşürücü bir mütarekeye varmamaları gerektiği'ne dair telefon açtığını belirtti.”

Çanakkale felaketi daha önce İngiltere'deki belirli siyasetçiler tarafından Türkiye'ye karşı kökleşmiş bir düşmanlık yaratmıştı ve söz konusu politikacıların etkisine karşılık Ağa Han'ın başka bir savaştan kaçınma ve İngiltere ile Türkiye arasında bir uzlaşma gerçekleştirmedeki zorlukları arttı. Türkiye'yi Avrupa'dan atmanın, geriye kalan topraklarındaki egemenliğini sona erdirmenin planı buradaydı ve sinsî, üstü kapalı ve güçlü bir hareket bu sonu başarmak için ayarlanmıştı. 1918-1922 yılları dolayısıyla İngiltere ve Türkiye arasında barışı sağlamadaki yorucu, devamlı ve uzun vadeli yıllardı.

Ağa Han'ın kızgınlığı Türkiye adına güçlü fakat vakur çağrılarında ifade buldu. Fakat en büyük başarısı yüksek mevkili İngilizlerin yardımıyla Türkiye ile başka bir savaşı önlediğinde gerçekleşti. Bu, kendisinin İmparatorluğa barışın ve insanlığın kutsal amacına yönelik verdiği en büyük hizmetti. Türkiye ile ikinci bir savaş patlak verseydi Müslüman devletleri, Ekselanslarının Müslüman sömürgelelerini ve tüm Hindistan'ı İngiltere'ye düşman edecekti.⁵³

Ağa Han ve Lozan Antlaşması

Nihayet Lozan Antlaşması imzalandığında Ağa Han tüm dünyadaki Müslümanlara barışsever bir mesaj verdi:⁵⁴

“Bu mesajı, yakın tarihte ilk kez Batı'nın Süper Güçleri ile eşit koşullar altında Müslüman bir ulus tarafından bir antlaşmanın imzalandığı Lozan'dan yazıyorum. Bu antlaşma Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'nın sarsılmaz itibarını yansıtmaktadır. Aynı zamanda İngiltere, Fransa ve diğer Batı güçlerinin Türkiye ve İslam ile dostluğunun yürekte arzusunu açığa çıkarmaktadır. Bu muhteşem antlaşma ile Türkiye iki yüz yıldır ilk defa bağımsız ve bütün bir ulusal devlet haline gelmiştir. Türkler, İstanbul, Edirne ve Trakya'yı kurtarmıştır. İslam bu hayli memnun edici uzlaşmayı büyük ve kahraman Türk fedakarlığına, cesaret ve sebatına; aynı zamanda Büyük

Britanya, Fransa ve İtalya'daki halkların iyi niyet ve derin barış arzularına borçludur. Ayrıca Genel Vali H.E. (Lord okuyor) ve Hindistan Hükümeti'ne sürekli desteği için şükran borçluyuz. Bu barış, geçmiş kavgaların bittiği ve unutulduğunu göstermektedir. Artık özgür olan Ulusal Türk Devleti şimdi Avrupa ve Amerika ile eşit koşullar altında kalıcı dostluk kurmaya yeterli olmalıdır. Hintli Müslümanlara belirtmek isterim ki, inancıma göre, Türk devlet adamları İngiltere ile dostluğu can-ı gönülden arzulamaktadır ve eminim ki İngiltere ile ticaretin ilerlemesini memnuniyetle karşılayacaklardır. Ayrıca Hindistan'daki arkadaşlarıma Türkiye ile İngiltere arasındaki yeni ilişkileri mahvedecek ya da kurulan dostluğu bozacak hiçbir şey yapmamaları konusunda çağrıda bulunuyorum. Vakti geçmiş ve Türkiye için hiçbir faydası dokunmayacak eylemler yerine Hindistan Müslümanları Türkiye'nin refahını yeniden kurması için yardım etmelidir. Türkiye çok büyük kayıplar vermiştir ve insanlarına doğrudan yardım gerekmektedir. Sağlık hizmetlerini iyileştirmek, hastalıklarla savaşmak, sağlığı geliştirmek, çocukların mutluluğunu sağlamak ve sosyal refahı teşvik etmek için Hindistan'dan özel heyetler göndermeliyiz. Türkiye'nin kurtuluşunu aramız gereken yer Türk gençliğidir ve bunu yalnızca çocuklara yardım ederek yapabiliriz. Türkiye'deki yetimler için Türk delegelere burada 1000 pound teslim etmiş bulunmaktayım. Antlaşmanın Arap halkını hoşnutsuz bir durumda bıraktığının ve Araplara özgür bir bütünlük getirmediğinin farkındayım, fakat bana göre Arap sorunu umutsuz değildir...”

Ağa Han, Batılı efendilerinin farkına varamayacağı Arapların bağımsızlığının şampiyonu olmasıyla bilinir. Arabistan haklarının istikrarlı ve yürekli destekçisi olmuştur. Batı'ya olan aşırı inancı burada açıkça belirtilmiştir:⁵⁵

“Naçizane tahminime göre Arap sorununun doğru çözümü daha büyük bir devlet idaresini ve Büyük Britanya ve Fransa liderlerinden Doğu'nun herhangi bir uluslararası probleminden daha geniş bir bakış açısını gerektirmektedir. Bir yıl önce Türkiye ile adalet ve dürüst anlaşma konusunda ısrar eden sokaktaki adam, savaş boyunca İtilaf Devletlerinin amaçlarına büyük hizmetlerde bulunmuş Araplar için çok geç olmadan, ayrıca müdahale ve kontrolden muaf bir şekilde ulusal bağımsızlığını kazanması gerektiği konusunda ısrar etmektedir.”

Seyyid Emir Ali ve Türkler

Bir diğer yandan Hakim Seyyid Ömer Ali'nin, Cumhurbaşkanı'nın Manchester'daki konuşma haberi üzerine acılı şaşkınlığını gösteren mektubu dikkate değerdir. Hakim Ali İngilizlerden önce Türklere karşı işlenen suçları

ve Ermeni iddialarının yanlışlığı sorularını öne sürmüştü. Krala ve aralarında yaşadıkları İngiliz kolonisine sadakat borçlu olan milyonlarca Müslüman üzerinde yapacağı etkiyle ilgili endişeli, hatta aşırı derecede endişeliydi.⁵⁶

İstanbul'dan önce daha evvel hiç tehdit edilmemiş sözde “Boğazların özgürlüğü”nün korunması için alınan korkunç önlemlerin gerçekte “Şark zihniyetini etkilemek” ve Türklerin yenilgiye uğramış düşmanlarını Trakya'ya sürmesini ve halkının kurtuluşunu engellemek için tasarlandığı artık kabul edilmektedir. “Şark zihniyeti” Bakanların hayal ettiği kadar basit değildir, onlar yalanları görebilmekte ve bu kuşkuyu doğurmakta ve nefreti büyütmektedir. Katliamı ve büyük yangını önleme fikrinin Yunanlılar Anadolu'da başıboş bırakıldığında devlet adamlarımızın aklına gelmemesi çok üzücüdür. Binlerce hayatı kurtarabilir ve hem Müslüman hem de Hristiyanların tarifsiz acısını dindirebilirdi.

“Katliamlar” hakkında atılan nutuklarda Yunanlılar tarafından işlenmiş dehşeti kınamaya yönelik tek bir kelimenin bile olmaması dikkat çekmeye değerdir. Kadınlar ve çocuklar camilere ve başka binalara kısıtlanmış, daha sonra ateşe verilmiş, kasabalar ve köyler küle dönmüş, tarlalar harabeye çevrilmiş, kutsal haneler saygısızlığa uğramış, geri çekilen Yunan birliklerinin saldırıları her yeri gerçek anlamda insan vücutlarıyla kaplamıştı! Keza İngilizlerden öğrendiğimiz kadarıyla bu karışıklık ve katliamın ortasında Türk ordusuna uygulanan baskı ve disiplinin doğrulanması ile ilgili de tek bir kelime bile bulunmamaktadır.

Ermeni ve Yunanlıların Türkler tarafından katledildiği iddialarının gülünç bir şekilde abartılmasının yanı sıra, katî surette basit bir mantık vardır. Kendisine karşı işlenen vahşete sessizce göz yumulmasına rağmen daha yeni özgürlüğünü kazanmış bir ulusa karşı nefreti körüklemek için bireyler tarafından işlenmiş eski suçlarla oynanmıştır. Belli ki Lloyd George Doğu Hristiyanlarının bir suç işleme potansiyelinde olmadıklarına inanıyordu. Amerikan, İngiliz ve Fransız muhabirler tarafından en güncel raporlara kadar Carnegie Komisyonu'ndan gelen tüm kanıtları okumadan geçmişti.

En coşkun anında bile Amalekiteları, Türkleri ve Türk yanlılarını cezalandırmaya çıktığında Türklerle aynı inancı paylaşan milyonlarca insandan oluşan uzaklara yayılmış imparatorluğun başı olduğunu ve öfkeli konuşmasına “kılıç” sözünü dahil etmekten kaçınmanın akıl kârı olduğunu hatırlamış olmalıydı. Doğu ile tanışık olan herhangi biri bu tarz söz sanatlarının ne kadar tehlikeli olduğunu ve harfiyen o şekilde algılanmaya ne kadar yatkın olduğunu ona söylerdi.

Seyyid Emir Ali ve Ağa Han'ın Mektubu, 1923

Hakim Emir Ali ve Ağa Han⁵⁷ tarafından yazılan 24 Kasım 1923 tarihli ortak mektup yeni Türkiye'nin sürekli dostu olduklarını belirterek başlar:

“...Dünyanın özgür milletleri arasındaki nezaketinin bağımsız bir üyesi olma amaçlarını paylaşarak, izninizle, sünnî mezhebine mensup geniş kitleler arasında Halife- Sultan'ın uyguladığı belirsiz durumun pek rahatsız edici etkilerine Büyük Millet Meclisi'nin dikkatini çekmek istiyoruz. Büyük üzüntüyle farkettik ki büyük ahlakî ve birleştirici bir güç olarak İslam, Halife'nin itibar ve prestijindeki, ağırlığı ve etkisindeki azalma yüzünden sünnî toplulukların büyük bölümünü kaybetmektedir...”

Sünnî mezhebinde ruhani liderliğin İslam taraftarlarını koca bir cemaat olarak birleştiren bağlantıyı oluşturduğunu belirtmemize gerek yoktur. Halife dış saldırılardan dolayı risk altında olduğunda dünya çapındaki Müslüman hisleri oldukça tedirgindi ve Hindistan Müslümanları, bağımsızlıkları için savaşırken aynı zamanda Müslüman dayanışmasını sembolize eden kurumun korunması için de savaştıklarına inanarak Türk ulusuna ilgisini ve desteğini verdi. Bu kritik zamanlar boyunca gayretli bir şekilde Türk amaçlarını savunduk. Trablus ve Sirenayka'daki Türk-İtalyan savaşıdan itibaren bir İngiliz Müslüman örgüt tüm enerjisini Türk halkının acısını azaltmak için harcamıştır. Gözlemlerimiz ve önerilerimiz dolayısıyla bizi ve tüm Müslümanları derinden ilgilendiren bu sorunla ilgili Siz Ekselansları Hükümeti tarafından inanıyoruz ki nazikçe işitilecektir.

Görüşlerimizden, halkımızın temsilcilerinin gücü herhangi bir şekilde kısıtlanabileceğini istediğimiz bir an bile düşünülmemelidir. Saygıyla ileri sürdüğümüz şey sünnîlerin dini lideri şeriat ile uygun olarak sürdürülmelidir. Kanaatimizce Halife'nin prestijindeki herhangi bir azalma ya da Türk siyasal organında Halife'nin dinî bir faktör olarak ayrılması İslam'ın çözülmesi ve dünyada ahlakî bir güç olarak ortadan kalkmasına sebep olacaktır. Eminiz ki ne Büyük Millet Meclisi'ne de Cumhurbaşkanı Cenapları Gazi Mustafa Kemal Paşa bu olasılığa ılımlılıkla bakmayacaktır.

Bize göre Halife-İmam, sünnî cemaatinin birliğini simgeler ve Türk ulusunun kurucu üyelerinden olması gerçeği Türkiye'ye İslam devletleri arasında seçkin bir yer sağlar.

On dört yüzyıl boyunca ehl-i sünnet olmanın temel prensibi olmuştur. Bu konuda inanıyoruz ki Halife, Peygamberin vekili, sünnî mezhebini imamıdır ve onunla inananların arasında Ehl-i sünneti bir arada tutan

bağ vardır. Bu mistik faktör, İslam dünyasında karışıklığa sebep olmadan Müslüman zihniyetinden çıkarılamaz.

Siz Ekselanslarına, Halife geçici olarak gücünü kaybetmişken bile kralların ve liderlerin kendisinden unvanlarını geçerli hale getirmek için tayin bekleyip elde ettiklerini hatırlatma gereği duymuyoruz. Eğer İslam dünya üzerindeki yerini büyük ahlakî bir güç olarak koruyacaksa, Halife'nin konumu ve itibarı hiçbir şekilde Roma Kilisesi'nin Papa'sından daha az olmamalıdır.”

Bu sebeplerden dolayı, diğerleri arasında eşit derecede ikna edici olan biz, Türkiye'nin gerçek dostları olarak Büyük Millet Meclisi ve onun büyük ve öngörülü liderlerine İslam'ın dinî ve ahlakî dayanışmasını sürdürmede Halife'nin Müslüman ulusların güvenini koruyacak ve böylece Türk Devleti'nin eşsiz itibarını uygulayacak temellere dayandırılmasını saygılarımızla vurguluyoruz.⁵⁸

Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın ülkesine verdiği muhabere hizmeti kabul ediyoruz. Ancak Sünni milletlerin dini lideri olarak Halife'nin durumunu sarmalayan belirsizliğinin İslam'ın ayrışmasına sebep olması muhtemeldir. Bu soruna Türk Meclisi'nin dikkatini çekebileceğimizi düşündük ve Sünni dünyasının güvenini korumak ve kendisinin prestijini sürdürmeye ilgili olarak Halife'nin itibarının emin bir konuma getirilmesini vurgulamak istedik. Türkiye Hükümeti'ne hiçbir şekilde engel oluşturmak gibi bir isteğimiz yoktur. İçtenliğini uzun keder ve mücadele dönemlerinde kanıtlamış olan Türkiye'nin iki daimi dostundan gelen böyle bir öneri yanlış anlaşılmalıdır. Bizzati böyle bir ithama büyük ölçüde içerlerim.”⁵⁹

Hakim Seyid Emir Ali, Halifeliğin kaldırılması haberlerinin üzerine kendisi bir beyanda bulundu:⁶⁰

“İslam'a ve medeniyete gelecek felaketi kesinleştirecektir. Nesillerdir saygı duyulan, Müslüman dünyasında İslam birliğinin sembolü olarak görülen bir makamın yok edilmesi ahlaki güç olarak İslam'ın dağılmasına yol açacaktır. Tek bir ortak ülküyle Sünni mezhebine ait olan inancın 250 milyondan fazla takipçisini bir arada tutmuştur. Medeniyeti teşvik etmeye ve ruhani olarak Peygamberleriyle Halife yoluyla irtibatla oldukları evrensel inançla birleştirilen gelişmemiş toplumlar arasında yine medeniyeti geliştirmeye vesile olmuştur. Korkarım ki bu ülkünün yok edilmesi, geniş çapta sünnî olan bu gelişmemiş ve yarı-medenî halkları devrim saflarına ve kargaşaya sokacaktır.

Ulusal bir organın İslam'ın 14 yüzyıldır tanınan kuralları altında Sünni mezhebinin dini makamlarının ayrılmaz bir parçası olmuş ruhani bir kurumunu kaldırmaya nasıl gücü yettiği ciddi şüphelere açıktır.”

Son Sözler

Hem Hakim Seyyid Emir Ali, hem de Ağa Han tarafından yapılan önceki açıklamaların, İslam ahlakına ve İngiliz İmparatorluğu çıkarlarına bağlılıklarında “dualizm”e yorulan kendi kişiliklerinin daha geniş bağlamda görülmesi gerekir. “Duygu İkilemi”, aynı şeye karşı olumlu ve olumsuz duyguların birey içinde bir arada yaşaması, Hindistan’da Osmanlı Devleti’ne ve Devlet dostu örgütler ve hareketlere karşı Ağa Han’da güçlü bir şekilde mevcuttu. Her ikisi de doğduklarından bu yana İslami eğitim ve kültürde güçlü köklere sahiplerdi. Her ikisi de Şii mezhebine bağlıydı ama devletle ilgili endişelerinde İslam’ın evrenselci yönünü yansıtırlardı. Kendi görüşlerindeki büyük değişikliklere ne sebep olmuş olabilirdi? Görüşlerindeki bu denli değişiklikleri Batılı değerlerdeki eğitimleri ve oryantasyonları, kültürel takdirleri ve yönetimin modern sistemi oluşturmuş gibi görünmektedir.

Stanley Jackson, Ağa Han’ın kendi propagandası için mükemmel bir ajan olduğunu belirtmiştir. Kişisel girişimleri ve İngiliz Hükümeti’nin tam iş birliği ile, I. Dünya Savaşı sırasında en hassas yolculuklardan bir çoğunu üstlenmişti. Mısır ve Arabistan’ı ziyaret etti, dinî ve siyasî liderlerle bir araya geldi ve ümmetçilik virüsünün zaten hayal kırıklığı olanları yüreklendirmiş görüldüğü her yerde fazladan direnç gösterdi⁶¹. I. Dünya Savaşı sırasında Ağa Han’ın askere alınması, Hindistan’ın her yerine sonu gelmeyen seyahatleri, konuşmalar yapması, kaynak toplaması, binlerce gönüllüyü askere alması ve her zaman İngiliz karşıtı propagandalarla ile pek çok yönden mücadele etmesi, İngilizlerin gözünde onu çok değerli kıldı. Kral V. George kendisine on bir silahın selamı ve yaşam boyu Bombay Başkanlığı Birinci Sınıf Başkanı rütbesi vererek onun savaş hizmetlerini ödüllendirdi⁶². Ağa Han Türkleri destekleme konusunda vatandaşlardan daha çok İngilizlere güvendi. Hintliler arasındaki bu güvensizlik, I. Dünya Savaşı’nın çok öncesinde Arabistan’daki İngiliz çıkarlarının yoğun nüfuzu hakkında onu naif gösteriyordu. 1901 ve 1903 yıllarında, yarımada içerisine istihbaratı yaymak için yapılan resmî teklifler, ilk kez ciddi şekilde karşılandı. Hint Genel Valisi Lord Curzon’un Körfez turundan sonra, yeni bir politik delege Kuveyt’e açıldı, özellikle istihbarat ihtiyaçlarını karşılamak ve Hint hükümetinin ikiz projeleri olan Basra Körfezi, Umman ve Orta Arabistan atlası ve Arabistan’ın yeni haritası

tanıtıldı⁶³. Elbette, bölgedeki birçok sömürgeci çıkarı motive eden petrol, uzun süredir büyüyen bir endişe kaynağı olmuştur. 1914 yılında savaşın patlak vermesinden hemen sonra, Basra Körfezi'ndeki Anglo-Persian Petrol Şirketi koruma gerektiren bir mülktü⁶⁴. Siyasi delegelere, ayrıca İngiliz Hükümeti'nin Levant Konsolosluk Makamlarına, Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasî istihbarat toplanması dâhil, siyasî fonksiyonlar emanet edildi⁶⁵.

Hilâfetin kaldırılması sırasında Seyyid Emir Ali ile ortaklaşa yazdığı mektup, Hint Müslümanlarının desteğiyle Türk Başbakanı'nı hatırlatan nazik ve düşünceli bir iletişim oldu. Mektubu zamanından önce yayımlayan Türk editör, İstiklal Mahkemesi tarafından suçlandı ve cezaevine konuldu. Her iki yazar da İngiliz Hükümeti adına hareket eden 'yabancılar' olarak itham edildi⁶⁶. Ancak yine de bunun daha fazla sorgulanması gerekmektedir. Ağa Han kuşkusuz Müslüman ve Hintli bir vatandaş görünümünde İngiliz bir adamdı ama aynı zamanda Osmanlı Devleti için endişelenmesini gerekli kılan kimliğini Güney Asya'da korumakla da ilgileniyordu. Bunu yaparak, İslam'ın takipçisi ve Müslümanların arkadaşı olarak kendini savunma durumunu güvence altına aldı. Bu nedenle, yerli veya bölgesel zorlamalar bu tür bir işin gerçek yüzünün korunması için önemli faktörlerdi. Seyyid Emir Ali, İngiliz bir adam olarak kategorize olmamak için daha iyi bir konumda görünmektedir. 1911-1924 döneminde Balkan Savaşı, İtalya'nın Trablusgarp'ı işgali, Barış Konferansı ve Türkiye'deki Türklerle ilgili ciddi endişelerini gösteren on beşten fazla mektup yazdı.⁶⁷ Aralık 1913'te Londra'daki İngiliz Hükümetine bir Beyan ve 1919'da İngiliz Dışişleri Bakanı'na ve İngiliz Başbakanına Barış Yerleşmeleri ile ilgili altı "Bildiri" yazarak tanındı⁶⁷. Yazdıkları açıkça gösteriyor ki omzundaki İngiltere'ye sadakat yükü ile Türkler için endişeleniyordu ama bu yükü ve sadakati onun istediklerini savunma konusunda durdurmadı.⁶⁸

KAYNAKÇA

1. Naoroji M. Dumasia, **Ağa Han ve Ataları: Biyografik ve Tarihi bir Taslak** (Bombay: The Times of India Press, 1939), s. 2.
2. Ibid., s. 6.
3. Ibid., s. 7.
4. Ibid., ss. 7-8.
5. Brian Lapping, **İmparatorluğun Sonu** (London: St. Martin's Press, 1985), s. 38.
6. Naoroji M. Dumasia, **Ağa Han ve Ataları**, s. 9.
7. Ibid., ss. 12-14.
8. Lord Riddell, **Lord Riddell'in Barış Konferansı ve Sonrasının Ayrıntılı Günlüğü, 1918-1923** (London: Victor Gollancz Ltd.,1933).
9. Shan Muhammad, **Hindistan'daki Müslüman Politikasının Büyümesi (1900-1919)** (New Delhi: Ashish Publishing House, 1991), s. 132.
10. **Yoldaş**, 26 October 1912 mentioned in Shan Muhammad, **Hindistan'daki Müslüman Politikasının Büyümesi**, s. 137.
11. Ibid., ss. 138-139.
12. **Hardinge Belgeleri**, Kasım 1910-Mart 1913. 11 Ekim 1912 Shan Muhammad, **Hindistan'daki Müslüman Politikasının Büyümesi**'nde bahsedilen Errington'dan Harding'e evraklar, s. 139.
13. **Mussalman** (Calcutta), 6 Aralık 1912 Shan Muhammad, **Hindistan'daki Müslüman Politikasının Büyümesi**'nde bahsedilir s. 139.
14. William Miller, **Osmanlı İmparatorluğu ve Halefleri 1801-1927** (Londra: Routledge, 1966), s. 504.
15. Naim Turfan, **Genç Türklerin Yükselişi: Siyaset, Ordu ve Osmanlı'nın Çöküşü** (Londra: I. B. Tauris, 2000), s. 202.
16. **Aligart Enstitüsü Gazetesi**, 26 Haziran 1912.
17. Afzal Iqbal, ed., **Benim Hayatım: Maulana Mohammad Al'nin Otobi-yografik Taslağı** (Lahore: Sh. M. Ashraf, 1942), s. 39 Shan Muhammad, **Hindistan'daki Müslüman Politikasının Büyümesi**'nde bahsedilir, s. 139.
18. Shan Muhammad, **Hindistan'daki Müslüman Politikasının Büyümesi**, s. 41.
19. **Paisa Akhbar**, 11 Haziran 1906 The Tribune'den alıntı, 25 ve 30 Ağustos 1906, Shan Muhammad, **Hindistan'daki Müslüman Politikasının**

- Büyümesi'nde bahsedilir (1900-1919)** (Yeni Delhi: Ashish Yayınevi, 1991), s. 41.
20. Öncü, 10 Mayıs 1906 Shan Muhammad, **Hindistan'daki Müslüman Politikasının Büyümesi'nde bahsedilir (1900-1919)** (Yeni Delhi: Ashish Yayınevi, 1991), ss. 41-42.
 21. Shan Muhammad, **Hindistan'daki Müslüman Politikasının Büyümesi**, s. 42.
 22. Ibid.
 23. Shan Muhammad, **Hindistan'daki Müslüman Politikasının Büyümesi (1900-1919)** (Yeni Delhi: Ashish Yayınevi, 1991), ss. 10-11.
 24. Ram Gopal, **Hintli Müslümanlar—Siyasi Tarihi (1858-1947)** (Bombay: Ashish Yayınevi, 1959), s. 44 Shan Muhammad, **Hindistan'daki Müslüman Politikasının Büyümesi'nde bahsedilir (1900-1919)** (Yeni Delhi: Ashish Yayınevi, 1991), s. 11.
 25. Shan Muhammad, **Saygıdeğer Seyyid Emir Ali Siyasi Yazıları** (Yeni Delhi: Ashish Publishing House, 1989), ss. 242-243.
 26. Ibid., ss. 244-45.
 27. Ibid., ss. 246-47.
 28. Ibid.
 29. Ibid., ss. 248-49.
 30. Ibid., ss. 250-251.
 31. Ibid.
 32. **The Times**, 5 Kasım 1912 Shan Muhammad, **Saygıdeğer Seyyid Emir Ali'nin Siyasi Yazıları** (Yeni Delhi: Ashish Yayınevi, 1989), ss. 257-258.
 33. **The Nation**, 8 Temmuz 1916 Shan Muhammad, **Saygıdeğer Seyyid Emir Ali'nin Siyasi Yazıları** (Yeni Delhi: Ashish Yayınevi, 1989), ss. 269-270.
 34. **Comrade**, 7 Kasım 1914; **Tribune**, 8 Ağustos 1914 Shan Muhammad, **Hindistan'daki Müslüman Politikasının Büyümesi**, s. 154.
 35. **Hardinge Belgeleri**, 1914-1916, Harding'ten Dışişleri Bakanı'na, 3 Kasım 1914 Shan Muhammad, **Hindistan'daki Müslüman Politikasının Büyümesi**, s. 154.
 36. **Hardinge Belgeleri**, Temmuz-Aralık 1914.
 37. Ibid., **Hardinge'ten Lord Willingdon'a**, 16 Kasım 1914.
 38. Syed Sabahuddin Abdur Rahman, **Mohamed Ali Ki Yaad Mein** (Azamgarh: Shibli Academy, 1977).

39. **Harold Nicolson Curzon: Son Safha, 1919-1925. Savaş Sonrası Diplomasisi Üzerine Bir Çalışma** (Boston: Houghton Mifflin Company, 1934).
40. Shan Muhammad, **Saygıdeğer Seyyid Emir Ali'nin Siyasi Yazıları** (Yeni Delhi: Ashish Yayınevi, 1989), ss. 272-274; Naoroji M. Dumasia, **Ağa Han ve Ataları: Biyografik ve Tarihi bir Taslak** (Bombay: The Times of India Press, 1939), ss. 152-155.
41. Ibid.
42. Ibid.
43. Ibid.
44. Shan Muhammad, **Saygıdeğer Seyyid Emir Ali'nin Siyasi Yazıları** (Yeni Delhi: Ashish Yayınevi, 1989), ss.: 275-276; Naoroji M. Dumasia, **Ağa Han ve Ataları: Biyografik ve Tarihi bir Taslak** (Bombay: The Times of India Press, 1939), ss. 155-156.
45. Naoroji M. Dumasia, **Ağa Han ve Ataları: Biyografik ve Tarihi bir Taslak** (Bombay: The Times of India Press, 1939), ss. 156-157.
46. Naoroji M. Dumasia, **Ağa Han ve Ataları: Biyografik ve Tarihi bir Taslak** (Bombay: The Times of India Press, 1939), ss. 157-158.
47. Ibid., s.158.
48. Ibid., s.158.
49. Ibid., s.159.
50. Lord Beaverbrook, **Politikacılar ve Basın** (London: Hutchinson, 1925) Naoroji M. Dumasia, **Ağa Han ve Ataları: Biyografik ve Tarihi Bir Taslak** (Bombay: The Times of India Press, 1939), ss. 159-160.
51. Ibid.
52. Ibid., ss. 160-161.
53. Ibid., ss. 161-162.
54. Ibid., ss. 162-163.
55. Ibid., ss. 164-165.
56. "Emir Ali'nin İngiliz Başbakanı'nın **Türklerle İlgili Konuşması** Üzerine The Times'a Mektubu", **The Times**, 17 Ekim 1922, derleme, Shan Muhammad, **Saygıdeğer Seyyid Emir Ali'nin Siyasi Yazıları** (Yeni Delhi: Ashish Yayınevi, 1989), ss. 286-287.
57. "Emir Ali'nin İngiliz Başbakanı'nın Türklerle İlgili Konuşması Üzerine The Times'a Mektubu", 24 Kasım 1923 Lini S. May, **1857'den sonra Hindu-Müslüman Fikrinin Evrimi** (Lahore: Sh. Muhammad Ashraf, 1970), ss. 466-67.

58. Ibid.
59. “Emir Ali’nin (Ağa Han İle Birlikte) Türkiye Başbakanı **İsmet Paşa** Ekselanslarına Mektubu” (13 Aralık 1923 tarihli)”, **The Times**, 14 Aralık 1923 Shan Muhammad, **Saygıdeğer Seyyid Emir Ali’nin Siyasi Yazıları** (Yeni Delhi: Ashish Yayınevi, 1989), p. 291.
60. “Halifeliğin Kaldırılması Üzerine Emir Ali’nin The Times’a Mektubu” **The Times**, 5 Mart 1924 Shan Muhammad, **Saygıdeğer Seyyid Emir Ali’nin Siyasi Yazıları**, s. 292.
61. Stanley Jackson, **Ağa Han: Prens, Elçi ve Sporcu** (Londra: Odhams Press Limited, 1952), s. 68.
62. Stanley Jackson, **Ağa Han**, s. 69.
63. Priya Satia, **Arabistan’daki Casuslar, I.Dünya Savaşı ve Ortadoğu’daki Gizli İngiliz İmparatorluğu’nun Kültürel Temelleri** (New York: Oxford University Press, 2008), s.58.
64. Ibid., s. 63.
65. Ibid., ss. 69-70.
66. Stanley Jackson, **Ağa Han**, s. 81.
67. Shan Muhammad, **Saygıdeğer Seyyid Emir Ali’nin Siyasi Yazıları**, ss. 324-25.
68. Ibid., ss. 328-59.

XIX. YÜZYIL SONU XX. YÜZYIL BAŞLARINDA AZERBAJCAN VE KIRIM ARASINDAKİ KÜLTÜREL İLİŞKİLER (TİYATROCULUK)

İSMET ZAATOV*

Kırım Türklerin bir başka Türk topluluğu ile ilk tiyatroculuk ilişkilerini kurdukları topluluk Azerbaycan Türkleri olmuşlardı ve bu ilişkilerinin başlangıcı XIX. yüzyılın ikinci yarısına dayanmaktadır. Kırım Tatar Türklerinde klasik Avrupa tarzında şekillenmiş olan tiyatro oyunların yazılı kaynaklardaki ilk anılması 18'inci yüzyılın ortalarına Kırım Hanı Kırım Giray Han'ın dönemine aittir. Fransa kralı On beşinci Ludovik'in Bahçesaray konsolosu Macar asilzadesi baron Fransua de Tott: 1785 senesi, Amsterdam'da neşir edilen kendi "Memoires sur les Turcs et la Tartares" hatırlamalar kitabının ikinci cildinde, 1769 senesi Kırım hanların Bucak'taki, Kavuşan kasabasında yerleşen karargâhını ziyaret ettiğini şöyle anlatmaktadır. Han hazretlerin resmî kabulünden sonra baron de Tott Kırım Giray hannın davetlisi olarak Han Saray'ın erk yanında oluşturulan tiyatronun tarafından takdim edilen bir yeni komediyı seyir etmişti. Komediya iki kısımdan ibaret idi. Birinci kısım Fransızca, ikincisi Kırım Tatarca oynanmıştı. Kırım Tatar Türkçesinde oynanan kısmı Kırım Tatarlarının hayatından alınan zevk epizodlarına esaslanan komedi şeklinde temsilinin sahnelerini kapsıyordu (Baron de Tott, 1994: 65; İTUAK, 1918: 142). Maalesef komedyanın ve oyunun adları araştırmacıların tarafından bugüne kadar tespit edilmemiştir (makalenin müellifin düşüncelerine göre Fransızca oynanan parça Molyer'in oyunlarından birisi olmalıdır). Oyunun devamında Han hazretleri Fransız konsolosuna Molyer şahsının hak kında çok duyduğunu bahsederek, Molyer'in tiyatrosunun hakkında çok sayıda sorular sormuştu. Hatta aynı akşam temsilin bitiminden sonra Kırım Giray Han'ın ve Fransız konsolosu Fransua de Tott, Molyer'in yazdığı piyeslerindeki yer alan şahıslar, tippazhlar ve karakterler konusunda uzun ve detaylı tartışmışlardı. Kırım Giray Han Tartüf'ün Pursonyak'tan daha önemli bir şahıs

* Doç. Dr., Kırım Kültür Bakanı Yardımcısı-RF Tataristan Fenler Akademisi, Kırım, zaatov@gmail.com

olduğunu vurgulayarak böyle konuşmuştu:” Her bir ülke kendi bir Tartüf gibi şahsa sahiptir. Tartüf gibi şahıslar Tatarlar aralarında da vardır. Bana en kısa zaman içerisinde bu piyesinin tercümesini ulaştırılmasını arz ediyorum” (Baron de Tott, 1994: 185-186). Aynı kaynakta Kırım Hanların erk yanlarında üç sene kalan de Tott Kırım Han Sarayı’nda maaşla çalışan orkestra, komedyenlerinin truppası ve şakacılar takımı aşağı yukarı her akşam Hanlara temsiller verdiklerini ifade etmektedir. Baron de Tott ve Alman tarihçisi Teodor Mundt ifadelerine göre Kırım Giray Han’ın Fransa Kralı Lois XV yazdığı mektubunda, kralın sekreteri Ruffin tarafından Jan Batist Molyerin “Tartüf” isimli piyesini Fransız dilinden Kırım Türkçesine çevrilmesini arz ettiğini iletliyordu (İTUAK, 1918: 65). PRusya Kralı, Büyük Frederik tarafından gönderilen Kırım Giray Han civarındaki elçi baron fon der Golts 1768 senesi Bahçesaray bayramlarda Fransız tiyatro oyuncularını ve Han Sarayı’daki Kırım Tatar kapellasını seyrettiğini ve dinlediğini bahsediyordu (İTUAK, 1918: 35). Kırım Tatar ortamındaki klasik Avrupa tarzında tiyatro oynadığı hakkında yazılı membalarında bilinen ikinci kez hatırlamaları Bahçesaray’a mütefekkir İsmail Gaspıralı yönetiminde basılan Kırım Tatar “Terciman” gazetesinin 1886 senesinin 4 ve 7 Kasım’a ait olan sanlarında öğreniyoruz. Birinci ve ikinci hatırlamaların arasındaki böyle bir uzun zaman içeren fark Kırım Hanlığını 1783 senesinde Rusya tarafından işgal edildiğinden ve Rusların tarafından Kırımdaki Kırım Tatarlarının milli devletinin oluşturan tüm siyasi ve sosyal kurumların ve institusyonların yıkılması ve yok edilmesinden ibarettir.

İşgal altında kalan Kırımın asıl halkı olan Kırım Tatarların praktiklerindeki ilk tiyatro oyunu tekrar Bahçesaray şehrinde Kırım Türklerine çok rahat anlaşılabilir Azerbaycan Türkçesinde sahneleştirilen bir tiyatro oyunu olmuştur. Bu oyun İsmail Gaspıralının davetisiyle Kırıma Tifliden gelen tiyatro oyuncuların tarafından oynadığı dikkate değer (İsmet Zaat, 2003: 177). Biz muhtemelen, o zaman Bahçesaray’da oynadığı piyes Azerbaycan milli dramaturjisinin esansı Mirza Fetali Ahundov’un “ Hacı Kara” komedyasının olduğunu tahmin ediyoruz.

Yukarıda bahsedilen tiyatro oyunu bir Azerbaycan tiyatro klassiğinden parçasının olduğu, o dönemdeki Rusya imparatorluğunun Türki halklar arasında Azerbaycan Türklerinin kültürlerini ve sanatını evrim yolunun ön sıralarında gittiklerini ifadesini yansıtmaktaydı. Bu kültürel ilerlemenin ifadelerden birisi, Nariman Narimanov’un o zamanın Azerbaycan’ına, Rusya’nın başka Müslüman halkları ümit ile baktıklarını hakkında sözleridir (Hayrullah Mehmed, 2004: 560).

Bu o kadar uzun süreli aradan sonra Kırırnda Türkçe tiyatrunun oynamasının teşebbüsü 1891-1903 seneleri Rusya'nın yegâne Türkçe neşir edilen "Terciman" gazetesinin ve Türk-Müslüman mekteplerinde "Usul i Cedid" eğitim metodunun esasçısı, o dönem Bahçesaray belediye başkanına İsmail Gaspıralı'ya ait olduğunu hiç şüphe doğurmamaktadır. Azerbaycan Türklerin aydınlarına İ. Gaspıralı'nın sempatisinin ve yakınlığının kökleri ta 1870-1880 yıllarına dayanmaktadır. Aynı senelerin devamında Tiflis'te Unsi-zade kardeşlerin "Ziya-yi Kafkasiya" ve "Keşkul" gazeteleri, Bakıda 22 Temmuz 1875 senesinden itibaren Gasanbek Zerdabi'nin "Ekinçi" gazetesi (Novruzov R.M., 2013: 287) neşir edilmekteydiler ve bu neşirlerin tecrübelerini İsmail bey kendi neşriyatının kuruluşunda kullanmıştı (İsmail Asan-oğlu Kerim, 1999: 6).

Tiflis şehirinde İsmail Gaspıralı'nın babası Mustafa Gaspıralı Azerbaycan dramaturjisinin esasçısı Mirza Fetali Ahund-zade ile tanışmıştı ve aynı idarede ikisi de tercüman olarak görevlerini sürdürdüler. O zamandan itibaren İsmail Bey Ahund-zadenin iccadiy faaliyetinin etkisi altında kalmıştı (Hayrullah Mehmed, 2004: 559). Azerbaycan ziyalılarının arasında mütefikirin çok sayıda arkadaşları vardı ve Ali Hüseyin-zade, Alimerdan Topçibaşev, Ahmed Agayev, Ceyhun Hacibeyev ile İsmail Bey'in dostluğu ömür boyu sürmüştü. Tam o yılları, 1882 senesi Gaspıralı Fransa'da, Rusya'da, Türkiye'de ve Azerbaycan ziyalılarından kazanan tecrübesini kullanarak kendinin ilk tiyatro çalışmalarını "Bahıtsız bala" ve "Bahtiyar" isimli piyeslerini yazarak Bahçesaray'daki kendi ismini taşıyan Neşriyat -i - İsmailie neşriyatında neşir etmişti.

Tiflis tiyatrocularının Bahçesarayaki göstersonden sonra İsmail Bey Azerbaycan aydınlarıyla ve müftü Hüseyin Efendi Gaibov ve şeyh-ul-islam Mirza Hasan Tairov ile görüşmelerini geçirilmesi için Tiflis'e gitmişti (İsmail Asan-oğlu Kerim, 1999: 28). İ. Gaspıralı'nın ilk Türkçe neşircilik ve poligrafik tecrübesini, kendinin çabalarıyla ilk neşir edilen "Tonguç" (500 adet) ve "Şafak" (1000 adet) edebi bültenlerini Tiflisde Unsi-zade kardeşlerinin matbaalarında kazanmıştı (V. Gankeviç, 2000: 24).

Yukarıda adı geçen dönemin Kırım ve Azerbaycan aralarındaki yaşanan kültürel, ruhi ve manevi bağları o dönemdeki Kırım Tatarlarının maneviyatın, medeniyetin ve ayrıca tiyatro sanatın canlandırılması sürecine Azerbaycan aydınlarının ve tiyatrocularının büyük etkisinin olduğunu ifadesini göstermektedir.

Yine 19'uncu yy. sonunda Bahçesaray sahnesinde Kırım Tatarlarına defalarca Azerbaycan dramaturgi Abduragim Ahverdov'un "Dağılan tıfağ" (1896

s.) ve büyük Türk yazarı Namık Kemalın “Zavallı çocuk” (1900 s.) oynanmıştır (İsmail Asan-oğlu Kerim, 1999: 89). 15 Mart 1902 senesi Kırımın Simferopol (Akmescid) şehrinde Şemaha depremzedelerin yararlarına, İ. Müfti-zadenin kurduğu “Cemiyet-i-Hayriye”nin organize eden Kırım Tatar artistlerin tarafından Kırım Tatar ve Azerbaycan Türklerin tiyatrolarının oyunlarının parçalarından ibaret olan temsil verilir 1000 altın ruble kazanılmıştı (“Terciman”: 22 Mart 1902.)

“Terciman” gazetesinin 20. Yılıının arifesinde, Bahçesaray tiyatrosunun sahnesinde, Odessa’nın Novorossiysk üniversitesinin Azerbaycan Türkleri talebelerinden oluşan grubu tarafından 7 Ocak 1903’te Azerbaycan yazarı Madatov’un “Kırt – Kırt” ve 12 Ocak 1903 tarihinde Azerbaycan dramaturginin Nariman Narimanov’un “Nadanlık” komedyaları koyulmuşlardı. Sonradan bu piyeslerin Simferopol şehrinde de aynı grup tarafından oynandığını ve iki şehirdeki oyun sahnelerine yerli Kırım Tatar gençlerin katıldıklarını öğrenmekteyiz (“Terciman”: 15 Ocak 1903.)

1906 senesi, 1904 Rus – Japon Savaşı ve 1905 Rusya’daki burjuva inkılabının sebebiyle Bahçesaray şehir tiyatrosunun faaliyetinde peyda olan aradan sonra, tiyatronun eski kadrosu iştirakiyle yeni bir Tiyatro truppası kurulmuştu.

Tiyatronun başyönetmeni ve müdürü görevine, İsmail Gaspıralı’nın damadı, Azerbaycan milli hareketinin liderlerinden biri, gelecekte Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin ilk başbakanı Nasib bek Yüsufbekov tayin edilmişti. Tiyatronun yeni topluluğu ilk oyunu tekrar 13 Ocak 1907 tarihinde Kırım’da iyi tanılan Ahverdov’un “Dağılan tıfag” olmuştu (Şengül Hablemitoğlu, 1998: 33, 35). “Terciman’ın” tiyatro eleştirisi makalesinde Nasib beknin çabalarıyla Bahçesaray tiyatro sahnesinde Azerbaycan manzarasını, oyuncuların elbiseleri, sahnedeki dekorasyon aksesuarları tam gereken şekilde uygulanıp, “Azerbaycan şivesinde” oynanmasına rağmen seyircilere fevkalade anlaşıldığını ve ayrıca N. Yüsufbekov tarafından komedinin başrolünü – Necafbek rolünü çok güzel ve istidat ile oynadığını kaydedilmekteydi. Oyunda Yüsufbekov’un haricinde iştirak eden oyuncuların tümü Kırım Tatarlarından oluşuyordu ve onların arasından Süleyman bek rolünde Celal Meinov, Selim bek rolünde Settar Mishorlı ve Sona Hanım rolünde İbrahimov Efendini çok güzel oynadıklarını kaydedilmektedir (Keşfi Çelebi, “Terciman”: 01.02.1907.). Aynı beş perdelik oyun Bahçesaray Dramkopaniyası (Tiyatronun o zamandaki yeni değiştirilmiş isimi) tarafından 24 Haziran Bahçesaray’a ve 27 Temmuz tarihlerinde Simferopol’de sahnelendirilmişti (Kırım haberleri “Terciman”: 22.06.1907 .). 31 Mart 1908 s. Bahçesaray sahnesinde ilk kez Kazandan gelen İdil boyü Tatarları tiyatro heyeti kazanlı Galiaskar

Kamal Tatar yazarın “Bahıtsız yigit” pyesinin sahneleştireb, sonra aynı oyunla Akmesıd, Yalta ve Güzleveyi dolanayarak Kavkaza gitmişlerdi (S. Kerimova, 2002: 96). Yaklaşık bir seneden sonra 1908 senesinin tiyatro mevsiminde Bahçesaray Kırım Tatar Dramkompaniyası Azerbaycanlı dramaturgu Nariman Narimanovnun “ Nadırşah” tarihiy dramasını sahneleştirdiler (Kırım haberleri “Terciman”: 06.06.1908.). Aynı mevsimde 23 Aralık 1908 s. Bahçesaray sahnesinde Azerbaycanlı yazarın A.Ahverdov’un Türk dilinde “Millet dostları” dramasının premyerası oynalmıştı. Gazetede basılan eleştiri makalesine göre oyunda Kırımlı, Kaişev, Yerli, ve Hüsni-zade gibi aktörler çok başarılı oynamışlardı (Kırım haberleri “Terciman”: 28.12.1908.). 18 Haziran 1909 s. Yisüfbekovnun yönetmenligin altında ve oyuncu olarak iştirakiyle yine Ahverdov’un “Dağılan tıfag” piyesini sahneleştirmişti. Oyunda Sona Hanım rolünü ilk kez Kırım Türkçesini çok iyi bilen Kırım Yahudi kızı Gissa Zak icra etmişti (Tatarca Teatro, “Terciman”: 18.06.1910.).

1909 yılının 4 Ekimi’nde Bahçesaray tiyatrosu tekrar altı perdeden ibaret Narimanov’un “Nadırşah” piyesini sahteleşitirdiler (S. Kerimova, 2002: 14). Bu oyun Bahçesaray “Cemiyet Hayriye” tarafından, Rus hapsinden yeni çıkmış olan dramaturg Narimanov’a maddi destek sağlayabilmek için organize edilmişti (Kırım haberleri “Terciman”: 16.06.1909). 1911 yılı 18 Aralık’ta Bahçesaray şehir tiyatro sahnesinde ilk kez Azerbaycan dramaturgu S.M. Ganizade’nin Rusçadan tercüme edilen “Hur-Hur” komedisini oynanmıştı (S. Kerimova, 2002: 14). Aynı yerde ve aynı zamanda Ganizade’nin “Tursun-Ali” (orijinalinde “Dursun Ali ve balıbadı) adında komedisi ilk kez oynanmıştı. Bizim düşüncemize göre Kırım Tatarlarının hayatlarındaki bu tiyatro olayları aynı yıl son baharın sonunda Kırımı Suhum gastrollerinden sonra Abdülat Ganinin yönetimindeki Bakü müsülman artistlerin truppasının gastroierilerinden sonra gerçekleşmiştir. Çünkü Bakü artistlerin tarafından aynı komediler oralarda da icra edilmiştir (Azerbaycan Devlet, 2010: 46). 21 Ekim 1913 tarihinde Bahçesaray tiyatro sahnesinde “Eski Türkiye” drama piyesinin ilk sahnelenişi olmuştu. Oyunun Azerbaycanlı tiyatro yönetmeni Şemsi Alyadinskiy gerçekleştirmişti. Başrolünde tiyatro tenkitçilerinin yazdıklarına göre, çok büyük muvaffakiyet ile Alyadinskiy kendisi icra etmişti. Baş kadın rolünü büyük istidat ile “M” (bizim kanaatimizce Bahçesaraylı Merziye Salpuday) Hanım tarafından oynandığından kaydedilmiştir. Aynı akşam Bahçesaray tiyatrosunda Azerbaycanlı dramaturgu Madatov’uun “Kırt-kırt” piyesinin icra edildiğinden de söz yürütülmüştü (Oktabr 21-de, “Terciman”: 23.10.1913.). Aslında Azerbaycan dramaturjisinin Kırım Tatar tiyatrosunun oluşumun ve gelişiminin başlangıcının ilk periyoduna etkisinin sü-

recinin göz önümüze alabildiğimizde ve 1886 – 1914 senelerinin arasındaki Kırım basınında Kırım Tatar tiyatrosu tarafından sahneleştirilmiş olan oyunların isimlerini ve müelliflerini analize yaptığımız zaman, biz bu süre içerisinde Kırım Tatar sahnesinde oynanan olduğu haberi geçen ve bugüne kadar Kırım Tatar tiyatro araştırmacıları tarafından tespit edilen komple 34 oyun olduğunu görüyoruz. Bu oyunlarının arasından sadece 27 pyesinin adları bilinmişti. Adlarının bilindiği olan oyunlarından yaklaşık yarısına kadar – 13-çü, Azerbaycan dramaturjisine ait olduğunu öğrenebilmiştik. Bazı oyunlarının sahneleştirmelerinde de Azerbaycan'dan gelen tiyatrocularının iştirakları ve bazı oyunlarda hem Kırım Tatar, hem de Azerbaycan'dan gelen tiyatro oyuncularının beraberlikte oynadıkları da gözükmektedir.

Bahsettiğimiz Kırım Tatar tiyatrosunun oluşumun, gelişimin ve Kırım Tatar – Azerbaycan tiyatro işbirliğinin süre adının Birinci Dünya Savaşından öncesi Kırım Tatar tiyatrosunun gelişimi süresi isimiyle adlandırabiliriz. İki milli tiyatrosunu işbirliği hiç şüphesiz İsmail Gasprıralının teşebüsü ve yardımı ile geliştiğini ve bu iş birliğinde İsmail beynin şahsiyetinin büyük rolü ve etkisi olduğunu da kaydedebiliriz. Kırım Tatar milli tiyatrosunun gelişiminde Azerbaycan ziyalılarının katkıları tatbikî sadece yukarıdaki adları geçen örneklerle bitmiyordu. 1905 senesi Rus inkılabından sonrası Rusya imparatorluğunun tüm köşelerinde ve özellikle Kırım'da o dönemin Rusya'nın başbakanının adını taşıyan Stolıpin reaksiyon baskısı uygulandı takdirde Azerbaycan aydınları kendi gazete ve dergilerin sayfalarında Kırım Tatar tiyatro yazarlarına ve dramaturglara kendi eserlerini basılması imkânlarının sağlanmasını devam ettirmekteydiler.

1906 senesinden itibaren Bakü'de neşir edilen “Füyüzat” mecmuasında meşhur Kırım Tatar siyasi, içtimai erbabı ve tiyatro yazarı Asan Sabri Ayvazov'un eserleri de basılmaya başlamıştı. Ünlü Rus türkologu P. Falevnun 1918 senesi İzvestiya Tavriçeskoy Uçennoy Arhivnoy Komissiyi (İTUAK) 54-nci sanında izaa edilen belgelerine binaen Ayvazov'un “Neden bu hale kaldık” draması ilk kez Kırım'da değil de, 1907 senesinde, Azerbaycan'da “Füyüzat” dergisinin 12'nci sanından başlayarak neşir edilmeye başlamıştı (İTUAK, № 54,1918.). Aynı tiyatro eser Azerbaycan'da ayrı bir kitap olarak yer yüzü görmüştü: Ayvazov A.-S. “Neden bu hala kaldık” – “Kak mı doşli do jizni takoy”; Pyesa v treh deystviyah. İzdano: Baku: Kaspiy ve füyüzat.-1325 g. (Po letoişçisleniyü hidjri).-1907.-78. (S. Kerimova, 2002: 17).

1914 senesi I Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Bahçesaray Kırım Tatar Tiyatrosunun oyuncularını cepheye gönderilmesiyle ve Türkiye vatandaşları

olan Kırım Tatar tiyatro oyuncularının zorlu şekilde Kırım dışarısına sürülmesiyle kaynaklanan problemlerinden itibaren Kırım Tatar Tiyatrosu kendi idcadı faaliyetini sürdürmedi. Arka arkadan 1917 senesi Ekim ayı darbe ve inkilabi, 1917 senesi Kasım – 1918 senesi Şubat Kırım Halk Cumhuriyeti ve Kırım Tatar Musulman Meclis Mübesan, Kırım Tatar Hükümeti-Direktoriya gibi Kırım Tatar Müslümanların milli kuruluşlarının Rusya Bolşevik güçlerin tarafından kanla boğdurulmuştu.

1918 senesi Kırım yarımadasına Kayzer ordusu girmişti (Nissan - Ekim). Kırım'da Litvanya Tatarlarından General Süleyman (Macey) Sulkeviç başbakanlığında hükümet kurulmuştu. Hükümette Kırım Tatarları ve Litvaniya Tatarları da yer almışlardı. Aynı senesi Kırım'da "Millet" adında Kırım Tatarca neşir edilen gazetede Azerbaycan Türkleri de kendi makalelerini yayınlamışlardı. Mesela onlardan birisi Yüsif Vezir Çemenzeminli'nin "Azerbaycan ve Azerbaycanlılar" makalesidir. 1919 senesi aynı müellif "Litvaniya Tatarları" adında kitabını yayınlamıştı (Novruzov R.M., 2013: 288). 1918 senesi sonbaharında Kırımı Kızıl Ordu basıp almıştı ve Kırım Hükümetin bazı Türk asıllı azaları Bakü şehrine Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ne taşınmışlardı. Onlardan birisi Aslan Kriçinskiy olmuştu.

1918- 1919-1920 senelerin Beyaz Gvardiyanın ve Kızıl Ordu Taraflarından biri birinden sert Kırım halkına karşı uygulanan terörü ve nihayet 1921 senesi Ekim ayında Kırım yarımadasında Kırım Avtonom Sovyet Sotsialistik Cumhuriyeti kurulmuştu.

O günlerde Kırımın Akmescid (Simferopol), Aluşta, Yalta, Kezlev (Yevpatoriya), Kefe (Feodosiya) ve Keriç gibi şehirlerinde profesyonel ve amatör Kırım Tatar tiyatro grupları kendi faaliyetlerini sürdürmeye başlamışlardı. 1920 – 1921 – 1922 – 1923 senelerin devamında Kırımın Akmescid, Yalta ve Kezlev şehirlerinde yerli belediyelerin bütçelerinden maaş ve başka maddi destek alan Kırım Tatar tiyatro truppaları çalışmaktaydılar (S. Kerimova. Cenkten, 2003: 95).

Bu dönem devamında da Kırımın çeşit köşelerinde, çeşitli Kırım Tatar profesyonel ve amatör tiyatrolarının sahnelerinde Azerbaycan dramaturgların eserlerin sahneleştirilmesi her şeye rağmen devam etmekteydi.

Keriç Kırım Tatar amatör tiyatrosunda, Yakub Muratov ve Kurtumer Nebiyev yönetmenliğinde Hüseyin Cavid'in "Yıldırım", Uzeyir Gacibekov'un "Arşın mal alan", "U olmazsa bu olsun", Cafar Cabarlıının "Sevil" ve Azerbaycan Orta Çağ Edebiyatının klassiği Nizami Gancevi eserinden kaynaklanan "Leyla ve mecnun"

pyesleri sahneleştirilmişti (18, s.İsmet Zaatov, 2003: 220; S. Kerimova. Cenkten, 2003: 20.). Aynı vakitlerde Karasuvbazar şehir Kırım Tatar amatör tiyatrosunda Hüseyin Cavidin “Şeyh Sanan” dramatik eseri oynanmıştı (19, s. Fazıl R. Nagaev S., 2001: 195). Aynı günlerin devamında Kezlevdeki İbadulla Grabov yönetmenliğindeki Kırım Tatar tiyatro truppası çok yüksek profesyonel seviyesinde yine de Nizami'nin “Leyla ve Mecnun” müzikal dramasını sahteletiriyor (Gani Murad, 1980: 147).

1923 senesi Kırım ASSR Cumhuriyeti'nin kararıyla Yalta, Kezlev ve Akmescit Kırım Tatar profesyonel truppaları Kırım Devlet Tatar Drama Tiyatrosu çatının altında birleştirilip Kırım'ın başkentinde Kırım Rus Tiyatrosuyla aynı tiyatro binasında yerleştirilmişti.

Kırım Devlet Tatar Drama Tiyatrosunun kuruculuğunun fikir sahibi, eski Kırım Tatar aktrislerden, mırzalar asıllı Ayşe Tayganskaya, ta tiyatronun açılışını düşünürken, kendi tiyatro kurucuları arkadaşlarıyla, tiyatro açılışına Azerbaycan tiyatrosu klasiğinden “Leyla ve Mecnun” ve “Arşin mal alan” spektakllerini sahneleştirilmelerini planlaşdırılmışlardı. Sadece “Leyla ve Mecnun” müzik draması milli tiyatronun ilk açılış sezon-mevsimin bir kaç ay devamında milli tiyatromuzun truppası tarafından 40 kezden fazla oynanmıştır (Gani Murad, 1980: 148).

Meraklı ki Kırım Tatar Sovyet dönemin basınında yayımlanan ilk tiyatro ile ilgili makale, 21 Nisan 1923 senesinde dünya yüzü gören “Yeni Dünya” gazetesinde basılan Bakü’de geçirecek olan Azerbaycan Türk tiyatrosunun 50 yılının tantana merasimine hazırlıkların gidileri hakkında haberi olmuştu (İsmail Asan-oğlu Kerimov, 1997: 9.).

Kırım Tatar milli tiyatrosu sahnesinde oynanmış olan ve basında kaydolunan nevbetteki Azerbaycan tiyatro klasiğinden eseri 3 Aralık 1926 senesi sahnelenen beş parçadan ibaret Hüseyin Cavidin “Şeyda” tragedisi olmuştu (İsmail Asan-oğlu Kerimov, 1997: 86).

27 Aralık 1927 senesi, 1926-1927 seneleri tiyatro mevsiminde ikinci kez, Kırım Tatar tiyatrosu altı parçadan ibaret yine “Leyla ve Mecnun” müzikal spektakolnu oynamıştı (İsmail Asan-oğlu Kerimov, 1997: 91). Nevbetegi 1927-1928 senelerin tiyatro mevsimin başında milli tiyatro Azerbaycan dramaturgu Cabar Cabarlı'nın “Aydın” piyesinin galası edildikten sonra aynı oyun iki haftadan sonra Karasuvbazar şehri sakinlerine takdim edilmişti (İsmail Asan-oğlu Kerimov, 1997: 156). Aynı ay içerisinde milli tiyatronun yönetimi tiyatro repertuarına Hüseyin Cavidin “İblis” tragedisini katmıştı ve tiyatronun oyuncu gurubu oyu-

nu sahneleştirilme hazırlamalarına başlamıştı (İsmail Asan-oğlu Kerimov, 1997: 161). On dokuz Aralık 1927 senesi Akmescit Birinci Birleşmiş İşçiler Kulübünde Kırım Tatar matbaacılar amatör tiyatrosu tarafından üç parçadan ibaret Üzeir Gadcibekov'un " Evli bekâr " müzikli komedisi oynanmıştı (İsmail Asan-oğlu Kerimov, 1997: 167). Yiğirmi üç Aralık 1927 senesi yine Azerbaycan dramaturgu Abdulla Şayiknin beş parçalı "Yıldırım" pyesi oynanmıştı ve Kırım lehçesine eser Süleyman Badraklı tarafından çevirilmişti (Kırım Devlet Tiyatrosunda, "Yeni dünya": 20.12.1927.). Aynı gazete yazısında Cafer Gafarın geniş makalesinde eserin sahneleştirilmesi ve ayrı oyuncuların oyundaki hareketlerin hakkında derin analiz edilmiştir ("Yıldırım", "Yeni dünya": 25.12.1927.).

1928 senesi Sovyet Bolşevik rejimi tarafından Kırım Tatar halkına karşı büyük baskı ve represyonlar uygulanmıştı. Kırım Tatar halkı siyasi ve ruhani liderleri ve milli ziyahları tutuklanarak, milletçilik ve Türkçülükle suçlanarak uzun süre hapis ve ölüm cezalarına uğratılmışlardı. Aynı baskı süreci Kırım Tatar milli tiyatrosunda da uygulanmıştı. Tiyatronun başyönetmeni, müdüriyeti ve en tecrübeli ve yetenekli oyuncuları cezalanıp haislere atılarak kayıp olmuşlardı.

1927-1928 seneleri tiyatro mevsimi devamında Sovyetler basınında tiyatrodaki oynanan oyunlar hakkında kritik makalelerin konumları bile yukarıdan sıparış oldukları çok net hissediliyordu. Kırım Tatar tiyatrocularıyla ve ziyahlarıyla birlikte 1928 senesi Kırım Muhtar Cümhuriyeti yöneticileri de hapis edilib kurşuna dizilmişlerdi. 13 Ocak 1928 senesi tiyatro mevsiminde ilk kez Kırım Tatar Devlet Grama Tiyatrosunda ilk kez "Leyla ve Mecnun" Azerbaycan klasiğinden müzikal piyesi oynanmıştı. Basın yazılarında aynı oyunda milletin tarihi geçmişiyile bağlı olan parçaları tiyatro salonundaki seyircilerin çoğusunun gözyaşlarıyla seyir ettiklerini ifade edilmekteydi (Teatro akkında, "Yeni dünya": 17.01.1928.). Tam bir haftadan sonra, ay devamında ikinci kez Kırım Tatar tiyatrocular tarafından Azerbaycanlı dramaturgu A. Şaşkın'ın "Yıldırım" piyesi oynanmıştı (Teatro yaşayışından, "Yeni dünya": 22.01.1928.).

Kırım boyunca turnuvasında, Bahçesaray şehrinde 3 Şubat 1928 tarihinde Kırım Tatar milli tiyatro truppası C. Cabarlı'nın " Aydın " spektakolnu sahneleştirdi (Tatar truppası, "Yeni dünya": 04.09.1928.). Beş Mart 1928 senesi Simferopolnün Birinci Birleştirilmiş İşçi Kulübünde Kırım Tatar amatör artistlerin tarafından U. Gacibekovun dört parçadan ibaret opereti (gazete yazısında aynı kelimeyle bahsedilmiştir – İ. Z.) sahneleştirilmişti (Birinci birleşken, "Yeni dünya": 20.03.1928.). Aynı sene Mart on dörtte Kırım Tatar tiyatrosunda

“ Molla Nasreddin” satirik dergisinin kurucusu, Azerbaycan dramaturgu Calil Mamedkulizadenin “Ölüler” dramı oynanmıştı (Devlet teatrosında, “Yeni dünya”: 14.03.1929.).

Yeni mevsim başlanmazdan önce 1928 senesi Eylül ayı başında Kırım Tatar milli tiyatro yönetimi tarafından Bakü Azerbaycan Devlet Drama Tiyatrosu Studiya okuluna on Kırım Tatar talebesini gönderilmesi meselesi bakılmıştı (Tatar teatrosı hakkında, “Yeni dünya”: 04.09.1928.). 2 Nisan 1929 senesi “Yeni Dünya” gazetesinde, o dönem Kırım Tatar tiyatrosunun yönetmeni Umer İpçi kendi esabat makalesinde, en yakın zaman içersinde tiyatrodaki iki tiyatro arasında iş birliği anlaşması çerçevesinde Bakü tiyatrosundan Akmescit’e gönderilen Azerbaycan tiyatro yazarlarının M.-F. Ahundovun “Hacikara”, G.Cavidin “Şeyh Sanan” ve “Deli knyaz”, C. Cabarlımı “Sevil”, “Oktay el oğlu” ve “Od gelini” pyesleri koyulacaklarını paylaşmıştı (Studiya mudiri, “Yaş kuvet”: 05.10.1929.). Bir ay geçmezden 5 Mayıs 1929 senesi bu listede kaydedilmiş olan oyunlardan Kırım Tatar tiyatrosunda C. Cabarlı’nın “Sevil” dramı oynanmıştı. Aynı yıl beş Aralıkta Kırım Tatar tiyatrosu aynı listeden, aynı müellifin “Od gelini” oyunu sahneleştirilmişti (Kırım Devlet tatar, “Yeni dünya”: 05.12.1929.). Aynı tiyatro mevsiminde 12 Mart 1930 senesi “Yaş kuvet” gazetesinde yayımlanan ve Azam adıyla imzalanan makaleden Kırım Tatar milli tiyatrosunda aynı repertuvar pılından C. Cabarlı’nın “Sevil” spektakolü oynaldığını öğreniyoruz.

1930 senesi Bakü’de neşir edilen Azerbaycan Sovyet Sotsialist Cümhuriyeti Ansiklopedisinde Kırım Tatar tiyatro yazarları A.-S. Ayvazov ve O.N. Akçokraklı hakkında iki tavsilyatlı makale yayımlanmıştı.

1930 senesi Nisan – Mayıs aylarında C. Cabarlı’nın “Sevil” draması Kırım Tatar milli tiyatrosunun truppası tarafından Kırımın Güneyin çeşitli köşelerinde Bahçesaray, Kuybişev, Yalta, Aluşta rayonlarındaki Bahçesaray, Ulu-Sala, Kuvuş, Stilya, Büyük-Ozenbaş, Bağatır, Kok-Koz, FotSala, Urkusta, Baydar, Limena, Kekeneiz, Derekoy, Ayvasil, Nikita, Gurzuf, Kızıl-Taş, Degirmenkoy, Buyk-Lambat köy ve kasabalarında ve en son Aluşta şehrinde nümayiş edilmişti (Kırım Devlet tatar teatrosı, “Yeni dünya”: 22.04.1930.).

Aynı sene Ekim 20 de Kırım Tatar tiyatrosu sahnesinde Azerbaycanlı tiyatro yazarı A. Şirvanzadenin “Namus” oyununun premyerası gerçekleştirilmişti (Kıskadan bir, “Yeni dünya”: 22.10.1930.).

Kırım Tatar ve Azerbaycan ilişkileri yurt dışında da devam etmekteydi. Mesella 1931 - 1931senelerin ekonomik krizi zaman içersinde Romaniya Kırım

Tatarların ve Azerbaycan ziyalıların işbirliği genişlemişti. Abdullah Zihni Soysal Bey efendinin vasıtasıyla o zamandaki Romanya'nın Dobriç (Tatar Pazarcığı) neşir edilen "Emel" mecmuasına Azerbaycanlı ziyalıların arasında toplanan parasal yardımını İstanbuldan getirilmekteydi. Buna karşılık olarak mecmuanın 3 sanında 12 saifalık yer Azerbaycanlı müelliflerin yazılarına ayırılmaktaydı. Mecmualar ise Azerbaycan'a gönderilmekteydi (Kangiyeva E.M., 2007: 51).

1932 senesi Nissan-Mayıs ayları devamında Kırımı gastroller ile Tiflis Azerbaycan Tiyatrosu "Almaz", "Sevil" ve "Şeyh Sanan" oyunlarıyla icadiyet ziyareti ile bulunmuştu (İlham rahimli, 2006: 79). Bundan sonra Kırım Tatar tiyatrosu repertuarındaki Azerbaycan tiyatro yazarların müellifliğinde yaratılan eserlerin sayısı birden bir azalaşıyor. 1935 senesi Kırım Tatar tiyatro yazarı U. İpçi tarafından Bakülü tiyatro yazarı M. Canannın "Şahname" draması Kırım Tatar diline tercüme edilmişti (Umer İpçi, "Yeni dünya": 18.06.1936.). Bir kaç senelik aradan sonra yalnız 1935-1936 tiyatro mevsimin başlangıcı 28 Ekim günü C. Cabarlının "Yaşar" spektakolnin premyerasıyla başlanmıştı ("Yaşar", "Yaş kuvet": 30.10.1936.). Ve daha 1938 senesi Kırım Tatar tiyatro sahnesinde Azerbaycan müziğinin ve tiyatrosunun klassiğinin Uzeyir Gacibekovnun "Meşadi ibad" isimli eseri koyulmuştu (S. Kerimova. İ. Zaatov.: A. Veliyev., 2003: 77.).

Kırım ve Azerbaycan aralarındaki ilişkilerin tarihi tabiyki Latin alfabesine geçimin sürecisiz bahsedilmemelidir. Kırımda Latin alfabesine geçiş hareketi 1924 senesi Şubat'ta Kırım'a Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Merkezi İcra Komitesi Başkanı Samed Agamali oğlunun gelişyle başlamıştı (Zaatov İ.A., 2015: 189). Kırımda Agamali oğlu Prof. Dr. Bekir Çoban-zade ile tanışmıştı. Kırım Tatar Türklerin Latin alfabesinin kabul kararları Kırımdaki Mustafa Kemal Atatürkün hayranların topluluğuna bağlı idi ve kabul edilmişti (45, GARK.). 28 Şubat 1927 senesi Baküde SSSCB Bütünüttifak Merkezî Yeni Türk Alfabesi Komitesi açılmıştı. Komitenin başkanlığına Agamali oğlu, mesül sekreteri görevine Çoban-zade getirilmişti (46, GARK.).

Maalesef böyle iyi bir başlangıç ve güzel tecrübe çok kötü bir neticeyle ekünlenmişti. Komite Sovyet rejimin tarafından kapatılmıştı ve Türk dillerin Latin alfabesine geçiş sürecinde iştirak eden Sovyet Türkologların çoğu Stalin işkencecilerin elleriyle öldürülmüşlerdi. Kurbanların arasında Bekir Çoban-zadenin isimi de vardı. Kırım arşivlerinde 3 Ağustos 1939 senesinde o dönemin Azerbaycannın Yeni Kiril alfabesine geçiş komitesinin başkanın Allahverdiyev'in

adından Kırım Hükümetine gönderilmiş olan mektup bulunmaktadır. Mektupta Azerbaycan tarafı Kırım tarafından Latin alfabesinden Kiril alfabesine geçiş tecrübesiyle paylaşımını arz etmektedir (47, GARK.). Tam bir hafta sonrası 10 Ağustos 1939 tarihinde Azerbaycan'a Kırım Hükümeti Başbakanı İbrahimov'un imzasıyla karşılık cevap mektubu gönderilmişti. Mektuba ilave olarak yeni Kiril Kırım Tatar alfabesi, orfografik lügati ve morfolojik sintaksisi gönderilmişti ve gereken zaman bu konuda Simferopol'deki Kırım Tatar dili ve edebiyatı İlmi - Araştırma Enstitü ile bağ tutulmasını gerekliliğinden bahsediliyordu (48, GARK.).

1925 - 1935 seneleri arasında Bakü'de Kırım Tatar Türklerin ilk klasik müzik kompozitoru Asan Refatov okumuştü ve çalışmıştı. Asan Refatov 1934 senesi Azerbaycan Kompozitorların Birliğinin ilk başkanı olarak seçilmişti (Asan Refatov, 2008: 187), uzun müdet Bakü Devlet Konservatürü rektör yardımcılığını ve aynı okulda Kara Karayev'e, Cevdet Hacıyev'e, Tofik Kuliyev'e ve Said Rustamov'a öğretmenlik yapmıştı (Asan Refatov, 2008: 188). Asan Refatov Cavid Huseyinov'un "Knez" dramasının müziğinin (Azerbaycan Devlet. 2010: 216), Rıza Şevgun'un "İleri", Hacibaba Nazarlının "Yolda", Gavriyil Karnelinin "Afalar" ve "Pambug verak", Seyid Huseyn'in "Kölge", Cafar Cabarlı'nın "Almaz", M. Danilova'nın "Gara su" piyeslerinin ve "Gave" operasının müellifidir (İlham Rahşmlı, 2004: 206.).

Asan Refatov 1 Kasım 1938 tarihinde Simferopol hapishanesinde Stalin işkencecilerin tarafından öldürülmüştü (Repressirovannoye pokoleniye, 1999: 197).

1926 - 1958 senelerin arasında Bakü ve Gence tiyatrolarında Bakü Devlet Tüyatrosu teatrumunun mevzunu (1923 - 1926) Kırım Tatar Türklerinden yetişen tüyatrosu öyüncüsü "Azerbaycan Sahnesinin Cülyettası" (Şamil A., 2012: 116) Fatime Kadri çalışmıştı. Fatime Kadri'nin Azerbaycan tiyatrolarının sahnelerinde yüzlerce oynadığı rollerin arasında tüyatrosu seyircilerin akıllarında kalan roller şunlardır: S. Vurgunnun "Vagif" ve "İnsan" dramalarında Huraman ve Amaliya, V. Şekspirin "Romeo ve Cülyetta" oyununda Cülyetta ve Emiliya, F. Şillernim "Mekr ve muabet" pyesinde Luiza, Onore de Balzakın "Ögey anası" dramında Polina, C. Cabarlı'nın "Aydın" oyununda Gültekin, A. Ostrovskiynın "Ceyizsiz kız" ve "Tufan" pyeslerinde Larisa ve Katerina, M. İbrahimovnun "Muabet" dramasında Muabet. Fatime Kadri hanım efendinin Azerbaycan sahnesi için hazırlayıp yetiştirdiği tüyatrosu oyuncularının arasında Azerbaycan Tüyatrosunun en meşhur aktrisleri olan Barat Şekinskaya, Susanna Mecitova ve Remziye Veyselova'nın isimleri de vardır (Şamil A., 2012: 112).

1930 yılındaki SSCB de Sovyetler tarafından uygulanan “Pantürkizm’e” karşı vahşi, acımasız, kanlı, facialar dolu mücadelesi tabii ki Sovyetlerin Türki cumhuriyetler arasındaki icadı bağlara çok büyük zarar getirtmişti. Tiyatro sektöründe de Kırım ve Azerbaycan tiyatroların arasında icadiy ilişkileri birden kopmuş haline gelmişti. Aşa yukarı iki Türk ülkenin yaklaşık tüm tiyatro yazarları hapse atılıb orda hayatlarını kurtaramamışlardı ve o dönemdeki Kırım Tatar tiyatro sahnelerindeki Azerbaycan türk tiyatro yazarların eserlerin kıtlığı bu sebepler ile bağlıdır. Çok kısa zaman içerisinde Kırım Tatar kültürüne ve mişşiy aydınlara uygulanan Sovyet terörü tüm Kırım Tatar milletine karşı yaymıştı ve ahır – sonu 1944 senesi Kırım Tatarlar bütünüyle Kırım’dan sürgün edilmişlerdi. Kırım’da kalan tüm Kırım Tatar kitapları, dergileri, gazeteleri ateşe verilip yok edilmişti, mezarlıklar, camiler dozerlerle sürüldü, koy ve şehir isimleri değiştirildiler. Bu sebepten kaynaklanan araştırmacıların önündeki o dönemlere ait olan bu konudaki arşiv ve başka yazılı kaynaklar yetişmesizlikli tebliğimizin de bazı konularda kronolojik boşluklara yön verebilmenin kaynağı olabileceğini bir şekilde kayıt etmekteyiz.

İki halkın bir birine mentalite ve ruhi yakınlığı, Kırım Tatar milletinin Azerbaycan halkının kültürüne ve tiyatro sanatına sevgisi ve saygısı o kadar büyüktiki İkinci Dünya Savaşı zamanında eski SSCB topraklarında Alman işgalin altında kalan Türki dillerinde konuşan tiyatroların arasında ve faaliyetini devam eden tek kalan Kırım Tatar milli tiyatrosu kendi repertuvarında Kırım Tatar tiyatro eserlerin haricinde sadece Azerbaycan tiyatro eserlerini kullanmıştı. 1942 senesi 3 Temmuz’nda Kırım Tatar sahnesinde yeniden ve yenilenen Uzeyir Gacibekovnun “Arşin mal alan” müzik komedisini sahnelemişlerdi ve eskiden oyun senaryosuna ilave edilen Stalin Bolşevik ideolojisini taşıyan sınıflar arası güreşi simgeleyen parçaları çıkarttırılmıştı (S. Kerimova. İ. Zaatov. A. Veliyev, 2003: 131.). Aynı eser 1942 senesinde Kırımın Bahçesaray ve Gözleve şehirlerinde Kırım Tatar havaskyar tiyatroların tarafından da sahneleştirilmişti. 1942 senesi 8 Eylül günü Kırım Tatar milli tiyatro sahnesinde Azerbaycan klasik edebiyatından Nizami Gyancevi’nin “ Leyla ve Mecnun” müzikal spektakol koyulmuştu. Yukarıda adı geçen Azerbaycan tiyatro eserleri savaş günleri defalarca Kırım’ın Akmescit, Saq, Gözleve, Bahçesaray, Aluşta, Kefe, gibi şehirlerinde ve çeşitli kasabalarında Kırım Tatar artistlerin tarafından numayiş edilmiştir. Atta Kırım Tatar milli tiyatrosunun sürgünlük öncesi Akmescid sahnesindeki son oyunu 1944 senesi 23 Ocak’nda şehrin yoksul ahali için hayiriye temsili Gacibekov’un “Arşin

mal alan” komedisi olmuştur (S. Kerimova. İ. Zaatov. A. Veliyev, 2003: 137). Kırım Tatar milli tiyatrosunun oyuncuların çoğunluğu 1943 senesinin sonlarında Kırımdaki Alman Naziler komutanlığı tarafından Romanya’nın Dobruca bölgesine göçürülmüştü ve orada bile Mart 1944 senesinde “Tranulis” ve “Ekstraveral” konser salonlarında Kırım Tatar artistleri “Leyla ve Mecnun” ve “Arşin mal alan” Azerbaycan oyunlarından parçalarını oynamışlardı (S. Kerimova. İ. Zaatov. A. Veliyev, 2003: 148-149.).

Aynı yıl Ağustos ayında Romanya’ya Sovyet ordusu girmişti. Kırım Tatar tiyatrocuları NKVD-cıların tarafından aldatılıb Sovyetlerin Odesa bölgesindeki Belgrad filtrasyon kampına gönderilmişlerdi ve oradaki sorgulardan sonra Kırgızistan’ın Oş ve Tacikistan’ın Leninabad (Hucand) bölgelerindeki uranyum ocaklarına sürgüne gönderilmişlerdi. Böylelikle Kırım Tatar milli tiyatrosunun Sürgünlük öncesi tarihi ekünlenmiştir.

Kırım Tatar milli tiyatrosunun oluşumu ve gelişimi sürecindeki Azerbaycan Türk milli tiyatro yazarlığının yerini, hissesini, rolünü ve ağırlığını çok güzel şekilde aşağıdaki malumatlar ve bilgiler göstermektedir. Araştırdığımız dönem devamında Kırım Tatar tiyatrosunda yüksek profesyonel seviyesinde sahnelendirilmiş olan oyunların detaylı tetkikatında biz böyle netice ile karşılaşmıştık. 1886 – 1914 senelerin arasında Kırım Tatar tiyatrosunun repertuarında Azerbaycan tiyatro yazarların eserleri korkunç oranda çoğunluğu oluşturuyordu, 1915 – 1923 seneleri arasında yısından fazlasını, 1924 – 1928 seneleri arasında üçte birini, 1929 – 1938 seneleri arasında dörtte birini. Yukarıda bahsettiğimiz gibi hatta Kırım’ın Alman Nazilerin işgali altında olduğu vakit Kırım Tatar tiyatrosu Azerbaycan tiyatro yazarların eserlerin oynamışlardı. Genç Kırım Tatar tiyatro yazarların çoğu kendi icadiyetini başlatıldığı zaman Azerbaycan tiyatro yazarlarının icadiyetini örnek olarak almışlardı. Yukarıda adı geçen dönemin devamında Kırım Tatar Türklerin ve Azerbaycan Türklerin kültür, sanat ve eğitim sahalarındaki iş birliklerinin hareketleri Türk Dünyasının ve Umum-Türk ruhunun ve maneviyatının birleşimine yönetilmişti.

KAYNAKÇA

- Baron de Tott, **On Sekizinci Yüzyılda Türkler**, Kervan Kitapçılık Anonim Şirketi, İstanbul, 1994.
- Ismet Zaat, “Tiyatromuzun Kısa Tarihçesi Ve Kırım Tatar Tiyatrosunun Kurucusu İsmail Bey Gaspıralı”, **İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gokalp Sempozyumları-Bildiriler**, TÜRKSOY Yayınları no: 19, Ankara, 2003.
- Hayrullah Memed, **İsmail Gaspıralı ve Azerbaycan, İsmail Gaspıralı Bey İçin**, Baş editor: Hakan Kırımlı, Ankara, 2004.
- Исмаил Асан-огълу Керим, **Гаспринскийнинъ « джанлы» тарихи 1883-1914**, Ақмесджит, 1999. (İsmail Asan-oglu Kerim, **Gasprinskiynin “Canlı” Tarihi 1883 – 1914**, Akmescit, 1999.).
- Газета « Терджиман-Переводчик» от 22 марта 1902 г. (**Gazeta “Terciman - Perevodçik”** ot 22 marta 1902 g.).
- Газета « Терджиман-Переводчик » от 15 января 1903 г. (**Gazeta “Terciman - Perevodçik”** ot 15 yanvara 1903 g.).
- Doç. Dr. Şengül Hablemitoğlu. Dr. Necip Hablemitoğlu, **Şefika Gaspıralı ve Rusya’da Türk Kadın Hareketi (1893-1920)**, Ankara, 1998.
- Кешфи Челеби, “Театро”, **Терджиман**, от 1 февраля 1907 г. (Кешфи Челеби, “Teatro”, **Terciman** ot 1 fevrala 1907 g.)
- “Къырым хаберлери, Театро”, **Терджиман** от 22 июня 1907 г. (“Кırım haberleri, Teatro” **Terciman** ot 22 iyüna 1907 g.).
- “Къырым хаберлери, Театро”, **Терджиман** от 6 июня 1908 г. (“Кırım haberleri, Teatro”, **Terciman** ot 6 iyüna 1908 g.).
- “Къырым хаберлери, Театро”, **Терджиман** от 28 декабря 1908 г. (“Кırım haberleri Teatro” **Terciman** ot 28 dekabra 1908 g.).
- С. Керимова, **Страницы истории крымскотатарского довоенного театра и драматургии**, Симферополь, 2002. (S. Kerimova, **Stranitsı istoriyi kırmıskotatarskogo dovoyennogo teatra , dramaturgiyi**, Simferopol, 2002.).
- “Къырым хаберлери, Театро”, **Терджиман** от 16 июня 1909 г. . (“Кırım haberleri, Teatro”, **Terciman** ot 16 iyüna 1909 g.).
- (А. Гъ.), “Татарджа театро”, **Терджиман** от 18 июня 1910 г. ((А. Ğ.), “Tatarca tatro”, **Terciman** ot 18 iyüna 1910 g.).

- “Октябрь 21-де шеэримиз управасы салонинда”, **Терджиман** от 23 октября 1913 г. (“Oktabr 21 - de ierimiz upravası salonında”, **Terciman**” ot 23 oktobra 1913 g.).
- В. Ганкевич, **На службе правде и просвещению**, Симферополь, 2000. (V. Gankeviç, **Na sluzhbe pravde i prosvescheniyü**, Simferopol, 2000.).
- ИТУАК (Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии).-№ 54.-Симферополь.-1918. (İTUAK (İzvestiya Tavriçeskoй Uçenoy Komisii). - № 54. - Simferopol. - 1918).
- Исмет Заатов, **Къырымтатар театри экинджи джиан дженкинден бугунге къадар. Къырымтатар миллий театри**, Симферопль, 2003. (İsmet Zaatov, **Kırım Tatar teatri ikinci cian cenkinden bugunge kadar Kırım Tatar milliy teatri**, Simferopol, 2003.).
- Фазыл Р. Нагаев С, **Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы**, Акъмесджит, Къырымдевокъувнешир, 2001. (Fazıl R. Nagaev S, **Kırım Tatar edebiyatının tarihi**, Akmescit, Kırımdevokuvneşir, 2001.).
- С. Керимова, **Дженктен эвельки къырымтатар театр ив драматургиясы иле багълы базы историография меселелери. Къырымтатар миллий театри**, Симферополь, 2003. (S. Kerimova, **Cenkten evelki Kırım Tatar teatr ve dramaturgiyası ile bağılı bazı istoriografıya meseleleri. Kırım Tatar milliy teatri**, Simferopol, 2003.).
- Гъани Мурад, “Театрнинъ догъувы”, **Йылдыз эки айлыкъ ичтимай-сиясий ве эдебий журнал**, № 4, Ташкент, 1980. (Gani Murad, “Tetrnin doğuvı”, **Yıldız eki aylık içtimaiy-siyasiy ve edebiy jurnal**, № 4, Taşkent, 1980.)
- Исмаил Асан-огълу Керимов, **Медений зснас: 1920-1938**, Симферополь, 1997. (İsmail Asan-oglu Kerimov, **Medeniy esnas: 1920 – 1938**, Simferopol, 1997.)
- “Къырым Девлет театросинда”, **Газета Енъи дюнъя** от 20 декабрия 1927 г. (“Kırım Devlet teatrosında”, **Gazeta Eni dünya** ot 20 dekabra 1927 g.).
- Йылдырым (Дервиш)”, **Газета Енъи дюнъя** от 25 декабрия 1927г. (“Yıldırım. (Derviş)”, **Gazeta Eni dünya** ot 25 dekabra 1927 g.).
- “Театро акъкъында”, (В. Танабайлы), **Газета Енъи дюнъя** от 17 января 1928 г. (“Teatro Akkında” (V. Tanabaylı), **Gazeta Eni dünya** ot 25 dekabra 1927 g.).
- “Театро яшайышындан”, **Газета Енъи дюнъя** от 22 января 1928 г. (“Teatro Yaşayışından”, **Gazeta Eni dünya** ot 22 yanvara 1928 g.).
- “Татар труппасы Багъчасарайгъа ките”, **Газета Енъи дюнъя** от 2 февраля 1928 г. (“Tatar Truppası Bağçasarayğa Kite”, **Gazeta Eni dünya** ot 2 fevrala 1928 g.).

“Биринджи бирлешкен ишчилер клубунда”, **Газета Енъи дюнъя** от 20 марта 1928 г. (“Birinci Birleşken İşçiler Klubunda”, **Gazeta Eni dünya** ot 20 marta 1928 g.).

“Татар театросы акъкъында”, **Газета Енъи дюнъя** от 4 сентября 1928 г. (“Tatar Teatrosı Akkında”, **Gazeta Eni dünya** ot 4 sentabra 1928 g.).

“Девлет театросында Март 14-те”, **Газета Енъи дюнъя** от 14 марта 1929 г. (“Devlet Teatrosında Mart 14-te”, **Gazeta Eni dünya** ot 14 marta 1929 g.).

“Къырым Девлет театросында Майыс 9-да”, **Газета Енъи дюнъя** от 5 мая 1929 г. (“Kırım Devlet Teatrosında Mayıs 9-da”, **Gazeta Eni dünya** ot 5 maya 1929 g.).

“Къырым Девлет татар театросында”, **Газета Енъи дюнъя** от 5 декабря 1929 г. (“Kırım Devlet Tatar Teatrosında”, **Gazeta Eni dünya** ot 5 dekabra 1929 g.).

“Къырым Девлет татар театросы районларгъа ките”, **Газета Енъи дюнъя** от 22 апреля 1930 г. (“Kırım Devlet Tatar Teatrosı Rayonlarğa Kite”, **Gazeta Eni dünya** ot 22 aprele 1930 g.).

“Къыскадан бир къач сез”, **Газета Енъи дюнъя** от 22 октября 1930 г. (“Kıskadan bir kaç sez”, **Gazeta Eni dünya** ot 22 oktabra 1930 g.).

Умер Ипчи, **Газета Енъи дюнъя** от 18 июня 1936 г. (Umer İpçi, **Gazeta Eni dünya** ot 18 iyüna 1936 g.).

“Пьесаларны низамгъа алув акъкъында”, **Газета Яш къувет** от 4 августа 1928 г. (“Pyesalarnı nizamğa aluv akkında”, **Gazeta Yaş kuvet** ot 14 avgusta 1928 g.)

“Студия мудири иле мусахаба”, **Газета Яш къувет** от 5 октября 1929 г. (“Studiya mudiri ile musabaha”, **Gazeta Yaş kuvet** ot 5 oktabra 1929 g.)

“Яшар”, **Газета Яш къувет** от 30 октября 1936 г. (“Yaşar”, **Gazeta Yaş kuvet** ot 30 oktabra 1936 g.)

С.Керимова, И.Заатов, А.Велиев, **Къырымтатар миллий театри**, Симферополь.-2003. (S. Kerimova, İ. Zaatov, A. Veliyev, **Kırım Tatar Milliy Teatri**, Simferopol. - 2003.)

Azerbaycan Devlet Akademik Milli Drama Teatrinin foto-salnamesi (1873-1950), 2 cildde (1 cild), Bakı, 2010.

İlham Rahimli, **Tiflis Azerbaycan Teatri**, Bakı, 2006.

Новрузов Р. М., **Кистокамазербайджано-крымскотатарских культурных отношений** / Мир Бекира Чобан-заде: Сборник материалов II

Крымской международной тюркологической конференции. Белогорск (Карасубазар) 22 - 24 мая 2013 г. / Сост.: Л.А. Меметова. - Симферополь: Издательство «Доля», 2013. (Novruzov R.M., **K istokam azerbaycано-krımskotatarskih kulturnih otnoşeniş** / Sbornik materialov II Krımskoş mezhdunarodnoş türkolojişeskoş konferentsiyi. Belogorsk (Karasubazar) 22 - 24 maya 2013 g. / Sost.: L.A. Memetova. - Simferopol: İzdatelstvo “Dolya”: 2013.).

Кангиева Э.М., **Крымоведение на страницах тюркоязычных периодических изданий крымскотатарской диаспоры** / Под ред. А.А. Непомнящего. - Киев; Симферополь: ОАО «Симферопольская городская типография» (СГТ), 2007. (Kangiyeva E.M., **Krimovedeniye na stranitsah türkoyazişnih periodişeskih izdaniş krımskotatarskoş diasporı** / Pod red. A.A. Nepomnyachego. - Kiyev; Simferopol: ОАО “Simferopolskaya gorodskaya tipografiya” (SGT): 2007.).

Заатов И.А., **Записки бюрократа-востоковеда**, Симферополь: Изд. «Доля», 2015. (Zaatov İ.A., **Zapiski büokrata-vostokoveda**, Simferopol: İzd. “Dolya”: 2005.).

ГАРК, ф. П-150, оп. 1, д. 167, л. 11-13. (GARK: f. P - 150, op. 1: d. 167: l. 11-13.).

ГАРК, ф. P-663, оп. 1, д. 820, л. 216-218. (GARK: f. P - 663, op. 1, d. 820, l. 216-218.).

ГАРК, Ф. P – 652. Оп. 15. Д. 348. Л. 61. (GARK: f. P - 652, op. 15, d. 348, l. 61.).

ГАРК, Ф. P – 652. Оп. 15. Д. 348. Л. 60. (GARK: f. P - 652, op. 15, d. 348, l. 60.).

Şamil A., **Qırım Sevgisi: Qırımtatar Halkqın Belli Erbapları Aqqında**, Simferopol, QCI Qırımdevoquvpedneşriyatı, 2012.

Asan Refatov, “Bestekarlar İttifaqımızın İlk Sedri, Ali Samil”, **Avrasya Kurumu Sempoşum Bildirileri**, Ankara, 2008.

İlham Rahimli, **Azerbaycan Teatrinin Estetik Prinsipleri**, Bakı, 2004.

“Репрессированное поколение крымскотатарских общественно-политических деятелей, подвижников науки и культуры”, **Материалы международной научной конференции 28-29 мая 1999 года**, Симферополь, (“Repressirovannoş pokoleniye krımskotatarskih obchestvenno-politişeskih deyateley, podvizhnikov nauki i kulturi”, **Materialı mezhdunarodnoş nauşnoş konferentsiyi 28-29 maya 1999 goda**, Simferopol.).

BATI BALKAN'DA KAFKAS MUHACİRLERİ (1864-1970)

RECEP ŞKRİYEL*

Özet

Kafkas, özellikle Çerkez muhacirlerin geçmişi, Makedonya, Kosova, Sırbistan ve Balkan tarihinde önemli alan kapsamaktadır. Araştırmamızla, kuzeybatı Kafkas bölgesinden göç ettikten sonra Batı Rumeli topraklarına yerleşen ve belli bir süre içerisinde zengin tarihsel ve kültürel iz bırakan Çerkez, Tatar ve diğer muhacir gruplarından oluşan çok kabileli birliklerin doğasını bilimsel kamuya yaklaştırmaya çalışıyoruz.

Balkan topraklarına yerleşmek Çerkezler için kurtuluş değil tam aksine bu alevlenmiş bölgelerde bu halkın hayatta kalma mücadelesine dönüşmüştür. Küçük yerleşim birimlerin kurulması üzerinde sürdürülen Osmanlı İmparatorluğu'nun başarısız yerleştirme politikası, Kafkas muhacirlerinin kademeli yabancılaştırılmasına ve asimile edilmesine sebep olmuştur. Az miktarda göçmen örf ve adetlerine sahip çıkıp, asırlarca eski Kafkas geleneklerini korumaya başarmıştır. Rumeli'nin geniş ve dağınık arazilerinde Kırım-Kafkas muhacirlerin (Çerkez, Tatar, Dağıstanlı, Nogay ve diğer) kolonileri çoğalmaktadır. Bu bölgelere yerleşmeleri anavatanlarından oldukça farklı bir şekilde sert iklim koşulları ve güç işlenebilir arazi üzerinde gayret ve mücadele gerektirmiştir.

Araştırmanın amaçlarından biri de Osmanlı iktidarının muhacir politikasının ürettiği sorunların açıklanmasıdır. Çerkez muhacirleri Osmanlı hükümeti tarafından tehlike altında bulunan sınır bölgelere yerleştirilip güvenlik kemeri olarak kullanılmıştır. Bu araştırmanın antropolojik özelliği, toplu göçün Avrupa kamuoyu tarafından suskun şekilde seyredilen bir halkın geçmişiştir. Kafkas bölgesinde XIX. yüzyılın ikinci bölümünde doruğa ulaşan dinî ayrışma, Rus İmparatorluğu'nun genişlemesiyle, etnik temizliklerle ve Çerkez ile diğer muhacirlerin sürgünüyle sonuçlanmıştır. Toplu göçe maruz kalanların yarım milyon insan Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan topraklarına yerleştirilmiştir.

* Prof. Dr., Novi Pazar Devlet Üniversitesi, Sırbistan, rekasancak@gmail.com

Bu etnolojik ve tarihsel araştırmanın önemi eser sahibinin, elde bulunan uygun tarihsel malzeme, farklı dillerde ve alfabelerle yazılmış büyük sayıda bilimsel kaynak ve Kosova kırsal bölgelerinde yapılan önemli deneysel çalışmalarla kuzeybatı Kafkas bölgesinde kökleri bulunan bu halkın 1864/65 yıllarından bu günlere kadar süren muhacir kaderini anlatmak niyetidir.

Çerkezlerin ‘Viyalat-i Selase’ (Selanik, Manastır ve Kosova vilayetleri) Rumeli sınırları üzerinde sürekli yerleştirilmeleri, Balkan Hristiyanların isyanlarıyla koşullandırılmıştır. Olayların bu şekilde gelişmesi Kafkas muhacir topluluğunun, anavatanlarından binlerce kilometre uzaklıktaki bölgelerde hayatta kalmalarını zorlaştırmıştır.

Bu günlere dek *Çerkez-Kafkas* muhacir nüfusunun adını taşıyan büyük sayıda yerleşim birimi yanısıra, o zamanda mevcut koşullar altında hayatta kalmasını garanti altına almayan yetersiz yerleştirme politikası bu kolonilerin başarısızlığına sebep olmuştur.

İmparatorluğun zayıflamış sınırları üzerinde alevlenmiş Hristiyan-Müslüman bölgelerinde muhacir yaşam alanının dönüşümü de gittikçe sınırlandırılmıştır. Bu şekilde devam eden yaşam zaman esnasında korku duvarları ve güvensizlik içinde kapanmış ve Hristiyan ile Müslüman nüfusları arasında çoğalan anlaşmazlıklar içerisinde getto hayatı şeklini almaya başlamıştır.

Bu topraklara yerleşen Kafkas muhacirlerin en büyük bölümü 1912/13 yıllarına kadar Anadolu’ya göç etmiştir. Bunu en şiddetli derecede teşvik eden, önceden başlatılan Sırbistan Krallığı, SHS Krallığı ve Yugoslavya Krallığı tarafından sürdürülen yerleştirme politikasıdır ki asıl amaçlardan biri göç eden Müslüman nüfusunun yerleşim yerlerine Hristiyan ailelerin taşınmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Muhacirler, Kafkas, Rumeli (Balkan), Makedonya, Kosova, Sırbistan, Arnavutluk

CAUCASUS IMMIGRANTS IN THE WESTERN BALKANS (1864-1970)

Abstract

Caucasus, especially the past of the Circassian immigrants can be encompassed in the history of Macedonia, Kosovo, Serbia and the Balkans. Our paper is trying to bring closer to the scientific audience the rich and large historic and cultural traces that the Circassian and Tatar multitribal societies have left upon the Balkan ethnogeographical mosaic.

Their inhabitation of the Balkan Peninsula never meant their salvation but exactly the opposite, their struggle to maintain their society alive and functional. The bad politics of inhabitation of Circassian immigrants in regions populated largely by Christian and other non-Muslim elements contributed to their alienation and continuous assimilation. A very small part of the Caucasian immigrants succeeded to maintain their beliefs and traditions in those circumstances. Circassian, Tatar, Dagestani, Nogai and other colonies were multiplying in the wide and scattered territories of Rumelia (Balkan Peninsula). Their inhabitation on these lands acquired adjustment to very different, rough climate conditions on a barren and neglected land.

One of the goals of our research is the exploration of the consequences brought by the Ottoman colonization policy. Circassian refugees were brought to border regions endangered by neighbouring countries where they were used as a security shield. A very interesting anthropological conclusion can be derived from the omnipresent silence among the European public about the exodus of the Circassians from Russian-occupied territories. The religious conflicts and hatred in the Caucasus region which reached their peak in the second part of the XIX century resulted with the expansion of the Russian Empire, ethnic cleansing and the exodus of Circassian and other peoples. Half million of the displaced Caucasus immigrants have flooded the Balkan territories of the Ottoman Empire.

This historic and ethnological inquiry has required an effort by the author in the fields of acquiring literature written in different languages and alphabets together with numerous field researches conducted in the rural parts of Kosovo with the aim to promote and clarify the turbulent history of this ethnic group which was driven out its homeland during the troubles which hit the Caucasus in 1864/65.

The inhabitation of the Circassian refugees on the territories of ‘Vilayat-i selase’ (Salonica, Monastir and Kosova) within Rumelia, was conditioned by the rebellions of the Balkan Christian nations. The events and circumstances led to the continuous exacerbation of the conditions in which the Caucasus refugees were to cope while being driven out thousands of kilometers from their homeland.

Besides many toponyms bearing the names of the Circassian and Caucasus immigrants, the inefficient and weak state policy of merging pro-government population with potential subversive elements has proven unsuccessful in long terms.

The cohabitation and cooperation between the population groups in heated Christian-Muslim territories has severely limited the adaptation of the newly inhabited refugees. The final adjustment of the Caucasus immigrants on the territories of the Balkan Peninsula in the wake of revolutionary movements and socio-historical changes which resulted in growing misunderstanding between religious groups contributed to the ghetoization of the refugee habitats.

The largest part of Caucassian immigrants left their homes during the Balkan Wars (1912-1913) and found refuge in Anatolia. They became victims of another inhabitation policy carried out by pro-Serb elements within the Kingdom of Serbia, Kingdom of Serbs Croats and Slovenes and the Kingdom of Yugoslavia which aimed at the expulsion of Muslim population in order to create exclusively Christian regions.

Key Words: Muhacirs, Caucasus, Rumelia (Balkans), Macedonia, Kosovo, Serbia, Albania

GİRİŞ

Vatanlarından kovulduktan sonra Kafkas muhacirleri Rus toprağından (Kerç, Taman, Anapa, Novorosiysk, Gelencik, Tuapse, Soçi) Osmanlı'nın Karadeniz (Batum, Trabzon, Giresun, Fatsa, Samsun, Sinop, Ayancık, İnebolu, Eğerli, Şile, İstanbul) ¹ ve Balkan limanları Varna, Burgas ve Köstence, karayolu veya Tuna Nehri (Vidin, Tulça)  zerinden Batı Balkanlara gönderilmiştir.

Yunan asıllı Kanadalı tarihçisi L. Stavrianosa göre 'dünyada Balkan Yarımadası toprakları kadar tarihsel gelişimi özel coğrafi konumundan etkilenen bölgelerin sayısı azdır'. Bu ortam XIX. yüzyıl esnasında dünyanın çeşitli yerlerinden kaçan mültecilerin istikametine dönüşmüştür. Çok kabileli Çerkez toplumunun katliamı sonucu olarak sürgüne gönderilen bu halk Osmanlı iktidarı tarafından Müslüman nüfusu eksikliği hissedilen bölgelere yerleştirilmiştir.

Osmanlı stratejik planlarına göre yerleştirme bugünkü Bulgaristan, Sırbistan, Bosna, Kosova, Makedonya, Kuzey Yunanistan ve Güney Arnavutluk sınır alanı üzerinde gerçekleştirilmiştir. Rumeli bölgesinde Çerkezler olarak tanımlanan Abhaz, Adige, şapsuh toplulukları Harşov, Silistre, Rusçuk, Sviştova (Jiştov), Filibe, Vidin, Sofya, Niş, Yeni Pazar, Priştine, Üsküp ve Selanik şehirleri ve kırsallara gönderilmiştir. Kafkas muhacirleri bu bölgelerde büyük sayıda köy, mahalle ve adı üzerinde 'Çerkez' sıfatlı yerleşim birimleri kurmuşlardır. erkezlerin buralara yerleştirilmesi, zor durumda bulunan Osmanlı ve heterojen Hristiyan toplumu arasında askerî ve sivil alanda istikrar sağlanması için planlanmıştır.

Yeni geldikleri topraklara yerleşmeleri yerli nüfusunun h şg r s ne uğramamıştır ki bu sebeplerden erkezlerin yeni ortama alişmaları zor ve sorunlu olmuştur. Engellerden biri de uygun ekonomik istikrarın sağlanmasıydı ki bu yeni vatanların ve iktidarın ekonomik gücüne uygun şekilde yapılacaktı. Alman tarihçisi Feliks Kanitz'in yazılarına göre sürgünün başlangıcından 10 Haziran 1864 tarihine kadar Karadeniz suları üzerinden 236 bin mülteci Kafkasları terk etmiştir.³ Kemal Karpat'a göre kovulan 600 bin civarında Çerkez mültecinin 400 bini Balkan Yarımadası'na gönderilmiştir. 'Hastalıklara karşı çözüm bulmak

¹ Habioğlu, 1993., 74.

² Leften S. Stavrianos, **Balkan Federation: A History of the Movement toward Balkan Unity in Modern Times.**- Northampton, Mass.: Smith College Studies in History, 1944, 1.

³ F. Kanitz, **Die Tscherkessenemigration nach der Donau.**-  sterreichische revue, Wien 1865, 233.

neredeysen imkânsızdır. Hiçbir yerde hekim veya ilaç bulunamıyor. Karantinanın hiçbir faydası yok çünkü hijyenik koşullar sağlamak olasılıksızdır. Deniz sahili cesetlerle doldurulmuştur⁴ – bu tanıklığı sıtma salgınına uğrayan Çerkezlerin sehayatini kendi gözleriyle görebilen bir şahit yapmıştır.

Yerleştirmeleri Bulgaristan toprakları üzerinde diğer vilayetlerin bölgelerine (Sofya, Niğbolu, Rusçuk), Sırbistan, Romanya (Dobruca) ve Kosova'ya yayılacaktır ki buradan da nihaî istikametlerine ve barınaklarına gönderileceklerdi.⁵ Yerleştirme Rumeli vilayetleri (Tuna veya Sırbistan Prenslüğü, Niş⁶, İşkodra, Kosova, Bosna, Romanya veya Kuzey ve Merkez Dobruca, Tulça, Babadağ, Boğazköy, Köstence kırsalı); Bulgaristan (Varna, Tuna, Rusçuk, Niğbolu, Vidin, Filibe, Silistre, Kolarovgrad, Sofya); Makedonya (Selanik, Larisa, Seres, Trakya) ve Kosova topraklarına yayılmıştır.⁷

Yerleştirme, Nüsret Paşa tarafından yürütülen Rumeli Mülteciler Komisyonu tarafından yönetilmiştir ki Vidin ve Niş sancakları arasındaki bölgeye 6 bin Çerkez ailesi taşınmıştır.⁸ Belgrad Britanya Konsolosu Nüsret Paşa'nın Çerkez hemşehirlere karşı hissettiği dayanışma duygusunu anlatıyor. Konsolosun sözlerine göre Paşa'nın gözlerinde Çerkezler 'Sultan'ın konuklarıydı'. Bu mültecileri, anavatanları Kafkas dağları misali dağ ve orman bölgelerine yerleştirmek istemişti. Büyük Türkseveri olan Nüsret Paşa Sırp sınırını da özellikle seçti. Kendisine göre 'Sırlara karşı mücadeleye girecek olan Çerkezler, Kuban Nehri üzerinde Kazaklara karşı savaşıyor gibi hissedecekler'. Bütün bunlar Longvort'un 1865 yılının yaz aylarında yazdığı röportajda belirlenmiştir.⁹

Tuna nehri üzerinde yerleştirmelerin stratejik karakteri kuzeydeki sınırları korumak için önem taşımaktaydı, fakat iç bölgelere doğru taşınmaları da en önemli ulaşım noktaların daha kaliteli kontrolü için gerçekleşmiştir. Nihayet, Vali

⁴ H. C. Barkley, *Bulgaria Before the War*.- London 1877, 74, 76; во: N. Berzeg, *Çerkesler-Kavkas Sürgünü...* 226.

⁵ F. Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan*.- Leipzig, 1875, 293-294.

⁶ K. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914...* 69.

⁷ A. B. Кушхабијев, *Национално освободителна война народоv Северного Кавказа и проблеми мухаджирства*.- Налчик, 1994, 77.

⁸ M. Pinson, *Demographic Warfare...* 133.

⁹ "To complete the illusion he would, in preference to all other places, have selected the Servian border, where, with Servians for Cossacks to war upon, they might still imagined themselves on the Kuban."(Архив Србије, S/F-33, Дозон на Шувнел, бр. 19, од 6. 5. 1861.

Mithat Paşa¹⁰, Nüsret Paşa'yı görevden alarak mazeret olarak 'Bileşik Çerkez sorununu, çeteciliği ve kanuna aykırı davranışlarını' bahsetti.¹¹

1864 yılından sonra yayınlanan bilimsel kaynaklar Çerkezlerin Balkanlara yerleştirilmeleri ve yaşamları ile alakalı çeşitli ilginç bilgiler, istatistikler ve araştırmalar açıklamıştır. Fransız, Alman, İngiliz ve Balkan bilimsel kaynakların araştırmaları ve Avrupa gazeteleri ve bilimsel dergilerin aktardığı bilgiler oldukça ilginç. Hatta nadir Rus istatistiklerinden birine göre 1858 ile 1866 yılları arasında Balkan Yarımadasına 430 bin Çerkezin yerleştiği hakkında hakikatlar belirlenmiştir.¹²

Sürgün ve yerleşme gelecek yıllarda daha da şiddetlenmiştir ki bu durum Osmanlı İmparatorluğu hazırlıksız yakalaması üzerinden daha da karışmıştır. Rus gezgini, P.A. Stenin'e göre, Türkiye'nin Avrupa kısmı başta Osmanlılar bulunan farklı kabilelerin ve dinlerin karışımı iken, aralarında Kırım'dan kovulan Tatarları ve Kafkas Çerkezleri mevcut iken toplam sayıları 1 milyon 750 bin ile 2 milyon arasındaydı.¹³

Mülteciler günden güne olagelmiş durumun felaket sonuçları ile karşılaşılıyordu. Her türlü insan çeşitli tekne sipariş edebilir bu durumda çeşitli bulaşıcı hastalıkları salgını esnasında bu gemiler veya 'yüzen mezarlar' hasta veya ölü muhacirleri Romanya, Bulgaristan, Sırbistan ve diğer bölgelere taşımıştır.¹⁴ Araştırmalara göre Osmanlı Hükümeti 1864 yılı boyunca Kosova'ya 40 bin civarında Çerkez mültecisini yerleştirmiştir.¹⁵

Avusturya konsolosu, yazarı ve etnografi Feliks Kanitz'e göre 20 bin civarında aile 1864 yılının Temmuz ayında yer değiştirmiştir: 5-6 bin aile Burgas üzerinden Edirne ve İslamiye'ye, 13 bin aile Varna üzerinden Şumnu, Silistre ve Vidin'e; 12 bin aile ise Niş ve Sofya arasındaki bölgelere yerleşmiştir. Bunlardan 12 bin kişi Kosova Ovası ve Priştine'ye, 10 bin aile ise Sviştova, Niğbolu,

¹⁰ M. Pinson, *Demographic Warfare...* 134.

¹¹ Foreign Office (S/GB-37), (понатаму: FO) док. 78/1869.

¹² **Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864.**, (Документы), Москва 1985, 445 - фус. 2.

¹³ П. А. Стенин, **Восток – страны креста и полумьясца ихъ обитатели.**- во: Историческо-географическое и этнографическое обозрѣние левантского мира, Санкт Петербургъ 1892.

¹⁴ F. Kanitz, **Donau-Bulgarien und der Balkan.**- Leipzig, 1875... 314.

¹⁵ S. Uka, **SHPËRNGULJA E SHQIPTARËVE nga Sërbia Jugore më 1877-1878 dhe vendosja e tyre në rrafshin e Kosovës.**- Zëri, Prishtinë 1991.

Ruşçuk ve Dobruca'ya yönelmiştir. Aynı yılın Ağustos ayın sonuna kadar Tuna limanlarında 150-200 insan barındıran ilk Çerkez kolonileri doğmuştur.¹⁶

F. Kanitz'in 'Tuna Bulgaristanı ve Balkan' araştırmasında yeni yerleştirilen 41 bin aile (250 bin civarında Çerkez) hakkında bilgiler bulunmakta. Bunlar 1864 yılın Temmuz ayına kadar Rumeli vilayetleri topraklarında yerleştirilmiştir:

Edirne ve İslamiye	6.000 aile;
Silistre ve Vidin	13.000
Niş, Sofya, Sviştov ve Niğbolu.....	12.000
Ruşçuk ve Dobruca.....	10.000
Toplam:	41.000 aile. ¹⁷

1. Balkan ve Avrupa Tarih Kaynaklarında Kafkas Muhacirleri

3-4 ay kadar kısa bir süre içinde Osmanlı topraklarına Kafkas'tan 600 bin üzerinde mültecinin yerleşeceğini öngörmek imkânsızdı.¹⁸ E. Pittard'ın yazılarına göre Kuzeybatı Kafkas bölgesinden 700 bin civarında Çerkez kovulmuştur. Rus kaynaklarına göre Çerkezlerin sürgünü 'Türk vekillerin ve meşhur yerli soyluların ajitasyonu etkisi altında gerçekleşmiştir'.¹⁹

Çerkezlerin sürgünü 'Tarihi ve coğrafi alanda son seyahatname yıllıkları' Fransız ilanının birinci bölümünde 'Çerkezlerin Türkiye'ye göçü' başlığı altındaki yazıda anlatılmıştır.²⁰ Avusturyalı tarihçi ve etnograf J.F. Golhert'in 'Avrupa Türkiyesi'nin nüfus araştırması' adlı yazısında İmparatorluk nüfusunun Müslüman bölümü arasında Çerkezleri de saymaktadır.²¹ Coğrafyacı ve etnograf K. Saks 'Bulgaristan'ın Etno-Coğrafi Krokisi' adlı kitabında Çerkezlerin acıları

¹⁶ F. Kanitz, *Die Tscherkesen-Emigration nach der Donau*. (Historisch-ethnographische Skizze von F. Kanitz); vo: Oesterreichische Revue. Dritter Jahrg. Bd. I, Wien 1865, 238 (227-243).

¹⁷ F. Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan*.- Leipzig, 1875... 313.

¹⁸ A. K. Meram, *Türk-Rus İlişkileri Tarihi*... 454.

¹⁹ В. Чубриловић, Политички узроци сеоба на Балкану од 1860 до 1880 година.- во: Одабрани историски радови, Београд 1991, 532.

²⁰ *L' Émigration des Circassiens en Turquie*; vo: Nouvelles annals des voyages, de la géographie et de l'histoire. 6-e série. Tom. I, Paris 1865 (370 страни).

²¹ J. V. Goehlert, *Die bevölkerung der europäischen Türkei*: Mittheilungen der k. k. geographischen Gesellschaft. IX. Jahrg., Wien 1865, 73 (67-75).

hakkında ilginç bilgiler vermektedir ki ona göre sürgün edilenlerin %50'si yolculuklarından diri çıkmadılar.²²

'Peterman'ın Röportajları' adlı defterlerde meşhur tarihçi ve filolog Franz Bradaşka, F. Kanitz ve Y.E. Şmalen'in bilimsel sonuçlarına dayanan 'Türkiye'deki Slavlar'²³ adlı araştırmasında Babıali'nin yerleştirmeyi 1861 yılında başlayarak Çerkez Nüsret Bey'in yardımıyla gerçekleştirdiğini dile getiriyor. Meşhur Fransız haritacı, tarihçi ve etnolog G. Lejan 'İlir Üçgeni' adlı bilimsel araştırmasında Bulgaristan'da (Tuna Vilayeti) 14 civarında farklı halkın mevcut olduğunu, aralarında 70 ile 90 bin Çerkez'in de var olduğunu söylemektedir.²⁴

Herman A. Daniel'in 'Coğrafya Kılavuzu' ikinci bölümü olan 'Almanya hariç Avrupa ülkeleri' araştırmasında Türkiye'nin Avrupa kısmının nüfus yapısı hakkında önemli veriler öne sürdürmüştür. Kafkas'ta egemenlik mücadeleleri 1855 ile 1866 dönemi arasında 1.008.000 Çerkez'in göçüne neden olunca yazdığı araştırmaya göre 595 bini Avrupa Türkiyesi'ne yerleştirilmiştir: 5-6 bini Edirne kırsalında, 13 bin aile ise Varna ve Şumnu üzerinden Silistre ve Vidin paşalıklarına doğru taşınmıştır; kalan 12 bin ise Niş ve Sofya arasında yerleştirilip 42 bin civarında Çerkez Priştine yakınlarındaki Ova'ya yerleşip 10 bin aile Şiştova, Rusçuk, Niğbolu ve Dobruca kırsallarına gitmiştir. Bu araştırmacının verilerine göre Çerkezler Tuna Nehri güneyinde yer alan bölgelere veya bugünkü Sırbistan ve Bulgaristan sınırı arasındaki topraklara yerleştirilmiştir.²⁵

Noyburglu Alman profesörü Anzelm A. Kamere'in 'En Yeni Hemşehirler Kılavuzu' adlı araştırmasında Rumeli vilayetleri hakkında önemli bilgiler öne sürdürmektedir. Bu yazıda, Makedonya'yı da kapsayan 'Bulgar ilin' nüfus yapısını inceleyerek Rumeli Vilayetinde 90 bin civarında Çerkez'in yaşadığını tahmin etmektedir.²⁶

²² K. Sax, **Geographisch-Ethnographische Skizze von Bulgarien**, Wien 1869, 464: N. Berzeg, **Çerkesler-Kavkas Sürgünü ...** 235.

²³ Fr. Bradaşka, **Die Slaven in der Türkei**: Mittheilungen aus Justus Pether's geographischer Anstalt ... von dr. A. Petermann, Gotha, 1869, 459.)

²⁴ G. Lejean, **Aus dem ilirischen Dreieck**: Globus, Ilustrirte Zeitschrift für Länder-und Völkerkunde.-Band 25, Braunschweig 1874, 3 (1-7).

²⁵ H. Ad. Daniel, **Handbuch der Geographie** (Zweiter theil): Der Europäische Länder ausser Deutschland, Fues's Verlag, Leipzig 1875, 45.

²⁶ A. A. Cammerer, **Handbuch der neuesten Erdkunde dem Unterrichte und den Freunden dieser Wissenschaft gewidmet von Anselm Andr. Camerer**, - (Druck und Verlag von Tobias Dannheimer), Kempten, 1875, 333.

Viyena'lı E.H. Kilian'ın 'Bulgarlar' adlı kısa yazısı 150 bin civarında Çerkez ve 50 bin civarında Tatar²⁷ hakkında bilgiler içermekteyken Alman 'Sınır sözcüsü' dergisinde yayımlanan 'Güneydoğu cephesi' makalesinde 1874 yılın ilkbaharında 'Bulgaristan'ın' erkek nüfusu üzerinde bilgiler öne sürmektedir. Kadınlar ve çocuklar sayısını içermeyen bu araştırmalara göre toplam sayıları 1.141.951 iken, Müslüman ve gayr-ı müslim nüfusu arasındaki pay 48'e karşı 65 idi. İstatistiğin önemi de eser sahibi tarafından anılan yeni yerleştirilen 482.698 Çerkez'in yanında 64.395 önceden mevcut olan Tatar ve Çerkez'i kaydetmektedir.²⁸

F. Bianconi'nin 'Avrupa Türkiyesi ve Yunanistan Etnografisi ve İstatistiği'²⁹ adlı yazısında Avrupa Türkiyesi'nin istatistik tablosu sunulmuştur. Buna göre 1.400.000 Müslüman nüfusu arasında 200.000 Çerkez ve 100.000 Tatar mevcuttur. İskoçyalı tarihçi Malcolm MacColl'un 'Türkler, Bulgarlar ve Ruslar hakkında olağan safsatalar'³⁰ eserine göre yeni gelen Çerkezler hariç Bulgaristan'da Müslüman nüfusun sayısı 500.000'i aşmamaktadır fakat Hristiyan nüfusu istikrarlı ve 5 milyon altına asla düşmemektedir.

Anonim 'Türkiye nüfusu' adlı yazıda sayıları 144 bin civarında olduğu belirtiliyor. Dobruca'daki Osmanlı köylerde ile Sırbistan ve Bosna sınır bölgelerinde yaşadıkları da öğrenilebilir. Sonuç olarak son yıllarda 50 bin civarında Çerkez asıllı ailenin³¹ zaman içinde asimile olup yok olduğu öne sürdürülüyor.

Paris dergisi 'Türkiye' bu ülkede nüfusun 20 milyon civarında olduğu anlatıyor ki 5 milyonu Avrupa bölümünde ve aralarında 500 bin Çerkez'in yaşadığını açıklıyor.³²

Çerkezlerin sürgününü 'Dünyanın her tarafından' adlı Alman dergisinde yayımlanan makalede anılmıştır: '8 yıl önce, Rusların Kafkas bölgesinin işgali so-

²⁷ Види: Е. Н. Килиан, **The Bulgarians**: Fraser's Magazine. New series. Vol. XIV, London, July-December 1876, 559 (537-560).

²⁸ **Der Kriegsschauplatz im Südösten**: Die Grenzboten.- Zeitschrift für Literatur und Kunst; 35 Jahrg. II Semester, Band I, Leipzig 1876, 144.)

²⁹ F. Bianconi, **Etnographie et statistique de la Turquie d'Europe et de la Grece**, Paris 1877, 51.

³⁰ M. Mac Coll, **Some Current Fallacies about Turks, Bulgarians and Rusians**.- во: The Nineteenth Century; Vol. II, London, August-December 1877, 837 (831-842);

³¹ **The population of Turkey**: The Athenaeum. Journal of Literature, Science, the Fine Arts, Music and the Drama, No. 2544, London 1876, 152.

³² **La Turquie**. Son armée et sa marine: La Revue scientifique, II-e série, t. XI (Tome XVIII de la collection. 6-e année – 1-er semestre), Paris, Juillet-Janvier 1877, 555 (553-563).

nucu olarak 400 bin kişi Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmıştır.³³ Çerkez nüfusu için benzer bilgiler ‹Yurtdışı› dergisinin Ştuttgart yayınında anonim eser sahibinin ‹Çerkez İstatistikleri – Türkiye'ye yerleşme› makalesinde açıklanmıştır.³⁴

Kaptan J.B. Gambie'nin ‹Mithat Paşa'nın Hayatı› adlı kitabında ilginç ve nerdeyse inanılmaz veriler yayınlanmıştır. Bu yazılara göre 1854 yılında Türkiye ve Yunanistan topraklarında yaklaşık olarak 500 bin, on sene daha sonra ise 700 bin Çerkez yaşamaktaydı. Aynı eser sahibine göre 1867 yılında 1 milyon 200 binden fazla Çerkez'in bu topraklarda mevcut olmadığını belirtiyor.³⁵ Gambie'ye göre Rus raporları sadece birkaç ay içinde Kafkasya'dan 60 binden fazla kişinin göç ettiğini anımsatıyor. 1855, 1859, 1862 ve 1863 yıllarında sayıları 80 bin kişiyi aşmıştır.³⁶

J. Henry A. Ubcini'nin ‹Tuna Çatalağzındaki Dobruca› adlı kitabında bu bölgenin demografik imajı ve Dobruca bölgesindeki nüfusun hayatı hakkında önemli ve ilginç veriler bulunmaktadır. Aynı yazar bugünkü Romanya'nın bu bölgesinde yaşamış Çerkezler ve Tatarlar hakkında ilk bilgileri sunmaktadır.³⁷

Konstantin Yireçek ise Osmanlı İmparatorluğu Asya ve Avrupa bölgelerinde 400 bin mültecinin, ‹Bulgaristan ve Rumeli› bölgesinde ise 40 bin ailenin dağıtılmış olduğunu öne sürdüüyor.³⁸

Eksik ve çoğu kez yanlış ve çelişkili Osmanlı istatistiklerinde Mark Pinson'un araştırmalarına göre Osmanlı muhacir hizmetleri Çerkezleri Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa bölgelerine şu şekilde dağıtmıştır:

³³ (Kaynak: **Die Tscherkessen.**- bo: Aus allen Welttheilen. Illustrierte Monatshefte für Länder- und Völkerkunde und verwandte Fächer (2. Jahrg.) Leipzig 1871, 318-319;

³⁴ **Statistisches über die Tscherkessen** – Ansiedlungen in der Türkei.- bo: Das Ausland. Eine Wochenschrift für Kunde des geistigen und sittlichen Lebens ser Völker (50. Jahrg.), Stuttgart 1877, 700.

³⁵ J. W. Gambier, **The Life of Mithad Pasha**; bo: The Ninetinh Century. Vol. III, London, January-June, 1878, 75 (71-96).

³⁶ Ibidem

³⁷ A. Ubcini, **La Dobrodja et la Delta du Danube.**- Revue de Géographie, Paris 1879, 247.

³⁸ C. Jireček, **Das fürstentum Bulgarien.**- Prag-Wien-Leipzig 1891.

- Edirne	6.000
- Silistre ve Vidin.....	13.000
- Niş ve Sofya	12.000
- Sviştov, Niğbolu, Rusçuk ve Dobruca.....	10.000
- Kosova ve Priştine.....	42.000
Toplam	83.000 ³⁹

İstatistiklere göre 60 bin sayıda Çerkez Osmanlı İmparatorluğun sınır boyundaki sancaklarda (Vidin, Niş ve Sofya) yerleştirilmiştir. Sırp tarihçisi M. Yagodiç'e göre, resmi Osmanlı raporlarından birinde Vidin ve Niş sancaklarına 1864 Temmuzunda 50 bin civarında ailenin yerleştirildiği ilginç verisini öne sürdürüyor.⁴⁰

1863 yılında kovulmuş Çerkezlerin yerleştirilmesi genelde Rumeli toprakları içinde gerçekleşmiştir ki Bianconi'nin araştırmalarına göre 1867 yılın sonuna kadar 600 bin Çerkez'in yerleştiği hakikati açıklanıyor.⁴¹ Engin Akarlı'ya göre Rumeli'de 1860 ve 1868 yılları arasında 400 bin Çerkez yaşamaktaydı.⁴²

Amerikalı M. Pinson Mihov, Ubsini ve Meclis-i Vâlâ ile Journal de Constantinopol ropörtajlarını kullanmaktadır. Bu araştırmacıya göre 1864 yılında Tuna üzerinde Bulgaristan ve Sırbistana 150 ve 250 bin civarında Çerkez taşınmıştır'. Onun araştırmalarına göre 1864 yılında 70 bin civarında Çerkez ailesi ya da 350 ila 420 kişi taşınmıştır.⁴³

Daha sonra, mültecilerin bir bölümü Tuna nehri üzerindeki bölgelere veya bugünkü Bulgaristan-Sırbistan sınırı boyunca yer alan Kızıl Sahil, Niş yakınlarındaki Marmara ya da Toplitsa nehri üzerindeki Arnavut köylerine taşınmıştır. F. Kanitz ve diğer araştırmacıların öz kaynaklarına göre sürgün

³⁹ **Ibidem**, 125-131; M. Pinson, **Ottoman Colonization of the Circassians in Rumeli after the Crimean War**, Etudes Balkaniques 3 (1972), 71-75; K. Karpat, **Ottoman Population 1830-1914...** 68-69.

⁴⁰ M. Јагодић, **Насељавање кнежевине Србије /1869-1880/...** **Ibidem**, 131.

⁴¹ K. Karpat, **The Religious and Ethnic Distribution of the Ottoman Population (1830-1914)...**, 68.

⁴² Engin Akarlı, **Ottoman Population in Europe in the 19 th Century**, Universiti of Wisconsin, Madison 1970, 82.

⁴³ M. Pinson, **Ottoman Colonisation of the Circassians in Rumili After the Crimean War...** 75.

başlangıcının ilk gününden beri (21 Mayıs 1864) muhacirlerin sayısı 400 bini aşmaktaydı. Bu değişiklikler esnasında 42 bin Çerkez Kosova ile Priştine arasındaki bölgeye taşınabilmek için fırsat bulmuşlardır. Osmanlı hükümeti Hristiyanların terk ettiği bölgelere Çerkez ailelerini yerleştirmeye çalışmışlardır çünkü aksi takdirde Bosna Vilayeti'nden göç etmelerini durdurmak için çeşitli vergileri kaldırmak zorunda kalacaklardı. Sırp hükümeti ise mültecileri kabul etmeyi erteleyerek bu olaya Avrupa diplomasinin dikkatini çekmeye çalışmıştır.

2. Batı Balkan'da Kafkas Muhacirleri

Kafkas muhacirlerin Rumeli'ye taşınması Babıali'nin genel nüfus politikasına tamamen uygunmuş. Balkanlarda Müslüman elemanın Hristiyan nüfusu arasında yükselişi büyük tepkiyle karşılanmıştır. Gayrimüslimler arasındaki hoşnutsuzluk Çerkezlerin Avrupa'da dostları olmadığına dair etki yaratmıştır.⁴⁴ Panslavistler, Osmanlı devletin kolonizasyon siyasetine karşı yarattıkları propaganda Avrupa çapında 'Çerkez psikozuna' dönüşmüştür.⁴⁵ Çerkezler bu şekilde yürütülen geopolitik oyunlardan habersizken Osmanlı hükümeti kendilerini İmparatorluğun en kritik noktalarına, Balkan 'barut fıçısına' stratejik çıkar yüzünden gönderiyorlardı. Müslüman tarih kaynaklarına göre Babıali'nin Çerkez mülteci sorununu çözmesi, krizin ağırlaşmasıyla beraber gittikçe zorlaşmaya devam etmiştir. Avrupa devletlerinden destek alan Balkan Hristiyanları da bu politikaya karşı büyük tepki göstermiştir. Balkan Hristiyanların direnişi ve protestoları Avrupa gazeteleri ve dergilerinde günden güne yayınlanmaya devam etmiştir. Bu şekilde Avrupa kamuoyu Çerkezlere karşı çevrilmişti.⁴⁶ Öbür taraftan Çerkezlerin kolonizasyonu yerel Hristiyan nüfusunun göç etmesine sebep olmuştur. Son olarak, Osmanlı Hükümeti tarafından şiddetli şekilde sürdürülen muhacir politikası ekonomik ve altyapı gelişimine etki etmeye başlayınca yerel Hristiyan nüfusun protestolarına uğramıştır. Yeni taşınmış Çerkez nüfusun ruhsal hayatı için yeni kurulmuş yaşam birimlerinde iktidar yeni evler ve camiler inşa etmeye başlamıştır. Büyük sayıda Çerkez şehir mahallelerine taşınma şansını bulmuşlardır ki hükümetin planlarına göre büyük yerleşim birimlerin periferik bölgelerindeki verimsiz ve ulaşımsız bölgeleri muhacirlerin yeni mahallelerine dönüşeceklerdi.⁴⁷

⁴⁴ B. N. Şimşir, **Rumeli'den Türk Göçleri**.- C I... 363.

⁴⁵ B. N. Şimşir, **Rumeli'den Türk Göçleri**.- C I... 337.

⁴⁶ B. N. Şimşir, **Rumeli'den Türk Göçleri**.- C II... CXXXIV.

⁴⁷ **Документи за българската история из германски архиви 1829-1877/Съставили и редактирали Хр. Христов и В. Паскалева/-** Българска Академия на Науките, София 1963., 290, 299-300, 328, 366-367;)

Detaylı araştırmalar Çerkezlerin Balkanlar'daki hayatları hakkındaki diğer detayları da açıklamaktadır. Batı ve Doğu olarak bölünmüş olan Rumeli'de Çerkezlerin yerleşmeleri hakkındaki bilgiler çoğu durumda çelişkiliydi. Kafkas muhacirlerin bileşik tarihi genel muhacir sorunu çerçevesi içinde araştırılmasının sebebi XIX. yüzyılın ikinci bölümünde, yani 1856 ve 1878 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun karşılaştığı mülteci istikrarsızlığından kaynaklanır.

Muhacirlerin Rumeli'ye 'geçici olarak' yerleştirilmesi zararlı sonuçlar getirince durumları tamamen devlet muhacir politikasının eserine dönüşmüştür. O zamanlardaki halkların taşındıkları topraklardaki durumu ve etno-coğrafik yapıyı anlayarak 'hiçbir Çerkez grubun yerleşeceği yeri seçememiş olduğu sonucuna varılabilir.'⁴⁸

Babıali'nin ödevlerinden biri yeni taşınmış Çerkez aileleri için ev, güvenlik ve gıda sağlamaktı. Kafkas muhacirlerin yeni koşullara alışmaları özellikle zor bir itirazdı çünkü anavatanlarında hiçbir zaman tarımla uğraşmayan bu halk, genelde savaştı hayat sürdürerek yaşadıkları dağlı bölgelerde hayvancılıkla uğraşmıştır. Bu şekilde sürdürdükleri hayat komşuları ve hükümet ile büyük anlaşmazlıklara ve çelişkilere yol açmıştır. Çerkezlerin büyük sorunlarından biri de devlet kanunlarına ve yerel örf ve adetlere alışamamalarıydı. Bu gururlu halkın yaşamını gittikçe zorlaştıran unsurlardan biri değişik coğrafyanın getirdiği özel iklim koşullarına uyum sağlayamamaktı ki büyük sayıda muhacir çeşitli hastalıklarla ve salgınlara, özellikle çocuklar arasında yüksek derecede ölüm saçıyan sıtma ve tifüs hastalıklarına maruz kalmaktı.⁴⁹ Muhacir hizmetleri Merkez Kosova bölgesinde Çerkezler için tamamen yeni altyapı inşa etmeye kalkışmışlardı. Çerkezler en önemli yollar üzerinde yerleştirilmişlerdir ki yerleşim birimleri arasındaki uzaklık yaklaşık olarak bir günden aşağı değildi. Büyük yolculukları tamamlayan, sürgüne gönderilen Çerkez göçmenleri Balkanlar'daki yaşam koşullarına alışmak zorunda kalmışlardı. Hükümetin tüm çabalarına rağmen Çerkezlerin Balkanlar'daki durumu zordu. Ekonomik açıdan büyük ayrıcalıklardan faydalanan Kafkas göçmenleri kültürel açıdan yerel nüfusa uyum sağlayamayınca sıkça tekrarlanan politik ve dinî çatışmalarda silah olarak kullanılınca sorunlarını gittikçe bileştirmişlerdi.

Bunu anlayabilmek için Osmanlı Hükümeti'nin gerçekleştirmeye çalıştığı amaçları bilmeye ihtiyaç var: Çerkezler askerî birliklere orduyu sağlamlaştırmak

⁴⁸ K. Karpatis, *The Eviction of The Circassians from the Caucasus and their Settlement in Syria ...*7.

⁴⁹ M. Pinson, *Demographic Warfare...* 134-139; ДАРМ, Ф. 875, к. 9, док. 166, бр. 167.

için alınmıyordu; tarımla uğraşanların sayısı artmak zorundaydı; yeni taşınan nüfus bataklıkları kurutmak ve verimli topraklara dönüştürmek için kullanılacaktı; Hristiyanların çoğunluk olarak yaşadıkları bölgelerde Müslüman nüfusu artacaktı; devletin uç bölgelerinde yetersiz egemenlik sürdüren yerel soyluların ve jandarmanın gücü artacaktı; Çerkezler ticarî ve askerî iletişimini iyileştirecekti; yaşam birimlerinin güvenliğini arttıracaktı ve demiryolların inşaatı için iş gücü olarak kullanılacaktı.⁵⁰

Balkanlar'da yaşayan Hristiyan nüfus Çerkezlerin yerleştirilmesiyle oluşan bu sorunları zorluklara alışmakta pek kabiliyet göstermedi. Bütün bu olayların ekonomik çöküş, acı siyasi durum ve alevlenmiş dinsel çelişkiler içinde olagelmesi olumsuz etki yaratacağına bir göstergedi.

Çerkezlerin Osmanlı İmparatorluğunda kolonizasyonu ve statüsü ile alakalı bütün bu bilgileri ve verileri aktardıktan sonra, bu milletin eski Rumeli'deki yaklaşık sayısını tahmin etmek önemli olduğu düşünülmektedir. Bu tarafsız bilgilere göre sonuç getirmeye çalışırsak 1856 ile 1912/1913 yılları arasında kovulan Çerkez sayısının inanılmaz derecede yüksek olduğunu öğrenebiliriz.

Bu şekilde, Babıali'nin kolonizasyon politikası düşmanlar ve tehlikeli elemanlardan savundukları Rumeli'nin bütün bölgelerine yayılıp güvenlik istikrarsızlığını geçici süre içinde çözmeye başarmıştır. Zıtlıkların arttığı bu çağda kurulan Çerkez duvarı zamana meydan okumaya hazırlıklı olmayıp güvenlik sorunlarını çözebilmek için yetersiz kaldı.

3. Çerkez Muhacirlerin Balkanlar'dan Göç Etmesi (1877/78 – 1999)

Çerkez ve diğer muhacir nüfusun hareketliliğinden kaynaklanan yeni göç Balkan'ın istikrarsız çok uluslu aynasını değiştirmek için yeterli olmuştur. Büyük Doğu Krizi esnasında olagelen değişiklikler Çerkezlerin yıllarca uzun sürgününe ve trajedisine sebep olacaktır ki bu olaylar sonsuza dek bu milletin kolektif bilincine kazınacaktı. Bütün bu olaylar 50 yıl içinde 1864 -1912/1913 dönemi süresinde gerçekleşmişti.

Sırp-Osmanlı (1876-1878) ve Rus-Osmanlı Savaşı (1877-1878) zıtlıkların gelişmesiyle Çerkezlerin, Tatarların ve diğer Balkan asıllı olmayan halkların sürekli var olan göç etme süreci de devam etmiştir. Bu sefer Balkan Yarımadasını terk ediyorlardı. Çerkezlerin büyük bölümü Türkiye'ye Balkan savaşlarından

⁵⁰ M. Pinson, *Ottoman Colonisation of the Circassians in Rumili After the Crimean War...* 81-83.

(1912/13) ve Birinci Dünya Savaşı'ndan (1914-1918) sonra göç etmiştir. 1910/11 yılları esnasında Katlanova Kaplıcasının yakınlarında ve Pçinya ile Vardar nehrin yanında yerleştirilen Çerkezler 1912/13 yıllarındaki Balkan savaşları sonucu olarak farklı yönlere kovulmuştur. Balkan ulus devletlerinin kurulmasıyla ve Osmanlı İmparatorluğunun askeri gücünün azalmasıyla, özellikle Balkan Savaşları (1912-1913) ve Birinci Dünya Savaşı'ndan (1914-1918) sonra andığımız bölgelerde muhacir, özellikle Türk nüfusunun azalması gidişatı belirlenmiştir.⁵¹

Sırp-Osmanlı Savaşı esnasında kovulan Çerkez muhacirleri anmasak, XX yüzyılın başlangıcına kadar Kosova'da 400 aile kalmaya becermiştir.⁵² Kovulmuş Çerkezlerin trajik akıbetleri de nadir değildir. Kosova Ovası'nda yer alan 26 Çerkez kolonisinden, Lab ve Yukarı Morava nehirleri üzerinde yer alan Arnavut ve Sırp köyleri içinde İkinci Dünya Savaşı'ndan önce sadece bir tane 50 ailelik Çerkez köyü ve birkaç tane karışık Kosova köyü hayatta kalmıştır.⁵³

XIX yüzyılın ikinci yarısından Balkan Savaşları'na (1912-1913) kadar Balkan Yarımadası, farklı ülkelerden gelen inanılmaz sayıda muhacirlerin kabul edilmesi ve kovulması için kocaman bir alana dönüşmüştür. Balkan Savaşların ortaya çıkmasıyla birlikte en büyük sonuçlar getirecek, kocaman muhacir dalgası gelişmeye başlamıştır ki gidişatı XX yüzyılın sonuna kadar devam edecektir. Şimdiye kadar andığımız ve kaynak olarak kullandığımız araştırmacılara göre bu şekilde gelişen olayların en büyük sebebi Çerkez ve diğer muhacir nüfusunun muhafızı olan Osmanlı devletinin ekonomik ve siyasi çöküşüydü.

Rumeli Çerkez muhacirleri, Anadolu ve Trakya hariç Suriye topraklarına da gönderiliyordu.⁵⁴ Bu günlerde Edirne ve İstanbul yolu üzerinde Makedonya, Kosova ve Sırbistan yerleşim birimlerin adlarını taşıyan Çerkez köyleri ve mekanları mevcuttur. Nihayet bu muhacirlerin İmparatorluk içinde yerleşimleri hakkında yeterli ve kesin resmi bilgilere ulaşmak kesinlikle imkânsızdır.

Bu şekilde gelişen demografik patlamanın sonuçlarından biri de Çerkezlerin varlıkları diğer halklar tarafından ele geçirilmesiydi. Kafkas muhacirleri bu olaylardan sonra diğer merkezden kaynaklanan kolonizasyon sürecin kurbanlarına

⁵¹ J. Ф. Трифуноски, **О Турцима у СР Македонији**.- Географски преглед, Сарајево 1968, 140-141.

⁵² Б. Нушић, Косово (Опис земље и народа)...77-79.

⁵³ А. Урошевић, Трагови робовласничког система код Черкеза на Косову... 112.

⁵⁴ Т. Вуикоğlu, **Trakya'da Milli Mücadele**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C I, 28, Ankara, 1955.

dönüşmüşlerdi ki Sırp hegemonyasının düşlediği Büyük Sırbistan politikası altına esir düşen Kosova ve Makedonya (1912-1915) rejim tarafından Güney Sırbistan olarak adlandırılıp değişik bölgelerden göç eden Sırp ailelerin büyük çaplı göçlerine maruz kalarak SHS Krallığı döneminde bile kesin Sırp periferik iline dönüşmüştür.

Osmanlı iktidarı altında kolonize edilen Çerkezlerin bir bölümü 1912/13 savaşlarından sonra olagelen büyük göçlerden sonra devamlı olarak azalan Türk Müslüman nüfusun içine asimile olup hayatlarına devam etmişlerdir. Balkan savaşları ve Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği dehşetler esnasında eziyet çeken Kafkas muhacirleri bu olaylardan sonra XX. yüzyılın sonlarında doğru Anadolu'ya doğru göç etmeye devam etmiştir.

Büyük Avrupa güçleri Balkanlar'dan Müslüman nüfusunun ihracını durdurmak için hiçbir şekilde çaba göstermedi. Balkan ortamına alışmak için yıllarca çaba gösteren Çerkez muhacir nüfusu birkaç sene sonra tekrar 'etnik temizlik' amacıyla İmparatorluğun diğer bölgelerine tekrar göç etmeye mahkum oldular. Göç etmenin yeni dalgası, güvenlik sorunları hariç savaş ideolojinin ve dinsel kin ve nefretin artmasıyla teşvik edilmiştir. 1935 ile 1955 yılları arasında resmi sayıları 100 civarında aile olan Çerkezler savaş, güvensizlik ve korku saçan politikalar altında yaşamaya devam etmeyi seçmediği ve Osmansızlaştırılmış bir ülkede hayata alışamadığı sebeplerden ötürü bu günlerde neredeyse Balkan topraklarında yok edilmiştir. Kosova'daki Çerkezlerin izleri bu günlerde neredeyse tamamen silinmiştir. Sürekli göç ve asimilasyon muamelesine maruz kalan bu, bir zamanlarda büyük sayıda mevcut olan halkın sayısını birkaç aileye düşürmüştür.

Böyle gidişatı olan olaylar, tarihleri boyunca değişik dönemlerde farklı yerlerde büyük çaplı göçlere zorlanmış olan bu milletin kolektif tarihsel bilincine akıbet ve travma olarak şiddetli şekilde kazınmıştır.

Bu dönemde, sadece Kosova'dan Çerkezler en az beş dalga içinde göç etmişlerdir. İlk dalga, Berlin Kongresi'nin (1878) beklenmedik kararlarından sonra, ikinci dalga Balkan savaşlarından (1912/13) sonra, üçüncü dalga savaşlar arası dönemde (1918-1941), dördüncü dalga, XX yüzyılın 60'lı yıllarında ve beşinci dalga 1998'in Haziran ayında olagelmıştır. İkinci dünya savaşı esnasında Ferizovik (Uroşevats) asıllı Çerkez müzisyen ailesi Priştine'den Yeni Pazar'a göç etmiştir. Miloşevo ve Obiliç (Kastriot) köyleri arasında bulunan Aziziye köyünde 100 civarında Çerkez yaşamaya devam etmiştir. Aşağı Stanovtsa'lı Çerkez aileleri

1998 yılın yazı boyunca Rusya Federasyonun'da yer alan Adige Cumhuriyeti'ne geri dönmüşlerdi.

En büyük sürprizlerden biri de Rusya Federasyon hükümetinin Aşağı Stanovtsalı Çerkez aileleri için, Kafkasya anavatanları Adige Cumhuriyeti'nde özellikle inşa ettikleri 'Mutlu Köy' yerleşim birimiydi.

Çerkezlerin en büyük bölümü bir yere taşındıktan sonra kısa süre içinde aynı yeri terk etmek zorunda kalıyordu ki bu sebeplerden farklı yerlerdeki sayıları gittikçe değişiyordu. Bütün bu koşullar Balkan Yarımadası'nı da yaşayan Çerkez nüfusunun tam sayısını belirlemesini gittikçe zorlaştırıyor. Kafkas muhacirlerin göçünü teşvik eden unsurlarını sayarsak bunlar içinde sadece biolojik tehlikeye rastlamayız. Yaşadıkları farklı yerlerde kimliklerini başarıyla korumaya başaran bu halk çeşitli asimilasyon etkenleri altında hayatta kalmayı becermiştir.⁵⁵

Elimize geçen kaynaklara göre Kafkas muhacirlerin Osmanlı İmparatorluğun Balkan Yarımadasındaki bölgelerde yerleştirmelerinden sonraki ilk yıllarda hayatları batan gemiden kurtulup ıssız adaya yüzen ve en temel hayati ihtiyaçlarını karşılayamayan sefillere benziyordu. Bu halkın yeni karşılaştığı, zor ekonomik durumda bulunan İmparatorluğun en yoksul bölgelerinde sürdürülen inanılmaz derecede zor hayat, Çerkez muhacirlerin tekrar göç etmelerini en büyük derecede teşvik etmiştir.

⁵⁵ А. Урошевић, **Косово...** 105.

SONUÇ

Avrupa ve dünya tarihi kaynaklarında Çerkezlerin Balkan hikayesini anlatan sayısızca bilimsel araştırma ve makale yazılmış ve yayınlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu topraklarına hayata başlamak Kafkas muhacirleri için yeni ve sakin bir hayatın başlangıcını simgeleyen bir olay olarak düşünülmüştü çünkü bu hala mültecilik felaketini unutmaya çalışıyordu.

Küçük yaşam ortamları, kalitesizce inşa edilen evler ve verimsiz topraklar, şiddet ve kan dolayısıyla anavatanından göç eden bu halk için adil bir tazminat olamazdı. Bu topraklara yerleşmeleri ilerleme değil, hayat için mücadele ile sonuçlanmıştı ki bu şekilde etnik ve coğrafik gelişimleri de durdurulmuştur. Küçük mahallelere yerleşmeleri milli öznelliklerini oldukça yitirmiştir ki bu şekilde çok kabileli bu toplumun asimilasyonu başlatılıp ilerlemesi ciddi şekilde bastırılmıştır. Yoğun olarak Hristiyanların yaşadıkları bölgelere yerleşmeleri fiziksel olarak hayatta kalmalarını ve daha uzun zaman göç etmemelerini zorlaştırmıştır.

Büyük Doğu Krizi (1875-1881) esnasında Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa kısmında yürütülen ateşli milliyetçi hareketlerin yarattığı kin ve nefret dramatik bir şekilde trajik akıbetle Çerkez muhacirlerin Tulça (Romanya) ve Tuna Vilayetin'deki Vidin, Rusçuk, Sofya ve Niş sancaklarında kurulmuş küçük kolonilerindeki varlıklarına ve hayatlarına saldırganca dökülmüştür. En verimsiz ve düşük değerli topraklarda yerleşmek zorunda kalan Kafkas muhacirleri yeni mahalleleri ve yerleşim birimlerini yabancı ve ıssız bölgelerde inşa ettiler. Çoğunluk temsil ettikleri Kuzeybatı Kafkasya anavatanlarından kovulan bu halk, XIX yüzyılın ikinci yarısında uzaklarda bulunan Osmanlı-Balkan çok kültürlü mozağine asimile edilmek çabası içinde acımasızca yıpratılıyordu. Etnik otonomilerinin kaybıyla küçük ve yoğun mahalleleri ve köyleri küçük Kafkas muhacirleri gettolarına dönüşüp uyarılma ve hayatta kalma imkânlarını sifıra düşürmüştür. Zorunlu kolonizasyonun ikinci dalgası askeri anlamda ihmal edilen 'Üç Vilayet' (Selanik, Manastır ve Üsküp/Kosova) içinde etnik açıdan temiz yerleşim bölgelerinin kurulmasına sebep olmuştur.

Çerkezlerin Balkanlar'daki Osmanlı toplumu (1864-1912/13) içindeki ayrıcalıklı konumu esnaf ve yönetim alanlarında işyerine sahip olabilmeleri hakkındaki tanıklıklar açıklamaktadır. Mesleklerden: demircilik, örmecilik, at bakımcıları, yöneticiler, denetimciler, zabıtarlar, subaylar ve vergi memurları.

Çerkezler, yerleştikleri yeni ortamda şiddetli asimilasyonla ve yabancı, özellikle yönetimde kullanılan Türk dilini öğrenmek zorunda kaldıkları kesindir.

Tecrübelerimize göre bazı muhacir kolonilerde (Aşağı Stanovtse, Kosova) küçük sayıda mevcut olan Çerkez muhacirleri topluluğu bu günlere dek anadilleri olan Çerkezçeyi kullanmaya devam etmişlerdir. Bu durumda yerel ve yönetim dilleri kültürlerini korumalarında olumsuz etki yapmamıştır.

Büyük Doğu Krizi'nin (1875-1881) bitmesiyle birlikte Kafkasyalı Çerkez muhacirlerin Kosova ve Makedonya'da geri kalan diğer bölgelere yerleştirilmesinin ikinci dalgası başlamıştır. Onlar için koşullar sağlamak öyle zamanlarda büyük sorun temsil etmekteydi. Sırp-Osmanlı Savaşı (1877/78) sonucu olarak göç etmek zorunda kalan Çerkezler Osmanlı iktidarı tarafından Kosova ve Makedonya'ya yerleşmeye teşvik edilmiştir ki bu bölgelerde hükümet bedava toprak dağıtarak bazen verimsiz ve sağlıksız toprakları armağan etmeye kalkışmıştır. Kosova'da (Sazlı ve Roboveç) ve Makedonya'daki bataklıkları (Katlanova, Koçani, Zletova) kuruttuktan ve kamışlardan temizledikten sonra aileleri için çayırlar ve mülk yaratıyorlardı. Balkan tarihinde olagelen bu büyük değişiklikler göçleri muhacir izdihamına dönüştürmüştür.

Çerkez toplumun sıkça yaşadığı göçler bu mülteci nüfusunun biolojik varoluşunu tehlike altına sokmuştur, çünkü görünebilir etnik ve genetik özellikleri yanı sıra bu grup özel halk bütünlüğü olarak tanımlanamıyordu. Çerkezlerin çalkantılı geçmişi Balkan devrimci hareketleri esnasında hayatta kalma mücadeleleri hakkında gösterdikleri cesaretlerine tanıklık etmektedir. Düzenli Osmanlı askerinin ayrılmaz bölümü olarak Balkanlar'daki Hristiyan nüfusunun milli kurtuluş hareketlerini durdurmak için mücadele etmişlerdi.

Balkan Yarımadası, XIX yüzyılın esnasında ve XX yüzyılın başlangıcında Kırım, Kafkas ve diğer yerlerden gelen muhacirlerin sürekli birikimiyle kelimenin gerçek anlamıyla bir 'etnografik müzeye' dönüşmüştür. Balkan topraklarında kısa süre içinde kolonize edilen Çerkez halkının kısa muhacir tarihçesi sonucunu XX yüzyılın başlangıcında, yani Balkan Savaşların (1913) başlamasıyla sonuçlanıp kaderlerini tamamen yeni, Trakya-Anadolu-Yakındoğu gidişatındaki Osmanlı topraklarında bir gelecekle devam etmiştir.

KAYNAKÇA

- AKARLI Engin, **Ottoman Population in Europe in the 19 th Century**, University of Wisconsin, Madison 1970.
- АРХИВ СРБИЈЕ (Sırbistan Arşivi), S/F-33, **Дозон на Шувнел** (Dozon de Şuvnel), бр. 19, од 6. 5. 1861;
- BARKLEY H. C., **Bulgaria Before the War.**- London 1877, 74, 76;
- BERZEG, Nihat., **ÇERKEZLER-Kavkas Sürgünü...**
- BRADAŠKA Fr., **Die Slaven in der Türkei.**- во: Mittheilungen aus Justus Pether's geographischer Anstalt ... von dr. A. Petermann, Gotha, 1869.
- BIANCONI F., **Etnographie et statistique de la Turquie d'Europe et de la Grece**, Paris 1877, 51.
- CAMMERER, A. A., **Handbuch der neuesten Erdkunde dem Unterrichte und den Freunden dieser Wissenschaft gewidmet von Anselm Andr. Camerer**, - (Druck und Verlag von Tobias Dannheimer), Kempten, 1875, 333.DANIE H. Ad. I, **Handbuch der Geographie** (Zweiter theil): Der Europeischer Länder ausser
- ЦВЕТИЋ Емило, **Новопазарски санџак**, Јагодина 1909;
- ЦВИЈИЋ Јован, **Балканско полуострво и јужнословенске земље I**, Београд 1987;
- ЦВИЈИЋ Јован, **Основе за Географију и геологију Македоније и Старе Србије.**- књ. I-III, Београд 1906/1911;
- ЧУБРИЛОВИЋ Васа, **Политички узроци сеоба на Балкану од 1860 до 1880 година.**- : Одабрани историски радови, Београд 1991, 532.
- Deutscheland, Fues's Verlag, Leipzig 1875,
- Der Kriegsschauplatz im Südösten**; Die Grenzboten.- Zeitschrift furLiteratur und Kunst; 35 Jahrg. II Semester, Band I, Leipzig 1876.
- Die Tscherkessen.**- : Aus allen Welttheilen. Illustrierte Monatshefte für Länder- und Völkerkunde und verwandte Fächer (2. Jahrg.) Leipzig 1871, 318-319;
- Документи за българската история из германски архиви 1829-1877 /** Съставили и редактирали Хр. Христов и В. Паскалева/- Българска Академија на Науките, София 1963.)
- Државен Архив на Република Македонија (**Makedonya Cumhuriyeti Devlet Arşivi**):
- Фонд (Dizi) 875 (Muhacir komisyonu), к. 9, е. 166, н. 167.

- Фонд (Dizi) no. 10 (Општинска управа Скопје - Üsküp belediye yönetimi);
- Хади Василевић Јован, **Скопље и његова околина (Историска, етнографска и културно-политичка излагања)**, - Београд 1930;
- FOREIGN OFFICE (S/GB-37), док. 78/1869. (Извештај на Лонгворт од 4. 8. 1865., објавен на 12. 9. 1865.)
- GOENLERT J. V., **Die bevölkerung der europäischen Türkei**; Mittheilungen der k. k. geographischen Gesellschaft. IX. Jahrg., Wien 1865.
- НАБИЏОЃЛУ, Bedri, **Kavkasya'dan Anadolu'ya Göçler**.- Nart Yayıncılık, İstanbul: 1993.
- Јорданъ Ивановъ, **Северна Македонија.- Исторически издирвания , Софија 1906;**
- КАНИЦ Феликс, **СРБИЈА земља и становништво (од римског доба до краја XIX века)**, Београд 1991;
- ЈАГОДИЋ, Милош, **Населвање кнежевине Србије /1869-1880/... Ibidem, 131.**
- JAGODIĆ Miloš, **The Emigration of Muslims from the New Serbian Regions 1877/1878**.- : Balkanologie 2-2, Belgrade 1998;
- JIREČEK Constantin, **Das fürstentum Bulgarien**.- Prag-Wien-Leipzig 1891.
- Историја на македонскиот народ**.- кн. 3, Институт за национална историја, Скопје 2003;
- Историја српског народа**, књ. IV, т. I , Београд 1983;
- KALESHI Hasan & KORNRUMPF Hans Jürgen, **Prizrenski vilajet**.- : Përparimi, kn. I, Prishtinë 1967;
- Karpat Kemal, **The Ottoman population 1830-1914 (Demographic and Social Characteristics)**.- vol. 1. Madison 1985;
- KARPAT Kemal, **The Religious and Ethnic Distribution of the Ottoman Population (1830-1914)**, Madison, Wisconsin 1985;
- KANITZ Felix, **Die Tscherkesen-Emigration nach der Donau**. (Historisch-ethnographische Skizze von F. Kanitz); Oesterreichische Revue. Dritter Jahrg. Bd. I, Wien 1865.
- KANITZ Felix., **Die Tscherkesenemigration nach der Donau**.- Östereichische revue, Wien 1865.
- KANITZ Felix, **Donau-Bulgarien und der Balkan**.- Leipzig, 1875.

- KILIAN E. H., **The Bulgarians**; Fraser's Magazine. New series. Vol. XIV, London, July-December 1876.
- КУШХАБИЈЕВ, А. В., **Национално освободителна война на народите Северног Кавказа и проблеми мухаджирства**. - Налчик 1994.
- La Turquie. Son armée et sa marine**; - La Revue scientifique, II-e série, t. XI (Tome XVIII de la collection. 6-e année – 1-er semestre), Paris, Juillet-Janvier 1877.
- LEJEAN G., **Aus dem ilirischen Dreieck**. - : Globus, Illustrierte Zeitschrift für Länder-und Völkerkunde.-Band 25, Braunschweig 1874.
- L'Émigration des Circassiens en Turquie**; во: Nouvelles annals des voyages, de la géographie et de l'histoire. 6-e série. Tom. I, Paris 1865.
- MAC COLL M., **Some Current Fallacies about Turks, Bulgarians and Rusians**. - во: The Nineteenth Century; Vol. II, London, August-December 1877;
- MERAM Kemal Ali, **Türk-Rus İlişkileri Tarihi**. - İstanbul 1969;
- МИЛИЋЕВИЋ Ђ. Мил., **Краљевина Србије**. - Нови крајеви. Београд 1884;
- Мушовић Ејуп, **Етнички процеси и етничка структура становништва Новог Пазара**, Етнографски институт САНУ, књ. 19, Београд 1979;
- НУШИЋ Бранислав, **Косово - Опис земље и народа**. - Просвета, Београд 1986.
- Освободителна борба на народите Босније и Херцеговине и Русија 1850-1864.**, (Документи), Москва 1985, 445 - фус. 2.
- Пандевска Марија, **Присилни миграции во Македонија (1875-1881)**, ИНИ-Мисла, Скопје 1993;
- PINSON Mark, **Demographic Warfare - an Aspect of Ottoman and Russian Policy 1854-1866**, Sofia 1972;
- PINSON Mark, **Ottoman Colonization of the Circassians in Rumeli after the Crimean War**. - во: Etudes Balkaniques 3 (1972);
- СТЕНИН П. А., **Восток – страны креста и полуострова их обитатели**. - во: Историческо-географическое и этнографическое обозрение левантского мира, Санкт Петербургъ 1892.
- TAVKUL Ufuk, **93 Harbinde Kafkasya Muhacirlerin Balkanlardan Anadolu ve Orta-Doğu'ya Sürgünleri**. - BAL-TAM Türklük Bilgisi, no. Prizren, mart 2008.
- ТОДОРОВСКИ Глигор, **Македонија по распарчувањето 1912/13–15**, Скопје 1995.

- STAVRIANOS, S. Leften, **Balkan Federation: A History of the Movement toward Balkan Unity in Modern Times.**- Northampton, Mass.: Smith College Studies in History, 1944, 1.
- UKA, Sabit, **Shpërngulja e Shqiptarëve nga Sërbia Jugore më 1877-1878 dhe vendosja e tyre në rrafshin e Kosovës (Güney Sırbistan'dan Arnautların 1877-1878 göçleri ve onların Kosova'da yerleşimi).**- Zëri, Prishtinë 1991,
- SAX K., **Geographisch-Ethnographische Skizze von Bulgarien,** Wien 1869.
- STAVRIANOS Leften S., **Balkan Federation: A History of the Movement toward Balkan Statistisches über die Tscherkessen – Ansiedlungen in der Türkei.**- : Das Ausland. Eine Wochenschrift für Kunde des geistigen und sittlichen Lebens ser Völker (50. Jahrg.), Stuttgart 1877.
- Gambier J. W., **The Life of Mithad Pasha;** The Ninetinth Century. Vol. III, London, January-June, 1878, 75 (71-96).
- STOJKOVIĆ Momir, **Balkanski ugovorni odnosi (1876-1996),** t. I (1876-1919), Beograd 1998;
- ŞİMŞİR N.Bilal, **Bulgaristan Türkleri ve Göç Sorunu, Bulgaristan'da Türk Varlığı Bildiriler,** Türk Tarih Kurumu Basimevi, Ankara, 1987.
- ŞİMŞİR B. N., **Contribution l'Histoire des Populations Turques en Bulgarie (1876-1880),** Ankara 1966;
- The population of Turkey** - : The Athenaeum. Journal of Literature, Science, the Fine Arts, Music and the Drama, No. 2544, London 1876, 152.
- ТРИФУНОСКИ Ф. Јован , **О Турцима у СР Македонији (Makedonya Türklerin hakkında).**- Географски преглед, Сарајево 1968, 140-141.
- UBIĆINIĆ, A., **La Dobrodja et la Delta du Danube.**- Revue de Géographie, Paris 1879.
- Uniti in Modern Times.**- Northampton, Mass.: Smith College Studies in History, 1944;
- УРОШЕВИЋ Атанасије, **Горња Морава и Изморник,** Насеља и порекло становништва, књ.28, Српска Краљевска Академија, Београд 1935;
- УРОШЕВИЋ Атанасије, **Етнички процеси на Косову током турске владавине,** Београд, 1987;

KAFKASYA'DA AYRIMLAR: TARİHÇİLERİN GÖZÜ İLE (ETNİK VE TARİHİ ARAŞTIRMA)

GÖNÜL ESEDLİ*

Özet

Türk kökenli Ayrımların menşei hakkında bazı tarihçilerin bilimsel olgularla tasdik olmayan fikirleri vardır. E.K. Elekberov Azerbaycan Türkçesinde konuşan Ayrımlardan başka, Ermeni dilinde konuşan Ayrımların da varlığını ispatlamağa çalışıyor: “Yunan kilisesi ile birleşen Ermeniler tarihte “hayhorlar”, yani “Ermeni – Yunan” adıyla meşhurdur. Tarihçi güya “hay – horom” (Ermeni – Yunan), yani “hayhorlar” adının bize ulaşmış formunu Ayrımlar hesab ediyor”. Yazara göre Göyçe Gölü bölgesinde güya eski Ermeni manastırı “Ayrımlar” bulunuyordu ki, bu addan da Ayrımlar kendi isimlerini alabilirlerdi. Sovyet tarihçisi V.P. Kobıçev de E.K. Elekberovun konseptinden hareket ederek Ayrımları Ermeni hesab ediyordu. O, Ayrımların kökünün Türkleşmiş ve İslamlaşmış Ermenilerden ve Ermenileşmiş Albanların bir bölümünden ibaret olduğunu ve Ermenistan’ın ikinci kez bölünmesinden sonra Bizans yandan sınır bölgesine düştüklerini, bunun sonucu olarak “hay – Rum” veya “hay – horom” isminin oluştuğunu gösterir ve kaydeder ki, buradan da kesilip kısaltılmış Ayrımlar sözü yaranmıştır. E.K.Elekberov ve V.P.Kobıçevin bu tutarsız delillerinin hiçbir dayanağı yoktur. Amaç Ayrımların yaşadıkları Azerbaycan topraklarını Ermeni toprakları olarak sunmaktır. Etnografik grup olan Ayrımlar tüm belirtilerine göre Türk kökenlidirler ve Azerbaycan Türkleri ile aynıyet teşkil ediyorlar (müellif-Gönül Esedli). “Ay” kelimesi Türk dili için kapsamlı yaygındır, canlıya müracaat manasında işleniyor. Rum kelimesine gelince IX. ve X. yüzyıl Arap tarihçileri şimdiki Anadolu’yu Rum olarak adlandırıyorlardı. Böylece, müracaat anlamında işlenen “ay” ve Ayrımların önce yaşadıkları bölgenin coğrafi adı onların topluluk adının “Ay – Rum”un oluşmasına yol açtı. Ayrımlar sorununun anahtarını “Rum”da değil, Kafkasya’nın sınırlarında aramak gerekir, özellikle de Gazax kazasında

* Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Azerbaycan, feyakonul@rambler.ru

(şimdiki Azerbaycanda rayon), burada Ayrımların çoğunluğu Goşgar ve Kepez dağlarında yerleşmişler (G.Garagaşlı). E.Babazadenin arşivden tespit ettiğimiz eseri Ayrımların kökeninde yabancı unsurun olması fikrini tamamen alt üst etti. Ayrımların etnonimini “aya tapmak” anlamında da izah edenler vardır.

Bu etnonimden konuşurken onu mitoloji tefekkürle bağlayarak iki terkipte (ay ve Rum) anlatıyorlar. Ay terkipteki “Kaşay” etnonimindeki “ay”la özdeşleştirilerek ilahe, tanrı, ulu baba adlarındaki “ay”la bir kökten düşünüyorlar. Mehmedhesen Velili (Baharlı) de Ayrımları Türk bulur ve onların Ayrımlar, saatli, axsağı veya çolaglı gibi kollara bölündüğünü yazıyor. Baharlıya göre Ayrımlar veya en doğrusu olan “el Rumiler” Anadolu’dan gelmişler. Onlar Konya Selçuk sultanlığının çöküşünden sonra Azerbaycan’a göç etmişlerdir. H.Hevilov Ayrımların kendi kökeni ve diline göre Türkçe konuşan Azerbaycan Türkleriyle ayniyet düzenlediğini, onlara dağlık ve dağ eteği bölgelerde yerleştiklerine göre Ayrımlar adı verildiği fikrini öne çekiyor.

AYRIMS IN CAUCASIAN: ACCORDING TO THE HISTORIANS THOUGHTS (ETHICAL AND HISTORICAL INVESTIGATION)

Abstract

There are some historian's opinions about Turk origin Ayrıms which are not affirmed by scientific facts. A.K.Alekberov tries to prove the existence of discriminations who speaks in Armenian besides speaking Azerbaijani Turks language. Armenians who joined with Greek Church are famous by the name of "hay – hors" that is "Armenian – Greek". The historian considers Ayrım as if the form of "hay – horom" (Armenian – Greek) that is "hayhors" name which have reached to us. Thanks to author as if there were an old "Ay-Rumanus" abbey in the region Goycha lake and discriminations may be taken their names from it. The Soviet historian V.P.Kobuchev acting from the point of A.K.Alekberov's conception considers discriminations as Armenian. He considers that the origin of discriminations consists of Armenians who became Turkish and İslamish and one part of Armenish Albanians and after two times collapse of Armenia they settled in the border of Byzantium and he shows that at the result of this process "hayi – Rum" or "hay – horom" name formed and pointed out that from here shortened "word discriminations" was created. There is no base of A.K.Alekberov's and V.P.Kobuchev's about this groundless argument. The aim here is to present Azerbaijan lands. Discriminations who are ethnographic group according to their all indications they are from Turk origin and are identical wick Azerbaijan Turk (author Kenul Asadli).

The word "ay" is all – round characteristic for Turkish language and is used in the meaning of addressing to alive. As to the word "Rum" the Arab historians of IX and X centuries were called present – day Anatolia as Rum. So the word "ay" which is used in addressing meaning and geographical name of the region where the discriminations lived before lead to the tribe name "Ayrım". The base of Ayrım problem we mustn't search in "Rum" but we must do it in the border of Caucasian, especially in the Gazakh region (the region of present – day Azerbaijan), here the majority of discriminations are settled in Goshgar and Capaz mountains (G.Garagashli). A.Babazade's work which we found in the archiv is quietly changed the conception of being alien element in the ethnonym in

the meaning of “worship to the moon”, when speaking about this ethnonym dealing with mythological mentality they explain it in two content. When identifying “ay” content with “ay” which is in “Gashgay” ethnonym they consider that the names goddess, god, great grandfather are from the same root. Mahammadhasan Valily (Baharli) also considers discriminations, axsagli and cholagli branches. As to Baharli discriminations or more truthfully “el Rums” had come from Anatoly. They moved to Azerbaijan after the collapse of Konya Seljuk sultanate. H.Havilov pointed out that according to their origin and language discriminations are the same with Azerbaijanis and they were called discriminations due to their settlement in mountainside places and living separately from the main population.

Türk kökenli Ayrımların menşei hakkında bazı tarihçilerin bilimsel olgularla tasdik olmayan fikirleri vardır.

“Ayrımların yanında” adlı bilimsel eserinde E.Elekberov ikili kavram ileri sürerek Ayrımların hem Türk, hem de Ermeni kökenli olduğunu iddia etmiştir. Eserde E.Elekberov kaydetmiştir ki, Ayrımlar Türk dilinde konuşan halk olarak Gence ve Gazax kazalarının dağlarında ve Dağlık Karabağ’ın kuzeybatı kısmında yaşıyorlar. Gence, Karabağ bölgelerinde E.Elekberov Göyçe Gölü’nden kuzeyde olan bölgeden başka “Ayrım” adlı topluluğa ve köye rastlanmadığını yazıyor.¹

Kafkasya’nın Rusya’ya birleştirilmesine kadar Ayrımlar Şemşeddil ve Gence ilinde yerleşmişdiler. E.Elekberov yazıyor ki, bizim öğrenmeye muvaffak olduğumuz Ayrımlar kendi dış görünüşlerine göre azerbaycanlılardan biraz ferglenirler. Boyca onlar orta boydan boylu, ince ve güzeldirler. Farklı dış özellikleri yüzün ince çizgisi ve özellikle burunlarının dongarlığından ibarettir.²

Kadınlar da ayrıca ince ve güzeldirler. Başörtüsü örtmüyorlar, fakat yaşmağı saklamışlar. Dış görünüşlerine göre Ayrımları Zengezur ve Sisian ilçelerinde yaşayan dağlılar-la da mukayese edilebilir.

E.Elekberov göstermiştir ki, bahsettiğim bu tipten başka Gabaxtepe köyünde sarı saçlı, mavi gözlü Ayrımlara da rastlanır.

Yukarıda belirtildiği gibi, E.Elekberov Türk dilinde konuşan Ayrımlardan başka, Ermeni dilinde konuşan Ayrımların da varlığını göstermiştir. Fakat E.Elekberov Ermeni dilinde konuşan Ayrımların hangi bölgelerde yaşadıklarını göstermiyor.

E.Elekberov yazıyor ki, eğer biz Ermenistan’ın eski tarihine bakarsak, görürüz ki, bazı Ermeniler Ayrım adlanmışlar. Öyle ki, 452 yılında olmuş xalkedon toplantısı sırasında Ermenilerin çoğunluğu Yunan kilisesinin ayinlerini kabul ettiler ve bunların sayısı daha da artarak, XII yüzyılın sonuna kadar pek çoğaldı. Bu Yunan kilisesi ile birleşen Ermeniler tarihte “hayhor”lar, yani “Ermeni-Rumlar” adıyla meşhurdur.³ Yazar “hay-horom” (Ermeni-Yunan), yani “hayhor”lar adının bize ulaşmış formasını Ayrım manasında düşünüyor. E.Elekberov gösteriyor ki, Albaniya’da bûdetin merkezlerinden biri Berdekür olmuştur. Mxitarist

¹ Elekberov E.K., Ayrımların yanında, Azerbaycan SSC İlimler Akademisi, Bakü, 1960, s. 87-88.

² Elekberov E.K., Ayrımların yanında, a. g. e., s. 78.

³ Elekberov E.K., Ayrımların yanında, a. g. e., s. 88.

Eprikyanın tarihi Ermeni sözlüğüne göre, Berdekür AreaHannın bir parçası olup, güya Göyçe gölünün kuzey bölümünün dağlık hissesini teşkil ediyordu. Şimdi ise Ayrım denir.⁴

Göyçe Gölü erazisindeki rayonda güya eski Ermeni Manastırı “Ayrımanuş” bulunuyordu ki, bu addan da Ayrımlar kendi isimlerini alabilirlerdi.

E.Elekberov daha sonra gösteriyor ki, Genceli Cevat Hanla Rus Hükümetinin yaptığı resmi siyahıya alınmada Ayrımların da adı vardır. Bu siyahıya alınmada Ayrımlar Türk dilinde konuşan ve İslam dinine hizmet eden, Ermeni dilinde konuşan, Hıristiyan dinine tapan Ayrımlar gibi gösterilir. Siyahıyaalınmada Ayrımlara Ayrım tatarlar ve Ayrım Ermeniler denir. E.Elekberovun Ayrımlar hakkında diğer bir önermesi de vardır: Ayrımların kendileri bu sözün anlamını “ayırmaq” kelimesinden oluştuğunu söylüyorlar ve gösteriyorlar ki, Gazaxtan göçtükleri ve Gazaxlılardan ayrı düştükleri için onları Ayrım adlandırırılar. Fakat bu doğru değildir. E.Elekberova göre burada Rus hâkimiyeti kuvvetlenen zaman Ayrımlar bir yerden başka yere göçürülmüşler. Yeni hükümet çalışıyordu ki, Göyçe gölünün kuzey bölgeleri Fars akınlarına karşı engel olsun. Bunun için de burada halkı yoğun yerleştirmeye çalışıyordu. Bu zaman bu bölgelerde Gazaxtan ayrılıp gelmiş Gazax Türkleri yerleşmiştiler. Ve burdan da birkaç köyün adı formalaşmışdı. Örneğin, Gazax elçileri. Ayrım adını onlar Gazax ilçesinden ayrılıp geldiklerine göre almışlar. Gazax ilçesinin özünde bu isimde birbirinin yanında yerleşmiş iki köy var: Dadanis, diğerinin ki, Dadanis-Ayrım.⁵

Araştırmacı E.Elekberov’un Ayrımların kökenini belli kadar Ermenilerle bağlanması kendi bilimsel açısından kökünden yanlış ve esassızdır. Aslında Ayrımlar kökence Türktürler ve bu tarihi gerçek diğer araştırmacıların araştırmalarında geniş açıklamasını bulmuştur. H.Hevilov Ayrımların kendi kökeni ve diline göre Türkçe konuşan Azerbaycanlılarla eyniyyet düzenlediğini ve onlara dağlık ve dateteği bölgelerde meskunlaşarag esas nüfus kitlesinden bir çeşit ayrı yerleşdiklerine göre Ayrım adı verildiğini kasd ediyor.⁶

G.Garagaşlı yazıyor ki, yazılı kaynaklarda bölgede nüfusun bir bölümü Ayrımlar, Ayrımlılar adı ile bilinmektedir. Ayrımlar Azerbaycanlıların etnografik grubudur ve linqvistlerin yavaşmalarına göre Azerbaycan dilinin batı dili grubu-

⁴ Elekberov E.K., Ayrımların yanında, a.g .e., s. 90.

⁵ Elekberov E.K., a. g .e., s. 106.

⁶ Hevilov H., **Azerbaycanın etnografisi**, Bakü: İlim, 1993, s. 34.

nun özel lehçesinde konuşuyorlar. G.Garagaşlı sonucuna varmıştır ki, Ayrımlar tüm belirtilerine göre Türk kökenlidir. Ayrımların dili Türk dilidir.⁷ G.Garagaşlı “Ayrımlar” teriminin halkın kendisinin anlayışında üç seçenekte anlaşıldığını yazıyor:

- 1) Dönük, toplumdaki kovulmuş adam, ayrı düşen anlamında;
- 2) Rum’dan göçme;
- 3) Medeniyetsizliğin eşanlamlı olarak işlenir.

Ayrımlar kendilerini, “Ay-Rum” değil, “Ayrımlar” adlandırıyorlar. “Ay” kelimesi Türk dili için kapsamlı yaygındır, canlıya danişti işleniyor. Örneğin “ay adam” ve yaxudda “a, adam”. Çoğu zaman “y” harfi tamamen kaybolur. Rum kelimesine gelince IX. ve X. yüzyıl Arap tarihçileri şimdiki Anadolu’yu Rum adlandırdılar. Böylece, başvuru anlamında işlenen “Ay” ve Ayrımların önce yaşadıkları bölgenin coğrafi adı halkın aşiret adının - “Ay-Rum” un oluşmasına yol açtı. Bu “Ay-Rum” kelimesinin ilk anlamı “Ey (sen)” Rum idi. Bu seçeneğin taraftarlarının fikrine göre Ayrımlar da Anadolu’dan, ya da Urmiye gölü’nün çevresinden göçmedirler ve etnik kökenlerine göre “temiz kanlı” Türktürler.⁸

G.Garagaşlı’nın Ayrımlar köylerindeki cemaatten duyduğu efsaneye göre bölgede hanlar arasında büyük savaş gidiyormuş: “Savaş dağda değil, aranda yaşandı. Bizim atalarımız da bir düzen kurdular. Savaştan iştirak etmekten vazgeçemediler, fakat, çok yavaş ve acele etmeden hazırlaşarak atlarda değil, boğaların üzerinde yola çıktılar. Güya onlar Han’a yardıma gidiyorlardı. Bizim atalarımız savaş olacak yerden uzakta yaşıyorlardı. Öyle ki, onlar ağır hayvanlar üzerinde yürürken zaman uzun çekti ve savaş kurtardı. Han Ayrımların bu tuzağını anladı. Bu olaydan sonra Ayrımlara hain gibi baktılar ve onları yavaş yavaş kendilerinden uzaklaştırdılar. Muhtemelen, bu nedenle şimdi bizi Ayrımlar olarak adlandırıyorlar”.

Diğer Ayrımlar söylüyor ki, onların nesilleri aranda yaşıyordu, bu olaydan sonra Han onları dağlara kovdu. Başka bir Ayrımların sözlerine göre onların ataları bu dağlarda yüzyıllar boyunca yaşamışlardır, bu olaydan sonra gezeblenen Han onlara böyle kötü bir soyad verdi.⁹

⁷ Garagaşlı G., “Ayrımlar hakkında”, **Azerbaycanı Tetkik eden ve Öyrenen Cemiyetinin Haberleri**. № 8. Bakü, 1929, s. 29-30.

⁸ Garagaşlı G., a. g .e., s. 35.

⁹ Garagaşlı G., a. g .e., s. 32.

Ayırım terimi nüfusun bir bölümünün diğer kısmından ayrılması ve yeni arazide gruplarla veya ailelerle ayrı yerleşmesinden de oluşabilir. Demek, bu ayrı sözünden Ayırım terimi oluşmuştur. Öte yandan ayrılmış gruplar ve aileler kendi aşiretlerinden uzaklaşmışlardır, yani ayrı düşmüşlerdi. Buradan da Ayırım terimi yaranmış ola biler.¹⁰

G.Garagaşlı yazıyor ki, Ayırım sorununun anahtarını “Rum” da değil, Kafkasya’nın sınırlarında aramak gerekir, özellikle de Gazax kazasında, burada da Ayırımların çoğunluğu Goşgar ve Kepez dağlarında yerleşmişlerdir.¹¹

Mehemmedhesen Velili (Baharlı) de Ayırımları Türk bulur ve Ayırım, saatli, axsaqlı veya çolaqlı gibi tirelere bölündüğünü yazıyor.¹² Baharlıya göre Ayırımlar veya en doğrusu olan “el Rumiləri” Rum’dan (Anadolu’dan) gelenler demektir. Onlar Konya Selçuk sultanlığının çöküşünden sonra Azerbaycan’a göç etmişlerdi.

1301 yılında (700 yıl hicretten sonra) onlar Gence ve Karabağ nahiyelerinde oturdular. Sonraları, yani XVI yüzyılın sonlarında Ayırımlar ikiye bölündüler; bir bölümü İran Azerbaycanına taşındı, burada Şah Abbasdan “Şahseven” unvanını kazandılar, diğerleri ise burada kalıp Ayırım, saatli, axsaqlı veya çolaqlı gibi ailelere ayrıldılar.¹³ Bu son Ayırımlar kendi yeni hisselerile Azerbaycan’da bu şekilde taksim edilmişlerdir:

Cavanşir kazasında - Axsaglı;

Nuxa kazasında - Çolaqlı;

Gazax kazasında - Bağanis Ayırım, Çelik Ayırım, Şınıx Ayırım;

Lenkeran gezasında - Axsaglı;

İran Azerbaycanı’na göçmüş olan Ayırımlar, Şahseven adı altında Erdebil mahalında yerleştiler. Sonraları buradan KafkasyaAzerbaycanına dahil olup, ilk önce Muğan kırsalında oturdular, oradan da tüm Azerbaycan’a yayıldılar.¹⁴

E.Babazade’nin Nesimi adına Dilbilim Enstitüsü bilimsel arşivinde saklanan “Azerbaycan dilinin Ayırım diyalekti” eseri Ayırımların kökenini öğrenmek açısından hayli değerlidir.

¹⁰ Garagaşlı G., a.g .e., s. 38.

¹¹ Garagaşlı G., a.g .e., s. 30.

¹² Velili M. (Baharlı), **Azerbaycan**. Bakü: Azerbaycan, 1993. s. 43-44.

¹³ Velili M. (Baharlı), a.g .e., s. 43-44.

¹⁴ Velili M. (Baharlı), a.g .e., s. 44.

E.Babazade Ayrımların Azerbaycan'ın Destefur (şimdiki Daşkesen ilçesi), Gedebey, Kelbecer, Hanlar, Laçın, Tovuz, Terter, Gazax rayonunda yaşadıklarını aktardı.

Destefur rayonunda- AlaHançallı, Elmalı, Gabaxtepe ve b. köylerde;

Gedebey rayonunda - Balakend, Gerger, Şekerbey ve b. köylerde;

Kelbecer rayonunda - Bağırılı, Babaşlar, Demirçidamı, İmişli b. köylerde;

Hanlar rayonunda - Axarca, Damcılı, Deyenekli, Kızamık ve b. köylerde;

Laçın rayonunda - Ayıbazarı, Bulunduz, Nureddin, Pirçan ve b. köylerde;

Tovuz rayonunda - Şımış, Kuşçu, Çenberek ve b. köylerde;

Terter rayonunda - Arığalılar köyünde;

Gazax rayonunda - Bağanıs // Voganıs Ayrımlarının olduğunu söylüyorlar.¹⁵

E.Babazade yazmıştır ki, Göyçe Gölü çevresindeki Ayrımların demesine göre, onlar Güney Azerbaycan'dan, oranın Sulduz, Urmiye vb. yerlerinden gelmişler. Birçoklarının dediğine göre Güney Azerbaycan'da Şöhsöyen // Şahseven denilen büyük bir tayfa tamamen Ayrımlardan ibarettir.¹⁶

Aymır adı metateza yoluyla Ayrım şeklinde işlenir.¹⁷

E.Babazade Azerbaycan dilinin Ayrım dili hakkında pek faktik materyel toplamıştır. Alim yıllık faaliyeti sonucunda Ayrım dialektinde asimilasyon, dissimilasyiya süreçlerini araştırmış ve :

Ayrım dialektinde asimilasyon olayı.

Asimilasyon- Latince assimilatio kelimesinden alınmıştır, anlamı - benzetme // benzetilme veya okşatma // okşatılmadır.

Ayrım dialektinde asimile örnekleri:

PÇ - bç; piçeysin - biçirsen; piçildi - biçildi

Bx - px; pıxın - puxun - buxun (boy, kamet)

¹⁵ Babazade E., **Azerbaycan Dilinin Ayrım Dialekti, Tarihi Bakış Ve Fonetik**, Nesimi Adına Dilbilim Enstitüsünün İlmî Arşivi, Bakü, 1941. s. 1-3.

¹⁶ Babazade E., a.g. e., s. 8.

¹⁷ Babazade E., a.g. e., s. 23.

Puxarı - buharı, puxoy - buxov, püxək - buxag

Cc-çç; heccana - heçça ne (hiç zad, hiçbir şey)

Sz - çz; heszat - hiç zad¹⁸

Ayırım dialektinde dissimilyasiya

Bu terimin aslı Latince dissimilatio - dur. “Oxşatmana”, “oxşarsızlık”, “oxşamazlık” demektir.

B - y // GY // yb; teybir - teyğir - teğyir (değiştirme), “teybir - elbise oldu” (elbisesini) değişti.

Axıllammag - ağıllanmag; derge - derye- derya (deniz).¹⁹

Ayırım dialektinde metateza

Metateza, Yunanca metathesis kelimesinden meydana gelmiştir. Bir sözde iki komşu (birlikte) sesin gayri ihtiyarî olarak, yer değişimine metateza denir.

Fexb - vexf - vakıf; alğıyır - ağlıyır - ağlıyor.

Öyrenmex - öğrenme, Kıryat - gıyrat - geyret.²⁰

Ayırım dialektinde diftonglar

Diftong - Yunanca “iki saitli” demektir. Bu, bazen bir hece, bazen de iki buçuk hece oluşturan iki saitin birleşmesinden oluşur.

Ayırım dialektinde, konuşma sırasında g, y, v, f ... samitlerinin kaybolması ile iki ses yanyana gelir ki, böylece diftong oluşur.

Y atılmaqla oluşan diftong misal:

Boana - bu yana, deecim - diyeceğim; yaş eiş – yaşayış vb.

V atılmaqla oluşan diftong misal:

Garaül - garaul - garavul (siyah köle); gourmax - kavurmak, göeze - gövezæ - geveze (ac göz, hırslı) vb.²¹

¹⁸ Babazade E., a.g. e., s. 109-111.

¹⁹ Babazade E., a.g. e., s. 124-127-128.

²⁰ Babazade E., a.g. e., s. 142-143.

²¹ Babazade E., a.g. e., s. 103.

Söz ortasında sesleri kaybolmuş sözler.

Ruşçadaki tanımına göre, Elizi - söz ortasında bir saitin veya söz sonunda (eğer kendisinden sonraki kelimenin baş harfi saitse) saitin sıxışdırılıb atılmasına denir.

Cuanşir - Cuvanşir - Cavanşir; dosan - tavşan - tavşan; evel - evvel- önce; ous - ovuşdur - avuç.

Dakka - dekike - dekike - dakika.²²

Köklerinin veya esaslarının sonlarında sesleri kaybolmuş sözler.

Buzo - buzağı, naxırgoan - hayvanlarını + kov + an.

Axunda - axund -oxund (molla).

Gayıdam olmax - döner olmax - döner olmak (dönmek).²³

Kelimelere ses artırılması

Redüksiyon olayının aksine, Ayrım dialektinde kelimelere ses artırılması olayını görüyoruz. Ses artırma sözün önünde, ya ortasında veya sonunda göze çarpıyor.

Önüne söz artırılmış sözler - proteza.

Örneğin: zıfgıra - ıftıra - ıftıra; irahat - rahat; İmirzayı - Mirzeyi (şarkı adı).

Ortasına ses artırılmış sözler - epenteza.

Örneğin: heseret - hasret; İliyas - İlyas; Dinis - dinş - dinç (rahat).

Kelimelerin sonuna artırılan sözlere - epiteza denir.

Örneğin: gedeyin - gedey - gidelim; partoy - part - pert ;

kilox - kiloy - kilo.²⁴

Ayrımların Türk kökenli olması kanaatinde olan E.Guliyeye göre şimdi "Ayrım" sözü etnik değil, Azerbaycan Türklerinin bir etnografik grubunun adını bildirir.

²² Babazade E., a.g. e., s. 165-166.

²³ Babazade E., a.g. e., s. 170.

²⁴ Babazade E., a.g. e., s. 174-176-180-181.

Ayrımlar eski oğuz mifologiyasını, etnografyasını, eski Türk – oğuz ögelelerini kendinde bugüne yaşatan muhafazakâr tayfa bileşiklerinden olup, ister dil, ister maddi ve manevi kültür, yaşam tarzı ve gelenekleri açısından net azerbaycanlılardır.²⁵

E.Guliyev Ayrım etnoniminin XIX yüzyıl Azerbaycan toponimiyasında Çelik-Ayrım, Kuşçu Ayrım, Şınıx Ayrım, Garamurad-Ayrım vb. oykonimlerde yansıdığını, çağdaş Azerbaycan toponimiyasında ise Kuşçu Ayrım (Gazax rayonu), Bağanıs Ayrım (XIX yüzyılda bu köyün adı Seyid Ayrımlı olup – Gazax rayonu), MollaAyrım (Tovuz rayonu), Ayrım deresi (Gazax rayonu), Ayrım (Kelbecer rayonu) ve başka yer adlarında kaydedildiğini gösterir.²⁶

Ünlü bilim adamı V.Veliyev gergin emeği sonucu çok sayıda Ayrım bezemeleri toplamış ve yayınlamıştır. Eser “Ayrım bezemeleri” adlanır. Kendisinin rengi ve çeşitliliği ile seçilen bu bezemelerde adı geçen etnografik grubun etnik psikolojisi, karakteri ve yaşamı hakkında belli bir bilgi almak olur. Etnografik grup sayılan Ayrımlar Azerbaycan’ın batısında Gence, Daşkesen, Gedebey ve Küçük Kafkas dağlarında yaşıyorlar.²⁷

V.P. Kobiçev de E.Elekberovun kavramından hareket ederek Ayrımları Ermeni hesap ediyor. Ayrımlar – Azerbaycanlıların etnografik grubudur, Azerbaycan SSC batı bölümünde, Gök Gölde Antalya bölgesine kadar olan arazinin dağlık yerinde yaşıyorlar.²⁸

V.P. Kobiçev Ayrımların kökünün Türkleşmiş ve İslamlaşmış Ermenilerden ve Ermenileşmiş Albanların bir bölümünden ibaret olduğunu ve yüzyılın sonunda Ermenistan’ın ikinci kez bölünmesinden sonra Bizans yandan sınır bölgesine düşüklerini, bunun sonucu olarak “hayi-Rum” veya Ermenice “hay-horom” isminin oluştuğunu gösteriyor ve kaydeder ki, buradan da kesilip kısaltılmış Ayrım sözü oluşmuştur. Anlamı ise “Bizans’ın tebesi Ermeni” demektir.²⁹ V.P. Kobiçevin bu “delilleri” nin hiç bir dayanağı yoktur ve olamaz da. Çünkü, bir milletin etnoenezinin araştırılmasında en tutarlı olgulardan biri de onun dil örneğidir.

²⁵ Guliyev E., “Ayrımlar Hakkında”, **Azerbaycan Filoloji Meseleleri**, Bakü, 1991. №3, s. 201-210. s. 204.

²⁶ Guliyev E., a.g .e., s. 208.

²⁷ “Ayrımlar”, **Sovyet Tarih Ansiklopedisi**, (Denetleyib düzelten E.M. Jukov. Moskova; **Sovyet Ansiklopedisi**, 1961. s. 290.

²⁸ Kobiçev V.P., “Ayrımlar, Etnonim Meselesine Dair”, **Sovyet etnografyası**, №3, 1962. s.139-148. s. 139.

²⁹ Kobiçev V.P., a.g .e., s. 148.

E.Babazade de Azerbaycan dilinin Ayrım dialektini bütünlükte derinliğine kadar öğrenmiş ve kendi araştırmalarında hiçbir yabancı unsure rastlamamıştır.

Sovyet etnografı V.P. Kobiçevin meseleye önyargılı yaklaşımının esas amacı Ayrımların yaşadıkları Azerbaycan topraklarını Ermeni toprakları olarak sunmaktır. Etnografik grup olan Ayrımlar tüm belirtilerine göre Türk kökenlidirler ve Azerbaycan Türkleri ile aynıyet teşkil ediyorlar.

E.Elekberov'un Ayrımlar hakkındaki çalışmaları, araştırmaları dikkat çekicidir. Zannımızca, müellif Ayrımlar hakkında Azerbaycan etnografyasına önemli ve ilginç bilgiler vermiştir. Ama bununla birlikte onun Ayrımların kökeni hakkındaki fikirleri (Ermenilerle alakalandırması) bilimsel olgularla tasdik olunmamıştır ve hiçbir esası yoktur.

A.G.Trofimova Ayrımların kökeni meselesine V.P. Kobiçev'den farklı yaklaşmıştır. Sovyet tarihçisi A.G.Trofimovanın bilgilerinden anlaşılmıştır ki, Ayrımlar Azerbaycan'ın batı bölümünde (Gence, Daşkesen, Gedebe) ve Küçük Kafkaz dağlarında yerleşmişlerdir, yaşam tarzlarında uzun süre arkaik özellikleri saklamışlar.³⁰

Adları geçen bilim adamlarının geniş ve çok yönlü yaratıcılığının esas yönlerinden biri de Ayrımların yüzyıllar boyunca oluşturduğu manevi kültürü ve bununla ilgili bazı önemli genellemelerden ibarettir. Bu bilimsel genellemeler Ayrımların Türk kökenli olması fikrini net olarak tasdik ediyor.

Uzmanlar Ayrımları eski Türk kavmi hesap ederek, onların coğrafi izole olunma sonucu ayrı düştüklerini, buradan da Ayrım adının oluştuğunu gösterirler.

Ayrımların kökeninden bahsederken özgün ev ve maddi kültürlerine de değinmek gerekir. E.Elekberov Ayrımların yaşadıkları evlerin bazı yerlerde "karam", diğerlerinde "toprak dam" veya "kazma" adlandırılmasına rağmen, aslında bunların hepsinin bir birinin aynı olduğunu yazıyor.

Ayrımlar mahsus karadamlar E.Elekberov'un gösterdiği gibi sadece bir tipten ibaret değildir. G.Garagaşlı Ayrımlar mahsus kazmaların, yani karadamların foma yönünden üç ana kategoriye bölündüğünü göstermektedir:

"Yassı öy" (yassı ev) veya peye, "Şese oyluy", "Şirvani" veya "balıx belı".³¹

Azerbaycanın etnografik gruplarından biri olan Türk kökenli Ayrımlar, şu anda Azerbaycan'ın Gazax ve Gedebe ilçelerinde yaşıyorlar.

³⁰ Trofimova A.G., *Azerbaycanlılar* <http://www.etnosy.ru/node/645>

³¹ Garagaşlı G., a.g .e., s. 24-25.

KAYNAKÇA

- Ayırım Bezemeleri**, (Toplayanı Vagif Veliyev), Bakü: Genclik, 1983.
- “Arımlar”, **Sovyet Tarih Ansiklopedisi**, (Denetleyib düzelten E.M. Jukov. Moskova: Sovyet Ansiklopedisi, 1961.
- Babazade E., **Azerbaycan Dilinin Ayırım Diyalekti, Tarihi Bakış Ve Fonetik**, Nesimi Adına Dilbilim Enstitüsünün İlmî Arşivi. Bakü, 1941.
- Elekberov E.K., **Ayrımların yanında**, Bakü: Azerbaycan SSC İlimler Akademisi, 1960. s.78-106.
- E.K. Elekberov, **15 Yıl Erzinde Maddi Medeniyet Tarihi**, Bakü: Azerbaycan SSC İlimler Akademisi, 1960. s. 19-29.
- Garagaşlı G., **Kuzeydoğu ve Küçük Kafkaz Merkezi Bölgesi Azerbaycanlılarının Maddi Medeniyeti**, Bakü: Azerbaycan SSC İlimler Akademisinin Haberleri, 1964.
- Garagaşlı G. Ayrımlar hakkında. Azerbaycanı Tetkik eden ve Öyrenen Cemiyetinin Haber-leri. № 8. Bakü, 1929.
- Hevilov H., **Azerbaycanı Etnografisi**, Bakü: İlim, 1993.
- Kobıçyev V.P., “Ayrımlar Etnonim Meselesine Dair”, **Sovyet Etnografyası**, №3, 1962. s. 139-148.
- Guliyev E., “Ayrımlar Hakkında”, **Azerbaycan Filoloji Meseleleri**, Bakü, 1991. III buraxılış, s.201-210.
- Trofimova A.G., **Azerbaycanlılar**. <http://www.etnosy.ru/node/645>
- Velili M. (Baharlı), **Azerbaycan**, Bakü: Azerbaycan, 1993.

ÇERKEZLER VE AHISKA TÜRKLERİ ÖRNEĞİNDE SÜRGÜN SUÇUNA İLİŞKİN ULUSLARARASI HUKUK AÇISINDAN BİR DEĞERLENDİRME

ÜLKÜ HALATÇI ULUSOY*

“İnsanı ülkeden koparabilirsiniz, ama insanın yüreğinden ülkeyi sökemezsiniz.” *John Dos Passos*

“Bir insanı sürgüne gönderdin. Tamam. Ya sonra? Bir ağacı köklerinden ayırabilirsiniz, ama gündüzü gökyüzünden koparamazsınız. Yarın güneş doğacak.”

Victor Hugo “*Sürgün nedir?*”

Özet

“Çerkezler ve Ahıska Türkleri Örneğinde Sürgün Suçuna İlişkin Uluslararası Hukuk Açısından Bir Değerlendirme” başlığını taşıyan tebliğ ile öncelikle, “sürgün” kavramının ne anlama geldiği tespit edilmeye çalışılacaktır. Her türlü zorunlu nüfus değişikliğinin sürgün kapsamında değerlendirilip değerlendirilemeyeceği sorununun tespiti, çalışma açısından büyük önem taşımaktadır. Gerek XIX. yüzyılda gerçekleşen Çerkez sürgünü gerek XX. yüzyılda gerçekleşen Ahıska Türkleri’nin sürgünü gerçekleştiği dönemler de dikkate alınmak suretiyle incelenerek, uluslararası ceza hukuku açısından sürgün suçunun bir incelemesinin yapılacağı bu çalışmada, aynı zamanda sürgün ile yakın ilişki içinde olan ve literatürde daha yerini yeni bulmaya başlayan vatanında yaşama hakkı da değerlendirilecektir.

Tarihsel süreci incelendiğinde, sürgünün uluslararası hukuk açısından bir suç olarak bir sözleşme metninde yer alması ancak 1998’de evrensel nitelikteki Uluslararası Ceza Mahkemesi’ni kuran Roma Statüsü’nün kabul edilmesi neticesinde mümkün olmuştur. Özellikle savaş ve işgal neticesinde tarihin her döneminde zorunlu göçler ve sürgünler gerçekleşmiş bulunmakla birlikte, uluslararası

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Ankara, ulkuhalatci@yahoo.com; halatci@law.ankara.edu.tr

hukuka aykırı kabul edilmesi uzun zaman almıştır. Söz gelimi savaş hukuku kurallarını ilk kez kodifiye eden 1907 tarihli Lahey Sözleşmesi'nde sürgüne ilişkin bir düzenleme ve yasak mevcut değildir. Dolayısı ile daha önceki dönemde sürgün suçundan söz etmek de mümkün olmamaktadır. Konuya ilişkin önemli gelişmeler, II. Dünya Savaşı sonrası Birleşmiş Milletler'in kurulması ve özellikle bu kapsamda kabul edilen insan hakları sözleşmeleri ile gerçekleşmiştir. Yine 1949 tarihli Cenevre Sözleşmeleri konu açısından önem taşıyan düzenlemeler içermektedir. Ancak insanlığa karşı bir suç olarak ilk defa Roma Statüsü'nün 7/1-d maddesinde yer almış; ilgili düzenleme ile "halkın zorla sürülmesi ya da nakli" yasaklanmıştır. Roma Statüsü, 1 Temmuz 2002'de yürürlüğe girmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, sürgün, soykırım, Çerkez Sürgünü, Ahıska Türkleri sürgünü, vatanında yaşama hakkı, sürgün suçu, Roma Statüsü, vatanına dönüş hakkı.

AN EXAMINATION OF DEPORTATION CRIME IN THE CASES OF CIRCASSIANS AND MESKHETIAN TURKS IN RESPECT OF INTERNATIONAL LAW

Abstract:

The presentation which is “An Examination of Deportation Crime In the Cases of Circassians and Meskhetian Turks in Respect of International Law” aims to describe meaning of the deportation firstly. There is no doubt that all kind of population changes aren’t be described as a deportation. This determination is very important for the presentation. Deportation of Circassians took place in XIX. century and deportation of Meskhetian Turks took place in XX. century. The deportation crime will be examined in respect of international criminal law in the cases of Circassians and Meskhetian Turks deportations in accordance with their occupation dates. After that “right to return of his country” which is close link with the deportation will be analyzed.

The deportation is regulated as a crime in 1998 with Rome Statute which established International Criminal Court. Before that there was no any prohibitory international rule relating to deportation even if forced emigrations and deportations have always been existed after wars and occupations historically. For instance 1907 Hague Convention which codified the customs law of war crimes doesn’t have any regulations relating to the deportation crime. Because of this reason it is not possible to mention about deportation crime before 1907 Hague Convention. The important improvements have been occurred after Second World War with the founding of the United Nations and human rights conventions. 1949 Geneva Conventions and their additional protocols added some regulations have reference to deportation. Ultimately Article 7/1-d of the Rome Statute regularizes the deportation or forcible transfer of population as a crimes against humanity. Rome Statue has entered into force on 1 July 2002.

Key Words: Caucasus, deportation, genocide, Deportation of Circassians, Deportation of Meskhetian Turks, right to live in his country, deportation crime, Roma Statute, right to return of his country.

Giriş

Çerkezler ile Ahıska Türkleri'nin uğramış oldukları sürgünler ve bu sürgünlerin yarattığı hukukî ve siyasî sorunlar hâlen güncelliğini korumaktadır. Çünkü yaşanan bu zorunlu yer değişikliklerinin sonuçları ve etkileri bugün de devam etmekte; Çerkezler ve Ahıska Türkleri'nin bazı hak taleplerini gündeme getirmektedir. Bu tebliğ ile anılan sürgünler kendi döneminde yürürlükte bulunan uluslararası hukuk kuralları açısından incelenerek, özellikle Ahıska Türkleri'nin günümüzde halen vatana dönüşlerinin sağlanmamasının yarattığı hukukî sorunlara da kısaca yer verilecektir. Son derece kapsamlı olan konunun olabildiğince sınırlandırılarak incelenmesine özen gösterilecektir.

Uluslararası Hukuk Açısından Sürgün Suçunun Gelişimi

Sürgün, ceza olarak belli bir yerin dışında ya da belli bir yerde oturtulan kimse anlamına gelmektedir.¹ Bir başka ifade ile “kendi ülkesinden, malından, mülkünden, kültüründen, sosyal yaşantısından, ailesinden ve mensup olduğu toplumdaki koparılmama” şeklinde ifade edilebilir.² Sürgün kavramının Birinci Dünya Savaşı sonrasında sıkça karşılaşılan ve kullanılan, “tehcir”, “yerinden edilmiş kimseler”, “mültecilik” gibi kavramlar ile karıştırılmaması gerekir.³

Tarihsel süreçte, *Grotius*'a kadar dayandırılan insanlığa karşı suçlar, evrensel nitelikteki suçlar kapsamında ilk defa, her ne kadar savaş suçları ile arasındaki farklar tam olarak ortaya konulmamış olsa da, Nuremberg yargılamaları kapsamında yer almıştır. İnsanlığa karşı suçların daha belirgin hale gelmesinde Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi kararları ile kurulan Eski Yugoslavya ve Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemeleri'nin çok önemli bir etkisi olmuştur. *Ad hoc* nitelikteki bu mahkemelerin yargılamaları neticesinde ortaya çıkan içtihat ile bu suçların içeriği belirgin hale gelmiş ve 1998 yılında Uluslararası Ceza Mahkemesi'ni kuran Roma Statüsü'nde ayrıntılı olarak düzenlenmiştir.⁴ Daimi nitelikte bir mahkeme olan Uluslararası Ceza Mahkemesi, Statü'nün 5. maddesi-

¹ **Türk Dil Kurumu Sözlük**, <http://tdkterim.gov.tr/bts/> (12.07.2015)

² Gökhan Bolat, “Kavram Tartışmaları Etrafında 21 Mayıs 1864 Çerkez Sürgünü”, **Yalova Sosyal Bilimler Dergisi**, S 6, 2013, s.127.

³ Bolat, s.127.

⁴ Hemen belirtmek gerekir ki insanlığa karşı suçlar sadece evrensel yargılamanın değil, ulusal yargılamanın da konusu olmuştur. Fransa'da *Touvier, Barbie ve Papon* Davaları buna örnek verilebilir. bk. Cengiz Başak, **Uluslararası Ceza Mahkemeleri ve Uluslararası Suçlar**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2003, s.117.

ne göre tüm uluslararası topluluğu yakından ilgilendiren savaş suçları, insanlığa karşı suçlar, soykırım suçu ve saldırı suçu ile ilgili evrensel bir yargılama yetkisine sahiptir.

İnsanlığa karşı suçları ilk defa düzenleyen Nuremberg Şartı'nda, insanlığa karşı suçlar kapsamında “yurtlarından zorla göçe zorlanma” da yer almaktadır.⁵ Nuremberg yargılamalarına göre, eğer savaş suçları, siyasi, ırki ya da dini nedenlerle ayrımcılığa dayalı olarak sistematik ve yaygın bir şekilde tatbik edilirse, bu fiiller aynı zamanda insanlığa karşı suç da teşkil etmiş olacaktır. İnsanlığa karşı suç fiillerinde genel olarak *ayrımcılık kastı* arandığı görülmektedir. İnsanlığa karşı suçların mutlaka bir silahlı çatışma ile bağlantısı olması gerekip gerekmediği konusu tartışılmalıdır. Konuya ilişkin olarak Uluslararası Hukuk Komisyonu, insanlığa karşı suçların savaş öncesi de işlenebileceğini belirtmiştir.⁶ Roma Statüsü'nde de bu yaklaşımın benimsenerek savaş ya da barış sırasında işlenmiş olup olmadığına bakılmaksızın insanlığa karşı suçlar kapsamında yer alan fiillerin işlenmesi, suçun oluşması için yeterli kabul edilmiştir. Roma Statüsü'nün 7/1-d maddesinde insanlığa karşı suçlar kapsamında “*halkın bir kısmını göçe ya da nakle zorlama*” suçu yer almaktadır. Statü'nün 7. maddesi incelendiğinde⁷, il-

⁵ bk. Nuremberg Şartı m.VI (c)

⁶ UN Doc. A/CN.4/SER.A/1980/Add. 1.

⁷ İnsanlığa karşı suçlar;

1. Bu Statü'nün amaçları bakımından “insanlığa karşı suçlar”, herhangi bir sivil nüfusa karşı yaygın veya sistematik bir saldırının parçası olarak işlenen aşağıdaki fiilleri kapsamaktadır: (a) Öldürme; (b) Toplu yok etme; (c) Köleleştirme; (d) Nüfusun sürgün edilmesi veya zorla nakli; (e) Uluslararası hukukun temel kurallarını ihlal ederek, hapsetme veya fiziksel özgürlükten başka biçimlerde mahrum etme; (f) İşkence; (g) Irza geçme, cinsel kölelik, zorla fuhuş, zorla hamile bırakma, zorla kısırlaştırma veya benzer ağırlıkla diğer cinsel şiddet şekilleri; (h) Paragraf 3'te tanımlandığı şekliyle, herhangi bir tanımlanabilir grup veya topluluğa karşı, bu paragrafta atıf yapılan her hangi bir eylemle veya Mahkemenin yetki alanındaki her hangi bir suçla bağlantılı olarak siyasi, ırki, ulusal, etnik, kültürel, dinsel, cinsel veya evrensel olarak uluslararası hukukta kabul edilemez diğer nedenlere dayalı zulüm; (i) Kişilerin zorla kaybedilmesi; (j) Apartheid (ırk ayrımcılığı) suçu; (k) Kasıtlı olarak ciddi ıstıraplara ya da bedensel veya zihinsel veya fiziksel sağlıkta ciddi hasara neden olan benzer nitelikteki diğer insanlık dışı eylemler.

2. 1. paragrafın amaçları bakımından:

(a) “Herhangi bir sivil topluluğa yöneltilmiş saldırı”, devlet ya da kurumsal bir politikanın uzantısı ya da bu politikanın daha da ileri götürülmesine yönelik olarak 1. paragrafta belirtilen eylemlerin herhangi bir sivil topluluğa karşı müteaddit kereler yapılması anlamına gelir; (b) “Toplu yok etme”, nüfusun bir bölümünü yok etmek amacıyla, yiyecek ve ilaca erişimden mahrum bırakmanın yanı sıra yaşam koşullarını kasten kötüleştirmeyi de içerir; (c) “Köleleştirme”, kadın ve çocuklar başta olmak üzere, bir kişi üzerinde sahiplik hakkına

gili suçlar kapsamında önceki düzenlemelere göre daha ayrıntılı bir düzenlemeye gidildiği görülmektedir. Sürgün suçuna ilişkin düzenlemeye bakıldığında, Roma Statüsü'nde "kişilerin hiçbir hukuki gerekçeye dayanmaksızın zorla vatanından çıkarılması", insanlığa karşı suç olarak düzenlenmiştir. Önceki uluslararası ceza mahkemeleri statülerine de bakıldığında, halkın bir kısmını göçe ya da nakle zorlamanın insanlığa karşı suç kapsamında düzenlendiği görülmektedir.⁸

Suçların suçu olarak kabul edilmekte olan soykırım suçu, uluslararası insancıl hukuk açısından en ağır ihlallerin başında sayılan önemli bir suçtur. Son derece teknik özellikleri olan soykırım kavramını ilk kez *Lemkin* kullanmış; ayrıntılı olarak da 1948 tarihli Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi'nde düzenlenmiştir. Aynı zamanda *jus cogens* nitelikli bir suç olması nedeniyle, soykırım suçunun cezalandırılabilmesi için devletlerin bu sözleşmeye taraf olması gerekmektedir. Bazı devletler, ulusal hukuklarında soykırım suçu nerede işlenmiş olursa olsun, evrensellik ilkesi gereği yargılama yapılabileceği konusunda bir düzenleme yapmışlardır. Bu durumda her devletin, Soykırım Sözleşmesi ve onun paralelinde, soykırım suçuna ilişkin olarak evrensellik ilkesi gereği yargılama yapması mümkündür.⁹

dayalı yetkilerin, insan ticareti dahil kullanılması anlamına gelir;

(d) "Nüfusun sürgün edilmesi veya zorla nakli", uluslararası hukukta izin verilen gerekçeler olmaksızın, bir yerde hukuka uygun olarak ikamet eden insanların zorla yerlerinden edilmeleri ya da başka zorlayıcı fiillerle yer değiştirilmeleri anlamına gelir;

(e) "İşkence", hukuksal yaptırımların doğasına ve buna bağlı olarak kaynaklanan acı ve ıstırap hariç olmak üzere, gözetiminde bulunan veya sanığın gözetiminde bulunan bir kişinin, fiziksel ya da zihinsel olarak şiddetli acı veya ıstırap çekmesini bilerek sağlama anlamına gelir;

(f) "Zorla hamile bırakma", uluslararası hukukun ciddi bir şekilde ihlali veya bir topluluğun etnik bileşimini değiştirme amacıyla, bir kadının arzusu olmadan zorla hamile bırakılması anlamına gelir; ancak bu tanım, hiçbir şekilde hamileliğe ilişkin ulusal yasaları etkileyecek şekilde yorumlanamaz;

(g) "Zulüm", bir grubun veya topluluğun, kimliğinden dolayı, uluslararası hukuka aykırı olarak, temel haklardan ağır bir şekilde mahrum bırakılması anlamına gelir;

(h) "Apartheid (İrk ayrımcılığı) suçu", bir ırkın, başka bir ırk grubu veya grupları üzerinde, sistematik hakimiyet ve baskı kurmaya yönelik kurumsal bir rejim çerçevesinde ve bu rejimi koruma amacıyla işlediği ve 1. paragrafta sözü edilen insanlık dışı fiiller anlamına gelir;

(i) "Kişilerin zorla kaybedilmesi" bir devlet veya siyasi örgüt tarafından ya da onların yetkisi, desteği ve bilgisi dahilinde, kişilerin gözetimine alınması, tutuklanması veya kaçırılmasını takiben, bu kişilerin uzunca bir süre, kanun korumasından uzak tutulması

⁸ Eski Yugoslavya İçin Uluslararası Ceza Mahkemesi Statüsü madde 5(d); Ruanda İçin Uluslararası Ceza Mahkemesi Statüsü madde 3(d).

⁹ Kenneth Randall, **Federal Courts and the International Human Rights Paradigm**, Durham, North Carolina, Duke Uni. Press, 1990, ss.190-191.

Schabas'a göre, “evlerinden zorla çıkarılma, uzun yolculuk, açlığa ve susuzluğa mahkum edilme, aşırı sıcak ya da soğuğa maruz bırakma” yok etme kastının göstergeleri olarak kabul edilmelidir.¹⁰ Örneğin, Ermeniler'in zorunlu göçe tabii tutulması konusuna bakıldığında, yok etme kastının varlığını tespit etmek hususunda, Osmanlı idaresinin uyguladığı tedbirlerin gözden geçirilmesi gerekmektedir. Göçle ilgili olarak uyulması gereken esaslar, özellikle göç edenlerin güvenli bir şekilde ulaşımlarını temin etmek amacıyla, gerekli tedbirlerin alınması için hükümet tarafından tespit edilmiştir. Örneğin dönemin İçişleri Bakanlığı Yerleştirme İşleri Müdürlüğü'nün 28 Ağustos 1915 tarihli genelgesi buna bir örnek olarak gösterilebilir.¹¹ Genelge incelendiğinde, göç edenlerin güvenli bir şekilde nakledilmeleri için pek çok tedbirin alındığı dikkat çekmektedir. Ayrıca göç uygulamasının tarihine bakıldığında, havaların çok soğuk olmadığı, havaların ısındığı bir döneme denk getirildiği de görülecektir. *Karatay*, Stalin'in zorunlu göç uygulaması ile karşılaştırıldığında, Ermeni zorunlu göçünün niteliği bakımından çok farklı olduğunu ifade etmiştir. Stalin sürgünlerinin ani çıkan emirlerle ve insanların yanlarına hiçbir şey almalarına izin verilmeden, çok zor şartlar altında vagonlara doldurularak sürgün edildiklerini ifade etmiştir.¹²

Roma Statüsü'nün 6. maddesinde soykırım suçu şu şekilde düzenlenmiştir: “Bu Statü'nün amaçları bakımından, ulusal, etnik, ırksal veya dinsel bir gruba, *kısmen veya tamamen ortadan kaldırmak kastıyla*¹³ işlenen aşağıdaki fiillerden herhangi biri, soykırım suçunu oluşturur.

- a) Gruba mensup olanların öldürülmesi;
- b) Grubun mensuplarına ciddi surette bedensel veya zihinsel zarar verilmesi;
- c) Grubun bütünüyle veya kısmen, fiziksel varlığını ortadan kaldıracak hesaplanarak yaşam şartlarını kasten değiştirmek;
- d) Grup içinde doğumları engellemek amacıyla tedbirler almak;
- e) Gruba mensup çocukları zorla bir başka gruba nakletmek;

¹⁰ William A. Schabas, **Genocide in International Law**, Cambridge Uni. Press, Cambridge, 2000, s.196.

¹¹ Genelge için bk. Halil Metin, **Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları**, MEB, Ankara, 2001, ss.153-156.

¹² Osman Karatay, “Soykırım, Toplumsal Hafıza ve Tarihsel Görecelileştirme”, **37 Yeni Türkiye** (Ocak Şubat 2001), ss.310-311.

¹³ Vurgu tarafımızdan eklenmiştir.

Soykırım suçu açısından özel kastın varlığı ispatlanamadığı takdirde, fiil cezalandırılabilir olma özelliğini devam ettirmekle birlikte, soykırım suçu olarak nitelendirilemez. Fiil, insanlığa karşı bir suç niteliği taşıyabileceği gibi ulusal hukukta cezai tatbikatı yapılabilecek bir suç tipi olmaya devam edebilir.¹⁴

Grubu yok etmek kastıyla hayat şartlarının zorlaştırılması, zorunlu göç uygulaması kapsamında değerlendirilebilecek bir husustur. 1949 tarihli Cenevre Sözleşmeleri'ne Ek II No'lu Protokol, sivil topluluğun çatışmaya bağlı nedenlerle yerlerinden göçe zorlanmış olmasını suç olarak düzenlemiştir. Ancak burada aynı zamanda sivillerin güvenliği ve öncelikli askeri gerekliliklerden kaynaklanan uygulamaların istisna teşkil edebileceği hususu ayrıca ifade edilmiştir.¹⁵

Uluslararası suçları, ulusal ceza sistemleri içinde takibi yapılan adi suçlardan farklı kılan husus, suçun zararlarının uluslararası topluluğu da mağdur etmiş olmasıdır. Uluslararası suçlar, uluslararası kamu düzenini bozacak nitelikte çok ağır suçlardır. Daimi nitelikteki Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin kuruluşu da ağır ihlal niteliği taşıyan uluslararası suçlara yönelik yaklaşımın ciddiyetini ortaya koyması bakımından çok önemli bir gelişmedir.

Eski Yugoslavya İçin Uluslararası Ceza Mahkemesi, insanlığa karşı suç fiilinde silahlı bir mücadelenin varlığını aramaktadır. Ruanda'da işlenen suçların yargılanması için kurulan Uluslararası Ceza Mahkemesi ise, silahlı bir mücadelenin mevcudiyeti şartını aramamaktadır. Roma Statüsü'nde de benzer bir yaklaşım benimsenmiş ve insanlığa karşı suç fiilinin işlenmesi için silahlı bir mücadelenin varlığı şartını aramamıştır. Roma Statüsü'nde insanlığa karşı suçlar bakımından yaygın ya da sistematik bir saldırının varlığı şartı aranmaktadır.

Maddi, manevi çok büyük acılara yol açmasına rağmen, tarih boyunca büyük nüfus kitlelerinin sürgün edilmekten kurtulamadıkları görülmektedir. İç çatışmalar başta olmak üzere hemen her savaşta belli bir nüfusun yaşadığı bölgeden alınarak zorlayıcı tedbirler kapsamında başka bir yere nakli, halen güncel bir sorun olarak varlığını korumaktadır.¹⁶ Burada önemli olan sürgünü, uluslararası hukuk açısından yasaklayan bir normun olup olmadığını tespit etmek ve bu yasağın hangi dönemde uygulanabildiğini belirlemektir. Konunun siyasî boyutunun varlığı, hukukî bir tespit yapmasını zorlaştıran bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

¹⁴ Başak, s.89.

¹⁵ II No'lu Ek Protokol madde 17.

¹⁶ İlyas Doğan, **Devletler Hukuku**, Astana Yayınları, Ankara, 2013, s.376.

Sürgün terimi, Batı'da sınır dışı etme anlamında kullanılmaktadır. Öte yandan aynı ülke içinde yer değiştirmenin sürgün anlamına gelmeyeceği ifade edilmektedir. Örneğin, Osmanlı Devleti tarafından Ermenilere yönelik 1915'te gerçekleştirilen zorunlu iskan, uluslararası hukuk kapsamında değerlendirilebilir mi? Zira savaş sırasında gerçekleşen bu uygulama, o zamanlar yine Osmanlı toprağı olan Suriye bölgesine doğrudur. Bu nedenle anılan uygulamaya zorunlu iskân ya da yer değiştirme demek daha doğru olacaktır.

Avrupa'da uluslararası hukuk açısından sürgün uygulamaları genellikle belli bir etnik ya da dini grubun ülkeden sınır dışı edilmesi şeklinde olmuştur. Belirli koşullarda belli bir yerleşme bölgesi ilgili devlet tarafından değiştirildiğinde, bir uluslararası hukuk normu ihlal edilmiş olur mu? Bu soruya yanıt ararken zorunlu göç olayının hangi dönemde gerçekleştiği önem taşımaktadır. Birleşmiş Milletler kurulmadan önceki dönem ile Birleşmiş Milletler kurulduktan sonraki dönem arasında fark bulunmaktadır. Özellikle de 1998 yılında kabul edilen Roma Statüsü uluslararası hukuk açısından zorunlu göçe ilişkin önemli bir değişiklik olmuştur. Doktrinde, sürgünü hukuka aykırı sayan görüşler, sürgünün vatanında yaşama hakkını ortadan kaldırdığını ileri sürmektedirler.¹⁷ İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Alman hukukçular, insan hakları ve uluslararası hukuktaki gelişmelere koşut olarak sürgüne tabii tutulanların yaşadıkları yerlere geri dönmeleri için mücadele etmişlerdir.

Sürgünün uluslararası hukuka aykırı olduğu yönündeki görüşler, Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın 1/2. maddesi ile 55. maddesinde ve Birleşmiş Milletler İkiz Sözleşmeleri'nin 1. maddesinde yer alan "self determinasyon hakkı"¹⁸ ile İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin 9. maddesinde yer alan "sınır dışı edilmeme" ve 13. maddesinde düzenlenen "bireylerin istediği ülkeye yerleşme ve gerek gördüğünde eski yurduna dönme hakkı"na sahip olduğuna ilişkin düzenlemelerdir. Ancak hemen belirtmek gerekir ki İnsan Hakları Evrensel Bildirisi, Birleşmiş Milletler Genel Kurul kararı olması nedeniyle bağlayıcı değildir. Ancak *soft law* hukuk kuralı olarak nitelendirilebilir. Ayrıca İkinci Dünya Savaşı sırasında ger-

¹⁷ bk. Doğan, ss.376-377.

¹⁸ Kendi kaderini tayin anlamına gelen self determinasyon hakkının, içsel ve dışsal olmak üzere iki boyutu bulunmaktadır. İçsel boyutu, devletlerin iç örgütlenmelerine ilişkin olup halkın istediği yönetim biçimini hiçbir baskı olmadan seçebilmeleri anlamına gelmektedir. Dışsal boyutu ise, bir halkın bağımsız devlet kurmak dâhil istediği devlete katılmayı seçme hakkını ifade etmektedir. Günümüzde bu hakkın ayrılma hakkını da içerecek şekilde geniş olarak yorumlanıp yorumlanamayacağına ilişkin çok fazla tartışma bulunmaktadır.

çekleşen sürgün eylemlerinin, o dönemin uluslararası hukuk kurallarına aykırı olmadığını, buna ilişkin düzenleme bulunmadığını kabul etmek gerekir.

Vatanında yaşama hakkının, literatürde sıklıkla kullanılmakla birlikte, henüz bir hak niteliği kazandığını söylemek mümkün görünmemektedir. Henüz geri dönme hakkı konusunda bütün devletler açısından bağlayıcı bir düzenleme bulunmamaktadır. Konuya ilişkin olarak Birleşmiş Milletler Genel Kurulu ya da Güvenlik Konseyi'nin de belirli bir halkın geri dönme hakkı bulunduğuna ilişkin kararlar alması mümkün görünmektedir. Güvenlik Konseyi'nin uluslararası barış ve güvenliği tehdit eden ya da bozan bir durum ile ilgili olarak gerekli görmesi halinde Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın VII. Bölümü kapsamında konuya ilişkin bağlayıcı karar alması mümkün görünmektedir. Birleşmiş Milletler'in genel yetkili organı olan Genel Kurul'un da örneğin, Filistinliler'in geri dönüşlerine yönelik almış olduğu çok sayıda karara rağmen, herhangi bir bağlayıcılıkları bulunmadığından yaptırım uygulanamamakta, kararların icrası söz konusu olamamaktadır.

1907 Lahey Sözleşmesi'nin 13-a maddesinde zorunlu olması halinde düşman devlet vatandaşlarının bir kampta toplanmalarına izin verilmektedir. Yabancı devlet vatandaşlarının sınır dışı edilmesi de meşru bir zemine oturmuştur. Savaş sırasında düşmanla iş birliği yapan grupların sınır dışı edilmesi sürgün olarak kabul edilmemektedir. Lozan Antlaşması'nın 64/II. maddesinde de benzer bir düzenleme yer almaktadır. Düşmanla iş birliği yapan Osmanlı vatandaşları da düşman kapsamında değerlendirilecek ve sınır dışı edilmeleri mümkün olacaktır. Lahey Sözleşmesi'nin tarafları sürgünü, devletlerin iç işi olarak gördüklerinden Sözleşme'ye yansıtmamışlardır.¹⁹ İkinci Dünya Savaşı sonrası Almanların sürgün edilmesi savaş biterken uygulamaya konulmuştur. Savaşı kaybeden Almanlar, diğer devletler açısından bir tehlike unsuru içermemesine rağmen sürgün edilmişler ve bu durum uluslararası hukuka aykırı görülmemiştir.

12 Ağustos 1949 tarihli Savaşta Sivillerin Korunması Hakkında Cenevre Sözleşmesi'nin 49. maddesinde ele geçirilen yerde yaşayan sivil halkın bireysel ya da kitle halinde sınır dışı edilmesini işgalci devlet açısından yasaklamıştır. Askeri gereklilikler halinde diğer sivil halkı ya da bizzat iskâna tabi tutulan halkı korumak amacıyla nüfus nakline olanak verilmektedir.

Doktrinde Türkiye aleyhine verilen *Loizodou Kararı*'nın vatanında yaşama hakkının sürgün edilenler lehine yargı kararınca benimsenmesi olarak ka-

¹⁹ Doğan, s.383.

bul edenler bulunmaktadır. Ancak Doğan'ın da ifade ettiği gibi Ahıska Türkleri, Karabağ Türkleri, Filistinliler ve Kırım Tatar Türkleri açısından içinde buldukları durum görmezden gelinmektedir.²⁰

Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu, 1998/106 sayılı kararı ile 17 Nisan 1998'de sürgüne ilişkin bir ek protokol tasarısı hazırlanmıştır. Bu Protokol'ün 1966 tarihli Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi'ne eklenerek kabul edilmesi beklenmektedir.

Çerkez Sürgününe İlişkin Değerlendirme

Çerkezler'in Kafkasya Bölgesi'nin yerli halkları olduğuna dair görüşler ağırlıklıdır. 1700'lü yılların sonlarından başlayarak 1864 yılına kadar devam eden Kafkas-Rus savaşları bu bölgede gerçekleşmiştir. Ruslar'ın da her dönem burada "işgalci" konumunda olduğu görülmektedir.²¹

21 Mayıs Çerkez Sürgünü'nün, insanlığa karşı suçlardan olan "sürgün" niteliğinde mi yoksa bir "soykırım" suçu mu olduğu bağlamında tartışmalar güncelliğini korumaya devam etmektedir. Söz konusu sürgün olayı gerçekleşmeden önce çok sayıda Çerkez köyüne saldırılması, yakılması ve nüfusun kaçmaya zorlanmasını toplu bir imha hareketi olarak yorumlayanlar bulunmaktadır. Öte yandan Halaçoğlu ve Kut, süreçte büyük katliamlar ve kıyımlar olsa da planlı bir imha kastının olmadığını ifade etmektedirler. Kentel ise, yaşananları sürgün görünümüne soykırım olarak nitelendirmektedir.²² Öte yandan Bolat'a göre, Halaçoğlu'nun ifadesinin aksine detaylı bir inceleme yapıldığında, sistematik ve planlı bir uygulamanın icra edildiği görülmektedir. Bu nedenle de 1948 tarihli "Birleşmiş Milletler Soykırım Suçu'nun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi"nin 2. maddesinde yer alan soykırım eylemlerinin tamamını içerdiğini ifade etmektedir.²³ Gerçekten de çok ağır koşullarda gerçekleşen sürgünün sonuçları çok yıkıcı olmuş; çok sayıda insan, insanlık dışı uygulamalar sonucunda hayatını kaybetmiştir. Gerçekleşen sürgün neticesinde ise neredeyse Çerkez toplumunun tamamı bölgeden temizlenmiştir.

Ancak şunu unutmamak gerekir ki, o tarihte henüz soykırım suçundan bahsetmek mümkün değildir. Soykırım suçu, ilk kez İkinci Dünya Savaşı sonrasında

²⁰ Doğan, s.391.

²¹ Bolat, ss.122-123.

²² Yusuf Halaçoğlu, Şule Kut, Ferhat Kentel, "Soykırım Tartışması", **Habertürk gazetesi**, 21 Mayıs 2012.

²³ Bolat, s.130.

ortaya çıkmıştır. Dolayısı ile 1864 yılında henüz soykırım suçundan ve soykırım kastından bahsetmek mümkün görünmemektedir. Ayrıca bu sözleşme, sadece yürürlüğe girdikten sonra gerçekleşen olaylara uygulanabilecektir. Benzer bir düzenleme, Roma Statüsü'nde de yer almaktadır.²⁴ Yine Çerkezler'e yönelik insanlık dışı zorla yerinden edilme, gerçekleştiği tarihte sürgün suçu olarak da nitelendirilememektedir. Önceki açıklamalardan hatırlanacağı üzere, sürgünün suç olarak uluslararası belgelerde yer alması için ne yazık ki Roma Statüsü'nün yürürlüğe girmesini beklemek gerekecektir.

Olayların gerçekleştiği tarih itibari ile Rus-Kafkas savaşları sırasında işlenen savaş suçlarından bahsedilebilir. Kafkasya, Güney ve Kuzey Kafkasya olarak ikiye ayrılmaktadır. Kuzey Kafkasya, Kafkas uygarlığının beşiğidir. Kafkasyalılar, yüzyıllar boyunca vatanlarını savunmak için savaşmak zorunda kalmışlardır. Bu nedenle de Kafkas Tarihi, bir "Savaşlar Tarihi"dir. Anılan savaşlar, Kafkasya'da kalıcı bir devlet yapısının oluşmasını engellemiştir. *Jean Carol*, "Kafkasya'nın İki Yolu" adlı eserinde "Kafkasya'nın Ruslar tarafından fethi, uygarlığın barbarlık tarihindeki en trajik bölümüdür" demiştir. *Karl Marx* da "Friedrich Engels'e Mektup" adlı eserinde, Polonya'nın ayaklanmasının bastırılması ve Kafkasya'nın işgalini, 1815'ten sonra Avrupa'da yaşanan en önemli iki olay olarak nitelendirmektedir.

Savaş suçları konusunda, önceleri yalnızca uluslararası örf ve adet hukuku kuralları ile belirlenmiş olan bazı esaslar, ancak XIX. yüzyılın sonlarına doğru yazılı kurallar haline gelmeye başlamıştır. İlk defa 1907 Lahey Sözleşmeleri ile kodifiye edilen savaş suçları, 1949 tarihli Cenevre Sözleşmeleri ve Ek'i olan 1977 tarihli Cenevre Protokolleri ile daha ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiştir. Nuremberg Mahkemesi Statüsü'nde savaş suçları "*işgal altındaki bir ülkenin sivil nüfusunun veya böyle bir ülkede bulunan sivil nüfusun öldürülmesini, kötü muameleye maruz bırakılmasını veya köle olarak çalıştırılmak amacıyla veya diğer herhangi bir amaçla tehcir edilmesini; harp esirlerinin, denizdeki esirlerin öldürülmesini veya kötü muameleye tabi tutulmasını, rehinelere öldürülmesini, kamusal ya da özel malın yağma edilmesini veya askeri zaruretler ile haklı kılınmayan tahribatı içine alan fakat bunlarla sınırlı olmayan harp kurallarının ve adetlerinin ihlal edilmesi*" olarak tanımlanmıştır. Anılan düzenlemenin 1907 Lahey Sözleşmeleri'ni esas aldığı görülmektedir. Rus-Kafkas Savaşı sonrasında yerlerinden edilen çok sayıda Çerkez, denizlerde gemilerde hayatını kaybetmiş, insanlık dışı muameleye maruz kalmışlardır.

²⁴ Roma Sözleşmesi, madde 126 gereğine ancak Sözleşme yürürlüğe girdikten sonraki olaylara uygulanabilecektir.

Daha sonra kurulan tüm uluslararası ceza mahkemeleri statülerinde 1907 Lahey Sözleşmesi hükümlerine yer verilmiştir. Roma Statüsü hazırlanırken, savaş suçlarının hangi fiillerden teşekkül etmesi gerektiği konusundaki görüşmeler sırasında, bazı devletler uluslararası örf ve adet hukuku ile tanınmış olan fiillerin, savaş suçları olarak kabul edilmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir. 1907 Lahey Sözleşmesi²⁵, 1929 Cenevre Konvansiyonu²⁶ ve 1949 Cenevre Konvansiyonu²⁷ ile sayılmış olan uluslararası savaş örf ve adet hukuku kurallarına aykırı fiillerin, bu kapsamda değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir.²⁸ İşlenen bu savaş suçlarından ötürü devlet sorumlu tutulabilecektir. Savaş suçundan bahsedebilmek için silahlı çatışma bağlantısı olması gerekmektedir. Hukuka aykırı olarak “göçe zorlama ya da nakletme” savaş suçları arasında yer almaktadır. İşgalci güçlerin kural olarak zorla nakil ya da sınır dışı etme gibi uygulamalarda bulunması yasaklanmıştır. Sadece, öncelikli askerî gerekliliğin zorunlu olduğu durumlarda, çok uzak olmayan mesafelere ve olabildiğince de az sayıda kişiye yönelik olarak yapılması gerekmektedir. Naklin zorunlu olması durumunda gerekli barınma, sağlık koşulları, güvenlik ve beslenmenin temin edilmiş olması gerekmektedir.²⁹ Anılan suçların işlenmesi çok ciddi insanlık ihlali olarak nitelendirilmiştir.

Kafkasya'nın yerli halkı olan Çerkezler, Rus-Kafkas Savaşları sonrasında direniş gösterdikleri gerekçesi ile yaşadıkları bölgeyi terke zorlanmış, hayatlarını kurtarmak için kaçmak zorunda kalmışlardır. Karadeniz'deki çeşitli limanlardan Osmanlı ve İngiliz gemilerine istiflenen Çerkezler, Osmanlı Devleti'ne sürgün edilmişlerdir. Belgelere dayanarak yapılan araştırmalardan elde edilen verilere göre, 1859-1864 yılları arasındaki dönemde çoğu Çerkez olmak üzere 2.000.000 kişinin zorla göçe/sürgüne maruz kaldığı ve sadece 1.500.000'nunun Osmanlı Devleti'ne ulaşabildiği ifade edilmektedir.³⁰

²⁵ Hague Convention No:IV, Respecting the Laws and Customs of War on Land, with annexed Regulations, 18 October 1907.

²⁶ Convention Relative to the Treatment of Prisoners of War, 18 July 1929.

²⁷ Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armed Forces in the Field, 12 August 1949.

²⁸ Başak, s.178.

²⁹ IV. Cenevre Konvansiyonu, m.48-49.

³⁰ Konu için ayrıntılı bk. Selma Yel; Ahmet Gündüz, “XIX. Yüzyılda Çarlık Rusyası'nın Çerkezleri Sürgün Etmesi ve Uzunyaylaya Yerleştirilmeleri (1860-1865)”, **International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Vol:3/4, Summer 2008, ss. ss.949-983.

27 Haziran 1864'te Kafkasya Genel Valisi Mihail, 1567 yılında Çar VI. Ivan'ın başlatmış olduğu "Kafkas-Rus Savaşları'nın bittiğini" belirten belgeyi imzalamış olmasına rağmen, sürgünler devam etmiştir. Osmanlı kaynakları, 13. yüzyıldan beri Kafkasya halklarından Adigelere, 17. yüzyıldan itibaren de Abhazlar, Ubıhlar, Dağıstanlılar, Çeçenler, İnguşlar ve diğer Müslüman Kafkasyalılar'a "Çerkez" olarak adlandırmaktadır. Bugün ise, Çerkez deyince sadece Adigeler anlaşılmaktadır. Adigeler'in M.Ö. VI. yüzyıldan bu yana, Azak Denizi'ni Karadeniz'e bağlayan Kırım Boğazı'ndan Gürcistan'a kadar uzanan ve Kafkasya diye anılan bölgenin kıyı şeridinde yaşadıkları bilinmektedir.³¹ IV. yüzyıldan itibaren Hristiyanlıkla, VIII. yüzyılda da Yahudilikle tanışan Çerkezler'in İslamiyet ile tanışması, XVIII. yüzyıl gibi geç bir tarihte olmuştur. 1479'dan 1810'a Rus saldırısına kadar Taman Yarımadası'ndan Soçi'ye kadar uzanan Çerkezya görünüşte Osmanlı hâkimiyeti altında görünmekle birlikte, her zaman hür olmayı başarmıştır. Yine de 1787-1792, 1806-1812 ve 1827-1829 Osmanlı-Rus savaşlarında Osmanlı'dan yana olan Çerkezlerin kaderi, sonuncu savaşı da Ruslar'ın kazanması üzerine radikal bir şekilde değişmiştir. 1829 Edirne Antlaşması ile Çerkezya Rusya'ya bırakılmış; Çar I. Nikola "dağlılar" olarak ifade ettiği bölge halkına itaat ya da yok olma dışında seçenek tanımamıştır.³²

Çerkezler'in malvarlıklarının önemli bir kısmını yani sürülerini yanlarında götürmelerini engellemek için sürgünler Karadeniz kıyılarına yöneltilmiştir. "Circassian exile" olarak anılan sürgün, göçten farklı bir kavramdır. Pekçok çalışmada, gerçekleşen sürgünün, soykırım ile sonuçlandığı ileri sürülmekte, her yıl da Çerkez Diasporası tarafından törenler ile anılmaktadır.³³ 19. yüzyılda gerçekleşen en büyük soykırım olduğu ifade edilmektedir. Esası biyolojik bir terim olan "diaspora", Eski Yunanca'da saçılma, tohum saçma, zerrelere halinde dağılma anlamına gelmekle birlikte, bu kavram zamanla, "bir anakentten çıkarak dünyanın çeşitli yerlerinde koloniler kuran halk" anlamında kullanılmaya başlanmıştır.³⁴ Çerkez Diasporası bugün uluslararası hukuk kapsamında kendilerine vatanlarına geri dönme hakkının tanındığını ileri sürmektedir. Bu konuda Rusya Federasyonu yetkililerinden talepte bulunmuşlardır.³⁵

³¹ Ayşe Hür, "21 Mayıs 1864: Çerkezlerin Kara Günü", **Radikal**, 19.05.2013.

³² Ayşe Hür, "21 Mayıs 1864: Çerkezlerin Kara Günü", **Radikal**, 19.05.2013.

³³ Adel Bashqawi, "The Circassian Question", [linkedin.com](https://www.linkedin.com) (19.07.2015).

³⁴ Kerem Kınık, "Göç, Sürgün ve İltica", [amnesty.org.tr](https://www.amnesty.org.tr) (19.07.2015).

³⁵ Adel Bashqawi, "The Circassian Question", [linkedin.com](https://www.linkedin.com) (19.07.2015).

Moskova’da, Etnik İlişkiler Kurulu’nun yapılan ilk geniş toplantıdan sonra yapılan basın açıklamasında konuşan Danışma Kurulu Başkanı Ara Abramyan, “Rusya, Çerkezlerin anavatanlarına dönüşünü mümkün kılacak şartları oluşturmalıdır. Çünkü onlar bizim yurttaşımızdır” demiştir. Çerkez Diasporası’nın dünyanın dört bir yanına dağıldığını artık vatan topraklarına geri dönüş hakkı almaları gerektiğini ifade etmiştir.³⁶ Özellikle, Suriye’de çıkan iç savaş sonrasında burada yaşayan Çerkezler’in bu yönde taleplerinin arttığı dikkat çekmektedir. 1864’te işlenen savaş suçları neticesinde ortaya çıkan hukuka aykırı durumların günümüzde halefi olan Rusya Federasyonu tarafından giderilmesi gerekmektedir. Çerkezler tarafından dönüşün sağlanması için bir fon oluşturulmuş, sadece dönüş ile ilgilenecek ilk Çerkez örgütü oluşturulmuştur.³⁷

Ahıska Türkleri’nin Sürgününe İlişkin Bir Değerlendirme

XIX. ve XX. yüzyılda Avrupa’da ve Kafkasya’da Müslümanlar ile Türkler’in sürgün edildikleri ve günümüzde milyonlarca kişinin bu sürgünler neticesinde Türkiye’de yaşamak zorunda kaldıkları görülmektedir. Ancak ne yazık ki uluslararası topluluk, anılan bu sürgünlere duyarsız kalmaktadır. Örneğin Türkler’in Balkanlar ve Bulgaristan’dan sürgün edilmeleri 1989’a kadar sürmüştür.

İkinci Dünya Savaşı sırasında Sovyetler Birliği vatandaşı olan Ahıskalı Türkler³⁸ hiçbir zaman ülkelerine ihanet etmemiş olmalarına rağmen, Stalin’in kendi ülkesi olan Gürcistan’da homojen bir Gürcü toplumu oluşturmak amacıyla Türkler, Kürtler ve Hemşinlileri sürgün etmişlerdir. Esasında bunun sosyalist ideoloji ile doğrudan bir bağlantısı da bulunmamaktadır.³⁹ Ahıska Türklerinden önce Volga Almanları, Kırım Tatarları, Çeçenler, İnguşlar, Balkarlar, Karaçaylar ve Kumuklar da vatanlarından Almanlar ile iş birliği yaptıkları gerekçesi ile sürülmüşlerdir. Ahıskalı Türkler ile ilgili olarak böyle bir suçlamaya rastlanmamaktadır. Türkiye’nin kuzey sınırında yerleşik Türk unsurlarının bulunduğu alanı temizlemeyi amaçlayan sürgün, dış dünya tarafından SSCB Yüksek Sovyet emirlerinin 24 yıl sonra 30 Mayıs 1968’de yayınlanmasından sonra öğrenilmiştir.⁴⁰

³⁶ bk. ajanskafkas.com. (18.07.2015)

³⁷ bk. cherkessia.net. (18.07.2015)

³⁸ Ruslar, Gürcistan’ın Ahıska Bölgesi’ne Meshetya adını verdiğiinden burada yaşayan Ahıskalı Türkler Meshet Türkleri olarak da anılmaktadır.

³⁹ Doğan; Hacıoğlu, s.5.

⁴⁰ Frank Laczko-Arif Yunsoy, “Deported Peoples of the Former Soviet Union: The Case of The Meskhetians”, **Technical Cooperation Centre for Europe and Central Asia IOM International Organization for Migration**, 1997, ss.23-26.

Örneğin düşmanla iş birliği içinde olan Ermeniler, Osmanlı Devleti'ne karşı hep isyan halinde olmuşlar ve aslında 1915 yılında sürgün edilmeyip yine Osmanlı toprağı olan Suriye'ye iskân edilmişlerdir. Almanların sürgün edilmesi hususunda ise, Ermeni olaylarından farklı olarak düşmanla iş birliği söz konusu olmamıştır; çünkü savaş sona ermiş ve savaşı Almanya kaybetmiştir. Genel olarak Avrupa'daki örneklere bakıldığında düşmanla iş birliği içinde olan grupların yerlerinin yer değiştirilmesi konusunda uluslararası topluluğun fazla tepki göstermediğı görülmektedir.⁴¹

Avrupa'nın doğusunda ise, uygulamalar çok daha ağır sonuçların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Çünkü SSCB'nin kurulmasının ardından sosyalist ideolojinin hayata geçirilebilmesi için milyonlarca insan hayatlarını kaybetmişlerdir. Kırım Türkleri, Çeçenler, Çerkezler, Tatar Türkleri ve daha çok sayıda etnik ve ulusal grup burjuvazi ideolojisi ile hiçbir bağı olmamasına rağmen, Sibiryadaki çalışma kamplarına nakledilirken ya da oradaki çalışma kampları koşullarında ölüme terk edilmişlerdir. Ahıska Türkleri'nin sürgünü de bu acımasız uygulama örneklerinden biridir.⁴² Ne yazık ki Türkler ve müslümanlar gerek Balkanlar gerek SSCB'de en çok sürgüne maruz kalan toplumlar olmuşlardır. Özellikle Sovyet rejiminin en ağır insanlık suçlarının Stalin zamanında gerçekleştiğini söylemek mümkündür. İkinci Dünya Savaşı sırasında Ahıskalı erkekler ülkelerini savunmak adına, Kızıl Ordu'da görev yaptıkları sırada onların aileleri 1944'te hiç hak etmedikleri bir şekilde yurtlarından uzaklaştırılmışlardır. O dönem SSCB'nin federe bir unsuru olan Gürcistan'dan diğer federe devletlere sürülme yoluna gidilmiştir.⁴³

Söz konusu sürgünün dayanağı, 31 Temmuz 1944 tarih ve 6279 cc sayılı Kararname'dir. Anılan Kararname'de sürgüne uğrayan halkların Türkler, Kürtler ve Hemşinler olmak üzere adları yer almaktadır. Yaklaşık 17.000 aile bu karar çerçevesinde, Orta Asya bozkırlarına sürgün edilmiştir.⁴⁴ İlgili karar uyarınca insanlık dışı koşullarda gerçekleşen sürgün neticesinde çok sayıda Ahıskalı Türk

⁴¹ İlyas Doğan; Berat Lale Hacıoğlu, "Ahıska Türkleri'nin Vatana Dönüşünde Uluslararası Hukuk Bakımından Sorumluluk", **Bizim Ahıska**, Eylül, 2011, s.4.

⁴² Doğan; Hacıoğlu, s.4.

⁴³ M. Akif Kütükçü, "Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Ahıska Türklerinin Vatana Dönüş Sorunu", **dergisosyalbil.selcuk.edu.tr**, s.272.

⁴⁴ Konuya ilişkin ayrıntılı olarak bk. Yunus Zeyrek, **Ahıska Araştırmaları**, Ankara, 2006, s.135 vd.

hayatından olmuş ve vatansız kalmıştır. İkinci Dünya Savaşı sırasında yaklaşık 40.000 erkek nüfus aktif bir şekilde ordu hizmetinde bulunduğu sırada, sürgüne uğrayan çoğu yaşlı ve çocuktan oluşan 30-50.000 civarında kişi, sürgünün ilk 18 ayında açlıktan ve soğuktan hayatını kaybetmiştir.⁴⁵

Düşmanla herhangi bir iş birliği içinde olmamalarına rağmen, maruz kaldıkları bu insanlık vahşetinin tek nedeni Müslüman ve Türk olmalarıdır. Burada insanlık suçuna vücut veren *ayrımcılık kastının* sabit olduğuna kuşku bulunmamaktadır. Sivil halka karşı gerçekleştirilen sistematik bir suç söz konusudur. Stalin, etnik gerekçelerle bu sivil ve masum halkı yok etmeye yönelik bir politika uygulamıştır.

Ahıska Türkleri, 1944'te vatanlarından edildikleri gibi, daha sonra yerleştikleri yerlerde de haksızlığa uğramaya devam etmişlerdir. 1989'da Özbekistan'da yaşadıkları bölge halkından sayılmadıkları için bir kıyımaya uğramışlardır. Moskova'nın desteği ile 1990 yılı Şubat ayına kadar Ahıska Türkleri'nin tamamına yakını Özbekistan'ı terk etmek zorunda kalmışlardır. 1989'da Fergana'da yaşanan olaylar nedeniyle Azerbaycan'a ve Rusya'nın çeşitli bölgelerine ikinci kez sürgün edilen ve Kafkasya'nın kuzeyinde Rusya'nın Krasnador bölgesine 20.000 Ahıskalı yerleşmiştir. Göçmen statüsünde olmaları nedeniyle de 1989-1990'lı yıllarda evlerinin tapularını alamamışlardır. Krasnador Bölge Parlamentosu tarafından 27 Mart 2002 tarihinde alınan karar uyarınca 1 Nisandan itibaren üç ay içinde bölgeyi terk etmelerinin istenmesi ile yeni bir göçe zorlanan Ahıskalılar, 2003-2004 yılları arasında Krasnador vilayetinde yeniden yerlerinden edildikleri için üçüncü bir sürgün daha yaşamışlardır.⁴⁶ Yakın tarihte gerçekleşen bu olaylara uluslararası topluluğun duyarsız kaldıkları görülmektedir. Gürcistan, Uluslararası Ceza Mahkemesi'ni kuran Roma Statüsü'ne taraf olmasına rağmen, Rusya Federasyonu ve Özbekistan'ın halen Roma Statüsü'ne taraf olmadığı görülmektedir. Öte yandan bu devletler ayrımcılığı yasaklayan çok sayıda insan hakları sözleşmelerine taraf oldukları için bu kişilerin gerek Birleşmiş Milletler İnsan Hakları merkezleri gerek Avrupa Konseyi bünyesinde başvurabilecekleri çeşitli mekanizmalar bulunmaktadır.

⁴⁵ Laczko; Yunsoy, ss.22-23; Aydıngün; Aydıngün, ss.44-45.

⁴⁶ Ayrıntılı olarak bk. Coşkun Topal, "Güney Kafkasya'da İstikrar ve Ahıskalıların Vatana Dönüş Sorunu", **International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Vol: 3/7, 2008, s.627; İsmail Aydıngün; Ayşegül Aydıngün, **Ulus Ötesi Bir Topluluk, Ulus Ötesi Aileler** (Editör: Murat Yılmaz), Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk Kazak Üniversitesi, İnceleme-Araştırma Dizisi, Yayın No:21, 2014, ss.5-6.

Ahıska Türkleri'nin Vatana Dönüş Taleplerine İlişkin Sorunlar

İkinci Dünya Savaşı'nın son dönemlerinin en önemli özelliği, Stalin dönemi Sovyet Rusyası'nın Rus olmayan, özellikle de coğrafi olarak stratejik önemi haiz yerlerde yaşayan halklara güvensizlik duymasıdır. Bu güvensizlik birçok halkın sürgün edilmesine neden olmuştur. 1941-1944 yılları arasında Ahıska Türkleri, Almanlar, Balkarlar, Çeçenler, İnguşlar, Kalmuklar, Karaçaylar ve Kırım Tatarları'dan oluşan sekiz halk, Stalin tarafından Orta Asya ve Sibiry'a sürülmüşlerdir. 1956 yılındaki Yirminci Kongre'de yaptığı konuşmada Nikita Hruşçov, Kuzey Kafkas halklarının (Balkar, Çeçen, İnguş, Kalmuk ve Karaçay) kendi topraklarına dönebileceklerini ifade etmiş; ancak Ahıska Türkleri'ni, Almanları ve Kırım Tatarlarını, hakları iade edilecek halklar arasında saymamıştır.⁴⁷

1926 yılında Sovyetler Birliği'nde yapılan nüfus sayımında Türk olarak kayıt altına alınan 137.921 Ahıska Türkü, Gürcistan nüfusunun % 5,2'sini oluşturuyordu. Ahıska nüfusunun da %55'i Ahıska Türkü idi. Sadece %5'i okuma yazma bilen Ahıska Türkleri, okulda Azerbaycan Türkçesi öğrendiği için de Ahıskalılar, Azeri Türkü olarak anılmaya başlamıştır.⁴⁸ Önde gelen Ahıskalı Türkler Türk kimliği yerine Gürcü kimliği benimsenmeye zorlanmış; bakıya maruz kalmış, bir kısmı Türkiye'ye sığınmak durumunda kalmışlardır.

Ahıska Türkleri günümüzde on farklı ülkede dağınık bir şekilde yaşamaktadır. Gürcistan sınırları içinde kalan ve Edirne Antlaşması'na dek Osmanlı toprağı olan Gürcistan'ın güneybatısındaki Meheti-Cavahetya bölgesinde yaşamış, Hanefi-Sünni mezhebine mensup Türkçe konuşan bir halktır. Çarlık Rusyası, Osmanlı Devleti ile Edirne Antlaşması'nı imzalamış olmasına rağmen, Gürcistan sınırları içinde yer alan Ahıska bölgesi ile birlikte 10 Osmanlı sancağını işgal etmiştir. Edirne Antlaşması'ndan sonra Türk toprağı olmaktan çıkan bölge, her ne kadar 1918'de Osmanlı sınırlarına dâhil olmuşsa da 16 Mart 1921'de yapılan Moskova ve Kars Antlaşmaları ile Gürcistan SSCB sınırları içinde kalmıştır. Buna rağmen Ahıskalı Türkler, Türkiye ile bağlarını koparmamışlardır.⁴⁹

Ahıska Türkleri'nin günümüzdeki talepleri, koparıldıkları vatanlarına geri dönmektir. XIX. yüzyıl ortalarına kadar bir Türk toprağı olan Ahıska bölgesi ya-

⁴⁷ İsmail Aydınğün, "Sürgün, Vatana Dönüş ve Kültürel Canlanma: Kırım Tatarlarında Kültürel Melezlik", *Journal of Black Sea Studies*, Vol:42/2014, s.54.

⁴⁸ Topal, s.625; Aydınğün; Aydınğün, s.41.

⁴⁹ Topal, s.624.

pılan antlaşmalar ile Sovyetler Birliği'ne terk edilmiştir. Günümüzde Gürcistan sınırları içinde bulunan Ahıska bölgesine geri dönmek isteyen Ahıskalı Türkler, bu konuda hukuki mücadelelerini Gürcistan Devleti'ne karşı devam ettirmektedirler.

Gürcistan Parlamentosu, 28 Nisan 1991'de SSCB'nin dağılma sürecine girmesinin ardından bağımsızlığını ilan etmiştir. Ardından 1999 yılında Avrupa Konseyi'ne üyelik başvurusu yapmıştır. Avrupa Konseyi, Gürcistan'ın Avrupa Konseyi'ne kabulünden sonra iki yıl içinde Sovyet rejimi tarafından sınır dışı edilen Ahıskalı nüfusun, vatana dönüşlerini sağlamaya yönelik yasal düzenlemelerini yapmalarını ve entegre olma sürecini 12 yıl içinde tamamlamalarını şart koşmuştur. Daha sonra Avrupa Konseyi Parlamentosu aldığı çeşitli kararlarında Gürcistan'a açıkça çağrıda bulunarak 2011 yılına kadar Ahıska Türkleri'nin geri dönüşünün sağlanmasını talep etmiştir. Gürcistan Parlamentosu, "Eski Sovyetler Birliği Tarafından XX. yüzyılın 40'lı yıllarında Gürcistan'dan Zorla Nakle Tabi Tutulan Şahısların Geri Dönüşü Hakkında Gürcistan Cumhuriyeti'nin 5261-PC Sayılı Kanunu" kabul ederek Ahıskalıların vatanlarına dönüş sorununun çözümünde önemli bir adım atmıştır. Öte yandan, 11 Temmuz 2007'de onaylanan Kanun'da Ahıskalıların Gürcistan'da sahip olacakları haklar konusunda hukuki bir güvence getirilememiştir.⁵⁰ Gürcistan, Ahıskalı Türkler açısından çok önemli olan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne 20 Mayıs 1999'da taraf olmuştur. 7 Temmuz 2002'de de Ahıskalı Türkler'in mülkiyet hakları ile ilgili çok önemli olan I No'lu Protokol'ü bazı çekinceler ile imzalamıştır. Gürcistan Avrupa Konseyi'ne vermiş olduğu sözle, bir yandan Ahıska Türkleri'nin Gürcistan'a dönme haklarını tanıyarak tek taraflı uluslararası hukuk işlemi olarak tanımayı, diğer taraftan da tek taraflı söz vermeyi gerçekleştirmiştir.⁵¹

2007 tarihli geri dönüş kanunu, yurtlarından koparılan vatandaşları anonimleştirmekte, kimliklerini belirlememektedir. Sürgün edilen halklar Kürt, Türk ve Hemşin olmalarına rağmen ilgili kanun bu ulusların adlarını içermemektedir. Oysa bu insanlar, anılan ulusların mensubu ve müslüman olmaları nedeni ile sürgüne maruz kalmışlardır.⁵² Kanun'da ayrımcılık yasağını ihlal eden çeşitli

⁵⁰ Ayrıntılı olarak bk. Yunus Zeyrek, "Gürcistan'ın Sürgündeki Ahıska Türkleriyle İlgili Çıkardığı Kanun Üzerine Düşünceler", **11. Türk Dünyası Kurultayı/ 17-19 Kasım 2007-Bakü**, <http://www.ahıska.org.tr> (20.07.2015).

⁵¹ Kütükçü, s.281.

⁵² Doğan; Hacıoğlu, s.6.

düzenlemeler yer almaktadır. Örneğin, kanunun 6. maddesinde ad ve soyadını değiştirmeyi kabul ederek Gürcistan'a dönmek isteyenlere vergi muafiyeti tanınmaktadır.

Başvuru sürecinde yaşanan sorunlar nedeni ile dünya üzerinde 10 ülkeye dağılmış olarak 560.000 civarında nüfusu olduğu tahmin edilen Ahıskalılar'dan sadece 5841 başvuru alınmıştır. Rusya Federasyonu'ndan yapılan yaklaşık 2000 başvuru ise Rusça olduğu gerekçesi ile reddedilmiştir. Gürcistan, bu başvuruları da kabul edeceğini ifade etse de henüz bir gelişme olmamış; kitlesel bir dönüş hareketi de gerçekleşmemiştir. Avrupa Konseyi raportörlerinin çoğu Gürcistan'ın kanun çıkararak taahhüdünü yerine getirdiğini iddia etseler de Gürcistan'ın yükümlülüğü sadece kanun çıkarmak olmayıp geri dönüş sürecini tamamlamaktır. Gürcistan yapılan başvurularda, evrensel bir insan hakkı olan "aile birliğinin korunması" ilkesini göz ardı etmekte, eşleri ya da çocukları ayıracak şekilde geri dönüş yasası vermektedir. Geri dönüş başvuruları incelenirken aile birliğinin korunması esas alınmalıdır.

Gürcistan'ın Avrupa Konseyi üyeliği, Ahıska Türkleri'nin geri dönüşü şartına bağlanmıştır.⁵³ İki yıl içinde entegrasyon işlemlerini başlatarak 12 yıl içinde tamamlamaları gerekmektedir. Ancak 2011 yılında bu konuda fazla gelişme kaydedilemediği görülmektedir. Öte yandan tüm Ahıska Türkleri'nin de dönme talebinde bulunmadığını belirtmek gerekir. Yapılan mülakatlarda, çoğu Ahıskalı Türk'ün Gürcistan içinde yer alan vatanlarına geri dönme konusunda çok istekli olmadıkları görülmektedir. En yoğun dönüş isteğinin Azerbaycan'da yaşayan Ahıskalılar'dan geldiği dikkat çekmektedir. Türkiye'ye yerleşmek isteyen Ahıskalılar için çıkarılan 3815 sayılı Ahıska Türkleri'nin Türkiye'ye Kabulü ve İskânına Dair Kanun kapsamında yaklaşık 500 Ahıskalı Türk İğdır'a yerleştirilmiştir. Vatandaşlık da verilen bu insanlar, mesleklerine ve niteliklerine göre kamu sektöründe işe yerleştirilmişlerdir. Bu kanun halen yürürlüktedir.⁵⁴ Türkiye genelinde vatandaşlık bekleyen 17.000 Ahıskalı Türk bulunmaktadır. Bunların vatandaşlık talepleri 2000 ve 3000'er kişilik gruplar halinde onaylanarak Resmi Gazete'de yayımlanacaktır. Bunlar arasında Ukrayna'dan gelen 600 bin kişinin Kars'a yerleştirilmesi planlanmaktadır.⁵⁵

Ahıska Türkleri'nin sürgüne maruz kalan halklardan önemli bir farkı, kendilerine ait özerk bir idarî birimlerinin bulunmamasıdır. Bu nedenle de resmî olarak

⁵³ Avrupa Konseyi 209 sayılı karar madde 10-2/e.

⁵⁴ Aydınğün; Aydınğün, ss.90-92.

⁵⁵ bk. <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2015/05/20150517-1.htm>. (15.09.2015)

tanınmamış halklardan/milletlerden olduğu için vatanlarına dönüş hakkı elde edememişlerdir. 1968 yılına kadar uluslararası topluluk tarafından bilinmediği gibi SSCB tarafından da çok az duyulmuştur.⁵⁶ 1956 yılında özel yerleşim politikası sona ermesine rağmen kendi topraklarına dönmek isteyen Ahıska Türkleri'nin talepleri Rusya hükümeti tarafından kabul görmemiş; sürgün edildikleri yerlerde yaşamaya devam etmek zorunda kalmışlardır.⁵⁷ Söz konusu durum, Ahıskalı Türkler'in self-determinasyon talepleri konusunda da belini bükmektedir.

Ahıskalı Türkler'in bugünlerde Ukrayna ve Rusya arasında çıkan çatışmalarda Ukrayna'nın köylerinde yaşayan 2000'den fazla Ahıskalı, çatışmanın ortasında kalmış, evleri zarar görmüştür. Böyle durumlarda diğer ülkeler, başka ülkelerde yaşayan vatandaşlarını korumak için diplomatik koruma kurumunu devreye sokarlar; ancak Ahıskalı Türkler'in sınırları çevrili ve siyasi otoritesi olan varlıkları hiç olmamıştır; ancak onlar Türkiye'yi hep vatanları bilmişlerdir. O nedenle de her kriz döneminde Türkiye büyükelçiliklerine sığınmışlar ve Türk Hükümeti'nden yardım istemişlerdir.⁵⁸

Gürcistan Devleti'ne duyulan güvensizlikten dolayı geri dönüş yasası kapsamında sadece 14.000 Ahıskalı Türk başvuruda bulunmuş, 2014 yılı itibarı ile 1254 kişiye vatana geri dönüş statüsü verilmiştir. ABD'de yaşayan 15000 Ahıskalı Türk de kendi vatanının Türkiye olduğunu ifade etmektedir.

SONUÇ

Kafkas Sıradağları, Dinyeper, Don ve Volga nehirlerinin birim noktalarından Güneye doğru Anadolu'nun yüksek yaylalarına, Bağdat ve Tahran'a, oradan da İran Körfezi'nden Hint Okyanusu'na yönelen eski yolların kesiştiği yerde bulunmaktadır.⁵⁹ Günümüzde Kafkasya, Orta Asya'dan Avrupa yönüne, Karadeniz'den Boğazlar yoluyla Akdeniz'e açılmasına koşut olarak çok önemli bir stratejik konuma sahiptir.⁶⁰ Anılan nedenler ile büyük güçlerin markajında olan Ahıska

⁵⁶ Aydınğün; Aydınğün, s.47.

⁵⁷ Aydınğün; Aydınğün, s.51.

⁵⁸ Betül Balbay, "Ahıskalı Türkler Vatansız Kalmaya Mahkum mu?", 1 Haziran, 2014.

⁵⁹ Alexandre Grigorianz, **Kafkasya Halkları (Tarihi ve Etnografik Bir Sentez: Çerkezler, Abhazlar, Svanlar, Osetler, Çeçenler, İnguşlar, Gürcüler, Dağistanlılar)**, çev. Doğan Yurdakul, Yeni Binyıl Yayınları, İstanbul (T. Y.), s.16.

⁶⁰ Coşkun Topal, "Güney Kafkasya'da İstikrar ve Ahıskalıların Vatana Dönüş Sorunu", **International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Vol: 3/7, 2008, s.620.

Bölgesi'nde özellikle ABD, kontrolü sağlamak için akıllı güç olarak ifade edilen yumuşak ve sert güçleri birarada uygulamaktadır.⁶¹ ABD de jeopolitik nedenlerle Avrupa ve Asya devletleri arasında bir yarışmacı olarak yerini almıştır. Güney Kafkasya bölgesine yönelik politikalar değerlendirildiğinde, Türkiye ve İran'ın bölgede sınırlı imkânları dâhilinde bölgede etkili oldukları görülmektedir.⁶²

Enerji hatları ve enerji kaynakları Güney Kafkasya'nın jeopolitik önemini arttırmaktadır. Ermenistan'ın Batum limanına uzanan güzergâhında yer alan Ahıska bölgesi, Güney Kafkasya Bölgesinde özel bir öneme sahiptir. Bu nedenle de XIX. yüzyıldan itibaren Rusya, Ahıska bölgesini kendi çıkarlarına göre şekillendirmek istemiştir. Bu amaçla da XIX. yüzyıldan itibaren zorla Hristiyanlaştırılmak istenen; ancak buna direnen Ahıskalılar, Türkiye'ye göçe zorlanmış, bölgenin nüfus yapısı değiştirilmiş, Kuzey Anadolu'dan gelen 30.000 dolayında Ahılkelek ve Ahıska bölgelerine yerleştirilmiştir.⁶³ Günümüzde Rusya'nın yanı sıra ABD ve AB'nin de Ermenistan'ın denize açılan kapısı konumundaki Ahıska Bölgesi'nde önemli çıkarları bulunduğuna şüphe yoktur.⁶⁴ Vatansız kalmalarına ve dünyanın dört bir yanına dağılımlarına rağmen kimliklerini asla unutmayan Ahıska Türkleri, Türkçeyi halen en temiz şekli ile kullanmaya devam etmektedirler.⁶⁵ Kendi çıkarları doğrultusunda hareket eden büyük güçlerin Ahıskalı Türkler'in yaşadığı sorunlara duyarsız kalmaması büyük öneme sahiptir. Çerkezler de benzer bir kaderi paylaşmaktadır. Rusya Federasyonu, selefi olan SSCB'nin uygulamaları neticesinde ortaya çıkan bu mağduriyetleri giderme konusunda üzerine düşeni yapmalıdır. Vatan dönüş konusundaki taleplerin olumlu karşılanmasının, bu hakkın uluslararası hukukta kabul edilen bir norma dönüşmesinde etkili olacağına kuşku bulunmamaktadır.

⁶¹ Nejat Eslen, "Küresel Üstünlük Kurmak İçin Yeni Konsept: Akıllı Güç", **Radikal**, 18 Aralık 2007, s.11.

⁶² Topal, s.621.

⁶³ Topal, s.623.

⁶⁴ Hayati Aktaş; Seyfettin Buntürk, "Güney Kafkasya'da Güç Mücadelesi ve Ahıska Türkleri'nin ABD'ye Göçü", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S 167 (2007), ss.138-139.

⁶⁵ Aktaş; Buntürk, s.134.

KAYNAKÇA

- Adel Bashqawi, “The Circassian Question”, [linkedin.com](#). (19.07.2015)
[ajanskafkas.com](#). (18.07.2015)
- Alexandre Grigorianz, **Kafkasya Halkları (Tarihi ve Etnografik Bir Sentez: Çerkezler, Abhazlar, Svanlar, Osetler, Çeçenler, İnguşlar, Gürcüler, Dağıstanlılar)**, Çev. Doğan Yurdakul, Yeni Binyıl Yayınları, İstanbul (T. Y.).
- Ayşe Hür, “21 Mayıs 1864: Çerkezlerin Kara Günü”, **Radikal**, 19.05.2013.
- Betül Balbay, “Ahıskalı Türkler Vatansız Kalmaya Mahkum mu?”, 1 Haziran, 2014.
- Cengiz Başak, **Uluslararası Ceza Mahkemeleri ve Uluslararası Suçlar**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2003.
[cherkessia.net](#). (18.07.2015)
- Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armed Forces in the Field**, 12 August 1949.
- Convention Relative to the Treatment of Prisoners of War**, 18 July 1929.
- Coşkun Topal, “Güney Kafkasya’da İstikrar ve Ahıskalıların Vatana Dönüş Sorunu”, **International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Vol: 3/7, 2008.
- Frank Laczko-Arif Yunsoy, “Deported Peoples of the Former Soviet Union: The Case of The Meskhetians”, **Technical Cooperation Centre for Europe and Central Asia IOM International Organization for Migration**, 1997.
- Gökhan Bolat, “Kavram Tartışmaları Etrafında 21 Mayıs 1864 Çerkez Sürgünü”, **Yalova Sosyal Bilimler Dergisi**, S 6, 2013, ss.121-143.
- Hague Convention No:IV, Respecting the Laws and Customs of War on Land, with annexed Regulations, 18 October 1907.
- Halil Metin, **Türkiye’nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları**, MEB, Ankara, 2001.
- Hayati Aktaş; Seyfettin Buntürk, “Güney Kafkasya’da Güç Mücadelesi ve Ahıska Türkleri’nin ABD’ye Göçü”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S 167 (2007).
- İlyas Doğan; Berat Lale Hacıoğlu, “Ahıska Türkleri’nin Vatana Dönüşünde Uluslararası Hukuk Bakımından Sorumluluk”, **Bizim Ahıska**, Eylül, 2011.
- İsmail Aydınğün, “Sürgün, Vatana Dönüş ve Kültürel Canlanma: Kırım Tatarlarında Kültürel Melezlik”, **Journal of Black Sea Studies**, Vol:42/2014.

- İsmail Aydıngün; Ayşegül Aydıngün, **Ulusötesi Bir Topluluk, Ulusötesi Aileler** (Editör: Murat Yılmaz), Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk Kazak Üniversitesi, İnceleme-Araştırma Dizisi, Yayın No:21, 2014.
- Kenneth Randall, “Federal Courts and the International Human Rights Paradigm”, **Durham**, North Carolina, Duke Uni. Press, 1990.
- Kerem Kınık, “Göç, Sürgün ve İltica”, [amnesty.org.tr](http://www.amnesty.org.tr) (19.07.2015)
- M. Akif Kütükçü, “Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Ahıska Türklerinin Vatana Dönüş Sorunu”, [dergisosyal-bil.selcuk.edu.tr](http://www.dergisosyal-bil.selcuk.edu.tr), ss.271-284.
- Nejat Eslen, “Küresel Üstünlük Kurmak İçin Yeni Konsept: Akıllı Güç”, **Radikal**, 18 Aralık 2007.
- Osman Karatay, “Soykırım, Toplumsal Hafıza ve Tarihsel Görecelileştirme”, **37 Yeni Türkiye** (Ocak Şubat), 2001.
- Selma Yel; Ahmet Gündüz, “XIX. Yüzyılda Çarlık Rusyası’nın Çerkezleri Sürgün Etmesi ve Uzunyaylaya Yerleştirilmeleri (1860-1865)”, **International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Vol:3/4, Summer 2008, ss. ss.949-983.
- Türk Dil Kurumu Sözlük**, <http://tdkterim.gov.tr/bts/> (12.07.2015)
- UN Doc. A/CN.4/SER.A/1980/Add. 1.
- William A. Schabas, **Genocide in International Law**, Cambridge Uni. Press, Cambridge, 2000.
- Yunus Zeyrek, “Gürcistan’ın Sürgündeki Ahıska Türkleriyle İlgili Çıkardığı Kanun Üzerine Düşünceler”, **11. Türk Dünyası Kurultayı/ 17-19 Kasım 2007-Bakü**, <http://www.ahıska.org.tr> (20.07.2015)
- Yusuf Halaçoğlu, Şule Kut, Ferhat Kentel, “Soykırım Tartışması”, **Habertürk gazetesi**, 21 Mayıs 2012.

1864 KAFKAS GÖÇLERİNDE SAMSUN LİMANI

HÜSEYİN VEHBİ İMAMOĞLU*

Özet

Jeopolitik ve jeostratejik konumuyla eski çağlardan beri büyük devletlerin egemenlik mücadelesine sahne olan Kafkasya, Rus tarihi açısından da son derece önemli bir yere sahiptir. Kurulduğu tarihten beri Kafkasya üzerinde planları olan Ruslar, özellikle 19. yüzyılda amaçlarını gerçekleştirebilmek için Kafkas halkları üzerinde kapsamlı ve zorunlu bir göç hareketi başlatmıştır. Ruslar açısından Kafkasya, Orta Asya'ya hâkim olmak için önemli bir geçiş noktasıdır. Bu nedenle Kafkasya'ya sahip olarak Hazar Denizi bir iç deniz haline getirilip Karadeniz, Balkanlar ve Kuzey Kafkasya'da Osmanlı Devleti ile Güney Kafkasya'da ise İran'la egemenlik mücadelesine girişilecekti. Bu doğrultuda Kafkas halkları hedef seçilmiş ve sistematik bir şekilde ya kendi hâkimiyeti altına girmeleri ya da bölgeden zorla göç etmelerini sağlamak yolunda katliamlar tasarlanmıştır. Bu plan karşısında direnme şansı çok az olan Çerkezler, Çeçenler, Dağıstanlılar, Abazalar ve diğer Kafkas halkları, Rus mezaliminden kurtulmak için Osmanlı Devleti'ne doğru bir göç hareketi başlatmışlardır.

Kafkaslardan Osmanlı Devleti'ne yapılan göçlerde kara ve deniz yolunun her ikisi de kullanılmıştır. Deniz yolunu tercih edenler, Kafkasya'nın Karadeniz sahillerinde bulabildikleri vasıtalarla başta Trabzon limanı olmak üzere civar limanlara gelmişlerdir. Samsun limanı da bunlar arasında önemli bir yere sahiptir. Gelen göçmenler için limanlar bir geçiş güzergâhı niteliğinde olup, limanda fazla bekletilmeden önce geçici iskân için elverişli yerlere veya mümkünse doğrudan sürekli iskân mahallerine sevk edilmeye çalışılıyordu. Trabzon Valiliği ve Samsun Mutasarrıflığı'na gelen resmi yazılardan göçmenlerin indirildikleri limanların, daimi iskân bölgeleri belli olana kadar barındırıldıkları yerler oldukları anlaşılmaktadır. Öncelikle Trabzon Limanı'na gelen göçmenler daha sonra Ordu,

* Yrd. Doç. Dr., Sinop Üniversitesi, hvimamoglu@sinop.edu.tr

Samsun, Sinop ve İnebolu gibi iskân bölgesine en yakın Karadeniz limanlarına götürülmüşlerdir. Bu limanlara çıkan göçmenlerden bir kısmı aynı yerde yerleştirilirken, bir kısmı da farklı iskân bölgelerine gönderilmekteydi. Bu anlamda Samsun Limanı'na gelen göçmenler, Canik Sancağı'na bağlı Çarşamba ve Bafra Ovalarına yerleştirilmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Trabzon, Samsun, Liman, Göç, Göçmen, İskân

SAMSUN PORT DURING 1864 CAUCASIAN MIGRATION

Abstract

Caucasus, a region which has witnessed the struggles of great nations for dominance since old ages due to its geopolitical and geostrategic location, also has an important place in terms of Russian history. Russians, with plans on Caucasus since the day it was founded, started an extensive and forced movement of migration on Caucasian people to realize their aim especially in the 19th century. For Russians, Caucasus is an important transition point to dominate Central Asia. Thus, by dominating Caucasus, they were thinking of turning Caspian Sea into an inland sea and starting a struggle for dominance with the Ottoman State in the Black Sea, Balkans and Northern Caucasus and with Iran in Southern Caucasus. For this aim, Caucasian people were chosen as target and massacres were planned systematically either to force them under their rule or to force them to migrate from the region. Circassians, Chechens, Daghestani, Abkhazians and other Caucasian people started a movement of migration to the Ottoman State to be freed from the cruelty of Russian atrocity.

Both land route and sea route were used in the migration from Caucasus to the Ottoman State. Those who preferred the sea route came to Trabzon port and the neighboring ports with vehicles they could find and the Black Sea coast of Caucasus. Samsun port has an important place among these. Ports were a kind of transition route for the coming immigrants and they were sent to temporary settlements without waiting too much in the port or if possible, they were sent to permanent settlement districts. It can be understood from the official writings at Trabzon Governorship or Samsun Lieutenant Governorship that the ports where these immigrants landed were places where they sheltered until their permanent settlement places were determined. The immigrants who came to first Trabzon port were then taken to the Black Sea ports such as Ordu, Samsun, Sinop and İnebolu, which were the closest ports to settlement regions. While some of the immigrants who came to these ports were placed in the same settlements, some of them were taken to different settlement regions. In this sense, the immigrants who came to Samsun port were placed in Çarşamba and Bafra Plains which were a part of Canik Sanjak.

Key Words: Caucasus, Trabzon, Samsun, Port, Migration, Immigrant, Settlement.

GİRİŞ

Kafkasya bölgesi; Kuzey Kafkasya, Güney Kafkasya ve Abhazya olarak bilinen üç ayrı coğrafyadan oluşur. Kuzey Kafkasya doğusunda Hazar Denizi, batısında Karadeniz ve Azak Denizi, kuzeyinde Maniç Nehri ile güneyinde Samur Nehri'nin Hazara döküldüğü yerden, İngur Nehri'nin Karadeniz'e döküldüğü noktayla çevrili coğrafi bölgedir.¹ Güney Kafkasya, Kafkas dağlarından başlayıp bugünkü Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ı içine alan bölgedir.² Abhazyaya ise, Kuzey Kafkasya'nın Karadeniz uzantısı olarak da ifade edilebilir.

Etnik olarak dünyanın en fazla çeşitlilik gösterdiği alanlardan birini oluşturur. Kafkasya'nın etnik yapısı Türk kökenli, Türk olmayan Müslüman ve Hristiyan olan Kafkasyalılar olmak üzere üçlü bir tasnifle değerlendirilebilir.³

Bu anlamda Gürcüler, Ermeniler, Abhazlar, Osetler, Assuriler ve Udiler Kafkasya'nın Türk ve Müslüman olmayan, Hristiyan unsurlarını oluşturmaktadır. Çeçenler, Kabardaylar, Acaralar, Abazalar, Çerkezler, Adigeler, Tatlar, Talışlar, Lezgiler, Darginlar, Laklar, Rutullar, Agullar, Sokurlar ve Tabarasanlar Kafkasya'nın Türk olmayan Müslüman unsurlarını oluştururken, Azerbaycan Türkleri, Kumuk, Karaçay, Balkar, Nogay, Kundur ve Ahıska (Mesket) Türkleri de Türk unsurları oluşturur.

Kafkasya'nın etnik açıdan bu kadar farklı grupları içermesi, doğal olarak dil bakımından da bir çeşitlilik göstermesini sağlamıştır. Bölgenin karışık yapısı, tarih boyunca ticaret ve göç yollarının geçiş güzergâhı içinde bulunmasıyla açıklanabilir. Dolayısıyla Kafkasya kültürel açıdan heterojen bir yapıya sahiptir. Bu özelliğiyle Doğu ile Batı arasında bir köprü oluşturarak Avrasya'nın en hassas bölgesi konumundadır. Bu nedenle tarihi süreç içerisinde Kafkaslar, siyasî ve ekonomik olarak bütün dünyanın dikkatini üzerinde toplayan ve güçler dengesi içerisinde mücadelelere sahne olan bir özelliğe sahiptir.⁴

¹ Ali Çurey, "Bilinen Dünyanın Bilinmeyen Ülkesi: Kuzey Kafkasya ve Çerkesler (1)", **Kafkasya Yazıları Dergisi**, Yıl: 2, S 5, Sonbahar, İstanbul, 1998, s. 57.

² Fahrettin Çiloğlu, "Kafkasya Konusunda Yanılgılar ve Yanlışlar", **Kafkasya Yazıları Dergisi**, Yıl: 1, S 3, Sonbahar/Kış, 1998, s. 41.

³ Necip, Torumtay, **Değişen Stratejiler Odağında Türkiye**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1996, s. 188.

⁴ Hakan Kantarcı, **Kıskaçtaki Bölge Kafkasya**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 3.

Jeopolitik ve jeostratejik konumuyla eski çağlardan beri büyük devletlerin egemenlik mücadelesine sahne olan Kafkasya, Asya ile Avrupa'yı birbirine bağlar. Kadim medeniyetlerin bitişiğinde, Rusya ile Anadolu arasında sıkışmış bir bölge olarak hem Rusya için hem de Avrupa için oldukça büyük bir öneme sahiptir. Rusya'nın sıcak denizlerine inmesini sağlayacak en kısa ve uygun bölge olmasının yanında, Hazar Denizi ve Hint Okyanusu'nu da kontrol etme olanağı sunması bakımından müstesna bir değer içerir. Bu nedenle Rusya, tarih sahnesine çıktığı tarihten itibaren, Kafkasya üzerinde politikalar geliştirmiştir. Bu politikaların sonucunda, Kafkas halkları hedef seçilmiş ve sistematik bir şekilde ya kendi hâkimiyeti altına girmeleri ya da bölgeden zorla göç etmelerini sağlamak yolunda katliamlar tasarlanmıştır. Bu plan karşısında direnme şansı çok az olan Çerkezler, Çeçenler, Dağıstanlılar, Abazalar ve diğer Kafkas halkları, Rus mezaliminden kurtulmak için Osmanlı Devleti'ne doğru bir göç hareketi başlatmışlardır.

1. RUSLARIN KAFKAS POLİTİKASI

Ruslar, tarih sahnesine Kuzeydoğu Avrupa'da küçük prensliklerden oluşan bir kara devleti olarak çıkmışlardır. Kurulduğu tarihten itibaren yayılma politikası benimsenmiş ve hedef olarak da güneydeki Türk hanlıkları seçilmiştir. Büyük bir devlet olabilmek için sıcak denizlere açılmanın zorunlu olduğunu düşünen Ruslar için, Baltık, Hazar ve Karadeniz önemli hedefler olarak belirmiştir.

Ruslar din olarak Hristiyanlığın Ortodoks mezhebine tabidirler. Kurulduğu tarihte Fener Rum Patrikhanesi'ne bağlıdırlar. Bu nedenle Bizans İmparatorluğu ile ilişkileri çok iyi olmuştur. Ancak Osmanlı Devleti'nin İstanbul'u fethetmesinden sonra Fener Rum Patrikhanesi'nin Osmanlı kontrolüne geçmesiyle Ortodoks Ruslar, alternatif bir arayış içine girmişlerdir. Bu tarihe kadar Patrikhanenin ekümenikliği tartışma konusuyken, Fatih Sultan Mehmet'in Fener Rum Patrikhanesi'ni ekümenik ilan etme hamlesiyle yeni bir döneme girilmiştir.⁵ Fatih'in bu hamlesine karşılık, Rusların Moskova Patrikliğini kurması ve tüm Ortodoksları Moskova Patrikliğine bağlama düşüncesi, Osmanlı-Rus rekabetinin bir başka boyutunu oluşturuyordu.⁶ İstanbul'un fethi sadece Roma İmparatorluğu'nun tarihe karışması anlamına gelmiyordu. İstanbul'un Hristiyanlık için ifade etti-

⁵ Emrullah Yalçın, "Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Ekümenikliği Tartışmaları ve Gerçekler", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S 50, Güz 2012, ss. 485-486.

⁶ Tansel Topbaş, *Ekümeniklik ve Fener Rum Patrikhanesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2007, s. 105.

ği anlam ve misyon, Papa'yı yeni bir strateji belirlemeye yöneltmiştir. Bu yeni dönemde Rusların Ortodokslar üzerinde koruyuculuk görevini üstlenmesi, Papa'nın Katoliklerle Ortodoksları birleştirme çabasının bir ürünü olarak değerlendirilmelidir. İstanbul'un fethinden sonra Papa'ya sığınan Bizans İmparatoru, Papa'nın istediği fırsatı kendisine sundu ve Bizans İmparatorunun kızıyla Rus Kralını evlendirdi. Böylece Moskova Patrikliğinin ekümeniklik iddiası, Rusların Bizans'ın yasal varisleri oldukları düşüncesiyle birleştirildi.⁷ Artık Ruslar için hedef, İstanbul'un Türklerden alınması olarak tespit edilmişti. Bu hedef gerçekleştirilinceye kadar Moskova, Ortodoksların yeni merkezi olacaktı ve İstanbul'un geri alınması dâhil olmak üzere, Karadeniz'e inmek ve boğazlara sahip olmak Rusların temel ideali olarak belirlemiştir.

Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu dönemlerde söz konusu ideallerini gerçekleştirme imkânı bulunmayan Ruslar, bu dönemlerde Osmanlılarla iyi geçinmeyi tercih etmiş, yönünü Asya'ya doğru çevirmiştir. Altınordu Devleti'nin yıkılmasının ardından aradığı ortamı bulan Ruslar, 1522'de Kazan Hanlığı'nı, 1556'da da Astarhan Hanlığı'nı himaye altına almayı başarmıştır. Kafkasya coğrafyasında hızlı ve emin adımlarla yürüten Ruslar için sıcak denizlere inmek çok yakındı ve bölgenin tamamen ele geçirilmesi üzerine planlar yapılmaya başlanmıştır.⁸ Rusların Karadeniz'e inme düşüncesinin önündeki en büyük engel elbette Osmanlı Devleti'ydi ve Ruslar için çok önemli olan Kırım Hanlığı Osmanlı himayesindeydi. Bu nedenle Ruslar önce Hazar Denizi'ne yönelmiş ve ardından Kırım üzerinden Karadeniz'e inmeyi planlamıştır. Kanuni Sultan Süleyman döneminde, Osmanlı Devleti'nin Almanlarla olan mücadelesi, bir anlamda Rusların hazırlık aşamasını tamamlamalarına yaradı. İlk olarak 1558 yılında Azak Kalesi'ne yapılan saldırıyla başlayan süreç, bu tarihten itibaren yıkılışa kadar devam etti.

Rus yayılcılığı 17. yüzyılda, Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti karşısında yeterince büyük bir güç olamaması dolayısıyla genelde ekonomik yayılma şeklinde öncelik göstermiştir. 17. yüzyıl başlarında Büyük Petro, Rusya'yı Doğu-Batı ticaretinde etkin kılma düşüncesiyle Hazar Denizi'ne doğru bir ilerleme planlamış ve bu tarihlerde nihai hedef olarak Safevi Devleti'ni ortadan kaldırmak gösterilmiştir. Bu hedefin ilk ayağını Güney Kafkasya oluşturur. Güney Kafkasya, doğal zenginlikleriyle önemli bir hammadde kaynağı ve coğrafi ko-

⁷ Muzaffer Özekin, **Fener Rum Ortodoks Patrik'i Ekümenik mi**, İrfan Yayıncılık, İstanbul, 2010, s. 16.

⁸ Süleyman Tekiner, "Azerbaycan Türkleri", **Dergi**, XVI/60, Münih, 1970, s. 6.

numu nedeniyle ticaret yollarının kesişme noktası ve Asya ile Avrupa arasında bir köprü pozisyonundadır. Özellikle Azerbaycan'ın stratejik konumu, Rusya'nın doğu ülkelerine çıkışı için sahip olması gereken deniz limanlarıyla kendine çok cazip görünüyordu. Haliyle Osmanlı Devleti ile arasında Azerbaycan'ın ele geçirilmesi noktasında çok ciddi bir rekabet vardı. Bu anlamda Osmanlı Devleti, Hazar kıyılarını ele geçirip bölgeyi kıyı ülkelere bağlayan transit yolu kontrolü altına almayı düşünürken; Rusya cephesinde, Hazar kıyılarına ulaşarak Ermeni ve Gürcülerle ittifak yapıp Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakma düşüncesi öne çıkıyordu.⁹

Rusların doğu-batı ve güney yönünde yayılma politikası, Kafkasları hedef haline getirirken, Rus İmparatorluğu kurma ideali açısından, öncelikle kara hâkimiyetinin sağlanmasını şart koşuyordu. Bunun için atılması gereken en öncelikli adım, denizlerden gelecek bir saldırıya karşı korunaklı bir alan oluşturmaktır. Rusya için bu alan, Doğu Avrupa'dan başlayıp Asya kıtasının Kutup Denizine varan sahasıdır. Dolayısıyla Rusya'nın ideallerini gerçekleştirebilmek için Avrasya hâkimiyeti ekseninde Heartland hâkimiyeti¹⁰, Heartland hâkimiyeti için de Doğu Avrupa hâkimiyetine ihtiyacı vardır.¹¹

Rusya'nın yayılma stratejisi, sürekli zayıf alan perspektifinde gerçekleştirilmiştir. Bu strateji doğrultusunda, XV. yüzyıldan başlayarak kıtasal bir imparatorluk kuruncaya kadar bölge üzerinde egemenlik alanını genişletme şeklinde devam etmiştir.¹² Bu amaç yolunda Güney Kafkasya'ya doğru yönelmesinin stratejik açıdan iki önemli nedeni vardı. Bunlardan birincisi, Rusya için bölgenin

⁹ Orhan Alizade, "18. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya'nın Kafkasya'da İşgalcilik Politikası", *Akademik Bakış*, C 4, S 7, Kış 2010, s. 106.

¹⁰ Heartland hâkimiyeti teorisi, İngiliz jeopolitiğinin kurucusu Halford Mackinder tarafından geliştirilmiştir. Bu teoriye göre, yeryüzünde tek büyük kara parçası vardır ve "Dünya Adası (World Island)" adını verdiği Avrupa-Asya-Afrika kıtalarıdır. Rusya'nın bulunduğu bölgeyi ise, "Heartland-Kalpgah" olarak ifade eder ve "Heartland"ı kutup bölgesinden Orta Asya'ya kadar uzatır. Avrupa topraklarını Baltık Denizinden Adriyatik Denizine ulaşan bir hattın doğusuna kadar uzatır ve şöyle der: "Doğu Avrupa'da hüküm süren Heartland'ı denetler, Heartland'de hüküm süren Avrasya'yı denetler, Avrasya'da hüküm süren dünyayı denetler". bk. Asım Memmedov, *Gürcistan ve Kırgızistan'da Yönetim Değişikliğinin Nedenleri ve Yeni Yönetimlerin Dış Politikaları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2009, s. 10.

¹¹ Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik, Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, Dokuzuncu Basım, İstanbul, Küre Yayınları, Eylül 2002, s. 104.

¹² Mesut Hakkı Casın, *Novgorod Knezliği'nden XXI. Yüzyıla Rus İmparatorluk Stratejisi*, Birinci Baskı, İstanbul, Okumuş Adam Yayınları, Nisan 2006, s. 604.

Osmanlı ve Safevi Devleti'ne karşı bir üs olabilecek özellikte olmasıdır. İkincisi ise, kendisine karşı yapılabilecek bir saldırı için tampon bölge sağlama düşüncesidir.¹³

Osmanlı-Rus rekabetinde Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) son derece önemli bir dönüm noktası teşkil eder. Bu antlaşmanın sağladığı avantajlar ve ardından Kırım'ın işgal edilmesi (1783), Ruslara öteden beri istediği sıcak denizlere inme imkânını vermiştir. Ruslar, Karadeniz'in kuzeyinde arzu ettiği etkin konuma geldikten sonra, askeri ve politik ilgilerini Kafkasya'ya ve Balkanlar'a yoğunlaştırmışlardır. Bu doğrultuda Kabardin, Oset ve İngus topraklarının önemli bir bölümü, Kırım'ın işgal edilmesinin hemen ardından ele geçirilmiştir.¹⁴

Rusya ele geçirdiği topraklarda yeni bir idare sistemi kurarak, bölgeye yeni idareciler atama yoluna gitmiştir. Böylece, başta Güney Kafkasya olmak üzere bölgede asimilasyon süreci başlatılmış ve sert bir idare kurulmuştur.¹⁵ Rusya'nın oluşturmak istediği yeni idareyi en iyi özetleyen belge, Rus Çar'ı I. Aleksander'ın (Aleksander Romanow) 12 Eylül 1801 tarihinde General Knorring'e gönderdiği talimatnamedir. Bu talimatnamede yeni idari yapının öncelikleri şu şekilde belirtilmiştir¹⁶:

- Sivil idarenin tesis edilmesinden sonra bir ruhban okulu açılması ve dinsizlerin Hristiyanlaştırılması,
- Gürcistan'ta yaşayanların eski hak ve imtiyazlarının korunması,
- Devlet bütçesi gelirlerinin buğday, zahire veya para şeklinde alınması,
- Tarım imkânlarının ve üretimin artırılması,
- Civar bölgelerdeki grupların Rusya tarafına çekilmesi,
- Ermenilerin ilgisinin çekilmesi ve Ermeni kilisesi Eçmiyazin'in koruyuculuğunun üstlenilmesi.

¹³ Svante E. Cornell, **Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict In The Caucasus**, Surrey Richmond, Curzon, 2001, ss. 31-32.

¹⁴ Oktay F. Tanrısever, "Sovyet Sonrası Dönemde Rusya'nın Kafkasya Politikası", Der.: Mustafa Türkeş, İlhan Uzel, **Türkiye'nin Komşuları**, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, Şubat 2002, s. 383.

¹⁵ Fırat Karabayram, **Rusya Federasyonu'nun Güney Kafkasya Politikası**, Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007, s. 23.

¹⁶ Bölgede Rus idaresinin kurulması ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Hayri Çapraz, "Gürcistan'da Rus İdaresinin Yerleşmesi (1800-1850)", **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları**, C 1, No: 1, 2006, ss. 67-80.

19. yüzyılda hız kazanan Osmanlı-Rus rekabeti, yüzyılın ilk yarısında Ruslar lehine bir ivme kazanmıştı. Daha önce ifade edilen plan ve amaçları gerçekleştirme yolunda büyük bir ilerleme kaydeden Rusya, yüzyılın ikinci yarısında, çok arzu ettiği hâkimiyet sahası için Kafkasya üzerinde baskı kurmaya ve gerekirse bölge halkını zorunlu bir göçe tabi tutmaya varan bir politika takip etmiştir.

2. GÖÇ NEDENLERİ

19. yüzyıla girildiğinde, Osmanlı Devleti'nin zayıflamasına paralel olarak, Kafkaslarda Rusya ile İran arasında egemenlik mücadelesi hız kazanmıştı. Rusya'nın sıcak denizlere doğru yayılma politikası Kafkasları hedef haline getirirken, Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) antlaşmaları ile İran, Aras Nehri'nin kuzeyinden çekiliyordu. Aynı yıl Osmanlı ile Rusya arasında yapılan Edirne Antlaşması'yla da Osmanlı Devleti, Kafkasya üzerindeki haklarını Rusya'ya devretmek zorunda kalıyordu.¹⁷

Rusların yayılma siyasetini gerçekleştirebilmek için ürettiği iki tür strateji olmuştur. Bunlardan birincisi, Kafkaslara Hristiyan nüfus iskân ettirmek; ikincisi ise, Kafkaslarda yaşayan özellikle Müslüman nüfusu göçe zorlamaktır. Bu iki stratejinin dışında, mümkünse bölgede var olan nüfusu, önce Hristiyanlaştırma ardından Ruslaştırma politikası takip edilmiştir.¹⁸ Kafkaslarda Rus yerleşimi için gereken ortamı sağlama adına Hristiyan Gürcüler kullanılmak istenmiştir. Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra istediği fırsatı elde eden Rusya, Hristiyan Gürcülerin Rus yanlısı olmalarından ve bölgedeki Türklerin küçük hanlıklar olarak idare edilmelerinden de faydalanarak, Kafkasya'nın güneyine doğru yerleşmeye başlamıştır. Bu yerleşme harekâtı doğrultusunda, daha önce Kırım'da yaptıkları gibi bölgede hâkim oldukları topraklarda, Müslümanlara yönelik Hristiyanlaştırma çabaları başlatılmış ve Müslüman çocuklar Rus okullarında asimilasyona tabi tutulmuşlardır. Yetişkinler ise baskıyla din değiştirmeye zorlanmışlardır. Bu planı gerçekleştirmek için “Kafkas Müslümanlarını Hristiyanlaştırma Cemiyeti” kurulmuştu.¹⁹ Cemiyet çalışmalarını sistematik bir şekilde yürütürken, direnenler şiddet ve baskıya maruz kalıyor ve kabul etmedik-

¹⁷ **Muâhedât Mecmûası**, Haz.: Mahmud Mesud Paşa, C IV, Ankara: TTK, 2008, s. 73.

¹⁸ Seyit Sertçelik, “Rus İmparatorluğu'nun Avrupa Yakasında Yaşayan Türklerin Demografik Dağılımı ve Çarlık Rusya'sının Türklere Yönelik Politikaları”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, C XVIII, ss. 385-399.

¹⁹ Nedim İpek, “Kafkaslardaki Nüfus Hareketleri”, **Türkiyat Mecmuası**, C XX, İstanbul, 1977, ss. 280-282.

leri takdirde göçe zorlanıyordu. Nihayetinde baskılar sonuç veriyor ve Rusların bölge halkını Hristiyanlaştırma politikası Kafkaslardaki Rus hâkimiyetinin önünü açıyordu. Rusların bölgeye nüfus yerleştirme politikası ise, 18. yüzyılın sonunda Kırım'da başlayan siyasetin uzantısıydı. Rusların Kırım'daki iskân siyasetinde, gönüllülüğün yanında şiddet, zorlama ve Müslüman halkı gerekirse katliamlarla sindirme ve son aşamada göçe zorlama şeklinde yürütülen bir dizi uygulama vardı.²⁰ Bu planlı yerleşim, bölgedeki nüfus dengesini kendi lehine çevirme esasına dayalıydı ve sistematik bir şekilde, farklı yerlerden getirilen Rus göçmenler, bölgeye yerleştirilerek ticarî ve ziraî üretimin kendilerine geçmesi hedefleniyordu.

Hristiyanlaştırma faaliyetleri çerçevesinde ise, Rus Ortodoks Kilisesi işlev görmekteydi. Kilise, Hristiyan olmayanlara Ortodoksluğu kabul ettirmek için çocukları vaftiz ettirme, vaftiz yaptırmayanların çocuklarını zorla ellerinden alma ve Hristiyanlığı kabul edinceye kadar Kilise denetimindeki okullarda okutma ve yine Kilise denetiminde evlenme gibi birtakım yollara başvuruyordu.²¹ Kafkas halklarını Hristiyanlaştırmak için birçok misyonerlik merkezi kurulmuştur; ancak her türlü çabaya karşın istenen noktaya geldikleri söylenemez. Buna rağmen nüfus dengesi Hristiyanlar lehine değişmiştir. Güney Kafkasya'daki Hristiyan nüfus, yerli Gürcülerin dışında Rusların dışarıdan getirdiği göçmen nüfustur. Bu kolonizasyon çerçevesinde Ermeniler de bölgeye getirilen topluluklardandır.²²

Rusların Kafkaslarda başlattığı yerleşme ve asimilasyon politikası, Müslüman halk nazarında tepkiye dönüşünce, Rusya'ya karşı bir direniş başlamış oldu. Kuzey Kafkasya'da gerçekleşen Rus faaliyetlerine karşı, yerel halk buldukları bölgeyi boşaltmayı reddetti ve Osmanlı Devleti'ne ve Halife'ye bağlı olduklarını bildirdi. Dolayısıyla Rusya'nın taraf devletlerle yaptıkları antlaşmaları kabul etmediklerini ve Rusya hâkimiyetine karşı sonuna kadar direneceklerini ilan ettiler.²³ Artık Kafkaslarda Rusya'ya karşı direniş başlamıştı ve şiddetli çarpışmalar yaşanmaktaydı. Nakşibendî Tarikatı mensuplarının öncülüğünde yürütülen bu direniş hareketinin liderliğini, sırasıyla İmam Muhammed (1829-1832),

²⁰ Osman Köse, "Rusya'nın Kırım ve Kafkasya'da Hristiyan Nüfusu İskân Siyaseti (1770-1870)", **1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün**, Ed.: Mehmet Hacısalıhoğlu, Balkar& Ircica, İstanbul, 2013, s. 120.

²¹ Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1915-1917)**, Ankara, 1999, s. 8.

²² Köse, a.g.m., s. 134.

²³ Abdullah Saydam, "Soykırımın Kaçış: Cebel-i Elsineden Memâlik-i Mahrûsaya", **1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün**, Ed.: Mehmet Hacısalıhoğlu, Balkar& Ircica, İstanbul, 2013, s. 77.

İmam Hamzat (1832-1834) ve İmam Şamil (1834-1859) üstlenmiştir. Kırım Savaşı (1853-1856) yıllarında bu direniş, bağımsızlık savaşına dönüşmüştü. Osmanlı-Rus Savaşı'nda Avrupalı devletlerin sözde Osmanlı Devleti tarafında yer almaları beklentiyi artırırken, Osmanlı Devleti ile İmam Şamil arasında yeterince ilgi kurulamaması ve Avrupalı devletlerin istenen desteği vermemeleri nedeniyle arzu edilen sonuç elde edilememiştir. Savaş sonunda imzalanan Paris Antlaşması bölgenin kontrolünü Rusya'ya bırakınca, Rusya Kuzey Kafkasya'da başlatılan bağımsızlık hareketini yok etmek için bütün gücüyle İmam Şamil üzerine yürümüştür ve İmam Şamil 6 Eylül 1859'da esir düşünce direniş de büyük ölçüde kırılmıştır.²⁴

Rusların Kafkaslarda yerleşmesinin önünde en büyük engel olarak görünen Çerkezler için göç ettirme veya toptan yok etme şeklinde iki tür strateji takip edilmiştir. Bu konudaki kararlılıklarını ifade etmekten çekinmeyen Rus komutanlardan Kurmay Başkan Milyutin 1857'de şöyle diyordu: “*Bizim esas gayemiz Kafkas Dağları'nın eteklerindeki bölgelere Rusları yerleştirmektir.*” Prens Baryatinsky ise bu planı çok daha sert bir dille şu şekilde dile getirmiştir: “*Kuban ötesi topraklarda güçlenebilmemiz için seçtiğimiz tek yol buraya Kozakları yerleştirerek, dağlıları yavaş yavaş baskı altına almak ve onların yaşama imkânlarını yok etmektir. Bize karşı olan halklara acımanın gereği yoktur. Devletin menfaati onların topraklarının ellerinden alınmasını gerektiriyor.*”²⁵

Kafkaslarda yaşayan yerli halka yönelik baskı ve şiddet öylesine boyutlara varıyordu ki, adeta bir soykırımla karşı karşıya kalan halk, son çare olarak göç ediyordu.²⁶ İstilacı Ruslar bölge halkını yok ediyor ya da göç veya sürgüne zorluyordu. Kalıp direnenler ise, en iyi ihtimalle savaş esiri muamelesi görüyordu. İmam Şamil'in teslim olmasının ardından baskısını artıran Ruslar, Çerkezlere buldukları yerleri boşaltmaları için bir ay süre tanımış ve bu konuda bir de kararname yayımlamıştır.²⁷

²⁴ Mirza Bala, “Çerkesler”, **İslam Ansiklopedisi**, C 3, İstanbul: MEB Yayınları, 1993, s. 384.

²⁵ **Milletimiz Böyle Yok Edildi-Kafkasya Basınından Seçmeler**, Çev.: SEB, *Kafkasya Gerçeği* 6, Samsun, 1991, s. 5'den aktaran Saydam, a.g.m., s. 78.

²⁶ Bölge halkına yönelik Rus komutan ve devlet adamlarının tutumlarıyla ilgili sözleri için bk. Sadriye Güneş, “Rus Kaynaklarına Göre 19. Yüzyılda Yaşanan Kafkas Göçlerinin Nedenleri ve Sonuçları”, **1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün**, Ed.: Mehmet Hacısalihioğlu, Balkar& Ircica, İstanbul, 2013, ss. 273-294.

²⁷ Rahmi Tuna, “Çerkeslerin Kafkasya'dan Göçü”, **Kafkasya Üzerine Beş Konferans**, İstanbul, 1977, s. 141.

Ruslar amaçlarına ulaşmak için acımasız yöntemlere başvuruyordu. Halkın yerlerini terk etmelerini sağlamak için evleri ve tarlalarını yakıp yıkıyor ve aç kılıp göç etmeleri bekleniyordu.²⁸ Yaşam alanları yok edilen halk, çaresizlik içinde güvenli bölge arıyor ve nihayetinde Osmanlı'ya sığınıyorlardı.

Rusların etnik temizlik çabaları için 1864 yılı önemli bir dönüm noktası teşkil eder. 1864 yılında yapılan Rus-Çerkez Savaşında Çerkezlerin mağlup olması, büyük göç ve sürgün dalgasının başlamasına anlamına geliyordu. Bundan daha vahimi, Rusların bu acımasız yayılma siyasetine Avrupa'dan hiçbir devletin müdahale etmemesidir. Oysa İngiltere, Uzakdoğu'daki sömürgeleri için Rusları en büyük tehdit olarak algıyordu. Bu nedenle Rusların Osmanlı'yı aralarında bölüşme fikrine bile sıcak bakmıyordu.²⁹ Rusların Avrupalı devletlerin kaygılarını hesaba katarak, bölgede barışı sağlamak ve medeniyet götürmek üzere çaba sarf ettiklerini söylemesi³⁰ ve sözde tahkikat yaptırdığını dünya kamuoyuna duyurması, Rus diplomasinin nasıl çalıştığını gözler önüne serer. Ancak bir yandan da göç eden kişilerin ticaret amacıyla da olsa bölgeye girişine izin verilmemiştir.³¹

1864 Rus-Çerkez savaşından sonra başlayan göç dalgası, kısa zamanda yüzbinleri buldu. Tahmin edilenden çok öte gerçekleşen bu göç hareketi, 400.000 gibi devasa bir rakama ulaşmıştı. Osmanlı Devleti ise, kendisine sığınan bu çaresiz insanları kabul etmek durumunda kalmıştı. Osmanlı Hükümeti, kendisine sığınan bu insanları geri çevirmenin şanına uygun olmayacağını ve iskânları için her türlü tedbirin alındığını dile getiren açıklamalar yapmış ve bütçeden ödenek tahsis etmiştir.³² Bu şekilde mecburen de olsa gelen her kişi kabul edildi. Ancak devletin bu konuda ne hazırlığı ne de belirlediği bir siyaset vardı. Tek yapabildiği Rusya'ya halka yaza kadar zaman tanınması yönünde talepte bulunmaktı. Ancak Rusya, bu teklife olumlu cevap vermediği gibi diğer diplomatik girişimlerin önünü de kapatmıştı.³³ Artık zamansız bir şekilde başta denizden Trabzon ve Samsun, karadan Kars ve Erzurum olmak üzere, binlerce göçmen Anadolu'ya

²⁸ Justin McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, Çev.: Bilge Umar, İstanbul, 1998, s. 35.

²⁹ Bayram Soy, "Lord Palmerston'un Osmanlı Toprak Bütünlüğünü Koruma Siyaseti", **Türkiyat Araştırmaları**, S 7, Güz 2007, s. 148

³⁰ Mustafa Tanrıverdi, "Rusya İmparatorluğu'nun Kafkasya'da Ermenileri İskân Politikası ve Türklerin Göçü", **Yeni Türkiye**, 60/2014, s. 2.

³¹ **BOA**, Fon Kodu :DH.MKT., Dosya No :2424, Gömlek No :122, 11/B /1318 (Hicri)-04.11.1900 (Miladi).

³² **BOA**, Fon Kodu :HR.MKT., Dosya No :332, Gömlek No :76, 09/L /1276 (Hicri)-21.04.1860 (Miladi).

³³ Saydam, a.g.m., s. 86.i

gelmektedir. Bu şekilde Kafkaslardaki amaçlarına büyük ölçüde ulaşan Ruslar, aynı zamanda Osmanlı Devleti'ni binlerce göçmenin iskân problemiyle de karşı karşıya bırakmıştı.

3. GÖÇ TRANSFERİNDE SAMSUN LİMANI

Kafkaslarda Rusların başlattığı etnik temizlik/soykırım harekâtından sonra dirençleri kırılan ve ölümle karşı karşıya kalan yerel halk, artık canlarını kurtarma telaşıyla Osmanlı Devleti'ne doğru göç etmeye mecbur kalmışlardı ve bulabildikleri vasıtalarla yola düşmüşlerdi. Osmanlı Devleti'ne ulaşabilmek için önlerinde iki seçenekleri vardı. Bunlardan birincisi kara yoluydu ki, binek hayvanlarını da yanında getirmek isteyenler için bu yol tercih edilmekteydi.³⁴ Ancak herkes bu kadar şanslı değildi ve bir an önce hayatlarını kurtarmak için yola çıkmışlardı. Bu insanlar için toplu halde seyahat edebilecekleri vasıta olarak deniz araçları öne çıkıyordu ve bulabildikleri sandal, kayık, vapur ve benzeri araçlara Karadeniz'e açılmışlardı. Bu yolun ilk durağı elbette Trabzon Limanı'ydı.³⁵ Trabzon'dan başka Samsun ve Sinop gibi liman şehirlerine de gelen muhacirler, bu limanlardan daimî ikamet edecekleri mahallere yönelmekteydiler; zira Karadeniz sahil kentlerinin fizikî coğrafyası, gelen göçmenlerin ikametleri için yeterli büyüklükte değildi. Bu nedenle söz konusu limanlar, daha çok göçmen aktarma merkezi olarak kullanılan geçici iskân bölgeleriydi. Göçmenlerin sayısı beklenildiğinden çok fazla olduğu için bir anlamda hazırlıksız yakalanan devlet, artan sorunlar nedeniyle bir an evvel daimi ikamet merkezleri ayarlamak zorundaydı ve bunun için Trabzon Valiliği başta olmak üzere, Samsun Mutasarrıflığı ve Sinop Kaymakamlığına hitaben çeşitli talimatlar gönderilerek, muhacirlerin daimi iskân bölgeleri belli olana kadar liman ve şehrin uygun yerlerinde barındırılmaları isteniyordu.³⁶ Bu doğrultuda Samsun Limanı'na gelen muhacirler, Çarşamba ve Bafra ovaları ile Canik Sancağı'na bağlı Ünye ve Fatsa'ya yerleştirildiler.³⁷

³⁴ Süleyman Erkan, **Kırım ve Kafkas Göçleri (1878-1908)**, Trabzon, 1996, s. 145; 1864 yılında gerçekleşen Kafkas göçlerinde Trabzon limanının gördüğü işlev hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Özgür Yılmaz, "1864 Kafkas Göçü'nde Trabzon", **1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün**, Ed.: Mehmet Hacısalıhoğlu, Balkar& Ircica, İstanbul, 2013, ss. 317-347.

³⁵ İpek, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, Trabzon, 2006, s. 41.

³⁶ Ayşe Pul, "Trabzon ve Samsun Limanları Üzerinden Kafkas Muhacirlerinin İskânı (1860-1864)", **Uluslararası Giresun Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu (09-11 Ekim 2008)**, C I, Ankara, 2009, s. 549.

³⁷ Erkan, a.g.e., s. 145.

Öte yandan göçmenlerin sayısı yüzbinleri bulduğu için pek çok sorun ortaya çıkmaya başlamıştı ve göçmen mahalleri arasındaki iletişimi sağlamak için 5 Ocak 1860 tarihinde “Muhacirin Komisyonu” adıyla resmî bir birim oluşturulmuştu:

Şimdiye kadar Anadolu ve Rumeli taraflarına gelmiş ve Dersaadet'e gelerek buradan berren ve bahren gönderilmiş olan muhâcirinden ekserisi henüz iskân olunamayıp hâl-i müsâferet ve perişanîde kalmalarıyla aralık aralık istidâ ve iştikâdan hâli olmadıkları halde şimdi bazılarında geldikleri yerlere avdet etmek dâîyesi dahi hâsıl olup hatta İzmir ve havâlisinde bulunan hayli nüfus kemâl-i ye's ile me'vâ-yı akdemlerine gitmek için bugün Dersaadet'e geldikleri tahkik olunmuş ve bu sûretin sâirlerine dahi sirâyet edeceği kaviyyen melhûz ve belki meczûm olarak bunun dahilen ve haricen emvâ'-ı tesirâtı müeddâ olacağı bedîhî bulunmuş olduğundan Muhâcirîn Komisyonu Reisi devletlü Hâfız Paşa hazretleri ve saâdetli Refik Beyefendi Meclis-i Âlî-i Tanzimat'da buldukları halde icab-ı hâl müzâkere olunduk da bunların gönderildikleri mahallerde ahali-i kadîmenin bi't-teşvik istihsal-i muâvenetleriyle vesâir esbâb-ı imkâniyeye teşebbüsle bir gün evvelce birleştirilmeleri zımnında memûrîn-i mahalliyeye mükerreren muharrerât-ı sâmiye ve talimât-ı mukteziye irsâliyle tekidât-ı lâzıme icra buyurulmuş ve bazı mahallerde sûret-i matlûbe husûle gelmiş ise de ekserisinin tehir-i iskânı şu hâli intâc edip bundan sonra yalnız bu yolda iş'ârât ile merkez-i maksuda vâsıl olunamayacağı anlaşıldığına ve devletce icra-yı muâvenet-i mahsûsa ile bu bâbda başkaca masârif-ı külliye ihtiyârı hâl-i hâzır hükmünce Hazine-i celîleye bâr olacağı bedîhî ise de bunların böyle me'yûsen avdete mecburiyetleri ve gitmeyenlerinin refte refte sefilen fevt ve telef olmaları halinden tevellüd edecek mehâzir-i sûriye ve maneviyeye kıyâs ve nisbetle şimdiye kadar sarf ve icra buyurulan himem-i âliye ve masârif-ı vâkî'anın mütemmim ve mükemmili olmak üzere bazı mertebe fedakârlık ihtiyârında dirîğ-i lütuf u inâyet buyurulmayacağına binâen bu yolda vâkî' olan mübahasenin nihayetinde iskân olunmuş ve olunmamış nüfus-ı vâridenin mikdârı takrîben yüz elli bin râddelerinde olarak bundan elli bin kadar vefeyât vuku'u tahmin olduğundan ve tecrübe olduğuna göre her hâne birbiri üzerine beşer nüfusu hâvî olmasıyla el-hâletü hâzihî mevcut olması lâzım gelen yüz bin nüfus yirmi bin hânedan ibaret olduğundan işbu yirmi bin hâne için buldukları mevâkî'in fiyat-ı mütehâlifesine nazaran birbiri üzerine yarımşar kîse masrafla kulûbe şeklinde birer hâne inşâsı on bin kîseye ve emr-i ziraatlarını teshil için her iki hâneye birer çift öküz verildiği ve beher çifti birbiri üzerine biner guruşa

alındığı halde bunun bahâsı dahi yirmi bin kiseye ve her hâne için beşer kile tohumluk itâ olunduğu ve tohumluğun kilesi birbiri üzerine mahallerince on beşer guruşa tedârik olunabildiği takdirde iktizâ edecek yüz bin kile tohumluğun bahâsı dahi üç bin kiseye bâliğ olacağı cihetle şu hâle göre Hazine-i celîleye otuz üç bin kise masârif daha tahmil olunmuş olur ise de mebâliğ-i merkûme def'aten sarf olunmayıp tedrici olacağına ve bunun arasında mahallerince teşvikât-ı lâyık ile ahalice muâvenât-ı mümkün icra etdirilir ise masârif-ı muhammenenin ol sûretle ve cihât-ı sâire ile dahi bazı mertebe tenezzülü me'mûl olarak bi'l-farz bu mikdâr masârif tamamıyla vâki' olur ise dahi işbu yirmi bin hâne Memâlik-i Mahrûse dahilinde tavnin ve iskân ile emr-i ziraat ve ma'mûriyetleri tedricen derece-i matlûba îsâl olunur ise her bir hâne sekiz yüz yirmi beşer guruş kadar masrafla kazanılacağına nazaran fevâid-i adîdesi ve aksi kaziyede olan mehâzir-i mütenevviyası itibarıyla pek de istiksâr olunacak mertebede görünmediğinden ve sûret-i ma'rûza rehîn-i emr ve tensib-i âli-i âsafâneleri buyurulur ise vesâil-i icraiyesi başkaca bi'l-etraf mütâlaa ve istizân olunacağından icab-ı hâl Meclis-i Mahsûs'da tezekkür buyurulmak üzere âcilen beyân-ı efkâr-ı kâsıraya ibtidâr kılınmış ise de her halde emr u fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.

Fî 21 Şevval sene 1277

Meclis-i Tanzimat³⁸

Komisyonun görevi, göçmenlerin geçici iskân mahallerindeki iâşe, barınma ve sağlık hizmetleriyle ilgilenmek ve daimi ikamet yerlerine ulaşımını sağlamaktır. Bu temel görevinin yanında barınacakları ev yapılmasına yardımcı olmak ve temel ihtiyaçlarını gidermek üzere, kendi gelirlerini kazanana kadar maaş veya yevmiye tahsisi ile arazi, hayvan ve tohumluk gibi ihtiyaç maddeleri yardımında bulunmak gibi işlevleri de vardı. Ayrıca yerel halk ile uyum içinde yaşamalarını sağlamak ve yaşanabilecek sorunları ortadan kaldırmak da bu komisyonun görevleri arasındaydı. Ancak bütün bu tedbirlere rağmen bu muazzam göç hadisesi, arzu edildiği gibi sorunsuz atlatılmadı. Yüzbinlerce insan salgın hastalıklar³⁹, açlık, sefalet, soğuk ve fırtınalı hava şartları nedeniyle ya yollarda ya da gittikleri

³⁸ **Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I**, Proje Yöneticisi: Uğur Ünal, Yay. Haz.: Kemal Gurulkan, Ali Osman Çınar, Yusuf İhsan Genç, Uğurhan Demirbaş, İstanbul, 2012, ss. 59-60.

³⁹ 1864 yılı ve öncesinde gerçekleşen göçlerde yaşanan salgın hastalıklarla ilgili bk. Tuğba Erdem, "1864 Kafkas Göçü Öncesinde ve Göç Sırasında Yaşanan Salgın Hastalıklar", **1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün**, Ed.: Mehmet Hacısalihoğlu, Balkar& Ircica, İstanbul, 2013, ss. 173-202.

mahallerde ölüyor ya da sorun yaşıyordu. Ölenleri defnetmek için kefen bezi dahi bulunamadığı oluyordu; dahası yolda ölenler denize atılıyordu.⁴⁰

Yollarda hastalanıp limanlara ulaşabilenler için karantina uygulaması yapılıyor ve sağlıklı insanlara hastalık bulaştırılmasının önüne geçilmeye çalışılıyordu. Zira salgın hastalıklar dolayısıyla ölen binlerce insan vardı:

Taraf-ı Âli-i Hazret-i Seraskerî'ye

Ma'rûz-ı çâkerleridir ki,

Abaza kabilesi ahalisinden olup evvel-bahardan itibaren ve Kafkasya sahilinden Rusya vapurlarına irkâben Memâlik-i Devlet-i Aliyye'ye nakil ve hicretleri mukarrer olan dört bin kadar familya Trabzon ve Samsun ve Sinob iskeleleri mevrîd ittihâz kılınacağı cihetle işbu mevrîdlerde bulunup usûl-i sıhhiyeyi muhâfaza ve nüfus-ı mebhûsenin ikâme olunacakları mahalleri tertib ve tehyî'e ile beraber menâ'ib-i tabiiyye-i seferiyeden nâşi muhâcirîn-i vâride miyânında hastalık vuku'unu def'e medâr olabilecek esbâb ve vesâil-i sâirenin mevki'-i fi'le isâline sarf-ı mesâî ve gayret etmek üzere zikrolunan iskelelere birer karantina me'muru tayiniyle hemen izâm olunması Meclis-i Vâlâ ve Encümen-i Hâss-ı Vükelâ'da cereyân eden müzâkerât cümlesinden ve bi'l-istizân müteallik ve şeref-sudûr buyurulan irâde-i seniyye-i cenâbî Padîbahî muktezâ-yı celîlesinden bulunmuş ve icabât-ı sâiresi icra kılınmış olmağla iktizâsının icrası husûsuna himem-i aliyye-i âsafâneleri şâyân buyurulmak bâbında emr u irâde hazret-i men lehü'l-emrindir.

Fî 3 Zilhicce ve fî 27 Mart sene [12]83⁴¹

Yaşanan insanlık dramının mümkün olduğunca hızlı sona erdirilmesi için öncelikle daimi iskân edecekleri bölgelere nakillerinin sağlanması gerekmektedir.

Osmanlı Devleti'nin genel sağlık direktörü olarak görevlendirdiği Profesör Barozzi, Samsun'da görev yaptığı sırada Kafkas göçmenlerin durumuyla ilgili olarak hazırladığı raporda şu bilgilere yer vermektedir:

⁴⁰ 1860-1864 arası göçleri sırasında yaşanan sorunlar için bk. Pul, "Trabzon ve Samsun Limanları Üzerinden Kafkasya Muhacirlerinin İskâmı (1860-1864)", *Sürgün*, 21 Mayıs 1864, Ankara, 2011, ss. 181-207.

⁴¹ *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I*, s. 84.

Dr. Barozzi [...] blocked the entrance of the city to the Circassians, and their isolation in places far from their homes, is the cause for the perfect health of the indigenous people. While this state of affairs will continue with both prudent and orderly manner, there will not be any report of illness. ‘Unfortunately we cannot say the same for the state of hygiene in Samsun. Due to an incriminating omission of the local authorities, there is now in this city, numbering just 12.000 indigenous inhabitants, a rally of about 80.000 Circassians. Because of their congestion into a few, narrow and unhealthy areas and particularly the almost total lack of food essentials, typhus did not take long to turn immigrants into carnage. And lately, even the population of Samsun, pay dearly, with not a few victims the misconceived hosting provided by the Ottoman government to the contemptuous breed of Circassians⁴²

Hiçbir kelimenin göçmenlerin durumunu anlatmaya yetmeyeceğini savunan Barozzi, dükkânların girişinde, cadde ortasında, meydanlarda, bahçelerde, ağaç diplerinde ölmüş ya da hasta olan göçmene rastlanabileceğini ifade ederek, sokakların bir enfeksiyon yuvası haline geldiğini ve 30 kişilik bir depoya 270 kişi konduğunu şaşkınlıkla görmüş ve gördüğü bu dehşet verici manzarayı rapor etmiştir.

Samsun limanına gelen muhacirler, buradan Adana-Antalya-Muğla istikametinden Eskişehir-Kocaeli bölgesi veya Muş-Diyarbakır taraflarına kadar pek çok bölgeye sevk edilmekteydi.⁴³ Genelde muhacirlerin dağınık şekilde iskân edilmeleri benimsenmiş olmakla birlikte uygun arazi bulunması halinde toplu iskânlara da izin verilmekteydi. Samsun gibi daimi yerleşmeye çok müsait olmayan yerlere gelmiş muhacirler, genellikle iç bölgelere sevk edilmekteydi. Yukarıda ifade edildiği üzere, Çarşamba ve Bafra ovası gibi müsait arazilere yerleştirilenler dışındakiler, iç bölgelere gönderiliyor ve bir an evvel günlük normal yaşama adapte edilmeleri sağlanmaya çalışılıyordu:

⁴² Theodosios Kyriakidis, “Sanitarian Consequences Of The Caucasian Migration: Three Unpublished Documents From Trabzon’s Italian Consulate”, **1864 Kafkas Tehciri Kafkasya’da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün**, Ed.: Mehmet Hacısalıhoğlu, Balkar& Ircica, İstanbul, 2013, ss. 211-212.

⁴³ Jülide Akyüz, “Göç Yollarında, Kafkasya’dan Anadolu’ya Göç Hareketleri”, **Bilig**, 46, Yaz 2008, ss. 37-56.

Meclis-i Livâ-i Canik

Huzur-ı Ma‘alî-mevfûr-ı Hazret-i Vekâlet-penâhî’ye

Ma‘rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki,

Rusya memâlikinden Taman İskelesi’nden Ömer Paşa nâm vapur ile târîh-i arıza-i kemterîden bir gün evvelce doğruca Samsun İskelesi’ne vürûd eden Kabartay Kabilesi’nden Canbulat ve Peşmaf Bey takımlarından zükûr ve inâs ve kebîr ve sagîr bin nüfusun tedârik edilen münasib yerlere yerleşdirilerek sâye-i makderet-vâye-i hazret-i mülûkânede emr-i istirahatleri vesâil-i mümkinesi istihsal olunmuş ve diğerk bir vapur ile de yedi yüz kadar nüfusun buraya gelmek üzere idüğünü ve bunlardan başka bir hayli muhâcîr daha geleceğini mîr-i mûmâileyh ifade ve kendilerinin takımları ile ma‘an bundan akdemce Sivas Sancağı’nda iskân etdirilen kabîleleri nezdinde yerleşmek üzere bir saat akdem mahall-i mezkûra gönderilmelerini istidâ etmiş olmağla eğerçi evvel emirde bi’l-istizân irâde-i aliyye-i hıdvî-i efhamileri şeref-sünûhuna değin bunların burada tevkifleri tasavvur olunmuş ise de geriden gelmek üzere buldukları rivâyet olunan muhâcîrlerin külliyetlice idüğü anlaşılıp arz ve beyâna hâcet olmadığı üzere Samsun bir ufak iskele olmasıyla yersizlikden dolayı emr-i istirahatleri müşkil olacağından ve bu misillü gelen muhâcîrînin meşakkat ve zarûret çekdirilmeyerek hemen istedikleri mahallerde emr-i iskânları vesâil-i seri‘asının istikmâli mukaddem ve muahhar merhamet-efzâ-yı sünûh ve sudur buyurulan irâde-i hazret-i Vekâlet-penâhîleri iktizâ-yı âlisinden bulunduğu bunların dahi derdest terkîm olan nüfus defterlerinin hitâmında emsâlleri misillü muhtaclarına yarımşar okkadan nân-ı azîz bahâsı olarak yevmiyelerinin mal sandığından tesviyesiyle ve nisvân ve sıbyân ve ahmâl ve eskâlleri için muktezi araba ve hayvanâtın tedârikiyle Amasya tarîkıyla Sivas cânibine izâmlarına mübâderet ve mârru’z-zıkr terkîm etdirilen defterlerin dahi takdimine müsâra‘at kılınacağı ve bundan böyle gelecek muhâcîrlerin dahi istedikleri mahallere gönderilip gönderilmemeleri hakkında her ne vechile emr u fermân-ı sâmilere isabet-efzâ-yı sünûh ve sudûr buyurulur ise muktezâ-yı celîli üzre harekete müsâberet olunacağı muhât-ı ilm-i âlem-ârâ-yı âsafâneleri buyuruldukda ol bâbda ve kâtibe-i ahvâlde emr u fermân hazret-i men lehü’l-emrindir.

Fî 9 Muharrem sene [1]278

Mutasarrıf-ı Livâ-i Canik

İsmail Kâmil⁴⁴

⁴⁴ Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I, ss. 323-324.

İskân işlemlerinde takip edilecek usullerle ilgili Muhacirin Komisyonu Başkanı Vecihi Paşa şu teklifte bulunmuştur:

Bu muhacirlerden Rumeli'ye gitmek isteyenlerin doğruca Varna, Ahyolu ve Burgos İskelelerine çıkarılıp Vidin'deki münasip yerlere iskân edilmeleri uygundur. Anadolu tarafını isteyenler ise Samsun, Sinop, Ereğli Limanlarına civar olan Canik, Bolu, Kastamonu, Sinop, Bolu ve Amasya taraflarına yerleştirilebilir. Buralara gönderilecek muhacirler bin-bin beş yüz hane kadar olacağından, "Beş ahali hanesine bir muhacir hanesi düşmek yani yirmi evli köye dört, otuz evli köye altı, kırk evli köye sekiz muhacir hanesi düşmek üzere iskân olunabilir."⁴⁵

Muhacirlerin iskânıyla ilgili bir diğer öneri İngiltere'den gelmişti. İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Bulwer, Çerkezlerin Karadeniz'den Erzurum'a kadar uzanan bir şeritte yerleştirilmesini öneriyordu. Böylece Rusya'ya karşı Kafkas kavimlerinden müteşekkil bir tampon bölge oluşturulmuş olacaktı. Ancak bu öneri, İngiltere'nin Trabzon-Erzurum ticaret güzergâhını güvence altına alma amacını taşıyordu ve Osmanlı hükümeti tarafından hemen reddedildi.⁴⁶

Kafkasyalı veya Çerkez olarak anılan göçmenlerle ilgili yerleştirilmelerinden sonra birtakım uygulamalara gidilmiştir. Bunlar arasında; askerlikten ve vergiden belirli bir süre muaf tutulma, ikamet edecekleri yerleri yapma, herhangi bir mesleği olmayana tohum, öküz vs. verme ve güvenliklerinin sağlanması için karakollar açma gibi hizmetler yer alır.⁴⁷ Ancak Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zor şartlar ve ekonomik sıkıntılar, tahminlerin çok üzerinde gerçekleşen göçler karşısında, devletin yetersiz kalmasına yol açmıştır. Nispeten ilk gelen göçmenlere daha iyi yaşam koşulları sunulurken, sonradan gelenler için aynı şartlar oluşturulamamıştır.

1864 yılı esas alındığında, Samsun'a gelen göçmenler, yaklaşık 10 bin olan nüfusu H. J. Lennep'e göre 45 bine ulaştırmıştı. İtalya'nın Samsun konsolosu ise, aynı yıl sadece Samsun'da 42 bin göçmenin bulunduğunu kaydetmiştir.⁴⁸

Muhacirler için kalıcı iskân yerleri ayarlanıncaya kadar han ve medrese gibi kamuya açık yerler tahsis edilmiş ve Samsun'da kalmasına karar verilen göç-

⁴⁵ Saydam, a.g.m., s. 88.

⁴⁶ Saydam, a.g.m., s. 90.

⁴⁷ Arzu Kılıç Ocaklı, "XIX. Yüzyılda İdil-Ural Bölgesinden Anadolu'ya Göçler", **Türkler**, C 13, Ankara, 2002, s. 897.

⁴⁸ Civan Çelik & Mehmet Köseoğlu, "Canik Sancağına Bağlı Kavak Kazası'na 19. Yüzyılda Vubih Göçleri", **Samsun Sempozyumu, 13-16 Ekim 2011**, Samsun, s. 5.

menler, daha çok sahil kesimine ve Kılınçdede, Kurupelit, Dereköy, Derbend ve Kumcağız gibi civar yerleşim birimlerinde kurulan göçmen kamplarına yerleştirilmiştir. Ancak günün şartları ve göç koşullarının zorluğu nedeniyle ölüm vakaları çok yüksektir. Özellikle sıtma hastalığı çok sık görülür ve Nisan 1864-Ocak 1865 tarihleri arasındaki resmi kayıtlara göre, 13.558 kişi ölmüştür. Bu rakam Samsun'da göçmenler açısından günlük ölüm oranınının 120 ila 300 kişi arasında olduğu bilgisini doğrulamaktadır.⁴⁹

Yine 1864 yılı itibarıyla bu göçmenlerden 15.079 kişiye 108.453 kuruş 10 paralık yevmiye dağıtılmış; diğer geçici iskân bölgelerine yerleştirilenlere ise, yiyecek ve temel ihtiyaç malzemeleri yardımı yapılmıştır. 1864-1866 yılları arasında Canik Sancağı'nda iskân edilen göçmenlerin tayinat, bargir, vapur ve kayak ücretleriyle muhacir memur ve ketebe maaşları için mal sandığından 3 yük 47.539 kuruş 6 para harcanmış; başka mahallere gönderilenlerin yol masrafları ise, gittikleri sancakların mal sandıklarınca karşılanmıştır.⁵⁰

Bununla birlikte gittikçe artan masraflar nedeniyle hükümet, Aralık 1863'te göçmenlere yardım yapılmasına ilişkin ilanlar yayınlamıştır. Bu ilan sonrasında Samsun'daki göçmenler için Tekfurdağı, Gelibolu, Kastamonu ve Çankırı sancaklarından nakit para ile yiyecek, giyecek ve diğer temel ihtiyaç maddelerini içeren yardımlar gönderilmiştir.⁵¹ Ancak bütün bu çabalara rağmen bu büyük sosyolojik vakıa sorunsuz atlatılmamıştır.

SONUÇ

Ruslar 18. yüzyıldan itibaren yayılma politikası gereği, Kırım ve Kafkasya'ya doğru ilerlemeye başlamış ve Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra elde ettiği avantajlardan da faydalanarak bölgeye yerleşmeyi ve bölge halkı üzerinde baskı kurmayı amaçlamıştır. Bu tarihten sonra bölgeye planlı ve programlı olarak dışarıdan Rus ve Hristiyan nüfus getirerek, bölgeyi Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma hareketini gerçekleştirmek üzere, halk üzerinde etnik temizlik ve asimilasyona girişmiştir. Her ne kadar halk önceleri direnmeye çalışmışsa da İmam Şamil'in esir düşmesinden sonra direniş kırılmış ve bölgede Rus katliamı başlamıştır. Yerli halk hayatta kalabilmek için son çare olarak göç etmek zorunda kalmış ve bu göçün yönü de Osmanlı Devleti olmuştur. Karadan ve denizden Osmanlı'ya sı-

⁴⁹ İpek, a.g.e., s. 45.

⁵⁰ İpek, a.g.e., ss. 46-47.

⁵¹ İbrahim Serbestoğlu, "Kırım Savaşı Sonrasında Samsun'da Göç ve Göçmen Sorunu", **Geçmişten Geleceğe Samsun, Birinci Kitap**, Ed.: Cevdet Yılmaz, Samsun, 2006, s. 88.

ğınmak için yollara düşen Kafkas halkları için devlet, imkânlarını sonuna kadar seferber etmiş ve göçmenlerin normal hayat şartlarına kavuşması için elinden geleni yapmıştır. Ancak gerek devletin mali yapısı gerekse de yaşadığı diğer problemler ve göçmen sayısının yüzbinleri hatta milyonları bulması nedeniyle arzu edilen başarı sağlanamamıştır.

Muhacirler geldikleri mahallerde, önce geçici nitelikte iskân edilmiş ve daimi ikametgâhlarına ulaştırılincaya kadar devlet ve halk tarafından bakılmıştır. Devlet muhacirler için komisyonlar oluşturup kanunlar hazırlarken, göçün organizasyonu için yerel yönetimler ve halk arasında bir koordinasyon kurulması için çaba sarf etmiştir. Şartların ağır olması dolayısıyla yaşanan sorunlar ve iskân için uygun mahallerin araştırılması meselesi, sürekli devam eden göçler dolayısıyla zorlukla yürütülürken, halk göçmenlerin ihtiyaçlarının karşılanması için çeşitli yardım kampanyaları düzenlemiştir. Ancak elbette süreç içerisinde birtakım olumsuzluklar yaşanmıştır. Özellikle devletin göçmenleri boş bulduğu arazilere yerleştirmesi, bu arazileri sahiplenmiş yerel halk tarafından zaman zaman tepkiyle karşılanmış⁵², birtakım asayiş sorunlarının yaşanmasına neden olmuştur.

Kafkas göçmenlerinin Samsun Limanı süreci ise, bir geçiş süreci olarak işlev görmüş ve liman, göçmen aktarma merkezi olarak değerlendirilmiştir. Göçmenler olabildiğince hızlı bir şekilde, Anadolu'nun iç kısımlarına sevk edilmiş; Samsun ve civar bölgelerde iskân edilecekler ise, önce geçici barınma alanlarında misafir edilip ardından kalıcı ikamet adreslerine yerleştirilmişlerdir. İskân mahallinin seçiminde mümkün olduğunca muhacirlerin istek ve görüşlerine başvurulsa da, sayının fazlalığı dolayısıyla mutlak anlamda memnuniyet sağlanamamıştır.

Kemal Karpat, 1859-1879 yılları arasında yaklaşık 2.000.000 civarında Kafkas halkının Osmanlı'ya sığınmak için yola düştüğünü ve bunların 1.500.000'unun sağ salim Osmanlı Devleti'ne ulaşmayı başardığını nakletmiştir.⁵³ Bu rakam kaynaklarda farklı farklı gösterilse de kısa süre içerisinde milyonu aşan Kafkasyalının yerlerini ve yurtlarını terk ederek Osmanlı Devleti'ne doğru zorunlu bir göç ve sürgüne tabi tutuldukları gerçeğini değiştirmez. Bu trajik hadisenin gerçekleştiği dönemde, sadece kötü beslenme ve salgın hastalıklar sebebiyle tahminen %20'si hayatını kaybetmiştir. Bu oran ise yüzbinlere tekabül etmektedir. 1854-1864 yılları itibarıyla Osmanlı toprağına doğru göç edenlerin sayısı,

⁵² Saydam, a.g.m., s. 97.

⁵³ Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri**, çev.: Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003.

yaklaşık 500 bin kişi olarak tespit edilmiş olup bunlardan yalnızca 311.333 kişi Osmanlı Devleti'ne ulaşabilmiştir.⁵⁴ Bu vahim durum ulaştıkları anda son bulmamış ve uzun yıllar büyük acılar yaşanmaya devam etmiştir. Kafkaslardaki egemenlik mücadelesi, 18 ve 19. yüzyıllarda Rusların soykırım derecesinde katliamlarıyla tarihe geçmiş ve Kafkas Göçleri olarak adlandırılan büyük göç dalgasının yaşanmasına sebep olmuştur.

⁵⁴ İpek, a.g.e., s. 40.

KAYNAKÇA

A.ARŞİV KAYNAKLARI

BOA, Fon Kodu :HR.MKT., Dosya No :332, Gömlek No :76, 09/L /1276 (Hicri)-21.04.1860 (Miladi).

BOA, Fon Kodu :DH.MKT., Dosya No :2424, Gömlek No :122, 11/B /1318 (Hicri)-04.11.1900 (Miladi).

B.BASILI ESERLER

Akyüz, Jülide. “Göç Yollarında, Kafkasya’dan Anadolu’ya Göç Hareketleri”, **Bilig**, 46, Yaz 2008, ss. 37-56.

Alizade, Orhan. “18. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya’nın Kafkasya’da İşgalcilik Politikası”, **Akademik Bakış**, C 4, S 7, Kış 2010, s. 105-114.

Bala, Mirza. “Çerkezler”, **İslam Ansiklopedisi**, C 3, İstanbul: MEB Yayınları, 1993, ss. 375-386.

Casın, Mesut Hakkı. **Novgorod Knezligi’nden XXI. Yüzyıla Rus İmparatorluk Stratejisi**, Birinci Baskı, İstanbul: Okumuş Adam Yayınları, Nisan 2006.

Cornell, Svante E. **Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict In The Caucasus**, Surrey Richmond, Curzon, 2001.

Çapraz, Hayri, “Gürcistan’da Rus İdaresinin Yerleşmesi (1800-1850)”, **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları**, C 1, No: 1, 2006, ss. 67-80.

Çelik, Civan & Köseoğlu, Mehmet. “Canik Sancağına Bağlı Kavak Kazası’na 19. Yüzyılda Vubih Göçleri”, **Samsun Sempozyumu**, 13-16 Ekim 2011, Samsun, ss. 1-14.

Çiloğlu, Fahrettin. “Kafkasya Konusunda Yanılgılar ve Yanlışlar”, **Kafkasya Yazıları Dergisi**, Yıl: 1, S 3, Sonbahar/Kış, 1998, ss. 40-44.

Çurey, Ali. “Bilinen Dünyanın Bilinmeyen Ülkesi: Kuzey Kafkasya ve Çerkezler (1)”, **Kafkasya Yazıları Dergisi**, Yıl: 2, S 5, Sonbahar, İstanbul, 1998, ss. 57-61.

Davutoğlu, Ahmet. **Stratejik Derinlik, Türkiye’nin Uluslararası Konumu**, Dokuzuncu Basım, İstanbul: Küre Yayınları, Eylül 2002.

Devlet, Nadir. **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1915-1917)**, Ankara, 1999.

- Erdem, Tuğba. “1864 Kafkas Göçü Öncesinde ve Göç Sırasında Yaşanan Salgın Hastalıklar”, **1864 Kafkas Tehciri Kafkasya’da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün**, Ed.: Mehmet Hacısalihoğlu, Balkar& Ircica, İstanbul, 2013, ss. 173-202.
- Erkan, Süleyman. **Kırım ve Kafkas Göçleri (1878-1908)**, Trabzon, 1996.
- Güneş, Sadriye. “Rus Kaynaklarına Göre 19. Yüzyılda Yaşanan Kafkas Göçlerinin Nedenleri ve Sonuçları”, **1864 Kafkas Tehciri Kafkasya’da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün**, Ed.: Mehmet Hacısalihoğlu, Balkar& Ircica, İstanbul, 2013, ss. 273-294.
- İpek, Nedim. “Kafkaslardaki Nüfus Hareketleri”, **Türkiyat Mecmuası**, C XX, İstanbul, 1977, ss. 273-313.
- , **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, Trabzon, 2006.
- Kantarıcı, Hakan, **Kısaçtaki Bölge Kafkasya**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- Karabayram, Fırat, **Rusya Federasyonu’nun Güney Kafkasya Politikası**, Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007.
- Karpat, Kemal H., **Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri**, Çev.: Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003.
- Kılıç Ocaklı, Arzu, “XIX. Yüzyılda İdil-Ural Bölgesinden Anadolu’ya Göçler”, **Türkler**, C 13, Ankara, 2002, ss. 896-906.
- Köse, Osman, “Rusya’nın Kırım ve Kafkasya’da Hristiyan Nüfusu İskân Siyaseti (1770-1870)”, **1864 Kafkas Tehciri Kafkasya’da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün**, Ed.: Mehmet Hacısalihoğlu, Balkar& Ircica, İstanbul, 2013, ss. 119-138.
- Kyriakidis, Theodosios. “Sanitarian Consequences Of The Caucasian Migration: Three Unpublished Documents From Trabzon’s Italian Consulate”, **1864 Kafkas Tehciri Kafkasya’da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün**, Ed.: Mehmet Hacısalihoğlu, Balkar& Ircica, İstanbul, 2013, ss. 203-220.
- McCarthy, Justin, **Ölüm ve Sürgün**, Çev.: Bilge Umar, İstanbul, 1998.
- Memmedov, Asim. **Gürcistan ve Kırgızistan’da Yönetim Değişikliğinin Nedenleri ve Yeni Yönetimlerin Dış Politikaları**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2009.

- Milletimiz Böyle Yok Edildi-Kafkasya Basınından Seçmeler**, Çev.: SEB, Kafkasya Gerçeği 6, Samsun, 1991.
- Muâhedât Mecmûası**, Haz.: Mahmud Mesud Paşa, IV Cilt, Ankara: TTK, 2008.
- Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I**, Proje Yöneticisi: Uğur Ünal, Yay. Haz.: Kemal Gurulkan, Ali Osman Çınar, Yusuf İhsan Genç, Uğurhan Demirbaş, İstanbul, 2012.
- Özekin, Muzaffer, **Fener Rum Ortodoks Patrik'i Ekümenik mi**, İrfan Yayımcılık, İstanbul, 2010.
- Pul, Ayşe, “Trabzon ve Samsun Limanları Üzerinden Kafkas Muhacirlerinin İskânı (1860-1864)”, **Uluslararası Giresun Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu (09–11 Ekim 2008)**, C I, Ankara, 2009, ss. 544-561.
- _____, “Trabzon ve Samsun Limanları Üzerinden Kafkasya Muhacirlerinin İskânı (1860-1864)”, **Sürgün, 21 Mayıs 1864**, Ankara, 2011, ss. 181-207.
- Saydam, Abdullah, “Soykırımdan Kaçış: Cebel-i Elsineden Memâlik-i Mahrûsaya”, **1864 Kafkas Tehciri Kafkasya’da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün**, Ed.: Mehmet Hacısalihoglu, Balkar& İrcica, İstanbul, 2013, ss. 73-117.
- Serbestoğlu, İbrahim, “Kırım Savaşı Sonrasında Samsun’da Göç ve Göçmen Sorunu”, **Geçmişten Geleceğe Samsun, Birinci Kitap**, Ed.: Cevdet Yılmaz, Samsun, 2006, ss. 83-98.
- Sertçelik, Seyit, “Rus İmparatorluğu’nun Avrupa Yakasında Yaşayan Türklerin Demografik Dağılımı ve Çarlık Rusya’sının Türklere Yönelik Politikaları”, **Türkler, Yeni Türkiye Yayınları**, C XVIII, ss. 385-399.
- Soy, Bayram, “Lord Palmerston’un Osmanlı Toprak Bütünlüğünü Koruma Siyâseti”, **Türkiyat Araştırmaları**, S 7, 2007, ss. 141-167.
- Tanrıseven, Oktay F. “Sovyet Sonrası Dönemde Rusya’nın Kafkasya Politikası”, Der.: Mustafa Türkes, İlhan Uzgel, **Türkiye’nin Komşuları**, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, Şubat 2002.
- Tanrıverdi, Mustafa. “Rusya İmparatorluğu’nun Kafkasya’da Ermenileri İskan Politikası ve Türklerin Göçü”, **Yeni Türkiye**, 60/2014, ss. 1-7.
- Tekiner, Süleyman. “Azerbaycan Türkleri”, **Dergi**, XVI/60, Münih, 1970, s. 3-22.
- Topbaş, Tansel. **Ekümeniklik ve Fener Rum Patrikhanesi**, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2007.

- Toruntay, Necip. **Değişen Stratejiler Odağında Türkiye**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1996.
- Tuna, Rahmi. “Çerkezlerin Kafkasya’dan Göçü”, **Kafkasya Üzerine Beş Konferans**, İstanbul, 1977, ss. 95-149.
- Yalçın, Emrullah. “Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi’nin Ekümenikliği Tartışmaları ve Gerçekler”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 50, Güz 2012, ss. 479-514.
- Yılmaz, Özgür. “1864 Kafkas Göçü’nde Trabzon”, **1864 Kafkas Tehciri Kafkasya’da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün**, Ed.: Mehmet Hacısalihoğlu, Balkar& Ircica, İstanbul, 2013, ss. 317-347.

XIX. ASRIN BAŞLARINDA AR RUSYASI'NA KARŞI MÜCADELEDE "NAKŞİBENDİYE" TARİKATI'NIN ROLÜ

DİLAVER AZİMLİ*

ÖZET

Kafkasya, antik çağlardan beri burada insanların genetik akrabalık vardır, böyle bir alandır. Farklı halklar, uluslar ortak kökleri vardı. Bütün tarihi bu nesnel gerçeği doğrulamaktadır. Epigrafik malzemeler bize Mağrip (İslam dünyasının batı ülkelerinde), Bağdat, Mısır, Hindistan, Orta (Merkezi) Asya, Osmanlı İmparatorluğu'nun din adamları ile Azerbaycan ve Dağistan Müslüman din adamlarının siyasi ve ideolojik bağları hakkında çok ilginç bilgiler vermektedir. Bu onların mezar taşları üzerinde işaretlenmiş "Nakshbandiyya" tarigati şeyhlerin başlıklarına göre teyit edilir.

Sunulan makalede Rusya'ya (XVIII-XIX yüzyıllar) karşı mücadelede Azerbaycan ve Dağistan Müslümanlarının hayatında "Nakshbandiyya" tarigatinin rolünü tanımlamak için çalıştık. Bu dönemde, bu tarikat bir militan örgüt haline gelerek Azerbaycan ve Dağistan'da ulusal kurtuluş hareketinde önemli bir yere sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Kafkaslar, Rusya, Azerbaycan, Dağistan, Bağdat, Mısır, Hindistan.

* Doç.Dr., Azərbaycan Milli İlimler Akademisi, Azərbaycan, d-azimli@rambler.ru

THE ROLE OF THE ORDER “NAKSHBANDIYYA” IN THE FIGHT AGAINST THE RUSSIAN EMPIRE AT THE BEGINNING OF THE XIX. CENTURY

ABSTRACT

Caucasus since ancient times is such a space where people have genetic kinship. Different peoples, nations had common roots. The whole history confirms this objective truth. Epigraphic materials give us very interesting information about the political and ideological ties of the Muslim clergy of Azerbaijan and Dagestan with the clergy of the Maghreb (western countries of the Islamic world), Baghdad, Egypt, India, Middle (Central) Asia, and Ottoman Empire. This is confirmed by the titles of the sheikhs of the Order “Nakshbandiyya” marked on their tombstones. Presented article we have tried to define the role of the Order “Nakshbandiyya” in the life of Muslims of Azerbaijan and Dagestan in Russia (XVIII-XIX centuries). During this period, this order has become a militant organization and has an important place in the national liberation movement in Azerbaijan and Dagestan.

Key Words: Caucasus, Russia, Azerbaijan, Dagestan, Baghdad, Egypt, India.

XVIII. yüzyılın sonlarından başlayarak tüm XIX, yüzyıl boyunca Rus müstemlekeciliğine karşı Azerbaycan ve Dağıstan halklarının mücadelesinde “Nakşibendiye” tarikatının önemli rolü olmuştur. “Nakşibendiye” tarikatının Azerbaycan ve Dağıstan Müslümanlarının hayatında oynadığı rolü anlamak için Sufizmin mahiyetinin bilmek gerekir. Çünkü Sufizmi öğrenmeden yaşanan gelişmeleri anlamak elemek zordur. Bu anlamda islam tarihini öğrenmek önemlidir. “Nakşibendiye” tarikatının kurucusu Şeyh Bahaed-din Muhammed Nakşibendi sayılır. O, Buhara vadisinde doğmuştur (1318-1389 yılları). Tarikatın tarihi daha eskidir. Bu tarikatın kollarından biri de Tayfurit kolu olmuştur. Kaynaklar Muhammed Nakşibend'i asket, yoksulları savunan insan gibi sunar. Tarikatta insana sevgi aşırıydı. Tarikatın yayılma alanı Çin eyaleti Qansudan Kazana, İstanbul'a ve Azerbaycan'a kadar arazileri kapsamıştır. Sonradan nişan Sünni ve Şii kollarına ayrılmıştır (14, 344-345).

Akkoyunlular döneminde Nakşibendi şeyhleri daha çok Tebriz ve çevresine yerleşmiştir. O zamanın şeyhlerinden Hacı Muhammed Parsan'ın müritlerinden Necmeddin Borkab Tebriz'de yaşamış ve 1497 yılında vefat etmiştir (12, 54-55). Nakşibendilik tarikatı XV. yüzyılda Hacı Ubeydullah Ahrar (1404-1490) vasıtasıyla bu bölgede yayılmıştır. Ahrar'ın hayatında yer alan müşidlerden biri Şeyh Kasım Envar'dır (3, 79). Ahrar'ın müridleri tarikatı Orta Asya'da, Osmanlı Türkiyesi'nde, Suriye, Hicaz ve Azerbaycan'da yaymışlardır (4, 162). Ahrarın üç müridi Akkoyunluların hâkimiyetinin sonlarında Tebriz'de yaşadı. Bunlardan Hacı Muhammed Emin Bulgariya lakabıyla meşhur olmuştur. Aynı yüzyılda Nakşibendiliğin Azerbaycan'daki önemli temsilcilerinden biri Hacı Ahrar'dan ders alan Nimetullah bin Mahmud Nahçıvani'dir. Tebriz'e giden Nakşibendilik müşitleri içerisinde en meşhuru Abdurrahman Cami'dir (12, 55).

XVII. yüzyıl Nakşibendileri içerisinde Urmiya'da yaşayan ailelerin isimleri özel olarak çekilir. Bunlardan bir çoğu daha sonra Diyarbakır'a giderek oraya yerleşmişlerdi. Bu ailelerin en ünlüsünden birinin-Şeyh Aziz Mahmud Urmevî'nin adı kaynaklarda çekilmiştir. Onun popülerliği Van, Tebriz, Erzurum, Urfa ve Musul'a kadar yayılmış, müritlerinin sayısı rivayete göre kırk bine ulaşmıştı. Safeviler zamanında Nakşilik gizli olarak yaşamaya devam etmiş, hatta Safevi sarayında bazı önde gelenler bu tarikatın taşıyıcıları olmuştur. M.Xudabendenin kızı PəriHan hanımın bu tarikata bağlı olduğu bildirilmiştir (12, 55-56; 16, 85-105).

Azerbaycan Nakşibendiliğinin ikinci aşaması olan XIX yüzyıl aynı zamanda Azerbaycan tasavvuf tarihinde yeni bir aşamadır. Bu dönemde Şekide

Muhammed Emin Oxudi ve Abdülkani Nuxevi ile, Kürdemirde İsmail Şirvanî ve onun takipçilerinin faaliyetleri ile, Qebelede Yahya Qutqaşını ile, Quba ve Deveci taraflarında İbrahim ve Abdulvahab efendiler ile Nakşibendilik tarikatı Azerbaycan'dan başlayarak tüm Kafkasya'ya ve Anadolu'ya yayılan büyük bir tasavvufi ve siyasi hareket olarak ortaya çıkmıştır (12, 56).

Sufizm XVII-XVIII. yüzyıllarda da toplumlar arasında yaşamaya devam ediyor ve kendisinin asırlık geleneklerini koruyup saklıyordu. Sufizm üzerine önde gelen araştırmacılardan sayılan A.D.Kniş yazıyor ki, Kafkasya'da XVII. yüzyılın sonlarında Sufizm Rus ekspansiyasına karşı özel bir rol oynuyordu. Daha sonra yazıyor ki, bazı tarihçiler o görüştedirler, Kuzey Kafkasya'da Kafkas aşiret toplumlarının Rus ekspansiyasına karşı örgütlü direnişi Çeçen Mansur Uşurmanın (1199-1206 / 1785-1791 yılları) yönetimi altında gerçekleşmiştir ve bu hareket Nakşibendi kardeşliğinin Sufileri tarafından tahrik edildi. A.D.Kniş daha sonra yazıyor ki, bizim elimizde bu düşüncüyü savunmak için güvenilir veriler yoktur. Ama bir gerçektir ki, İslam Şerkinin dini merkezlerine gidip ve Sufizmi öğrenip yeniden vatanlarına dönen birçok Kafkas Sufileri Kuzey ve Güney Kafkas dağ toplumlarında Sufizm fikirlerini yaymaya başladılar (8, 332-339). Böylece Kafkasya'da Rus ekspansiyasına karşı en büyük isyan Şeyh Mansur Uşurman'ın yönetimi altında yaşandı. Bu isyan 1765-1791 yılları kapsıyordu. O, Aldı köyünde fakir, fakat özgür Çeçen ailesinde doğmuştu. Tarihi edebiyatlarda bile fikir vardır ki, o, genç yaşlarında çoban olmuştur ve eğitim alamamıştır. O, sadece beş dini duayı ve Kur'an'dan birkaç ayeti ezbere biliyordu (2, 49).

Şeyh Mansur gerçekten cahil miydi? O döneme dair literatür derinden öğrenilmesi bizi o sonuca yol açar ki, cahil adam bu tür muhteşem harekete rehberlik edemezdi. Bu konuya değinen N.A.Smirnov herhangi gizemli konulardan bahsediyor ve Şeyh Mansurun hayatının belli dönemlerine değinerek bildirir ki, o, "ciddi hazırlık" geçmişti. İşte bu hazırlığın hesabına çevresine adamları ve danışmanları toplayarak bir Konsey yaratmıştı ki, "kutsal savaş" ni götürebilir bilsin. Buna bağlı N.A.Smirnov iki meseleye daha ciddi şekilde değiniyor: bunlardan birincisi Şeyh Mansur'un Sufi tarikatı ile ilişkisi (Tarig soufie); ikincisi ise Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkileri (15, 135-170).

Epigrafik malzemeler bizim için oldukça ilginç gerçekleri ortaya koymaktadır. Onların çalışması gösteriyor ki, Azerbaycan ve Dağıstan'ın Müslüman ruhanilerinin Mağrib (İslam dünyasının batı ülkeleri), Bağdat, Mısır, Hindistan, Orta (Merkez) Asya, Osmanlı İmparatorluğu ruhanileriyle siyasi-ideolojik ilişkileri ol-

muştur. Bunu “Nakşibendiye” şeyhlerinin kabir üstü yapılarında çizilmiş titulları kanıtlıyor (7, 76-80).

Azerbaycan topraklarında (Car, Tala, Şeki, Qah, İlisu, Oğuz, Qebele, Şamahı, Quba, Nahcivan, Ordubad, Samuh) tespit olunan “Nakşibendiye” kardeşlik Sufi toplumunun şeyhlerine ait epigrafik veriler gösteriyor ki, şeyhlerin başkanlarının, şeyh-ül-şeyhlerin nüfus arasında çok büyük nüfuzları olmuştur. Erken dönemde Ruslar buna pek önem vermemişler (7, 20-21).

Şeki şehrinde “Hoca” mezarlığında ünlü bilim adamı, o dönemde Şeki vilayetinde yüksek ruhani rütbesi sayılan gazı görevinde çalışan Hacı Abdal-Cemil bin Ahmet Çelebi Efendi ibn Hacı Muhammed Efendi (1877 yılında öldü)'nin mezarı vardır. O, Seyyid Ahmed Bedevî soyundan gelmedir. Seyyid Ahmed Bedevi ise “Nakşibendiye” nin bir kolu olan “Ahmediye” nin kurucusudur. Azerbaycan'da bu tarikatın merkezi XVII. yüzyılın sonlarından başlayarak Şeki ilçesinin Bakkal köyünde yerleşmiştir. Azerbaycan ruhanilerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun ruhanileriyle ideolojik bağlarını kanıtlayan olgulardan biri de Aslanbeyli kendinin ruhanisi Hacı Mahmud Efendi Qaraninin Osmanlı'nın Amasya ilinde yaşayan müridizmin ünlü şeyhi Mir Hamza Nigarî ile yazışmasıdır. Bu dönemde müridizm yaygın olarak Qebele'de, Xaçmaz erazilerinde yayılmıştı. Böylece, müridizm fikirleri Azerbaycan'da XIX. yüzyılın sonlarına kadar yaşamaya devam eder ve milli-özgürlük hareketi de esas ideoloji idi (7, 46-51).

Bir daha belirtelim ki, Azerbaycan Nakşibendiliğinin ikinci aşaması diyebileceğimiz XIX. yüzyıl, aynı zamanda Azerbaycan tasavvuf tarihinde de yeni bir aşamadır. Bu dönemde Mevlânâ Halid Bağdâdî'yenin halifesi kürdemirli İsmail Şirvanî ve onun halifesi Qutqaşınlı Hacı Yahya'nın yetiştirdiği birçok müridin faaliyetleri sonucunda Azerbaycan'dan başlayarak tüm Kafkasya'ya ve Anadolu'ya yayılan büyük bir tasavvufi ve siyasi hareket ortaya çıkmıştır. 1783 yılında Şirvan Hanlığı'nın Kürdemir köyünde doğan Şeyh İsmail Siraceddin Şirvanî eğitimini Şamahı, Erzincan, Tokat, Burdur ve Bağdat medreselerinde tamamlamış, daha sonra vatanına dönerek burada yedi yıl bilim öğretimi yapmıştır. Bilimin arkasında bir gerçek durduğunu anlayan İsmail Şirvanî yeniden yola çıkarak bir kâmil mürid bulmak arzusu ile Bağdat'a gidiyor ve burada Mevlana Halid Bağdâdî'ye bağlanarak onun müridi olur. 1817 yılında müridinden icazetname alarak yeniden memleketi Kürdemir'e gelen İsmail Şirvanî, Rusya yönetiminin baskısı ile Azerbaycan'dan çıkarılan kadar buradaki tekkesinde çalışır. 1826 yılında öncelikle Ahıska'ya taşınır. Ahıska'nın Ruslar tarafından işgalinden

sonra Anadolu'ya geçerek Osmanlı Devleti'nin himayesine giriyor. Sivas'ta dokuz yıl kaldıktan sonra 1841 yılında Amasya'ya yerleşen İsmail Şirvanî vefatına kadar burada faaliyet göstermiştir. İsmail Şirvanî Azerbaycan ve Dağıstan'da birçok mürit yetiştirmiştir. Mir Hamza Nigarî, Has Muhammed Şirvanî, Molla Muhammed Yarağî, Elmalılı Mahmud Efendi, Külüllülü Ahmet Efendi, Cemaleddin Qazıqumuği bunlardan birkaçıdır. Has Muhammed Şirvanî ve Molla Muhammed Yarağî tarikatı Dağıstan'a geçiren ve orada yayan şeyhlerdir. Daha sonra Cemaleddin Qazıqumuği ve müridleri Kafkasya'da geniş bir topluluk meydana getirdiler. Nakşibendiliğin Dağıstan'da yayılmasında Molla Muhammed Yarağî'nin Yaraq köyündeki medresesi merkez olmuştur. Tüm Kafkasya'da saygıya sahip olan bu bilimsel ortam tarafından tarikatın kabul edilmesi onun bölgede yayılmasını sağlamış, özellikle de toplumun kültürel tabakası tarafından hızla benimsenmesine imkân sağlamıştır. "Nakşibendilik" Kafkas halklarının Ruslara karşı mücadelesinde ihtiyaç duydukları manevi enerjiyi ve siyasî otoritenin artmasını sağlamıştır. Bu mücadelenin liderleri Kadı Muhammed, İmam Şamil gibi şahıslar yaptıkları hürriyet mücadelelerini Rusların yüksek askerî güçlerine ve tekniklerine karşı tasavvufun gücünden kullanılarak uzun süre başarıyla sürdürmüşlerdir. Kuzey Kafkasya'daki bazı kabilelerin / halkların İslam dinini kabul etmeleri, özellikle Çerkezler ve Abhazların müselmanlaşması bu dönemdeki alim Nakşibendi mürşidlerinin faaliyetleri sonucunda mümkün olmuştur. İsmail Şirvanînin edebi-tasavvufi şahsiyeti ve Karabağ bölgesinde faaliyetleri ile ilgi çeken halifesi Mir Hamza Nigarî'dir. O, Karabağ Hanlığı'nın Cicimli köyünde 1805 yılında dünyaya gelmiştir. Gençliğinde ilim öğrenmek için buradan Sivas'a taşınarak İsmail Efendi'nin yanına gelmiştir. Bilimsel ve tasavvufi eğitimini tamamlayarak Karabağ'a dönmüştür. Azerbaycan'ı işgale başlayan Ruslara karşı isyan hazırlığı yaparken planlarının üstü açıldığına göre kaçarak İran üzerinden Erzurum'a gitmiştir. Şeyhi İsmail Şirvanîden sonra Amasya ve çevresindeki insanları irşada davet etme görevini sürdürmüştür. Hamza Nigarî bu bölgeden başka, Doğu Anadolu'da, Azerbaycan'ın Karabağ ve kuzeybatı bölgelerinde birçok mürit yetiştirerek bununla şöhret bulmuştur. Özellikle Azerbaycan'da Aslanbâyilili Hacı Mahmud Efendi'nin geniş faaliyetleri sonucu Borçalı, Karabağ ve Kazak bölgesinde halkın büyük bölümü Nigarînin müridi olmuştur. Bunların büyük bir bölümü daha sonra Türkiye'ye taşınarak Amasya ve çevresinde yerleşmişlerdir. Ünlü bir divan şairi olan Hamza Nigarînin aşiqane şiirlerinin toplandığı Türk ve Fars dillerinde divanları vardır. Bu dönemde Azerbaycan'da faaliyet gösteren diğer bir Nakşibendi Şeyhi İsmail Şirvanî ve Abdullah Mekki'nin halifesi Hacı

Yahya bey Qutqaşınıdır. Son Qebele Emiri Hacı Nasrullah Sultan'ın oğlu ve tanınmış yazar İsmail Bey Qutqaşını'nın büyük kardeşi olan Yahya Efendi öncelikle İsmail Şirvanîden, daha sonra Mekke'de Abdullah Mekki'den izin alarak irşad faaliyetine başlamıştır. Bu bölgedeki faaliyetleri sonucunda takiplere maruz kalan Hacı Yahya Bey Osmanlı Devleti'nin davetlisi olarak öncelikle Çorum, sonra da İstanbul'a giderek bir süre buralarda yaşamış ve çalışmıştır. Daha sonra Mekke'ye göç ederek vefatına kadar burada yaşamıştır. XIX. yüzyılda yaşayan Azerbaycanlı naqşibendilerinden Abdulhamid Şirvanî eğitimini İstanbul ve Mısır medreselerinde tamamlamış, Süleymaniye medresesinde müderrislik yapmıştır. XIX. yüzyılda tasavvufi hayatın zenginliği ile dikkat çeken merkezlerden biri de Şekidir. XIX. yüzyılın başlarında Oxud kendinden Muhammed Emin ve oğlu İsmail efendi Nakşibendiliğin müceddidilik koluna mensup Sufiler olarak burada faaliyet göstermişti. Aslen Afgan olan Muhammed Emin Efendi oldukça yüksek bir eimi seviyeye sahip olup Şeki medreselerinde eğitim yapmıştır. Onun Şeki uleması üzerinde önemli etkisi olması birçoklarının Nakşibendilik tarikatına geçmesine neden olmuştur. Şeki'de yaşayan Şeki kadısı ve Kadılar Konseyi başkanı olmuş Xalisegarızade Abdülgeni Nuxevi (1817-1879) Nakşibendiliğin müceddidilik koluna mensup bir şeyh gibi bilimsel irfanî faaliyet göstermiştir. Şeki Nakşibendileri sırasına müderrislik ve kadılık faaliyet gösteren Dodovi Muhammed Said efendi ve Karakoyunlu Yusuf Efendi de içerir (13, 35-38).

Adı geçen tüm bu Nakşibendi şeyhler Azerbaycan'da ve Dağıstan'da Rus ekspansiyasına karşı ideolojik mücadelenin carçıları olmuşlardır. İşte onların hesabına bu mücadele on yıllarca devam etmiş ve Ruslar ciddi kayıplara uğramıştır.

Bir daha belirtelim ki, “Nakşibendiye” tarikati Dağıstan ruhanilerinin hayatında büyük rol oynamıştır. Bu konuda Osmanlı kaynaklarında da çok bilgiler vardır. Osmanlı müalliflerinde Karabağlı Ali ibn İbrahim Dağıstaninin Seyid Muhammed Erməvinin müritlerinden olduğu ve “Kavakibus-Saadet” adlı, içinde on adet risale olan bir eserinin olduğu gösterilir. Halid Bağdâdi'yenin Kuzey Kafkasya'da faaliyet gösteren diğer halifesi Muhammed el-Mehdi Dağıstanidir (13, 37).

Dağıstan'da Rus ekspansiyasına karşı mücadeleden konuşurken öncelikle Şeyh İsmail Siraceddin Şirvanî'nin takipçilerinin faaliyetine değinmek gerekir. Bunlardan biri de Has Muhammed Şirvanî olmuştur. Adı Muhammeddir. Şirvan Hanlığı'nda doğdu. Has Muhammed Şirvanî eğitimini Dağıstan'da, Küre hanlığının Yukarı Yaraq köyünde Muhammed Efendi'den almıştır. O, Yaraq Yeddiillik

eğitimini tamamladıktan sonra, yaklaşık 1823 yılında vatanına geri döndü. Burada İsmail Şirvanî hakkında duymuş, onun müridi olmuştur. Bir süre İsmail Şirvanî'nin hizmetinde durarak zahiri ve batini ilimleri tamamen exz etmiştir. İsmail Şirvanî ona hilafetname vermiş ve Dağıstan'da eğitim aldığı köyde tasavvufi bilgileri yaymasını emretti. Has Muhammed Şirvanî yaraq köyüne dönmüş, irşad faaliyetine başlamıştır. Birkaç ay sonra hilafetname verdiği, hocası Molla Muhammed Yaraqlı ve diğer Dağıstanlı mollalarla Kürdemire İsmail Şirvanînin yanına gelmiştir. İsmail Şirvanî Molla Muhammed Yaraqlı'nı Dağıstan'da irşad etmek için göndermiştir. O zamandan Has Muhammed Dağıstan olaylarında az anılıyor. Mevlid Yarahmedov Has Muhammed Şirvanînin ömrünün sonuna kadar Dağıstan'da yaşadığını aktardı. O, el-Qadarda Hacı Abdullah'ın medresesinde Doğu felsefesini derslerini vermiştir. Burada onun hemyerlisi Ağdaşlı Abdullah Efendi ise Farsça ve Azerbaycan Türk dilinden ders veriyordu. Xas Muhammed Şirvanînin yazılı kayıtlarının olması hakkında alman yazarı Friedrich Bodenstedt haber verir. O, Kafkas tarihini anlatan eserinde “Hacı İsmail'in görüşleri” bölümü işte bu kayıtlar üzerine yazmıştır. Molla Muhammed yaraqlı Küre hanlığı'nın Yukarı Yaraq köyünde 1777 yılında doğdu. “El-Yarağı” ve “Yaraqlı” nisbeleri ile şöhretlenmiştir. Muhammed Efendi el-Yarağı Muharrem Efendi el-Axtı'nın talebesi olmuş, zahiri ilimlere onun sayesinde edinmişti. Daha öncede belirttiğimiz gibi, Şirvana dönen Has Muhammed İsmail Şirvanî'den “Nakşibendiye” mezhebini kabul etmiş, hilafetname olarak Dağıstan'a müşid gibi dönmüştü. Molla Muhammed Yaraqlı ise ondan tarikatı öğrenmeye başladı ve hilafetname olarak müşid oldu. Sonra tasavvufi bilgilerini artırmak amacıyla Kürdemire, İsmail Şirvanînin yanına yollandı. İsmail Şirvanî ona Dağıstan'da bu öğretinin yayılmasına yönetimi görevlendirdi. O, Küre Hanlığında tarikatı yaymaya başladı. Etrafına çepeçevre müritler toplandı. Cemaleddin el-Qumuğiye hilafetname verdi. İmam Qazi Muhammed ve İmam Şamil'e tarikatın yollarını öğretti. 1825 yılında Yermolovun emri ile Molla Muhammed Yaraqlı tutuklandı. Aslan Han onu Kurah kendinde tutsak etti. Fakat müritlerinin yardımıyla Molla Muhammed Yaraqlı Cezaevi'nden tahliye oldu ve Tabasaranda gizlendi. Ailesini ve kitaplarını getirdikten sonra avarların kompakt halinde yaşadığı bölgede yerleşti. 1838 yılında (h.1254) Soqratl köyünde vefat etti. Orada gömüldü. Türbesi ziyaret edilir. Ondaki çok sayıda eserler yadigar kalmıştır. Dağıstan Nakşibendileri içerisinde Seyyid Cemaleddin el-Qumuği'nin özel yeri vardır. O, Molla Muhammed Yaraqlı'dan tarikatı öğrendi ve irşada başladı. Dağıstan'ın her yerinden yanına müritler toplandı. Hatta Gimrlı Kadı Muhammed ve Şamil de Cemaleddin el-

Qumuğiyə intisab ettiler. O, defalarca baskılara maruz kalmıştı. Şamil'in imameti döneminde (1834-1859) onun hâkimiyeti altında olan dağistanlılar dahil Çeçenler Cemaleddin el-Qumuğini üstad olarak kabul ettiler. Şamil müşşidinin kızı Zahide ile evlendi. Kendisinin iki kızını ise Cəmaləddinin oğullarına verdi. Cemaleddin el-Qumuği Dağıstan'ın işgalinden sonra Osmanlı Devleti'ne göç etti (1859). Osmanlı Sultanı Abdülaziz (1861-1876) ona saygı gösterdi ve Dağıstan'ın şeyhi adlandırdı. O, Kars şehrinde yaşıyordu. Halifelerinden Qubalı Elesger Efendi Quba-Tiflis-Kars yolu ile gelerek şeyhine yetişmişti. Dağıstan müqvimət hareketinin baş vermesinde İmam Qazi Muhammed'in eşsiz rolü olmuştur. O, 1794 yılında Dağıstan'ın Gimri köyünde doğdu. Kadı Muhammed'in yakın çevresinde olanlardan biri de İmam Şamil olmuştur. Kadı Muhammed zahiri ilimleri tamamladıktan sonra “Nakşibendiye” tarikatına girmek için kendi öğrencisi Şamille Seyyid Cemaleddin el-Hüseyni el-Qazıqumuği ed-Dağıstaniyə intisab etti. Kadı Muhammed bâtinî ilimlerde de başarı kazanmış, seyir ve suluk meclislerinde yer almış, belli süre şeyhinin hizmetinde duruyordu. Sonuçta Seyyid Cemaleddin Gazi Muhammed'e tarikatta irşad etmesi için izin verdi. Belirli bir süre etrafına pek müritler toplayan Kadı Muhammed din uğrunda savaşa başlamak için sabırsızlanmaya başladı. Kendi isteğini ilk olara Şamile bildirdi. Arkadaşlar bu amaçla etraflarına hayli müridler topladılar. Onun müşşidi Seyyid Cemaleddin bu adıma kesin itiraz etti. Fakat Kadı Muhammed isteğinden vazgeçmedi ve diğeri müşşidi Muhammed Efendi el-Yarağidən destek istedi: “Yüce Allah, kitabında kafirlere ve imansızlara karşı savaşmaya çağırır. Üstat Cemalettin bana din uğrunda mücadeleyi yasak ediyor. Ben hangi buyruğa uymalı? “. Şeyh Muhammed Efendi cevabında: “Biz Allah'ın hükmünü geri yerine getirmeliyiz, sadece insanların” dedi. O andan Kadı Muhammed insanlara sarhoşluk içeceklerden kullanmayı, tütün içmeyi, kumar oynamayı, kadınlarla dans etmeyi yasakladı. O, Dağıstan'ın ilk imamı olarak faaliyete başladı. Kadı Muhammed şeriatı müxtəlifdilli halkların yeni sivil topluluğunun başlıca dayanağı ilan etti. Aynı gerekçelerle yeni ümumi-dağıstan düşüncesinin temelini koydu. Kadı Muhammed 1830-32 yıllarında bazı yerel hakimler ve işgalci Rus ordusu ile kanlı savaşlar götürdü. Fakat 1832 yılında Gimri Kalesi'nde dokuz müridi ile birlikte ablukaya düştü ve savaşta öldü. Onun ölümünden sonra İmameti İmam Hemzet Bey (1832-1834) yönetti (13, 82-91).

Kafkasya'da Rusya işgaline karşı gerçekleşen en büyük mücadele İmam Şamil'in önderliğinde gerçekleşmiştir. 1834-1859 yılları kapsayan bu dönem özel

bir dönemdir. Kimse şüphe edemez ki, Şamil seçkin asker ve komutan değildir. Bu kesin bir şekilde böyledir. Bunu Şamil'in dostları ve düşmanları kesin kabul ediyorlar. Burada sohbet dağlıların ulusal özgürlük mücadelesinin ideolojisinden da sohbet gitmelidir. Bu konuda Muhammed Yarağının, Şeyh Cemaleddinin, Kadı Muhammed'in öngörüsü kendini gösterir. Bu hem de gelecek süreçleri belirlemiştir: hemen yarım esr için şeriat ve tarikat azadlıqsever dağlıların ideolojik seçiminde anahtar noktasını oynadı. Burada bir sorun çözümünü tapmalıydı: teoloji, tasavvufun empoze ettiklerini gerçek pratik mücadeleye geçirmek için güçlü bir kimlik-siyaset adamı-yenilikçi isteniyordu. Bu insan İmam Şamil oldu. O, kendisinin seleflerinden hayli ileri gitti (öncekilerden daha çok teorisyen idiler) (11, 71-73).

Şamil ilk eğitimini Qazi Muhammed'den almıştır. Sonra Balakende Laçınılyau adlı hocadan ders almaya başlamıştır. Bu zaman Kadı Muhammed Qazıgumug'da Seyid Cemaleddinden tasavvufi bilgileri öğreniyordu. Seyyid Cemaleddin Qazi Muhammed'e icazaname verirken diyor ki, "tarikatı Gimri sakini Şamile ver veya onu bana getir". Arkadaşlar Gimride buluşurlar. Kadı Muhammed Şamile Şeyh Cemaleddin hakkında konuşuyor ve ona intisab etmesini istiyor. Şamil balakenli müallmi ve diğer öğrenci dostu ile Qumuk'a gelir. Şamil ve arkadaşı Emir Han tasavvufi bilgi elde etmek amacıyla belli süre Seyid Cemaleddinin yanında kalırlar. Şeyhi Şamile kendi seyir ve sülukunu Kadı Muhammed'in makamında sürdürmeyi önerir. Şamil o zamandan ta mürşidinin ölümüne kadar (1832) Qazi Muhammed'den ayrılmıyor. Şamil Kadı Muhammed ile birlikte Seyyid Cemaleddinin mürşidine (Molla Muhammed Yaraqlı) de intisab eder. Yaraq kendinden Gimriye dönen arkadaşlar şeriat ve tarikat hakkındaki islamı bilgileri tamam exz etmişlerdi. Kadı Muhammed'in "Qazavat" hakkındaki fikrini derinleştiren Şamil Hemzet beyin ölümünden sonra imam seçilmiş, o zamandan dağlıların Çar Rusyası'na karşı özgürlük mücadelesine başkanlık etmiştir. Onun organizasyon becerisi ve iradesi sayesinde dağlılar birleştirilmiş, yerel yargıçlar tabi ettirilmişti. Şamil'in özel yiğitliği, kumandanlık becerisi, güzel hitâbeti ona geniş ün kazandırmıştı. Kendi müritlerine (özgür köylülere-uzdenlöre) ve tarikat üyelerine dayanan Şamil askeri-teokratik devlet-İmamet yaratmıştı. İmametde laik ve dini hâkimiyet Şamile aitti (1848 yılından mirası ilan edilmişti). XIX yüzyılın 40'lı yıllarında Şamil'in ordusu Çar orduları üzerinde birkaç kez önemli zafer kazanmıştı. Bu yıllarda askerlerinin sayısı 20.000 kişiye (bu arada 6000 süvari) ulaşıyordu. Bazı işlemlerde 10-15.000 savaşçı yer alıyor-

du (13, 91-92). Şamil'in adı altında çok sayıda tarihî ve vatanseverlik içerikli fikitler gizlenir. O, kahraman ve kahraman yetiştirendir (9, 230-231).

Şeyh Şamil'in milli-özgürlük mücadelesine geniş yer veren M.Hammer “Çar'a karşı müslüman direnişi” eserinde bu mücadelede Sufizmin rolüne özel bir yer ayırır ve bildirir ki, bu mücadelenin oluşumunda “Nəqşibəndiliyin” askeri kolu sayılan “Xalidiyy-müdcenediyyenin” önemli rolü olmuştur. Daha sonra ekler, “Naşibendiliyin” bu kolu Şamil'in qazavatında temel ideolojik ve örgütsel üs olmuştur. Diğer bir deyişle, M.Hammer Şamil hareketinin fikir köklerinin “Nakşibendilik” kardeşliğinin olduğunu ileri sürüyor. Onun bu tezleri kendini bize çoban gibi sunulan Hacı Künti Kişiyevin başkanlığı ile mücadelede de yer buluyor. Şeyh Şamil'in İmameti sekteye uğrayandan sonra, 1861-1863 yıllarında o, kendi həmtayfaları arasında “Qadiriyyə” tarikatını yayıyordu (8, 343-344).

Görüldüğü gibi, “Nakşibendiye” tarikatı Dağıstan ruhanilerinin hayatında ciddi rol oynamıştır. Dağıstan'da erebdilli literatür etkisi altında ünlü bilim adamları yetişti. Bunlara örnek olarak “Dağıstan'da matematik, astronomi ve tıp bilimlerinin kurucusu” Damağan el-Muxini (öl. 1130/1718 yılı) gösterebiliriz. Bunun ardından Muhammed Qazi el-Akuşi (öl. 1205 / 1790-91 yılı) ve Hacı Davud el-özel (öl.1171 / 1757) gelir. B.Q.Əliyev yazıyor ki, “son felsefe ve mantığa ait kitapları kendi diline tercüme etmiş, Arap dilinin qrammatikasını yazmıştır. O, hem de astronominin mahir bilicisi idi ve Dağıstan sınırları de kenarda iyi tanırdı “(1, 105).

XVIII. yüzyılda Dağıstan'da en popüler Sufilerden biri de Salih Efendi olmuştur. O, Kum köyünde yaşamış alim-ruhani idi ve hep Surxay Han II. Qazıgumuğlu'nun yanında olmuştur. O, çok yetkin bir kişi idi. Bir kaç dil biliyordu, lak ve Farsça da şiir yazıyordu. Onun bir qesidesi Surxay Han II Qazıgumuğluya ithaf edilmiştir. O, özgür dağlı toplumlarını “kafirlere karşı mücadeleye-Qazavata” çağırıyordu. Bu anlamda bazı uzmanlar bile hesap ediyorlar ki, Kuzey Kafkasya'da Şeyh Mansur, Molla Muhammed Yaraqlı ve Şeyh Cemaleddinden önce işte o, müridizm propagandasının birincisi olmuştur (5, 450).

“Nakşibendiye” tarikatının Dağıstan'da üçüncü şeyhi Hacı Abdurrahman es-Suquri (1792-1881 / 82) olmuştur. O da bellidir ki, Hacı Abdurrəhmanın Şeyh Şamil'in yanında büyük saygısı vardı. Şeyh Şamil hareketi (1834-1859) sekteye uğrayandan ve İmam Şamil esir düşenden sonra Hacı Abdurrahman Dağıstan'da en yetkili kişi oldu (10, 124, 134-135).

XIX yüzyılın ortalarında, hatta Şeyh Şamil hareketi yatırıldıktan sonra da Azerbaycan'da müridizm yaşamakta devam ediyordu. Müridizm fikirler Azerbaycan'da yaygındı. Bunu Azerbaycan ruhanilerinin Dağıstan ve Osmanlı İmparatorluğu ruhanileri ile ilişkileri kanıtlamaktadır. Ayrıca, epigrafik yapıların öğrenilmesi kanıtıyor ki, müridizm fikirleri sadece Azerbaycan'dan Dağıstan'a gitti. Yukarıda gösterilen müridizm ideologiyasının kurucusu Şeyh İsmail Siraceddin Şirvanî olmuştur. Bunu Hacı Mahmud Baba Efendi'nin kabir üstü yazısı bariz şekilde ortaya koymaktadır (7, 43,44).

Dağıstan Sufiləri içerisinde Seyfulla Qazı Başlarov özellikle seçilir. Henüz gençliğinde Rusya sömürgecileri tarafından baskılara maruz kalmıştı. Kendisinin vaazlarında Sufi düşüncelerini derinden yayan Seyfulla Qazı Rusya müstemlekeçilerine karşı dağlıları mücadeleye sesleyirdi (17, 148,156-157).

Dağıstan'da nüfuzlu Sufiler sırasına Hacı Muhammed ve Şarapuddin Kikuninli de içerir. Hacı Muhammed Dağıstan'da "Nakşibendiye" tarikatının etkili şeyhlerinden olan Hacı Abdurrəman Sogratlının sayıda müritlerinden biri olmuştu. O, işte mürşidinden irşad etmek için izin almıştı. Hacı Muhammed 1877 yılında Dağıstan'da Çarizme karşı yaşanan isyanda aktif yer almıştı. İsyanın başında onun müridi duruyordu. 29 Eylül 1889 tarihinde Hacı Muhammed Çar askerleri tarafından tutulup Qunib Kalesi'ne düşürüldü. 11 Ekim 1889 tarihinde İrkutsk kentine müebbet sürgüne gönderildi. İsyanın diğer katılımcıları da bu tür talih ile mahkum oldular. Onların içerisinde Müslüman ruhanileri daha çok çokluk oluşturuyordu: Hacıyav Qunuhlu, Ebubekir Çuldinski, Muhammed Tilyaratalı, Muhammed İqlinski, İsmail Kadı, Şamsuddin, Hacı Abdurrahman, Ebubekir ve Apanđi Qumuglu, Kaganlı Ağamirze ve diğerleri. Bunlardan Şarapuddin Hacı Muhammed'in yeğeni idi ve Hacı Muhammed'in kızı ile evlenmişti. Ölümüne yakın Hacı Muhammed ona müridler üzerinde yönetim için "izin" verdi. O zaman artık Şeyh Şarapuddin kendisinin dayısı gibi Osmanlı İmparatorluğunda Dağıstan ruhani mühacirlerinin nüfuzlu lideri sayılırdı (10, 159-161).

"Aleksandar Bennigsen yazıyor ki, 1824-59 yıllarında Rusya istilasına karşı savaşıyan Kafkas hareketinin tüm liderleri, naibleri, savaşçıları İsmail Şirvanî dizisinden" Nakşibendiye "müritleri idiler. Bu tarikat dünya tarihinde önem arz eden Rusya İmparatorluğu'nun maddi ve ahlaken zayıflamasının, Romanovlar monarxiyasının devrilmesinin, Rusya'da Bolşeviklerin iktidara gelmesinin tezleşdirilməsini meydana getirmiştir ". R.Magomedov Kafkas savaşının sonuçlarını şöyle tanıtıyor: "1859 yılından sonra Dağlılar sadece yıkılmış köyler ve

şehit olmuş yiğitler hakkında anılar kalmadı. Belirtmek önemlidir ki, özgürlük hareketi yıllarında bizim halkımızda yeni - ümumidağistan - düşünce kök saldı. İnadlı mücadele düşmanın siyasi çizgisinde bir değişiklik yarattı. 1859 yılında askerî zafer elde eden imparatorluk Dağıstan'da vergi veren tabakalar üzerinde ümumimperiya vergilerini genişletmek, mutlaka askeri mükellefiyyetden vazgeçmeye mecbur oldu. İmparatorluk Dağıstan geleneksel toplum kuruluşlarının esaslarını, geleneksel yargı ve kargüzarlığı, enevi eğitimi bıraktı “(13, 93-94).

Böylece, bu kısa makale ile biz Azerbaycan ve Dağıstan Müslümanlarının Rusya işgallerine karşı mücadelesinde “Nakşibendiye” tarikatının rolünü xarakteriz istedik (XVIII-XIX yüzyıllar). Bu dönemde tarikat askeri kuruma dönüşerek Azerbaycan ve Dağıstan halklarının milli-özgürlük mücadelesinde önemli bir rol oynadı.

KAYNAKÇA

- Alxasova D.M. Daud Al-Usişi, Jizn i tvorçestvo. Daqestanskiye svyatını. Kniqa pervaya. Maxaçkala: 2007.
- Benniçson Aleksandr. Narodnoye dvijeniye na Kavkaze v XVIII v. (“Svyaşennaya voyna” Şeyha Mansura (1785-1791 qq.). Maloizvestnyy period i soperniçestvo v Russko-tureçkix otnoşeniyax)ş Maxaçkala: 1994.
- Hasan Lütfi Şuşud. İslam Tasavvufunda Hacegan Hanedanı. İstanbul: 1958.
- Hamid Algar. Nakşibendilik. İnsan İst. 2007.
- İlyasov X.İ. Çolak Surxay-Han Kazikumuxskiy i eqo potomki. Maxaçkala: 2010.
- İbraqimova Z.B., Muxammad-xadji i Şarapuddin Kikuninskiye-Sufii, muxadliri. Jizn i tvorçestvo. Daqestanskiye svyatını. Kniqa vtoraya. Maxaçkala: 2008.
- Kuliyeva Vafa. Rol i poziciya musulmanskoqo duxovenstva v soçialnoy jizni Azerbaydjana v konçe XIX-naçale XX vv. V rakurse armyano-azerbaydjanskix politiçeskix otnoşeniy. Baku:Nurlan, 2003.
- Knış A.D. Musulmanskiy mistiçizm. Moskva-Sankt-Peterburq: Dila, 2004.
- Quseynov Qeydar. İz istorii obşestvennoy filosofskoy misli v Azerbaydjane XIX v. İzdatelstvo Akademii nauk Azerbaydjanskoy SSR. Baku: 1949.
- Maqomedov Z.A., Abduraxman–xadji As-Suquri-uçyonıy, propaqandist znaniy, pobornik svobodi. Daqestanskiye svyatını. Kniqa pervaya. Maxaçkala: 2007.
- Maqomedov R.M. Triumf i Traqediya Şamilya: uroki i predosterejeniya istorii. İstoriçeskiye, duxovniye i nnavstvenniye uroki Şamilya. Slovo k 200-letiyu imama Daqestana i Çeçni. Sostavitel, avtor predisloviya i otvetctvenniy redaktor Q.Q.Qamzatov. Maxaçkala: 2000.
- Mehmet Rihtim. Seyid Yəhya əş-Şirvanî əl-Bakuvı və Şəfa əl Əsrar (Sufiliyin sirləri) adlı əsəri. Bakı: Elm, 2010.
- Mehmet Rihtim, Fariz Xəlilli. Mövlanə İsmayıl Siracəddin Şirvanî. Bakı: CBS, 2011.
- Petruşevskiy İ.P. İslam v İrane v VII-XV vv. (Kurs lekçiy). İzdatelstvo Leninqradskoqo Universiteta: 1966, 400 s.
- Smirnov N.A. Politika Rossii na Kavkaze v XVI-XIX vv Moskva: 1959.
- Şahin Fazil Fərzəlibəyli. “I Şah Təhmasibin qızı PəriHan Hanımın həyatı və fəaliyyəti”. Hikmət. №1, Bakı, 2003.
- Şixaliev Ş.Ş. Ustaz trex tarikatov: Sayfulla-kadi Başlarov. Daqestanskiye svyatını. Kniqa pervaya. Maxaçkala: 2007.

TERCÜMAN GAZETESİNDE GENCE, NUHA (ŞEKİ) VE ÇEVRESİ

*Azerbaycan milli matbuatının
140. yılı münasebetiyle...*

NAZIM MURADOV*

Özet

1883-1914 yıllarında Gaspıralı İsmail Bey, 1914-1917 yıllarında da Hasan Sabri Ayvazov ve İsmail Bey'in oğlu Rıfat Bey Gasprinski tarafından Kırım'ın Bahçesaray şehrinde Rus ve Türk dillerinde çıkarılan *Tercüman* gazetesi, 35 yıllık geçmiş ve üç bin civarındaki Sı ile zengin bir hazinedir.

Tercüman gazetesi aynı zamanda Müslüman Türk dünyasının önderlerinden ve Ceditçilik harekâtının liderlerinden biri olan Gaspıralı İsmail Bey'in en büyük eseri niteliğindedir.

Bu gazete sadece Kırım Türklerinin, Volgaboyu Türk-Tatar aydınlarının değil, Ural dağlarından Orta Asya'ya, Balkanlar'dan Çin içlerine, Sibirya'dan Mısır'a, İstanbul'dan Hindistan'a uzayan çok geniş coğrafyanın tarihi ve çağdaş meselelerini ele alan önemli bir yayın organıdır. *Tercüman*, aynı zamanda milli ve dini değerlerin ön planda tutularak geliştirildiği Türk tezinin banilerindedir. *Tercüman*'da siyaset, din, dil, eğitim, kültür, tarih, sosyoloji, kadın hakları... meseleleri sadece dile getirilmekle kalmamış, enine boyuna tartışılarak ciddi sonuçlar elde edilmiştir. *Tercüman*, birçok yönüyle 1883-1903 yıllarını kapsayan yirmi yıllık bir dönemde Rusya Müslümanlarının ve Türklerinin tek sesi ve yolunu ışıklandıran tek meşalesi olmuştur.

Tercüman gazetesinin ve Gaspıralı İsmail Bey'in Azerbaycan ile ilişkileri, yapılmakta olan yeni ve nokta çalışmalarıyla daha net bir şekilde ortaya çıkacaktır. Gazetenin, Azerbaycan'da en iyi şekilde takip edildiği yerler arasında Gence

* Yrd. Doç. Dr., Lefke Avrupa Üniversitesi, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti,
nmuradov@eul.edu.tr / nazim.muradov@gmail.com

ve Nuha'nın (Şeki'nin) önemli bulunduğunu gazetenin, her yılın sonunda bir sonraki sene için öngördüğü abone planlamalarından anlaşılmaktadır. XIX. yy.ın son yirmi yılı ile XX. yy.ın ilk 17-18 yılını (özellikle de 1903 yılına kadarki "gazesiz dönemi") hep *Tercüman* sayfalarından takip etmek, büyük ölçüde Gaspıralı kaleminden öğrenmek mümkündür.

Gaspıralı'nın damadı ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin eğitim bakanı ve başbakanlarından olan Nasib Bey Yusufbeyli de onun Gence ve çevresi ile ilişkilerinde büyük rol oynamıştır.

Biz bu makalemizde, Güney Kafkasya'nın önemli kültür, siyaset ve eğitim merkezlerinden olan Gence ve Şeki'nin (Nuhu'nun) 1880-1912 yıllarındaki sosyo-kültürel hayatının *Tercüman* gazetesine yansımaları üzerinde duracak, gazetenin elimizde bulunan dijital ve zengin arşivinden hareketle genelde Kafkasya ve Azerbaycan'ın, özelde ise Gence ile Şeki'nin bu dönemine ışık tutmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Gaspıralı İsmail, *Tercüman* gazetesi, Güney Kafkasya, Azerbaycan, Gence, Nuhu (Şeki)

GENÇE, NUHA (SHEKI) AND THE ENVIRONMENT IN TERCUMAN JOURNAL

*In the memory of 140th. year of
Azerbaijani National Press*

Abstract

The Tercüman Journal which was published by Gaspıralı İsmail Bey in the years of 1883-1914, in the years of 1914-1917 by Hasan Sabri Ayvazov and İsmail Bey's son Rıfat Bey Gasprinski in Bahçesaray town of Kırım in the languages of Russian and Turkish is a rich treasure with its 35 years past and about three thousand issues.

At the same time the Tercüman Journal is one of the greatest works of Gaspıralı İsmail Bey who is one of the leaders of Muslim Turkish World and the movement of Ceditçilik (Innovation).

This journal is not only of Kırım Turks, Turkish- Tatar intellectuals alongside Volga, but is a very important publication organ and the builder of Turkish thesis given importance to the national and religious values which takes into hand the history and contemporaray problems of a huge geography that extends from the Ural-Altay Mountains to the Middle Asia, from Balkanians to China, from Siberia to Egypt, from İstanbul to India. Not only the problems of policy, religion, language, education, culture, history, sociology, women rights have been mentioned in Tercüman, but serious results have been taken by discussing them in detail, as well. In addition, Tercüman has been the single voice and the torch which glimmers the path of Russia Muslims and Turks from various aspects in the period of three quarters ages which contains the years of 1883-1905.

The relationships of the Tercüman Journal and Gaspıralı İsmail Bey with Azerbaijan will come out clearly by means of new studies which have been lasting. It has been understood that the journal has been read regularly in Gence and Nuhu (Şeki) from the subscription numbers estimated for the following year. It is possible to learn the last two decades of XIX. century and 17-18 first years of XX. century (especially the period without newspaper which extends nearly to the year of 1905).

Nasip Bey Yusufbeyli who is Gaspıralı's groom and one of the prime miners of Azerbaijan has also played great role in Gence locally and in Azerbaijan in general.

In this article, we will take into hand the socio- cultural life reflections of Gence and Nuha on Tercüman which are important culture, policy and education centers of South Caucasia (Kafkasya) and try to glimmer to this period of Azerbaijan by taking base the digital and rich archives in our hand.

Key Words: Gaspıralı İsmail, Tercüman Journal, South Caucasia, Azerbaijan, Ganja, Nuha (Şeki).

Giriş

Osmanlı Devleti ve Rusya İmparatorluğu için önemli tarihler olan 1880-1910'lu yılları kapsayan 30-35 yıllık dönem, Devlet-i Âliye açısından siyasi gerileme, yüzölçümü yönünden küçülme, kültürel açıdan ise yenileşme ve modernleşmeye geçiş dönemi olarak karakterize edilebilir. Rusya İmparatorluğu ise bu tarihlerde siyasi-coğrafi sınırlarını genişletmeyi, dünyadaki siyasi kudretini artırmayı sürdürürken, kültürel yönden de edebiyatının altın çağını yaşamakta, modernleşmekten de geri kalmamaktaydı. Bu yenileşme döneminin en önemli araçlarının başında ise doğal olarak eğitim ve matbuat gelmekteydi.

Söz konusu yıllarda Rusya'da ve Osmanlı Devleti dâhilinde çok Sda gazete yayımlanmaktaydı. Rusya İmparatorluğu sınırları içindeki anayurtlarında yaşayan Türkler ise gazete açısından Ruslar bir yana komşuları olan Gürcü ve Ermenilerden de geri kalmaktaydı. *Tercüman* ile eş zamanlı olarak yani 1883'ten sonra (net olarak 1891'de) Rus dilinde 70 adet günlük, 226 adet günlük olmayan; 1912'de ise 417 günlük gazete (hatta onlardan 10 tanesi günde iki kez) çıkmaktaydı. Üstelik bu gazete ve dergiler konservatif, resmi, legal, monarşi yanlısı, liberal, Marksist, radikal-demokratik... özelliklerine göre sınıflandırılmakta idi.¹ Gürcüler de ilk gazetelerini 8 Mart 1819'da *Sakartvelos Gazeti* (Gürcistan Gazetesi) adıyla çıkarmış, XIX. yüzyılın sonuna kadar gazete ve dergi Ssını 40'tan fazlaya ulaştırmışlardı.² 1512 yılında matbaa kurup kitap yayımlayan Ermenilerin ise 1727'de Almanca, 1757'de Fransızca, 1817'de Polonyaca, 1851'de Estonca, 1862'de Litvanyaca (Latışça), 1863'te de Çarlık Rusya'nın başkenti Sankt-Petersburg'da Rusça gazete çıkardıklarını³ göz önünde bulduğumuz zaman Rus, Gürcü ve Ermenilerin, matbuat açısından (gazete-dergilerin çıkış tarihi ve çeşidi yönünden) Rusya Türklerinden ne kadar ilerde olduklarını tasavvur etmek zor olmayacaktır.

¹ N. V. Jilyakova, *İstoriya Rossiyskoy Peçati Kontsa XIX – Naçala XX Vekov*, Tomsk, 2008, s. 15.

² Daha geniş bilgi için M. Gaprendaşvili ve O. Jordania editörlüğünde Rus dilinde sekiz cilt olarak çıkan *Oçerki İstorii Gruzii* kitabının V. cildinin "Jurnalı, gazetı i knigi" bölümüne bakınız, Tbilisi, 1990.

³ bk. Flora Arakelyan, *İnoetniçeskaya Pressa ve Rossii: Genesis, Regulirovanie, Organizatsiya Deyatel'nosti – po Materialam Armyanskoy Peçati Vtoroy Polovini XIX v.*, Sankt-Peterburg, 2004 www.dissercat.com/content/inoethnicheskaya-pressa-v-rossii-genesis-regulirovanie-organizatsiya-deyatelnosti-po-material (Erişim tarihi 14.07.2015).

“1875’te Bakü’de yayımlanan *Ekinçi* gazetesiyle başlayan Rusya Türklerinin matbuat hayatı”,⁴ bu halklarla mukayesede pek hareketli Slamaz. Osmanlı coğrafyasında da benzer bir durum söz konusudur. İlk Türkçe gazetenin *Vakayi-i Musriye* (1828) olup ardından *Vakayi-i Giridiye* (1830) ve *Takvim-i Vakayi* (1831) geldiğini⁵ dikkate aldığımızda Osmanlı Türklerinin de ancak Tanzimat öncesinde milli matbuatla tanıştıkları görülecektir. Üstelik bu gazeteler mahalli nitelikli olup çok az kişiye hitap etmektedir. Nitekim Gaspıralı İsmail Bey de bundan yakınmıştır. Bu nedenle de çıkaracağı gazetenin Kırım Türkleriyle sınırlı kalmaması gerektiğini düşünmüş ve ifade etmiştir. İşte *Tercüman* gazetesi 10 Nisan 1883 tarihli ilk Ssından itibaren Müslüman Türklerin yaşadığı geniş bir coğrafyaya seslenmiş, 35 yıl boyunca bilinçli bir şekilde bu coğrafyayı kendi ilgi alanı içinde tutmayı sürdürmüştür. *Tercüman*, ilk Ssının ilk sayfasında yayımladığı “Rusya’da Matbuat-ı İslamiye” yazısında kendinden önceki Türkçe gazeteleri şu cümlelerle tanıtmıştır:

“Orta Asya taraflarında olan Türkistan vilayeti Rusya eline geçmesi ile beraber yerli ahali lisanınca neşriyatın faideli olduğu anlaşılıp hükümet-i mahalliye’nin efkârı ile vilayet gazetine ilave olarak Sart dili üzere gazete neşrine karar verilip on beş yıldan beri ayda iki mertebe Taşkent’te, *Türkistan Gazeti* neşr olunmaktadır. Bu neşriyat Rusya’da İslamca evvel çıkan gazetidir. 1875 senesi Bakü Gimnazyası’nın muallimlerinden Hasan Bey Melikof [Zerdabî], Bakü’de Azerbaycan Türkisî ile *Ekinçi* nam bir gazet neşrine başlamış ise de -yazıklar olsun- çok vakit devam edemedi... 1879’da Said ve Celal Ünsizade hazretleri yine Azerbaycan Türkisî ile Tiflis’te *Ziya-i Kafkaziye* gazetesinin neşrine başlap bu güne gelince neşr olunmaktadır. Bu yılın başından dahi Ünsizade, mevadd-ı esasîyeye ve edebîyeye müteallık ayda bir *Keşkül* nam mecmua neşrine tutunup, mecmuanın ilerisi gayet faide-mend olacağı me’mul olunmaktadır. Her ne kadar birkaç seneden beri bu tarafça dahi bir neşriyat gerek olduğunu bilip gelsek de erbab-ı mütalaaya ancak bu def’a birinci numeroyu takdim eylemek kısmet imiş.”⁶

⁴ Rusya Türkleri arasında (İdil-Ural; Kırım; Kafkasya bölgeleri) matbuat faaliyetleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Yavuz Akpınar “1905’e kadar Rusya Türklerinde Matbaalar ve Matbuat: 1”, **Yeni Türk Edebiyatı** (Hakemli altı aylık inceleme dergisi), Dergâh Yay., Sayı 2, Ekim 2010, s. 137-163; “1905’e kadar Rusya Türklerinde Matbaalar ve Matbuat: 2”, **Yeni Türk Edebiyatı**, S 3, Mart 2011, s. 140-166.

⁵ bk. Hıfzı Topuz, **II. Mahmut’tan Holdinglere Türk Basın Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2013, s. 15.

⁶ bk. “Rusya’da Matbuat-ı İslamiye”, **Tercüman**, 10 Aprel [Nisan] 1883 / 15 C. Ahir 1300, S 1, s. 1.

Görüldüğü gibi, *Tercüman* gazetesi Güney Kafkasya’da çıkan *Ekinçi*, *Ziya*, *Ziya-yı Kafkasiye*, *Keşkül* adlı gazete ve dergileri kendisinden önceki Türk dilli matbuatın birer temsilcileri olarak görmüş, onların düzenli bir şekilde çıkmamasına ise üzüntüsünü ifade etmiştir. Demek ki yeni yayımlanacak gazetenin ara vermeden çıkması, sansür engellerine takılmaması, aydınlanma, modernleşme, çağa ayak uydurma gibi azim, sabır ve süreklilik gerektiren işlerde belirlediği hedeflere ulaşabilmesi için önce varlığını koruması gerekmektedir. Zira cehaletten kurtulmanın en kısa ve zor yolunun aydınlanma, aydınlanmanın en kısa yolu ve aracının ise düzenli bir şekilde çıkan milli matbuat organlarının neşredilmesi idi. İşte Gaspıralı İsmail Bey’in 1883-1914 yıllarında⁷ Kırım’ın Bahçesaray şehrinde Rusça ve Türkçe çıkardığı *Tercüman* gazetesi, bu zoru başaran tek yayın organı olarak Türk matbuat tarihinde kendine özgü şerefli yerini korumaktadır.

Tercüman’ın bir diğer özelliğinin de farklı coğrafyalarda bulunan Müslüman Türk topraklarının aynı yazı içinde ilgili değerlendirmelere tâbi tutulması; kültürel sınırların siyasi sınırlardan çok daha geniş addedilmesi; birbirinden çok uzak olan bu yerlerin aynı kültür mekânı içinde yer alması olduğunu söylemesi, hissettirmesi olmuştur. Bizce Gaspıralı, bilinçli bir şekilde bu yerlerle ilgili haber ve yorumları aynı metin içine, aynı kontekste (hatta aynı paragrafa) koyarak çağdaş ve gelecek okuyucularına, araştırmacılarına anlamlı mesajlar vermiştir. İsmail Bey, Kazan ile Bakü’yü; Buhara ile Dağıstan’ı; Azerbaycan ile Türkistan’ı; Osmanlı ile İdil-Ural’ı; Şuşa (Karabağ) ile Tiflis’i; Ufa ile Kırım’ı; Tümen (Sibirya) ile Balkanlar’ı... aynı yazı, haber bazen de aynı paragraf içine koymakla bu yerlerin aynı kültür coğrafyası içinde yer aldıklarını okuyucularının bilinçaltına yerleştirmeğe çalışmıştır.⁸ Üstelik bu yerlerde yaşayan soydaş, yurttaş ve dindaşlarıyla ilgili olumsuz görüş beyan eden Rus dilli basın organlarıyla tartışmaya girmekten, onların haklarını savunmaktan da çekinmemiştir.

⁷ Gaspıralı İsmail Bey’in Eylül 1914 tarihindeki vefatından sonra gazete, Hasan Sabri Ayvazov ve oğlu Rifat Bey Gasprinski tarafından belli başlı aralarla 1917’ye kadar yayımlanmıştır.

⁸ *Tercüman* gazetesinde yayımlanan “Rusya’da Matbuat-ı İslamiye”, 10 April [Nisan] 1883 / 15 C. Ahir 1300, S 1; “Edebiyat”, 8 Mayıs 1883 / 13 Recep 1300, S 4; “Ziya’ya Cevap”, 12 Oktyabr [Ekim] 1883 / 23 Zilhicce 1300, S 19; “Rusya’da Matbuat ve Neşriyat-ı İslamiye”, 8 Yanvar [Ocak] 1884 / 22. R.Evvel 1301, S 1; “Aziz Yedigâr”, 25 Fevral [Şubat] 1893 / 21 Şaban 1310, S 7; “Bir Yıl Boyunca Nişledik?”, 20 Dekabr [Aralık] 1885 / 25 R. Evvel 1303, S 27; “Takdimler”, 2 April [Nisan] 1893 / 28 Ramazan 1310, S 12 vb. yazılarda aynı kültür mekânına ait birbirinden çet (uzak) yerleri; *Tercüman* etrafında bir araya gelen “emel dostları”nı görmek mümkündür...

Biz bu makalemizde Gaspıralı İsmail Bey'in *Tercüman* gazetesindeki genellikle Kafkasya, özel olarak Azerbaycan, daha net olarak ise Gence (ve çevresi yani resmi olarak ona bağlı olan kazalar - Akdaş, Cevanşir, Şuşa, Ağdam) ve Şeki (veya Nuha) üzerine değerlendirmelerinden söz etmeğe gayret edeceğiz. Gaspıralı'nın Kafkasya seyahatlerinden kısaca söz ettikten sonra *Tercüman*'daki haber, makale ve yorumlardan; başka gazetelerden (özellikle de 1903-1905 arasında Tiflis'te çıkan ve *Tercüman*'la sert tartışmalara giren *Şark-ı Rus* gazetesinden) aktarılan bilgilerden; gazeteye gelen mektuplardan hareketle genel olarak Güney Kafkasya'nın, özel olarak ise Azerbaycan'ın bu iki önemli stratejik merkezinin tarihi; siyasi durumu ve hakları; hukuğa ve devlet yasalarına münasebeti; dinî hayatı ve kurumları; ileri görüşlü din adamları; eğitim hayatı: usul-i cedit mektepleri; kadın-kız eğitimi konusundaki tutumları; demografik durumu ve nüfus dağılımı; ekonomik hayatı ve kültür yaşamı hakkında bilgiler aktarmaya ve onları değerlendirmeye çalışacağız.

Bu çalışmanın, bir mekân tasviri girişimi olmadığını belirtmek istiyoruz yani bu iki yerin (Gence ve Şeki'nin) birer mekân olarak - "belirsiz, mücerret zemin oluşlarından; destansı geçmişinden veya kahramanlar yurdu olmalarından; dünya cenneti güzelliklere sahipliklerinden; belirli bir vatan parçası oluşlarından; çok cepheli ve çok çehreliliklerinden; tarihî bir coğrafya değeri taşıdıklarından, sahip oldukları tarihsel miras ve kültür varlıklarından..."⁹ söz etmeyeceğiz zira hareket noktamız, 1883 yılında çıkmaya başlayan *Tercüman* gazetesindeki ilgili metinlerdir. Gaspıralı İsmail Bey'in *Tercüman*'dan önceki oldukça başarılı kalem tecrübelerine yansıyan özellikle Şeki'den ise kısaca söz edeceğiz.

1. Gaspıralı İsmail Bey'in Kafkasya Seyahatleri:

Türk dünyasını bir bütün olarak gören *Tercüman* gazetesinin aşağı yukarı tüm Slarında hitap ve söz ettiği yerlerden biri Güney Kafkasya topraklarıdır. İsmail Bey'in, gazeteyi çıkardığı 1883 tarihine kadar da Kafkasya'da bulunduğu anlaşılmaktadır. Onun Hasan Bey Zerdabi, Celal ve Said Ünsizade kardeşler ile dostluk ilişkileri *Tercüman*'dan da öncedir. 1883'ten sonraki seyahatlerini ise *Tercüman*'dan takip etmek mümkündür.¹⁰

⁹ bk. Ersin Özarslan, "Arif Nihat Asya'nın Şiirinde Mekân Olarak Edirne", *Yeni Türk Edebiyatı*, Dergâh Yay., İstanbul, S 1, Mart 2010, s. 135-155.

¹⁰ Gaspıralı'nın Kafkasya ve Azerbaycan seyahat notları için bk. İsmail Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri: 3 – Dil – Edebiyat – Seyahat Yazıları*, Neşre haz. Yavuz Akpınar, Ötüken Yay., İstanbul, 2008, s. 339-368.

Gezip gördüğü yerler hakkında bilgi vermeyi, o yerlerin çağdaş yönlerini çağın gerisinde kalmış bölgeler için örnek göstermeyi bir alışkanlık haline getiren Gaspıralı, 1886 yazında Kafkasya'ya yaptığı bir seyahatin ardından da gözlemlerini dile getirmiş, önemli tespitlerde bulunmuş, görüşlerini 26 Ekim 1886 tarihli *Tercüman* gazetesinde (S 44) yayımladığı “Kafkasya’da üç beş gün” başlıklı yazısında dile getirmiştir. Gaspıralı, Osmanlı ve Rusya tasarrufundaki iki Kafkasya’yı karşılaştırmıştır. Asrın ilk çeyreğine kadar Osmanlı Devleti’nin kontrolünde bulunan Kafkasya topraklarının ve bu toprakların sahiplerinin Rusya ilhakına maruz kaldıktan sonraki durumlarıyla ilgili yaptığı bu karşılaştırma, oldukça manidardır: “... *Osmanlı hazinesinden bir kuruş yani beş kapık kaçırıp şimdi bir kuruşa bir altın kaybeden hayli adamlar ile görüşтім...*”¹¹ Bu tespit, Osmanlı’nın, özellikle Kafkasya’da çok şeyleri görmezden gelme eğilimini ortaya koymakla birlikte Kafkasya Türklerinin kurnazlık yapmak istediklerini fakat cahil olduklarından, hak hukuk bilmediklerinden dolayı bu kurnazlıklarının Rusya nizamlarına (yasalarına) takılıp kendilerinin daha zararlı çıktıklarını imalı bir dille belirtmektedir.

Gaspıralı’nın 1893 yılının Mayıs-Temmuz aylarında ünlü Azerbaycan aydını ve yakın dostu Sultan Mecid Ganizade ile birlikte gerçekleştirdiği Orta Asya seyahati de yine Kafkasya üzerinden yapılmış, seyahat notları ise *Tercüman* gazetesinin 1893 yılına ait 29-43. Sıralarda “Bahçesaray’dan Taşkent’e Seyahat” başlığı altında [31 Ağustos 1893 (S 29); 9 Eylül 1893 (S 30); 18 Eylül 1893 (S 31); 26 Eylül 1893 (S 32); 04 Ekim 1893 (S 33); 14 Ekim 1893 (S 34); 21 Ekim 1893 (S 35); 29 Ekim 1893 (S 36); 09 Kasım 1893 (S 37); 13 Kasım 1893 (S 38); 26 Kasım 1893 (S 40); 02 Aralık 1893 (S 41); 10 Aralık 1893 (S 42); 17 Aralık 1893 (S 43)] toplam 14 bölüm şeklinde tefrika edilmiştir.¹²

20 Ocak 1895 tarihli (S 3) *Tercüman*’da yayımlanan “Yolda Bir Rastgeliş” yazısı ise Gaspıralı’nın başka bir seyahatinden haber vermektedir. Gaspıralı, bu yazısında Bâbî tarikatından olan Tebrizli bir Türk ile karşılaştığını, onunla sohbetini kaleme almış, maarif yanlısı olan ve İran’da yasaklanan bu mezheple ilgili okuyucuları arasında âdeta bir nabız yoklaması yapmıştır.¹³

Gaspıralı’nın Kafkasya üzerinden yaptığı seyahatlerden biri de Ağustos 1901 tarihli İsmail Bey, 23 Aralık 1901 tarihli (S 47) *Tercüman*’da *Seyyah* imzasıyla

¹¹ İsmail Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri: 3 – Dil – Edebiyat – Seyahat Yazıları*, s. 342.

¹² bk. a.g.e., s. 351-414.

¹³ bk. a.g.e., s. 342-347.

yayımladığı “Zakafkazya Boyu” yazısında sırasıyla Batum; Ahıska ve Ahılkelek; Tiflis; Şeki ve Şirvan’da (Şamahı’da) gördüklerini yazmış, bu yerleri birbiriyle karşılaştırmış, Tiflis ve Şeki dışındaki yerler ve buralarda yaşayan Müslümanların kültür hayatıyla ilgili olumsuz tespitlerde bulunmuştur.¹⁴ Gaspıralı’nın bu görüşü benimsemesinde önceki yıllarda bölgelerden gelen ‘Tercüman’a mahsus’ mektupların da etkisi olabilir. Zira 30 Haziran 1887 tarihli *Tercüman*’ın 19. Ssında yayımlanan “Ahıska’dan Mektup” adlı yazıda şöyle bir cümle geçmektedir: “Ahıska ehl-i İslamı Bakü ve Gence vilayetlerinin uyezdi İslamlarına göre ahval-i maddiye ve edebiye cihetinde ileridirler.”¹⁵ Tiflis’e bağlı Ahıska bölgesinin ahalisi ile Gence ve Bakü uyezdlilerinin köy ahalisini karşılaştıran mektup yazarı, Rusya hükümetinin Tiflis vilayeti sınırları içindeki yerleri ağırlıklı olarak Müslümanlardan (Türklerden) oluşan bölgelere göre daha çok desteklediğini ima etmiş, *Tercüman* da Rusya’nın bu tutumunu okuyucularıyla paylaşmıştır.

2.0. Tercüman’da Gence Üzerine Makale, Haber, Değerlendirme, Mektup vb. Yazılar:

Tercüman gazetesinin tarayabildiğimiz otuz yıllık arşivinde (1883-1912) Gence konusundaki haber yazılarıyla, Gence’den (veya Gence ile ilgili) yazılmış birkaç mektupla, gazetenin (ağırlıklı olarak da Gaspıralı’nın) bu yazılarda verilen bilgiler yönündeki yorumlarıyla karşılaştık. Aslında Gaspıralı’nın Gence ile ilişkisi *Tercüman* gazetesi dolayısıyladır yani en geç 1880’li yılların ortalarına aittir. Nitekim *Tercüman*’ın 14 Mart 1886 tarihli 19., 18 Nisan 1886 tarihli 27. Slarındaki ilgili yazılar sırf bu konudur.¹⁶ 1902’den sonra yani Nasip Bey Yusufbeyli’nin Odessa Üniversitesi öğrencisi iken Bahçesaray’a gelmesinden, *Tercüman* ekibinde yer almasından ve İsmail Bey’in kızı Şefika Gaspıralı’yla tanışmasından sonraki süreçte ise bu ilişki daha da artmaya başlamıştır. Nesip Bey Yusufbeyli gazetede yazılar da yazmış, genelde N. Y. imzasını kullanmıştır.¹⁷

Tercüman gazetesi ana çizgisini Gence üzerine yayımladığı yazılarda da korumuş, Rusya İmparatorluğu’na bağlı ve o günlerde Elisavetpol (Yelizavetpol)

¹⁴ bk. a.g.e., s. 347-350.

¹⁵ “Ahıska’dan Mektup”, *Tercüman*, 30 İyun [Haziran] 1887 / 22 Şevval 1304, S 19, s. 2.

¹⁶ bk. “Gence”, *Tercüman*, 14 Mart 1886 / 20 C. Ahir 1303, S 19; “Gence’den Mektup”, *Tercüman*, 18 Aprel [Nisan] 1886 / 26 Recep 1303, S 27.

¹⁷ Nesip Bey Yusufbeyli’nin *Tercüman*’daki faaliyetleri ve yazıları için bk. Yılmaz Özkaya, “Nesip Bey Yusufbeyli’nin Tercüman’daki Yazıları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Yeni Türk Edebiyatı*, Dergâh Yay., İstanbul, S 9, Nisan 2014, s. 135-150.

adlanan¹⁸ bu şehrin (aslında guberniyanın yani vilayetin) tarihi, siyasi, iktisadi, hukukî, dinî, maarif ve kültürel... hayatıyla ilgili haber, makale, yorumlar yayımlanmış, bölgenin eğitim alanındaki eksikliklerini ise öncelikli olarak yansıtmaya çalışmıştır. *Tercüman*'daki ilgili yazıları aşağıdaki şekilde gruplandırmak ve ele almak mümkündür:¹⁹

2.1. Gence'nin Tarihiyle İlgili Tercüman Yazıları:

Tercüman'ın 19 Mart 1893 tarihli 10. Ssında yayımlanan yazı, Gence'nin Rusya tarafından guberniya yani vilayet haline getirilmesinin 25. yılı dolayısıyla Kafkaz gazetesinde Rusça yayımlanan bir makalenin tercümesinden ibarettir. Bu yazıda eski bir tarihe sahip olan Gence'nin coğrafi konumu; yüzölçümü belirtildikten sonra Asur, Eski Frenk, Rum, Alban, Hazar, İran, Arap, Moğol, Osmanlı elinde bulunduğu dönemler kronolojik olarak özetlenmiştir. Gence'nin 632-636 yıllarında (Hz. Ömer ve Hz. Osman döneminde) Araplar; 1220'de Moğollar; 15. yüzyıl başlarında Timurlenk; 1505'te Safeviler (Şah İsmail Safevî); 18. yy. başlarında Gürcüler ve Osmanlılar; 1735'te Şah Nadir [Afşar]; 1749'dan sonra Gence hanları tarafından yönetildiği ifade edilmiştir. 1787 tarihli ilk saldırıları sırasında Rusların, Osmanlılar tarafından geri püskürtüldüğü; İran Şahı Ağa Muhammed'in bölge uğrundaki mücadelesi ve son olarak 1803-1804 tarihlerinde Rus generali Sisyanov ile Gence Hanı Cevat Han arasındaki çatışma sonucunda 04 Ocak 1804'te Gence'nin Ruslar tarafından ele geçirilmesi özetlenmiştir.²⁰

Dönemin önemli ticaret, kültür merkezlerinden olan Berde ile Tiflis²¹ kervan ticaret yolu üzerinde bulunan Gence'nin Şeddadî ve Salarî dönemlerindeki durumundan; Selçuklu Türkleri tarafından yönetildiğinden hiç söz etmeyen bu yazı, Gence tarihini tam yansıtmasa da *Tercüman* okuyucularına ana hatlarıyla bilgi vermiştir.

¹⁸ Gaspıralı, bölgenin resmi adının 'Elisavetpol / Yelizavetpol' olmasına rağmen çoğu zaman tarihi adı olan Gence'yi kullanmıştır.

¹⁹ İlgili yazıları konu başlıklarına ayırdıktan sonra *Tercüman*'daki çıkış tarihlerine göre ele almaya çalıştık.

²⁰ Yazının aslı için bk. "Tarih-i Şehr-i Gence", *Tercüman*, 19 Mart 1893 / 13 Ramazan 1310, Sayı 10, s. 1-2.

²¹ Tiflis'in, Kafkasya'daki Türk kültür merkezlerinden biri olarak önemiyle ilgili bk. Nazım Muradov, "Türk Dünyasının Tiflis (Kafkasya) – Astrahan (Aşağı İdil) – Bahçesaray (Kırım) Üçgeninde Molla Nasreddin Dergisi", **21. Yüzyılı Nasreddin Hoca ile Anlamak**, Uluslararası Sempozyum Bildiri Kitabı, AKM Yayını 385, Bilimsel Toplantılar Dizisi 48, Ankara, 2009, s. 513-540.

2.2. Gence ve Çevresinin Siyasi, Hukukî Hayatıyla İlgili Tercüman Yazıları:

Bu alt başlık altında değerlendirmeye çalıştığımız *Tercüman* yazılarında, Rusya İmparatorluğu'nun kontrolünde bulunan Gence'nin, Rusya kanunlarını bilmediği için bölgenin Müslüman Türk halkının sahip olduğu haklardan da habersiz kaldığından söz edilmektedir. Örneğin, *Tiflisli* imzasıyla yayımlanan "Tiflis'ten Mektup" yazısı Rusya'nın "Yeni Şehir Nizamnamesi"nin ve bu kanunun 35. Maddesi'nin Gence'de uygulanmadığından; şehir ahalisinin büyük bir çoğunluğu Müslüman (Türk) olduğu için "bu nizam mucibince" şehir meclis üyelerinin yarısının Müslüman olması gereğinden (örn. Bakü ve Bahçesaray şehirlerindeki meclis üyelerinin yarısı Müslümandır); Gencililerin imza toplayarak kanunun icrasını talep ettiklerinden söz etmektedir.²² Ünlü Azerbaycan aydını, Erivan Gimnazyumu hocalarından Firidun Bey Köçerlinski'nin (Köçerli'nin), Sokrates'in hayatı ve felsefesi üzerine Türkçe bir risale hazırladığı da aynı yazının sonunda belirtilmiştir.

"Mülahaza" adlı yazıda ise Gaspıralı, yeni kanuna göre Rusya'nın tamamında şehir meclis üyelerinin üçte ikisinin Hıristiyanlardan, yalnız üçte birinin Müslüman veya Yahudi'den seçilmesi mümkün olduğu halde Bakü ve Bahçesaray şehirlerinde glasnıların (meclis üyelerinin) yarısının Müslümanlar arasından seçilebilmesinin Şamahı, Nuha, Gence, Karabağ, Erivan, Nahçıvan, Kuba ve sair şehir ve bölgelere de şamil edilebileceğinden söz etmekte, söz konusu yerlerin Müslüman ahalisini bu fırsattan yararlanmaya çağırmaktadır. *Tercüman*, şehir meclislerinde Müslümanların çoğunlukta olmasının artılarını tek tek anlatmaktadır. Zaten Şehir Nizamnamesi'nin 35 ve 38. maddeleri onlara bu hakkı vermektedir. 1879-1883 yıllarında Bahçesaray şehir belediye reisi olarak görev yapan,²³ meclis üyeliğinde, belediyeçilik işlerinde zengin bir tecrübe kazanan Gaspıralı, "*Dost-ı millet ve erbab-ı umur olan Müslümanlar ve bâhusus Rusça dil ve nizam bilen bey ve beyzadeler şehir işlerini dikkate alıp şehirlerde hüsn-i idare ve nizama ve zamana muvafık iş göçürmeye himmet ve gayret buyurmalıdırlar... / Şehir idaresi hükümet tarafından Duma ve Uprava meclislerine emanet olunuyor.*

²² bk. "Tiflis'ten Mektup", *Tercüman*, 14 Sentyabr [Eylül] 1888 / 20 Muharrem 1306, S 30, s. 1-2.

²³ Yavuz Akpınar, "İhmal Edilmiş Bir Yazar", İsmail Gaspıralı, **Seçilmiş Eserleri: 1 – Roman ve Hikâyeleri** (Neşre haz. Yavuz Akpınar, Bayram Orak, Nazım Muradov), Ötüken Yay., İstanbul, Mart 2014, s. 30.

Umur-ı sıhhatiya; intizam-ı şehir, revac-ı ticaret ve sanayi, umur-ı maarif, tesisât-ı hayriye ve sair umurât hep şehir meclisinin akıl ve kemalâtına emanet olunmuştur. Bunun için doğru ve bilici ve kemalâtlı adamları glasnı saylanmalıdır.” sözleriyle şehir meclislerinin yapısını, meclis komisyonlarının işleyiş şekillerini, bu meclislere kimlerin seçilmesi gerektiğini de anlatmış; seçilecek kişileri ise yapacakları işler konusunda bilgilendirmeğe ve yanlış yapmalarını için yönlendirmeğe çalışmıştır.²⁴

1613 yılından bu yana Romanovlar hanedanı tarafından yönetilen monarşik idare şekline sahip teokratik yapılı Rusya İmparatorluğu’nda önemli imtiyazlardan biri de soyluluk meselesi idi. İsmail Bey’in babası Mustafa Bey’in ‘asalet unvanı’ aldığı,²⁵ kendisinin de hep ‘Gasprinski’ soyadı kullanması, soyluluk imtiyazından soydaş, dindaş ve vatandaşlarının hakları için yararlanmak isteğinden doğsa gerektir. Gaspıralı’nın önemli saydığı “Beylik meselesi”nin bölgesel olarak bu vakte kadar Müslümanlar yararına çözülememesinin nedeni, “*Bakü, Gence ve İrevan vilâyetlerinde Zadeğân idareleri teşekkül olunamayıp idare-i mahalliye, sair vilâyetlerin suretine giremiyor...*” olmasından kaynaklanmaktadır.²⁶

“Ermeni meselesi”nin de zirve yaptığı 1895 yılındaki *Tercüman* yazılarından birinde İngiltere’nin Kralî Cemiyet-i Coğrafisi’nin bir “coğrafya maskaralağı”ndan söz edilmektedir. Mister Linch adlı Rusya karşıtı bir İngiliz coğrafyacısının “*Ermenistan hususunda mütalaasında Kafkazyâ dağlarının cenubunda bulunan vilayetler yani Tiflis, Şeki, Şirvan, Gence ve saire ile bir miktar Ermeni ahalisi bulunan Osmanlı vilayetleri beraber ‘bir meydanlık, bir çöl olup ikisi koşulup bir Ermenistan’ edilmesi lâzım geldiğini isbata kalkışmış*” olması *Tercüman*’ı kızdırmış, bu toplantıda bulunan Rusyalı Markov’un ise Kafkasya haritasından hareketle “*koca karlı dağları görmemiş coğrafiyûn*”a gereken cevabı vermesi²⁷ onu sakinleştirmiştir.

Tercüman’daki yazılardan biri de Ermenilerin Tiflis, Gence, Erivan ve Kars vilayetlerini de içine alan “[Büyük] Ermenistan” iddialarına karşı kaleme aldığı “Rusya Matbuatı ve Ermeniler” yazısıdır. İronik bir dilin hâkim olduğu bu

²⁴ bk. “Mülâhaza”, *Tercüman*, 24 Mart 1889 / 5 Şa’ban 1306, S 11, s. 1.

²⁵ Yavuz Akpınar, a.g.m., s. 18.

²⁶ bk. “Beylik Meselesi”, *Tercüman*, 26 Avgust [Ağustos] 1889 / 12 Muharrem 1307, S 31, s. 1.

²⁷ bk. “Coğrafya Kongresi”, *Tercüman*, 13 Agust 1895 / 5 R.Evvel 1313, S 30, s. 2-3.

yazıda Tercüman şöyle diyor: “*Cenubî Rusya’da ve Kafkasya’da ikamet eden Ermenilerin çok olduğu malûmumuz ise de Ermenistan ‘taksiminden’ haberimiz yok idi. Lehistan taksim olduğunu biliyor idik... Mektepte peyda ettiğimiz malûmât tamam değildir deyü bilici ve kart adamlara müracaat ettik. ‘Ermenistan neresidir?’ dediğimizde Tiflis’te iki türlü cevap bulabildim: Biri – ‘İki üç Ermeni her nerede bulunur ise orası Ermenistandır!’ dediler. ‘Böyle ise Moskova ve Peterburg dahi elden çıkacak imiş’ dediğimde – ‘Bu derecesi mübalağadır lâkin Tiflis, Gence, Erivan ve Kars vilayetleri ‘Ermenistan’dır dediler! / ‘Hâlbuki Ermeni mecmualarından anlaşıldığına göre Ermenilerin ekseri Osmanlı ve İran tarafından gelmiş muhacirlerden ibarettir; Kafkasya’da lüzumundan ziyade Ermeni’den memurlar kullandığımız ve Ermenileşmiş bazı diğer memurlar sayesinde bu muhacirler yerleşmiş ise de ‘gelmiş’ halktır, yerli değildir. Rusya, Kafkasya’yı istila etti; Gürcistan’ı Gence ve Erivan ve Karabağ ve Şirvan Hanlıklarını tasarrufuna geçirdi; hiçbir yerde ‘Ermenistan’ rast getirmedir!’”²⁸*

Görüldüğü gibi, *Tercüman* gazetesi, başta İngiltere olmakla Avrupa devletlerinin “Şark meselesi”nin bir ayağı ve Osmanlı’yı parçalama siyasetinin aracı olarak kullandıkları “Ermeni meselesi”nin Rusya’ya da zarar vereceğini vurgulayarak²⁹ asılsız Ermeni iddialarına Rusya üzerinden yüklenmektedir.

Tercüman, Kafkasya üzerine yazılarında bölgede hırsızlık, kaçakçılık, namus cinayetleri gibi yüz kızartıcı suçların yaygın olduğundan yakınmıştır. Bu konuda birkaç yazıya rastladık. 17 Kasım 1896 tarihli gazetenin 45. Ssındaki “Gence” yazısında Gence vilayeti Evoğlu köyünden Ali Bey Necefkuşu Bey oğlu ile Sibiryaya kaçaklarından Arslan Bey Rüstem Bey oğlu, Sefikürd köyünden olan Hasan Bey ile hizmetçisini öldürmüşlerdir. Bu cinayetin nedeni ise katil Ali Bey zengin bir kızla evlenmek istemiş, o kız ise Ali Beyle değil, Hasan Beyle evlen-

²⁸ bk. “Rusya Matbuatı ve Ermeniler”, *Tercüman*, 3 Sentyabr [Eylül] 1895 / 26 R. Evvel 1313, Sayı 33, s. 1.

²⁹ *Tercüman* gazetesinin “Ermeni meselesi” konusundaki tavrı, büyük devletlerin bu konudaki görüşlerinin *Tercüman*’a yansımaları için bk. Nazım Muradov “Osmanlı, Rusya, İngiltere, Fransa, Almanya Devletleri Açısından ‘Ermeni Meselesi’ ve *Tercüman* Gazetesi, 1883-1900”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi [MTAD]*, C 11, S 4 (Aralık 2014), ss. 331-364; “*Tercüman* Gazetesinde Ermeni Meselesi – 1 (1883-1896 Yılları)”, *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri 1 / İsmail Bey Gaspıralı*, Türk Ocakları Derneği Bursa Şubesi ve Uludağ Üniversitesi Yay., Ed. Alev Sinar Uğurlu – Selçuk Kırılı, Bursa, 2015, s. 163-182; “*Tercüman* Gazetesinde Ermeni Meselesi – 2 (1897-1903 Yılları)”, a.g.e., s. 218-236; “Gaspıralı İsmail Bey’in Ermeni Meselesiyle İlgili *Tercüman*’daki Yazılarından Örnekler”, a.g.e., s. 183-215; “Ermeni Meselesi’yle İlgili *Tercüman* Gazetesinden Alınmış Ek Metinler 2”, a.g.e., s. 237-244.

miştir.³⁰ “Zakafkaz” adlı yazı, oldukça çarpıcı olan “*Dünyada bir mahal daha yoktur ki bizim Kafkazyaya kadar katil ve katili çok olsun. Kafkazyaya’da adam yaralamak, can telef etmek, tavuk urmak, koyun kesmek derecesine gelmiş gibidir ki Cenab-ı Hak ıslah eyleye!*” cümleleriyle başlamıştır. Bu yazıda Gence vilayeti Ağdam kasabası, ona bağlı Muradbeyli, Gedirli, Üçoğlan, Gasımlı, Garadağlı köylerinde Müslümanların işledikleri cinayetler hakkında *Kaspi* gazetesinden alınan bilgiler aktarılmıştır. *Tercüman*’ın bu konudaki yorumları çarpıcıdır: “*Bu hâl, veba değil ise nedir? Bu cinayetleri edenler insan mıdır, canavar mıdır? Eğer insan iseler Hüdavend-i âlemin verdiği canı ne hak ile kesiyorlar. Eğer Müslüman iseler bir karıncayı kasten basmayı menetmiş şeriat-i İslâmiye’ye karşı bu nasıl harekettir? / Bu katilleri yetiştirmiş analar, atalar; bunları cemaatten addeden halklar huzur-ı Hüda’da ve huzur-ı insaniyette ne ile cevaplanırlar?*”³¹

Gence ile sıkı ilişkisi bulunan ve *Tercüman*’a haber şeklinde yansıyan bir siyasî oluşuma da kısaca değinmek gerekir. Gazetenin 22 Kasım 1906 tarihli 131. Ssında, gizli Difai teşkilatıyla³² ilgili söz konusu haber yazısı aynen şöyledir: “*Rusça gazetelerde okuduğumuza göre, Tiflis’te ‘Difai’ namındaki Müslüman fırkası Rusça ve Türkî dilde neşr ettiği intibahnamesinde haber veriyor ki maktul General Goloşçapov, Ermeni-Müslüman kavgasını yatıştırdığı vakit ettiği işler için mezkûr fırka tarafından katline hükm olunup ve hüküm yerine getirilmiştir. Birkaç memurun dahi katline hükm olunduğu ve bunlar arasında Zengezur uyezdi hâkimi Mişkeviç dahi dâhil olduğu intibahnamede zikr olunuyor imiş.*”³³

Mehmed Said Ordubadî’nin 1911 yılında yayımladığı *Kanlı Seneler* kitabından çok iyi tanıdığımız ve “*hükümet güçlerini Ermenilere yardım etmek için Şuşa’da bulunduran*”, 16 Ağustos 1905 tarihli ‘Birinci Şuşa faciası’, özellikle de 12 Temmuz 1906 tarihli ‘İkinci Şuşa faciası’ sırasında emir veren General Goloşçapov (// Kalaşçapov), Ordubadî tarafından kitabın “İkinci Şuşa Faciası veya Kalaşçapov’un Hilesi” bölümünde - “*12 Temmuz 1906 tarihinde Gence vilayetinin Şuşa şehrinde Kalaşçapov’un hilesi sonucu vukubulan üzücü olaylar*” alt başlığında anlatılmıştır.³⁴

³⁰ “Gence”, *Tercüman*, 17 Noyabr [Kasım] 1896 / 24 C. Ahir 1314, S 45, s. 2.

³¹ bk. “Zakafkaz”, *Tercüman*, 28 İyun [Haziran] 1902 / 5 R. Ahir 1320, S 24, s. 2.

³² Bu teşkilatın 1905’te Ahmet Bey Ağaoğlu tarafından kurulduğu bilinmektedir. bk. Prezident Kitabxanası, **Görkemli Azerbaycanlılar**, “Cavanşir Behbud Xan”, s. 15, files.preslib.az/projects/azerbaijan/gl6.pdf

³³ “Kafkaz”, *Tercüman*, 22 Noyabr [Kasım] 1906 / 18 Şevval 1324, S 131, s. 2.

³⁴ Mehmed Said Ordubadi, **Kanlı Seneler**, Haşım Bey Vezirov’un Seda Matbaası, [Bakû], 1911, s. 90-97.

2.3. Gence ve Çevresinin Dinî Hayatıyla İlgili *Tercüman* Yazıları:

Tercüman'da bu konudaki yazı, haber ve yorumların Ssı çoktur. Milliyetçi-muhafazakâr bir tutumu olan gazetenin din konusundaki hassasiyeti, Gaspıralı İsmail Bey'in kişiliğine ve dünyagörüşüne uygundur. Zira Gaspıralı, milleti millet yapan şeylerin dil, din ve ilim olduğunu belirtmektedir.³⁵ Gaspıralı, bölgenin dinî hayatıyla ilgili tüm yazılarını Güney Kafkasya'daki Sünni ve Şii gerçeğinden hareketle kaleme almış; bu iki mezhebin mensuplarının oluşturduğu cemaatler hakkında sert bir dil kullanmaktan kaçınmış; kendisi Sünni bir Müslüman olmasına rağmen her iki mezhebe eşit mesafede durmuştur. Gaspıralı, bu iki mezhep arasındaki ihtilafa münasebetini de uzunca yazısından örnek aldığımız şu cümlelerle ifade etmiştir: “Şii ve Sünni fırkalarının *tefrika, iddia ve muharebelerinden ziyade ehl-i İslama keder ve âcizlik getiren vakıa belki yoktur... Azerbaycan Türklerinin kısımlı Şii ve kısımlı Sünnisi karında oldukları halde [için] karında gibi el ele, arka arkaya verip beraberce terakkiyat ve medeniyet yoluna tüşse-ler daha hayırlı olmaz mıydı?.. Reis-i ruhanileri bulunan cenap müftü ve cenap şeyhülislam hazeratının hüsn-i muhabbet ve münasebetleri sayesinde ittifak ve muhabbet daha ziyade meydan alsın gerek.”³⁶*

Aslında Gaspıralı, aktif bir gazeteci olarak faaliyet gösterdiği dönemde (1881-1914) Rusya İmparatorluğu'nu yöneten Rus çarlarının³⁷ ve Rusya devleti iktidarının, Müslümanları Sünni ve Şii olarak ihtilaf içinde tutmaya çalışan Deli Petro siyaseti³⁸ izlediklerini de iyi biliyordu. İsmail Bey, Rusya'nın Müslüman politikasını 1881'de Rusça yayımladığı “Bahçesaray Mektupları” ve misyoner

³⁵ bk. Yavuz Akpınar, “İsmail Gaspıralı'nın Şafak Mecmuası”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi İsmail Bey Gaspıralı Özel Sayısı**, C 11, S 4 (Aralık 2014), [ss. 8-46], s. 15.

³⁶ “Ehl-i Şii ve Sünni”, **Tercüman**, 31 Yanvar [Ocak] 1889 / 12 C. Ahir 1306, S 4, s. 1.

³⁷ Çar III. Aleksandr'ın (Çarlık dönemi: 13 Mart 1881 / 01 Kasım 1894) ve Çar II. Nikola'nın (Çarlık dönemi: 01 Kasım 1894 – 15 Mart 1917).

³⁸ Rus Çarı Büyük Petro'nun (d.1672 - ö.1725) (Çarlık yılları: 1682 - 1725), “Как можно ближе придвигаться к Константинополю и Индии (обладающий ими будет обладателем мира). С этой целью возбуждать постоянные войны против Турции и Персии...” [“Mümkün olduğu kadar İstanbul'a ve Hindistan'a yakın mesafede olmalısınız. Zira bu ikisine sahip olan dünyaya sahip sayılır. Bu nedenle de Türkiye ile İran'a karşı her zaman düşmanlık ve savaş körüklemelisiniz...”] cümleleri, Müslümanlar arasında Sünni - Şii ihtilafının hep canlı tutulması olarak yorumlanmıştır. bk. https://ru.wikipedia.org/wiki/Zaveshanie_Petra_Velikogo.

tepkilerine yol açan³⁹ “Rusya Müslümanları” adlı fikir eserlerinde⁴⁰ sembolik bir dille irdelemiş, 1910’da Türkçe yayımladığı “Rusya’nın Siyaset-i İslamiyesi” eserinde⁴¹ ise görüşlerini daha açık bir dille ortaya koymuştu. Dolayısıyla, ‘bir fikir adamı ve gazeteci kişiliğiyle Gaspıralı’nın (ve *Tercüman* gazetesinin), Kafkasya’daki dinî oluşumlara münasebeti tarafsızdır’ diyebiliriz. Gaspıralı’ya göre “*Türk halklarını birbirine kaynaştırın, birleştiren duygu, Müslümanlık bilinci idi. Birkaç asır süren Ortodoks Rus baskısı; sert asimilasyon, zorla din değiştirme, Türk halklarının dinî duygularına sıkı sıkıya sarılmasına sebep olmuş, dinî kimlik tek başına millî kimlik olarak algılanmış ve kabul edilmişti.*”⁴²

Gaspıralı, Müslümanların Sünnî veya Şîî olarak mezheplere, çeşitli tarikat-lara bölündüğünü zaman ve mekânın cilvesi olarak görüyor ve istemese de bu durumu kabulleniyordu. Onun asıl yapmak istediği şey, “... *Türk halklarını birleştiren en kuvvetli bağ olarak gördüğü İslamiyeti hurafelerden temizlemek*” idi.⁴³ Ahund Molla Hasan Mirza Tahirov’un⁴⁴ 05 Eylül 1885 yılına kadar Gence’de uyezdi kadısı iken bu tarihte Rusya İmparatoru tarafından Kafkasya Şeyhülislamı (Kafkasya’daki Şîî Müslümanların dinî lideri) görevine atandığını; 28 Ekim

³⁹ Örneğin, ünlü Rus misyoner Prof. Nikolay İlminski Gaspıralı’yı bu eserinden, usul-i cedit reformundan ve *Tercüman*’daki yazılarından dolayı başta Pobedonostsev olmakla üst düzey Rus devlet memurlarına şikâyet etmişti. bk. “Mektubât-ı Hafiyeh”, *Tercüman*, 23 Dekabr [Aralık] 1905 – 10 Zilka’de 1323, Sayı 108, s. 1.

⁴⁰ Bu eserlerin Rusçadan Türkçeye çevrilmiş tam metinleri için bk. İsmail Gaspıralı, **Seçilmiş Eserleri: 2 – Fikrî Eserleri**, Neşre hazırlayan Yavuz Akpınar, İstanbul, Ötügen Yay., 2004, s. 61-76; 77-121. Bizim de bu iki eserdeki söylemlerin analizi üzerine yazılmış ve yayımlanmak üzere olan “Gaspıralı İsmail Bey’in Stratejik Öngörü ve Hedefleri Üzerine Eleştirel Bir Söylem Analizi: 1” adlı makalemiz bulunmaktadır.

⁴¹ Bu eserin tam metni için bk. İsmail Gaspıralı, **Seçilmiş Eserleri: 2 – Fikrî Eserleri**, Neşre hazırlayan Yavuz Akpınar, Ötügen Yay., İstanbul, 2004, s. 222-242.

⁴² Yavuz Akpınar, “İsmail Gaspıralı’nın Din ve Millet Anlayışı”, **Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri 1 / İsmail Bey Gaspıralı**, Türk Ocakları Derneği Bursa Şubesi ve Uludağ Üniversitesi Yayınları, Ed. Alev Sinar Uğurlu – Selçuk Kırılı, Bursa, 2015, s. 31.

⁴³ Yavuz Akpınar, a.g.m., s. 32.

⁴⁴ Molla Hasan Tahirov, *Tercüman* (Gaspıralı İsmail Bey) ve Şark-ı Rus (Muhammedağa Şahtahtlı) arasındaki sert tartışmaları görüp onları barıştırmak istemiş, 3 Mart 1904 (28 Zilhicce 1321) tarihli Şark-ı Rus gazetesinin 25. sayısında yayımlanan “Teşekkür” adlı yazısında bu iki gazetenin Rusya’daki Türk matbuatına yaptığı hizmetlerden söz ederek onların ikisi hakkında da hoş sözler söylemişti.

M. Halim es-Sâbitî imzalı bir şahıs da Şark-ı Rus gazetesinin 7 Mart 1904 (2 Muharrem 1322) tarihli 27. sayısında “İnsaf” başlıklı bir yazıyla bu iki gazete arasındaki tartışmaları eleştirmişti (bk. S. Türkylmaz, adı geçen çalışma, s. 99).

1885'te Tiflis'e geldiğini; Tiflis tren istasyonunda Şî ulemaları ve İran vatandaşı olan pek çok kişi tarafından karşılandığını; sonra onlarla birlikte mescide gidip İmparator ve ailesi için dualar ettiğini ve onu dinleyenlere güzel nasihatlerde bulunduğunu *Tercüman*'daki bir yazıdan öğreniyoruz.⁴⁵

Gazetenin 27 Eylül 1885 tarihli 4. Ssında Abbas Gayıbov adlı şahsın Tiflis'ten gönderdiği 'Tercüman'a mahsus' mektupta Kafkasya Sünnî Dinî İdaresi'nde ve ona bağlı olan dinî kurumlardaki yazışmaların dili hakkında bilgi verilmekte, iç yazışmaların İslam dilinde [Arapça], "*dâhilî ve haricî evrak defterleri ve işlerin defterleri[nin] ise Rusça tercümesiyle Tatarca*" yazıldığı bildirilmektedir.⁴⁶ Bu mektuptan anlaşıldığına göre Rusya devleti Sünnî cemaatle ilgili dinî yazışmaları daha yakından takip edebilmek için onların Rusçaya çevrilmesini de talep etmiştir. Kuzey Kafkasya, İdil, Ural, Sibiry, Merkez Rusya, Kırım, Orta Asya Müslümanlarının da büyük bir çoğunluğunun Sünnî olduğunu ve onların, Osmanlı sultanını halife olarak kabul ettiklerini dikkate aldığımızda Rusya'nın bu ihtiyatlı adımını anlamak zor olmayacaktır...

Tercüman gazetesi 23 Mayıs 1898 tarihli 20. Ssında ise Gence'den ξ (Ayın) ٧ (Ze) adlı şahsın gönderdiği mektupta bugün de tartışılan ve hâlâ terk edilmiş bir âdetten söz etmektedir. Bu âdet, vefat eden bir kişinin ardından birkaç gün boyunca verilen hayrat yemekleri, "can aş" ziyafetleridir. Bu yemekler, özellikle fakir kişileri çok masraflara soktuğundan ve "*büyük ve ağır masraflara duçar olduklarından maada, karz ve faiz boyunduruğuna ve tuzağına düşmek-teler.*" *Tercüman*'ın belirttiğine göre ünlü din adamlarının bu konuda cenaze sahiplerine söylediklerinin de pek yararı olmamıştır. Nitekim *Tercüman* "*faziletli Gence imamı ve kadısı Molla Muhammet Efendi Pişnamazzade, ulemaca numune gösterdi. Geçenlerde validesi vefat etmiş idi. Âlim ve ehl-i maarif olan kadiefendi, âdet-i belde üzere pilâvlar ve çaylar kaynatmayıp, fukara-yı Müslimiyete ve yetimlere ve mektep sıbyanına birkaç yüz ruble tasadduk etti. Kadiefendinin cesurane bu işi, cümleye çok tesir ve hazır pilâv sevenleri nârazı etti.*" cümleleriyle Pişnamazzade'nin bu adımını takdir etmiş, bedavacı "pilavcıları" ise eleştirmiştir.⁴⁷

2. 4. Gence ve Çevresinin Eğitim Hayatıyla İlgili Tercüman Yazıları:

Tercüman gazetesinde genel olarak eğitim konusundaki yazılar, sadece Ssı ile değil, içeriği, kalitesi, çağdaşlığı, sosyolojik şumulü, doğruları göstermedeki

⁴⁵ "Şeyhülislamın Tiflis'e Gelişi", *Tercüman*, 8 Noyabr [Kasım] 1885 / 12 Sefer 1303, S 15, s. 1-2.

⁴⁶ "Tiflis'ten Mektup", *Tercüman*, 27 Sentabr [Eylül] 1885 / 30 Zilhicce 1302, S 4, s. 1.

⁴⁷ "Rusya'da Maişet-i İslâmiye", *Tercüman*, 23 Mayıs 1898 / 14 Muharrem 1315, S 20, s. 3.

kararlılığı, yeniliklere hep açık oluşu, gerçekleşmesi ne kadar zor olsa bile asla ümitsizliğe kapılmayışı... ile dikkat çekmektedir. Gaspıralı'yı büyük bir öğretmen, kararlı bir reformist yapan da bu özellikler olsa gerektir. Böyle olmasaydı 1884'te ilk kez Bahçesaray'da açtığı usul-i cedit kursundan sonra bu harekât genişleyerek Rusya sınırlarını aşırp Doğu Türkistan'a kadar ulaşır ve bu okulların Ssı 1905'te beş bini aşar mıydı?⁴⁸ Gence ve çevresinin, genel olarak Güney Kafkasya'nın 1884-85 yıllarındaki eğitim durumu ise ne yazık ki pek iç açıcı değildir.

Tercüman'a Şuşa'dan 'Bir Müslüman' tarafından gönderilen mektupta 1884 yılında Güney Kafkasya'da sadece beş Müslümanın eğitimini tamamladığını, 1885'te ise bu kişilerin Ssının 12'ye çıktığını öğreniyoruz. Darümuallimîn mekteplerinden mezun olanlar ise Zekeriya Arslanov, Hasan Bağirov, Feridun Köçerlinski, İskender Alibekov, İsmail Vekilov, Ahmet Mustafayev adlı kişilerdir. *Tercüman*'ın ilgili Ssının Rusça kısmında ilk üç kişinin Şuşalı; İskender Alibekov'un Şamahılı; İsmail Vekilov ve Ahmedağa Mustafayev'in ise Elizavetpol [Gence] guberniyası Kazak uyezdi Salahlı köyünden olduğu bildirilmiştir ki mezunların nereli olduklarına dair bu bilgiler gazetenin Türkçe kısmında yoktur. Gence vilayetine bağlı Şuşa Maarif Mektebi'nde okuyan 256 öğrencinin sadece 84'nün Müslüman olduğu da aynı yazıda belirtilmiştir.⁴⁹

Tercüman'ın 26 Aralık 1890 tarihli 47. Ssında Moskova Üniversitesi'nin Hukuk Fakültesi'nden mezun olan Erivanlı Muhammed Bey Gaziyev ve Genceli Muhammed Bey Hüseynbeyov'dan söz edilmiş, bu gençlerin millet yararına işler görmesi ve milletin de onlara güvenmesi için dua edilmiştir.⁵⁰

Gazetenin 23 Temmuz 1895 tarihli 27. Ssında ise o sene Gence Gimnazyumu'nu tamamlayan ve 1918-1920 yıllarında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin önemli bakanlarından biri olan Hasan Bey Ağayev'in,⁵¹ Hacı

⁴⁸ bk. Yavuz Akpınar, "İsmail Gaspıralı'nın Faaliyetlerine Genel Bir Bakış", İsmail Gaspıralı, **Seçilmiş Eserleri: 2 - Fikrî Eserleri**, Ötüken Yay., İstanbul, 2004, s. 53.

⁴⁹ "Şuşa'dan Mektup", *Tercüman*, , 30 Sentyabr [Eylül] 1885 / 3 Muharrem 1303, S 5, s. 1.

⁵⁰ "Okraina Gazetesi", *Tercüman*, 26 Dekabr [Aralık] 1890 / 26 C. Evvel 1308, S 47, s. 2.

⁵¹ Hasan Bey Ağayev (Gence, 1875 – Tiflis, 19.07.1920), Tıp doktoru, gazeteci, eğitimci. Gence'de Rus dilinde *Yujny Kavkaz* [Güney Kafkasya] gazetesini çıkarmış, Gence'de tesis edilen Türk Adem-i Merkeziyet Fırkası'nın kurucularından olmuştur. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde Parlamento Başkan Yardımcısı seçilmiş, Parlamento Başkanı Alimerdan Bey Topçubaşov genelde yurtdışında olduğu için başkanlık görevini üstlenmiştir. Tiflis'te Ermeniler tarafından katledilmiştir. (Daha geniş bilgi için bk. **Görkemli Azerbaycanlılar**, "Ağayev Hesen Bey", s. 11).

Zeynelabidin Tağıyev bursuyla üniversiteye gönderildiği bilgisi yer almaktadır.⁵² Hasan Bey Ağayev, tıp eğitimini tamamlayıp vatana döndükten sonra doktorluk da yapmış, dönemin basınında bulaşıcı hastalıklar üzerine yazılar yazarak halkı bilinçlendirmiştir. Şark-ı Rus gazetesinin 06.01.1905 tarihli 5. Ssında ‘Tabib Hasan Ağayev Genceli’ imzasıyla “Sârî Marazlar – Yoluhma Ârâzlar Beyanında [1]”; 08.01.1905 tarihli 7. Ssında da “Sârî-Yoluhma Ârâzları Beyanında [2]” yazılarını yayımlamıştır⁵³ ki Şark-ı Rus’un Ahmet Bey Ağaoğlu tarafından yönetildiği döneme denk gelmektedir. Azerbaycan’ın ünlü yazar, edip ve gazetecilerinden Celil Memmedkuluzade’nin eşi Hamide Hanım Mehmetkuluzade’nin belirttiğine göre “*Hasan Bey Ağayev’in Gence’de bir kadın hayır derneği kurma teşebbüsü ruhanileri, Gence ve Bakü mürtecilerini kızdırmış, neticede bu teşebbüs âtil kalmıştı.*”⁵⁴

Tercüman’ın yukarda söz ettiğimiz 23 Temmuz 1895 tarihli Ssında H. Z. Tağıyev’in maddi desteğiyle Seyyid Azim Şirvani’nin şiirlerinin, şairin oğlu Seyyit Cafer tarafından yapılması için 500 ruble ayrıldığı; ünlü zenginlerden Şemsi Esadullayev’in de sonradan Bakü’nün başmimarı olacak Ziver Bey Ahmedbeyov’u⁵⁵ Politeknik Üniversitesi’ne gönderdiği yazılmış ve Bakülü hayırseverlerin “Orenburg ve Kazan tüccâr-ı muteberânı” tarafından örnek alınması, onların da milletin geleceğine yatırım yapmaları arzu edilmiştir.

Genceli din adamı Ahund Aliğa Ziyadhanov’un *Tercüman* gazetesine gönderdiği mektup, Gence’nin eğitim hayatıyla ilgili en ilginç *Tercüman* yazılarından biri olması yönüyle dikkat çekmektedir. Bu mektup *Tercüman*’ın 3 Şubat 1895 tarihli 5. Ssında yayımlanmıştır. Gence ve Şeki’nin eğitim hayatının, Şii ve Sünni Müslümanların Usul-i Cedit metoduna münasebetinin karşılaştırıldığı ve *Tercüman*’ın da yine tarafsızlığını koruyarak görüş bildirdiği bu mektubu aynen aktarıyoruz:

⁵² “Bakü’den Mektup”, *Tercüman*, 23 İyul [Temmuz] 1895 / 13 Sefer 1313, S 27, s. 2.

⁵³ Türkyılmaz, adı geçen çalışma, s. 236; 237.

⁵⁴ Hamide Mehmetkuluzade, *Azerbaycan’da Yenilikçi Bir Öncü: Celil Mehmetkuluzade HÂTİRALAR*, TC Kültür Bakanlığı Yay. / 2888 (Haz. Doç. Dr. Fatma Özkan), Ankara, 2002, s. 13-14.

⁵⁵ Ziver Bey Ahmedbeyov (Şamahı, 1873 - Bakü, 1925), Azerbaycan’ın ilk üniversite diplomalı mimarı, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde (1918-1920) Bakü’nün başmimarı olmuştur. bk. “Ziver Bey Ehmedbeyov Bakının benzersiz memarlık abidelerinin yaratıcısıdır”, www.metbuat.az/news/137266 (Erişim tarihi: 21.07.2015).

“Cenap muharrir,

Çenanche ebna-yı millet hizemât-ı gayyurâne-yi milliyenizden ziyadâr ve hisseyâb olup terakki-i ilm ve maarife gittikçe ziyade heves göstermektedir; şöyle ki Şeki şehrinde ehl-i Sünnî cemaatinin usul-i cedide üzere tertip ettikleri mektebin şagirdleri az vakitte artık terakki ettikleri, ehl-i Şia cemaatlerini dahi bu yeni usule muhabbetlendirip tedarik ve hamiyet yolunda buldukları işitilmektedir. Hüda muvaffak buyura; lâkin bizim büyük ve mamure olan Gence şehri uyukluyor; uyanamıyor. Evlad-ı Müslimînin terakki ve terbiyesi başlıca vazifelerinden olan ehl-i ilm ve ehl-i rütbede asla hareket ve himmet görülüyor. Evza' ve ahval-i zamana aşınalarımız pek azdır. Uyukluyoruz efendim!”

Ahund Aliğa Ziyadhanov

Tercüman: “Yeni usul tedricî elifbamızı tertip ettikte değil yalnız Sünnîleri, cümle din karındaşlarımızı gözetmiş idik. Hamdolsun, usulümüz üzere meselâ Erivan vilâyetinde, Ordubad'da ve Nahçıvan'da Şia cemaatleri mektepler tertip edip istifade ettikleri malûmdur.

Bizim usulü bilen muallim lâzım olsa, Şeki'de bulunur zannederiz. Daha münasibi lâyük bir adamı Şeki'ye gönderir iseniz usulü memnunen gösterip geri yollarlar. / Yeni reis-i ruhanî faziletli ve muhabbetlimiz Şeyh Abdüsselam Efendi[nin], “uyuklayan”ların gözlerini açacağı şüphesizdir; lâkin biraz vakit ve sabır lâzımdır.”⁵⁶

1896 başlarında ise Gence ve çevresinin eğitim hayatında ciddi ilerleme olduğu, usul-i cedit eğitim metoduna geçişlerin yapıldığı görülmektedir. Tercüman'ın “Bizim Maişet”, başlığı altında verdiği eğitim haberleri arasında Gence ile ilgili olanlarını bu kez de Ali Bey Ağanesirov'un mektubundan öğreniyoruz. Gazetenin 7 Ocak 1896 tarihli o yıla ait ilk Ssındaki bu yazıda, Gence'deki Şah Abbas Medresesi'nin islah edilerek usul-i cedide geçmeye başladığı; medresede dinî ilimler yanında iyi derecede Arapça, Türkçe, Farsça ve Rusça öğretilceği; Gence'deki sıbyan mekteplerinde (ilkokullarda) ‘Tercüman usul-i savtiyesi’nin kabul edileceği; şehir okullarındaki eğitim reformlarına Ebülfeth Ziyadhanov, Hacı Hüseyin Muhammed Refizade, Kadı Ahunt Molla Muhammed Efendi vd.nin yardımcı olduğu; bu işe karşı olan kişilerin de bulunduğu belirtilmiştir.⁵⁷

⁵⁶ “Gence'den Mektup”, **Tercüman**, 3 Fevral [Şubat] 1895 - 20 Şaban 1312, S 5, s. 2.

⁵⁷ “Bizim Maişet”, **Tercüman**, 7 Yanvar [Ocak] 1896 - 4 Şa'ban-ı Şerif 1313, S 1, s. 3.

Gence vilayetine bağlı Ağdaş (Aktaş) kasabasının cemaatlerinin⁵⁸ de yeni metotlu bir çocuk mektebi açma fikrinde olduklarını ve bu konuda Tercüman'dan yardım istediklerini Tercüman'ın 21 Nisan 1896 tarihli Ssından öğreniyoruz. *Tercüman*, onları da Şeki'ye yönlendirerek şu kısa cevabı vermektedir: “*Pek kolay: vilâyetinize tâbi Şeki şehrinde olan mekteb-i cedit Bahçesaray usulündedir. Varıp görünüz, beğendiğiniz hâlde muallim efendi size lâzım cümle malûmâtı verir, para pul istemez.*”⁵⁹ Ömer Faik Numanzade, Şeki usul-i cedit mektebindeki ders programının 1900-02 yıllarında Şamahı mektebinde de aynen kabul edilip uygulandığını yazmaktadır.⁶⁰

1897 yılının ortalarına gelindiğinde ise şehrin eğitim hayatındaki ilerlemeler, artık birer “terakki eserleri”ne dönüşmüştür. Şah Abbas Mescidi yanında iki sene önce tesis edilmiş bu usul-i cedit mektebinde sınavlar yapılmış, burada çalışan altı muallim yeni programı geniş bir şekilde uygulamaktadırlar. Şehrin ileri gelenlerinden birkaç kişi mektebin diğer işlerini idare etmek için halk tarafından seçilmiş ‘Meclis-i Mahsus’ da bulunmaktadır. *Tercüman*'ın yazdığına göre “*Bu meclisin reisi, mahallin kadısı Molla Muhammed Efendi'dir; azaları [bölge] polismeysteri İsrafilbeyov, uprava azası Ebülfeth Han Ziyadhanov, uyezd naçalnik-i Mirza Bey Refibeyov, Hacı Muhammet Refiyev, Ağa Yusuf Hacı Abbas oğlu, Kasım Bey Hacalibeyov, Hacı Molla Necef Ahuntguluzade vesair maarifperveran ve cemiyetmendandır.*”⁶¹

1898 yılı başlarında ise Gence şehrinde kızlar gimnazyumunun açılması için Yelizavetpol gubernatörünün, General Kireyev'in⁶² yardımcı olduğu, bölgenin ileri gelenlerinin de bu işe maddi yardımda bulunacağı haberi *Mşak* adlı Ermeni gazetesinden aktarılmıştır.⁶³

Tercüman gazetesinin 13 Mart 1898 tarihli 10. Ssında da Gence'nin eğitim hayatıyla ilgili haberlere yer verilmiş; Gence ve Erivan gubernatörleri Nuhu

⁵⁸ Kasabanın Şii ve Sünni cemaatinin biraraya geldiği kastedilmiş olabir.

⁵⁹ “Bizim Hâl ve Maişet”, *Tercüman*, 21 Aprel [Nisan] 1896 / 20 Zilkade 1313, S 16, s. 1.

⁶⁰ bk. Numanzade, a.g.e., s. 78.

⁶¹ “Terakki Eserleri”, *Tercüman*, 22 İyul [Temmuz] 1897 / 5 Rebiü'l-evvel 1315, S 29, s. 2-3

⁶² General İvan Petroviç Kireyev 22 Mayıs 1897 - 05 Temmuz 1900 tarihleri arasında Elizavetpol gubernatörü (Gence valisi) görevini de yapmıştır. https://ru.wikipedia.org/wiki/Елизаветпольская_губерния (Erişim tarihi 19.07.2015).

⁶³ “Kafkazy”, *Tercüman*, 6 Mart 1898 / 25 Şevval 1315, S 9, s. 2.

(Şeki) ve Nahçıvan mekteb-i ceditlerini ziyaret ederek denetlemiş, öğrencilerin Rus dili öğrendiklerini yerinde görmüşlerdir. Bu denetlemelerden sonra Gence’de de Rus dili ve İslam dini bilgilerinin birlikte okutulacağı bir şkola (okul) açılacağı kararlaştırılmış, Bakü Müslümanları bu okulun açılabilmesi için 4000 ruble toplayıp Gence’nin Rus valisine [Kireyev’e] göndermişlerdir.⁶⁴ Bu küçük haberi dikkatle okuduğumuz zaman Gaspıralı’nın usta bir gazeteci olduğunu görebiliyoruz. Eski bir kültür merkezi olan Gence’nin, guberniya (vilayet) merkezi olduktan (Rusların eline geçtikten) sonra bu vilayete bağlı yerleri (örn. Nuha’yı, Şuşa’yı) eğitim konusunda kendisine örnek alması, aslında Rusların Müslümanlara yönelik “başarılı” eğitim politikasının bir sonucudur. “İki molla”nın⁶⁵ gayretiyle açılan Nuha ve Nahçıvan usul-i cedit mekteplerinin örnek alınması, hem usul-i cedit metodunun hem de bu programı uygulayan “mollaların” başarısından haber vermektedir. Bu haberde Gence’nin eğitim konusundaki geri kalmışlığına imalı bir eleştiri de vardır. Ayrıca, eğitimi maddi yönden desteklemek yerine “İslam dini bilgileri”nin okutulmasına izin vermek mukabilinde Gencililere Rusça öğretmeği de yine Müslümanların kendi masraflarıyla karşılatılan Rus yöneticilerinin açıkgozlülüğünü bu haberde görmek mümkündür. Üstelik Bakü Müslümanlarının gönderdiği para Rus valinin (Kireyev’in) elindedir ve Müslümanların, çocuklarının rızkından kesip gönderdikleri bu para, Müslümanların ihtiyacına göre değil, onun istediği şekilde harcanacaktır... Gaspıralı, küçük bir haber metnine tarihi değeri olan bu ve benzeri bilgileri sığdırabilmiştir.

Tercüman’daki ilgili metinlere bakılırsa 1898-1903 yıllarını kapsayan uzunca bir süre, Gence’nin eğitim hayatında bir durgunluk dönemi yaşandığını ya da

⁶⁴ “Rusya Müslümanlarının Maişetinden”, *Tercüman*, 13 Mart 1898 / 3 Zilka’de 1315, S 10, s. 3-4.

⁶⁵ Ordubadlı Meşhedi Muhammedtağı Sidgi, “iki molla”dan biri olup önce (1892) Ordubat’ta *Ahter* adlı, sonra (1894) Nahçıvan’da *Mekteb-i Terbiye* adlı usul-i cedit mektebi kuran kişidir. *Tercüman* abonesi de olan Sidgi’nin bu gazetede şiirleri, mektupları yayımlanmıştır: bk. “Tercüman Qezetinin Onuncu İldönümü Münasibetile Tebrik”, **Mehemmed Tağı Sidqi, Eserleri**, Haz. İsa Hebbeyli, Çaşoğlu, Bakı, 2004, s. 29-30; “Medrese-i Fenniye-i Tebrizi”, *Tercüman*, 19 Noyabr [Kasım] 1893, Sayı 39, s. 1-2; Asker Tağızade Ordubadi, 8 Haziran 1904 (7 R.Evvel 1322) tarihli Şark-ı Rus gazetesinin 67. sayısında Meşhedi Tağı Sidgi’nin vefatı münasebetiyle bir yazı yazmış, onun usul-i cedit mekteplerinden söz etmişti. Şark-ı Rus’un 13 Haziran 1904 sayısında (No 72) ‘E. [Elif]. K.’ imzalı bir şahıs, Sidgi’nin tercümeihâlini yayımlatmıştı.

“İkinci molla” ise Şeki usul-i cedit mektebinin “dört öğretmeni”nden -Şekili İmamzadelerden Molla Tacettin, Ahıskalı Şeyhzade Hacı Hafız Memmed Efendi, Karabağlı Gazanfer ve Ahıskalı Ömer Faik Numanzade’den biri olabilir...

bu “hareketli” hayatın *Tercüman*’a pek yansımadığını gözlemlemek mümkündür. Mart 1903’e kadar *Tercüman* dışında herhangi bir milli gazete çıkmadığı için dönemin Rusça gazetelerinden (örneğin, Veliçko’nun çıkardığı *Kavkaz* gazetesinden) bu durgunluğun nedenleri konusunda ipuçları yakalanabilir.

Aslında, ilk Ssı 30 Mart 1903 / 13 Muharrem 1321’de çıkan Şark-ı Rus gazetesinin 1903 yılı Sslarına kuşbakışı göz attığımızda da Gence ile ilgili haberlere, yazılara rastlıyoruz. Örneğin, gazetenin 2 Nisan 1903 tarihli 2. Ssında Ebülfettah Han İsmail Paşahanoğlu Ziyadhanov’un vefatı; Gence’nin Ruslar tarafından işgalinin tarihi; 16 Nisan 1903 tarihli 7. Sda Gence’de eğitimin durumu; 02 Mayıs 1903 tarihli 14. Sda Ahund Asker Poladzade’nin⁶⁶ mektubu; 11 Mayıs 1903 tarihli 18. Sda “ikmal-ı tahsil edenlerimiz”in adları; 21 Mayıs 1903 tarihli 21. Sda Abdullah Muhammedzade [Sur] imzasıyla çıkan “Gencelilerin Mezhepleri” yazısı; 8 Haziran 1903 tarihli 33. Sda yine Abdullah Muhammedzade Gencevî’nin “Din-i İslam medeniyete mâni değildir” yazısı; 22 Haziran 1903 tarihli Şark-ı Rus’ta (S 35) A. M. Gencevî’nin 18 yaşında olduğu halde güzel yazılar yazdığı; 18 Temmuz 1903 tarihli 45. Sda Ha. Elif. imzasıyla Gence şehir uleması hakkındaki yazı; 15 Ağustos 1903 tarihli 57. Sda İbrahim Tahir Musayev⁶⁷ imzasıyla yazılan ‘Kafkas Haberleri’nde Genceli Kasım Bey Mihmandarov’un vefatı hak.; 03 Eylül 1903 tarihli 65. Sdaki ‘Müselman’ imzalı yazıda Aliakper Bey Hasmammedov, Kadı Ahund Alasker Poladzade, Hacı Memmedhüseyn ve Kerbelâi Ali Seyidov’un Gence’deki faaliyetleri hak.; 17 Ekim 1903 tarihli 84. Sda ‘Bir Adem’ imzalı yazıda ise Gence sanat mektebinin eksikleri üzerine haberler, yorumlar yayımlandığını görüyoruz.⁶⁸

Gence’de usul-i cedit okullarının açılmasına engel olmak isteyenleri 07 Ocak 1896 tarihli *Tercüman*’da yayımlanan “Bizim Maişet” yazısından da biliyoruz. 1898-1904 arasında da hurafeci Müslümanların bu işe engel olanların başında

⁶⁶ Mirza Asker Poladzade (1873-1953), Gence Dinî Bilimler Yüksekokulu’ndan [Gence Medresesi’nden] mezun olduktan sonra Gence, Tiflis ve Nahçıvan’da öğretmenlik yapmış, Hamide Hanım’ın kızına Fransızca dersleri vermiştir. bk. H. Mehmetkuluzade, a.g.e., s. 18.

⁶⁷ Şuşa’da ikamet eden bu şahıs, *Tercüman* (Gaspıralı) ile Şark-ı Rus (Şahtahtlı) arasındaki tartışmalara da taraf olmuş, Şark-ı Rus’un 17.10.1904 tarihli 196. sayısında “Gasprinski İsmail Ağa’ya Cevap” adlı yazı yayımlamıştır. / Şark-ı Rus gazetesinin 29.10.1904 tarihli 208. sayısında da Muhammed ibn Hacı Cafer Nuhali adlı bir şahsın “Cenab Mirza İsmail Bey Gasprinski Mahduma” başlıklı yazısı yayımlanmıştır.

⁶⁸ bk. Selçuk Türkyılmaz, **Şark-ı Rus Gazetesi Üzerine Bir İnceleme**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Nazım Muradov), İzmir, 2006, s. 1-57

geldiğini düşünüyoruz. *Tercüman*'ın bu dönemindeki Gence haberlerinde imalı bir dil kullanıldığını söylemek mümkün, örn. gazetenin 23 Haziran 1901 tarihli 23. Ssındaki küçük haberde “*Şehrin Müslüman cemaati müşavere edip iki klash bir şkola tesisine karar verdikleri ve bunun için senevî ikibin ruble akça tayin ettikleri mahallinden alınmış bir mektupta görüldü. / Rusça bilmek lazım olduğunu gittikçe herkes anlamaktadır.*”⁶⁹ 3 Aralık 1904 tarihli *Tercüman*'daki “Gence Mektebi” başlıklı küçük haber metni, çağa uygun eğitim konusunda direnen ve eskiyi savunan dindar kesimi ikna etmek için dikkatli bir şekilde kaleme alınmıştır. *Tercüman*'daki ilgili haber yazısını aynen aktarıyoruz:

“*Bir hayli içtihat ve meşakkatten sonra Gence’de usul-i savtiye mektebi açıldığı mahallinden iş’ar olunuyor. Cemaatin fikirli ve cenap kadı efendi bu işe himmet-i lâzıma buyurdıkları şayan-ı medh ü senadır. Bu zamanda cümlemize en lâzım olan, yahşi mekteplerdir ki sıbyan az vakitte okup yazmak, din ve mezhep, hesap ve malûmat tahsil edip onlardan gözü, fikri açık kişiler yetişsin. / Din karındaşlarımızı bu işten ötürü tebrik ve -karınca halince- mektebin şakirtlerine hediye [olarak] Kelam-ı Kadimler [Kur’an kitapları] irsal ediyoruz.*”⁷⁰

Görüldüğü gibi, *Tercüman*'daki bu küçük yazı eğitimle ilgili bir haber metni olmasına rağmen ağırlıklı olarak dinî söylemler içermektedir. İlk cümledeki “ictihad” kelimesi, ‘girişim, çalışıp çabalama’ anlamına gelmekle birlikte Şiiğin önemli kavramlarından biridir ve “*umme-i dinin âyet ve hadis ve kıyasa tevfi ken mesail-i şer’iyyeyi taayyüne olan cehd ve sayları: bab-ı ictihad senilerce mesduddur.*”⁷¹ şeklinde açıklanmaktadır. Gaspıralı, altı yıldan beri sürüp giden tartışmalardan sonra Gence’de bir usul-i cedit mektebinin nihayet ki açılmasını yine de ileriye doğru atılmış adım saymakta, bu işe yardımcı olanlara teşekkür etmektedir. Haberdeki üçüncü cümlede başına ‘sıkıştırılan’ eğitim söyleminin ardından hemen dinî söylemlere dönen Gaspıralı, din ve mezhebi aynı kefeye koymakla mezhep tartışmalarının dışında kalmayı tercih etmiş, bu mektebin öğrencilerine ise hediye olarak Kuran-ı Kerim kitapları (Usul-i cedit ders kitapları değil!) göndererek onları eğitim konusunda teşvik etmeğe, velilerini ise çocuklarının yanlış bir yolda olmadıkları konusunda inandırmaya çalışmıştır.

Sonraki yıllarda da Gence’de ciddi bir eğitim hamlesi yapılamadığı görülmektedir. Hamid Yusufbekov’un (Nesip Bey’in ağabeyi) ‘*Tercüman*’a mah-

⁶⁹ “Gence Şehri”, *Tercüman*, 23 İyun [Haziran] 1901 / 21 R.Evvel 1319, S 23, s. 3.

⁷⁰ “Gence Mektebi”, *Tercüman*, 3 Dekabr [Aralık] 1904 / 8 Şevval 1322, S 96, s. 1.

⁷¹ bk. Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, Dersaadet, 1317, s. 72.

sus' mektubu "*Gencemizin hâli çok yamandır.*" cümlesiyle başlamış, "bir avuç Ermeni Taşnağının" Gence Müslümanlarını sıkıştırdıklarını, onlara zulmettiklerini dile getirmiş; sonra ruhani medresesinin açılışı, orada uygulanacak ders programı, ders kitapları, eğitim dili, medresenin maddi durumu konularındaki sıkıntıları anlatmıştır.⁷²

Gazetenin 10 Nisan 1906 tarihli 36. Ssında da Gence Müslümanları arasındaki gruplaşmalardan, çekişmelerden; bir grubun diğer gruptan olan 23 kişiyi 'mahpushanede çürüttüğünden';⁷³ casuslardan birinin kadı, birinin mektep muallmi, diğerinin de 'taze tağyir tapmış mektebe müdür' olmasından; 'mezkûr casusların kütüphaneyi yağma ettiğinden'; 'kitaplar tezlik ile geri verilmezse mezkûr eşhasın adları gazeteler vasıtasıyla dünyaya faş olup millet meclisine çekileceği'nden⁷⁴ söz edilmiştir ki maarifsizlik ve cehaletten kaynaklanan bu durum, Gence Müslümanları (Türkleri) arasındaki parçalanmanın, eğitimdeki gerilemenin başlıca nedeni olarak görülebilir.

Gaspıralı'nın kızı Şefika Hanım, Nasip Yusufbekov ile evlendikten sonra 1906'da bir ay Gence'de kalmış⁷⁵ ve Ermenilerin yaptıkları mezalimlerden sonra toparlanmaya çalışan Azerbaycan'daki, onların harabe bıraktığı Gence'deki gözlemlerini, babası İsmail Beyle birlikte çıkardıkları *Âlem-i Nisvân* dergisinin 1907 yılına ait 4. Ssında yayımlarken⁷⁶ eşi Nasip Bey'in çalıştığı Gence Medresesi'nden de söz etmişti.⁷⁷

⁷² "Gence'den Mektup", *Tercüman*, 5 April [Nisan] 1906 / 24 Safer 1324, S 34, s. 1-2.

⁷³ Gence Müslümanları arasındaki gruplaşmalar, ispiyonculuk... durumu sonraki yıllarda da devam etmiş, Hacı Tarhan'da (Astrahan) çıkan *Burhan-ı Terakki* gazetesine de yansımış, gazetenin 11 İyul [Temmuz] 1908 / 25 C. Ahir 1326 tarihli 44. sayısında "Gence şehrinde danosbazlık" adıyla yayımlanmıştı. (bk. Selçuk Altuntaş, *Burhan-ı Terakki Gazetesi Üzerine Bir İnceleme*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Nazım Muradov), İzmir, 2006, s. 109.

⁷⁴ "Gence Müslümanlarının Talebi", *Tercüman*, 10 April [Nisan] 1906 / 29 Safer 1324, S 36, s. 2.

⁷⁵ Şefika Hanım'ın hayatının Gence dönemi için bk. "Gence'deki Yıllar ve Bir Yuvarın Dağılması", Şengül Hablemitoğlu – Necip Hablemitoğlu, *Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi (1893-1920)*, Toplumsal Dönüşüm Yay. (2. Baskı), İstanbul, 2004, s. 56-62.

⁷⁶ Şengül Hablemitoğlu – Necip Hablemitoğlu, a.g.e., s. 39.

⁷⁷ *Tercüman* gazetesinin eki olarak çıkan *Âlem-i Nisvân* (Kadınlar Dünyası), *Âlem-i Sıbyân* (Çocuklar Dünyası) dergileri konumuz açısından ayrıca değerlendirilebilir. Bu çalışmada söz konusu dergiler incelenmemiştir.

Büyük sıkıntılarla, yıllarca süren lüzumsuz tartışmalar sonunda Rusya İmparatoru'nun bölge temsilcisi olan Elisavetpol Gubernatörü'nün (Gence valisinin) izniyle 1904 yılının sonunda açılan bu medresenin kapatılmasını *Tercüman* gazetesi 27 Mayıs 1911 tarihli 22. Ssında büyük tepki ile karşılamış, 1883-1905 arası Rusça ve Türkçe çıkan gazetenin 1905'ten sonra sadece Türkçe çıkmasına rağmen bu Ssın ilk sayfasına Rusça "Bahçesaray" başlıklı ve iki sütünü kaplayan bir makale eklemiştir. Gaspıralı Rusça makalede, Kırım'daki mekteplerin, rüştiyelerin kapatılmasını, bu eğitim kurumlarının birer kültür yuvaları oldukları halde -izinsiz açıldıkları için- sessizce ve soğukkanlı bir şekilde karşıladıklarını devlet kanunlarına saygılarından dolayı kabul ettiklerini belirtmiş fakat Elisavetpol gubernatörünün böyle bir adımı neye dayanarak attığını bir türlü anlamadığını ifade etmiştir.⁷⁸ Gazetenin aynı Ssının birinci sayfasında "*En osal zakon [kötü kanun], zakonsuzluktan efdaldir, kaide-yi küllisini bu gazete daim telkin ederek ahaliye itidal, sabır ve zakona rağbet terbiyesi verip gelmiştir. Evet, tağyir-i zaman ile ahkâm-ı şeriye tebdil edildiği hâlde insan emri, insan nizamı olan zakonların tebdili, ıslahı lazım geleceği malûmdur fakat bu tebdile kadar carî nizama itaat lazımdır.*" paragrafıyla başlayan "Gence Medresesi" adlı sert ve uzun bir yazı – aslında özellikle Rusça kaleme alınan 'Bahçesaray' yazısının Türkçesi de yayımlanmıştır. Bu yazıda devlet memurlarının kanun tanımazlığı; Müslüman vatandaşlara karşı ayrımcılık yaptığı; dinî ilimler dışındaki bilimlerin okutulmasının yasaklanmak isteği; ana dilinde "tahsil-i maarifin memnu' edilmesi" belirtildikten sonra Türk edebî dilinin tarihi dönemlerinden ve büyük Türk eserlerinden örnekler verilmiştir. Gaspıralı'nın bu adımı atmaktaki amacı, Türkçeyi küçümsemeğe çalışan ve gücünü iktidardan alan devlet memurlarına haddini bildirmektir. "Gence Medresesi" yazısı şu cümlelerle bitmektedir: "... *Bu münasebet ile bir diyeceğimiz daha: Rusya'nın en sâdik, en yavaş tebaası bulunan Müslümanları bu son zamanlarda şu kadar tevsi-i fikir ettiler ki yartı mollaya kanaat edemeyip hakikat âlim, fâil, nâtik ve ağırlaşmaz kâr ve kespler darlaşmaz zamanlarda rehber ve nâsih olacak ulema yetiştirmeye çalışıyor. Cümle Ruslardan ve hükûmetten bu hususta yardım istiyoruz ve bekliyoruz.*"⁷⁹ Biz bu yazının hem *Tercüman* gazetesi hem de genel olarak Gaspıralı İsmail Bey'in çokSlı eserleri içinde özel bir

⁷⁸ bk. "Бахчисарай", *Tercüman*, 27 May [Mayıs] 1911 / 12 C.Ahir 1329, S 22, s. 1; İsmail Asanoglu Kerim, *Gaspıralı'nın 'Canlı' Tarixi 1883 – 1914*, Tarpan Yay., Simferopol, 1999, s. 212.

⁷⁹ Yazının tamamı için bk. "Gence Medresesi", *Tercüman*, 27 May 1911 / 12 C.Ahir 1329, S 22, s. 1-2.

yere sahip olduğunu ve üzerinde ciddi bir metin tahlili (söylem analizi) yapılması gerektiğini düşünüyoruz.

2. 5. Gence'nin Demografik Durumu ve Ekonomik Hayatıyla İlgili Tercüman Yazıları:

Rusya İmparatorluğu'nun ilk genel nüfus Smı [(Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 года. Наличное население в губерниях, уездах, городах Российской Империи (без Финляндии)],⁸⁰ 1897 yılında yapılsa da Gence vilayetinin 1886 yılına ait "nüfus defteri"nin verileri, *Tercüman* gazetesinin 12 Mayıs 1889 tarihli 18. Ssında yayımlanmıştır. 1886 ve 1897 yıllarına ait ve tarihi değeri olan bu istatistik bilgileri -birincisini *Tercüman* gazetesinde yayımlanmış bir yazıdan, ikincisini ise http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_gub_97.php?reg=63 web kaynağından yararlanarak aktarıyoruz. 11 yıl ara ile yapılan iki nüfus Smı sonuçları arasında ciddi farklar bulunmaktadır. Bu farklar, büyük ölçüde Rusya devletinin Hıristiyan yanlısı, Müslüman-Türk karşıtı, taraflı ve dengesiz iskân politikasından kaynaklanmaktadır. Kısa zaman içinde oluşan bu farklılarda devletin inzibati arazi bölgesindeki değişikliklerinin etkisinin olması da mümkündür.

Gence'nin demografik durumuyla ilgili Tercüman yazısında gördüğümüz, 1886 nüfus Smlarında Ermenilerin %35 ve %36 kadar azımsanmayacak bir yoğunluğa ulaşmalarını dönemin siyasî şartlarına bağlamak gerekir. Zira 1828'den (Türkmençay Antlaşması'ndan) ve 1829 tarihli Edirne Antlaşması'ndan sonra Rusya [aşlında ise Azerbaycan] topraklarına Osmanlı ve İran'dan Ermenilerin göç ve iskân ettirilmesiyle ilgili madde de konmuş, sırf Ermeniler için antlaşmalara eklenen ve onların işine yarayan bu maddeler, dönemin Rus hariciyecilerinin elini kuvvetlendirmişti.⁸¹

Tercüman'ın 1894 yılına ait Slarının birinde yayımlanan yazıya göre, Yelizavetpol (Gence) guberniyasında Ermeni kökenli Rusya vatandaşlarının devlet tarafından desteklendiğini, Rus devlet memurlarının, mahkeme erkânının Ermeniler aracılığıyla rüşvetler aldığını Rus gazeteleri bile itiraf etmektedirler:

⁸⁰ http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_gub_97.php?reg=63 (Erişim tarihi 19.07.2015).

⁸¹ Rusya'nın bu iskân politikaları için bk. Prof. Dr. Kâmil Veli Nerimanoğlu, **BÜYÜK FELÂKET –Ermeni Yalanları ve Hakikatin Özü – Araştırma ve Belgeler**, İstanbul Aydın Üniversitesi Orta Doğu ve Kafkasya Araştırma Uygulama Merkezi Yayınları -1, İstanbul, 2012, s. 107-108; Fikret Bağirov, **Pereselençeskaya Politika Tsarizma v Azerbaydjane: 1830-1914** [Çarizmin Azerbaycanda İskân Politikası: 1830-1914], Moskova, 2009.

“... Gazetelerde yalnız dânâ ve edepli adamlar yâd olunmaz. Bazı bî-edep veya bî-insaflara dahi mahal ve orun [yer] berilir. Cemaate veya fukaraya hüsn-i hizmet ve iâne eden, yâd olunup meth ü sena edildiği gibi aldağçı [yalancı] ve hıyanet edenler dahi kalem ile kâğıda mihlanıp, kadaklanıp âleme karşı asılır. Kafkazya’da Gence Yelizavetpol şehri bardır. Vilâyet merkezidir. Bundan Peterburg’da çıkan Russkaya Jizn gazetesine Arşak Bey namında bir adamın haberi verilmişti. Civar karyelerden Çardaklı karyesinin cemaati Emlâk-ı Miriye Divanı’ndan bir miktar yer almak muradında olup vilâyete vekiller yollar. Bunlara Arşak rast gelir. Çardaklı starşinasının akrabasından olduğu münasebet ile buna emniyet ederler... Cemaatin işlerini bakmak için ve lâzım yere güya rüşvet vermek için vekillerden 200 ruble alır; hiçbir faide etmez.

Bu cigit, Kazanlı Muzafferov’dan çok ilerde görünüyor çünkü Muzafferov polisahaneye misafir olmak hevesindedir; Arşak Bey ise cenap prokuror ile aşna olmak istiyor...”⁸²

Yazıda adı geçen Muzafferov ise, Kazanlı bir manav olup dükkânına gelen ve satılan malların fiyatlarından şikâyetçi olan bir bayana hakaret ettiği ve o bayanın da polise başvurması üzerine kadını dükkândan kovduğunu itiraf eden bir kişidir. *Tercüman*, Kazanlı bir Müslümanla (Türkle) Genceli bir Ermeniye karşılaştırmış, Müslümanın, yaptığı hatanın faturasını ödemeye hazır bir kişi olduğunu, Ermeninin ise devlet yasalarını çiğnemek yetmiyormuş gibi üstelik bu saygısızlığını bir yükselme aracı olarak kullanacak kadar yüzüstü bir “cigit”tir. Mahkeme erkânından olan “cenap prokuror” yani savcı ise böyle cigit Arşaklara yüz veren, onları kayırıp kollayan torpilli devlet memurlarının tipik bir örneğidir.

Tercüman, bu haberi 1890-95 arasında Çarlık Rusya’nın başkenti Petersburg’da günlük olarak çıkan ve liberal bir yol takip eden *Russkaya Jizn* gazetesinden⁸³ aktarmış ve Rus devlet yöneticilerinin Müslüman Türk bölgelerindeki zorbalıklarını, keyfiliklerini ve onların “yerli” destekçilerini kendine mahsus dili ve üslubuyla teşhir etmiştir.⁸⁴

⁸² “Bizim Hal ve Maişet”, *Tercüman*, 31 İyul [Temmuz] 1894 / 11 Saferülhayr 1312, S 27, s. 1-2

⁸³ Bu gazete hakkında daha geniş bilgi için bk. <http://feb-web.ru/feb/periodic/pp0-abc/pp1/pp1-7043.htm>

⁸⁴ Azerbaycanlı şair Qasım Bey Zakir de Çıxmadı qurtulaq derdü beladan / Günde bir zakonu gören canımız... mısralarıyla başlayan ‘Zamaneden Şikâyet’ şiirinde kanunsuzlukların tanığı ve mağduru olarak gördüklerini kaleme almıştır.

Yelisavetpol guberniyasının (Gence vilayetinin) 1885-1910 yıllarını kapsayan resmi demografik durumu aşağıdaki tablolara ve sonrasındaki eklere yansıyan verilerle sunulmaya çalışılmıştır. Bu veriler, içinde *Tercüman* gazetesi de olmak üzere dipnotlarda gösterildiği kaynaklardan alınmış, istatistik sonuçlar ise yorumlanmamıştır.

Tablo 1: Elisavetpol Guberniyası'nın [Gence vilayetinin] uezdleri [kazaları] ile birlikte 1886 yılı nüfusu

Gence Vilayeti⁸⁵

Kafkazyza kıtasına mensup Gence vilayeti hakkında 1886 senesi yazılmış umumi nüfus defterlerinden hesaplanıp, İstatistik Komisyası tarafından Tiflis'te neşrolunan mecmua'nın verdiği malûmâta göre;

1886 senesi Gence vilayetinin cümle ahalsi 728.151 adam olup bunun 410.241 er ve 318.228 kadın-kız olduğu malum olmuştur. Vilayette beher 100 er kişiye nisbeten 77 kadın olduğu anlaşılıyor.

Kafkasya'nın sair vilayetlerinde ve Türkistan canibinde olduğu gibi Gence'de dahi erler kadınlardan ziyade imiş. Avrupa Rusyası'nda bunun aksi olup kadın, erden ziyade olduğu malûmdur.

Mezhep nazarından vilayetin ahalsi böylece taksim olunur:

Ehl-i İslam %61 ve bunların %36'sı Şîi ve %25'i ehl-i Tesennidir. Binde iki [%002] Kızılbaş mevcut olup resmi defterde İslamlara koşulmuştur.

Ermeni Gregoryan %36 ve sair - yüzde bir yarım [%1,5].

Lisan ve cins nazarından ahalinin %56 kişisi Tatar-Türk; %35 Ermeni; %04 Kürt; %01 Rus ve %01 Udin hesap olunmuştur.

Ancak İslam arasında ulema az olduğu görülüyor. Ermenilerde yüz kişiye ikiden ziyade ruhani olduğu halde İslamlarda yüzde bir ruhani tüşmüyor.

⁸⁵ "Gence Vilayeti", *Tercüman*, 12 May [Mayıs] 1889/24 Ramazanü'l-mübarek 1306, S 18, s. 1.

Tablo 2: Elisavetpol Guberniyasının [Gence vilayetinin] uezdleri [kazaları] ile birlikte 1897 yılına ait nüfusu⁸⁶

Vilayet, kaza, şehir adları [Açıklamalı]	Yüzölçümü (verst ile) [1 verst =1.06 km]	Erkekler	Kadınlar	Erkek+kadın nüfus toplam
Gence vilayeti – tamamı [erkek+kadın nüfus]	38782,5	480012	398403	878415
Gence vilayeti - şehirler		48775	40484	89259
Gence vilayeti – kazalar (şehirler hariç)		431237	357919	789156
Gence kazası (tamamı)	7695,7	90584	72204	162788
Gence kazası – Gence şehri		18738	14887	33625
Gence kazası (Gence şehri hariç)		71846	57317	129163
Ereş [Akdaş] kazası –tamamı [erkek+kadın]	2829,6	36623	30654	67277
Ereş [Akdaş] kazası –merkezi Akdaş		434	94	528
Ereş kazası –merkez hariç		36189	30560	66749
Cebrail kazası –tamamı [erkek+kadın]	2922,6	36389	29971	66360
Cebrail kazası – merkezi Cebrail kasabası		369	151	520
Cebrail kazası (merkez hariç)		36020	29820	65840
Cevanşir kazası (tamamı) [erkek+kadın]	4818,4	41039	31680	72719
Cevanşir uezdi –Terter mahalı		496	256	752
Cevanşir kazası (merkez hariç)		40543	31424	71967
Zengezur kazası – tamamı [erkek+kadın]	6829,7	72592	65279	137871
Zengezur kazası – merkezi Görüs mahalı		827	623	1450
Zengezur kazası (merkez hariç)		71765	64656	136421
Kazah kazası – tamamı [erkek+kadın]	6024,2	63370	48704	112074
Kazah kazası –merkezi Kazah şehri		1348	421	1769
Kazah kazası (merkez hariç)		62022	48283	110305
Nuha [Şeki] kazası – tamamı [erkek+kadın]	3346,7	65244	55311	120555
Nuha [Şeki] kazası – Nuha [Şeki] şehri		13245	11489	24734
Nuha [Şeki] kazası [Şeki şehri hariç]		51999	43822	95821
Şuşa kazası – tamamı [erkek+kadın]	4315,6	74171	64600	138771
Şuşa kazası – Şuşa şehri		13318	12563	25881
Şuşa kazası (şehirler hariç)		60853	52037	112890

⁸⁶ Aşağıdaki bilgilere http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_gub_97.php?reg=63 (Erişim tarihi 19.07.2015) Rusça internet sitesinden ulaştık. Bu bilgilerin Rusçadan çevirisi bize aittir. (N. Muradov).

1897 yılındaki nüfus Sminın, Yelisavetpol guberniyası (Gence vilayeti) ahalisinin etnik terkiibine göre de resmi belgelere yansıdığını görüyoruz. Konuyla ilgili olduğu için söz konusu tabloyu da aktarıyoruz:

Tablo 3: Gence vilayeti ahalisinin 1897 nüfus Smlarına göre etnik dağılım tablosu⁸⁷

Kazalar	Azerbaycanlılar [Türkler]	Ermeniler	Lezgiler	Ruslar	Beyaz Ruslar	Almanlar	Kürtler	Tatlar	Udiler
Vilayetin tamamı	%60,8	%33,3	%1,7	%1,6
Ereş kazası	%70,1	%20,5	%8,7
Cebraıl kazası	%74,1	%23,7	...	%1,1
Cevanşir kazası	%71,6	%26,9
Gence kazası	%63,9	%26,4	...	%4,4	%1,7	%1,9
Zengezur kazası	%51,6	%46,1	%1,3
Kazah kazası	%57,2	%38,9	...	%3,0
Nuha [Şeki] kazası	%69,3	%15,7	%7,1	%1,5	%5,8
Şuşa kazası	%45,3	%53,3	...	%1,0

Ahalinin dini kökenine göre nüfus dağılımı:⁸⁸

1886 yılı verilerine göre Elisavetpol guberniyası [Gence vilayeti] ahalisi 1521 köy ve 3 şehirde meskûn olup toplam 728.943 kişidir. Bu nüfusun büyük bir çoğunluğu iki halktan ibarettir; Azerbaycanlılar [Azerbaycan Türkleri] (% 55,96) ve Ermeniler (%35,43). Sonra gelen halkların nüfus dağılımı şöyledir: Kürtler (%4,68); Ruslar (%1,11); Udiler (%1); Tatlar (%0,39); Almanlar (%0,26); Yahudiler (%0,24); Lezgiler (%0,58); Haputlinliler (%0,21). / Yok denecek kadar az nüfusa sahip halklar ise Grekler (Rumlar), Farslar, Çingeneler, Gürcüler, Türkler [Osmanlı Türkleri] vd.dir.

Vilayet nüfusunun dini inançlara göre dağılımı şöyledir: Pravoslav [Ortodoks] (%0,21); Sektant (% 1 civarında); Grigoryan Ermeniler (%36,33);

⁸⁷ bk. http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_gub_97.php?reg=63 (Erişim tarihi 19.07.2015)

⁸⁸ Bu bilgilerin Rusçası için yukarda web adresi verilen internet sitesine bakınız.

Lüteranlar (%0,26); Sünni Müslümanlar (%25,20); Şii Müslümanlar (%36,28); Aliallahîler (%0,42) ve Yahudiler [Museviler] (%0,24).

Bu nüfusun %86'sını köylüler oluşturmaktadır ki onların % 50'si devlet topraklarında; % 35'i sahip oldukları topraklarda [kendi mülklerinde] ve yaklaşık %1'i ise özel mülklerde [sahipkâr topraklarında] yaşamaktadır.

İmtiyaz durumlarına göre beyler (%2,66); melikler (%0,65) ve asilzadeler (%0,05); diğer ahali ise küçük burjuva, tüccar ve din adamları olmak üzere %9,14 oluşturmaktadır.

Gence vilayeti nüfusunun büyük bir kısmı yerleşik hayat tarzını benimsemiş, küçük bir kısmı (Azerbaycan Türklerinin ve Kürtlerin bir kısmı) ise konargöçerdir. Yerleşik ahali genelde tarımla uğraşırken, konargöçerler ağırlıklı olarak hayvancılıkla meşguldürler.

1891 yılına ek: 01 Ocak 1891 tarihi itibarıyla Elisavetpol guberniyasında toplam 774.963 kişi kayıtlara geçmiştir ki onlardan 439.287'si erkek, 335.676'sı ise kadın kızdır. 1891 yılında guberniyada (vilayette) 10 Ortodoks kilisesi; 1 monastır; 1 şapel; 36 küçük [yapmacık] ibadethane; 429 Ermeni Grigoryan kilisesi ve monastırı; 5 Protestan kilisesi; 2 sinagog; 511 Sünni mescidi; 165 Şii mescidi bulunmakta idi.

1897 yılına ek: 1897 yılı nüfus Smına göre Elisavetpol guberniyasında toplam 878.415 kişi yaşamaktadır (bunlardan 480 012'si erkek; 398.403'ü ise kadındır.). Bu nüfusun 89.259'u şehirlerde yaşamaktadır.

Elisavetpol Guberniyası'nın [Gence Vilayeti'nin] **1910** yılına doğru istatistiksel verileriyle ilgili 1910 yılında yayımlanan *Elisavetpol Guberniyası 1910 Yıllığı* kitapçığında vilayetin nüfusu etnik kökenine göre şöyledir: Azerbaycanlılar [Azerbaycan Türkleri]: 710.248; Ermeniler: 452.294; Ruslar: 49.649; Polonyalı, Alman vd. Avrupa halkları: 6.930.

Tercüman gazetesi Rusya İmparatorluğu ahalisinin nüfus Smıyla ilgili resmi istatistiksel verilerini de okurları ile paylaşmıştır. Gazetenin 23 Aralık 1901 tarihli 47. Ssında yayımlanan "Rusya Ahalisi ve Taksimât-ı Diniyesi" yazısında 1897 genel nüfus Smına göre Rusya'nın ahalisi 128.188.627 kişi olup, onlardan 13.889.421'i Müslümandır. Sm sonuçlarına göre aralarında Gence vilayetinin de bulunduğu -Müslümanların çoğunluğu oluşturduğu yerler- (vilâyet-i İslamiyeler) şunlardır: "Ufa, Bakü, Gence, Terski, Dağıstan, Kars, Ural, Turgay, Akmolla, Semipolat, Yedisu, Sırderya, Fergana, Semerkant ve Zakaspi Türkmen vilâyetleri."⁸⁹

⁸⁹ Diğer yerlerdeki Müslüman ahalinin sayısı için bk. "Rusya Ahalisi ve Taksimât-ı Diniyesi", *Tercüman*, 23 Dekabr [Aralık] 1901 / 25 Ramazan 1319, S 47, s. 2.

Gazetenin 28 Aralık 1904 tarihli 103. Ssında 1897 yılı nüfus Sını sonuçlarından hareketle “Rusya’da Ehl-i İslamın Miktarı” yazısı yayımlanmış, Kafkasya’da yaşayan Müslümanların Sını da her bir vilayete göre ayrıca gösterilmiştir. Yazının genel yani Kuzey ve Güney Kafkasya listesini ve listeden sonraki kısa *Tercüman* yorumunu konumuzla ilgili olduğu için naklediyoruz:⁹⁰

Tablo 4: [Güney ve Kuzey Kafkasya vilayetlerinde 1897 yılı nüfus Sını sonuçları]

Kafkasya’da / [Guberniyalara göre]	[1897 nüfus Sını istatistik sonuçları]
Bakü vilâyetinde	678.352
Dağıstan	540.961
Gence (Yelizavetpol)	502.848
Kars	145.781
Kuban	103.313
Batum - Kutayis	117.627
Stavropol	38.295
Terski (Şimali Kafkaz)	486.462
Tiflis	189.657
Çernomor	3.110
Erivan	352.351
Umum Kafkaz’da	3.208.857
Sibirya’da ⁹¹	126.086

Bu hesaba göre cümle Rusya’da onüç milyon sekiz yüz seksen dokuz bin dört yüz yirmibir [13.889.421] can İslâm bulunuyor... / ... Tahrir-i nüfustan beri geçmiş sekiz senede tabii artmış olacak can hesaba alındıkta işbu 1905 senesi ibtidasında miktar-ı İslâm 18 milyona vardığı malûm olur. / Rusya Müslümanlarının hemen umumu [hepsi] lisan-ı Türk şiveleri ile mütakellimdir yalnız Çerkesler ile Taciklerin bir miktarı Türkçe söylemezler. Mezhep nazarından Rusya’nın 18 milyon İslâmından 16 milyonu ehl-i Sünni ve ancak 2 milyonu Şia ve Şafî vs. mezheplere mensupturlar.”⁹²

Gence ve çevresinin ekonomisi ile ilgili bilgileri aslında yukarıda aktardığımız nüfus Sını sonuçlarından kısmen de olsa çıkarabiliriz. Ağırlıklı olarak bölge

⁹⁰ “Rusya’da Ehl-i İslamın Miktarı”, *Tercüman*, 28 Dekabr [Aralık] 1904 / 4 Zilkade 1322, S 103, s. 2.

⁹¹ Yüzölçümü bakımından pek büyük olmayan Kafkasyanın, çok geniş bir araziye kapsayan Sibirya ile nüfus yoğunluğu bakımından karşılaştırılması mânîdardır...

⁹² bk. *Tercüman*, adı geçen liste ve yazı.

halkı tarım, hayvancılık, atçılık, ticaret ve sanatkârlıkla meşgul olmuştur. *Tercüman*'ın 8 Eylül 1896 tarihli 35. Ssının ilavesinde yayımlanan “Sergide Ben Ne Gördüm?” yazısından Gaspıralı'nın 13-20 Ağustos 1896 tarihlerinde Nijni'deki⁹³ panayırda bulunduğunu ve “*Gence vilayeti zadegânından Allahyar Bey Zülkadırov* [un] *temiz cins Karabağ hayvanları* [özellikle atları] *ile...*” sergiye katılmış olduğunu öğreniyoruz.⁹⁴

6. Gence ve Çevresinin Kültür Hayatıyla İlgili *Tercüman* Yazıları:

Eski kültür merkezlerinden biri olan Gence ve bu şehirde yaşayan Müslümanlar (Türkler), *Tercüman*'ın çıktığı yıllarda (özellikle 1883-1900 arasında) aktif bir kültür hayatından bir kadar uzak kalmıştır. Milli matbuatımızın en fakir dönemi olan bu yıllarda Gence'deki kültür etkinlikleriyle ilgili *Tercüman*'a yansıyan pek fazla yazı bulunmamaktadır, daha doğrusu Gence'nin kültür hayatıyla ilgili yazıların Ssı sınırlıdır. Kültür ile eğitimin iç içe olduğu gerçeğinden hareketle eğitim konusundaki aksaklıklar, systemsizlikler, eğitim organizasyonu ve yönetimindeki sıkıntılar, ister istemez şehrin kültür hayatını da olumsuz etkilemekte idi. Gubernatörlük (Rus vilayet) sisteminin gün geçtikçe güçlenmesi, teokratik Rusya Çarlığı'nın Hristiyanlık dışındaki dinleri görmezden gelme politikası, çoğunluğunu Şii Müslümanlar oluşturan Gence nüfusunu moral bozukluğuna itmiş gibidir. Mutsuz bir havanın hâkim olduğu yerlerde ise kültürel etkinliklerin düzenlenmesi, kitap neşri, edebiyat akşamları organizasyonu vb. pek mümkün değildir. Yine de *Tercüman*'a yansıyan ve haber niteliği taşıyan yazılara rastlanmaktadır. Örneğin, “Gence'de Milli Tiyatro” adlı yazı 14 Mayıs 1895 tarihli *Tercüman*'ın 19. Ssında yayımlanmıştır. Kafkasya Müslümanlarının Kazan Müslümanlarından (Tatarlarından) ilerde olduğunu yazan *Tercüman*, sözlerini şöyle sürdürür:

“... Aralarında ziyalı ve malûmatlı adamlar bulunduğundan ara sıra Tiflis'te, Bakü'da milli tiyatro temaşaları tertip ederler. Bu defa Gence (Yelisavetpol) gençleri şehir tiyatrosunda merhum Ahundov'un komedilerinden ‘Merd-i Hasis’i⁹⁵ oynadılar. Tiyatrohane milli surete koyulup;

⁹³ Tarihi Kasım Hanlığı'nın önemli merkezlerinden biri olan Nijni [Nijni Novgorod yani ‘Aşağı Yenişehir’], SSCB döneminde Sovyet yazarı Maksim Gorki'nin şerefine ‘Gorki’ adlandırılmış, 1991 sonrası ise tekrar ‘Nijni Novgorod’ adını almıştır. Söz konusu sergi, Tatarların ‘Mekerce’ dedikleri ‘Makarya Pazarı’nda düzenlenmekte ve Rusya, Kafkasya Müslümanlarının buluşma noktası haline gelmekteydi...

⁹⁴ “Sergide Ben Ne Gördüm?”, İlave-i *Tercüman*, 8 Sentabr [Eylül] 1896 / 13 R. Ahir 1314, S 35

⁹⁵ Tam adı “Sergüzeşt-i Merd-i Hasis” (Hacı Gara) olan bu komedinin metni için bk. Mirza Fethali Ahundzade, **Komediler (Temsilât)**, Haz. Yrd. Doç. Dr. Yavuz Akpınar, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No 46, Ege Üni. Basımevi, 1988, s. 150-193.

sazendeler davet olunup, bir akşamlik ise de milli temaşa ve sefa ettiler. Gönüllü oyuncuların Ziyadhanov ve Hasmehmedov cenapları hisseleri gayet kemalatta icra edip, cümle hazır bulunanların afevlerini aldılar... ”⁹⁶

Gence’deki başka bir kültürel etkinlik yine tiyatroyla ilgilidir. Mirza Fethali Ahundzade’nin ‘Hacı Kara’ komedisinin Gence’de 1 Şubat 1904’te sahneye konma haberi şu cümlelerle verilmektedir: “Zakafkazya Müslümanları beyninde Tatar hüneri hayli münteşir olup, terakki etmekte olduğu görülmüyor. Başka vilâyetlerde daha ancak hayal edilen tiyatro edebiyatı Zakafkazya’da yol almış, âdet olmuş, işbu Fevral 1’de Gence şehrinde sobranya hanesinde hasılâtı mektep faydasına olarak merhum Mirza Fethali Ahundov’un ‘Hacı Kara’ nam komedyası oynanmış.”⁹⁷ Gazetenin 9 Mart 1904 tarihli Ssındaki kısa kültür haberi de yine tiyatro ile ilgilidir: “Kafkazya’da Gence şehri Müslümanları Tatar lisanı üzere meydan-ı temaşaya koydukları tiyatro oyunundan hâsıl paranın sülüsünü mecruh ve hasta askerler faydasına ayırmışlar.”⁹⁸ “Mecruh (yaralı) ve hasta askerler”le kast edilen, Rus-Japon savaşı sırasında yaralanan, hastalanan askerlerdir.⁹⁹

Gence’nin kültür ve eğitim hayatıyla ilgili yazıları *Tercüman*’da yayımlanan iki gençten de kısaca söz etmek istiyoruz. Gaspıralı İsmail Bey’den sonraki kuşağı temsil eden yani *Tercüman*’ın çıkmaya başladığı 1880’li yıllarda doğan, deyim yerindeyse ‘Tercüman yaşadı’ olan, ikisi de genç yaşta – üstelik çalışmalarının en verimli çağında dünyaya veda eden bu iki Genceli genç -Nasip Bey Yusufbeyli¹⁰⁰ (1881-1920) ve Abdullah Sur’dur (23.07.1883¹⁰¹ - 08.05.1912). Edebiyat aynı

⁹⁶ “Gence’de Milli Tiyatro”, *Tercüman*, 14 May [Mayıs] 1895 / 2 Zilhicce 1312, S 19, s. 1.

⁹⁷ “Tatarca Tiyatro Temaşaları”, *Tercüman*, 2 Fevral [Şubat] 1904 / 17 Zilhicce 1321, S 15, s. 1.

⁹⁸ “İslâmların Şuur ve Âmal-i Vatanperveriyeleri”, *Tercüman*, 9 Mart 1904 / 5 Muharrem 1322, S 20, s. 2.

⁹⁹ İsmail Asan-oglu Kerim, a.g.e., s. 116.

¹⁰⁰ *Tercüman* gazetesinde sadece Nun. Ya. [Nesip Yusufbeyli] imzasıyla (en az) 68 yazısı bulunan Nasip Bey Yusufbeyli’nin *Tercüman* yazıları hakkında daha geniş bilgi ve bu yazıların listesi için Yılmaz Özkaya’nın adı geçen makalesine bakınız.

¹⁰¹ Kaynaklar (örn. Yavuz Akpınar, *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul, Dergâh Yay., 1994, s. 224), A. Sur’un 1883 doğumlu olduğunu gösteriyor. Şark-ı Rus gazetesinin 22 Haziran 1903 (9 R.Ahir 1321) tarihli 35. sayısında ise onun 18 yaşlı [dolayısıyla 1885 doğumlu] bir genç olduğu halde güzel yazılar yazdığı belirtilmiştir. (bk. S. Türkyılmaz, adı geçen tez, s. 29). Abdullah Sur’un İstanbul’da yazıp tamamladığı ve “bazı kısımları elyazması hâlinde kalmış, bazıları kaybolmuş, çok az bir kısmı ise basılmış olan *Türk Edebiyatı Tarihi adlı kitabı*”nın (Y. Akpınar, a.g.e., s. 70) yazmasının fotokopisini değerli hocamız Prof. Dr. Yavuz Akpınar, Ege Üniversitesi’nde doktora yaptığımız yıllarda (1997-1999) bize göstermiş hatta doktora derslerimizde üzerinde durup parçalar okutmuştu...

zamanda bilim dünyasında daha çok **Abdullah Sur** adıyla tanınan¹⁰² ‘ikinci’ genç, *Tercüman*’da ve Kafkasya gazetelerinde ‘Genceli Mehemedzade’, ‘Ağa Mehemedoğlu Mehemedzade’, ‘Abdullah Tevfik’, ‘Abdullah Tevfik Efendi’, ‘Mirza Abdulla Mehemedzade’, ‘Bir Adam’, ‘A. Sur’, ‘Mehemedzade’, ‘Qafqasiyalı’, ‘A. Tofik’ (Tevfik), ‘Genceli’, ‘Abdullah Mehemedzade’ imzalarını kullanmıştır.¹⁰³ Şark-ı Rus gazetesinin özellikle Gence ile ilgili haber, mektup, makalelerindeki ‘Abdullah Mehemedzade Gencevi’ imzasının da ona ait olduğu kesindir. Biz, ‘Müselman’, ‘Bir Âdem’, ‘Sad. Gayın.’[Sur Gabdullah], ‘Mim. Ayın.’ [Muhammedzade Abdullah], ‘A.[Ayın] Mehemedzade’ vb. imzaların da Abdullah Sur’a ait olduğunu düşünüyoruz.

Abdullah Sur’un Muhammedağa Şahtahtlı tarafından Tiflis’te çıkarılan Şark-ı Rus gazetesinde işe başladıktan sonra *Tercüman* ile ilişkisinin azaldığı düşünülebilir zira *Tercüman* naşiri İsmail Bey Gasprinski ile Şark-ı Rus naşiri Muhammedağa Şahtahtinski arasında (özellikle ünlü “Muhammedağa alfabeti” yüzünden) sert tartışmalar çıkmış, karşılıklı suçlamalar yaşanmıştı.¹⁰⁴

Şark-ı Rus’ta yayımlanan ve çoğu M. Şahtahtlı’nın kaleminden çıkan Gaspıralı İsmail Bey’e ve *Tercüman*’a yönelik sert yazılarından bazıları şunlardır:

“Matbuat Katresi”, Şark-ı Rus, 9 Mayıs 1903 / 24 Safer 1321, S 17, s. 3;

“Tercüman’ın Bedhahlığı”, Şark-ı Rus, 11 Mayıs 1903 / 26 Safer 1321, S 18, s. 2;

“İdareden”, Şark-ı Rus, 31 Ağustos 1903 / 20 C. Ahir 1321, S 64, s. 3;

“Yirmi Yıllık Muharririn Vicdanı” (‘Gayın Kemençeciyan’ imzalı), Şark-ı Rus, 8 Oktyabr [Ekim] 1903 / 28 Recep 1321, S 80, s. 2-3;¹⁰⁵

¹⁰² Daha geniş bilgi için bk. Yavuz Akpınar, “Azerbaycanlı Abdullah Sur ve Onun Türk Edebiyatı Tarihi”, a.g.e., s. 306-308).

¹⁰³ Genceli Abdullah Sur’un müstear adları için Y. Akpınar’ın adı geçen makalesine (s. 306-307); Yılmaz Özkaya’nın “Nesip Bey Yusufbeyli’nin Tercüman’daki Yazıları Üzerine Bir Değerlendirme” makalesindeki 21, 23. dipnotlara bakılabilir.

¹⁰⁴ *Şark-ı Rus* gazetesinde çalışan ve Şahtahtlı’yı yakından tanıyan ünlü gazeteci Ömer Faik Numanzade (1872-1937), bu tartışmalarda Şahtahtlı’nın suçlu olduğunu yazmaktadır. (bk. Ömer Faik Numanzade, **Kafkasya’dan İstanbul’a Hatıralar**, Haz. İrfan Murat Yıldırım – Fazıl Gökçek, Akademi Kitabevi, İzmir, 2000, s. 93-105); Prof. Dr. Y. Akpınar ise ilk gazetecilerimizden olan bu iki şahıs arasındaki özellikle alfabe tartışmaları üzerine “**İsmail Gaspıralı ve Mehmet Ağa Şahtahtlı’nın Alfabe Konusundaki Tartışmaları**” başlıklı bir bildiri sunmuştur (VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı 20-25 Ekim 2008, Ankara).

¹⁰⁵ Bu yazının tam metni için bk. Mehemeddağa Şahtahtlı, **Seçilmiş Eserleri** (Toplayan, tertip eden ve ön sözün müellifi İsa Hebibbeyli), Çaşıoğlu Neşriyatı, Bakû, 2006, s. 85-86.

“Redd-i Şer ve Fesat” [1], Şark-ı Rus, 8 Oktyabr [Ekim] 1904 / 10 Şa’ban 1322, S 187, s. 1;

“Redd-i Şer ve Fesat” [2], Şark-ı Rus, 9 Oktyabr [Ekim] 1904 / 11 Şa’ban 1322, S 188, s. 2-3.

3.0. Tercüman’da Şeki (Nuha) Üzerine Makale, Haber, Yorum, Mektup Vb. Yazılar:

XIX. yüzyılın son çeyreğinde *Tercüman* gazetesinin Güney Kafkasya topraklarında en çok rağbet ettiği yerlerin başında Şeki gelmektedir. Bu gazete Gaspıralı İsmail Bey’in temel hedeflerinden biri olan *usul-i cedit projesini* yaygınlaştırmak için araç olarak kullanılmış, bu projeye inanan ve onu destekleyenleri asla unutmamıştır. *Tercüman*’ı çıkarmadan iki sene önce (1881’de) yayımladığı tek Sı *Tonguç* dergisindeki “Şöyle midir, değil midir?” yazısında¹⁰⁶ Rusya Müslümanlarının büyük bir çoğunluğunun Türk-Tatar olup tek dilde konuştuklarını söylerken Şeki’den de söz etmektedir: “... Şöyle ki tekellümde anlaşabilirler ve cümlesi için bir lisân-ı edebiye kullanması güç değildir. Kazan’da yazılan bir kâğıt Orenburg’ta, Şeki’de, *Bahçesaray’da okunup anlaşıldığı gibi Bahçesaray’ın kalem ibaresi dahi ol taraflarda lazımcına geçebilir.*”¹⁰⁷ Bu, Gaspıralı’nın Şeki ile ilgili şimdilik ilk kaydı Slabilir. Aynı yıl içinde Rusça yayımladığı “Rusya Müslümanları” eserinde de “*Rusya Müslümanlarının zihnî gelişme işini daha önceki temele oturtmak için Rusya’nın Kazan, Ufa, Orenburg, Heşterhan, Taşkent, Semerkant, Bakü, Nuha ve Bahçesaray gibi Müslüman merkezlerindeki dokuz-on medresede küçük değişiklikler yapılması lazımdır.*” diyerek¹⁰⁸ Kafkasya bölgesinden sadece Bakü ve Nuha’nın (Şeki’nin) adlarını çeker. Biz, Gaspıralı’nın Şeki’ye böyle yakın ilgisi ve aşinalığının temelinde *Ekinçi* ile başlayıp *Ziya ve Ziya-yı Kafkasiye* ile devam eden milli matbuat organlarının sayfalarındaki yazıların bulunduğunu düşünüyoruz. İsmail Bey’in Şeki sevgisi karşılığını da bul-

¹⁰⁶ Yavuz Akpınar Gaspıralı’nın **Tonguç** dergisinde çıkan bu makalesini “dünya görüşünün ve yapmak istediklerinin ana hatlarını açık bir şekilde gösteren program makalesi; hayatı boyunca takip edeceği, ileride daha da olgunlaştıracağı ve ayrıntılı bir şekilde uygulamaya koyacağı temel görüşlerini yansıtan yazısı” şeklinde değerlendirmektedir. bk. Y. Akpınar, “İsmail Gaspıralı’nın Şafak Mecmuası”, s. 14, 15.

¹⁰⁷ bk. Yavuz Akpınar, a.g.m., s. 13.

¹⁰⁸ bk. İsmail Gaspıralı, “Rusya Müslümanları”, **Seçilmiş Eserleri: 2 – Fikrî Eserleri**, Neşre hazırlayan Yavuz Akpınar, Ötüken Yay., İstanbul, 2004, s. 117.

muş, *Tercüman*'ın yayımlanmasının 25. yılında (1908'de) Şeki'de Gaspıralı'nın şerefine İsmailiye adlı bir medrese-i Arabiye tesis edilmiştir.¹⁰⁹

Gaspıralı, Müslüman (Türk) âleminin içinde bulunduğu durgunluk ve cehaletten kurtulması için yeni “medrese-yi ilmiye ve fenniyeler küşadı”na ihtiyaç olduğunu söylediği sırada Şeki'yi bir ışık kaynağı olarak görmüş ve göstermiştir. *Tercüman*'ın 17 Ocak 1884 tarihli Ssında yayımlanan “Taşkent'te” adlı küçük haber yazısındaki “... İşte efendilerim, dikkate alıp nakleyediğim vakıalar neye delalettir? Hakikat bir lisan ile bunlar ne aytalar, bilir misiz? / Her tarafta - Kazan'dan Nuha'ya, Bahçesaray'dan Taşkent'e¹¹⁰ barınca gaflet dumanı dağılmaya, ziya-yı maarif açılmaya, fehim ve efkâr açılıp meydan almaya başlamıştır! Fehim zamanı ve inkılab-ı gafiliye devri gelmiştir...” sözleri,¹¹¹ Gaspıralı'ya göre Şeki'nin Kafkasya'daki kültür merkezlerinden biri olduğunun kanıtıdır. *Tercüman*'ın ikinci yılında Gaspıralı'nın “İslamlar arasında matbuat ve neşriyat kadri bilen” “hamiyetli maarifperver” adlandırdığı az Slı kişiler arasında Nuhali (Şekili) İsmail Ahundov, Gaffar Alibekov da bulunmaktadır.¹¹²

3. 1. Şeki'nin (Nuha'nın) Tarihiyle İlgili *Tercüman* Yazıları:

Tercüman gazetesinin ve bu gazetenin başmuharriri olan Gaspıralı İsmail Bey'in tarih anlayışı, hitap ettiği coğrafyaların, bir şekilde içinde buldukları savaşlarından ibaret olmayıp daha çok o bölgenin kültürel geçmişini ve bugününü referans alarak geleceğini kurma yönündedir. *Tercüman*'da bu bağlamda ya zımlı çok Sda yazıdan söz edebiliriz. Gaspıralı'nın bir bölge ile ilgili değerlendirmelerinde de referans aldığı temel, genelde dünü ve bugünüyle tarihtir. İsmail Bey'in Şeki hakkındaki çok Slı değerlendirmelerinden, bu bölgenin toplumsal ve kültürel hayatıyla ilgili gözlemlerinden bir kısmı şöyledir:

¹⁰⁹ Gaspıralı'nın şerefine Şeki, Hacı Tarhan, Krasnoyar, Almaata, Kazan, Sibirya, Orenburg, Karasu, Sterlitamak (Ufa), Semipolat, Troysk, Salyan, Samara, Taşkent, Bahçesaray'da yapılan işler ve *Tercüman* (Gaspıralı) hak. dönemin ünlü şahısları Prof. Krımski, Ostroumov, Miropeyev, Çiçerina, İlminski, Şeyh Cemaleddin Afganî, İsmühammed Tuhtar Hazret ve diğerlerinin görüşleri için bk. “İntihabât”, *Tercüman*, 9 Mayıs 1908 / 21 R. Ahir 1326, S 33, s. 2; ayrıca bk. İsmail Asan-oglu Kerim, a.g.e., 178-185; Gaspıralı'nın vefatından sonra dönemin Azerbaycan basınında çıkan yazıların bir kısmı için bk. Aybeniz Kengerli, İsmail Bey Gasprinski, Bakû, ADPU Neşriyatı, 2005, s. 178-263.

¹¹⁰ Bu ifade daha sonra “Bahçesaray'dan Taşkent'e Seyahat” adlı eserin adı olacaktır. Bu seyahat yazısının tam metni için bk. İ. Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri: 3 – Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, s. 351-414.

¹¹¹ “Taşkent'te”, *Tercüman*, 17 Yanvar [Ocak] 1884 / 1. R. Ahir 1301, S 2, s. 4.

¹¹² “İdareden”, *Tercüman*, 17 Agust [Ağustos] 1884 / 8 Zilka'de 1301, S 29, s. 1.

“Şeki: *Ahalisi umumiyle çalışkan, maarife heveslidirler. Yeni usulde bir hayli ipek zavotları (fabrikaları), tezgâhları var. Ehl-i Tesenni (Sünniler) ve Şiaların, birlikte usul-i cedit mekteplerini açtıkları ve ticarete olan rağbetlerini şayan-ı numune gördüm. Barekallah Şekililer! Cenab-ı Hak istikbalde mükâfatınızı mutlak verecektir. Mevcut dört usul-i cedit mektebinde hayli şakirt var. Tahsil ve devamları pek güzel tedbir ile yoluna konulmuş, hem Rusça okuluyor. Sebep olan erbâb-ı hamiyetten Allah razı olsun. Mevcut dokuz-on medresenin ancak iki-üçü açıktır. Himmetli Şekililerden ümit edilir ki sahipsiz, muavenetsiz kalmış medreselerin ıslahına, tecdidine çalışırlar. Vücutları bir şehir için elzem olan ziraat, zanaat, inas (kız) mektepleriyle cemiyet-i hayriye tesisi de çok geriye bırakılmaz.*”¹¹³

Şeki'nin tarihiyle ilgili *Tercüman* yazılarına, gazetenin ilk yıllarından itibaren rastlıyoruz. 16 Eylül 1885 tarihli Sda M. İskenderov imzasıyla yayımlanan “Meyve-i Zaman” yazısının “Beylik ve Törelük” kısmında dile getirilen N. (Nun) şehri, bizce Nuha'dan başkası değildir. Yazıda hanlık döneminden, Gürcistan'a yapılan saldırılardan, Rusya'nın bölgeyi işgalinden, Han sarayından... söz edilmesi de N.'nin Nuha yani Şeki olduğunu gösteriyor:

“**Beglik ve Törelük:** N... şehri Kafkasya ve Rusya hükmüne geçmez burun [geçmeden önce] han yurdu olup zamanında hayli nam ve şöhrat kesbetmiş bir beldedir. / N... hanlarının etraf hanlar ile ettikleri muharebeler veya ki bunlar ile koşulup İran şahlarına mukabeleleri, koca koca tarihlerdir. Gürcistan begleri dahi bu hanların alaman [saldırı, yağma] ve seferlerinden rahat ve selamet görmezler idi. Şu vakitlerde maişetin esası ve safası muharebe olduğu gibi insanların en muteber hasiyyeti cesaret ve bahadırılık, yadigârın en bahası telef olunmuş düşmanın hesabı idi... / ... Hanlık Rus hükmüne düşmesiyle maişet tebdil oldu. Korkular, ürküler kesildi. Nizam-ı cedit ile bu yurtlar amanlıklı, yollar selamet oldular. Hanların birbiriyle kavgaları, asmaklar kesmekler unutuldu. Ama hanlar da kaldılar ancak şehir içinde bahçeleri kurmuş, çeşmeleri bozulmuş, üzü [dış tarafı] hemen haraplanmış Han Sarayı mevcuttur... Saray karşısında meydanda darağaç olmuş yerde hazırda Uyezdnî Naçalnik Divanı [bölge idari mahkemesi] var. Han çavuşları ve nökerleri yerine pazarlarda saldatçıklar dolaşıyorlar... Mahkeme mizanı kadî efendinin elinden mirovoy sudyaya geçmiş. Velhasıl, haller tebeddül ancak han zamanını hatıra getiren şey var ise o da bir uyezdi rahatsız edip naçalnik hazretlerinin uykusunu kaçırın ve cigitliği kadar bahtsız kaçaktır ki yol basar, baş keser ve

¹¹³ İsmail Gasprıralı, *Seçilmiş Eserleri: 3 – Dil – Edebiyat – Seyahat Yazıları*, s. 349-350.

askerle kuşaldıkta [kuşatıldıkta] yol tapıp kaçar! / Bir de han zamanlarını hatıra düşüren şey begler; töreler halidir. Zaman-ı hanîde olduğu gibi ki-bir; kaygısızlık, devamsızlık, at, it, avcı kuşlar, silah ve hesapsız hizmetkâr âleminde gün ve ömür geçirirler. Ancak cesaret, cömertlik ve misafircilik dahi evvelki zamanlar gibi yahşi tabiatlarıdır. Bundan böyle beğlerin afser şirretleri veya ki kırmızı içli general formaları taşladılıp [kaldırılıp, çıkarılıp] fırsat verilir ise Şah Abbas yaki Şah Nadir zamanları hemen kayıtur gelirler...”¹¹⁴

19 Mart 1893 tarihli *Tercüman*'da yayımlanan “Tarih-i Şehr-i Gence” yazısında da Şeki Hanlığı dönemine ve genel olarak Azerbaycan hanlıkları arasındaki pek dostane olmayan münasebetlere anlamlı göndermeler bulunmaktadır:

“... Genceli Muhammed Han, Gürcüler ile anlaşamadığı halde [için] bir taraftan Gürcü kralı İrakli ile diğer taraftan Karabağlı İbrahim Han hücum ve müdahale edip hanlığın daha ziyade perişaniyetine bais oldular. Muhammed Han, esir suretinde Karabağ'a götürüldü; oğlu Ali Bey, Şeki hanının himayesine çekilmiş idi. Bir aralık mezkûr Ahmet Hanın muaveneti ile Ali Bey, Gence'yi tasarrufuna geçirdiği halde [için] Gürcistan dahi dâhili fesadattan aman bulamayub Rusya devletinin himayesini talep etmekte idi...”¹¹⁵

3.2. Şeki'nin (Nuha'nın) Siyasî, Hukukî Hayatıyla İlgili *Tercüman* Yazıları:

Tercüman'da, Gence üzerine yapılan ilgili değerlendirmelerin çok daha fazlasının Şeki için de yapıldığını söylemek mümkündür. Rusya'nın, genel olarak Azerbaycan hanlıklarını, aynı zamanda Şeki Hanlığı'nı ele geçirdikten ve Hanlık sistemini ortadan kaldırdıktan sonra kendisini özellikle gururlu asilzadelere ve dinine düşkün bölge halkına kabul ettirmesi pek kolay olmamıştır. Gaspıralı ise dil, din kardeşlerinin bölgesel direnişlerini ve yeni kanunlara karşı çıkmalarını genelde anlamsız bulmuş, enerji ve zaman kaybı olarak görmüştür. Onları çağa ayak uydurmaya, zamanın nabzını tutmaya, kanunlara uymaya, dinî hurafelerden kurtulmaya, bilim ve aydınlanma yolunda çaba göstermeye seslemiştir. Rusya İmparatorluğu'nun kaba gücünü Kafkasya Türklerine göre çok daha iyi bilen Gaspıralı, soydaşlarına, anayurtlarını Ruslara kaptırmamak için yerleşik

¹¹⁴ “Meyve-i Zaman”, *Tercüman*, 16 Sentyabr [Eylül] 1885 / 19 Zilhicce 1302, [İkinci seri], S 1, s. 1.

¹¹⁵ “Tarih-i Şehr-i Gence”, *Tercüman*, 19 Mart 1893 / 13 Ramazan 1310, S 10, s. 1.

hayatı benimsemeyi, hicret etme fikrinden vazgeçmeyi, topraklarına sahip çıkmak için tarımla uğraşmayı, devletin yasalarına uymayı, cehaletten kurtulmayı, iyi vatandaş olmayı... haykırıp durmuştur. Bu anlamda bilge kişiliği ile Rusya Müslümanlarının saygıdeğer ve sözü dinlenen aksakalı olduğunu da asla suiistimal etmeden milletin yararı için kullanmıştır. Rusya Müslümanlarının bir aydınlanma platformu olan *Tercüman* gazetesi, çok sevip saydığı Şekli kardeşlerinin hukuk, kanun, devlet yasaları karşısındaki tutumlarıyla ilgili tenkidî yazılar yayımlamaktan da kaçınmamıştır.

Bu yazıların tamamını konularına, yayımlanma tarihlerine, neden ve sonuç ilişkisine, bağlamına... göre sıralamak, birlikte değerlendirmek, bir makaleye sığmayacak kadar geniş bir mevzudur ama biz onların Şeki ile ilgili olanlarından seçip örnekler vermeğe çalışacağız.

11 Mart 1886 tarihli gazetede yayımlanan “Şeki Beyzadelerinin Talebi” yazısında, Tiflis gazetelerinden alınmış bir haber aktarıldıktan sonra yorumlanmıştır. Habere göre Şeki’nin beyzadeleri biraraya gelerek dilekçe yazmış ve Kafkasya’daki Müslüman zadedânlar için bir banka oluşturulmasını istemişlerdir. Bu haberin satır aralarında şunları okuyoruz; ekonomik özgürlüğünü kaybetmiş, müflis ‘zengin’ sınıf, gittikçe fakirleştiği, olup kalan mal mülkünün de elden çıktığı, kendilerinin ise devlet ve halk yanında itibarını kaybetmekte oldukları gerçeğinin farkındalığı ve endişesiyle sadece soyluların kullanabilecekleri bir banka kurulmasını, bu bankadan düşük faizle borç almak istediklerini dile getirmişlerdir. Tiflis’te çıkan Rusça gazeteler de onların bu isteğini ifşa etmiştir. *Tercüman*’ın bu haberle ilgili yorumu ise manidârdır, diyor ki “... *Rusya zadedânının cümlesi akçaya hacetlidir. Devlet tarafından zadedâna muavenet zımmında açılan ‘Zadegân’ bankaları her yerde gerektir. Yüzde 12 faiz ve faide bermeden ise [vermekten] [yüzde] 6 vermek yengildir fakat en hakikat bolluk ve barlık, en selamet hal ve maişet, mülkleri hüsn-i idare ve ıslahat ile olur. Bunlar ise malûmat ve okumak ile meydana gelir...*”¹¹⁶ Görüldüğü gibi *Tercüman*, Şeki beyzadelerini (genel olarak tüm Müslümanları) yalnız cehaletten kurtulmakla maddi ve manevi hayatlarını temin edebileceklerine inandırmaya çalışmıştır.

24 Mart 1889 tarihli “Mülâhaza” yazısında İmparatorluk sınırları içindeki şehirlerin meclis üyeliği meselesine değinen Gaspıralı, içinde Nuha’nın da bulunduğu Kafkasya şehirlerini ‘Yeni Şehir Yasası’ndan yararlanmaya çağırmıştır.¹¹⁷

¹¹⁶ “Şeki Beyzadelerinin Talebi”, *Tercüman*, 11 Mart 1886 / 17 C. Ahir 1303, S 18, s. 1.

¹¹⁷ “Mülâhaza”, *Tercüman*, 24 Mart 1889 / 5 Şa’ban 1306, S 11, s. 1 [Makalemizin Gence bölümündeki ilgili değerlendirmeler Şeki için de geçerlidir. N.M.].

Gazetenin 11 Mart 1894 tarihli Ssında, Nuha'dan (Şeki'den) Bakü gazetesine haber verildiğine göre “*mezkûr uyezdde vaki olan yüz katlden altmışı kadın kızıdan, avrattan ötrü ileri geliyor imiş.*” *Tercüman*, bu “istatistiği” “*Bu hesabın kârı ve sevabı bizim değil, Bakü gazetesinindir.*” şeklinde değerlendirerek Rusça çıkan Bakü gazetesinin görüşüne katılmak istemediğini ifade etmiştir.¹¹⁸

Tercüman'ın 31 Aralık 1894 tarihli Ssındaki yazının “Şeki'den davuş [ses, haber]” bölümünde Şeki ve çevresinde yaşayan Müslümanların, hicret etmeleri gazete tarafından engellenmeğe çalışılmıştır:¹¹⁹ “*Kafkaz'ın Şeki şehrinde alınan haber, ... hoşça değildir. Şeki vesair civar uyezdilerin ahalisinden bir hayli adamlar hicrete ruhsat istediklerinden ötürü bunun sebep ve esbabını teftiş ve keşf için büyük vali tarafından memur-ı mahsus geleceği malûm olmuş idi... Bakü gazetesi bundan bahsedip diyor: hicret meselesi karışık bir iştir ki hâll edilmesi yengil değildir...*”¹²⁰

Gaspıralı İsmail Bey'in sadece Kafkasya'da değil, Müslümanların (Türklerin) yaşadıkları bütün coğrafyalarda yerleşik hayatı benimsemelerini, tarım, ticaret ve sanatkârlıkla uğraşmalarını, ekonomik durumlarını iyileştirmelerini, eğitime önem vermelerini, mütedeyyin olup dini hürafalardan uzak durmalarını tavsiye eden çok Sda yazısı bulunmaktadır.

27.08.1895 tarihli Ssında eşkıyalık konusundan yakınan *Tercüman* şöyle diyor:

“*Kafkazya'nın bir ayıbı vardır ki – kaçak ve yankeser çoktur. Kaçak ile Şirvan, Kökçay ve Karabağ uzeydileri meşhur idi. Bu yaz bu bela Şeki uzeydine dahi yetiştirdi. Kavkaz'da yazıldığına göre birden iki fırka kaçak peyda olup adları imtihan vermiş şakirdân gibi gazetelere derc edildi, bunlardır: Nasip Çelebioğlu, İskender Pamukoğlu, Latif Alioğlu, Hacı Hacı Hüseyin oğlu, Bilal Molla Cevad oğlu, Surhay Abdullah oğlu, Uluğbeg Maksud oğlu... Cümlesi onyediyi adamdır... Bunların aralarında bir de – Kebapçı – Ermeni'den Simon Arostamon bulunuyor. Nuha uzeydi kaçakları kanlı katil olmayıp at ve öküz çalmak, tenha bulsalar cebinden para al-*

¹¹⁸ “Bizim Hal ve Maişet”, *Tercüman*, 11 Mart 1894 / 16 Ramazan 1311, S 10, s. 1.

¹¹⁹ Sonraki yıllarda da Şeki ahalisinin bu göçünü durdurmak mümkün olmamıştır. Şark-ı Rus gazetesinin 23 Temmuz 1903 / 10 C. Evvel 1321 tarihli 47. sayısında (s. 4) Kerim Bey İsmailov imzasıyla yazılan mektupta “Nuha ahalisinin bir kısmının İstanbul'a göçmek için dilekçe vermeleri” haberi yer almaktadır. Bk. S. Türkyılmaz, adı geçen çalışma, s. 41.

¹²⁰ “Rusya Müslümanlarının Maişetinden Bahis”, *Tercüman*, 31 Dekabr [Aralık] 1894 / 19 Recep 1312, S 48, s. 1.

mak gibi cinayetlerden [suçlardan] ileriye varmamışlar. / Oğruluk [hırsızlık], yankeserlik şer' en ve nizamen haram ve memnu işler olduğu cümleye malûmdur. Hükümet elden geldiği kadar bunları men etmeye gayret ediyor. Bu hâlde cümle cemaat hükümete kömek [yardım] ve muavenet etmeye borçludur. Fena adamlara, kaçaklara yol ve mekân vermemeli; her nerede görülseler hemen hükümete haber verilmelidir. Böylece bunların önü alınıp ahali rahat olabilir.”¹²¹

Gazetenin 8 Aralık 1896 tarihli Ssında da son zamanlarda Rus gazetelerinde Kafkasya’da kaçaklık, katl olaylarına çok yer verilmesinden rahatsız olan Gaspıralı, bu konuda geniş bir yazı yayımlamış, yasa dışı eylemlerin ekonomik nedenleri üzerinde durmuş, İslamiyetle ilişkisinin olmadığını söylemiş, en sonda da çözüm önerisinde bulunmuştur. *Tercüman*, kanaatini teyit etmek için bu meseleyi bir Kafkasyalı Türke de sormuş, Şekili tüccar Mustafa Bedelov’a¹²² müracaat etmiştir. Mustafa Bedelov’un cevabını büyük büyük gazetelerin şerhlerinden daha mantıklı sayan *Tercüman* şöyle diyor:

“... Kafkazya’da can ve kan, cam ve su derecesinde tutulduğuna hayli sebepler gösteriliyor. Bunların birine [dahi] kani olamıyor idik. Geçenlerde Şeki ehlinde ticaret ile [için] Bahçesaray’a gelmiş Mustafa usta Bedelov ile görüştüğümüzde, bu meseleden bahis açıp esbabına dair fikrini sual ettik. Bu sade Müslümanın dedikleri, hayli büyük gazetelerin mütalâalarından bize daha ziyade muvafık geldi, dedi ki:

‘Efendim, malûmunuzdur ki Kafkazya kıt’ası asırlarca birçok Gürcü beyleri ve daha çok hanlar tarafından idare olunmuş idi. Bunların her biri postlarını muhafaza ve saraylarını geçindirmek için çapuv ve muharebelerden maada çare bilmezler idi. Binaenaleyh, ahaliyi maarif ve ticaret yollarına düşürmeyip yalnız silahşörlük, avcılık ve harpçilik yolunda terbiye ederler idi. Beylere ve hanlara, imtisalen herkes kesb-i rızık ve taayyüşü mal kaçırmak, kervan basmak, beyler ile beraber komşuları yağma etmek üzerine bina eder idi. Bu yolda giden terbiye, basmak, çalmak, öldürmek gibi bid’at ve cinayeti âdet makamına getirdi. İhtiyarların rivayetlerine göre, hatta kızlar harbcû ya katil olmayana, miskin nazarı ile bakıp bunlara varmak istemezler imiş! Hazırda işe bakışta ve terbiyede

¹²¹ “Bizim Hâl ve Maişet”, *Tercüman*, 27 Ağust [Ağustos] 1895 / 19 R. Evvel 1313, S 32, s. 2.

¹²² 1894’te Şeki’ye gelen Ö. F. Numanzade, “Şeki’nin genç ve münevver tüccarlarından biri” adlandırdığı bu şahsın evinde misafir olduğunu, “şehrin ve halkın durumu hakkında ondan bir hayli malûmat aldığını” yazmaktadır (Bk. Numanzade, a.g.e., s. 47).

hayli hüsn-i terakki görülmekte ise de eski dertler ve nazarlar birden bire geçemediğinden hâlâ kaçak ve katile lazım derece nefret ile bakmayanlar bulunmaktadır. Ancak hamdolsun ki 30-40 seneden beri ahlâk-ı umumiye büyük terakki ettiği inkâr olunamayacaktır. İlerde fenalığı besleyen görünümler geçmiş tarihin su-i tesiri kalmayacaktır.'

Mustafa Efendi'nin bu sözlerine ilâve olarak ... Kafkazy'a da yankeserliğin önünü almak için en ciddî tedabir; intişar-ı maarif ile hüsn-i terbiyeden ibaret kalacağı tayin edilir... / Bu hâlde "şkola" ve "mektep" ile "cami" pek büyük hizmetler edecektir. Hüsn-i ahlâk ve malûmât mektepten; gönüllere mülâyimât ve ruhaniyete revaç camilerden gelecektir. Bu da maarifmendân muallimler ile malûmatlı ve efkârlı hüddama tevakkuf eder... İş buraya geldikte müşküle çatıyor: lâzım olan bu muallimleri ve hüddamı nereden alalım? Bunları derece-yi lâzımaya getiren tesisât-ı tedrisiyemiz yoktur. Meselenin en güç noktası budur. Ahalimizin ilerisinde ziyadar ulema, kemalâtlı muallimler bulunmadıkça en ibretli ve cesur polisa memuru [bile] âciz kalır, kaçağı tutar; bağlar, sürer; lâkin biri yerine iki[si] daha doğar, meydana çıkar. / Marazın devası polisa ve ceza değıldir, mektep ve terbiyedir."¹²³

Gazeteden konuyla ilgili yaptığımız alıntılardan da görüldüğü gibi, Kafkasya'da sürüp gitmekte olan kaçakçılık, eşkıyalık, yankeserlik gibi yüz kı-zartıcı suçları ayıplayan Gaspıralı, onların nedenini cehalette, onlardan kurtulmanın çaresini ise eğitimde görmektedir.

3. 3. Şeki'nin Dinî Yaşamıyla İlgili Yazılar:

1897 yılında yapılan umum Rusya nüfus Smları sırasında her bir gubernanın (vilayetin), uyezdin (kazanın) dini haritası da aşağı yukarı çıkarılmıştır. XIX. yüzyılın son on yılında Yelisavetpol gubernası (Gence vilayeti) Nuha uezdinde (Şeki kazasında) yaşayan nüfusun

%69,3'ü Azerbaycan Türkleri

%15,7'si Ermeni

%7,1'i Lezgi

%1,5'i Tat

¹²³ "Kafkazy'a da Kaçaklık", *Tercüman*, 8 Dekabr 1896 / 15 Recep 1314, S 48, s. 2-3.

%5,8'i ise Udilerden oluşmaktadır.¹²⁴ Bu durumda tüm ahaliyi Müslüman ve Hristiyan olarak ikiye ayırmak mümkündür ki, Müslümanlar (Azerbaycan Türkleri, Lezgiler ve Tatlar) %77,9; Hristiyanlar (Ermeniler ve Udiler) ise %22,8 bir çoğunluk oluşturmaktadır yani aşağı yukarı her beş kişiden dördü İslam, biri ise Hristiyanlık dinine bağlıdır.

UDİLER hak. *Lezgilerle aynı dil ailesinde (İber-Kafkas dil ailesi) bulunan Udiler Kafkasya'nın en eski halklarından biri olup günümüzde 10 bin kişiden biraz fazla nüfusa sahiptirler. Bugün Azerbaycan'ın Gebele ilçesinin Nic köyünde; Oğuz ilçesinde; Mirzebeyli ve Soltan-Nuha köylerinde; Gürcistan'ın Oktomberi şehrinde ve yaklaşık dört beş bin kişi de Rusya şehirlerinde yaşayan Udiler; miladın I-II. yüzyıllarında Hristiyanlıkla tanışmış, M.S. 313 yılında ise Alban çarı Urnayr Hristiyanlığı devlet dini ilan etmiştir. Arap halifesi Abu el-Malik, Alban (Udi) kilisesini Ermeni kilisesine tabi ettirdikten sonra bu kilisenin gelirleri, özellikle XV. yy.dan sonra Eçmiedzin'e akmaya başlamıştır. 2006 yılında Udilerin Nic köyündeki Çotari kilisesi tamir edilmiş, 19 Mayıs 2006'da resmi açış töreni yapılmıştır.*¹²⁵

Nuha kazasında yaşayan Azerbaycan Türklerinin çoğunun, Lezgilerin tamamının ve Tatların bir kısmının Sünni Müslüman olduğunu düşünürsek XIX. yy.ın sonlarına doğru Osmanlı Devletine hicret etmek isteyen kişilerin, dini özgürlüklerini yaşayabilmek için¹²⁶ göçmek zorunda kaldıklarını anlamak zor olmayacaktır. *Tercüman*'ın 24 Kasım 1894 tarihli 42. Ssında yayımlanan “Nâmünasip Bir Hareket” yazısı bölge Müslümanlarının zorla Hristiyanlaştırılacağı dedikodusu üzerinedir. Bakü'de Rusça yayımlanan *Kaspi* gazetesinden çevrilmiş bu yazı, Şeki'den gelen bir mektuba dayanmaktadır:

“Bakü'de neşrolunmakta olan Kaspi gazetesine Şeki'den yazılmış bir mektup şayan-ı dikkattir. Muhabir diyor: Bu tarafın ehl-i Tesennî Müslümanlarını güya tenassur ettirilecekleri rivayetler tesirsiz kalmadı. Muhtelif kâryelerden bir hayli Müslümanlar Türkiye tarafına hicrete meylettiler. Sadedil ve inançak adamlar böy-

¹²⁴ http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_gub_97.php?reg=63 (Erişim tarihi 19.07.2015).

¹²⁵ Udiler hakkında daha geniş bilgi için bk. İnformatsionno-Koordinatsionny Tsentr Udunskuh Obşçin, **UDİNI – Obşçie svedeniya – Kratkiy istoričeskiy oçerk – Kul'tura i traditsiya – Yazık – Religiya** [UDİLER – Genel Bilgiler – Kısa Tarihi özet – Kültür ve Gelenekler – Dil – Din], Şahta ş., Rostov [Rusya].

¹²⁶ **Ö. F. Numanzade, Şekililerin “son derece dindar” olduklarını yazmaktadır.** (bk. Numanzade, a.g.e., s. 48).

le boş imiş-demiş sözlere kâni olup hatta Tiflis'te mukim Osmanlı general-konsoluna müracaat ettiler. İhtilâfına göre konsol cenapları hicreti [hicret için] acele etmemek, işi, gücü terk etmemek yolunda baba nasihati vermiş. / Bu defa Şeki uyez-dinin ahâli-yi İslâmîyesini rahatsız etmiş avam haberleri geçen bahar ve yaz esnası Rusya'nın iç vilâyetlerinde ağız ağızdan söylenip cereyan ediyorlar idi... Böyle şeylere inanıp göç ve hicret sözü etmek reva görülemez... rahat olmalı; eba ve ecdadın mekân ve mezarlarını, bunca malları, camileri, medreseleri, azizleri terk edip gitmek, kaçmak, bozulmak yolunu fikretmek büyük kâbahat, büyük günahdır. Kaçmak ile selâmet bulunur ise dünyada bir yiğit bulunmaz idi. Bulduğumuz yerde rahat ve istikbalimizi temin etmeli ve bunun için oldukça kesb-i malûmât ve maarife çalışmalı. Gözümüz biraz açılır ise olur olmaz haberlerden bilâ-mülâhaza sabi ya hayvan misilli türkmez idik..."¹²⁷

Sünnî Müslümanların Şii'lere göre usul-i cedit eğitim metoduna daha rağbetle karşıladıklarını Şeki ve Gence karşılaştırması yapan¹²⁸ Genceli Şii din adamı Ahund Aliğa Ziyadhanov da itiraf etmekte ve *Tercüman*'a yazdığı mektubunda bunu açıkça dile getirmekte idi.¹²⁹

Şeki (Nuha) Müslümanlarının Gaspıralı İsmail Bey'in şerefine Şeki'de "İsmailiye namında medrese-yi Arabiye tesisine karar vermeleri"¹³⁰ de ileri görüşlü mütedeyyin Şekililerin, Gaspıralı'yı sadece usul-i cedit sisteminin öncüsü gibi değil, iyi bir Müslüman olarak da kendilerine yakın bulduklarından kaynaklanıyor olsa gerektir.

Şeki'de İslam dininin durumuyla ilgili *Tercüman*'da yazılanlar hep hoş şeyler değildir. Gazetenin 26 Mayıs 1894 tarihli 20. Ssında yayımlanan "Bizim Hâl ve Maişet" yazısının 'Nuhali Hacı' kısmında Şeki'de açılan usul-i cedit mektebine karşı olan Hacı Nasrullah adlı yobaz bir şahsın eğitim karşıtı hareketlerinden söz edilmiştir. *Tercüman* şöyle diyor:

¹²⁷ "Nâmünasip Bir Hareket", *Tercüman*, 24 Noyabr [Kasım] 1894 / 9 C. Ahir 1312, S 42, s. 1-2.

¹²⁸ 1894-96 ve 1898 tarihlerinde Şeki'de; 1896'da birkaç ay Gence'de ikamet eden ve dinî konulara biraz mesafeli olan Ahıskalı Ömer Faik Numanzade de bir Şeki-Gence karşılaştırması yapmış, özellikle 1894-1896 yılına ait gözlemlerini "... Şeki hacı ve efendi yatağı olduğu gibi burası da [Gence] meşhedî, kerbelayı ve ahund yuvası idi..."; "... ilk olarak açılan bir milli mektep... Şeki için bir gelişme idi... o vakitlerde Şeki'nin benzeri olan Gence, Şamahtı, Guba, Lenkeran ve diğer şehirlerde düzenli bir milli mektebin kendisi değil adı bile yoktu..." sözleriyle ifade etmişti (bk. Numanzade, a.g.e., s. 68; 52).

¹²⁹ "Gence'den Mektup", *Tercüman*, 3 Fevral (Şubat) 1895/ 20 Şa'ban [1312], S 5, s. 2.

¹³⁰ "İntihab", *Tercüman*, 9 Mayıs 1908 / 21 R. Ahir 1326, S 33, s. 2.

“... Usul-i cedit ile mektep köçüren hoca, bir senede sıbyana okup yazmak ve kıraat-i Kelâm bildiriyor [öğretiyor]. Eğer eski usul mektepler bu derece ilmi beş senede değil, sekiz ayda tahsil ettirseler, eski usul daha müfit, daha efdal olur. Mesele budur. İddiâ, açuv, haset, kinaye falân, edep ve insaniyet haricinde hâllerdir. Ama bakın şehir-i Nuha’da neler olmuş? / Geçenlerde bir miktar hamiyet-mendan kemal-i meşakkâtle bir mektebi usul-i cedide koymuşlar idi. Az vakitte sıbyanın ve derslerin terakkisi görüle başlamış idi. Ama eski usul tarafçılarından Hacı Nasrullah namında bir kes, bir miktar yoldaş bulup mektebe barıp bir hayli reva olmayan sözler söylemişler. Hocadan ve dershaneden ibret almayıp, sıbyandan utanmayıp, bu yolda mektebe hücum etmek için pek büyük haset, pek büyük inafsızlık lâzımdır. Beş senelik ilmi bir senede ikmal ettirmek kabahet mi oldu? Sebeb-i hareketiniz ne idi, Hacı Efendi? Yalnız ehl-i Nuha değil, umum ehl-i kıraat ve ehl-i fikir indinde ne cevap berirsiz? Kendiniz okup yazmak bilmiyor musuz ki umur-ı tedris müdahale ediyorsuz?!..”¹³¹

Özellikle 1905 sonrasındaki yazılarda bölgenin diyanet durumuyla ilgili haberlerin bir kadar değiştiği gözlemlenmektedir, örneğin, Hacızade soyadlı bir yazarın, gazetenin 24 Mart 1909 tarihli 13. Ssında yayımlanan “Nuhu – Şeki’den Mektup” yazısında şu cümleleri okuyoruz: “Kafkasya’nın en birinci İslam şehri – Nuhu şehridir. Bu şehre tabi ikiyüzden ziyade kent [köy] ya karye var ki hemen cümlesi İslam ve din-perest lakin bununla beraber bu ikiyüzden otuz kent çıkmaz ki din nişanesi olan güzel mescit ve medreseleri ola ve tedriste talebe ve sohtaları görüne. Doğrudur, hiçbir Müslüman kendi olmaz [köyü yoktur] ki mescidi olmasın. Cümlesinde [mescit] var ancak bu cüre [şöyle] ki beş vakit ezan okunmaz, günde birce defa da olsa molla efendi mescide gelip cemaat ile namaz kılınmaz. Perişan, virane mescit köşelerinde tavuklar yumurtalıyor.”¹³²

3. 4. Şeki’nin (Nuha’nın/Nuhu’nun) eğitim hayatıyla ilgili Tercüman yazıları:

Tercüman gazetesinde Şeki üzerine yazılan yazıların, yer alan haberlerin, yapılan yorumların, yayımlanan mektupların büyük bir çoğunluğu eğitim üzerinedir. Çalışmamızın Şeki bölümünün giriş kısmında da belirttiğimiz gibi Gaspıralı, ilk kalem tecrübelerinden olan “Şöyle midir, değil midir?” makalesinde (1881) ümitle baktığı yerlerden birinin Şeki olduğunu söylemektedir, zira Güney Kafkasya’da Gaspıralı’nın usul-i cedit programını kabul edip uygulayan

¹³¹ “Bizim Hâl ve Maişet”, **Tercüman**, 26 May [Mayıs] 1894 / 3 Zilhicce 1311, S 20, s. 1.

¹³² “Nuhu – Şeki’den Mektup”, **Tercüman**, 24 Mart 1909 / 15 R. Evvel 1327, S 13, s. 4.

ilk eğitim kurumu Şeki'dedir. *Tercüman*'ın belirttiğine göre "... *Mezkûr mekteplerin biri Sibiryâ'da Tara şehrinde, biri Kırım'da Bahçesaray'da, ikisi Kazan vilayeti Cavbaş ve Tatarbay karyelerinde ve biri Kafkazya'da Şeki şehrinde tesis edilerek hakikat derya-yı gaflette birer fener ve ziya-yı selamet makamında bulunuyorlar...*"¹³³

15 Temmuz 1888 tarihli *Tercüman*'ın 23. Ssında *Tiflisli* imzasıyla yayımlanan uzunca mektubun sonunda bu sene (1888) Gori ve Tiflis darülmualimîninden (öğretmen okullarından) mezun olan gençlerin adları sıralanmıştır ki onların arasında Tiflis Darülmualimîn mezunu Nuhulu [Şekili] Emircanov'un adı da bulunmaktadır.¹³⁴

03 Şubat 1895 tarihli gazetede [Genceli] Ahund Aliğa Ziyadhanov'un imzasıyla yayımlanan bir mektupta ise Şeki'deki usul-i cedit mektebinin¹³⁵ elde ettiği başarıların "*ehl-i Şii cemaatlerini dahi*" olumlu yönde etkilediğinden söz edilmektedir.¹³⁶ Gaspıralı, bu mektubun sonuna yazdığı şerhte usul-i cedit programını öğrenip uygulamak isteyenleri Şeki'ye yönlendirmektedir.

3 Haziran 1897 tarihli gazetede "*Nuhu ile Nahçıvan cemaatleri birer mekteb-i cedit bina ederek mükemmel surette İslâmca ve Rusça tahsil ettikleri*" haberi yer almaktadır ki bu durum, *Tercüman*'a göre "*Müslümanların gözleri açıldığına ve fehimleri meydanlaştığına delâlet eden hâllerdendir.*"¹³⁷

Kadın kızların eğitim almalarını oldukça önemseyen ve bu yönde büyük mesailer harcayan Gaspıralı, Şeki'nin bu önemli konuya muhalif tavrını üzüntüyle karşılamış ve çok ümit beslediği mütedeyyin Şekili kardeşlerini özellikle dinî söylemler kullanarak ikna etmeye çalışmıştır: "*Cedit kız mektebine her yerden ziyade Şeki'de muhalefet edildiği kemal-i teessüf ile işitilmektedir. Böyle ise de, hamd olsun, terakkiden geri kalmamaktadır. Kadı-yı belde ve sair ulema*

¹³³ "Kızların Terbiye ve Tahsili", *Tercüman*, 15 Sentyabr [Eylül] 1896 / 20 R. Ahir 1314, S 36, s. 1.

¹³⁴ "Tercüman'a Mektuplar - Tiflis", *Tercüman*, 15 İyul [Temmuz] 1888 / 17 Zilka'de 1305, S 23, s. 1-2.

¹³⁵ Şeki'deki bu mektebin yeri, imkânları, hocaları, öğrenci sayısı, Maarif Cemiyeti üyelerinin adları, ders programı, ders bölgesi, okutulan dinî ve dünyevî dersler, ders kitapları vb. hakkında daha geniş bilgi için bk. Numanzade, a.g.e., s. 48-58.

¹³⁶ "Gence'den Mektup", *Tercüman*, 3 Fevral [Şubat] 1895 / 20 Şaban 1312, S 5, s. 2.

¹³⁷ "Rusya'da Maişet-i İslâmiye", *Tercüman*, 3 İyun [Haziran] 1897 / 15 Muharrem 1315, S 22, s. 4-5.

huzurunda edilmiş imtahan buna kefildir fakat muhalefetin ve tefrika-yı efkârın zarardan maada semeresi olamayacağından cümle ehl-i Şeki'ye âlem huzurunda rica ediyoruz ki mektep ve tedris meselesini imiş demiş ile halle çalışma[yı] nuz. Güzel Müslümanlara münasip yollu bilici, fikirli ulemaya müracaat edin[iz]. 'Yarım molla din bozar.' sözünü bilirsiniz. Derece-i ilmiyeleri ve hamiyetleri her tarafça müsellemler olan Kafkazyaya reis-i ruhanileri mükerrermetlû müftü efendiye ve refik-i mükerremler olan şeyhülislâma sual edin[iz]. Bunlar bilir, her ne deseler tâbi ve inkıyat edip, muhabbet üzere neşr-i ilim ve maarife çalışın[ız]. Farzdır, borçtur, bais-i revaç ve selamettir."¹³⁸

Kız mekteplerinin önemi, genel olarak kadın kızların eğitimi konusunda *Tercüman*'ın önceki yıllarından tanıdığımız Şekili Mustafa Bedelzade'nin de bir yazısı gazetenin 16 Temmuz 1901 tarihli 26. Ssında yayımlanmıştır. Bakü'da Hacı Zeynelabidin Tağiyev'in açtığı kız mektebini takdir ve bir benzerinin de Nuhu'da açılmasını arzu eden M. Bedelzade, bu uzun yazısını "... Nuhu ahalisi kaç yıldan beri usûl-i cedid mekteplerin semeresini gördüklerinden kız mektebine ne kadar müştakturlar. Böyle bir ikinci Hacı olaydı da ondan az masraflı kız mektebi bina edeydi. Öyle hamiyetmendân Hacı'nın hakkında fevkalâde teşekkürden maada o Hacı'ya 'peder-i ruhani' lâkabı vererdiler." cümleleriyle tamamlamıştır.¹³⁹

Şekili Molla Hüseyin Tahirzade'nin¹⁴⁰ *Tercüman*'a yolladığı mektup da gazetenin 32. Ssında yayımlanan "Ne sebepten artta kaldık?" yazısının¹⁴¹ tesiriyle kaleme alınmış,¹⁴² eğitimin önemi vurgulanmış, cehaletin doğurduğu facialar anlatılmıştır. Şeki'den yazılan mektup şu sözlerle bitmektedir: "*Aziz kardeşler! Mektebe revnak verilmeli. Mektep ve medreseyi ıslah edip muallimlerine, müteammillerine dikkat etmeli; yardım etmeli. Sabi ve sabiyeleri [kız çocuklarını] mektebe gönderip hangi lisanda olursa olsun ilim tahsil ettirmeli. Gayret-i milli-*

¹³⁸ "Kızların Terbiye ve Tahsili", *Tercüman*, 15 Sentyabr [Eylül] 1896 / 20 R. Ahir 1314, S 36, s. 2.

¹³⁹ "Kız Mektepleri", *Tercüman*, 16 İyul [Temmuz] 1901 / 14 R. Ahir 1319, S 26, s. 2-3.

¹⁴⁰ Numanzade'nin "genç ve istidatlı molla" dediği (a.g.e., s. 58) Molla Hasan Tahirov olsa gerektir.

¹⁴¹ "Ne Sebepten Artta Kaldık?" yazısı 31 Ağustos 1901 (30 C.Evvel 1319) tarihli *Tercüman*'ın 32. sayısının 3-4. sayfalarında yayımlanmıştır.

¹⁴² Bizce, bu mektubun yazılmasında yukarda söz ettiğimiz Şekili Hacı Nasrullah'ın usul-i cedid karşıtı aykırı hareketlerinin, Gaspıralı'nın bu meseleyi *Tercüman* sayfalarına taşımak zorunda kaldığının ve Mustafa Bedelzade'nin mektubunda Şeki'de kız mektebi açılmasını arzu eden son cümlelerinin de etkisi vardır.

yemizi uyandırıp gereklerimize bakmalı çünkü fena işler, belalar cehaletten neşet ettiği ap-aşikârdır. Gafilleri ikaz edip tarik-ı Hakka davet etmeli. Hüda muvaffak buyursun da şehrimizde anas mektebi küşad olunsun [kız mektebi açılınsın]. Molla Hüseyin Tahirzade. 13 Sentyabr 1901 sene."¹⁴³

Şeki'den Mustafa Hacı İbrahimhalil oğlu adlı bir kişi *Tercüman*'a ilginç ve samimi bir mektup göndermiştir. Fesahatçi bir üslupla yazılmış bu uzun mektubun dili ağır ve karışıktır.¹⁴⁴ *Tercüman*'ın 25. yılı münasebetiyle Şeki'den 25 imzalı bir tebrik telgrafi gönderildiği, telgrafın *Kaspi*, *Hayat* ve *İrşat*'ta da yayımlandığı, İnspektor Abdullah Bey Efendiyev'in bu telgrafi nezaketsiz bulduğu; bunun üzerine Hacı Abbas Manafov ve Mustafa Bedelzade ile İkinci Cuma Mescidi'ne gelip cami imamı Nurmuhammed Efendi'den Cuma namazında Gaspıralı'ya dua etmesini, onu cemaate tanıtmasını istemeleri ve imamın, bu teklifi memnuniyetle karşıladığını, kendisinin de böyle bir fikirde olduğunu yazmaktadır. Nurmuhammed Efendi'nin Cuma namazındaki uzunca duası şöyle bitmiştir: "... ve cümle esbâb-ı terakki ve bevâs-i maarife destyâb olmak levâzımını müyesser eyleye! Ez elcümle bu yevm-i mesudî ki âlem-i İslâm'da İslâm ve millet ceridesi olan *Tercüman*'ın 25 yıl devamının tebriki günüdür, cümlemiz hakkında mesud-i mübarek eyleye! Nice nice yıllar daha devam edip dinimize, şeriatımıza, milletimize terakki ve revaç veren meslek ve revişte sabit eyleye ve derununda muharrer olan maarif ve hikemiyât ve fûnun ve edebiyattan cümle millet-i İslâmî karâinine muvaffak edip müstefiz eyleye! *Tercüman*'ın neşri devamına muavenet eden cümle ahvânın, bâhusus muharrir ve nâşiri İsmail Bey'in sa'yılarını meşkûr, zenblerin mağfur, din dünyasını ma'mur ile nice nice böyle meserretlû günlere nâil ve vâsıl eyleye! Ruy-ı zeminde takviye-i millet-i İslâm için şahrâh-ı medeniyet ve terakki-i İslâm için can ve mal feda eden ehl-i kalem ve sahib-i marifet cümle muharrirlerin, hususen sahib-i *Tercüman* İsmail Bey'in kalbine kuvvet, şan-ı hâline şevket, canına sıhhat-i selâmet ihsan eyleye! Mesleklerinde milletimizi müstefit eyleye! Âmin!"

Mustafa Hacı İbrahimhalil oğlu

Tercüman: "Sevgili milletin bir nice yerlerde hakkımda ettiği dua-yı halisaneleri, âciz bendelerini bahtiyarlar arasında bahtiyar eylemiştir. Bu defa Nuhu cemaatlerinin Cenab-ı Hakk'a arz ettikleri niyazlarını okudum... Teşekkür etmek

¹⁴³ "Tercüman Gazetesi İdaresine Nuhu'dan Mektup", **Tercüman**, 8 Oktyabr [Ekim] 1901 / 7 Recep 1319, S 37, s. 3.

¹⁴⁴ Mektupta Arapça yazılmış dualar da bulunmaktadır.

istiyorum lâkin millet duası gibi cihandan daha kıymetli, Kafdağı'ndan daha büyük bir cevherin ifa-yı teşekküründen ben değil, benim gibi bin adam âciz kalacaktır... Ne deyeceğimi bilmiyorum, bir bildiğim varsa o da –Hüdâvend-i âlem cümlelerinden razı olsun!”¹⁴⁵

Şeki'nin eğitim hayatının -artı ve eksileriyle- *Tercüman*'a yansması en az birkaç makalenin konusu olduğu için çalışmamızın ilgili kısmını burada tamamlıyoruz.

3. 5. Şeki'nin (Nuha'nın/Nuhu'nun) Demografik Durumu, Ekonomik ve Ticarî Hayatıyla İlgili Tercüman Yazıları:

Şeki'nin, eskiden beri bir sanayi, ticaret ve sanatkârlar merkezi olması dolayısıyla kalabalık bir nüfusa sahip olduğu bilinmektedir. Ö. F. Numanzade 1894 yılının sonbaharında Şeki'ye ilk gelişinde bu şehrin “*yirmi bin nüfuslu bir yer*” olduğunu; “... *Han Yaylası'ndan inip gelen derenin, ... tamamı Türk olan toplumu Sünni ve Şii diye ikiye ayırdığı*”nı yazıyor.¹⁴⁶

Rusya İmparatorluğu'nun 1897 yılında yaptırdığı “tahrir-i umumisi”nde (genel nüfus Smında) her bir vilayet ve kazanın ahalisinin de etnik ve dinî mensubiyeti belirlendiğinden, inzibatî yönden Gence vilayetine bağlanmış Nuha (Şeki) kazasının da demografik istatistiklerine ulaşmak mümkündür. Yukarda da belirtildiği üzere XIX. yy.ın sonlarına doğru Şeki kazası ahalisinin %70'i Müslüman Azerbaycan Türkleri; %16'ya yakını Hristiyan Ermeni; %7'si Müslüman Lezgi; %1,5'i Müslüman Tat; %6'ya yakını da Hristiyan Udi olmuştur.¹⁴⁷ Yani genel olarak nüfusun %78'i Müslüman, %22'si ise Hristiyandır.

1880'li yıllarda Şeki'de halkın ve soylular sınıfının içinde bulunduğu ekonomik durumun kötüye gittiği, gazetenin 11 Mart 1886 tarihli 18. Ssında yayımlanan “Şeki Beyzadelerinin Talebi” yazısından anlaşılmaktadır. Tiflis gazetelerinden alınmış bu haber aktarıldıktan sonra yorumlanmıştır. Habere göre Şeki'nin beyzadeleri biraraya gelerek dilekçe yazmış ve Kafkasya'daki Müslüman zadedân için bir banka oluşturulmasını istemişlerdir. Bu haberin satır aralarında şunları okuyoruz; ekonomik özgürlüğünü kaybetmiş, müflis ‘zengin’ sınıf, gittikçe fakirleştiği, olup kalan mal mülkünün de elden çıktığı, kendilerinin ise devlet ve

¹⁴⁵ “Nuhu'dan Mektup”, *Tercüman*, 20 Mayıs 1908 / 2 C. Evvel 1326, S 36, s. 3-4.

¹⁴⁶ bk. Numanzade, a.g.e., s. 47.

¹⁴⁷ http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_gub_97.php?reg=63 (Erişim tarihi 19.07.2015).

halk yanında itibarını kaybetmekte oldukları gerçeğinin farkındalığı ve endişesiyle sadece soyluların kullanabilecekleri bir banka kurulmasını, bu bankadan düşük faizle borç almak istediklerini dile getirmişlerdir. Tiflis'te çıkan Rusça gazeteler de onların bu isteğini ifşa etmiştir. *Tercüman*'ın bu haberle ilgili yorumu manidardır, diyor ki “... Rusya zadedânının cümlesi açkaya hacetlidir. Devlet tarafından zadedâna muavenet zımmında açılan ‘Zadegân’ bankaları her yerde gerektir. Yüzde 12 faiz ve faide bermeden ise [vermekten] [yüzde] 6 vermek yengildir fakat en hakikat bolluk ve barlık, en selamet hal ve maişet, mülkleri hüsn-i idare ve ıslahat ile olur. Bunlar ise malûmat ve okumak ile meydana gelir...”¹⁴⁸ Görüldüğü gibi *Tercüman*, Şeki beyzadelerini (genel olarak tüm Müslümanları) yalnız cehaletten kurtulmakla maddi ve manevi hayatlarını temin edebileceklerine inandırmaya çalışmıştır.

1890'lı yılların ortalarında ise durum iyiye doğru değişmiş görünüyor, nitekim gazetenin 27 Ağustos 1895 tarihli 32. Ssında Kafkasya Müslümanlarının, Şeki örnek verilerek olumlu özellikleri “... elde bulunan zanaatleri muteberdir; her bir hanede ya ipek eşya ya kilim işleniyor, ticarete elleri ve sermayeleri hayli büyüktür” sözleriyle ifade edilmiştir.¹⁴⁹ Numanzade de hatıralarında 1894-96 yıllardaki Şeki'nin ekonomik ve ticari hayatının canlı olduğunu gözlemlediğini şu sözlerle dile getirmişti: “Aşağı mahallelerdeki birçok büyüklü küçüklü ipek fabrikaları, el işi tezgâhları¹⁵⁰ mağaza ve dükkânlar, buranın bir ticaret şehri olduğunu gösteriyordu.”¹⁵¹

Gaspıralı, Şeki'nin ekonomik hayatında ticaret ve ipekçiliğin¹⁵² öneminden söz ederken meseleyi modern bir yaklaşımla değerlendirmektedir: “Helal ticaret – ibadettir; beynelislam tüccar ve ticaret, daim muteber olagelmıştır... Kafkazyanın bâhusus Şeki ve Şirvan'ın ipeği meşhurdur, bir Müslüman hanesi yoktur ki biraz miktar ipek hâsıl etmesin ama [bir] Müslüman taciri yoktur ki

¹⁴⁸ “Şeki Beyzadelerinin Talebi”, *Tercüman*, 11 Mart 1886 / 17 C. Ahir 1303, S 18, s. 1.

¹⁴⁹ “Bizim Hâl ve Maişet”, *Tercüman*, 27 August [Ağustos] 1895 / 19 R. Evvel 1313, S 32, s. 2.

¹⁵⁰ Numanzade aynı yıllarda Şeki'de birçok ipek fabrikası (Ter-Gevorgov, İdris Rahimov ve Selam Latifov fabrikaları) olduğunu; 10 ila 30 işçi çalıştıran 100 kadar küçük tezgâh bulunduğunu; burada üretilen ipeğin Moskova ve Marsilya'ya gönderildiğini; 15-20 işçisi olan 10-15 tabakhaneden çıkan derilerle ayakkabı imal edildiğini... yazmaktadır. (Numanzade, a.g.e., s. 59).

¹⁵¹ Numanzade, a.g.e., s. 48.

¹⁵² **Şark-ı Rus**'un 11 Ağustos 1904 tarihli 130. sayısında ‘İstanbulunun Biri’ imzasıyla yayımlanan “Nuha'dan Mektup” yazısı da Şeki'de ipek böceği yetiştiriciliği üzerinedir (bk. Türkyılmaz, a.g.ç., s. 165).

*bunları cem ile Fransa'ya nakl ya irsal etsin çünkü yahşı adamdır ama dil bilmez, yazı yazmaz...*¹⁵³

Ünlü gazeteci, aydın, usul-i cedit muallimi Ömer Faik Numanzade'nin Şeki'ye ikinci kez (1898'de) gelip öğretmen olarak çalıştığı dönemde (XIX yy. sonu ile XX. yy. başlarında) gördüğü Şeki ise birkaç yıl önceye göre daha da ilerlemiş, "... zamanın gerektirdiği maarif yoluna girmeye, fanatizmden, gelenek zincirlerinden az çok kurtulmaya başlamış" idi.¹⁵⁴

Eğitimin ilerlemesi doğal olarak ekonomik şartlara bağlı idi ve 1904'te Şeki İkinci [Şii] Usul-i Cedit Mektebi açılmıştı. Bu mektebin Gori Darümuallimîn'i bitirmiş Karabağlı hocası Tahmasb,¹⁵⁵ Şark-ı Rus gazetesinin 4 Haziran 1904 tarihli 65. Ssında yayımlanan "Su gelen arha bir de gelir" yazısıyla Şeki'deki pahalılıktan ve hayat şartlarının ağırlığından şikâyet etmişti.¹⁵⁶ Şark-ı Rus'ta Tahmasb Karabağî'nin, Şeki'nin eğitim, kültür, ekonomik hayatı, toplumsal sorunlarıyla ilgili başka yazıları da bulunmaktadır.¹⁵⁷

3. 6. Şeki'nin (Nuha'nın/Nuhu'nun) Kültür Hayatıyla İlgili Tercüman Yazıları:

Bilindiği üzere, Gaspıralı İsmail Bey medeniyet kavramıyla ilgili düşüncelerini "Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene" eserinde dile getirmiş, yapmış olduğu saptamalarla bugün bile yeni olan bu eserin 'Müzakere' bölümünde "... Medeniyet, 'şehirlilik' mânasında olduğu cümleye malûm olup ... medeniyetin ölçüsü, umumun ondan istifadesidir; diğer ölçü kabul edemiyorum." değerlen-

¹⁵³ "Tüccar-ı İslam", **Tercüman**, 9 İyun [Haziran] 1903 / 26 R. Evvel 1321, S 23, s. 1-2.

¹⁵⁴ Numanzade, a.g.e., s. 73.

¹⁵⁵ bk. Numanzade, a.g.e., s. 53.

¹⁵⁶ bk. S. Türkyılmaz, a.g.ç., s. 127.

¹⁵⁷ Tahmasb Karabağî'nin, Tiflis'te çıkan **Şark-ı Rus** gazetesine Şeki'den gönderdiği yazılar için bk. **Şark-ı Rus**, "Nuha'da Taze ve Köhne Yol", 23 İyun [Haziran] 1904 / 22 R. Ahir 1322, S 82, s. 3; "Nuha'da Medeniyet Ricası", 14 İyul [Temmuz] 1904 / 13 C.Evvel 1322, S 102, s. 3; "Nuha'da Mekteb-i İbtidaiye", 29 İyul [Temmuz] 1904 / 28 C.Evvel 1322, S 117, s. 3-4; "Nuha'da Medrese-yi İdadıye (Riyalın) Ümidi", 17 Ağustos 1904 / 17 C.Ahir 1322, S 136, s. 2-3; "Tecdid-i Teşekkür ve Edebiyat", 24 Ağustos 1904 / 24 C.Ahir 1322, S 143, s. 3; "Bir Âlimin Takriri", 7 Sentyabr [Eylül] 1904 / 9 Recep 1322, S 157, s. 2; "Nuha'da Tiyatro İanesi" 16 Sentyabr [Eylül] 1904 / 18 Recep 1322, S 166, s. 2-3; "Nuha-Manifest Duaları", 5 Oktyabr [Ekim] 1904 / 7 Şaban 1322, S 184, s. 3; "Meşrubat Mazarratı [1]", 14 Noyabr [Kasım] 1904 / 19 Ramazan 1322, S 223, s. 3-4; "Meşrubat Mazarratı [2]", 30 Noyabr [Kasım] 1904 / 5 Şevval 1322, S 236, s. 2-3; "Müskinatın Mazarratı [1]", 8 Dekabr [Aralık] 1904 / 13 Şevval 1322, S 243, s. 4;

dirmesinde bulunmuştur.¹⁵⁸ Biz de eski bir kültür merkezi olan Şeki'nin¹⁵⁹ medeni hayatını Gaspıralı'nın bu söyleminden hareketle *Tercüman* gazetesinin Şeki (Nuha) üzerinden verdiği 'kültürel' örneklerden, "*umumun ondan istifadesi*" kapsamında kısaca özetlemeğe ve değerlendirmeye çalışacağız.

Tercüman'ın 17 Ocak 1884 tarihli 2. Ssında yayımlanan "Nuha" yazısında Şekli gençlerden Sadıkov, Haknazarov, Efendiyev, Alibekov, Emircanov ve başkalarının biraraya gelerek Mirza Fethali Ahundzade'nin *Hacı Kara* adlı komedisini sahneledikleri haberi yer almaktadır. Kısa haber metninde 'umumun ondan istifadesi' bağlamında *Tercüman*'ın şu değerlendirmelerini okuyoruz: "... *Temaşaya toplanmış ahali lezzet ile vakit geçirip gördüklerinden ibret, tesirinden memnun olmuşlar... Evet, böyle olacak! Hakikat tiyatro ... çayhane ve keza mahaller gibi mahal değildir. Tiyatro hanesi hüsn-i irfan, hüsn-i ibret, hüsn-i emsal meydanıdır. Dilimizce tiyatro olmadığından halklar tiyatro hakkında suizandadırlar ama yanlış!.. Bu bir hünerdir ki anın için Avrupa'da ve cümle alem-i medenide binlerce akçeler sarf olunuyor.*"¹⁶⁰

Gazetenin 9 Nisan 1884 tarihli 13. Ssında ise Ahundzade'nin "Hanın Veziri" adlı¹⁶¹ dört perdeli komedisinin Bakü'de sahnelendiği haberi yer almaktadır. Bu küçük haber metninin sonundaki "*Maşallah Bakülüler! Nuhahlardan geri kalmanız [kalmayın]. Tiyatro hüneri [sanatı] yahşı hünerdir; tiyatrohane ise hüsn-i irfan ve hüsn-i ibret meydanıdır.*" cümleleriyle soydaşlarını medeniyet yarışmasına seslemiş, tiyatronun kültürel ve toplumsal yararını herkesin anlayacağı sade bir halk diliyle ifade ederek iyi bir gazete haberciliği örneği sunmuştur.¹⁶²

Tercüman'dan aktardığımız bir sonraki kültür haberinin de yine Şeki'de sahnelenen tiyatro oyunu hakkında olması, Gaspıralı'nın 'kültür' kavramıyla ilgili "medeniyetsel yaklaşımı"na tam uygundur. Gazetenin 14 Ocak 1896 tarihli 2. Ssında yayımlanan "Şeki'den Mektup" yazısında bu kez de Mirza Fethali Ahundzade'nin "Mösyö Jordan" kısa adıyla bilinen "Hikâyet-i Mösyö Jordan

¹⁵⁸ bk. İsmail Gaspıralı, **Seçilmiş Eserleri: 2 – Fikrî Eserleri** (Neşre haz. Yavuz Akpınar), Ötüken Yay., İstanbul, 2004, s. 162.

¹⁵⁹ Ö. F. Numanzade Şeki'deki "*Han Sarayı'nın duvarlarındaki süslemeler ve resimler, sarayın yapıldığı zamanın sosyal ve kültürel seviyesini açıkça ortaya koyuyordu*" değerlendirmesini yaparak şehrin zengin bir kültürel geçmişinden söz etmektedir. (bk. Numanzade, a.g.e., s. 47-48).

¹⁶⁰ "Nuha", **Tercüman**, 17 Yanvar [Ocak] 1884 / 1 R. Ahir 1301, S 2, s. 2.

¹⁶¹ Tam adı "Sergüzeşt-i Vezir-i Han-i Lenkeran" olan bu komedinin metni için bk. Mirza Fethali Ahundzade, **Komediler (Temsilât)**, s. 89-115.

¹⁶² "Baküden", **Tercüman**, 9 Aprel [Nisan] 1884 / 25 C. Ahir, S 13, s. 2.

Hekim-i Nebatât ve Dervîş Mesteli Şah Cadukün-i Meşhur” komedyasının¹⁶³ sahnelendiği haberi verilmektedir. Bu kültür haberinin önemli bir özelliği de sahnelenen komedyadan gelen gelirin usul-i cedit mekteplerine sarf edilmesi, halkın bu okulları kabullenmekle kalmayıp üstelik desteklenmesi oluşudur. Ayrıca oyuncuların usul-i cedit harekâtının bölgedeki gönüllü ve bilinçli temsilciliğini üstlenen aydın kişilerden olması, yapılan işin değerini artırmaktadır. “*Oyuncular ehl-i malûmâtta Ömer Faik, Efendiyev, Rusça hocası Ağababa Ağabbayev, ahaliden Mirza Abdülkerim Bey, M. Bedelov vesairler idi. Duhuliye parası 214 ruble olup, umumen Birinci Mekteb-i Cedit’e iane edildi. / Tiyatro meclisimizde şehrimizin naçalniği, maarif memuru vesair zabitan hazır bulunup, esna-yı sohbet Şeki’de bir mekteb-i sanayi ve bir de tiyatrohane tesisini tavsiye ve müzakere buyurdular. Ehl-i Şeki tedris ve maarif cihetine günden gün ziyade heves ve gayret ettiği görülmektedir.*” (Mim. Dal.)¹⁶⁴ Şeki’nin Birinci Mekteb-i Cedit’inde hocalık yapan Ömer Faik Numanzade de hatıralarında Mösyö Jordan rolünü üstlendiği bu oyundan söz etmekte ve Mesteli Şah başrolünün ifacısı Meşedi Mehdigulu’nun¹⁶⁵ yeteneğine hayran kaldığını yazmaktadır.¹⁶⁶ M[olla] Hasan Tahirov da “Teessüf” adlı yazısında (Şark-ı Rus, 27 Temmuz 1904, S 115, s. 3-4) Zekeriya Guluzade’nin vefatından söz etmiştir. Onun “Şeki - Usul-i Talim ve Terbiye-i Etfal” yazısı da Şark-ı Rus’un 20 Ağustos 1904 tarihli 139. Ssında yayımlanmıştır.¹⁶⁷

Şeki’deki tiyatro etkinliklerinin sadece Ahundzade eserleriyle sınırlı kalmadığı gazeteye bu şehirden yazılmış yine ‘Tercüman’a mahsus’ mektuplardan öğreniyoruz. 17 Eylül 1904 tarihli gazetede Molla Hasan Tahirov imzasıyla yayımlanan “Nuhu’dan Mektup” yazısında Necef Bey Vezirov’un “Yağıştan Çıktık, Yağmura Düştük” eserinin sahnelendiği anlatılmıştır. Bu oyunda ise “*Şehrimizin gayretli, münevver-efkâr, genç Müslümanlarından Lütfeli Bey Emircahanov, Abbaskulu Bey Lütfelibekov, Haşim Bey Emircahanov, Şekiniov ve gayrıları*”nın gayreti sonucu 300 ruble toplanmış, bu paralar da Petersburg üniversitelerinde

¹⁶³ Bu komedi eserinin tam metni için bk. M. F. Ahundzade, **Komediler (Temsilât)**, s. 59-88.

¹⁶⁴ “Şekiden Mektup”, **Tercüman**, 14 Yanvar [Ocak] 1896 / 12 Şa’ban 1313, Sayı 2, s. 3.

¹⁶⁵ ‘Efendiyev’ dediği kişi olabilir.

¹⁶⁶ bk. Numanzade, a.g.e., s. 60; Numanzade, sonraki yıllarda da Şekili aydınlarla ilgili milli matbuatta yazılar yazmıştır. Şark-ı Rus’un 24 Temmuz 1904 tarihli 112. sayısında sayısında Şekili Zekeriya Efendi Guluzade’nin vefat haberi üzerine “Cevan Bir Milletperestin Vefatı” yazısını kaleme almıştır.

¹⁶⁷ bk. S. Türkyılmaz, adı geçen çalışma, söz konusu yazıların sırasıyla s. 156, 158; 170.

okuyan fakir Müslüman öğrencilere gönderilmiştir. Öncekilere göre daha uzun olan haber yazısı şu cümlelerle bitmektedir: “Ümidem ki böyle heves, ibret, cemaatimize tesir edip şimden sonra birçok ihtiyacatımız için tiyatro teması tez tez gösterile! Molla Hasan Tahirov - 7 Sentyabr [Eylül] 1904, Şehr-i Nuhu”¹⁶⁸

Sonuç

Gaspıralı İsmail Bey’in temel hedef olarak belirlediği “Dilde, Fikirde, İşte Birlik!” ülküsüne ulaşmak için bir araç gibi kullanmış olduğu *Tercüman* gazetesinde Gence ve Şeki (Nuha/Nuhu) ile ilgili olan yazılar, sadece bu çalışmada gösterilenlerle sınırlı değildir. Öncelikle Gence, eski bir medeniyet ve hanlık merkezi olmasının yanında, İsmail Bey’in çok sevdiği kızı, meslektaşı, Âlem-i Nisvan (Kadınlar Dünyası) dergisinin muharriri ve ‘Rusya’da Türk Kadın Hareketi’nin öncüsü olan Şefika Hanım’ı emanet ve teslim ettiği bir şehirdir.¹⁶⁹ Bu şehir, ele aldığımız dönemde hurafelerle savaşı henüz kazanamamış, eğitim konusunda çağın gerisinde kalan, kadın haklarını pek önemsemeyen bir yerdir.¹⁷⁰

Şeki (veya Nuha) ise her şeyden önce Gaspıralı’nın, Kafkasya’nın en kültürlü yeri olarak gördüğü ve ilk usul-i cedit mektebinin açıldığı şehirdir. Üstelik bu mektepte Gaspıralı’nın Bahçesaray’da hazırladığı ders kitapları okutulmaktadır.

¹⁶⁸ “Nuhu’dan Mektup (Türk dilinde tiyatro oyunu)”, *Tercüman*, 17 Sentyabr [Eylül] 1904 / 20 Recep 1322, Sayı 75, s. 2 / Şark-ı Rus gazetesi de 16.09.1904 tarihli 166. sayısında bu tiyatro oyunu hakkında “Nuha’da Tiyatro İanesi” (Tahmasb Karabağî imzasıyla) adlı yazı yayımlamıştır.

¹⁶⁹ Şefika Hanım Gasprinskaya (veya Şefika Hanım Yusufbekova’nın) çocukluğundan vefatına kadarki uzunca hayatını, soylu mücadelesini, Nesip Bey Yusufbeyli ile evliliklerini, kırgınlıklarını, Gence’de yaşadıklarını, meşakkatlerini, birbirlerine hasret kalışlarını, ayrılıklarını; Türkiye’de yaşadıklarını, ... ayrıntılı bir şekilde Doç. Dr. Şengül Hablemitoğlu – Dr. Necib Hablemitoğlu’nun **Şefika Gaspıralı ve Rusya’da Türk Kadın Hareketi (1893-1920)** kitabından (Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2004 [2. Baskı]) öğrenmek mümkündür. Yrd. Doç. Dr. Minara Aliyeva’nın “Nasip Yusufbeyli’nin Mektuplarında Gaspıralı İsmail Bey” yazısında da (**Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri 1 / İsmail Bey Gaspıralı**, Türk Ocakları Derneği Bursa Şubesi ve Uludağ Üniversitesi Yay., Ed. Alev Sinar Uğurlu – Selçuk Kırılı, Bursa, 2015, s. 279-283) Nasip Bey’in, eşi Şefika Hanım’a yazmış olduğu 22 Kasım 1904, Temmuz 1905 ve 13 Ağustos 1905 tarihli üç mektupta, ayrı yaşamlarına rağmen büyük bir aşkı görmek mümkündür.

¹⁷⁰ bk. Numanzade, a.g.e., s. 68; Şark-ı Rus gazetesinin 07.09.1904 tarihli 157. sayısında da İslam dini, kadın hakları üzerine (‘Gence’de Bir Hanım’ imzasıyla) “İslam Kişilerinde [Erkeklerinde] İnsafsızlık” adlı yazı yayımlanmış, gazetenin 14.09.1904 tarihli 164. sayısında ise ‘Cemaleddin Muallim’ imzalı bir şahıs “Genceli Bir Hanıma Cevap” adıyla bu yazıya münasebet bildirmişti. (Türkyılmaz, a.g.ç., s. 178; 181).

Birçok şehirde yeni metod okulları yokken Şeki’de ikinci ve Nuha uyezdine bağlı Kışlak köyünde üçüncü usul-i cedit okulu açılmıştır.¹⁷¹ Bu gelişmeler Gaspıralı’yı mutlu ediyor, bu yerlere sevgisini, geleceğe olan ümitlerini artırıyor.

Makalemizin Şeki bölümünün giriş kısmında da belirttiğimiz gibi, Gaspıralı’nın “Şeki sevdası” onun ilk kalem denemesi olan *Tonguç* ve *Şafak* mecmualarındaki yazılarında başlamış,¹⁷² Türk ve Rus dilinde kaleme aldığı ilk eserlerinden itibaren Şeki’den söz etmişti. Üstelik bu ilk eserler yazıldığı zaman Şeki’de yeni usullü mektepler tesis edilmemiş, Gaspıralı da çıktığı uzun aydınlatma ve aydınlanma yolculuğunda usul-i cedit hareketinden henüz açıkça söz etmemişti. Yani Gaspıralı Şeki’ye örnek olmakla birlikte onu, kendisi için de örnek almıştı.

“Gaspıralı İsmail Bey ve Azerbaycan” konusu üzerine yapılan çalışmaların¹⁷³ çoğunda genel olarak onun, Hasan Bey Zerdabî ve Ünsizade kardeşler başta olmakla çok Sdaki Azerbaycan aydınıyla; çıkardığı *Tercüman* gazetesinin de 140 yıl önce ilk temsilcisini veren Azerbaycan matbuat organlarıyla ilişkilerinden söz edilmiştir. Her alanda birlik taraftarı olan Gaspıralı’nın, bir bütün olarak gördüğü Azerbaycan’ı bölgelere ayırmadığını iyi biliyoruz fakat tepeden tırnağa kadar ve dâhilen aydın olan bu şahsiyetin son derece realist hareket ettiği, romantik hayallerini dizginlemeği bilen bir kişi olduğu da unutulmamalıdır. Gaspıralı, bölgelerdeki gelişmelerin başka yerler için iyi örnek olacağı ve “*medeniyet için tek ölçünün, umumun ondan istifadesi*” gerçeğinden hareketle, kaderin cilvesiyle dört bir yana ‘dağılmış’ bu Türk-Müslüman yurtlarını gazetesinin ilgili köşelerinde biraraya getirmiş, onları aynı metinler, paragraflar, cümleler içinde buluşturmuş ve birleştirmiştir...

Biz Gaspıralı İsmail Bey’in ilk kalem tecrübeleri olan *Tonguç*, *Şafak* dergilerindeki yazılarından (özellikle yukarda değindiğimiz ve program niteliği taşıyan “Şöyle midir, değil midir?” makalesinden), Rusça yazdığı “Bahçesaray Mektupları”, “Rusya Müslümanları” vb. fikir eserlerinden tutmuş tâ kaleme aldığı son yazılarına kadar tüm eserlerinin yeni bir gözle değerlendirilmeği hakettiğine inanıyoruz.

¹⁷¹ Numanzade, a.g.e., s. 53.

¹⁷² **Şark-ı Rus** gazetesinin 1 Şubat 1904 (26 Zilkade 1321) tarihli 12. sayısında ‘Abdürreşid’ imzasıyla yayımlanan “Tonguçoğlu Tercüman” şeklindeki adlandırma bu nedenle olsa gerektir.

¹⁷³ Bu çalışmalar arasında Aybeniz Kengerli’nin dönemin gazete arşivlerine dayanan İsmail Bey Gasprinski (Bakû, ADPU Neşriyatı, 2005) monografisini özellikle belirtmek gerekir.

Yukarda kısaca değindiğimiz “Gence Medresesi” yazısında sadece Gence’nin eğitim hayatından değil, genel olarak Türk kültür tarihinden söz eden *Tercüman* gazetesindeki metinleri, konularına göre söylemlere ayırmanın, bu söylemleri de ciddi bir metin tahliline tâbi tutmanın zamanı gelmiştir diye düşünüyoruz.

Şeki’nin de örnek gösterildiği ilk Gaspıralı yazmalarının yeni okumalarla, içerik analizleri ve farklı boyutlardaki söylem çözümlemeleriyle, ihtiva ettiği yeni boyutlara ulaşacağından eminiz.¹⁷⁴

Bilinemlidir ki bu cevher araştırmacıda, analizcide değil, Gaspıralı eserlerinin özündedir...

¹⁷⁴ Bir analiz denemesi olarak, içinde bulunduğumuz 2015 yılının Mayıs ayında İstanbul’da düzenlenen uluslararası bir kongrede Gaspıralı’nın “Bahçesaray Mektupları” ve “Rusya Müslümanları” eserlerinden seçtiğimiz söylemlerden hareketle “Gaspıralı İsmail Bey’in Stratejik Öngörü ve Hedefleri Üzerine Eleştirel Bir Söylem Analizi (1)” başlıklı bildiri sunduk. Bu yazımız kongre bildiri kitabında yayımlanmak üzeredir.

KAYNAKÇA

- “Ahıska’dan Mektup”, **Tercüman**, 30 İyun [Haziran] 1887 / 22 Şevval 1304, S 19, s. 2
- “Aziz Yedigâr”, **Tercüman**, 25 Fevral [Şubat] 1893 / 21 Şaban 1310, S 7
- “Bakü’den Mektup”, **Tercüman**, 23 İyul [Temmuz] 1895 / 13 Sefer 1313, S 27, s. 2
- “Baküden”, **Tercüman**, 9 Aprel [Nisan] 1884 / 25 C. Ahir, S 13, s. 2
- “Beylik Meselesi”, **Tercüman**, 26 Avgust [Ağustos] 1889 / 12 Muharrem 1307, S 31, s. 1
- “Bir Yıl Boyunca Nişledik?”, **Tercüman**, 20 Dekabr [Aralık] 1885 / 25 R. Evvel 1303, S 27
- “Bizim Hâl ve Maişet”, **Tercüman**, 11 Mart 1894 / 16 Ramazan 1311, S 10, s. 1
- “Bizim Hâl ve Maişet”, **Tercüman**, 21 Aprel [Nisan] 1896 / 20 Zilkade 1313, S 16, s. 1
- “Bizim Hâl ve Maişet”, **Tercüman**, 26 May [Mayıs] 1894 / 3 Zilhicce 1311, S 20, s. 1
- “Bizim Hâl ve Maişet”, **Tercüman**, 27 Agust [Ağustos] 1895 / 19 R. Evvel 1313, S 32, s. 2
- “Bizim Hâl ve Maişet”, **Tercüman**, 31 İyul [Temmuz] 1894 / 11 Saferülhayr 1312, S 27, s. 1
- “Bizim Maişet”, **Tercüman**, 7 Yanvar [Ocak] 1896 / 4 Şa’ban-ı Şerif 1313, S 1, s. 3
- “Coğrafya Kongresi”, **Tercüman**, 13 Avgust [Ağustos] 1895 / 5 R.Evvel 1313, S 30, s. 2-3
- “Edebiyat”, **Tercüman**, 8 Mayıs 1883 / 13 Recep 1300, S 4, s. 1-2
- “Ehl-i Şiû ve Sünni”, **Tercüman**, 31 Yanvar [Ocak] 1889 / 12 C. Ahir 1306, S 4, s. 1
- “Gence Mektebi”, **Tercüman**, 3 Dekabr [Aralık] 1904 / 8 Şevval 1322, S 96, s. 1
- “Gence Müslümanlarının Talebi”, **Tercüman**, 10 Aprel [Nisan] 1906 / 29 Safer 1324, S 36, s. 2
- “Gence Şehri”, **Tercüman**, 23 İyun [Haziran] 1901 / 21 R.Evvel 1319, S 23, s. 3
- “Gence Şehrinde Danosbazlık”, **Burhan-ı Terakki**, 11 İyul [Temmuz] 1908 / 25 C. Ahir 1326, S 44

- “Gence Vilayeti”, **Tercüman**, 12 May [Mayıs] 1889 / 24 Ramazanü’l-mübarek 1306, S 18, s. 1
- “Gence’de Milli Tiyatro”, **Tercüman**, 14 May [Mayıs] 1895 / 2 Zilhicce 1312, S 19, s. 1
- “Gence’den Mektup” (**Tercüman’a mahsus**), 5 Aprel [Nisan] 1906 / 24 Safer 1324, S 34, s. 1-2
- “Gence’den Mektup”, **Tercüman**, 18 Aprel [Nisan] 1886 / 26 Recep 1303, S 27, s. 2
- “Gence’den Mektup”, **Tercüman**, 3 Fevral [Şubat] 1895 / 20 Şa’ban 1312, S 5, s. 2
- “Gence”, **Tercüman**, 14 Mart 1886 / 20 C. Ahir 1303, S 19, s. 2
- “Gence”, **Tercüman**, 17 Noyabr [Kasım] 1896 / 24 C. Ahir 1314, S 45, s. 2
- “İdareden”, **Tercüman**, 17 Agust [Ağustos] 1884 / 8 Zilka’de 1301, S 29, s. 1
- “İntihabât”, **Tercüman**, 9 Mayıs 1908 / 21 R. Ahir 1326, S 33, s. 2
- “İslâmların Şuur ve Âmal-i Vatanperveriyeleri”, **Tercüman**, 9 Mart 1904 / 5 Muharrem 1322, S 20, s. 2
- “Kafkaz”, **Tercüman**, 22 Noyabr [Kasım] 1906 / 18 Şevval 1324, S 131, s. 2
- “Kafkazya’da Kaçaklık”, **Tercüman**, 8 Dekabr [Aralık] 1896 / 15 Recep 1314, S 48, s. 2-3
- “Kafkazya”, **Tercüman**, 6 Mart 1898 / 25 Şevval 1315, S 9, s. 2
- “Kız Mektepleri”, **Tercüman**, 16 İyul [Temmuz] 1901 / 14 R. Ahir 1319, S 26, s. 2-3
- “Kızların Terbiye ve Tahsili“, **Tercüman**, 15 Sentyabr [Eylül] 1896 / 20 R. Ahir 1314, S 36, s. 1-2
- “Medrese-i Fenniye-i Tebrizî”, **Tercüman**, 19 Noyabr [Kasım] 1893, S 39, s. 1-2
- “Mektubât-ı Hafîye”, **Tercüman**, 23 Dekabr [Aralık] 1905 / 10 Zilka’de 1323, S 108, s. 1
- “Meyve-i Zaman”, **Tercüman**, 16 Sentyabr [Eylül] 1885 / 19 Zilhicce 1302, [İkinci seri], S 1, s. 1
- “Mülâhaza”, **Tercüman**, 24 Mart 1889 / 5 Şa’ban 1306, S 11, s. 1
- “Nâmünasip Bir Hareket”, **Tercüman**, 24 Noyabr [Kasım] 1894 / 9 C. Ahir 1312, S 42, s. 1-2

- “Ne Sebepten Artta Kaldık?”, **Tercüman**, 31 Ağust [Ağustos] 1901 / 30 C.Evvel 1319, S 32, s. 3-4
- “Nuha”, **Tercüman**, 17 Yanvar (Ocak) 1884 / 1 R. Ahir 1301, S 2, s. 2
- “Nuhu – Şeki’den Mektup”, **Tercüman**, 24 Mart 1909 / 15 R. Evvel 1327, S 13, s. 4
- “Nuhu’dan Mektup (Türk dilinde tiyatro oyunu)”, **Tercüman**, 17 Sentyabr 1904 / 20 Recep 1322, S 75, s. 2
- “Nuhu’dan Mektup”, **Tercüman**, 20 Mayıs 1908 / 2 C. Evvel 1326, S 36, s. 3-4
- “Okraina Gazetesi”, **Tercüman**, 26 Dekabr [Aralık] 1890 / 26 C. Evvel 1308, S 47, s. 1-2
- “Rusya Ahalisi ve Taksimât-ı Diniyesi”, **Tercüman**, 23 Dekabr [Aralık] 1901 / 25 Ramazan 1319, S 47, s. 2
- “Rusya Matbuatı ve Ermeniler”, **Tercüman**, 3 Sentyabr [Eylül] 1895 / 26 R. Evvel 1313, S 33, s. 1
- “Rusya Müslümanlarının Maişetinden Bahis”, **Tercüman**, 31 Dekabr 1894 / 19 Recep 1312, S 48, s. 1
- “Rusya Müslümanlarının Maişetinden”, **Tercüman**, 13 Mart 1898 / 3 Zilka’de 1315, S 10, s. 3-4
- “Rusya’da Ehl-i İslâmın Miktarı”, **Tercüman**, 28 Dekabr [Aralık] 1904 / 4 Zilkade 1322, S 103, s. 2
- “Rusya’da Maişet-i İslâmiye”, **Tercüman**, 23 May [Mayıs] 1898 / 14 Muharrem 1316, S 20, s. 3
- “Rusya’da Maişet-i İslâmiye”, **Tercüman**, 3 İyun [Haziran] 1897 / 15 Muharrem 1315, S 22, s. 4-5
- “Rusya’da Matbuat ve Neşriyat-ı İslamiye”, **Tercüman**, 8 Yanvar [Ocak] 1884 / 22. R.Evvel 1301, S 1
- “Rusya’da Matbuat-ı İslamiye”, **Tercüman**, 10 Aprel [Nisan] 1883 / 15 C. Ahir 1300, S 1, s. 1
- “Sergide Ben Ne Gördüm?”, **İlave-i Tercüman**, 8 Sentyabr [Eylül] 1896 / 13 R. Ahir 1314, S 35, s.1
- “Şeki Beyzadelerinin Talebi”, **Tercüman**, 11 Mart 1886 / 17 C. Ahir 1303, S 18, s. 1

- “Şeki’den Mektup”, **Tercüman**, 14 Yanvar [Ocak] 1896 / 12 Şa’ban 1313, S 2, s. 3
- “Şeyhülislamın Tiflis’e Gelişi”, **Tercüman**, 8 Noyabr [Kasım] 1885 / 12 Sefer 1303, S 15, s. 1-2
- “Şuşa’dan Mektup” (**Tercüman**’a Mahsus), 30 Sentyabr [Eylül] 1885 / 3 Muharrem 1303, S 5, s. 1
- “Takdimler”, **Tercüman**, 2 Aprel [Nisan] 1893 / 28 Ramazan 1310, S 12
- “Tarih-i Şehr-i Gence”, **Tercüman**, 19 Mart 1893 / 13 Ramazan 1310, S 10, s. 1-2
- “Taşkent’te”, **Tercüman**, 17 Yanvar [Ocak] 1884 / 1. R. Ahir 1301, S 2, s. 4
- “Tatarca Tiyatro Temaşaları”, **Tercüman**, 2 Fevral [Şubat] 1904 / 17 Zilhicce 1321, S 15, s. 1
- “Terakki Eserleri”, **Tercüman**, 22 İyul [Temmuz] 1897 / 5 Rebiü’l-evvel 1315, S 29, s. 2-3
- “Tercüman Gazetesi İdaresine Nuhu’dan Mektup”, **Tercüman**, 8 Oktyabr [Ekim] 1901 / 7 Recep 1319, S 37, s. 3
- “Tercüman’a Mektuplar - Tiflis”, **Tercüman**, 15 İyul [Temmuz] 1888 / 17 Zilka’de 1305, S 23, s. 1-2
- “Tiflis’ten Mektup” (**Tercüman**’a mahsus), 27 Sentyabr [Eylül] 1885 / 30 Zilhicce 1302, S 4, s. 1
- “Tiflis’ten Mektup”, **Tercüman**, 14 Sentyabr [Eylül] 1888 / 20 Muharem 1306, S 30, s. 1-2
- “Tüccar-ı İslam”, **Tercüman**, 9 İyun [Haziran] 1903 / 26 R. Evvel 1321, S 23, s. 1-2
- “Zakafkaz”, **Tercüman**, 28 İyun [Haziran] 1902 / 5 R. Ahir 1320, S 24, s. 2
- “Ziya’ya Cevap”, **Tercüman**, 12 Oktyabr [Ekim] 1883 / 23 Zilhicce 1300, S 19
- “Бахчисарай”, **Tercüman**, 27 May [Mayıs] 1911 / 12 C.Ahir 1329, S 22, s. 1
- Akpınar, Yavuz, “1905’e kadar Rusya Türklerinde Matbaalar ve Matbuat: 1”, **Yeni Türk Edebiyatı**, Dergâh Yay., İstanbul, S 2, Ekim 2010, s. 137-163
- Akpınar, Yavuz, “1905’e kadar Rusya Türklerinde Matbaalar ve Matbuat: 2”, **Yeni Türk Edebiyatı**, Dergâh Yay., İstanbul, S 3, Mart 2011, s. 140-166
- Akpınar, Yavuz, “Azerbaycanlı Abdullah Sur ve Onun Türk Edebiyatı Tarihi”, **Azerî Edebiyatı Araştırmaları**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1994, s. 306-308

- Akpınar, Yavuz, “İhmal Edilmiş Bir Yazar”, **İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 1 – Roman ve Hikâyeleri** (Neşre haz. Yavuz Akpınar, Bayram Orak, Nazım Muradov), Ötüken Yay., Mart 2014 (4. Basım), s. 17-80
- Akpınar, Yavuz, “**İsmail Gaspıralı ve Mehmet Ağa Şahtatlı’nın Alfabe Konusundaki Tartışmaları**”, VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, 20-25 Ekim 2008, Ankara
- Akpınar, Yavuz, “İsmail Gaspıralı’nın Din ve Millet Anlayışı”, **Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri 1 / İsmail Bey Gaspıralı**, Türk Ocakları Derneği Bursa Şubesi ve Uludağ Üniversitesi Yayınları, Ed. Alev Sinar Uğurlu – Selçuk Kırılı, Bursa, 2015, s. 28-37
- Akpınar, Yavuz, “İsmail Gaspıralı’nın Faaliyetlerine Genel Bir Bakış”, **İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 2 - Fikrî Eserleri**, Ötüken Yay., İstanbul, 2004, s. 11-57
- Akpınar, Yavuz, “İsmail Gaspıralı’nın Şafak Mecmuası”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi - İsmail Bey Gaspıralı Özel Ssı**, AÜ DTCF ÇTLEB, Ankara, 2014, Cilt 11, S 4, ss. 8-46
- Akpınar, Yavuz, **Azerî Edebiyatı Araştırmaları**, İstanbul, Dergâh Yay., 1994
- Aliyeva, Yrd. Doç. Dr. Minara, “Nasip Yusufbeyli’nin Mektuplarında Gaspıralı İsmail Bey”, **Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri 1 / İsmail Bey Gaspıralı**, Türk Ocakları Derneği Bursa Şubesi ve Uludağ Üniversitesi Yay., Ed. Alev Sinar Uğurlu – Selçuk Kırılı, Bursa, 2015, s. 279-283
- Altuntaş, Selçuk, **Burhan-ı Terakki Gazetesi Üzerine Bir İnceleme** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Nazım Muradov), İzmir, 2006
- Arakelyan, Flora, **İnoetniçeskaya Pressa ve Rossii: Genезis, Regulirovanie, Organizatsiya Deyatel’nosti – po Materialam Armyanskoy Peçati Vtoroy Polovini XIX v.**, Sankt-Peterburg, 2004 www.dissertat.com/content/inoethnicheskaya-pressa-v-rossii-genezis-regulirovanie-organizatsiya-deyatelnosti-po-material (Erişim tarihi 14.07.2015)
- Bagirov, Fikret, **Pereselençeskaya Politika Tsarizma v Azerbaydjane: 1830-1914** [Çarizmin Azerbaycan’da İskân Politikası: 1830-1914], Moskova, 2009
- Gaprendaşvili, M. – Jordania, O. (Ed.), **Oçerki İstorii Gruzii**, t. V., Tbilisi, 1990

- Gaspıralı, İsmail, **Seçilmiş Eserleri: 1 – Roman ve Hikâyeleri** (Neşre haz. Yavuz Akpınar, Bayram Orak, Nazım Muradov), Ötüken Yay., Mart 2014 (4. Basım)
- Gaspıralı, İsmail, **Seçilmiş Eserleri: 2 – Fikrî Eserleri** (Neşre haz. Yavuz Akpınar), Ötüken Yay., İstanbul, 2004
- Gaspıralı, İsmail, **Seçilmiş Eserleri: 3 – Dil – Edebiyat – Seyahat Yazıları**, Neşre haz. Yavuz Akpınar, Ötüken Yay., İstanbul, 2008
- Hablemitoğlu, Doç. Dr. Şengül – Hablemitoğlu, Dr. Necib, Şefika Gaspıralı ve Rusya’da Türk Kadın Hareketi (1893-1920), Toplumsal Dönüşüm Yayınları (2. Baskı), İstanbul, 2004
- http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_gub_97.php?reg=63 (Erişim tarihi 19.07.2015)
- <http://feb-web.ru/feb/periodic/pp0-abc/pp1/pp1-7043.htm> (Erişim tarihi 19.07.2015)
- https://ru.wikipedia.org/wiki/Елизаветпольская_губерния (Erişim tarihi 19.07.2015)
- https://ru.wikipedia.org/wiki/Zaveshanie_Petra_Velikogo
- İnformatsionno-Koordinatsionny Tsentr Udunskuh Obşçin, *UDİNI – Obşçie svedeniya – Kratkiy istoričeskiy oçerk – Kul’tura i traditsiya – Yazık – Religiya* [UDİLER – Genel Bilgiler – Kısa Tarihi özet – Kültür ve Gelenekler – Dil – Din], Şahta ş., Rostov [Rusya]
- Jilyakova, N. V., İstoriya Rossiyskoy Peçati Kontsa XIX – Naçala XX Vekov, Tomsk, 2008
- Kengerli, Aybeniz, İsmail Bey Gasprinski, Bakü, ADPU Neşriyatı, 2005
- Kerim, İsmail Asan-oglu, **Gasprinskiynin ‘Canlı’ Tarixi 1883 – 1914**, Tarpan Yay., Simferopol, 1999
- Mehmetkuluzade, Hamide, **Azerbaycan’da Yenilikçi Bir Öncü: Celil Mehmetkuluzade - HÂTIRALAR**, TC Kültür Bakanlığı Yay. / 2888 (Haz. Doç. Dr. Fatma Özkan), Ankara, 2002
- Nerimanoğlu, Prof. Dr. Kâmil Veli, **BÜYÜK FELÂKET –Ermeni Yalanları ve Hakikatin Özü – Araştırma ve Belgeler**, İstanbul Aydın Üniversitesi Orta Doğu ve Kafkasya Araştırma Uygulama Merkezi Yay.-1, İstanbul, 2012
- Numanzade, Ömer Faik, **Kafkasya’dan İstanbul’a Hatıralar**, Haz. İrfan Murat Yıldırım – Fazıl Gökçek, Akademi Kitabevi, İzmir, 2000

- Ordubadi, Mehmed Said, **Kanlı Seneler**, Haşım Bey Vezirov'un Seda Matbaası, [Bakü], 1911
- Özarслан, Ersin, "Arif Nihat Asya'nın Şiirinde Mekân Olarak Edirne", **Yeni Türk Edebiyatı**, Dergâh Yay., İstanbul, S 1, Mart 2010, s. 135-155
- Özkaya, Yılmaz, "Nesip Bey Yusufbeyli'nin Tercüman'daki Yazıları Üzerine Bir Değerlendirme", **Yeni Türk Edebiyatı**, Dergâh Yay., İstanbul, S 9, Nisan 2014, s. 135-150
- Prezident Kitabxanası, **Görkemli Azerbaycanlılar**, "Cavanşir Behbud Xan", s. 15, files.preslib.az/projects?azerbaijan/gl6.pdf
- Sâmî, Şemseddin, **Kâmûs-ı Türkî**, Dersaadet, 1317.
- Sidqi, Ordubadlı Meşhedi Muhammedtağı, "Tercüman Qezetinin Onuncu İldönümü Münasibetile Tebrik", **Mehemmed Tağı Sidqi, Eserleri**, Haz. İsa Hebibbeyli, Çaşoğlu, Bakı, 2004, s. 29-30
- Sidqi, Mehemmed Tağı, **Eserleri**, Haz. İsa Hebibbeyli, Çaşoğlu, Bakı, 2004
- Şahtaxtlı, Mehemmedağa, **Seçilmiş Eserleri** (Toplayan, tertip eden ve ön sözün müellifi İsa Hebibbeyli), Çaşoğlu Neşriyatı, Bakü, 2006
- Topuz, Hıfzı, **II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2013
- Türkyılmaz, Selçuk, **Şark-ı Rus Gazetesi Üzerine Bir İnceleme**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Nazım Muradov), İzmir, 2006

RUS TARİHÇİLİĞİNDE HOCALI SOYKIRIMI

HALİMA KAZIMOVA*

Özet

Hocalı soykırımı insanlığın utanverici facielerinden olmakla Azerbaycanlı türklerinin başına getirilen en acımasız tarihi aşamadır. Savaşta Azerbaycan'ın daha fazla kayıp veren taraf olmasına rağmen Rusça konuşan araştırmacılar birçok tehriflere yol vermişlerdi. Acınacaıklı hal şu ki, dünya kamuoyu bu faciayı soykırım olarak tanınamaktaydı ısrarlı. Bunun ana nedeni Hristiyan devletlerinin Türk-Müslüman topluluğuna karşı nefret etmesidir. Hocalı Soykırımı hakkında Rus yazarlar 90'lı yıllarda 360'ıncı Rus Alayı'nda Azerbaycan'a karşı çarpışan askerlerin tanıklığıyla bu katliamın dehşetini bir daha göz önünde canlandırır. Aynı dönemde Azerbaycan'da Rusya'nın eş başkanı olan Kazimirov ve diğer Rus yazarları çok olayları detaylarıyla bildiği harita Azerbaycan'ın aleyhine fikirleri yaymakla uluslararası bilimsel sosyal fikri yayındırma çaba gösteriyorlar. Türk ve Müslüman topluluğuna karşı planlar büyük devletler tarafından hazırlanıp icra edilmesi için estafeti Ermenilere verilirdi. Bu nedenle eğer bu birlikler gerçek ve gerçekleri olduğu gibi kabul ederek bilimsel toplumsal literatürde yardımcıları kendi planlarının üstünden çizgi çekmiş olarlardı. Güney Kafkasya'da nüfus ve etnik gruplar arasındaki ayrılık ve bozgunculuk çıkaran Ermeni ayrılıkçıları daima kendi topluluğu tarafından büyük maliye, manevi ve en önemlisi askeri destek alarak terör, tecavüz ve işgalci planlarını gerçekleştirdiler. Yapılan çalışmalarda bu sonuca geliriz ki, Rusça konuşan bilimsel toplumsal literatürde Dağlık Karabağ'a ait bilgilerin büyük çoğunluğu tek taraflı olarak Ermenilerin lehine yazılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hocalı Soykırımı, Ermeniler, bölücülük, Rusya tarihçiliği, 366. Alay.

* Arş. Gör., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Azerbaycan, halima.kazimova.77@mail.ru

THE REFLECTION OF THE KHOJALY GENOCIDE IN RUSSIAN HISTORIOGRAPHY

Abstract

As a result of the Armenian-Azerbaijani Daghigh Garabagh conflict Armenia constantly had territorial claims on the Democratic Republic of Azerbaijan. Though, Armenia created its state in the twentieth-century on the account of Azerbaijani lands. During the war Armenians occupied an area more than 20% and more than 1million people were driven out from the occupied territories. Khojaly genocide, the shameful tragedy of humanity is also one of the bitterest historical period in the life of Azerbaijanis. Despite the fact that Azerbaijan was a side which had more casualties of war the Russian-speaking researchers have misrepresented the fact. It is annoying that the international community insists not to recognize this tragedy as genocide. The main reason is the hatred of the Christian states to Turkish-Muslim community. The Nagorno-Karabakh conflict and it's the most horrible part Khojali genocide have been written by the Russian authors reanimate once again the horrors of the Khojali massacre by the militants witness fought against Azerbaijan in the 360th Russian procession in the 90 s. At that period the co-Chair by Russia Kazimirov and the other Russian authors knew all events with the details happened in Azerbaijan but they engaged spreading the ideas against Azerbaijan to divert the international scientific public opinion. The plans against Turkish and Muslim unities were prepared by the Superpowers and the estafet was given to the Armenians to be carried out. Because of this reason if these unities spread the truth and realities in the popular science liferature as they accepted at that time they would delete all their plans. The Armenian separatists always carried out their terrorist, aggressive plans with the financial, spiritual and mainly military supports by the superpowers to throw dissents into confusion between the population and the ethnic groups in the South Caucasus. By this research we come into conclusion tuat the most information about Nagorno-Karabakh were written unilateral in favor of Armenian in the Russian popular science liferature.

Key Words: Khojaly Genocide, the Armenians, separatism, in Russian historiography, 366th regiment.

SSCB yıkılmasından sonra bağımsız milli devlet yapılması dönemine geçecek olan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin durumu, hem aldığı dış siyasi kurs, hem de 1988 yılında başlayan ermeni saldırı sonucunda hayli ağırlaşmıştı. Onuda belirtmek gerekir ki, ulusal özgürlük hareketinin güçlendiği sırada Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Dağlık Karabağ bölgesinde Moskova'nın ve Ermeni lobisinin kışkırtmasıyla erazilerimizin işgal edilmesi yönünde eylem planı işe düştü. Azerbaycan toprakları hesabına devlet yaratan Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı askeri saldırısı hiçbir zaman durmamış, düşünülmüş şekilde geleneksel nitelik almıştır. Uluslararası güçlerden askeri ve siyasi destek alan Ermeni silahlı birliklerinin Azerbaycan topraklarına asılsız toprak iddiaları sonucu Dağlık Karabağ ve çevresindeki araziler işgale maruz kaldı. İşgale uğramış bir sonraki erazilerimizden biri Hocalı idi. Hocalı faciasına kadar Ermeniler Dağlık Karabağ'da çeşitli toplumsal cinayetleri işlemiş olsalar da, dünyada "insan haklarını" koruyan uluslararası baskısıyla karşılaşmamış, aksine bu sanal güçlerin farklı yönlere "seyrçi mevki"sini gözlemleyerek daha da agresifleşerek beşeri suçlar işlemeye heveslenmişler. 1992- ci il fevralın 25-den 26-na bağlayan gece Hocalı'da yaşanan insanlık dışı askeri suçun gaddarlık seviyesi XX. yüzyılın sonlarında beşeri değerlerin ortadan kaldırılmasına hesaplanan bir soykırım aktıdır. Birleşik askeri güçlerin silahsız sivillere karşı işlenen bu cinayeti sonucunda resmî verilere göre 613 kişi katledilmiş, 1275 kişi esir alınmış, 150 kişi kayıp düşmüş, 25 çocuk her iki ebeveynini kaybetmiş, 130 çocuk her iki valideyinininden birini kaybetmiş, 8 aile ise tamamen yok edilmişti.¹ Gayri resmi verilere göre ise ölenlerin sayısı bine yakındır. Ermeni esaretten kaçan soydaşlarımızın verilerine göre onlarla Azerbaycanlı vahşice öldürüldükten sonra toplu halde ya yakılır, yada kuyulara doldurularak üzeri örtülürdü. 20. Yüzyılın 18 yılı mart katliamları sırasında Qubada Azerbaycanlılara karşı düzenlenmiş katliam sırasında da işte bu yöntemden kullanılmıştır. 2007 yılında Guba kentinde yapılan inşaat çalışmaları sırasında tesadüfen toplu mezarlık tespit edilmiştir. Çeşitli kazalarda yaşanan katliamlar sırasında toplu şekilde işkenceyle katledilmiş insanların çoğu yakılıp, denize, kuyulara atıldı ve dolayısıyla onları defn etmek mümkün olmamıştı. Dikkate çatdırmak gerekir ki, yüzyılın başlarında olan ve tarihe 1918 mart soykırımı günleri gibi düşen bu katliamlarda resmi verilere göre 12 bin vatan-daşımız qeddarlıkla katledildi.² Bolşevik-Ermeni ordusu Bakü, Guba, Şamahı,

¹ Хавва Мамедова, **Ходжалы: Шехиды и Шахиды**. Дом сказки, Баку., 2005, с. 20

² **Mart soyqırımı** // https://az.wikipedia.org/wiki/Mart_soyqırımı

Göyçay, Cevat, Salyan, Karabağ, Zengezur, Nahçıvan, Lenkeran, Gence ve diğer bölgelerde tarihe yirminci yüzyılın en trajik soyqırımlarından biri olarak ekleme toplu katliamlar gerçekleştirdi, binden fazla köy yakıldı ve harabeye çevrildi.³ 1918 yılının Nisan-Mayıs aylarında sadece Guba kazasında 167 köy tamamen yok edildi, Guba kenti talanlara ve yangınlara maruz kalıp, kazanın Müslüman ve kısmen de Yahudi nüfusu topluca öldürüldü.⁴ Karabağ'da da böyle mezarlıkların tespit edilmesine hiç şüphe kalmıyor (eğer arazilerimiz işgalciler tahliye edilirse). Ermeni faşistlerinin burada yaptıkları vahşetler Hocalı Katliamını dünya tarihinde trajik katliamlar listesine sokmuş, Azerbaycan'ın tarihine kara leke gibi düşmüştü. Hocalı faciasının tetkiki Rusça konuşan araştırmacıların eserlerinde hangi açıdan yer bulması makalede öne sürülen esas amaçtır. Rus yazarlarının çoğunluğu Hocalı'da sivil halkın başına getirilen vahşetler konusunda da genel olarak konuşmuyor, kayıtsız yanaşır, yada yanlış bilgi yayarlar. Olgulara ihmal yanaşan araştırmacılarla birlikte, sayısı çok az olmasına rağmen soykırım olduğu kim bilimsel kitle yayınlar aracılığıyla ictimaiete ileten yazarlar da var: onlardan biri Yuri Pompeyevdir. Petersburgta yaşayan milliyetce Rus olan yazar Y.Pompeyev "Karabağ kan girdabında" adlı eserinde Karabağ uğrunda savaşın başlaması ve genişlemesinden, binlerce insanın hayatına mal bu olaylarda Ermeni milliyetçilerinin rolü ve amacından bahsederek yazıyordu: Ermeniler ve onların patronları Karabağ'ı kan girdabına salmalarının bir amacı varmış: Azerbaycanlı türklerini Ermenistan ve Stepanakertden (Hankendinden) kovmak, Bakü'de durumun istikrarını bozmak, 120 km'lik sınır boyunca yanmış arazide toprak alanı oluşturmak. Ermenistan'a gerekiyordu ki, 1991 yazında savaşı yeniden şiddetlendiresin, yılın sonuna kadar Karabağ topraklarının işgal etsin, Şuşa ve Laçını işgal ettikten sonra 1992 yılının Mayıs ayında onu Ermenistan topraklarına birleştiresin.⁵ Yukarıda verdiğimiz yazarın fikirleri bize onu söylemeye imkan verir ki, o sadece Hocalı deyl, Karabağ Savaşı sırasında yaşanan proseslerin içinde olduğundan verileri ve olayları olgulara dayanarak inceleyip. Yazarın Dağlık Karabağ'la ilgili 1992 yılında Bakü'de yayınlanan "Karabağ'ın kan girdabı" ve 2010 yılında Moskova'da yayınlanan "Karabağ Günlüğü" adlı kitaplarında bu olaylar geniş yansıdı. Yazar "Karabağ günlüğü" adlı kitabının birinci sayfasında "1992 yılının başında 366. Sovyet Alayının Hocalı'nın tutul-

³ **Mart soyqırımı** // https://az.wikipedia.org/wiki/Mart_soyqırımı

⁴ **Quba Soyqırımı Memorial Kompleksi** // <http://www.heydar-aliyev-foundation.org/az/content/view/93/2808/Quba-Soyqırımı-Memorial-Kompleksi>

⁵ Юрий, **Кровавый омут Карабаха.** "Азербайджан", Баку, 1992, с. 199

masında ve halka divan tutulmasında rüsvayçı katılımının,”⁶ halk faciasında rolünün bir tarihe dönüştüğünü tessüf hissi ile kutluyor. Yuri Pompeyev Hocalı’da silahsız, adi vatandaşların başına (1992 Şubat 25-26) getirilen katliamları Xatın ve Sonqmı⁷ faciaları ile eyniledirir. Yazar, Rusya İçişleri Bakan Yardımcısı Fyodr Şelov-Kovedyayevden Bürüsel-Moskova rayında alınan röportajda bu ihtilaf konusunda fikirleri, bir daha bu sorunun keskinliğini göz önünde canlandırır. Fyodr yazıyor ki, “Dağlık Karabağ sorunu Ermenistan komunist yöneticilerinin önceden iyi planladıkları çıkışlar fonunda başlamıştır.” Karabağ hareketinin liderleri “ulusların kendi muqedderatını tayin etme ilkelerini o noktaya çatdırmışdılar ki, artık bölücülük başladı”. Dağlık Karabağ sorununda Ermenilerin her faaliyetini destekleyen Rusya Cumhurbaşkanı’nın milletlerarası sorunlar danışmanını Galina Staravoytovanın “Hatta Ermenistan olmasa bile Azerbaycan’ın zaten Karabağ meselesinden dolayı sorunu olacaktır fikri”⁸ o dönemde Azerbaycan’a karşı Rusya’nın yukarı dairelerinin tutumunu bir kez daha ortaya koyuyor. İşte buna görede Dağlık Karabağ sorununun icat eden “siyasetçi ve bilim adamları” bunun için XIX yüzyılın başlarında tüm güçleriyle çalışıyorlardı. Rusya ve İran arasında giden savaşların bir sonucu olarak 1813 yılı Gülistan, 1828 Türkmençay müqavilələrinə esasen Azerbaycan toprakları ikiye bölünmüştü. Bundan sonra Türkiye ve İran’dan büyük Ermeni kitlesi Azerbaycan arazisi olan Erivan, Karabağ, Nahçıvan ve diğer bölgelere aktarıldı. “Büyük Ermenistan” adlı düzenlenecek arazi Küçük Asya’nın doğu kısmı, Ermenistan Respublikası, Nahçıvan, Dağlık Karabağ, Cavaxeti, Borçalı, Stavropol ve Krasnodarsk bölgesi, Rostov ve Astrahan vilayeti⁹ hesabına “restorasyon” istenecektir. “Büyük Ermenistan” adlı bir araziye sahip olmak için Ermenilerin Azerbaycan, Türkiye, Gürcistan hatta Rusya topraklarına bile iddiaları oldukları halde sonuçta daha çok toprak, nüfus, kültürel kayıplara Azerbaycan maruz kaldı. Ermenilerin toprak talebi olmadığı tek komşu devlet İran idi. Şimdi de bu böyle kalır. Çünkü her iki devlet Azerbaycan toprakları hesabına oluşmuştu. Her iki devletin Türkleri istememesi daima onları birbirine yakınlaştırmıştır. Her ne kadar Persler İslam dinine ibadet ediyorlar, onların her zaman Türklere karşı ambbisiyalı fikirleri İslam dininin kanunlarının üstünden çizgi çekiyor. Yazarın teqdidredici araştırmalarından biri Azerbaycan’a ilan edilmemiş savaş Ermenistan’ın askeri potansiyelinin Rusya’ya arxalanması

⁶ Юрий Помпеев, **Карабахский дневник**. Канон+РООИ “Реабилитация” М., 2010, с. 5

⁷ Юрий Помпеев, **Кровавый омут Карабаха**. ” Азербайджан”, Баку, 1992, с. 8

⁸ Юрий Помпеев, **Карабахский дневник**. Канон+РООИ “Реабилитация” М., 2010, с. 16

⁹ Юрий. **Карабахский дневник**. М., 2010, с 45

ve ondan büyük destek alması olgusudur. Yuri Pompeyevin araştırmaları gösteriyor ki, 1990 yılı 20 Ocak'ta Bakü'de gerçekleştirilen katliam sırasında merkezde Azerbaycan'a karşı olan politika aynı Hocalı soykırımında da tekrarlandı.

Yazar, 1992 yılı 26 Ocak'ta radyo, televizyon ve basında Azerbaycan aleyhine baskılar hakkında Boris Yeltsin ve Ruslan Xaspoladova telgraf aracılığıyla bilgi vermişti. Y. Pompeyevin Azerbaycan'a karşı yürütölen siyasetini durdurmak amacıyla yaptığı aracılığı hiçbir sonuç vermemişti. Yazar yazıyor ki, Hocalı faciası tüm dünyayı salladı. Boutros Ghali, SayRus Vens, Türkiye'nin yönetimi, İnan, hatta James Baker ve George Bush ve bazı yöneticiler, Hocalı'da katledilenlere göre kendi narahatlıklarını ve itirazlarını bildirdiler. Ancak o zamanki Rusya Devlet Başkanı Boris Yeltsin ve bu politikanın etkisi altında olan dönemin Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ayaz Mütəlibov katledilen barışçı insanlar için başsağlığı bile vermedi¹⁰ Sonra Ermenilerin lehine alışan "Pro Armenia" ve birçok antiazərbaycan güçlerinin Hocalı Katliamının işlenmesine suçu "Azerbaycanlı türklərinin" üstüne atması fikrinin nasıl gülünç olmasına araştırmacı şöyle açıklama verir: Ayaz Mütəlibov tüm olan olaylarda Halk Cephesi Partisini suçluyor. O zaman ortaya şöyle bir ikilem çıkıyor ki, onun hakimiyeti döneminde kaybedilen topraklarda, işlenen katliamlarda Azerbaycanlılar Azerbaycanlılara karşı savaşırlar. Ermeniler ise "masumdur". "Komsomolskaya Pravda" ("Komsamol gerçekleri") gazetesinin muhabiri A.Mursaliyev yazıyor ki, eski başkanın korkunç ve iftira dolu açıklamalarından sonra bu sonuç alınır ki, yabancı gazetecilerle göstermek için "oğlun ebeveynlerini öldürüp onların ayaklarının birbirine bağlaması, kardeşin kız kardeşi, babanın kendi bebek yavrusunu öldürdüyü ve sonra kafasının derisini soyması iddiaları akıl almaz ve korkunç ittihandan ve kendisine hak qazandıрмаqdan başka bir şey değildir. Belirtmek gerekir ki, Hocalı nüfusunun % 60'ı Halk Cephesi Partisi üyeleri idi ve hemen burda yaşayan her ailenin Ağdamda akrabası vardı. Burada amaç Azerbaycanlılara karşı düşmanca tavır yeriderek onların dünya halkları içindeki imajına darbe vurmaqdır. Yazar "Komsomolskaya Pravda"ya istinaden yazıyor ki, sır değil ki, siyaset atıktır. Fakat hiç bir siyasetçi ve gazeteciye o hak verilmemiştir ki, katledilmiş insanların ruhunu rencide edip onlarla Alay ile yanaşsınlar.¹¹ Bütün bunlar hala Rusya mediasınının Bakü'deki misyonerleri olan Kremlin manqurtlarının 1990 M.S.Qorbaovun emriyle işlenen Kanlı Ocak olaylarında öldürölen

¹⁰ Юрий Помпеев. **Карабахский дневник**. Канон+РООИ "Реабилитация" М., 2010, с 117

¹¹ Юрий Помпеев. **Карабахский дневник**. Канон+РООИ "Реабилитация" М., 2010, с 118

Azerbaycanlıların kendilerinin suçlu olduğuna ilişkin yaydıkları yalan kampanyalarına benziyor. Baş vermiş olaylar halkımızın ayrıca uluslararası sosyal gözlemleri Ermenilerin üzerinden kaçınarak başka yöne yöneltmek için birleşik Rus-Ermeni birliklerinin iğrenç ve acımasız planlarının bir parçası olarak daima halkımızın topraklarının işgali ve büyük itgileri bahası ile sonuçlandı. Buradan açık görünüyor ki, Rusya'nın himayesi ile Karabağ'da kanlı katliam planları düşünülmüş sepgide hazırlanmıştır. Bu katliamlar Hankendinde Rusya'nın 366. Alayının oradan çıkarılması ile başladı.¹² Onu da ifade edeyim ki, bu polk 1985 yılında Stepanakerte yerleştirilir. Bu Alayda personel üzere 1800 askeri memur, 100'e yakın askeri araç vardı.¹³ Bu Alayın emrinde ağır tekniği vasıtasıyla sadece Hocalı deyil, hem de Şuşa periyodik top ve füze saldırısına maruz kalıyordu. Yazarın araştırmasına göre canlı gücün% 80'i Ermenilerden düzenlenen bu Alayın motorlu bölümünün Karabağ'da kalıp Ermenilere hizmet etmesi için Josef Ohanyan 1 milyon ruble getirmişti. Yazar yazıyor ki, Hocalı şehri başlarında general Ohanyan olmakla Ermeniler ve Rusya 366 Alayı tarafından tamamen yakılarak, ahalişi vahşice imha edildi.¹⁴ Bu güçler ve silahlar aracılığıyla yüzlerce hemyerlimiz öldürülmüştür. Yazar Hocalı'da katledilenlerin tek suçunun Türk olmaları ile bağlayır.¹⁵ Azerbaycan'da tarih boyunca ermenilerin apardıkları tüm tahribat ve tecavüzden yalnız her araştırmacı ve politikacıların deyil, sade vatan- daşların da bilgisi var. Burada bizim amacımız Rus araştırmacıların olgulara dayanmayan yazılarına aydınlık getirmektir. Pompeyevin okuyucular için hedefleyerek yayınladığı yukarıda isimlerini sadaladığımız kitapları söylediklerimiz görsel kanıttır. O "Karabağ'ın kan girdabında" kitabının yazma isteğinin 1992 Şubat 25-den 26-na geçen gece Hocalı'nın yatmış nüfusunun başına getirilen vahşetlerinden tesirlendiyyinden oluştuğunu aktardı. Burada Hocalı soykırımından sonra yaralı ve esirleri almaya giden ekipajın bünyesinde bulunan gazeteciler ayrıca 366. Alayın harbilerinin ifadeleri de yer aldı. "Moskovskie Novosti" ("Moskova Haberleri") gazetesinin muhabiri Viktoriya İvleva yazıyor: "Hocalı'da sadece ölüler kaldı." Victoria İvleva Hocalı'ya saldıran ikinci eşalonunda bünyesinde Hocalı'nın yakınlarında bulunurken onlara bulutu andıran ne ise bir qaral-tının yaklaştığını gördü. Gerçekte bu yarımçılpaq insan kitlesi idi. Türklerin

¹² Юрий Помпеев, **Карабахский дневник**. Канон+РООИ "Реабилитация" М., 2010, с 19

¹³ Ziyuəddin Sultanov, **Хочалı faciəsi**, Bakı, 1993, s. 12

¹⁴ Юрий Помпеев, **Карабахский дневник**. Канон+РООИ "Реабилитация" М., 2010, с 221

¹⁵ Юрий Помпеев, "Хроника объявленного. Уроки Ходжалы." Москва // **İRS**, с 10-15, №1 (43), 2010

(Azerbaycanlıların - H.Kazımova) bu toplumunun sonunda anne üç çocuğu ile birlikte gidiyordu. O yalın ayakları ile güçlkle hareket ediyordu, buna göre de sıkça yıkılıyordu. Oysa, onun çocuklarından en küçüğü iki günlük idi. Muhabir yazıyor, o kadın ve çocuklarının, aynı zamanda bu “bulut kitlesinde” olan yüzlerce göçmen kitlesinin sonraki kaderi hakkında televizyon mühabirinin hıçkırın nidaları açıklamasından sonra bilgi aldım. İvlevanın çektiği resimlerden birinde dört Ermeni savaşçısı Azerbaycanlı cesedlerle resim çektimişti. Bunlardan etkilenen Yuri Pompeyev hiddetle yazıyor: Kurtarın! Meğer Victoria İvlevanın resimleri Uluslararası Lahey Mahkemesi için belge değildir? Ve bu fotoğraflar katliamın tek kanıtı değildir. Sadece “Moskovskiye novosti” gazetesi gönüllüleri medh etmekle meşguldü ama bu vahşetleri Batı’dan (Avrupa’dan) üç haftadan artık gizlemeyi başaramadılar, Çernobılda olan bilinen kazayı gizlemek istedikleri gibi.¹⁶ Pompeyev aktardı: aslında savaş kanı sever, kan istiyor. Karabağ sorunu sırasında milletler arasındaki ilişkileri yatıştırmak yerine onun daha da kızışması için çatışma bölgesine merkezden özel tapşırıkla gönderilen misyonerler vardı. Yazar yukarıda sadece basının hem de Rusya’nın Azerbaycan’a karşı olan tutumunu açık beyan ediyor. Hocalı faciasından sonra soykırım belirtileri olan yere fevralın 28-de yerli ve yabancı medyanın temsilcileri gelmişlerdi. Ölümünden sonra Azerbycanın Milli Kahramanı adı ile onurlandırılmış Cingiz Mustafayev bu soykırımın ayrıntılarını kamerasının yaddaşına kayd ederek Ermeni yalanlarını boşa çıkarmıştır. Cingiz Mustafayevin kendisi sonraları Naxçıvanık köyü yakınlarında Ermeni qesbkarlarına karşı yapılan savaşları filme alırken ölmüştür. O korkunç manzaranın tasvirinde bile acı ile konuşuyor: Yüzlerce insan cenazesi, büyük çoğunluğu yakın mesafeden, başından güllelenmiş 2 yaşından 15 yaşın altındaki çocuklar, kadın ve ihtiyar cesetleri vardı. Meyidlerin durumundan bu kanaate gelmek olur ki, hiç biri ölmek için inat etmemiş. Meyidlerin üzerinde yapılan şiddet izleri onları nasıl soğukkanlılıkla katletdiklerinden haber verir. Öyle ki, erkek ve kadınların genital organları kesilerek, başlarının derisi soyulmuş, öldürülenden sonra kadınlara şiddet uygulanmıştı.¹⁷ Çocukların kulakları ve gözleri çıkarılıyordu. İşte bu nedenle bir çok analitik ve tanıklar onları alman faşistlerinden daha vahşi ve yırtıcı olarak kabul ediyorlardı. Çünkü Almanlar saldırdıkları bölgede yerel yönetimi değişerek, kendilerinin idare yapısını uyguluyorlardı. Öldürdükleri insanlara da Ermeniler gibi işkence vermiyorlardı.

¹⁶ Юрий, *Карабахский дневник*. М., 2010, с 18

¹⁷ Boran.Əziz, *Hocalı soyqırımı:səbəbləri, həyata keçirilmə üsulları və nəticələri*, Bakı, 2014, s. 96

Ermeniler ise tuttukları alanlarda yerel yönetimi değiştirmekle kalmayıp, Azerbaycanlıları kendi vatanlarından vahşetle kovuyordular ve Azerbaycanlılara verdikleri işkencelerden büyük zevk alıyorlardı. Ermenileri Türklere karşı tecavüz ve separatçılığa sevk eden İnterpol aracılığıyla hakkında uluslararası arama ilan olunan suçlu Zori BALayanın itirafları söylediklerimiz kanıtıdır. Her birimiz için zor olsada bu, kişi 1996 yılında yayınladığı “Ruhumuzun canlanması” adlı eserinde Hocalı’da bizzat kendisinin ve ayrıca arkadaşlarının yaptıklarına hak kazandırması olgu olarak kaydedilir. “Biz Xaçaturla ele geçirdiğimiz eve girerken askerlerimiz 13 yaşında bir Türk çocuğunu pencereye çivilediler. Türk çocuğu çok gürültü düşürmesin diye, Xaçatur çocuğun annesinin kesilmiş döşünü onun ağzına soktu. Yapılan tecavülden sonra çocuk yedi dakika sonra kan kaybederek öldü. Daha sonra onu kıtır-kıtır doğrayıp köpeklere attı. Akşam aynı şeyi daha üç Türk çocuğuna ettik.¹⁸ İlk senetim doktorluq olduğuna göre hümanist idim, bu yüzden de Türk çocuğuna yaptığım bu işlere karşılık kendimi mutlu sayıyorum. “28 Şubat’ta Ermenilerin saldırılarına göre Azerbaycan terefi çok az meyid aldılar. 2 Mart yabancı gazetecilerle tekrar meyidlerle kaplı araziye düşende aynı durumla qarşılaşdık. Meyidlerin çoğunluğu daha çirkin duruma salınmışdı.¹⁹ Görünür celladlar her gün vehşiliklerini sürdürmekten zevk alıyorlardı. Hocalı’da yapılan cinayetleri Azerbaycanlıların üstüne atanlara daha bir cevabı olgu olarak bizzat Ermeniler yaptıkları suç ile onaylar. 28 Şubat’ta soykırım işlenen araziye 2 helikopter gazeteciler grubu geldi. Onların içerisinde Yuri Romanov adlı muhabir Azerbaycanlıların katledildikten sonra başına getirilen gaddarlıkları kameranın belleğine aktarır. Rus yazarının ve milliyyetce Rus muhabirlerinin bu olayları yazması, yorumlaması Azerbaycanlıların olayları olduğu gibi aydınlatmalarının bir daha görsel bir kanıtıdır. “İzvestiya” (“Haberler”) gazetesinin muhabiri V.Belıx kendi röportajında Ağdamda canlı insanlar karşılığında değiştirilen meyidlerin durumunu şöyle özetliyor: “Sık-sık gözleri çıkarılmış, kulağı kesilmiş, kafatası soyulmuş, boynu vurulmuş cesetler getiriliyordu. Meyidlerin hakaret olunarak şiddete maruz kalması sayısız idi”.²⁰ Yuri Pompeyevin Karabağ’la ilgili kitaplarında tanıkların söylediklerine istinaden yukarıdaki feci sahnelere sık-sık “gerçek bilgi ve olayları aydınlatmasına” da kendi fikrini söyledi. O, Galina Starovoytova, K.Bonner ve diğer araştırmacı ve hükümet yönetici-

¹⁸ Boran.Əziz, **Xocalı soyqırımı:səbəbləri, həyata keçirilmə üsulları və nəticələri**, Bakı, 2014, s. 119

¹⁹ Ziyəəddin.Sultanov, **Xocalı faciəsi**, Bakı, 1993, s. 30

²⁰ Юрий , **Карабахский дневник**. М., 2010, с. 222

lerinin Hocalı ve Karabağ sorununa duyarsız ve taraflı ilişkilerine şiddetle eleştirmişti. Pompeyev yazıyor: Rus “hukuk savunucuları” İgor Babanov ve Konstantin Voevodski Karabağ olayları ile ilgili bir sonraki paradoks mevkiden çıkışlar etmişlerdi. “Büyük hacimli askeri savaşlar öncelikle Karabağ’ın Azerbaycan halkının kaderine etkisini göstermiştir: Hocalı’nın kuşatması sırasında kendini savunma güçleri sivil halkın savaş bölgesinden çıkması için koridor saxlamalarına rağmen, kurbanlar çıka bilmemişlerdir”.²¹ Yazarlar görüldüğü gibi burada katledilen Hocalı sakinlerini suçlayarak Ermenilerin soykırımına vesile olma fikirlerini bu şekilde saklamak niyetinde olmuşlardır. Rusya Federasyonu Genel İstihbarat Teşkilatı polkovniki V.R.Savalyevin (altını çizmek istiyorum ki, o, Hocalı soykırımını sırasında 366. motorlu Alayın özel şubesinin reisi görevinde bulunmuştur) verileri Ermenilerin suçlarını kapatmak isteyenlere yeterli cevaptır. V.R.Savalyev Hocalı’da yaşanan akıl almaz cinayetlerle ilgili Kremlin’e, Savunma Bakanlığına, Genel istihbarat kontrolüne ve diğer kurumlarda on dokuz sayfadan oluşan gizli bilgi göndermiştir ve o, buradaki Ermenilerin beşeri humanizimliyinin aleyhine yaptıkları kaddarlık ve vehşiliklerden teccüblenerek yazıyor: Koy Azerbaycanlılar kanlı ve amansız sonuçları olmaması için önlem görmediğime göre beni bağışlasınlar.²² Ermeni milliyetçilerinin yalan ve riyakarlıkları kaddarlıkları gibi bir çerçeveye sığmıyordu. General Josef Ohanyan’ın emri ile “Sovyet Askeri” gazetesinin jurnalistlerinin tanıklığıyla binlerce silahsız sivil Hocalı sakinlerinin vurulması, küçük çocukların tecavüze meruz koyularak süngüye geçirilmesi, meyidlerin gözlerinin çıkarılması hakkında verdiği direktifleri sonradan doğruların beyan edilmemesi için bu gazetenin tüm tirajlarının imha edilmesine neden olmuştur. Fakat gazetenin bir numarasının restore kopyasını çıkarmak mümkün olmuştur. Karabağ’da Azerbaycanlılara karşı yapılan zorakılık ve temizleme siyasetinde 366. polkun Ermenilerle birlikte katılımını onaylayan olgulardan biri de “Sovyet Askeri” gazetesinin restore edilmiş numarasında görmek mümkündür. Muhafız başteğmeni Viktor Şefçenko Hocalı’nın kahramanlarının doğrudan tankın kaputunun üstünde onlara kebab ve içki partisi vermesinden, Ermenilerin alayda insanlığa sığmayan öz başınalığından konuşuyor. 366. Alayın komutan yardımcısının “Ben biliyorum Rusya’da bizim için ceza evleri çoktan hazır. “Eğer burda yaşamıyorsanız, çok olayları bilmiyorsunuz ve anlamıyorsunuz”²³ fikirleri bu dönemde tüm yasa ve düzenlemelerin Ermenilere tabii olduğunu ve

²¹ Yenə orada, s. 223

²² Həvvə Məmmədova, **Hocalı: şəhidlər, şahidlər**. Bakı, 2003, s. 142-145

²³ Юрий, **Карабахский дневник**. М., 2010, с. 223

yapılan yüzlerce yasadışı olaylardan haber verir. Soykırım olayından sonra Ruslara karşı Ermenilerin tutumu bunu demeye fırsat veriyor ki, “şanlı” 366. motorlu Alay Karabağ’dan çıktığı zamana kadar Ermenilere her türlü yardımın karşılığında keyif etti. 366. Alayın subaylarının büyük çoğunluğu Ermeniler idi. Josef Ohanyan kendi güçleri ile ellerinde Hankendinden çıkarılan 366. Alayın kalmış silahları ile zaferlerini kutluyorlardı. Onun yaptığı cinayetleri Ermenistan yönetimi cevapsız bırakmamıştır. Bu kaosa karşı çıkan militanlar kaçmakla kurtulmuşlar. Yuri Pompeyev yazıyordu: para karşılığında insanları öldürmeyi öğrenenler Rusya’ya döndüler. Bu bulaşıcı “hastalığın” yayılmasının sonucudur ki, BDT’nin harbiçileri Moldova, Gürcistan, Tacikistan ve başka alanlarda özgürlük ve bağımsızlıklarını talep edenlere karşı vuruşurdular. Azerbaycan 1990 yılı 20 Ocakta bu haksız askeri müdahaleye masum kurbanlar verdi. 366. Alayın subaylarının büyük çoğunluğu Ermeniler idi. Josef Ohanyan kendi güçleri ile ellerinde Hankendinden çıkarılan 366. Alay’ın kalmış silahları ile qelebelerini kutluyorlardı. Onun yaptığı cinayetleri Ermenistan yönetimi cevapsız bırakmamıştır. Araştırmalardan görüldüğü gibi Azerbaycan’ın toprakları için yapılan her tehlike ve terörde Ermeniler tek faaliyet göstermeyip, Rus-Ermeni birliyinden kullanmışlar. Ermenilerin 20. yüzyılda tüm faaliyetleri ve sinsiy oyunları doğrudan Azerbaycan topraklarını yeniden paylaşmaya yönelmişti. Peter “ediblerinden” olan Viktor Toporovun Ermeni tarafının bugünkü başarılarına rağmen, “Kafkasya’da Ermenistan’ın ve Ermenilerin durumu Ortadoğu’da İsrail durumuna benziyor” fikrine tutarlı cevap unvanlamıştır. Bunun üzerine Y.Pompeyev hiddetle yazıyor: İsterim size hatırlatayım ki, Ermenistan’ın komşusu sadece Azerbaycan ve Gürcistan deyil, ayrıca Rusya da bulunmaktadır. Gönüllü olarak istiyorsunuz ki, Lübnan’ın kaderi bizim de başımıza gelsin? Bu gibi siyasi ve sosyal katalizörlerin “çabaları” sonucu önyargılı egolarını gizlemek bilmeyen ayrılıkçıların sayısı 80- yıllarda artık açık faaliyete geçti. Yazar yazıyor: 80 li yılların sonunda Aqenbekyanın Paris’te, Zori BAlayanın Los Ancelsde, Serqo Mikoyanın İrevandaki yaptıkları konuşmaların sonucunda Azerbaycan’a karşı haçlı başlandı.²⁴ Yazarın bilgilerinin doğruluğu ve güvenilirliği bu dönemi çarpıtarak uluslararası içtimai fikri çashedırmaqla Azerbaycan’a karşı olumsuz fikir oluşturmaya çalışan Rus ve Ermeni “araştırmacılarına” tutarlı cevaptır.

1991-92 yılların evvelinde henüz kendisinin milli ordusu formalaşmamış genç Azerbaycan Cümhuriyyetinin Dağlık Karabağ’da Ermeni separatçalarına

²⁴ Юрий, *Карабахский дневник*. М., 2010, с 6

karşı mücadelesi parakende halde gidiyordu. S.İ.Çernyavski Hocalı faciası sırasında o zaman iktidarda olan Ayaz Mütalibovun BDT'nin bir sonraki 1992 yılı 14 Şubat görüşmesinde bu konudaki düşüncelerini açıklamıştı. Ayaz Mütalibov diğer BDT ülkeleri gibi Azerbaycanın da bağımsız orduya sahip olmasını, ayrıca Karabağ'da Azerbaycan'a karşı yapılan savaşlarda yer alan 366. motorlu Alayın bu bölgeden çıkartılmasını şiddetle talep etmesi vb bir daha kanıtıyor ki, Hocalı faciasının olmasını herkes önceden biliyordu. Ağdam ve Stepanakert arasında olan stratejik açıdan önemli şehir olan Hocalı'nın işgali Ermeniler için önemli bir amaç oldu. S.İ.Çernyavski belirtmiştir ki, büyük etnik temizlik sırasında kaddarlık ve saldırganlık sonuçta iki amaca dayanır: birinci, halkı anki yerleşim yerinden buraya bir daha qayıtmamaq amacı çıkartmaya zorlamak, ikinci, çevre bölgelerde yaşayan nüfusa bununla göstermek istiyorlardı ki, eğer onlarda kendi topraklarını terk etmezlerse bu sonuç, onları da bekleyecektir. Yuri Pompeyev gibi S.İ.Çernyavski de "Noviy put Azerbaydjana" adlı kitabında Hocalı'nın ayrıca Azerbaycanlıların yaşadığı son menceqelerin işgali sırasında, aslında orası geniş çaplı askeri operasyonların engellenmesi amacıyla gönderilmiş 366. Alay'ın bölünmüş bölümlerinden de kullanılmasını kaydeder.²⁵ Fakat 366. Alay'ın içeriğinde yapılan değişiklikler, sivil halka karşı yapılan tecavüz ve katliamlar ve olguların bunları onaylaması Alayın amaçlanan değil başka yasadışı amaçlarda yer aldığı bir kez daha kanıtıyor. Olayların sonucunu bildikleri halde birçok müellifler Azerbaycanın işgal edilmiş toprakları hakkında bilgi verende Hocalı'nın adını çekmemişler. Ne yazık ki, halkımızın büyük trajedilerinden biri olan Hocalı faciasında Ermenilerin bu kaddarlığını ihmal eden Rus dilli araştırmacıların sayısı daha fazladır. Bu araştırmacılar Ermenilerin tarih boyunca xisletine vâkıf oldukları halde onların suçlarını kapatmaya çalışırlar.

Myalo Kseniya adlı yazarın "20. yüzyılın son savaşları ve Rusya" adlı kitabında Hocalı'da Azerbaycanlıların başına getirilen vakalarda kendilerini suçlu kabul etmeyen Ermenilerin bu trajedi ile ilgili akıl almaz utopiyalarına zıt fikirler bildirmiştir. Yazar Karabağ'da Ermeni bölücülerin doğrudan Ermenistan'dan askeri yardım alması olgusunu yazdığı halde, 15 Şubat 1992 yılında köyün batı bölümündeki konumda bulunan Ermenilerin Azerbaycanlıların çıkmasını talep ettikten sonra bu facianın baş vermesinde hangi qaranlık noktalardan söz ediyor?²⁶

²⁵ Станислав Чернявский, **Новый путь Азербайджана**. "АзерМедиа: Книга и бизнес", М., 2002, с 75

²⁶ Мяло Ксения, **Россия и последние войны XX века (1989-2000). К истории падения сверхдержавы**. "Вече" М., 2002, с 70

Sürekli halklar arasında nifak ve kin tohumu serpen bu toplum Hocalıda işlenen soykırımı başkalarının üzerine atacak düzeydedirler. Onları savunan Rusların himayesi tarih boyunca kendini şu veya diğer sepgide hissettirip ve verir. Karabağ savaşı ve onun en feci basamağı olan Hocalı soykırımı konusunda Rusya'nın çeşitli şehirlerinde, Ermeni-Rus işbirliğinin sonucu çıkan kitap ve dergilerde yalan bilgilere ve haksızlığa sık sık rastlıyoruz.

Mihail Jiroxovun yazarlığı ile çıkan bu tip kitaplardan biri olan “Karabağ’ın kılıç ve alevi. 1988-1994 bilinmeyen savaşın xronikası” adlı kitabı bu türdendir. Yazarın Ermenileri destekleyen, “Nezavisimaya qazeta” (“Bağımsız gazete”), “Argumentı i faktı” (“Deliller ve kanıtlar”) vb. gazetelerde giden sahte bilgilere dayanarak yazdığı bu kitapta çok tehriflere yol verildi. Örneğin, yazar, Ermenilerin Hocalı’ya karşı olan sinsi niyetlerini ve buraya saldırılarını güya Hocalı’nın bölgede üs önemli menteqe olması nedeni ile örtbas ediyor. Yazar yazıyor ki, Ermeniler 366. polkun yardımıyla Xocalını 3 taraftan ablukaya aldılar. Burada yazarın bazı bilgileri ingilisdilli araştırmalardan aldığından mecburen gerçeği olduğu gibi yansıtmıştır. Örneğin Hicran Ələkbərova adlı Hocalı sakininin Naxçıvanık yaxlığında sadece 100 kadar öldürülmüş insanlar ve ölümünden sonra Azərbaycan’ın milli kahraman adı almış Elfi Hacıyeve yaralandığı dolayısıyla yardım edememesi fikrini yazar gerçek olarak yazıyor. Jiroxov Hocalı’da öldürülenlerin sayısını düzgün göstermemiştir. Öldürülenlerin sayısı hakkında makalenin başında bilgi verdik. Yazar, öldürülenlerin suçlusu gibi Azerbaycanlıları göstermek istemesi, biraz sonraki cümlesinde Serj Sarkisyan’ın ehtirafı kıyasla çok saçma geliyor. Yazar yazıyor: “Sarkisyan gerçek ve kaddarcasına söyledi: “ben düşünüyorum ki, esas mesele bambaşkadır. Hocalı olayına gibi Azerbaycanlılar öyle düşünüyorduk ki, Ermeniler basit sivillere karşı el savaştılar. Biz bu sterotipi kırmayı başardık. Bir de buna dikkat edilmelidir ki, bu insanların içerisinde Bakü ve Sumqayıtdan kaçan insanlarda vardır.”²⁷ Şimdiki Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan’ın dediklerinden sonra Ermenilerin uluslararası sosyal fikri Azerbaycan’ın aksine yöneltmek isteği ve bunları savunan Hristiyan devletlerinin amacı bellidir. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’ne karşı Ermenilerin sürekli toprak iddialarında olması Ermenilerin Azerbaycanlılar tarafından “sıkıştırılması” fikriinden doğmuştur. Bunlar Ermenilerin uydurdıkları fantezidir. Oysa, Ermenistan adlı devlet 20. yüzyılın 20. yıllarında Azerbaycan’ın

²⁷ Михаил Жирохов, **Меч и огонь Карабаха. Хроника незначительной войны 1988-1994.** “Центрополиграф”, М., 2019, с 87

toprakları hesabına kuruldu. Karabağ savaşına kadar erazilerimiz hesabına büyüyen Ermenistan, savaş döneminde %20'den fazla topraklarımızı işgal ederek işgal edilmiş bölgelerden 1 milyon göçmen olarak kendi ana vatanından şiddet ve katliamlar hesabına çıkartmaya zorlayıp.

Savaşta Azerbaycan'ın daha fazla kayıp veren taraf olmasına rağmen A.Şişov daha çok Ermenilerin kaybindan söz ediyor. Hocalı'da işlenen facianın adını bile çekmiyor. Yazar yazıyor: "1992 yılında Azerbaycan askerî kuvvetlerine karşı Ermeniler başarılı askerî operasyonlara başladı. Şubat sonunda Dağlık Karabağ'da Azerbaycanlıların daha çoğunlukta olduğu ikinci büyük kenti Hocalı ele geçirildi".²⁸

Pyoтр Kvyatkeviç adlı yazarın Hocalı Katliamının oluşumu, gelişimi ve sonuçları hakkında fikirleri doğrudan olgulara ve canlı tanıkların bilgilerine dayanmıştır. Yazarın 2009 yılında Torunda yayımlandığı "Azerbaycan: cumhuriyetin kurulması" adlı kitabında Azerbaycan'ın geçtiği zor dönemin analizini bildirdi. Yazar yazıyor ki, Sovyet imparatorluğu yok olup tarihe kavuşmasına rağmen, Kremilin büyük iddiaları kalmakta idi. Rusya 70 yıldan artık süreçte SSCB bünyesinde imparatorluk politikasının kurbanı olmuş Azerbaycan'ın bağımsız olarak başka devletlerle işbirliği yapmasının ve bu güçlerin bu mekanda politik ve ekonomik güçlenme ihtimalinden her zaman korkuya düşmüştü. Ermenistan Hükümetinin tutumu merkezi hükümetin bu isteklerini Kafkasya bölgesinde hayata geçirmeyi asanlaştırmak için ideal araç idi. 20. yüzyılın 80 li yılların sonlarından başlayarak Ermenistan ve Dağlık Karabağ'da Azerbaycan'a karşı asılsız toprak iddiaları süren Ermenilerin konuşma ve protestoları daha da güçlendi. 1992 yılı Ocak ayının sonlarından separatistler eski 23. Sovyet diviziyasının terkibinden çıkmış silahlendirilmiş 366. Alayının yardımıyla Dağlık Karabağ'da Azerbaycanlılar yaşayan ve Ermeniler taraftan ablukaya alınarak çevre alemden izole bölgelere saldırılara başladılar.²⁹ Bu Alayın yardımıyla, Kerkicahan, Şuşa-Hocalı yolu alındı, Karadağlı tutularak yüzlerce Azerbaycanlı katledildi. Hocalı'nın işgali gibi, çevrede bulunan yerleşim meskenlerinin Ermeniler tarafından işgal edilerek katliamlar töredilmesinden etkilenen yazar kendi görüşlerini şöyle ifade ediyor: "Karabağ sorununun sırasında işlenen qenosid kendi büyük-

²⁸ Алексей Шишов, *Двуглавый орел над Кавказом. 1804-2008 гг.* «Вече» Moskva., 2009, с 9

²⁹ Петр Квяткевич, *Азербайджан: Рождение республики.* "Wydawnictwo Adam Marszalek", Torun, 2009, с 145

lüğü açısından eşsiz olay olarak değerlendirilmeli idi. Ancak aksine olan olaylar (katliamlar: H.Kazımova) sonraki savaşlar için üzücü bir başlangıç oldu.”³⁰ Bir sonraki savaşlar Hocalı doğrultusunda yapılmalı idi. P.Kvyatkeviç Hocalı’da Ağdam-Şuşa, Esgeran-Hankendi yollarının kesişmesi, ayrıca Dağlık Karabağ’da tek havaalanının burada yerleşmesi olgusunun Ermenilerin Hocalı’ya saldırısında yanlışlıkla hiçbir nedenin olmadığını göstermiştir. Hocalı’nın blokaj durumunda olması, Azerbaycan’da iktidar uğrunda giden mücadeleler, Hocalıdaki kendini savunma kuvvetlerinin, silahların, yiyecek, yakıt vb az olması ve en önemlisi Ermenilere Rusların büyük yardımı ve desteği bu faciyanın meydana gelmesinin ana nedenlerinden idi. Elif Hacıyevin, Tofik Huseynovun gösterdikleri reşadet ve vatan uğruna şehit olmaları hakkında bilgileri vermekten yazar yan geçmemiştir.³¹

Yazar Hocalı’nın alınması sonucu katledilenler, yaralananlar, esir düşenlerin ve kayıpların sayısının Ermenilerin kabul etmemesine tepki olarak sayısız belgelerin olduğunu vurgulamaktadır. Hocalı’da Ermenilerin kaddarlığını yansıtan birçok belge gösteriyor ki, Rus ve Ermenistan Askeri Kuvvetleri ve onların tabeliyinde olan paralı ve terörist toplulukların işlediği vahşet işte soykırım aktıdır ve uluslararası hukuk kurallarına ve insan haklarına tamamen aykırıdır. Burada ayrıca tanıkların ve 366. orduyu terk etmiş Yury Yahoviçin, pilot binbaşı Leonid Kravetsin tanık oldukları olaylar da bunları doğruluyor. 366. Alay’a hizmet edip fakat alayda bulunan qanunsuzluklara dayanamayıp kaçan Yury Yahoviçin “bize Hristiyan olduğumuzu hatırlatarak, Müslümanlara karşı mücadeleye teşvik ediyorlardı. Oturma şeraitimiz kötüydü. Biz olan kanunsuzluklara katlanmayarak, Alayı terk etmek zorunda kaldı “ gibi fikirleri bu dönemde alayda yaşanan kanunsuzluk doruk aşamaya ulaştığını göstermektedir. 26 Şubat Hankendin’den yaralıları Esgeran yolundan geri dönen pilot Leonid Kravetsin yüzlerce insanın kaddarlıkla katledilmesi, tepelere dağıdılmasının tanık olduğunu yazıyordu. Her yer vahşice katledilmiş, sakat edilmiş kadın, çocuk, yaşlı insanların meyidleri ile kaplıydı. ³² Hocalı Katliamına Ermeniler önceden hazırlanmışlardı. Bu sebeple Hocalı’da katledilen insanların meyidlerini Ermeniler çirkin ve korkunç hale

³⁰ Петр Квяткевич, **Азербайджан: Рождение республики.** “Wydawnictwo Adam Marszalek”, Torun, 2009, c 146

³¹ Петр Квяткевич, **Азербайджан: Рождение республики.** “Wydawnictwo Adam Marszalek”, Torun, 2009, c 147

³² Петр Квяткевич, **Азербайджан: Рождение республики.** “Wydawnictwo Adam Marszalek”, Torun, 2009, c 151

salmakla antiazerbaycan siyaseti yeridirdiler. Bu faciadan önce Ermenileri destekleyen ülkelerden buraya olayları “aydınlatmak” için medya çalışanları davet edildi. Ermenilerin diktesi ile onlar objektif verilerin aksine Azerbaycanlılara karşı dezenformasyon ve kin dolu video ve fotoğraflar çekiyorlardı. Dünyanın bir çok yerinden gelmiş milliyetce Ermeni gazeteci ve operatorlar Hocalı çevresinde birikmiş meyidlerin yakılmasını, bin türlü işkence ile katledilerek çirkin biçime salınmış cesetleri, dağılmış harabeye çevrilmiş toprakları, evleri vb kayd ederek şunları Azerbaycanlıların üstüne atıyorlardı. Bununla da, onlar kendilerini dünya kamuoyuna barışçı ve tecavüze maruz kalmış bir halk olarak sunuyorlardı.

Viktor Qavrilov ve Natalya Şepova'nın birlikte yazarlığı ile 2009 yılında Moskova'da yayınlanan “Eski Sovyet mekanında geleneksel olmayan savaşlar. Güney Kafkasya “adlı kitabında Güney Kafkasya'daki diğer savaş ocakları ile yansı Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ çatışmasına da yer verilmiştir. Yazar Hocalı'da yaşanan olayları Dağlık Karabağ sorununun en kanlı trajedisi kimi yansıtır. Fakat burada Dağlık Karabağ'la ilgili fikirlere baktığımızda yazarların önyargılı ve ermeniye odaklı fikirlerini görüyoruz. Öyle ki, yazar, Hocalı'nın bulunduğu yeri, burda yerel kendini kontrol batalyonları ve buradaki askeri silahlar olması haqqda bilgileri yazarak Ermenilerin burda facia töretmesine dolaylı olarak hak verir. Hocalı tanıklarının bilgilerine göre Hocalı'ya saldırıya 366. askeri Alayın kuvvetleri katıldı. Diğer bilgilere göre burda ancak Alay ekipajının askeri makineleri yer alıyordu. Kanuna göre Kafkasya bölgesinin askeri komisarlığı yerlerde askeri çatışmanı durdurmak için burda olan Alaylara yetki vermiştir.³³ Onu ifade edeyim ki, bu kitapta Hocalı halkının Azerbaycanlılardan ibaret olduğu, Dağlık Karabağ'da tek havaalanının yerleştiği ve OMON (Özel amaçlı polis destesi) askeri güçlerin kontrolünde olduğu hakkında bilgi verilir. Buradan ortaya şöyle bir soru çıkıyor: Azerbaycan topraklarına ilan edilmemiş savaşı Ermeni birlikleri başladıkları takdirde, Ermenistan ve Karabağ'daki azerbaycan halkı tacize ve saldırıya maruz kaldığı zaman bu bileşikler neden Ermeni askeri güçlerinin saldırılarının önüne almırdılar. Fakat Dağlık Karabağ'da 366. Alay Azerbaycanlıların aleyhine askerî gedişatlar ediyordu. Aksine birçok bilimsel-sosyal literatürde bu hallere duyarsız ve kayıtsız yanaşılsada 366. Alayın ister canlı gücü gerekse askeri yardımından sadece Hocalı soykırımında hatta diğer

³³ Виктор Гаврилов, Наталья Шепова, **Нетрадиционные война на постсоветском пространстве. Южный Кавказ**. “Центр стратегических и политических исследований”. М., 2009, с

bölgelerimize saldırılarda da gereğince kullanıldığı belirlendi. İşte yazarların kendileri de bu katılımlarına yasal elbise biçmişler. Onlar Hocalı Soykırımı'nın sebebkarları hakkında çok sahil ve ihmâl tepki vermişlerdi. Dağlık Karabağ'da her taraftan ablukaya alınmış durumda olan Hocalı'da bulunan askeri güçlerin və Ermeni güçleri tarafından atışmalarına karşı Azerbaycanlıların hamlelerin sanki sebepsiz olduğunu canlandırmaya çalışmıştı. Viktor Qavrilov ve Natalya Şepova birçok Ermeni velileri gibi olgulara göz yumarak bu olaylarda suçlu Azerbaycanlıların üstüne atarak sadece Hocalı Soykırımı hakkında sorununun sonraki aşamaları hakkında fikirlerinde de diğer yazarların şablon görüşlerine ağırlık vererek, derin araştırma aparmamışdılar.

Şu anda, Azerbaycan gerçeklerini dünya kamoyuna çatdırmak için görüşmeler ve propagandalar aparılmaktadır. Hocalı'ya adalet sloganı altında şimdiye kadar, dünyaya çarpık şeklide ulaştırılan Hocalı ve Yukarı Karabağ gerçeklikleri yeni yön almıştır. Ermeni lobisi dünyadaki kamuoyunu kendilerinin lehine değıştirmek isteseler de Azerbaycan topraklarının işgali bir milyona yakın zorunlu köçmenin öz vatanlarından kovulması ve bu savaşta Azerbaycanlıların aşırı zarar çekmesi gerçeğı dünyaya bellidir.

KAYNAKÇA

- Əziz Boran, **Xocalı Soyqırımı:Səbəbləri, Həyata Keçirilmə Üsulları və Nəticələri**, “Azərənəşr”, Bakı, 2014, 240 s.
- Həvva Məmmədova, **Xocalı: Şəhidlər, Şahidlər**, Yeni nəşrlər evi, Bakı, 2003, 197 s.
- Quba Soyqırımı Memorial Kompleksi** // <http://www.heydar-aliev-foundation.org/az/content/view/93/2808/Quba-Soyqırımı-Memorial-Kompleksi>
- Mart soyqırımı** // https://az.wikipedia.org/wiki/Mart_soyqırımı
- Sultanov Ziyuəddin, **Xocalı Fəciəsi**, “İşık”, Bakı, 1993, 54 s.
- Виктор, Шнирельман, **Войны памяти: мифы, идентичность и политика в Закавказье**, ИКЦ «Академкнига», М., 2003, 591 с.
- Гаврилов Виктор, Шепова Наталья. **Нетрадиционные война на постсоветском пространстве. Южный Кавказ. “Центр стратегических и политических исследований”**. М., 2009, 416 с.
- Жирохов Михаил, **Меч и огонь Карабаха. Хроника знаменитой войны 1988-1994.** “Центрполиграф”, М., 2019, 285 с.
- Квяткевич Петр, **Азербайджан: Рождение республики**. “Wydawnictwo Adam Marszalek”, Torun, 2009, 381с.
- Ксения Мяло, **Россия и последние войны XX века (1989-2000). К истории падения сверхдержавы “Вече”** М., 2002, 480,с.
- Мамедова Хавва, **Ходжалы: Шехиды и Шахиды. Дом сказки**, Баку., 2005, 248 с.
- Помпеев Юрий, “Хроника объявленного. Уроки Ходжалы.” Москва // **İRS**, с 10-15, №1 (43), 2010
- Помпеев Юрий, **Кровавый омут Карабаха.** ” Азербайджан”, Баку, 1992, 208 с.
- Помпеев Юрий, **Карабахский дневник. Канон+РООИ “Реабилитация”**, М., 2010, 416 с.
- Чернявский Станислав, **Новый путь Азербайджана. “АзерМедиа: Книга и бизнес”**, М., 2002, 352 с.
- Шишов Алексей, **Двуглавый орел над Кавказом. 1804-2008 гг.** «Вече» Москва., 2009, 448 с.

RUSYA ARŞİVLERİNE GÖRE 1915 YILI ERMENİ İSYANLARINI DÜZENLEYENLER

HACI HASANOV*

Özet

Ermeni tebligatçıları ve onların hamileri tam bir asırdır bütün dünya devletlerine karşı dezenformasyon oluşturma amacıyla propaganda yürüterek 1915 yazında Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Anadolu bölgelerindeki “fakir”, “çalışkan”, “barışçıl” Ermenilere karşı Osmanlı devlet kurumları tarafından çok geniş çaplı soykırım yapıldığını ve sonuçta yüzbinlerce (bazı Ermeni yazarları 1,5-2 milyon kişisini kapsadığını iddia ediyorlar) Ermeninin öldürüldüğünü dünyaya haykırmaktadırlar.

Bu küçük hacimli makalede bizim maksadımız ne Ermenilerin tüm hukuk prensiplerine zıt araçlarla güya soykırımı uğramış Ermenilerin sayısının zaman zaman abartılı olarak artırmasından ne Ermeni ve Ermeni yazarların kullandıkları sahtekârlıklardan ne de Azerbaycan Türk topraklarını işgal ederek kendilerine devlet kurmuş Ermeni siyasetçileri ve ideologlarının “soykırım” oyununda kazanma umudu taşıdıkları kazançlardan konuşmaktır. Bu konuyla ilgili subjektif mülahazalar yürütmenin tarih ilminin etik şüuruna zıtlık teşkil ettiği düşüncesindeyiz.

Anahtar Kelimeler: Güney Kafkasya, Doğu Anadolu, tahrif etme, soykırım, Ermeniler, katolikos, varis.

* Doç. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Azerbaycan.

RUSSIAN ARCHIVES ENLIGHTENING ARMENIAN REBELLIONS OF 1915

Abstract

In this paper, referring to reliable archive materials found in the State Historical Archive of the Russian Federation in St. Petersburg, we discuss the actions of the coalition established between Czar and Armenians in organizing and inciting the Armenian rebellions against the Ottoman authorities in Eastern Anatolia in the spring 1915.

Key Words: South Caucasus, Eastern Anatolia, falsification, genocide, the Armenians, the Catholicicon, successor.

Sovyet rejiminin despotluğu döneminde Kuzey Azerbaycan tarih ilmi çerçevesinde bu konu üzerine sarsılmaz tabular konulsa da diğer tarafa tam hareket serbestliği tanınmış ve Ermeni tarafı dünya kamuoyunu aldatmak, Ermenileri mazlum “zarara maruz kalmış zavallı” sıfatıyla göstererek “vahşi Türk” karakteri oluşturmak amacı gütmüş, Türkiye’den toprak ve tazminat koparmak için binlerce yalan ve iftira dolu yazılar, kitaplar ve s. yayınlamışlardır. (1, 2, 3, 6, 7 ve b.) Azerbaycan tarafı ise sadece bağımsızlığını tekrar elde ettikten sonra M.S.Ordubadı, M.Nəvvab, J.d.Malevil, E.Fayql gibi yazarların eserlerini (7a, 8, 9 ve b.) tanıma ve okuma fırsatı elde etmiştir.

Sayın okuyucular, biz bu yazımızda sadece 1915 yılında Doğu Anadolu’da yaşanan olayların önceden nasıl hazırlandığını, orada yaşayan Ermenilerin daha sonraki geniş kapsamlı ayaklanmasının nasıl ve kim tarafından yapıldığını, deyim yerindeyse ilana nasıl zehir verildiğine aydınlık getiren birkaç arşiv belgelerindeki gerçeklerden bahsetmek ve bu belgelere dayanarak bazı mülahazalarımızı sizlerin mühakemelerinize sunmak istiyoruz.

Önceden belirtmek istiyoruz ki, 1914 yılına ait sunulan bu dört arşiv belgesinin yazarlarından hiçbiri etnik açıdan Türk (ne Azerbaycan, ne de Anadolu Türkü) olmamakla birlikte Müslüman kesimden de değil.

Bu şekilde genel açıklamalardan sonra, belirtmek isteriz ki Rusya Federasyonu’nun St. Petersburg şehrinde bulunan Rusya Devlet Tarih Arşivi’nin 919 sayılı fonunun (İ.İ.Voronsov-Daşkovun Fonu) 2. listesinin 767 sayılı klasöründe tutulan bu değerli belgelere bu şekilde genel bir ad konulmuştur: Türkiye’de Ermeni meselesine dair kayıt (Türkiye Ermenistanının arazisi, Kilikya, San Stefano 1914 yılında kadar Ermeni meselesi). Ek olarak: Ermeni katolikosu “Kevorkun İllarion İvanoviç Voronsov-Daşkova mektubu, katolikosun Türkiye Ermenilerine çağrısı ve Voronsov-Daşkovun bu konuda Dışişleri Bakanına mektubu”. Makine ile yazılmış 25 sayfalık ilk belge Rusça tertip edilmiştir. “Türkiye’de Ermeni meselesi üzerine kayıt” şeklinde adlandırılmış bu belge (4, 1-12b) Türkiye Ermenistanı’nın arazisi (4, 1-1 ark.), Kilikya (4, 1 arx.-2 ark.) Ermenilerin sayısı (4, 2 ark - 4), Ermeni meselesi (4, 4-13) adlı birkaç bölüme ayrılmıştır. Arşivden ortaya çıkardığımız bu belgelerin üçünün kesin tarihi belirtilmemiştir.

Fakat “Kayıt”ın sonunda Osmanlı sultanının 26 Ocak 1914 tarihli fermanından bahsedilmesi (4, 12b), Ermeni katolikosu Kevorkun canişine mektu-

bunda “Büyük Avrupa Savaşı”ndan söz etmesi (10, 13), katolikosun Türkiye Ermenilerine başvurusunda kendi soydaşlarını Türkiye’ye karşı Rusya’ya destek vermeye çağırması, aynı zamanda Dışişleri Bakanlığına mektup gönderilmesi, özellikle katolikosun canişine başvurusunun sonunda somut tarihinin gösterilmesi (8 Kasım 1914) ve bu belgelerin İ.İ.Voronsov-Daşkovla ilgili olması bu belgelerin 1914 yılı sonu - 1915 yılın ilk aylarında (1915 Ermeni ayaklanması) tertip olduğundan haber verir.

Sözünü ettiğimiz bu belgelerden en büyük hacimde olan “Kayıt”ın üzerinde duralım. Diğer belgeler gibi bu belgenin de amacı bellidir. Hatta bunu belgeni tertib edenler de (Ermeni katolikosluğu) gizli tutmamışlardır. Öyleki, bu belgenin sonunda sonuç bildirgesi kısmındaki yazarlar açıkça belirtmektedirler: “Böylece, Ermeni meselesinin tüm tarihi, Türk hükümet rejiminin (tartışmalı anayasal rejimi adı altında olsa da) varlığı döneminde reformların yapılmasına gösterilen tüm girişimler neticesinde, “Türkiye’den Ermeni halkının durumunu iyileştirmesi beklenemez ve Ermeni meselesi radikal biçimde kesin çözüme kavuşmazsa bu halk yok olmaya mahkum olacaktır” düşüncesi hakim olmuştur.

“Bu eski Hristiyan halkının tek kurtuluşu onun Türkiye ağalığında tam tahliye edilmesi ve Ermeni halkının değişmez savunucusu olan Büyük Rusya’nın protektoratlığı altında Ermenistan’da (! - HH), yani altı vilayette ve onlarla organik şekilde bağlı olan Kilikya’da (benzetme bize aittir; sayın okuyucu, “dil şaşırır, doğruyu söyler” ifadesini hatırlayalım: katolikos Ermenistanın yerleştiği coğrafyayı çok belirgin göstermiştir - Ermenistan denilen kavramın bugünkü Ermenistan Cumhuriyeti’nin coğrafyasına - ezeli Azerbaycan topraklarına ait değildir; Ermenilerin sivil Asya halkı olduğu, onların hatta Doğu Anadolu’ya gelme (Frakiyadan, M.Ö. II. binyılda) olduklarını objektif araştırmacıların hepsi kabul ediyorlar - HH) özerkliğe ait hukukî rejimin uygulama yapılmasıdır” (4, 12^a arş.- 12^b). Rusya emperyalizmine sadık bağlılık hislerini olabildiğince mazlum olarak belirtmekte özel çaba sarf eden Ermeni bile gerçeği dile getirmekte Ermenilere karşı nasıl “yanlış yaptığının” farkına varamamıştır.

Adı geçen “Kayıt”ın bizim için ilginç olan diğer bir bilgisine bu belgenin “Ermenilerin sayısı” başlıklı ikinci bölümünde karşılaşırız. Bu bölümde “Kayıt”ın yazarı (ları) yine Ermeni kaynağına - Konstantinopolis Ermeni Patrikliği’ne dayanarak 1912 yılında Ermenilerin iddiasında oldukları, 1915 Ermeni ayaklanmasının kaldırıldığı 6 Osmanlı vilayetinde Ermeni ve diğer Hristiyan nüfusunu gösterir: Erzurum’da - 215000, Van’da - 185000, Bitlis -

180000, Mamurat-ül-Azizde - 105000, Sivas'ta 165000, "toplam 1.018.000 kişi." "Kalan Hristiyanların (nestorianlar ve Rumların) sayısı 165000 kişidir; Toplam Hristiyanlar 1183000 kişi "(4, 4 arş). İlginç tarafı şudur ki, bunun ardından "Kayıt" yazarları adıgeçen kentlerde 666000 kişi türkün, 424000 kişi kürtün, 88000 kişi ise diğer Müslüman toplulukların (toplam 1178000 kişi) olduğunu itiraf ediyorlar.

Konstantinopolis (İstanbul) patrikliğinin verilerine göre 1912 yılında Kilikya'da 407000 Ermeni vardı (4, 4 arş.). Buna göre de, 6 vilayette toplam 1,01 milyon Ermeni yaşayırdısa, hatta Kilikya Ermenilerini de (407000 kişi) buraya eklediğinizde, Ermenilerin kendi verilerine göre onların sayısının toplam 1425000 kişi olduğunu, Ermeni ayaklanmalarının, onların savaş bölgelerindeki sabotaj ve casusluklarından tehdit algılayan yönetim tarafından, yerli erkeksiz kalmış Müslüman köylerini Ermeni haydutlarının yağma ve katliamlarından kurtarmak amacıyla Ermenileri buradan imparatorluğun savaştan uzak bölgelerine toplu köçürülmesinden sonra yeni yerleşim yerine gelip ulaşmış Ermenilerin sayısının 900.000 kişiyi geçtiğini dikkate alırsak o zaman mazlum Ermeni rolünü oynayan ve devamlı dezenformasyon propagandası yürüten Ermeniler 1,5 mln. Ermeni meytini acaba nereden "kazıp çıkarmışlardır"?!"

Açıklananlar meselenin sadece bir tarafını göstermekle birlikte esas yönünü anlamamıza tarihi bir araçtır. Diğer taraftan, bu eyaletlerde yaşayan Ermenileri tabii oldukları Osmanlı Devleti'ne karşı yasadışı ayaklanmalara kimler tahrik etmiş, onları ekmeğini yiyip suyunu içtikleri, ülkesinde yaşadıkları devlete karşı provokasyonlara, bu devletin düşmanlarının lehine casusluğa kimler sürüklemiş? 1915 yazında Doğu Anadolu'daki felaket ve faciaların, hem Türk-Müslüman hem de Ermeni halkının facialarının asıl organizatörleri kimdir? Bu soruların doğru şekilde cevaplarının bulunması ve gerçek katillerin belirlenmesi açısından önümüzdeki bahsedeceğimiz üç belge çok değerlidir. Buna göre de, onların metnini, çok da tahrif etmeden siz değerli okuyucuların gözlemlerine sunmanın faydalı olacağını düşünüyoruz.

Bunlardan birincisi, "bütün Ermenilerin Yüksek Katolikosu" V. Kevork'un "Kutsal Eçmiedzin" Manastırı'ndan o zamanki Kafkas canişini Kont İ.İ. Voronov-Daşkov'a gönderdiği 8 Kasım 1914 tarihli bildirgesidir. (10, 13-14 arş.).

Adıgeçen belge paralel olarak iki dilde, Rus ve Ermeni dillerinde tasarlanmıştır. Katolikosun canişine mektubunun rusça seçeneğinin türkçeye çevirisini sunuyoruz:

“Majesteleri imparatorun Kafkasya’daki canişini alihəzrət general adyutant kont Bay İllarion İvanoviç Voronsova

Majesteleri, muhterem kont İllarion İvanoviç!

Dini itikadı ve milliyetine bakılmaksızın tüm Rusya’yı tek ve muhteşem vatanseverlik ruhu etrafında birleştirmiş Büyük Avrupa savaşı Kafkasya’nın eşikleri varmıştır. Türk donanmasının bizim Karadeniz kıyılarına hain saldırısı sonucu Kafkasya sınırında askeri operasyonların başladığı zamandan itibaren Türkiye ile başlıca savaş meydanı Türkiye Ermenistanı’dır. Bundan şüphemiz yoktur ki, başlanmış dehşetler gelecekte daha da artarak beraberinde çilekeş Ermeni halkına sayısız ve görülmemiş felaketler getirecektir.

Türk hakimiyetini, birliklerini, - özellikle de gayr-i nizami ordular ve fanatikleştirilmiş kitlelerce Ermenileri insan hayal gücünün sınırlarını zorlayan sarsıntılar beklemektedir. Fakat bu savaşın hem de doğu meselesinin kesin çözümü kavuşturacağına ve Ermenilerin asırlık azablarına son koyacağına da kesinlikle güveniyorum. Benimle beraber tüm Ermeni halkı da bu güvenle yaşamaktadır.

Ermenilerin bu çerçevedeki moralleri, coşkuları çok büyüktür ve ben şahsım olarak Ermeni halkının manevi başkanı gibi sizlere minnetdaram. Bunlara tanık olarak mutluluğumu ifade ederek belirtmek isterim ki, benim geniş din-darlar tekmil olan toplumum, Ermeniler, Türkiye Ermenistanının durumuna ilişkin tek yürektiler, Rusya’nın askerî operasyonlarını heyecanla izliyorlar ve Rus Hristiyansever savaşçılarına yürekte zafer diliyorlar. Bu silahın her başarısı onların (Ermenilerin - HH) kalbindeki sevinçleri perçinliyor.

Ermeniler vatansever açıklamalardan sonra sözden fiile geçmiş, ne hayatlarına, ne de mal mülklerini umursamadan bir bütün olarak Rusya çıkarlarının korunması amacıyla kahraman Rus savaşçılarının yardımına koştular.

Halkın coşku dalgası, morali gittikçe yükselerek Rusya için çok önemli olan bu aşamada herhangi kurbanlar vermeyi, hatta en ağır fedakarlıkları gerektirse de, tüm Ermenileri buna gönülden rıza göstermektedirler.

Halhazırda Ermeni halkını düşünen ve onların dertleri ile dertlenen sadece Türkiye Ermenileridir. Son Rus-Türk savaşından itibaren İmparatorluk hükümetinin (Rusya hükümeti öngörülüyor - H.H.) Avrupa devletleri ile birlikte alınan bütün önlemlere rağmen Türkiye Ermenilerinin durumlarında iyileşme görülmemiştir. Ancak dayatmalara tabi olan Türkiye ona sunulan Ermeni reformlarını kendi kültürel gerekçelerini öne sürerek kabul etmek istememiştir.

Türkiye Ermenistanı'ndaki reformların çok eski mazilere dayanması, Ermeni halkının bu reformlara güvenini sarsmıştır. Bu halkta sadece Rusya Türkiye Ermenistan'ındaki milletin (Ermeni milletin - H.H.) fiziksel ve kültürel gelişmesini sağlayabilir kanaati oluşmuştur.

Şimdi, tüm Rusya ve muzaffer Rus askerleri ile birlikte Ermenilerin genel düşmana karşı mücadelede tüm güçlerini seferber etmeli oldukları bir zamanda, bizim Hükümdar İmparatorumuzun adından Türkiye Ermenilerine deklarasyonun ilan edilmesi, bu Ermenilere Türkiye'deki Ermenilerin durumu meselesinin kesin ve devamlı olacak şekilde çözümünün zamanının geldiğini ve Ermeni halkına bir organik bütün olarak birleştirilmiş 6 Türkiye Ermenistanı vilayetinde (Van, Erzurum, Bitlis, Sivas, Diyarbakır ve Hartum) ve onun ayrılmaz bir parçası olan Kilikya'da Büyük Rusya tarafından özerklik verileceğini, bununla da yüzyıllar boyunca Türkiye esareti altında inlemiş Hristiyan halklarının kurtarılmasıyla ilgili Rusya'nın tarihsel misyonunun sona ereceğinin empoze edilmesi yaşadığımız tarihi aşamanın tabiatına tamamen uygundur.

Sizin sıhhatinizi ve uzun ömür yaşamanızı Yüce Yaradan'dan yürekten dileyen, Siz Alihəzrətın samimi duaçısı olan bütün Ermenilerin Ali Patriği Katolikos V Kevork.

Kutsal Eçmiedzin monastrı №1720, 8 Kasım 1914".

Baştaki ilk sözünden son ifadəsinədək Ermeni yalakalığı, sinsice, ihanetle ve saldırganlığı tahrik eden bu menfur kilise mektubu ile birlikte canişine Rusya imparatorunun adına Türkiye Ermenilerine gönderilecek beyanatın aşağıda verilen metni de eklenmiştir (5, 16):

Türkiye Ermenilerine

Hristiyan halklarının karşı baskı politikaları uygulayan Türkiye Rusya üzerine hain saldırıda bulunmuştur. Bu ahlaksızlığa cevap olarak silahlı şekilde çok eski zamanlardan beri Ermeni halkının beşiği olmuş bu ülkeye adım attık.

Ermeniler! Sizler çok uzun süre dayanılmaz Türk zulmü altında acılar yaşadınız, ancak şimdi kahraman Rus askerlerinin zafer yürüyüşü Allah'ın yardımıyla size asırlık esaretten özgürlük getiriyor.

Rus toprağının Hükümdar Başkanı, Ermeni halkına altı Ermeni vilayeti ve ayrılmaz şekilde onunla ilişkili olan Kilikya'da Büyük Rusya'nın güçlü protektoratı altında Ermenistanın Özerkliğinin oluşturulmasını garanti eder. Ermeni halkı

komşu halklarla özgür bir arada yaşama ve o halkların haklarını korumakla milli uyanışın yeni devrine atılacaktır.

Ermeniler! Sizler uzun süreden beri zulüm yaşıyorsunuz, fakat özgürlük ve barış ışıklarının sizi aydınlatacağı günler yakındır.

Allah Teala hak işi mücadelesinde sizleri zafere ulaştırın!

Bu kısa, fakat “bir dala çıkıp bin dalı silken” bildirgede sadece savaşın başlamasının sebebinin ve Ermenilerin bütün “musibetlerinin” başlıca nedenleri Osmanlı’ya mal edilmemiş, ayrıca Doğu Anadolu’daki 6 vilayet ve Kilikya’da Ermenilere Rusya’nın sıkı koruması altında özerklik oluşturulacağı konusunda vaatler de verilmekle Türkiye Ermenilerinin kendi devletlerine karşı çıkmaları tahrik edilerek onların ayaklanmalarına fırsat sağlamışlardır. Bu politikalar, Ermeni-Rus birliğinin XIX. yüzyılda defalarca denediği bir silah ve yöntem idi.

Birkaç cephede savaş halinde olan Rusya için bu fırsatı kaçırmak doğru olmazdı. Bu bakımdan Kafkas canişini bu Ermenilerin itaat edeceğini de kullanmayı düşünerek acil vesatetle imparatorluğun Dışişleri Bakanına müracaat ediyor (11,17):

“Katolikos Hükümdar İmparatorun adından Türkiye Ermenilerine aşağıdaki bildirinin ilan edilmesi konusunda vesatetle bana başvurmuştur (Burada yukarıda getirdiğimiz başvurunun tam metni tekrarlanır - H.H.).

Çağrının metnini, ayrıca bunun baskısının ne kadar zamanında olup olmadığı meselesini siz majestelerinin emrine vermekle beraber kendi tarafımdan belirtiyorum ki, böyle müracaatla konuşmayı tamamen mümkün sayıyorum, ama daha az bir biçimde, yani ‘Türkiye Ermenilerine Büyük Rusya’nın güçlü himayesinde özerk Ermenistan oluşturulmasına teminat vermeyi’ vaat etmekle birlikte başvurunun dördüncü fıkrasında [özerkliğin] net sınırlarını tayin etmek gerekmektedir. Çünkü böyle özerk devletin özellikle de Kilikya’nın da oraya dahil edilmesiyle zor da olsa kurulmasının, bizim müttefiklerimizin rızası dışında gerçekleşmesi çokta mümkün gözüküyor.

Aynı 26 için buraya gelecek olan Hükümdar İmparatora bilgi vermek için zati-alileriniz tarafından en kısa zamanda vereceğiniz cevabı sabırsızlıkla bekleyeceğim.

General-adjutant”.

Bu gerçekten de, imparatorluğun ilgi ve çıkarlarını kollayan, aynı zamanda uluslararası ilişkiler alanındaki olayları yorumlaya bilen, Orta Doğu'da, Orta Asya'da Rusya'nın politikasını kıskançlıkla takip eden Avrupa devletlerinin tutumunu doğru değerlendirebilen akıllı, tedbirli ve sinsî Rusya politikacısı olan Kafkasya'nın en sondan ikinci canişininin tutumunu yansıtmaktadır.

Ortaya çıkardığımız arşiv belgelerindeki son kaynak Fransız dilindedir (12, 18):¹ "Propagandacı Ermeni çevreleri ve 'Hınçak' Ermeni komitesi Osmanlı'nın uc noktalarında ve Erzurum'da karışıklık çıkarmaya hazırlanıyorlar. Onların bu çalışmaları devam sürdürmeleri sosyal refahı ve istikrarı bozacaktır".

Takdim edilen son belgenin ne yazarı, ne adresi, ne de tarihi, ne yazık ki, gösterilmese de onun yukarıda incelediğimiz saldırgan, kışkırtıcı belgelerle aynı nakaratla seslendiği, aynı ruhta sunulduğu çok bariz ortadadır.

Yukarıda muhterem okuyuculara sunduğumuz belgelere dayanarak 1915 yılında Doğu Anadolu'daki Ermeni ayaklanmaları, olayların gelişimi ve ardında yaşanan çok acı ve vahim trajediler hakkında aşağıda belirteceğimiz kompakt sonuca varmamız mümkündür:

1915 tarihinde, yaz ayında Doğu Anadolu'da gerçekleştirilmiş antiosmanlı, antimüslüman özelliği taşıyan Ermeni ayaklanmalarını organize edenler, bu olayların gelişmesi ve sonraki toplu şekildeki göçler sırasında Müslüman ve Hristiyan nüfusu içerisinde meydana gelen çok sayıda insan kayıplarını, işlenen cinayetlerin birinci organizatörü ve sorumlusu Eçmiedzin Ermeni katolikosluğu ve Rusya yetkilileri başta olmak üzere Ermenilerin kendileri ve onların hamileri olmuşlardır.

Tarihi arşiv belgelerinin açılmasıyla birlikte yaşanan olaylardaki gerçeklikler gün gibi açığa çıkması ve tarihe ışık tutması en çok işleri tarihi sahteleştirme olan Ermenileri ve onların patronlarını rahatsız etmektedir.

¹ Burada, bu belgenin tercümesine göre A.Bakıhanov adına Tarih Enstitüsünün çok değerli ve bilgili doktorantı Høkume hanım Abbasovaya derin teşekkürlerimizi sunuyoruz - H.H.).

KAYNAKÇA

- Aivazian Armen, **The Armenian Rebellion of the 1720 s. and the Threat of Genocidal Reprisal. Center for Policy Analysis, American University of Armenia. Yerevan, 1997.**
- Барсегов Ю.Г, **Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества**, т.1, М., 2003.
- Геноцид армян в Османской империи, **Под ред. М.Т.Нерсисяна. Ереван, изд. “Айастан”, 1983. – 704 с.**
- Записка по армянскому вопросу в Турции – ГИА РФ, ф. 919, оп.1, д.767, л.1-12^б.
- “К армянам Турции”. Текст обращения российского царя. – ГИА РФ, ф. 919, оп.2, д.467, л.16.
- Киракосян Дж, **Западная Армения в годы первой мировой войны**, Ереван, Изд. ЕГУ, 1971. – 479 с.
- Киракосян Дж, **Младотурки перед судом истории**, Ереван, Айастан, 1989. – 495 с.
- 7а. Малевил Жорж де, **Армянская трагедия 1915 года**, Баку, Elm, 1990. – 128 с.
- Məmməd Səid Ordubadi, **Qanlı Şlər**, Bakı, “Qafqaz” nəşriyyat evi, 2007. – 184 s.
- Mirmöhsün Nəvvab, **1905-1906-Cı İllərdə Erməni-Müsəlman Davası**, Bakı, “Şuşa” nəşriyyatı, 1993. – 128 s.
- Письмо католикоса всех армян Кеворка V и наместнику Кавказа И.И.Воронцову-Дашкову от 8 ноября, 1914 г.- ГИАРФ, ф.919, оп.2, д.767, л.13-14 об.
- Срочное ходатайство Кавказского наместника к министру иностранных дел Российской империи от ноября 1914 г. – ГИАРФ, ф.919, оп.2, д.767, л. 17-17 об.
- Fransız dilində məlumat** – ГИАРФ, ф.919, оп.2, д.767, л. 18.

KAFKASYA ARAŞTIRMALARINDA OSMANLI ARŞİV BELGELERİNİN ROLÜ

UĞUR ÜNAL*

Giriş

Bu tebliğde, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü bünyesindeki Osmanlı Arşivi'nin genel olarak Kafkasya ve Kafkasya Tarihi araőtırmalarındaki yeri ve önemi ele alınacaktır. Şurası açıktır ki, bahsettiğimiz bölgeye ait arşiv belge gruplarının tamamını, konu açısından değerlendirmek doğal olarak mümkün değildir. Bu yüzden tebliğimizde, temel bazı belge grupları ele alınmak suretiyle konunun esaslarının ortaya konulmaya çalışılacağı ifade edilebilir.

Bu bildirinin hazırlanmasındaki gaye, Osmanlı Arşivine dayalı olarak yapılan Kafkasya Araştırmalarında zengin koleksiyonlu bu arşivin; araştırmalara olan katkısını değerlendirmek ve de Osmanlı Arşivi'nde bulunan Kafkasya ile ilgili belgelerin muhteviyatından bahisle bu belgelerin bulunduğu fonları tanıtmaktır. Konumuza geçmeden önce, Kafkasya'nın coğrafi konumuna kısaca değineceğiz. Burada Türkiye ile ilişkileri çerçevesinde Kafkasya'nın tarihinden de bahsetmek yerinde olacaktır. Ardından Kafkasya Araştırmalarında konuyla ilgili çalışma yapan araştırmacılara yol göstereceğine inandığımız bilgilendirmeyi, Osmanlı Arşivi merkezli olarak sizlere sunmaya çalışacağız.

Kafkasya ve Tarihî Önemi

Karadeniz'in Kuzeyi ve Kırımın doğusu ile Azak Deniz'inin doğu kesimini ayıran Anapa Yarımadası'ndan başlayarak Hazar Denizi kıyısındaki Apeşeron Yarımadası'na ulaşan Büyük Kafkas Dağları ve bu dağların iki yanında uzanan topraklara genel olarak Kafkasya denmektedir¹.

Ancak adı geçen bölgenin Kafkasya olarak adlandırılması, gerek Rus ve gerekse de Avrupalılar için geçerliydi. Oysa Osmanlı Devleti XIX. yüzyıla gelinceye

* Doç. Dr., Devlet Arşivleri Genel Müdürü, Ankara

¹ Cemal Gökçe, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti**, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul 1979, ss.3-4.

kadar bölgeye genel olarak Kafkasya adını vermemiştir. Daha ziyade bu bölgeye yönelik fetih hareketlerinin başladığı XVI. yüzyıldan beri Osmanlı Devleti, Kafkasya gibi genel bir coğrafi adlandırma yerine Çerkezistan, Dağıstan, Gürcistan, İmaretya, Dadyan, Göryel, Kaheti, Kartli, Atabek yurdu (Ardahan, Ardanuç, Oltu-Tortum kesimleri) Şirvan, Revan gibi coğrafi tanımlamalarda bulunmuştur.

Bölgeyi ikiye bölen Büyük Kafkas Dağları'ndan ötürü Kafkasya'yı coğrafi olarak Kuzey Kafkasya ve Transkafkasya (Güney Kafkasya/Kafkasya Ötesi) bölgeleri olarak iki bölümde değerlendirmemiz gerekmektedir. Aslında Transkafkasya dendiğinde, bir coğrafi bölge kastedilmektedir. Bu bölge Büyük Kafkasların doruklarından başlayarak Küçük Kafkasların güney eteklerine kadar uzanmaktadır. Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan bu bölgede yer alan ülkelerdir².

Nitekim bugün Güney Kafkasya'da bağımsız olan Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan Cumhuriyetleri yer almakta olup; Kuzey Kafkasya'da ise aynı bağımsızlık söz konusu olmamıştır. Günümüzde Kuzey Kafkasya'da Rusya Federasyonu'na bağlı Adige, Karaçay-Çerkez, Kabardey-Balkar, Kuzey Osetya, Çeçenistan, İnguşetya ve Dağıstan Özerk Cumhuriyetleri yer almaktadır³.

Tarih boyunca işgallere maruz kalan Kuzey Kafkasya, birçok topluluk ve medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Konum itibariyle kuzeyden güneye, batıdan doğuya hep bir köprü bağlantısı gören Kuzey Kafkasya bölgesi, bölgesel güçlerin etki sahasında kalmış; devletler strateji geliştirirken bölgeyi göz ardı edememişlerdir⁴.

Kafkasya, kendine özgü coğrafi yapısıyla Asya, Avrupa ve Ortadoğu üzerinden Karadeniz, Akdeniz, Hazar Denizi, Basra Körfezi ve Hint Okyanusu gibi önemli denizlere giden yolların kavşağında enerji ve ulaştırma koridorlarının keştiği yüksek öneme sahip bir coğrafyada yer almaktadır. Doğuda Çin ve Orta Asya steplerinden başlayıp batıda Avrupa ve Akdeniz'e kadar uzanan tarihi "İpek Yolu" da Kafkasya üzerinden geçmektedir.

Jestratejik öneminden dolayı bölge tarih boyunca Hunlar, Araplar, Bizans, Moğollar, Osmanlı, İran ve Rusya gibi güçlerin de sürekli ilgi alanında olmuştur. Büyük güçlerin tarih boyunca bölge üzerinde denetim ve nüfuz kurma mücade-

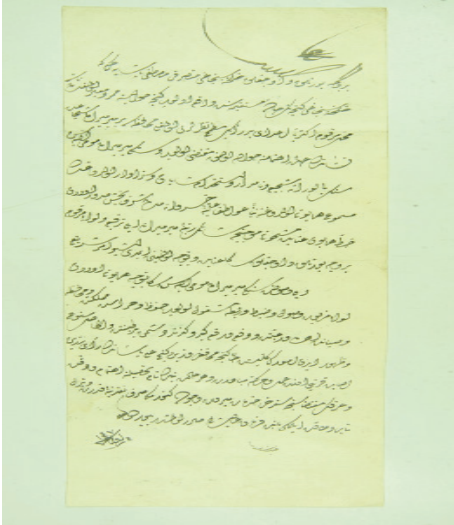
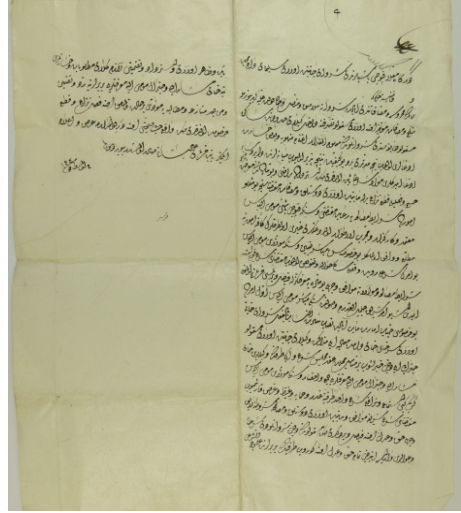
² Uğur Güneş, **Türk Dış politikasında Güney Kafkasya Bölgesindeki Güç Mücadeleleri Ve Büyük Kafkasya Kalkınma Girişimi**, Ufuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009, s.10.

³ Ufuk Tavkul, **Kafkasya Gerçeği**, Selenge Yayınları, İstanbul 2009, s.51.

⁴ Muhammet Kemaloğlu, **Kafkasya Tarihi Geçmişi Etnik Dini Yapısı ve Terekeme (Karapapah) Türkleri**, Akademik Bakış Dergisi, S.32 (2012), ss.3-4.

leleri Kafkasya'yı etnik, kültürel ve politik anlamda derinden etkilemiş ve şekillendirmiştir⁵.

Geylan'da bulunan
Ruslarla ilgili
Şirvanlıların İddiaları -
BOA.C.HR.27/1349

Gence yolu üzerinde
düşmanın gözetlendiğine
dair Mustafa Paşa'ya hüküm -
BOA.C.DH.84/4189

⁵ Mustafa Öztürk, *Atatürk Dönemi'nde Türkiye'nin Kafkasya Politikası*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005, s.12, 14.

Osmanlı Dönemi Kafkasya İle İlişkiler

Bulunduğu stratejik mevki dolayısıyla daima büyük devletlerin sahip olmaya çalıştıkları bölgelerden biri olan Kafkasya'ya Osmanlı Devleti büyük ilgi duymuş ve XV. yüzyıldan başlayarak bu toprakların ilhakına çalışmıştır. Ancak doğuda kendisi gibi Türk ve Sünni bir devlet olan Akkoyunluların ve daha sonraki yüzyıllarda Şii bir devlet olan Safevîlerin mevcut olması Osmanlı Devleti'nin bu maksadını gerçekleştirmesine zaman zaman mani olmuştur.

1530'lu yıllara kadar, Osmanlı Devleti için bir tehlike teşkil etmeyen Rusya'nın Kafkasya'ya yönelmesi sonucunda, bölgedeki Osmanlı-İran çekişmesine üçüncü ülke olarak Rusya da müdahil olmuştur.

Rusya'nın Kafkasya'ya doğru ilerleyişinin en önemli iki adımı, 1552'de Kazan ve 1556'da Astarhan Türk hanlıklarını ele geçirmesidir. Kafkasya'da ilk Rus varlığı ve etkileri, 1552'de Rusya'nın Kazan Hanlığını ele geçirmesinin ardından başlamıştır. Rusya, Kafkasya ile arasında engel teşkil eden bu iki Türk hanlığını ortadan kaldırıncaya bölgede Osmanlı Devleti ile karşı karşıya kalmıştır⁶.

Bu gelişmelerden rahatsız olan Osmanlı Devleti bölgeye düzenleyeceği bir seferle buraları fethetmeyi ve Don ile Volga arasında bir kanal açmak suretiyle Hazar Denizi'ne ulaşarak hem Rusya'yı bölgeden atmayı hem de İran'ı arkadan kuşatmayı, böylece Türkistan hanlıklarıyla doğrudan münasebet kurmayı hedeflemiştir⁷. Bununla, aynı zamanda Osmanlı himayesini talep eden Azerbaycan ve Dağıstan Beylerine de Hazar Denizi vasıtasıyla karadan ve denizden yardımda bulunmanın mümkün olacağı da düşünülmüştür⁸. Ancak 1569 yılında yapılması planlanan bu sefer, çeşitli sebeplerle yapılamamış ve bu hedeflere ulaşmak mümkün olmamıştır⁹.

Bütün bunlara karşın Osmanlı Devleti, Kanuni Sultan Süleyman'ın seferleri ile bölgede gücünü hissettirmiş¹⁰ daha sonraları ise, 1590-1612 ve 1723-1735

⁶ Çetin Sungur, **Habeşistan'dan Kafkasya'ya Bir Osmanlı Paşası: Özdemiroğlu Osman Paşa**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2012, s.44.

⁷ Nevin Özkan, **Modena Devlet Arşivi'ndeki Osmanlı Devleti'ne İlişkin Belgeler**, Tıpkıbasım-Çeviri-Değerlendirme, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2004, s.87.

⁸ Sungur, **Özdemiroğlu Osman Paşa**, s.44.

⁹ Öztürk, **Türkiye'nin Kafkasya Politikası**, s.20.

¹⁰ Remzi Kılıç, "Osmanlı Devleti'nin İran Politikası (16. Ve 17.Yüzyıllar)", **Türk Dış Politikası, Osmanlı Dönemi I**, Ed. Mustafa Bıyıklı, İstanbul 2008, ss.90-91.

yıllarında olmak üzere iki defa Kafkasya’da kendi egemenliğini doğrudan tesis edebilmiştir¹¹. Zaman zaman ise kendisine bağladığı yerel beyler vasıtası ile bölgeyi kontrol etmiştir.

Osmanlı Devleti’nin bölgeye açtığı seferler, Safevî Devleti’nin yıkılışı tarihi olan 1737’ye kadar sürmüştür¹². Bu seferlerin açılmasında, Safevîlerin bölgede sürekli mezhep ayırımını kışkırtmaları ve Osmanlı aleyhtarlığını yaymaya çalışmaları ve yöre halkının Osmanlı Devleti’ne yaptıkları şikâyetler etkili olmuştur¹³.

Osmanlı Devleti, 1774’de Kırım’ın kaybindan sonra ise, Kafkasya’ya daha fazla önem vermiştir. Çünkü Kırım Hanlığı’nın elinden çıkmasından sonra, Osmanlı Devleti’nin doğu ve kuzey sınırlarının güvenliği, ancak Kafkasya’nın kontrolü ile mümkün olacaktı¹⁴. XIX. yüzyılın başlarından itibaren Rusya, Kafkasya’ya tam olarak yerleşmeye başlamıştır. Azerbaycan ve Dağıstan Hanlıkları, Rus istilasına karşı büyük bir dirençle karşı koymuşlarsa da, sonuç olarak Rus kuvvetlerine boyun eğmek zorunda kalmışlardır. Bunun sonucu olarak Ruslar, buradaki Hanlıkları işgal etmişlerdir. Çar I. Alexandar döneminde ise, Rusların Kafkasya’da nüfuzu oldukça artmıştır¹⁵.

I. Dünya Savaşı ise, tekrardan Osmanlı Devleti’ne bölge üzerinde teşebbüs imkânı vermiş ve Osmanlı, Kafkas İslam Ordusu vasıtası ile bölgede kısmi bir hâkimiyet sağlamıştır. Lakin savaşın seyri ve yapılan antlaşmalarla bu ordunun varlığının etkisi çok kısa süreli olmuştur. Osmanlı Devleti’nin tarih sahnesinden çekildiği bir dönemde Türkiye’de yeni oluşan yapı bünyesindeki TBMM, Kafkasya ile ilgili bugünkü sınırlarımızı belirleyen antlaşmalara imza atmıştır. Bu cümleden olarak; 2 Aralık 1920 tarihinde TBMM ile Ermenistan arasında Gümrü Antlaşması imzalanmıştır. 16 Mart 1921’de Rusya ile Moskova

¹¹ Elvin Valiyev, **XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Güney Kafkasya: Osmanlı, Safevi ve Rusya Kışkırtıcılığı**, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2014, ss.15-19.

¹² Öztürk, **Türkiye’nin Kafkasya Politikası**, s.19.

¹³ Bekir Kütükoğlu, **Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1590)**, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1993, ss.30-31.

¹⁴ Öztürk, **Türkiye’nin Kafkasya Politikası**, s.21.

¹⁵ **Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (Karabağ-Susa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy) (1578-1914)**, C 1, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1992, s.4.

Antlaşması, 13 Ekim 1921’de ise Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan ile de Kars Antlaşması imzalanmıştır¹⁶.

Hülasa olarak Kafkasya, Osmanlı Devleti için her zaman ilgi alanı olmuş; bölge halkının karşılaştığı çeşitli sıkıntı ve zorluklar da, Osmanlı Devleti’nin gündeminde daima yer bulmuştur¹⁷.

Osmanlı Arşivlerinde Kafkasya İle İlgili Fonlara Ait Genel Bilgiler

Dünya ve bölge tarihinin araştırılıp yazılmasında Türkiye’nin özellikle Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü bünyesindeki Osmanlı Arşivi’nde bulunan zengin arşiv mirasının önemi büyüktür. Sosyal Bilimlerin ana kaynaklarından birisi şüphesiz arşivlerdir. Bu tarihi mirasımız bizleri önce yüzyıllarca kader birliği yaptığımız milletlerle, daha sonra ise bütün dünya milletleri ile bilgi ve düşünce alışverişine götürebilecek en sağlam, en güvenilir ve en zengin kaynaklardır. Bu zengin birikim sadece Türkiye için değil, bir dönem Osmanlı coğrafyası içinde yer alan ve bilâhare ayrılmış olan Macaristan’dan Azerbaycan’a, Yemen’den Gürcistan’a kadar 40’tan fazla ülkenin tarihi için de vazgeçilmez değerdedir. Nitekim sadece Osmanlı Arşivi’nin hazinesi 95 milyon belge ve 400 bin civarında defter serisinden oluşmaktadır. Bu zenginlik arasında geniş Kafkasya coğrafyasında yaşayan halkların tarihinin tetkik edilmemiş sayfalarını günümüzde incelemeye imkân veren belgelerin sayısı da azımsanmayacak derecededir.

Osmanlı Arşivi defter, belge, harita, plan kroki ve fotoğraf grupları içerisinde dağınık halde bulunan ve değişik fonlarda birbirlerinin tamamlayıcısı durumunda olan belgelerin büyük çoğunlukta bulunduğu fonlar ve özellikleri ana hatları ile şu şekildedir:

Kafkasya Araştırmaları Açısından Osmanlı Arşivi Fonları ve Bunların Muhteviyatı

¹⁶ **Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları**, s.6.

¹⁷ Attâullah-i Hasanî, “İranlı Tarihçilere Göre Osmanlı İnan İlişkilerindeki Krizin Nedenleri (985-1049/1577-1639)”, **Tarihten Günümüze Türk-İnan İlişkileri Sempozyumu (16-17 Aralık 2002)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002, s.20; **BOA, DH.MKT.** 1749/28.

DEFTERLER

Mühimme Defterleri (A. DVNS. MHM. d)

Divan-ı Hümâyûn toplantılarında müzâkere edilen dahili ve harici meselelere ait önemli siyasi, askeri, içtimai ve iktisadi kararların kaydedildiği bu defterlere *Mühimme Defterleri* adı verilmiştir. Osmanlı Arşivi'nde 961-1333/1553-1915 tarihleri arasında tutulmuş 419 adet Mühimme Defteri mevcuttur.

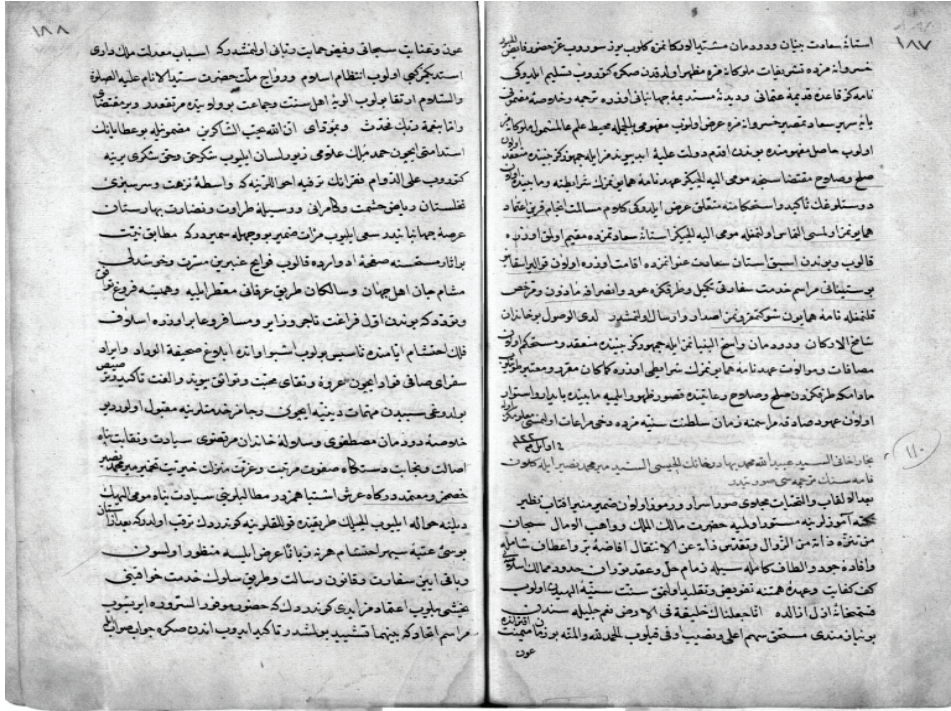
Mühimme Defterleri, Osmanlı Arşivi'ndeki defter fonları arasında önemli bir yer tutmaktadır. Ana konularını; devleti ilgilendiren siyasi, iktisadi, kültürel, sosyal tarih ile harp tarihine dair kararlar teşkil eder. Mühimme Defterlerindeki kayıtlar, mahalline muhatap makama gönderilen berat ve fermanların suretleri hüviyetindedir. Divan toplantılarında alınan kararlar, padişah tasdikinden geçtikten sonra kronolojik sıra içinde defterlere kaydedilmiştir.

Mühimme defterleri içerisinde gerek Kafkasya ve Kafkas halkları hakkında gerekse bölgede nüfuz mücadelesi yapan İran ve Rusya ile münasebetler hakkında pek çok hüküm bulunmaktadır.

Nâme-i Hümâyûn Defterleri (A. DVNS. NMH. d)

Padişahlar tarafından İslâm ve Hristiyan hükümdarlar ile Osmanlı Devleti'ne tâbi imtiyazlı olan Mekke şerîfine, Kırım hânına, Erdel kralına, Eflak ve Boğdan voyvodalarına, Gürcü ve Dağistan hânlarına gönderilen mektuplara Nâme-i Hümâyûn denir. Bunların bir sureti ile gelen cevaplar, "Nâme Defterleri" adlı defterlere kayıt olunur ve Divan Sicilleri'nden sayılırdı.

Osmanlı Arşivi'nde bulunan 18 adet Nâme-i Hümâyûn Defteri'nin özellikle ilk dokuzunda Kırım Hanları ile Kırım Hanlığı'na tabi Çerkez, Kabartay ve Nogay kabileleri ile Dağistan, Kuban ve Taman meselelerini içeren ve ayrıca Güney Kafkasya'da bulunan Azerbaycan Hanlıklarına gönderilen nameler bulunmaktadır.

A. {DVNS.NMH.d.00006

Buhara Han'ı Seyyid Abdullah Muhammed'den gelen nâme -

BOA.ADVNS.MHM.6/187-188.

Ruûs Kalemi Defterleri (A. RSK. d)

Ruûs Kalemi, Divan-ı Hümâyûn'un en önemli kalemlerinden olup, vezir, beylerbeyi, sancakbeyi, mevalî, tımar ve zeâmet sahipleri dışındaki bütün hizmetliler ile hazine, evkâf ve gümrükten maaş alan her türlü devlet memurlarının tayin muamelelerinin yapıldığı ve bunlara dair kayıtların tutulduğu kalemdir.

1704-1908 yılları arasında 261 defterden oluşan Ruûs Defterlerinden Kafkasya'da görev yapmış, oralarda tımar ve zeamet sahibi olmuş devlet ricâlini ve devrin rayıcı ile almış oldukları maaşları tespit etme imkânına sahip olmaktadır.

Tahvil (Nişan) Kalemi Defterleri (A.NŞT.D)

Tahvil, tımar veya zeâmet sahibinin sefere iştirak etmemesi veya ölüm sebepleriyle mahlûl kalan tımar ve zeâmetlerin başka birine tevcihi yerine kullanı-

lan bir tabirdir. 1615-1916 yılları arasındaki döneme ait 91 adet defterden oluşmaktadır. Bu defterlerde Kafkasya'da kendisine tımar ya da zeamet tevcihi yapıldığı halde mahlûl kalan arazilerin kimlere tevcih edildiğini tespit etme imkânına sahip olmaktadır.

Ahkâm Defterleri (A. DVNS. AHK. d)

Ahkâm Defteri, Divan-ı Hümâyûn'dan çıkan hükümlerin kaydına mahsus olan defterlere genel olarak verilen addır. Padişah adına hazırlanan bu hükümlere ferman da denilirdi. Hükümler konularına göre değişik defterlere yazılırdı. Başlıcaları Ahkâm-ı Mühimme, Ahkâm-ı Şikâyet, Ahkâm-ı Ruûs ve Tahvil olup Divan Sicilleri'nin bir kısmını teşkil ederlerdi.

Bu defterlerden özellikle on dokuz adet olan Erzurum Ahkâm Defterleri'nde Kafkasya ile hükümler bulunmaktadır. Ayrıca 49 adet Özi ve Silistre Ahkâm Defterlerinde dolaylı olarak Kafkaslarla ilgili hükümlere ulaşma imkânına sahibiz.

Tahrir Defterleri (TT. d)

Osmanlılar, bir yeri fethettiklerinde o bölgeye yetkili bir emin gönderip nüfus ve gelir kaynaklarını ayrıntılarıyla araştırıp deftere geçirirler, böylece her sancak için ayrı bir nüfus ve gelir defteri meydana getirirlerdi. O bölgede vergi kaynakları çeşitli etkenlerle değiştiği zaman, her 10, 20 veya 30 yılda bu tahrir işlemi yenilenirdi.

Bugün, bir kısmı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi'nde bulunan bu defterler, Osmanlı Arşivi'nin en değerli koleksiyonlarından birini meydana getirmektedir. Tahrir defterleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal, demografik ve ekonomik tarihine ait, benzeri başka hiçbir yerde bulunmayan mufassal istatistikî kaynaklardır.

Osmanlı Arşivi'nde 835-1300/1431-1882 yıllarına ait 1.100 adet olan Tahrir Defterleri arasında 9 adet Revan, 4 adet Gence, 3 adet Tiflis ve 1 adet de Nahçıvan bölgesi ile ilgili Tahrir Defteri bulunmaktadır.

Maliye'den Müdevver Defterler Tasnifi (MAD.d)

Maliye Bakanlığı'ndan 1945 yılında yığın hâlinde devralınan 26.000'e yakın defterin tasnifidir. Muhtelif Maliye kalemlerine ait defterler olduğu gibi, arazi tahriri, saray, yeniçeri, mevâcip vs. gibi diğer cins defterleri de ihtiva etmektedir.

Bu defter serilerinde Kafkasya ile ilgili çok sayıda kayıt mevcuttur. Defterlerde Kafkasya bölgesine açılan seferler, bu seferlerde bölgedeki kalelerin güçlendirilmesi, kale görevlilerinin mevâcibleri, seferler için Anadolu ve Rumeli'den sevk edilecek askerler ile bu sevkiyatın masraflarına dair kayıtlar yer almaktadır. Maliyeden Müdevver Defterler tasnifinde Kafkasya'da bulunan yer adları ile ilgili yapmış olduğumuz taramalarda 297 defterde kayda rastlanmıştır.

Bina Emîni (D.BŞM.BNE)

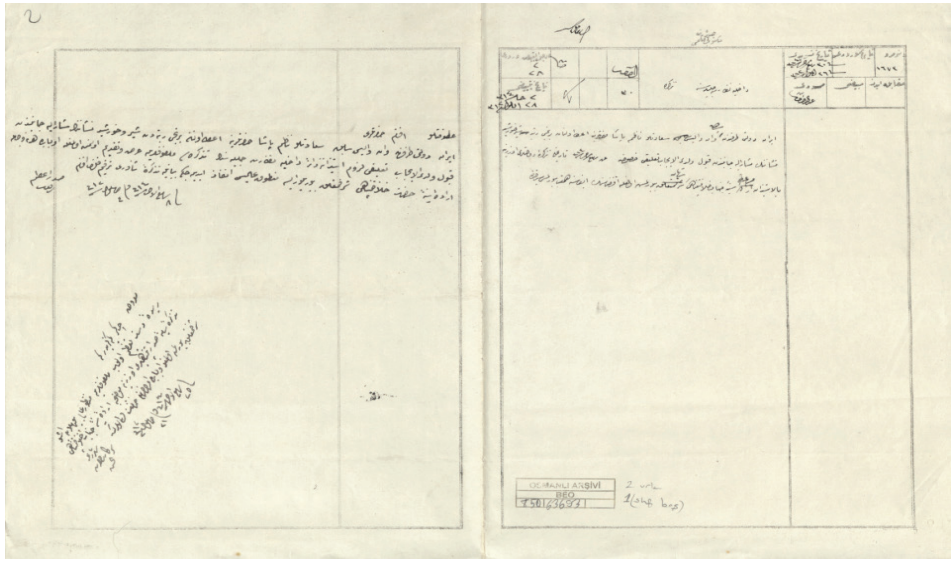
Bu kalede mirî binaların, yani devlet tarafından yapılan saray, kale, palanga, han, çeşme, su yolları, selâtîn camileri, askerî binalar, ambar, köprü, kemer ve bend gibi yapıların inşa, tamir ve yeniden düzenlenmeleri ile ilgili defterler bulunurdu. Bu defterlerde yukarıdaki türden binaların ilk keşifleri, malzemelerin tedariği, hesapları, işçi yevmiyeleri, çeşitli ödemeleri ile inşaatın tamamlanmasından sonra yapılan son keşif, ölçümler ve muhtelif masrafların icmâli yer alırdı. Bunlar 1056-1255/1646-1839 tarihleri arasında 661 adet defterden müteşekkildir.

Bu defterler arasında Kafkasya'da ve Karadeniz kıyılarındaki birçok kalenin inşası ve tamiri ile ilgili kayda rastlamak mümkündür. Yine Bina Emîniği'ne ait dosya usulü envanter evraklarda bu defterlerde bulunan kayıtlara ait evrakları takip etme imkanına sahip olmaktadır.

BELGELER

Bâb-ı Âlî Evrak Odası Belgeleri (BEO)

Bâb-ı Âlî Evrak Odası Tanzimat'tan sonra Bâb-ı Âlî'deki evrak akışını sağlamış, nihayet 24 Şevval 1277/5 Mayıs 1861 tarihinde çıkan nizamnâme ile imparatorluğun sonuna kadar devam edecek bir müessese hâlini almıştır. Her ne kadar odada başlangıçtan sonuna kadar Sadaret'ten yazılan tezkire ve tahriratın kayıt ve saklama işleri yürütülmüşse de, Şevval 1309/Nisan 1892 tarihinden itibaren farklı bir metotla bu işlemler yerine getirilmeye başlanmıştır. Bu fonda özellikle Siyasi kısım Belgeleri Kafkasya açısından önemlidir. Rusların Kafkasya üzerinde giriştiği nüfuz mücadelesi, bölge üzerinde Osmanlı-Rus, Osmanlı-İran ve Rus-İran rekabetini bu fonun belgeleri üzerinden takip etmek mümkündür. Ayrıca Kafkas halklarının Osmanlı Devleti'ne muhaceret hareketlerini de yine bu fonda bulunan belgeler üzerinden inceleme imkânına sahip olabilmekteyiz.

*İran tarafından sabık Van Valisi Nazım Paşa'ya verilen nişan -
BOA. BEO.850/63693*

Cevdet Tasnifi Belgeleri (C)

1931 yılında Maliye deposundaki bir kısım belgelerin ihmal ve gaffet sonucu Bulgaristan'a satılması üzerine 8 Ekim 1932 tarihli İcra Vekilleri Heyeti kararıyla Muallim Cevdet'in başkanlığında yeni bir tasnif heyeti oluşturulmuştur.

Cevdet Tasnifi adı verilen bu çalışmada belgeler konularına göre tasnif edilmiş, fakat kronolojik olarak kataloglarına geçirilmemiştir. Bu fondaki Vakıflarla ilgili kataloglarda, Kafkasya'daki Vakıf kayıtları yer almaktadır. Ayrıca bu fonda Osmanlı Devletinin Kafkasya'daki varlığına ilişkin, askeri, siyasi, idari ve mali belge kayıtları da bulunmaktadır.

Ayrıca 1766 Gürcistan Seferi, bölgedeki ümeraya gönderilen emirler, oradaki personelin maaşları, bölgeye yönelik icra edilen faaliyetler, bu faaliyetlerle ilgili gelir giderler, Osmanlı'nın elinde bulunan o bölgedeki şehirlere karşı müteyakkız durumda olunması ve bölge kabilelerinin Osmanlı safına kazanılması hususunda gönderilen emirler de bu fonda bulunan belgeler arasında görülmektedir.

Hatt-ı Hümâyûn Tasnifi (HAT)

Hatt-ı Hümâyûn; umumiyetle padişahların el yazılarına verilen isim olup, padişahların yazılı emirleri anlamında kullanılmaktadır. Osmanlı Arşivi'nin en önemli tasniflerinden biri olan Hatt-ı Hümâyûn Tasnifi belgeleri, Âmedî Kalemî'nin evrakı olan Hatt-ı Hümâyûnların toplanmasından meydana gelmiştir.

Hatt-ı Hümâyûn belgeleri arasında Kafkasya bölgesine yapılan seferlere, Osmanlı-İran, Osmanlı-Rus rekabetine ve bölge kabileleri ile Osmanlı Devleti arasındaki münasebetlere dair birçok belge bulunmaktadır.

Hariciye Nezâreti Belgeleri (HR)

Hariciye Nezâreti Arşivi, Tanzimat'la birlikte teşkilatlanan Hariciye Nezâreti'ne paralel olarak oluşan "merkez arşivi" ile sefâret ve konsolosluklarda teşekkül eden "taşra arşivi" olmak üzere iki grupta toplanmaktadır.

Hariciye Nezâreti fonunda, Kafkasya ile alakalı; siyasî, hukukî, idarî konulardaki çok önemli meseleler bulunur.

Hariciye Nezâreti Mektubî Kalemî Belgeleri (HR.MKT)

1251/1835 yılında Reisülkütüblük'in yerine kurulan Hariciye Nezâreti 1878/1295 yılına kadar Bâb-ı Âlî'nin içinde yer almış ve Sadâret'le iç içe vazife icra etmiştir. Bu yıldan sonra bütün kurum ve kuruluşlarıyla müstakil bir hal almıştır. Mektubî Kalemî, nezâretin gerek İstanbul'daki diğer nezâret ve dairelerle gerekse taşradaki kurum ve kuruluşlarla olan yazışmalarını sağlayan önemli bir kalemdir.

1293/1877-1878 Osmanlı Rus Harbi'nde Kars'ın Rusların eline geçmesinden sonra Kafkasya işleri ile ilgili konuları Hariciye Nezâreti evrakı üzerinden takip etmek mümkündür. I. Dünya Savaşı yıllarında Kafkasya'ya karşı girişilen askerî harekât, Doğu Anadolu'da gerçekleşen Ermeni olayları vb. hareketler bakımından da Hariciye evrakı Kafkasya araştırmalarında vazgeçilmez evraklardandır. Ayrıca Kafkaslar'dan Anadolu'ya doğru gerçekleşen muhaceret hareketi ve Rusya ile münasebetler de Hariciye evrakı üzerinden de incelenmelidir.

Hariciye Nezâreti Siyâsî Kısmı Belgeleri, (HR.SYS)

Hariciye Nezâreti fonunda, siyasî, hukukî, idarî konulardaki çok önemli meselelerin yanısıra, yabancı devlet başkanlarına gönderilen ve onlardan gelen, daha

çok doğum, vefat, cülûs, evlilik konularındaki nâmeler; rütbe, nişan ve madalya tevcihleri; sınırların dışında kalan topraklara ait tapu tahkikleri yer alır.

Hariciye Nezâreti Siyasi kısım evrakı özellikle Birinci Dünya Savaşı ve sonrası için çok kıymetli evrakın bulunduğu bir tasniftir. Osmanlı Devleti'nin sınırları dışında gerçekleşen hareketleri dış temsilciliklerinden gelen raporlarla takip edebildiği bir dönemde Kafkasya ile ilgili konular savaş sonrasında oluşan barış komisyonları, bunların faaliyetleri Kars-Ardahan-Batum meseleleri, Azerbaycan'ın durumu başta olmak üzere pek çok konuda evraka sahip bir fon özelliği arz etmektedir.

Dâhiliye Nezâreti Belgeleri (DH)

Gerek Sadâret'e bağlı olduğu dönemde, gerekse müstakil olduğu dönemde Dâhiliye Nezâreti'nin görev alanı, devletin iç işleriyle alakalı konular olmuştur.

Dâhiliye Nezâreti pek çok müdürlük ve kalemi ve buralardaki muameleler ile özellikle Kafkasya'dan gelen muhacirlerin iskânları, karşılaşılan problemler ve bunların çözümleri ile ilgili yapılacak çalışmalar açısından önemlidir. Bu fonda konumuz ile ilgili oldukça fazla belge bulunmaktadır. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı bünyesinde iki cilt olarak hazırlanan Kafkas Göçleri kitabının iskânla ilgili belgelerinin ağırlığı bu fona ait evraklardan oluşmaktadır.

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri (DH.EUM.)

Zaptiye Nezareti'nin 1326/1908-1909 senesinde lağvedilmesinden sonra Osmanlı Devleti'nde asayiş ve güvenlikle ilgili muamelelerin yürütülmesi için Dâhiliye Nezareti'ne bağılı olarak 1327/1909-1910 senesinde “*Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti*” teşkil edilmiştir.

Asayiş ve güvenliğe ait konuların çeşitliliğinin yanı sıra polislerle ilgili işlemlerin (özlük hakları, tayin, terfi, ceza, emeklilik vs.) yürütülmesi de görev alanına girdiğinden Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti bünyesinde muhtelif şubelerle ilgili belgelerin varlığı da bu fonda görülmektedir.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV)

Meclis-i Vükelâ; Sadrâzam'ın riyâseti altında Şeyhülislâm ile nâzırlardan mürekkep olan ve devletin iç ve dış siyasetinde ve mühim işlere müteallik hususlar hakkında karar veren meclisin adıdır. Bu meclise, “Meclis-i Hâs” veya “Meclis-i Hâss-ı Vükelâ” da denirdi ki bugünkü manada “Bakanlar Kurulu” demektir.

Özellikle muhacirlerle ilgili meselelerin incelenmesi sırasında ihmâl edilmesi gereken bir fondur. Kafkasya halklarından Anadolu'ya gelen muhacirlerin karşılaştıkları iskân, iaşe, eğitim vb. konularda pek çok belge bu fon evrakı üzerinden takip edilebilmektedir.

Perakende Evrakı, Komisyonlar Maruzatı, (Y. PRK. KOM.)

1294/1341-1877/1923 yıllarını kapsayan ve 3292 adet belgeden meydana gelen bu katalog, birçok devlet makamıyla Saray arasında yapılan yazışmalardan ve belge türlerinden oluşmaktadır.

II. Abdülhamid devri olaylarında devlet işleyişinde önemli bir rolü olan Yıldız komisyon evrakında siyasi olaylardan, muhacir iskânına kadar pek çok hususta evrak bulunmaktadır. 93 Harbi sonrası olayları hakkında Kafkas araştırmalarında ihmal edilmemesi gereken fonlardan birisi olma özelliğini taşımaktadır.

Harita, Plan-Proje-Kroki (HRT, PL)

Osmanlı Arşivi Harita koleksiyonunda bulunan 2587 adet harita da Kafkasya, Karadeniz, Rusya, İran gibi Kafkas coğrafyasını ilgilendiren yaklaşık yüz adet harita bulunurken plan proje ve kroki koleksiyonları arasında da Kafkasya ile ilgili kale planları bulunmaktadır.

Yukarıda Osmanlı Arşivindeki Kafkasya ile ilgili belgelerin bulunduğu fonları kısaca tanıtmaya çalıştık.

Tasnif çalışmaları her geçen gün hızla tamamlanan ve belge içerikleri belirlenerek bilgisayar ortamına aktarılan kataloglarda yapılacak yeni taramalarla, bölge tarihine ait her gün yeni belgeler ortaya çıkacaktır. Şu ana kadar analitik tasnifi tamamlanarak kataloglaması yapılmış olan belgelerle tarama yapıldığında mükerrer belgeler de dahil olmak üzere sayısal veriler ise şu şekildedir:

Tarama Yapılan Kelime / İsim	Belge Sayısı
Kafkas	4059
Kafkasya	3118
Gürcü/Gürcistan	3755
Çerkez	6601
Çerkez	2429
Abaza	866
Adige	857
Çeçen	421
Kalmuk	35
Azerbaycan	800

Bu genel tarama bilgileri dışında Kafkas şehirleri ile ilgili olarak da tarama yapıldığında küçümsenmeyecek rakamlarda belge ile karşılaşmaktayız. Ancak şehir isimleri ve tarihi şahsiyet isimleri girilerek yapılacak taramada mükerrer sonuçlar daha fazla çıkabileceği göz önünde bulundurulduğundan bu yönde bir tarama yapılmamıştır.

Osmanlı Arşivi'nde tarama yapılırken bölge tarihi bölgenin coğrafyası, tarihi gelişim süreci, tarihe tesir etmiş şahıslar hakkında ön bilgi sahibi olmak çok daha verimli sonuçlar alınmasını sağlayacaktır.

Devlet Arşivlerinin Kafkasya'ya Dair Yayınları

Kafkasya ile ilgili belge neşri bakımından Osmanlı Arşivi birçok yayın çalışması yapmıştır. Bu meyanda; Genel Müdürlüğümüz Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı'nda yayın faaliyetlerinin başladığı tarihlerden itibaren konusu doğrudan Kafkasya ile ilgili yedi adet belge neşrinden oluşan kitap çalışması yapılmıştır. Bunların dışında Ermeni olayları hakkında yapılan çalışmaların da olayların yaşandığı sahalara itibari ile Kafkasya ile irtibatlı olduğu düşünüldüğünde yayın sayısı daha da artmaktadır.

Bugüne kadar Arşivimizde Kafkasya ile ilgili yayımlanan eserler şunlardır.

1- Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri: Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy, I-II (1575-1918).-Ankara 1993.

2- Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi I, 1906-1918 (1995); II, 1919 (1995); III, 1919-1920 (1997); IV, 1920-1922 (1998), Ankara.

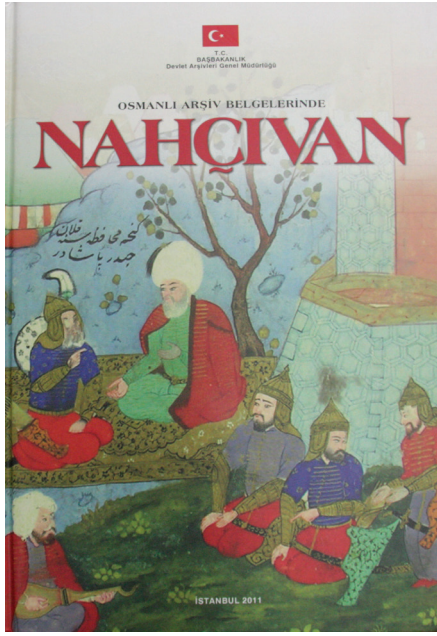
3- Osmanlı Belgelerinde Karabağ, İstanbul 2009.

4- Arşiv Belgelerinde Osmanlı İnan İlişkileri, Ankara 2010.

5- Osmanlı Belgelerinde Nahçıvan, İstanbul 2011.

6- Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, I-II, İstanbul 2012.

7- Osmanlı Devleti İle Türkistan Ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, Ankara 1992.

SONUÇ

Osmanlı Arşivleri, Kafkasya tarihi açısından, buradaki devletlerin siyasi, askeri, sosyo-kültürel ve demografik özelliklerini ilgilendiren belge örnekleriyle doludur. Kafkasya tarihi ile ilgili olarak, bu arşive başvurulmadan yapılan her çalışma, mutlaka eksik kalacaktır. Bu açıdan Osmanlı Arşivi'ne müracaat edilmeden Kafkasya tarihi yazılamaz, yazılsa da eksik kalır.

Yine belgeleri gereği gibi değerlendirebilmek için, onu üreten devlet ve bu devletin kurumları hakkında da bilgi sahibi olunmalıdır. Bu bağlamda araştırmacıların Kafkasya araştırmalarında dönemin siyasi, ekonomik, sosyal özelliklerini dikkate alarak devletin işleyiş mantığını, belgelerin oluşum şeklini ve bu belgelerin bağlı olduğu fonların özelliklerini de göz önünde bulundurması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin İlgili Fonları.
- GÖKÇE, Cemal, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti**, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul 1979.
- HASANÎ, Attâullah-i, “İranlı Tarihçilere Göre Osmanlı İnan İlişkilerindeki Krizin Nedenleri (985-1049/1577-1639)”, **Tarihten Günümüze Türk-İnan İlişkileri Sempozyumu (16-17 Aralık 2002)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002.
- KEMALOĞLU, Muhammet, **Kafkasya Tarihi Geçmişi Etnik Dini Yapısı ve Terekeme (Karapapah) Türkleri**, Akademik Bakış Dergisi, S.32 (2012).
- KILIÇ, Remzi, “Osmanlı Devleti'nin İnan Politikası (16. Ve 17.Yüzyıllar)”, **Türk Dış Politikası, Osmanlı Dönemi I**, Ed. Mustafa Bıyıklı, İstanbul 2008.
- KÜTÜKOĞLU, Bekir, **Osmanlı-İnan Siyasi Münasebetleri (1578-1590)**, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1993.
- Nevin Özkan, **Modena Devlet Arşivi'ndeki Osmanlı Devleti'ne İlişkin Belgeler**, Tıpkıbasım-Çeviri-Değerlendirme, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2004.
- Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (Karabag-Susa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy) (1578-1914)**, C 1, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1992.
- ÖZTÜRK, Mustafa, **Atatürk Dönemi'nde Türkiye'nin Kafkasya Politikası**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005.
- SUNGUR, Çetin, **Habeşistan'dan Kafkasya'ya Bir Osmanlı Paşası: Özdemiroğlu Osman Paşa**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2012.
- TAVKUL, Ufuk, **Kafkasya Gerçeği**, Selenge Yayınları, İstanbul 2009.
- Uğur Güneş, **Türk Dış politikasında Güney Kafkasya Bölgesindeki Güç Mücadeleleri Ve Büyük Kafkasya Kalkınma Girişimi**, Ufuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009.
- VALİYEV, Elvin, **XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Güney Kafkasya: Osmanlı, Safevî ve Rusya Kıskaçında**, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2014.

**GÜRCİSTAN ANKARA SEFİRİ SVİMON MDİVANI'NİN
TÜRKİYE-GÜRCİSTAN ARASINDA DİPLOMATİK
İLİŞKİLERİNİN KURULUŞUNA DAİR RAPORLARI
(27.01 – 18.03.1921)**

ROİN KAVRELİŞVİLİ*

Özet

Rusya İmparatorluğu dağıldıktan sonra 26 Mayıs 1918 tarihinde kurulan Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti Hükümeti tarafından 27 Aralık 1920 tarihinde Ankara'ya bir elçilik gönderildi.

Tebliğimizde, Gürcistan Merkezi Tarih Arşivi'nde muhafaza edilen Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti Ankara Sefiri Sv. Mdivani tarafından yapılan resmî yazışmalar değerlendirilmiştir. Belgelerde dönemin çeşitli gelişmeleri hakkında bilgiler mevcuttur. Sv. Mdivani Gürcistan Dışişleri Bakan Yardımcısı Konstantine Sabakhtarişvili'ye heyetin yolculuğu hakkında bilgi vermektedir. Belgelerin bir kısmından Samsun ve Trabzon'da yerel hükümet tarafından Gürcü Heyeti'nin çok sıcak karşılandığı anlaşılmaktadır. Sv. Mdivani raporların bir kısmında Londra Konferansı'na gidecek olan Ankara Hükümeti Heyeti'nin görüş açısını açıklamıştır. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Ankara Hükümeti İtilaf Devletlerinden Türklerin konferansa katılması için bir şart ileri sürmüştü ve direkt Ankara Hükümeti'ne başvurmalarını talep etmişti. Sv. Mdivani'nin raporlarından Mustafa Kemal Paşa ile görüştüğünde iki hükümet arasında kurulacak münasebetlerin konusu belli olmaktadır. Raporlardan Gürcistan ve Ankara hükümetleri arasında barış antlaşmasının imzalanması için Sv. Mdivani'nin teklifte bulunduğu anlaşılmaktadır. Teklifte Batum, Artvin ve Ardahan illeri hakkında görüşler de yer almaktadır. Belgelerin bir kısmı Sv. Mdivani tarafından Ankara Hükümeti Dışişleri Bakanı Ahmet Muhtar Bey'in notasına verilen cevaptır.

* Prof. Dr., Samtskhe-Javakheti Devlet Üniversitesi, Gürcistan, roinkav@rambler.ru

Bilindiği gibi Ahmet Muhtar Bey, Gürcistan Hükümeti'nden 23 Şubat akşamına kadar Artvin ve Ardahan bölgelerinin tahliyesini talep etmiştir. Anılan belgelerde söz konusu mesele hakkında Sv. Mdivani ile Mustafa Kemal Paşa arasındaki görüşmelerin sonucu ve Gürcü Hükümeti'nin konuya yaklaşımları açıklanmıştır. Belgelerin bir kısmı Gürcistan'a Bolşevik istilasından sonra Ankara Hükümeti ile Gürcistan Hükümeti arasında yapılacak ittifak konularını içeriyor. Gürcistan Hükümeti Ankara'dan yerel idari teşkilatı Gürcistan'a kalmak şartıyla Batum, Akhalkalaki ve Akhaltsikhe Bölgeleri'ne askerî kuvvetlerinin sokmasını ve geçici olarak buraları elinde tutmasını istiyor. Anılan belgelerden bu konu hakkında Ankara Hükümeti'nin olaya bakışları da anlaşılmaktadır.

Anılan belgeler Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti Hükümeti ve Ankara Hükümeti arasında kurulan diplomatik ilişkileri, her iki komşu ülke arasındaki münasebetleri ve Yakındoğu ile Güney Kafkasya'daki uluslararası durumunun incelenmesi açısından çok önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Kemal Paşa, Svimon Mdivani, Bekir Sami Bey, Aristo Çumbadze, Kazım Bey.

**THE REPORTS OF THE AMBASSADOR OF GEORGIA
ANKARA SVİMON MDİVANI CONCERNING THE
ESTABLISHMENT OF THE DIPLOMATIC RELATIONSHIP
BETWEEN GEORGIA AND RUSSIA
(27.01 – 18.03.1921)**

Abstract

Georgian Democratic Republic Government sent ambassador to Ankara on December, 27 in 1920 after the Russian Empire dissolved on May, 26 in 1918.

In our study, government correspondence which is kept in Central Historical Archive of Georgia and conducted by Georgian Democratic Republic Ankara ambassador was discussed.

The documents give information on some cases experienced during the period mentioned above. It gives information to deputy minister of foreign affairs Konstantine Sabakhtarişvili on the journey of the committee. It can be concluded from some of the documents that the Georgian committee was welcomed by local government of Samsun and Trabzon. Sv. Mdivani explains in some of the reports the attitude of Ankara Government travelling to London Conference. Apparently, the documents show that Ankara Government stipulated allied powers for the attendance of the Turks to the conference and demanded for the direct appliance to Ankara government. It is understood from the Sv. Mdivani reports that during the meeting with Mustafa Kemal Pasha, the issue of a possible relationship between the two governments was clear. The reports indicate that a peace settlement between Georgian and Ankara Government was suggested by Sv. Mdivani. In the proposal, there are also remarks on Batumi, Artvin and Ardahan. Some of the documents are the responses of Sv. Mdivani to the Minister of Foreign Affairs Ahmet Muhtar. As it is well known, Ahmet Muhtar demanded the evacuation of Artvin and Ardahan till February, 23 from Georgian Government. In the mentioned documents, the result of the point in question between Sv. Mdivani and Mustafa Kemal Pasha and the attitude of Georgian Government are explained. Some of the documents include the issue of the alliance agreement between Ankara and Georgian Government after the Bolshevik invasion. The Georgian Government demanded the help of military forces on the condition that the local administrative organization would be positioned in Georgia and it would hold of

Batumi, Akhalkalaki regions temporarily. In the documents mentioned above the attitude of Ankara Government to this issue can also be inferred.

These documents are considered to be of much importance in terms of analysing diplomatic relationships, the relationship between the two neighbouring countries and the international relationship between the Near East and South Caucasia.

Key Words: Mustafa Kemal Pasha, Svimon Mdivani, Bekir Sami Bey, Aristo Çumbadze, Kazım Bey.

1921 tarihinde Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti Hükümeti ve Ankara Hükümeti arasında kurulan diplomatik ilişkiler konusu gerek her iki komşu ülke arasındaki münasebetlerin ve gerekse Güney Kafkasya'daki uluslararası durumunun incelenmesi açısından çok önemlidir.

Rusya İmparatorluğu dağıldıktan sonra Gürcistan 26 Mayıs 1918 tarihinde bağımsızlığını ilan etmiştir (Guruli, 2011: 53-57). Bağımsızlık dönemi 25 Şubat 1921 tarihine yani Gürcistan'a yapılan Bolşevik istilasına ve Gürcistan'da Sovyet iktidarı kurulana kadar sürmüştür (Toidze, 1991: 11).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gürcistan dostluğunu kazanmak için 23 Ekim 1920'de Miralay Kazım (Dirik) Bey'i Tiflis'e elçi tayin etmiştir (Dayı, 1997:269). Kazım Bey Tiflis'e 13 Kasım 1920'de gelmiştir (Sakartvelos Respublika, 1920:334).

Aralık 1920'de Ankara Hükümeti Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey Moskova'dan Tiflis'e gelmiş ve Gürcistan Hükümetiyle resmî görüşmelerde bulunmuştur (Svanidze, 2000:149). Gürcistan Hükümeti Ankara'da sefirlik açmak için karar vermiştir. Sefirlik kadrosuna elçi olarak Svimon Mdivani, General Eristavi, Aristo Çumbadze, Dimitri Şalikaşvili ve Emukhvari atandılar (Svanidze, 2000:149). 27 Aralık 1920 tarihinde elçilik Tiflis'ten yola çıkmış ve Ankara'ya doğru hareket etmiştir. Ankara'ya kadar elçilik heyetine Bekir Sami Bey eşlik etmiştir (Kavrelişvili, 2013: 27-29).

05. 01. 1921 tarihli ve 05 numaralı telgrafta Sv. Mdivani Gürcistan Dışişleri Bakan Yardımcısı Konstantine Sabakhtarişvili'ye heyetin yolculuğu hakkında bilgi vermektedir. Telgrafta Samsun ve Trabzon'da yerel hükümetler tarafından Gürcü Heyeti'nin sıcak karşılandığı haberi şöyle anlatılmıştır: “*Samsun'dan Bekir Sami Bey Kars'a bağlanarak, telgraf vasıtasıyla sizlere heyetimizin Samsun'a vardığını bildirmiştir. Daha önce yazdığım gibi Trabzon'a vardığımızda oranın yerel hükümeti bizleri merkeze davet etti, orada biz Osmanlı'nın¹bağımsızlık günü kutlama törenine katıldık. Daha sonra Trabzon bölgesi garnizon komutanı Nuri Bey bize yemek verdi. Samsun'a vardığımızda da bizi çok hoş karşıladılar. Ertesi gün belediye binasında verilen yemeğe yerel hükümet ve bölgenin aydın sınıfları katıldı. Genel olarak denilebilir ki, bize eşlik eden Bekir Sami Bey ile mahiyetindeki kişiler ve bizi karşılayan Türkler çok sıcak davranıyorlardı ve güzel bir ev sahipliği gösteriyorlardı. Özel ve resmî görüşmelerde ise Osmanlı-Gürcistan arasında iyi komşuluk ilişkilerinin kurulmasından bahsediyorlardı. Bu*

¹ Bundan sonra Osmanlı kelimesi yerine Türk kelimesi kullanılacaktır.

konu özellikle Bekir Sami Bey'in girişimleri ile açılıyordu”(GMTA. F. 2118. D. 1.A/N 7: 1-2).

28. 01. 1921 tarihli ve 01 numaralı telgrafta Sv. Mdivani Gürcistan Dışişleri Bakanı'na elçilik üyelerinin yolculuğunu anlatmaktadır. Heyet 9 Ocak'ta Samsun'dan çıkmış ve 27 Ocak'ta Eskişehir'e varmıştır. Telgraftan anlaşıldığına göre Sv. Mdivani Türk bürokratlarına ve bizzat Bekir Sami Bey'e müteşekkirdir. Telgrafta “*Tüm Anadolu, Ankara Hükümeti'nin elindedir. Gerçi birkaç yerde İngilizlerin teşviki ile Ankara'ya karşı başkaldırmalar var, ancak bütün bunlar bastırıldı. Orduları hazırdır. En kısa zaman içinde Yunanlılara karşı askeri hareket bakleniyor. Türkler bir hafta önce Yunan ordusunu yendiler ve Bursa'ya 20 km. mesafeye yaklaştılar. Diğer cephelerde durum değişmemiştir. Ülkenin iç durumu fena değil, çünkü açlık yok. Halkın çoğunluğu Ankara Hükümeti yanlısıdır. Bize karşı iyi niyet düşünceleri var*” gibi kelimeler mevcuttur (GMTA. F. 2118. D. 1. A/N 9:1).

Sv. Mdivani 02. 02. 1921 tarihinde Gürcistan Dışişleri Bakanı'na gönderdiği 02 numaralı telgrafta Gürcü Heyeti'nin 31 Ocak 1921 tarihinde Ankara'ya vardığından bahsetmiştir. Telgrafta Londra Konferansı'ndan şöyle bahsedilmiştir: “*Henüz Eskişehir'de iken İstanbul Hükümeti Ankara Hükümeti'ne bir teklifte bulunarak 21 Şubat'ta Londra'da düzenlenecek olan konferansa bir heyet göndermesini istemiş. Ayrıca Sevr Antlaşması'nın Türkiye lehine değiştirileceğinden bahsetmiştir. Ancak Ankara Hükümeti İstanbul Hükümeti'nin bu teklifini aşağıdaki sebeplerden dolayı reddetmiştir:*

1) *İstanbul Hükümeti halkın hükümeti değildir;*

2) *Eğer İtilaf Devletleri Türkiye'nin konferansa katılmasını istiyorlarsa direkt Ankara Hükümeti'ne başvurmaları gerekir.*

Şimdilik Ankara ve İstanbul Hükümetleri arasında görüşmeler devam ediyor. *Bu günlerde Ankara Hükümeti Londra'dan bir davet beklemek üzere-dir ve İtalya'ya heyet gönderecektir. İki Şubat'ta Dışişleri Bakanı'na yetki belgelerimi teslim ettim. Yakınlarda Devlet Başkanı'na itimatnamelerimi teslim edeceğim*”(GMTA. F. 2118. D. 1. A/N 9:2).

05. 02. 1921 Tarihli ve 29 numaralı telgrafta Sv. Mdivani, Dışişleri Bakanlığı'ndan düzgün irtibat sağlamak için Kars-Tiflis telgraf hattının tamir edilmesini istemektedir. Aynı telgrafta İtilaf Devletleri tarafından Gürcistan'ın bağımsızlığının resmen tanıdıkları haberleri yer almaktadır.(GMTA. F. 2118. D. 1. A/N7:4-5).

06. 02. 1921 Tarihlinde Sv. Mdivani tarafından Dışişleri Bakanlığı'na çektiği 05 numaralı telgraftan anlaşıldığına göre Ankara Hükümeti Heyeti, Bekir Sami Bey başta olmak üzere henüz davetiye almadan direkt Londra'ya gidiyormuş ve İstanbul Hükümeti Heyeti ile birlikte gitmekten vazgeçmiştir. Sv. Mdivani itimatnamelerini Ankara Hükümeti Başkanı'na 8 Şubat'ta sunacakmış (GMTA. F. 2118. D. 1. A/N9:4).

Aynı tarihi taşıyan 09 numaralı telgrafta Sv. Mdivani Bekir Sami Bey'e TBMM tarafından Türk Halkı'nın haklı taleplerini yerine getirmek ve Türk Halkı'na hizmet etmek için verilen vazifelerde başarılar diliyor. Sv. Mdivani, Bekir Sami Bey'i Türkiye sevdalısı, Kafkasya hayranı ve Gürcistan dostu diye adlandırıyor (GMTA. F. 2118. D.1. A/N6:8).

Yine aynı tarihi taşıyan 28 numaralı telgrafta Sv. Mdivani Gürcistan Dışişleri Bakanı'na Gürcistan Heyeti'nin 27. 12. 1920 tarihinde Tiflis'ten çıktığını, 31. 01. 1921 tarihinde ise Ankara'ya vardığını, Bekir Sami Bey'in ve yerel hükümet ile polis teşkilatı tarafından her türlü yardımda bulunduğunu, elçilik binasının şehir dışında ve o zamanki şartlara göre çok düzgün olduğunu belirtmektedir (GMTA. F. 2118. D. 1. A/N7: 6-7).

08. 02. 1921 tarihli 08 numaralı telgrafta Sv. Mdivani Gürcistan Dışişleri Bakanı'na Mustafa Kemal Paşa ile yaptığı görüşmelerden bahsediyor ve “*görüşmelerimiz bir buçuk saat sürdü, bu süre içinde resmî ifadelerden başka Mustafa Kemal Paşa bizimle alakası olan bütün konulara değindi ve bana göre bütün bu konuları yeteri derecede açıkladı. Önümüzdeki günlerde görüşmelere başlayacağım.*” gibi kelimeler kullanıyor (GMTA. F. 2118. D. 1. A/N9:5).

Aynı tarihli başka bir numarasız telgrafta Sv. Mdivani'nin Mustafa Kemal Paşa'ya itimatnamelerini takdim ettiği zaman dile getirdiği sözler mevcuttur. Sv. Mdivani “*Hükümetim beni Ankara Hükümeti ile ilişkileri kurmak için görevlendirdi. Gürcistan Hükümeti Ankara Hükümeti'ne karşı iyi niyet düşünceleri beslemektedir. Gürcistan Hükümeti Ankara Hükümeti'nin haklı savaşından galip çıkacağına ve ülkenin bağımsızlık kazanacağından emindir. Ankara Hükümeti, komşusu olan Gürcistan için bağımsızlığının ne kadar önemli olduğunu çok iyi bilir, çünkü Gürcistan 100 yıl önce ezilen haklarını ancak şimdi kazanabildi. Şuanki duruma göre Türkiye-Gürcistan ilişkilerini her iki halkın tarihî tecrübe-rinden faydalanarak her iki halkın menfaatlerine uygun olarak kurmalıyız.*” gibi ifadelerde bulunuyor. Sonunda Sv. Mdivani Türk halkına saygılarını ifade ediyor, her iki tarafın yaptıklarının tarihe geçeceğinden bahsediyor, bu bağlamda Ankara

Hükümeti yöneticilerinin desteğini alarak her iki halk arasında iyi komşuluk ilişkilerinin kurulacağından ümit ediyor(GMTA. F. 2118. D.1. A/N6:9).

18. 02. 1921 tarihli numarasız belge Sv. Mdivani tarafından Ankara Hükümeti Dışişleri Bakanı'na yazdığı telgraftır. Sv. Mdivani telgrafta Gürcistan ve Ankara hükümetleri arasında bir barış antlaşmasının imzalanmasını teklif ediyor. Konu hakkında kendisi “*Burada bulunduğum kısa süre içinde zat-i âlinize birkaç defa Gürcistan ve Anadolu hükümetleri arasında bir an önce barışın imzalanmasından bahsettim. Bu barış her iki halkın hayatı menfaatlerini, dostluk ve iyi komşuluk ilişkilerini sağlayacaktı. Şimdi sizlere hükümetimin son teklifini resmî bir yazı şeklinde bildirmek istiyorum. Eğer Ankara Hükümeti bunu kabul ederse, barış antlaşmasını imzalayabilirim. Hükümetimin teklifi şundan ibarettir: Batum ve Batum Vilayeti tartışmasız olarak Gürcistan sınırları içerisinde kalacak ve il sınırları 1914 sınırlarına göre çizilecektir. Zatiâlinize Gürcistan'ın şu anki durumu malumdur. Bolşevik Rusya'nın Kızıl Ordusunun desteğini alan Bolşevikleşmiş Ermenistan Gürcistan'a ölüm kılıcını çalmaya kalkmıştır. Çok ciddi olan bu durumda izinle beyan etmek istiyorum ki, eğer Batum Gürcistan'a kalmazsa, Gürcistan, Komünist-Taşnake lleriyle boğulabilir. Dolayısıyla Yüce TBMM ve Hükümeti'ne yazdıklarımın iletmesini rica ederim ki, Batum ve Batum Vilayeti hakkında bizimle tartışmaya girmesinler, çünkü orası Gürcistan'ın kalbi ve gözüdür ve onsuz yaşanamaz. Ayrıca şunu da eklemek istiyorum ki, Gürcistan Anayasasına göre Batum ve Batum Vilayetine özerklik tanınmıştır. Teklifimin olduğu gibi kabul edilmesi Gürcistan ve Türkiye'nin kardeşlik ilişkilerine layıktır. Beni yetkili kılan hükümetimin adına beyan etmek istiyorum ki, Ardahan Vilayeti hiç tartışmadan Türkiye Devletine kalacak ve sınırı da Saniore Dağından geçip 1914 sınırı gibi aynen kalacaktır. Eğer aksi bir durumdan kaynaklanarak Türkiye Devleti Ardahan ve Oltu vilayetlerini terk etmek zorunda kalırsa, o zaman bu vilayetleri Gürcistan'a bırakacaktır. Bu son teklif Türkiye ve Gürcistan hükümetlerinin gizli antlaşma konusu olacaktır. Bu teklif Gürcistan'ın son teklifidir ve TBMM ve Hükümeti tarafından kabulünü bekliyoruz.*” gibi kelimeler kullanıyor (GMTA. F. 2118.D.1. A/N6:19).

19. 02. 1921 tarihli ve 20 numaralı telgrafta Sv. Mdivani Gürcistan Dışişleri Bakan Yardımcısı Konstantine Sabahtarişvili'ye Kafkasya yanlısı olan bir partiden bahsediyor. Telgrafta “*Maalesef Kafkasya yanlısı olan parti şimdilik çok zayıftır, çünkü lideri Bekir Sami Bey Londra'ya gitmiştir. Hudutlar için yapacağımız görüşmeler Londra Konferansı'nın başlangıcına kadar ertelenecektir. Mevcut duruma göre, şimdilik bunlarla iş tutmak ve bir sonuç elde etmek müm-*

kün değildir. Bunların fikirleri Moskova ve Londra arasında dağılmıştır. Kiminle nasıl bağlantı kuracaklarına henüz karar vermemişlerdir.” gibi sözler mevcuttur (GMTA. F.2118. D. 1. A/N9:8).

22. 02. 1921 tarihli ve 21 numaralı belge, Sv. Mdivani tarafından Ankara Hükümeti Dışişleri Bakanı Ahmet Muhtar Bey'in 21. 02. 1921 tarihinde Gürcistan Sefirliğine sunulan 492 numaralı notasına verilen cevaptan ibarettir. Bilindiği gibi Ahmet Muhtar Bey Gürcistan Hükümeti'nden 23 Şubat akşamına kadar Artvin ve Ardahan bölgelerinin tahliyesini talep etmiştir (Tansel, 1978:56-57). Sv. Mdivani bu notayı bir an önce Gürcistan Hükümeti'ne bildirmiştir. Sv. Mdivani verdiği cevapta Ahmet Muhtar Bey ile Ankara Hükümeti temsilcileri ile yaptığı görüşmelerden ve görüşmeler esnasında dile getirilen Gürcistan-Türkiye arasında var olan iyi komşuluk ve dostluk niyetlerinin olduğundan bahsediyor. Sv. Mdivani'ye göre Gürcistan ve Ankara hükümetleri arasında ilk görüşmeler iyi niyet esaslarına dayalı yapılıyordu. Bundan istifade ederek kendisi ilk önce Ankara Hükümeti Dışişleri Bakanlığı'na bir barış antlaşmasının imzalamasını teklif etmişti. Ancak şu ana kadar cevap alamamıştır. Ayrıca Sv. Mdivani Ahmet Muhtar Bey'den barış antlaşması hakkında birkaç defa sözlü olarak teklif almış, fakat bunlar her seferde değişmiştir. Sv. Mdivani Ahmet Muhtar Bey'den aldığı teklifleri şöyle açıklıyor: *“Tekliflerin birisine göre Ardahan ve Artvin Türkiye sınırlarına dâhil edilecekti, Batum ve civarında ise halk oylaması yapılacaktı”*. Sv. Mdivani anılan teklifleri resmî yazı ile talep etmiş, ancak alamamıştır. İkinci şifahî teklif Maliye Bakanı Ferit Bey'den gelmiştir. Bu teklife göre Batum ve civarı halk oylaması yapılmadan Gürcistan'a kalacak, Artvin ve Ardahan Vilayetleri ise Türkiye'ye geçecektir. Üçüncü teklif ise bir nota halinde alınmıştır. Bu nota TBMM kararına göre düzenlenmiş ve Artvin ve Ardahan vilayetlerinin Türkiye idaresi altına geçmesini sağlayacak şekildedir. Ancak Batum hakkında bu notada söz edilmemiştir.

Sv. Mdivani Ankara ve Tiflis hükümetleri arasında başlanan görüşmelerin sonuçsuz kaldığını üzülenek belirtiyor. Ayrıca meydana gelen duruma rağmen, Gürcistansız Kafkasya meselesinin çözülemeyeceğinden bahsediyor (GMTA. F. 2118. D.1. A/N6:30-31).

23. 02. 1921 Tarihli ve 24 numaralı telgraf Sv. Mdivani'nin Ankara Hükümeti Dışişleri Bakanı Ahmet Muhtar Bey'e yazdığı daha bir cevaptır. Sv. Mdivani telgrafta Ahmet Muhtar Bey'den aldığı iki 498/67 ve 498/68 nolu notalardan bahsediyor ve *“Batum ve Artvin meselesini yalnız Ayastefanos Antlaşması gereğince ve İngilizlerin son davranışlarına göre çözümlenmesini yeterli bulmuyorum. Bütün*

konularla birlikte, her iki taraf çözüm yollarını ararken, Ruslar tarafından bölgede din üzerinden yapılan istatistikleri değil de bölgenin tarihi geçmişini, kültürel varlığını ve etnik yapısını göz önünde bulundurmalıdır” gibi kelimeler kullanıyor. Sv. Mdivani devamında Batum ve Batum Vilayeti’nde yapılan halk oylamasını uygun şartlar olmadığından dolayı haksız buluyor ve Gürcistan Hükümeti tarafından tartışmalı bölgelerde aldığı tedbirleri Ankara Hükümeti tarafından Anadolu’nun belli bir bölgelerde aldığı tedbirlerle karşılaştırıyor ve her ikisini de devlet politikası açısından doğru görüyor (GMTA. F. 2118.D.1, A/N6: 40).

25. 02. 1921 tarihli ve numarasız telgrafında Sv. Mdivani Akaki Çkhenkeli’ye şu açıklamada bulunuyor “8 Şubat’ta itimatnamelerimi sunarken Kemal Paşa ile ilk defa görüştim. Resmî konuşmalardan sonra görüşmelere başladık. Görüşmelerde Gürcistan ve Türkiye arasında kurulacak ilişkilerden başka, her iki tarafı ilgilendiren diğer konulara da değindik. Örneğin: Kafkasya konusu. Bu görüşmelerden anlaşıldığı kadarıyla M. Kemal Paşa gerek ikili ilişkilerimiz konusuna gerekse Kafkasya konusuna sıcak bakıyordu ve ortak amaçlarımız da birbirinden çok farklı değildi. Birkaç gün sonra Dışişleri Bakanı Ahmet Muhtar Beyle görüşmeleri başlatmak üzere buluştum. Kısa konuşmalardan sonra barış antlaşmasında yer alacak konular üzerine durduk. Bunlar şunlardı:

- 1) Türkiye tarafından Gürcistan’ın resmen tanınması;
- 2) Sınırların belirlenmesi;
- 3) Ticarî ilişkilerimizin genel konuları.

Birinci konu çok kolay çözüldü. Sınırlara gelince Muhtar Bey “Mısak-i Milli’yi” okumamı referans etti ve buna göre sınırlar konusunun artık çözülmüş olduğunu belirtti”. Sv. Mdivani devamında “Mısak-i Milli’den” bahsediyor ve “Ankara bize yönelik olan fikirlerini değiştiriyor ve Bolşeviklerin eline geçmek düşüncesiyle Artvin ve Ardahan illerini ısrarla talep ediyor. Ben Artvin ve Batum hakkında olan tekliflerini kesinlikle kabul etmedim. En fazla Ardahan konusunda uzlaştım. İl sınırının da Saniore sıradağından geçmesini istedim. Ancak Ankara Ardahan ve Artvin’i ısrarla talep ediyordu. Batum için de halk oylamasını istiyordu. Hükümetimize Ankara Hükümeti’nin notalarını gönderdim, cevap alıncaya kadar Muhtar Bey’e de Ardahan ve Artvin’i askerî güçle tuttukları için bir protesto notası gönderdim. Ben hükümetimiz tarafından Ankara Hükümeti’nin tekliflerini reddedeceğini düşünüyordum. Ancak 23 Şubat akşam saatlerinde Tiflis’ten aldığım cevaba göre hükümetimiz bu bölgelerin tahliyesini kabul ediyordu” gibi ifadelerde bulunmaktadır. (GMTA. F. 2118. D.1. A/N7:16-17).

25. 02. 1921 tarihli ve 26 numaralı telgrafında Sv. Mdivani Akaki Çkhenkeli'ye Ankara Hükümeti'nin Moskova ve Londra ile olan ilişkilerden bahsediyor. Ayrıca Gürcistan Hükümeti'nin Ankara Hükümeti ile yaptığı görüşmelerinin sonuçsuz kalmasının nedenlerini anlatıyor: “*Moskova Konferansı'na giden heyet Bakü'den çıkmıştır ve Moskova'ya yaklaşıyor. Ankara BMM'si Londra Konferansı'na davet edilinceye kadar Moskova Konferansı'na ümitle bakıyordu. Şimdilik tek bir korkusu var, o da Bolşevizmdir. Burada Bolşevizm'in şiddetliği hakkında yeterli kadar bilgiler mevcuttur. Öte yandan, Bolşevizm'in kabul edilmemesi Bolşeviklerden uzaklaşma korkusunu yaratıyordu. Bu mesele ise bunlar için büyük önem taşıyordu, çünkü İngiltere ve Batı Avrupa'ya karşı mücadele etmek için Bolşevizm yeğene bir güçtü. Heyet ayrıldıktan sonra Mustafa Kemal Paşa bir beyenatta bulundu. Bu beyanata göre Bolşevizm kabul edilemezdi, ancak Bolşevik Rusya ile siyasi ilişkilerin kurulması gerekiyordu. M. Kemal Paşa'nın ifadelerini şöyle anlamak lazım:*

1) *Londra ile iş bitmediği için Bolşeviklerle bağlantı kurmal gerek;*

2) *Türkiye Kafkasya konusundaki menfaatlerine yalnız Bolşeviklerle temasta bulunarak ulaşabilir.*

Kafkasya konularında Ankara'nın hedefi Kafkasya işini kendi menfaatlerine göre yönlendirmek ve bu şekilde İngiltere ile pazarlık yapmak ve böylelikle Bolşevik etkisini azaltmaktır. Kafkasya için Türkiye, Rusya ve İtilaf Devletleri arasında yapılan mücadelelerden oluşan durumdan başka, bizim Türkiye'ye yönelik davranışlarımız baştan beri yanlışti:

1) *Ekim ayında Ankara'dan gelen teklif üzerine gerekli görüşmeler yapmamız gerekiyordu. O zaman bunlarla anlaşmamız daha kolaydı, çünkü bunlar için farazi olan şeyler şimdilik gerçekleşmeye başladı;*

2) *Bizim son notamızın üzerinde durup Batum konusunu tartışmasız bir mesele haline getirecektik;*

3) *Kafkasya yanlısı, dağlara âşık olan Kafkasyalı ve Kafkasya'dan Rusları kovmaya taraftar olan tek bir kişi Bekir Sami Bey, Londra'ya gitmek zorunda kaldı” (GMTA. F. 2118. D.1. A/N7:18-21).*

26.02.1921 tarihli ve 31 numaralı belge Sv. Mdivani tarafından Gürcistan Dışişleri Bakanı'na gönderilen telgraftır. Telgrafta Tefvik Paşa'nın Londra'daki ifadeleri anlatılmıştır. Tefvik Paşa “*Türk Halkı adına yalnız Ankara Hükümeti konuşabilir”* gibi ifadelerde bulunmuştur. Telgraftan anlaşıldığına göre 24.02. 1921 tarihinde Sv. Mdivani'yi Ankara Hükümeti'nin iki bakanı ziyaret etmiş ve

“*Son gelişmeler ortak menfaatlerimizin yerine getirmesine engel olmayacak, yakınlarda çok kolay anlaşacağız, yalnız Artvin İli ahalisinin istatistikleri lazım, hükümetiniz Kazım Bey ve Kazım Paşa ile ilişkilerini bozmasın*” gibi ifadelerde bulunmuşlardır (GMTA. F. 2118. D.1. A/N 9:12).

Aynı tarihi taşıyan ve 32 numaralı daha bir telgrafta Sv. Mdivani Gürcistan Dışişleri Bakanı’na Mustafa Kemal Paşa ile yaptığı görüşmelerini şu şekilde anlatmaktadır: “*Bugün bizi Mustafa Kemal Paşa ziyaret etti. Uzun zaman konuştuk. Hopa ve Ardahan’da asayişin sağlanması için bir talimat vereceğine dair hükümetimize haber vermeme istedi ve “Alınan haberler daha önceki gelişmelere dair olabilirdi. Askerî güçlerimizi Ardahan’a dahi sokmadık, Gürcistan ortak cephelerimizde kendini rahat hissedebilir” gibi ifadelerde bulundu. Ben kendisine Artvin’i hatırlattım. Kendisi bana “Bu konu üzerinde de anlaşabiliriz” dedi*” (GMTA. F. 2118. D. 1. A/N9:13).

Sv. Mdivani 27. 02. 1921 tarihli ve 33 numaralı telgrafta Gürcistan Dışişleri Bakanı’nı bilgilendirdiğinde “*Bunlar Londra’daki işleri bitmeden samimi davranamazlar. Bütün yazdıklarımı gizli tutmamı istiyorlar. Londra’daki temsilcilerimiz bunların temsilcilerine işlerini daha çabuk bitirmek konusunda yardımcı olsunlar*” gibi ifadeye bulunuyor (GMTA. F. 2118. D.1, A/N9:14).

Sv. Mdivani Ankara Hükümeti Dışişleri Bakanı’na gönderdiği 02. 03. 1921 tarihli ve 36 numaralı telgrafında Gürcistan Dışişleri Bakanı’ndan 01. 03. 1921 tarihinde aldığı telgraftan bahsediyor ve Gürcistandaki gelişmeleri anlatıyor. Telgrafa göre Bolşevik ordusu Gürcistan’ın Doğu bölgelerindeki köyleri, özellikle Müslüman köylerini tahrip etmiş ve yağmalamıştır (GMTA. F. 2118, D. 1, A/N6:43).

02. 03. 1921 tarihli ve 37 numaralı belge Sv. Mdivani tarafından Gürcistan Dışişleri Bakanlığına gönderilen telgraftır. Telgrafta Ankara Hükümeti’nin teklifi mevcuttur. Ankara, Gürcistan Hükümeti’nden Tiflis’e yakın olan Mtskheta şehri mevkilerinin ve Kuzey Kafkasya’ya giden Vladikafkas yolunun elinde tutmasını ve Bolşevik ordusuna terk etmemesini istiyor, çünkü Vladikafkas yolunu ele geçiren güç Doğu Kafkasya bölgesine tamamen hâkim olabiliyor. Sv. Mdivani telgrafta ayrıca Ankara Hükümeti tarafından Gürcistan Hükümeti’ne yapılacak silah yardımından bahsediyor ve “*Sahilden bize verilecek miktarda silahları yoktur; yalnız Kars’ta var. Bu günlerde nasıl göndereceklerini öğrenecekler. İstanbul’dan aldığım habere göre bizim için silah yükleniyormuş. Hemen bugün İstanbul’dan gelen haberin netleşmesi için gerekli girişimlerde bulunacağım*” gibi cümleler kullanıyor (GMTA. F. 2118. D.1. A/N9:16).

09.03. 1921 Tarihli ve 45 numaralı belge Sv. Mdivani'nin Ankara Dışişleri Bakanı'na gönderdiği telgraftır. Gürcü elçisi bakandan, Londra'da bulunan Bekir Sami Bey aracılığıyla Londra'da olan Gürcistan temsilcisi Akaki Çkhenkeli'ye Gürcistan'ın durumu hakkında bilgi vermesini istiyor. Telgrafa göre Bolşevikler Gürcistan'ın Doğu bölgelerini işgal etmişler ve Batı'da ise Sokhumi'ye doğru hareket ediyorlarmış. Ankara Hükümeti Gürcistan Hükümeti ile anlaşarak Akhalkalaki, Akhaltsikhe ve Batum bölgelerine askerî güçlerini sokmuş ancak bütün Gürcistan'da Bolşevikler tarafından yapılan zulme imkânsızlıktan dolayı karşı çıkamıyormuş. Sv. Mdivani ülkenin durumunu düzeltmek için Akaki Çkhenkeli'den gerekli girişimlerde bulunmasını istiyor (GMTA. F. 2118. D.1.A/N6:49).

Üzerinde ay ve günü belli olmayan 1921 yılına ait belgede Gürcistan Hükümeti tarafından Ankara Hükümeti'ne sunulan teklifler mevcuttur. Bu tekliflere göre:

1) Gürcistan Hükümeti Ankara Hükümetinden yerel idarî teşkilatının Gürcistan Hükümetinde kalmak şartıyla Batum bölgesi ile Akhalkalaki ilçesine bir an önce askerî kuvvetlerinin sokmasını istiyor;

2) Gürcistan Hükümeti Ankara Hükümeti'nden yerel idarî teşkilatının Gürcistan Hükümetinde kalmak şartıyla Batum bölgesi ile Akhalkalaki ve Akhaltsikhe ilçelerine bir an önce askerî güçlerini sokmasını istiyor. Gerek olursa, Gürcistan Askerî Kuvvetleri Ankara Hükümeti Askerî Kuvvetlerine yardımda bulunacaktır. Bu durum Gürcistan ve Kafkasya'nın geleceği belirleninceye kadar devam edecektir. Daha sonra ise Ankara ve Gürcistan Hükümetleri Kafkasya devletleri ile milletlerinden oluşan bir konfederasyon devletinin kuruluşu için ortaklaşa çalışacaklardır. Bu prensiplere uygun olan şartlar en yakın zamanda görüşülecektir (GMTA. F. 2118. D.1. A/N 9:16/1-17).

Gürcistan Dışişleri Bakanı Evgeni Gegeçkori Sv. Mdivani'ye 04. 03. 1921 tarihinde gönderdiği 1900 numaralı telgrafta Ankara Hükümeti ile girişmelerde bulunup Gürcü-Bolşevik ve Rusya arasında yapılan savaşa Ankara'nın müdahil olmasını istiyor “*Çünkü Gürcistan tek başına Moskova'ya karşı direnemez ve Ankara'nın bekleme siyaseti Moskova'ya Ankara'nın planlarının bozulmasına yol açar.*” (GMTA. F. 2118. D.1. A/N9:21).

Üzerinde ay ve günü belli olmayan 1921 yılına ait 1836 numaralı telgraf Gürcistan Dışişleri Bakanlığınca Sv. Mdivani'nin telgrafına verilen cevaptır. Telgraftan anlaşıldığı kadarıyla Gürcistan Hükümeti Ankara ile bir ittifak kurmaktan yanadır. Aynı telgrafta “*Olabilir ki ittifakımıza bir Avrupa ülkesi de ka-*

tılır, bizim halkımız Bolşeviklerden başka herkesi kabul eder. Bundan sonra tarafsızlığımızın hiçbir anlamı kalmadı artık” sözleri mevcuttur (GMTA. F. 2118. D.1, A/N9:22-23).

06. 03. 1921 tarihli ve 42 numaralı belge Sv. Mdivani tarafından Gürcistan Dışişleri Bakanı'na gönderilen telgraftır. Telgraf Ankara Hükümeti tarafından Gürcistan Hükümeti'ne Moskova Konferansı'na katılmak için bir temsilci göndermesi hakkında bilgiler içermektedir. Sv. Mdivani'nin yazısında “*Ankara'yı müdahil etmek için her türlü gayrette bulunuyorum. Maalesef sizden gerekli bilgiler alamıyorum. Tesadüfen, elçiliğimiz Ankara yolculuğunda iken, Ankara Hükümeti tarafından sizlere Moskova Konferansı'na katılmanız için bir notanın gönderildiğini öğrendim. Ancak, sizden konu hakkında ne Ankara Hükümetine ne de bana hiç bir haber gelmedi. Yarın gönderdikleri notanın kopyasını isteyeceğim ve Gürcistan'ın ihtilafli meselelerinin savaş cephesinde değil de bir konferans ortamında çözülmesi için hazır olduğunu bildireceğim. Ankara Hükümeti yakınlarda bitmek üzere olan Londra Konferansı'nın sonuna kadar direnmemizi istiyor”* gibi cümleler kullanılmıştır (GMTA. F. 2118. D. 1, A/N9:26).

08. 03. 1921 tarihli ve 43 numaralı belge Sv. Mdivani tarafından Gürcistan Hükümeti Başkanı Noe Jordania'ya gönderilen telgraftır. Telgrafta Sv. Mdivani Ankara Hükümeti'nin cevabını bildiriyor: “*Sizin ilk teklifinizi kabul ettiler. Ayrıca:*

- 1) *Askerî güçlerini sokmak için teklif ettiğimiz üç bölgede Gürcü Askerî Kuvvetleri tarafından yardıma ihtiyaç duyulmadığı;*
- 2) *Yerel idarî teşkilatlarda Ankara Hükümeti temsilcilerinin bulundurulması;*
- 3) *Gürcistan ve Ankara hükümetleri mutabakatı ile tutulan üç bölgede halk oylamasının yapılması gibi ek teklifleri vardır.*

Ancak Ankara Hükümeti bütün bu şartları Londra'ya, fazlasıyla Moskova'ya duyurmak için ileri sürüyor. Ankara Hükümeti adına üç bakan durum iyileştikten sonra tutulan bölgelerden askerî güçlerinin geri çekeceklerine dair bana söz verdi. Bu konu hakkında resmî bir belgenin düzenlenmesini yersiz gördüler. Çünkü Moskova ve Londra arasında bunların (Türklerin) durumu belli değildir. Ayrıca bizden de korkuları var. Çünkü Gürcistan partilerinde etki sahibi olan birkaç kişi Bolşevizm'in kabul edilmesini talep ediyor. Bunlar (Türkler) teklifimizin bir an önce yerine getirilmesi için gerekli talimat verdiler” (GMTA. F. 2118. D.1, A/N9: 27).

18.03.1921 tarihli ve 54 numaralı belge Sv. Mdivani tarafından Akaki Çkhenkeli'ye gönderdiği telgraftır. Telgrafta Ankara Hükümeti'nin Kafkasya, Rusya ve İtilaf Devletlerine karşı yaptığı politikadan bahsedilmiş ve “*Türkler bizimle anlaşıp menfaatlerimize uygun olan Kafkasya politikasını birlikte yürütmek için hazır olduklarını söylüyorlar. Ancak, Güney’de ve Batı’da sürdürdükleri savaş bitmeden Kuzey’de yeni bir cephe açamazlar. Bunu yapmak için Fransa ve Türkiye aralarında anlaşıp Kilikya Cephesi’nde savaşa son vermelidirler. Brayan ve Bekir Sami Bey arasında yapılan antlaşma bunları çok etkiledi. Savaşı devam ettirmek için Türkiye yeterince güçlüdür, bundan emin olabilirsiniz. Fransa Türkiye’ye karşı yaptığı ufak tefek taleplerden kendi siyasetine fazla zarar veriyor. Acaba Fransa için Türkiye tarafından Almanya’nın müttefiki olan Rusya’ya karşı bir hareket yapılması gerekli değil mi? Zaten Fransa Almanya’dan bir an önce savaş tazminatını ödemesini istiyor. Eminim ki, eğer Fransa Türkiye ile anlaşır ve dostane ilişkiler kurarsa, Türkiye Rusya’yı Kafkasya’dan ihraç etmek için derhal harekete geçer. Bu durum ise bizim ve gelecekte Kafkasya Konfederasyonu kurmak için faydalı olacaktır. Ayrıca Fransa Türkiye yardımıyla İngiltere’yi de etkileyebilir. Burada İngiltere’ye nazaran Fransa ile daha çabuk anlaşabileceklerine umuyorlardı, ancak tam tersi oldu. Bu durum Türkiye’nin Fransa ile ittifak kurma şansını daha da azaltıyor. Türkiye bunun için şimdilik hazırdır. Fransa bu şans bundan sonra eline dana geçiremez. İngiltere’nin Türkiye ile ittifak kurma durumu da vardır. Dolayısıyla bir an önce Brayan’la görüşmek ve her şeyi anlatmak gerekir. Ufak tefeklere büyük politikayı kurban etmemek lazım. Bu iş gecikirse, başımıza bela gelebilir*” gibi sözler söylemektedir. (GMTA. F. 2118. D.1. A/N9:28).

Sonuç olarak denilebilir ki, Gürcistan Merkezi Tarihi Arşivinde muhafaza edilen Sv. Mdivani'nin raporları gerek Türkiye, Gürcistan, Kafkasya, Rusya ve dönemin güçlü ülkelerinin dış politikasını, Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti Hükümeti ve Ankara Hükümeti arasında kurulan diplomatik ilişkilerini ve bölgedeki uluslararası durumu incelemek açısından çok önemli bilgiler içeren kaynaklardır.

KAYNAKÇA

- Dimitri Şalikaşvili'nin Türkiye Günlüğü (Türkiye'de Gürcistan Temsilciliği 27 Aralık 1920-20 Mart 1921)**, Çeviren ve Yayına Hazırlayan Prof. Dr. Roın Kavrelişvili, Trabzon, 2013.
- Gürcistan Merkezi Tarihi Arşivi**, Fon 2118,D. 1. Arşiv Numaraları 6,7, 9.
- Levan Toidze, İntervenciats, Okupaciats, **Zaldatanebiti Gasabwoebats, Faktobrivi Aneksiats / Askerî Müdahale, İşgal ve Fiili İlhak**, Tiflis, 1991.
- Mikheil Svanidze, **Diplomatiuri Urtiertobebis Damkareba Sakartvelosa da Kemalis Turketis Mtavrobebs Shoris, Kartuli diplomatia (Tselitsdeuli) / Gürcistan ve Kemal'in Türkiyesi Hükümetleri Arasında Diplomatik İlişkilerinin Kuruluşu, Gürcü Diplomasisi (Yıllık)**, Tiflis, 2000.
- S. Esin (Derinsu) Dayı, **Elvie-i Selase'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma**, Erzurum, 1997.
- Sakartvelos Respublika Gazetesi**, Tiflis, 29. 11. 1920.
- Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C II, Ankara, 1978.
- Vakhtang Guruli, **1918 Tslis 26 Maisi/1918 Yılı 26 Mayıs**, Tiflis, 2011.

RUS KAYNAKLARINA GÖRE OSMANLI HÂKİMİYETİNDEKİ KUZEY KAFKASYA EMİRLİĞİ (1919-1920)

SEVİNC ALİYEVA*

Özet

Rusya İmparatorluğu'nun yıkılışı sonrası Kuzey Kafkasya'da egemen yönetim biçimi uğruna mücadele başlatıldı ve demokratik, sosyalist, dini nitelikli yeni devletlerin kurulduğu ilan edildi. Tarihçilikte uzun süre bu coğrafyada sosyalist ve halk cumhuriyetleri düşüncesi hâkim olmuştu. Demokratik bir devlet olarak Kafkas Dağlı Cumhuriyeti ve teokratik Kuzey Kafkas Emirliği'nin rolü ve önemi, maksatlı olarak küçümseniyordu. Dağlı Cumhuriyeti'nin Güney Rusya orduları (Denikin'in silahlı kuvvetleri) tarafından işgalinden sonra, Kuzey Kafkasya'da özgürlük mücadelesinin şekli yeşil renge boyandı. Böylece, Osmanlı Devleti'nin himayesinde Kuzey Kafkasya Emirliği ortaya çıktı. Emirliğin önderi Şeyh Uzun Hacı dağlıların özgürlük ve bağımsızlık mücadelesini başlatarak eşit şartlarda olmamasına rağmen düşmanla savaşa başladı.

Anahtar Kelimeler: Kuzey Kafkasya Emirliği, Osmanlı İmparatorluğu, Kafkasya Dağlı Cumhuriyeti, Uzun Hacı.

* Prof. Dr. Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Azerbaycan, a.sevemin.i@mail.ru

NORTHERN CAUCASUS EMIRATE IN OTTOMAN AUTHORITY ACCORDING TO RUSSIAN DOCUMENTS (1919-1920)

Abstract

After the collapse of the Russian Empire there was began to fight for the sovereign management of the North Caucasus and the establishment of new democratic, socialist and religious-oriented states were announced. The thoughts about socialist republics were a long period in attention of historiography. The role of the Caucasus Mountain Republic and the religious North Caucasus Emirate was intentionally reduced. After invasion of the Caucasus Mountain Republic by Russian Armed Forces (Denikin's army), a symbol of the struggle for freedom in the North Caucasus was painted in green. Thus, under the auspices of the Ottoman Empire the North Caucasus Emirate was established. The head of the emirate - Sheikh Uzun Haji raised the mountaineers the struggle for freedom and independence and began an unequal battle with the enemy.

Key Words: Northern Caucasus Emirate, The Ottoman Empire, The Caucasus Mountain Republic, Uzun Haji.

Giriş

Rusya İmparatorluğu dağıldıktan sonra ülkede yeni bağımsız devletler oluşmaya başladı. Bu devlet biçimleri genellikle ulusal kimlik temelleri üzerinde kurulmuştu. 1918 yılında Kafkasya'nın Müslüman halkları, iki bağımsız cumhuriyet kurdular. Bunlardan birincisi Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, diğeri Dağlı Cumhuriyeti (Kuzey Kafkasya halkları) idi. Her iki ülke demokratik gelişme istikametini esas almıştı. Fakat Kuzey Kafkasya “vahid bölünmez Rusya” düşüncesini taşıyan Akgvardiyaçılar tarafından işgal edildikten sonra Dağlı Cumhuriyeti hükümeti, dışarıdan destek almak için çaba göstermeye başladı. Milli-özgürlük mücadelesine Kuzey Kafkasya'nın din adamları rehberlik ediyorlardı. Onlar Kuzey Kafkasya'nın teokratik bir devlet şeklinde oluşturulması fikrini ileri sürdüler. 1919-1920 yıllarında Kuzey Kafkasya'da mevki itibariyle ünlü olan üç din adamı vardı: Necmeddin Gotsinski (Hotsalı Necmeddin - Bolşeviklere karşı çarpışıyordu ve Denikin'le uzlaşma yanlısı idi), Şeyh Ali Hacı Akuşinski¹ (Akgvardiyaçılara karşıydı ve Sovyet yönetimi ile iş birliği taraftarıydı), Şeyh Uzun Hacı² (Akgvardiyaçılara ve bolşeviklere karşı idi)³. Şeyh Uzun Hacı Osmanlı devletinin himayesinde Kuzey Kafkasya emirliğini kurdu (Eylül 1919 - Mart 1920). Böyle bir devletin kurulmasını Osmanlı Devleti büyük memuniyetle karşıladı. Bu aynı zamanda, Osmanlı için Kuzey Kafkasya bölgesinin yeniden kendi kontrolü altına dönmesi anlamına geliyordu. Uzun Hacı Kuzey Kafkasya'nın tüm Müslüman halkarını tek bayrak altında birleştirmeyi

¹ Ali Hacı Akuşinski Sovyet Rusyası tarafından Dağlı Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının tanınacağına inanıyordu. Ona göre sadece bağımsız devletlerin tanınması ile Kuzey Kafkasya ve Sovyet Rusya arasında iyi ilişkiler kurulması sonucunda dayanıklı anlaşma temin edilebilir. “A. Akuşinski'nin sovyet kumandanlığına yazdığı mektup. 3 Nisan 1920. Темир-Хан-Шура” **Гражданская война в России и мусульмане. Сборник документов и материалов/ Сост., предисл. И примеч. С.М.Исхаков. Центр стратегической конъюнктуры, Moskova 2014, с. 532-533.**

² 1848 senesinde Gunib dairesi Salta köyünde doğmuş. Sogratlıdan Abdurahman Hacı'nın müridi olmuş. Saudiye Arabistanı, Suriye ve Türkiye'de eğitim görmüştür. 1877 isyanında iştirak etmiş ve buna göre hapsedilmiş 7 yıllı Samara vilayati Novozinski kazasına sürgün edilmiştir. 4 sene orada tutulduktan sonra ordan kaçarak Dağıstan'a dönmüştür. İkinci kez 1910 senesinde, doğulduğu Salta köyünde medrese yaptıği için hapse atılmıştı. Bu defa ev hapsinde tutulurken, daha sonra bir il Temirhan Şurada saklanmıştı. İki sene sonra Astarhandan kaçmış ve direnişini devam ettirmişti. Bakınız: М.З. Нахибашев. **Узун-Хаджи Салтинский - общественно-политический и религиозный деятель Дагестана и Чечни.** ИД “Эпоха”, Махачкала: 2009, с.52, 55.

³ М.З. Нахибашев. **Узун-Хаджи Салтинский - общественно-политический и религиозный деятель Дагестана и Чечни.** ИД “Эпоха”, Махачкала: 2009, с. 56.

amaç edinmişti ve ana sloganı “Gezavat” idi.Uzun Hacı’nın ani ölümü Kuzey Kafkasya’nın milli özgürlük planlarına engel oldu. Bundan sonra Bolşevikler Kuzey Kafkasya Emirliği’nin bırakıldığını ilan ettiler.

Kuzey Kafkasya Emirliği’nin Oluşum Şartları

Kuzey Kafkasya Emirliği Çeçenistan ve Dağıstan’ın batısında kurulmuş devlet olarak tarihe geçmiştir. Demokratik ve laik karakterli Dağlı Cumhuriyeti’nden farklı olarak o, teokratik bir devlet idi. Bu devletin kurucusu Avar şeyhi Uzun Hacı olmuştur. O, Güney Rusya Silahlı Kuvvetleri’nin Komutanı A.İ.Denikin’in Çeçenistan’a yürüyüşü sırasında bölgedeki tanınmış insanlardan biriydi. Belirtmek gerekir ki, Uzun Hacı öncelikle N.Gotsinski’yi savunuyordu ve 2 Eylül (20 Ağustos) 1917 tarihli Andi kurultayında onun adaylığını koydu. ⁴ 1917 yılının ikinci yarısından itibaren şeriat hareketi başladı ve bu hareketin doruk noktası imamet idi. Bu fikir N. Gotsinski ve Şeyh Uzun Hacı tarafından destekleniyordu. Sosyalistler N. Gotsinski ve Uzun Hacı’ya karşı başka bir din görevlisini, Ali Hacı Akuşinski’yi görevlendirdiler. Fakat Uzun Hacı propaganda faaliyetini aktifleştirdi ve Salta’dan çıkarak Çeçenistan’da imamet propagandası yapmaya başladı. O, konuşmalarında şeriatın korunması için imamete ihtiyaç olduğunu, bu nedenle de Andi’de büyük kurultay yapılacağını, “kim gerçek Müslümansa ve imamı görmek istiyorsa Andi’ye gelmelidir” diyordu. O konuşmalarında yakında Kafkasya’nın Türklerin himayesine geçeceğini ve bu nedenle silahlanmak gerektiğini telkin ediyordu. 2 Eylül (20 Ağustos) tarihinde Uzun Hacı silahlı Çeçenlerle birlikte imam seçmek için Andi’ye geldi. M. Dibirovun “Müsavat” gazetesinde yazdığı gibi kurultaya Kuzey Kafkasya ve Dağıstan temsilciler dışında, Güney Kafkasya, Ukrayna ve hatta Kuzey Kafkasya Ordu komandanlığının temsilcileri de katılmışlardı.⁵ Fakat olayların seyri sırasında N. Gotsinski müftü seçilmeye izin verdi ve bu da uzun Hacı’nın itirazına sebep oldu.⁶ Andi Kurultayı’ndan sonra Uzun Hacı Gunib ve Dargin dairelerinden (Kupa, Hocalmahi) kendine taraftar toplamaya başladı. Arşiv belgelerine göre o, iki yüz mürid- savaşçıları toplayıp köy köy dolaşmaya başladı. Her köyde kendine naibler tanımlıyor, toplantı çağırıyor ve kendi görüşlerini aktarıyordu. Gittiği

⁴ **RDSSTA (Rusya Devlet Sosyal-Siyasi Tarih Arşivi – RDSSTA)**. F. 71. Siy.34. İş. 1060. **Хроника событий в Дагестане**, составленная Ковалевым П.И.. V. 58; **RDSSTA**. F.71. Siy.34. İş. 1061. V. 2, 4; **RDSSTA**. F.71. Siy.34. İş. 1061. Л.36, 48

⁵ Газета “**Мусават**”, № 21, от 23 августа 1917// **RDSSTA**. F.71. Siy.34. İş. 1061. V. 52-53.

⁶ **RDSSTA**. F. 71. Siy.34. İş. 1060. **Хроника событий в Дагестане**, составленная **Ковалевым П.И.** V. 168, 194; **RDSSTA**. F.71. Siy.34. İş. 1061. V. 2, 4; **RDSSTA**. F.71. Siy.34. İş. 1061. V.36.

yerlerde kendisinden sonra önemli ölçüde şeriatçılar formalaşmıştı. Belirtmek gerekir ki, zenginler onun peşine takılmırdılar. Fakat ona karşı da gelmiyorlardı ve hatta toplantılarda bazen onun dediklerini tasdik ederek “şeriata karşı olanlar öldürülmeli” diyorlardı. Bu sadece bir slogan değil, gerçek bir tehditti. Yoksullar, muhdullar ve çobanlar onunla birlikte değildi. Genellikle toplum onun çabalarına karışmıyordu. Uzun Hacı'nın izinden gidenler orta düzeyde köylü sınıfı vardı ve onlar dağlılar arasında orta tabaka sayılıyordu. Oysa, yarıç kitle durumunda idiler.⁷ Dağlı Cumhuriyeti'nin Gönüllü orduları tarafından işgal edilmesinden sonra Uzun Hacı Çeçenistan'a geçti. Arşiv belgelerine göre Uzun Hacı'nın yanında birkaç Türk subayı da vardı O Vedeno kendisine karargah kurarak Gönüllü Ordu'ya karşı mücadeleye başladı.⁸ Artık Dağlı Cumhuriyeti General Denikin'e karşı düşman konumunda idi. Öyle ki, Denikin Rusya'dan ayrılmak isteyen herhangi bir siyasî teşekküle karşı uzlaşmaz tutum gösteriyordu. Bir yandan Dağlıların “başkaldırısına” karşı mücadele eden Denikin, diğer taraftan (özel mülkiyeti ve eski yasaları iptal eden) tamamen yeni yapı oluşturmayı amaç edinmiş sosilaistlere karşı savaşmak zorunda kalmıştı. Tüm toplumu sarsan iç savaş sonucunda Kuzey Kafkasya yerli halkları acı çekiyordu. Olayların bu tür cereyan ettiği bir sırada Şalide birinci Çeçen Halk Kurultayı yapıldı. Kurultayda Denikin'le mücadele sloganları ve zorluklar seslendi. Denikin'in kendisi de bu kurultaya katılmıştı. O, Çeçen ileri gelenleri ve halkı önünde konuşma yaparak başka cephelerde yer almak için Çeçen divizyonunun oluşturulması gerektiğini söyledi. Bu talebin amacı Kuzey Kafkasya'nın savaş yapabilecek nüfusunu Denikin'in tarafına çekmek idi. Çeçen temsilciler bu talepleri kabul ettiklerini ve rızalarını bildirdiler. Terek atamanı General Vdovenkonun isteyine uyararak general Aliyev'i Çeçenistan hükümetinin başkanı tayin ettiler.

Oysa, durum daha karmaşıktı. Gerçek gerilla savaşı başlamıştı. Çeçen ve İnguş diviziyaları formallaştırılmadı. Çeçen ve İnguş Bolşevikler Denikin'e tahvil verilmedi. Çeçenlerin, onlara silah ve parayla yardım eden Kotsevin Dağlı Cumhuriyeti ile ilişkileri devam ediyordu. Artık 1918 Nisan-Mayıs aylarında Gönüllü Ordunun bilgilendirme ve propaganda organının siyasî toplantılarında isyancı şeyhler Uzun Hacı ve Ali Hacı Mutuşevin isimleri geçmekteydi.⁹ Uzun Hacı'nın oluşturduğu silahlı birlikler önce Dağıstan'da faaliyet göstermeye başladılar. 20 Nisan'da Bolşevikler Petrovsk'a asger çıkardılar. Bir gün sonra

⁷ RDSSTA. F.71. Siy.34. İş. 1061. V. 63.

⁸ RDSSTA. F. 71. Siy.34. İş. 1056, *Собрание дагестанских представителей* (Избр. Вр. Пр-ва). Из книг и газет-хроника событий в Дагестане. V.3, 4.

⁹ *Документы внешней политики СССР*. Т. I. М., 1957, с. 335-338.

ise Heşterhandan asgerle dolu gemi yanaşdı. Onlar Petrovskinin alınmasını Heşterhandan ekmek tedarik etmek ve Kuzey Kafkasya ile ilişkiyi temin etmek istiyorlardı. Binlerce dağlı kılıç ve hançerle silahlandılar ve imam N. Gotsinski'nin başkanlığı altında cihat bayrağını kaldırarak Petrovski'ye saldırdılar. Onları burada makineli tüfek ateşleri, deniz ve çöl artilleriyası toplarının mermileri karşıladı. Mayıs ayının ortalarında imam N. Gotsinski, Şeyh Uzun Hacı, Albay Elihanov ve Musaliyev, knyaz Reşid Hanov ve Tarkovski'nin ve başka birlikler Gunib'te birleştiler. Knyaz Reşidhanov, knyaz Tarkovski, imam N. Gotsinski, Şeyh Uzun Hacı Türk orudusu Kurmay Başkanı İsmail Hakkı Beyle irtibata geçtiler.¹⁰ Belirtmek gerekir ki Uzun Hacı Osmanlı'ya büyük umut bağlamışlardı. Onun çağdaşlarından olan, hem Uzun Hacı'ya, hem de Osmanlı'ya karşı olumlu tutum beslemeyen Albay M. Caferov'a göre Uzun Hacı Osmanlıların "Dağıstan'da mucize yaratacağına - çökmeye yüz tutmuş dini kalkındıracağına ve Dağıstanı kölelikten ve yoksullaşmadan kurtaracağına" inanıyordu.¹¹

Birlikler üç yönden - Arakan (merkezi hat), Gazıgumug-Sudaahar ve Çiryurddan Temirhan Şuraya saldırma kararı verdiler. Uzun Hacı, Gotsinski'nin destesi ile birleşmek için Avar dağları ile hareket etti. Albay Musalayev ve Ceferov Çirkey ilçesinde yenildi. 1918 yılı Haziran ayında Albay Aratshanov'un birliği Erpeli auluna yaklaştı. Fakat çok geçmeden Gotsinski'nin ve Aratshanov'un birlikleri Hunzah yaylasına doğru sıkıştırıldı.¹² 19 Haziran'da Uzun Hacı'nın birlikleri N. Gotsinski'nin yardımına geldi. Çeçen birlikleri Arkas Cephesi'nde saldırıya geçtiler. İmam Gotsinski ve Uzun Hacı'nın savaşçıları Kadarı aldılar ve Dorgeli köyüne yaklaştılar. Kırmızılarla kızgın savaşlar yapmasına rağmen Gotsinski, hatta Temirhan da Kurulu bırakarak dağlara çekilmek zorunda kaldılar. Bolşevikler Dağıstan alaylarının ve Gotsinski'nin savaşçılarının silahsızlanmasını talep ediyorlardı.¹³ Geçici aksiliklere rağmen Çeçenistan ve Dağıstan'da büyük

¹⁰ М.А. Абазатов. **Борьба трудящихся Чечено-Ингушетии за Советскую власть (1917-1920 гг.)**. Чечено-Ингушское кн.изд., Грозный: 1968, с. 64 – 65.

¹¹ **Полковник Магомед Джафаров: Сборник материалов/** Отв. Ред. Хаджи Мурад Доного. ИД "Эпоха", Махачкала:2005, с.69.

¹² М.В. Вагабов. **Партизанское движение в Дагестане**. Махачкала, 1959, с. 15 – 18; **Дружба, закаленная в боях**. Из истории совместной борьбы трудящихся за установление советской власти в Дагестане. Даг.кн. изд., Махачкала:1966, с. 89.

¹³ **Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане**. Документы и материалы. 1917 – 1918 гг./ Под ред. З.И. Ибрагимова, М.С. Искендерова. Баку, 1957, с. 391 – 392; П.Г. Дарабади. **Военные проблемы политической истории Азербайджана начала XX века**. Баку, 1991, с. 109; Н. Самурский. **Гражданская война в Дагестане**, с. 7; **Rusya Xalq Təsərrüfatı və Dövlət İdarəçilik Akademiyası**. F. 6880. Siy.1. D.5. J.6-8.

ölçekli dinî özgürlük mücadelesi alevlendi. Bu mücadelenin başında yerli din adamları dayanmaktaydı.¹⁴ Uzun Hacı emirlik kurmak için önce Dağıstan’ın Avar dairelerinde faaliyete başladı. Böylece, 1919 yılının Haziran ayında Uzun Hacı üç Avar dairesini (Avar, Andi, Gunib) ve diğer iki daireyi (Dargin ve Gazıgumug) imamet altında birleştirmeye çalıştı. Fakat Avar dairelerini yöneten N. Gotsinski ve K. Elihanov bu planlarından vazgeçtiler. Diğer iki daire de yerli aydınların etkisi altındaydı.¹⁵ Bolşeviklerle mücadelede Akgvardiyaçılara yardım etmeyi tavsiye eden Uzun Hacı 1919 Mayıs ayında Andi dairesinin Botlih köyünde aydın Gagatli, Said Magomedin teklifi ile Dağıstan ve Çeçenistan’ın imamı seçildi. Çeçenistan’ın Vedeno köyü Imametin rezidensiyası oldu.¹⁶

Uzun Hacı 1919 yılı Haziran ayında dağlıların denikinçilere karşı mücadelesine rehberlik etmek ve onların yardımı ile “bağımsız Müslüman devleti” yaratmak istedi. Ama aslında bu bölgeleri denetim altında tutan Gotsinski ve Elihanov ona karşı çıktılar. Gazıgumug ve Dargin dairelerini kendi peşinden götürmek teşebbüsü de hiçbir sonuç vermedi. Uzun Hacı kendi planlarını hayata geçirmek için Çeçen din adamları arasında uygun bir zemin olduğu kanaatine vardı.¹⁷ Gotsinski ve Uzun Hacı arasındaki temel görüş farkı Bolşevik ve Akgvardiyaçılara ilişki hakkında idi. N. Gotsinski bolşeviklerin amansız düşmanıydı. Onun Akgvardiyaçılara yaklaşımı ise biliniyordu. Uzun Hacı ise Akgvardiyaçılara düşmandı. Sovyet hâkimiyetini tanımasa da bolşeviklerle iş birliği yapıyordu. Her iki dini figür ise aslında aynı fikri tebliğ ediyorlardı: Kuzey Kafkasya’da teokratik devlet kurmak ve kendi özgürlükleri için mücadele etmek.

Çeçenistan’ın Akgvardiyaçılara teslim olmayan son aulu Şalini de işgal ettikten sonra Uzun Hacı Denikin’e karşı cihad ilan etti. O kendini bağımsız islam monarşisi olan Kuzey Kafkasya’nın Emirliğinin rehberi ilan etti (dünya Müslümanlarının Halifesi Osmanlı sultanı VI Mehmet Vahdettin’in himayesinde).¹⁸

¹⁴ Газета “Азербайджан”, 14 (1 марта) 1919, № 55, с.2.

¹⁵ М.З. Нахибашев. **Узун-Хаджи Салтинский - общественно-политический и религиозный деятель Дагестана и Чечни.** ИД “Эпоха”, Махачкала: 2009, с. 83-84.

¹⁶ М.З. Нахибашев. **Узун-Хаджи Салтинский - общественно-политический и религиозный деятель Дагестана и Чечни.** ИД “Эпоха”, Махачкала: 2009, с. 66.

¹⁷ Н.П. Эмиров. **Из истории военной интервенции и гражданской войны в Дагестане.** Махачкала, 1972, с. 97-99.

¹⁸ Газета “Заря России”, 24 октября (6 ноября) 1919, с. 1; Д.З. Коренев. **Революция на Тереке. 1917 – 1918 годы.** Северо-Осетинское книжное изд., Орджоникидзе: 1967, с. 72 – 73.

Kuzey Kafkasya Emirliği Osmanlı Himayesinde

Şeyh Uzun Hacı bütün Müslüman halkları birleşmeye çağırıyordu. O, Kafkasya'da eşi olmayan bir devlet, - İmamet kurmak istiyordu. Öyle ki, aynı devlet XIX. yüzyılda Kuzey Kafkasya'da Şeyh İmam Şamil tarafından yaratılmıştı. Uzun Hacı'nın etrafında Çeçenler, Andiler, Avarlar birleştiler. Kuzey Kafkasya Emirliği'nin kurulmasında büyük hizmeti olan kişilerden biri de eski Gürcistan pristavı İnaluk Arslanukov-Daşnitski ait (Magomet Kamil Han) idi. Ona sırayla Temirhan, Şuradan Dağlı Cumhuriyeti Hükümeti, Türk Albay Hüseyin, aynı zamanda Nakşibendi Şeyhi Sugayıp Hacı aktif şekilde yardım ediyorlardı. Dağlı Cumhuriyeti için Çeçenistan'da yeni devlet kurma planları dağlıların özgürlük uğruna mücadelesinde yeni cephe açılması demektir. Artık Dağlı Cumhuriyeti yönetiminde akgvardiyaçılara bakımından fikir ayrılığı oluşmaya başlamıştı. Birçok tanınmış knyaz bolşeviklere karşı ittifak kurmak için Denikin'le ittifaka girmenin taraftarı idiler. Osmanlı Devleti ise Kuzey Kafkasya onun himayesinde yeni bir devlet kurulması girişimini desteklemekteydi. Bu bir yandan Kuzey Kafkasya'yı himayesine kabul ederek rövanş alma girişimi gibi görünse de, diğer yandan Osmanlı sarayının Müslüman kardeş ülkesine karşılıksız yardımı anlamına geliyordu. 1919 yılı Eylül ayında Osmanlı sultanının takdirnamesi ile Çeçen köyü Vedeno'ya geldi.¹⁹ Orada Uzun Hacı'nın karargahı kurulmuştu. Çok geçmeden Osmanlı sultanı ve müslümanların halifesi VI. Mehmet Vahdettin'in himayesinde Kuzey Kafkasya Emirliği'nin kurulduğu ilan edildi.²⁰ İnaluk Arslanukov-Dışninski'nin beyannamesinde Kuzey Kafkasya Emiri'nin fermanı ile onun Baş vezir olarak belirlendiği, Bakanlar Kurulunu kurma görevi verildiği, aynı zamanda Kuzey Kafkasya ordularının baş komutanı görevlerinin verildiği belirtilmişti.²¹ Bakanlar kabinesinde Tuğgeneral Kaim Han saray Bakanı, Magomet Kiamil Han (yani İnaluk Arslanukov-Dışninski) Dışişleri Bakanı, Magomet Hamhayev Gıda, Ticaret ve Sanayi Bakanı, Bilal Şamilev Toprak ve Devlet Emlak Bakanı, Tuğgeneral Şiti İstamulov Harbiye Bakanı, Kusi Bay Gireev Ulaşım ve Posta-Telgraf Bakanı, Tuğgeneral Habala Beslenev İçişleri Bakanı atanmıştı. Adalet Bakanı ve Halk Maarif Bakanı, Vakıf çalışmaları ve Emlak Bakanı görevi de İnaluk Arslanukov-Dışninskide kalmıştı.

¹⁹ М.З. Нахибашев. **Узун-Хаджи Салтинский - общественно-политический и религиозный деятель Дагестана и Чечни.** ИД "Эпоха", Махачкала: 2009, с. 45.

²⁰ **За власть Советов!** Грозный, 1967, с.44.

²¹ Emirlik Hükümetinde her birinden iki kişi olmakla Avar, Çeçen, İnçuş ve Kabardin vardı. Bkz: М.З. Нахибашев, göstərilən eseri, s.96.

Emirlik naibliklere ayrılmıştı. Uzun Hacı, devlet başkanı oldu. Bu devlet sadece Sovyet Rusiyası'ndan değil, aynı zamanda akgvardiyacı General Denikinden asılı değildi ve tam bağımsız oldu. Bu hükümetin bayrağı altında Uzun Hacı'nın tüm Kuzey Kafkasya ve Dağıstan halklarını birleştirmek düşünceleri vardı. "Gezavat" esas slogana dönüşmüştü. Kuzey Kafkas orduları Başkomutanı ve Bakanlar Konseyi Başkanı knyaz M.-H. Dişnitski'nin (İ.Arsanukaeva) halka çağrısında Kuzey Kafkasya Müslümanlarının Şeyhi Uzun Hacı'nın yönetimi altında kendi hükümetlerini yarattığı, bundan sonra da uzun yıllar özgürlük uğruna kanını akıtmış atalarının yolunu devam ettireceklerini belirtmişlerdi.²²

Uzun Hacı kendini Denikin kazaklarının düşmanı ilan ederek Çeçenler arasında büyük saygı kazandı. "Gezavat" vaazı tekçe Çeçenistan'ın değil, aynı zamanda Dağıstan'ın dağlık kısmının (Avar, Andi, Gunib daireleri) çok sayıda ruhani ve dağlısının onun yanında yer almasına neden oldu. 1919 yılının sonbaharında Uzun Hacı artık tüm dağlık Çeçenistan'ı kendi kontrolü altına almıştı.²³ Aynı zamanda Nakşibendi tarikatının takipçileri olan, Siraceddin Hacı İnhoevski²⁴ ve Avar dairesinden Derviş Magoma-Hacı²⁵ da ona yardım ediyorlardı. Çeçen Abdulreşid İsayev'in ve Kumuk Zeynalabid Baturmurzayev'in²⁶ komutasında 1500 savaşı Uzun Hacı'nın emrindeydi. Uzun Hacı'nın komutanları arasında Türk ordusu Genelkurmay subayları, Hüseyin Debreli (süvari) ve Rıza Morumlu (topçu) da vardı. Her iki subay Uzun Hacı'nın ölümüne ve Emirliğin iptaline kadar orda kalmıştı. Ayrıca Uzun Hacı aynı zamanda Azerbaycan, Gürcistan ve Osmanlı hükümetlerinden silah, ekipman vb. yardım istemişti. Nuru Paşa onunla daima ilişki içinde bulunuyordu.²⁷

Şeyh Uzun Hacı, Çeçenistan'ın ve diğer dağlı topraklarının gönüllü ordunun işgalinden kurtarmak için savaş planı işleyip hazırladı. Şeyh Uzun Hacı ve Ali

²² Rusya Bilimler Akademisi Dağıstan İlimi Merkezi Tarih, Arkeoloji ve Etnografi Enstitüsü Elyazmalar fondu. F.1. Siy.1. D.60. Л.131-132// **Союз объединенных горцев Северного Кавказа и Дагестана (1917-1918 гг.)**, Горская республика (1918-1920 гг.) (Документы и материалы). Махачкала, 1994, с.337-338.

²³ Нахибашев М.З. gösterilen eseri, s.45

²⁴ Нахибашев М.З. gösterilen eseri, s. 89.

²⁵ General Alihanovun oğlu. 1921 senesinde Gürcistan'da bin neferden ibarət birlik kurdu, kendini imam ilan etti, Dağıstan ve Çeçenistan'da isyana başladı. Tlox, Munu, Botlix tutdu. Вах. Б.К.Гасанов. **Политический процесс на Северном Кавказе в начале XX века**. изд-во РГСУ, М.: 2010, с. 14.

²⁶ Onlar Baba Yurt (Dağıstan) rayonundakı savaşlarda iştirak etmişler.

²⁷ М.З.Нахибашев. gösterilen eseri, s. 90, 99, 113.

Hacı Akuşinski bunun için yaklaşık 2000-3000 savaşı eğitmişlerdi. Savaşa çağrılanlar arasında Türk subayları da vardı. Bu birlik hükümet tarafından gerekli silah (top, makineli tüfek, tüfek, mermi ve kartuş) ve mühimmatla donatılmış olacak. Hükümet savaş harcamaları için gerekli ödenek ayırmalı idi. Harbiye Bakanı veya onun tayin ettiği kişinin yönetimi altında kurmaylık oluşturulacaktı. Birlik bünyesinde aynı zamanda askeri sahra şeriat mahkemesi kurulacaktı. Yeni kurala göre parlamento seçilene kadar şeriat hükümeti faaliyetlerini devam ettirecekti.²⁸ Emirlik hükümeti Başbakan başkanlığında sekiz bakandan oluşan Bakanlık sistemi oluşturuldu. Emirliğin arazisi yedi Kubernatorluğa ayrıldı. Kubernatorluklar sırayla daire alanlara bölündü. Jandarma şefi göreve getirildi. Pistavlar, alan yöneticileri, şehir yöneticileri, köy ileri gelenleri ve diğer görevler atandı.²⁹ Uzun Hacı'nın aldığı karara göre Çar hükümetinin emrine verilmiş tüm Dağıstan toprakları, Hazar Denizinin suları, aynı zamanda beyler tarafından verilmiş veya başkalarına satılmış topraklar Dağıstan halkına iade edildiği belirtildi.³⁰ Uzun Hacı'nın Çeçenistan'daki konuşmalarında Osmanlı'nın, Kuran-ı Kerim'in hâkim olduğu şeriatle idare edilen "güçlü bir ülke" olduğu gösteriliyordu. 31 Ağustos 1919 tarihli savaşta Denikinci general Kolesnikov'un birliklerini mağlup edildikten sonra Uzun Hacı'nın nüfuzu daha da yükseldi.³¹ Tuğgeneral Kolesnikov'un yazdığına göre Çeçenistan nüfusunun çoğunluğu, hatta arkadaş olarak tanıdıkları aullar bile Denikinçilere karşı savaşmış, Çeçenistan'ın sadece dağlık kısmının değil, aynı zamanda düzen bölümünün de nüfusu Uzun Hacı'nın etkisi altına düşmüştür.³² Uzun Hacı'nın Denikinçilere karşı mücadelesi Dağlı Cumhuriyeti Meclisinin, Azerbaycan ve Gürcistan Hükümeti'nin dikkatini üzerine çekmiştir. Uzun Hacı Azerbaycan ve Gürcistan ile olan diplomatik kanalları oluşturduğunda kendi devletinin dünya devletleri tarafından tanınmasını sağlamak istiyordu. Bilindiği gibi o, Temirhan Şuraya gelince Azerbaycan'ın Dağlı Cumhuriyeti'ndeki diplomatik temsilcisi E.Hagverdiyevle görüşmüştü. E.Hagverdiyev 15 Nisan 1919 tarihli bildirisinde Uzun Hacı ile sohbeti sırasında Azerbaycan'ı salamladığını, en yakın zamanda Bakü'ye özel heyet göndermek

²⁸ А.Тахо-Годи. **Революция и контрреволюция в Дагестане.** Даг.кн.изд-во, Махачкала:1927, с. 38 – 39.

²⁹ З.А.-Г. Гойгова. **Народы Чечено-Ингушетии в борьбе против Деникина.** Чечено-ингушское кн.изд., Грозный:1963, с. 137 – 139.

³⁰ Нахибашев М.З. с. 70.

³¹ Н.П. Эмиров **Из истории военной интервенции и гражданской войны в Дагестане.** Махачкала, 1972, с. 97-102.

³² Я.А. Ратгаузер. **К истории гражданской войны на Тереке.** Азгосиздат, Баку:1928, с. 137.

istediğini yazmıştı.³³ Kendi çıkarlarını gözeten müttefik devletleri antidenikinçi Uzun Hacı'nın Müslüman monarşisine yardım etmeyi karar almışlardı. Onlara göre Denikin Kırmızı Ordu tarafından mağlup edilirse, Uzun Hacı Sovyet orduları gelene kadar kendi topraklarını Denikinçilerden temizleye bilecektir. Bu ise müttefiklere Grozni petrolüne sahip olmak ve Sovyetleri oraya bırakmamak imkanı verecekti.

Kuzey Kafkasya Emirliği'nin Türkiye, Azerbaycan ve Bölgenin Diğer Güçleri İle İlişkileri

Belirtmek gerekir ki, Kerim beyin yönetimi altında Türkiye'den, Gürcistan'dan askeri eğitimler Kuzey Kafkasya'ya silah getirdiler. Ayrıca Dağlı Cumhuriyeti Meclisi ve Gürcistan Cumhuriyeti Hükümeti emirliğe askerî yardım gösteriyorlardı. Gürcistan Hükümeti Kuzey Kafkasya ve Dağıstan orduları komutanı General Kereselidze'nin başkanlığı altında keşif birliği aracılığıyla, Dişninskinin birliklerine yardım etmek için donatıldı. Bu birlikler Denikinçileri Emirliğin topraklarından çıkaracaktı. Fakat Kereselidze Çeçen aulu yakınında Denikinçilerin güçlü direnişi ile karşılaştı. Burada yenilgiye uğrayan birlik Gürcistan'a çekilmek zorunda kaldı.³⁴ Denikin kendi anılarında Azerbaycan'ın kendi subayları ve Türk subayları eğitici ve komuta heyeti bünyesinde özellikle Dağıstan'a gönderdiğini yazıyordu. Ali Hacı ve Uzun Hacı Güney Kafkasya Hükümetleri tarafından Çeçenistan ve Dağıstan'ın yetkili yöneticileri gibi tanınmıştı. Hem Gürcistan hem de Azerbaycan, dış güçleri dağlı halkların ulusal hareketine destek sağlamaya çağırıyorlardı.³⁵

1919 yılı Ekim ayında General M. Halilov'un Uzun Hacı birlikleri ile iki gün süren savaşı oldu. Uzun Hacı'nın birlikleri Preobrajenski ve Huşta'da köprülerini tuttular, daha sonra Çeçenistan ve Gürcistan'a giden yolu kestiler. 1 Aralık 1919 tarihinde Andij dairesi Karata alanının bilim adamları kurultayında imam N. Gotsinski'nin adamlarınca Uzun Hacı'nın "şeriat düşmanı" adlandırılması, N. Gotsenskin'in ise gerçek imam ve gönüllü ordu ile ilgili hutbelerinin faydalı ve

³³ **Азербайджанская Демократическая Республика. 1918-1920. Внешняя политика.** (Документы и материалы). Азербайджан, Баку: 1998, с. 201.

³⁴ **Rusya Bilimler Akademisi Dağıstan İlimi Merkezi Tarih, Arkeoloji ve Etnolografı Enstitüsü Elyazmalar fondu.** F.2. S.1. İş.60. V.125-126// Союз объединенных горцев ...с.350-351; Эмиров, göstərilən əsəric. 99 - 102.

³⁵ А.И.Деникин. **Очерки русской смуты. Вооруженные силы юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919-март 1920.** Воспоминания, мемуары. Харвест, Минск: 2002, с. 267.

arzu edilen olduğu için kabul edildi.³⁶ Bolşeviklerin amacı emirlik ordusunun Denikinçilere karşı kullanmaktı. Bununla ilgili olan belgelerin birinde Uzun Hacı Denikinçilere karşı mücadele verdiği süre içinde Bolşevikler tarafından ona yardım gösterileceği vaat edilmiştir. Belgede aynı zamanda Uzun Hacı ile ilişkilerin gerginleştirmemenin zorunlu olduğuna dikkat çekiliyordu. Emirlik Hükümeti'nin Bolşevik ve Denikinçilere olan münasebetini Dışnitski Kasım 1919 tarihli Bakanlar Kurulu olağanüstü toplantısındaki konuşmasında ifade etmişti. Dışnitskiye göre Kızıl Ordu denilen Bolşevik ordusu ülke topraklarında misafir statüsündedir ve komuta Gikalo³⁷ tamamen Kuzey Kafkasya Emirliğine tabi olduğunu demişti. Dışnitski, konuşmasında “biz bağımsız şariat mahkemesi istiyoruz, biz bir daha Rus işgaline tahammül edemeyiz” diyerek eklemiştir: “Rus çarı devrildikten sonra verilen özgürlüklere dayanarak Kuzey Kafkasya'nın müslümanları, bilindiği gibi cumhuriyet yönetim idaresini kurarak bağımsızlığını elde etmişlerdir. Bu amaç ve idealler Denikin'in silahlı saldırıları karşısında sona erdirilmişti ... Kuzey Kafkasya Müslümanları emir Uzun Hacı Han'ın yönetimi ile kendi hükümetlerini kurmuş ve uzun yıllar özgürlükleri uğruna kanlarını akıtmış atalarının izinden gitmişlerdir.”³⁸ Kırmızı Ordu yönetimi Dağlıların yardımını almak amacıyla Bazorkinoda İnguş halk kurultayını çağırdı. 4 Şubat 1919'da bu kurultayda Dağlı Sovyet Cumhuriyeti ilan edildi. Bu devlet demokratik Dağlı Cumhuriyeti'nin alternatifi olarak kurulmuştu. Böylece Kuzey Kafkasya halkının belli bir bölümünün yardımını alarak Kırmızı Ordu Denikine karşı saldırıya geçti. Bolşevikler tüm ulusal talepleri dikkate alacaklarını vaat etmişlerdi. Derhal ve başarılı sonuç elde etmek için en beklenmedik güzestlere gidiyorlardı.

Kırmızı Ordu komutanları ve onların merkezi komutanlığı yeşil bayrak altında Kuzey Kafkasya'nın çoğu Müslümanlarını birleştirmiş, Kuzey Kafkasya Emirliği'nin ordusunu kendi çıkarları için kullanmışlardı. 5. alay gibi Uzun Hacı'nın ordusunda yer alan N. Gikalon'un alayı Uzun Hacı'nın karargahına tabi tutulmuştu. Ayrıca Hizor Ortshanov'un yönetimi altındaki grup uzun Hacı'nın 7. Alayını oluşturmaktaydı.³⁹ Kabardin Habala Beslaneev İçişleri Bakanı olarak

³⁶ Нахибашев М.3. с. 46

³⁷ Uzun Hacı N.F. Gikalonun ordularını kabul etti. Birlik Kuzey Kafkas Emirliğinin 5'ci ordusu gibi Uzun Hacı'nın Askeri Karargahına tabi oldu. Bundan ilave H. Oruhanovun yönetimi altında Kırmızı İnguş partizanlar Uzun Hacı'nın 7'ci alayını temsil etmekteydi. bk. Нахибашев М.3. gösterilen eseri, s.73.

³⁸ Гойгова, с. 141 – 143.

³⁹ М.А. Абазатов. **Борьба трудящихся Чечено-Ингушетии за Советскую власть (1917-1920 гг.)**. Чечено-Ингушское кн.изд., Грозный:1968, с. 114 – 115, 154 – 155, 163.

atandı. Bakan Kathanov ise Emirliğin 1. ordusunun bünyesine dahil olmuş, Çeçenistan'a çekilmiş Kabardin ve Balkarlardan oluşan alay formalştırmıştı. Ayrıca o, Emirliğin Dış İlişkiler Bakanı statüsüne sahipti. Uzun Hacı'nın ordusunda topçu birliklerinin reisi Mazlak Uşayev, Genelkurmay Başkanlığına ise Magomet Hanıyev atanmıştı.⁴⁰ Ortak hareket olumlu sonuç verdi. Denikin'in askeri birlikleri imha edildi, yerleşim bölgesi akgvardiyaçılardan temizlendi.⁴¹ Sonbaharın başlarında Uzun Hacı sadece Çeçenistan, Dağıstan ve İnguşetya dağlık illerini değil, aynı zamanda Kabarda ve Osetya'nın da bir bölümünü kontrol altına almıştı. Düzen alanlarda Gönüllü Ordu'nun iki bin kişilik "Çeçenistan'ın bolşevik ve Uzun Hacı komutasından temizlenmesi üzere komite'nin Başkanı İbrahim Çulikovun yönetimi altındaki akgvardiyaçıların silahlı kuvveti Uzun Hacı'nın ordularına karşı durmuştu. İnguşetiyada da K. Goygovanın yönetimi altında buna benzer komite vardı. Onlar Uzun Hacı ve Bolşevikleri akgvardiyaçılara karşı ceza önlemleri hayata geçirmekte itham ediyorlardı. En aktif isyancılar Denikin orduları tarafından yıkıldı İnguş aullarının sakinleri idi. Belirtmek gerekir ki, akgvardiyaçılar gönüllü orduda hizmet etmekten kaçınan Bolşeviklerin, aynı zamanda Uzun Hacı'nın ordusunda yer alan Azerbaycanlı, Gürcü ve diğerlerinin komutasının onlara devredilmesini talep ediyorlardı.⁴² Uzun Hacı'nın orduları 30 Eylül 1919 tarihinde akgvardiyaçılara karşı Şalı ve Serjen yurt köyünde başarıyla savaştı.⁴³ Uzun Hacı Şalı'nı aldıktan sonra eylül ayının 30'nda onun yanına Dılımdan Paşa Ullubiev, Hizri Çakay Hacı, Serajudin Haspulatov, İlyas Kambulatov ve Esenbulatovun yer aldığı bir heyet geldi. Onlar Uzun Hacıya Hasavyurtdaki olaylardan bahsettiler ve Auhov istasyonunun sakinlerinin Denikinçilere karşı savaşmak kararı hakkında bilgi verdiler. Uzun Hacı "sadık, güvenilir ve işi yoluna koyabilecek" Türk subayı Mehmet Efendi'yi askeri birlik kurmak için Dağıstan'a gönderdi. Türk subay olan beş yardımcısı ile birlikte 5 Ekim'de Uzun Hacı'nın karargahından çıktı ve ekim ayının 8'de Dılıma geldi. 10 Ekim'de Auhov askeri birliğinin yeni merkezi faaliyete başladı.⁴⁴

⁴⁰ **За власть Советов!** Грозный, 1967, с. 44.

⁴¹ Гойгова, с. 106 – 107, 136 - 148.

⁴² Нахибашев М.З. с.47, 77.

⁴³ Нахибашев М.З. с.72-73.

⁴⁴ **RDSSTA.** F. 71. Siy. 34. İş. 1053. П.И. Ковалев. "Хизри Джаккай Гаджиев" (воспоминания партизана из сел. Эндери (Андреева) Хасав-Юртовского округа. Записано с его слов в 1925 году). V. 130-131.

Uzun Hacı ve Ali Hacı Akuşinski arasında ilişkiler başlamıştı. Öyle ki, 19 (15) oktaybr 1919 yılında Ali Hacı Akuşinskinin başkanlığında Dağıstan cephelerinde savaşan askeri bileşiklerin temsilcilerinden oluşan olağanüstü toplantı yapıldı. Toplantıda tüm Kuzey Kafkasya Savunma Konseyi kurulması kararı alındı. Savunma Konseyi'nin esas amacı Uzun Hacı ile askeri ilişkiler kurmak, onu bu organizasyona davet etmek, ayrıca Azerbaycan ve Gürcistan ile görüşmelere başlamaktı. Ali Hacı Akuşinski Uzun Hacı'nın Emirliğine oldukça ciddi yanaşmaktaydı. Gotsinski'nin eski düşmanı Akuşinski Uzun Hacı'nın Gotsinski'den ayrılmasını ve şeriatın güçlendirilmesi için "gavurlara" - Denikinçilere karşı savaşmak istiyordu. Ali Hacı Akuşinski ve Nuru Paşa Bolşevikleri yendikten sonra yeni geçici hükümet kurmak istiyorlardı. Nuru Paşa ancak bundan sonra Terek vilayeti ile uğraşmayı öngörmüştü. Uzun Hacı'nın ordusu Nuri Paşa'nın orduları ile birleşecekti.⁴⁵ Dağlılar birkaç cephede savaşmakta idiler. Ana kuvvetler akgvardiyaçılara karşı savaşıyordu. 1919 yılı Ekim ayında Çeçen Aul istasyonu yakınındaki savaş Çeçenlerin savaşçı ruhunun yansıması idi. Uzun Hacı İnguşetiya'daki karargahında İnguş, kabardin ve balkarlarla ilişkiler kuruyordu. Askeri güçlerin birleşmesi sonucunda Uzun Hacı'nın ordusu Gönüllü Ordu birliklerini Karadeniz'e kadar geri çekilmeye zorladı. Artık 1919 yılı Kasım ayında İ. Dışninski hükümet toplantısında artık N.F Gikalo'nun komutasındaki 5. Kırmızı Ordu'nun artık İslam devletinin sınırları içinde kalmasının mümkün olmadığını söyledi. Böylece Kuzey Kafkasya'nın akgvardiyaçılardan tahliye edilmesinden sonra Uzun Hacı başta Rus ünsüründen, yani Bolşeviklerden kurtulmak karar verdi. Zira onların ideolojisi şeriatın hükümlerine aykırı idi.

Fakat Bolşevikler Uzun Hacı'nın askerî birliklerini imha etme kararı aldılar. Onlar Uzun Hacı'nın, Nuru Paşa'nın adamı olduğunu ve onlarla ilişki içinde olduğunu iddia ediyorlardı.⁴⁶ 1920 yılı Mart ayında Bolşevikler Grozni ve petrol madenlerini işgal ettikleri için emirlik Bolşevik tehlikesi ile baş başa kaldı. Venedo yakınındaki Kotişi köyünde Çeçenistan ve Dağıstan dağlılarının kurultayı yapıldı. Kurultaya Türk ordusunun subayları İsmail Berkok, Azis Meker ve Mustafa Şahin de katıldılar. Uzun Hacı hastalandığı için bu kurultaya gelemedi, fakat gönderdiği mektupta halkı bolşeviklere karşı mücadeleyi devam ettirmeğe çağırıyordu. Uzun Hacı, eğer ölürse yerine imam Şamil'in Türkiye'de

⁴⁵ **Rusya Federasyonu Devlet Arşivi (RFDA)** . F. 6144. Siy.1. İş. 11. V. 1-10; **Имп. Интр.** На Дону, с. 221 – 223; **Rusya Bilimler Akademisi Dağıstan İlmî Mærkezi Tarih, Arkeoloji ve Etnolografî Enstitüsü Elyazmalar fondu.** F.2. S.1. İş. 151. V. 103-104// **Союз объединенных горцев...** с.338-339; Эмиров, с. 185 - 186.

⁴⁶ М.З. Нахибашев, с. 80, 114-115, 117.

yaşayan oğlu Kamil Paşa'nın geçmesini vasiyet etti. Fakat Kamil paşa Suriye'de olduğu için Kafkasya'ya oğlu Said Bey gelmişti.⁴⁷

28 Mart'ta Çeçen köyü Avturada Şeyh Ali Mitayev'in girişimiyle Dağlı kurultayı yapıldı. Kurultaya hem Dağlı Cumhuriyeti taraftarları hem de Emirliğin destekçileri katıldılar. Katılımcılar Dağıstan'da yeni geçici hükümet kurmak, Emirliğin ve Nuri Paşa'nın ordusu ile birleşmesiyle ilgili anlaşmaya varmak, daha sonra tüm Terek vilayetinde yeni hükümet kurmaya teşebbüs etmişler. Bolşevikler buna engel olmak için her yolu denedi. İtilaf karşısında denge kurmak için Türkiye ile yakınlaşmak meselesi en üst düzeyde tartışılıyordu. Uzun Hacı Sovyet hâkimiyetini kabul etmediği için Kuzey Kafkasya Emirliği'nin iptal edilmesi için merkezi hükümete belli tedbirler getirilmiştir.⁴⁸ 28 Mart 1920 yılında Uzun Hacı'nın temsilcileri Groznı'daki toplantıda kurmay başkanları ile anlaştılar. Bu anlaşmaya göre Uzun Hacı Sovyet hâkimiyetini tanıdığını tüm halk önünde ilan edecekti. Çeçenistan ve Dağıstan imamı gibi o bundan sonra yetkilerinden vazgeçecek, gubernator, pristav, alan resileri vb. tayin etmeyecek, mevcut askeri bileşiklerin ise fes edildiğini ilan edecekti. Uzun Hacı Bolşeviklerin ultimatumunu reddetti. Fakat birkaç gün sonra muammalı şekilde öldü.⁴⁹ Uzun Hacı'nın ölümü Kafkasya'nın verilmesine dair planlara engel oldu. N. Gotsinskin'in silahdaşlarından olan Şerafettin Erele göre Kuzey Kafkasya'nın özgürlük ordusu Uzun Hacıya güvenselendi yenebilirlerdi. O ılımlı karakteri, saygılı ve insanlarla kurduğu iletişim yeteneği ile aydınları kendi tarafına çekebilir ve tüm güçlerin odak merkezini oluşturabilirdi.⁵⁰

Uzun Hacı başkent Vedeno çok da uzak olmayan bir yerde, küçük Şamil-Kotar hutorunda defnedildi. O mezarlıkta İmam Şamil'in çocukları da defnedilmişti. Onun öldürüldüğü bile iddia ediliyor. Çünkü onun ölümü Bolşeviklerin el- kolunu açtı. Uzun Hacı'nın varisi Dağıstan'ın İnho köyünden Derviş Hacı Muhammed oldu. Çok geçmeden kendi ekibinden hayatta kalanlarla

⁴⁷ Muhammed Said Bey (1901-1981) – İmam Şamilin torunudur. İstanbul'da doğmuştur. Dağıstanda Sovyet Ordularına karşı savaşmış ve yaralanmıştır. İsyana mağlup edildikten sonra Türkiye'ye geri dönmüştür. Kafkas Milli Komitesi rehberlerinden biridir. 1978 yılında diğer Kafkaslılarla birlikte Kuzey Kafkas Medeni Merkezi – Şamil adına maarif ve medeniyet fondu tesis etmişti. Bk. A.X., Даудов, Д.И. Месхидзе. **Национальная государственность горских народов Северного Кавказа (1917-1924)**. Изд-во СПб. Ун-та, СПб.: 2009, с. 73.

⁴⁸ Ali Hacı Akaşinski Dağıstan İnkılap Komisyonunun üyesi oldu. Dargin dairesindeki bütün müesseseler onun yönetimindeydi. **RFDA**. F.1318. Siy.7. D.1. V. 11-17.

⁴⁹ М.З. Нахибашев, с. 118; А.Х. Даудов, Д.И. Месхидзе ...с. 74-75.

⁵⁰ А.Х. Даудов, Д.И. Месхидзе ...с. 74-75.

birlikte Dağıstan'a gitti. Bazı askeri emirler ise Çeçenistan'da kaldılar: İtım-Kalinski ilçesinde Dışninski'nin alayı, Avtur-Sali ilçesinde ise Ali Mitayevin ve Şit İstamulov'un birlikleri kaldılar.⁵¹ Ali Mitayev kardeşi Umar aracılığıyla İstanbul'da büyük devletlerin yardımını sağlamaya çalışıyordu.⁵² Uzun Hacı'nın takipçisi, Nijni Vedenski dairesi aulunda yaşayan Şeyh Kaim Hacı Müridi N. Gotsinski ile birleşmeye karşıydı. Fakat o dönemde RK (b) P Çeçenistan Vilayeti Kurum Bürosu Sekreteri Aznaraşvilinin dediğine göre şeyhin esas hattı Gotsinski'nin kursu ile aynı idi.⁵³ Çeçenistan'da milli birliklerin başkanı, eski knyaz Dışninski mektubunda bolşeviklere sığınmak kararına geldiğini, uzun ve yorucu iç savaşın Sovyet yönetimi çalışanlarını usandırmadığını yazıyordu.⁵⁴ Buna rağmen 1921 yılında Bolşevikler İnaluk Arsankuev-Dışninski Grozni'da sokak ortasında öldürdüler ve suçu "çetelerin" üstüne attılar. Bolşevikler Müslüman halkı ve aydınları kendilerinden uzaklaştırmamak için belirli süre şeriat meselesine karşı sabırlı tutum sergilediler. Çünkü halk Müslüman aydınların görüşlerini dinliyorlardı.⁵⁵ "Birim halk mahkemesi hakkında kararname" ye göre Adıgeylere Dağlı halk mahkemesi kurma teklifi edildiğinde, Kuban-Karadeniz devrim komitesinin Dağlı şubesi bu teklifi reddetmişti. Dağlı Şubesi Başkanı M. Gatagogu Sovyet hâkimiyet komitelerinin şeriatın lehine dekretini iptal etmek konusunda ısrar ediyordu. 29 Aralık 1920 tarihli oturumda Vilayetin Dağlı Şubesi üyeleri Kur'an ve şeriatın Müslümanlar için dini menbee olduğu, şeriate uymayan herhangi bir halk mahkemesinin dini inançlara aykırı olduğunu, Dağlıların Sovyet hâkimiyetini kabul ettiğini, fakat isyancı ve Sovyet hükümeti aleyhine hiçbir şey olmadığı halde Sovyet hâkimiyetinin dağlıların işine müdahale etmesinin onları rahatsız edeceği gösterilmişti.⁵⁶ Dağlıların ciddiyeti ve inatkarlığı sonucu Dağlı halk mahkemesi laik ve şeriat mahkemesi

⁵¹ Абазатов, с. 164 – 195, 200 – 201; М.З. Нахибашев, с. 119.

⁵² С.С.Магомадов, С.А. Кислицын. **Политическая власть и повстанческое движение на Северном Кавказе...** с. 142.

⁵³ "RK(b)P Çeçenistan Vilayeti Teşkilat bürosunun katibi Aznaraşvilinin RK(b)P MK Güney-Doğu bürosunun katibi A.İ.Микояна Çeçenistandaki vaziyetle ilgili 22 Ekim 1923 tarihli mektubu" // ЦК РКП(б) –ВКП(б) и национальный вопрос. Книга 1. 1918-1933 гг. Составители Л.С.Гатагова, Л.П. Кошелева, Л.А.Роговая. РОССПЭН, М.: 2005, с. 161.

⁵⁴ **Империалистическая интервенция на Дону и Северном Кавказе/Под ред. И.И.Минца.** М., 1988, с. 236 - 244.

⁵⁵ RDSSTA. F. 80. Siy.5. İş. 4. V. 1-7.

⁵⁶ З.Я. Емтыль. **Адыгская интеллигенция: формирование и деятельность в исторической динамике конца XIX в. – начала 30-х гг. XX в.** Краснодар, 2010, с. 217-218.

kurallarını içeren şekilde formallaştırıldı.⁵⁷ Kabardinde ve Çeçenistan’da da aynı şekilde şeriat mahkemelerinin yapımı talep edilmişti. Bilindiği gibi 1923 yılında Adıgeyde Şeriat Meclisi oluşturulmuştu. Çeçenistan’da ise 1923 yılında yapılan toplantıda kamuoyunun baskısı ile paralel olarak şeriat mahkemelerinin faaliyet göstermesine karar verilmişti.⁵⁸

RSFSR-in 1918 yılında kabul edilmiş Anayasası’nda devletin ve okulun kileden ayrıldığını belirleyen vicdan özgürlüğüne ilişkin madde yer almıştı. Din görevlileri seçim hakkından mahrum bırakılmıştı. Kutsal kitaplar (Kur’an) yakılıyor, din adamları ise yapılan soruşturma ve davalar sonucunda cezalandırılıyordu. RSFSR Konstitusyonundaki bu madde aynı bağlamda 1921 tarihli Dağıstan Sovyet Sosyalist Özerk Cumhuriyeti Anayasası’nda yer almıştır. Fakat 1925 yılına kadar Dağıstan’ın laik okullarda Kur’an öğretimine izin veriliyordu. Ayrıca medreseler de faaliyetini sürdürmüştü.⁵⁹

Uzun Hacı’nın öldürülmesinden sonra Bolşevikler Kuzey Kafkasya emirliğini iptal ettiler. Bunun ardından Çeçenistan, Dağıstan ve İnguşetiya Dağlı Sovyet Sosyalist Özerk Cumhuriyeti’ne dahil edildiler.

Sonuç

Bölücülük, otonomizm, regionalizm ve imparatorluk arasındaki karmaşık ilişkiler 1918-1920 yıllarında mühim hadiselerden birini teşkil ediyordu. O dönemdeki olağanüstü şartlarda pratikte çeşitli federalizm ve unitarizm kavramları testi çıkarılıyordu. Fakat bağımsızlığın ideologlarının bazıları Kuzey Kafkasya’nın demokratik gelişme yolunu (cumhuriyet yöntem kontrolü), bazıları ise Uzun Hacı gibi İslam Devleti (teokratik monarşi) yolunu seçtiler. Şeriat hareketi diğerlerinden daha güçlü idi. Bu hareket başlangıçta geniş sosyal üsse sahip ve halk arasında güçlü sosyal destekler kazanmıştı. Belirtmek gerekir ki, başlangıç döneminde, 1917 ve 1918 yılında burjuva milliyetçileri ve aydınları çeşitli devlet kurumlarında buldukları zaman birbirlerine karşı daha toleranslı davranış göstermişlerdi. Ama yavaş yavaş bu siyasi çizgiye karşı protestolar

⁵⁷ З.Я. Емтыль. *Адыгская интеллигенция: формирование и деятельность в исторической динамике конца XIX в. – начала 30-х гг. XX в.* Краснодар, 2010, с. 220.

⁵⁸ “Kuzey Kafkas dairesi orduları komutanı K.E. Vorosilovun Çeçenistandaki vaziyetle ilgili I.V.Staline 21 Ocak 1923 tarihli mektubu” ЦК РКП(б) –ВКП(б) и национальный вопрос. Книга 1. 1918-1933 гг. Составители Л.С.Гатагова, Л.П. Кошелева, Л.А.Роговая. РОССПЭН, М.:2005, с. 95.

⁵⁹ Нахибашев М.З. с.33-39.

kendini göstermeye başladı. Öyle ki, Temmuz kurultayında şeriatın uygulanması konuları ele alındığı zaman Alimov açıkça radikalizmin kabul edilemez olduğunu, zira bunun modern şartlara tamamen aykırı olduğunu demişti. Milliyetçilere göre şeriatın teftiş edilmesi zorunlu idi. M. Dibirov'a göre "artık kendi ömrünü tamamlamış manevi normların iptal edilmesi gerekir. Şeriatın çağdaş normlara uygun hale getirilmesi, çoğu kadıların ve milli aydınların şiarıdır."⁶⁰ Şeriat - Kuzey Kafkasya halklarının Rusya yönetim modeline karşı koyabilecekleri tek rejim idi. Fakat milliyetçilik ve sosyalizm gibi fikirler tezahürü ve yayılması ile birlikte. Çağdaş, laik norm ve birgeyaşayış kuralları hesabına toplumun modernizasyonu ve yaşam koşullarının iyileştirilmesi arzusu da kendini açık şekilde gösteriyordu.

Her ne olursa olsun, ister şeriat, gerekse laiklik bir amaca doğru - Kuzey Kafkasya toplumunun konsolidasyonuna, devletin formallaştırılmasına, milli kuvvetler hesabına özerk yönetim amacına doğru yönelmiştir. Bu nedenle milli devlet teşekküllerinin kapatılmasının ve tamamen yabancı hâkimiyetin tesisi olmasından sonra dağlılar kendi bağımsızlıkları için mücadeleye devam etmişlerdir.

⁶⁰ RDSSTA. F.71. Siy.34. İş. 1061. JI.2.

KAYNAKÇA

- “A. Akuşınskinin Sovyet kumandanlığına yazdığı başvuru. 3 Nisan 1920. Темир-Хан-Шура”. **Гражданская война в России и мусульмане**. Сборник документов и материалов / Сост., Предисл. И примеч. С.М.Исхаков. Центр стратегической конъюнктуры, М.: 2014.
- “RK (b) P Çeçenistan vilayeti kurum Bürosu Sekreteri Aznaravaşilinın RK (b) P MK Güneydoğu Bürosu Sekreteri A.İ.Mikoyana Çeçenistan’daki durum hakkında 22 Ekim 1923 tarihli mektup”. **ЦК РКП (б) -ВКП (б) и национальный вопрос**. Книга 1. 1918-1933 гг. Составители Л.С.Гатагова, Л.П. Кошелева, Л.А.Роговая. РОССПЭН, М.: 2005.
- “Kuzey Kafkasya dairesi orduları komutanı KE Vorosilovun Çeçenistan’daki durum hakkında İ.V.Staline 21 Ocak 1923 tarihli mektubu”. **ЦК РКП (б) -ВКП (б) и национальный вопрос**. Книга 1. 1918-1933 гг. Составители Л.С.Гатагова, Л.П. Кошелева, Л.А.Роговая. РОССПЭН, М.: 2005.
- RDSSTA** (Rusya Devlet Sosyal-Siyasi Tarih Arşivi - RDSSTA). F. 71. Siy.34. İş. 1060.
- RDSSTA**. F. 71. Siy. 34. İş. 1053.
- RDSSTA**. F. 71. Siy.34. İş. 1056.
- RDSSTA**. F. 80. Siy.5. İş. 4.
- RDSSTA**. F.71. Siy.34. İş. 1061.
- RFDA**. F.1318. Siy.7. Д.1.
- Rusya Bilimler Akademisi Dağıstan Bilimsel Merkezi Tarih, Arkeoloji ve etnolojiya Enstitüsü Yazması fonu**. F.2. Siy.1. İş.60. V.125-126 // Союз объединенных горцев Северного Кавказа и Дагестана (1917-1918 гг.), Горская республика (1918-1920 гг.) (Документы и материалы). Махачкала, 1994.
- Rusya Bilimler Akademisi Dağıstan Bilimsel Merkezi Tarih, Arkeoloji ve etnolojiya Enstitüsü Yazması fonu**. F.2. Siy.1. İş. 151. V. 103-104 // Союз объединенных горцев Северного Кавказа и Дагестана (1917-1918 гг.), Горская республика (1918-1920 гг.) (Документы и материалы). Махачкала, 1994.
- Rusya Bilimler Akademisi Dağıstan Bilimsel Merkezi Tarih, Arkeoloji ve etnolojiya Enstitüsü Yazması fonu**. F.1. Siy.1. Д.60. Л.131-132 // Союз

объединенных горцев Северного Кавказа и Дагестана (1917-1918 гг.), Горская республика (1918-1920 гг.) (Документы и материалы). Махачкала, 1994.

Rusya Federasyonu Devlet Arşivi (RFDA). F. 6144. siy.1. İş. 11.

Rusya Halk Tarım ve İPB. F. 6880. siy.1. D.5.

Абазатов М.А. **Борьба трудящихся Чечено-Ингушетии за Советскую власть (1917-1920 гг.).** Чечено-Ингушское кн.изд., Грозный: 1968.

Азербайджанская Демократическая Республика. 1918-1920. Внешняя политика. (Документы и материалы). Азербайджан, Баку: 1998.

Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане. Документы и материалы. 1917 - 1918 гг. / Под ред. З.И. Ибрагимова, М.С. Искендерова. Баку, 1957.

Вагабов М.В. **Дружба, закаленная в боях. Из истории совместной борьбы трудящихся за установление советской власти в Дагестане.** Даг.кн. изд., Махачкала: 1966.

Вагабов М.В. **Партизанское движение в Дагестане.** Махачкала, 1959.

Газета “**Азербайджан**”, 14 (1 марта) 1919, № 55.

Газета “**Заря России**”, 24 октября (6 ноября) 1919.

Газета “**Мусават**”, № 21, от 23 августа 1917 // RDSSTA. F.71. Siy.34. İş. 1061.

Гасанов Б.К. **Политический процесс на Северном Кавказе в начале XX века.** М. : изд-во РГСУ, 2010.

Гойгова З.А.-Г. **Народы Чечено-Ингушетии в борьбе против Деникина.** Чечено-ингушское кн.изд., Грозный: 1963.

Дарабади П.Г. **Военные проблемы политической истории Азербайджана начала XX века.** Баку, 1991.

Даудов А.Х., Месхидзе Д.И. **Национальная государственность горских народов Северного Кавказа (1917-1924).** Изд-во СПб. Ун-та, СПб. : 2009.

Деникин А.И. **Очерки русской смуты. Вооруженные силы юга России. Заключительный период борьбы.** Январь 1919 март 1920. Воспоминания, мемуары. Харвест, Минск: 2002.

Документы внешней политики СССР. Т. I. М., 1957.

Емтыль З.Я. Адыгская интеллигенция: формирование и деятельность в исторической динамике конца XIX в. - Начала 30-х гг. XX в. Краснодар, 2010.

За власть Советов! Грозный, 1967.

Империалистическая интервенция на Дону и Северном Кавказе / Под ред. И.И.Минца. М., 1988.

Коренев Д.З. Революция на Тереке. 1917 - 1918 годы. Северо-Осетинское книжное изд., Орджоникидзе: 1967.

Нахибашев М.З. Узун-Хаджи Салгинский - общественно-политический и религиозный деятель Дагестана и Чечни. ИД “Эпоха”, Махачкала: 2009.

Политическая власть и повстанческое движение на Северном Кавказе. Очерки истории 1920-1930-х гг. Изд-во Южно-российского института филиал РАНХ и ГС при Президенте РФ, Ростов-на-Дону: 2011.

Полковник Магомед Джафаров: Сборник материалов / Отв. Ред. Хаджи Мурад Доного. ИД “Эпоха”, Махачкала: 2005.

Ратгаузер Я.А. К истории гражданской войны на Тереке. Азгосиздат, Баку: 1928.

Самурский Н. (Эфендиев). Гражданская война в Дагестане (из воспоминаний). Махачкала, 1925.

Тахо-Годи А. Революция и контрреволюция в Дагестане. Даг.кн.изд-во, Махачкала: 1927.

Эмиров Н.П. Из истории военной интервенции и гражданской войны в Дагестане. Махачкала, 1972.

PANEL

Oturum Başkanı: Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN

RUSYA BİLİMLER AKADEMİSİ EKİPLERİNİN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA KAFKAS CEPHESİ'NDE BULUNDUKLARI FAALİYET HAKKINDAKİ BELGESEL FOTOĞRAFLAR

DMİTRİY VASİLYEV*

Doğu Anadolu'da bulunan tarihî eserler “Konstantinopol Rus Arkeolojik Enstitü”nde (RAİK) çalışan Rus araştırmacıları tarafından incelenmeye başlanmıştır. 19. yüzyılın sonunda-20. yüzyılın başında bu araştırmacılar Doğu Anadolu'da ve Türkiye'nin diğer bölgelerinde bulunan tarihî yerlerin ilk resimleri ve fotoğraflarını yapmışlardı. Bilimsel seyahat “Konstantinopol Rus Arkeolojik Enstitü”nün tahsis ettiği parayla gerçekleştirilmiştir. 1894 yılında ihdas edilen söz konusu enstitü, yurt dışında bulunan tek Rus bilimsel kuruluştur. Enstitünün daimi Müdürü, İslav ve Bizans tarihi uzmanı, Akademi Üyesi Födör İvanoviç Uspenski (1845-1928) idi. Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra Enstitü kapanmıştı, ancak Uspenski bu kapanışın geçici olduğunu düşünmüştü. Bu nedenle Rus bilim adamları, çalışmalarının devam edilmesine karar vererek, Türkiye'deki tarihî yerlerin araştırılmasını işgal edilen topraklarda sürdürmüşlerdi.

Rus Dışişleri Bakanlığı Rus ordusunca işgal edilen bölgelerde tarihî eserlerin korunması için aktif faaliyet göstermişti. Bu faaliyette belli ideolojik görüşler yansıtılmıştı. İngiliz ve Fransız gazetelerinin medeni ülkelerin Alman barbarlığına karşı güdülen savaş dedikleri bu savaşta askerî başarıların yanı sıra Rusya'nın medeni timsalinin yaratılması büyük önem taşıyordu.

Rusya Bilimler Akademisi Başkanı, Grandük Konstantin Çar'a bir başvuruda bulunarak tarihî öneme haiz mimari eserlerin bilimsel şekilde belirlenmesi, tanımlanması ve savaş sırasında tahribattan korunması amacıyla bir grup araştırmacının Kafkas Cephesi'ne gönderilmesini önermişti. Söz konusu Gruba “Trabzon Arkeolojik Grubu” adı verilmişti. Her şeyden önce eserlerin betim-

* Prof. Dr., Rusya Bilimler Akademisi, Rusya Federasyonu, dmivas46@mail.ru

lenmesi ve koruma altına alınması öngörülmüştü. Kazılar ise mümkün olduğu takdirde yapılacaktı. Tarihî ve olağandışı doğal yerlerin fotoğraflarının mutlaka çekilmesi gerekmişti. İmparator 2. Nikolay amatör fotoğrafçı olarak buna özel dikkat vermişti.

Bu bölge Çarın ve en yakın yetkililerinin dikkatini niçin çekmişti? Rus araştırmacılarının Türkiye’de önünde duran vazifelerini anlatan raporun taslağı arşivde bulunmaktadır. Bu rapordan Uspenski’nin ünlü bilim adamı ve aynı zamanda belli görüş sistemine sahip bir siyasetçi olduğu görülmektedir. Uspenski söz konusu bölgenin sınırlarının Anadolu’nun Karadeniz sahilinde şüphesiz etkili devlet olan eski Trabzon Çarlığının sınırlarına rastladığını kaydederek, bölgenin siyasi önemini vurgulamıştı. Taslağın bazı cümleleri, Uspenski’nin Rusya, İngiltere ve Fransa’nın savaş sonrası dönemde Türkiye’nin bölünmesine ilişkin planları çerçevesinde merkezi Trabzon’da bulunacak bağımsız bir devlet kurmak istediklerini bilmiş ya da tahmin etmiş olduğunu göstermektedir.

Doğu Anadolu’da çekilen en büyük fotoğraf derlemesi, Çar ailesine ait bir koleksiyonda korunmuştur. Fotoğraflar bilimsel ekiplerin başkanlarınca Çar ailesine devredildikten sonra St.Petersburg’daki Marmara Sarayı’nın koleksiyonuna dahil ettirilmişti. Bu koleksiyon, her ikisi de Büyük Prensler olan General-Amiral Konstantin Nikolaeviç ve oğlu Rusya İmparatorluk Bilimler Akademisi Başkanı Konstantin Konstantinoviç’e ait fotoğraflardan oluşmaktadır. Koleksiyonun toplanmasına Büyük Prenslerin eşleri, yani Konstantin Nikolaeviç’in eşi Aleksandra İosifovna ve Konstantin Konstantinoviç’in eşi Elizaveta Mavrikiyevna, ayrıca onların oğulları da yardımcı olmuştur.

Şu anda söz konusu koleksiyon Rusya Bilimler Akademisi’nde korunmaktadır. Rus İmparatorluğu döneminde Kafkasya’da ve Türkiye’de çekilmiş olan tarihî belge niteliğini taşıyan çok sayıda fotoğraf St.Petersburg’daki Rusya Bilimler Akademisi Maddi Kültür Tarihi Enstitüsü’nde bulunmaktadır.

Fotoğraflar 1917 ile 1932 yıllarında Rusya Bilimler Akademisi Maddi Kültür Tarihi Enstitüsüne parçalar halinde getirildi. Söz konusu Enstitü, 1917 yılının Ekim ayından önce Büyük Prensler ailesinin malı olan ve Petersburg’da bulunan Mermer Saray’da bulunuyordu.

Bu enstitünün arşivindeki fotoğraflar, gerek kültür, tarih, arkeoloji ve etnoloji uzmanları, sanat tarihçisi, mimar ve restorasyoncular, gerekse için Müslüman kültürünün en büyük merkezlerinden olan Orta Asya ve Anadolu’nun tarihi ve kültürüne ilgi duyan herkes için yararlı olabilir.

Rus araştırmacılarının gerçekleştirdikleri Kafkas ve Türkiye yolculuğunu anlatan fotoğraflar, St.Peteresburg'daki birkaç arşivde bulunur ve maalesef, tek bir dosya şeklinde toplanmamış olduğundan, bu fotoğrafların tespit edilmesi ciddi zorlukluklarla karşılaşmaktadır. Özellikle, tabiyatı ve tarihi eserleri gösteren fotoğrafları kapsayan Stelletski Fonu büyük ilgi çekmektedir.

29 Kasım 1914 tarihinde düzenlenen Rus İmparatorluğu Bilimler Akademisi toplantısında arkeologların Kafkasya Cephesi'ne gönderilmesine karar verilmişti.

Bilimler Akademisi Başkanı, Rus Başbuğu Gran Dük Nikolay Nikolaeviç'e başvurarak, mimari eserlerin ve arkeolojik tesislerin bilim açısından betimlenmesi ve korunması amacıyla bir grup uzmanın gönderilmesi için izin istemişti.

Bilim ekibi, Başkomutan Grandük Nikolay Nikolayeviç'ten seyahat için uzun süre izin beklemiştir. 1916-1917 yılları boyunca gruba katılan ekip üyeleri mimarî ve arkeolojik eserlerin tarif ve tasnifi işiyle meşgul olmuştur. Çar 2. Nikolay'ın Kafkas Cephesi'ni ziyareti sırasında bu çalışmaların sonuçları Çar'a takdim edilmiştir. Özellikle, 2. Nikolay'ın inisiyatifi ile Ağrı Dağı'na bir tırmanış da gerçekleştirilmiştir. İzin alındıktan sonra Akademisyen F. Uspenski Kafkas Cephesi'ne gönderilmiştir.

1916 yılının yazında bir grup akademisyen daha, tarihi eserler korumak üzere, Kafkas cephesine gitmişti. Söz konusu gruba akademisyenler N.Marr ve N.Orbeli, Petersburg Üniversitesi Doçenti P. Falev ve Kafkas Müzesi Arkeoloji Bölümü görevlisi S. Ter-Avetisyan girmişlerdi. Anılan araştırmacılar gerek Bizans ve Trapezund devletinden kalma mimarî eserleri incelemiş gerekse Kuzey Doğu Anadolu'nun yerli halkı hakkında etnografik notlar alarak ilgi çekici fotoğraflar çekmiş ve yaşayış tarzı üzerine önemli bilgiler toplamışlardı. Grubun üyesi olan fotoğraf uzmanı S. Bulbenko, Doğu bilimci akademisyenlerin talimatları üzerine, Doğu Anadolu'daki tarihî eserlerin fotoğraflarını yapmıştı.

Akademisyen arkeolog İ.Stelletski başkanlığındaki, Bulbenko'nun üye olduğu Rus araştırma ekibi, 1917 yılında Trabzon'dan Türkiye'nin güneydoğusuna yola çıkarak Erzurum, Kars, Erzincan ve Bayburt'un civarlarını araştırmıştı. Ekibe katılan S. Bulbenko arkeolojik tesisler, Ortaçağ dönemi kaleler ve mağaraların fotoğraflarını çekmişti. Ayrıca, bugünkü Tezcan'a (eski adıyla Mema-Hatun) yakın Pekerîç Kalesi'nin harabeleri ve etrafındaki mağaralar araştırılmıştı.

N.L.Okunev'in 1917 yazında Hasankale, Açaşa Manastırı, Dörtkilise, Barhal, Memahatun ile Erzincan arasındaki Fırat vadisi, Memahatun, Piçarıç köyü,

Erzincan, Erzincan'ın 17 km uzaklığında bulunan bir köy, Peterik, Bayburt, Varzahan, İspir, Kalekasrık köyü, İşhan, Eyöşk-Vank, Hahul, Oltı, Bana, Mishet, Arkenis yoluyla yaptığı Kafkas Cephesi seyahati sırasında da dikkate değer birçok fotoğraflar çekilmiştir. Negatifler fotoğrafçı Bulbenko tarafından yapılmıştır.

Her biri tarihî belge niteliğinde olan bu fotoğraflar Anadolu'da bazı şehirlerin ve bu şehirlerde yaşayan insanların pozlarını içermektedir.

Erzurum bölgesinde eski mimari eserleri araştırmak için Kafkasya'ya gönderilmiş olan Rus bilim adamları tarafından çekilmiş foto resimleri

1. Erzurum. Çifte Minare Medresesi. Foto çeken : İ.A.Orbeli. 1912.
2. Erzurum. Çifte Minare Medresesi. Foto çeken : İ.A.Orbeli. 1912.
3. Erzurum. Üçkümbetler Mezarlığı'ndaki bir türbe . Foto çeken : İ.A.Orbeli. 1911-12.
4. Erzurum. Üçkümbetler Mezarlığı'ndaki bir türbe . Foto çeken : İ.A.Orbeli.1911-12.
5. Erzurum. Çifte Minare Medresesi'ne ait merkezi binanın Güney'den görünüşü. Foto çeken : İ.A.Orbeli. 1912.
6. Erzurum. Çifte Minare. 1917.
7. Erzurum. Bir sokağın görünüşü. 1917.
8. Erzurum. Bir sokağın görünüşü. 1917.
9. Erzurum. Kervansarayın iç görünüşü. 1917.
10. Erzurum. Kervansaray. 1917.
11. Erzurum. Çifte Minare'nin genel görünüşü. Foto çekenler: Bulbenko, Okunev. 1917.
12. Erzurum. Morgafe Minaresi. Foto çeken : D.İ.Yermakov. 1880 yılları.
13. Erzurum. Şehrin manzarası. Foto Bulbenko tarafından N.L.Okunev ile birlikte yapılan gezi sırasında çekilmiştir. 1917.
14. Erzurum. Kale. Foto Bulbenko tarafından N.L.Okunev ile birlikte yapılan gezi sırasında çekilmiştir. 1917.
15. Erzurum. Yakutiye Medresesi'nin girişi. Foto Bulbenko tarafından N.L.Okunev ile birlikte yapılan gezi sırasında çekilmiştir. 1917.
16. Erzurum. Kale. Foto Bulbenko tarafından N.L.Okunev ile birlikte yapılan gezi sırasında çekilmiştir. 1917.

17. Erzurum. Yakutiye Medresesi. Foto Bulbenko tarafından N.L.Okunev ile birlikte yapılan gezi sırasında çekilmiştir. 1917.

18. Erzurum. Çifte Minare. Foto Bulbenko tarafından N.L.Okunev ile birlikte yapılan gezi sırasında çekilmiştir. 1917.

19. Erzurum. Fıskiye. Foto Bulbenko tarafından N.L.Okunev ile birlikte yapılan gezi sırasında çekilmiştir. 1917.

20. Erzurum. Yakutiye Medresesi'nin duvarındaki bir oyma. Foto Bulbenko tarafından N.L.Okunev ile birlikte yapılan gezi sırasında çekilmiştir. 1917.

21. Erzurum. Çifte Minare. Foto Bulbenko tarafından N.L.Okunev ile birlikte yapılan gezi sırasında çekilmiştir. 1917.

22. Erzurum. Çifte Minare. Foto Bulbenko tarafından N.L.Okunev ile birlikte yapılan gezi sırasında çekilmiştir. 1917.

23. Erzurum. Üçkümbetler Mezarlığı. Foto Bulbenko tarafından N.L.Okunev ile birlikte yapılan gezi sırasında çekilmiştir. 1917.

24. Erzurum. Üçkümbetler Mezarlığı. Foto Bulbenko tarafından N.L.Okunev ile birlikte yapılan gezi sırasında çekilmiştir. 1917.

25. Erzurum. Çifte Minare. Foto Bulbenko tarafından N.L.Okunev ile birlikte yapılan gezi sırasında çekilmiştir. 1917.

26. Erzurum. Kale. Foto Bulbenko tarafından N.L.Okunev ile birlikte yapılan gezi sırasında çekilmiştir. 1917.

Doğu Anadolu'nun eski foto resimleri

1. Hasankale. Kalenin genel görünüşü. Foto çeken: Bulbenko. 1917.186/3

2. Hasankale. Kalenin Doğu kapısından göülen manzara Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.186/9

3. Hasankale.Şehir kapısının görünüşü. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.186/16

4. Hasankale. Şehirdeki fıskiye. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.186/12

5. Hasankale. Şehirdeki fıskiye. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.186/14

6. Hasankale. Şehirdeki fıskiye. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.186/15

7. Dörtkilise. Kayanın üzerindeki kalenin görünüşü. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.186/50

8. Dörtkilise. Bir ahşap evin görünüşü. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.186/53

9. Barhal. Barhal Çay'ın manzarası. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.187/21
10. Barhal. Kilisenin genel görünüşü. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.186/62
11. Barhal. Kilisenin iç görünüşü. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.187/9
12. Barhal. Kilisenin iç görünüşü. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.187/4
13. Memahatun ile Erzincan arasındaki bölgede Fırat vadisinin manzarası. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.187/24
14. Memahatun ile Erzincan arasındaki bölgede Fırat nehri. Yerliler grubu. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.187/25
15. Memahatun. Binaların genel görünüşü. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.187/29
16. Memahatun. Kervansaray. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.187/41
17. Memahatun. Kervansaray. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.187/31
18. Memahatun. Türbe girişinin görünüşü. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.187/32
19. Memahatun. Türbenin iç görünüşü. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.187/36
20. Piçarıç. Genel görünüş. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.187/43
21. Piçarıç. Dağdan görülen köy manzarası. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.187/47
22. Piçarıç. Yeraltı merdiven. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.187/45
23. Erzincan. Kervansarsayın kapısı. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.187/55
24. Erzincan. Kervansarsayın avlusu. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.187/57
25. Erzincan. Eski Türk binası. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.187/52
26. Erzincan. Eski caminin iç görünüşü. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.187/60
27. Erzincan. Şehirdeki fiskiye. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.187/50
28. Erzurum. Kalenin genel görünüşü. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.188/55
29. Erzurum. Üçkümbetler mezarlığı. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.188/41
30. Beyburt. Kalenin surları. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.189/2
31. Beyburt. Şehrin manzarası. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.189/63
32. İspir. Kaya üzerindeki kalenin görünüşü. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.189/21

33. İspir. Çoroh nehirinin kaleden aşılın görünüşü. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.189/29

34. Oltu. Kayanın genel görünüşü. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.191/34

35. Oltu. Şehrğn manzarası. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.191/31

36. Kars. Katedralin genel görünüşü. Foto çeken: Bulbenko. 1917. O.191/51

* * *

Akademisyen N.Ya. Marr fonunda S.V.Ter-Avetisyan'ın 1915-1916 kışında Van bölgesine gönderilen Hoy, Vostan, Akdamar, Ayhze, Artamed, Tısevistan, Svetan dağı(Van'ın 12 kilometresinde), Varag, Karmaravor manastırı (Varag Dağının Batı yoğuşu) Var, Noravank güzegahıyla yaptığı seyahatla ilgili belgeler bulunmaktadır. S.V.Ter-Avetisyan, tarihi anıt niteliğindeki eserlerin (kale ve kilise gibi mimari eserlerin, çivi yazıtlarının, Ermeni yazıtlarının, kilisedelerde bulunan kitaplardaki minyatürlerin) korunmasına yönelik önlemleri almak, kayıt amaçlı arkeolojik çalışmaları yapmak ve tarihi eserlerin kaydını gerçekleştirmek üzere Bilimler Akademisi tarafından gönderilmiştir.(NA,FA, O.193, Q 324 sayılı pozitifler; Bilimler Akademisi Bildirileri, 1916, No:16)

37. Hoy. Şehrin suru ve suyla dolu hendek. Foto çeken: C.V. Ter-Avetisyan. 1915-1916. Q 324/6

38. Vostan. Eski caminin görünüşü.

Foto çeken: C.V. Ter-Avetisyan. 1915-1916. Q 324/7

39. Vostan. Türbenin giriş kapısından aılan görünüşü.

Foto çeken: C.V. Ter-Avetisyan. 1915-1916. Q 324/9

40. Van. Şehrin manzarası. Foto çeken: C.V. Ter-Avetisyan. 1915-1916. Q 324/33

41. Van. Hurşin Camii. Foto çeken: C.V. Ter-Avetisyan. 1915-1916. Q 324/26

42. Van. Tonçi Camii. Foto çeken: C.V. Ter-Avetisyan. 1915-1916. Q 324/29

43. Van. Kalenin Kuzey suru. Foto çek.: C.V. Ter-Avetisyan. 1915-1916.Q 324/39

44. Van. Van kayası içindeki mağaralar. Foto çeken: N.Ya. Marr. 1915-1916. Q 324/32

* * *

İ.A. Orbeli'nin 1911-1912 yıllarında Türkiye'nin Asya kısmına gerçekleştirilen seyahatı sırasında çekilen fotoğraflar. Erzurum'daki mimari eserler: Çifte Minare medresesi(genel görünüşler, iç bahçenin görünüşü); Üçkümbetler mezarındaki türbe; Beyburt kalesi; Van yakınındaki Toprakkale'da tepe ve tepedeki kazılar; Van yakınındaki surların kalıntıları, vadi ve dağlar; Varag manastırı, Akdamar'daki kilise ve Hald yazıtları; Van bçlgesindeki binalar ve Hald yazıtı, Mosh bölgsindeki dağlık manzara, kilise, yerliler (NA,FA, pozitifler O.1530/1-30).

45. Van Bölgesi. Varag Manastırı'ndaki avlunun görünüşü. Foto çeken: İ. A. Orbeli. 1911-1912 O.1530/22

46. Van çivarındaki Haykaber. Surların kalıntıları. Foto çeken: İ. A. Orbeli. 1911-1912. O.1530/18

47. Van. Kalenin bulundupu kayanın genel görünüşü. Foto çeken: İ. A. Orbeli. 1911-1912. O.1530/7

48. Van. Kalenin ve Aygestan vadisinin genel görünüşü. Foto çeken: İ. A. Orbeli. 1911-1912. O.1530/8

49. Van. Hald Devriminde inşa edilen "Şamirami Taşları". Foto çeken: İ. A. Orbeli. 1911-1912 O.1530/10

50. Moks. Van bölgesi Yerliler. Foto çeken: İ. A. Orbeli. 1911-1912 O.1530/28

51. Moks. Van bölgesi. Köylü. Foto çeken: İ. A. Orbeli. 1911-1912 O.1530/12

52. Moks. Van bölgesi. Köylü. Foto çeken: İ. A. Orbeli. 1911-1912 O.1530/13

53. Moks. Van bölgesi. Köylü. Foto çeken: İ. A. Orbeli. 1911-1912 O.1530/15

54. Moks. Van bölgesi. Köylü. Karakol memurları. Foto çeken: İ. A. Orbeli. 1911-1912. O.1530/16

N.Ya. Marr'ın çalışmaları ile ilgili belgeler: Bir dizi fotoğrafta 1892-93, 1904, 1906-13 ve 1917 yıllarında yapılan kazıların gidişi yansıtılmıştır (eski şehrin görünüşü, Bahtageki, Horomı, Hambuşents, Tigran, Honents, Havariyün, Kurtarıcı Kiliseleri, Aşot surlarına bitişik semtler, Çar Gagik kilisesi, otel, Kaledeki kazılar, Sargis'in evi, şki kuleli bina, minare, Paron köşkü, Sumbat surları, Kars kapısı v.b. (NA,FA, O.30, O.194, o.7778, o.928, o.1455, Q 348-350, 437, 559, 220).

55. Aleksandropol civarlarında. Hald Devrine ait Arğişti yazıtı. O.1456/71

56. Van. Kazı sırasında kaya içindeki nişler. O.1456/6

57. Ani. Kalenin manzarası. Foto çeken: N.Ya Marr. 1900 yılları. Q 687/21

58. Ani. Kale surları. Foto çeken: N.Ya Marr. 1900 yılları. Q 687/20

59. Ani. Baş kapısından aşılın manzara. Foto çeken: N.Ya Marr. 1900 yılları.
Q 687/3

60. Ani. Zafer Kapısı. Foto çeken: N.Ya Marr. 1900 yılları. Q 687/23

61. Ani. Manuçe Camii. Foto çeken: N.Ya Marr. 1900 yılları. Q 687/46

62. Ani. Gagik Çarı kilisesinin Doğu kısmı. Foto çeken: N.Ya Marr. 1900
yılları. Q 687/95

63. Ani. Gagik Çarı kilisesinin en son olarak inşa edilen dıvarı.

Foto çeken: N.Ya Marr. 1900 yılları. Q 687/96

* * *

Bildiri seyrinde Birinci Dünya Savaşı zamanında Rus ordunun işgali altında
bulunan topraklarda çekilen bazı eski fotoğrafların sunumu yapılacaktır.

ÇANAKKALE ÖNCESİ TÜRKİYE’NİN SOFYA ASKERİ ATAŞESİ BİNBAŞI MUSTAFA KEMAL

CENGİZ HAKOV*

Özet

Balkan savaşları (1912-1913), Birinci Dünya Savaşı’nın mukaddimesi sayılır. Bu savaşlar, Balkanlar’ın coğrafya haritasını kökten değiştirmiştir. Doğu Trakya ile Edirne dışında Türkiye, Balkanlar’daki topraklarının hemen hemen tamamını kaybetmiştir. Birinci Balkan Savaşı’nın zaferle sonuçlanmasına en büyük katkı sağlayan Bulgaristan, İkinci Balkan Savaşı’nda daha evvel kazanmış olduğu topraklarının büyük bir kısmını kaybetmiştir. Balkan savaşlarından büyük kazanç elde eden devletler: Yunanistan, Sırbistan, Karadağ ve Romanya’dır.

Sofya’da, askerî ataşe olarak kaldığı dönemde Mustafa Kemal, İstanbul’a yaklaşık olarak 100 nüsha rapor, rapor notları, bildiri ve telgraf göndermiştir. 6 Mart 1914’teki raporunda, Bulgarların ulusal mefküresi olan Bulgaristan’ın Makedonya’ya tam egemen olamayışı, Bulgar milletinde, ordusunda ve hükümetinde iyileşmeyen bir yara açtığı kaydedilmiştir. Bulgarlar, kendilerini İkinci Balkan Savaşı’nda yenilgiye uğratan devletlere intikam darbesi indirmek ve Makedonya’nın Sırbistan ile Yunanistan tarafından ele geçirilen kısımlarını geri almak suretiyle, bu yarayı düzeltereklerine inanmaktadırlar.

Birinci Dünya Savaşı’nın patlak vermesinin ardında Mustafa Kemal, Sofya’da askerî ataşe görevinden alınıp cepheye komutan olarak gönderilmesi için birkaç defa İstanbul’daki Genelkurmay Başkanlığı’na teklifte bulunmuştur. Nihayet 25 Ocak 1915’te, Sofya’dan alınmıştır ve komutan olarak cepheye gönderilmiştir. Çanakkale savaşında onun istidatlı askerî komutan olarak yıldızı parlamıştır ve Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı’nda en büyük zaferinde çok büyük katkısı olmuştur.

* Prof. Dr., Bulgaristan Bilimler Akademisi, Bulgaristan, cengizhakov@hotmail.com

BEFORE ÇANAKKALE MAJOR MUSTAFA KEMAL AS A MILITARY ATTACHÉ IN SOFIA

Abstract

As a prelude to the First World War, the Balkan Wars changed radically the geographic map of the Balkans. Turkey lost almost all its Balkan territories, except for Eastern Thrace with Edirne. Bulgaria, which had contributed most for the victory in the First Balkan War, lost the greater part of its acquisitions during the Second Balkan War. The big winners in the Balkan Wars were Greece, Serbia, Montenegro and Romania.

For the time of his stay as a military attaché in Sofia Mustafa Kemal sent in Istanbul about one hundred reports, messages and telegrams. In one of his first reports he wrote that the impossibility to be a full master of Macedonia, which was a national ideal for the Bulgarians, inflicted an unhealing wound on the Bulgarian people, army and government. The Bulgarians thought they would heal that wound after striking a vindictive blow on the states that had defeated the country in the Second Balkan War and reclaim the parts of Macedonia taken by Serbia and Greece.

After the beginning of the First World War, on several occasions Mustafa Kemal took steps before the general headquarters to be recalled as a military attaché and sent at the front. On January 25, 1915 he was recalled and sent to the front as military commander. In the Dardanelles battle rose his star of a talented military commander, who had great merit for this most exquisite victory of the Ottoman army during the First World War.

Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde Avrupa'da, iki emperyalist askerî-siyasal blok oluşmuştur – İngiltere, Fransa ve Rusya'nın yer aldığı İtilaf Devletleri ile Türkiye'nin de katılacağında şüphe olmayan Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve İtalya'dan oluşan İttifak Devletleri. Savaş başlayana kadar bu iki blok, tereddütte kalan ya da herhangi bir bloğun yanında savaşa girmenin neticesinde kendisine daha çok menfaat sağlamaya çalışan Bulgaristan gibi küçük devletleri de yanına çekmeye çalışmıştır.

Balkan savaşları (1912-1913), Birinci Dünya Savaşı'nın mukaddimesi sayılır. İlk savaş, Türkiye'nin hezimet ve 17 Mayıs 1913 tarihli Londra Antlaşması ile sonuçlanan Balkan devletleri ile Türkiye arasında gerçekleşmiştir. İkinci savaş ise Balkan devletleri arasında olmuştur, yani diğer bir deyimle müttefikler arası

savaştır. Bulgaristan için bir hezimet olan bu savaş, 28 Temmuz 1913’te imzalanan Bükreş Antlaşması ve 16 Eylül 1913’te imzalanan İstanbul Türk-Bulgar Barış Antlaşması ile sonuçlanmıştır.¹

Balkan savaşları, Balkanların haritasını kökten değiştirmiştir. Doğu Trakya ile Edirne dışında Türkiye, Balkanlardaki topraklarının hemen hemen tamamını kaybetmiştir. Birinci Balkan Savaşı’nın zaferle sonuçlanmasına en büyük katkı sağlayan Bulgaristan, İkinci Balkan Savaşı’nda daha evvel kazanmış olduğu topraklarının büyük bir kısmını kaybetmiştir. Balkan savaşlarından büyük kazanç elde eden devletler arasında topraklarını ve nüfuslarını önemli ölçüde çoğaltmış olan Yunanistan, Sırbistan, Karadağ ve Romanya’dır. Balkan devletleri arasında tezatlar gittikçe artmıştır ve Birinci Dünya Savaşı esnasında kendilerini yine karşı karşıya getirmiştir.

Balkan savaşlarının ardından, Türkiye’nin Sofya’daki elçiliğinin yönetim kadrosu yenilenmiştir. Ali Fethi Okyar büyükelçi, Mustafa Kemal ise askerî ataşe tayin edilmiştir. İkisi hem arkadaş hem de Jön Türkler’in İttihat ve Terakki Cemiyeti’nde liberal görüşlerin sesidir. Okyar ile Mustafa Kemal, Jön Türkler’in yönetim kadrosunda bulunan birçok kimsenin Almanya yanlısı olmalarına karşı çıktıkları gibi, ordunun politize edilmesine ve İttihat ve Terakki’nin askerleştirilmesine de karşı çıkmışlardır. Ne var ki, Enver Paşa, Talât Paşa ve Cemal Paşa başta olmak üzere Okyar ile Mustafa Kemal’in liberal görüşlerine karşı olanlar cemiyet içinde ağır basmıştır. Bu durumda Ali Fethi Okyar ile Mustafa Kemal’in girişimi ve Jön Türklerin yönetiminin de onaylamasıyla ikisine, Bulgaristan’da diplomatik görev verilmiştir.

Binbaşı Mustafa Kemal’i Sofya’ya askerî ataşe olarak gönderen İttihat ve Terakki hükümeti, kendisine çok önemli üç görev yüklemiştir: Birinci Dünya Savaşı’nın arefesinde Bulgaristan’da ve Balkanlar’da askerî ve siyasal durumu incelemek; Türkiye’nin Genelkurmay Başkanlığı adına beklenen savaşta Türk ve Bulgar askerlerinin ortak hareketleri için yapılan planların mutabakatını sağlamak; askerî açıdan Bulgaristan’ın İttifak Devletleri tarafında yer almasını sağlamak. Büyükelçi A. Fethi Okyar’a ise, Bulgaristan hükümeti ile siyasal görüşmeleri yürütmesi görevi verilmiştir.²

¹ Тошев, А., **Балканските войни. Том Втори. Пловдив – София, 1931, с. 391-399, 401-417, 419-425.** Мустафа Кемал Ататюрк и турско-българските отношения в документи. 1913-1938. Анкара, 2002,с.3-35.

² Kocatürk, U., **Atatürk Çizgisinde Geçmişten Geleceğe Görüşmeler, Araştırmalar ve Belgeler,** Ankara, 2005, s. 287-293.

Mustafa Kemal, Sofya'ya 28 Ekim 1913'te gelmiştir. Birkaç ay sonra eş görev olarak kendisine Belgrad, Cetinje ve Bükreş askerî ataşeliği görevleri de verilmiştir.³ Fakat askerî ve stratejik konumu açısından Türkiye için öncelikli olan Bulgaristan'daki meşguliyetlerinin çokluğu yüzünden Mustafa Kemal Sırbistan'ı, Karadağ'ı ve Romanya'yı ziyaret edemez. Ne var ki, Sofya'dan göndermiş olduğu raporlardan, sözü geçen devletler hakkında gayet geniş bilgiye sahip olduğu göze çarpmaktadır.

Sofya'da, Mustafa Kemal Bulgar-Türk askerî iş birliği müzakerelerini yürütmekle görevli olan Bulgaristan Genelkurmay Başkanlığı'ndan üst subaylarla irtibat kurmuştur. Mustafa Kemal, Askerî bakanı Gen. G. Boyaciev ve Genelkurmay Başkanı Gen. Jekov ile doğrudan temaslar kurmuştur. Birinci Balkan Savaşı'nda karşı cephelerde savaştıkları eski Askerî bakanı Gen. St. Kovaçev ile dostluk ilişkileri kurmuştur.

Mustafa Kemal, Fransızcaya ve Makedonca aksanla iyi sayılabilecek bir Bulgarcaya vakıftır. Bu durum kendisine, Bulgar toplumunun farklı kesimleri ile irtibat ve dostluklar kurma fırsatı sağlamıştır. Mustafa Kemal'in, Bulgaristan Halk Meclisi'ni bazı Bulgar milletvekillerinden daha sık ziyaret ettiği söylenmektedir. Mecliste, Mustafa Kemal hangi partilerin Rusya taraftarı ya da karşıtı olduklarını bizzat öğrenmek, hangi milletvekilleri ile görevlerini yerine getirmek için ortak bir dil bulabileceğini görmek istemiştir. Mustafa Kemal, aralarında Varna'lı Zümrüzade Şakir, Rusçuk'lu Hafız Sadık, Kavala'lı İsmail Hakkı, Kırçalı'lı Salim Nuri, Aydos'lu İbrahim Efendi'nin bulunduğu 17 yerli Türk milletvekili ile de sıkı irtibat kurmuştur. Mustafa Kemal, Sofya'da bulunan Makedonya İhtilal Hareketi'nin, kendisini Selânik'li bir memleketlileri olarak gayet sıcak karşılayan bazı üyeleri ile de dostluk ilişkileri kurmuştur. Bunlar arasında milletvekili Dime Açkov, tarihçi Panço Dorev, Gen. Protogerov vb.'ları yer almaktadır. Mustafa Kemal, Makedonya İhtilal Komitesi'ne hatta belli bir para yardımı bile yapmıştır. Daha sonraları bu komitenin yöneticileri, bir minnet borcu olarak Mustafa Kemal'in İtilaf Devletlerinin işgalci güçlerine karşı Türkiye'de başına geçtiği Kurtuluş Savaşı sırasında, Bulgaristan'dan silâh ve gıda gönderilmesi için yardımcı olmuşlardır.

Bulgaristan'ın İkinci Balkan Savaşı'nda hezimete uğraması ve Birinci Balkan Savaşı'nda elde ettiği toprakların çoğunu kaybetmesi göz önünde bulun-

³ Kocatürk, U., **Kaynakçalı Atatürk Günlüğü**, Ankara, 1999, s. 25.

durulunca, Mustafa Kemal'in Sofya'da askerî ataşe olarak misyonu son derece zorlaşmıştır. Bulgaristan, İttifak Devletlerinin yanında yer almak için Doğu Makedonya'nın tamamını almasını, Meriç Nehri'nin boyundaki sınırda kendi yararına düzenlemeler yapılmasını, Doğu Trakya'daki mültecilerin iade edilmesini ve tazminat ödenmesini şart koşmuştur. Bunlar Türkiye'nin kabul edeceği şartlar değildir, fakat Mustafa Kemal Avusturya-Macaristan'ın ve Almanya'nın Sofya'daki diplomasisi ile birlikte Bulgaristan'ın, İttifak Devletlerine katılması için var gücüyle çalışmıştır. Diğer yandan, İngiltere'nin ve Rusya'nın Sofya'daki diplomatları, Bulgaristan'ı İtilaf Devletlerinin yanına çekmeye çalışmış ve Doğu Trakya'nın tamamının kendisine verileceğini, Bulgar ordusunun ücretsiz olarak silahlandırılacağını ve ülkeye büyük ölçüde finansal yardım sağlanacağını vaat etmişlerdir.⁴

Sofya'da, askerî ataşe olarak kaldığı dönemde Mustafa Kemal, İstanbul'a yaklaşık olarak 100 nüsha rapor, rapor notları, bildiri ve telgraf göndermiştir. 6 Mart 1914'te Türk Genelkurmay Başkanlığına gönderdiği raporda, Mustafa Kemal genel olarak Bulgaristan'da ve Balkanlar'daki askerî ve siyasal durumu derin bir biçimde tahlil etmiştir.⁵ Bu raporda, Bulgarların ulusal mefküresi olan Bulgaristan'ın Makedonya'ya tam egemen olamayışı, Bulgar milletinde, ordusunda ve hükümetinde iyileşmeyen bir yara açtığı kaydedilmiştir. Bulgarlar, kendilerini İkinci Balkan Savaşı'nda yenilgiye uğratan devletlere intikam darbesi indirmek ve Makedonya'nın Sırbistan ile Yunanistan tarafından ele geçirilen kısımlarını geri almak suretiyle, bu yarayı düzelteceklerine inanmaktadırlar. Romanya'ya gelince o, 1913'te imzalanan Bükreş Barış Antlaşmasının ihlal edilmesine fırsat vermemektedir. Halihazırda siyasal ilişkiler açısından Bulgaristan ile Romanya arasında uyum sağlanamayacağı kesinlikle söylenebilir. Dahası var, Romanya ile Sırbistan Bükreş Barış Antlaşmasına olan bağlılıklarını bir kez daha onaylamıştır. Bulgaristan ile Sırbistan arasındaki siyasal ilişkiler hakkında, henüz her iki ülkenin de çıkarlarına cevap verebilecek bir doktrin mevcut olmadığı söylenmektedir. Sırbistan, bekleme politikası yürütmektedir ve Rusya çizgisinden uzaklaşmaya niyeti yoktur, Bulgaristan ise gözünü Avusturya-Macaristan'a çevirmiştir. Sırbistan ile Karadağ arasındaki ilişkiler o derece iyidir ki, bu iki krallığın birleşmesi ve ortak bir hükümetin kurulması ihtimali doğmuştur.

⁴ Хаков, Дж. История на съвременна Турция. София, 2008, с. 147-149.

⁵ Мустафа Кемал Ататюрк и турско-българските отношения..., Раздел II, док. 11, с. 151-156.

14 Nisan 1914'te yazdığı raporda, Mustafa Kemal Bulgaristan'ın diğer Balkan devletlerine karşı güttüğü politikayı değerlendirmiştir.⁶ Bulgaristan-Türkiye ilişkileri hakkında, Meriç nehrinin boyundaki sınırın belirlendiği 1913'te imzalanan İstanbul Barış Antlaşmasının önemine vurgu yapılmıştır. Meriç Havzasının denetiminin tamamen geri verilmesinin ve Edirne'nin Bulgaristan tarafından ele geçirilmesinin gerçek dışı olduğunun altı çizilmiştir. Bulgaristan'ın durumu aynı kalmaya devam ettikçe yalnız halihazırdaki hükümet değil, sonraki hükümetler de Osmanlı Devleti ile dostluk siyaseti gütmeyi görev bilmişlerdir. Bulgaristan, Bükreş Antlaşması'na harfi harfine bağlı kaldığından dolayı Romanya'dan memnun değildir. Zahirin Sırbistan ile Romanya arasındaki ilişkiler iyi görünse de Romanya'nın Balkanlarda egemen rol oynamaya çalışması, bu durumun ne kadar devam edeceğine dair tahmin yürütmeyi zorlaştırmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasının ardından Mustafa Kemal, Balkan devletlerinin savaşa karşı yaklaşımları hakkında birkaç rapor göndermiştir.⁷ Bu raporlardan, Mustafa Kemal'in savaşın arifesinde ve başlangıcında Balkanlar'daki askerî ve siyasal durum ve Balkan devletlerinin siyasetleri hakkında çok iyi bilgiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Üst düzey Bulgar askerî yetkililerine göre, Bulgar toplumu ve hatta ordu subaylarının bir kısmı Rusya'ya karşı eylemde bulunulmasına karşıdır. Bulgaristan, tarafsız olduğunu ilân eder, fakat Meclis hiç müzakeresiz ordu bütçesini kabul etmiştir. Yunanistan da tarafsızlığını ilân eder, fakat 1913 Bükreş Barış Antlaşması'nın ihlâl edilmesi durumunda savaşa müdahale edeceğini beyan eder. Karadağ, Sırbistan'ı Avusturya-Macaristan'a karşı desteklemek için seferberlik ilân eder Romanya henüz seferberlik ilân etmemiştir.

Bu esnada Mustafa Kemal ile A. Fethi Okyar, Bulgaristan'ı İttifak Devletlerinin yanına çekmek için Avusturya-Macaristan'ın ve Almanya'nın Sofya'daki diplomatları ile aktif çalışmalarda bulunmuştur. 1915 yılının Ağustos ayında imzalanan gizli anlaşmalar sonucunda Bulgaristan, İttifak Devletlerine katılır.⁸ Bu anlaşmalarda, Bulgaristan'ın Sırbistan'dan, Yunanistan'dan ve Romanya'dan toprak alma taleplerine cevap verilir, fakat Türkiye'ye karşı olan toprak talepleri, Karaağaç tren istasyonu ve muhitindeki küçük bir yerin verilmesi dışında, reddedilmiştir. Bulgaristan'ın siyasal bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü garanti altına alınmış, önemli ölçüde askerî ve finansal yardım sağlanmış-

⁶ Пак там..., Раздел II, док. 13, с. 162-166.

⁷ Пак там..., Раздел II, док. 16, 17, 18, 19, с. 172-182

⁸ Международни актове и договори 1618-1918. София, 1958, с. 306-369.

tır. Bulgaristan, kendi toprakları üzerinden hiç engelsiz Almanya ve Avusturya-Macaristan’dan Türkiye’ye ve Türkiye’den Almanya ile Avusturya-Macaristan’a askerî malzeme ve asker geçişi sağlamakla yükümlü kılınmıştır.

Savaşın arefesinde, Mustafa Kemal İtilaf Devletleri’nin Bulgaristan’ın başkentinde bulunan diplomatlarına psikolojik baskı yapmak için, Sofya’da ordunun merkez binasında düzenlenen maskeli balodan yararlanmışır. Mustafa Kemal, İstanbul’daki askerî ve tarihî müzeden orijinal yeniçeri kıyafeti ile silah ister ve baloya bu şekilde gider. Jüri, oy birliği ile kendisine birincilik verir, Çar Ferdinand ise Mustafa Kemal’i bizzat tebrik eder. Mustafa Kemal amacına ulaşmıştır yani, bir zamanlar Viyana’ya kadar zafer bayrağını çekmiş olan Osmanlı ordusunu küçümsememeleri gerektiği mesajı gönderir İtilaf Devletleri’ne. Balonun ardından şafak sönerken, Doğu kültürüne hayran olan İspanya elçiliğinin maslahatgüzarı, Mustafa Kemal’i ve arkadaşlarını elçiliğe davet eder. Mustafa Kemal’in yeniçeri kıyafeti ile o meşhur fotoğrafı burada çekilmiştir.⁹

Askerî ataşe olarak Mustafa Kemal, Bulgar ordusunun tatbikatlarını izler ve bu sebeple Plevne, Vidin, Veliko Tırново, Gabrovo, Şumnu, Varna, Kazanlık vb. gibi şehirleri ziyaret eder. Bu esnada Bulgaristan’ın ekonomik ve kültürel kalkınmasını, sıradan Bulgarların ve Bulgaristan Türklerinin hayatını yakından tanıma fırsatı bulur. Türkiye’deki hayat ile kıyas yapıldığında, Bulgaristan’daki yaşamın daha iyi olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Bir olay, Mustafa Kemal’in dikkatini çok çekmiştir. Ardino Müftüsü Hasan Vehbi Efendi, Türk ordusuna yardım amacı ile kendi bölgesinden 5 bin Osmanlı altını toplayarak iki heybeye doldurup bir katıra yükler, Sofya’ya gelir ve Türk elçiliğine gidip bunları A. Fethi Okyar ile Mustafa Kemal’e teslim eder. Bu olay karşısında Mustafa Kemal şu sözleri söyler: “Bizim böyle yüksek iman ve maneviyata sahip hocalarımız oldukça, Türk milleti mağlup edilemeyecektir.”¹⁰

Mustafa Kemal’in Bulgaristan’da geçirdiği yıllar, vaktini tamamlamış olan Osmanlı İmparatorluğu’nda kökten reformlar yapma konusundaki fikirlerini derinden etkilemiştir. Mustafa Kemal, Bulgaristan’ın ekonomik, sosyal, kültürel ve askerî alanlarda elde etmiş olduğu başarılarından bizzat emin olmuştur. Bulgaristan, Balkanlar’da sayıca en büyük ve savaşa hazırlıklı orduyu oluşturmuş, Birinci Balkan Savaşı’nın galibiyeti için en çok katkı sağlamıştır. Osmanlı

⁹ Deliorman, A., **Mustafa Kemal Balkanlarda**, İstanbul, s. 27-29.

¹⁰ İbidem p 27-29.

hanedanının son güçlü sultanı II. Abdülhamit bile bunun üzerinde düşünmüştür. 1909'da, Jön Türkler tarafından tahttan indirilmesinin ve Selânik'e sürgüne gönderilmesinin ardından, bir defasında Ambdülhamit kendisine refakat eden A. Fethi Okyar'a sorar: "Nasıl oldu da bunca asır Osmanlı idaresi altında kalan Balkan devletleri, bu kadar kısa bir zamanda güçlendiler ve Osmanlı Devleti'ne şart koşular? Bulgarların, Balkanlar'da en geri kalmış kavim olduğu biliniyordu. Bunu Rusya büyükelçisinden de duymuştum. Nasıl oldu da bu kadar kısa bir zamanda bunca ilerlediler?"¹¹ Birkaç yıl sonra Mustafa Kemal, Sofya'da Halk Tiyatro'sunda Carmen opera oyununu izlediğinde, yerli Türklerin Meclisteki temsilcilerinden arkadaşı Zümrüzade Şakir'e şunları söyler: "Şakir, kim ne derse desin, Balkan Savaşı'nda niçin hezimete uğradığımızı şimdi daha iyi anlıyorum. Ben bu insanları çoban diye biliyordum, fakat onların kendi operaları var... hatta opera binası bile yaptırmışlar."¹²

Mustafa Kemal, Türkiye'ye en yakın Avrupa gözüyle bakmaya başlar Bulgaristan'a. Burada, Mustafa Kemal'in Osmanlı Devleti'nde kökten değişiklikler yapma fikirleri olgunluğa ermiştir. İstanbul'da yaşayan bir yakını olan Madame Corinne'ye yazdığı mektupta, Mustafa Kemal şöyle diyor: "Benim çok büyük emellerim var, fakat ne yüksek makama gelmek için ne de maddî gayelerin gerçekleştirilmesi amacıyla büyük paralar kazanmak için. Bu emellerimin gerçeğe dönüşmesi vatanıma büyük yarar sağlayacaktır, ben de büyük bir fikrin başarıyla sonuçlanmasından dolayı şerefle yerine getirilmiş bir görevin verdiği tatmin duygusunu yaşayacağım gönlümde. Tüm hayatımın anlamı budur. Bu emeller, henüz gençlik yıllarımda gönlümde taht kurdu ve hayatımın sonuna kadar emellerimin peşinden koşmaya devam edeceğim."¹³

Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinin ardında Mustafa Kemal, Sofya'da askerî ataşe görevinden alınıp cepheye komutan olarak gönderilmesi için birkaç defa İstanbul'daki Genelkurmay Başkanlığı'na teklifte bulunmuştur. 1914'te, aralık ayında Enver Paşa'ya yazdığı bir mektupta şöyle diyor: "Savaşın yürütüldüğü cephelerde, ateş hattını aktif bir biçimde müdafa etmekten daha önemli ve daha mühim bir görev olamaz, bu yüzden ben, Sofya'da askerî ataşe

¹¹ Okyar, F., *Üç Devirde Bir Adam*, İstanbul, 1980, s. 100.

¹² Deliorman, A. Op, cıt. p. 11-12.

¹³ Kocatürk, U., *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, Ankara, 1999, s. 27-28.

olarak duramam.”¹⁴ Enver Paşa’nın cevabı şudur: “Size, orduda her zaman görev bulunacaktır. Askerî ataşe olarak görevinizin büyük önem arzettiğine karar verilmiştir, bu yüzden sizi orada bırakıyoruz.”¹⁵ Ne var ki, Mustafa Kemal’i ikna etmek zordur ve nihayet 25 Ocak 1915’te, Sofya’dan alınmıştır ve XIX. Tümen’e komutan olarak tayin edilmiştir.¹⁶ Çanakkale savaşında onun istidatlı askerî komutan yıldızı parlamıştır ve Türkiye’nin Birinci Dünya Savaşı’nda en büyük zaferinde çok büyük katkısı olmuştur.

Binbaşı Mustafa Kemal’in, Sofya’da bir yıl üç aydan fazla askerî ataşelik görevindeki çalışmaları, üstün bir biçimde takdir edilmiştir. Türk devleti, kendisini yarıbay rütbesine terfi ettirmiş ve III. Derece Osmanlı Nişanı vermiş¹⁷, Bulgaristan’dan ise, III. Derece “Aziz Aleksandr” nişanı almıştır.¹⁸

¹⁴ İbidem, p. 33.

¹⁵ İbidem, p. 34.

¹⁶ İbidem, p. 34.

¹⁷ İbidem, p. 28, 34.

¹⁸ Мустафа Кемал Ататюрк и турско-българските отношения ..., Раздел III, док. 21, с. 189.

KAYNAKÇA

Мустафа Кемал Ататюрк, **и турско-българските отношения в документи 1913-1938**, Анкара-София, 2002.

Международни актове и договори 1618-1918, София, 1958.

Тошев, А., **Балканските войни. Том втори**, Пловдив-София, 1931.

Хаков, Дж., **История на съвременна Турция**, София, 2008.

Хаков, Дж., **Ататюрк, България и Балканите**, София, 2014.

Deliorman, A., **Mustafa Kemal Balkanlar'da**, İstanbul.

Kocatürk, U., **Kaynakçalı Atatürk Günlüğü**, Ankara, 1999.

Kocatürk, U., **Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü**, Ankara, 1999.

Kocatürk, U., **Atatürk Çizgisinde Geçmişten Geleceğe-Görüşmeler, Araştırmalar ve Belgeler**, Ankara, 2005.

Okyar, F., **Üç Devirde Bir Adam**, İstanbul, 1980.

LOZAN GÖRÜŞMELERİ VE SONRASINDA ATATÜRK'ÜN ERMENİSTAN YAKLAŞIMI

HASAN CİCİOĞLU*

Özet

Gümrü ve Kars Antlaşmalarıyla, Türkiye ile aralarındaki sorunların giderildiğini hukuken onaylamış olan Ermenistan, Türk aleyhtarı faaliyetlerine son vermemiş ve bulduğu her fırsatta siyasi amaçlarını elde etmenin yollarını aramıştır. Bu maksatla Mudanya Mütarekesi sonrasında, Türkiye ile İtilâf Devletleri arasında bir antlaşmanın düzenleneceğini haber alır almaz, Mondros Mütarekesi ve Sevr Antlaşması'nda elde edemediklerini Avrupalı büyük güçlerin desteğiyle Lozan'da elde etmeyi hedeflemiştir.

Söz konusu hedeflerine ulaşmak adına, Lozan Konferansı'nın hazırlık safhasında ve konferans esnasında gösterdikleri siyasi çalışmalarda İngilizlerden büyük destek görmüşlerdir. İngilizler, bu destek sayesinde savaşta elde edemedikleri başarıyı, Anadolu'da bir Ermeni Devleti kurarak konferans yoluyla elde etmeyi amaçlamışlardı. Ancak Lozan'daki TBMM Hükümeti temsilcileri, Mustafa Kemal'in yönlendirmesi ile kapitülasyonlar konusunda olduğu gibi bu konuda da gerekli kararlılığı göstererek, Ermeni oyununu bozmuştur.

Konferans sonrasında da Ermenistan ile ilişkiler Atatürk'ün "Yurtta Sulh, Cihanda Sulh" yaklaşımıyla birlikte, ülke çıkarlarını da koruyacak şekilde sürdürülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Lozan, Ermenistan, İtilaf Devletleri.

* Doç.Dr., Doğu Akdeniz Üniversitesi, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti,
hasan.cicioglu@emu.edu.tr

ATATÜRK'S APPROACH TOWARDS ARMENIA DURING AND AFTER LAUSANNE NEGOTIATIONS

Abstract

Along with The Gumru and Kars Treaty, Armenia which has confirmed that the elimination of legal problems with Turkey hasn't put an end to anti-Turkish activities and it looks for ways to achieve their political goals at every opportunity that it can find. For this purpose, after the Mudanya Truce, upon receipt news of a treaty between the Allied Powers would be held with Turkey, the things that they couldn't get during Mondros Armistice and the Treaty of Sevres, they sought to achieve with the support of the great Europeans powers in Lausanne.

For the sake of achieve the concerning targets, in the preparatory phase of the conference and during the conference on political work, they received great support from the British. British, with the help of this support, they aiming to obtain success that they didn't get in the war, but they got through conferences by establishing an Armenian State in Anatolia. However, representatives of Parliamentary Government show the necessary commitment in this regard as it is about capitulation in Lausanne and quashed the Armenian game, directing by Mustafa Kemal. Relations with Armenia after the conference carried out in a manner that protects the interests of the country with the Atatürk's "Peace at Home, Peace in the World" approach.

Key Words: Atatürk, Lausanne, Armenia, Entente Powers (Allies of World War I).

GİRİŞ

Ermenistan, 3 Aralık 1920 Gümrü ve 13 Ekim 1921 Kars antlaşmalarıyla, Türkiye ile aralarındaki sınırların belirlendiğini ve Türklerle aralarında yaşanan sorunların giderildiğini hukuken onaylamış olmasına karşın, daha sonraki faaliyetleri göz önüne alındığında Türk aleyhtarı faaliyetlerine son vermemiş ve bulduğu her fırsatta siyasî amaçlarını elde etmenin yollarını aramıştır. Nitekim 11 Ekim 1922 Mudanya Mütarekesi sonrasında, Türkiye ile İtilâf Devletleri arasında, sorunların giderileceği bir antlaşmanın düzenleneceğini haber alır almaz bu kez de siyasî faaliyetler içine girdikleri gözlemlenmektedir. Bu türden siyasî faaliyetlerde amaçları, Mondros Mütarekesi ve Sevr Antlaşması'nda elde edemedikleri menfaatleri Avrupalı büyük güçlerin desteğiyle Lozan'da elde etmektir¹.

Lozan Konferansı'nın hazırlık safhasında ve konferans esnasında, Anadolu'da bir Ermeni yurdu kurmak için büyük çaba göstermişler ve bu çabalarında İngilizlerden de destek görmüşlerdir. Anadolu'da bir Ermenistan kurulmasının Anadolu'yu parçalamak anlamına geldiğini iyi bilen İngilizler, bu destek sayesinde savaşta elde edemedikleri başarıyı konferans masasında elde etmeyi amaçlamışlardır.

LOZAN KONFERANSI ÖNCESİ ERMENİ GİRİŞİMLERİ

Konferansın hazırlık safhasından itibaren yoğun bir çalışma içine giren Ermeniler, bu çalışmalarını önemli Ermeni kuruluşları "Ermeni Cumhuriyeti Heyeti" ve "Ermeni Millî Heyeti" marifetiyle yürütmüşlerdir. Uygulama yöntemleri ayrı olan bu iki kuruluş, Türklüğe ve Türk topraklarına karşı besledikleri düşmanlık konusunda amaç birliği edinerek, ilk iş olarak ortak hareketi devam ettirecek "Birleşik Ermeni Heyeti" adı altında bir teşkilat oluşturmuşlardır. Bu yeni Ermeni kuruluşuna Ahoranyan, Aleksan Hadisyan, Noradonkyan ve Genel Sekreter Luan Paşalyan seçilmişlerdir². Ermeni örgütleri Lozan'da bir "Ermeni Bürosu" kurarak faaliyetlerine başlamışlardır. Birleşik Ermeni Heyeti; Lozan Konferansı'na kabulleri ve katılmalarının mümkün kılınmasını, konferans sonunda birleşik ve bağımsız bir Ermenistan gerçekleşmesini, bu mümkün olmadığı takdirde geçici bir çözüm olarak Millî Ocağın (Ermeni Yurdu) kurulmasını amaçlamışlardır. Bu maksatla konferansın daha hazırlık safhasındayken, İtilaf

¹ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, 1987, Belge Yay., s. 730.

² Uras, a.g.e., s. 731-735.

Devletlerine başvurularak istek ve iddialar yeniden açıklanmalı ve dostluklar sağlanmalıydı. Ayrıca Ermeni davası ve sorunuyla ilgili olarak Milletler Cemiyeti'nde bir kamuoyu oluşturularak Cemiyetin bu soruna ilişkin görüşler açıklamasını sağlamaya uğraşmışlardır. Yine Ermeni sorununu benimseyen bütün yabancı kuruluşların, Ermeni davasını savunmak üzere temsilcilerini Lozan'a göndermelerini sağlamışlardır. Bunlarla da yetinmeyerek, Lozan Konferansı'na yetkili üye olarak katılmaları için çeşitli başvurular yapmışlardır. Yayınların yanı sıra konferanslar düzenleyip, Lozan'daki heyetleri etkileme yoluna gitmişlerdir. Ayrıca İngiltere, Fransa, İtalya başkentlerine giderek, orada yetkililerle görüşmeler yapmışlar, kısmen taahhütler almışlardır³. Lozan Konferansı öncesinde Ermeni heyetinin İngiltere, Fransa ve İtalya başkentlerinde ortaya attıkları söyleme göre; *“Türkler Erivan Cumhuriyeti'nin üçte birini (Kars, Sürmene, Ardahan) 13 Ekim 1921 Kars Antlaşması ile aldılar ve Ermenistan'a yalnız 26.000 km² bir yer bıraktılar. Bu bölgenin de ancak 9.000 km² kısmı tarıma elverişlidir. Nüfusu 1.260.000 olan bu memleket, kendi halkını ancak besleyebilir. Bunlarında çoğu ABD desteğindeki Yakındoğu Yardım Cemiyeti ve diğer hayır kurumlarının yardımıyla yaşamaktadır. Bu şartlar altında, bu kadar ufak ve yoksul bir ülke olan Ermenistan Cumhuriyeti'ne birçok yerlere dağılmış olan göçmenlerin yerleştirilmeleri mümkün değildir. Öte yandan, halkı çok aç olan ve dağınmış bulunan Türkiye'nin Asya toprakları (Doğu Anadolu) orada bir “Ermeni Ocağı”nın kurulmasını mümkün kılmaktadır. Zaten Kafkas Ermenistanı'nın ve İran'da bulunan 360.000 Ermeni göçmeninin hepsi de o iller halkındandır. Bunlar yerlerine dönmek için uygun fırsat beklemektedirler. Bu illerde pek az Türk vardır. Başlıca halkını Ermeniler ve Kürtler teşkil etmektedir. Kürtler Ari ırkına mensuplardır. Eğer Türklerin elinde oyuncak olmasalar, Kürtler Ermenilerle bir arada sakin bir hayat geçirirlerdi”⁴. Ermenilerin bu türden asılsız söylemlerine en çok İngilizler ilgi duymuştur. Ermenilerin Avrupa kamuoyu ve siyasilerini etkileme girişimi sonuç olarak başarılı olmuştur denilebilir. Çünkü İtilâf Devletlerinin temsilcileri Lozan Konferansı'nda, özellikle azınlıklar konusunun görüşüldüğü oturumlarda, Türk heyetiyle Ermeni meselesini büyük bir ciddiyetle tartışmış ve Türk heyetinden Anadolu'da Ermenilere toprak istemeye kadar varan isteklerde bulunmuşlardır.*

³ Eyüp Kaptan, **Lozan Konferansı'nda Azınlıklar Sorunu**, İstanbul, 2002, s.168-175.

⁴ Kaptan, a.g.e., s.176-178.

LOZAN KONFERANSI'NDA TBMM TEMSİLCİLERİ VE KIRMIZI ÇİZGİLER

20 Kasım 1922'de İsviçre'nin Lozan kentinde başlayan konferansa TBMM Hükümeti'ni temsilen İsmet Paşa, Dr. Rıza Nur ve Hasan (Saka) Bey'ler katılmışlardır. Konferansa gidecek olan delegelerin bazı önemli vasıflara sahip olması gerekiyordu. Her şeyden önce Türk heyetinde bulunacak kişilerin, Osmanlı İmparatorluğu'nu yabancı devletlere verilen tavizlerle yaşatmaya çalışan bir zihniyet içinde yetişmiş ve bu sistemi benimsemiş diplomatlar arasından seçilmemesi gerekiyordu. Çünkü Tanzimat'tan itibaren Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa Devletleri ile olan ilişkilerinde tavizlerden kurtulamamıştı. Bu tarz kişilerin Türkiye'nin çıkarlarını koruyamayacakları açıktı⁵. Bu nedenle Mustafa Kemal, Türkiye'yi temsilen Lozan Konferansı'na gidecek olan heyetin başkanını bizzat seçmeyi uygun bulmuştur. Heyet başkanlığına, Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'in istifa etmesiyle yerine geçen İsmet Paşa getirilmiştir⁶. İsmet Paşa'yı da yeterli yabancı dili olmamasına rağmen, özellikle kendisine çok yakın bir kişi olduğu ve sözünü dinleyerek görüşlerini savunacağını bildiği için tercih etmiştir⁷. O dönemde yayınlanan *Tarih IV Türkiye Cumhuriyeti* başlıklı eserde de, bu düşünce şöyle açıklanmaktadır: “Büyük Gazi, Türk zaferinin, Türk milletine temin edebileceği siyasi menfaatler hakkındaki görüşlerinin en çok İsmet Paşa tarafından anlaşılmakta olduğuna ve bilhassa beynelmilel büyük bir konferansta fikir ve arzularının en iyi İsmet Paşa tarafından takip ve tatbik olunabileceğine kani idi”⁸. Dolayısıyla İsmet Paşa'nın Lozan'daki savunduğu görüşler, Mustafa Kemal'in yaklaşımlarını yansıtmaları bakımından konumuzla özellikle ilgilidir.

İcra Vekilleri tarafından M. Kemal'in görüşleri doğrultusunda, Lozan Barış Konferansı'na davet edilen TBMM heyetine müzakereler sırasında takip olunacak esaslar hakkında 14 maddelik yönerge verilmiştir. Bu yönergelerden iki madde İtilâf Devletlerinin temsilcileri tarafından kabul edilmezse, TBMM'ye danışmaksızın konferansı terk etme yetkisi de temsilcilere verilmiştir⁹. Bunlardan

⁵ Mehmet Gönlübol, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, Ankara, 1987, s. 48.

⁶ Veysi Akın, “Lozan Barış Antlaşması”, *Türkler, Yeni Türkiye Dergisi*, Ankara, 2002, s. 308.

⁷ İlber Ortaylı ve İsmail Küçükkaya, *Cumhuriyet'in İlk Yüzyılı (1923-2023)*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s.75

⁸ Zeki Arıkan, *Lozan Antlaşması ve İsmet Paşa*, <http://www.ismetinonu.org.tr/index.php/savas-alanindan-diplomatik-savasima/lozan-antlasmasi>, (Erişim Tarihi: 28 Temmuz 2015).

⁹ Faik Ertan Temuçin, “Lozan Görüşmeleri Sırasında Türk Heyeti ile TBMM Hükümeti Arasındaki İlişkiler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C VI, S.18, Temmuz 1990, s. 618.

ilki yönergenin 1. maddesi olan Türkiye'nin doğu sınırı ile ilgilidir ve “*Şark hududu (Ermeni Yurdu) mevzu bahs olamaz, olursa inkıta-ı müzakere mucib olur*” denilerek, Lozan’da Ermeni sorunuyla ilgili istek ve baskıların kesinlikle kabul edilmeyeceği belirtilmiş ve anlaşmanın yapılmaması pahasına Ermeni sorunu konusunda kesin bir siyaset tespit edilmiştir. Hatta bu talimatın dokuzuncu maddesinde ekalliyetlerin mübadele edilmesi gerektiği belirtilerek dolaylı olarak Anadolu’da yaşayan Ermeniler için de mübadelenin esas kabul edilmesi kararlaştırılmıştır¹⁰. Diğeri ise yönergenin 8. maddesi olan kapitülasyonların kaldırılması zorunluluğudur¹¹. Atatürk’e göre bu iki madde de Türklerin üç yıldan beri uğruna savaştıkları Misak-ı Milli’nin bir sonucudur. Dolayısıyla taviz verilmesi düşünülemez.

LOZAN KONFERANSI’NDA “ERMENİSTAN” GÖRÜŞMELERİ

Konferansta en çok sıkıntı yaratan durum azınlıklar konusu üzerinde yoğunlaşmıştır. Lozan’da, azınlıklar işi ile ilgili sorunların başlıcaları şunlar olmuştur: Ahali mübadelesi, Emvâl-i metruke (terk edilen malların hukuken idaresi), Patrikhane ve Ermeni Yurdu (Ocağı) sorunlarıdır. Lozan’da azınlıklar sorunu, birinci komisyonun beş toplantısında ve tali komisyonun on altı toplantısında görüşülmüştür¹². Konferansa “savaşmış bir bağımsız devlet” temsilcisi olarak kabul edilmeyen ve ancak İtilâf Devletlerinin kendilerine verdikleri taahhütler ve Ermenileri kullanma taktiklerinin bir sonucu olarak, Konferansın “Azınlıkların Korunması Konusunda Alt Komisyonu”nda, 26 Aralık 1922 tarihinde dinlenmeleri sağlanan Ermeni Heyeti’nin konferansa verdikleri muhtıralar dikkat çekicidir. Bu belgelerin hemen hepsinde, Birleşik Ermeni Heyeti temsilcileri I. Dünya Savaşı’nda Türk milletine karşı savaşa girerek İtilâf Devletlerine karşı görevlerini yaptıklarını, bu nedenle İtilâf Devletleri tarafından “iyi savaşçı” ve “müttefik devlet” olarak tanındıklarını, savaşın kazanılmasında Ermeni milletinin büyük fedakârlıkları olduğunu, Ermeni gönüllülerinin vatanlarının hürriyeti için vaad edilmiş olan şartnameyi imza ederek, Filistin ve Kilikya’da ün salmış olan Doğu Ege Ordusu’nun çekirdeğini meydana getirdiklerini, 1918’de yalnız baş-

¹⁰ Atatürk’ün Millî Dış Politikası (Millî Mücadele Dönemine Ait 100 Belge 1919-1923), I, Ankara 1981, s.494-498; Bilal N. Şimşir, *Lozan Telgrafları (1922-1923)*, I, Ankara 1990, s.172-176.

¹¹ Yusuf Hikmet Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, Ankara 1995, Türk Tarih Kurumu Yay., s.141.

¹² Cemil Birsell, *Lozan*, C II, İstanbul 1933, Ahmet İhsan Matbaası, s.174-175.

larına Kafkas sınırlarında çarpıştıklarını ve Türklerin İngiliz ordusuna ve Irak'a karşı ilerlemelerine engel olduklarını, nihayet Bakû'de kahramanca savunma yaparak Batı cephesindeki Alman ordusuna petrolün ulaştırılmasına engel olarak savaşın sonuçlanmasını çabuklaştırdıklarını öne sürmüşlerdir. Birleşik Ermeni Heyeti temsilcileri, bu savaşta çok sayıda kurban verdiklerini, savaş esnasında ve mütareke sırasında "Türkiye Ermenistanı"ndaki Ermenilerin 10 milyar frank zarara uğradıklarını; kiliselerinin, okullarının, her türlü hayır kurumlarının harap olduğunu ve ilk tazminat olarak Ermeni milletinin, medeniyetinin gelişmesini, maddi varlığını temin için tehlikesizce yerleşebileceği, ABD Cumhurbaşkanı'nın hakemliğiyle tayin edilmiş hudutlarda bir "Ermeni Ocağı" (Ermeni Yurdu)'nın, yani "Türkiye Ermenistanı"nın kurulması gerektiğini Lozan Konferansı'na katılan İtilâf Devletlerinin temsilcilerinden talep etmişlerdir¹³.

Nitekim Konferans boyunca en çok İngiltere temsilcisi Lord Curzon'un savunusunda kalan Ermenilerden, Konferansta azınlıklar konusu tartışıldığı sırada dinlenmelerini de yine en çok Lord Curzon istemiştir¹⁴.

Konferansın 12 Aralık 1922 günkü oturumunda İngiliz Delegatesi Lord Curzon, azınlıkların korunmasına ilişkin İtilâf Devletleri genel görüşlerini açıklarken Ermeni konusuna değinmiş ve meseleye yaklaşımlarını özetle şu şekilde belirtmiştir:

"...Ermenilere geçiyorum; bunların, yalnız kuşaklar boyunca katlandıkları ve uygar dünyanın dehşet ve acıma duygularını üzerine çeken çok büyük acılar yüzünden değil, fakat geleceklere bakımından kendilerine verilmiş sözler yüzünden de, özellikle göz önünde tutulmaları gerekmektedir..." diyen Lord Curzon, Ermeni meselesinin çözümünü Türkiye toprakları üzerinde ister kuzeydoğu vilayetlerinde, ister Kilikya'nın güneydoğusu ile Suriye sınırları arasında bir "Ermeni Yurdu" kurulmasına bağlıyor ve bu yurdun tesis edilmesini öneriyordu. Lord Curzon'a göre bu önerisinin gerekçeleri şunlardı: *"Gerek Ermenilerce, gerekse dünyanın her yanındaki dostlarınca öne sürülen ve herkesçe bilinen istek Ermenilere bir 'Ermeni Yurdu' kurulması idi. İkincisi, bu kadar güçlü bir kişiliği, trajik de olsa böylesine dikkat çekici bir tarihi ve böylesine belirli bir milli duygusu olan bir halkın kendi toprağında oturmak özlemi idi..."* Lord Curzon bu görüşleriyle, Ermenilerin Türkiye üzerinde oturma hakkını, toprak hakkına bağlayarak temellendirmekteydi¹⁵.

¹³ Uras, a.g.e., s.735-740.

¹⁴ Uras, a.g.e., s.720.

¹⁵ Şimşir, a.g.e., s.216.

Ermeni meselesinin görüşüldüğü 12 Aralık 1922 tarihli oturumda; Lord Curzon'dan sonra sırası ile Fransız ve İtalyan delegeleri söz almış ve bunları takiben Türk delegesi İsmet Paşa yaklaşık iki saat süren cevabi bir konuşma yapmıştı. Konuşmasında, tarihte Fatih Sultan Mehmet devrinden bu yana Türklerin azınlıklara ve özellikle de Ermenilere gösterdiği hüsnü niyetlerini ve bunlara verilen geniş hak ve hürriyetleri detaylıca anlattıktan sonra, bu toplulukların son yüzyılda özellikle de yabancı güçlerin kışkırtmalarıyla bu hak ve hürriyetleri kötüye kullandıklarından ve Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalanmaya kadar götürdüklerinden söz ederek konuşmasına devam etmişti. İsmet Paşa konuşmasının sonunda ise azınlık sorunu konusunda şu sonuca ulaşmıştı;

“Tarih bize, azınlıklar meselesinde iki ana etkenin gözden uzak tutulmamasını öğretmektedir:

1. Dış Politika etkeni: Bu etken, bir takım devletlerin, azınlıkların iç işlerine karışma istekleriyle beslenmekte, bu karışmayı ilkin kışkırtmalarda bulunarak ve karışıklıklar çıkararak gerçekleştirmeye çalışmaktadır.

2. İç Politika etkeni: Bu etken de, yukarıda belirtilen yoldan cesaretlendirilmiş olan azınlıkların, bağımsız devletler kurarak özgürlüklerine kavuşma veya özgürlüklerini kazanma isteği şeklinde ortaya çıkmaktadır.”¹⁶

İsmet Paşa, her iki etkenin de, Türkiye’de nasıl işlediğine dair örnekler vererek, Türkiye’de gayrimüslimlerin dışarıdan gelen kışkırtmaların erişemeyeceği bir statü içinde tutulmaları gerektiğine dikkati çekmiştir.

Bu ifadeleri Amerikan dışişlerine rapor eden ve aynı zamanda da İstanbul’daki Amerikan Yüksek Komiseri olan Amiral Bristol yaptığı yorumda ‘*Tarihin İsmet Paşa’nın yaptığı yorumları şüpheye mahal vermeyecek bir şekilde doğruladığını*’ beyan etmekten kaçınmamıştı¹⁷.

İsmet Paşa’nın konuşmasından sonra söz alan Lord Curzon, Paşa’nın sadece tarihî olaylara değinerek mevcut durumla ilgili hiçbir şeye değinmediğini belirttikten sonra Türklere çok faydaları dokunmuş olan Ermenilerin suçlanmalarının

¹⁶ İsmet Paşa’nın Lozan Konferansında yapmış olduğu konuşmalar hk. geniş bilgi için bk. İlhan Turan, **İsmet İnönü: Lozan Barış Konferansı: Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj, Anı ve Söyleşi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2003,

¹⁷ Mark L. Bristol to the Secretary of State to Washington, 22 Aralık 1922, Belge no. 867.00/1609; Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar-Belgeler**, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1993, ss.185-200.

mantığını anlayamadığını ifade etmiş ve Türk Heyetine karşı olan tavrını sertleştirilmeye başlamıştır¹⁸.

13 Aralık'taki oturumda Lord Curzon'un Ermeni taleplerini destekleyen konuşmasından sonra söz alan İsmet Paşa Türk sınırları içinde bir Ermeni yurdu kurulmasının imkânsız olduğunu "*Türk Milleti azınlıklara medeni âlemin kabul ettiği hakları tanır fakat kendi istiklalini kayıd altına koyacak hiçbir yeni teklifi kabul edemez azınlıkları kurtarmanın en iyi yolu onları hariçte lekeleyecek münasebetlere tahrik etmemek bu münasebetlerden korumaktır. Bunlar hariçten gelecek bir şefkate dayanmamalıdır. O zaman hepsi sulhden sonra Türk vatandaşları arasında yaşarlar. Ermeni meselesini maişet vasıtası veya silah diye alarak hariçte çalışan komiteler ortadan kalkarsa iki tarafta yaralarım sararlar. Türkiye'de kalmak isteyen Ermeniler Türk vatandaşlarıyla kardeşçe yaşayabilirler. Ancak Türk toprakları herhangi bir Ermeni yurdu için ne şark vilayetlerinde, ne Kilikya'da, anavatanından ayrılması mümkün yer yoktur. Zaten Türkiye bugün mevcut müstakil Ermeni Cumhuriyeti'yle muahedeler akd etmiştir. Diğer bir Ermenistan'ın vücut bulabileceğim Türkiye hayalinden bile geçirmez...*"¹⁹ şeklindeki açıklamasıyla net bir biçimde ortaya koymuştur.

İsmet Paşa bu konuşmasıyla açıkça, Türkiye'de kalmak isteyen Ermenilerin Türk yurttaşlarıyla kardeşçe yaşamaya devam edeceklerini, Türkiye'nin ne doğuda ne de Kilikya'da bir karış toprağının Ermenilere verilemeyeceğini bununla birlikte, Ermenilerin Anadolu'daki nüfuslarının hiçbir zaman Curzon'un söylediği gibi 3.000.000 olmadığını, İngiliz kaynaklarını da kullanarak Ermenilerin 1.500.000'den fazla olamayacağını ve Dünya Savaşı sırasında 2.500.000 Müslümanın savaşın kurbanı olduğunu vurgulamıştır²⁰. İşin ilginç yanı İsmet Paşa, verdiği nüfusla ilgili rakamları İngiliz kaynakları ve Mavi Kitab'a dayandırırken Curzon Mavi Kitab'ı kullanmaktan kaçınmıştır²¹.

İsmet Paşa'nın bu net tavrı karşısında Lord Curzon'un; "*Türkiye kadar büyük bir memlekette Ermenilere bir köşe bulunamaz mı?*"²² şeklindeki sorusuna İsmet Paşa da "*Memleketleri Türkiye'den çok büyük devletler vardır, hem de biz-*

¹⁸ Meray, a.g.e., ss.200-201.

¹⁹ **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar ve Belgeler**, I, Çev. Seha L. Meray, İstanbul 2001, ss.212-213, 221,224-225.

²⁰ Meray, 2001, a.g.e., s. 215.

²¹ Salahlı R.Sonyel, "Lozan'da Türk Diplomasisi", **Bellekten**, S 149-152, s.55.

²² Birsell, a.g.e., ss.279-280.

den yeni ayrılan yerlerde çok geniş yerler vardır. Türk kalan ülke, hiç parçalanma kabul etmez bir küldür. Şark vilayetlerinde, Kilikya'da Türk ahali yurtlarını ecnebi istilasına karşı, hesapsız fedakârlıklarla müdafaa etmişlerdir. Yerlerini hiç kimseye vermemişlerdir.”²³ sözleriyle yanıt vermiştir.

İsmet Paşa'nın konuşmasına karşılık veren Curzon'un tavrını Amiral Bristol şu şekilde rapor etmekteydi: “Lord Curzon, İsmet Paşa'ya çok sert bir cevap vermeye niyetlenmişti. Şüphesiz ki Curzon'un cevabında tehditler vardı ve işi Konferansı dağıtmaya kadar götürmeyi ima etmekteydi... Ancak, bu arada İsmet Paşa ve yanındaki Türk Delegationına baktım sanki Konferansın dağılmasını hiç de umursamaz bir görünüm vermekte idiler...”²⁴ Türk heyetinin bu tavrının dayanağının, kendilerine konferansa gelirken verilen yönergeadaki “Şark hududu (Ermeni Yurdu) mevzu bahs olamaz, olursa inkıta-ı müzakere mucib olur” maddesi olduğu görülmektedir.

Azınlık hakları ile ilgili olarak 14 Aralık 1922'de yapılan üçüncü oturumda ilk olarak söz alan İsmet Paşa, konuşmasında, Türkiye'nin Ermenilere verilecek bir toprağı olmadığını tekrar kesin bir dille ifade ediyordu²⁵.

Ermenileri Konferans sürecinde tek destekleyen ülke temsilcisi sadece İngiliz Lord Curzon olmamıştır. Nitekim 30 Aralık 1922 tarihinde, “Amerikan Temsilciler Heyeti”, Azınlıklar Alt Komisyon Başkanlığı'na bir bildiri sunmuştur. ABD Temsilciler Heyeti'nin, açıklanan bildiriye eklediği birinci ek; “Amerikan Protestan Kiliseleri Federal Meclisi Temsilcileri” imzalarını taşımakta ve “Ermeni Milleti Yurdu” hakkında olumlu görüşlerini açıkladıktan sonra, her türlü mali desteğin ve yardımların “Amerikan Yardım Örgütleri”nce karşılanabileceğini belirtmekteydi. Temsilciler Heyeti'nin bildirisine eklediği ikinci ek ise Ermenistan için Amerikan Derneği'nin sunduğu bir memorandumdur. “Ermeniler İçin Milli Yurt Konusunda Memorandum” başlığını taşıyan bu belge 16 Aralık 1922 tarihinde, Temsilciler Heyeti'ne Lozan'da verilmiştir²⁶. Anlaşılacağı üzere ABD'nin “Ermeni Meselesi”yle doğrudan ilişkisi olmuştur. ABD, bir şekilde

²³ Ali Naci Karacan, **Lozan Konferansı ve İsmet Paşa**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1953, s.137.

²⁴ Mark L. Bristol to the Secretary of State to Washington, (13 Aralık Tartışmalarının Özeti), 22 Aralık 1922, Belge no. 867.00/1609.

²⁵ Ali Naci Karacan, **Lozan Konferansı ve İsmet Paşa**, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları İstanbul, 1943, , s. 135,136.

²⁶ Birsnel, a.g.e., s. 288; Fahir Armaoğlu, **Amerikan Belgelerinde Lozan Konferansı ve Amerika**, TTK Yay., Ankara, 1991, TTK Yay., s. 483-526.

kendisinin etki ve gözetimi altında bir “Ermeni Yurdu”na taraftardır, ancak bu alan Doğu Anadolu’da değil de Hatay, İskenderun gibi her an kendisinin kolayca ulaşabileceği ve önemli çıkarlar sağlayabileceği bir alan olmalıdır²⁷.

Lozan’da, “Azınlıklar Alt Komisyonu”nun görüşülecek sorunlarla ilgili gündemi 18 Aralık 1922 gününe aittir. “Ermeniler için Milli Yurt” konusu bu sorunlar sıralamasında 10. sırada yer almıştır. Bu konu Lozan’da Türkiye’nin ısrarlı muhalefetine rağmen gündemden çıkarılamamıştır. Ayrıca komisyonda, İngiltere, Fransa ve İtalya temsilcilerinin oyları ile Lozan’da bulunan “Ermeni Temsilcileri”nin dinlenmesine de karar verilmiştir. Türkiye bu oturumlara katılmamıştır. Görüşmeler esnasında İtalyan, Fransız ve İngiliz delegeleri tam bir ağız birliği etmişçesine, Ermenilere Türk toprakları üzerinde ayrı bir yurt verilmesini destekleyen konuşmalar yapmışlardır. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği delegeleri ise Ermenilere yurt verilmesi konusuna sıcak bakmamıştır²⁸.

İngiliz Heyeti temsilcilerinden Sir Horace Rumbold 6 Ocak 1923’te görüşmelerin devam ettiği bir alt komisyon toplantısında; “*bu sorun, büyük savaşın sonuçlarından biri olarak, Ermeni soyundan halkların, diledikleri gibi, Küçük Asya’nın bir köşesinde yerleşebilmelerinin sağlanması olacağını uzun süre ummuş olan İngiliz kamuoyunun büyük bir bölümünü ilgilendirmektedir...*” ifadeleriyle, açıkça Türk devleti sınırları içinde Ermenilere toprak verilmesini talep

²⁷ Uras, a.g.e., s.750.

²⁸ İngiltere, İtalya ve Fransa temsilcilerinin dışında Sovyetler Birliği, Boğazlar Rejimi ve Sorunu hakkındaki toplantı ve görüşmeler dışında Lozan Konferansı’na doğrudan müdahil olarak katılmamıştır. Ancak Sovyetler Birliği’nin Ermeni meselesi ile ilgili görüşlerini, Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin’in 25 Ocak 1923 tarihinde, “Ermeni Dostları Birliği” adı altında, sonunda Lozan’da uğranılan hezimet Çiçerin’e bildiren mektuba verdiği cevapta bulmak mümkündür. Çiçerin, 25 Ocak 1923 tarihli mektubunda aynen şöyle demektedir. “Sizinle ve beraberinizdeki Ermenistan Millî birliği üyeleriyle olan görüşmelerim sonucunda Lozan Konferansı’nda Rusya, Ukrayna ve Gürcistan’ın Ermeni meselesiyle birlikte gözden geçirilmesiyle ilgilendirilmemiş olduklarını duydum. Hâlbuki bizim katılmamızla, bu meselenin doğru bir şekilde ve gerçek olarak çözümlenmesini temin ederim. Şimdi size, Rusya ve Ukrayna Hükümetlerinin, sayıları doğru olarak saptanacak olan Ermeni kaçaklarını hudutları içerisine almayı teklif ettiklerini bildiririm. Bu teklifimin ilgililere duyurulmasını rica ederim...”Anlaşılabileceği üzere, Sovyetler birliği o günkü koşullar altında Türkiye’de bir “Ermeni Yurdu” adı altında yerleşim bölgesi kurulmasını istemediği gibi, Ermeni kaçaklarının Rusya’ya veya Ukrayna’ya gelebileceklerini açıklamaktadır. Esasen, SSCB içinde yer alan bir “Ermenistan Cumhuriyeti” mevcutken, ayrıca Anadolu toprakları üzerinde ve kendilerinin tamamen denetimi ve fiziki ulaşımını dışındaki bir alanda yeni bir “Ermeni Devleti”nin oluşumuna yol açacak böyle bir projeyi kabul etmemiştir. Kaptan, a.g.e., s.180.

etmiştir²⁹.

Türk temsil heyetinden Rıza Nur bu konuşmalardan akabinde ve bazı azınlık temsilcilerinin komisyona iştirak edeceklerini öğrendikten sonra söz istemiş ve “*Müttefik devletlerin bu çeşit konuşmaları ancak Ermenileri kışkırtmaya yarayacaktır ve mevcut ortada bulunan sorunlardan da bu devletler sorumludur*” diyerek komisyonu terk etmiştir. Bu durum, bu tarz tepkilere alışık olmayan batılı diplomatların üzerinde şok etkisi yapmıştır. Gerçekten de bu olaydan sonra gerek İngiliz ve gerekse Amerikan, Fransız ve diğer temsilciler Türk Heyeti’nin ciddiyetini bu protestoyla kavrayabilmişler ve bundan sonra bu konuda ısrarcı olmaktan vazgeçmişlerdir³⁰.

Sonuçta, 9 Ocak 1923 tarihinde kabul edilen bir rapora göre, müttefikler iki konuda taviz vermiştir. Bunlardan birincisi; Müttefikler, gayrimüslimler konusuyla ilgili isteklerinden vazgeçmişlerdir. İkincisi Milletler Cemiyeti’nin İstanbul’da temsil edilmesi fikrini bırakmışlardır. Ayrıca Türkiye’nin geniş kapsamlı genel bir af ilanını ve azınlıkların askerlik görevinden muaf tutulmasını reddetmesine itiraz etmemişlerdir. Tali komisyonun bu raporu İsmet Paşa ve Lord Curzon tarafından imzalanmış ve bir daha Ermeni konusu resmî görüşmelerde gündeme getirilmemiştir³¹.

Hiçbir konu ve meselenin kolayca, rahatlıkla ela alınıp çözülemediği bu diplomatik savaşta her konu büyük mücadeleler sonucu karara bağlanmıştır³². Türkiye Lozan’dan bazı konular hariç başarı ile ayrılmıştır. Ermeni Meselesi de bu başarılarından biri olarak tarihe geçmiştir. Ermeni heyetinin faaliyetleri ve bu faaliyetlere destek veren İtilâf Devletlerinin dayatmalarına ve haksız önerilerine gerçekçi yaklaşımlarla karşılık verilmiştir. 3 Nisan 1923 tarihinde başlayan ikinci dönem görüşmelerinde Ermeni sorunu resmî ya da gayr-ı resmî yollardan hemen

²⁹ American Mission, Lausanne to Secretary of State, Washington DC, 6 January 1923, (Sixteenth meeting sub-commission on minorities) Belge no. 86700/1602; Meray, a.g.e., ss.278-279.

³⁰ American Mission, Lausanne to Secretary of State, Washington DC, 6 January 1923, (Sixteenth meeting sub-commission on minorities) Belge no. 86700/1602. Meray, a.g.e., ss.300-301.

³¹ Faik Ertan Temuçin, “Lozan Konferansı’nda Ermeni Sorunu”, **Kök Araştırmalar Dergisi**, C II, S 2, Köksav Yay., Ankara, 2000, s.221.

³² 4 Şubat 1923’te kesintiye uğrayan Lozan Konferansı 23 Nisan 1923’te tekrar başlamış ve barış antlaşması ve bununla ilgili diğer belgeler 24 Temmuz 1923’te imzalanmıştır. Lozan Barış Antlaşması maddeleri için bk. İsmail Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamalarıyla Birlikte Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları**, I.Cilt, Ankara, 1983, ss. 67-244.

hemen hiç gündeme gelmemiştir. Bu Batılı devletlerin Ermeni sorunu yüzünden konferansın kesilmesini göze alamadıklarını göstermesi açısından önemlidir³³. Batılı devletlerin Ermenileri Türkleri sıkıştırmak için Ermenileri bir araç olarak kullandıkları bu konuda Türk tarafının kararlılığını görünce, anlaşmanın tehlikeye girmemesi için kurmak istedikleri büyük Ermeni Devletini bir kenara bıraktıkları görülmüştür³⁴.

Böylece Lozan Antlaşması'nda Ermenilerle ilgili özel herhangi bir hüküm yer almamıştır. Türkiye'de kalan Ermenilerin statüsü diğer Müslüman olmayan azınlıklar gibi Lozan Antlaşması'nın 37. ve 45. maddeleri arasında düzenlenmiştir. Bu azınlık hakları dışında 30, 31 ve 32. maddeler ile Türk tabiiyetine geçmek isteyen herkes için iki yıl içinde başvuru hakkı tanınmıştır³⁵.

Bunun sonucunda, Mustafa Kemal Atatürk'ün Nutuk'taki ifadesiyle “*Lozan Antlaşması'nun imzalanması ile Anadolu'da bir Ermeni yurdu teşkili sorunu bertaraf edilmiştir*”³⁶.

Ermenistan Devleti'nin ilk Başbakanı olan Ovanes Kaçaznuni de Türkiye Ermenistanı düşüncesinin Lozan'da defnedildiğini ifade ederek, Ermenilerin Lozan'daki büyük hayal kırıklığını dile getirmektedir.³⁷

LOZAN SONRASI ERMENİSTAN YAKLAŞIMI

Lozan Antlaşması'nı izleyen bu dönemde, Türkiye Cumhuriyeti, bir yandan iç düzenini kurup sağlamlaştırmaya çalışırken, bir yandan da gerçekçi ve barışçı bir dış politikayı yürütmüştü. Genç Cumhuriyet, halkın toplumsal yaşamında köklü, temelli değişiklikleri gerektiren yeni düzenleme ve reform hareketlerini sürdürürken, diğer yandan da uluslararası alanda hem kişiliğini kabul ettirmenin hem de ilişkide olduğu tüm ülkelerle iyi geçinmenin yollarını aramıştı. Bu politika, Atatürk'ün 1926 yılında TBMM'de yaptığı konuşmada; “...*siyasi hariciyemiz, öteden beri takip ettiğimiz sulh ve müsalemet hattı aslisinde müspet neticelerle inkişaf etmektedir... şark komşularımızla münasebatımızda takip ettiğimiz ve aradığımız hattı hareket, her türlü müzmirattan(gizlilikten) azade olarak yek*

³³ Temuçin, 2000, a.g.m., s.221.

³⁴ Süleyman Beyoğlu, “Sevr ve Lozan'da Ermeni Sorunu”, *Akademik Bakış*, C 2, S 3, 2008, s. 133.

³⁵ **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar ve Belgeler**, VIII, Çev. Seha L. Meray, İstanbul 2001, s.9-13.

³⁶ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk II**, Ankara, 1989, s. 1004.

³⁷ Ovanes Kaçaznuni, **Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansına Rapor)**, Çev. Arif Acaloğlu, İstanbul, 2005, s. 69-71.

diğere emniyet ve yekdiğere huzur ve müsalemet (barış) içinde inkişaf veren açık ve samimi bir istikamettedir... ”³⁸ ifadeleriyle belirtiliyordu.

Her ne kadar Türkiye, Milli Mücadele döneminde Batı ile olan savaşında, Sovyet yardımının da katkısıyla savaşı kazansa da, Lozan sonrasını yeni bir dönem olarak kabul etmiş, uluslararası arenada meydana gelen siyasi gelişmelere ülke menfaatlerini gözetken bir anlayışla bakmıştır. Milli Mücadele Döneminde, doğu sınırlarının güvenliğini sağlamak amacıyla Ermenilerle olan mücadelesinde ve aynı zamanda Sovyet Rusya’dan getirilmesi plânlanan yardımların yolunu açabilmek için yoğun bir tempoda sürdürdükleri Kafkasya Politikası’nın stratejisini de bölgede ve bölge ülkelerinde değişen şartlar gereği değiştirmiştir. Çünkü artık Türkiye’nin bir doğu sınırı problemi kalmamıştır. Ermeni Problemi hukuken de Lozan’da çözüme kavuşmuştur. Üstelik Ermenistan da Azerbaycan ve Gürcistan gibi Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti hüviyetine bürünmüştür. Attığı her adımda Sovyet Rusya’nın bilgisi dâhilinde olmak zorunda kalmıştır³⁹.

Bu konu ile ilgili olarak Atatürk, Lozan Barış Antlaşmasından sonra 13 Ağustos 1924’te, TBMM İkinci Dönem Birinci Yasama Yılı’nın açış konuşmasında:

“Efendiler,

...Özetlediğim askeri olaylarımızı birçok önemli politik faaliyetlerimiz izlemiştir. Bu arada Ruslarla halen yürürlükte olan bir dostluk antlaşması imzaladık. Ukrayna, Gürcistan, Azerbaycan ve Afganistan ile de aynı nitelikte antlaşmalar imzaladık. Doğu cephesinde kazandığımız zafer sonucunda Ermenilerle barış yapıldı. Zorluklara başarı ile karşı konuldu. Sonuç olarak, imza olunan antlaşma (Lozan Antlaşması), yüce kurulumuzca bilinmektedir. Ben burada yalnız bu güne kadar yapılan çalışmalar ile bunların sonuçlarını özetlemek isterim.

Efendiler,

Doğuda Trabzon’u, güneyde Adana’yı içine alacak büyük Ermenistan’dan eser kalmamıştır. Ermeniler, gerçek sınırları içinde bırakılmıştır. 1877 seferinde Türk vatanından zorla ayrılan Kars, Ardahan, Artvin yeniden sancağımız altına alınmıştır.

³⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, C 27, Birleşim 1, s. 2-6., 1.11.1926; Kazım Öztürk, **Atatürk’ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları II**, Kültür Bakanlığı Yayınları, 199, Ankara, ss. 1049-1050.

³⁹ Ömer Göksel İşyar, **Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu**, Alfa Yay., İstanbul, 2004, ss.364-365.

... *ülkemizi parçalamak ümitleri kesin olarak kırılmış ve ulusun kararlılığı ve kahramanlığı karşısında, Türkiye'yi parçalamanın hayal olduğu kabul ettirilmiştir*"⁴⁰.

şeklindeki sözleriyle konuya olan yaklaşımını ve konunun hangi aşamadan başlayıp nasıl sonuçlandığını ortaya koymuştur.

Ayrıca bu konu ile ilgili, 16 Eylül 1924'te Trabzonlularla konuşmasında da, Trabzon'un Ermenistan'a bir mahreç yapılması isteğinin sonsuza kadar hayal olduğunu;

*"Arkadaşlar, beş sene evvel ilk defa Samsun'a ayak bastığım zaman bana kuvvet-i kalb veren vatandaşlarımın ilk safında Trabzonluların bulunduğunu asla unutmayacağım. Sakarya melhame-i kübrasında (kan gölünde) üçüncü tümen ile yetişen Trabzon evlatlarının meydanı muharebede gösterdikleri fedakârlıkların kıymetli hatırası daima dimağimde saklı kalacaktır. Bu vatanperver halka, o kahraman evlâtlara malik olan bu kıymetli memleketimizi bir Ermenistan mahreci veya hayal edilmiş bir Pontus Krallığı ülkesi yapmak talep ve tehditleri ne uğursuz idi. Şüphesiz o kâbuslar ilelebet hayal olmuştur. Efendiler, vatanın bütünlüğünü, hürriyet ve istiklâlini temin eden milletimizi, Cumhuriyet idaresine kavuşturan inkılâbımız; iktisadi refah ve saadetimizi medeniyet âleminde layık olduğumuz mevkii de temin edecektir."*⁴¹ şeklinde açıklamasıyla dile getirmiştir.

Bununla birlikte Atatürk, savaş ortamında ülkesinin topraklarında işgalci faaliyetlerde bulunan Ermenilerin daha sonra karşılaştıkları sorunlara da yakın komşuluk ilişkisi çerçevesinde duyarsız kalmamıştır. Bunun en güzel örneğini 1926 senesinde Gümrü'de meydana gelen depremden zarar gören Ermenilere yardım amacıyla 26 Aralık 1926'da 200 ton kerestelik ağaç gönderilmesinde görmek mümkündür. Savaştan yeni çıkmış, yaralarını sarmakla meşgul olan Türkiye'nin, üstelik de savaş süresince doğu topraklarında işgalci faaliyetlerde bulunan bir ülkeye karşı böylesi bir yaklaşım göstermesi, eski düşmanlıkları bir kenara bırakıp, barış yanlısı bir tavır içerisinde olduğunu ve dış politikasında da komşuluk ilişkilerine gösterdiği hassasiyeti ortaya koyması bakımından önemlidir⁴².

Atatürk'ün ve Türkiye'nin, Ermenistan'la komşuluk ilişkilerine gerekli özeni gösterdiğine dair bir başka örnek ise, TBMM'nin İcra Vekilleri Heyetinin, 25 Şubat 1931 tarihli Ermenistan Maliye Bakanı başkanlığında Kars'a gelecek olan

⁴⁰ Atatürk'ün TBMM'ni Açış Konuşmaları, TBMM Yay., Ankara, 1987, ss.127-137.

⁴¹ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C II, s.194.

⁴² B.C.A., 030.18.01.01/022.80.5

Ermeni heyetine tahsis edilen katardan ücret alınmaması yönünde verdikleri karar gösterilebilir⁴³.

Bununla birlikte, Atatürk'ün TBMM'de yapmış olduğu konuşmadaki; *“Esaslı ıslahat ve inkişafat içinde bulunan bir memleketin hem kendisinde, hem muhitlerinde sulh ve huzuru cidden arzu etmesinden daha kolay izah olunabilecek bir keyfiyet olamaz. Bu samimi arzudan mülhem olan harici siyasetimizde memleketin masuniyetini, emniyetini, vatandaşların haklarını herhangi bir tecavüze karşı bizzat müdafaa edebilmek kudreti de bilhassa gözde tuttuğumuz noktadır...”*⁴⁴ sözlerinde ifade edildiği üzere, Türkiye, bir yandan Ermenistan ile iyi komşuluk ilişkileri örneği verirken, diğer yandan da Ermenistan'ın bünyesi içerisinde yer alan Taşnaksutyen Cemiyeti'nin ve Hınçakların Ermenistan'da bağımsız Ermenistan kurmak için yaptıkları faaliyetleri takip etmekten uzak kalmamıştır. Bu konuyla ilgili olarak TBMM tarafından Mısır'da bulunan, Eski Erivan idaresinde önemli görevler üstlenmiş olan Taşnaksutyen'in reislerinden Rupen'e, Temmuz 1934'te gönderilen mektup örnek verilebilir. Bu mektupta, *“Bir gün olur da Bolşevikler sahneden çekilirse Ermenistan'da nasyonalist bir hükümetin iktidar mevkiine geçmesine izin verilmemesi, Bolşevikler aleyhinde çalışan İstiklal Komitelerinin Fransa'nın başkenti Paris'te yaptıkları birliğe Ermenilerin dahil olmasına izin verilmemesi...”*⁴⁵ şeklinde bilgiler yer almaktadır.

Görüldüğü gibi Atatürk, Milli Mücadele Döneminde olduğu gibi Cumhuriyetin ilk yıllarında da Türkiye'nin dış politikasının temel ilkesini, bağımsızlıktan hiçbir şekilde ödün vermemek üzerine inşa etmiştir.

⁴³ B.C.A., 030.18.01.02/18.13.5

⁴⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, C 5, Birleşim 1, s. 2-5., 1.31.1928; Öztürk, a.g.e., s. 1062.

⁴⁵ B.C.A., 490.01/607.103.3

SONUÇ

Her ne kadar Kars Antlaşması ile son olarak hukuken Türkiye'nin doğu sınırlarını kabul etse de Ermenistan, Lozan Konferansının başlayacağını öğrendiği andan itibaren, Anadolu'da bir Ermeni Yurdu oluşturmak amacıyla Batı başkentlerine temsilciler göndererek, bu devletlerin politik duruşlarını etkileme yoluna gitmiştir. Bu devletlerden en fazla İngiltere'nin desteğini gören Ermeniler, İngilizlerin, Lozan'da Musul ve Boğazlar konusunda Türk tarafından taviz koparmak için Ermeni yurdu meselesini gündeme getirmesi ile ümitlenmişlerdir.

Lozan görüşmeleri sırasında Ermeniler bütün uluslararası konferanslara katılarak Dünya Savaşı sırasında İtilaf devletlerine verdiği desteğin bedelini elde etmeye çalışmışlardır. Fakat büyük devletler yukarıda saydığımız sebeplerle emperyalizmin maşası durumunda bulunan Ermenileri yalnız bırakmak zorunda kalmışlardır.

Lozan Antlaşmasıyla Sevr'le gerçekleştiği zannedilen Büyük Ermenistan Projesi tarihin tozlu raflarında yerini almıştır. Mustafa Kemal'in direktifleriyle Türk heyeti, Ermeni Yurdu konusundaki talepleri kararlı ve taviz vermez bir tutumla bertaraf ederek Misak-ı Milli'de yer alan hususların uluslararası alanda tanınmasını sağlamıştır.

Atatürk, Lozan Barış Antlaşması sonrasında ise Ermenistan'ı Sovyetler Birliği ile olan ilişkilerini zedeleyip, kendisine yönelen bir tehlike haline getirmek amacıyla Sovyetler Birliği'nin bir parçası olarak görmüştür. Ermenistan'ın iç politikasını dikkatlice izlemiş, burada Sovyet varlığının Hınçaklar veya Taşnaklar tarafından sonlandırılıp, bağımsız hale getirilmesi girişimlerine sıcak bakmamıştır. Ancak Ermenistan'da meydana gelen doğal afet veya oradan Türkiye'ye gelecek devlet erkânına yolculukları sırasında gerekli kolaylıkların gösterilmesi gibi hususlarda da duyarsız kalmamıştır. İlişkilerinde istikrar ve güvene özen göstermiştir. Bunu da; "*Efendiler, harici siyasetimizde dürüstlük, memleketimizin emniyetine ve inkişafının masuniyetine dikkat şiarı hareketimize kılavuz olmaktadır*"⁴⁶ sözleriyle vurgulamıştır.

⁴⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, C 5, Birleşim 1, s. 2-5., 1.31.1928; Öztürk, a.g.e., s. 1062.

KAYNAKLAR

I. ARŞİV KAYNAKLARI

A. TC Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

B.C.A., 030.18.01.01/022.80.5

B.C.A., 030.18.01.02/18.13.5

B.C.A., 490.01/607.103.3

B. TBMM Arşivi (Zabıt Cerideleri)

II. İNCELEME YAPITLAR VE ANILAR

A. KİTAPLAR

Akın, Veysi, “**Lozan Barış Antlaşması**”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yy., Ankara, 2002.

American Mission, Lausanne to Secretary of State, Washington DC, 6 January 1923, (Sixteenth meeting sub-commission on minorities) Belge no. 86700/1602.

Armaoğlu, Fahir, **Amerikan Belgelerinde Lozan Konferansı ve Amerika**, TTK Yay., Ankara, 1991.

Atatürk, Mustafa Kemal, **Nutuk II**, Ankara, 1989.

Atatürk'ün Millî Dış Politikası (Millî Mücadele Dönemine Ait 100 Belge 1919-1923), I, Haz: Dışişleri Bakanlığı, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1981,

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C II, s.194.

Atatürk'ün TBMM'ni Açış Konuşmaları, TBMM Yay, Ankara, 1987.

Bayur, Yusuf Hikmet, **Türkiye Devletinin Dış Siyaseti**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1995.

Birsel, M. Cemil, **Lozan**, C II, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul, 1933.

Gönlübol, Mehmet, **Olaylarla Türk Dış Politikası**, Ankara, 1987.

İşyar, Ömer Göksel, **Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu**, Alfa Yay., İstanbul, 2004.

Kaçaznuni, Ovanes, **Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok** (1923 Parti Konferansına Rapor). Çev. Arif Acaloğlu, İstanbul, 2005.

- Kaptan, Eyüp, **Lozan Konferansı'nda Azınlıklar Sorunu**, İstanbul 2002.
- Karacan, Ali Naci, **Lozan Konferansı ve İsmet Paşa**, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1943.
- Karacan, Ali Naci, **Lozan Konferansı ve İsmet Paşa**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1953.
- Lozan Barış Konferansı Tutanaklar ve Belgeler**, VIII, Çev. Seha L. Meray, İstanbul, 2001.
- Mark L. Bristol to the Secretary of State to Washington, (**13 Aralık Tartışmalarının Özeti**), 22 Aralık 1922, Belge no. 867.00/1609.
- Meray, Seha L., **Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar-Belgeler I**, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1993.
- Ortaylı, İlber ve İsmail Küçükkaya, **Cumhuriyet'in İlk Yüzyılı (1923-2023)**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.
- Öztürk, Kazım, **Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları II**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.
- Soysal, İsmail, **Tarihçeleri ve Açıklamalarıyla Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, I.Cilt, Ankara, 1983, ss. 67-244.
- Şimşir, Bilal, **Lozan Telgrafları I**, TTK Yay., Ankara, 1990.
- Turan, İlhan, **İsmet İnönü: Lozan Barış Konferansı: Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj, Anı ve Söyleşi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2003.
- Uras, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yay., İstanbul, 1987.

B. MAKALELER

- Beyoğlu, Süleyman, "Sevr ve Lozan'da Ermeni Sorunu", **Akademik Bakış**, C 2, S 3, 2008.
- Sonyel, Salahlı R., "Lozan'da Türk Diplomasisi", **Bellekten**, S 149-152, s. 55.
- Temuçin Faik Ertan, "Lozan Görüşmeleri Sırasında Türk Heyeti ile TBMM Hükümeti Arasındaki İlişkiler", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C VI, S18, Temmuz, 1990, s. 618.
- Temuçin Faik Ertan, "Lozan Konferansı'nda Ermeni Sorunu", **Kök Araştırmalar Dergisi**, C II, S 2, Ankara 2000, Köksav Yay., s.221.

C. İNTERNET KAYNAKLARI

Arıkan, Zeki, **Lozan Antlaşması ve İsmet Paşa**, <http://www.ismetinonu.org.tr/index.php/savas-alanindan-diplomatik-savasima/lozan-antlasmasi>, (Erişim Tarihi: 28 Temmuz 2015).

ATATÜRK'ÜN YANI BAŞINDA (ATATÜRK'ÜN KÜTÜPHANECİSİ NURİ ULUSU'NUN ANILARI)*

MUSTAFA KEMAL ULUSU**

Yıl 1972, 13 Mayıs günü benim doğum günüm. Evimizde ailecek toplanmışız; rahmetli oğlum Altuğ'um, anacığım Neriman Ulusu, babam ve eşim İlkin ile hep beraberiz. Babacığım elinde çerçevesi bir resimle geldi ve bana “Oğlum, emekli baban, sana çok güzel, değerli bir şeyler almak isterdi ama ben sana manevî değeri çok büyük bir hediye hazırladım, bunu ölene kadar sakla” dedi ve Atatürk'ün çok özel bir fotoğrafını, özel KA arması ve gümüş çerçevesiyle bana hediye etti. Sarmaş dolaş olduk, gözlerimiz doldu. Sonra sözlerine devamla, “Bak oğlum, bu çok özel fotoğraf ve çerçevedir. Bu Atatürk'ün çalışma odasında, kütüphanesinde duran ve en çok sevdiği resmidir. Ölmeden evvel benim bu fotoğrafı çok sevdiğimi bildiğinden bana bizzat kendi hediye etmişti. Yıllarca sakladım ama artık yaşlıyım, hastayım, bu artık senin, onu iyi sakla.” Aman Allah'ım bundan daha güzel ve manevî değeri büyük bir hediye olabilir miydi, babama nasıl minnettar olmazdım?

İşte bu resim bana o gece bir ilham verdi ve babama dönerek, “Babacığım, yıllardır bize, anneme, ablalarım, bana Atatürk'ü, onunla yaşadıklarını, onun yaptıklarını velhasıl her şeyini saatlerce, günlerce hep anlatıyorsun, hepsi kafamıza adeta nakış gibi işlendi, ama neden oturup da yavaş yavaş bu hatıraları kaleme almıyorsun” dedim. Babam gülümseyerek “Bak Kemal, valla hiç aklıma gelmemişti. Pekiyi, söz sana; yapacağım” dedi ve ertesi günü bir okul defteri olarak yazmaya başladı. Her yazdığını bana tafsilatıyla hep anlattı. Zaman zaman inkitâa uğradı, ama hep devam etti, hatta ölümünden dört-beş ay evvel pek

* Mustafa Kemal, Ulusu, Atatürk'ün Yanı Başında Kitabı, Doğan Kitap, İstanbul, 2008, 253 sayfa Bildiri Tam Metni Kaynak: Atatürk'ün Yanı Başında (Çankaya Köşkü Kütüphanecisi Nuri Ulusu'nun Hatıraları)

** Nuri ULUSU'nun oğlu.

yazacak hali kalmayınca bazı hatıraların sade başlıklarını, özetleriyle bana anlatarak hatıralarını tamamladı. Ona bu hatıraları kitap haline getireceğime dair söz verdim.

Babamın yaşarken iki isteği vardı. Birincisi “Allah’ım, benim canımı ya 29 Ekim’de ya da 10 Kasım’da al” derdi. İkincisi ise Atatürk’le olan hatıralarının güzel bir kitap halinde yayınlanmasıydı.

1979 yılının yaz aylarında iyice ağırlaşmıştı. Her gece yarısı gözünü açar ve “Aydın kaçtı” diye sorar ve dalardı. Bu böylece aylarca devam etti. Sonunda 28 Ekim bitip, 29 Ekim’in gece yarısının ilk saatlerinde yine gözünü zorla araladı ve günü sordu. 29 Ekim, dememizle birlikte o hep ıstıraplı, acılı ifadesi birden gidiverdi, adeta bir nur yüzüne vurdu, çok hafif gülümser gibi oldu, gözlerini açmak istedi ama açamadı. Elleri ellerimizdeydi ama birden bire boşaldı ve ruhunu teslim etti. Evet, birinci arzusunu inanılmaz bir şekilde, bir mucizeyi gerçekleştirip 29 Ekim’i bekleyerek Atasının “En büyük günümüz, en büyük bayramımız” dediği cumhuriyet bayramı günü onun yanına huzurla gitti. Cenazesi hafif çiseleyen bir yağmur altında cumhuriyet bayramı için kurulan zafer taklarının altından geçerek adeta bir törenle gömüldü.

2008 yılı kitabımın yazımına hız verdiğim yıl oldu ve Allah’ıma şükür ki bugünlere gelip hem kitabımızı, hem de Atatürk’le babamın bendeki orijinaleri ile bulabildiğim diğer tüm beraber çekilmiş fotoğraflarını tamamlamıştım.

Büyük Atatürk’ü onunla on iki yıl yanı başında çalışmış, arkasında tüm Türkiye’yi gezmiş, ölümünde ise başının ucunda olmuş babam Nuri Ulusu’nun yazdığı ve anlattığı hatıralarından derlediğim bu kitabın, bu güzel tarihi eserin, Türk insanına, bilhassa Türk gençliğine büyük Atatürk’ü tamamen gerçek yaşantısıyla ve tüm yönleri ile tanıtaçağıma inanıyorum.

Babama verdiğim sözü tuttuğum için de çok mutluyum.

Biz Türk milleti Atatürk’ü hiç unutmadık, hiç de unutmayacağız.

KİTAP BAŞLIKLARI

1. Nuri Ulusu’nun Mustafa Kemal Paşa ile İlk Tanışması(Bandırma vapuru 16.5.1919)
2. Nuri Ulusu’nun Mustafa Kemal Paşa ile İkinci Karşılaşması(Ankara Çankaya köşkü 1927)

3. Atatürk ve Çankaya Köşkü Kütüphanesi ve Kitap Sevgisi, Merakı (Çalışmaları ve okuduğu kitaplar)
4. Atatürk ve Tarih (İznik Hakkında)
5. Atatürk ve Türk Dili – İnkılâpları (Alfabe Marşı)
6. Atatürk ve İslam Dini (Nebile'nin Ezanı okuması- Bedir Savaşı- Türkçe Ezan)
7. Atatürk ve Demokrasi – Laiklik (Kral Zogo ve Kral Faruk- Mussolini – Meclis Hakkında)
8. Atatürk ve Askeri Manevraları (Silahını vermesi)
9. Atatürk ve Sofrası – Kültür Sanat ve Müzik (Özsoy Operası- Demokrasi ve içki – Safiye Ayla, Münir Nurettin Selçuk, Sadettin Kaynak)
10. Atatürk ve Çok Özel Yaşantısından Kesitler (Saray'dan kaçması- Münir Nurettin ile plak olayı)
11. Atatürk ve Spor-Futbol (Tuttuğu takım-Golf- Güreş)
12. Atatürk'ün Son Günleri ve Savarona (Son 29 Ekim'i)
13. Atatürk'ün Ölümü ve Sonrası (Bayrağımızın ilk defa yarıya inmesi hakkında)

Kitapta Yer Alacak Fotoğraflar

1 Nolu Resim: 13 Mayıs 1972'de Nuri Ulusu'nun Mustafa Kemal Ulusu'ya hediye ettiği, Atatürk'ün çok özel KA armalı, gümüş çerçeveli orijinal fotoğrafı

2 Nolu Resim: Atatürk'ün Yanı Başında kitabının yazarı Mustafa Kemal Ulusu'nun fotoğrafı

Resim 1

Resim 2

FOTOĞRAFLAR

